

The Ramakrishna Mission
Institute of Culture Library

Presented by

Dr. R. C. Majumdar

5

108542

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यत्वञ्जी, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माध्वं सत्यं वदत माध्वतम् ।

दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माध्वरम् ॥

(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

प्रथमोऽध्यायः

सा च

इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्भरगोविंदशास्त्रिसूनुना

वामनशर्मणा संशोधिता.

मुद्राः

शके १८९४.

संशोधिता १८९४.

RMIC LIBRARY	
Acc. No.	1085-12
Class No.	AS/P
Date	25.8.88
St. Card	CP
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

मुम्बय्यायः

एज्युकेशन सोसायटीमुद्रणालये, मुम्बयि.

Presented by

Dr. P C Mainwadar

This Work is Dedicated

TO

Rāmkrishna Gopāl Bhāṇḍārkar, M.A., Ph.D., C.I.E.,

*Honorary Member of the Royal Asiatic Society, London, of
the American Oriental Society, and, of the Asiatic Society
of Italy: Corresponding Member of the Academy
of Sciences, St. Petersburg, and, of the German
Oriental Society: Fellow of the Universities of
Bombay and Calcutta: and Professor of
Oriental Languages, Deccan
College,*

AS A MARK OF RESPECT AND ADMIRATION

FOR HIS

HIGH SCHOLARSHIP AND HIS EXEMPLARY AND
VIRTUOUS LIFE,

BY THE EDITOR.

PREFATORY NOTES.

I.

The following is a brief notice of the printed copies and manuscripts upon which this part of Parāśarasamhitā is based.

A.—This copy, printed in Madras in *Telugu* character, was kindly lent to me by my friend Mr. Sāmarāo Vitthal, one of the senior Vakils of the Bombay High Court. But I have scarcely used it and have substituted for it a more accurate palm-leaf manuscript, also in *Telugu* character, which I obtained, a short time after, from another friend, Mr. Venkatswāmi of Madras. This MS. is written, as usual, with a style, has 174 leaves, generally 10 lines on either side of the leaf and 58 letters in a line. It ends with the following colophon:—

लिखितमिदं शालिवाहनशके सप्तचत्वारिंशदधिकषोडशशततमे वर्षे कार्तिक-
कृष्णदशम्यां त्रिरज्जुपुरे चक्रवर्त्तशमभेन स्वयजमानस्य श्रीमतः अप्पैयरायलु-
संज्ञकस्य निर्देशमनुवर्तमानेना। धर्मवृद्धिर्भवतु यजमानस्य। शुभं भवतु लेखक-पाठ-
कयोः। श्री श्रीः

Mr. Venkatswāmi has, at present, lent me only the *Āchārakāṇḍam*, but he has promised to provide me with the other *Kāṇḍās* later.

B.—This MS. is from the Deccan College Collection (1871—1872). Dr. R. G. Bhāṇḍārakar has kindly allowed me its temporary use. It is written in *Devanāgarī* character, and contains the *Āchārakāṇḍam* only. It has 421 leaves, or 842 pages, 8 lines on a page and 32 letters in a line; but leaves from 105 to 115 are wanting. It is tolerably correct, but bears no date. The handwriting shews that the copyist belonged to the north-east part of the Bombay Presidency.

C.—I obtained this *Devanāgarī* MS. from my friend, Mr. M. C. Apte, a well-known High Court Pleader of Bombay, and founder of the Ānandāśrama Institution at Poona. It has 373 leaves, 10 lines on a page, and 34 letters in a line. The following is its colophon for the *Āchārakāṇḍam*:—

संवत् १८२० वर्षे शाके १६८५ प्रवर्तमाने अश्विनशुद्धि १२ मंदासरे संपूर्णोऽयं ग्रन्थः।

This MS. agrees closely with B, though it is not a copy of the same.

D.—This MS., also, I obtained from Mr. Apte. It is written in two different hands, the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścittakāṇḍam* in one and the *Vyavahārakāṇḍam* in another. The *Āchārakāṇḍam* has 251 leaves or 502 pages, 10 lines on a page and 48 letters in a line. It is not correct, and there are many omissions in it. The following is its colophon for the *Āchārakāṇḍam* :—

श्री शके १६६८ क्षयनामसंवत्सरे आपादवद्यद्वितीया भौम्यवासरे सविनि समाप्तः

E.—This MS. has been obtained for me by Mr. Apte from Mr. Nārāyaṇa Śāstri Parvanīkar, Rājaguru to H. H. the Mahārāja of Jayapūr. It contains only two *Kāṇḍas*, viz., the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścittakāṇḍam*. The former is incomplete; of the 241 leaves, which it purports to contain, those from 143 to 200, both inclusive, are wanting. It has generally 10 lines on each side of the leaf and 46 letters in a line. There are many omissions and mistakes in it.

F.—This MS., belonging to the Deccan College Library (Viśrāma-bāga Collection), has been lent to me by Dr. Bhāṇḍārakar. The *Āchārakāṇḍam* has 341 leaves, 10 lines on a page and 38 letters in a line; it bears no date, but apparently is not less than a century and a half old.

G.—Mr. Apte procured for me this MS. from Śrīmanta Ābā Sāheba Śāstri Patavardhana of Baroda. It contains the *Āchārakāṇḍam* and the *Prāyaścittakāṇḍam*. The *Āchārakāṇḍam* has 393 leaves, 9 lines on either side of the leaf and 34 letters in a line. It is not dated, but is apparently more than 75 years old; it is almost correct, but there are omissions in it. The copyist seems to have been an inhabitant of Mahārāshtra.

H.—This MS. forms a part of the collection of Mahāmahopādhyāya Bāla Śāstri Āgāse of Ratnāgiri and contains only the *Āchāra* and *Prāyaścitta Kāṇḍas*. The first chapter of the

former has 105 leaves. It is dated *Samvat* 1798. The second has 53 leaves. The third has 71 leaves and has the following line at the end indicating its date:—

...संवत् १७९९ मिति कुआरमासे कृष्णपक्षे ९...

This last named MS. has 13 lines on a page and 44 letters in a line and is carefully written and corrected. The omitted portions are added on the margin. On the whole, it has proved serviceable to me.

I.—This mark has been given to a publication of the Asiatic Society of Bengal. The *Āchārakāṇḍam* alone is out. The other two *Kāṇḍās* are not yet completed. Though this edition is based upon a collation of four different copies, it is full of omissions and errors.

J.—This MS. has been kindly given to me by Rājā Mādhavarāo Vināyaka Peśave of Bas-Bareilly, North-West Provinces. It contains the *Āchārakāṇḍam* only with Nandapandit's commentary. I have consulted it in correcting the text of the present part.

K.—This is a work printed in Ganpata Krishnāji's Press, Bombay, under the patronage of Seta Mathurādāsa Lavji. It is printed with a Gujarāthi translation. I have used it in ascertaining the readings in the text.

L.—This *Devanāgarī* MS. with Dharapidharā's commentary has been given to me by my friend, Mr. Lālā Viśveśvara Dayāla of Patiala. On the whole, it is correct. It has 81 leaves, or 162 pages, 19 lines on a page, and 29 letters in a line; this calculation does not, however, apply strictly all throughout. This MS. has been equally useful as the foregoing.

M.—This is a work, lithographed in Bombay. It has the title, *Dharmaśāstrāṅgraha*, and contains 28 *Smṛitis*, but is carelessly edited and is not very reliable.

N. B.—In the 107th chapter of the first part of *Garudamahāpurāṇam* there appear 38 *Slokās* of Parāśara. Some of

them are from the *Āchārakāṇḍam*, and others from the *Prāyaścittakāṇḍam*. This coincidence is remarkable, but I will fully notice in some future volume of the work.

II.

Brief notice of the works from which the author has quoted so far as this part is concerned.

In this part the author has quoted from more than 136 works. It was my intention to correct these quotations by comparing them with the originals in the respective works; but this task has not been fully successful, owing to the difficulty first of finding all the works required, and, secondly, to those obtained being more or less incomplete.

अङ्गिराः or अङ्गिरसः—I have in my possession a *Derand-gari* MS. bearing the title *Angira's smṛiti*. It contains 72 verses and treats only the subject of *Prāyaścitta*. The author quotes 28 lines under the name of *Angira's*, but none of them appears in this MS.

अत्रिः or अत्रेयः—I have secured four different MSS. of this work, viz.: (1) *Laṅka Atri Smṛiti*, containing 1 chapters, (2) *Atri Samhitā*, containing eight chapters, (3) *Ātreya Samhitā*, in *Telugu* character containing six chapters and agreeing with the second, and (4) *Vṛiddhātreya Smṛiti*, containing five. The author quotes 22 lines as belonging to Atri, but a few only of them are found in these tracts.

आग्नेयपुराणम्, आग्नेयम् or अग्निपुराणम्—I own a copy of this work printed at the *Bangavāsi Press*, Calcutta, in the year 1812 of the *Sālivāhana* era. The author quotes 45 lines, but a few of them only appear in this.

Vanhi Purāṇam.—I am of opinion that *Agnipurāṇam* and *Vanhi Purāṇam* are one and the same (cf. my footnotes on Index pages 2 and 52), but Dr. Rajendra Lāla Mitra thinks that they are two distinct *purāṇas*, and that the latter is a *Upe* or minor, and the former a *Mahā* or major *purāṇam*. His opinion is not, however, based upon an examination of

- *Vanhiparāṇam* itself and it is therefore impossible to say how far it is correct (*vide* Catalogue of Sanskrit MSS. in Bikaner State, No. 465, page 216).

आपस्तम्बः—I have obtained a very useful and excellent work, *Āpastambīya Dharmasūtram*, edited by Dr. G. Bühler, as also another, *Āpastambīya Grihyasūtram*, edited by Dr. M. Winternitz. I have also two MSS. of *Āpastamba Smṛiti*, one *Devanāgarī* and the other *Telugu*. The author quotes *Āpastamba* in several places, but does not specify the names of works. Almost all the quoted *Sūtras* are found in the first two works and a few of the verses appear in the MSS. The learned editors of the first two works do not mention how many works of *Āpastamba* are known in the *Āryan Dharmaśāstram*.

आश्वलायनः—I have obtained a printed copy of *Āśvalāyana Grihyasūtram* with the *Vṛtti* of Gārgya' Nārāyaṇa. This work is one of the volumes of the Calcutta Series named Bibliotheca Indica. The quoted *Sūtras* are generally found in this work. The verses may, perhaps, be found in *Āśvalāyana Smṛiti*. One of my friends promised, a long time ago, to procure for me a MS. of this work, but unfortunately he has not yet been kind enough to do so.

ऐतरेयोपनिषद्—I have got an excellent copy of this (a publication of the Poona Ānandāśrama series) which Mr. Āpte has kindly presented to me. Almost all the quotations appear in this copy.

कात्यायनः—The author quotes 56 lines from this work. I possess two MSS. of the name of *Kātyāyanasmṛiti*. One of them is in *Devanāgarī* character, and the other in *Telugu*. Each of them has three *Prapāthakās*, each *Prapāthaka* being subdivided into several *Khaṇḍās*. This

work is known also by the name of *Karmapradīpa*.* I have also obtained a MS. from Dr. R. G. Bhāṇḍārakar, No. 194 of the Deccan College Collection A, 1881-1882. It has been wrongly marked अथ गोभिलस्मृतिप्रारंभः on the title page, and in the Deccan College Catalogue, too, it has been noticed under the name *Gobhilaśmṛiti*.† A few of the quotations are found in this text.

कूर्मपुराणम्—I have obtained a *Kannarese* MS. of this *Purāṇam*, and also a copy of an edition published at the Bangavāsi Press, Calcutta. The author has quoted freely from this *Purāṇam*, and all the quotations except a few appear in these copies.

कैवल्योपनिषत्—I have secured a copy of this work, lithographed at Benares.

गरुडपुराणम्—I have in my possession a copy of this work published at the Bangavāsi Press in the year 1812 of the *Śālivāhana* era.

गौतमः—I have got several works of Gautama. Some of them are:—

A. *Gautama Dharmasūtram*.—I have secured 3 different copies of this work. Four of them belong to

---

* Although the author has exclusively used the name "*Katyāyana*" for this work in this part, he has subsequently alluded to it under the name *Karmapradīpa*. In the commentary of "*Gobhila Grihyasūtra*" of the Bibliotheca Indica Series all quotations from this work are marked as from "*Karmapradīpa*." Also in the Catalogue of Sanskrit MSS. of the India Office Library this work is noticed as "*Karmapradīpa*" (*vide* 460, Part I, page 97). There exists a commentary on this work by Āśādityamiśra, who also calls it by the name *Karmapradīpa*, as is evident from the following
.....कर्मपदीयार्थविचारः क्रियते मया

† This error was detected neither by the late Dr. Rajendralal Mitra in his Catalogue of Bikaner State Sanskrit Manuscripts (*vide* No. 339, page 149) nor by the compiler of the Government Catalogue of Sanskrit MSS. in Private Libraries of the N. W. P. Part I. (*vide* No. 83, page 26, and No. 94, page 30). I suppose they were led into the error by the opening couplet of the work which begins as follows:—

अथातो गोभिलोक्तानामप्येषा वैव कर्मणाम्

the Ānandāśrama, Poona, of which one has Haradattā's *Mitāksharā*. The fifth is a *Telugu* MS. I have also two other copies ; one lithographed in Bombay, and the other a *Telugu* MS. called *Gautama Sūtram*.

B. Śloka Gautama.—The author does not make any reference to this work so far as this part is concerned ; but he does so later. The verses he quotes hereinafter as from *Gautama* are found in this work while the *Sūtrās* are found in *Gautama Dharmosāstram*.

C. Vriddha Gautama.—The author quotes *Vriddhagautama* on four occasions, but none of the quotations appears in my copy. It contains a dialogue between Yudhishtira and Krishna, and what the author quotes as from the *Āsvamedhika Parva* (Book XIV. of *Mahābhārata*), appears in the dialogue. This circumstance at once struck me and I suspected that this *Vriddhagautama* was but a portion of the said *Parva*. But now the suspicion is no longer less than a fact. Aware of the absence of this portion from every Calcutta, Bombay and Madras edition of *Mahābhārata* I have been for the last two years searching and getting searched several MSS. of the great epic from the North as well as from the South, and not in vain. On the 9th of November last my friend, Rājā Ravi Varmā, of Travancore, kindly lent me the *Āsvamedhika Parva* of the work, which I am glad to say contains the portion I was looking for. It belongs to the Palace library of H. H. the Mahārājā of Travancore. It is written in the ancient *Malyālam* character, and consists of 184½ palm leaves. Generally there are 7 lines on each side of the leaf and 57 letters in a line. This *Parva* not being the last does not bear any date. However, the style of writing and the appearance of the copy indicate a time remoter than 300 years. This MS.

Parva contains 115 chapters. But in the Calcutta, Bombay and Madras printed editions the number of chapters is 92 and the last, *i. e.*, the 92nd chapter, contains 53 *Ślokās*. The 92nd chapter of the MS. ends a *Śloka* which is the 38th *Sloka* of the same chapter, *i. e.*, the 92nd in the printed copies; and the remaining 15 *ślokās* of the 92nd chapter in the printed copies form the 93rd chapter in the MS. The omitted portion under reference is contained in 22 chapters and it begins from the 94th chapter in the MS. copy. *When this portion is added to the 92 chapters in the printed copies (which are actually 93) the number of chapters comes up to 114 (actually 115).

The 94th chapter of the MS. copy begins.

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।
धर्मसंशयमुद्दिश्य किमपृच्छत् पितामहः ॥ १ ॥
वैशंपायन उवाच ।
पश्चिमेनाश्वमेधेन यदा स्नातो शुधिष्ठिरः ।

In the work entitled *Vriddha Gautama Samhitā* these lines run as follows :—

अश्वमेधे पुरा वृत्ते केशवं केशिसूदनम् ।
धर्मसंशयकं दृश्यम् किमपृच्छत् गौतमः ॥ १ ॥
गौतमः—

पश्चिमेनापि मेधेन यदा स्नातो शुधिष्ठिरः ।

Every chapter in the MS. ends

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
आश्वमेधिके पर्वणि.

While the chapters of *Vriddha Gautama Samhitā* end

इति श्रीगौतमीये वैष्णवधर्मशास्त्रे अध्यायः

It is evident from the above comparison that by substituting the name of Gautama for Pitā-maha and Vaiśampāyana, by giving the title *Vriddha-gautama* and by making other similar alterations

* This point has not been noticed by any Sanskrit scholar, upto this time, so far as I am aware.

some one might have attempted to palm off the portion under reference as an original work. This *Vṛiddha-gautama* contains moreover several omissions and alterations, which shall be noticed in some one of the subsequent volumes. Here I may venture to remark that the work alluded to as *Vṛiddha Gautama* by Mādhavāchārya, Hemādri, Aparārka and other ancient authors is yet undiscovered.

देवलः—I have a *Devanāgarī* MS. of this work copied from a *Telugu* one. It contains 78 *Ślohas*. The quotations in the text do not appear in it.

नारदः—I have used a printed copy entitled *Nārada Smṛiti*. It has been edited by Julius Jolly, Ph.D., and published by the Asiatic Society of Bengal. The author in several places quotes *Nārada*, but the quotations are not found in this copy of the *Smṛiti*. However, a few of them appear in the work called *Nāradaśikshā*.

नृसिंहपुराणम्—I have used a printed copy of this *Purāṇam*, published in the *Grantha Ratnamālā* Serial by Messrs. Gopāla Nārāyaṇa and Co., Bombay. It is a very carelessly edited work, but most of the quotations are found in it. I possess another work called *Laghuhārīta Smṛiti*. Possibly it is identical with *Nṛsiṅhapurāṇam*. *Laghuhārīta* differs from *Nṛsiṅhapurāṇam* in the number of *Adhyāyās*, the former having seven and the latter five, and in a few readings. Very likely a portion abstracted from *Nṛsiṅhapurāṇam* has been designated *Laghuhārīta Smṛiti* to pass for an independent work. Though the quotations in the text appear in this *Smṛiti*, the author nowhere mentions its name.

पारस्करः—I have secured a printed copy of *Pāraskara Grihya Sūtram*, with Hariharā's commentary. It is published by one Mr. Laddhārām Sāstrī of Bombay. It is tolerably correct. The quotations appear in it.

भण्डार्करः—Dr. Bhāṇḍārkar has kindly lent me a *Devanāgarī* MS. of this work from the Deccan.

College Library. It contains about 100 *Ślokās* but is incomplete. The quotations are not found in it.

प्रसोपनिषत् and बृहदारण्यकोपनिषत्—Mr. Āpte has presented to me these two books. They are publications of the Ānandāśrama Institution. Almost all the quotations are found in them.

बृहस्पतिः—I own a pamphlet called *Bṛihaspati Smṛiti*. It contains nearly one hundred *Ślokās*. The quotations do not appear in it.

बौधायनः—I have obtained an excellent edition of *Bauḥāyana Dharmaśāstram*, edited by E. Hultsch, Ph.D., of Vienna. Also I have got another work called *Bauḥāyana Smṛiti*. The latter is a *Devanāgarī* MS., and forms a part of the Viśrama Bāga collection of the Deccan College Library. Both the works agree closely. Some of the quotations appear in them. I am led to believe that there must be some other work called *Bauḥāyana smṛiti*, quite different from these two works. The learned editor of *Bauḥāyana Dharmaśāstram* says nothing of this in his preface. But I shall endeavour to prove in my preface to the next part of the present work that my belief is well founded. Dr. Hultsch's edition, I regret to observe, omits not only sentences but even entire portions.

मत्स्यपुराणम्—I have used a copy of this *Purāṇam* printed and published at the Bangavāsi Press. It is not carefully edited. Some of the author's quotations appear in it.

मनुः—I have collected four different copies of this work. One of them, presented to me by the Baroda Durbar, is that edited and published by the late Honorable Rāo Sāheb V. N. Mandalika of Bombay. It contains the text and seven commentaries. The second contains the text with Kullūka Bhaṭṭā's commentary, and is published by Mr. Janārdana Mahādeva Gurjara of Bombay. The rest are merely manuscript copies of the text. The author quotes

more frequently from *Manu* than from any other author. Almost all the quotations are found in the first of these four copies. So far as I am aware, there exists no edition of this work as correct as it ought to be. The quotations, which cannot be traced in any of these four copies, may perhaps be found in some other yet to be discovered.

महाभारतम्—I have used two printed copies of this work. One of them is a publication of Gaṇapat Kṛishṇāji's Press, Bombay, and the other of Bābu Pratāpa Chandra Roy, C.I.E., of Calcutta. The first has a commentary; the second contains merely the text. The author quotes a great many verses from *Mahābhāratam*. In some places he gives the quotations under the name *Mahābhāratam* and in others under the name of the *Parva*, to which the quotation belongs. Both of the copies I have used are carelessly edited. Some of the quotations appear in them, but especially those, which the author gives under the name of *Āśvamedhika Parva*, cannot be traced in either. However I have recently obtained a MS. copy of this *Parva*, in which all these quotations appear (see *Vṛiddha Gautama* on page 7). Should some learned scholar turn out a more careful and correct edition of this important epic he would, I have no doubt, place the whole reading public under great obligations.

मार्कण्डेयपुराणम्—The copy used by me is a publication of the Calcutta Bangavāsi Press, printed in the year 1812 of the *Śālivāhana* era. I find in it most of the quotations, which the author alludes to as being from *Mārkaṇḍeya Purāṇam* or *Mārkaṇḍeyam* and *Mārkaṇḍeyah*.

- The author gives one quotation as from *Madālasā* which is evidently from this *Purāṇam* and is found in the dialogue between Madālasā and her son Alaka (*vide Adhyāyās* 28 to 36). This circumstance, as well as many others, goes to show that the author sometimes quotes a work under its name or its author's name, or sometimes even in the name of the character concerned in the

quotation. It is likely, therefore, that whatever quotations appear under the name of *Mārkaṇḍeya* and are not found in *Mārkaṇḍeya Purāṇam* may be from Mārkaṇḍeyā's discourse, which may occur in some other *Purāṇas* or in *Mārkaṇḍeya Smṛiti*.

यमः—The author quotes largely from this, but none of the quotations is found in a small tract I have used. This tract contains only *Prāyaścitta Prokaranam*, or the chapter on penance, all in 78 verses. It is undoubtedly incomplete, and I am of the impression that the greater portion of this *Smṛiti* remains yet to be discovered.

याज्ञवल्क्यः—I have referred to four different copies of this *Smṛiti*. One of them is a publication of Gaṇapata Krishṇāji's Press, with a commentary of Vidnyāneśvara. The rest are mere texts: one a Benares lithographed edition, the second a publication by the late Rāo Sāheb Mandalika, and the third a *Telugu* MS. The author's quotations, which are numerous in this part, are all found in all these four copies. It is singular to observe that from chapters 96 to 106, the first part of *Garuda-mahāpurāṇam*, which contains the precepts dictated by Yājñyavalkya to other Rīṣis, is exactly the same as *Yājñyavalkya Smṛiti* allowing, of course, for slight differences here and there, in readings and for the entire omission in the former of *Vyavahāra*. This portion of *Garuda* comprises in all 377 verses which are all found interspersed among the 702 verses, which form the portion of *Yājñyavalkya* under allusion. The portion on *Vyavahāra* not found in *Garudapurāṇam* is, however, found in *Agnipurāṇam*, chapters 253, 254, 255, 256, 257, 258. .

योगसुत्राणि—I have used a Benares copy of this work with *Vyāsaśāhīya*.

योगियाज्ञवल्क्यः—I am indebted to Dr. Bhāṇḍārkar for allowing me the use of a MS. copy of this work from the Deccan College Collection (No. 363 of 1875-76) as well

as of a MS. copy of *Bṛihad̥yogiyājñyavalkya*. The author in this part quotes largely under the name of *Yogiyājñyavalkya*, but these quotations are all found in the latter manuscript.

N. B.—These MSS. came in so late that I am constrained to say that I could not make as good a use of them as I otherwise could have.

लिखितः—I have in my possession a copy of a work, called *Likhita Samhita*, which is an unsystematic collection of 92 verses relating to sacrificial rites and deeds of benevolence and charity. What few quotations the author has as from *Likhita* are not found in this copy.

लिङ्गपुराणम्—I have a copy of this *Purāṇam* published at the Bangavāsi Press, Calcutta. The author's quotations are found in it.

ब्रह्मपुराणम्—I have used a copy of this work of the *Bibliotheca Indica* Series. It is incomplete, and the author's quotations, which are only a few, are not found in it.

वसिष्ठः—I have in my possession three different copies of this work. One of them is a part of the Bombay Sanskrit Series, and is edited by the Rev. Alois Anton Fuhrer, Ph.D., Professor of Sanskrit, St. Xavier's College, Bombay. Another is a Benares publication with a commentary, while the third is a Bombay lithograph copy. This work consists of 30 chapters, partly in prose and partly in verse. A few of the quotations under the name *Vasishtha* as well as under the name *Vṛiddhavasishtha* I found in these three copies. I am led to suppose that this *Vṛiddhavasishtha* is a different work altogether, but not having come across any work bearing this title, I cannot, surely, express a definite opinion. I may as well mention here that while at Nāsik, last Jannary, I chanced to see a work entitled *Vṛiddhavasishthasamhita*, but as it dwells wholly on sectarian matters of the *Vaishṇavās*, I did not use it.

विष्णुः—I possess a copy of a publication of the Asiatic Society of Bengal, edited by Professor Julius Jolly, Ph.D., and entitled *Vishnusmṛiti*. The author quotes this work very often under the name of *Vishṇu* only in this part, but subsequently his quotations appear under the names of *Vishṇu*, *Gadyavishṇu*, *Slokarishṇu* or *Padyavishṇu*, *Bṛihadvishṇu* and *Vṛiddhavishṇu*. The title of the copy I have is quite different from any of these names, and it is difficult to find out whether the former is a different work or one of the latter. Neither the commentator, Nanda Paṇḍit, nor the learned editor of the edition under reference has decided this point. The quotations under the name *Vishṇu*, *Gadyavishṇu* and *Padyavishṇu* used by the author in the subsequent parts are found in my copy.

I have also two other copies of this work. One is a MS. with Nanda Pandita's commentary, and the other a copy of a Bombay lithograph edition. Some of the author's quotations are found in them.

विष्णुपुराणम्—I have a copy of this work printed and published by Messrs. Gopāla Nārāyaṇa and Co., with a commentary, in the *Sālivāhana* year 1809. The author has quoted freely from this *Purāṇam* and almost all the author's quotations are found in this copy.

व्यासः—I have three different works bearing Vyāsa's name. One of them called *Laghuvyāsa* contains nearly 126 verses (31 in the first and 95 in the second chapter). The second called *Vyāsasamhitā* consists of 4 parts, containing in all nearly 241 verses. The third is entitled *Vedavyāsa-smṛiti*. This last contains only 69 verses. All these three works are incomplete, and only a few of the author's quotations are found in them.

सङ्ख्यः and वृद्धसङ्ख्यः—I own a lithograph copy called *Śankhasamhitā*. It is divided into 18 parts, containing in all about 318 verses. Almost all the author's quotations appearing as from *Sankha* and *Vṛiddhasankha* (see pages

238, 250) are found in this *Sankhasamhitā*, which fact leaves me in doubt as to its proper designation.

Besides these the author quotes *Sankhalikhitau*. The quotations are in prose. This work, so far as I am aware, is unknown.

शातातपः—There are three different works under the head "*Śātātapa*." I possess only one of them, viz., the one entitled *Śātātapasamhitā*. It is divided into six chapters and contains 232 verses. The following lines are at the end of the sixth chapter:—

इति शातातपप्रोक्तो विपाकः कर्मणामयम् ।
शिष्याश्च शरभंगाश्च विनयात्परिपुच्छते ॥

This couplet shows that the work is also called *Karmavipāka*. The late Dr. Rajendra Lāla Mitra held the same opinion (see notices of Sanskrit MSS., Vol. II., page 4). The author's quotations are not found in the copy in my possession.

शिवधर्मः (complete name *शिवधर्मोत्तरम्*)—The author quotes this work only in one place, but the only quotation is not found in the copy I have borrowed from Dr. Bhāṇḍārkar.

शैवपुराणम्—I have with me a copy of this *Purāṇam* (Calcutta Bangavāsi Press publication). The author in some places alludes to this work as *Saivapurāṇam*, and in others as *Vāyusamhitā*. The latter, however, is only the designation of the fifth part of the *Purāṇam*; and what the author quotes as from this occurs in my copy.

• **श्वेताम्बररोपनिषद्**—The author quotes from this work under the three names *Śvetāśvatarāh*, *Śvetāśvatarasākhā* and *Śvetāśvataropanishad*, and all the quotations are met with in the excellent edition of the Anandāśrama Series, a copy of which Mr. Āpte has kindly presented to me. This edition is accompanied by a commentary, supposed to be the work of Śaṅkarāchārya. But to all appearances the

commentary is nothing better than a compilation made by some other person, perhaps a namesake of that renowned philosopher.

संवर्तः—I possess a lithograph copy called *Samvarta-smṛiti*, a small pamphlet of 227 verses. Few of the author's quotations are found in it.

सूतसंहिता (A portion of *Skandapurāṇam*),—Mr. Gangādhara Ananta Nijasure kindly obtained for me a copy of this work from Rāosaheb Meṇavalikar Fadnis's library. The author's quotations are found in it.

हारीतः—I have three different works under the name of *Hārīta*.

1. *Laghu Hārīta Smṛiti*.—This contains 6 chapters. Possibly it is a portion of *Nṛisinhapurāṇam*. What quotations Aparārka or other ancient authors give as from *Laghu Hārīta* are not found in this copy.

2. *Vṛiddha Hārīta Samhitā*.—This consists of 8 chapters, and contains 2,587 verses. This work is apparently a modern production. It dwells upon the religious rites of the *Vaiṣṇavās*.

3. *Hārīta Smṛiti*.—Consists of 111 verses and contains ordinances on penances, impurities, &c.

The author's quotations are not found in any of these three copies.

I have, besides, recently secured from Nāsik a *Devandgarī* MS. of a work, bearing the title *Hārītadharmasāstram*. It contains 67 leaves or 134 pages, each page having 16 lines of nearly 34 letters. The following is the colophon to it:—

इति हारीतधर्मशास्त्रे विद्यति नोऽन्यथा ॥ ॥ शिव ॥ ॥ शिवोऽस्मिन्नि
शके १६०८ संवत् १७४१ धातुसंवत्सरे उत्तरायणे मीढ्मर्तौ उज्ज्वले मासि
कृष्णपक्षे नवोदय्याम् ११ चंद्रवासरे २ भरण्यां घटी २१ तस्मिन्ने काशिविन्धे-
श्वरचरणसन्निधौ तत्कृतचरणर(ज)सा लिखितमिदं धर्मशास्त्राख्यं
पुस्तकं समाप्तिमगमत् लेखकपाठकयोः शुभं भूयात् ॥

वाङ्मयं पुस्तकं कृत्वा तादृशं लिखितं भव ।
यदि शुद्धमस्तु वा मम शेषो न विद्यते ॥

I came across this MS. after my work had already too far advanced, and though, for this reason I have not been able to make a thorough use of it, I have yet cursorily succeeded in tracing in its majority of the author's quotations. This MS., I venture to suggest, is a fresh discovery. I find no mention made of it either by orientalists or antiquarians. The greater portion of this work is in prose, and the style of its composition is similar to *Baudhāyana* and *Vishṇu*.

I have so far described, as succinctly as possible, all the works I have used in the preparation of this part. I have still continued my efforts to secure a fresh supply of works, which I shall of course utilise and describe in the subsequent parts of this work.

20, GREGGUM, BOMBAY,

V. S. I.

1st December 1892.

TABLE OF CONTENTS.

विषयानुक्रमणिका ।

	पृ० पं०		पृ० पं०
मङ्गलाचरणम्	१ ७	'अपृच्छन्' इत्यस्यार्थः	४४ १२
स्वाश्रयदातृबुक्तराजवर्णनम् २	१४	ऋषिशब्दार्थः	४५ ३
स्वस्य माता-पितृ-कुल-गोत्रा- दिवर्णनम्	४ ५	पराशरोक्तधर्मानुष्ठाने अ- धिकारिविवेचनम्	४६ ७
प्रतिज्ञा	४ ९	'हितं' इत्यस्यार्थः	५२ १४
प्रयोजनम्	५ ३	नित्यकर्मणामभ्युदयहे- तुत्वम्	५३ २
पराशरस्मृतेः व्याख्यातुं यो- ग्यत्वम्	५ ५	कर्मणां परम्परया मोक्ष- हेतुत्वम्	५९ ३
पराशरस्मृतेः ग्रन्थकृतिः १४	१	विषयनिर्देशः	६३ ६
पराशरेण व्यवहारो नोक्तः तत्र हेतुः	१५ ४	ऋषीन्प्रति व्यासस्य उत्त- रम्	६५ १४
पराशरस्मृतेः कलिम्प्रति प्रवृत्तत्वम्	२१ ६	व्यासम्पुरस्कृत्य ऋषयो बदरिकाश्रमं गताः	६८ ६
पराशरस्मृतौ आचारस्य सङ्कोचः	२१ ९	पराशरस्य तपोमहिमख्या- पनार्थं बदरिकाश्रम- वर्णनम्	७० ११
गुणोपसंहारे प्रतिज्ञा	३६ २	पराशरस्य अहिंसानुष्ठान- सिद्धिः	७१ ११
ऋषीणां व्यासं प्रति प्रश्नः ३७	२	बदरिकाश्रमे देवालय- बहुत्वम्	७२ ३
अथशब्दार्थः	३७ ५	पराशरदर्शनम्	७३ ६
अतःशब्दार्थः	४० ३	पराशरशब्दनिरुक्तिः	७४ ४
योगोपयोगिवेशादिनिरु- पणम्	४० ६		
'एकाग्रं' इत्यस्यार्थः । तत्र पंचविधाः चित्तभूमयः ४२	४ ४		
'आसीन' इत्यस्य व्याख्या ४४	६		

पृ० पं०	पृ० पं०
गुरुभक्तिफलम् ७४ १५	तार्किक-प्राभाकर-भाषा-
पराशरेण कृतं ऋषीणां	भिमतस्य धर्मस्वरूपस्य
स्वागतम् ७५ १७	स्वीकारः ९० ५
गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतु-	धर्मस्य स्थूल-सूक्ष्मभेद-
त्वम् ७६ १	विवरणम् ९० ८
पराशरप्रति व्यासप्रश्नः ७७ ३	पराशरो धर्मस्य निर्णयं
पुत्रः शिष्यो वा रहस्योप-	प्राह ९२ १४
देशमर्हति ७७ ९	कल्पे कल्पे श्रुत्यादिनि-
व्यासो मानवादिधर्मा मया	र्णेतारः भवन्ति . . ९३ १५
श्रुता इत्याह ७८ ८	कल्पस्वरूपम् ९३ १७
साधारणकलिधर्मविष-	कल्पभेदः ९४ १६
यकः व्यासप्रश्नः . . ८० १३	प्राकृतप्रलयवर्णनम् . . . ९५ ८
धर्माणां बहुविधत्वम् . . ८० १५	परमात्मनः प्रकृतित्वम् . . ९७ ११
कृतादिषु धर्मस्य स्थितिः ८२ १	मायायाः प्रकृतित्वम् . . ९८ १
कृतयुगधर्मः कलौ न क-	मायाया आत्मशक्तित्वम् . . ९८ ७
र्त्तव्यः ८४ १	श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिः . . . ९९ १०
साधारणो धर्मः ८४ ५	आत्म-ब्रह्मादिशब्दाना-
असाधारणो धर्मः . . . ८५ १	मनेकार्थत्वम् १०१ १
असाधारणधर्मप्रश्नः . . ८७ ६	असतो जगत्कारणत्वनि-
मीमांसकाभिमतं धर्मस्व-	वारणम् १०२ १
रूपम् ८७ ८	परमाणुवादखण्डनम् . . १०३ ३
प्राभाकराभिमतं धर्मस्वरू-	नित्याया ईश्वरेच्छायाः
पम् ८८ १	ममोनपेक्षत्वम् १०३ १७
धर्मस्य दुर्विवेच्यत्वम् . . ८८ ३	अचिन्त्या परमेश्वरस्य
विश्वामित्राभिमतं धर्मस्व-	शक्तिरित्याकारक-
रूपम् ८८ ८	मौपनिषदां मतम् . . १०४ ४
मन्वाभिमतं धर्मस्वरूपम् . . ८९ १	असङ्गस्य कथमुत्पादक-
आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो	त्वम् १०५ १
धर्मः ९० २	श्रुतिनिर्णेतारः १०७ १४

Table of Contents.

3

पृ० पं०	पृ० पं०
षट्त्रिंशत् स्मृतिकर्तारः १०८ ३	शापपरिपाकहेतुकाल-
नेयं परिसंख्या १०८ ११	विभागः १२३ ६
भारतोक्ता धर्मशास्त्रप्रव-	तारतम्यापादकनिमित्त-
कारः १०९ १	विभागः १२३ १०
धर्मस्य सृष्टिः १११ ३	निमित्तकृतं तारतम्यम् १२४ ७
धर्मस्य सामर्थ्यम् १११ १३	कलिसामर्थ्यप्रपञ्चनम् १२४ १८
न कश्चित् वेदकर्ता .. ११२ ११	कलिवृद्ध्यादि १२५ ७
परमेश्वरो वेदस्य व्य-	कृतयुगे तपसः परमत्वे
ञ्जकः ११३ ३	हेतुमाह १२५ १६
उक्तार्थे उपपत्तयः .. ११३ ८	प्राणस्वरूपम् १२६ ३
स्वातन्त्र्यनिवारणम् .. ११४ ६	युगसामर्थ्यवर्णनप्रयो-
उक्तार्थे अनुषंगन्याय-	जनम् १२८ ५
योजनम् ११४ १३	कलौ पापिनामनिन्द्य-
चतुर्मुखो विप्रकीर्णधर्मा-	त्वात् शास्त्रस्य विप्लवः
न् सङ्कलयति ११६ १	स्यात्-इति पूर्वपक्षः १२८ १५
चतुर्मुख इव स्वायम्भुवो	पूर्वपक्षनिरासः १३१ १४
मनुरपि ११६ ९	तत्तद्व्युगसामर्थ्यम् १३१ १८
प्रतियुगं धर्मवैलक्षण्यम् ११७ १	कलिदोषः १३३ २
धर्मस्य स्वरूपान्यत्वनि-	कलौ निषिद्धानि १३३ ७
वारणम् ११७ ४	विहितातिक्रम-निषिद्धाच-
प्रतिज्ञातस्य वैलक्षण्यस्य	रणयोः प्रायश्चित्तम् १३८ ४
उपन्यासः ११९ ५	चातुर्वर्ण्याचारप्रतिज्ञा १४० १
तपोविवरणम् १२० १	धर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थ-
उक्तार्थे परिसंख्याया अ-	हेतुत्वम् १४२ ३
विवक्षितत्वम् १२१ ३	पराशरस्य वरप्राप्तिः .. १४२ ३
अधर्मप्रापकस्थानवि-	आचारस्य श्रेयोहेतुत्वम् १४३ ५
भागः १२२ ६	ब्राह्मणस्य असाधा-
निमित्तविभागः १२३ १	रणधर्माः १४५ १०
	तत्र अध्यापनम् १४६ ३

पृ० पं०	पृ० पं०
अध्यापने नियमः.....१४७ ६	अथ यजन-याजननि-
अध्यापने प्राभाकरमतम् १४८ ३	रूपणम् १५९ ८
अध्ययने न पृथक्विधिः-	तत्र यजनस्य सृष्टिः प्रयो-
इति गुरुमतम् ...१४८ ९	जनं च १५९ ९
अध्ययनं तु नित्यमित्यन्ये	यजनस्य त्रैविध्यम् ..१५९ १७
वादिनः १४९ १४	द्विजातिप्रभृतिसृष्टेर्यज्ञा-
उक्तार्थे विवरणकारमतम् १५० १२	र्थत्वम् १६० ६
अर्थविचारपर्यंतमध्ययन-	अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां य-
म् १५१ ४	ज्ञमहिमा १६० १४
अध्ययनस्य इतिकर्तव्यता १५१ १३	यज्ञविशेषाः १६१ ५
स्वशाखाया अध्ययनम् १५२ १३	आधानम् १६१ ८
स्वशाखापरित्यागनिषेधः १५२ १८	आधानाकरणे प्रत्यवायः १६१ १२
स्वशाखाध्ययनपूर्वकं अ-	कालादिविशिष्टमाधान-
न्यशाखाध्ययनम् ..१५३ ३	विधानम् १६२ १
वेदवृद्धर्मशास्त्रस्याप्यध्य-	आधानपूर्वका यज्ञाः ..१६३ ५
यनम् १५३ ६	पाकयज्ञादिनिरूपणम् १६३ ९
पञ्चधा वेदाभ्यासः ..१५३ १३	अपरा महायज्ञकृतवः ..१६४ ५
गुरुमुखादेव वेदोऽध्येतव्यः १५४ १	नित्य-नैमित्तिकभेदेन य-
अध्ययने वर्जनीयाः ..१५४ ६	ज्ञानां त्रैविध्यम् १६४ ५
अथ अनध्यायाः ..१५४ १८	यज्ञानां नित्यत्वम् १६४ १२
नित्या अनध्यायाः १५४ १९	यज्ञानां नैमित्तिकत्वम् ..१६६ ३
नैमित्तिकाः १५५ १	काम्यत्वम् १६६ ५
अन्येष्वनध्यायाः १५५ ११	नित्य-नैमित्तिक-काम्यानां
मन्वादयः १५५ १५	फलम् १६६ ११
युगादयः १५६ ७	नित्यकर्मलोपे समाधानम् १६८ १
अष्टकाः १५७ १	नित्यं न लोपयेत् १६८ १७
त्रयोदश्यादयो वर्ज्याः ..१५७ ८	त्रैवार्षिकाधिकान्नेन सो-
श्लेष्मातकादयो वर्ज्याः ..१५८ ११	मयागः कार्यः १६९ ५
अनध्यायानां अपवादः १५८ १४	तदलाभे दर्शादयः कार्याः १६९ १२
	अल्पधनस्य यज्ञनिषेधः १६९ १६

Table of Contents.

5

पृ० पं०	पृ० पं०
सम्पूर्णानुष्ठानाशक्तौ का-	देयस्वरूपम् १८९ १२
म्यं कर्त्तव्यम् १७० ७	अशेषस्य देयत्वे नियमः १८९ १५
याजने विधिः १७१ १	उक्तार्थे अपवादः १९० ६
नियमविधिरयम् १७१ ५	देयविशेषेण फलविशेषः १९० १०
उपवीतित्वविधानम् .. १७३ ८	पात्रविशेषेण देयविशेषः १९१ ५
ऋष्यादिज्ञानस्य याजना-	दाननिमित्तानि १९२ २
ङ्गत्वम् १७३ १२	अयनादयः १९२ ७
याजने दोषनिवारणम्. १७४ १	दिनक्षयलक्षणम् १९३ १०
अयाज्ययाजने दोषः .. १७४ १५	दानस्य निषिद्धः कालः, १९४ ३
तत्र प्रायश्चित्तम् १७४ १९	उक्तस्य प्रतिप्रसवः .. १९४ ११
दाननिरूपणम् .. १७६ ८	दानस्य प्रशस्ता देशवि-
दानप्रशंसा १७६ १०	शेषाः १९४ ७७
साक्षाद्दानविधानम् .. १७७ ८	प्रतिग्रहनिरूपणम् १९५ ६
वित्तवैयर्थ्यपुरःसरं दान-	तत्र श्रौतो विधिः १९५ ७
विधानम् १७८ १	असत्प्रतिग्रहानिन्दा .. १९५ १०
दानाभावे बाधः १७८ ७	सत्प्रतिग्रहानुज्ञा १९५ १८
दानस्य स्वरूपं इति-	अप्रतिग्रहः श्रेयान् .. १९६ १
र्त्तव्यता च १७९ १२	प्रतिग्रहं प्रशंसति यमः १९६ ६
दानस्य चतुर्विध्यम् .. १८३ १४	मनुस्तु विपर्ययमाह ... १९६ ११
फलविशेषः १८४ ६	सामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे
दानपात्रम् १८४ १२	प्रत्यवायः १९६ ७७
पात्रविशेषः १८५ १०	एष एव न्यायः याजना-
शूद्रादीनां पात्रत्वम् .. १८६ ६	ध्यापनयोः १९७ ३
माता-पित्रोः दानम् .. १८६ ९	सदसत्प्रतिग्रहविवेकः .. १९७ ७
अपीत्रम् १८७ ७	सतामसम्भवे असतीऽपि
देवलकस्वरूपम् १८८ ७	प्रतिग्रहः १९७ १०
अन्येऽपि निषेधाः १८८ ११	शूद्रप्रतिग्रहे विशेषः .. १९७ १४
पात्रोपेक्षणे अपात्रदाने च	विशेषान्तरम् १९७ १७
निषेधः १८९ ८	

पृ० पं०	पृ० पं०
असत्प्रतिग्रहोचितो ज्व- स्थाविशेषः.....१९८ ६	विग्रहवन्तो देवा न सन्ति तस्मान्नेषां प्रसादो न यागस्य फलद्वारम् २१३ १
प्रतिग्रहद्रव्यस्य इयत्ता १९८ २०	औपनिषद ईश्वरस्य फल- दातृत्वं मन्यन्ते ... २१३ ७
अनापदि राजप्रतिग्रह- निन्दा १९९ ६	उक्तमतद्वयस्य न वि- रोधः २१४ १२
उक्तनिन्दाया अधार्मिक- राजविषयत्वम् .. २०० ६	अतिथिलक्षणम् .. २१४-२०
अदुष्टो राजप्रतिग्रहो न निन्दितः २०० १४	अतिथिपूजाङ्करणे दोषः २१५ १
सत्प्रतिग्रहस्य अनापशपि विधानम् २०१ १४	अतिथिपूजने अभ्युदयो- ऽपि भवति २१६ २
अयाचिते न दोषः .. २०२ १	हुतशेषम् २१६ १७
वस्तुविशेषाः २०२ ५	हुतशेषमेव भुञ्जीत .. २१६ १८
प्रतिग्रहानधिकारी. .. २०३ १	ब्राह्मणलक्षणम् .. २१७ १३
विदुषो न प्रतिग्रहदोषः २०३ ९	आह्निकं संक्षिप्याह .. २१८ १२
पूर्वोक्तविषयेषु न्याययो- जनम् २०४ ५	उक्तार्थे यवागूपाकन्यायः २१८ १६
भावनास्वरूपम् २०४ ८	ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थानम् .. २१९ १२
तस्याः षोढात्वम् २०४ १४	मनसा ईश्वरध्यानम् .. २२० १८
देवतास्वरूपम्. .. २०५ ६	श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् २२१ ८
परमात्मैव मुख्यो देवः तत्स्वरूपं च २०८ १३	ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् २२२ १५
एकमेव देवं बहुधा व्य- वहरन्ति २०९ १	तत्र तृणनियमः २२२ १
द्रव्य-देवतयोर्भेदनिषेधः २१० ३	कालभेदेन दिङ्निियमः २२२ ४
एकस्मात्कलभेदो न दुः- सम्पादः २१० १३	यज्ञोपवीतस्थापनम् .. २२२ ८
देवस्य फलदातृत्वं मीमां- सको न सहते .. २११ १	मतान्तरेण दिङ्निियमः २२४ .१
	मूत्र-पुरीषे वर्ज्यदेशः . २२४ २४
	अथ शौचप्रकरणम् २२६ २३
	गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यात्..... २२६ १४
	अभ्युद्धरणासम्भवेविशेषः २२७ ३

Table of Contents.

7

पृ० पं०	पृ० पं०
शौचयोग्या मृत्तिका .. २२७ ६	आचमने वर्ज्याः २४५ १६
तत्रैव विशेषः २२७ ८	आचमने सपवित्रता .. २४८ १२
वर्ज्या मृद्विशेषाः २२७ १५	स्नानानन्तरमाचमने वि-
शौचे हस्तनियमः .. २२८ १०	शेषः २४९ १
„ दिङ्नियमः .. २२८ १३	स्थलविषये विशेषः .. २४९ ७
„ मृत्सङ्ख्या .. २२८ १६	आचमनप्रशंसा २४९ १४
„ इतिकर्तव्यता २३० १२	आचमनाकरणे प्रत्यवायः २५० १४
मृत्परिमाणम् २३२ २	अथ दन्तधावनविधिः २५१ १
भावशुद्ध्यभावे बाह्य-	काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रः .. २५२ ९
शौचेन न शुद्धिः . २३३ ४	दन्तधावने वर्ज्याः २५२ १४
अथ गण्डूषविधिः २३३ १६	„ वर्ज्यतिथ्यादयः २५३ ५
अथाचमनविधिः २३४ १०	अथ दर्भविधिः .. २५४ ६
ब्रह्मतीर्थम् २३५ ७	दर्भोत्पाटनमन्त्रः २५५ १
आचमनीयमुदकम् .. २३६ १	वर्णभेदेन विनियोगः .. २५५ ४
उक्तविषये उपवादः .. २३७ १	कुशाभावे काशाः २५५ ८
उदकग्रहणप्रकारः .. २३७ ४	वर्ज्या दर्भाः २५५ १४
उदकपानानन्तरभावि-	उत्पाटने कालनियमः .. २५६ ३
नी इतिकर्तव्यता २३७ ११	पवित्रधारणफलम् २५६ ९
उदकस्पर्शनस्य प्रकारा-	पवित्रप्रकारः २५६ १५
न्तरम् २३८ ६	स्नानविधिः २५८ ३
आचमननिमित्तानि .. २३८ १३	स्नानप्रकारः २५९ ८
आचमनाभावे दक्षिणक-	स्नाने कालनियमः .. २६० ४
र्णस्पर्शः २४० १२	„ अघमर्षणम् .. २६० १४
तृणादिस्पर्शः २४१ ६	स्नानाङ्ग-तर्पणम् २६० १७
द्विराचमननिमित्तम् .. २४१ १०	वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रः .. २६२ ६
आचमनापवादः २४२ ११	वस्त्रपरिधानम् .. २६२ ११
दन्तलोचोच्छिष्टम् .. २४३ १	तत्र विशेषः २६३ ३
आचमनविन्दवोऽङ्गल-	वस्त्रविषये विशेषः .. २६४ ३
भा अपि मेध्याः . २४४ १४	अहतवस्त्रलक्षणम् २६४ १२

	पृ०	पं०		पृ०	पं०
अनुत्तरीयस्य कर्ममात्र-			निमित्तान्तरम्.....	२७९	३
निषेधः.....	२६५	३	नैमित्तिकस्नाने विशेषः	२७९	७
तत्र अनुकल्पः	२६५	१५	अथ काम्यस्नानम्	२८०	२
अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः	२६६	३	तत्र कालाः.....	२८०	३
तदुपयोगिमृत्तिकाः ..	२६६	४	अथ मलापकर्षणस्नानम्	२८२	१
अङ्गुलिनियमः.....	२६६	९	तत्र अभ्यङ्गे वर्ज्यावर्ज्याः	२८२	२
पुण्ड्राणामाकारः	२६६	१२	तैलविशेषेण अभ्यनुज्ञा	२८३	१७
„ स्थानानि.....	२६७	६	अथ क्रियाङ्गस्ना-		
ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रशंसा	२६८	१	नम्	२८३	१५
अथ स्नानान्तराणि	२६८	५	तस्य क्रियाङ्गत्वम्.....	२८३	१७
मध्याह्नस्नानम्	२६९	९	अथ क्रियास्नानम् ..	२८४	५
मध्याह्नस्नानेऽधिकार्य-			उक्तस्नानेषु जलविशेषः	२८४	१४
नाधिकारिणौ	२७०	६	निषिद्धजलम्	२८५	१४
आश्रमभेदेन स्नानव्य-			प्रतिप्रसवः.....	२८६	७
वस्था	२७०	९	उष्णोदकनिषेधः.....	२८६	१०
स्नानस्य समन्त्रता ..	२७०	१२	आतुरस्य उष्णोदकं न		
मृत्तिका	२७१	६	निषिद्धम्	२८७	३
कायप्रक्षालनानन्तरकर्त-			नद्याद्यभावेऽपि	२८७	१२
व्यम्	२७२	१३	उष्णोदकस्नाने विशेषः	२८८	८
मृद्ग्रहणमन्त्राः.....	२७३	६	अथ सन्ध्याविधिः	२८८	१४
गोमयमन्त्राः	२७३	१३	सन्ध्यास्वरूपम्	२८८	१५
अंपामार्गमन्त्रः.....	२७३	१६	सन्ध्यायास्त्रैविध्यम् ..	२८९	८
तीर्थावाहनम्	२७४	३	देवतानामभेदः	२८९	२०
अघमर्षणम्	२७५	११	„ वर्णभेदः	२९०	१
ऊरुसंशोधनम्	२७६	८	उपासनम्.....	२९०	६
अनुकल्पः.....	२७६	१२	सन्ध्याकालः	२९१	१
अथ नैमित्तिकस्ना-			सन्ध्योपासनप्रकारः ..	२९१	८
नम्	२७७	१	प्राणायामलक्षणम् ..	२९१	१६
तत्र निमित्तानि	२७७	२			

Table of Contents.

9

पृ० पं०	पृ० पं०
प्राणायामस्य त्रैविध्यम् २९२ १३	होमकालः ३१२ १४
मार्जनम् २९३ २	अनुकल्पः ३१४ ५
मार्जने तीर्थविशेषः . . २९३ ११	पक्षहोमः ३१४ १७
मन्त्राचमनम् २९४ ११	होमद्रव्यम् ३१५ ६
अघमर्षणम् २९५ १३	आहुतिपरिमाणम् . . ३१६ ६
अर्घ्यप्रदानम् २९५ १६	श्रौत-स्मार्ताभिव्यवस्था ३१७ ६
अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरम् . २९५ ७	अग्नेर्नित्यत्वम् ३१७ १७
उपस्थानम् २९७ १	अथ दिवसस्य विभा-
मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषः २९७ ९	गेषु कर्तव्यम् . . ३१९ ५
कालविशेषः २९७ १५	देवतापूजनम् ३१९ १३
देशविशेषः २९७ २१	होमानन्तरकृत्यम् . . . ३२० ९
सायंसन्ध्याया उपस्था-	अभिवादनम् ३२२ ९
ने मन्त्रविशेषः . . २९८ १४	अभिवादनप्रकारः . . . ३२३ ३
तत्र न्यायः २९८ १९	अभिवादितेन वक्तव्या
सन्ध्याप्रशंसा ३३० ९	आशीः ३२३ १६
„ ऽकरणे प्रत्यवायः . . ३३० १९	प्रत्यभिवादनम् ३२४ ९
प्रत्यवायस्यानार्तविषय-	गुर्वादौ उपसङ्ग्रहणम् ३२७ ११
त्वम् ३०१ १२	उपसङ्ग्रहणलक्षणम् . . ३२७ १८
मूतकादौ सन्ध्यानिषेधः ३०२ ४	तस्य अपवादः ३२८ १२
अथ सन्ध्याङ्गजपः ३०३ १	अभिवादने वर्ज्याः ३२९ ६
जपयज्ञस्य भेदः ३०३ १५	गुरुलक्षणम् ३३० १५
जपनियमः ३०५ १५	मान्याः ३३२ ३
जपे वर्ज्याः ३०५ १६	माताया गरीयस्त्वम् . . ३३३ ७
देशनियमः ३०७ ८	उपाध्यायाचार्ययोर्लक्ष-
जपाङ्गभूता माला . . . ३०८ १६	णम् ३३३ १२
मालामणिसङ्ख्या . . ३०९ १०	पित्रोरप्याचार्यो गरीयान् ३३३ १९
प्रायत्रीजपप्रशंसा . . ३१० ४	बालोऽप्याचार्यो गरीयान् ३३४ ४
अथ होमविधिः . . ३११ ५	ज्येष्ठो भ्राता गुरुवत् . . ३३५ १
तृतारतम्यम् ३११ २१	परमगुरुरपि गुरुवत् . . ३३५ ९

पृ० पं०	पृ० पं०
अभिवादनप्रशंसा .. ३३६ ४	स्थलस्थो जले तर्पणं न
अथ द्वितीयभागक-	कुर्यात्..... ३५२ १६
त्यम् ३३६ ९	तत्र विशेषः ३५३ ५
वेदाभ्यासप्रशंसा ३३७ १	पात्रविशेषः ३५३ १७
वेदहीनस्य क्रियावैक-	रिक्तहस्तेन तर्पणं न
ल्यम् ३३७ १३	कार्यम्..... ३५४ ६
कृत्यान्तरम् ३३७ १७	तिलग्रहणे विशेषः .. ३५४ १६
तृतीयभागकृत्यम् .. ३३८ १	तिलानां विनियोगविशेषः ३५५ ३
अर्थसाधनम् ३३८ २	देवादितर्पणे विशेषः .. ३५५ ६
पोष्यवर्गः ३३८ ८	तिलतर्पणनिषेधः ३५५ १०
स्ववृत्त्या धनसाधनम् .. ३३८ १२	तर्पणीयाः ३५५ ५
उपायान्तराणि ३३९ १६	काण्डवितर्पणम् ३५७ ४
सत्वातिग्रहो विप्रस्यैव .. ३४० ४	वस्वादिनामानि ३५७ १३
शिलोज्जादिकम् ३४१ १	पितृतर्पणप्रकारः ३५८ ७
शूद्रवृत्तिः ३४२ ४	नामग्रहणे विशेषः .. ३५८ १४
अथ चतुर्थभागकृत्यम् ३४३ ८	” तर्पणक्रमः .. ३५८ १०
मध्याह्नस्नानम्. ३४३ ९	जीवित्पितृकृतर्पणे विशेषः ३५९ १४
ब्रह्मयज्ञविधिः ३४३ १३	अवसानाञ्जलिः ३६० २
” कालः ३४३ १९	सङ्क्षेपेण तर्पणम् ३६० १५
देशादीतिकर्तव्यता .. ३४४ १६	यमतर्पणम्..... ३६१ ३
उपवीतादीतिकर्तव्यता ३४५ १	तत्र नियमः ३६१ १०
इतिकर्तव्यान्तरम् ३४६ ११	तस्य फलम् ३६१ १३
ब्रह्मयज्ञे जप्यम् ३४७ १९	भीष्मतर्पणम् ३६१ १६
” नानध्यायः .. ३४८ ८	तर्पणप्रशंसा ३६२ ६
अनध्याये जपप्रशंसा ३४९ ४	अकरणे प्रत्यवायः..... ३६२ ९
” अल्पं पठनीयम् ३४९ ९	वस्त्रनिष्पीडनम् ३६३ १३
आत्म-देशाशुचित्वे वर्ज्यः ३४९ १३	सूर्याञ्जलिः ३६४ ४
अथ तर्पणविधिः .. ३५० १२	अथ देवार्चनम् .. ३६४ १०
ब्रह्मगूत्रविन्यासः ३५१ १५	

पृ० पं०	पृ० पं०
देवस्य एकत्वेऽपि मूर्ति-	तत्र अनुकल्पः ३८८ १८
भेदेन भेदः ३६५ १२	उद्धृताश्रदानम् ३८९ ६
वैष्णवमतानुसारिपूजाक्रमः ३६६ १	देवयज्ञादीनां वैश्वदेव-
अग्निपुराणोक्ता पूजा.. ३६७ १	संज्ञा ३८९ १०
बौधायनोक्ता पूजा..... ३६९ ३	वैश्वदेवस्य पुरुषार्थत्वमपि ३९० ५
विष्णुपूजाप्रशंसा ३७१ १८	अथ मनुष्ययज्ञः... ३९१ १५
शिवपूजाप्रकारः ३७२ ५	भिक्षादिलक्षणम् ३९२ ११
„ बौधायनोक्ता.. ३७२ १६	अतिथिनिरीक्षणम् .. ३९२ १५
शिवपूजाप्रशंसा ३७५ १९	अथ षट्कर्माणि.. ३९३ १०
देवार्चनाकरणे दोषः.. ३७६ ६	उक्तार्थे सम्मार्गन्यायः ३९३ १५
अथ गुरुपूजा..... ३७६ १२	अतिथिवर्णनम् ३९५ ५
गुरुपूजाफलम्..... ३७७ १०	द्वेष्यस्य भोजनीयत्वं नि-
अथ वैश्वदेवः..... ३७८ १	न्दितम् ३९५ १०
वैश्वदेवविधानम् ३७८ २०	मूर्खस्य भोजनीयत्वं नि-
पञ्चसूनाः..... ३८० १	षिद्धम् ३९५ १६
शोमप्रकारः ३८१ १४	अतिथिलक्षणम् ३९६ १८
भ्रमसंस्कारः ३८१ १०	अतिथिशब्दव्याख्या .. ३९८ ७
व्यानुकल्पः ३८१ १४	अतिथ्यागमने कर्तव्यम् ३९९ १६
भ्रमप्रिकस्य विशेषः... ३८२ १४	ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयो
मृतयज्ञः ३८२ २०	नातिथयः ४०० ८
गौणाःकर्तारः..... ३८३ ११	आसनादिदाने विशेषः ४०१ ४
तत्रन्तराभावे प्रवसतापि	अतिथिसत्काराकरणे दोषः ४०१ ९
स्वयं कार्यः..... ३८३ १४	अतिथिसत्कारप्रशंसा.. ४०३ ९
लिहरणप्रकारः ३८३ १८	आतिथ्यकर्तृनियमाः .. ४०४ ९
शदिभ्यो ऽन्नम् ३८५ १०	आतिथ्ये गोत्रादिप्रश्न-
अन्नोत्सर्गमन्त्रः ३८५ १७	निषेधः..... ४०४ १०
नेतृयज्ञः ३८७ ६	देवबुद्ध्याऽतिथिं पूजयेत् ४०५ ६
नेत्यश्राद्धम् ३८७ १४	तत्र हेतुः ४०५ १३
नेत्यश्राद्धप्रकारः..... ३८८ ४	गोत्रादिप्रश्ने बाधः .. ४०५ १७

पृ० पं०	पृ० पं०
भोजनार्थं स्वगोत्रादिकं	प्राणाहुत्यनन्तरं यन्त्रिका-
न कथनीयम् ४०६ १	यां पात्रमारोप्य भोक्त-
यति-ब्रह्मचारिणोः	व्यम् ४१७ ४
पूज्यत्वम् ४०६ ६	अन्नवन्दनम् ४१७ ११
भिक्षादानफलम् ४०७ १०	वन्दनानन्तरकृत्यम् . ४१७ १४
” प्रकारः . . ४०७ १२	जिह्वाग्रसने विशेषः . . ४१८ १३
वैश्वदेवात्पूर्वं तयोरगमने	प्राणाहुतिश्वङ्गुलिनियमः ४१८ १७
कर्तव्यम् ४०८ १	परिषेचनानन्तरो विशेषः ४१९ १
यत्यादिपूजाकरणे प्रत्य-	उक्तविधेः सङ्ग्रहः . . . ४१९ १०
वायः ४०८ १३	भोजनप्रकारः ४२१ १३
यतिभिक्षादाने नियमः ४०९ १६	कवलसङ्ख्या ४२५ १८
ऐश्वर्योपेतस्यापि स-	उच्छिष्टशेषणम् ४२२ १४
त्कारः ४१० ६	सायंप्रातश्च भोजनम् ४२२ २२
विभूतिमानीश्वरांशः . . ४११ २	भोजने वर्ज्यान्तराणि . . ४२३ १०
अथ भिक्षुकाः ४११ ७	भार्ययासह भोजननिषेधः ४२५ ८
व्याधितादीनां भिक्षाविधा-	अन्येऽपि निषेधाः ४२८ १
नम् ४११ १९	भोजने वाग्यमः ४२७ ७
वैश्वदेवाकरणे दोषः ४१२ १	अन्येऽपि निषेधाः ४२६ १
आतिथ्याकरणे दोषः . . ४१२ ७	पङ्क्तिभेदप्रकारः ४२९ ९
अन्येऽपि भोजनीयाः . . ४१२ ११	भोजने नियमविशेषाः ४२९ १५
पञ्चमहायज्ञप्रशंसा . . ४१३ ६	भोजनाविधेरुदीच्याङ्गानि ४३० १२
अकरणे प्रत्यवायः . . . ४१३ १३	आचमनप्रकारः ४३१ ३
अथ भोजनविधिः ४१३ १७	आचमनानन्तरकर्तव्यम् ४३२ ९
तत्र वर्जनीयाः ४१३ १८	तत्र विशेषः ४३३ ५
भोजनविधिः ४१४ १	ताम्बूलभक्षणम् ४३४ ९
भोजने इतिकर्तव्यता . . ४१४ १६	ग्रहणकाले भोजननिषेधः ४३५ १
शुद्धपात्रे भोजनं कर्त-	ग्रहणपूर्वकाले निषेधः ४३५ १६
व्यम् ४१५ १८	बालादौ विशेषः ४३६ ८
यतेः कांस्यपात्रनिषेधः ४१६ १२	

पृ० पं०	पृ० पं०
शक्तस्य भोजने प्रायश्चि-	प्रजापालनमेव राज्ञः प्र-
त्तम्.....४३६ ११	धानं कर्म.....४५२ २
चन्द्रग्रहे यामत्रयस्य अप-	प्रजारञ्जनं कर्तव्यम्...४५३ ४
वादः.....४३६ १४	राज्ञः षड्भागः.....४५३ १४
ग्रस्तास्ते विशेषः.....४३६ १६	युद्धोपकरणानि.....४५४ १०
ग्रहणदिनोपवासः.....४३८ १	दण्डप्रकारः.....४५४ १७
पुत्रिण उपवासो न...४३८ १	दण्डस्य चातुर्विध्यम्...४५५ ५
अवशिष्टदिवसकर्त्त-	दण्डस्थानानि.....४५५ १६
व्यम्.....४३८ १७	ब्राह्मणे न वधदण्डः...४५६ १
सायं वैश्वदेवादौ विशेषः४३९ १७	परसैन्यनिर्जयः.....४५६ १३
अथ शयनप्रकारः ४४० १२	तत्र कालादि.....४५६ १७
सुखशायिनः.....४४१ १७	शत्रुम्प्रति यानम्.....४५७ १५
शयने वर्जनीयाः.....४४१ २०	बलस्य षड्विधता.....४५८ ६
उक्तस्याकरणे दोषः...४४४ ६	सैन्यरचना.....४५८ ९
क्षत्रियस्य साधारणधर्माः४४४ १६	व्यूहभेदः.....४५८ १०
द्विविधो राजधर्मः.....४४५ ७	सैन्ये सङ्ग्रहाद्याः पुरुषाः४५९ ३
व्रतरहितब्रह्मचारिभिक्षा-	उपरोधः.....४५९ ७
प्रदो ग्रामो दण्ड्यः४४५ १५	सामादिना शत्रुः साध्यः४५९ १३
विहिताननुष्ठायिनां सर्वे-	देशजयानन्तरकृत्यम् ४६० ६
षां दण्डः.....४४६ ३	मालाकार इव पुष्पं वि-
दण्ड्यदण्डनप्रशंसा...४४७ ४	चिनुयात्.....४६० १२
अदण्ड्यदण्डननिषेधः ४४७ ८	राष्ट्रं मधुदोहं दुहेत्...४६१ ३
द्विविधो दण्डः.....४४७ १२	क्रय-विक्रयादिव्यवस्था...४६३ १३
राज्ञः दण्डयितृत्वम्...४४७ १७	अन्तरङ्गा राजधर्माः...४६२ ९
राज्ञः प्रशंसा.....४४९ ६	बहिरङ्गा राजधर्माः...४६३ २
राजशब्दः क्षत्रियविषयः४४९ १६	दुर्गसम्पादनम्.....४६३ १८
उक्तार्थे अवेष्टयधिकरणम्४४९ १८	दुर्गभेदाः.....४६४ ४
राजशब्दः क्षत्रियपरः...४५१ १७	दुर्गसंविधानम्.....४६४ ९
	यागादिधर्माः.....४६५ ६

पृ०	पं०	पृ०	पं०
पुरोहितः कर्तव्यः	४६५ १७	पशुपालनम्	४७६ १३
श्रोत्रियात्करो नादेयः	४६६ ७	विक्रयद्रव्याणि	४७६ २०
शाला-प्रपादि कर्तव्यम्	४६६ १५	पशुपालने विशेषः	४७७ १०
भूतपरित्राणं कर्तव्यम्	४६७ ६	अर्घविज्ञानादयः	४७८ ६
स्वराष्ट्रं न कर्षयेत्	४६८ १	यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलम्	४७९ १०
राज्ञो दिनचर्या	४६८ ६	अननुष्ठाने दोषः	४७९ १४
दानानन्तरकृत्यम्	४६९ २	अथ शूद्रधर्माः	४७९ १९
अष्टविधं राज्ञः कर्म	४७० ६	द्विजसेवैव तस्य मुख्यो	
पञ्चवर्गः	४७१ २	धर्मः	४८० ३
मध्याह्नकृत्यम्	४७१ ५	अन्येऽपि धर्माः	४८१ ५
अपराह्नकृत्यम्	४७१ १४	विप्रसेवा वृत्त्यर्थापि	४८२ ९
सायंकालकृत्यम्	४७२ १	द्विजातिना शूद्रस्य	
राज्ञः अन्येऽपि धर्मः	४७२ ८	वृत्तिः कल्प्या	४८२ १७
व्यसनानि वर्जयेत्	४७२ १६	द्विजसेवामन्तरेण	
व्यसनवर्णनम्	४७३ १	अन्यत् निष्फलम्	४८३ १
व्यसनिनो नाशः	४७३ १४	विप्रसेवा उभयार्था	
व्यसनानि त्यक्त्वा वर्तेत	४७४ १	इतरसेवा वृत्त्यर्था	४८३ १
प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयो-		शूद्रेण विक्रयः कार्यः	४८४ ६
विशेषः	४७४ १७	शिल्पान्यपि कर्तव्यानि	४८५ १३
प्रजानामपालने दोषः	४७५ ९	मद्य-मांसादिविक्रयनि-	
वैश्यधर्मप्रकरणम्	४७६ १	षेधः	४८६ १
कुसीदादीनां वैश्य-		समाप्तिश्लोकः	४८७ १२
धर्मत्वम्	४७६ ९		

इति प्रथमाध्यायस्यानुक्रमणिका समाप्ता ॥ श्रीः ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

आचारकाण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

(टीकाकारोपक्रमणिका ।)

*वागीशाद्याः सुमनसस्सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

†सोऽहं प्राप्य विवेकतीर्थपदवीमाम्नायतीर्थे परम्

मञ्जन् सज्जेनतीर्थसङ्गनिपुणः सद्गुत्ततीर्थे श्रयन् ।

लब्धेधामाकलयन् प्रभावलहरीं श्रीभारतीतीर्थतो

विद्यातीर्थमुपाश्रयन् हृदि भजे श्रीकण्ठमव्याहतम् ॥ २ ॥

*प्रणम्य मातरं भागीरथीं भागीरथीमिव ।

पितरं गुरुमूर्तिं च हरिं नत्वा पुनः पुनः ॥

पराशरस्मृतेर्व्याख्यां माधवीयां सुविस्तृताम् ।

व्याख्यास्ये बालबोधार्थं सङ्क्षेपेण यथामति ॥

पराशरसंहितां व्याचिख्यासुस्तत्रभवान् माधवामात्यः निर्विघ्नपरिसमा-

प्तिप्रचयगमनार्थं शिष्यशिक्षार्थं च गजानननमस्कारलक्षणं मङ्गलमा-

चरति । वागीशाद्या इति । सर्वार्थानां सर्वेषां कार्याणां उपक्रमे आरम्भे ।

कृतकृत्याः कृतकार्याः । कार्यारम्भे गजाननस्मरणं शास्त्रप्रतिपादितम् ।

†सोऽहमिति । सोऽहं माधवाचार्यनामा । विवेको वेदवाक्यार्थविचारः

I. हरिः सज्जनसङ्ग-तीर्थ^० as a reading from the Kālamādhviya. २. D. reads बन्धो for लब्धो.

*सत्यैकव्रतपालको द्विगुणधीस्व्यर्था चतुर्वेदिता

पञ्चस्कन्धकृती षडन्वयदृढः सप्ताङ्गसर्वसहः ।

अष्टव्यक्तिकलाधरो नवनिधिः पुण्यदशप्रत्ययः

स्मार्त्तोच्छ्रायधुरन्धरो विजयते श्रीबुक्केणक्षमापतिः ॥ ३ ॥

तस्य तीर्थं शास्त्रं मीमांसाशास्त्रम् । मीमांसाया विचारशास्त्राभिधानं जै-
मिनीयन्यायमालाविस्तरे स्पष्टम् । तदेव पदवी मार्ग इत्यर्थः । तां प्राप्य ।
आम्नायरूपे तीर्थे निपाने परं अत्यर्थं मज्जन् । मीमांसाशास्त्रज्ञानमन्तरा
वेदार्थाकलनस्यासम्भवात् । कीदृशोऽहम् । सज्जनानां विदुषां सङ्ग एव
तीर्थः मन्त्रिस्तस्य सङ्गेन निपुणः विद्वत्सहवासेन निपुणबुद्धिरित्यर्थः ।
पुनश्च सतां साधूनामेव वृत्तं वर्तनं तदेव तीर्थं क्षेत्रं श्रयन् भगवद्भजनार्थं
पवित्रक्षेत्राश्रयणमपेक्षितमेव । पुनश्च श्रीमान् योयं भारतीतीर्थः भारती
सरस्वती तस्याः तीर्थोऽवतारः शङ्कराचार्यः तस्मात् लब्धां प्रभावलहरीं
आकलयन् सम्यक् धारयन्नित्यर्थः । भारतीतीर्थ इति शङ्करभगवत एवा-
भिधानं पञ्चदशीटीकादिषु स्पष्टम् । पुनश्च विद्यातीर्थं विद्यागुरुं उपा-
श्रयन्तन् अव्याहतं निरन्तरं श्रीकण्ठं शिवं भजे सेवां करोमीति यो-
जना । अत्र सर्वत्र तीर्थशब्दपर्यायेषु—

‘तीर्थं शास्त्राध्वर-क्षेत्र-पात्रोपाध्याय-मन्त्रिषु ।

अवतारविजुष्टाभःस्त्रीरजस्सु च विश्रुतम्’ ॥

इति विश्वकोशप्रामाण्यमनुसन्धेयम् ।

* धर्मपालकं स्वाश्रयं राजानं स्तौति । सत्येति । सत्यमेव यदेकं मुख्यं
व्रतं तस्य पालकः । द्वौ गुणौ वार्ता-दण्डनीतिविद्यारूपौ यस्यां तादृशी
बुद्धिर्यस्य । यदाह कामन्दकः । ‘वार्ता च दण्डनीतिश्च द्वे विद्ये इत्यव-
स्थितिः’ इति । त्रीन् धर्मार्थकामानर्थयते ऽ सौ त्र्यर्थी । यदुक्तम्—

‘न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमपि च प्रजाः ।

त्रिवर्गेणोपसन्धत्ते निहन्ति ध्रुवमन्यथा’ ॥

I. gives कृता for कला. २. D. and I. read विजयताम् for विजयं
३. H. reads बुक्केणः and thus makes it a separate word out of the
compound बुक्केणक्षमापतिः which is the reading of all other MSS.

* इन्द्रस्याङ्गिरसो मलस्य सुमतिः शैव्यस्य मेधातिथिर-
धौम्यो धर्मसुतस्य वैन्यनृपतेः स्वौजा निमेगौतमिः ।
प्रत्यग्दृष्टिररुन्धतीसहचरो रामस्य पुण्यात्मनो
यद्वत्तस्य विभोरभूत् कुलगुरुर्मन्त्री तथा माधवः ॥ ४ ॥

इति । तथा चतुर्णां राजवृत्तानां वेदिता ज्ञाता । यथोक्तम्—

‘न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा ।

सत्पात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्’ ॥

इति । पञ्चसु सहायादिषु स्कन्धेषु अङ्गेषु कुशलः । तथाचोक्तं काम-
न्दकीये—

‘सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।

विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते’ ॥

इति । षण्णां सन्ध्यादिगुणानामन्वयेन प्राप्या दृढः । यथाहामरसिंहः—

‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः । षड्गुणाः’

इति । सप्तभिः स्वाभ्यादिभिरङ्गैः सुसम्पन्नैः सर्वे शत्रुकृतोपद्रवादिकं स-
हते तेन न व्याकुलो भवतीत्यर्थः । सप्ताङ्गानि यथा—

‘स्वाम्यमात्यं च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।

एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपाश्रयम्’ ॥

इति । अष्टौ व्यक्तयो रूपाणि यस्य शिवस्य तस्य लोकपालानां वा कलाधरः ।
जलादाः शिवस्याष्टौ मूर्तयः प्रसिद्धाः । नवनिधिः नवसंख्याका निधयो
यस्य । महापद्मादयो नव निधयः प्रसिद्धाः । पुण्यत् वर्धमानं दशानां
इन्द्रियाणां प्रत्ययः अधीनत्वं यस्य । ‘प्रत्ययो ऽधीन-शपथ-ज्ञान-विश्वा-
स-हेतुषु’ इत्यमरः । स्मार्तोऽष्टास्य धुरन्धरः श्रीबुक्कणस्वामपतिः विजयते
सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।

* स्वस्य महत्त्वं वर्णयति । इन्द्रस्येति । आङ्गिरसो बृहस्पतिः । वैन्यनृ-
पतिः पृथुः तस्य । प्रतीची विप्रकृष्ट-व्यवहितादिप्रतिबन्धरहिता दृष्टि-

१. For गौतमिः Dr. and I. read गौतमः This latter appears to be a mistake, because according to the Rāmāyana of Valmiki the family priest of गौतम was Shatānand, the son of गौतम and not गौतम himself.

*प्रज्ञामूलमही विवेकसलिलैः सिक्ता बलोपग्निका
मन्त्रैः पल्लविता विशालविटपा सन्ध्यादिभिः षड्गुणैः ।
शक्त्या कोरकिता यशस्सुरभिता सिद्ध्या समुद्यत्फला
सम्प्राप्ता भुवि भाति नीतिलतिका सर्वोत्तरे माधवम् ॥ ५ ॥

†श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धिसहोदरौ ॥ ६ ॥

‡यस्य बौधायनं सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं कुलं यस्य सर्वज्ञः स हि माधवः ॥ ७ ॥

¶स माधवः सकलपुराणसंहिता-
प्रवर्त्तकः स्मृतिसुषमापराशरः ।

यस्य । अरुन्धत्याः सहचरो वसिष्ठः कुलगुरुः कुलपुरोहितः । अनेन
पूज्यत्वं सूचितम् । आत्रिरसादयः सप्त यथा इन्द्रादीनां कुलपुरोहिता
मन्त्रिणश्चासन् तथा माधवोऽपि वीरबुक्कणभूपतेरासीदिति भावः ।

*अधुना स्वस्य नीतिशास्त्रप्रावीण्यं वर्णयति । प्रज्ञामूलेति । प्रज्ञैव मूलं
तदाधारभूता मही च यस्याः । बलं सैन्यादिबलं तदेव उपग्निका अन्ति-
काश्रयः यस्याः । 'स्यादुपग्नोऽन्तिकाश्रये' इत्यमरः । शक्त्या प्रभुशक्त्या
कोरकिता मुकुलिता । सर्वोत्तरं सर्वातिशायिमम् ।

† सम्प्रति स्वकुलं वर्णयति । श्रीमतीति । श्रीमती श्रीमतीनाम्नी ।
मनोबुद्धिसहोदरौ । यथा मनोबुद्धचोरेकमेवास्पदं तथेत्यर्थः ।

‡ स्वस्य गोत्रादिकमाह । यस्येति । याजुषी यजुर्वेदसम्बन्धिनी ।
कुलं गोत्रमित्यर्थः ।

¶ एवं श्लोकसप्तकेन स्वस्याधिकारं प्रयोजनं चाभिधाय अधुना

१. D. and I. have सर्वोत्तमम् for सर्वोत्तरम्. २. D. and I. read सुमती
३. A. has यस्य जननी for जननी यस्य. ४. I. reads मनोबुद्धी for मनोबुद्धि
and D. and G. read बुद्धिः सहोदरौ. ५. A. has this verse first and the
verse ६ afterwards, ६. A. and D. read भारद्वाजकम् for अरुन्धतकम्.

परावरस्मृतजगदीहिताप्तये

पराशरस्मृतिविवृतौ प्रवर्तते ॥ ८ ॥

*पराशरस्मृतिः पूर्वैर्न व्याख्याता निबन्धभिः ।

मयां ऽतो माधवार्येण तव्याख्यायां प्रयस्यते ॥ ९ ॥

ननु—नेयं स्मृतिव्याख्यानमर्हति । †तत्प्रामाण्यस्य दुर्निरूप्यत्वात् । यत्तु वेदप्रामाण्यकारणं जैमिनिना सूत्रितं—‘तत् प्रमाणं बादरायणस्यान्यानपेक्षत्वात्’ (पू० मी० १. १. ५) इति । न तत् पौरुषेयेषु ‡ मूलप्रमाणसापेक्षेषु ग्रन्थेषु यो-

व्याख्यानप्रवृत्तिं प्रतिजानीते । सेति । पुराणसंहिताः । मात्स्याद्याः तासां पठन-पाठन-व्याख्यानादिद्वारेण प्रवर्तकः । स्मृतीनां या सुषमा परमा शोभा ‘सुषमा परमा शोभा’ इत्यमरः । तस्याः व्याख्यानादिद्वारा पराशरः संशय-विपर्ययादिपसकरणपूर्वकं प्रसारकः । परावरं ऐहिकपारलौकिकं यत् स्मृतं स्मृत्युक्तं जगतः ईहितं तस्य तदर्थज्ञान-तदुक्तानुष्ठानादिद्वारा प्राप्तये । पराशरस्मृतिविवरणे प्रवर्तते प्रवृत्तौ भवतीत्यर्थः ।

* अस्या एव स्मृतेर्व्याख्यानप्रवृत्तौ कारणमाह । पराशरेति । पूर्वैः मेधातिथ्यादिभिः ।

† अत्र तच्छब्देन व्याख्यास्यमाणायाः स्मृतेः परामर्शः ।

‡ पौरुषेयाः पुरुषैः मनु-पराशरादिभिः कृताः ग्रन्थाः मूलप्रमाणसापेक्षाः । अतः जैमिनिप्रोक्तं वेदप्रमाणकारणं तेषु योजयितुं न शक्यते । अयं भावः—ग्रन्थास्तावत् द्विविधाः स्वतःप्रमाणाः परतःप्रमाणाश्चेति । अपौरुषेयाणामत एव स्वतःप्रमाणानां वेदानां न प्रमाणान्तरसापेक्षत्वम् । कुतः, अन्यानपेक्षत्वात् । तदितराणां पौरुषेयाणामत एव परतःप्रमाणानां स्मृति-पुराणादीनां मूलप्रमाणसापेक्षत्वम् । कुतः, जैमिनिप्रोक्तस्य अन्यानपेक्षत्वरूपस्य प्रामाण्यहेतोः तत्र अभावात् ।

१. A. reads अयासी for जगदी. २. D. and I. have अयातो for मयातो. ३. A. alone has व्याख्येयं प्रवर्तते. while B. C. and F. have व्याख्यायां प्रवर्तते. ४. All copies except B. C. and F. have पराशर. ५. I. omits ग्रन्थेषु.

जयितुं शक्यते । तर्ह्यस्तु* मूलप्रमाणमुपजीव्य प्रामाण्यम् ।
तत्र । मूलस्य दुर्भणत्वात् । न तावत् प्रत्यक्षं मूलम् । तस्यो-
तीन्द्रियत्वात् । †नाप्यनुमानम् । तस्य प्रत्यक्षमापेक्षत्वात् ।
नापि‡ पुरुषान्तरवाक्यम् । विप्रलम्भकस्य पुंसो यथादृष्टार्थ-
वादित्वाभावात् ।

अविप्रलम्भकस्यापि संशय-विपर्ययसम्भवात् । नापि चोदना ।
तस्या अनुपलब्धेः । न खलु स्मर्यमाणानां शौचाद्यांचाराणां

* एवं मूलप्रमाणसापेक्षत्वात् अप्रामाण्यं प्रसाध्य पक्षान्तरमुत्थापयति ।
तर्ह्यस्त्विति । अस्याः स्मृतेः धर्मप्रतिपादकत्वात् मूलप्रमाणं धर्मः । स च
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैः दुर्भणः । तद्यथा—मूलप्रमाणभूतो धर्मः न तावद्व्य-
त्यक्षः । ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपन्नं ज्ञानं अव्यपदेशि अव्यभिचारि व्यव-
सायात्मकं प्रत्यक्षं’ (गौ० सू० १।१।४) भवितुमर्हति । धर्मस्य अती-
न्द्रियत्वात् । तत्र इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाभावः ।

† अनुमानमपि निराकरोति । नापीति । अनुमानं हि प्रत्यक्षसापेक्षम् ।
‘अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च (गौ०
सू० १।१।५) इत्युक्तत्वात् प्रत्यक्षासिद्धौ अनुमानस्याप्यसिद्धिः । एवं
‘प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनं उपमानं’ (गौ० सू० १।१।६) अपि न ।
प्रसिद्धस्यान्यस्याभावात् । उपमानस्यानुमानेऽन्तर्भावश्च ।

‡ शब्दप्रमाणं निवारयति । नापि पुरुषान्तरवाक्यमिति विप्रलम्भकः
विशेषेण प्रलम्भनं विरुद्धं सम्यग्वेदनं करोति यः । एवमेव चोद-
नापि न । ‘चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुः’ (पू० मी० १।१।२)
इति शबरस्वामी । तच्च वचनं स्वतःप्रमाणं वैदिकमेव । न मूलप्रमाण-
सापेक्षं पौरुषम् ।

१. न। तन्मू &c., is the reading of B. C. and D. read न। एतन्मूल
&c. २. I. reads दुर्लभत्वात्. ३. All the copies except A. have धर्मस्य
for तस्य. We have adopted A. for धर्मस्य does not agree with the contest-
४. D. adds भ्रान्त before विप्रलम्भ. ५. D. has यथार्थदृष्टार्थ. ६. D. E. G. H.
and I. read नो for न. ७. D. reads only शौचाचारानां.

मूलभूतां क्रान्तिबोधनां प्रत्यक्षत उपलभामहे । नाप्यनुमातुं शक्यते । *शाक्यादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिष्वतिप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत—मन्वादिस्मृतीनां शाक्यादिस्मृतीनां चास्ति महद्वैषम्यम् । प्रत्यक्षवेदेनैव साक्षान्मन्वादिप्रामाण्याङ्गीकारात् ।

‘यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्वेषजम्’ (तै. सं. २, २, ६, २)

इति ह्याम्नायते । न त्वेवं †शाक्यादिस्मृत्यनुप्राहकं किञ्चिद्वै-

* अतिप्रसङ्गं दर्शयति । शादते । शक्रोऽभिजनो अस्य स शाक्यः । यद्वा—

‘शाक्यक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्माच्च चक्रिरे ।

तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः’ ॥

इत्यागमात् । शक्रे भ्राताः शाक्याः इक्ष्वाकुवंशीया राजानः । तद्वंशीयत्वात् बुद्धमुनिरपि शाक्यः । चैत्यं बुद्धप्रतिमा । ‘चैत्यमायतने बुद्धविम्बेऽप्युद्देश्यपादपे’ इति रुद्रः । यद्यपि आश्वलायनोक्तचैत्ययज्ञे (आ. गृ. सू. १।१२।१) चित्ते भवाश्चैत्या इति द्युत्पत्त्या शिव-विष्णवादिप्रतिमाः चैत्यशब्देनोक्ताः तथापि अत्र शाक्यादिप्रणीतचैत्यस्यैव ग्रहणम् ।

† यद्वै इति । मनुः स्वायम्भुवः । यद्वै किञ्च यत्किमपि उक्तवान् तत्सर्वमपि भेषजम् । भेषं रोगं जयतीति भेषजम् । जै क्षये, भ्वादिः । तथाचोदाहृतं मनुवाक्यं वाचस्पतिमिश्रैः—

‘यः कश्चित् कस्यचित् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः’ ॥

(यो. भा. टी. पा. १ सू. ६)

सर्वज्ञत्वात् मनोः वाक्यं भेषजवद्वित्तकारी तस्मात्तेव्यमित्यर्थः ।

‡ शाक्यादीति । आदिपदात् चार्वाकादीनां सर्वेषामपि नास्तिकानां ग्रहणम् । शाक्यादिवचनानि केवलं वैदिकवचनाननुगृहीतान्येवेति

१. D. has अनुष्ठानं for अनुमानं. २. A. and D. have अयोच्यते for अयोच्येत. ३. A. D. have ग्रन्थानाम् for स्मृतीनां. ४. G. alone has प्रकृत for प्रत्यक्ष. D. omits the sentence ending with beginning with यद्वै किञ्च &c. अतो नोक्तातिप्रसङ्गः. ५. E. reads यत्किञ्चित् for यद्वै किञ्च.

दिकं वचोऽस्ति । अतो नोक्तातिप्रसङ्गः—इति । तन्न । 'यद्वै किञ्च' इत्यस्यार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावात् ॥

'मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यात्' (तै. सं. २, २, ६, २)

इति विधोय तद्विधिस्तावकत्वेन 'यद्वै किञ्च' इत्यादेः पठितत्वात् । तस्य च विधेरयमर्थः—इष्टिविरुतिरूपे सोमारीत्रे चैरावतिदेशतः प्राप्तासु सामिधेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ धाय्यासं-
ज्ञकौ यौ द्वौ मन्त्रौ तौ मानवौ कर्तव्यौ—इति । तत्र मानवत्व-
मुक्तेनार्थवादेन शस्यते । अतो न स्मृतिप्रामाण्यं वेदेनोक्तं—
इति शाक्यादिस्मृतिवदप्रमाणभूता एव मन्वादिस्मृतयः ।

तथा चोक्तम्—

'प्रायेणानृतवादित्वात् पुंसां धान्त्यादिसम्भवात् ।

चोदनाऽनुपलब्धेश्च* श्रद्धामात्रात् प्रमाणता' ॥

इति । अस्तु वा कथञ्चित् मनुस्मृतेः प्रामाण्यं तथापि प्रकृ-
तायाः पराशरस्मृतेः किमायातम् ? । नहि मनोरिव परा-

न । अपि तु वेदविरुद्धान्येव तानि । यथोक्तं भट्टकुमारिलश्रीचरणैः—

'शाक्यादिकचनानि तु कतिपयदम-दानादिवर्जं सर्वाण्येव समस्तचतु-
र्दशविद्यास्थानविरुद्धानि त्रयीमार्गव्युत्थितविरुद्धाचरणैश्च बुद्धादिभिः
प्रणीतानि । त्रयीबाह्येभ्यः चतुर्थवर्गनिरासितप्रायेभ्यो व्यामूढेभ्यः सम-
र्पितानीति न वेदमूलत्वेन सम्भाव्यन्ते' (तं. वा. १।३।४)

* भट्टकुमारिलश्रीचरणैस्तु तन्त्रवार्तिके—

'भ्रान्तेरनुभवाद्वापि पुंवाक्याद्विप्रलम्भनात् ।

दृष्टानुगुण्यसाध्यत्वात् चोदनैव लघीयसी ॥'

इत्युक्तम् । चोदना प्रमाणभूतं वेदवाक्यम् । तस्याः कल्पनैव लघीयसी ।

१. I. reads विधानात्. २. G. and H. omit च. ३. In the place of चरो
G. has चङ् निर्वपतीति. ४. I. reads मानववचनमुक्तार्थवादेन शस्यते.
५. D. reads वेदोक्तमिति for वेदेनोक्तमिति.

शरस्य महिमानं कचिद्वेदः प्रख्यापयति । तस्मान् तदीय-
स्मृतेः प्रामाण्यं दुर्निरूपमिति ।

अत्रोच्यते । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वात् अप्रामाण्ये कारणा-
भावाच्च स्मृतयः प्रमाणम् । यत्तु, —अप्रामाण्यसाधकमनृतवादि-
त्वादिहेतुत्रयमुपन्यस्तम्, तदसिद्धम् । आजन्मसिद्धेषु मनु-
पराशरादिषु अनृतवदन-भ्रान्त्योरत्यन्तानाशङ्कितत्वेन हेतोः
स्वरूपासिद्धेः । नच आजन्मसिद्धावेव विवदितव्यम् । पराश-
रादिसद्भावावबोधकानामेव मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणानां तदीय-
सिद्धिबोधकत्वात् । मन्त्राद्यप्रामाण्ये च पराशराद्यसद्भावेनाश्र-
यासिद्धिः केन वार्येत ? । मानान्तराविरुद्धानामननुवादिनां
मन्त्रादीनां स्वार्थे^१ प्रामाण्यमुत्तरमीमांसायां देवताधिकरणे^{*}—

* देवताधिकरणं उत्तरमीमांसायां प्रथमेऽध्याये तृतीयपादे षड्विंशं
सूत्रमारभ्य त्रयस्त्रिंशत्तमसूत्रपर्यन्तमष्टभिः सूत्रैः । 'तत्र मन्त्रा अपि श्रुत्या-
दिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमि-
त्याचक्षते' इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु—'तद्यत्र सोऽवान्तरवाक्यार्थः
प्रमाणान्तरगोचरो भवति तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते । यत्र प्रमाणा-
न्तराविरुद्धः तत्र गुणवादेन । यत्र तदुभयं नास्ति तत्र प्रतीतिशरणैः वि-
द्यमानवाद आश्रयणीयो न गुणवादः । एतेन मन्त्रो व्याख्यातः । उक्तं च—

१ All copies except A. and I. We adopt the latter have दुर्निरूपं
प्रामाण्यम्. २. A. reads च for नु. ३. All others except A. read सिद्धौ
विवक्षितव्यम्. ४. We read अवबोधकानां with A. instead of बोधिनाम्
which is the reading of all others. ५. A. reads यभावे for यस्यभावेन,
that of all others. ६. For अननुवादिनां मन्त्रादीनां. A. alone has मन्त्रादि-
स्मृतीनाम्; D. reads अनुवादिनां for अननुवादिनाम् and omits मन्त्रादीनां.
७. A. D. G. and H. read स्वार्थप्रामाण्यम् for स्वार्थे प्रा० &c.

(उ० मी० १.३. अधि० ९) व्यवस्थापितम् । अर्थवादाधिकरणे तु (पु० मी० १. २. अधि० १) स्वार्थप्रामाण्यनिराकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशम् । अतः—‘यद्वै किञ्च’—इत्यर्थवादस्य विधिस्तावकस्य स्वार्थेऽपि तात्पर्यमस्ति—इति न शाक्यादिप्रातिवन्दी युक्ता । ऐतदेवाभिप्रेत्य चतुर्विंशतिमते शाक्यादिवाक्यानामनादरणीयत्वमुक्तम् ।

‘अर्हञ्चार्वाकवाक्यानि बौद्धादिपठितानि तु ।

विप्रलम्भकवाक्यानि तानि सर्वाणि वर्जयेत्’ ॥

इति । नच पराशरमहिम्नोऽश्रौतत्वम् ।

‘स होवाच व्यासः पाराशर्यः’ (तै. आ. १, १, ३, ३७)

इति श्रुतौ पराशरपुत्रत्वमुपजीव्य व्यासस्य स्तुतत्वात् । यदा सर्वसम्प्रतिपन्नमहिम्नो वेदव्यासस्यापि स्तुतये पराशरपुत्रत्वमुपजीव्यते तदा किमु वक्तव्यमचिन्त्यमहिमा पराशर इति । किञ्च वाजसनेयिशाखायां वंशब्राह्मणे वेदसम्प्रदायप्रवर्तकगुरुशिष्यपरम्परायां पराशरस्य पुत्रपौत्रौ श्रूयेते ।

‘घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः पाराशर्यात्, पाराशर्यो जातूकर्ण्यात्’ ।

‘विरोधे गुणवादः स्यात् अनुवादोऽवधारिते ।

भूतार्थवादस्तद्वानात् अर्थवादस्त्रिधा मतः’ ॥ इति ।

१. D reads व्यवस्थितम् for व्यवस्थापितम्. २. In A. अपि follows विधिस्तावकस्य instead of अर्थे. ३. B. C. D. E. F. and G. read तदेव for एतदेव. ४. A. reads अत्र for अर्हत्; though अत्र is not incorrect does not give the sense of अर्हत् which is quite suitable here. ५. H. reads वर्तयेत् for वर्जयेत्. ६. C. omits सर्वे.

इति । तस्मात् पराशरोऽपि मनुसमान एव ।

एष एव न्यायो वसिष्ठात्रि-याज्ञवल्क्यादिषु योजनीयः ।
तत्तद्विषयश्रुतीनामुपलम्भात् । ‘ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षं नाप-
श्यन् । तं वसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत्’ (तै० सं० ३, ५, २, ५)
‘अत्रिरददौर्वाय प्रजां पुत्रकामाय’ (तै० सं० ७, १, ८, १)
‘अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुः’ ।

इत्याद्याः श्रुतयः । न चैवं सति मन्वादिस्मृतौ कुतो ज्ञा-
दरः?—इति शङ्कनीयम् । मन्वादिस्मृतेर्भेदातिथ्यादिभिर्व्याख्या-
तत्वात् ।

या च मूलभूतचोदनाऽनुपलब्धिरुपन्यस्ता*, साऽप्यसिद्धा ।

‘पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति सन्तिष्ठ-
न्ते—देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः’
(तै० आ० २, १०, ७)

इत्यादीनां स्मार्त्तधर्ममूलभूतचोदनानामुपलम्भात्† । ‘सतति’

* सर्वेषां स्मृतिप्रतिपादितानां धर्माणां मूलभूताः चोदनाः कुतो
नोपलभ्यन्ते ? इति चेत् । तदुक्तं तन्त्रवार्तिके—

‘शाखानां विप्रक्रीर्णत्वात् पुरुषाणां प्रमादतः ।

नानाप्रकरणस्थत्वात् स्मृतेर्मूलं न दृश्यते’ ॥

‘पुरुषाणां’ अर्वाचीनानां स्मृतिपाठकानां न तु मन्वादीनां स्मृतृणाम् ।
स्मृतेः मूलभूतं श्रुतिवाक्यं कस्यां शाखायां कुत्र कस्मिन् प्रकरणे वर्तते
इति न दृश्यते तथापि तत् कुत्रापि वर्तयेव । अतो न निर्मूलत्वं स्मृतेः ।

† अस्तु वा अदृष्टार्थानां पञ्चमहायज्ञादिप्रतिपादिकानां स्मृतीनां
कथंचित् वेदमूलत्वं तथापि—गुर्वनुगमादीनां दृष्टार्थप्रतिपादिकानां स्मृ-

१. B. C. D. E. and F. read -रक्षसौ for रक्षसौ. २. ह is omitted by
B. C. E. F. G. and H. ३. D. have नोदना for चादना.

सततं नित्यमित्यर्थः । यत्रापि शौचादौ* चोदनां नोपलभ्यते
तत्रापि सा सम्भाव्यते । तथा चोक्तं भट्टाचार्यैः—

‘वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदाढ्यतः ।

सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां मानतोचिता’ ॥

इति । मनुना ज्येष्ठदेवोक्तम्—

‘श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः स्मरन्ति च तथा स्मृतिम् ।

तस्मात् प्रमाणमुभयं प्रमाणैः प्रमितं भुवि ॥

तीनां कुतो वेदमूलत्वं? इति चेत् । न । गुर्वनुगमादिकं न केवलं दृष्टार्थम् ।
यथोक्तम्—‘धर्मं प्रति यतोऽत्रेदं प्रामाण्यं प्रस्तुतं स्मृतेः । तस्मात्कृष्यादि-
वत्तेषामुपन्यासो न युज्यते’ ॥ इति ‘तस्माच्छ्रेयांसं पूर्वं यन्तं पापीयान्
पश्चादन्वेति’ इत्यस्यां स्मृतौ ‘श्रेयांसं’ इत्यभिधानात् अदृष्टार्थत्वमस्येव ।
अत्र भाष्यकृद्भिः श्रीशङ्करस्वामिचरणैः ‘दृष्टार्थत्वादेव प्रामाण्यं’ इति यदुक्तं
तत्पूर्वपक्षवादातिशयार्थम् । एतदुक्तं भवति—यास्तावददृष्टविषयाः स्मृ-
तयः ताः कथञ्चित् कोऽपि अप्रमाणीकुर्यात् । कथं पुनरिमाः दृष्टविषयाः
गुर्वनुगमनादिविषयाः अप्रमाणं भविष्यन्ति—इति ।

* शौचादावपि कश्चित् चोदना उपलभ्यते । यथा—‘मलवद्वास-
सां सह न संवदेत् । तस्मान्न ब्राह्मणायावगुरेत्’ इत्याद्याः ।

१. C. only omits नित्यम्. २. चोदना is omitted by all except A.

३. These two are according to the author quoted from Manu; but
the MSS. and published editions of Manu which we have examined
give the following in the place of the first:—

‘श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्बन्धौ’ ॥

As, however, the spirit of both is one and the same, and as the one
can replace the other without affecting the context of the preceding
and succeeding texts, we think that the verse quoted by Madhava is
simply a reading of the verse we have given above from Manu.

४. For प्रमितं D. has प्रथितं; and I. प्रापितम्.

यो ज्वमन्येत ते तूभे *हेतुशास्त्राश्रयान्नरः ।

स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः' ॥

[अ. २ । ११]

इति । आनुशासनिके अपि—

‘धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ।

द्वितीयं धर्मशास्त्रं† तु तृतीयं लोकसंग्रहः’‡ ॥

इति । तस्मात् व्याख्यातुं योग्या पराशरस्मृतिरिति सिद्धम् ।

* हेतुशास्त्रं बौद्धादिप्रणीतचैत्यवन्दनादिशास्त्रं वैदिकप्रमाणरहितम् ।
तस्य आश्रयात् नास्तिकवादावलम्बनेनेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिके—

‘शाक्यादयश्च सर्वत्र कुर्वाणा धर्मदेशनाम् ।

हेतुजालविनिर्मुक्तां न कदाचन कुर्वते ॥

न च तैर्वेदमूलत्वमुच्यते गौतमादिवत् ।

हेतवश्चाभिधीयन्ते, ये धर्माद्भूतः स्थिताः ॥

एत एव च ते येषां ‘वाङ्मात्रेणापि नार्चनम् ।

पाखण्डिनो विकर्मस्था हेतुकाश्चैत एव हि’ ॥

† धर्मशास्त्रं मन्वादिस्मृतयः । तत्र धर्मोपदेश एव प्रधानः । इतिवृत्ता-
ख्यानं त्वानुषङ्गिकम् । यद्यपि पुराणादिष्वपि धर्मोपदेशो वर्तते तथापि
तत्र इतिवृत्ताख्यानमेव प्रधानम् । धर्मोपदेशस्त्वानुषङ्गिकः । अतः पुराणा-
दिकं न धर्मशास्त्रम् ।

‡ लोकस्य सङ्ग्रहः लोकाचारः शिष्टाचार इति यावत् ।

१. In this verse it is found in the original with slight differences of readings, &c. मूले is found in the place of तूभे. But it is not quite clear which of the two is the reading of *Medhātithi*, *Sarvajñanārāyaṇa*, *Kūllokbhatta Rāghavānanda*, and *Nandana*, which *Rāmchandra* and *Govindrāja*, distinctly adopt the reading तूभे for the original मूले.

२. द्विजः is the reading for नरः as found in the original and adopted by all the commentaries. ३. We read प्रथमं with A. but all others read परमं. We cannot find the whole verse in *Mahābhārata Anushāsani Purva*, but the first half of the same is the latter half of the *Manusmṛiti* 2,13; and the commentaries of Mauu read परमं.

पराशरस्मृतावस्थां ग्रन्थकृतिर्विविच्यते ।

द्वे काण्डे द्वादशाध्यायाः श्लोका अष्टौनषट्शतम् ॥

आचारस्यादिमः काण्डः प्रायश्चित्तस्य चान्तिमः ।

इष्टप्राप्तिरनिष्टस्य निवृत्तिश्चानयोः क्रमात् ॥

‘एते सर्वे पुण्यलोका भवन्ती’ति श्रुतिर्जगौ—।

विहितादाश्रमाचारादिष्टांतिं पारलौकिकीम् ॥

प्रसक्तो नरकोऽनिष्टो निषिद्धाचरणेन यः ।

तन्निवृत्तिः स्फुटा शास्त्रे प्रायश्चित्ताभिधायिनी ॥

परलोकप्रधानस्य* धर्मस्यैषा द्वयी गतिः—।

प्रायश्चित्तं तथाऽऽचारः श्रौते^१ धर्मे तथेक्षणात् ॥

श्रौतो^२ धर्मोऽग्निहोत्रादिराचारस्तदनुष्ठितिः ।

अयथाविध्यनुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रुतौ श्रुतम् ॥

कल्पसूत्रकृतः^३ श्रौते^४ प्रायश्चित्तमनुष्ठितिम् ।

* भगवता महर्षिणा पराशरेण काण्डद्वयमेवोक्तं तत्र हेतुमाह । परलोकेति । धर्मो द्विधा । परलोकप्रधान एतल्लोकप्रधानश्च । तत्र तावत् श्रौतो धर्मः परलोकप्रधानः एतल्लोकोपसर्जनः । तस्यैव विवक्षितत्वात् आचारः प्रायश्चित्तं चेति काण्डद्वयमेवोक्तम् । न व्यवहारः ।

† कल्पसूत्राणि बौधायनीय-आश्वलायनीय-द्राह्यायणीयादिनामभिः प्रसिद्धाः कर्मप्रयोगप्रतिपादका ग्रन्थाः । तेषां कर्तारः सत्तन्नामकाः ऋषयः । कल्पसूत्रलक्षणमुक्तं भट्टपादैः—

१. A. reads इष्टांतिः; and २. पारलौकिकी for पारलौकिकीम्. ३. A. has स्फुटं for स्फुटा. ४. All but A. G. and I. read श्रौतधर्मे for श्रौते धर्मे. ५. D. and I read श्रौतधर्मो for श्रौतो धर्मो. ६. B. C. have अन्यथा for भयथा. ७. A. alone reads सूत्रे for श्रौते.

असूत्रयन्नुभे एव व्यवहार* तु नाब्रुवन् ॥
 तद्वदेवायमाचार्यः परलोकप्रधानकम् ।
 स्मार्त्तं धर्मं विवक्षुः सन् काण्डद्वयमवोचत् ॥
 ननु†—चोदनया गम्ये व्यवहारोऽपि धर्मता—
 अस्तीति चेदस्तु, सा तु लोके अस्मिन्नुपयुज्यते‡ ॥
 कारीर्यादिश्रौतधर्मो दृष्टैकफलको यथा ।
 लाभ-पूजा-ख्यातिमात्रफला व्यवहृतिस्तथा ॥
 जेतुर्लाभादिकं तद्वत् पराजेतुश्च दण्डनम् ।
 तावेव स्वर्ग-नरकौ विहित-प्रतिषिद्धौ ॥

‘सिद्धरूपः प्रयोगो यैः कर्मणामनुगम्यते ।

ते कल्पा लक्षणार्थानि सूत्राणीति प्रचक्षते ॥

कल्पनाद्धि प्रयोगाणां कल्पोऽनुष्ठानसाधनम् ।

सूत्रं तु सूचनान्तेषां स्वयं कल्पप्रयोगकम्’ ॥ इति ।

* व्यवहारशब्दस्य निरुक्तिर्यथा—

‘वि-नानार्थे, ऽव-सन्देहे, हरणं हार उच्यते ।

नानासन्देहहरणात् व्यवहार इति स्मृतः’ ॥

सोऽयं व्यवहारः चतुष्पात् अग्रे तृतीयकाण्डे विस्तरेणाभिधास्यते ।

† अत्र शङ्कते । ‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’ (पू. मी. १ । १ ।

२) इत्युक्तत्वात् चोदनया व्यवहारोऽपि गम्यते । तस्मात् तस्यापि धर्मत्वं वर्तते । अतो व्यवहारोऽपि वक्तुमुचित एव ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम व्यवहारस्य धर्मता । सा अस्मिन्नेव लोके उपयुज्यते । दृष्टैकफलत्वात् । अयमभिसन्धिः—व्यवहाररूपो धर्मः एत-
 लोकप्रधानः । परलोकस्तु उपसर्जनीभूतः । परलोकप्रधानस्यैव धर्मस्य
 विवक्षितत्वादाचार्येण व्यवहारोऽत्र नोक्तः ।

१. H. and I. have असूत्रयन् for असूत्रयन्. २. H. and I. read प्रसाधनम् for प्रधानकम्. ३. A. substitutes न सन्न for ननु. ४. For-इस्तु सा तु B. C. E. F. G. H. and I. read-इनुष्ठानुः; अनुष्ठानुः is correct: but it is not idiomatic. ५. H. has खण्डनम् for दण्डनम्.

ननु*—राज्ञश्च सभ्यानां साक्षिणां चान्यथाकृतौ ॥
 प्रत्यवायात् व्यवहृतिः परलोकप्रयोजना ।
 'अदण्ड्यान्† दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशो महदाप्नोति नरकं चापि गच्छति ।
 [अ. ८. श्लो. १२८]

सभा वा न प्रवेष्टव्या वक्तव्यं वा समञ्जसम् ॥
 अत्रुवन् वित्रुवन् वापि नरो भवति किल्बिषी ।
 [अ. ८. श्लो. १३]
 साक्ष्ये ऽनृतं वदन् पाशैर्वध्यते वारुणैर्भृशम् ॥
 विवशः शतमोजातीः तस्मात् साक्षी वदेदृतम् ।
 [अ. ८. श्लो. ८२]

राजादेः प्रत्यवायो ऽस्तु व्यवहारे किमागतम्? ॥
 व्यवहारो‡ न राजादेरर्थि-प्रत्यर्थिनोस्तु सः ।
 प्रत्यर्थिनोऽर्थिनो वाऽत्र प्रत्यवायो नहि स्मृतः ॥
 पराजयनिमित्तेन प्रायश्चित्तं च न स्मृतम् ॥

* व्यवहारस्यैतल्लोकप्रधानत्वमाशङ्कते । नन्विति । राजादीनाम-
 न्यायेन व्यवहारनिरीक्षणे प्रत्यवायोक्तेः । तदपाकरणे प्रायश्चित्तानुष्ठान-
 मपेक्षितम् । तथा सति व्यवहारस्यापि परलोकप्रधानत्वं सिद्धम् ।

† राजादीनां प्रत्यवायविषये मनुवाक्यानि पठति । अदण्ड्यान्निति ।

‡ समाधत्ते । अस्तु नाम राजादीनां प्रत्यवायः । व्यवहारो न राजादि-
 कृतः । अर्थिप्रत्यर्थिनोरेव व्यवहारः । तयोस्तु जयापजरूपे इष्टानिष्टे
 ऐहिके एव फले । न प्रायश्चित्तादिकम् ।

१. This verse is omitted by B. C. and F. Kúlookabhat and
 Rāghwanand prefer सभां वा न प्रवेष्टव्यम्. २. MSS. read नरः, we
 adopt the original. ३. A. reads वर्षाणि for आज्ञातीः. ४. D. has निमित्ते तु
 for निमित्तेन.

ऋणोद्यैर्नरकोक्तिया* सा ऽप्याचारनिबन्धना ।
 अस्तु† वा नरकः शास्त्रविरुद्धव्यवहारिणः ॥
 परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते ।
 एतल्लोकप्रधानो यः परलोकोपसर्जनः ॥
 स धर्मो व्यवहारः स्यादाचारस्तु विपर्यये ।
 प्राधान्ये‡ ऽप्यस्य लोकस्य स्यादेवास्मायमूलता ॥
 गान्धर्वोद्युपवेदेषु तादृशेषु तदीक्षणात् ।
 'जग्राह पाठ्यमृग्वेदात्सामभ्यो गीतिमेव§ च ॥

* यातु ऋणापाकरणादिना नरकप्राप्तिरुक्ता सापि आचारनिबन्धना लोकव्यवहारमूलभूता । नरकोक्त्या निन्द्यत्वमेवाभिहितमिति भावः ।

† ननु—'ऋणानां चानपक्रिया' (अ. ११. श्लो. ६५) इत्यत्र मनुना ऋणानपाकरणस्योपपातक्रमध्ये परिगणितत्वात् प्रत्यवाय एव गम्यते । तत्कथमुच्यते आचारनिबन्धनेति ! । एवमेव व्यवहारनिर्णयस्य राजादीनामनुष्ठेयत्वात् अन्यथाकरणे तेषामपि प्रत्यवायः स्यादेव । उभयथापि व्यवहारस्य परलोकप्रयोजनकत्वं दुर्निवारमित्यत आह । अस्त्विति । व्यवहारस्य परलोकप्रधानत्वमेवास्माभिर्निवार्यते न उपसर्जनत्वम् । अतो न कश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

‡ एतल्लोकप्रधानत्वेऽपि व्यवहारस्यास्मायमूलत्वं स्यादेव । कुतः, तादृशेषु व्यवहारसदृशेष्वेव गान्धर्वादिषु वेदमूलत्वदर्शनात् ।

§ गान्धर्वोपवेदस्य आस्मायमूलत्वप्रदर्शनार्थं भरतोक्तिमवतारयति । जग्राहेति । प्रकारान्तरेणाप्यस्य क्रतुत्वं प्रतिपादितं भरतेन । यथा—

१. A. and D. read ऋणाद्यै for ऋणाद्यैः; and G. has for the same ऋणाद्यैः. २. D. reads निबन्धिनी for निबन्धना. ३. A. substitutes पाठ्यम् for पाठ्यम्; and I. reads वाक्वचम्.

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ।
 किं बहूक्त्या ऽयमाचार्यः परलोकैकदृष्टिमान् ॥
 व्यवहारं तु नावोचत् किन्तु सूचितवानमुम् ।
 राजधर्मप्रसङ्गेन 'क्षितिं धर्मेण पालयन्' ॥
 इति ब्रुवन् राजदृश्यं व्यवहारमसूचयत् ।
 साक्षादिष्टाभिहेतुत्वादाचारः* पूर्वमीर्यते ॥
 आचारस्यान्यथात्वे तु प्रायश्चित्तमवेषणम् ।
 इहाचारे त्रयो ऽध्यायाः प्रायश्चित्ते नवेरिताः ॥
 आचारतश्चतुर्वर्णधर्मौ साधारणेतरौ† ।
 शिष्टाचारान्वितस्तत्र धर्मः साधारणः स्मृतः ॥

* प्रयोगं यश्च कुर्वीत प्रेक्षते वा विधानवान् ।

या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञयाजिनाम्

या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्राप्नुयान्नरः' ॥

इत्यर्थवादेन क्रतुत्वं भवति ।

* आचारस्यैव प्रथममुक्तौ हेतुमाह । साक्षादिति । प्रत्यक्षत्वेन इष्टाभि
 हेतुत्वमाचारस्य परलोकप्रधानत्वेन ।

† साधारणः तदितरः असाधारणः । आचारकाण्डे वर्णचतुष्टयस्य
 साधारणो ऽसाधारणश्च द्विविधो ऽपि धर्म उक्त इति भावः ।

१. सूचितवानमुम् is replaced by सूचितवानृतम् in D. and G. २. A. reads पालयेत् for पालयन्. ३. A. alone has इष्यते for ईर्यते. ४. A. and I. read नवेरिताः for नवेरिताः. ५. For आचारतः H. substitutes अवता. ६. All except A. and I. have the following:—शिष्टाचारान्विते तत्र धर्मो साधारणो न सौ for the text; this appears to be a mistake when we take into consideration what has been said in the previous line.

षट्कर्म-क्षितिरक्षाद्याः वर्णोऽसाधारणाः* स्मृताः ।
 आचारे प्रथमाध्याये त एते ऽर्थाः प्रकीर्तिताः ॥
 कृष्यादिजीवनोपया द्वितीये ऽध्याय ईरिताः ।
 चतुराश्रमधर्माश्च सूचिता आश्रमोक्तितः ॥
 उक्तौ तृतीय आशौचविस्तार-श्राद्धसङ्ग्रहौ ।
 अध्यायत्रयगा अर्थाः प्रोक्ता आचारकाण्डगाः ॥
 तुर्ये† प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 प्रसङ्गात् पुत्रभेदादि प्रोक्तं च परिवेदनम्‡ ॥

* वर्णानां असाधारणाः विशिष्टा इत्यर्थः । तथा हि । षट्कर्माणि ब्राह्मणस्यैव, क्षितिरक्ष क्षत्रियस्यैव, एवं वैश्य-शूद्रयोरपि वाणिज्य-सेवादयः असाधारणा धर्माः प्रतिपादिताः ।

† ननु-आचारानन्तरं व्यवहारः कुतो नोक्तः ? इति चेत् । आचारस्य अन्यथात्वे प्रायश्चित्तगवेषणं कर्तव्यम् । अतः क्रमप्राप्तत्वेन प्रायश्चित्तस्यैव वक्तव्यत्वात् व्यवहारस्य नावकाशः । तुर्ये इति । 'यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम्' इत्युक्तलक्षणस्य महापातकाद्यन्यतमत्वेन नोक्तस्य प्रकीर्णपापस्य प्रायश्चित्तं चतुर्ये ऽध्याये ऽभिहितमित्यर्थः ।

‡ पुत्रभेदादिकस्य परिवेदनस्य च विषयान्तरत्वे ऽपि प्रसङ्गात् तदुक्तमित्याह । प्रसङ्गादिति । प्रसङ्गस्तु 'द्वौ कृष्णौ परिवेत्सेस्तु' इत्यादि-प्रायश्चित्तकथनरूपः । परिवेदनं तु ज्येष्ठे भ्रातर्यकृतदारापिहोत्रसंयोगे कनिष्ठस्य तत्करणम् । एतच्चाद्ये मूल एव स्पष्टम् ।

१. All but D. reads वर्णोऽसाधारणाः-; H. substitutes धर्माः for वर्णाः, which in the original is corrected in the margin to धर्माः.
 २. All except A. and E. have for the text the following:- कृष्यादिजीवनोपयो द्वितीयेऽध्याय ईरितः ।

प्रकीर्णदोषः संस्कारः आहिताग्नेश्च पञ्चमे ।
 मलावहे* च सङ्कीर्णे तथा चैवोपपातके ॥
 प्रायश्चित्तं षष्ठ उक्तं शुद्धिश्चान्ने रसेऽपि च ।
 अवशिष्टेद्रव्यशुद्धिः सप्तमाध्याय ईरिता ॥
 प्रायश्चित्तं गोवधे च सामान्येनाष्टमे स्मृतम् ।
 रोधनादिविशेषेण नवमे तदुदीरितम् ॥
 अगम्यागमने प्रायश्चित्तं दशमे ईरितम् ।
 अभोज्यभोजनादौ तदेकादश उदीरितम् ॥
 द्वादशः परिशेषः† स्यात् काण्डयोरुभयोर्स्तयोः ।
 अत्रान्येषामनुक्तानामुपलक्षणमीक्ष्यताम् ॥

* मलावहं मलो दोषः तं आवहति । मलावहलक्षणं यथा—

‘कृमि-कीट-वयोहत्या मद्यानुगतभोजनम् ।

फलैधः-कुसुमस्तेयं अधैर्यं च मलावहम्’ ॥

[मनुस्मृ० ११. ७०]

इत्युक्तलक्षणं पापं मलावहमित्यर्थः । सङ्कीर्णं सङ्करीकरणम् । तदपि यथा—

‘खराश्वोष्ट्र-मृगेष्वनामजाविकवधस्तथा ।

सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहि-महिषस्य च’ ॥

[मनुस्मृ० ११. ६८]

इत्युक्तलक्षणम् । उपपातकं तु अनेकविधं मन्वाद्यैरभिहितम् ।

† द्वादशेऽध्याये काण्डद्वयस्यापि परिशेष उक्तः । अनुक्तः परिशेषः । अनुक्तानामप्यन्येषां प्रायश्चित्तानामुपलक्षणं ईक्ष्यताम् ।

१. A. reads अवशिष्टा for अवशिष्टः.— २. A. and D. read गोवधस्य for गोवधे च. ३. D. and H. read द्वादशे for द्वादशः. ४. G. substitutes खण्डयोः for काण्डयोः. ५. A. and I. have-स्तयोः, while all others have-द्वयोः, which seems to be a mistake. ६. A. has स च- for अत्र-; for the same D. E. and G. have यस्या-; and H. and I. read स्वाह-.

अनुपातकमुख्येषु* प्रायश्चित्तं क्वचित् क्वचित् ।
 नोक्तं तथा रहस्यं च प्रायश्चित्तं च वर्णितम् ॥
 सौम्य-पर्णादिरुच्छ्राणि नोदितान्यत्र कानिचित् ।
 नोक्तः कर्मविपाकश्च† तत्सर्वमुपलक्षितम् ॥
 इत्थं नवभिरध्यायैः प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् ।
 कलिं‡ प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम् ॥
 कलौ हि पापबाहुल्यं दृश्यते स्मर्यतेऽपि च ।
 नराः प्रायोऽल्पसामर्थ्यास्तेषामनुजिघृक्षया ॥
 समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं व्रतानि च ।
 'तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः' ॥
 (प. स्मृ. १. ३३; ११. ५१)

* येषामुपलक्षणं वर्तते तान्याह । अनुपातकेति ।

† कर्मविपाकः कृतस्य कर्मणः जन्मान्तरे व्याध्यादिरूपेण परिणामः ।
 स च शातातपसंहितायां विस्तरेणोक्तः—

'प्रायश्चित्तविहीनानां महापातकिनां नृणाम् ।

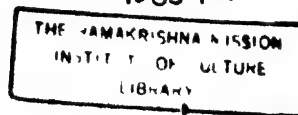
नरकान्ते भवेज्जन्म चिह्नाङ्कितशरीरिणाम्' ॥

इत्यादिना । विस्तरस्तत्रैवानुसन्धेयः ।

‡ नवभिरध्यायैः विस्तरेण प्रायश्चित्तकथने हेतुमाह । कलिमिति ।
 भगवता पराशरेण कलिं प्रकृत्यैव धर्मा उक्ताः । कलौ च पापबाहुल्यमतः
 विस्तरेण प्रायश्चित्तकथनमपेक्षितमिति भावः ।

१. All but A. and I. read अनुपातकमुख्येषु for अनुपातकमुख्येषु. The former is not a good reading. २. D. and G. read प्रपञ्चयते for प्रपञ्चितम्. ३. A. and I. read प्रायश्चित्तं प्रपञ्चितम् for प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्; while H. omits the whole of the first line, vital, कलिं प्रति प्रवृत्तत्वात् प्रायश्चित्तप्रपञ्चनम्. ४. C. reads समकोचयदाचारं प्रायश्चित्तं कृपालुता, thus omitting the whole:—प्रायश्चित्तं व्रतानि च । तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः । इत्युक्तिनाशवन्ते च.

108542

इत्युक्तिमादावन्ते च प्रायुक्तैषा कृषालुता ।
 वेदैकदेशाध्ययनं कृष्या विप्रादिजीवनम् ॥
 इत्यादिवचसाऽऽचारे सङ्कोचो भासते स्फुटम् ।
 प्राजापत्यं गोवधे स्यात् ब्रह्मघ्ने सेतुदर्शनम् ॥
 इति मुख्यव्रतत्वोक्तेः सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते ।
 स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः ॥
 कल्पनीया—इति चेत् ब्रूहि* सर्वज्ञमन्य सार्धकम् ।
 यावत्त्यः स्मृत्यस्तासां सर्वासामनुसारतः ॥
 साकल्यात्—वेदस्मदादेस्तत्रा शक्तिर्न विद्यते ।
 स्वेन दृष्टास्तु यावत्त्यस्तासां—इत्यप्ययुक्तिमत् ॥

* यदुक्तं 'सङ्कोचोऽत्रापि गम्यते' इति तत्र । गोवधे प्राजापत्यं ब्राह्मणवधे सेतुदर्शनं च न मुख्यव्रतम् । येन सङ्कोचः सिद्धयेत् । अतः—

‘यथावयो यथाकालं यथाप्राणं च ब्राह्मणे ।

प्रायाश्वित्तं प्रवक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः ॥

तस्मात् कृत्स्नमथाप्यर्धं पादं वापि विधानतः ।

ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायाश्वित्तं प्रकल्पयेत् ॥

इत्यादिस्मृत्यन्तरदर्शनात् गोवधादौ त्रैमासिकादिव्रतविधायक-
 स्मृत्यन्तरसद्भावाच्च शक्त्यादितारतम्येन स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य
 व्यवस्थितिः कार्या—इति चेत् हे सर्वज्ञमन्य तस्य सार्धकं ब्रूहि । सर्वज्ञं विना
 सर्वासां स्मृतीनां ज्ञातुमशक्यत्वात् । स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः
 सर्वज्ञं विना न भवेदित्यर्थः ।

† तदेव विकल्प्य परिहरति । यावत्त्य इति । साकल्येन सर्वाः स्मृतयो

१. D. H. and I. have इत्युक्तिमादा- for इत्युक्तिमादा- . २. I. reads प्रयुक्ते-
 वा for प्रायुक्तैषा. ३. D. E. G. and I. ब्रह्मघ्नः for ब्रह्मघ्ने. ४. I. reads
 सार्धकं- for सर्वज्ञं-. ५. We take our reading from A. while all other
 read सर्वज्ञे कथम्; this reading does not give good sense to the sentence
 ६. D. reads यावन्त्यः for यावत्त्यः. ७. Again D. has यावत्त्यः for यावत्त्यः.

कचित् कदाचिदन्यासां दर्शनादव्यवस्थितैः ।
 अल्पिकां मानुषी* बुद्धिः सा च न व्यवतिष्ठते ॥
 अत एव निबन्धेषु दृश्यते नैकवाक्यता ।
 हन्तैर्व† खण्डने शास्त्रं भवेद्वत्तजलाञ्जलि- ॥
 न खण्डये वारये तु पण्डितमन्यतां तव ।
 गृणु‡ निर्णयमत्र त्वं स्वतःप्रामाण्यवादिनः ॥
 प्रतीते ऽर्थे अखिलं शास्त्रं प्रमाणं बाधया विना ।
 न पराशरवाक्यस्य बाधः स्मृत्यन्तरे कचित् ॥

दृष्ट्वा तदनुसारतः विषयव्यवस्था कर्तव्या-इति चेत् अस्मदादेस्तत्र
 शक्तिर्न विद्यते । स्मृतीनामानन्यात् । स्वेन यावत्यो दृष्टाः तासामनुसारतः
 एव व्यवस्था कर्तव्येति चेत् तदपि अयुक्तिमत् । कचित् देशे कदाचित्
 काले अन्यस्मृतिदर्शने तद्विरोधे च अव्यवस्थापत्तेः । अतो न स्मृत्यन्तरा-
 नुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्भवति ।

* यतो मनुष्यस्य बुद्धिरल्पा अतः सा एकस्मिन्विषये न व्यवस्थिता
 भवति । अत एव च निबन्धेषु अपराकादिषु एकवाक्यता न दृश्यते ।
 यदि निबन्धकर्तृणां साकल्येन सर्वे स्मृत्यवलोकने सामर्थ्यं भवेत् तर्हि
 तेषामेकवाक्यता स्यात् । तच्च न भवति ।

† पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । एवं रीत्या मत्कृतपूर्वपक्षस्य खण्डने कृते
 सति विषयव्यवस्थाभावेन परस्परविरोधात् शास्त्रं दत्तजलाञ्जलि भवेत् ।
 परस्परविरोधपरिहाराभावात् अप्राप्त्यं स्यादित्यर्थः । सिद्धान्ती समाधत्ते ।
 न खण्डये इति । अहं त्वन्मतं न खण्डये अपि तु तव पण्डितमन्यतां वारये ।

‡ निर्णयमाह । शृण्वति । स्वतःप्रामाण्यवादिनः प्रामाण्यस्य स्वत-
 स्त्ववादिनः, बाधो न चेत् प्रतीते ऽर्थे अखिलमपि शास्त्रं प्रमाणं भवति ।
 निराबाधत्वात् कारणान्तरापेक्षाविरहः ।

१. A. alone has-एवमवस्थितिः for-एवमवस्थितैः. २. D. reads कल्पिता
 for अल्पिकाः. ३. A. has चारविदुः for चारवे. ४. D. reads खिले
 शास्त्रं for-खिलं शास्त्रं.

व्रतान्तरोपदेशश्च न बाधो* ऽस्यानिवारणात् ।
 प्रियङ्गु-कोव्रव-व्रीहि-गोधूमादीन्यनेकशः ॥
 साधनानि यथैकस्यास्तृप्तेर्दृष्टान्यबाधया ।
 यथा च स्वर्ग एकास्मिन् विश्वजिज्ञाग्निहोत्रकम् ॥
 अग्निष्टोमश्च दर्शव्या हेतवो बहवः श्रुताः ।
 यथा वा ब्रह्मलोकस्य लोकस्य प्राप्तिहेतवः ॥
 उपास्तयो विकल्प्यन्ते †शाण्डिल्य-दहरादयः ।
 तथैवैकस्य‡ पापस्य निवृत्तौ बहवः स्मृताः ॥

* अस्य पराशरवाक्यस्य यतो निवारणं न भवति अतः व्रतान्तरोपदेशे
 न बाधः । स्मृत्यन्तरेषूपलब्धेन व्रतान्तरोपदेशेन पराशरोक्तस्य बाधो
 न भवतीत्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह । प्रियङ्गुति ।

अधुना वैदिकं दृष्टान्तमाह । यथेति । यथा एकस्यैव स्वर्गस्य प्राप्तेः
 विश्वजिज्ञादयो बहवो हेतवः वेदे उपदिष्टाः सन्ति तथापि ते न परस्पर-
 रस्य बाधका भवन्ति तथेत्यर्थः ।

† शाण्डिल्योपास्तिः छान्दोग्योपनिषदि तृतीयाध्यायस्य चतुर्दशे
 खण्डे 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्युपक्रम्य 'ऽवाक्यनादर' इत्यन्तेन मन्त्र-
 जातेनोक्ता तत्रैवानुसन्धेया । दहरोपासनापि तत्रैव अष्टमे ऽध्याये प्रथम-
 खण्डे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे' इत्यत्रोक्ता । आदि शब्देन अन्या अपि
 वैश्वानरादुपासना अनुसन्धेयाः । औपनिषदोऽयं दृष्टान्तः ।

‡ स्वसिद्धान्तनिष्कर्षमाह । तथेति । उक्तदृष्टान्तत्रये यथा एकस्य
 प्राप्तिहेतवो बहव उपाया न विरुद्धयन्ते तथैव एकस्य पापस्य निवृत्तौ
 पराशरोक्तं स्मृत्यन्तरोक्तं च प्रायश्चित्तं मुख्यत्वेनैव तन्निवर्तकं भविष्यति ।
 अतस्तयोर्विकल्प एव । न बाधः ।

१. All others except A. read स्मृताः for श्रुताः, the latter is better.
 २. C. D. F. G. and H. have विकल्पन्ते for विकल्प्यन्ते.

व्रतभेदा विकल्प्यन्तां श्रद्धाजाड्यं तु ते वृथा ।
 ननु-क्रे* पञ्चगव्यादिः कुत्र वा मरणान्तिकम् ॥
 तयोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसम् ।
 क्रा विश्वजित् कामिहोत्रं स्वर्गं साधयतोस्तयोः ॥
 विकल्पं वदतस्ते वा कुतो नैवातिसाहसम् ।
 कर्माधिक्यात्फलाधिक्यमिति† न्यायसमाश्रयात् ॥

* पूर्वपक्षी शङ्कते । नन्विति । समानयोः विकल्पः स्यात् न पुनरल्प-म-
 हतोः । यद्येकेन मुनिना कस्यचित् पापस्य निवृत्त्यर्थं पञ्चगव्यादि लघु-
 प्रायश्चित्तमुक्तं तस्यैव निवृत्तावन्येन ऋषिणा प्राणान्तिकं प्रायश्चित्तमुक्तं
 चेत् तयोरेक-महतोः समविकल्पत्वं वदतस्ते अतिसाहसं भवेत् ।

† समाधत्ते । एवं चेत् स्वर्गसाधकयोः विश्वजिदमिहोत्रयोः अल्पत्वं
 महत्त्वं च वर्तते । विश्वजयपूर्वक्रमनुष्ठातव्यो यागः क । क चाल्पक्रममि-
 होत्रम् । स्वर्गसाधने तयोः समविकल्पत्वं वदतः ते अपि अतिसाहसं कुतो
 न भवति ? ।

‡ पूर्वपक्षी विकल्पमेवोपपादयति । कर्माधिक्यादिति । अयमाशयः—
 अल्पायास-महायाससाध्यानां कर्मणां यत्र विकल्पः कर्तव्यः तत्र महायास-
 साध्यानां कर्मणां अननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत । कः खलु अनु-
 मतो जल्पायाससाध्यं फलमुत्पादयितुं महायाससाध्यं कर्मानुष्ठीत ? । तस्मात्
 सत्यपि समफलत्वे महायासात् किञ्चित् फलाधिक्यं वाच्यम् । तावता
 उभयोः समानत्वेनानुष्ठानयोग्यत्वात् विकल्पोपपत्तेः । अन्यथा तु एकस्यै-
 वाल्पायाससाध्यस्य नियमेन अनुष्ठानप्रसङ्गात् । फलाधिक्यकल्पने तु
 एवं भवेत् । यावान् क्लेशः तावत् फलं इति उभयत्र साम्यात् । अतः
 एवोक्तम्—

‘यत्र स्यात् क्लेशभूयस्त्वं श्रेयसो अपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं भुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते ॥’

१. A. reads तथा for वृथा. २. D. ननु क्रे—for ननु क्रे. ३. D. has
 स्वर्गसाधनयोः for स्वर्ग साधकयोः.

साहसं परिहर्तव्यमित्येतदुभयोः समम् ।

न्यायाश्रये* त्वस्मदुक्ता व्यवस्था द्विष्यते कुतः? ॥-

इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतो द्वेष्मि ते वचः ।

देशभेदात् कालभेदात् पुंभेदादन्यथाऽन्यथा ॥

विपर्येस्यति शास्त्रार्थ इति पूर्वमवादिषम् ।

अतो ऽप्यस्यार्थवादांशं विधिवाक्येषु यद्यथा ॥

इति । तथा सति प्रधानफलस्य स्वर्गमात्रस्य विश्वजिदग्निहोत्र समानत्वेऽपि उक्तरीत्या महायाससाध्यस्य विश्वजितः अल्पायाससाध्यस्य अग्निहोत्रस्य च अवान्तरफलं न्यूनमधिकं च स्यात् । एवं च उभयत्र प्रवृत्तिर्भवेत् । अतो विश्वजिदग्निहोत्रयोः विकल्पो नानुपपन्न पूर्वपक्षवादिनोऽभिप्रायः ।

सिद्धान्ती वदति । एतदुभयोः समानमेव । विश्वजिदग्निहोत्रवो पञ्चगव्यस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तस्य च उक्तपापनिवृत्तिरूपप्रधानफलसाम्येन अवान्तरफलस्य न्यूनाधिकभावेन च समविकल्पत्वं भवेत् ।

* पूर्वपक्षी पृच्छति । ननु-यदि उक्तन्यायाश्रयणं तवाप्यभिमतं तर्हि 'स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिः कार्यी' इति अस्मदुक्ता व्यवस्था कुतो द्विष्यते? ।

आह सिद्धान्ती । त्वया अव्यवस्थोक्ता अतः ते वचः द्वेष्मि ।

† तदेवाह । देशभेदादिति । देशभेदादिना शास्त्रार्थविपर्ययो भवति । अतः अर्थवादांशमपास्य विधिवाक्येषु वाचनिकं बार्धं विना यत्र यत्नतीतं तत् तत्रैव ग्राह्यम् ।

१. D. reads-हर्तव्यं मन्ये तदुभयोः for-हर्तव्यमित्येतदुभयोः. २. For त्वस्मदुक्ता- H. and I. read त्वस्मदुक्ता-; A. has the following- त्वस्मदुक्तया व्यवस्था इदम्यते कुतः? । इति चेदव्यवस्थोक्ता त्वयाऽतो द्वेष्मि ते वचः । ३. A. and I. have पर्येस्यति for विपर्येस्यति. ४. A. and G. read अतो for अतो. ५. I. reads नास्यार्थं-for ऽप्यस्यार्थं.

प्रतीतं तत्तथा ग्राह्यं बार्ध वाचनिकं विना* ।
 स्मृतिव्याख्यातृभिः सर्वैर्वचनानां व्यवस्थितिम् ॥
 ब्रुवाणैर्मन्दमतयो व्युत्पाद्यन्ते हि केवलम् ।
 अन्यथा अल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके ॥
 न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था तादृशी यतः ।
 अथा अल्पं† महता नश्येन्नाल्पेनान्यत्तदा वद ॥
 इदमल्पं महच्छेदमिति ते किं नियामकम् ? ।
 अल्पायास-महायासौ‡ यद्यल्पस्व-महत्त्वयोः-॥

* ननु-यदि स्मृत्यन्तरानुसारेण विषयस्य व्यवस्थितिर्न भवति
 हिं प्राचीनैः निबन्धुभिः कुतः तथाविधा व्यवस्था कृतेत्याशङ्क्याह ।
 मृतीति । स्मृतिषु आपाततो विरुद्धवचनदर्शनात् मन्दमतयो मा मुत्प्रेर-
 णति तत्प्रबोधाय तैस्तादृशी व्यवस्था कृता । येन केनचिदल्पेन
 एता वानुष्ठितेन कर्मणा फलनिष्पत्तिर्भूयादिति तेषामाशयः । अन्यथा
 द्वादशवार्षिकेण महता प्रायश्चित्तेन अल्पस्य पापस्य निवृत्तिः न स्यात् ।
 महापापनिवृत्तिरेव तस्य हेतुत्वेन व्यवस्थितेति भावः ।

† अल्पं पातकं महता प्रायश्चित्तेन न नश्येत् महत् च अल्पेन प्राय-
 चित्तेन न नश्येत् अल्पस्व-महत्स्वनिश्चये तव किं नियामकमस्ति ? न
 किमपीत्यर्थः ।

‡ ननु — नियामकं कुतो नास्ति । अल्पायास-महायासोरेव तयोः नि-
 यामकौ-इति चेत् । इन्त तर्हि महायाससाध्या कृषिमनुतिष्ठन्तो कृषि-
 काः ब्रह्मव्रता भवेयुः । कथमेनमतिप्रसङ्गं भवान् वारयेत् ? ।

१. B. and F. have-निश्चयं for-निश्चयैः. २. C. omits the two lines:—
 अन्यथा अल्पस्य पापस्य कृते द्वादशवार्षिके । न स्यान्निवृत्तिस्त्वत्प्रोक्ता व्यवस्था
 तादृशी यतः । ३. D. reads तस्यानिवृत्ति- for न स्यान्निवृत्ति-; and for the
 same G. has तस्याऽनिवृत्तिः. ४. A. reads तयो for तस्य. ५. A. D. E. G.
 and I. substitute अल्पायास- for अल्पायास-

हेतुः, महाव्रतास्तर्हि भवेयुः कृषिकादयः ।
 सिंह-व्याघ्रादिमूत्रादौ प्रयासबहुलत्वतः ॥
 पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं व्रताङ्गत्वं च ते भवेत् ।
 इतिकर्तव्यब्राहुल्यं* महत्त्वं-चेत् तदाऽल्पता ॥
 जलाग्न्यादिप्रवेशस्य प्रसज्येत व्रतान्तरात् ।
 तस्माच्छास्त्रेण† यस्योक्ता प्रशंसा तन्महाव्रतम् ॥
 अस्तु‡ वा चैव दुःखस्य बहुलत्वान्महाव्रतम् ।
 यथाऽल्पनाशो महता महाव्रताशस्तथाऽल्पतः ॥

* ननु—इतिकर्तव्यस्य ब्राहुल्यं महत्वनियामकं भवतु—इति चे
 शास्त्रोक्तस्य जलप्रवेशस्य अपिप्रवेशस्य च इतिकर्तव्याल्पत्वेन अल्प
 प्रसज्येत । एवं सिंह-व्याघ्रादिमूत्रस्यापि पञ्चगव्यात् प्रशस्तत्वं स्यात्
 तन्नु तव नेष्टम् ।

† उपसंहरति । तस्मादिति । शास्त्रेण यस्य प्रशंसा उक्ता तदेव महा
 तमिति निर्णयः । एवं सति पञ्चगव्यस्य अल्पायाससाध्यत्वेन अल्प
 भासमाने ऽपि गुरुपापनाशकतया विधाममुखेन प्रशंसायाः शास्त्रोक्तत्वात्
 तदपि महाव्रतमेवेति पर्यवसितो ऽर्थः ।

‡ ननु—वैधक्येशाधिक्यमेव महाव्रतत्वे हेतुः । अतो न कृषकादिष्व
 तिप्रसङ्गः—इति चेत् अस्तु नाम । तथापि यथा अल्पस्य महता नाश
 अभ्युपेयते तथा अल्पेनापि महत्नाशः कुतो न भवेत् ? । दृष्टान्तमा
 अल्पकेन विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्दह्यते इति प्रतिद्वमेव ।

१. G. and I. have हेतुर्म- for हेतू म- . २. For प्रयासबहुलत्वतः A. has
 प्रयासो बहुलः श्रुतः . ३. For पञ्चगव्यात्प्रशस्तत्वं A. reads पञ्चगव्याऽप्र
 स्तत्वात् . ४. Here our reading coincides with that of A. while
 other MSS. read व्रताङ्गत्वं च ते भवेत् for व्रताङ्गत्वं च ते भवेत् . ५. B. and
 H. have तर्ह्यव्यादिप्र- which is corrected to यथाऽव्यादिप्र- on the margin
 of B. for जलाऽव्यादिप्र-; E. and G. have for the same अयाऽव्यादि
 while D. and F. अस्त्वव्यादिप्र- . ६. A. reads वाहेन and T. reads वा वै
 for वाचैव; and the whole line is omitted by D.

किं न स्यात् ? विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते ।
 विस्फुलिङ्गो* वर्द्धमानो दहत्येवं न तु व्रतम्—॥
 वर्धते, श्लो महानाशो निःशेषो न भवेद्यदि ।
 तर्ह्येकदेशनाशो ऽस्तु, तच्छेषस्तूपभुज्यताम् ॥
 अमूर्त्तस्यापि† पापस्य सन्ति भागा यथोचितम् ।
 अन्यथैकेन पापेन दुःखं बहुविधं कुतः ॥
 तथा‡ महाव्रतस्यापि भागेनाल्पे विनाशिते ।
 व्रतशेषविपाकेन स्मर्यते बहुलं सुखम् ॥

* यदुक्तं 'विस्फुलिङ्गेन तृणराशिर्हि दह्यते' इति तत्पूर्वपक्षी दूषयति ।
 विस्फुलिङ्ग इति । विस्फुलिङ्ग एव तृणराशि न दहति । अपि तु दाह्यसंयो-
 गेन महानभिर्भूत्वा दहति । व्रतं तु नैवं वर्द्धते अतो नैतत्साधकम् ।

सिद्धान्ती आह । अत इति । अस्मात् कारणात् अन्येन व्रतेन महतः
 पापस्य निःशेषनाशो न भवेद्येत् न भवतु नाम । एकदेशनाशस्तु
 स्यादेव । अवशिष्टपापं उपभुज्यताम् ।

† ननु—स्यादेवं, अमूर्त्तस्य पापस्य यदि विभागाः स्युः—इति चेत् आह ।
 अमूर्त्तस्येति । पापस्य विभागाभावे एकेन पापेन बहुविधं दुःखं न भवेत्
 तत्तु भवति अतः सन्ति पापस्य विभागाः ।

‡ एवं यथा अन्येन व्रतेन महतः पापस्यैकदेशो नश्यति अवशिष्टं
 पापं कर्त्तुं भुज्यते तथा महाव्रतस्यैकेन भागेन अप्यस्य पापस्य समूलं
 नाशो भवेत् अवशिष्टभागानां विपाकेन बहुलं सुखं भवेत् ।

१. A. reads तृणराशिर्विदह्यते for तृणराशिर्हि दह्यते. २. B. C. F. and G. have महत्पापो, while E. alone has महत्पाप-; D. and I. read महत्पापो for महानाशो. ३. A. omits the following—निःशेषो न भवेद्यदि । तर्ह्येकदेशनाशोऽस्तु and thus reads for the two lines वर्धतेऽतो महापापस्तच्छेषः कोपमुज्ज्वलात्. ४. Our reading is that of the most of the MSS., while A. only has कोपमुज्ज्वलात् for स्तूपमुज्ज्वलात्; and D. reads मुज्ज्वले for मुज्ज्वलात्. ५. For सन्ति भागा यथोचितम् D. reads सविभागा यथोचितम्. ६. A. D. E. G. and I. read भागेनाल्पे विनाशिते for अल्पेनाल्पे विनाशिते.

अतोऽल्प* वा महद्वापि व्रतं पापनिवर्त्तकम् ।
 स्मर्तृणामखिलानां च वाक्यमेवं समञ्जसम् ॥
 न† महाव्रतवैयर्थ्यं पापस्याशेषनाशने ।
 अल्पेनाशोर्ध्वभाविन्यां सुखाप्तौ चोपयोगतः ॥
 एवं‡ चैकस्य पापस्य व्रतेषूक्तेष्वयं पुमान् ।
 प्रवर्तयति विस्रम्भात् यस्मिन्कस्मिंश्चिदिच्छया ॥

* फलितमाह । अत इति । व्रतं अल्पं महद्वा भवतु । सर्वमपि ।
 सकलपापनिवर्त्तकं भवति । तस्मात् स्मर्तृणां मन्वादीनां तद्वाक्यव्यवस्था
 कानां निबन्धकर्तृणां पण्डितानां च वाक्यं उक्तीत्या समञ्जसं भवति
 अत्र—

‘कृच्छ्र-चान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्’ ।

इत्यादिभिधाय— 108542

‘एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकं चैकशोऽपि वा ।

पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥

योज्याः पापनिवृत्त्यर्थ’—

इत्यादीनि विश्वामित्रादिवचनान्यनुसन्धेयानि ।

† अल्पपापनाशार्थं महाव्रतकरणे तस्य वैयर्थ्यं भवेदिति चेन्न ।
 पापनाशानन्तरं अवशिष्टव्रतपुण्येन सुखाप्तौ तस्योपयोगात् ।

‡ फलमाह । एवमिति । एवं चैकस्य पापस्य नाशार्थं बहुषु व्रतेषु
 केषु सत्सु अयं पुमान् यस्मिन्कस्मिन्नपि व्रते स्वेच्छया विश्वासं प्रवर्त-
 येत् । अन्यथा विषयस्य व्यवस्थितिं जानतोऽजानतो वापि स्मृत्यन्तरे वच-
 नान्तरं स्यान्न वेति शङ्कया कस्मिन्नपि व्रते तस्य विस्रम्भो न भवेत् अतो
 युक्तमेव व्रतबाहुल्यकथनमिति भावः ।

१. B. C. D. E. and G. read महद्वापि for महद्वापि. २. For अल्प- D. has
 अर्थ-; In the present case अल्प has its superiority over अर्थ. ३. B. C.
 and F. read नाशे तु for नाशोर्ध्व-. ४. D. reads चोपयोगतः for चोपयोगतः.
 ५. A. and I. read प्रवर्तयति विस्रम्भं for प्रवर्तयति विस्रम्भात्.

अन्यथा नास्य विलम्भो विषयेस्य व्यवस्थितिम् । -
 अज्ञानतो जानतोऽपि वचनान्तरशङ्कया ॥
 सम्भावितेषु* सर्वेषु व्रतेषु महति व्रते ।
 प्रवर्तमानः पुरुषः श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 कलौ† पराशरोक्तानां व्रतानामेव मुख्यता ।
 तैरल्पैरपि तत्पापं निःशेषं विनिवर्त्तते ॥
 एतदेव‡ विवक्षित्वा प्रतिजज्ञे विशेषतः ।
 पराशरेण यत्प्रोक्तं प्रायश्चित्तमितीदृशम् ॥
 §मुन्यन्तरप्रणीतानां स्वल्पानां महतामपि ।
 व्रतानामुपयोगः स्यात् कलौ पूर्वोक्तनीतितः ॥

* ननु--अल्पेषु सत्सु महति व्रते प्रवर्तमानस्य को विशेषः-इति चेदाह ।
 सम्भावितेष्विति । निर्धारणे सप्तमी । श्रेयः प्राप्तिरूपविशेषलाभो भवे-
 दित्यर्थः ।

† पराशरस्मृतिविषये विशेषमाह । कलाविति । पराशरोक्तानामेव
 व्रतानां कलौ मुख्यत्वात् तदुक्तेनाल्पेनापि व्रतेन महतोऽपि पापस्य
 समप्रवेन नाशः । नैकदेशस्य ।

‡ ननु--पराशरोक्तानां कलौ मुख्यत्वं कुतो ज्वगतं?-इति चेदाह ।
 एतदेवेति ।

§ ननु--एवं सति मुन्यन्तरप्रणीतानां व्रतानां कोपयोगः?-इति चेदाह ।
 मुन्यन्तरेति । पूर्वोक्तनीतितः पूर्वोक्तन्यायेन । अल्पस्य पापस्य नाशार्थं महा-
 व्रतानुष्ठाने तत्पापनिवृत्तिपूर्वकमवशिष्टभागेन सुखादिश्रेयःप्राप्तिरिति
 महतः पापस्य निवृत्तावल्पव्रतानुष्ठाने पापैकदेशस्य निवृत्तिः अवशिष्टस्य
 पापस्य भोग इति पूर्वोक्तो न्यायः ।

१. For विषयस्य व्यवस्थितिम्. B. C. E. F. G. and H. read विषयस्त्वा-
 व्यवस्थितेः while D. have विषयस्य व्यवस्थितिः for the same. २. All
 but A. and G. read तैरल्पैरपि for तैरल्पैरपि. ३. A. has पूर्वोक्तनीतितः
 for पूर्वोक्तनीतितः.

मुनिनैकेन यत् प्रोक्तं तदन्यो न निषेधति ।
 प्रत्युतोदाहरेत्, तस्मात् सर्वोक्तिः सर्वसम्मता ॥
 हन्तैव* सति मीमांसा निष्फला ते प्रसज्यते ।
 शास्त्रान्तरप्रणीतानां गुणानामप्यसंहृतेः ॥
 शृणु† मीमांसकं मन्य मुनिवाक्येषु किं बलात् ।
 उत्पाद्यापि विरोधं तु पाण्डित्यं व्यर्ज्यते त्वया ॥
 व्रतान्तरोक्तिमात्रेण न विरोधः प्रसज्यते ।
 समुच्चये विकल्पे वा का हानिस्तत्र ते भवेत् ? ॥
 स्नानं दानं जपो होम इति नैमित्तिका यथा ।
 उपरागे समुच्चयास्तथा व्रतसमुच्चयः ॥

कुत एतदिति चेदाह । मुनिनेति । एकेनोक्तमन्यो न खण्डयेत् प्र
 उदाहरेत् तस्मात् सर्वेषां मुनीनामुक्तिः सर्वेषां सम्मता भवतीति सिद्धे

* पूर्वपक्षी शङ्कते । हन्तेति । हन्तेति विपर्यये । एवं सति येन
 चित् व्रतेन यस्य कस्यचित् पापस्य नाशे सति । मीमांसा निष्
 इत्यत्र उत्तरार्द्धं हेतुः । पूर्वोत्तरमीमांसयोः गुणोपसंहारस्य सिद्धान्तितः
 तव मते तदव्यवस्थापनात् मीमांसा व्यर्थेति भावः ।

† समाधत्ते । शृण्वति । मीमांसकं मन्येति परिहासगर्भं सम्म
 धनम् । मुनिवाक्येषु विरोधे सति त्वदुक्तो गुणोपसंहारः क्रियेत । विरो
 धाभावात्स न कर्तुं शक्यते । ननु-व्रतान्तरोक्तौ सत्यां विरोधो नो
 कथमुच्यते-इति चेत् । न । तत्र समुच्चयस्य विकल्पस्य च सम्भवा
 न कोऽपि विरोधः । दृष्टान्तमाह । स्नानमिति ।

१. For सर्वोक्तिः सर्वसम्मता A. reads सर्वोक्तं सर्वसंसमस, for the san
 पूर्वोक्तं सर्वसंसमस is also found in I. २. Except A. and D. all have
 निष्फला for निष्फला. ३. We take our reading from A. though a
 others read संहृतिः for संहृतेः. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read
 उत्पाद्याति-for उत्पाद्यापि. ५. D. and E. have व्यर्ज्यतां तव for व्यर्ज्य
 त्वया, For the same B. C. E. F. and G. read वाक्यतां तव; this seems to
 be a graphical mistake. ६. In the place of जपो B. C. E. F. and G.
 insert तपो.

एकेन* नाशिते पापे द्वितीयं चेन्निरर्थकम् ।
 न, तपोरूपतस्तस्य स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् ॥
 चान्द्रायणादावस्त्वेवं तपस्त्वेन तदीक्षणात् ।
 भिक्षा-ब्रह्मकपालादौ स्यात् कथं नष्टपाप्मनः ? ॥
 एवं† तर्हीदृशे स्थाने विकल्पो ऽस्तु निजेच्छया ।
 न्यूनाधिकत्वसन्देहे दत्तमेवोत्तरं पुरा ॥

* समुच्चयपक्षमाक्षिपति पूर्वपक्षी । एकेनेति । व्रतेनेति शेषः । अतो समुच्चयो भवतीति चेन्नेत्याह सिद्धान्ती । एकेन व्रतेन पापे नाशितेति अन्यत् तपोरूपत्वेन स्वर्गप्रापकं भवेत् अतो न निरर्थकत्वं तस्य ।

† आह पूर्वपक्षी । चान्द्रायणादीनां तपस्त्वेनाभिधानात् भवदुक्तः समुच्चयो न । अपि तु एकस्य पापनाशकत्वमन्यस्य स्वर्गप्रापकत्वमस्तु । भिक्षाटनं ब्रह्मकपालधारणं च यदुक्तं तस्य तपस्त्वानभिधानात् एकेन आच-
 तव्रतेन नष्टपाप्मनो भिक्षाटनादिकं निरर्थकमेव भविष्यति । एवं सति त्रयदुक्तः समुच्चयः कथं स्यात् ? ।

‡ समाधत्ते । एवमिति । यत्र स्वर्गादिहेतुत्वं शास्त्रादवगम्यते तत्र गानाभिरुक्तानां व्रतानां समुच्चयः । एकेनैव पापनाशे ऽप्यन्येषां स्वर्गहेतुत्वसम्भवात् । यत्र तु स्वर्गसाधनत्वं शास्त्राभावगम्यते तत्र गानाव्रतानां कर्तुरिच्छया विकल्प एव भवतीति सिद्धान्तनिष्कर्षः ।

ननु — 'तुल्यबलविरोधे विकल्पः' इति गौतमोक्तत्वात् न्यूनाधिकत्वानां व्रतानां कथमिच्छया विकल्पः स्यात् ? इत्याशङ्क्याह । न्यूनाधिकत्वेति । 'तस्माच्छास्त्रेण यस्योक्ता प्रज्ञासा तन्महाव्रतम्' इत्यादिग्रन्थेन पूर्वमेवास्योत्तरं दत्तम् ।

१. B. C. and F. read तपस्त्वे च for तपस्त्वेन ; for the same D. and G. have तपस्त्वेन ; and E. and H. have तपस्त्वेन. All these three readings are equally bad in point of sense. २. I read उत्तरं for

सर्वथापि* त्वयो मोक्षां निर्मूलां बुद्धिकल्पिताम् ।
 कामाकामादिभेदेन नास्तीकर्मो व्यवस्थितिम् ॥
 वचनेत्येवं कामादिव्यवस्था लभ्यते यदि ।
 संखिनाभ्युपगच्छामो वाक्यैकशरणा वयम् ॥
 'कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमा?' ।
 इति न्यायः प्रसज्यत बुद्धिमात्रव्यवस्थिनी ॥
 मीमांसकत्वमेतत् स्याद्वाक्यानुसरणेन यम्- ।
 व्यवस्थापनमन्यत् पाण्डित्यवस्थापनं परम् ॥
 'इयं त्रिगुहिरुदिता प्रमाप्याकामतो विजम् ।'
 (म. स्म. ११. ८९)
 इत्यकामरुते पापे नाशो निःशेष उच्यते ॥

* उपसंहारिणि । सर्वथा भूतिः । कामाकामादिभेदेन नाना-
 कानां वचनानां व्यवस्था । बुद्धि कल्पितानि निर्मूलानि हेतूः । बुद्धि-
 स्थितव्यवस्थायां—एकं कश्चिद् एका विषयव्यवस्था कल्पिता, तद-
 यं तद्विषयीनां येन न च कस्या व्यवस्थायाः प्रामाण्यं कस्या वा भय-
 त्वम् ! उभयोः प्रामाण्यं नैव शक्यं जन्यम् । तस्माच्च बुद्धिमात्ररुते
 व्यवस्था युक्ता । पुनरप्यस्य सर्वज्ञत्वाभावात् बुद्धेरप्रतिष्ठानां चेति भावः
 † ननु—यदि वचनेत्येव कामाकामादिव्यवस्था उपलभ्यते ते
 अभ्युपगच्छाम इत्याह । वचनेति । वाक्यैकशरणत्वे मीमांसकत्वमेतत्-
 ‡ ननु—वचनोपलब्ध्याः कामाकामादिव्यवस्थायाः स्वीकारो न युक्त-
 इति न स्वीक्यते?—इति चेन्न वाह । कपिल इति । बुद्धिमात्ररुते
 व्यवस्थास्वीकारे उक्तत्वात् प्रसज्येत । तथा सति 'उभौ न यदि ।
 व्याख्याभेदः कथं कृतः।' इत्याक्षेपः । तस्माच्च सा युक्त्या न
 § मीमांसका वाक्यार्थविचारसाधकत्वात् वाक्यानुसरणेन प्रमाति-
 व्यवस्थापनं तदेव मीमांसकत्वम् । अन्यत् पाण्डित्यवस्थापनम्-

१. A. reads वया for त्वयो. २. Here our reading is that of M., while all others read बुद्धिकल्पिताम् for बुद्धिमात्र-
 the latter of which is more illogical.

न तु कामकृते शुद्धेरकिञ्चित्करतोऽप्यने ।
 स्मृत्यन्तरेषु तच्छुद्धेः सामान्येनाभिधानतः ॥
 विशेषादर्शनं यावत् तावत् सामान्यदर्शनम् ।
 मानमेवान्यथा ते स्यात् सर्वज्ञत्वे अधिकारिता ॥
 गुणोपसंहृतिश्चैवं यथादर्शनमित्यनाम् ।
 अदृष्टानुपसंहारेणाकिञ्चित्करतैव ते ॥
 यद्येवं दृश्यते वाक्यं शक्तिश्चात्रास्यं यावती ।

ननु — वाक्यानुसरणे कृते सति 'इयं विशुद्धिः' इत्यत्र 'अकामतः
 कृत्वात् अकामकृतस्यैव पापस्य विशुद्धिः' तथाभिहिता । कामकृतस्य
 अपि पापस्य शुद्धिर्न भवेत्तेन ब्रूतेन-इति चेन्नैवम् । अन्यस्मृतिषु कामकृ-
 तपि पापस्य शुद्धेरभिधानात् अकिञ्चित्करत्वं नोच्यते । अयमर्थः-
 'वैशुद्धि'रित्यादिना अकामकृतस्य पापस्य निःशेषनाशः । कामकृ-
 तः अशुद्धो नाशो अभिहितः । ननु सर्वथैवानाशः । स्मृत्यन्तरेषु सामा-
 न्येनाभिधानात् इति तत्र प्रमाणमित्याशङ्क्य विशेषदर्शनपर्यन्तं सामा-
 न्येन प्रमाणमिति परिहरति । विशेषेति ।
 अन्वेवं सति गुणोपसंहारो न भवेत् इत्याशङ्क्याह । गुणेति ।
 अतः दृश्यते तथैव तस्य गुणानुपसंहृत्य अनुष्ठानं कर्तव्यम् ।
 अत्र गुणानामनुपसंहारे तु न कोऽपि दोषः । गुणोपसंहारो नाम
 । अन्येषु प्रतिपादितानां एकजातीयकानां कर्मणां नाम- रूप-
 -पुनरुक्ति- निन्दा- शक्ति- समाप्तिवचन- प्रादुर्भावा-चार्य-
 -भिदः । तच्च पूर्वमीमांसायां । (अ. २ पा. ४ सू. ८-३२)
 तायां च (अ. १ पा. १ सू. १-१३) विस्तरेणोक्तः ।

reads -वैशुद्धिरित्यमोच्यते for -वैशुद्धिश्चैवमोच्यते. २. (1).
 श्रेः for तच्छुद्धेः. ३. D. and H. have -श्रेः for -श्रेः.
 तच्छुद्धेरभिधानात् for अदृष्टानुपसंहारेणा. ; while B. in its
 has तच्छुद्धेरभिधानात् for the same. ४. For-वाकिञ्चित्करतैव
 तच्छुद्धेरभिधानात्. ५. All others except I. read वाकिञ्चित्करतैव
 and I. read यथा च for यथाच. ६. -श्रेः is the reading
 and D. has -वाक्यात् for -वाक्यात्.

तावत् कार्यं नतूपेक्षा युक्ता वैगुण्येवाङ्ग्या ॥
 प्रायश्चित्ते* तथाऽऽचारे यानि स्मृत्यन्तराण्यहम् ।
 दृष्टवास्तान्युदाहृत्य संहारिष्ये गुणास्ततः ॥
 विषयस्य व्यवस्थां च मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये- ।
 प्रवक्ष्यामि, यथा पूर्वे निबन्धनकृतस्तथा ॥
 यत् यस्मिन् विषये प्रोक्तं तत्र तस्य प्रशस्तता- ।
 विवक्षिता, नेतरस्य निषेधोऽत्र विवक्ष्यते ॥
 तद्विवेकाय कुर्वेऽहं व्याख्यां पाराशरस्मृतेः ।
 (इति टीकाकारोपक्रमणिका)

प्रार्षितप्रत्ये† श्रोतुबुद्धि-मनःसमाधानाय सम्बन्धाधि-
 कारि-विषय-प्रयोजनरूपमनुबन्धवत्तुष्टयमादौ श्लोकद्वयेनो-
 निर्वध्नाति-

* स्वकर्तव्यं प्रतिजानीते । प्रायश्चित्त इति । मया यावन्ति स्मृत्य-
 राणि दृष्टानि तेभ्यो गुणोपसंहारं कृत्वा विषयस्य व्यवस्थां करिष्यामि
 मन्दव्युत्पत्तिसिद्धये इत्यनेन सर्वस्मृतिभ्यः गुणोपसंहाराभावेऽपि न नि-
 योजनत्वमिति भावः ।

स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । यदिति । तद्विवेकाय कुर्वेऽहं कस्य प्रशस्तता-
 त्येतद्विवेचनाय ।

† उपोद्घातत्वेनागतं विवेचनं समाप्य ग्रन्थं व्याख्यास्यमाण आद-
 वतरणमारचयति । प्रार्षितेति । प्रारब्धुमिष्टः प्रार्षितः । अनुब-
 ङ्गेनेत्यनुबन्धः । अनुबन्धपदं सम्बन्धादिचतुष्टयपरम् । 'प्रयोजनम-
 दिदं न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति न्यायात् ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रयोजनमपेक्षा

१. For वैगुण्यसंक्रया D. वै गुणसंक्रया. २. D. संहारिष्ये for संहारिष्ये
 ३. D. व्यवस्थेयं for व्यवस्थां च. ४. P. has पूर्वनिबन्धन for पूर्वे निबन्धन
 ५. A. reads ततः for तथा. ६. A. omits नमः. ७. A. reads नोपवध्नाति
 for नोपनिबध्नाति.

‘अयातो हिमशीलाग्ने देवदारुवनालये ।

व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नुषयः पुरा ॥ १ ॥

मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।

शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २ ॥

अथेति । अथ शब्द आनन्तर्यार्थः । अनन्तरमपृच्छन् इत्य-
न्वेन योग्यत्वात् । आरम्भार्थतायाम्, ‘आरभ्य ते अपृच्छन्
इत्यनन्वयः स्यात् । प्रश्नार्थत्वे अपि स एव दोषः । पृच्छते अ-
पृच्छन्-इति पुनरुक्तिश्च । कात्स्न्यार्थतायां, कृत्स्नमपृच्छन्-इति
सत्यप्यन्वये सम्बन्धो न सूचितः स्यात् । आनन्तर्यार्थतायां तु
तत्प्रतियोगिनः पूर्ववृत्तस्य उत्तरकालीनप्रश्नस्य च हेतुहेतु-
मद्भावः^१ सूचितो भवति ।

।म् । एवं तत्प्रतिपाद्यो विषयो अपि प्रवृत्तौ प्रयोजकः । विषयलालसया
वृत्तिसम्भवात् । उक्तोभयाभ्रितत्वात् सम्बन्धो ऽप्यपेक्षितः । एवमधिका-
पि । तदभावे कस्य प्रवृत्तिः स्यात् ? तस्मादनुबन्धचतुष्टयमप्यपेक्षितं
गात्रादी । एतच्च मीमांसायां (१. १. १) वार्तिके च दृष्टव्यं विस्तरेण ।

• ‘मङ्गलानन्तरारम्भ-प्रश्न-कात्स्न्येचचो अथ’ इति कोट्योक्तेष्वथ-
द्यार्थेषु सर्वेषु प्राप्तेषु आरम्भादीनामर्थानामसम्भवं प्रतिपादयति । आर-
म्भार्थतायामित्यादिना ।

† आनन्तर्यं हि पूर्वपररूपप्रतियोगिद्वयनिरूप्यम् । हेतोः पूर्ववर्तित-
व्यमात् । तयोर्मध्ये पूर्वस्य हेतुत्वं उत्तरस्य च हेतुमत्त्वं गम्यते ।

१. अथ I. संक्षिप्तपुस्तके पाठान्तरेण ‘वशाच्चिपुस्तके वन्ने विचारितविषयम् ।
‘अथवाच्येवकारणं वारणायकम्’ ॥ इति मङ्गलानन्तरप्रश्नोक्तौ कति । अस्य
निरूपणसङ्गच्छते च अत्रान्वयः । २. D. reads -पुस्तकम् for -वशात्तत्त्वं. ३. B.C.
and G. read पुस्तकम् for वशात्तत्त्वं. ४. A. reads -कात्स्न्य-
प्र-कालीन-.

ननु-‘हृदयस्याग्रे ऽव्यवस्थं’ जिज्ञाया अथ वक्षतः’ (तै.सं. ६.३.११) इत्यत्र सत्यप्यानन्तर्ये हेतुहेतुमद्भावो नास्ति—इति चेत् । नार्यं दोषः । तत्रापेक्षितस्यानुष्ठानक्रममात्रस्याभिधानात् । प्रकृते तु सामग्री-तत्कार्ययोर्यः क्रमविशेषः स एव परिगृह्यते । मुख्यत्वात् । विलम्ब-व्यभिचारयोरभावेन हि मुख्यत्वम् । न खलु सत्यां सामग्र्यां कार्यं विलम्बते व्यभिचरति वा । एतच्च ‘अथाज्ञो ब्रह्मजिज्ञासा’ (शा. सू. १. १. १) इत्यत्र विवरण-कारेण प्रपञ्चितम् । सामग्री च प्रश्नस्य, प्रष्टव्यविषयं सामान्यज्ञानम्[†] । अत्यन्तमज्ञाते विशेषेण ज्ञाते वा प्रश्नादर्शनम् । धर्मविषयन्तु सामान्यज्ञानं ‘धर्मेण पापमपनुदति’ (म. ना. उ. २२. १) । ‘धर्मं चैव’ (तै. उ. १. ११. १) इत्यादिवेदवाक्या-ध्ययनादुपजायते । तस्मादध्ययनानन्तर्यमथशब्दार्थः[‡] । अथवा ‘वर्त्तमाने कलौ युगे’ इति विशेषणात् युषान्तरधर्मज्ञानानन्तर्यमस्तु ।

* यत्ते आलभनीयस्य पश्चोरवदानत्रयं विहितम् । त्रयस्यापि युगपः हितुमशक्यत्वात् क्रमो ऽवश्यमपेक्षितः । स च हृदयस्याग्रे अनन्तरं जिज्ञाया अथ वक्षतः इति श्रुत्या दार्ष्टिकः ।

† निर्देशस्यास्य सावधारणत्वात् प्रष्टव्यविषयसामान्यज्ञानं विशेषज्ञानाभावश्च प्रश्नहेतुरित्यवगम्यते ।

‡ नन्दपाण्डितस्तु-‘अथ उपनयनानन्तरं’ इत्याह । धरणीधरो ऽपि ‘अथ’ शब्द उपनयनानन्तर्यार्थं इत्याह । तच्च युक्तमिति प्रतिभाति । उपनयनानन्तर्यं स्वाध्यायस्य बहुमुचितम् । विशेषधर्मविषयकस्य प्रश्नस्य[‡] अध्ययनानन्तर्यमेव भवितुं युक्तमिति सुधियो विदामुर्वन्तु ।

१. D. and G. add अपेक्षते to ज्ञानम्, thus making ज्ञानमपेक्षते
२. A prefixes तत् to विशेषेण, and thus reads तद्विशेषेण. ३. F. reads वर for चर.

ननु—प्रन्थारम्भे मङ्गलाचरणस्य शिष्टाचारप्राप्तत्वात् माङ्ग-
न्यं अथशब्देन कुतो नाभिधीयते? । मृदङ्गादिभ्वनिवदयश-
ब्दश्रवणमात्रेण माङ्गस्यसिद्धिरिति ब्रूमः । अत एवोक्तम्—

‘अङ्कारश्चाथशब्दश्च श्रुतेतौ ब्रह्मणो मुखात् ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ’ ॥

इति । एवं तर्हि अङ्कारो ऽत्र प्रयुज्यतामिति चेत् । न । तस्य
श्रुतिर्मात्रविषयत्वात् । अत एवाचार्यैः प्रपञ्चसारे अभिहितम् ।

‘अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ’ इति ।
ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते । अधिकारि-
पर्यालोचनेनापि अङ्काराथशब्दयोरुक्तविषयव्यवस्था सिद्ध्य-
ति । त्रैवर्णिकमात्राधिकारा हि श्रुतिः प्रसिद्धा । अङ्कारश्च
तथाविधः । ‘सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री-शूद्राय नैच्छन्ति’*

* सावित्रीम् गायत्रीम् । प्रणवं ओङ्कारम् । यजुः यजुर्वेदः तम् । यजुर्लक्ष-
मुक्तं पूर्वमीमांसायाम् । तथा च—‘यत्र पादकृता अवस्था सा ऋक् । विशि-
काचित् गीतिः साम’-इत्यभिधाय ‘शेषे यजुः शब्दः (जै.सू.२.१.३७)’
स्मिन् सूत्रे ‘या न गीतिः न च पादबद्धं तत् प्रक्षिप्यति यजुः’
[कम् । लक्ष्मीः श्रीनीजम् । ‘स्त्री-शूद्रौ नाधीयेताम्’ इति श्रुत्या सर्वेषा-
ं वेदानामभ्ययननिषेधे सति अत्र यजुरभ्ययननिषेधो दोषाधिक्यमूच-
येति केचित् ।

१. B. C. E. F. and H. read नैवल for नैवलम्. २. B. C. and F. read नैवल in the place of नैवलम्- here also ३. B. C. F. and I. substitute -सिद्धिरिति for -सिद्धिरिति. ४. D. omits ब्रूमः. ५. A. omits १. ६. All except A. omit माङ्ग. ७. B. C. and F. omit the whole of following :—‘अस्य तु वेदादित्वात् सर्वमनूनां प्रयुज्यते ह्यादौ’ इति । ततः स्मृत्यादावथशब्द एव महर्षिभिः प्रयुज्यते. ८. A. omits च. ९. A. has तानां and I. has सूत्रयोः for सूत्राय.

(नृसिंहपू. ता. १.३) इति श्रुतेः । अभिशब्दस्य पौरुषेयप्रभ्यानां
'च सर्ववर्णविषयत्वात् स एव तेषु योग्यः ।

अतः शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकशाखाध्यायिनां नाशेष-
धर्मज्ञानं यस्माच्च युगान्तरधर्मावगत्या न कलिधर्मावगतिः
तस्मात्, 'इति हेतुर्दृष्टव्यः ।

अशेषधर्ममूलभूतानां विप्रकीर्णानन्वहेदवाक्यानां योग-
दृष्ट्यैव ग्राह्यत्वात्, तस्याश्च दृष्टेयोंगावस्थायां सम्भवात्
तेदवस्थायोऽयं देशविशेषं पदद्वयेन निर्दिशति । हिमश्रीलापं
देवदारुबालंये इति । तत्र हिमश्रीलाप इत्यनेन सर्वप्राणि-
दुर्गमत्वेन विविक्ततामाह । तथा च कैवल्योपनिषदि श्रूयते-

‘विविक्तदेशे च मुक्तासवस्थः ।’

(कै. उ. ४)

* पौरुषेया पुरुषकृता यन्त्राः मन्त्रादिप्रणीताः स्मृतयः, रामायणा-
नि काव्यानि, भारतादय इतिहासाः, शास्त्रादीनि पुराणानि च पौरु-
षेयाः । नात्र कालिदासादिकृतानां संग्रहः । पौरुषेयशब्देन तेषां
पहणे कर्तव्ये इति भार्गवाभाषायां तेषु विधिविधेयम् । एतच्च—

‘चतुर्णांमपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।

धर्मशास्त्राणि रामेन्द्र नृपु यानि नृपेक्षये ॥’

इत्यादीनि स्मृति पञ्चमनुदाहृत्य कमलकरवीरः सूरपदं^१
विस्तरेण प्रपञ्चनमित्यत्र संक्षेपः ।

† मन्त्रपण्डितस्तु—‘उपनीष श्रीचाचारान् शिष्येभ्यस्त्वमेव उप-
नान्तारं श्रीचाचारानां यतो विशेषमनुचक्षते यतो देवोः’ इति
माह । उपनीषरो इति तथैव ।

१. For न स्मिपर्वपण्डितः A. reads नृपसर्वपण्डितः. २. A. reads—
परकारं for श्रीचाचारान्. ३. D. has उपनान् in the place of १.
४. A. reads—श्रीचाचारं for—श्रीचाचारान्. ५. For देवसर्वपण्डितः D. and ३
read देवसर्वपण्डितः.

इत्यस्मिन् अधिकरणे (शा. भा. ४.१. अ.६) योगाभ्यासस्य दिग्देश-कालनियमो वारितः । बाढम् । अदृष्टहेतुवैधनियमाभावेऽपि दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो न निवार्यते*

‘एकाग्रम्’—इत्यनेन पञ्चविधासु चित्तभूमिषु अतीन्द्रियवस्तुदर्शनयोग्या चतुर्थी भूमिर्निर्दिश्यते । तथाहि—पतञ्जलिप्रोक्तानां योगसूत्राणां व्याख्याने वैय्यासिकभोष्ये भूमिपञ्चकं प्रदर्शितम् । ‘क्षिप्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः’ (यो. भा. १. १)—इति । तत्र प्रतिक्षणं कर्मवायुना नानाविधेषु भोग्यवस्तुषु व्यग्रतया प्रेर्यमाणं चित्तं क्षिप्तम् । निद्रा-तन्द्रायुक्तं मूढम् । कादाचित्कसमाधियुक्तं क्षिप्तादिशिष्टं विक्षिप्तम् । यम-नियमाद्यष्टाङ्गाभ्यासपाटवादेकस्मिन्

* आह भगवान् भाष्यकारः । ‘अस्त्वेवंजातीयको नियमः । सति वेत्स्मिस्तद्वृत्तेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्भूताचार्य आचष्टे । ‘मनोऽनुकूले’ इति चैषा श्रुतिः यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति (शा. भा. १. १. ११) इति । यत्र मनस एकाग्रता भवेत् तत्रैवोपासीत । अपेक्षिताया एकाग्रतायाः सर्वत्राविशेषात् इति सूत्रार्थः ।

† अष्टाङ्गानि पतञ्जलिनोक्तानि । ‘यम-नियमासन-प्राणायाम-प्रत्यहार-धारणा-ध्यान-समाधयोऽष्टावङ्गानि वृत्तेः’ (यो. सू. १. २९) । त्रिंशस्य ध्येयाकारपरिणामस्य प्रवाहोऽविच्छेदः । इयमेव एकाम्रावस्था चतुर्थी भूमिः ।

१. A. omits वैध- २. For दृष्टस्य चित्तैकाग्र्यस्य हेतुर्नियमो. A. write दृष्टचित्तैकाग्र्यहेतुर्नियमो. ३. B. C. F. read वैय्यासिकवाक्ये for वैय्यासिकभाष्ये. ४. B. C. E. F. H. and I. read काचित्कसमाधियुक्तम् for काचित्कसमाधियुक्तम्.

विषये वृत्तिप्रवाहरूपेण प्रतिष्ठितमेकाग्रम् । अवृत्तिकं* संस्कार-
शेषं निरुद्धम् । तत्र क्षिप्त-मूढयोर्योगानुपयोगः प्रसिद्धः । वि-
क्षिप्तेऽपि चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे
वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन दहनान्तर्गतबीजवदकिञ्चित्क-
रत्वात् । 'यस्त्वेकाग्रे† चेतसि सङ्कृतमर्थं प्रद्योतयति, क्षिणो-
ति च क्लेशान्, कर्मबन्धनानि श्लथयति, निरोधमभिमुखं
करोति, स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते' (यो. भा. १. १) ।
तत्र संयमविशेषात् नानाविधयोगैश्वर्यमाविर्भवति । धारणा-

* चित्तस्य त्रिगुणात्मकत्वात् गुणानां च परिणामिस्वभावत्वात् चित्तस्य
अवृत्तिकत्वासम्भवः । तथापि चित्तं निरुद्धं सत् अवृत्तिकमुच्यते । तत्र
हि संस्कारशेषत्वेऽपि निरोधरूपपरिणामातिरिक्तपरिणामाभावात् कथ-
ञ्चिदवृत्तिकत्वं सम्भवति । विस्तरस्तु पातञ्जले तृतीयपादे ऽनुसन्धेयः ।

† य इति समाधेः परामर्शः । भूतं सत्यम् । अनेनारोपितार्थव्यवच्छेदः ।
अरोपितस्य असत्यत्वात् । सत् शोभनम् । अनेन निद्रावृत्तेर्व्यवच्छेदः ।
द्रावृत्तिर्हि स्वावलम्बने तमसि भवत्येकाग्र्या । तथापि तदवलम्बनं तमः
शहेतुत्वाच्च शोभनम् । द्योतनं तत्त्वज्ञानम् । प्र-शब्देन तस्य साक्षात्कार-
माह । शास्त्रानुमानप्रभवस्य परोक्षतत्त्वज्ञानस्य अपरोक्षमिथ्याज्ञान-
वर्तकत्वम् । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानरू-
पविद्याविनाशे सुतरां तन्मूलानामस्मितादीनामपि नाश इत्याह ।
क्षेणोति च क्लेशानिति । 'अविद्या अस्मिता-राग-द्वेषादयः क्लेशाः'
यो. सू. २-३) तान् नाशयति । कर्माण्येव बन्धनानि तानि श्ल-
थयति । कर्मपदेन धर्माधर्मयोर्महणम् । कार्ये कारणोपचारात् । निरोधं
सम्प्रज्ञातं निर्बीजसमाधिम् । यत्र न किञ्चित्सम्प्रज्ञापते ऽसौऽसम्प्रज्ञातः ।
विस्तरस्तु पातञ्जले द्रष्टव्यः ।

१. A. reads अवृत्तिकम् for अवृत्तिकम्. २. समाधिर्न योगः । विक्षेपान्तर्ग-
त्वेन is the reading of A. for समाधिर्न योगपक्षे वर्तते । विपक्षधर्मान्तर्गतत्वेन.
A. reads -वर्मान्त- for -धर्मान्त-. ४. B. D. E. G. and H. read द्यवति.
C. and F. द्यवपनवति for द्यववति.

ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं* संयम इत्युच्यते । 'शब्दार्थ-
प्रत्ययेष्वन्योन्यविभक्तेषु यः संयमः तेनाशेषशब्दादिसाक्षा-
त्कारे सति पक्ष्यादिभाषा ज्ञायन्ते'-इति पतञ्जलिनोक्तम् ।
तेनैव न्यायेनानेकविधवेदशाखाज्ञानमित्यभिप्रेत्य 'एकाग्रं'
इत्युक्तम् ।

ऐकाग्र्याङ्गतामासनस्य मत्वा 'आसीनम्' इत्याह । तथा
च व्याससूत्रम् । 'आसीनः सम्भवात्' (शा. सू. ४. १. ७)
इति । शयानस्याकस्मादेव निद्राभिभवात्, उत्थितस्य देहधारणं
चित्तव्यापारात्, गच्छतो धावतो वा विक्षेपबाहुन्यात्, पारि-
शेष्योदासीनस्यैव चित्तैकाग्र्यसम्भवात् आसीनो योगमभ्य-
सितुमुपासीन इत्यर्थः ।

अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां प्रश्नस्यावगत्युपायतामभिप्रेत्य 'अ-
च्छन्' इत्युक्तम् ।

'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया' । (भ. गी. ४. ३४)

* अत्र 'देशबन्धश्चित्तस्य धारणा' (३. १)-यत्र देशे ध्येयं चिन्त-
यं तत्र देशविशेषे हृदयपुण्डरीकादौ चित्तस्य स्थापनं धारणा
सूत्रार्थः । 'तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्' (३. २)-तरिमन्देष्टे ध्येयगो-
प्रवाहो ध्यानम् । 'तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः' (३. ३)
ध्यानमेव ध्येयमात्रनिर्भासं समाधिः । 'एवमेकत्र संयमः' (३. ४)-धार-
ध्यान-समाधित्रयमेकविषयं चेत् संयम इत्युच्यते इत्यनुसन्धेयम् ।

१. B. alone reads न्यायेनानेकविध- for न्यायेनानेकविध-. २. We take
reading from A. though all others more or less differ from it. B. C.
F. read ऐकाग्र्यमासीनस्य मन्वानः ; D. G. H. and I. read एकाग्रता-
नस्य मन्वानः and E. reads ऐकाग्र्यतामासीनस्य. ३. A. reads पारिशेष्येण
and I. reads परिशेषेणासीनस्यैव- for पारिशेष्यासासीनस्यैव. ४. A. and
read योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः; and D. E. H. and I. read योगमभ्यस्य
संसिद्धेयर्थः for योगमभ्यसितुमुपासीन इत्यर्थः. ५. A. adds गीताशब्द-
अन्वयः-

इत्यन्वयः । 'नामृष्टः कस्यचिद्भूयात्' (म. स्मृ. २.११०) —
इति ध्यातिरेकः ।

'ऋषिशब्दोऽतीन्त्रियार्थदर्शनमाचष्टे' । ज्ञास्यमानधर्मा-
नुष्ठानोत्तरकालीनमृषित्वम् । यथा भाविन्या संज्ञया 'कटं
कुरु'†—इति व्यवहारः तद्वत् । अन्यथा अतीन्त्रियार्थं पश्यतां
तेषामबुभुक्षुतया प्रश्नो न सङ्गच्छेत् । अथवा स्वयमबुभु-
क्षूनामपि मन्दबुद्ध्यनुपहार्य‡ आचारशिक्षार्थो वा प्रश्नोऽस्तु ।

अपृच्छन् इत्यनेनैवातीतकालत्वे§ सिद्धे पुरेति शब्दं प्रयु-
ञ्जानः सर्वेऽपि कल्पेऽप्यदृशी धर्मशास्त्रप्रवृत्तिरासीदिति
सूचयति । तच्च विश्वासातिशयोक्त्यादने कारणम् । अन्यान्

* 'ऋषिः' गत्यर्थः । गत्यर्थानां च ज्ञानार्थत्वं प्रसिद्धमेव ।

† अत्र भाविनि भूतबहुपचार इत्यर्थः । तत्र 'कटं कुरु' इति दृष्टान्तः ।
संज्ञिनमन्तरेण संज्ञाया असम्भवात् । उत्तरकालमेव संज्ञाप्रवृत्तिर्भवति ।
तथापि व्यवहारस्तु संज्ञिन उत्पत्तेः प्रागपि संज्ञया यथा भवति
तथेत्यर्थः ।

‡ मन्दबुद्ध्यनुपहारस्तु — अस्मद्व्यश्रेण आचार्यो धर्मं प्रकाशयिष्य-
ति । तं श्रुत्वा ज्ञेये ज्ञेय्यो धर्ममुपदेक्ष्यन्ति । इतरे तदाचरणेन कल-
भाजो भविष्यन्ति इत्यादिरूपः ।

§ 'अपृच्छन्' इत्यत्र लङ्ः अतीतकालत्वं एव विधानादिति
भावः ।

१. B. C. and F. read -संज्ञिनामाचष्टे ; while E. G. and H. -संज्ञिनमाचष्टे
for -संज्ञिनामाचष्टे. २. A. and I. reads कालिकमृषित्वम् for कालिकमृ-
षित्वम्. ३. D. reads तदाचरण- for तदाचरण-य. A. has विश्वासातिशयोक्त्यादने
for विश्वासातिशयोक्त्यादने कारणम्.

मुनीनुपेक्ष्य ध्यासमेव पृच्छतामृषीणां—वैदिकधर्मे वेदव्या-
सः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रभेन साक्षात् सम्बन्ध-
पिपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धइयम-
स्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लो-
कं प्रतिपाद्यते ॥

ननु—‘ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्वेन† यजेत । राजा राजसूयं
यजेत । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत’ इत्यधिकारिनिर्देशोप-

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव मन्तं वेदं श्रुतुं भि-
जत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आध्यायार्थं च दर्शितवा-
स्तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसत्वे नाम एकाहो यज्ञः । स च ‘आधिपत्य-
ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसत्वेन यजेत’ (श्री. सू. ९. ५. ३)
श्रुत्यानेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा
शब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्ब्रह्मवर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः वा
सकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम् । न राजादिव
आधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैकैकजात् मान्येषां
नामधिकारः ।

‡ ‘स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत’ इत्युक्तः । ‘राजा तत्र नृ-
स्माद्वाजसूयः राजे वा यज्ञो राजसूयः’ इति शबरस्वामी । अस्य
कर्तव्यतादिकं आश्रयायनेन ‘अथ राजसूयाः’ (श्री. सू. ९. ३
इत्यादिभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैकैकजात् अधिपत्यैकैकजादिका-
न्यस्य ।

§ यदुक्तं ‘अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते’ ।
अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्वा-

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति । तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह । ‘मानुषाणाम्’ इति । अर्वाचीनानां पञ्चादीनामसामर्थ्यात् । उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारो ऽस्तु ।

ननु-† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते । ‘अग्निर्वा कामयत । अन्नादौ देवानां स्यामिति । स एतमग्नये रुन्ति-
ताभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्’ (तै. ब्रा. ३. १. ४) ति । मैत्रेम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित् यजमानस्य भाविनीं शामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात् । अन्यथा गपदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात् ।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताधिकारः । आहि श्रूयते । ‘बृहस्पतिरकामयत अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं धामिति । स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् आयजत । ततो वै तस्मै देवाः श्रद्धन् अगच्छत्

* ‘विशेषानिर्णयात्’ ब्राह्मण-श्रुतिदिक्कर्त्तृणां ब्रह्मचार्याणां भ्रमाणां निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः । इदं तु साधारणधर्म एव । धर्मे तु कर्त्ताभ्रमादिप्रयुक्तो अधिकारिभेदो वर्तत एव ।

† विश्वनिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः ? । नक्षत्रेष्ट्या-
देवानामपि कुतो न भवति ?—इत्याशङ्क्याह । नन्विति ।

B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टाऽनिर्णये तु for विशेषानिर्णयात् ;
D. has विशेषपक्षे तु. ३. D. E. and G. read मैत्रेम् for मैत्रम्.
C. F. read विश्वनिर्णयस्य for ब्रह्मनिर्णयस्य. ४. D. adds वाप्यात् to
II. १. We read with A. अस्तसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others
वस्तुप्रसङ्गात्.

मुनीनुपेक्ष्य व्यासमेव पृच्छतामृषीणां -वैदिकधर्मे वेदव्या-
सः* प्रवीण इत्याशयः ।

तदेवं चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रश्नेन साक्षात् सम्बन्धः
पिपृच्छिषोत्पादनद्वारेणाध्ययनेन सम्बन्ध इति सम्बन्धद्वयम-
स्मिन् श्लोके प्रतिपादितम् । अधिकार्यादित्रयं तु द्वितीयश्लोके
प्रतिपाद्यते ॥

ननु- 'ब्राह्मणो बृहस्पतिसत्वेन† यजेत । राजा राजसूयेन‡
यजेत । वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेत' इत्यधिकारिविशेषो§

* व्यासो विस्तारः । पुरा कृतयुगे एकमेव सन्तं वेदं चतुर्धा विभ-
जत् भगवान् पाराशर्यः । भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थं च दर्शितवान्त-
स्तस्य प्रावीण्यम् ।

† बृहस्पतिसत्वे नाम एकारो यज्ञः । स च 'आधिपत्यकामो
ब्रह्मवर्चसकामो वा बृहस्पतिसत्वेन यजेत' (श्री. सू. ९. ५. ३) इत्या-
श्रुत्यानेनोक्तः । ब्रह्मणो वर्चः तेजः ब्रह्मवर्चसमित्युच्यते । अथवा ब्रह्म-
शब्देन ब्राह्मण्यं वेदो वा तयोर्द्वर्चः तेजः तद्ब्रह्मवर्चसं तत्कामः ब्रह्मवर्च-
सकामः । एवमेव आधिपत्यमपि स्वजातिश्रेष्ठत्वम् । न राजादिवद्देशा-
द्याधिपत्यम् । अस्य च श्रुत्या ब्राह्मणमधिकृत्यैवोक्तत्वात् नान्येषां वर्णा-
नामाधिकारः ।

‡ 'स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत' इत्युक्तः । 'राजा तत्र सूयते त-
स्माद्राजसूयः राज्ञे वा यज्ञो राजसूयः' इति शबरस्वामी । अस्य चेति
कर्तव्यतादिकं आश्रुत्यानेन 'अथ राजसूयाः' (श्री. सू. ९. ३. १)
इत्यारभ्योक्तम् । राजानमधिकृत्यैवोक्तत्वात् क्षत्रियस्यैवाधिकारो ना-
न्यस्य ।

§ यदुक्तं 'अधिकार्यादित्रयं द्वितीयश्लोके प्रतिपाद्यते' इति तत्र
अधिकारिनिर्देशाभावात् कथं निर्णयः स्यादिति शङ्कते । नन्विनि ।

यथा श्रूयते न तथा पराशरोक्तधर्माः ईदृशैरनुष्ठेया—इति किञ्चिद्वचनमस्ति । तत् कथं निर्णयः?—इत्यत आह । ‘मानुषाणाम्’ इति । अर्वाचीनानां पश्वादीनामसामर्थ्यात् । उत्तमानां देवादीनां धर्मानुष्ठाने प्रयोजनाभावाच्च मनुष्या एव परिशिष्यन्ते । विशेषानिर्णयात्* सर्वेषां मनुष्याणामधिकारो ऽस्तु ।

ननु—† नक्षत्रेष्ट्यादौ देवानामधिकारः श्रूयते । ‘अग्निर्वा अकामयत् । अन्नादो देवानां५ स्यामिति । स एतमग्नये रुत्ति-काभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरपवत्’ (तै. ब्रा. ३. १. ४) इति । मैवम् । मनुष्यस्यैव कस्यचित् येजमानस्य भाविनीं ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तेनाग्निशब्देन व्यवहारात् । अन्यथा गुणदग्निद्वयसंसृष्टिप्रसङ्गात् ।

ननु—यत्र द्वैगुण्यदोषो नास्ति तत्रास्तु देवताधिकारः । तथाहि श्रूयते । ‘बृहस्पतिरकामयत् अन्मे देवादधीरन् गच्छेयं पुरोधामिति । स एतं चतुर्विंशतिरात्रमपश्यत् । तमाहरत् तेनायजत । ततो वै तस्मै देवाः श्रद्धन् अगच्छत्

* ‘विशेषानिर्णयात्’ ब्राह्मण-क्षत्रियादिवर्णानां ब्रह्मचार्यादाश्रमाणां च निर्णयाभावात् मनुष्यमात्रस्याधिकारः । इदं तु साधारणधर्म एव । विशिष्टधर्मे तु वर्णाश्रमादिप्रयुक्तो अधिकारिभेदो वर्तते एव ।

विशेषानिर्णयात् सर्वेषां मनुष्याणामेव कस्मादधिकारः ? । नक्षत्रेष्ट्यादिविं देवानामपि कुतो न भवति ?—इत्याशङ्क्याह । नन्विति ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विशिष्टानिर्णये तु for विशेषानिर्णयात् ; while D. has विशेषपक्षादि तु. २. D. E. and G. read मैवम् for मैवम्. ३. B. C. F. read विद्यमानस्य for यजमानस्य. ४. D. adds वागात् to मनुष्या. ५. We read with A. -वसंसृष्टिप्रसङ्गात्, though all others read -यसंसृष्टिप्रसङ्गात्.

पुरोधाम' (तै. सं. ७. १. १) इति । 'श्रुतं' विश्वासम् । 'मे' मयि । 'पुरोधाम' । पौरोहित्यम् । 'चतुर्विंशतिरात्रम्'—एतन्नामकं सत्रयागमित्यर्थः । मैवम् । अत्रापि भावि-
संज्ञाया एवादर्शनीयत्वात् । अन्यथा बृहस्पतेः कश्चित् कालं
विश्वसनीयत्व-पौरोहित्ययोरभावप्रसङ्गात् । तच्च श्रुत्यन्तर-
विरुद्धम् । 'बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीत्' (तै. सं. ६.
४. ११) इति श्रुत्या पौरोहित्यपुरःसर एव बृहस्पतिसद्भावः
प्रकाश्यते ।

अथवा । स्वोपयोगाभावे अपि मनुष्यान् प्रवर्त्तयितुं देवाः
कर्माण्यनुतिष्ठन्तु ।

‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।’

(भ. गी. ६. २१)

इति न्यायात् । अस्तु वा स्वोपयोगो अपि । जगन्निर्वाहे
अधिकृतानां देवानां तद्धेतोः तर्पसम्भरणीयत्वात् । 'वसन्ते
ब्राह्मणो अग्निमादधीत । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । श्रादि
वैश्य आदधीत' । (तै. ब्रा. १. १. २) इति
विहितस्याधानस्य देवेष्वप्यत्रैवार्णिकेऽपि वासम्भवः इति
चेत् । न । रथकारवदुपपत्तेः । अथ मन्यसे—अति
रथकारस्य समन्तकाधानविधायकं वचनम् — 'अधुना'

१. All but A. omit the word मे. २. After सत्रयागमित्यर्थः an extra sentence is found in A. which is as follows:—इत्यासौ कलशवत् कर्माणुष्ठाने कथं प्रयोज्यमाभावः इति । whose propriety we do not see any in this place. ३. D. and H. read कर्माण्यनुतिष्ठन्तु for कर्माण्यनुतिष्ठन्तुः while E, G. and I. have कर्माण्यनुतिष्ठन्तः for the same. ४. D. omits देवानां while I. reads देवादीनां. ५. E, G. and H. omit तर्पसः. ६. B, C. and F. read स्वयमाचरणीयत्वात् for चरणीयत्वात्. ७. We take our reading from A. All others read देवेष्वप्यत्रैवार्णिकेऽपि वासम्भवः. This reading gives the required sense only when च is added to it. ८. A. alone reads -विधायकवचनं for -विधायकं वचनं.

त्वा देवानां व्रतपक्षे व्रतेनादधामीति स्थकारस्य' (ते. ब्रा. ३. १. ६. १५) इति श्रुतेः । न त्वंबं देवानां विभिरस्ति—इति । एवं तर्हि निषादस्थपतिन्यायो ऽस्तु । यथा निषादस्य प्रभोराभानविध्यध्रुवणे अपि यागोऽभ्युपगतः तथा देवानामभ्युपेयताम् ।

'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्—' इत्यस्ति निषादविषेयं वचनं—इति चेत् । किं त्वया विस्मृतानि देवैर्विषयाणि पूर्वोदाहृतवचनानि ? तेषामर्थवादत्वे अपि मानान्तराविरोधात् अननुवादाच्च स्वार्थे अपि तात्पर्यं किं न स्यात् ? ।

अथोच्येत—स्मृतीनां धर्मशास्त्रत्वात् तासु धर्ममीमांसा अनुसर्तव्या । तस्यां च न कस्याप्यर्थवादस्य बाध्योर्ये प्रामाण्यमभ्युपगतं—इति । तदेतद्वचनं स्मृतिनिर्वोहकमन्यस्य मीमांसकमन्यस्य चानर्थायैव स्यात् । 'मूषकभयात् स्वगृहं दग्धम्' इति न्यायावतासत् । कस्यचिदर्थवादस्य स्वार्थे प्रामाण्यं भविष्यति—इति भयेन अर्थवादैकप्रसिद्धानां स्मर्तॄणां मन्वादीनां मीमांसासुब्रूतो 'जैमिनेश्च सङ्गावस्यैवं परित्यक्तम्यत्वात् अशेषेतिहासलोपप्रसङ्गाच्च' । तस्मेत् प्रमाणमेव भूतार्थवादः । तथा च सति 'तं पूषाऽऽधत्त० । तं स्वष्टाऽऽधत्त० । तं ममुराधत्त० । तं धाताऽऽधत्त०' (ते. सं. १. ५. १. २-३) इत्यर्थवादवशादाधा-

१. For विषयं वचनं A. reads विषयवचनं. २. B. C. E. F. and G. insert वेदे between विस्मृतानि and देव-; and read विस्मृतानि वेदे देवविषयानि. ३. L omits च. ४. All but L omit च. ५. All others except A. read वाच्यार्थ- for वाच्यार्थ. ६. All but A. read अनर्थकमन्यस्य, and L. अनर्थक for निर्वोहकमन्यस्य. The latter has a decided superiority of sense. ७. A. and L. read निषाद for निषाद; the latter is more colloquial. ८. All except A. have मूषकभय-; and L. has मूषकभय- for मूषकभय. ९. All but A. read एवं for एवं. १०. A. D. E. G. H. and I. omit च. ११. H. omits the word तस्मात्.

नमपि देवानां किं न स्यात् ? । ब्राह्मण्याद्यभावे तु कामं वस-
न्तादिकालविशेषनियमो माभूत् । किमायातमाधानस्य ? ।
किञ्च अन्तरेणापि आधानं लौकिकेऽग्नौ यागः क्वचिदुपलभ्यते ।
'अवकीर्णपशुश्च तद्वदाधानस्याप्राप्तकालत्वान्' (पू. मी.
६. ८. २२) इति जैमिनिस्मृतात् । 'यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपे-
यात् सोऽवकीर्णः । स गर्दभं पशुमालभेत' (बौ. स्मृ. २. १. १.
३०-३१) इत्यवकीर्णपशुः* । यथा उपनयनहोमो लौकि-
काग्नौ तथाऽग्नौ पशुः इति सूत्रार्थः । एतावता प्रयासेन
देवानां कर्माधिकारे साधिते किं तत्र फलित्येति ? । तथा
मीमांसायां किं छिद्यते ? । अभिनिवेशः केवलं शिष्यते ।
फलं तु जगन्निर्वाहः—इति पूर्वमेवोक्तम् । अशेषाश्च पुराणादयः
एवं सति अनुगृहीता भवन्ति । मनुष्यवद्देवानां स्वर्गाय क-
र्माणि माभूवन् जगन्निर्वाहाय तु भविष्यन्ति । तपसैव तन्निर्वा-
हः—इति चेत् । न । स्नान-दान-याग-होम-मौन-ध्यानादियति-
रिक्तस्य तपसोऽनुपलम्भात् । अत एव सत्यसङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तः ।
राम-कृष्णाद्यवतारेषु लौकिक-वैदिककर्मनटनेनैव जगन्निर्वाह-

* अवकीर्णं विक्षिप्तं हिंसितं वा व्रतमनेन इत्यवकीर्णः । 'कृ' विशेषे
'कृञ्' हिंसायां वा । भावे कः । इष्टादिभ्यश्च (पा. ५. २. ८८) इतीनिः ।
खण्डितव्रत इत्यर्थः । तस्य पशुः गर्दभः तदर्थं नाग्याधानम् । अपि तु
लौकिकाग्नौ स कर्तव्यः ।

१. A. and D. read ब्राह्मण्याद्यभावे for ब्राह्मण्याद्यभावे. २. H. replaces
तु and thus reads किन्त्यन्तरेण- for किञ्चान्तरेण. ३. B. alone has क-
लिष्यते for कलिष्यति. ४. A. reads निघते for छिद्यते. ५. D. inserts
च after एवं. ६. A. omits तु. ७. A. and I. omit जगन्निर्वाहः.

हत् । देवा अपि सथा नटन्तु—इति चेत् । एवमपि नटनीय-
कर्माधिकारो भवति । अयुपगम्यताम् । एवं तर्हि 'मानुषाणां'
इति कथमुक्तं?—इति चेत् । पौरुषेयग्रन्थापेक्षया—इति वदामः ।
न खलु स्वयंभवादिभिस्त्रिलोकेदानां देवानां धर्मज्ञानाय पौ-
रुषेयग्रन्थापेक्षा भवति । मनुष्याणां तु अतथाविभवात् अ-
स्येपेक्षा ।

मनु—पशूनामपि धर्मे अधिकारः श्रूयते । 'गावो वा एतत्
सर्वमास्तामृक्काः सतीः शृङ्गाणि नो जायन्त्या इति कामेन
तासां दश मासा निषण्णा आसन्नथ शृङ्गाण्यजायन्त । ता
उदतिष्ठन्नरात्मैत्यथ यासां वाजायन्त ताः संवत्सरमास्वोदति-
ष्ठन्नरात्मैति' (तै. सं. ७. ५. १) इति श्रुत्या तिरस्त्वां गवां सत्रा-
नुष्ठानत्वाभिधानात् । 'अरास्म' इति कामितार्थसिद्धिं प्राप्ता
इत्यर्थः । नायं क्षीपः । अस्याः श्रुतैरर्थवादत्वात् । 'य एवं विद्वांसः
संवत्सरमुपयन्ति' (तै. सं. ७. ५. १. २) इति ऋद्धिकामस्य
संवत्सरसत्रं विधेयं । अयमसः—'मोक्षत्रं वै संवत्सरः' (तै.

* एतदेवाकं भगवता—

न मे कार्यं अस्ति कर्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन ।

नानाप्रमदादप्यं सर्व एव च कर्तव्यं ॥

यदि ह्यहं न वर्तये जातु कर्मण्यतञ्जितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

इत्यादिना ।

(म. को. ५. १२-१३)

1. All others except A. and I. read 'कर्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन' for 'कर्तव्यं विषु लोकेषु किञ्चन'.

2. A. reads 'एवमपि' for 'मनुष्याणां'.

3. A. reads 'मनुष्याणां' for 'मनुष्याणां'.

4. Here our reading coincides with that of A.; all others read 'मनुष्याणां' for 'मनुष्याणां'.

5. A. B. C. and F. read 'मनुष्याणां'; D. 'मनुष्याणां', and E. G. and H. 'मनुष्याणां'.

6. Between 'मनुष्याणां' and 'मनुष्याणां'.

7. P. and G. insert 'एव' in addition. Between the same E. and H. have 'मनुष्याणां' in addition.

8. A. and I. drop 'मनुष्याणां'.

सं. ७. ५. १. १-२) इति प्रशस्ता कृता । तं सम्भावयितुं
'गात्रो वा'- इत्यादि पठितम् । न चैनस्यार्थवादस्य- 'यदे
किञ्च मनुर्वदन्तद्वेषजम्'-इत्यादिवत् स्वार्थे अपि तात्पर्यं वर्ण-
यितुं शक्यम् । प्रत्यक्षेण श्रुत्यन्तरेण च विरुद्धत्वात् । निरश्ना
हि मन्त्रोच्चारणे कर्मानुष्ठाने च सामर्थ्याभावः प्रत्यक्षसिद्धः ।
श्रुत्यन्तरं च- 'अथेतरेषां पशूनां अशनायापिपासं वा अभिज्ञानं
वदन्ति । न विज्ञातं पश्यन्ति । न विदुः श्वस्तनम्'-इति पशूनां
विवेकाभावं दर्शयति । अस्तु वा अस्यार्थवादस्य स्वार्थे ता-
त्पर्यम् । गोशब्देन गवाभिमानिदेवतानां विवक्षितत्वात् । अत-
एव 'अभिमानिव्यपदेशस्तु' (शा. सू. २. १. ५) इति
सूत्रे भगवान् बादरायणः सर्वेषां मृदादिवस्तूनां श्रुतिमूलत्वेना-
भिमानिदेवताः प्रतिपादयामास । तस्मात् सर्वथा मनुष्यमा-
त्राधिकारकं स्मृतिशास्त्रम् ।

'हितम्' इत्यनेन शब्देन प्रयोजनं निर्दिश्यते । अभि-
मतफलसाधनत्वं हि धर्मस्य हितत्वं । तच्च फलं द्वेधा । ते-
हिकामामुष्मिकं च इति । अष्टकादिसाध्यं पुष्ट्यादिकर्मेन्द्रि-
कम् । आमुष्मिकं द्वेधा । अभ्युदयो निःश्रेयसं च । तत्राभ्युदय-
स्य साक्षात् साधनत्वम् । निःश्रेयसस्य तु तत्त्वज्ञानोत्पादन-
द्वारेण । तथा च स्मर्यते-

१. A. reads श्रुत्यन्तरे च for श्रुत्यन्तरं च. २. A. drops अस्त्व and read
अस्तु वा अर्थवादस्य. ३. All omit तस्मात्. ४. All but A. and I. omit
शब्देन. ५. H. reads धर्मस्य तत्त्वं for धर्मस्य हितत्वं. ६. Here our reading
coincides with that of A. and I.; while others read -साध्यपुष्ट्यादिक- for
-साध्यं पुष्ट्यादिक-. ७. We take our reading from A.; though all others read
साक्षात्साधनं धर्मः for साक्षात् साधनत्वम्. The former is a correct reading.
The word धर्म carries no meaning in it.

‘धर्मात् सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षो अभिगच्छते’ ।
इति । अत्रात्रोक्त्याहुः—‘नित्यकार्त्तव्यां फलमेव नास्ति । अ-
करणे प्रत्यक्षायाश्चेति केवलमनुमीयेन्ते । तत्र कुतोऽयुदय-
हेतुत्वं निःश्रेयसहेतुत्वं च’—इति । अपरे पुनरन्यथाहुः—
‘अभावाद्भावोत्पत्तेरदर्शनात् अकरणे प्रत्यक्षायो न युक्तिसहः ।’
नापि तत्र प्रमाणमस्ति’—इति । ननु—उपनयनाध्ययनादिवि-
हितानामकरणे प्रत्यक्षायः स्मर्यते—

‘अतः † ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।

सावित्रीपतिता व्रीत्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः’ ॥

(म. स्म. २. १९; वि. स्म. २७. २७)

ननु—भट्टिः अनुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वमिष्यते । तार्कि-
कैश्च प्रतिबन्धकाभावस्य तत्तत्प्रागभावस्य च तत्तत्कार्यव्यवस्थापकत्व-
मिष्यते । तत्रापि अकरणस्य प्रत्यक्षायलक्षणत्वमभिमतम् । तत्कथं भावस्वै-
व कारणत्वम् ! अभावस्यापि कुतो न स्यात् । उक्तं च—

‘भावे यथा तथा भावः कारणं कार्यवन्मतम्’ ।

शने चेत् । न । अस्माभिस्तावदावस्य स्वरूपेणैव कारणत्वं नेष्टम् ।
किन्तु तज्ज्ञानस्य प्रत्यक्षायगमकत्वमिष्टम् । तेन च रूपेण न प्रत्य-
क्षायजनकत्वमिष्यते । नित्याकरणत्वाने प्रत्यक्षायाभावप्रसङ्गात् । भावना-
मपि च केषाञ्चित् ज्ञानस्य योग्यानुपलम्भस्य अभावप्रमितिहेतुत्वं मतया
तु प्रमितिहेतुत्वे अभावप्रमायाः प्रत्यक्षमापत्तः । एवमेव तार्किकाणामपि
प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वेऽप्येन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् न प्राभाषिकत्वमिति
नाभावस्य कारणत्वम् ।

† उपलभ्यते चैतद्वचनं मनुसंहितायां विष्णुस्मृतौ अन्यत्र च ।
यथाकालं यो यस्यानुकल्पिकोऽप्युपनयने काल उक्तः षोडशवर्षादिः ।
मार्गैः शिष्टैः विगर्हिताः ब्राह्मणसंज्ञा भवन्ति ।

१. D. reads ३ विगर्हिताः for ३ विगर्हिताः. २. B. C. E. F. G. and I. read
मिति: for मिति: and D. reads मिति: for the same. ३. A. D. H. and
I. have ननुमीयेन्ते for ननुमीयेन्ते. ४. A. and I. omit अन्वयः. ५. D. reads
प्रमाणमस्ति for प्रमाणमस्ति. ६. All except A. and I. read विहितानामकरणे for
विहितानामकरणे.

यो ऽनधीत्य* द्विजो वेदमन्यकः कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रस्त्वमगु गच्छति सान्वयः ॥

(म. स्मृ. १. १६८ व. स्मृ. ३. २)

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरेत् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमुच्छति ॥

*अन्यत्र अर्थशास्त्रादौ । स जीवन्नेव सान्वयः पुत्र-पौत्रादिसहितः शूद्रत्वं गच्छति । उत्तरं तु—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदब्राह्मो द्विजातिभिः’ ॥

(उ. स्मृ. ३. ८१)

इति असम्भाष्यत्वमुक्त्वा—

* यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदान्तं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रकल्पः स पाप्यं न प्रपद्यते ॥

(उ. स्मृ. ३. ८३)

इति वेदानधीत्यापि वेदान्तविचाराकरणे शूद्रकल्पत्वमुक्तम् । वेदमनधीत्यापि वेदाङ्गस्मृत्याद्यध्ययने न दोषः । एतदेवाभिप्रेत्य शाह्व-लिखिताव-हस्तुः—‘न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्ग-स्मृतिभ्यः’ इति ।

—स्य पूर्वार्थं याज्ञवल्क्यस्मृतौ—

‘विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।

(अ. ३ श्लो. २१९)

इति । उत्तरार्थं मनुस्मृतौ—

‘प्रसक्तश्चेन्द्रियोर्येषु प्रायश्चित्तीयते नरः’ ।

(अ. ३ श्लो. ४४)

इति च दृश्यते । तस्मात् पूर्वार्थं मानवं उत्तरार्थं याज्ञवल्कीयमिव प्रति-भसति । तथापि आनन्दगिरिस्वामिभिः तैत्तिरीयोपाविष्टग्रन्थस्य वार्त्तिकस्य च टीकायां समग्रत्वेनैव सङ्ग्रहीतं वर्तते । तत्र तु ‘प्रसक्तश्चेन्द्रि-योर्येषु’ इति पाठः ।

इति । मैवम् । एतानि हि वचनानि नित्यकर्मानुष्ठायिनः
आलस्यनिमित्तं पूर्वसञ्चितं दुरितं यत् तत्सद्भावं सूचयन्ति ।
एतच्च तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्याने भाष्यकार-वार्तिककाराभ्यां
प्रतिपादितम् । यदि अकरणं प्रत्यवायस्योत्पादकं यदि वा सूच-
कं उभयथा अपि नित्यकर्मानुष्ठानेन प्रत्यवायस्य प्रागभावप्र-
तिपालनं प्रध्वंसाभावोत्पादनं च सम्पद्यते । दुरितप्रध्वंसित्वं
च त्रिसन्ध्यमनुष्ठीयमानेषु—‘सूर्यश्च’ (म. ना. उ. १४. ४.)
‘आपः पुनन्तु’ (म. ना. उ. १४. २.) ‘अग्निश्च’ (म. ना. उ.
१४. ३.) इति मन्त्रेषु विस्पष्टमवभासते । एतं च सति उपभो-
ग्यफलरहितानां नित्यकर्मणां अभ्युदयहेतुत्वं दुःसपम्-इति ।

* ननु-यथा निषिद्धेऽर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारार्थतयैव पुरुषार्थत्वं
तथा विहितेष्वप्यर्थवादावगताकरणजन्यप्रत्यवायपरिहारार्थता कस्मान्न
स्यात्-इति चेत् । मैवम् । नहि सर्वत्र अविहोक्तदिषु तादृग्विधं अर्थवादाः
यन्ति । न च ‘विहितस्त्वानमुष्ठाभाभरः पतनमृच्छति’ इतीयं स्मृतिरेव
कथं शोऽस्त्वानीयसि स्वतुरखम् । नहि बाष्पास्तरप्रमीते कार्ये बाष्पा-
तरेणार्थवादः सम्भवति । भवतु वा कथञ्चित् एकनाम्यतया अर्थवादः ।
यापि नः अभावरूपविहिताकरणं कार्याभारं अवहितुं शक्नोते ।

† भाष्यं करोतीति भाष्यकारः श्रीभारतीकीर्त्यः । भाष्यरूपेण कथा—
‘सूत्रस्य पदमादाय सन्तः सुवानुकाशेभिः’

स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ।
वि. वार्तिकं करोतीति वार्तिककारः सुरेशचर्यायः । वार्तिकलक्षणं यथा—
‘उक्ता-ऽनुक्ता-दुःसप्यर्थपरिष्कारेण वार्तिकम्’ ।
ते । तैत्तिरीयोपनिषदाप्युपेयवार्ते वार्तिके च निष्ठायां नाप्रत्यवाय इति
स्तरेण प्रपञ्चितम् । तत्तु तथैवानुसन्धेयम् ।

१. A. and I. omit. २. For सुवानुकाशेभिः read सुवानुकाशेभिः ।
read सुवानुकाशेभिः । ३. For सुवानुकाशेभिः read सुवानुकाशेभिः ।
नोऽयं for सुवानुकाशेभिः । ४. A. and I. insert कथं between सुवानुकाशेभिः
तुल्यं. ५. For सुवानुकाशेभिः A. B. C. D. F. and I. have सुवानुकाशेभिः.

अत्रोच्यते । अस्तु वा प्रत्यवायविरोधित्वम् । नैतावता फला-
भावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलानुगमान् ।
'मयि वर्चो बलमोजो निधत्त'—इति मन्त्रलिङ्गम् । छान्दोग्य-
वाक्यं च आश्रमत्रयस्य लोकहेतुतां चतुर्थाश्रमस्य मोक्ष-
हेतुतां दर्शयति । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञो ऽध्ययनं दान-
मिति । प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-
यो ऽन्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन् । सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ब्रह्मसंस्थो ऽमृतत्वमेति' (छां. उ. २. २३. १) इति । एतस्य
च वाक्यस्य आश्रमपरत्वं—'परामर्शी जैमिनिः' (शा. सू. ३. ४. १८)
इत्यादिभिर्व्याससूत्रैः प्रतिपादितम् । स्मृतिवाक्यं चैतत् । 'त-

* ओङ्कारस्य उपासनविध्यर्थं 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यारब्धम् । धर्म-
स्कन्धाः धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । यज्ञः अग्निहोत्रादिः, अध्ययनं नियमपू-
र्वकं वेदाभ्यासः, दानं भिक्षमाणेभ्यो यथाशक्ति द्रव्यसंविभागः, इत्येषः
प्रथमो धर्मस्कन्धः । एतेन गृहस्थाश्रमो ऽभिधीयते । कच्छ-चन्द्रायणा-
दितपकर्ता तापसः वानप्रस्थो वा द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्मचारी सन्
आचार्यकुलवासी अत्यन्तं गुरुगृहे आत्मानं क्षपयन् नैष्ठिकः । तृतीये
धर्मस्कन्धः । त्रयो ऽप्येते आश्रमिणः पुण्यो लोको येषां ते पुण्यलोकाः
भवन्ति । अवशिष्टस्तु परित्राट् ब्रह्मणि सम्यक् स्थितः अमृतत्वं मोक्षं प्रा-
प्नोति इति श्रुत्यर्थः ।

+ 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्वरितसाश्रमाणां सद्वा-
क्योदाहृताः न ते तन्नातिपादनाय प्रभवन्ति । यतः एषु शब्देषु
आश्रमान्तराणां परामर्शी जैमिनिराचार्यो मन्यते । न विधिम् । न ह्य-

१. D. omits the whole of the following— अस्तु वा प्रत्यवायविरोधि-
त्वम् । नैतावता फलाभावः । मन्त्रलिङ्गेन श्रुति-स्मृतिवाक्याभ्यां च तत्फलानुगमान् ।
२. I. omits वा. ३. B. C. and F. read न तावता for नैतावता. ४. I.
adopts तत्तत्. ५. A. omits च. ६. A. has सूत्रे for सूत्रैः.

यथा आग्ने कलार्थे निमित्ते अयामन्ध इत्यनूद्यते । एवं धर्म
चर्यमाणमर्था अनुद्यन्ते' -इति । इदं च वाक्यं नित्यकर्मविधे-
यत्वेन वार्तिके विश्वरूपाचार्य उदाजहार-

‘आग्ने फलार्थ’ इत्यादि ह्यापस्तम्बस्मृतेर्वचः ।

फलवत्त्वं समाचष्टे नित्यानामपि कर्मणाम् ॥

(बृ. उ. भा. वा. १. १. ९७)

इति । तथा च मनुः-

‘वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादसन्निहितः ।

तदि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

(म. स्मृ. ४. १. ४)

लिङ्गादीनामन्यतमश्वोदनाशब्दो ऽस्ति । यतो धर्मस्कन्धत्वेन त्रीनाश-
मानुदाहृत्य ‘सर्व एते’ इत्यनेन परामर्शपूर्वकं आश्रमाणामनात्यन्तिक-
फलत्वं सङ्गीत्य आत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्वत्ता स्मृयते इति सूचार्यः ।
‘न केवलं वेदोदितमेव वेदोक्तं अपि तु स्मृतीनां वेदबलत्वात् स्मा-
र्तमपि वेदोक्तमेव । स्वकं स्वाम्नोक्तम् । परमां गतिं मोक्षलक्षणां
प्राप्नोति । नित्यकर्मानुष्ठानात् पापक्षये सति निष्पापान्तःकरणेन
ब्रह्मसाक्षात्कारान्मोक्षावाप्तेः ।

‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः’ ।

इति भारते मोक्षधर्मोक्तेः ।

१. We read with A. नित्यकर्मविधयेन for which all others have only
नित्यकर्मत्वेन. २. For आग्ने कलार्थे B. C. D. and E. substitute आग्ने
निमित्त; while G. E. and the text of Brhadaranyaka vārtika read आग्ने
निमित्त. ३. A. reads कर्मणामपि for अपि कर्मणाम्.

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘ यथाशक्ति चरेत्कर्म निन्दितानि विवर्जयेत् ।

विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ॥

गृहस्थो मुच्यते बन्धात् नात्र कार्या विचारणा’ ।

(कू. पु. १. २. १५. २८-२९)

इति । ननु—अस्त्वेवम् । अभ्युदयहेतुत्वं तु न सम्भवति ।

प्रमाणाभावात् ! प्रत्युत श्रुति-स्मृतिभ्यां तन्निषिद्धयते—

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन’—

(म. ना. उ. १०. ५; कै. उ. २)

इति श्रुतिः ।

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ ।

इति स्मृतिः । मैवम् । परमात्मप्रकरणे निःश्रेयसहेतुत्वं दनेच्छासाधनत्वेन यज्ञादीनां विधानात् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति । यज्ञेन दानेन’—इति श्रुतेः । निषेधस्तु साक्षाज्निःश्रेयससाधनत्वं गोचरयिष्यति । तस्मात् न मुक्तानां अग्न्याधानादिकर्मपेक्षा अस्ति । वेदनोत्पत्तौ सा विद्यते । एतच्च उभयं—*‘अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा’ (शा. सू. ३

* ‘पुरुषार्थो ऽतःशब्दात् (शा. सू. ३. ४. १) इत्येतत्पूर्वं व्यङ्ग्यं हितमपि अत्र परामृश्यते । ‘अत एव च’ विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वात् । अग्नीन्धनादीनि आश्रमकर्माणि विद्यायाः स्वार्थसिद्धौ नोपक्षितव्यानि इति सूत्रार्थः ।

४. २५)* 'सर्वपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (शा. सू.
३. ४. २६) इत्याभ्यामधिकरणाभ्यां निर्णीतम् । तथा च
कर्मणां परम्परया मोक्षहेतुत्वं वार्यवीयसंहितायामभिहितम्—

‘कर्मैतिशयमासाद्य पशोः पशपरिक्षयः ।

एवं प्रक्षीणपापस्य बहुभिर्जन्मभिः क्रमात् ॥ (६९)

भवेद्विषयवैराग्यं वैराग्याद्भावशोधनम् ।

भावगुद्ध्युपपन्नस्य शिवज्ञानसमन्वयः ॥ (७०)

ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य पुंसो योगः प्रवर्त्तते ।

योगेन तु परा भक्तिः प्रसादस्तदनन्तरम् ॥ (७१)

प्रसादान्मुच्यते जन्तुर्मुक्तः शिवसमो भवेत्' । (७६)

(शि. पु. ५. १. २. ६९-७६)

* उक्तसूत्रेण आश्रमकर्मणामत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्तायामुच्यते । स-
र्वपेक्षेति । विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि अपेक्षते । न अत्यन्तमनपेक्षा ।
या उत्पन्ना सति फलसिद्धिं प्रति न किञ्चिदन्यदपेक्षते तथापि स्वोत्पत्ति
ते तु आश्रमकर्मादिकमपेक्षत्येव । एतदेवाह श्रुतिः—

‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ।

यज्ञेन दानेन तपसा ज्नाशकेन' ॥

(नृ. उ. ४. ४. २२.)

A. reads वायुसंहितायाम् for वायवीयसंहितायाम्. २. In the text of
Shivapurāṇa धर्माः. ३. Here we take our reading from A. though all
others read पाप- for पाश-. In Shivapurāṇa we find पाप. The former of
se is not incorrect in its own way, but this verse comes from
philosophy of the Pāshupatas and the words पशु and पाश are
technical ones in that philosophy. ४. In Shivapurāṇa we find
different reading for this verse as:—साम्ये सर्वेदवरे भक्तिज्ञानपूर्वा प्रजायते ।
तु गुणमीशस्य प्रसादो ज्योतिरिष्यते ॥७०॥. ५. A. and I. read ज्ञानाभियु-
क्तस्य. ६. H. alone reads -स्तदनन्तर- for -स्तदनन्तरम्.

इति । ननु-प्रत्यवायपरिहाराय पुण्यलोकप्राप्तये ब्रह्म-
वेदनाय च प्रतिदिनं नित्यकर्मणस्त्रिःप्रयोगः प्राप्तः । तत्रै-
खादिरवत् सक्तप्रयुक्तस्यैव वचनसंयोगभेदेन फलाभेदोपपत्तेः ।

‘खादिरो यूपो भवति’ । (तै. ब्रा. २. ४. २४.) -इति
क्रत्वर्थं वचनम् । ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत’ -इति
वचनं पुरुषार्थम् । तदेतत् वचनद्वयं एकस्यैव खादिरस्य
प्रयोजनद्वैविध्ये हेतुः । ‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’
(पू. मी. ४. ४. ३१) इति जैमिनिसूत्रात् । एवमत्रापि पूर्वो-
दाहवचनत्रयबलात् प्रयोजनत्रैविध्ये अपि सकृदेव प्रयोगः ।
तच्च ‘विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि’ (शा. सू. ३. ४. ३२) -इत्य-
स्मिन्नधिकरणे निर्णीतम् । न च नित्यस्यापि फलवत्त्वे नित्य-
काम्ययोर्भेदाभावः -इति शङ्कनीयम् । करणे फलसाम्ये
अपि अकरणे प्रत्यवाय-तदभावाभ्यां तद्भेदात् । न खलु
आयुष्काम-वृष्टिकामेष्ट्याद्यकरणे कश्चित् प्रत्यवायः श्रूयते ।
एष एव नित्यन्यायो नैमित्तिके ज्यवगन्तव्यः । ‘स्क्त्रे

* आयुष्कामेष्टिः आश्वलायनश्रौतसूत्रे ‘आयुष्कामेष्ट्यां’ (२. १०. १)
इत्यत्र द्रष्टव्या । वृष्टिकामेष्टिरपि तत्रैव ‘वृष्टिकामेष्टिः करीरी’ (२. १३. १)
इत्यत्र द्रष्टव्या । ‘करीरी वृष्टिकामो यजेत’ इत्यादिना चास्य क्रत्वर्थत्वम्

१. H. has स्त्रिधा प्रयोगः for -स्त्रिः प्रयोगः. २. For तत्र B. C. and H. read न simply, and E. omits the whole तत्र; while G. reads च for it. ३. All except A. omit एव. ४. A. omits the word खादि. ५. All but A. and I. read करणे ऽतिशयसाध्येऽपि for करणे फलसा-
ध्ये; which is the reading of A. and I. ६. G. reads नित्यकाम्ययोगो-
नित्यकाम्ययो.

जुहोति । भिन्ने जुहोति' इत्यादि अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतं नैमित्तिकम्* । नित्यवत् काम्यस्यापि विहितत्वेन शुद्धिहेतुत्वात् मोक्षसाधनत्वं—इति चेत् । न । रागाप्राध्यायात् । शुद्धिस्तु उपसर्जनत्वेन रागविषयं भोगं सम्पाद्योपक्षी-
ते । अत एव गीतायां भगवता मुमुक्षोरर्जुनस्य फलास-
क्तनिषिद्धा—

‘योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।

सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥

(भ. गी. २. ४८)

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।

मा कर्मफलहेतुर्भूः - - - - -' ॥

(भ. गी. २. ४७)

* केचित्तु—‘निमित्तं पर्वण्यादिकमनुरुध्य प्रवृत्तं नैमित्तिकं’ इत्याहुः । अनियतवेदेवाक्याधिकारिविशेषणोपेतत्वे हि चैत्यवन्दनादिकस्यापि नैमित्तिकत्वं भवेदिति तेषामाशयः ।

† ‘राग’ शब्देनात्र विषयसेवनाभिलाष एव ग्राह्यः । नेच्छामात्रम् । ‘सुखानुशयी रागः’ (२.७) इति योगसूत्रात् ‘सुखाद्रागः’ (६.२.१०) इति वैशेषिकसूत्राच्च विषयगोचराभिलाषस्यैव रागत्वाभिप्रायात् ।

१. For -वेदेवाक्याधिकारि- A. and I. read -भेदेनाधिकारि-; B. C. E. and F. read वेदेवाक्याधिकारि-. २. A. and I. read रागविषयं भोगं for रागविषयं भोगं. ३. For सम्पाद्योपक्षीयते E. and G. read सम्पाद्योपजायते. ४. All but A. read कथञ्चन for कदाचन.

इत्यादिना । नित्यकर्मणि तु बुद्धिशुद्धिः प्रधानम् । फलमुप-
सर्जनम् । अत एव भुज्यमानेनापि फलेन तदनित्यत्व-साति-
शयत्वदोषदर्शनरूपो विवेको न प्रतिबध्यते । तदुक्तं वार्तिक-
कारेण—

‘नित्येषु* शुद्धेः प्राधान्यात् भोगो ऽप्यप्रतिबन्धनः ।

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्धयनुरोधतः’ ॥

(बृ. उ. भा. वा. १. १. ६०८)

इति । नित्यं च कर्म द्विविधम् । संस्कारकं विविदिषाजन-
कञ्च । विहितत्वमात्रबुद्ध्या क्रियमाणं संस्कारकम् । तथा च
स्मर्यते । ‘यस्यैते ऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः स ब्रह्मणः सा-
युज्यं सलोकतां गच्छति’ इति । ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणं
विविदिषाजनकम् । तच्च भगवतां दर्शितम्—

‘यत् करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्’ ॥

(भ. गी. ९. २७)

* नित्येषु कर्मसु चित्तशुद्धेः प्रधानफलत्वात् उपसर्जनत्वेन भविष्यतो
ऽपि भोगस्य तदनुष्ठानाणां नापेक्षेति भावः । यतस्ते हि बुद्धिशुद्धयनुरो-
धेन भोगं भङ्गुरं क्षणविनाशिनं अवलोकयन्ति । कः खलु शाश्वत-
सुखप्राप्तिसाधनं फलं विहाय क्षणभङ्गुरमिच्छेत् ? न कोऽपीत्यर्थः ।

१. All but A. omit बुद्धिः. २. G. omits एव. ३. D. omits the whole
from बुद्धिस्तु. (p. 60, l. 8) to सातिशयत्व. ४. For अष्टाचत्वारिंशत् A.
and G. read चत्वारिंशत्. ५. A. adds अष्टावात्मगुणा after संस्काराः; and
omits स. ६. All except A. and I. substitute ज्ञयति for गच्छति. ७. H.
and I. read भगवतेरितम् for भगवतां दर्शितम्.

इति गीतायामपि । तत्र संस्कारेण चित्तस्य वेदनयो-
ग्यतामात्रं सम्पद्यते । विविदिषा तु प्रवृत्तिमुत्पाद्य अवश्यं
वेदनं सम्पादयति । तस्मात् मुमुक्षोरीश्वरार्पणं प्रशस्तम् । तदेव
हितशब्देन धर्मस्याभिमतसाधनेत्वाभिधानात्—अभीष्टसिद्धिः
प्रयोजनं—इत्युक्तं भवति ।

धर्मशब्देन विषयो निर्दिश्यते । अभ्युदय-निःश्रेयसे
साधनेत्वेन धारयति—इति धर्मः । स च लक्षण-प्रमाणाभ्यां*
चोदनासूत्रैर्व्यवस्थापितः । ननु—चोदनाश्रवणस्य न
स्मृतिविषयत्वम् । सर्वत्रानन्यलभ्यस्यैव विषयत्वावगमात् ।
अथ मन्यसे चोदनागम्योऽपि अर्थवादपरिहारेण शाखा-
न्तरगतविशेषोपसंहारेण च अनुष्ठानक्रमसौकर्याय सङ्गृह्यते
इति । तत्र । कल्पभूत्रेषु तथा सङ्गृहीतत्वात् । अतो न धर्मस्य
विषयत्वम्—इत्याशङ्क्याह । ‘शौचाचारम्’ इति । अयं
भावः । द्विविधो धर्मः । श्रौतः स्मार्तश्च । तत्र अग्न्याधाना-

*लक्ष्यते येन तल्लक्षणं यथा धूमोऽग्नेः । यो ज्यः पुरुषं निःश्रेयसेन
अनुनक्ति स धर्मः निःश्रेयःसम्पादकत्वं धर्मस्य लक्षणम् । प्रमाणं तु
चोदना । क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं चोदनेत्युच्यते । आचार्यचोदितः
करोति इति हि दृश्यते । विस्तरस्तु शबरभाष्ये द्रष्टव्यः ।

† ‘चोदनालक्षणो ज्यो धर्मः’ (पू. मी. १।१।२) इत्यादीनि
चोदनासूत्राणि ।

१. A. omits the whole from विविदिषाजनकं (p. ६१. l. १८) to सम्पद्यते
oth inclusive. २. A. omits तु. ३. A. reads साधक-for-साधन. ४. A.
and I. read सूत्रे व्यवस्थापितः for सूत्रैर्व्यवस्थापितः. ५. For चोदनागम्यो
वि B. C. D. E. and F. read चोदनागम्येऽपि. ६. A. and I.
omit अभि.

दिपूर्वको ऽधीतप्रत्यक्षवेदमूलो दर्श-पूर्णमासादिः श्रौतः । अनु-
मितपरोक्षशाखामूलः शौचाचमनादिः स्मार्तः । तत्र आधा-
नादिः कल्पसूत्रेषु सङ्गृहे ऽपि शौचादिरसङ्गृहात् विषयत्वं
—इति ।

ननु—स्मृत्यन्तरेऽपि शौचादिरुक्तः— इत्यत आह ।
'वर्त्तमाने कलौ युगे' इति । कलौ युगे वर्त्तमाने सति
याजनाध्यापनादीनां जीवनाय असम्पूर्तेः मानुषाणां जीव-
नाय अभ्युदयाय निःश्रेयसाय च हितः सुकरो यो धर्मः
ब्राह्मणकर्तृकः* कृष्यादिः सो ऽत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते—इति
अनन्यलभ्यत्वात् विषयत्वमित्यर्थः ।

'यथावत्' इतिपदेन कास्त्स्न्यमभिदधानः सङ्कोचं निवा-
रयति । न त्वन्यथाकथनं निवार्यते । स्मर्तृणामभ्रान्त्यवि-
प्रलम्भाभ्यां तदप्रसक्तेः । अत एव सत्यवतीसुत इति सम्बो-
धनम् । यदा योषिदपि सती सत्यवती माता सत्यवादिनी†

* इदमग्रे मूल एव विस्तरेण स्पष्टीभविष्यति ।

† यथोक्तं महाभारते—

'रूप-सत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः ।

सा तु सत्यवती नाम सत्यवादित्वसंश्रयात्' ॥

इति । अत्र चतुर्थचरणे 'मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्' इत्यपि पाठांतरं
मुंबईमुद्रितपुस्तके दृश्यते ।

१. D. reads -मूलशौचा- for -मूलः शौचा- २. For कास्त्स्न्यमभिदधानः A.
and I. read कास्त्स्न्याभिधाबिना. ३. For स्मर्तृणामभ्रान्त्यविप्रलम्भाभ्यां
तदप्रसक्तेः A. and I. read स्मर्तृणां भ्रान्ति-विप्रलम्भाद्यप्रसक्तेः ४. A. omits
सती ; while all others except I. omit सत्यवती and retain सती.

तदा किमु वक्तव्यं वेदाचार्यस्तत्पुत्रः सत्यवोदी-इति ।
चकारेण सुग्रहत्वं समुच्चिनोति ।

अत्र-प्रोक्तानामधिकारि-प्रयोजन-विषयाणां परस्परसम्बन्धो
विस्पष्टः । तत्र प्रयोजनाधिकारिणोरर्थ्यमानार्थित्वम् । अधि-
कारी हि प्रयोजनमर्थयते । प्रयोजन-विषययोश्च जन्यजनक-
भावः । ज्ञाते धर्मे तदनुष्ठानेनाभ्युदय-निःश्रेयससिद्धेः । अधि-
कारि-विषययोश्चोपकार्योपकारकभावः । विषयः प्रयोजनमुत्पा-
द्याधिकारिणं प्रत्युपकरोति । विषय-ग्रन्थयोश्च प्रतिपाद्य-प्रति-
पादकभावः । तदेवमनुबन्धचतुष्टयस्य सुलभत्वात्समाहित-
मनस्कैः श्रोतृभिरस्मिन् ग्रन्थे प्रवर्त्तनीयं इति श्लोकद्वयस्य
ज्ञात्यर्थार्थः ॥ १-२ ॥

ननु-पराशरस्मृत्यवतारे व्यासं प्रति प्रश्नो व्यधिकरण-
व्याशङ्क्य श्लोकद्वयेन परिहरति-

च्छ्रुत्वा ऋषिवाक्यं तु सशिष्यो ऽग्न्यर्कसन्निभः ।

पत्युवाच महातेजाः श्रुति-स्मृतिविशारदः ॥ ३ ॥

चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।

स्मत्पितैव प्रष्टव्य इति व्यासः सुतोऽब्रवीत् ॥ ४ ॥

तदित्यादिना । सुमन्तु-वैशम्पायन-जैमिनि-पैलैः चतुर्वेदप्रव-
क्तैः पुराणप्रवर्त्तकसूतसहितैः शिष्यैः सह वर्तते इति स-

१. D. E. G. and I. read सत्यवोदीति प्रकारेण सुग्रहत्वं, and this brings
two sentences into one. २. A. and I. read अधिकारिभिः प्रयोजन-
क्षेत्रे for अधिकारी हि प्रयोजनमर्थयते ; while D. omits हि. ३. A.
reads मुनिवाक्यं for ऋषिवाक्यं. ४. B. C. and F. read धर्मतत्त्वज्ञः
for सर्वतत्त्वज्ञः.

शिष्यः । यथा अग्निर्ज्वालाभिरूपेतः यथा च सूर्यो रश्मिभिः
 एवमसौ स्वसमानविद्यैः शिष्यैरूपेतः । अत एव महाते-
 जस्त्वम् । तेजःशब्देनात्र ब्रह्मवर्चसं विवक्षितम् । इतरेण
 तेजसा प्रयोजनाभावात् । तामेव विवक्षां 'श्रुतिविशारदः'
 इत्यनेन स्पष्टयति । श्रुति-स्मृत्योः क्रमेणाभ्यर्कदृष्टान्तौ योज-
 नीयौ । अग्निः सन्निरुष्टमेव दहन्नपि अहनि रात्रौ चाविशेषेण
 दहति । एवमधीयमानप्रत्यक्षश्रुतिषु कतिपया एव धर्मा ज्ञाय-
 माना युक्तावस्थायामयुक्तावस्थायां चाविशेषेण ज्ञायन्ते ।
 अर्को दिवैव भासयन्नपि सन्निरुष्टं विप्ररुष्टं च अखिलं भास-
 यति । एवं युक्तावस्थायामेव स्मर्यमाणा अपि विप्रकीर्णानि
 कशाखानिष्ठधर्माः सर्वेऽपि स्मर्यन्ते । अथ वा तपसा अत्यन्त
 परिशुद्धोऽयं इत्यस्मिन्नर्थे अग्निदृष्टान्तः । 'अग्निः शुचिन्नत-
 तमः' (ऋ. सं. ६. ३. ४०. १; तै. सं. ५. ३. ५. १४)
 इति श्रुतेः । बहुविषयाभिव्यक्तिक्षमत्वेऽर्कदृष्टान्तः ॥ ३ ॥

ननु—एवं सति—'न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः'—इति वचनं व्या-
 हतम् । न । तस्य पितृप्रशंसारूपार्थवादत्वात् । 'अपशवे
 वा अन्ये गो-अश्वेभ्यः' (तै. सं. ५. २. ९. ४) इति वचनं
 यथा गवाश्वप्रशंसापरम् । न त्वजादीनां पशुत्वं निषेधति ।
 प्रत्यक्षविरोधात्, आग्नीषोमीयादिपशुविधिविरोधाच्च । एवमिदं
 व्यासवचनं न व्यासस्य सर्वज्ञत्वं निषेधति । किन्तु पितॄणां

१. After ज्ञायमाना A. and I. add भवन्ति ; but it seems to have no proper use in this place. B. C. and F. omit ज्ञायमाना. २. B. C. and F. omit अयुक्तावस्थायां. ३. B. C. E. and F. read अग्निदृष्टान्तः for अग्निदृष्टान्तः. ४. B. C. E. and F. read अर्को दृष्टान्तः for अर्कदृष्टान्तः. ५. Except A. and I. all others omit न. ६. D. reads अग्निदृष्टोमीयादि- for आग्नीषोमीयादि-.

प्रशंसति । यद्वा । गुरुविषये विनयः कर्त्तव्य-इत्याद्याचार-
शिक्षार्थमिदमुक्तम् । अथवा 'न चाहम्'-इति वदतो व्यास-
स्यायमाशयः-सम्प्रति कलिधर्माः पृच्छन्ते । तत्रे न तावदहं
स्वतः कलिधर्मतत्त्वं जानामि । अस्मत्पितुरेव तत्र प्रावी-
ण्यात् । अत एव 'कलौ पाराशराः स्मृताः' (प. स्मृ.
१. २४) इति वक्ष्यते । यदि पितृप्रसादात् मम तदभिज्ञानं
तर्हि स एव पिता प्रष्टव्यः । न हि मूलवक्तरि लभ्यमाने प्रणा-
लिका युज्यते-इति* ।

पालनात् 'पिता' । पालकत्वं च अत्र कलिधर्मोपदेशेन-इति
प्रस्तावानुसारेण द्रष्टव्यम् । अनयैव विवक्षया जनक-तातादि-
शब्दानुपेक्ष्य पितृशब्दं प्रयुक्ते । एवकारेण अन्ये स्मर्त्तारो
प्रावर्त्यन्ते । यद्यपि मन्वादयः कलिधर्माभिज्ञाः तथापि
पाराशरस्यास्मिन्विषये तपोविशेषबलादसाधारणः कश्चिदति-
शयो द्रष्टव्यः । यथा काण्व-माध्यन्दिन-काठक-कौथुम-तैत्ति-
रीयादिशाखासु कण्वादीनामसाधारणत्वं तद्वदत्रोवगन्तव्यम् ।

'व्यासः सुतः' इत्युक्तेरयमाशयः-कलिधर्मसम्प्रदायो-
तस्यापि पाराशरसुतस्य यदा तद्धर्मरहस्याभिधाने सङ्कोचः

* नन्दपण्डितस्तु-'पाराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधिकारि-
रूपत्वं श्रुति-स्मृतिभ्यामवगत्य स्वस्यानुचितं कलिधर्मानुशासनं म-
वानो व्यासः सुतो ऽहं धर्मं कथं वदामि अस्मत्पितैव प्रष्टव्य इत्यवदत् '
त्याह । धरणीधरो अपि-'पाराशरस्यैव प्रतिकल्पं कलिधर्मप्रवचनाधि-
कारित्वमिति गूढोऽभिप्राय' इत्युक्तवान् ।

१. A. and I. omit तच्च. २. We read प्रणालिका though the MSS.
read प्रणाडिका, there being no difference between ड and ल in Sanskrit.
A. omits अथ. ४. All but H. read सुतो व्यासः for व्यासः सुतः.

तदा किमु वक्तव्यमन्येषाम्—इति । तदेवं व्यासमुखेन पराशरे गौरवातिशयबुद्धिमुत्पादयितुं पराशरस्मृत्यवतारे अपि व्यासं प्रति प्रश्नो न व्यधिकरणः इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

यथाविधि गुरूपसत्त्या विद्याप्राप्तिः इत्यभिप्रेत्य उपसर्गं दर्शयति—

ततस्त ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।

ऋषिं व्यासं पुरस्कृत्य गतां बदरिकाश्रमम् ॥५॥

इति । सर्वत्र वस्तुनि सामान्येन ज्ञाते विशेषेणाज्ञाते ज्ञानाकाङ्क्षा भवति । धर्मशब्दोऽत्र सामान्यमभिधत्ते । तत्त्वार्थशब्दो विशेषम् । तत्र सामान्यं अभीतवेदेन श्रुतव्याकरणलक्षण-प्रमाणकुशलेन पुरुषेण ज्ञायते । वेदो हि धर्मसामान्यं निरूपयति । ‘धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा’ (म. ना. उ. १. २२)—इति । शाखान्तराध्यायिनस्तु व्याकरणबलात् तदभिज्ञानम् । अभ्युदय-निःश्रेयसे धारयति—इति व्युत्पत्तेर्दर्शयितत्वात् । औणादिकप्रक्रियायां कुशलश्चेत् लक्षणं जानातु । अर्थत्वे तु—चोदनागम्यो धर्मः—इति लक्षणम् । तत्र अर्थशब्देन इयेनाद्यभिचाराणां अनर्थानां निवृत्तिः । ‘इयं-

१. D. E. G. and H. read उपपत्ति for उपसर्ग. २. K. and L. read ततस्तु for ततस्त. ३. A. and I. read गत्वा for गता. ४. D. E. and G. read बदरिकाश्रमान for बदरिकाश्रमम्. ५. B. C. and F. read अभीतवेदे for अभीतवेदेन. ६. E. and G. read अभ्युदयव्याकरणेन for श्रुतव्याकरणेन. ७. B. has -प्रमाणकुशलेन for -प्रमाणकुशलेन. ८. A. omits हि. ९. A. D. E. and I. read -प्रक्रियायामकुशल- for -प्रक्रियायां कुशल-. १०. A. and L. read जानाति for जानातु. ११. A. replaces सति by तु. १२. A. alone reads इयेनादिभिराशीनां for इयेनाद्यभिचाराणां.

नाभिचरन् यजेत*’ इति श्रुत्युक्तस्य इयेननामकयागफलस्य शत्रुवधस्य ‘न हिंस्यात् सर्वभूतानि’—इति निषेधविषयत्वेन अनर्थत्वात् तद्धेतोः इयेनस्याप्यनर्थत्वम् । इयेनस्य स्वरूपतो निषेधाविषयत्वात् विधेयत्वमप्यविरुद्धम् । न च—निषेधविषयत्वेन आग्नीषोमीयवधस्यापि अर्थशब्देन व्यावर्त्यत्वादव्याप्तिः—इति शङ्कनीयम् । तत्र विशेषविधिना सामान्यनिषेधस्य अपोहितत्वात् । चोदनाशब्देन प्रत्यक्षादेर्व्यावृत्तिः । ‘घटं कुरु’ इति लौकिकविधावैतदव्याप्तिः—इति चेत् । न । चोदनाशब्दस्य वेदविषये प्रसिद्धत्वात् । पङ्कजादाविव अवयवार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात् । उक्तलक्षणाभिधानेनैव ‘धर्मे चोदनाप्रमाणम्’—इत्यर्थादभिहितं भवति । एवं लक्षणादिभिः सामान्येन ज्ञाते अपि ऋषीणां तद्विशेषज्ञाने भवत्येवाकाङ्क्षा† ।

तत्र विशेषप्रश्नकुशलत्वात् व्यासस्य पुरस्कारः । कलि-

* अयं च इयेनयागः आश्वलायनश्रौतसूत्रे (अ. ९. ७) उक्तः । तस्य च इतिकर्तव्यतादिकं तत्रैव द्रष्टव्यम् । आभिचारिकमिदं कर्म अस्मर्यत्वेनैव वेदे उक्तम् ।

† नन्दपण्डित-धरणीधरौ तु—‘धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः इति—कलिलानुष्ठेयस्य धर्मस्य तत्त्वं अबाधितं रूपं स एवार्थः तं काङ्क्षन्ति’ इति व्याख्यातवन्तौ ।

१. A. reads श्रुतेः उक्तस्य for श्रुत्युक्तस्य ; while all others except I. omit it altogether. २. B. C. and F. read अप्राप्तिः for अव्याप्तिः. ३. We read with A. while all others read विधिद्वयवैतदव्याप्तिः for विधावैतदव्याप्तिः. A. and I. read प्रवृत्त्यनिमित्तत्वात् for प्रवृत्तिनिमित्तमात्रत्वात्. ५. Here we read with A. and I.; while all others read सामान्ये ज्ञाते अपि for सामान्ये ज्ञाते अपि.

कल्मषविमोचनहेतुत्वात् अक्षय्यफलहेतुत्वाच्च बदरिकाश्रम-
निवासः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘बदर्याश्रममासाद्य मुच्यते कलिकल्मषात् ।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥
अक्षय्यं तत्र दत्तं स्याज्जप्यं वा अपि तथाविधम् ।
महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
तारयेच्च पितृन् सर्वान् दत्त्वा श्राद्धं विशेषतः’ ॥
(कू. पु. १. २. ३६. ४८-४९)

इति ॥ ५ ॥

पराशरस्य तपोमहिमानं प्रख्यापयितुमाश्रमं विशिनष्टि-
नानापुष्पलताऽऽकीर्णं फलवृक्षैरलङ्कृतम् ।
नदीप्रस्त्रवणोपेतं पुण्यतीर्थोपशोभितम् ॥ ६ ॥
मृग-पक्षिनिर्गदाढ्यं देवताऽऽयतनावृतम् ।
यक्ष-गन्धर्व-सिद्धैश्च *नृत्य-गीतैरलङ्कृतम् ॥ ७ ॥

* अत्र कुत्रचि‘नृत्य’शब्दः कुत्रापि ‘नृत्त’शब्दश्च वर्तते । यद्यपि
नृत्य-नृत्तशब्दयोः व्याख्याकृद्भिर्न विशेषः प्रतीतः तथापि तत्रास्ति क-
श्चिद्विशेषः । यथोक्तं चन्द्रिकायां—‘नृत्यं पदार्थाभिनयो नृत्तं ताललया-
श्रितम्’ इति ।

१. All but A. read -विमोच- for -विमोचन-. २. All but A. D. and
G. read अक्षय- for अक्षय्य-. ३. A. and I. read मुच्येत for मुच्यते; all
others read मुमुचे for the same. ४. In Kúrma Purana we find सर्वकि-
ल्विषात्. ५. Except A. D. and I. All others and the text of Kúrma
Purana read अक्षय्यं for अक्षय्यं. ६. D. has कर्म for दत्तं; and Kúrma
Purana शानं. ७. B. C. and F. read -जप्यं for -जप्यं. ८. Except J. K.
I. and L. all others read फल-पुष्पैः for फलवृक्षैः. The commentators
prefer the word फलवृक्षैः. ९. For -निनाशदघं G. reads -निनाशदघ-
while L. reads -निनाशदघ-; and D. reads -भिरादघं च for -निनाशदघं
१०. A. and I. read नृत्त- for नृत्य-.

इति । अत्युत्कटेन* तपसा फलमिहैवाविर्भवति । तथा सति यादृशं फलमुत्कृष्टमुपलभ्यते तादृशस्य तपस उत्कर्षो निश्चेतव्यः । इह च तेषु तेषु ऋतुषु सम्भाव्यमानानां नाना-विधानां पुष्पाणां निरन्तरं सङ्कीर्णत्वमुपलभ्यते । ततो देवार्च-नलक्षणं तपः पक्वं इति गम्यते । एवं फलवृक्षोत्कर्षात् आहारनियतेः परिपाको निश्चीयते । घर्मकालेऽपि अविच्छिन्नेन नदीप्रवाहेण स्नाननिर्यतिपाकावगमः† । पुण्यतीर्थं विष्णुग-ङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया च आश्रमस्यैतस्य तपोऽतिशय-जनकत्वे हेतुरुपन्यस्तः ॥ ६ ॥

मृगादीनामन्योन्यवैरत्यागेन निर्भयाणां विलम्बो यो नि-नादः तेन अहिंसाऽनुष्ठानसिद्धिर्दिशिता । तथा च योगशास्त्रे पतञ्जलिः यम-नियमादीनां क्रमेण सिद्धिलिङ्गानि सूत्रयन्

* 'अत्युत्कटेः पुण्य-पापैरिहैव फलमश्नुते' इति वसिष्ठोक्तिरपि अत्रा-नुसन्धेया ।

† 'निर्यति' शब्दो ऽत्र नियमवाची । भगवता पतञ्जलिना 'वितर्का-हिंसादयः' (पा० २. ३४)-इत्यादिना प्रतिपक्षभावनामुक्त्वा-प्रतिपक्ष-भावेनाद्वैतोर्हेया वितर्का यदाऽस्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकत्वेन भवतीति दर्शयितुं वैरत्याग-क्रियाफलाश्रयत्वादाः सिद्धयो अभिहिताः । तास्तु योगसूत्रभाष्ये द्रष्टव्याः ।

१. A. omits च. २. All but A. and I. omit ऋतुषु, which is necessarily wanted here. ३. H. and I. read फलवृक्षोत्कर्षात् for फलवृक्षो-त्कर्षात्. ४. For -निर्यति- B. C. and F. read -नियम-; while D. E. and H. -नियत-. ५. For पुण्यतीर्थं विष्णुगङ्गादि । पुण्यतीर्थशोभया. D. reads उष्ण-तीर्थविष्णुगङ्गादिपुण्यतीर्थशोभया ; while H. reads पुण्यतीर्थविष्णुगङ्गादिपुण्य-. ६. Except A. all others omit च. ७. G. reads तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु-; and D. तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु- for तपोऽतिशयजनकत्वे हेतु-.

अहिंसासिद्धिं सूत्रयामास । 'तत्सन्निधौ वैरत्यागः' (पा. यो. सू. २. ३५.) इति ।

पूर्वं महर्षयो ऽत्र तपश्चरन्तः एकैकं देवालयं स्वस्वकाले निर्मिमिरे । तैः सर्वैरावृतत्वमस्याश्रमस्य तापोऽतिशयहेतुतायां सर्वसम्प्रतिपत्तेर्लिङ्गम् । अथवा चन्द्र-सूर्यादयो देवाः पूर्वस्मिन् जन्मनि मनुष्याः सन्तो ऽवैव नानाविधेष्वायतनेषु तपस्तप्त्वा देवत्वं लेभिरे-इति विवक्षया देवनामाङ्कितैरायतनैरावृतत्वमुक्तम् । यक्षादयः* पूर्वजन्मानुष्ठिततपःफलदेवयोनित्वमनुभवन्तो† ऽप्यत्रागत्य एतदीयतपोऽतिशयं दृष्ट्वा हृष्यन्तो नृत्यन्ति गायन्ति च । अनेन देवैरपि अर्चनीयत्वमाश्रमस्य प्रदर्शितम् । युक्तं चैतत् । देवजन्मनो ऽप्युत्तमस्य फलस्यात्र सम्पादयितुं शक्यत्वात् । अथवा यक्षादयो मुमुक्षवः सन्तो ऽत्रागत्य मोक्षसाधनत्वेन नृत्त-गीताभ्यां ईश्वरं भजन्ते । अत एव याज्ञवल्क्येनेदमुक्तम्—

* 'यक्ष पूजयाम्' । यक्ष्यते पूज्यते इति यक्षः । 'अकर्तारि' (३. ३. १९) चेति कर्मणि घञ् । यक्षादीनां देवतांशत्वात् देवयोनित्वम् । यथा-हामरसिंहः—

‘विद्याधरो-ऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतो ऽमी देवयोनयः’ ॥

इति । सांप्रतं 'ह्रसोत्रा' इत्यादिनामभिः महाराष्ट्रेषु प्रसिद्धाः यक्षशब्दवाच्या एवेति प्रतिभाति ।

† देवा योनिरेषां ते देवयोनयः देवांशका इत्यर्थः । न तु, देवानामिव योनिरुत्तिकारणं अविभाव्यमेषां ते-इति व्यधिकरणबहुव्रीहिः ।

‘वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुति-जातिविशारदः ।
तालज्ञश्चाप्ययासेन मोक्षमार्गं निगच्छति*’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११५.)

इति ॥ ७ ॥

गुरूपसत्तावनुष्ठेयं प्रकारविशेषं दर्शयति—

तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुत्रं पराशरम् ।

सुखासीनं महोत्तेजा मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८ ॥

कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।

प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९ ॥

इति । ‘तस्मिन्’ इति आश्रमोक्तिः । वक्ष्यमाणधर्माणाम-
शेषमुनिसम्मतत्वं दर्शयितुं ‘ऋषिसभा’ इत्युक्तम् । ऋषि-
ष्वपि विशेषेण स्मृतिकारिणां गोत्रप्रवर्त्तकानां च अत्रि-
याज्ञवल्क्यादीनां सम्पत्तिं विवक्षित्वा आह । ‘मुनिमुख्य’
इति । न केवलं तपोबलेन पराशरस्य महिमा किन्तु वि-

* ‘अपरान्तकमुल्लोप्य’ इत्यादीनि सप्त गीतानि महागीतानि चोक्त्वा
‘गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितं’ इति गीताभ्यासस्य ऐकाग्र्यता-
पादकत्वेन आत्मैकतापत्तिकारणत्वं प्रदर्श्य, तत्साधकानां वीणावादना-
दीनामपि मुक्तिपथप्रापकत्वमाह । वीणेति । श्रुतिः द्वाविंशतिप्रकारा ।
जातयस्तु षड्जाद्याः सप्त तामु विशारदः । तालः गीतकालपरिमाणम्
तत्स्वरूपज्ञो जपि, तत्र मानसस्यैकाग्र्यात् मुलभत्वेनैव मोक्षमार्गं गच्छति ।
एतदपि भगवत्कीर्त्यर्थमेवानुष्ठितं चेत् मोक्षसाधकं, अन्यथा तु बन्ध-
हेतुरेव ।

१. H. reads -मार्गं for -मार्गं. २. M. reads महास्नानं for महातेजा. ३. K.
and L. read तपसि for स्तुतिभिः. ४. A. reads स्तुतिकारिणां for स्तुतिकारणां.

शिष्टजन्मनापि इत्योह । 'शक्तिपुत्रम्' इति । अयं च महि-
मा पराशरशब्दनिर्वचनपर्यालोचनया विस्पष्टमवगम्यते । तच्च
निर्वचनं महद्भिददाहृतम्—

‘पराकृताः शरा यस्मात् राक्षसानां वधार्थिनाम् ।

अतः पराशरो नाम ऋषिरुक्तो मनीषिभिः ॥

परस्य कामदेवस्य शराः सम्मोहनादयः ।

न विद्यन्ते यतस्तेन ऋषिरुक्तः पराशरः ॥

परेषु पापचित्तेषु नादत्ते कोपलक्षणम् ।

शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः ऋषिरेव पराशरः ॥

परं मातुर्निजाया यदुदरं तदयं गतः ।

ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य निरगात् स पराशरः’* ॥

इति । 'सुख' शब्देनैकाग्र्यं च विवक्षितम् । चित्तस्या-
शेषविक्षेपपरिहारेणैकाग्र्यं यथा भवति तथोपविष्टमित्यर्थः ।

‘ऐकाग्र्य-आसोन-महातेजः’पदानि पूर्वं व्याख्यातानि ॥८॥

‘अञ्जलि’ पदेन भक्त्यतिशयो द्योत्यते । पर्यायं भक्त्या
गुरुपदेष्टव्यतत्त्वमाविर्भवति । तथाच श्वेताश्वतरशाखायां
श्रूयते—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥

(श्वे. उ. ६. १३.)

* अत्र 'पराशर' नाम्नश्चतुर्धा निरुक्तिः । सा च परस्परं भिन्ना ।
उत्तानार्थी च । वाक्यानीमानि कुत्रत्यानीति न ज्ञायते ।

१. B. D. E. and H. omit इति. २. All except A. and I. read पराशर-
सङ्गा for परवा भक्त्या. This is a real mistake though to be found in all
the MSS. ३. B. and E. read गुरुसन्निध्यार्थतत्त्वं for गुरुपदेष्टव्यतत्त्वं.

इति । अन्तरेण गुरुभक्तिमुपदिष्टौ ऽप्यर्थो निष्फलो भवति ।
एतदपि कश्चित् श्रूयते,—

‘अध्यापिता ये गुरुन् नान्द्रियन्ते
विप्रा* वाचा मनसा कर्मणा वा ।
यथैव ते न गुरोर्भिर्भोजनीयाः
तथैव तान् न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

(व. स्मृ. २. ११)

इति । यथा गुरुमनाद्रियमाणाः शिष्याः न गुरुणा पालनीयाः
तथा तत् श्रुतमपि तान् शिष्यान् स्वफलदानेन न पाल-
यति इत्यर्थः । देववदुरोः पूजनीयत्वात् तस्मिन् प्रदक्षिणादयो
युज्यन्ते । तर्हि आवाहनासन-स्वागतादयो ऽप्युपचाराः प्रा-
प्यन्ते—इति चेत् । प्राप्यन्तां नाम । प्रदक्षिणादीनामुपलक्षण-
त्वात् । अथवा दूरादागत्य गुरुदर्शनं कुर्वतामुचिताः प्रदक्षिणा-
य एव इति तावन्तो ऽत्र निर्दिश्यन्ते ॥ ९ ॥

उक्तोपसत्तेर्यथाविधित्वं द्योतयितुं गुरोः परितोषपूर्वकं
अविशेषमादर्शयति—

ततः सन्तुष्टदयः पराशरमहामुनिः ।

आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १० ॥

अत्र ‘विप्र’ शब्दो न केवलं ब्राह्मणवाची । अपि तु गुरूपसत्ति-
क्रमव्ययनाधिकारिशिष्यवाचकः । अन्यथा क्षत्रियादीनां गुर्वनाद-
ो दोषाभावप्रसङ्गः स्यात् ।

१. A. and I. read तपि for एतदपि. २. All but A. and H. read गुरुं
गुरुन्. ३. गुरोः for गुरुभिः; while H. omits गुरुं altogether and
a reads गुरोः. ४. D. reads कृतमपि for श्रुतमपि. ५. For अपि तान्
reads अपीतान्. ६. A. reads-७. वसेवति—for वनाहवति. ७. Except
I. K. and L. all others read अथ for ततः.

इति । गुरुसन्तोषस्य श्रेयोहेतुत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां पुराणसारे अभिहितम्—

‘गुरावतुष्टे तुष्टाः स्युः सर्वे देवा द्विजोत्तमाः ।
तुष्टे तुष्टा यतस्तस्मात् सर्वदेवमयो गुरुः ॥
श्रेयोऽर्थी यदि गुर्वाज्ञां मनसोऽपि न लङ्घयेत् ।
गुर्वाज्ञापालको यस्मात् ज्ञानसम्पत्तिमश्नुते ’ ॥

इति । आदरपूर्वकेण स्वागतप्रश्नेन कृपाविशेषो दर्शितः । आदरार्थां सुशब्दस्य द्विरुक्तिः । अथवा सुशब्देनैकेन आगमने लौकिकं सौख्यमुक्तम् । द्वितीयेन यथाविध्युपसत्तिलक्षणं शास्त्रीयं सौष्ठवमुच्यते । ऋषिज्वागतेषु पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्—इति शङ्कां वारयति । ‘आसीनः’ इति । तत्र हेतुत्वेन पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते । महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दौ क्रमेण वयसा विद्यया च ज्येष्ठत्वमाहतुः । उभयविधज्यैष्ठ्यात् न अनेनाभ्युत्थातव्यम् ॥१०॥

आसीनेन यथा स्वागतं पृष्टम् एवमागतेनाप्यवस्थितस्य

* महामुनिः ‘मन् ज्ञाने’ इत्यस्मात् ‘मनेरुत् च’ (उ. ४.१२३) इत्यनेन इन् । मननशीलो मुनिः । अमरसिंहस्तु ‘वाचंयमो मुनिः’ इत्याह ।

१. D. has पुराणसारेण for पुराणसारे. २. D. reads मनसा न विलम्बये for मनसापि न लम्बयेत्. ३. A. omits आगमने. ४. B. reads लौकिकसौख्यं for लौकिकं सौख्यं. ५. A. reads पराशरेणाभ्युत्थातव्यम् for पराशरेणाभ्युत्थातव्यम्. ६. All but A. read simply पराशरः शब्दद्वयेन विशेष्यते for पराशरो महामुनि-मुनिपुङ्गवशब्दद्वयेन विशेष्यते. ७. Except A. and I. all others put in an additional शब्द after महामुनि and thus read महामुनिशब्द-मुनिपुङ्गवशब्दौ.

कुशलं प्रष्टव्यम् । अतः प्रथमं तत् पृष्ट्वा गुरुणा स्वकीयकुश-
ले ऽभिहिते सति पश्चात् बुभुस्तितार्थं पृच्छति—इत्याह—

कुशलं सम्यगित्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यनन्तरम् ।

इति उक्त्वा । 'गुरुमुखात् कुशलं श्रुत्वा च' इत्यर्थाहृत्य
योजनीयम् ॥

बुभुस्तितार्थं प्रश्नप्रकारं दर्शयति—

यदि जानासि भक्तिं मे स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ॥ ११ ॥

धर्मं कथय मे तात अनुग्राह्यो ह्यहं तव ।

इति । प्रियः शिष्यः पुत्रो वा रहस्योपदेशमर्हति । नेतरः ।
सोऽयमर्थः छन्दोगैर्मधुविद्यायामाम्नायते । 'इदं वाव तज्ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्रणाय्याय वा अन्तेवासिने ॥५॥
नान्यस्मै कस्मै चन*' (छां. उ. ३. ११. ५-६) इति । अतो
अत्र व्यासस्य पुत्रत्वं शिष्यत्वं चास्ति इत्यभिप्रेत्य पक्षद्वयो-

* 'इदं' ज्ञानं । 'तत्' यथोक्तम् । ज्येष्ठायैव वक्तव्यमिति पूर्वेषामयं
नियमः । नेदानीन्तनानाम् । ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियार्हाय कनिष्ठाया-
पि वा । अथवा 'प्रणाय्याय' योग्याय 'अन्तेवासिने' शिष्याय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् इति तात्पर्यम् ।

१. A. reads तत्पविषा for तत् पृष्ट्वा. २. A. and I. read स्वकीये कुशले for स्वकीयकुशले. ३. M. reads कुशलं कुशलेत्युक्त्वा for कुशलं सम्यगित्युक्त्वा. Before this line G. has an additional line not to be found in any other IS., namely :—इत्तं कुस्वागतं तेषां ऋषीणामासमन्ततः; M. also has an additional line in the place of above, and it reads thus :—व्यासः स्वागतं ये च ऋषयश्च समन्ततः. ४. A. J. and M. read -स्वतः परम् for स्वतन्त्रम्. ५. E. G. and H. read इत्युक्त्वाऽऽपृष्ट्वा for इत्यर्थाहृत्य. Before अनुग्राह्यो A. adds हि. ७. A. reads ऽज्जहं for ह्यहं.

पन्यासः । यदि लिङ्गैर्मदीयो मानसो भक्तिविशेषो ऽनुमीयेत
तदा तव भक्तवत्सलत्वात् शिष्यबुद्ध्या मामनुगृहाण । अन-
नुमाने ऽपि पुत्रस्नेहात् अनुग्राह्यो ऽहम् । सर्वथा ऽप्युपदेष्टव्य
एव धर्मः ॥ ११ ॥

ननु-सन्ति बहवो धर्माः मन्वादिभिः प्रोक्ताः । तत्र को धर्मो
भवता बुभुत्सितः ? इत्याशंक्य बुभुत्सितं परिशेषयितुं बुद्धान्
धर्मानुपन्यस्यति ।

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ १२ ॥

गर्गेर्यो गौतमीयाश्च तथा चोशनसा स्मृताः ।

अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्तात् दक्षादङ्गिरसस्तथा ॥ १३ ॥

शातातपाच्च हारीतात् याज्ञवल्क्यात्तथैव च ।

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १४ ॥

कात्यायनकृताश्चैव तथो प्राचेतसान्मुनेः^३ ।

१. A. H. and I. read मदीये मानसे भक्तिविशेषोऽनुमीयते for मदीयो मानसो भक्तिविशेषोऽनुमीयेत. २. A. omits सन्ति. ३. All but A. take धर्मः after प्रोक्ताः. ४. D. E. G. J. K. and L. read गार्गीया for गार्गेयाः, while A. reads गार्गीय-गौतमीयाश्च. for गार्गेया गौतमीयाश्च. ५. B. and E. read चोशनसा स्मृताः; D. G. H. J. K. L. and M. have चोशनसाः स्मृताः. ६. A. and I. read श्रुताः for स्मृताः keeping चोशनसाः. ७. In this Shloka for all the ablatives M. substitutes respective nominatives and reads as follows:- अत्रेर्विष्णोश्च संवर्त्ता दक्षा आंगिरसास्तथा । शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यकृताश्च ये ॥ ८. M. takes the second line, namely :-कात्यायन- &c., before the first half आपस्तम्ब- &c. ९. A. reads -कृतान् धर्मान् for -कृता धर्माः. १०. Before this line G. adds an extra line धर्मेराजकृताश्चैव बृहस्पतिकृताश्च ये. ११. M. reads प्राचेतसकृताश्च ये for तथा प्राचेतसान्मुनेः. १२. D. and H. read प्राचेतसो मुनेः for प्राचेतसान्मुनेः. १३. After all the above lines G. has an additional line श्रुतिरन्वोक्तवास्तात श्रुत्यर्था मानवास्तथा ।

इति । मे श्रुताः मया श्रुता इत्यर्थः । संबन्धसामान्य-
वाचिन्यः षष्ठ्याः कर्तृकृतिलक्षणे विशेषे पर्यवसानात् । अत्रेः
इत्यादीनां पञ्चम्यन्तानां श्रुताः—इत्यनेनानुषक्तेन सम्बन्धः ।
आपस्तम्बेन कृताः प्रोक्ताः इति यावेत् । शङ्खस्य लिखितस्य
च सम्बन्धिनो धर्माः । ताभ्यां प्रोक्तत्वं तत्सम्बन्धित्वम् ।
प्रचेता एव प्राचेतसः । वायस-राक्षसादाविव[†] स्वार्थे तद्धितः ।
अस्तु वा प्राचेतसः पुत्रः कश्चित् धर्मशास्त्रकारः ॥ १२,
१३, १४ ॥

ननु—मानवादयः स्मार्त्तो धर्माः श्रुताश्चेत् तर्हि मा नाम
ते बुभुक्ष्यन्तां श्रौतास्त्वग्निहोत्रादयो बुभुक्षिष्यन्ते इत्या-
शङ्क्याह—

श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ताः श्रुत्यर्थो मे^१ न विस्मृताः ॥ १५ ॥

स्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृतं-त्रेतादिके युगे ।

इति । ये प्रत्यक्षश्रुतीनामर्थाः अग्निहोत्रादयो धर्माः एते
या श्रुताः । तदेतत् तत्रापि प्रसिद्धं इति द्योतनार्थो हि-

[†] वयः एव वायसः । राक्ष एव राक्षसः इत्यत्र यथा स्वार्थे तद्धितः तथा
चेतस इत्यत्रापि तद्धित इति भावः । प्राचेतस इति वाल्मीकेरपि नामा-
पिति रामायणादिभ्यो ज्वगम्यते ।

१. B. C. D. and F. read कर्तृकृतिलक्षणे for कर्तृकृतिलक्षणे; while E. G. and H. omit it altogether. २. Except A. all others omit वायम्. ३. For वयस्य E. G. and H. read वायस्यवत्त्वत्. ४. H. omits च. ५. A. and read स्मार्त्तो धर्माः for स्मार्त्तो धर्माः. ६. All but A. omit नाम. ७. A. reads बुभुक्षन्ते for बुभुक्षिष्यन्ते. ८. B. C. E. F. G. H. M. read श्रौतार्थाः श्रुत्यर्थो; but the Tikakar prefers श्रुत्यर्थो. ९. For ने M. substitutes १०. K. reads ह्येते त्रेतादिके for कृतं-त्रेतादिके.

शब्दः । तत्र हेतुः भवत्योक्ताः—इति । व्यासः पराशरादधी-
तवान्—इति पौराणिकाः । भुतानामपि विस्मृतिश्चेत् पुनरपि
स्मरणमपेक्षेत—इत्याशंक्य न विस्मृताः—इत्युक्तम् । प्रायेणा-
ग्निहोत्रादीनां कलौ दुर्लभत्वमभिप्रेत्य 'कृतत्रेतादिके'—इत्यु-
क्तम् । आदिशब्देन द्वापरं गृह्यते । 'अस्मिन् मन्वन्तरे' इति
निर्देशः प्रदर्शनार्थः । नतु मन्वन्तराण्यतीतान्यनागतानि
वा व्यवच्छिनत्ति । तद्व्यवच्छेदे प्रयोजनाभावात् । न हि
नानाविधेषु मन्वन्तरेषु धर्मं भिद्यमानं कचिदुपलभामहे ।
अस्मिन्मन्वन्तरे कृतादिषु त्रिषु युगेषु प्रायेण सम्भावितानुष्ठा-
नाः प्रत्यक्षभृत्यर्थाः ये धर्माः तेऽपि मानवादिस्मार्तधर्मवत्
श्रुतत्वान्न बुभुत्सिताः ॥ १५ ॥

इदानीं परिशिष्टं बुभुत्सितं पृच्छति—

सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ॥ १६ ॥
चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ।

इति । सर्वशब्दो देश-कालावस्थादिभेदेन धर्माणां बहु-
विधत्वमाचष्टे । एतच्च महाभारते आनुशासनिके* पर्वणि
उमामहेश्वरसंवादे प्रपञ्चितम्—

* अस्मिन्नित्यनेन प्रकृतं वैवस्वतमन्वन्तरमेव गृह्यते । किञ्चिदधिका
दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरमिति तु प्रसिद्धमेव ।

१. A. H. and I. read स्मरण- for स्मारण-. २. For धर्मं भिद्यमानं B. C. and F. read धर्माभिधानं; and धर्माभिधानं is that of E. and G. ३. I. reads कृतादिकेषु for कृतादिषु. ४. H. and I. omit त्रिषु. ५. All but I. read स्मृतस्वात् for श्रुतस्वात्, but the latter appears to be more correct. ६. D. reads -विधतां for -विधत्वं. ७. A. reads अनुशासनिकपर्वणि for आनुशासनिके पर्वणि.

‘धर्मा बहुविधा लोके श्रुतिभेदमुखोद्भवाः * ।
 देशधर्माश्च दृश्यन्ते कुलधर्मास्तथैव च ॥
 जातिधर्मा वयोधर्मा गुणधर्माश्च शोभने ।
 शरीर-कालधर्माश्च आपद्धर्मास्तथैव च ॥
 एतद्धर्मस्य नानात्वं क्रियते लोकवासिभिः’ ।

इति । ते च सर्वे धर्माः प्राणिभिः कृतयुगे यथावदनुष्ठि-
 ता भवन्ति । युगसामर्थ्येन धर्मस्य चतुर्ष्वपि अपरिक्षयात् ।
 वेत्तादिषु क्रमेण क्षीयमाणा धर्माः कलियुगावसाने सर्वा-
 मना विनष्टा भवन्ति । तदेतत् सर्वं पुराणसारे विस्तरेण
 दर्शितम्—

* श्रुतीनां यो भेदः अनेकत्वं तन्मुखेन उद्भवो येषाम् । धर्मस्य चोदना-
 रक्षणत्वात् तासां चानेकत्वात् धर्माणामनेकत्वमिति भावः ।

† धर्मस्य अनेकविधत्वे अन्यान्यपि कारणानि दर्शयति । देशेति ।
 देश-कुलादीन्यपि धर्मस्य भेदे कारणानि । अत्र धर्मस्य बहुत्वद्योतनायैव
 देशधर्म-कुलधर्मादीनां ग्रहणम् । अन्यथा तेषामवैदिकत्वात् अननुष्ठाने
 त्यवायाभावाच्च विवाहादिष्वेव ग्रहणं न सम्भवेत् ।

१. D. E. and G. read बहुविधा for बहुविधाः. The former seems to be
 not correct as there are more four Dharmas mentioned in the follow-
 ing lines. २. For this line J. (नन्दपण्डित) देशभेदाश्च दृश्यन्ते कुलभेदास्त-
 थैव च । ३. All but A. read -सामर्थ्येन for -सामर्थ्येन. ४. B. C. and F.
 read चतुर्ष्वपि अपरिक्षयात्; while D. E. G. and H. read चतुर्ष्वपि अपरि-
 क्षयात् for चतुर्ष्वपि अपरिक्षयात्. ५. For पुराणसारे विस्तरेण प्रदर्शितम्
 B. C. and F. read पुराणसारेण दर्शितम्; while D. E. G. and H. read
 पुराणकारेण विस्तरेण दर्शितम्.

‘कृते चतुष्पात्* सकलो व्याजोपाधिविर्वाजितः ।

वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वर्भवत् पुरा ॥

‘धर्मः पादविहीनस्तु त्रिभिरशैः प्रतिष्ठितः ।

त्रेतायां, द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते ॥

त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठते’ ॥

इति । तिष्यः कलिः । तथाच बृहस्पतिरपि—

‘कृतेऽभूत् सकलो धर्मस्त्रेतायां त्रिपदः स्थितः ।

‘पादः प्रविष्टोऽधर्मस्य मत्सरद्वेषसंभवः ॥

धर्माधर्मौ समौ भूत्वा द्विपादौ द्वापरे स्थितौ ।

तिष्येऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ॥

इति । तथा लैङ्गपुराणे कलौ धर्मनाशं प्रस्तुत्य तद्वेतु-
त्वेन पुरुषदोष उपन्यस्तः—

* वृषरूपस्य धर्मस्य—‘तपः शौचं दया दानमिति पादाः प्रकीर्तिताः ।
एवमधर्मस्यापि—‘स्मय-सङ्ग-मदा अनृतं’ चेति चत्वारः पादाः । त्रेतादि-
ष्वनुक्रमेण अधर्मपादैः धर्मपादानां नाशो भवतीति भावः ।

१. All but A. J. (नक्षपण्डित) read निर्व्याजोपाधिविर्वाजितः for व्याजोपा-
धिविर्वाजितः. २. Except A. and I. all others read अवसत् for अभवत्.
३. For द्वापरेऽर्धेन व्यामिश्रो धर्म इष्यते B. C. E. and F. read द्वापरेऽर्ध-
स्वमाश्रितो धर्मरक्षणे; while D. and G. द्वापरेऽर्धे तु गमिते मामिधो धर्मरक्षणे;
and H. reads द्वापरेऽर्धन्तु नष्टो वै वृषो धर्मोऽवतिष्ठति. These two readings
for the whole line. ४. A. reads तथा बृहस्पतिनापि for तथाच बृहस्पतिरपि
I. omits च. ५. पादप्रतिष्ठोऽधर्मः स्वात् is the reading of D. for पादः
प्रविष्टोऽधर्मस्य. ६. A. reads अधर्मस्थितिः पादैः &c., for अधर्मस्त्रिभिः पादैः.

* आद्ये कृते तु यो धर्मः स त्रेतायां प्रवर्त्तते ।

द्वापरे व्याकुलीभूतः प्रणश्यति कलौ युगे ॥

(लिंग. पु. १. ३९. ७०. कूर्म. पु. १. १. २८. ५७)

तिष्ये मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम् ।

साधयन्ति नरास्तत्र तमसा व्याकुलेन्द्रियाः' ॥

(लिंग. पु. १. ४०. १; कूर्म. पु. १. १. २९. १.)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

† वर्णाश्रमाचारवती प्रवृत्तिर्न कलौ नृणाम् ।

न साम-यजु-ऋग्वर्गविनिष्पादनहेतुंकी' ॥

(वि. पु. ६. १. १०)

इति । आदित्यपुराणे अपि—

* आद्ये चतुर्षु युगेषु आदिभूते । नतु सृष्टिप्रवृत्तिकालीने ।

† वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः तेषां ये आचाराः 'शमो दमः' इत्यादिना वक्ष्यमाणाः तद्विशिष्टा लोकानां प्रवृत्तिः यतो न भवति कलौ अतः ऋक्-सामादिवेदाध्ययन-तदुक्तकर्मानुष्ठानादिकमपि न भवतीति तात्पर्यम् ।

१. In Ling Purāna and Kūrma Purāna we find धर्मोऽस्ति for यो धर्मः.
२. A. reads व्याकुलीभूतः. In Ling Purāna व्याकुलीभूत्वा and in Kūrma Purāna व्याकुलीभूय. for व्याकुलीभूतः. ३. H. omits अपि. ४. For न साम-यजु-ऋग्वर्ग- B. C. and F. read न च सामग्यजुर्वर्ग-; and H. reads न साम-ऋग्यजुर्वर्ग-. Weshnu Purāna -ऋग्यजुर्वर्ग-. ५. A. and I. read हेतुका : while B. and F. read हेतुकी for हेतुकी.

‘*यस्तु कार्त्युगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुक्षितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यास्पृहेत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना ऽपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आत्मवत्त्वमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१८)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना
कार्त्युगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. H. and I. read कार्त्युगे. for कार्त्युगो. २. F
and G. read नाकर्त्तव्यः for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्य
हृत्वे for अकार्पण्यास्पृहेत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधार
ण for सर्वसाधारणा इमे ; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and F
and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानु
सरणं. ६. E. G. and H. read आत्मवत्त्वमलोभत्वं for आत्मवत्त्वमलोभत्वं. In
text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—
लोभशून्यत्वं देव-प्राज्ञपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै ॥

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्य नोदितः ॥

इति । गीतास्वपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वोत्मा येन तुष्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधिष्ठिरनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते for स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and G. read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read न च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि common in the Vedic language but not in the ordinary one. D. has सत्यं for दानं. ६. H. has च; and I. reads तु for वै. ७. H. reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ८. D. reads सत्य-वापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. ९. A. reads ऽस्य नोदितः; and I. च नोदितः for ऽस्य नोदितः.

‘*यस्तु कार्त्तयुगो धर्मो न कर्त्तव्यः कलौ युगे ।

पापप्रसक्तास्तु यतः कलौ नार्यो नरास्तथा’ ॥

इति । अतः कलौ प्राणिनां प्रयाससाध्ये धर्मे प्रवृत्त्य-
सम्भवात् सुकरो धर्मो ऽत्र बुभुक्षितः । स च द्विविधः । चतुर्णां
वर्णानां साधारणो ऽसाधारणश्च । तत्र साधारणो बृहस्पतिना
निरूपितः—

‘दया क्षमा ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् ।

अकार्पण्यास्पृहेत्वे च सर्वसाधारणा इमे’ ॥

इति । तथा विष्णुना अपि—

‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥

आत्मवच्चमलोभत्वं देवतानां च पूजनम् ।

अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते’ ॥

(वि. स्मृ. २. १६-१७)

* युगान्तरधर्मः कलियुगे नानुष्ठातव्य इति दर्शयति यस्त्वित्यादिना ।
कार्तियुगः कृतयुगे भवः । तत्र हेतुमाह । पापप्रसक्ता इति ।

१. A. E. G. II. and I. read कार्तयुगे. for कार्तयुगो. २. D. E. and G. read नाकर्त्तव्यः. for न कर्त्तव्यः. ३. All but A. read अकार्पण्यास्पृहत्वे च. ४. B. C. and F. read सर्वसाधारणानि च for सर्वसाधारणा इमे; For the same D. सर्वसाधारणानि तु, and E. G. and H. सर्वसाधारणो विधिः. ५. D. reads तीर्थानुसरणं for तीर्थानुसरणं. ६. E. G. and H. read आत्मवच्चमलोभत्वं for आत्मवच्चमलोभत्वं. In the text of Vishnu Smriti we find the whole line as follows:—आर्त्तं लोभभ्रून्मृत्युं देव-प्राणिपूजनम् ।

* असाधारणो ऽपि बृहस्पतिना स्मर्यते—

‘स्वाध्यायो ऽध्यापनं चापि यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः ॥

इज्या ऽध्ययन-दाने च प्रजानां परिपालनम् ।

शस्त्रास्त्रधारणं सेवा कर्माणि क्षत्रियस्य तु ॥

स्वाध्यायो यजनं दानं पशूनां पालनं तथा ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं वैश्यकर्माणि सप्त वै ॥

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारो ऽस्य नोदितः ’ ॥

इति । गीतास्त्रपि भगवानाह—

* नारदेन तु साधारणधर्मः— ‘त्रिशलक्षणवान् राजन् सर्वात्मा येन
प्यति’ इति त्रिशलक्षणवानुक्तः । स तु श्रीमद्भागवते सप्तमस्कन्धे युधि-
रनारदसंवादे द्रष्टव्यः ।

† शूद्रस्य वैदिकमन्त्रानधिकारित्वात् तेन ‘नमः’ इत्याकारकमन्त्रेणैव
वीणि कर्माणि कर्तव्यानीति तात्पर्यम् ।

१. A. and D. read असाधारणाः for असाधारणो substituting स्मर्यन्ते
स्मर्यते. २. D. and G. substitute वा- for चा-. ३. B. C. E. F. and
read च तत्; and D. and G. च यत्, for तथा. ४. All but A. read
दानं च for -दाने च. ५. D. reads धर्माणि for कर्माणि; the form धर्माणि
common in the Vedic language but not in the ordinary one.
D. has सत्यं for दानं. ६. H. has च; and I. reads नु for वै. ७. H.
reads गो-ब्राह्मणानां शुश्रूषा for शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा. ८. D. reads सत्य-
चापरं वचः for सत्यमक्रोध एव च. ९. A. reads ऽस्य नोदितः; and I.
त्य नोदितः for ऽस्य नोदितः.

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप ।
 कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥
 शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मं कर्म स्वभावजम् ॥
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्’ ॥

(भ. गी. १८. ४१-४४)

इति । एवं द्वैविध्ये सति साधारणो ऽस्मिन् श्लोके पृच्छ्यते ।
 ‘किञ्चित्’—इति क्रियाविशेषणम् । तथा सति किमः संको-
 चवाचित्वात् संक्षेपेणेत्यर्थः सम्पद्यते । युक्तञ्चैतत् । असा-
 धारणधर्मप्रश्ने विस्तरार्त् ॥ १६ ॥

अथ असाधारणं धर्मं पृच्छति—

१. D. and Bhagavad-gītā read ब्रह्मकर्म for ब्रह्मं कर्म. But the former is the more general expression. २. E. and G. read धृति रक्षां and H. धृतीरक्षा for धृतिर्दाक्ष्यं. ३. A. reads कलौ for श्लोके, and D. E. G. and H. read लोके for the same. ४. B. reads कथनसंकोचनेन वदति संक्षेपेण C. and F. read कथनसंकोचनेन वादिवत् संक्षेपेण; and D. E. G. and H. कथनसंकोचवादिस्त्वात् संक्षेपेण, for किमः संकोचवाचित्वात् संक्षेपेण. ५. B. C. D. and F. read सम्पद्येत for सम्पद्यते. ६. After विस्तरात् A. reads -इति वक्ष्यमाणत्वादिति; B. C. and F. विस्तरादिनियमापातात्, E. G. and H. विस्तरादिति नियमापातात् and D. विस्तरादिति च नियमापातात्. ७. D. omits अथ. ८. All but A. read असाधारणधर्मं for असाधारणं धर्मं.

चतुर्णामपि वर्णानां कर्त्तव्यं धर्मकोविदैः ॥ १७ ॥

ब्रूहि धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ॥

इति । धर्मस्वरूपे वादिविप्रतिपत्तेः तदीयविवेकस्य दुःशकत्वात् चै तत्र प्रावीण्यं विवक्षित्वा धर्मस्वरूपज्ञ इति सम्बोध्यते । तार्किकास्तावत् आत्मगुणौ धर्माधर्मौ—इत्याहुः—

‘विहितक्रियया* साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः पुंगुणो ऽधर्म उच्यते ’ ॥

इति । मीमांसकास्तु ‘चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्मः’ (पू. मी. १. १. २.) इत्यसूत्रयन् । तत्र भाट्टौ मन्यन्ते—

‘द्रव्य-क्रिया-गुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते ।

तेषामैन्द्रियकत्वे† अपि न तद्रूप्येण धर्मता ॥

श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते ।

तद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः’ ॥

(तं. वा. १. १. २. १३-१४.)

* विहिता वेदेन विहिता या क्रिया तया साध्यः अर्थात् वेदोक्त-
वर्णना प्राप्यः ।

† द्रव्यादीनां लक्षणानि न्याय-वैशेषिकभाष्यादौ द्रष्टव्यानि । चो-
या प्रवृत्तानां कर्मणां श्रेयःसाधनत्वं ‘अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्या-
नः सुखं भवति’ इत्यादिवेदवाक्येभ्यः प्रतीयते ।

१. D. reads कर्मकोविदैः for धर्मकोविदैः. २. D. reads धर्मस्वरूपञ्च
ममूलञ्च for धर्मस्वरूपज्ञ सूक्ष्मं स्थूलञ्च. ३. D. omits च. ४. In A. धर्मः
। पुंसः interchange their places. ५. B. C. and F. read सगुणो for
गो. ६. B. reads भट्टा for भाट्टा. ७. D. A. and MSS. of Tantra
rtica read धर्मः स्थापक इष्यते for धर्मत्वं स्थापयिष्यते. ८. B. C. D.
। F. read तद्रूपेण for तद्रूप्येण.

इति । प्राभाकरास्तु कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्यमानं धा-
त्वर्थसाध्यं स्वर्गादिफलसाधनमात्मगुणं धर्ममाहुः ।

दुर्विवेच्यत्वं च महाभारते धृष्टद्युम्नेनोक्तम्—

‘अधर्मो धर्म इति च व्यवसायो न शक्यते ।

कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् अतो न व्यवसाम्यहम्’ ॥

(म. भा. आ. १९६. ११. १२)

इति । ईदृशस्यापि धर्मस्य स्वरूपमव्याकुलो जानातीत्यस्ति
तत्र प्रावीण्यम् । धर्मस्वरूपं च विश्वामित्र आह—

*‘यमार्याः क्रियमाणं तु शंसन्त्यागमवेदिनः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ते तमधर्मं प्रचक्षते ॥

ईदृशस्य हि धर्मस्य स्वरूपं व्याकुलो न तु ।

जानातीत्यस्ति तत्रापि प्रावीण्यं धर्मशालिनाम्’ ॥

इति । मनुरपि—

---

* आर्याः पूज्या विद्वांसः यं धर्ममिति शंसन्ति स धर्मः । यं निन्दन्ते
स अधर्मः एतेन वेदप्रोक्तोऽपि आर्योऽनादृतो धर्मो न भवतीति स्पष्टं
भवति ।

---

१. B. C. and F. read -शब्देन for -शब्दैः. २. All but A. and I. read
दुर्विवेचकत्वं for दुर्विवेच्यत्वम्. ३. A. B. C. D. E. F. and I. substitute
ततो for अतो. In the Mahābhārat text in the first line we find वा for
च; and in the second line ततोऽयं न व्यवस्यते. ४. For विगर्हन्ते D.
reads गर्हयते.

‘विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।

हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं* निबोधत’ ॥

(म. स्मृ. २. १.)

इति । नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव स्यात् । तथाहि विश्वामित्र-मनुवाक्याभ्यां तावत् सामान्याकारः प्रतीयते । नतु द्रव्य-गुणादिरूपो विशेषाकारः । वादिनस्त्वत्र विप्रतिपन्नाः— इति भवतैवोक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य महाभारते राजधर्मे स्मर्यते—

‘न कल्माषो न कपिलो न कृष्णो न च लोहितः ।

अणीयान् क्षुरधारायाः को धर्मं वक्तुमर्हति’ ॥

इति । नैष दोषः । उक्तवाक्ययोरधर्मव्यावृत्तस्याकारविशेषस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेश्च समाधातुं शक्यत्वात् । स्वर्गादिसाधनस्य शास्त्रैकसमधिगम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन सर्वसम्प्रतिपत्तेः । स चातिशयो द्विविधः । द्रव्यादिनिष्ठः आत्मनिष्ठश्च । तत्रात्मनिष्ठस्यातिशयस्य साक्षात्

* राग-द्वेषरहितैः विद्वद्भिः वेदविद्भिः । सद्भिः धार्मिकैः । हृदयेन अभिमुख्येन श्रेयःसाधनत्वेन अभ्यनुज्ञातः एवंविधो यो धर्मः तं निबोधत इति योजना । एतेन— ‘वेदप्रमाणकः श्रेयःसाधनं धर्मः’ इति धर्मलक्षणं मनुराहेत्यवगन्तव्यम् । हारीतोऽप्येवमेवाह—‘श्रुति-प्रमाणको धर्मः’ इति । एवं सति मीमांसकाभिमतस्य मन्वादिस्मृतिकाराभिमतस्य च धर्मलक्षणस्य न कश्चिद्वेद इति स्पष्टम् ।

१. D. reads तदेवं धर्मस्वरूपं निरूपितमेव for नन्वेवं धर्मस्वरूपमनिरूपितमेव.
२. A. reads धर्मस्वनिरूपित- for धर्मस्वरूपमनिरूपित-. ३. A. omits हि. ४. D. omits गुणादि-. ५. D. reads तदेव- for एतदेव-. ६. The same राजधर्मेषु for राजधर्मे. ७. A. has तु for च. ८. B. C. and F. read नैवो-क्तदोषः for नैष दोषः. ९. All MSS. concur in reading शक्यते for शक्यत्वात्. १०. D. reads -समधिगम्यस्यापि विषयस्य धर्मत्वेन for -समधि-गम्यस्यातिशयस्य धर्मत्वेन.

फलसाधनत्वात् फलनिष्पत्तिपर्यन्तं चिरकालमुपस्थानाच्च
तद्विवक्षया आत्मगुणोऽपूर्वशब्दवाच्यो धर्मः—इति तार्किक-
प्रभाकरावाहृतुः। उक्तस्यापूर्वस्य फलोत्पत्तिदर्शात्त्वमभिप्रेत्य
तत्साधनभूतो द्रव्याद्यतिशयो धर्मः—इत्याहुर्भाट्टाः। ब्रह्म-
वादिनामप्येतदविरुद्धम्। ‘व्यवहारे भट्टनयः’* इत्यभ्युपगमात्।
एवं धर्मस्वरूपे निरूपिते सति अव्याकुलत्वेन तदभिज्ञत्वं
सम्भवति।

चतुर्णां वर्णानां मध्ये धर्मकोविदैरसाधारणधर्माभिज्ञैः कर्तव्यं
विस्तरात् ब्रूहि। स च कर्तव्यो धर्मो द्विविधः। स्थूलः
सूक्ष्मश्च। मन्दमतिभिरपि सुखेन बुध्यमानः शौचाचमन-
सन्ध्यावन्दनादिः स्थूलो धर्मः। शास्त्रपारङ्गतैः पण्डितैरेव
बोद्धुं योग्यः इतरेषामधर्मत्वभ्रान्तिविषयो द्रौपदीविवा-
हादिः सूक्ष्मो धर्मः। तथा च महाभारते—द्रुपदः एकस्याः

* वेदान्तिनस्तु ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिवाक्येभ्यः आत्मज्ञान-
मेव परमं धर्मं वदन्ति। तथापि व्यवहारदशायां तस्यानुपयोगात् आ-
त्मज्ञानसमकालमेव व्यवहारस्य लोपाभावाच्च ‘व्यवहारे भट्टनयः’ इति
मीमांसकोक्तन्याय एव आदर्तव्य इत्याहुः।

१. B. C. and F. read -मवस्थानात् for -मुपस्थानात्. २. D. reads प्रभाकरा
for प्राभाकरा-. ३. B. C. and F. prefix भाट्टास्तु to उक्तस्य; and omit the
भाट्टा at the end of the sentence. ४. D. reads -दृश्यत्व- for -दृशात्व-.
५. Except A. and I. all others read द्रव्यातिशयो for द्रव्याद्यतिशयो.
६. All but A. read तस्य instead of सति. ७. A. reads भवति for संभवति.
८. B. reads साधारणधर्मातिरिक्तं; while all others except A. and
-रसाधारणधर्मातिरिक्तं for -रसाधारणधर्माभिज्ञैः. ९. Except B. C. and I.
all others read स्थूलधर्मः for स्थूलो धर्मः. १०. G. reads शास्त्रधर्मपारङ्गतैः.
११. All but H. omit महा-.

कन्यायाः बहुपतित्वं लोक-वेदविरुद्धं मन्वानः अधिचिक्षेप ।
तत्र लोकविरोधः स्फुट एव । तिर्यक्ष्वपि एकस्यां गावि वृषभ-
द्वययुद्धदर्शनात् । वेदे ऽप्येवं श्रूयते । 'एकस्य बह्वो जाया
भवन्ति नैकस्यै बहवः सह पतयः' (तै. सं. ६. ५. ४) इति ।
'यदेकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे जाये
विन्दते । यत्रैकां रशनां द्वोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ
पती विन्दते'— इति च ।

तत्र—

* 'लोक-वेदविरुद्धो ऽयं धर्मो धर्मभृतां वर' ।

(म. भा. आ. १९५. २८.)

* लोकविरुद्धः लोकाचारविरुद्धः । वेदविरुद्धः 'एकस्य बह्वो'
इत्यादिवेदवाक्यविरुद्धः । 'नैकस्यै बहवः सह पतयः' इत्यस्यां श्रुतौ
'सह' इत्यनेन युगपद्बहुपतित्वनिषेधो विहितः न तु समयभेदेन ।
अतो नैकस्मिन् समये पञ्च पतयो भवितुमर्हन्ति इति भावः । अत्र
'कर्तुमर्हसि कौन्तेय कस्मात्ते बुद्धिरीदृशी' इत्युत्तरार्द्धमनुसन्धेयम् ।

१. A. and I. योषितः for कन्यायाः. २. A. reads आचक्षे; and all the
maining MSS. except H. and I. read आचिक्षेप for अधिचिक्षेप. ३. All
at A. add इति to एव. ४. All except A. read ययैकस्यां for तिर्यक्ष्वपि
कस्यां. ५. H. reads वेदे चैवं for वेदेऽप्येवं. ६. A. B. C. F. and I. read
कस्या for नैकस्यै. ७. B. C. D. F. H. and I. omit सह; while A. and
read स्युः for it. ८. H. reads उपव्ययति for परिव्ययति. ९. A. omits
. १०. A. reads धर्मवतां for धर्मभृतां; in all MSS. and printed copies
with these lines are said to be the saying of युधिष्ठिर, but in the
original Mahābhārata we find that the first line is addressed to युधिष्ठिर
'दुपद'; and reads as follows:—लोक-वेदविरुद्धं त्वं नाधर्मं धर्मविच्छुचिः ।
तुमर्हसि कौन्तेय, &c. The second line is addressed to दुपद by युधिष्ठिर
and reads as त्रिषो वयं गतिम्. This change of lines is evidently a mistake.

इति वदतः वृषदस्य भ्रान्तिनिवृत्तये युधिष्ठिर आह—

‘सूक्ष्मो* धर्मो महाराज नास्य विद्वो गतिं वयम्’ ॥

(म. भा. आ. १९२. २९.)

इति । धर्मत्वं च बहुपातित्वस्य तत्रैव बहुधा प्रपञ्चितम् ।
एवं धर्मव्याधोपाख्याने-विद्याभ्यासात् गरीयसी मातापितृ-
शुश्रूषा । विनाऽप्यभ्यासं तच्छुश्रूषयैव तस्य ज्ञानोत्पत्तेः—
इति प्रतिपाद्य सूक्ष्मत्वं धर्मस्य निगमितम्—

‘बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम’ ॥

(म. भा. व. २०६. ४२)

इति । इत्थं स्थूल-सूक्ष्मयोः सद्भावात् युक्तस्तदुभय-
विषयः प्रश्नः ॥ १७ ॥

उक्तप्रश्नस्य वक्ष्यमाणोत्तरस्य चे असाङ्कर्यायोत्तरमव-
तारयति—

व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ॥ १८ ॥

धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलं च विस्तरात् ।

इति । मुनिमुख्य इति विशेषणेन सूक्ष्मनिर्णयकौशलं
दर्शितम् । ननु-कस्यायं श्लोकः ? । न तावत् व्यासरः ।

* अत्र ‘पूर्वेषामानुपूर्व्येण यातं वर्त्मानुयामहे’ इत्युत्तरार्धमनुसन्धे-
यम् । पूर्वेषां प्रचेतःप्रभृतीनाम् । तथा च प्रचेतसो नाम दश भ्रातरः
एकस्मिन्नेव समये वार्षी नामैकां कन्यामुपयेमिरे इति श्रीमद्भागवते
चतुर्थस्कन्धे दृश्यते ।

१. H. J. (नक्षपण्डित) reads विद्वो for विद्व. २. D. reads प्रश्न उक्तः ।
प्रश्नस्य वक्ष्यमाणो-; and H. also has the same but only omits प्रश्नस्य.
३. D. substitutes वा for च. ४. A. omits इति.

प्रश्नरूपत्वाभावात् । नापि पराशरस्य । उत्तररूपतायाः अभा-
वात् । ननु—अत्यल्पमिदमुच्यते । आद्यश्लोके अपि चै समा-
नमिदं चोद्यम् । एवं तर्हि ईदृशेषु सर्वेषु परिहारो ऽन्वेष्टव्यः ।
उच्यते । पराशर एव भाविशिष्यबुद्धिसमाधानाय स्वकी-
यवृत्तान्तज्ञापकान् ईदृशश्लोकान् निर्ममे—इति ब्रष्टव्यम् ।
भारतादौ व्यासवृत्तान्तश्लोकानां व्यासेनैव निर्मितत्वे सर्व-
सम्प्रतिपत्तेः ॥ १८ ॥

वक्ष्यमाणधर्मरहस्यग्रहणाय अप्रमत्तत्वं विधत्ते—

शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयस्तथा ॥ १९ ॥

इति । तत्र मुनिसम्बोधनेनैव पुत्रस्य सम्बोधने सिद्धे
अपि सम्प्रदायप्रवर्तकत्वेन विशेषतस्तत्सम्बोधनम् ॥ १९ ॥

धर्मे श्रद्धातिशयाय धर्मस्य प्रवाहरूपेण अनादितां वक्तुं
स्मृतिशास्त्रस्य स्मर्तृणां च सृष्टि-संहारौ संक्षिप्याह—

कल्पे कल्पे क्षयोर्त्यक्त्या ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः ।

श्रुति-स्मृति-सदाचारनिर्णेतारश्च सर्वदा ॥ २० ॥

इति । कल्प्यते जगदस्मिन् काले इति सृष्ट्यादिमारभ्य
प्रलयोपक्रमपर्यन्तो जगदवच्छिन्नः कालः कल्पः । स च

१. B, C, and F. read प्रश्नरूपत्वस्याभावात्; and D, E, and G. प्रश्नरूपस्या
ऽभावात् for प्रश्नरूपत्वाभावात्. २. All but A. read उत्तररूपत्वा ऽभावात्
or उत्तररूपतायाः अभावात्. ३. A, D, and I. omit च. ४. D. reads
शिष्यबुद्धि समाधाय for -शिष्यबुद्धिसमाधानाय. ५. A. reads निर्मितत्वेन
or निर्मितत्वे. ६. C. and F. read शास्त्रस्मर्तृणां for शास्त्रस्य स्मर्तृणां
A. and I. reads कर्तृणां for स्मर्तृणां. ७. Except A, J. and K.
all others read क्षयोर्त्यक्तौ for -क्षयोर्त्यक्त्या; but B. has in its margin
त्या for -त्तौ. ८. A. reads -समाचार for -सदाचार.

द्विविधः । महाकल्पो ऽवान्तरकल्पश्च । मूलप्रकृतेर्यः सर्गः
तमारभ्य चतुर्मुखायुःपरिमितो महाकल्पः । चतुर्मुखस्य दिन-
मात्रमवान्तरकल्पः । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘ब्राह्ममेकमहः कल्पस्तावती रात्रिरुच्यते ।

चतुर्युगसहस्रं तत् कल्पमाहुर्मनीषिणः’ ॥

इति । सो ऽयमवान्तरः कल्पः । महाकल्पस्तु ब्राह्मेण मानेन
शतसंवत्सरपरिमितः इति पुराणादिषु प्रसिद्धम् । ‘कल्पे कल्पे’
-इति वीप्सया द्विविधानामपि कल्पानामसंख्यत्वं विवक्षितम् ।
तथा च लिङ्गपुराणे—

‘एवं कल्पास्त्वसंख्यातो ब्रह्मणो ऽव्यक्तजन्मनः ।

कोटिकोटिसहस्राणि कल्पानां मुनिसत्तमाः’ ॥

(लिं. पु. १. ४. ४९.)

इति । तत्र द्वयोर्द्वयोः कल्पयोर्मध्ये क्षयो भवति । स च क्ष-
यश्चतुर्विधः । नित्यो नैमित्तिकः प्राकृतिक आत्यन्तिकश्चे-
ति । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

चतुर्धा ऽयं पुराणेषु प्रोच्यते प्रतिसच्चरः* ॥

* प्रतिसच्चरः प्रलयः । ब्रह्मणो दिवसानुरूपं निमित्तमनुरुध्य प्रवृत्तः
नैमित्तिकः । महदादीनां प्रकृत्युद्भूतत्वात् तेषां यत्र लयो भवति स प्रा-
कृतो लय इत्यभिधीयते । आत्मतत्त्वज्ञानेन जगन्मिथ्यात्वनिश्चये सर्व-

१. II. adds अव before मूल- and D. reads आमूल instead of मूल- २. D.
reads चतुर्मुखयुगपरिमितो for चतुर्मुखायुःपरिमितो. ३. A. omits अव.
४. D. reads -मवतारकल्पः for. -मवान्तरः कल्पः. ५. H. reads प्रसिद्धः for
प्रसिद्धम्. ६. D. reads वीप्सायां for वीप्सया. ७. Except H. all
others read लिङ्गपुराणम् for लिङ्गपुराणे. ८. In Ling Purana we find
कल्पास्तु संख्याता. ९. B. C. F. and H. omit कल्पयोः; while C. and F.
omit also the second द्वयोः. १०. In Kūrma Purana we find पुराणेऽस्मिन्.

यो ऽयं सन्दृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विह ।
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
 महद्देवदिविशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ॥
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ।
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ' ॥

(कू. पु. १. २. ४३. ५-९)

इति । तत्र प्राकृतः प्रलयः स्कन्दपुराणे सूतसंहिताया-
 मेवं निरूपितः—

‘ त्रिशतैः षष्टिभिः कल्पैर्ब्रह्मणो वर्षमीरितम् ।
 वर्षाणां यत् शतं तस्य तत्पैरार्धमिहोत्तरे ॥
 ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिश्रेष्ठाः मायायां लीयते जगत् ।
 तथा विष्णुश्च रुद्रश्च प्रकृतौ विलयं गतौ ॥
 ब्रह्मणश्च तथा विष्णोस्तथा रुद्रस्य सुव्रताः ।
 मूर्तयो विविधास्तेषु कारणेषु लयं ययुः ॥
 माया च प्रलये काले परस्मिन् परमेश्वरे ।
 सत्य-बोध-सुखा-ऽनन्त-ब्रह्म-रुद्रादिसंज्ञिते’ ॥

(मू. सं. १. ८. १४.-१८.)

स्यापि जगतः शुक्तिस्वरूपज्ञानसमकालमेव यथा तत्रारोपितस्य रजतस्य
 नाशः तद्वत् नाशो भवति स एव आत्यन्तिकः प्रलयः । अधिष्ठानज्ञानोत्तरं
 तस्यात्यन्तिकनाशात् अस्यात्यन्तिकप्रलयसंज्ञा ।

१. In the text of K. P. we find त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनी-
 षेभिः after this line. २. In Kūrma Purana we find महद्देवदिवं. ३. A.
 reads तत्पैराख्यमिहोच्यते; and H. reads तन्महाशुरिहोच्यते for तत्पैरार्ध-
 मेहोच्यते; and in the text of Sūta Sanhita we find द्वि- for the same.
 ४. J. (नन्दपण्डित) reads मुनिश्रेष्ठ for मुनिश्रेष्ठाः. ५. A. and I. read
 सुखानन्ते ब्रह्म- for सुखानन्त-ब्रह्म-. ६. E. G. and H. read-संहिते for
 संज्ञिते.

इति । तथा चे कौर्मे ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
दिलयः पठ्यते—

* संस्थितेष्वेव देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु ।
गुणैरशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥
तद्वारितत्त्वं सगुणं प्रसते हव्यवाहनः ।
तेजस्तु गुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत् ।
भूतादौ च तथा ऽऽकाशां लीयते गुणसंयुतः ॥
इन्द्रियाणि तु सर्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम् ।
वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
वैकारिकस्तेजसश्च भूतादिश्च सत्तमाः ॥
त्रिविधो ज्यमद्वङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
महान्तर्मेभिः सद्भितं प्रकृतिर्प्रसते द्विजाः ॥'

(कृ. पु. १. २. ४४. १४-१९)

इति । एवं विष्णुपुराणादिषु प्राकृतप्रलयो द्रष्टव्यः । एव-
मेव प्रलयमभिप्रेत्य भगवान् वादरायणः सूत्रयामास—' वि-

* संस्थितेषु स्वस्वकारणे लीनेषु । ब्रह्म-विष्णु-शिवाः रजः-सत्त्व-तमा-
पाधयः । ते स्वस्वगुण एव लीयन्ते । यदा भगवान् सिसृक्षुर्भवति तदा
रजोगुणमाविश्य ब्रह्मरूपेण जगन्मृजति । एवं स्थित्यर्थं प्रलयार्थं च
सत्त्वतमसी आविश्य विष्णु-शिवरूपेण जगत् पालयति नाशयति च ।
एवमेव प्रलये निर्गुणस्वरूपणावतिष्ठन् गुणान् विसृजति तदा तदुपा-
धयः ब्रह्मादयः विलीयन्ते इति पौराणिकानामाशयः ।

१. A. C. E. F. G. and H. omit च ; D. reads कूर्मपुराणे for कौर्मे. and
omits च. २. B. C. E. F. G. and H. read -एव for -एवयः; while D. -एव
for the same. ३. D. reads वारिणि for वारिषु. ४. All except A. and I. read
स वाततत्त्वं, for तद्वारितत्त्वं; and in Kūrma Purana we find स वारितत्त्वं.
५. In Kūrma Purana we find स्वगुणसंयुक्तं. ६. In Kūrma Purana
this word is treated as neuter gender. ७. All except A. and I. read
-जायते for -प्रसते. ८. Except H. and I. all others read -लयां for प्रलयां

पर्ययेण तु क्रमो ऽत उपपद्यते च' (शा. सू. २. ३. १४)
इति । अतो ऽस्मात् सृष्टिक्रमात् विपर्ययेण प्रलयक्रमां
ऽभ्युपगन्तव्यः । सृष्टिक्रमस्य तत्रत्येषु पूर्वसूत्रेषु विचारितत्वात्
'अतः' शब्देन परामर्शः । उपपद्यते ह्ययं विपरीतक्रमः ।
उत्पादनकारणभूतायां मृद्यवस्थितायां कार्यस्य घटस्य विली-
यमानत्वात् । यदि सृष्टिक्रम एव प्रलये ऽप्याद्रियेत तर्ह्यवस्थिते
ऽसृष्टिनाशः प्राप्नुयात् । न त्वेवं कश्चित् दृष्टम् । तस्मादुपपन्नो
विपरीतक्रमः । तथा सति-सृष्टौ परमात्माद्यतदेहान्तस्य क्रमस्य
क्षयमाणत्वात् प्रलये तद्विपर्ययेण अस्मद्देहादिपरमात्मान्तः
क्रमो युक्तः । प्राकृतप्रलये प्रकृत्यन्तः क्रमो वक्तव्यः—इति
त् । बाढम् । उच्यत एवासौ । परमात्मनः प्रकृतित्वात् ।
या च बहुचोपनिषदि परमात्मनो जगत्प्रकृतित्वं ध्रूयते—
आत्मा* वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मिषत् ।
'ईक्षत लोकान्नुसृजा इति । स इमान् लोकान्सृजत' (ऐ.
: १. १.) इति ।

* आग्नेतेः अन्तेः भूततेः वा आत्मा परः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वमन्तः-
सर्वजितः नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावः अजः अजरः अमरः अमृतः
भयः अद्वयो 'वा' । 'इदं' नाम-रूप-कर्मभेदाभिन्नं जगत् । 'अये'
ष्टिः प्राक् । 'एक एव आसीत्' । 'नान्यकिञ्चन' किञ्चिदपि 'मिष-
' निमिषत् व्यापारवत् इतरदा । मायायाः सत्त्वेऽपि तदानीं तस्या
यापार्यभावात् व्यापारवतो ऽन्यस्य निषेधः । 'स ईक्षत' इत्यादि मुग-
मन्यत् ।

१. Except A. and I. all others read न त्वेवं for न त्वेवं. २. B. C. F.
and G. read परमात्मादेरेतदेहान्तस्य, and E. H. and I. परमात्मादेरस्मद्दे-
हान्तस्य. ३. H. adds तु after प्रलये, while omitting सत्. ४. B. C.
and F. read अस्मादेहादिपरमात्मा- for अस्मद्देहादिपरमात्मा-

ननु—श्वेताश्वतरोपनिषदि मायायाः प्रकृतित्वं परमात्म-
नस्तन्नियन्तृत्वं श्रूयते—

‘मायान्तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम्’ ।

(श्वे. उ. ४. १०.)

इति । नायं दोषः । मायायाः परमात्मशक्तित्वेन शक्ति-
मतो ऽप्यात्मनः प्रकृतित्वावश्यम्भावात् । दहनशक्तियुक्तं
ऽग्नौ दाहकत्वेव्यवहारदर्शनात् । आत्मशक्तित्वं च मायाया-
स्तस्यामेवोपनिषदि श्रुतम्—

‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ ।

(श्वे. उ. १. ३.)

इति । वादरायणश्च प्रथमाध्यायोपान्त्याधिकरणं माया-
विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वं निमित्तत्वं च—इत्युभयविध-
कारणत्वमुपपादयामास* । कुलालवत् चेतनत्वात् निमित्तत्वम् ।
घटे मृद इव स्वकार्ये तस्यानुगमात् प्रकृतित्वम् । अनुगम्यते
हि जगति मायाविशिष्टं ब्रह्म । तत्र सच्चिदानन्दत्वं ब्रह्मणो
लक्षणम् । विकारित्वन्तु मायायाः । तदुभयमपि हि जगत्-
वेक्षामहे । ‘घटोऽस्ति’—इति सद्रूपत्वम् । ‘घटो भाति’—इति चिद्रू-

* द्रष्टव्यमिदं ‘प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (१. ४. २३.)
इत्यादिषु सूत्रेषु शारीरभाष्ये ।

१. D. reads दाहकत्वेन for दाहकत्व-; while B. C. and E. दाहकत्वे
for the same. २. Except A. E. G. and I. all others read चेतनत्वं for
चेतनत्वात्. ३. A. and I. read कार्ये for स्वकार्ये. ४. All but A. and I.
omit हि. ५. JI. reads नास्ति for भाति.

पत्वम् । 'घटः प्रियः'—इत्यानेन्दरूपत्वम् । 'घट उत्पद्यते
विनश्यति च'—इति विकारित्वम् । अयमेवार्थः उत्तरताप-
नीये श्रूयते—'सच्चिदानन्दरूपमिदं सर्वं सद्ब्रह्मैव सर्वं सत्
सदिति । चिद्ब्रह्मैव सर्वं कौशते काशते च इत्यादि' । (नृसिं.
उ. ता. ७.) तदेवमौपनिषदे मते ब्रह्मणो मूलप्रकृतित्वात्
स्मृति-पुराणयोश्च श्रुत्यनुसारित्वात् ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो
ऽत्र विवक्षित इति अवगन्तव्यम् । वैशेषिकादिमतसिद्धस्तु
ल्लयो ऽस्माभिर्नात्र प्रपञ्च्यते । तस्य पुरुषबुद्धिरूपतर्कमूलत्वेन
बुद्धिमद्भिः स्वयमेवोहितुं शक्यत्वात् ।

सम्प्रति श्रुत्यनुसारेणोत्पत्तिरभिधीयते* । सन्ति हि सृष्टि-
प्रतिपादिकाः ब्रह्मः श्रुतयः । तत्र 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीत्'† (ऐ. उ. १.१.) इत्यादि बहुचोपनिषद्वाक्यं पूर्व-
मुदाहृतम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै. उ. २. १. ३)
इत्युपक्रम्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'‡

* 'जगत' इति शेषो ऽत्रानुसन्धेयः ।

† व्याख्यातेयं श्रुतिः पूर्वम् ।

‡ 'तस्मात्' इत्यनेन मूलवाक्यसूत्रितं ब्रह्म परामृश्यते । 'एतस्मात्'
त्यनेन अनन्तरं 'सत्यं ज्ञानम्' इति यथा लक्षितं ब्रह्म ग्राह्यम् । तस्मादे-
तस्मात् ब्रह्मणः आत्मशब्दवाच्यात् आकाशः सम्भूतः समुत्पन्नः । आका-
शो नाम शब्दगुणो ऽवकाशकरो मूर्तद्रव्याणाम् ।

१. A. reads इत्याद्यानन्दरूपत्वम् for इत्यानन्दरूपत्वम्. २. A. and I.
mit सद्ब्रह्मैव सर्वं and read सत् सदिति चिदीस्थं सर्वं for सत् सदिति चिद्ब्रह्मैव सर्वं.
B. C. D. F. and G. have only one काशते; and A. and I. प्रकाशते
only. ४. A. स्मृत्यनुसारित्वात् for श्रुत्यनुसारित्वात्. ५. A. reads ब्रह्मावशेषो-
जगद्विलयो for ब्रह्मावशेषो जगद्विलयो. ६. All but A. and G. read -प्राप्ति-
स्तु. ७. A. प्रलयो for लयो. ८. All except A. and D. read
तस्माभिः प्रपञ्च्यते omitting अत्र in the middle. ९. C. and F. omit संप्रतिः
while A. and I. substitute अथ for it.

(तै. उ. २. १. ७) इत्यादिकं तैत्तिरीयवाक्यम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छां. उ. ६. २. १) इत्युपक्रम्य 'तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजो ऽमृजत' (छां. उ. ६. २. ३) इति छन्दोगवाक्यम् ।

‘यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः

सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः

प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति’ ॥

(मुं. उ. २. १. १)

इत्यथर्ववाक्यम् । 'तद्ददं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नाम-
रूपाभ्यामेव व्याक्रियत' (वृ. उ. १. ४. ७) इति वाजस-
नेयवाक्यम् ।

ननु-नैतेषु वाक्येषु सृष्टिर्व्यवस्थापयितुं शक्यते । विप्रनि-
पत्तेर्बहुलत्वात् । आत्म-ब्रह्म-सद्-क्षरा-ऽव्याकृतशब्दैर्वैद्यानि
वस्तूनि कारणतया श्रूयन्ते । न च एकस्य जगतो विलक्षणानि
बहून्युपादानानि युक्तानि । नैष दोषः । आत्मादिशब्दैरेकस्यैव

* व्याकृतस्य जगतः व्याकरणात् प्राक् या बीजावस्था तां निर्दि-
दिक्षुः श्रुति-स्मृति-पुराणेषु वृक्षरूपत्वेन प्रतिपादितो ऽयं संसारवृक्षः इत्याह ।
तद्वेतदिति । 'तत्' बीजावस्थं जगत् प्रागुत्पत्तेः । भूतकाल म-
म्बन्धित्वादव्याकृतभावितो जगतः मुखग्रहणार्थं ऐतिह्यप्रयोगो 'ह'
शब्दः । तदेव इदं इदमेव च तत् अव्याकृतं आसीत् ।

१. A. and I. read तैत्तिरीयक- for तैत्तिरीय-. २. For विविधा सोम्य
भावाः A. reads प्रवर्तन्ते हि भावाः. ३. D. omits the passage from वाच्यानि
up to आत्माविशब्दै-. ४. A. omits युक्तानि.

वस्तुनो ऽभिधीयमानत्वात् । आत्म-ब्रह्मशब्दयोस्तावदेकैकार्थत्वं स्पष्टम् । ब्रह्मवाक्यशेषे 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः' इत्युक्तत्वात् । सदात्मशब्दयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् । आत्मशब्दस्य स्व-परवाचित्वात् । सत्तायाश्चौपनिषदैः* सर्व-स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । अनुभूयते च सत्तायाः सर्वस्वरूप-त्वम् । नरविषाणादीनामपि ज्ञानजनकत्वस्वीकारेण सत्स्वरूप-त्वात् । अक्षरशब्दश्च 'अश्रुतः'—इति वा 'न क्षरति'—इति वा परमात्मानमाचष्टे । अव्याकृतशब्दो ऽपि तस्मिन् योजयितुं शक्यते । वि-स्पष्टं आ-समन्तात् कृतम्—इति व्युत्पत्त्या जगतः प्रतीतियोग्यस्थूलत्वदशा व्याकृतम् । 'न व्यौकृतम्'—इति अव्याकृतशब्दः सूक्ष्मत्वदशामाह । एकस्यैव वस्तुनः स्थूल-सूक्ष्मदशो जगद्ब्रह्मशब्दाभ्यामुच्येते । विवर्तवादिभिः† अखण्डैकरसस्य ब्रह्मणो जगद्रूपेण प्रतिभासाभ्युपगमात् । तस्मात् अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां शब्दानां एक एवार्थः ।

* उपनिषत्प्रमाणका औपनिषदाः वेदान्तिन इत्यर्थः ।

† विवर्तो नाम अन्यस्यान्यरूपेण प्रतिभासनम् । अस्मिन् विवर्तवादे अधिष्ठानस्य विवर्तरूपेण प्रतिभासनं न तु तद्रूपत्वप्राप्तिः । यथा शुक्तेः रजतरूपेण प्रतिभासनं न तु रजतरूपता । एवं ब्रह्म जगदाकारेण प्रति-भासते न तु तदन्यथाभावः । परिणामवादे तु जगद्रूपेण ब्रह्मणः परिणम-नम् । तत्तु नेष्टम् । आरम्भवादस्तु वैशेषिकाशनुमतः मूलप्रमाणाभावा-दुपेक्षितः ।

१. A. and I. read -वैकार्थ्यं for -वैकार्थत्वं. २. Except A. and I. all others take only तस्माद्वा एतस्मादात्मनः. ३. A. D. E. G. H. and I. read -जनक-त्वाकारेण for -जनकत्वस्वीकारेण. ४. A. omits न व्यौकृतम्. ५. D. omits एव. ६. E. G. and H. omit वस्तुनः, but read a च in its place. ७. B. C. D. F. and H. read विवर्तनादिभिः for विवर्तवादिभिः. ८. B. C. D. and E. read अव्याकृतान्तानामात्मादीनां पञ्चानां for अव्याकृतब्रह्मादीनां पञ्चानां.

ननु—केचित् असतो जगत्कारणत्वं श्रूयते । ‘असद्वा उद-
मग्र आसीत् ततो वै सदजायत’ (तै. उ. २. ७. १. २)
इति । मैवम् । तत्र सत्-असत् शब्दाभ्यां व्याकृताव्याकृत-
योरभिधानात् । श्रुत्यन्तरे—‘कथमसतः सज्जायेत’ (छां. उ.
६. २. २) इति शून्यस्य कारणताप्रतिषेधात् ।

ननु—प्रतीयमानजगदाकाररहितं शून्यादपि विलक्षणं चेत्
ब्रह्म तर्हि तत् कीदृशं बुद्धावाप्तोपयितव्यम् ?—इति चेत् ।
त्वयेदानीं प्रष्टुं यादृशमनूदितं तादृशमेव तदिति बुद्धिं समा-
धत्स्व । दृष्टान्तं चेत् पृच्छेसि न वयं वक्तुं शक्नुमः । तत्समन्य
वस्त्वन्तरस्याभावात् । तथा च श्रुतिः—

‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते

न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते’ ।

(श्वे. उ. ६. ८)

इति । यदि शिष्यव्युत्पादनाय दृष्टान्ताभासो श्रेष्ठः
तर्हि अद्वैताकारे सुषुप्तिर्निदर्शनम् । पुरुषार्थस्वरूपत्वे च विषया-
नन्दो निदर्शनीयः । ‘आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्’ (तै. उ.
३. ६. १) । ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (बृ. उ. ३. १. २८)

१. Except A. II. and I. all omit कचित्. २. For असतो, A. II. and I. read शून्यस्य ; D. अविकृतस्य ; while E. and G. विकृत्यन्यस्य. ३. D. II. and I. read -ज्जायत for -ज्जायेत. ४. We read with II. and I.; while all others read शून्यकारणता for शून्यस्य कारणता. ५. A. and D. omit तनु. ६. A. omits अवि. ७. A. reads बुद्ध्यावाप्तोपयितव्यम् for बुद्धावाप्तोपयितव्यम्. ८. A. and I. omit त्वया. ९. D. read यादृशमुदितं for यादृशमनूदितं. १०. D. and G. have पृच्छति instead of पृच्छसि. ११. A. has दृष्टान्ताभ्यासो for दृष्टान्ताभासो. १२. D. H. and I. सुषुप्तिर्निदर्शनम् in सुषुप्तिर्निदर्शनम्. १३. D. reads -स्वेऽत्र for -स्वे च ; while A. omits altogether. १४. After व्यजानात् A. and I. put in an इति before विज्ञान

इत्यादिश्रुतेः । अशेषशङ्कानिवृत्त्यपेक्षा चेत् ब्रह्ममीमांसां पठ
इत्यलमतिविस्तरेण ।

यावन्तं कालमभिव्यक्तजगदाकारोपेतं ब्रह्म पूर्वमासीत्
तावन्तमेव कालमनभिव्यक्तिदशायामवस्थाय पश्चादभिव्यक्तौ
प्रयतते । ननु—महाप्रलये कालो वा तदियत्ता वा कथं घटते ? ।
उच्यते । कं प्रत्येतच्चोद्यम् ? । न तावत् ब्रह्मवादिनं प्रति ।
तन्मते वियदाद्यनन्तभेदभिन्ने जगत्प्रतीतिं कल्पयन्त्या माया-
याः कश्चिन्महाप्रलयः एतावत्कालपरिमित आसीत्— इत्येवं
विधप्रतीतिमात्रकल्पने को भारः ? । परमाणुवादे ऽप्यस्त्येव
नित्यः कालः । प्रधानवादे पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यो बहिर्भूतस्य
कालतत्त्वस्याभावात् प्रधानमेव कालशब्देन व्यवहियताम् ।
अतः प्रलयकालावसाने परमेश्वरः सृष्टिं कामयते । तथा च
श्रुतयः—‘कामस्तदग्रे समवर्त्तताधि’ (नृ. पू. १. १)
‘सो ऽकामयत । बहु स्यां प्रजायेय’ (तै. उ. २. ६. १)
इति । ‘तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति’ । (छां. उ. ६. २. ३)
‘स ईक्षां चक्रे’ (प्र. उ. ६. ३) इत्याद्याः ।

ननु—कामो नाम मनोवृत्तिविशेषः, । ‘कामः सङ्कल्पो
विचिकित्सा श्रद्धा ऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धाभीरित्येतत् सर्वं
मन एव’ (श्वे. उ. १. ९. ३; मै. उ. ६. ३०) इति श्रुतेः ।
मनश्च भौतिकम् । ‘अन्नमयं हि सौम्य मनः’ (छां. उ. ६.-
९. ४) इति श्रुतेः । तथा सति भूतोत्पत्तेः पूर्वमविद्यमाने

१. A. reads अभिव्यक्त्यै for अभिव्यक्तौ. २. II. reads तदाद्यत्ता for तदियत्ता. ३. A. and I. drop -भिन्न-. ४. E. G. and H. read तावत्- instead of एतावत्-. ५. A. and I. read इत्यादि for इत्याद्याः. ६. All but A. and I. read च for सति.

मनसि कुतः कामः ? । उच्यते । न तावत् सैर्गसमये चोद्य-
मिदमुदेति । तन्मनसो भौतिकत्वाभावात् । नित्यायाः ईश्व-
रेच्छायाः मनोऽनपेक्षत्वाच्च । सिसृक्षात्वं तु सर्गोपहितत्वाका-
रेण नित्येच्छायामुपपद्यते । औपनिषदे मते तु जीवेच्छायाः
भौतिकमनःकार्यत्वेऽपि ईश्वरेच्छायाः मायापरिणामरूपत्वात्
न मनसोऽपेक्षा अस्ति । अन्तरेणापि देहेन्द्रियाणि अत्रोपपद्यन्-
न्नाशक्तिरचिन्त्या परमेश्वरस्य श्रुतिव्यवगम्यते-

‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविकी ज्ञान-बलक्रिया च’ ॥

(श्रं. उ. ६, ८)

इति ।

‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ।

(श्रं. उ. ३, १९)

* तस्येश्वरस्य कार्यं शरीरम् । करणम् चक्षुरादिसाधनम् । तस्य स-
भावसिद्धा ज्ञानक्रिया बलक्रिया च शक्तिः श्रूयते । सर्वविषयज्ञानप्रवृत्तिः
ज्ञानक्रिया । स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं वशीकृत्य नियमनं बलक्रिया ।

१. Except A. and I. all others substitute तर्क for सर्ग. २. All
except A. and I. omit तु. ३. E. G. and H. omit अपि, and D. reads
-कार्यत्वेन for -कार्यत्वंऽपि; while H. reads -कार्यत्वं for the same. ४. B.
and F. -रूपत्वेन, and C. -रूपत्वे for -रूपत्वात्. ५. A. D. and I. read
मनोऽपेक्षा for मनसाऽपेक्षा. ६. C. D. E. F. G. and H. read परस्य शक्तिः
for परस्य शक्तिः.

इति च । एवं च सति—असद्भ्यस्य कथमुत्पादकत्वम् ? उत्प-
त्त्यमानानि वा वियदादीनि योग्यसामग्रीमन्तरेण कथमुत्पद्ये-
रन् ?—इत्यादीनि चोद्यान्यनवकाशानि । अचित्यशक्त्यैव
अशेषचोद्यानां दत्तोत्तरत्वात् । तस्मात् यथाश्रुति निःशङ्कैः
सृष्टिरभ्युपेतव्या । श्रुतिश्चैवमाह— ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन
आकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्रेरापः ।
अद्भ्यः पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । अन्नात्
पुरुषः’ (तै. उ. २. १. ७—१४) इति । तत्र पुरुषशब्देन शिरः-
गर्ण्याद्याकृतियुक्तो देहो अभिधीयते । स च देहो ब्रह्मादिः स्त-
म्भान्तो बहुप्रकारः । तत्र ब्रह्मदेहस्य निरतिशयपुण्यपुञ्जफल-
रूपत्वात् इतरसकलदेहकारणत्वेन अनादित्वम् । तथा च—

‘हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे

भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्’ ।

(ऋ.सं. ८. ७. ३. १; तै.सं. ४. १. ८)

इति श्रुतिः ।

‘ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।

विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता’ ।

(मुं. उ. १. १)

१. D. and H. read -मुत्पद्यन्ते, G. -मुत्पाद्यन्ते for -मुत्पद्येरन्; B. C. and
-मुत्पाद्येरन् for the same. After कथमुत्पद्यन्ते (the reading of H.) the
same puts in a new sentence तन्न । and then proceeds with इत्यादीनि.
D. omits अनवकाशानि. ३. A. substitutes अनन्त- for अचित्य-
-याकार- is the reading of A. instead of -याकृति- of all others.
A. and D. read -करणत्वेन. for -कारणत्वेन. ६. After तथा च A. adds
श्रुतिः; and B. C. D. F. H. and I. add श्रुति-स्मृती. ७. A. omits श्रुतिः.

इति च ।

‘*स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।

आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्मा ऽग्रे समवर्त्तत ’ ॥

(कू. पु. १. ५. ३८; वा. पु. १. ४. ६८-६९.)

इति स्मृतिः ।

एतेन विष्णु-महेश्वरदेहेयोरप्यादित्वं व्याख्यातम् । एकैने
चेतनेन गुणत्रयव्यवस्थायै देहत्रयस्य स्वीकृतत्वात् । तथा
मैत्रशाखायां श्रूयते—

‘तस्य प्रोक्ता अभ्यास्तनवो ब्रह्मा रूद्रो विष्णुरिति ।

अर्थ यो ह खलु वा वाऽस्य राजसो ऽंशो ऽसौ स

यो ऽयं ब्रह्मा । अथ ह खलु वा वाऽस्य तामसो ऽंशो

ऽसौ स यो ऽयं रुद्रः । अथ यो ह खलु वा वाऽस्य

सात्त्विकोऽंशो ऽसौ स यो ऽयं विष्णुः । स वा एष

एकस्तिधा भूतः ।’

(मै. उ. ५. १)

* नायं श्लोकः उपलब्धस्मृतिपुस्तकेषु कुत्राप्युपलभ्यते । केपु चित्
निबन्धेषु मनुनाम्ना ऽयं सङ्गृहीतः परं सम्प्रत्युपलब्धपुस्तकेषु नोपलभ्यते ।
अद्वैतब्रह्मसिद्धौ चतुर्थे मुद्गरप्रहारे ऽप्ययं श्लोक उदाहृतः । न तत्र
मनोर्नाम । प्रथमः शरीरी निर्गुणपरमेश्वरस्य प्रथमं सगुणं रूपमियर्थः ।

१. A. reads only विष्णु-महेश्वरयो- omitting -देहयो-; C. and F. substitute
-देवयोः for -देहयोः. २. B. C. and F. read चैतन्येन for चेतनेन. ३. A. and
H. in its correction on the margin read मैत्रेय- for मैत्र-. ४. In A. the
words विष्णु and रुद्र interchange their places. ५. A. and I. read ह be-
fore यो and insert an additional वै after यो. ६.—७. A. and I. replace
the each अथ in the beginning of both the lines by यथा. ८. Except
A. D. II. and I. all others read भुवः for भूतः.

इति । तथोत्तरतापिनीये मायां प्रकृत्य श्रूयते—

‘सैषा चित्रा सुदृढा बह्वङ्गुरा स्वयं
गुणभिन्नाङ्कुरेष्वपि गुणभिन्ना सर्वत्र
ब्रह्म-विष्णु-शिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता ।
तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र ’

(नृ. उ. ९)

इति । स्कन्दपुराणे अपि—

‘एक एव शिवः* साक्षात् सृष्टि-स्थित्यन्तसिद्धये ।
ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः कलनाभिर्विजृम्भितः’ ॥

इति । तदेवं ब्रह्म-विष्णु-महेश्वराः तस्मिन् महाकल्पावसाने
क्षीयन्ते । पुनस्तत्तन्महाकल्पादावुत्पद्यन्ते इति सिद्धम् ।

अक्षरार्थस्तु—क्षयसहिता उत्पत्तिः क्षयोत्पत्तिः तयोपल-
क्षिता भवन्ति—इति । एवं तत्तदवान्तरकल्पानामवसाने
प्रारम्भे च श्रुत्यादीनां निर्णेतारः क्षयोत्पत्तिभ्यामुपलक्ष्यन्ते ।
तत्र श्रुतिनिर्णेतारः—वेदविभागकारी व्यासः, तत्तद्वेदशाखा-
सम्प्रदायप्रवर्तकाः कठं-कौथुमादयः, कल्पसूत्रकाराः बौधाय-

* शिवः परमात्मा । ‘शिवं शान्त’मिति श्रुतेः । स एक एव सन्
सृष्ट्यादिसिद्धये मायागुणानाश्रित्य ब्रह्मादिरूपैः प्रकाशते ।

१. B. C. D. and F. यथोत्तर- for तथोत्तर-. २. D. and G. read
चेतस्यदीप्ता. ३. A. reads -विजृम्भते for -विजृम्भितः. ४. A. reads स्वस्मिन्
for तस्मिन्. ५. D. and I. eliminate -कल्प. ६. For -तत्तन्महाकल्पादौ A.
and I. read only -तत्कल्पादौ; and B. C. D. F. and H. read तत्र महा-
कल्पादौ. ७. A. omits क्षयोत्पत्तिः. ८. A. reads वेदविभागकरो for वेद-
विभागकारी. ९. A. and I. omit one सत्. १०. D. and F. read काठ- for
कठ-. ११. Except D. and G. all others read बौधायना for बौधायना .

नाश्वलायनापस्तम्बादयः, मीमांसासूत्रकृतौ जैमिन्यादयश्च ।
स्मृतिनिर्णेतारो मन्वादयः प्रसिद्धाः । तत्र पैठीनसिः-

‘तेषां मन्वङ्गिरोव्यास-गौतमाभ्युशनो-यमाः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः ॥

त्रिष्ण्वापस्तम्ब-हारीताः शङ्खः कात्यायनो भृगुः ।

प्रचेता नारदो योगी बौधायन-पितामहौ ॥

सुमन्तुः कश्यपो बभ्रुः पैठीनो व्यास एव च ।

सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः काष्णार्जिनिस्तथा ॥

जाबालिर्जमदग्निश्च लौगाक्षिर्ब्रह्मसम्भवः ।

इति धर्मप्रणेतारः* षट्त्रिंशदृषयस्तथा ’ ॥

ननु-किमियं परिसंख्या ? । मैवम् । तथा सति वत्स-म-
रीचि-देवल-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-कर्तु-ऋष्यशृङ्ग-लिखित-
छागलेया-ऽऽत्रेयादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृत्वं न स्यात् । आश्रमे-
धिके पर्वण्यैपि तत्तन्मुनिप्रोक्तधर्मानुक्रमणात् धर्मशास्त्रकर्त्तारि
र्वगम्यन्ते । ‘श्रुता मे मानवा धर्माः’-इत्युपक्रम्य एवं पठ्यते-

* ‘धर्मप्रणेतारः’ धर्मशास्त्रकर्त्तार इति यावत् । धर्मप्रणेतृसंख्या
विभिन्नासु स्मृतिषु पुराणादिषु च विभिन्नैव दृश्यते । कचिदष्टादश क-
चित् विंशतिरेवं कचिदधिका कचिन्म्यूना च दृश्यते सा च पूर्वमुपोद्घाते
विस्तरेण प्रदर्शितेत्यत्र संक्षेपः ।

१. A. B. C. F. G. and I. read बोधायन- for बौधायन-. २. C. substitutes
पैङ्गिनो for पैथिनो. ३. For व्यास A. and I. read व्याघ्र. ४. D. reads
-काष्णार्जिनि- instead of काष्णार्जिनि-. ५. A. and I. have लौकाक्षि-. in the
place of लौगाक्षि-; the former is not heard of. ६. A. omits -ऋतु-
७. After आश्रमेधिके पर्वण्यैपि D. adds -एते. ८. A. and I. drop अत्र.
९. A. reads इत्यनुक्रम्य for इत्युपक्रम्य.

'औमामहेश्वराश्चैव नन्दिधर्माश्च पावनाः ।
 ब्रह्मणा कथिताश्चैव कौमाराश्च श्रुता मया ॥ (१७)
 धूम्रायनकृता धर्माः काण्वा वैश्वानरा अपि ।
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च मार्कण्डेयाश्च कौशिकाः ॥ (१८)
 भरद्वाजकृता ये च बृहस्पतिकृताश्च ये ।
 कुण्डेश्वरकृताश्च कुणिबाहोश्च विश्वामित्रकृताश्च ये ॥ (१९)
 सुमन्तु-जैमिनिकृताः शाकुनेयास्तथैव च ।
 पुलस्त्य-पुलहोद्गीताः पार्वकीयास्तथैव च ॥ (२०)
 अगस्त्यगीताः सौधन्याः शाण्डिल्याः सौलभायनाः ।
 वाल्खिल्यकृता ये च ये च सप्तर्षिभिः कृताः ॥ (२१)

१. The author quotes this from Āśvamedhika Parva, but though we searched three different editions of that Parva, we have not found it. This and the subsequent quotations which the author says to have been quoted from the said Parva belong to Vriddha Gautama Smṛiti. The above mentioned Smṛiti contains a conversation between Yudhishthira and Kṛishṇa. Therefore we call the said Smṛiti the text of these quotations. Before this verse the text inserts the following three lines:-

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ॥ (१२)

गार्ग्या गौतमीयाश्च तथा बोपलितस्य च ।

परोक्षकृताः पूर्वमात्रेयस्य च धर्मतः ॥ (१६).

All except A. and I. substitute उमा- for औमा-. २. D. reads मम for मया. ३. B. C. E. F. and G. read धूम्रायनकृताः for धूम्रायनकृताः. ४. A. reads कण्वा, B. C. and F. काथा and E. G. काठा; while H. reads काव्या all for काण्वा. ५. D. and G. substitute वेखानसा for वैश्वानरा. ६. The text reads माण्डव्याः कौशिकास्तथा. ७. B. C. E. F. G. and H. read कुणितहेश्वर for कुणिबाहोश्च; while D. has कुणिनाहेश्वर. ८. The text reads पाराशर्याः, A. reads पावनीयाः for पार्वकीयाः, but we do not think that it ever was the name of any ऋषि or देवता. ९. A. I. and the text substitute सौद्वल्याः for सौधन्याः. १०. B. C. and F. read शौत्यभाजनाः, D. शौत्यभाजनाः, E. reads शौलभाजनाः, G. शौलभजनाः and H. शौलभजनाः all for सौलभायनाः. ११. The text inserts the following lines:-

आपस्तम्बकृता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ।

प्राजापत्यास्तथा याम्या माहेन्द्राश्च श्रुता मया ॥ (२२).

वैयाघ्रा व्यासगीताश्च विभाण्डककृताश्च ये ।
 तथा विदुरवाक्यानि भृगोरङ्गिरसस्तथा ।
 वैशम्पायनगीताश्च ये चान्ये एवमादयः । (२६)
 इति । 'सदाचारः' होलिकोद्वृषभयज्ञाहिनैवुकादिः ।

१. A. and I. read विभण्डक- for विभाण्डक-; while all others read वितण्डक- for the same. २. After this line there appears the following line in the text—

नारदीयकृता धर्माः कापोताश्च श्रुता मया ॥ (२३)

३. After this line the text inserts—

क्रौञ्च-मातङ्गगीताश्च वत्स-हारीतकास्तथा ॥ (२४)

पिङ्गवर्मकृताः काश्याः ये च वा वसुपालिताः ।

उद्दालककृता धर्मास्तथा औशनसाः पुनः ॥ (२५)

४. The following Slokas we find in Vishnu Dharmottara, Vol. I., Chap. 146, Slokas 36-42 both inclusive. Here also we find a conversation between Yudhishthira and Krishna. The Slokas are as follows:—

श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठा वा महाफला ।

पराशरकृताश्चैव तथाऽऽत्रेयस्य धीमतः ॥

ऋष्यशृङ्गस्य गार्ग्यस्य लिखितस्य यमस्य च ।

जाबालेश्च महाबाहो मुनेर्द्वैपायनस्य च ॥

औमामहेश्वराश्चैव जातिधर्माश्च पावनाः ।

कुणेश्च कुणिबाहेश्च काश्यपेयास्तथैव च ॥

बह्मविनकृताश्चैव शाकुनेयास्तथैव च ॥

अगस्त्यगीता मौद्गल्याः शाण्डिल्याः सौरभास्तथा ॥

भृगोरङ्गिरसश्चैव कश्यपोद्दालकोदिताः ।

सौमन्ता जैमिनीयाश्च पुलस्त्यस्य महात्मनः ॥

वैशम्पायनगीताश्च पिप्पलावकृताश्च ये ।

ऐन्द्राश्च वारुणाश्चैव कौबेरा वास्य-शौनकाः ॥

आपस्तम्बकृता धर्मास्तथा गोपालकस्य च ।

भृग्वङ्गिरःकृताश्चैव सौरा हारीतकास्तथा ॥

५. A. reads समाचारः for सदाचारः. ६. A. reads the following:— लोकं वृषभयज्ञाहिनैर्कृतादिः तस्य in the place of होलिकोद्वृषभयज्ञाहिनैवुकादिः while the sentence is altogether omitted by B. C. and F., but in the margin of B. सदाचारादयः precedes तस्य. At the beginning of the following sentence, E. H. and I. read होलाका- for होलिको- and G. हलाको- for the same.

तस्य निर्णेतारस्तत्तत्कुलवृद्धाः । चकारः उक्तानुक्तसमुच्च-
यार्थः । उक्ताः मन्वादयो ब्रह्मादयश्च स्मृतिशास्त्रकर्तारः ।
अनुक्तस्तु धर्मः । तस्यापि पूर्वकल्पान्ते क्षीणस्योत्तरकल्पादौ
सृष्टिर्भवति । तथा च वाजसनेयि-ब्राह्मणे सृष्टिप्रकरणे प्रजा-
पति-मन्त्रोर्मुण्ड्यादि-पिपीलिकान्तप्राणिनां चतुर्वर्णाभिमानिदे-
वतानाञ्च सृष्टिमात्मनाय अत्युग्रमपि क्षत्रियादिकं नियन्तुं
समर्थस्य धर्मस्य सृष्टिरात्मनायते-

‘स नैव व्यभवत् ।

तत् श्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः ।

तस्मात् धर्मात् परं नास्ति’ ।

(बृ. उ. १. ४. १४.)

इति । अस्यायमर्थः । स प्रजापति-मन्वादिरूपधारी जग-
त्कृष्टा परमेश्वरः प्रजाः सृष्ट्वा अपि तन्नियामकाभावात् कृत-
कृत्यत्वरूपं विभवं नैव प्राप्तवान् । ततो विचार्य नियामकत्वेन
श्रेष्ठं धर्ममतिशयेनासृजत् इति । अहो महादिदं धर्मस्य
सामर्थ्यम् । यत् क्षत्रियादिरूपो मारणे समर्थो अपि धर्माद्रीतः
कारप्रदानाद्यनुपयोगिनं याचकं विप्रादिकं न मारयति । प्रत्युत
तस्मै धनं ददाति । भटाश्चातिगूराः धनुः-खड्गादिधारिणो

१ D. substitutes तन्न for तत्तत्- २. A. H. and I. read वाजसनेय- for वाजसनेयि- ३. A. and I. read प्रजापतिर्मुण्ड्या- ४. H. drops -अपि.
५. All except A. and I. read समस्तस्य for समर्थस्य. ६. A. and I. omit धर्मात्. ७. E. G. and H. omit जगत्- ८. D. reads प्राप्तवान् for प्राप्तवान्.
९. A. and I. read -मतिशयेना- for -मतिशयेना-. १०. A. substitutes ताडयति for मारयति.

धिकरणे तदेव व्यावहारिकं नित्यत्वं सूत्रितम् । अतः कालिदासादिग्रन्थेष्विव वेदेष्वर्थावबोधपूर्विकायाः पदविशेषा-
वापोद्वापाभ्यां प्रवृत्तायाः वाक्यरचनायाः अभावादपौरुषेयत्वं
युक्तम् । ब्रह्मविवर्तत्वं वियदादेरिव वेदस्याप्यस्ति—इति मत्वा
शास्त्रयोनित्वाधिकरणे वेदकर्तृत्वं ब्रह्मणो दर्शितम् । अत एव
भट्टपादाः सत्यपि पुरुषसम्बन्धे स्वातन्त्र्यं निवारयामासुः—

‘यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता’ ।

इति । तस्मात् ‘स्वतन्त्रः कर्त्ता’ (पा. सू. १. ४. ५४)
इत्यनेन लक्षणेन लक्षितः कर्त्ता न कोऽपि वेदस्यास्ति ।

चकारः तु—शब्दार्थे वर्त्तमानो वैलक्षण्यमाह । सन्ति हि
बहवश्चतुर्मुख-मनुप्रभृतयः स्मृतिकर्त्तारः । वेदकर्त्ता तु न को-
ऽपीति वैलक्षण्यम् । ‘वेदं स्मृत्वा’ इत्यत्र वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन
द्वितीयाध्याये प्रथमपादे वर्णितः । तथा हि । ज्योतिष्टोमप्रक्रियायां
उपसंहारमेषु वक्ष्ये मन्त्राः श्रूयन्ते । ‘*याते अग्ने ज्याशया, रजा-

* उपलभ्यते चायं मन्त्रः वाजसनेयिसंहितायाम् । तत्र तु—

याते अग्ने ज्याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा

उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा ।

१. All except H. omit तु. २. B, C, and F. read वाक्यानुषङ्गन्यायेन instead of वाक्ये अनुषङ्गन्यायेन. After वाक्य- A. adds -पुराणानां before अनुषङ्गन्यायेन. ३. A. omits -च. ४. For द्वितीयाध्याये प्रथमपादे A. only reads द्वितीयाध्यायप्रथमपादे. ५. A. substitutes ईरितः for वर्णितः. ६. A. drops the letter -प्र- and reads -क्रियायां. ७. A. and I. read उपसंहारमेषु for उपसंहारमेषु; while D. reads simply उपसंहारमेषु for the same. ८. The author has quoted this mantra omitting the common words and Sabar Swami quotes (१. १. ४८) as follows:—याते अग्ने ज्याशया तनूर्वर्षिष्ठा गह्वरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत् त्वेषं वचो अपावधीत्स्वाहा, याते अग्ने रजाशया, याते अग्ने हराशया. Kánváś reads हरीशया. After reading the Bhāṣhya of Mahidhara on ज्याशया, रजाशया and हराशया we think these readings are incorrect.

शया, हराशया तनूर्वर्षिष्ठां गन्धरेष्ठा उग्रं वचो अपावधीत्
 त्वेष वचो अपावधीः स्वाहा' (वा. सं. ५. ८. ८)—इति ।
 तत्र 'अयाशया, रजाशया, हराशया'—इति पदभेदान्मन्त्र-
 भेदः । तत्र प्रथममन्त्रस्य तनूर्स्त्रियादि वाक्यशेषापेक्षा अस्ति ।
 प्रथममन्त्रः 'याते अग्ने'—इत्यमुं वाक्यादिमपेक्षते । *मध्य-
 मन्त्रश्चाद्यन्तावपेक्षते । तत्रैवं संशयः—किमपेक्षितार्थपरिपू-
 णाय लौकिकः कियानपि पदसन्दर्भो व्याहरणीयः? किं वा
 [यमाणं पदजातमनुषज्जनीयम्? इति । वाक्यादेः प्रथमम-
 न्त्रेणैव सम्बन्धात् वाक्यशेषस्य च चरममन्त्रेणैव सम्बन्धात्
 लौकिकाध्याहारः—इति पूर्वः पक्षः । वैदिकाकाङ्क्षायाः सति
 सम्भवे वैदिकशब्दैरेव पूरणीयत्वात् अन्यमन्त्रसम्बद्धानामपि
 शनां बुद्धिस्थैरेनाध्याहार्येभ्यः पदेभ्यः प्रत्यासन्नत्वाच्च
 अनुषङ्ग* एव कर्तव्यो नाध्याहारः—इति सिद्धान्तः । एवं च
 ति प्रकृते अपि 'कल्मसेन्द्रे धर्मान् स्मसति'—इति पदत्रयं

याते अग्ने रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

याते अग्ने हरिशया तनूर्वर्षिष्ठा० ।

(वा. सं. ५. ८. ८.)

एवं वर्तते । अत्र तु स एव संक्षेपेण मृहीतः । कश्चित् 'अयःशयाः० ।
 रजःशयाः० । हरिशयाः० ।' इति पाठोऽपि दृश्यते । स तु प्रामादिकत्वात्
 न्यः ।

* अयमनुषङ्गन्यायः शबरभाष्ये अनुषङ्गाधिकरणे (पू. मी. २.
 ४८) द्रष्टव्यः ।

१. H. reads इत्यनुवाक्यादिगतम्- for इत्यमुं वाक्यादिमः- but all others
 kept A. keep इत्यमुं and read वाक्यादिगतम्- for वाक्यादिमः- २. A.
 १ I. drop the second -म- and read मध्यमन्त्रस्त्वा- E. also with A.
 १ I. substitute तु for च. ३. A. H. and I. omit च ४. D. omits एव.
 All but B. and I. read सम्बन्धानां for सम्बद्धानां. ५. A. reads बुद्धि-
 स्थैरेना- for बुद्धिस्थैरेना-. ६. B. C. and F. omit च. ८. D. reads पूर्व-
 प्रकृते. ९. B. C. E. and F. repeat अन्तरे.

पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् । चतुर्मुखस्तस्मिन् महाकल्पे परमेश्वरेण
दत्तं वेदं स्मृत्वा तत्र विप्रकीर्णान् वर्णाश्रमादिधर्मान् संक-
ल्य स्मृतिग्रन्थरूपेण उपनिबध्नाति । तथा च पितामहव-
चनानि तत्र तत्र निबन्धकारैरुदाह्रियन्ते । चतुर्मुखस्य स्मृति-
शास्त्रकर्तृत्वं मनुना ऽप्युक्तम्—

‘इदं शास्त्रं तु कृत्वा ऽसौ मामेव स्वयमादितः ।

विधिवद्वाहयामास मरीच्यादीनहं मुनीन् ’ ॥

(म. स्मृ. १. ५५)

इति । यथा चतुर्मुखः तथैव स्वायम्भुवो मनुः तस्मिन्-
वान्तरकल्पे वेदोक्तधर्मान् ग्रह्णाति । मनुग्रहणेन अत्रि-
विष्णु-याज्ञवल्क्यादयः उपलक्ष्यन्ते । तदेवं प्रतिमहाकल्-
पेन तेन चतुर्मुखेन प्रत्यवान्तरकल्पं च तैस्तैर्मन्वादिभि
स्मृतिप्रणयनात् धर्मादिः प्रवाहिनित्यत्वं सिद्धम् । एतदेवा
भिप्रेत्य आश्रमेधिके पर्वणि पठ्यते—

‘युगेष्वावर्त्तमानेषु धर्मो ऽप्यावर्त्तते पुनः ।

धर्मेष्वावर्त्तमानेषु लोको ऽप्यावर्त्तते पुनः’ ॥

इति । युगभेदेन धर्मवैलक्षण्यमभिप्रेत्य ‘धर्मान्’-इति
बहुवचननिर्देशः ॥ २१ ॥

१. B. C. and F. read only पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम् for पूर्वार्धे ऽनुषञ्जनीयम्.
२. All repeat तस्मिन्, but we do not see the necessity of it. ३. A. read
विप्रकीर्णै for विप्रकीर्णान्. ४. D. and G. read संकल्प्य for संकल्य. ५.
D. E. G. H. and I. निबन्धनकारिः instead of निबन्धकारैः. ६. B. C. E.
and G. मामेवाश्रयमादित for मामेव स्वयमादितः. ७. A. and I. after तथै
add च. ८. Except E. G. and H. repeat तस्मिन्. ९. A. read
मनुग्रहणेनात्र, omits अत्रि; and changes the places of -विष्णु- and
-याज्ञवल्क्य-. १०. H. reads धर्मो ऽप्यावर्त्तते for धर्मो ऽप्यावर्त्तते. ११. ष
ऽप्यावर्त्तमाने तु for धर्मेष्वावर्त्तमानेषु. १२. We take our reading from B
while all others have -मनुष्येभ्य for -मभिप्रेत्य.

तदेवं बलक्षयं प्रतिजानीते—

*अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे युगे ।

अन्ये कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २२ ॥

इति । अत्र अन्यशब्दो न धर्मस्य स्वरूपान्यत्वमाचष्टे ।
केन्तु प्रकारान्यत्वम् । अन्यथा धर्मप्रमाणचोदनानामपि
युगभेदेन भेदापत्तेः । नहि इयं चोदना कृते ऽध्येतव्या
इयं तु त्रेतायाम्—इत्यादिव्यवस्थापकं किञ्चिदस्ति । प्रकारा-
न्यत्वात्वे त्वस्ति दृष्टान्तः । एकस्याप्यग्निहोत्रस्य सायं प्रातः
कालभेदेन अनुष्ठानप्रकारभेदश्रवणात् ।

‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि इति सायं

परिषिञ्चति । सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः’ ।

(तै. ब्रा. २. ११)

* दृश्यते चायं श्लोको मनुस्मृतौ (अ. १. श्लो. ८५) महाभारते
(शां. मो. २३१. २७; २६० अध्याये च ८) च । तत्र तु ‘युगे’
इत्यत्र ‘ऽपरे’ इति ‘युगरूपानुसारतः’ इत्यत्र ‘युगहासानुसारतः’ इति
च पाठभेदो दृश्यते । अत्र मेधातिथिः । ‘युक्तो ऽस्य कालभेदेन पदार्थ-
स्वभावभेदस्योपसंहारः । धर्मशब्दो न यागादिवचन एव । किं तर्हि
पदार्थगुणमात्रे वर्तते । अन्ये पदार्थानां धर्माः प्रतियुगं भवन्ति । यथा
प्राक्दर्शितम् । यथा वसन्ते अन्यः पदार्थानां स्वभावः अन्यो ग्रीष्मे अन्य
एव वर्षासु । एवं युगेष्वपि । अन्यत्वं चात्र न कारणानां दृष्टकार्यत्यागेन
कार्यान्तरजनकत्वमपि । अपरिपूर्णस्य कार्यस्योत्पत्तेः शक्तेरपचयात् ।
तदाहुः । युगहासानुरूपतः इति । हासो न्यूनता ।

१. D. reads सदेवं for तदेवं. २. M. and J. read परे for युगे. ३. A.
reads कलौ युगे instead of कलियुगे. ४. D. reads नोदना- for चोदना-.
५. E. in its correction has तर्हि इयं for नहि इयं; D. has नहि इयं for the
same. ६. A. B. C. F. and I. read प्रकारान्यत्वे for प्रकारान्यथात्वे.

इति । तपः कृच्छ्र-चान्द्रायणादिरूपेण आहारवर्जनम् ।

‘तपोनानशनात् परम्’ (म. ना. उ. २१. २)

—इति श्रुतेः । यद्यपि दानस्यापि तपस्त्वं भूयते । ‘एतत् खलु वाच तप इत्याहुः यस्त्वं ददाति’ (तै. सं. ६. १. ६. ३)

इति । तथापि नात्र तद्विवक्षितम् । दानस्य पृथगुक्तत्वात् ।

ननु—व्यासेन तपो अन्यथा स्मर्यते—

‘तपः स्वधर्मवर्त्तित्वं शौचं सङ्गनिर्वहणम्’ ।

इति । नायं दोषः । कृच्छ्रादेरपि स्वधर्मविशेषत्वात् ।

‘तप् सन्तापि’ इत्यस्माद्धातोरुत्पन्नस्य तपःशब्दस्य देह-शोषणे वृत्तिर्मुल्या । अत एव स्कान्दे अभिहितम्—

‘वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्र-चान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत् तप इत्युच्यते बुधैः’ ॥

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘को ऽहं मोक्षः कथं केन संसारं प्रतिपन्नवान् ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः’ ॥

इति । सो अन्य एव तपःशब्दः । ‘तप् आलोचने’—इत्य-स्माद्धातोस्तदुत्पत्तेः । तत् तपो ऽत्र ज्ञानशब्देन सङ्गृहीतम् ।

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं (मुं उ. १. १. ५-६)—इत्यादिना ‘तत्रापरा ऋग्वेदो मजुर्वेदः’ (मुं उ. १. १. ५)—इत्यादिना चाथर्वणे प्रसिद्धे’ इति व्याचक्ष्यौ ।

१. A. and I. read अज्ञान- for आहार-. २. A. B. C. E. F. H. and I. read यः स्वं ददाति; D. यस्त्वं ददाति for यस्त्वं ददाति. ३. A. D. and I. read शौचं सङ्गनिर्वहणम् for शौचं सङ्गनिर्वहणम्. ४. We take our reading from A. and I.; though all others read तथा for कृच्छ्र-; D. omits it altogether. ५. A. and I. read कोऽसौ for कोऽहं. ६. E. G. and H. substitute तेन for केन. ७. A. has तच्च instead of तत्.

‘पर’शब्दः प्राधान्येनानुष्ठेयतामाह । तर्हि—त्रेतादिषु तपो ना-
द्वियेत । कृते च ज्ञान-यज्ञ-दानानि नाद्वियेरन्—इति चेत् । न ।
इतरव्यावृत्तिरूपायाः परिसंख्यायाः अत्र अविवक्षितत्वात् । न
खलु उदानीं कश्चिदनुष्ठानविधिः वक्तुमुपक्रान्तः येन विधि-
विशेषः परिसंख्या शङ्कयेत* । भविष्यति तु ‘षट्कर्माभिरत’
(प. स्मृ. १. ३८) इत्यादिना तदुपक्रमः । युगसामर्थ्यं केवल-
मत्र निरूप्यते । यथा वसन्ते पुष्पप्राचुर्यं ग्रीष्मे सन्तापबाहु-
ल्यं इत्यादि ऋतुसामर्थ्यं तथा कृतादिसामर्थ्येन तपआदिप्राचुर्यं
विवक्षितम् । अत एव ‘युगे युगे तु सामर्थ्यम्’ (प. स्मृ. १. ६४)
इति वक्ष्यति । सामर्थ्यज्ञानप्रयोजनं चाभिधास्यते—

‘तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः’ ॥

(प. स्मृ. १. ३३)

इति । एतत्सामर्थ्यं बृहस्पतिरपि दर्शयति—

‘तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ठे दानं दया दमः’ ॥

इति ॥ २३ ॥

* यत्र विधित्वस्यैवाभावः तत्र तद्विशेषरूपायाः परिसंख्यायाः शङ्कव-
स्तीति भावः । अज्ञातज्ञापकं प्रवृत्त्यङ्गप्रामितिजनकं अभिधानामक-
दार्थान्तरबोधकपदघटितं वा वाक्यं विधिः । त्रिविधोऽपि सोऽत्र न
भवतीति तात्पर्यम् ।

१. Except A. D. and I. all others omit च. २. G. reads -मुपाक्रान्तः
र-मुपक्रान्तः. ३. D. and I. read विधिविशेषः शङ्कयेत for विधिविशेषः
संख्या शङ्कयेत. ४. A. omits तु. ५. H. reads तदुपक्रमे युगसामर्थ्यं
stead of तदुपक्रमः. ६. युगसामर्थ्यं. ७. E. omits विवक्षितम्. ८. From
विवक्षितम् up to एतत्सामर्थ्यं the whole passage has been omitted by
A. A. reads स्थितम् for स्मृतम्. ९. G. substitutes वा for च.

धर्मान् विभज्ये तत्प्रमाणानि विभजेते—

कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः ।

द्वापरे शौड्ढ-लिखिताः कलौ पाराशराः स्मृताः॥२४॥

इति । मानवादिग्रन्थोक्तधर्माणां प्रचुरप्रवृत्त्या ग्रन्थ-
प्रामाण्यप्राचुर्यमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

धर्मवदधर्मस्यापि वक्तुमिष्टत्वात्* अधर्मप्रापकं स्थानवि-
शेषं हेयतया विभजेते—

त्यजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत् ।

द्वापरे कुलमेकं तु कर्त्तारं तु कलौ युगे ॥ २५ ॥

इति । पतितः पुमान् प्राधान्येन यास्मिन् एकेन राज्ञा प-
रिपालिते ग्रामसमूहात्मनि देशे निवसेत् स देशः सर्वो अपि कृते
सामर्थ्यात् अधर्मापादकः । एवं ग्रामेऽपि योज्यम् । कुलत्यागो
नाम पतितस्य कुले विवाह-भोजनाद्यप्रवृत्तिः कर्तव्याः
सम्भाषणादिवर्जनम् ॥ २५ ॥

* केचन अधर्मो न वक्तव्य इत्याचक्षते । तेषां मते धर्मस्वरूपे उतं
तदतिरिक्तोऽधर्म इति पारिशेष्येणैव तदभिधानं भवतीति ।

१. Our reading coincides with A. and I., while B. C. E. F. G. read
विवक्ष्य, D. विवक्षन; and H. विविच्य for विभज्य. २. Here we take our
reading from D., but A. and I. read तद्वत् प्रमाणानि; and all others, तदसम्-
माणानि for the simple तत्प्रमाणानि. ३. B. reads विवक्ष्यन्ते, C. and F. I.
वक्ष्यते, E. and G. विवक्ष्यति, A. and I. विभज्यन्ते; all for विभजते. ४.
D. I. J. K. and L. read शङ्ख- for शङ्ख-; M. takes singulars of ti
plurals. ५. A. and I. read विभज्यते for विभजते. ६. Except A. D. and
I. all others omit पुमान्. ७. A. and D. omit प्राधान्येन. ८. A. substitute
येन केन for एकेन. ९. E. H. and I. read परिपाल्यमाने instead of परि-
लिते; D. परिपालितमान. १०. D. reads -समाहारात्मनि instead of -समूहात्मनि

त्याज्यदेशवन् निमित्तान्यपि त्याज्यानि विभजन्ते—

कृते सम्भाषणादेव त्रेतायां स्पर्शनेन च ।

द्वापरे त्वन्नमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ २६ ॥

इति । कृतादिष्विव कलौ पतितसम्भाषणादिना न स्वयं पतति । किन्तु वधादिना कर्मणा पतितो भवति ॥ २६ ॥

महापुरुषतिरस्कारादौ तदीयशापपरिपाकहेतुं कालं विभजन्ते—

कृते तत्कालिकः शापः त्रेतायां दशभिर्दिनैः ।

द्वापरे चैकमासेन कलौ संवत्सरेण तु ॥ २७ ॥

इति ॥ २७ ॥

धर्मस्य तारतम्यापादकानि निमित्तानि विभजन्ते—

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय दीयते ।

द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २८ ॥

इति । यत्र प्रतिग्रहीता वर्त्तते तत्र दाता स्वयं गत्वा गुरुमिव तमभिगम्य कृते दानं करोति । त्रेतायां तु प्रतिग्रहीतारहूय तस्मै दीयते । त्रेतासु इति बहुवचनं कृत-द्वापरा-

. B. C. and F. read विभज्यन्ते for विभजन्ते. २. M. reads the verse follows:—कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायां चैव दर्शनात् । द्वापरे त्वन्नमादाय पतति कर्मणा ॥. But it seems that none of the three commentators read the reading. ३. C. D. and F. read पतितकर्मणा instead of त्रे कर्मणा. ४. All except A. read -परिपाकहेतुकालं for -परिपाकहेतुं कालं. We prefer this reading because it is reading of many, and secondly seems though there is no commentation on the verse still नन्वपादित as to prefer this reading. A. I. J. K. and L. read तत्कालिकः for it, also is the reading of धरणीधर ; and D. reads तत्कालतः for the e; while M. has तु तत्क्षणम् for तत्कालिकः. ५. A. and L. omit तु.

दिषु जातावेकवचनमिति प्रदर्शनार्थम् । द्वापरे स्वयमागत्य
याचमानाय प्रतिग्रहीत्रे दीयते । कलौ न याच्नामात्रेण
दीयते । किन्तु सेवया । बृहस्पतिरपि अमुं विभागमाह-

‘कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतास्वानीयते गृहे ।

द्वापरे च प्रार्थयतः कलावनुगमान्विते’ ॥

इति ॥ २८ ॥

निमित्तकृतं तारतम्यं दर्शयति-

अभिगम्योत्तमं दानमाहूयैव तु मध्यमम् ।

अधमं याचैमानाय सेवादानं तु निष्फलम् ॥ २९ ॥

इति । उत्तमत्वाद्यवान्तरविशेषः पुराणसारे फलद्वारेणोप-
पादितः ।

‘गत्वा यत् दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् ।

सहस्रगुणमाहूय याचितं तु तदर्द्धकम् ॥

अभिगम्य तु यद्दानं यद्वा दानमयाचितम् ।

विद्यते सागरस्यान्तः तस्यान्तो नैव विद्यते’ ॥

इति ॥ २९ ॥

कलिधर्माणामस्मिन् ग्रन्थे प्राधान्येन वक्ष्यमाणत्वात्
कलिसामर्थ्यं विशेषतः प्रपञ्चयति-

जितो धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं चैवानृतेन च ।

जिताश्चरैश्च राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषाः कलौ ॥ ३० ॥

१. A. and I. omit वीयते. २. M. reads आहूतश्चैव मध्यमम् for आहूतं
तु मध्यमम्. ३. G. याच्यमानं स्यात् instead of याचमानाय. ४. H. प. ३०
५. M. reads धर्मो जितो ह्यधर्मेण instead of जितो धर्मो ह्यधर्मेण, C. om.
जिता धर्मस्त्वधर्मेण for the same. ६. D. जितः सत्योऽनृतेन च for सत्यं
वाऽनृतेन च. ७. M. substitutes भृत्यैः for चरैः. ८. A. substitutes जुह
च. ९. M. replaces कलौ by जितः.

सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणश्यति ।

कुमार्यश्च प्रसूयन्ते अस्मिन् कलियुगे सदा ॥ ३१ ॥

इति । अधर्मस्य जयो नाम पादत्रयोपेतत्वम् । एकेन पादेन वर्तमानत्वं धर्मस्य पराजयः । तदाह बृहस्पतिः—

‘तिष्ठे ऽधर्मस्त्रिभिः पादैर्धर्मः पादेन संस्थितः’ ।

इति । सत्यानृतयोर्धर्माधर्मरूपत्वे ऽपि पृथगुपादानं धर्माधर्माबुदाहृत्य प्रदर्शनार्थम् । यावत् यावत् कलिर्विवर्द्धते तावत्तावदधर्मो विवर्धत इति विवक्षया चोराद्युदाहरणबाहुल्यम् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—

‘यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥

न प्रीतिर्वेदवादिषु पाषण्डेषु दयारसः ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजोत्तमैः’ ॥

(वि. पु. ६. १. ४५-४६)

इति ॥ ३०-३१ ॥

यदुक्तं ‘तपः परं कृतयुगे’ इत्यादि तत्र हेतुमाह—

१. A. B. C. E. F. G. H. I. and M. read तस्मिन् for अस्मिन् ; while D. reads कस्मिन्. २. C. D. F. and G. have only one यावत् followed by only one तावत् ; B. repeats यावत् but not तावत्. ३. C. and G. read द्विजोत्तमैः for विचक्षणैः, this appears to be a mistake of the writer who is mistaken अनुमेया in the second verse for that of the first verse, and consequently has passed over the second verse altogether. ४. D. reads सदा रतिः for दयारसः. ५. For द्विजोत्तमैः D. reads विचक्षणैः.

कृते त्वस्थिगताः प्राणास्त्रेतायां मांसमाश्रिताः ।
द्वापरे रुधिरं चैव कलौ त्वन्नादिषु स्थिताः ॥ ३२ ॥

इति । प्राणशब्दो वायुविशेषं वृत्तिपञ्चकोपेतं हृदयादि-
स्थाननिवासिनमाचष्टे । प्राणस्वरूपं च मैत्रेयेशाखायां विस्पष्टं
श्रूयते—

‘प्रजापतिर्वा एको ऽग्रे ऽतिष्ठत् स नारमतैकः स आत्मान-
मभिध्यायन् बह्वीः प्रजा असृजत । ता अश्मेवाऽप्रबुद्धा अप्राणाः
स्थाणुरिव सन्तिष्ठमानाः सो ऽपश्यत् । स नारमत सो ऽमन्यत
एतासां प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विशानि इति । स वायुमित्रात्मानं
कृत्वा ऽभ्यन्तरं प्राविशत् स एको नादात्मकं पञ्चधा ऽऽत्मानं प्र-
विभज्योच्यते । यः प्राणो ऽपानः समान उदानो व्यान इति । अथ
योयमतिर्यगूर्ध्वमुत्क्रामयति एष वाव स प्राणः । अथ यो ऽयम-
वाश्च संक्रामति एष वाव सो ऽपानो ऽथ यो ऽयं स्थविष्ठमन्नधातु-
मपाने स्थापयति अणिष्ठे चाङ्गे समं नयति एष वाव समानो ऽथ
यो ऽयं पीताशितमुद्रिरति निगिरति एष वाव स उदानो ऽथ
येनैताः शिरा अनुव्याप्ता एष वाव स व्यानः’ ।

(मै. उ. २, ६)

इति । अश्मेव पाषाणवदित्यर्थः । वाक्-चक्षुरादीर्नीन्द्रिय

१. M. places this verse before the two previous verses ३० and ३१ of the original that is before: कृते ऽधर्मो, &c., reading—कृते चास्थिगताः, मांस स्थिताः, रुधिरं वावत् and कलावन्नादिषु. २. II. reads -निवासं for -निवासि. ३. All except A. and D. read भेष- for मैत्रेय.- ४. B. C. E. and F. ऽतिष्ठत्, G. ऽतिष्ठत्, H. ऽतिष्ठत् and D. ऽतिष्ठत्; all for ऽतिष्ठत्.

प्राणोधीनव्यापारत्वात् प्राणशब्देन व्यवहियन्ते । अत
एव छन्दोगा आमनन्ति—

‘न वै वाचो न चक्षुषि न श्रोत्राणि न
मनांसीत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षते’ ।

(छां. उ. ५. १. १५)

इति ।

तस्मात् इन्द्रिय-वायुसमुदायरूपं लिङ्गशरीरं लोकान्त-
रगमनागमनक्षमं प्राणशब्देन विवक्षितम् । तच्च अस्थि-
मांसादिमये स्थूलशरीरे कर्मरज्जुभिर्निबध्यते । तच्च बन्धनं
तत्तद्युगसामर्थ्यादिस्थादिषु व्यवतिष्ठते । तथा च कृच्छ्र-चा-
न्द्रायणाद्यर्थे आहारपरित्यागात् मांसाद्यपक्षये ऽप्यस्थनां सह-
साऽनुपक्षयात् प्राणानामव्याकुलतेति कृतयुगे तपः सुकरम् ।
त्रेतादिषु मांसाद्यपक्षयेण प्राणानां व्याकुलत्वात् तपो दुष्करम् ।
यद्यपि प्राणानां मांसाद्याश्रयेण ज्ञानादिषूपयोगविशेषो दुर्भेजः ।
तथापि तपसो ऽसम्भवं वक्तुं तद्वर्णनम् । अत एव कूर्मपुराणे
युगान्तराभिप्रायेण तपोऽन्तरं वर्णितम्—

१. D. reads प्राधान्य- for प्राणाधीन-. २. H. reads व्यापारवत्त्वात् instead
of व्यापारत्वात्. ३. A. and I. read -गमनक्षमं instead of -गमनागमनक्षमं.
B. C. F. and I. -विबध्यते, and E. G. H. simply -बध्यते for -निबध्यते.
G. and H. read तत्र for तच्च, as also B. C. and F. ६. B. C. and F.
read merely -युगसामर्थ्यादिषु instead of -युगसामर्थ्यादिस्थादिषु. ७. A.
and I. read -चान्द्रायणादिषु भक्षाद्याहार- for -चान्द्रायणाद्यर्थे आहार-. ८. A.
and I. read मांसाद्युपक्षये for मांसाद्यपक्षये; D. reads for the same मांसा-
पक्षया. ९. A. and H. read -द्युपक्षयेण instead of -द्यपक्षयेण. १०. B.
and F. read ज्ञानादिरूपयोगविशेषो; and E. G. H. ज्ञानाद्युपयोगविशेषो
or ज्ञानादिरूपयोगविशेषो. ११. I. reads दुर्लभः for दुर्भेजः.

‘अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्य देमो घृणा ।’

एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ।’ ॥

(म. भा. शां. रा. ७९. १८)

इति ॥ ३२ ॥

इदानीं युगसामर्थ्यवर्णनस्य प्रयोजनमोह—

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।

तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥३३॥

इति । युगरूपाः युगानुरूपाः कालपरतन्त्रा इति यावत् ।

तदुक्तमारण्यपर्वणि—

‘भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः सिद्धा देवर्षयस्तथा ।

कालं तमनुवर्त्तन्ते यथा भावा युगे युगे ॥

कालं कालं समासाद्य नराणां नरपुङ्गव ।

बल-वर्ष्म-प्रभावादि प्रभवन्त्युद्भवन्ति च ।’ ॥

इति ॥ ३३ ॥

ननु—एवं कलौ पापिनामनिन्द्यत्वात् कृत्स्नधर्माधर्म-

व्यवस्थापकं शास्त्रं विप्रवेत । तथा हि—

‘जितो धर्मो ह्यधर्मेण’

(प. स्मृ. १. ३०)

१. A. reads तपो घृणा instead of देमो घृणा. २. B. C. and F. read नव हि ते, and E. G. H. तत्र हि ये; both for तत्र च ये. ३. A. reads युक्तं for तदुक्तं. ४. A. and I. read -गाश्चैते instead of -गा शैला, and कालं समनुवर्त्तन्ते for कालं तमनुवर्त्तन्ते; II. for the same कालान्तमनुवर्त्तन्ते. ५. A. and I. read तथा for यथा. ६. For the first कालं D. reads काले. ७. A. and I. read नरपुङ्गवाः instead of नरपुङ्गव. ८. A. and I. read बल-वर्ष्म- for बल-वर्ष्म-. ९. A. D. and I. read -प्रभावा हि instead of -प्रभावादि. १०. Except B. all others read कृत्स्नं धर्माधर्म- for कृत्स्नधर्माधर्म- ११. All except H. read -व्यवस्थापकशास्त्रं for -व्यवस्थापकं शास्त्रं. १२. C. and F. omit हि.

इति यदुक्तं तत्र 'धर्मं चरे' (तै. उ. ११. १.) इति
श्रूयमाणो विधिः पीडयेत ।

• 'नास्ति सत्यात् परो धर्मो नानृतात् पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य तस्मात् सत्यं न लोपयेत्' ॥
इति राजधर्मेषूक्तम् । तच्च अनृतस्यानिन्यत्वे बाध्येत ।
'अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति' ॥

(म. स्म. ८. १२८)

इति वचनं चोरस्यानिन्यत्वे बाध्येत ।

'स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेष धर्मः परः स्त्रियाः' ।

(या. स्म. १. ७७.)

इति याज्ञवल्क्योक्तिः—

'भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री जातिगुणदर्पिता ।
तां श्रभिः खादयेद्वाजा संस्थाने बहुसंस्थिते' ॥

(म. स्म. ८. ३७१.)

इति मनूक्तिः—

'परित्याज्या त्वया भार्या भर्तुर्वचनलङ्घिनी ।
तत्र दोषो न चास्तीति त्वं हि वेत्थ यथातथम् ॥

1. All except A. and I. read चरेत् for चर. २. D. reads simply इति omitting the following :—राजधर्मेषूक्तम्. ३. D. बाध्यते for बाध्येत. D. reads प्रति in the place of चैव. ५. D. adds राजधर्मेषूक्तं after and before वचनं, and again बाध्यते for बाध्येत. ६. D. याज्ञवल्क्योक्तेः. ७. B. C. and F. add अपि after मनूक्तिः; D. reads के. ८. B. reads तु वा; D. च वा for त्वया. ९. Except A. D. and all others read वेत्ति for वेत्थ.

सर्वलक्षणयुक्तापि या तु भर्तुर्व्यतिक्रमम् ।

करोति सा परित्याज्येत्येष धर्मः सनातनः' ॥

इति ब्रह्मपुराणे मन्त्रर्षाणामुक्तिः । तदिदमुक्तित्रयं स्त्री-
जितस्य अनिन्दायां बाधितं स्यात् । अच्छिद्रकाण्डे अग्निहोत्र-
प्रायश्चित्तं बहुधा श्रुतम् । आश्वमेधिके पर्वणि चैवाप्युक्तम् ।

‘होतव्यं विधिवद्राजन् ऊर्ध्वमिच्छति यो गतिम् ।

आजन्मसत्रमेतत् स्यादग्निहोत्रं युधिष्ठिर ॥ (८८)

न स्याज्यं क्षणमप्येतद् गृहीतव्यं द्विजातिभिः ॥ (८९)

यच्चैतन्न्यं पृथिव्यां हि किञ्चिदस्ति चराचरम् ॥

तत् सर्वमग्निहोत्रस्य कृते सृष्टं स्वयम्भुवा ॥ (९०)

नावबुध्यन्ति ये चैवं नरास्तु तमसाऽऽवृताः ।

ते यान्ति नरकं घोरं रौघवं नाम विश्रुतम् ॥ (९१)

(वृ. गौ. स्मृ. १५)

इति । तदन्तं श्रुति-स्मृतिद्वयमग्निहोत्रावसादस्यानिन्दायां
बाध्येत ।

‘गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनम् ।

गुरोश्च सेवाऽकरणं जानातुत्पत्तिकारणम् ॥

१. D. reads परित्याज्यो होष for परित्याज्येत्येष. २. D. reads only गति-
वृत्तं omitting त्रयं. ३. We read with H.; all others read स्त्रीविवर्जनम्
for स्त्रीजितस्य. ४. A. B. and E. read आश्वमेधिकपर्वणि instead of
आश्वमेधिके पर्वणि. ५. A. and I. read -मिच्छन्ति ये for -मिच्छन्ति यो
६. Except A. and D. all read आजन्मकं सत्रमेतत् for आजन्मसत्रमेतत्
D. आजन्मकं सत्र-. ७. For वच्येत्यं B. C. and F. वक्ष्येत्यं. E. ब्रह्मवच्यं
and G. H. वच्येत्यं. ८. B. C. and F. चैवं for चैव; A. D. G. I
चैव for the same; and E. चैतं. ९. A. omits तमसा. १०. H. and I
read simply स्मृतिद्वय-.

आचार्यनिन्दाश्रवणं तद्वाधस्य* च दर्शनम् ।

विवादश्च तथा तेन ज्ञानानुत्पत्तिकारणम् ॥

इति स्कन्दपुराणवचनम् । एतच्च गुरुपूजाप्रणाशस्य अनि-
न्दायां बाध्येत ।

‘प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिता पिबति शोणितम्’ ॥

(य. स्मृ. २२)

इति यमवचनम् ।

‘पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता’ ॥

(वि. स्मृ. २४. ४१.)

इति वचनम् । एतदुभयं कुमारीप्रसवस्यानिन्दायां बाध्येत ।

ततः कथमनिन्दा? इत्यत आह—

युगे युगे तु सामर्थ्यं शेषं मुनिविभाषितम् ।

पराशरेण चाप्युक्तं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ३४ ॥

इति । शेषं अवशिष्टं तत्तद्युगसामर्थ्यं मुनिभिरन्यैर्विशे-
ष भाषितम् । तथा चारण्यपर्वणि पठ्यते—

‘कृतं नाम युगं श्रेष्ठं यत्र धर्मः सनातनः ।

कृतमेव न कर्त्तव्यं तस्मिन् काले युगोत्तमे’ ॥ (११)

*वाधः परिभवः । कश्चित् ‘तद्वाधस्य’ इत्यपि पाठः ।

१. A. and I. स्कान्दपुराण- for स्कन्दपुराण-. २. A. and D. substitute श्रूपा- for -पूजा-. ३. All except A. and I. read प्राप्ते द्वादशमे instead प्राप्ते तु द्वादशे. ४. A. D. and H. read तस्य for तस्याः. ५. All except read तदुभयं; while B. तदीयं. ६. D. reads धर्माः सनातनाः instead धर्मः सनातनः.

न तत्र धर्माः सीदन्ति न क्षीयन्ते च वै प्रजाः ।
 ततः कृतयुगं नाम कालेन गुणतां गतम् ॥ (१२)
 कृते युगे चतुष्पादः श्वेतवर्णः स चाच्युतः ।
 एतेत् कृतयुगं नाम त्रैगुण्यपरिवर्जितम् ॥ (२२)
 पादेन ऽहसते ऽधर्मो रक्ततां याति चाच्युतः । (२३)
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः क्रियाधर्मपरायणाः ।
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते धर्म्याश्च विविधाः क्रियाः ॥ (२४)
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो जनास्त्रेतायुगे ऽभवन् । (२६)
 विष्णुः पीतत्वमायाति चतुर्द्धा वेद एव च । (२७)
 सत्यस्य इह विभ्रंशः सत्ये कश्चिदवस्थितः ।
 सत्यात् प्रच्यवमानानां व्याधयो ब्रह्मो ऽभवन् ॥ (३०)
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव तथा दैवतकारिताः । (३१)
 कामकामा ह्यर्थकामा यज्ञांस्तन्वन्ति चापरे ।
 एवं द्वापरमासाद्य प्रजाः क्षीयन्त्यधर्मतः ॥ (३२)
 पादेनैकेन कौन्तेय धर्मः कलियुगे स्थितः । (३३)
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति धर्म-यज्ञक्रियास्तथा ।
 ईर्तयो ध्याधयस्तन्त्री दोषाः क्रोधादयस्तथा ॥ (३४)

(म. भा. व. १४९. ११-३४)

१. A. and I. substitute जीर्यन्ते for क्षीयन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read चातुर्वर्ण्यश्च श्वेतवर्णः; whose correct form appears to be चातुर्वर्ण्यश्च श्वेतवर्णः, to be found in A. I. When we read in the next but one line, we think we are justified in adopting the reading in the text. ३. A. omits the whole line. ४. A. reads सत्ये नास्ति विभ्रंशः, and E. G. H. सत्यस्य इह विभ्रंशः; for सत्यस्य इह विभ्रंशः. ५. B. and H. read कामाश्चोपद्रवाश्चैव instead of कामाश्चोपद्रवाश्चैव. ६. B. C. E. F. G. and H. धर्मा यज्ञः for धर्म-यज्ञः. ७. A. reads आधयो for ईर्तयो.

इति । तत्रैव—

‘ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः सङ्कीर्यन्तः परस्परम् ॥ (१७)

शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः । (१८)

स्वभावात् क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशाङ्किनेः ॥ (५६)

भवितारो नराः सर्वे सम्प्राप्ते युगसङ्क्षये । (५७)

(म. भा. व. १९०. १७-५७)

इत्यादि । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः* ।

गोत्रान्मातुः सपिण्डास्तु विवाहो गोवधस्तथा ॥

नरा-ऽश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः’ ।

इति । क्रतुरपि—

‘देवराच्च† सुतोत्पत्तिर्दत्ता कन्या न दीयते ।

न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः’ ॥

* एतद्वचनमारभ्य ‘निर्वर्तितानि कर्माणि’ (पृ. १३७ पं. १०) इत्यन्तानि वाक्यानि बहुभिर्निबन्धकारैः कलिवर्ज्यप्रकरणत्वेन तत्र तत्र सङ्गृहीतानि दृश्यन्ते । कुत्रचित् पञ्चैव कर्माणि वर्ज्यान्युक्तानि कुत्रापि बहूनीति भेदः । तानि च सुखावबोधार्थं सङ्क्षेपेण व्याख्यास्या-
। कमण्डलोर्धारणमुक्तं व्यासेन स्नातकव्रतेषु—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम्’ ।

इति । एतादृशः मृण्मयो वा कमण्डलुः ।

† देवरात् सुतोत्पत्तिस्तु—

। -मविशङ्किताः is that of H. for -मविशङ्किनः ; these three lines joining with ब्राह्मणा- are omitted by A. २. A. and G. read कालब्रह्मचर्यं for दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं. ३. Except E. and H. all others १ वज्र्यो for वर्ज्यं. ४. B. G. E. F. and H. reverse the order of and च.

इति । वायुपुराणे अपि—

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं* ज्येष्ठोऽंशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । तथा अन्ये अपि धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः सन्ति । यथा—

‘विधवायां प्रजोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनम् ।

† बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ॥

कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।

आततायिद्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धे न हिंसनम् ॥

‘अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया ।

सपिण्डो वा सगोत्रो वा घृताभ्यक्तः ऋतावियात्’ ॥

इत्यादिवचनैरुक्ता व्यासादिभिराचरिता चेति ज्ञेयम् ।

* ऊढाया अपि कन्यायाः पत्न्यौ मृते सति पुनरुद्वाह उक्तः । यथा—

‘पुरा पुरुषसंयोगात् मृते देयेति केचन’ ।

इति ।

† हेमाद्रौ ‘बालायाः क्षतयोन्यास्तु’ इति पठ्यते । अयमेव पाठो युक्त इति प्रतीमः । ‘बालिका-ऽक्षतयोन्योः’ इति द्विवचनान्नत्वात् द्वन्द्वे कृते बालिकाशब्दस्य नकोऽप्यर्थविशेषः सम्पद्यते अनेन क्षतयोन्या अपि पूर्वस्मिन् युगे विवाहो विहित आसीदिति गम्यते । अन्यथा निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् ।

१. Except D. all others merely पुराणेऽपि for वायुपुराणेऽपि. २. B. reads ज्येष्ठोऽंशो गोवधस्तथा and H. ज्येष्ठोऽंशं गोवधस्तथा. ३. D. कमण्डलुः for कमण्डलुम्. ४. G. reads धर्मज्ञे instead of धर्मज्ञः. ५. A. and I. omit तथा. ६. All except A. substitute सङ्गतिः for संस्कृतिः.

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि* सङ्ग्रहः ।
 सर्वदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् ॥
 महाप्रस्थानगमनं† गोसंज्ञमिश्र गोसवे ।
 सौत्रामण्यामपि‡ सुराग्रहणस्य च संग्रहः ।
 अग्निहोत्रहवण्याश्च§ लेहो लीढापरिग्रहः ।
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिचोदितः ॥
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा¶ ।
 प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् ॥
 संसर्गदोषः स्तेनाद्यैर्महापातकनिष्कृतिः ।
 वरातिथि-पितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया ॥

* शोधितस्य कृतप्रायश्चित्तस्य ।

† एतच्च मनुनोक्तम् । यथा—

‘अपराजितां वास्थाय व्रजेद्दिशमजिह्मगः । आनिपाताच्छरीरस्य
 युक्तो वार्यनिलाशनः’ ॥

‡ अत्र सुराग्रहस्यैव निषेधात् ‘पयोग्रहां वा स्युः’ इत्यापस्तम्बोक्तेः
 सुराग्रहस्य वैकल्पिकत्वात् पयोग्रहैः सौत्रामण्यनुष्ठाने न दोष इति
 सुधीभिरुक्तम् ।

§ अग्निहोत्रहवनी यज्ञपात्रविशेषः । तत्र स्थितस्य हविषो लेह उक्तः ।

¶ वृत्तं यायावर-गृहस्थाद्याचारः । स्वाध्यायो वेदः तदध्ययनं वा ।
 अघं आशौचम् ।

१. A. D. E. G. H. and I. read निर्वाण and B. C. F. निर्वाणः
 both for नौयातुः. २. D. substitutes नवी- for लव. ३. D. E. and
 G. substitute न for च. ४. G. and I. हवण्याः for हवण्याः. ५. B. C. D.
 E. and F. read लीढ-परिग्रहः for लीढापरिग्रहः. A. reads लीढो लेढापरिग्रहः
 for लेहो लीढा परिग्रहः. ६. B. C. D. and F. read पशूपाकरणी क्रिया for
 पशूपाकरणक्रिया.

दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 सवर्णान्योङ्गनादुष्टौ संसर्गः शोधितैरपि ॥
 अयोनौ सङ्गहे वृत्ते परित्यागो गुरुस्त्रियाः ।
 *अस्थिसञ्चयनादृद्धमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
 शामित्रं[†] चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ।
 षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः[‡] ॥
 गूढेषु दास-गोपाल-कुलमित्रा-[§]र्द्धसीरिणाम् ।
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवा^{||}तिदूरतः ॥
 शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवृत्तिरीरिता ।
 आपवृत्तिर्द्विजाध्याणामश्वस्तनिकता तथा ॥
 प्रजार्थं तु द्विजाध्याणां प्रजाश्रणिपरिग्रहः ।
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुखामिधमनक्रिया ॥

* अत्रेदमधिकं हेमाद्रौ—

'परोद्देशान्यसन्त्याग उद्दिष्टस्यापि वर्जनम् ।
 प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय सङ्कल्पश्च सधर्मकः' ॥ इति ।

† शामिता यज्ञीयपशुर्हिसकः तस्य कर्म शामित्रम् ।

‡ षड्दिनपर्यन्तमलब्धाहारेण सप्तमे दिने हीनकर्मणोऽपि ग्राह्यम् ।

यथा—

'तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।

अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः' ॥ इति ।

१. A. B. C. D. E. and F. read सवर्णानां तथा दुष्टैः for सवर्णान्योङ्गनादुष्टौ. २. B. C. D. and F. read सद्योनौ for अयोनौ. ३. Except G. H. and I. all others read षड्भक्ता for षड्भक्ता. ४. D. reads षड्भक्ता for षड्भक्ता.

बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्ग्रहो विधिचोदितः ।
यतेस्तु सर्ववर्णेषु भिक्षाचर्या विधानतः ॥
नवोदके दशाहं* च दक्षिणा गुरुचोदिता ।
ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ॥
भृग्वभिप्रेतनैश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
गोतृसिमात्रे पयसि शिष्टैराचमनक्रिया ॥
पिता-पुत्रविरोधेषु† साक्षिणां दण्डकल्पनम् ।
यत्र सायंगृहत्वं च सूरिभिस्तत्त्वैतत्पैरैः ॥
एतानि लोकगुभ्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि‡ कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् § ।

* 'दशहिनेव शुद्धयेत भूमिष्ठं च नवोदकं' इत्युक्तो दशाहो ज्ञानु-
सन्धेयः ।

† पिता-पुत्रविवादे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः' इत्यादिनोक्तः ।

‡ एतानि कर्माणि निवर्तितानि । तथापि देवलेन 'यावद्वर्णविभागो-
यावदेदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे' ॥
दिना व्यवस्थोक्ता ।

§ इमान्युपरितनानि वचनानि कुत्रत्यानीति सम्यङ् न ज्ञायते । हेमाद्रौ
देवपुराणान्तर्गतानीति मदनपारिजाते सारसङ्ग्रहस्थानीति कश्चित्
वचनानीति चोक्तम् । मूलं तु न कुत्रापि दृश्यते ।

. D. substitutes एतेषु for यतेस्तु. २. A. and I. reads -वर्णैः-यः for
युः. ३. A. and I. read -पतनाद्यैश्च, G. -तपनैश्चैव for -पतनैश्चैव. ४. All
pt D. read गोतृसिष्टे, and D. गोतृसिष्टे; for गोतृसिमात्रे. ५. A.
is यतेः सायंगृहस्थत्वं, and all others except H. and G. यत्र सायं
स्थत्वं for यत्र सायंगृहस्थत्वं च. We read with H. and G. ६. D. substi-
tutes तत्त्वैरैः for तत्त्वैरैः.

इति । तदुक्तमापस्तम्बेनापि— ‘धर्मज्ञसमयः प्रमाणं वेदाश्च’ (आ. ध. सू. १. २) इति । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । यथा मुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यं विधि-निषेधाभ्यां विशेषेण भाषितम् । तथा विहितातिक्रम-निषिद्धाचरणयोः प्रायश्चित्तमपि चिरन्तनेन पराशरेणोक्तम् । पठ्यन्ते हि वृद्धपराशरस्य वचनानि—

‘जरायुजाऽण्डजाश्चैव जीवाः संस्वेदजाश्च ये ।
अवध्याः सर्व एवैते बुधेः समनुवर्णितम् ॥
निश्चयार्थं विबुद्धानां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनस्थिशतमेकं तु यदि प्राणैर्वियोजयेत् ॥
उपोष्यैकाहमादध्यात् प्राणायामांस्तु षोडश ।
त्रिःस्नानमुदके कृत्वा तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥
अस्थिमद्वधे तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं विधीयते ।
अनेन विधिना वाऽपि स्थावरेषु न संशयः ॥
कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्यामपराधाद्विमुच्यते ।
चतुर्गुणं कर्मरुते द्विगुणं वाक्यदूषिते ॥
कृत्वा तु मानसं पापं तथैवैकगुणं स्मृतम्’ ।

इति । चकारो याज्ञवल्क्य-मन्वादिसमुच्चयार्थः । प्रति
द्धा हि तदीयग्रन्थेषु प्रायश्चित्ताध्यायाः । पराशरग्रहणं तु

१. D. reads चिरन्तरेण for चिरन्तनेन. २. B. C. D. and F. read जरायुजोऽण्डजाश्चैव, and G. जरायुजोऽण्डजाश्चैव for जरायुजाऽण्डजाश्चैव. ३. D. continues जीवो यः स्वेदजाश्च यः instead of जीवाः संस्वेदजाश्च ये. ४. B. C. E. F. and G. read सर्व एवैते for सर्व एवैते. ५. A. reads अनस्थि-मल्पमेकं तु for अनस्थिशतमेकं तु. ६. Except A. and I. all others read द्वादश instead of षोडश. ७. E. reads अस्थिमद्वधेषु, and H. अस्थिमद्वधेषु; for अस्थिमद्वधे तु. ८. All except A. and E. read न मुच्यते, E. तदुच्यते; for विमुच्यते. ९. A. D. H. and I. read वाक्यदूषिते for वाक्यदूषिते.

कलियुगाभिप्रायम् । सर्वेष्वपि कल्पेषु पराशरस्मृतेः कलि-
युगधर्मपक्षपातित्वात् । प्रायश्चित्तेष्वपि कलिर्विषयेषु पराशरः
प्राधान्येनादेरणीयः । अतः पराशर-मन्वादिप्रोक्तं प्रायश्चित्तं
तत्तत्पापपरिहाराय विद्वत्परिषदा विधीयते । एतदुक्तं भवति ।
नानामुनिभिस्तत्तद्युगसामर्थ्यस्य प्रायश्चित्तस्य च प्रपञ्चितत्वात्
तदुभयं पर्यालोच्य निन्दाऽनिन्दयोः व्यवस्था कल्पनीया ।
यः पुरुषो युगसामर्थ्यमनुसृत्य विहितानुष्ठानं प्रतिषिद्धवर्जनं
प्रमादकृतपापस्य प्रायश्चित्तं च कर्तुं शक्तो ऽपि न कुर्यात्
तद्विषयाणि—

‘भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ’ ।

(वि. स्मृ. २४. ४९)

इत्यादि निन्दावचनानि । अशक्तविषयं ‘तेषां निन्दा न
कर्त्तव्या’ इत्यादि वचनम् । अत एव शैवागमे पठ्यते—

‘अत्यन्तरोगयुक्ताऽङ्ग-राज-चोरभयादिषु ।

गुर्वग्नि-देवकृत्येषु नित्यहानौ न पापभाक्’ ॥

इति । तस्मात् न कोऽपि धर्मशास्त्रस्य विप्लवः इति ॥३४॥

ननु—उक्तप्रकारेण युगसामर्थ्यस्याशेषस्यानेकग्रन्थपरि-
चयमन्तरेण दुर्बोधत्वात् कथं मन्दप्रज्ञानामल्पायुषां युगसाम-
र्थ्यानुसारिणश्चातुर्वर्ण्यसमाचारस्य निर्णयः ? इत्यत आह—

१. Between कलि- and विषयेषु, A. and I. insert -युग-. २. D. substitutes
-नानुसरणीयः for -नादेरणीयः. ३. Except B. C. and F. all others omit च.
४. G. E. and H. read निन्द्यानिन्दयोः for निन्सानिन्दयोः. ५. D. reads
व्यवस्थाः कल्पनीयाः for the singulars. ६. All except A. and I. कृतपापप्रा-
यश्चित्तं for -कृतपापस्य प्रायश्चित्तं. ७. A. and I. read -युक्तेऽङ्गे, D.
-युक्ताङ्गे and H. -युक्ताङ्गो; for -युक्ताङ्गः. ८. All except H. read धर्मधर्म-
शास्त्रस्य instead of simply धर्मशास्त्रस्य.

अहमद्यैव तत् सर्वमनुस्मृत्य ब्रवीमि वः ।

चातुर्वर्ण्यसमाचारं शृण्वन्तु ऋषिपुङ्गवाः ॥ ३५ ॥

इति । अनुस्मृतस्य सर्वस्य सङ्कलय्याभिधानात् मन्दानामप्येतत् सुग्रहम् । 'अद्यैव'—इति कालविलम्बनिषेधात् अल्पायुषामप्यत्र ग्रन्थे निर्णयः सुलभः । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । तस्य समाचारो धर्मः । आचारशब्दः शीलापरपर्यायं लौकिकं वृत्तमाचष्टे । समीचीनः शिष्टाभिमत आचारो यस्य धर्मस्य कारणत्वेन वर्तते सोऽयं यजन-याजनादिकर्म-लक्षणो धर्मः समाचारः । अत एव आचार-धर्मयोर्हेतु-हेतुमद्रूपेण भेदं वक्ष्यति । 'आचारो धर्मपालकः' (प. स्मृ. १. ३७) इति । श्रुतिश्च धर्माचारौ भेदेन व्यपदिशति—

‘यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भवति’ ।

(वृ. उ. ४.४.५)

इति । श्रुत्यन्तरे च कर्म-वृत्तयोर्भेद आम्नायते—

‘अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्

(तै. उ. १.११.३)

—इति । यद्यपि—

‘शृणु पुत्र प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनिपुङ्गवाः’ ।

इत्यप्रमत्तत्वं पूर्वमेव उदितं तथापि युगसामर्थ्यप्रपञ्चेन व्यवहितत्वात् तदेव पुनः स्मर्यते । अथ वा पूर्वोक्तं युग-

१. M. substitutes तद्धर्म for तद् सर्व. २. D. substitutes च for इ. ३. Except D. E. G. H. and J. all others मुनिपुङ्गवाः for ऋषिपुङ्गवा. ४. A. and I. read अनुस्मृत्य for अनुस्मृतस्य. ५. A. and I. read simply शीलापरपर्यायः for शीलापरपर्यायं. ६. A. D. and I. read विहितं for उदितं. ७. A. reads स्मर्यते for स्मार्यते.

सामर्थ्यश्रवणविषयम् । इदं तु धर्मश्रवणविषयम् । इत्यपु-
नरुक्तिः ॥३५॥

वक्ष्यमाणधर्मज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुतां कैमुतिकन्यायेन
अभिधातुं ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञाने प्रशंसति—

पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।

चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥३६॥

इति । पराशरेण प्रोक्तं ग्रन्थजातं 'पराशरमतं' । तच्च
पाठमात्रेण पुण्यप्रदम् । पुण्यं च द्विविधम् । इष्टप्राप्तकमनिष्ट-
नेवर्त्तकं च । तदुभयं 'पवित्र-पापनाशन' शब्दाभ्यां विवक्ष्य-
तम् । तदेवं ग्रन्थजातं 'चिन्तितं' अर्थतो विचारितं सत्
विवत् पुण्यप्रदं भवति । अर्थविचारस्य प्रयोजनं द्वेधा ।
अनुष्ठानं परोपदेशश्च । तदुभयं 'ब्राह्मण' इत्यादिपदद्व-
येनोच्यते । ब्राह्मणस्यार्थो ब्राह्मण्यनिमित्तं स्वधर्मानुष्ठानमिति
भावत् । 'धर्मसंस्थापनं' परेषां धर्मोपदेशोऽनुष्ठापनम् । यदा
ग्रन्थपाठ-तदर्थज्ञानयोरपीदृशो महिमा तदा किमु वक्तव्यम-
नुष्ठानं पुरुषार्थहेतुः—इति । युक्तं चैतत् । पराशरस्य

१. A. reads श्रवणं धर्मविषयम् for धर्मश्रवणविषयम्. २. A. D. and I. read जातस्य for -ज्ञानस्य; and B. C. F. read अनुष्ठानस्य; for the same. ३. B. and F. read -उच्यते; D. विभज्यते; and C. E. G. H. विबुध्यते for विवक्ष्यते. ४. Except H. all others read तदेव ग्रन्थ- for तदेवं ग्रन्थ-. ५. D. E. G. and H. read सत् instead of सत्. ६. B. C. and F. read merely अनुष्ठानं for स्वानुष्ठानं. ७. A. reads ब्राह्मणार्थो instead of ब्राह्मणस्यार्थो. ८. C. and D. read अनुष्ठानम् for अनुष्ठापनम्. ९. A. and D. substitute यथा for यदा.

पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण सर्वशास्त्रहृदयाभिज्ञत्वम् । तथा
च विष्णुपुराणम्—

‘वैरे महति मद्वाक्यात् गुरोरप्याश्रिता क्षमा ।
त्वया तस्मात् समस्तानि भवान् शास्त्राणि वेत्स्यति ॥
सन्ततेर्न ममोच्छेदः क्रुद्धेनापि यतः कृतः ।
त्वया तस्मान्महाभाग ददाम्यन्यमहं वरम् ॥
पुराणसंहिताकर्त्ता भवान् वत्स भविष्यति ।
देवतापारमार्थ्यं च यथावद्वेत्स्यते भवान् ॥
प्रवृत्ते च निवृत्ते च कर्मण्यस्त्वमला मतिः ।
मत्प्रसादादसंदिग्धा तव वत्स भविष्यति ॥
ततश्च प्राह भगवान् वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ।
पुलस्त्येन यदुक्तं ते सर्वमेतद्विष्यति’ ॥

(वि. पु. १. १. २८-३१)

इति ॥ ३६ ॥

इत्याचारकाण्डे प्रथमाध्याये आचारावतारः समाप्तः ॥

॥ ग्रन्थानुक्रमणिका च समाप्ता ॥

१. Except A. and D. all others read -अभिज्ञत्वात् for -अभिज्ञत्वम्.
२. B. reads तद्वाक्यात्, E. G. H. तद्वाक्ये, and D. यद्वाक्यात्; all for
मद्वाक्यात्. ३. Except A. and D. all others read गुरोरप्याश्रिता for
गुरोरप्याश्रिता. ४. After वेत्स्यति A. adds इति outside the verse, ५. E.
G. H. and I. read समुच्छेदः for ममोच्छेदः. ६. B. C. F. H. and I. read
क्रुद्धेनापि for क्रुद्धेनापि. ७. B. C. F. and G. read ददाम्यन्यमहं वरम्;
while D. and H. ददाम्यन्यमहं वरम्; both ददाम्यन्यमहं वरम्. ८. H. reads
कर्मणि स्वमला मतिः for कर्मण्यस्त्वमला मतिः. ९. A. and I. omit the verse; but
we think it is necessarily required here. For, in the preceding lines, the
commentator says पुलस्त्य-वसिष्ठप्रसादलब्धवरेण. Then there must appear
two gifts. Of these one only is described in the preceding eight line.
Then there should be one वर as appearing in the introduced verse.
१०. B. C. and F. read वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः for वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः.

अथाचारो निरूप्यते । यत् पृष्ठम्—

‘चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद’ ।

(प. स्मृ. १.१७)

इति तत्रोत्तरमाह—

चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराङ्मुखः ॥ ३७ ॥

इति । आचारस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यामैहिकामुष्मिक-
योहेतुत्वम् । आचारलक्षणं च आनुशासनिके पर्वण्यभि-
हेतम्—

‘आचाराद्धभते ह्यौयुराचाराद्धभते श्रियम् ।

आचारात् कीर्तिमाप्नोति पुरुषः प्रेत्य चेह च ॥

दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत् ।

व्रसेन्ति चास्य भूतानि तथा परिभवन्ति च ॥

तस्मात् कुर्यादिहाचारं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः ।

अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम् ॥

आचारलक्षणो धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ।

साधूनां च यथावृत्तमेतदाचारलक्षणम्’ ॥

(म. भा. आ. १०४. ६-९)

१. Except A, C. and F. all others read - हेतुत्तरम् for - हेतुत्वम्. २. A, D, E. and G. substitute च for हि. ३. E. and G. भवन्ति, D. व्रसन्ति; or व्रसन्ति; and in the text of Mahābhārāt यस्मात् व्रसन्ति. ४. D. reads यस्य for हस्य. ५. In the text of Mahābhārāt - चारिष-

इति । हारीतोऽपि स्मरति—

‘साधवः क्षीणदोषाः स्युः सच्छब्दः साधुवाचकः ।
तेषामाचरणं यत्तु सै सदाचार उच्यते ’ ॥

इति । मनुर्प्याह—

‘यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ’ ॥

(म. स्मृ. २. १८)

इति । सन्तः शिष्टाः । तेषां स्वरूपमाह भगवान् बोधायनः—

‘शिष्टाः खलु विगनमत्सरा निरहङ्काराः कुम्भीधान्याः
अलोलुपाः दम्भ-दर्प-लंभ मोह-क्रोधविवर्जिताः’—

(बौ. स्मृ. १. १. ५)

इति । आरण्यपर्वणि—

‘अक्रुध्यन्तोऽनमूयन्तो निरहङ्कार-मत्सराः ।
ऋजवः शमसम्पन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥
त्रैविद्यवृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो यशस्विनः ।
गुरुगुश्रूषवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्ति ते ’ ॥

(म. भा. व. २०७. ७८-७९)

१. All but A, and I, substitute तु for स्युः. २. B, C, F, add सच्छब्दः साधुवाचकः instead of the singulars. ३. In A, स follow सदाचारः instead of preceding it. ४. Except A, and II, all others omit मनुर्प्याह, together with the following śloka. ५. I, and in the text of manu तस्मिन् for यस्मिन्. ६. A, and I read बोधायनः for बोधायन. ७. D, reads विद्याः for -वृद्धाः. ८. In the text of Mahābhārāt भवन्त्युन for भवन्ति ते. ९. In the text of Mahābhārāt भवन्त्युन for भवन्ति ते.

इति । अत्र सर्वत्र-शिष्टानामभिमतो दया-दाक्षिण्य-विन-
याद्यन्वितो वृत्तविशेष आचारः-इत्युक्तं भवति । स सदाचारः
श्रौतं स्मार्तं च धर्मं पालयति । सति सदाचारे धर्मविघातिनां
नैर्घृण्य-क्रोधादीनामभावात् । असति त्वाचारे विरोधिसंज्ञा-
वात् धर्म एव न प्रवर्तते । कथञ्चित् प्रवृत्तोऽपि परावर्तते । सो
ऽयं धर्मपालक आचारश्चतुर्णां वर्णानां साधारणः । ननु-
'किञ्चित् साधारणं वद'-इति धर्मः पृष्ठः प्रत्युत्तरं त्वाचार-
विषयं इति न सङ्गच्छते-इति चेत् । न । निमित्त-नैमि-
त्तिकयोराचार-धर्मयोरभेदस्य विवक्षितत्वात् ॥ ३७ ॥

इदानीं ब्राह्मणस्यासाधारणं धर्मं दर्शयति—

पट्कर्माभिरतो नित्यं देवता-ऽतिथिपूजकः ।

हुतशेषं तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३८ ॥

इति । यजन-याजना-ऽध्ययना-ऽध्यापन-दान-प्रतिग्रहाः
पट्कर्माणि । तदाह मनुः—

‘अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

१. A. omits सर्वत्र; while E. and H. read सर्वशिष्टानां for simply शिष्टानां.
२. A. reads आचारः for सदाचारः; D. G. and H. omit सः and read
सदाचारः merely. E. altogether omits the whole sentence. ३. Except
A. and J. all others omit the expression श्रौतं स्मार्तं च; but H. in its
margin has श्रौतस्मार्तं. ४. With the exception of E. all omit सति सदाचारे.
This expression is not found in any of the MSS., but I think that
the sentence without this expression gives no consistent complete idea.
५. D. विरोधिसंज्ञावात् for विरोधिसंज्ञावात्. ६. A. and I. प्रवर्तते for प्रवर्तते,
७. Again परावर्तते for परावर्तते. ८. All except A. read चतुर्णाम् instead
of चतुर्णां वर्णानां. ९. Except A. and D. all others read असाधारणधर्म
instead of असाधारणं धर्म.

दानं प्रतिग्रहश्चापि षट्कर्माण्यग्रजन्मनः' ॥

(म. स्मृ. १०. ७५)

इति । तत्र अध्यापनं कूर्मपुराणे प्रपञ्चितम् —

‘एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।

वेदमध्यापयेद् धर्मे पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥

संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।

हरंते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥

आचार्यपुत्रः शुश्रूषुः कनिष्ठो धार्मिकः शुचिः ।

आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

कृतज्ञश्च तथा श्रोही मेधावी शुभकृत्तरः ।

आप्तः प्रियो ऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजोत्तमैः' ॥

(कू. पु. १. २. १४. ३७-४०)

इति । विष्णुरप्याह—

‘नापरीक्षितं याजयेत् नाध्यापयेत् नोपनयेत्’ ।

(वि. स्मृ. २९. ४-६)

इति । वसिष्ठश्च—

१. A. and E. read धर्मपुराणा- for -धर्मे पुराणा-. २. A. substitutes प्रसन्नं for हरंते. ३. A. and in the text of Kūrma Purāṇa ज्ञानं for कनिष्ठो. ४. All except A. read शक्तोऽर्थदोऽर्थी स्वः साधु- for आप्तःशक्तोऽर्थदः साधु- and in the text of Kūrma Purāṇa सूक्तार्थदोऽरस्तः. ५. A. reads स्वोऽध्याप्या दश- instead of merely अध्याप्या दश. ६. B. C. and F. read कृत्योद्यते यो न श्रोही; E. G. and H. कृत्यो यतो यो अश्रोहि, for कृतज्ञश्च तथा श्रोही. ७. All except G. read कृत्तरः for कृत्तरः, and in the text of Kūrma Purāṇa कृत्कृत्तरः for शुभकृत्तरः. ८. In the text of Kūrma Purāṇa द्विजात्मैः for द्विजोत्तमैः. ९. B. C. and F. read नापरिज्ञायाध्यापयेत्; E. G. and H. नापरिज्ञातमध्यापयेत् for नापरीक्षितम्. १०. With the exception of D. and G. all others omit याजयेत्; G. interchanges the places of याजयेत् and अध्यापयेत्. ११. A. and I. omit च.

‘विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्ठे ज्हमास्मि ।
असूयकाया ऽनृजवे ज्यताये
न मां ब्रूया ऽवीर्यवती तथा स्याम्’ ॥

(व. स्मृ. २. ८ ; वि. स्मृ. २९. ९ ; मु. उ. १. ६१)

इति । अध्यापने नियममाह यमः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ।
अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामो ऽस्त्विति चारमेत्’ ॥
(म. स्मृ. २. ७३)

इति । अध्येष्यमाणः शिष्यः । तं प्रति वेदमुच्चारयिष्यन्
तिदिनमध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः— ‘अधीष्व भोः’—इति
ब्रुवन्प्रारभेत । समाप्तौ ‘विरामो ऽस्तु’—इति ब्रुवन्प्रारभेत ईश्वर-
प्रतीये । एतत् सर्वमभिप्रेत्य श्रुतिराह—

१. In the text of Vasishtha Smṛiti शेवधिस्ते for शेवधिष्ठे. २. A. and I. read शत्राय for ज्यताय. ३. Except E. and H. all others read मा for मां. ४. With the exception of H. all read अध्येष्यमाणस्तु for अध्येष्यमाणं तु. ५. E. reads अधीहि for अधीष्व. ६. For शिष्यः तं प्रति B. C. F. G. and H. read शिष्यान्प्रति ; besides C. and F. read अध्येष्यमाशिष्यान्. ७. D. drops प्रति. ८. E. omits अध्यापनप्रारम्भे and reads अधीहि भो for अधीष्व भो, B. C. D. F. and G. omit the following:—प्रतिने अध्यापनप्रारम्भे अतन्द्रितः ‘अधीष्व भो’ इति ब्रुवन्प्रारभेत and read तिदिनमध्यापनसमाप्तौ &c. H. reads भो अधीष्व instead of अधीष्व मां. ९. With the exception of A. and I. all omit ईश्वरप्रतीये.

‘अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति । तमध्यापयति’—इति ।

अत्र प्रभाकरो मन्यते—‘उपनयति’—इति नयतेरात्मने-
पदस्य आचार्यकरणे पाणिनिना सूत्रितत्वात् (पा.सू. १.३.३६)
उपनयनाध्यापनयोश्चाङ्गाङ्गीरूपत्वेनैककर्तृकत्वात् आचार्य-
त्वकामो अध्यापने अधिकारी । अत एव मनुना स्मर्यते—

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४०)

इति । एवं चाध्यापनविधौ सुस्थिते सत्यव्ययनस्य
पृथग्विधिर्न कल्पनीयो भविष्यति । विहितस्याध्यापनस्याध्य-
यनमन्तरेणानुपपत्तेरध्ययनस्यार्थे—सिद्धत्वात् । ननु—नाध्ययन-
विधौ कल्पनादोषो ऽस्ति । क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात् । ‘सा-
ध्यायोऽध्येतव्यः’ (ते. आ. २. ११.) इति श्रुतेः । मैवम् ।
अधिकार्यश्रवणेनास्य विधेरनुष्ठापकत्वायोगात् । अयोध्येत-
विश्वजिज्ञ्यायेन रात्रिसन्न्यायेन वा अधिकारी परिकल्प्यताम् ।
‘विश्वजिता यजेत’ इत्यत्र ‘ऐतत्कामः’—इति नियोज्यविशे-
षेणस्याश्रवणात् अनुष्ठानाप्राप्तौ स्वर्गस्य सर्वैरिष्ट्यमाणत्वात् स

१. B. C. E. F. and H. read प्राभाकरो for प्रभाकरः. २. For तु यः B. C. D. and F. substitute गुरुः. ३. D. reads प्रकल्पते for प्रचक्षते. ४. Except H. all others omit अपि. ५. G. reads नाध्यापन- for नाध्ययन- and D. चाध्ययन- for the same. ६. A. replaces अस्ति by स्यात्. and omits the following:—क्लृप्तस्यैव विधेः सत्त्वात्. ७. D. and E. read -श्रवणे instead of -श्रवणेन. ८. All except G. and H. substitute तस्य for अस्य. ९. D. अयोध्यते. १०. A. reads विश्वजिज्ञ्यायेन for विश्वजिज्ञ्यायेन. ११. G. omits रात्रिसन्न्यायेन. १२. H. reads कल्पताम् for -कल्प्यताम्. १३. A. तत् for एतत्. १४. A. विशेषस्य instead of विशेषणस्य. १५. All except A. read अनुष्ठानप्राप्तौ for अनुष्ठानाप्राप्तौ.

एव तद्विशेषणत्वेन पारिकल्पितः । एवमत्र स्वर्गकामो माणवको
 नैयोज्यो ऽस्तु । रात्रिसत्रे 'प्रतिष्ठन्ति ह वा एते य एता रात्री-
 ऽपयन्ति' इत्यर्थवादे श्रुतायाः प्रतिष्ठायाः अत्यन्तमश्रु-
 तात् स्वर्गतः प्रत्यासन्नतया प्रतिष्ठाकामोऽधिकारी कल्पितः ।
 एवमत्र पयःकुल्यादिकामो अधिकारी स्यात् । 'यदृचो ऽधी-
 ते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिवहन्ति । यद्यजुंषि
 वृतस्य कुल्याः । यत्सामानि सोम एभ्यः पवते' (तै. आ. २.
 ११) इत्यर्थवादात्-इति । मैवम् । पयःकुल्यादेर्ब्रह्मयज्ञ-
 विधिशेषत्वात् माणवकस्याप्रबुद्धत्वेन स्वर्गकामत्वासम्भ-
 वाच्च । कथञ्चित् सम्भवे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वं दुर्वारम् । अधीते
 स्वाध्याये पश्चादध्ययनविध्यवगमः । तदवर्गमे चाध्ययनम्-
 इति । तस्मात् अध्ययनस्याध्यापनप्रयुक्तत्वादध्यापनमेव वि-
 धीयते नाध्ययनम्' इति ।

तदेतदुरुमतमन्ये वादिनो न क्षमन्ते । अनित्येनाध्यापनेन
 नित्यस्याध्ययनस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् । अनित्यं चाध्यापनम् ।
 जीवनकामस्य तत्राधिकारात् । तदाह मनुः-

‘षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव त्रिगुहाच्च प्रतिग्रहः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७६.)

१. D. omits अत्यन्तम्. २. All except A. and G. read एकेभ्यः for एभ्यः. ३. B. C. and F. read इतोऽस्ति, D. इत्यादि अस्ति. E. G. इत इति, and H. इत्यादिस्मृतिरिति, for simply इति. ४. D. and H. read अयं for अयत्वं. ५. G. and E. read अवगमने for अवगमे. ६. A. reads तथाह for तदाह.

इति । अध्ययनं तु नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्य मनुना स्मृतत्वात्—

‘योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमागु गच्छति सान्वयः’ ॥

(म. स्मृ. २. १६८; व. स्मृ. ३. २.)

इति । अतः स्वाविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनम् । न चास्त्यन्योन्या-
श्रयः । अध्ययनात् प्रागेव सन्ध्यावन्दनादाविव पित्रादिमुखेन
विध्यर्थावगमात् । पित्रादिनियमितत्वादेव माणवकस्य न अप-
बुद्धत्वदोषो ऽस्ति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायाम्—‘स्वाध्या-
यो ऽध्येतव्यः’ इति वाक्यस्य पञ्चमहायज्ञप्रकरणे पठितत्वा-
द् ब्रह्मयज्ञविधिरूपता तथाप्यशेषस्मृतिषूपनयनपूर्वकस्या-
ध्ययनस्य प्रपञ्च्यमानत्वान्मूलभूता श्रुतिरनुमातव्या । विव-
रणकारस्तु—‘अध्यापयति’ इत्यत्रापि णिजर्थस्य जीवनाथ-
त्वेन रागतः प्राप्तत्वात् प्रकृत्यर्थस्याध्ययनस्य विधेयताम-
भिप्रेत्य ‘अष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत् । सो ऽधीयति’ इति
वाक्यं विपरिणमय्य उपपादयामास । सर्वथा ऽस्ति नित्यः
स्वाध्यायाध्ययनविधिः ‘स्वाध्यायो ऽध्येतव्य’ इत्येवमात्मकः
श्रौतः । तथा स्मृतिरपि—

१. A. E. G. and H. omit अस्ति ; A. and G. substitute वा for च.
२. H. and I. read पित्रादिभिः instead of पित्रादि- ३. A. reads एतं for
एव. ४. A. reads विधिरयम् for विधिरूपता ; E. विधिः श्रूयते for the same.
५. A. reads पूर्वकं स्वाध्यायस्य for पूर्वकस्याध्ययनस्य. ६. We read with
A. and I. all others read अनुगन्तव्या for अनुमातव्या. ७. Except B
C. and F. all others omit अपि. ८. E. G. and H. read विपरिणमय्य for
विपरिणमय. ९. A. reads सर्वथा ऽस्ति, B. C. E. F. H. सर्वथास्ति,
and D. सर्वथा स्वस्थः; all for सर्वथा ऽस्ति. १०. All others except A.
and D. read merely नित्य dropping the visarga after it.

‘तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः ।

वेदः कृत्स्नो अधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना’ ।

(म. स्मृ. २. १६५)

इति । अधिगतिरर्थविचारपर्यन्तमध्ययनम् । तथा च
कूर्मपुराणे अध्ययन-तदर्थविचारयोरभावे प्रत्यवायः स्मर्यते—

‘यो ज्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजः ।

स वै मूढो न सम्भाष्यो वेदबाह्यो द्विजातिभिः ॥

न वेदपाठमात्रेण संनुष्टो वै भवेद्विजः ।

पाठमात्रावसायी तु पङ्के गौरिव सीदति ॥

यो ऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत् ।

स सान्वयः शूद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८६-८८)

इति । अध्ययनस्येतिकर्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः—

‘गुरुं चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धं चास्मै निवेदयेत् ॥

हितं चास्याचरेन्नित्यं मनो-वाक्काय-कर्मभिः’ ।

(या. स्मृ. १. २६-२७)

इति । विष्णुपुराणे ३०पि—

१. A. reads श्रुतैः, and D. श्रुतेः for ब्रतैः. २. D. reads ‘अधिगम्य-
चार- instead of अधिगतिरर्थविचार-. ३. Except A. E. and I. all others
read श्रुतं for श्रुति. ४. In the text of Kūrma Purāna द्विजाः for द्विजः
and for सवै मूढो न संमूढो ५. In the text of Kūrma Purāna संनुष्टो वै भवेत्
for संनुष्टो वै भवेत्. ६. In the text of Kūrma Purāna एवमाचारहिमस्तु
or पाठमात्रावसायी तु. ७. At the end of the line B. C. and F. have a
redundant इति. ८. B. C. E. and F. read कर्तव्यतामाह for कर्तव्यतामाह.
D. reads तस्य for चास्मै. ९. A. omits अभि.

‘उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।
 उपतिष्ठेत् तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
 स्थिते तिष्ठेद् व्रजेत् यांते नीचैरासीत चासिते ।
 शिष्यो गुरोर्नरश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सञ्चरेत् ॥
 तेनैवोक्तेः पठेद्वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।
 अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयात् गुरुणा ततः ॥
 व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कर्तुं बुद्धिना ’ ।
 (वि. पु. ३. ९. २-५)

इति । कौर्मेश्वरि-

‘आहूतो ऽध्ययनं कुर्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्वाचारः सुसंयतः’ ॥
 (कू. पु. १. २. १४. १-२)

इति । स्वकुलपरम्पराऽऽगतायाः शाखायाः पाठो ऽध्ययनम् ।
 तदाह वसिष्ठः-

‘पारम्पर्यागतो येषां वेदः स परिवृंहणः ।
 तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाऽध्ययनं तथा ’ ॥
 (व. स्मृ. ६. ४३)

इति । स्वशाखापरित्यागं स एव निषेधति-

‘यः स्वशाखां परित्यज्य पारक्यामाधिगच्छति ।
 स शूद्रवद्बहिः कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

१. A. has instead of यांते for याति. २. A. B. C. and F. read चासिते for चासिते, and D. reads वाऽऽसिते. ३. D. reads तेनैवोक्तेः. ४. D. changes कृत- into धृत-. ५. With the exception of D. and H. all others read कूर्मेश्वरि. ६. E. reads नित्यमभ्यसपाणिः for नित्यमुद्धृतपाणिः and in the text of Kūrma Purāna नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् सन्धाचारसमन्वितः. ७. A. reads तच्छाखाकर्म- for तच्छाखं कर्म. ८. B. C. D. and F. read पारक्यामाधिगच्छति.

स्वीया शाखोज्झिता येन ब्रह्म तेनोज्झितं परम् ।
 ब्रह्मैव स विज्ञेयः सद्भिर्नित्यं विगर्हितः' ॥
 इति । स्वशाखाध्ययनपूर्वकं त्वन्यशाखा अध्ययनं ते-
 वाङ्गीकृतम्—

‘अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत्’ ।
 इति । वेदवद्धर्मशास्त्रमर्थ्यधीयीत । तदाह बृहस्पतिः—
 ‘एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।
 वेदमध्यापयेत् पश्चात् शास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥
 ब्राह्मणो वेदमूलः स्याच्छ्रुति-स्मृत्योः समः स्मृतः ।
 सदाचारस्य च तथा ज्ञेयमेतच्चिकं सदा ॥
 अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्ग-पद-क्रमान् ।
 स्मृतिहीना न शोभन्ते चन्द्रहीनेव शर्वरी’ ॥
 इति । अत्र अध्ययनेन पञ्चधा वेदाभ्यास उपल-
 क्षतः । तदाह दक्षः—
 ‘वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो ऽभ्यसनं जपः ।
 तद्वानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा’ ॥
 इति । हारीतो अपि—
 ‘मन्त्रार्थज्ञो जपन् जुहन् तथैवाध्यापयन् द्विजः ।
 स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यये’ ॥

१. D. reads the following:— स्वीयशाखापलापे तु for स्वीया शाखोज्झिता
 १; A. reads स्वीय- for स्वीया- retaining all the rest according to
 it. २. All except A. omit तु. ३. After-शाखाध्ययनम् D. adds पूर्ववत्.
 All the MSS. omit अपि. ४. D. reads साङ्गोपाङ्गान् पदक्रमान् instead
 the compound word. ५. All except A. omit the expression तदाह
 १; and I. reads तथा च. ६. A. substitutes ऽभ्यसनं for ऽभ्यसनं; D.
 सनं for the same. ७. D. and G. read पुनः instead of जपः.
 E. and H. read स्वर्गं लोकम् for स्वर्गलोकम्.

इति । गुरुमुखादेवाध्येतव्यं नतु लिखितपाठः कर्त्तव्यः । तदाह नारदः—

‘पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
भ्राजते न सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः’ ॥
(ना. शि. २. १३)

इति । अध्ययने वर्जनीयानाह मनुः—

‘नाविस्पष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
न निशान्ते प्रतिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत्’ ॥
(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । नारदो ऽपि—

‘हस्तहीनस्तु यो ऽधीते स्वर-वर्णविर्वर्जितः ।
ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति’ ॥
(ना. शि. २. २७; पा शि. १०. ६)

इति । व्यासो ऽपि—

‘अनध्यायेत्वधीतं यत् यच्च शूद्रस्य सन्निधौ ।
प्रतिग्रहनिमित्तं च नरकाय तदुच्यते’ ॥

॥ इत्यध्ययना-ऽध्यापनयोः प्रकरणम् ॥

अथानध्यायाः । ते च द्विविधाः । नित्या नैमित्तिकाश्च । तत्र
नित्यानाह हारीतः—

‘प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वयोर्द्वयोः ।
श्रौणध्याये ऽथ शर्वर्या नाधीयीत कदाचन’ ॥

१. P. and H. read परिश्रान्तो for प्रतिश्रान्तो. २. All except A. and I. omit नारदो ऽपि. ३. B. C. D. and F. read -सामनिर्दग्धो for -सामभिर्दग्धो. ४. All the copies consulted read पर्वणोः instead of पर्वयोः.

इति । नैमित्तिकानाह याज्ञवल्क्यः—

‘श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक-साम-वाणार्त्त-निःस्वने ।
अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य-श्मशान-पतितान्तिके ॥
देशे’ शुचावात्मनि च विद्युत्-स्तनित-संप्लवे ।
भुक्त्वा ऽऽर्द्रपाणिरम्भोन्तरर्द्धरात्रे अतिमारुते ॥
पांसुवर्षे दिशां दाहे सन्ध्या-नीहार-भीतिषु ।
धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥
खरोट्-यान-हस्त्यश्व-नौ-वृक्षेरिण-रोहणे ।
सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४८—१५१)

इति । अन्ये ऽयनध्यायास्तत्र तत्र स्मर्यन्ते । तदाह
तारदः—

‘अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः ।
अनध्यायस्तु कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु ’ ॥

इति । मन्वादयो मत्स्यपुराणे अभिहिताः—

‘आश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी तथा ।

तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥’

१. D. and G. read शिष्टे for देशे. २. All except A. read भक्तार्द्र- for क्लृप्तार्द्र-. ३. D. and G. read पांसुवर्षे दिग्दाहे for पांसुवर्षे दिशां दाहे. ४. A. and I. read शु for अपि. ५. A. and I. read तथा च, while others except D. read तथाह for तदाह.

फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
 आषाढस्याथ दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
 मन्वन्तरादयश्चैते दत्तस्याक्षय्यकारकाः ॥

(म. पु. १७. ६-८)

इति । युगादयो विष्णुपुराणे वर्णिताः—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
 त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ’ ॥

(वि. पु. ३. १४. १३)

इति । कूर्मपुराणे—

‘उपाकर्माणि चोत्सर्गे त्रिरावक्षर्पणं स्मृतम् ।
 अष्टकामु त्वहोरात्रमृन्वन्तामु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षं तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिलोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः ’ ॥

(क. पु. १. २. १४. ७७-७८)

इति । गौतमो ऽपि—‘कार्तिकी फाल्गुन्याषाढी पौर्ण-
 मासी तिलोऽष्टकाः त्रिरात्रम्’ (गौ. स्मृ. १६. ७)—इति । उक्तं

१. A. D. E. G. and H. read पुष्यस्य for पौषस्य २. H. and I. with the exception of all others have आषाढस्यापि for आषाढस्याथ. ३. D. reads अषाढस्य तु for आषाढस्यापि. ४. B. C. D. and F. read एता for एते. ५. All except A. and I. omit वर्णिताः. ६. A. D. and I. omit इति. ७. A. D. G. H. and I. read त्रिरात्रं क्षपणं for त्रिरात्रक्षपणं. ८. D. reads पौर्णमासीः तिलोऽष्टकाः. ९. All except A. omit इति.

पौर्णमासीरारभ्य त्रिरात्रम् । तथा तिलोऽष्टकाः सप्तम्यादयः ।
तास्वपि त्रिरात्रमनध्ययनमित्यर्थः । पैठीनासिः—

‘कृष्णे भवाः तिलोऽष्टकाः । मार्गशीर्षप्रभृतय इत्येके’ ।

इति । आपस्तम्बस्तु उपाकर्माऽऽरभ्य मासं प्रदोषेऽनध्यायमाह—

‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामध्यायमुपा-

कृत्य मासं प्रदोषे नाधीयीत’ ।

(आ. ध. सू. ९. १)

इति । प्रदोषशब्देनात्र पूर्वरात्रिः विवक्षिता । त्रयोद-
श्यादिप्रदोषेष्वपि नाधीयीत । तथा च आदित्यपुराणम्—

‘मेधाकामस्तत्रयोदश्यां सप्तम्यां च विशेषतः ।

चतुर्थ्यां च प्रदोषेषु न स्मरेन्न च कीर्तयेत्’ ॥

इति । चतुर्थ्यादिति धिद्वैविध्ये प्रजापतिः—

‘षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ न नाडिका ।

प्रदोषे न त्वधीयीत तृतीया नवनाडिका’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अयं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यान्विग्-गुरु-बन्धुषु ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥

सन्ध्या-गर्जित-निर्घात-भूकम्पोल्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्यु-निशमारण्यकमधीत्य च ॥

१. D. reads मत्स्यपुराणे for आदित्यपुराणम्, all others except A. read
mply पुराणम् omit आदित्य-. २. D. substitutes न, and G. तु; for च.
A. omits इति. ४. A. reads अर्द्धरात्रौ न नाडिका. ५. D. reads अहं
र अयं. ६. We read with A.; all others read तथा for मृते. ७. D.
reads द्यु-निशम् for द्यु-निशम्.

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥
 पशु-मण्डूक-नकुल-श्राहि-मार्जार-मूषकैः ।
 रुतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये ॥

(या. स्मृ. १. १४४-४७.)

इति । मनुष्ये-

‘चौरैरुपप्लुते ग्रामे सम्भ्रमे वा अग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात्सर्वाङ्गानेष्वपि ॥

(म. स्मृ. ४. ११८)

इति । कूर्मपुराणे-

‘श्लेष्मातकस्य छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः ॥

(कू. पु. १. २. १४. ७९)

इति । उक्तानामप्यनध्यायानामपवादमाह मनुः-

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
 नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥

इति । वेदोपकरणानि अङ्गानि । नित्यस्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः ।

शौनकोऽपि-

‘नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेष्वपि च ।
 नाऽनध्यायोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे तथा ॥

१. All except G. read -ध्वनि for -ध्वपि. २. A. C. F. and I. read नित्यके for नैत्यके. ३. All except H. substitute स्मृतः for तथा.

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वण्येतानि वर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १४. ८४)

इति ।

॥ इत्यनध्यायप्रकरणम् ॥

पूर्वमध्ययना-ऽध्यापने सेतिकर्तव्यते निरूपिते । अथ
यजन-याजने निरूपयामः ।

तत्र यजनस्य सृष्टिं प्रयोजनं चाह भगवान्—

‘सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वो ऽस्त्विष्टकामधुक् ॥

देवान् भावयताञ्जेन ते देवा भावयन्तु वः ।

परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।

तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः’ ॥

(भ. गी. ३. १०-१२)

इति । तस्य च यज्ञेनस्य सात्त्विक-राजस-तामसभेदेन
विध्यं स एवाह—

‘अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥

१. B. C. E. F. and G. omit अपि ; while D. omits the whole sentence together with the following verse and the subsequent इति. A. reads पूर्वमध्यापना-ऽध्यापने इतिकर्तव्यत्वेन निरूपिते. ३. E. reads तस्य सर्वस्य ; while all others except A. read तस्य चाभ्यस्तस्य, but D. omits तस्य reading अभ्यस्तस्य for यजनस्य ; all for तस्य च यजनस्य.

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
 इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥
 विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
 श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते' ॥

(भ. गौ. १७. ११-१३)

इति । आश्रमेधिके पर्वणि द्विजातिप्रभृतिसृष्टेर्यज्ञार्थत्वं
 प्रतिपादनेन प्रस्तूयते—

‘यजनार्थं द्विजाः सृष्टास्तारका दिवि देवताः ।
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्ना दक्षिणार्थं तथैव च ॥
 सुवर्णं रजतं चैव पात्री-कुम्भार्थमेव च ।
 इध्मार्थमथ यूषार्थं ब्रह्मा चक्रे वनस्पतीन् ॥
 ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवो जायन्ते यज्ञकारणात्’ ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ६३-७७)

इति । हारीतो ऽपि अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां यज्ञमहिमानं
 दर्शयति—

‘यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 यज्ञेन देवा अमृतत्वमाप्नुवन् ।

१. A. reads यः instead of यत्. २. A. G. and I. read द्विजातिप्रभृतेः; while all others merely omit -प्रभृति-. ३. A. and I. read प्रशस्यते for प्रस्तूयते. We think that the author supposing that the conversation being between Yudhishtira and Krishna, his memory have failed him, and he mentioned it as from Mahābhārat, but we find it in Vṛiddha Gowtam Sanhitā 15, from 74-79, and this conversation is between Yudhishtira and Krishna. ४. A. reads पात्री कुम्भार्थमेव च for पात्रीकुम्भार्थमेव च. ५. All except D. read वनस्पतिम् for वनस्पतीन्. ६. A. omits अपि. ७. D. reads प्रदर्शयति instead of simply दर्शयति.

यज्ञेन पापैर्बहुभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकानजरस्य विष्णोः ॥

नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।

अनिष्टयज्ञो ऽपूतात्मा भ्रंशयति छिन्नपर्णवत् ॥

इति । यज्ञविशेषास्त्रिहोत्रादयः । तथा च श्रूयते—

‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च’—इति । अग्निहोत्रादीनां
संस्कृतैरग्निभिः साध्यत्वात् तत्संस्कारकमाधानमादावनुष्ठेयम् ।
तत्र प्रजापतिः—

‘सर्वसंस्थाधिकारः स्यादाहिताग्नेर्धने सति ।

आदध्यान्निर्धनोऽयग्निं नित्यं पापभयात् द्विजः’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्यो ऽग्नीन्नाऽऽधानुमिच्छति ।

यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः ।

आधायग्नीन् विगुह्यात्मा यजेत परमेश्वरम् ॥

(कू. पु. १. २. २४. ७, १०)

१. All except D. read -नमरस्य for -नजरस्य. २. All except A. and read नश्यति. for भ्रंशयति. ३. B. C. and F. read तत्संस्कारकमाधानाश-
तत्संस्कारसाधनमाश- and E. तत्संस्कारकसाधनत्वेन आधानमाश-;
I for तत्संस्कारकमाधानमाश-. ४. A. substitutes -बनुमेवम् for -बनुष्ठेवम्.
We read with A., but all others read the following:—सर्ववृत्ता-
कापी स्यादाहिताग्नेर्धने सति । ५. All except A. read पापभयात् instead
पापभवात्. ६. D. substitutes अभिहितः for दर्शितः; while H. omits
th. ७. A. omits -द्यो. ८. A. substitutes वा for हि. ९. All read
मग्निं for -अग्नीन्.

इति । श्रुतिश्च कालादिविशिष्टमाधानं विधत्ते—

‘वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । वसन्तो वै ब्राह्म-
णस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्मवर्चस्वी भ-
वति । ग्रीष्मे राजन्य आदधीत । ग्रीष्मो वै राजन्य-
स्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय इन्द्रियावी वीर्यवान्
भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शरद्वै वैश्य-
स्यर्तुः । स्व एवैनमृतावाधाय पशुमान् भवति’ ।

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यादाधेयोऽग्निर्नराधिप ।
वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तो वेदयोनिः स उच्यते ॥
अर्ध्याधानं तु येनाथ वसन्ते क्रियते नृप ।
तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च ब्राह्मणस्य विवर्द्धते ॥
क्षत्रियस्याग्निराधेयो ग्रीष्मे श्रेष्ठः स वै नृप ।
येनाधानं तु वै ग्रीष्मे क्रियते तस्य वर्द्धते ॥
श्रीः प्रजाः पशवश्चैव वित्तं चैव बलं यशः ।
शरत्काले तु वैश्यस्याप्याधानीयो हुताशनः ॥

१. A. reads ऽग्निमादधीत for ऽग्नीनादधीत. २. Except A. E. and H. all others read स एवैन- instead of स्व एवैन- repeating the same in the places of all स्व coming hereafter in the passage. ३. With the exception of B. all omit वीर्यवान् ; H. and I. besides this read इन्द्रियवान् for इन्द्रियावी of all others. ४. A. omits अपि but adds पर्वणि in its place. This quotation is also Vridh Gowtama Sanhitā 15, 46-52. ५. A. reads अग्न्याधेयं for अग्न्याधानं. ६. B. C. D. G. and H. read शरद्वागे ऽथ for शरत्काले तु; while E. शरत्काले ऽथ for the same.

शरद्वात्रेः स्वयं वैश्यो वैश्ययोनिः स उच्यते ।

शरद्याधानमेवं वै क्रियते येन पाण्डव ॥

तस्य वै श्रीः प्रजा ऽऽयुश्च पशवो ऽर्थश्च वर्द्धते ।

(वृ. गौ. स्मृ. १५. ४७-५२)

इति । आधानपूर्वकार्थं यज्ञाः दर्शादयः । तथा च वसिष्ठः—

‘अवश्यं ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत । दर्श-पूर्णमासा-

ऽऽग्रयणेष्टि-चातुर्मास्य-पशु-सोमैश्च यजेत ।

इति । हारीतो गणे—

‘पाकयज्ञान् यजेन्नित्यं हविर्यज्ञास्तु नित्यशः ।

सौम्यास्तु विधिपूर्वेण य इच्छेत् ब्रह्म चाव्ययम् ॥

इति । ते च गौतमेन दर्शिताः—

‘अष्टका पार्वणश्रोद्धं श्रावण्याषाढी प्रौष्ठपदी

चैत्र्याश्वयुजीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । अभ्युधे-

यमग्निहोत्रं दर्श-पूर्णमासौ चातुर्मास्यान्याग्रयणे-

१. A. reads शरद्वात्रिः instead of शरद्वात्रः. २. All except A. read for येन. ३. A. B. C. D. E. and F. read तस्यैव श्रीः for तस्य वै ; while H. reads तस्य श्रीर्वै for the same. ४. D. omits च. ५. D. ds for the sentence:—आधानपूर्वकार्याश्च यज्ञा इर्शादयस्तथा. ६. B. F. read पूर्ण-दर्शमासा—for दर्श-पूर्णमासा-. ७. All except A. read सोमांश्च instead of पशु-सोमैश्च. ८. A. reads धर्ममव्ययम् for ब्रह्म व्ययम्. ९. इति is omitted by all. १०. B. C. and F. omit -आहुः. I read पार्वणं श्रावण्याग्रयणी चैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक-&c. ; G. reads अष्ट-पार्वणश्रोद्धश्रावण्याग्रयणीचैत्र्याश्व- &c.; H. reads अष्टका-पार्वणश्रोद्ध-श्रावण्याग्रयणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक-&c. ; I. reads अष्टका-पार्वणश्रोद्ध-श्रावण्याग्रयणीचैत्र्याश्वयुजीति सप्तपाक-&c. ; ११. B. reads आग्न्याधेयमग्निहोत्रं for अग्न्याधेयमग्निहोत्रं. १२. B. C. F. and H. read दर्शपूर्णमास्ये ; D. दर्शपूर्णमास्यः ; both for दर्श-मासौ ; and A. reads दर्शपूर्णमासाग्रयणं चातुर्मास्यम् for दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्याग्रयणेष्टि-.

ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञ-
संस्थाः । अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी
वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्सोर्यामः इति सप्त सोमसंस्थाः ।

(गौ. स्मृ. ८. ३.)

इति । अपरांस्तु महायज्ञकृतान् देवलो दर्शितवान्—

‘अश्वमेध-राजसूय-पौण्डरीक-

गोसवादयो महायज्ञकृतवः’ ।

इति । एते सर्वे यज्ञाः यथायोगं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिविधाः—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म पौरुषम्’ ।

(मा. पु. ३४. ४)

इति मदालसोक्तेः । तेन यज्ञानां नित्यत्वं कुर्युमशा-
खायां श्रूयते—

‘मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्तानि त्रे-
तायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतम् ।

(मुं. उ. १. २. १)

इति । वाजसनेयिशाखायामपि—

‘कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीवीषेच्छतं समाः’ ।

(ई. उ. २)

इति ।

१. D. inserts -याग- between सोम- and -संस्थाः. २. A. reads महायज्ञाः कृतवः for महायज्ञकृतवः. ३. With the exception of A. all read अत्र for तत्र. ४. A. reads अपर्वणशाखायां for कुर्युमशाखायां. ५. A. reads तान्याचरथ for तान्याचरथ.

‘एतद्वै जैरामर्यमग्निहोत्रं जरसा
वा होवास्मान्मुच्यते मृत्युना च’ ।

(म. ना. उ. २५. १)

इति च । विधिवाक्येषु च जीवनाद्युपबन्धस्तु नित्यत्व-
क्षकः । तद्यथा—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

‘यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्यां यजेत’ ।

‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’ ।

इति । अकरणे प्रत्यवायश्च नित्यत्वगमकः । तथा चार्थवर्णे
भूयते—

‘यस्यानग्निहोत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यम-
नाप्रयण-मतिथिर्वर्जितं वोऽहुतमवैश्वदेवमवि-
धिना हुतमासप्तमांस्तस्य लोकान् हिनस्ति-’

(मु. उ. १. २. ३)

इति । तथो चे श्रुत्यन्तरम्—

‘यस्य पिता पितामहो वा
सोमं न पिबेत् स ब्राह्मणः’ ।

१. B. reads एतद्वैरामर्यमग्निहोत्रं for एतद्वै जैरामर्यमग्निहोत्रं. २. Except A. all others read जरसा for जरसा. ३. B. C. and F. read मृत्युना वेति च for मृत्युना च. ४. All but A. replace च by तु. ५. A. reads simply तथा for तद्यथा. ६. A. and H. read दर्श-पौर्ण-मासाभ्यां. for दर्श-पौर्णमासाभ्यां. ७. A. omits expression वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत; D. reads वसन्ते only once. ८. D. reads चार्थवर्णः for चार्थवर्णे. ९. B. C. and F. read -होत्रमदर्शमचातुर्मास्यमपौर्णमासमना- for -होत्रमदर्श-पौर्णमासमचातुर्मास्यमना-. All others omit only अचातुर्मास्यम्. १०. A. and D. read चाहुत- for वाहुत-. ११. D. reads तथा for तथा. १२. All except A. omit च. १३. H. reads श्रुत्यन्तरे.

इति । जीवन-कामनाव्यतिरिक्तं गृह-दाहाद्यनियत-
निमित्तमुपजीव्य प्रवृत्तं नैमित्तिकम् । तथा च श्रुतिः—

‘यस्य गृहान् दहत्यग्निरग्नये क्षाम-
वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्’ ।

इति । कामनया प्रवृत्तं काम्यम् । तद्यथा—

‘वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकार्यः’ ।

(तै. सं. २. ३. १)-

इत्याद्याः काम्यपञ्चवः ।

‘ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत् प्रजाकामः’ ।

(तै. सं. २. २. ५)

इत्याद्याः काम्येष्टयः । तत्र काम्यानां कामितार्थसिद्धिः
फलम् । नित्य-नैमित्तिकयोस्तु यथाविध्यनुष्ठितयोर्निर्बलो-
कप्रापकत्वमाथर्वणे श्रूयते—

‘काली कराली च मनोजवा च
सुलोहिता र्या च सुधूम्रवर्णा ।
स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी
लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥

१. A. reads —व्यतिरिक्तगृह- instead of —व्यतिरिक्तं गृह- separate.
२. A. reads गृहं दहत्यग्नये for गृहान्दहत्यग्निरग्नये D. omits the word
अग्निः. ३. E. reads विनिर्वपेत् for निर्वपेत्; H. adds च before निर्वपेत्.
४. After भूतिकार्यः A. continues in the inverted commas वायुर्वै सोमो
देवता. ५ A. reads चापि for वा च. ६. A. reads लेलीयमाना for लेलायमाना;
H. reads लालायमाना for the same.

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु
 धेयाकालं चाहुतयो ह्याददायन् ।
 ते नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
 यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥
 एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
 सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति ।
 प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
 एष वः पुण्यः सुरुतो ब्रह्मलोकः' ॥

(मुं. उ. १)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘सुगुह्यैर्यजमानैश्च ऋत्विग्भिश्च तर्थाविधिः ॥
 शुद्धैर्ब्रह्मोपकरणैर्यष्टव्यमिति निश्चयः ॥
 तथाकृतेषु यज्ञेषु देवानां तोषणं भवेत् ।
 तृष्टेषु देवसङ्घेषु यज्वा यज्ञफलं लभेत् ॥
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैर्लोकान् संवर्द्धयन्त्युत ।
 उभयोर्लोकयोर्देवि भूतिर्यज्ञे प्रदृश्यते ॥
 तस्माद्यज्ञाद्विवं याँति अमरैः सह मोदते ।
 नास्ति यज्ञसमं दानं नास्ति यज्ञसमो विधिः ।
 सर्वधर्मसमुद्देशो देवि यज्ञे समाहितः' ॥

१. G. omits the whole passage from चेतमालनेत भूतिकामः &c., up to यथा both inclusive. २. G. repeats तं twice. ३. C. D. and ४. read सुगुह्यैः for सुगुह्यैः. ५. D. reads तथाकृतैः for तर्थाविधिः. ६. A. substitutes यज्ञी for यज्वा; D. reads यज्ञात् for the same. ७. A. C. E. ८. and G. read भूतिर्ब्रह्मः प्रदृश्यते; B. reads भूतिर्ब्रह्मः प्रदृश्यते; H. reads प्रदृश्यते for प्रदृश्यते, all for भूतिर्ब्रह्मः प्रदृश्यते. ९. D. reads वाचिस् for वाचिस्. १०. D. reads देव यज्ञे for देवि यज्ञे.

इति । यदि कथञ्चिन्नित्यकर्माणि लुप्येरन् तदा तत्स-
माधानमाह प्रजापतिः—

‘दर्शं च पूर्णमासं च लुप्त्वा ऽथोभयमेव वा ।
एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्द्धेन शोधनम् ॥
हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य लुप्तमप्येकमादितः ।
प्राजापत्येन गुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ॥
सन्ध्योपासनद्वानौ तु नित्यस्नानं विलोप्य च ।
होमं च नैत्यकं गुध्येद गायत्र्यष्टसहस्रकृत् ॥
समाप्नोते सोमयज्ञानां द्वानौ चान्द्रायणं चरेत् ।
अकृत्वाऽन्यतमं यज्ञं यज्ञानामधिकारतः ॥
उपवासेन गुध्येत पाकसंस्थासु चैव हि ’ ।

इति । कात्यायनोऽपि—

‘पितृयज्ञाभ्यं चैव वैश्वदेवान्ययेऽपि च ।
अग्निश्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा ॥
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत् ’ ।

(का. स्मृ. ३. १८. १९-२०)

इति । विहितदक्षिणापर्याप्तद्रव्याभावेऽपि नित्यं न लोप-
येत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads यथा कथञ्चित् for यदि कथञ्चित्. २. B. C. and F. read
दृष्ट्वा सोमव- for लुप्त्वा ऽथोभय- . ३. B. C. D. and F. replace वा by च
४. B. C. E. F. and G. read नु लोप्य च for विलोप्य च; A. reads विनु-
च for the same. ५. A. and D. read होमं नैमित्तिकं for होमं च नैत्यकम्
G. reads होमं च नैमित्तिके for the same. ६. All except A. read
-द्रव्याभावेऽपि न for द्रव्याभावेऽपि न. ७. A. B. C. and F. read बोधायन
for बौधायनः.

‘यस्य नित्यानि लुप्तानि तथैवाऽऽगन्तुकानि च ।
 विप्रेद्यपि न स स्वर्गं गच्छेत्तु पतितो हि सः ॥
 तस्मात् कन्दैः फलैर्मूलैर्मधुना ऽऽज्यरसेन वा ।
 नित्यं नित्यानि कुर्वीत न च नित्यानि लापयेत् ।
 इति । ननु—सम्पूर्णद्विव्यसम्पत्तावेव सोमयागः कार्यः ।

तदाह मनुः—

‘यस्य त्रैवार्षिकं वित्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वाऽपि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि— (म. स्मृ. ११. ७)

‘त्रैवार्षिकाधिकान्नो यः स हि सोमं पिबेद्विजः’ ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । त्रैवार्षिकान्नालाभे सोमयागादर्वाचीना दशादय एव
 कार्याः । एतदपि स एवाह—

‘प्राक् सौमिकीः क्रियाः कुर्याद्यस्याऽन्नं वार्षिकं भवेत् ।

(या. स्मृ. १. १२४)

इति । अल्पधनस्य यज्ञो मनुना निषिध्यते—

‘पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेताऽयं कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् ।

हन्त्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाऽल्पधनो यजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३९-४०)

१. A. reads सुपथस्थोऽपि न for विपद्यपि न स; G. and D. विपदिस्थो ऽपि न.
 and B. C. F. विपद्य सोऽपि न for the same. २. A. and D. read मधुनाथ
 सेन for मधुनाऽऽज्यरसेन. ३. A. reads -वृत्तये for -वृत्तये. ४. D. reads
 सौमिकी क्रिया dropping the visarga; E. reads सौमिकी क्रियां both for
 सौमिकीः क्रियाः. ५. D. reads यजेताऽपि for यजेताऽयः; and G. यजेताऽय
 कश्चन for यजेताय कथञ्चन. ६. All but A. read प्रजां for प्रजाः.

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तर्धोर्व्विजः ।

आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः’ ॥

(म. स्मृ. ११. ४१)

इति । एवञ्च सत्येतानि वचनानि ‘कन्दैर्मूलैः’ इत्यादि-
वचनेन विरुद्धेरेतन्—इति चेत् । मैवम् । एतेषां वचनानां काम्य-
यागविषयत्वात् । ‘सम्पूर्णानुष्ठानशक्तौ सत्यामेव काम्यं
कर्तव्यम्’—इति षष्ठाध्याये मीमांसितम् । तथा हि—‘ऐन्द्राप्र-
मेकादशकपालं निर्व्वपेत् प्रजाकामः’—इत्यत्र किं यथा-
शक्तिप्रयोगेणाप्यधिकारः? उत सर्वाङ्गोपसंहारेण?—इति संशयः ।
नित्येषु यथाशक्तिप्रयोगस्य पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वात् का-
म्येष्वपि तथा—इति प्रोक्ते ब्रूमः । नित्यानामसमर्थेनाप्यपरित्या-
ज्यत्वात् तत्र यथाशक्तिप्रयोगः । अपरित्याज्यानि हि नित्यानि ।
जीवनादिनिमित्तवशेन तत्प्रवृत्तेः । नैमित्तिकं प्रत्यप्रव-
र्तकत्वे निमित्तत्वमेव हीयेत । कामना तु न निमित्तं ये-
नावश्यमिष्टिं प्रवर्त्तयेत् । अतो न काम्यस्यापरित्याज्यत्वम् ।
तथा सति फलसिद्ध्यर्थमेव काम्यस्यानुष्ठेयत्वात् फलस्य
च कृत्स्नाङ्गोपकृतप्रधानमन्तरेणानिष्पत्तेः । यदा कृत्स्नाङ्गानुष्ठान-
शक्तिस्तदैव काम्यमनुष्ठेयम्—इति सिद्धान्तः ॥

॥ इति यजनप्रकरणम् ॥

१. B. C. and F. read तथार्षिभजम् for तथार्षिभजः. २. G. reads -व्यधिकारः
for -व्यधिकारः. ३. D. and G. omit प्राप्ते. ४. D. replaces तत्र by तथा.
५. A. reads यथाप्रशक्ति- for यथाशक्ति-. ६. H. reads -मिष्टं for -मिष्टि.
७. G. reads काम्यम् for काम्यस्य-. ८. A. reads कृत्स्नाङ्गानुष्ठाने शक्तिः
for कृत्स्नाङ्गानुष्ठानशक्तिः. ९. D. omits इति यजनप्रकरणम्.

इत्थं यजनं निरूपितं याजने तु विधिः श्रूयते—
 'द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृहीयाद्याजयेदध्यापयेद्वा' । न
 चायं नित्यविधिः । अकरणे प्रत्यवायादिनित्यलक्षणाभावात् ।
 अपि तु काम्यविधिः । द्रव्यार्जनकामस्य तत्राधिकारात् ।
 तत्रापि नापूर्वविधिः । जीवनोपायत्वेन याजनस्य प्राप्तत्वात् ।
 तद्वेतुत्वं च मार्कण्डेयपुराणे दर्शितम्—

‘याजनाध्यापने शुद्धे तथा शुद्धः प्रतिग्रहः ।

एषा सम्यक् समाख्याता त्रिविधो तस्य जीविका' ॥

(मा. पु. २८. ४)

इति । नापि परिसंख्या । नित्यप्राप्तेरभावात् । तस्मात् पक्षे
 प्राप्तत्वान्नियमविधिरयम् । स चायं नियमः पुरुषार्थ एव । न तु
 क्रत्वर्थः । द्रव्यार्जनविधानस्य पुरुषार्थत्वेन लिप्सामूत्रे वि-
 चारितत्वात् ।

तथा हि—द्रव्यप्राप्तिः क्रत्वर्था पुरुषार्था वा?—इति संश-
 यः । तत्र पूर्वः पक्षः क्रत्वर्थेयम् । तथा सति नियमस्यार्थवत्त्वात् ।
 ब्राह्मणस्य याजनादिना क्षत्रियस्य जयादिना वैश्यस्य
 कृष्यादिना—इति नियमः । स च पुरुषार्थपक्षे अनर्थकः स्यात् ।

१. A. reads द्रव्यमर्जयन् for द्रव्यमर्जयन्. २. We read with A.; and B. E. G. H. read पूतप्रतिग्रहः; and C. D. F. पूतःपरिग्रहः for शुद्धः प्रतिग्रहः. ३. B. C. D. F. and H. read वित्तार्थ instead of विविधा. ४. H. reads -नेष्टव्यमविधिः for -निवर्तनविधिः. ५. A. C. and F. read पूर्वपक्षः for पूर्वः पक्षः; and D. reads पूर्वपक्षे for the same. ६. B. C. F. and H. read तथापि for तस्यैव च; E. reads तथा हि; while G. only तथा. ७. A. omits अपि च तस्यैव च.

उपायान्तरेणार्जिस्यापि द्रव्यस्य क्षुम्प्रतिघातादिपुरुषार्थ-
सम्पादकत्वात् । क्रतुस्तु नान्यथा सिद्ध्यति । अतस्तत्र निय-
मो ऽर्थवान्-इति प्राप्ते ब्रूमः । द्रव्यं हि सम्पादितं सत् पुरुषं
प्रीणयति । अतस्तस्य पुरुषार्थत्वं प्रत्यक्षदृष्टम् । क्रत्वर्थता
तु नियमान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । क्लृप्तं च कल्प्याद्वलीयः ।
सति च पुरुषार्थत्वे क्रतोरपि भोजनादिवत् पुरुषकार्यतया
तदर्थता ऽप्यर्थात् सम्पद्यते । नियमस्तु पुरुषार्थे ऽप्यर्जनविधौ
किञ्चिददृष्टं जनयिष्यति । क्रत्वर्थत्ववादिनां जीवनलोपेन क्रतु-
रपि न सिध्येत् । अतः पुरुषार्थो याजनादिः-इति सिद्धम् ।

ऋत्विग्भिर्विना याजयिता ऽन्यो न कोऽप्यस्ति-इति चेत् ।
मैवमे । आपस्तम्बसूत्रे षांडशानामृत्विजां वरणमभिधाय या-
जयितुः सप्तदशस्य पृथग्वरणाभिधानात्-

‘सदस्यं सप्तदशं कौपीतकिनः समामनन्ति । स कर्मणा-
मुपद्रष्टा भवति’-इति । अत एव वसिष्ठवंशोत्पन्नस्य सात्य-
हव्यनामकस्य महर्षेः प्रश्नवाक्ये देवभागस्य सृञ्जयनामकात्
ब्राह्मणान् प्रति याजकत्वं तैत्तिरीयकब्राह्मणे श्रूयते-

‘वासिष्ठो ह सात्यहव्यो देवभागं पप्रच्छत् सृञ्जयान् बहु-
याजिनो यजे’-तै. सं. ६. ६. २)

१. D. reads नियमो ऽनर्थवानिति. for नियमो ऽर्थवानिति. २. A. reads
प्रत्यक्षं दृष्टव्यम् instead of प्रत्यक्षदृष्टम्. ३. H. in the original has क्लृप्तं च;
but in the margin it has been corrected to भुक्तं च. ४. A. omits च.
५. A. and D. read पुरुषार्थतया for पुरुषकार्यतया. ६. A. reads क्रत्वर्थ-
वादिनो for क्रत्वर्थत्ववादिनो. ७. B. C. and F. read सिध्येत for सिध्येत.
८. A. substitutes तस्यैव for अतः; while B. C. D. and F. omit both.
९. D. reads ऋत्विग्भिना instead of ऋत्विग्भिर्विना. १०. D. omits अस्ति.
११. All except I. omit the following from मैवम् up to वर्णाभिधानात् both
inclusive in the next line. १२. A. reads सात्यहव्यनामकस्य instead of
सात्यहव्यनामकस्य.

इति । तथा कौषीतेकिब्राह्मणे चित्रनामकं प्रति श्वेतकेतो-
प्रजिकत्वमाम्नातम्—

‘चित्रोद्भवो गार्ग्यायणिर्यक्षमाण आरुणि वव्रे । स ह पुत्रं
श्वेतकेतुं प्रजिघाय याजयेत’—

इति । तस्माद् ऋत्विग्भ्योऽन्यः सदस्यो याजयिता । ऋ-
त्विजो वा याजयितारः सन्तु । सर्वथा ऽप्यस्ति ब्राह्मणानां
जीवनहेतुर्याजिनम् ।

तत्रैतिकर्तव्यतारूपेण कृष्णाजिन-वाससोरन्यतरेणोपवीति-
त्वं तैत्तिरीयके विधीयते—

‘तस्माद्यज्ञोपवीत्येवाधीयीत याजयेद्यजेत् वा यज्ञस्य
प्रसृत्या अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीय’— (तै. आ. २.१.)

इति । मन्त्रेषु ऋष्यादिज्ञानं च याजनाङ्गत्वेन छन्दो-
गब्राह्मणे समाम्नायते—

‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण
याजयति वा अध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा पद्यते
वा प्रियते पापीयान् भवति । यातयामान्यस्य छन्दांसि
भवन्ति । अथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेदं सर्वमायुरेति । श्रेयान् भवति ।
अयातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति । तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे
विद्यात्’—(छं. ब्रा. ३. ७. ५) इति ।

१. A. reads कौषीतेकिब्राह्मणे for कौषीतकिब्राह्मणे. २. A. reads चित्रो ह
वे for चित्रोद्भवो. ३. We read with A.; all others read -यक्षमाणमारुणि for
-यक्षमाण आरुणि. ४. A. reads प्रतिहूय for प्रजिघाय. ५. D. omits the
whole quotation तस्मात् &c., up to इति after the sentence. ६. B. C. D.
E. and F. read मन्त्रे instead of मन्त्रेषु; and G. H. read मन्त्र-कृष्णादि-
७. G. reads गर्त्तं वा पद्यते for गर्त्तं वा पद्यते. ८. A. E. G. and H. प्रवामी-
यते for वा प्रियते. ९. A. omits वेद.

मनु-कश्चित् याजनेस्य कश्चित् प्रतिग्रहस्य च निन्दित-
त्वात् तदनुष्ठानवतः स्वाध्याय-गायत्र्योर्जप आघ्रायते-

‘रिच्यत इव वो एष प्रैर्व रिच्यते यो याजयति प्रति वा
गृह्णाति । याजयित्वा प्रतिगृह्य वा ऽनश्नन् त्रिःस्वाध्यायं वेद-
मधीयीत । त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति’-
(तै. आ. २. १५)

इति । तथा ऽन्यत्रापि-

‘दुहे ह वा एष छन्दांसि यो याजयति स येन यज्ञ-
क्रतुना याजयेत् । सो ऽरण्यं परेत्य शुचौदेशे स्वाध्यायमेवै-
नमधीयन्नासीत । तस्यानशनं दीक्षा, स्थानमुपसदः, आसनस्य
सुत्या, वाग् जुहूः, मन उपभृत्, धृतिः सुवा. प्राणो हविः
सामाऽध्वर्युः, स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणो ऽनन्तदक्षिणः
समृद्धतरः’ ।
(तै. आ. २. १६)

इति चेत् । नायं दोषः । तस्य अयाज्ययाजनविषयत्वात् ।
जीवितात्ययमापन्नस्य प्राणरक्षणार्थमयाज्ययाजनमपि सम्भा-
ष्यते । तथा च वाजसनेयब्राह्मणम्-

‘प्राणस्य वै सप्ताट्कामायायाज्यं याजयति अप्रतिग्रा-
ह्यस्य वा प्रतिगृह्णाति’-
(बृ. उ. ४. १. ३)

इति । तत्र प्रायश्चित्तं छन्दोगा आमनन्ति-

१. All except A. read यज्ञनं for याजनस्य; and omit the following:-
कश्चित् प्रतिग्रहस्य च. २. B. C. E. F. and H. read निन्दितत्वात् instead
of निन्दितत्वात्. ३. All except A. omit वा. ४. A. and G. read प्रैर्व for
प्रैव. ५. All except A. omit the whole of the remaining beginning with
तस्यानशनं; and ending with समृद्धतरः in the next but one line. For
इति चेत् they all read only इति. ६. None of the copies referred men-
tion तस्य, but we think that the connection requires it here. ७. B. C.
E. F. and H. read प्राणरक्षणार्थम् for प्राणरक्षणार्थम्. ८. D. omits अपि
९. B. C. D. E. F. and G. read अप्रतिगृह्यत्वम्; and H. reads अप्रतिगृह्य
and all omit वा.

‘तदा अयाज्ययाजने दक्षिणास्त्यक्त्वा मासं चतुर्थकाले
भुञ्जानः तन्मन्त्रान् गायेत्’-छं. ब्रा. ९. १. ३)

इति । तथा सुमन्तुरपि स्मरति-

‘गृहयाजकः सर्वद्रव्यपरित्यागात् पूतो भवति । अभिशस्त-
पतित-पौनर्भव-भूणह-पुंश्चल्यशुचि-शैल्यकार-तैलिक-चाक्रिक-
ध्वजि-सुवर्णकार-वर्मकार-पङ्कक-वर्धकि-गण-गणिक-सौनि-
क-व्याध-निषाद-रजक-बुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रति-
ग्राह्या अयाज्याश्च’ ।

इति । तथा च वसिष्ठः-

‘दक्षिणात्यागाच्च पूतो भवतीति विज्ञायते’ ।

इति । तथा बौधायनोऽपि-

* ‘बह्वप्रतिग्राह्यस्य वां प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा

* अत्रेदमगृहमिव प्रतिभाति । बौधायनस्मृतौ तु-‘बहु प्रतिग्रा-
ह्याप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अयाज्यं वा याजयित्वा अनाद्यान्मस्य
[अन्नमशित्वा तरत्समन्दीयं जपेदिति ’ ।

१. A. omits तदा; H. reads तृतीयाज्ययाजने for तदा अयाज्ययाजने.
2. D. reads दक्षिणां instead of दक्षिणाः. ३. B. C. and F. read
जाने इत्येतद्धारयेदिति; E. reads जान इत्येतद्धारयेदिति; G. जान
इत्येतद्धारयेदिति; and H. जानीतेत्येतद्धारयेदिति all for तन्मन्त्रान् गाये-
दिति. ४. All except A. and D. read गृहद्रव्यपरित्यागाम् for सर्वद्रव्यपरित्या-
गात्. ५. Excepting A. and I. others read -वस्त्रकार-; G. reads -वस्त्रकारि-,
or -वास्त्रकार-. ६. A. reads आलेखक- for -वर्मकार-; and omits -बुरुड-; B.
C. and F. read -वेन्मक- for -वर्मकार- with no other difference; E. reads
after -सुवर्णकार-, चर्मक-पङ्क-बन्धकिमेव-गणिक-सौनिक-व्याध-निषाद-रजक-
बुरुड-वर्मकाराः for all that follows in the text; G. continues after स्वर्णकार,
वर्मकर-पङ्क-बन्धकिलागणिक- all the rest is that given in the text with
the exception -वर्मकार- for which it substitutes वर्मकाराः; and H. proceeds
after -सुवर्णकार-, वर्मकर-पङ्क-बन्धकि- all the remaining being that of the
text except -बुरुड- for which it reads -बुरुड-. ७. A. reads विज्ञायते for
विज्ञायते. ८. B. C. D. and E. read बह्वप्रतिग्राह्यस्य for बह्वप्रतिग्राह्यस्य.
9. All except A. omit वा.

नाद्योत् । तस्य चोन्नमशिखा तरस्सेमन्दीयं जपेत् ।

(बौ. स्मृ. २. २. ५. ८)

इति । अयाज्ययाजकलक्षणं देवलेन दर्शितम्—

‘ यः शुद्रान् पतितांश्चापि याजयेदर्थकारणान् ।

याजितो वा पुनस्ताभ्यां ब्राह्मणो ज्याज्ययाजकः ’ ॥

इति ।

॥ इति याजनप्रकरणम् ॥

तेदेवं याजनं निरूपितम् । अथ दान-प्रतिग्रहौ निरूप्येते ।
तत्र दानविषया श्रुतिः—

‘ दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति ।

दानान्नातिदुश्चरं तस्माद्दाने रमन्ते ’—

(म. ना. उ. २१. २)

इति । तथा वाक्यान्तरमपि—

‘ दानं यज्ञानां बह्वथं दक्षिणा लोके दातारं सर्वभूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीनपानुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रनिश्चितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति ’—

(म. ना. उ. २२. १)

अयमेव पाठो युक्तः । प्रतिग्राह्यस्य बहु प्रतिगृह्य अप्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्येति योजना । प्रतिग्राह्यस्यापि बहुप्रतिग्रहो निषिद्धः । ‘ यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ’ इत्यादिना मूले स्पष्ट एव ।

१. A. reads नाह्यात् for नाध्यात्. २. A. D. and G. substitute वा for च. ३. A. omits तरस्सेमन्दीयं जपेति. ४. E. reads only अयाजकलक्षणं for अयाज्ययाजकलक्षणं. ५. A. omits इति. ६. A. reads दुश्चरं for दुश्चरम्. ७. B. C. D. E. and F. read भूतानि for भूतानि. ८. A. reads दुश्चरम् for दुश्चरम्.

इति । आदित्यपुराणे अपि—

‘न दानादधिकं किञ्चित् दृश्यते भुवनत्रये ।
दानेन प्राप्यते स्वर्गः श्रीदानेनैव लभ्यते ।
दानेन शत्रून् जयति ध्याधिदानेन नश्यति ।
दानेन लभ्यते विद्या दानेन युवतीजनः ॥
धर्मा-ऽर्थ-काम-मोक्षाणां साधनं परमं* स्मृतम् ।

इति । एवं श्रुति-स्मृतिभ्यां प्रशंसापूर्वको दानविधिर्ह-
न्रीतः । याज्ञवल्क्यस्तु साक्षाद्दानं व्यधत्त—

‘दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।
याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूर्वं तु शक्तितः ॥ (२०३)
गो-भू-तिल-हिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चिते ।
नाऽपात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेय इच्छता ’ ॥

(या. स्मृ. १. २०१)

इति । ऐतयोरन्यतरः स्वरूपविधिः । इतरस्तु गुणविधिः ।
मनुरपि—

‘दानधर्मं निषेवेत नित्य-नैमित्तसंज्ञकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२७)

* अत्र ‘दानं’ इति शेषः ।

१. H. reads दानविधिराज्ञातः instead of दानविधिरुज्जीतः. २. All except A. read याज्ञवल्क्यो. अपि for याज्ञवल्क्यस्तु. ३. B. C. and F. read पूतं तु for -पूर्वं तु. ४. We read with A., while all others read -मर्चितम् or -मर्चिते. ५. A. D. E. G. and H. read तयोः for एतयोः. ६. A. and D. read दानं धर्मे for दानधर्मे. ७. B. C. G. and H. read नित्य-नैमित्त-पौष्टिकम् for नित्य-नैमित्तसंज्ञकम्, D. for the same reads नित्यनैमित्त-पौष्टिकम्; while E. and F. read नित्य-नित्य-नैमित्त-पौष्टिकम्. D. reads त्वेन for भावेन.

इति । वेङ्कपुराणे च अदाने वित्तवैयर्थ्योक्तिपुरःसरं दानं विहितम्—

‘यस्य वित्तं न दानाय नोपभोगाय देहिनाम् ।
नापि कीर्त्यै न धर्माय तस्य वित्तं निरर्थकम् ॥
तस्माद्वित्तं समासाद्य दैवाद्वा पौरुषादथ* ।
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः कीर्त्तनानि न कारयेत्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे दानाभावे बाधमाह—

‘सीदते द्विजमुख्याय यो र्धने न प्रयच्छति ।
सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘सदाचाराः कुलीनाश्च रूपवन्तः प्रियंवदाः ।
बहुश्रुतार्थं धर्मज्ञा याचमानाः परान् गृह्णन् ॥
दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे प्राणिनः सर्वदा मुने ।
अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘अक्षरद्वयमभ्यस्तं नास्तिनास्तीति यत् पुरा ।
तदिदं देहिदेहीति विपरीतमुपस्थितम्’ ॥

* दैवं पुरुषकारभ्येत्युभापि न पृथक्त्वेन कार्यकरणक्षमौ । दैव-पौरुषादिनस्तु तयोरितरेतरानपेक्षत्वं सादृश्यं प्रतिपादयन्ति । तथापि ‘उभाभ्यामेव पक्ष्याभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः । दैवं पुरुषकारश्च निर्दिष्टौ कार्यतिष्ठये’ अयमेव सिद्धान्तः । उभयथापि प्राप्तं वित्तं देयमित्यर्थः ।

१. A. substitutes भक्ति- for बद्धि-. २. D. E. G. and H. omit असने
३. B. C. E. F. and H. read -व्यर्थोक्ति- for -वैयर्थ्योक्ति-; while G. read
-व्यर्थोक्ति- for the same. ४. D. reads पुरुषादथ for पौरुषादथ. ५. B
C. D. and F. read बाधकमाह for बाधमाह. ६. All except A. substitute
हु for च. ७. A. B. C. D. and F. read दुःखिनः for दुःखिताः.

इति । स्कान्दे अपि—

‘देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी जनं बोधयतीव सः ।
यदिदं कष्टमर्थित्वं प्रागदानफलं हि तत् ॥
एकेन तिष्ठता ऽधस्तादन्येनोपरि तिष्ठता ।
दातृ-याचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः ॥
दीयमानं तु यो मोहात् गो-विप्रा-ऽग्नि-क्षरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्यग्योनिं व्रजेतु सः’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘मो ददस्वेति यो ब्रूयात् गव्यग्नौ ब्राह्मणेषु च ।
तिर्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेऽर्धभिजायते’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १४. ४१)

इति । दानस्य स्वरूपं तत्रेति कर्तव्यतां च देवलो दर्शयति—

‘अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम् ।
दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ॥
द्विहेतुं षडधिष्ठानं षडङ्गं षड्विपाकयुक् ।
चतुःप्रकारं त्रिविधं त्रिणाशं दानमुच्यते ॥
नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा दानस्याभ्युदयावहम् ।
श्रद्धा-भक्ती* च दानानां वृद्धि-श्रेयस्करे हि ते ॥

* यस्मात् श्रद्धा च भक्तिश्च दानस्य वृद्धि-श्रेयस्करे तस्मादिमौ द्वौ
तू भवतः इति योजना ।

१. A. omits इति. २. B. C. D. and F. read ब इति. ३. D. reads
ददस्वेति for मा ददस्वेति. ४. A. D. G. and H. read -एवपि जायते for
वभिजायते. ५. D. reads दानस्वरूपं for दानस्य स्वरूपं. ६. A. E.
and H. read द्विहेतुः for द्विहेतु. ७. A. reads त्रिणाशं for त्रिणाशं;
त्रिवाचं; G. त्रिवाचं and H. त्रिवाचं; all for the same. ८. All
except A. read श्रद्धाभक्तिश्च. for श्रद्धा-भक्ती च. ९. We read with
all others read वृद्धि-श्रेयस्करे for वृद्धि-श्रेयस्करे.

धर्ममर्थं च कामं च व्रीडा-हर्ष-भयानि च ।
 अधिष्ठानानि दानानां षडेतानि प्रचक्षते ॥
 पात्रेभ्यो* दीयते नित्यमनपेक्षेय प्रयोजनम् ।
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् धर्मदानं तदुच्यते ॥
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव प्रसङ्गात् यत् प्रदीयते ।
 तदर्थदानमित्याहुरैहिकं फलहेतुकम् ॥
 स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणां प्रसङ्गाद् यत् प्रदीयते ।
 अनर्हेषु च रागेण कामदानं तदुच्यते ।
 संसदि व्रीडया तुल्येष्वर्थोऽर्थेभ्यः प्रयाचितः ॥
 प्रदीयते च यद्दानं व्रीडादानमिति स्मृतम् ।
 दृष्ट्वा प्रियाणि श्रुत्वा वा हर्षाद् यद्यत् प्रयच्छति ॥
 हर्षदानमिति प्राहुर्दानं तद्धर्मचिन्तकाः ॥
 आक्रोशा-ऽनर्थ-हिसानां प्रतीकाराय यद्दयात् ।
 दीयते वापकर्तृभ्यो भयदानं तदुच्यते ॥
 दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयं चेन् धर्मयुक् ।
 देश-कालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥

* अधिष्ठानान्येव विवृणोति पात्रेभ्य इत्यादिना ।

१. D. reads -मनवेक्ष्य for -मनपेक्ष्य. २. A. reads धर्मबुद्ध्या for
 त्यागबुद्ध्या. ३. D. reads वैदिकम् for ऐहिकम्. ४. B. C. and E. read
 राजेन्द्र for रागेण. ५. For तुल्येष्वर्थोऽर्थेभ्यः प्रयाचितः A. reads -स्तुत्या
 चार्थेभ्यो यत्प्रयाचितम्; and B. C. E. F. H. read स्तुत्या चार्थोऽर्थेभ्यः
 प्रयाचितः. ६. A. omits तत् and reads -विचिन्तकाः for -चिन्तकाः. ७. A.
 and I. read आक्रोशानार्थे for आक्रोशानर्थः, and D. चिन्तानां for -हिसानां
 ८. All others except A. read भवेत् for भयात्. ९. B. C. and E. read
 चापहारिभ्यो; and D. reads the whole line दीयते तापकर्तृभ्यः तापघ्नानं तत्
 उच्यते; E. G. पापकर्तृभ्यः, and H. reads तत्प्रकर्तृभ्यः for वापकर्तृभ्यः. १०. E.
 has तु for च; and all others except A. D. read कर्मयुक् for धर्मयुक्.

अपापरोगी* धर्मात्मा दित्सुरव्यसेनः शुचिः ।
 अनिन्द्यजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते ॥
 त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते' ॥
 त्रि। 'त्रिशुक्ल' इति त्रिभिर्माता-पित्राचार्यैः शिक्षितत्वेन शुद्धः ।
 'शौचं शुद्धिर्महाप्रीतिरर्थिनां दर्शने तथा ।
 सत्कृतिश्चाग्नसूया च दानं श्रद्धेत्युदाहृता ॥
 अपरावाधमक्लेशं स्वयत्नेनार्जितं धनम् ।
 स्वल्पं वा विपुलं वा अपि देयमित्यभिधीयते ॥
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् काले अपि वा पुनः ।
 दानार्हो देश-कालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा ॥
 अवस्था-देश-कालानां पात्र-दात्रोश्च सम्पदा ।
 हीनं वापि भवेच्छ्रेष्ठं श्रेष्ठं वा ज्यन्यथा भवेत् ॥
 दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।
 नास्तिक-स्तेन हिंसेभ्यो जाराय पतिताय च ॥

* अङ्गान्येव विभजति अपापरागीत्यादिना ।

१. A. reads अव्याजतः for अव्यसेनः; if this reading is applied here the number shown in the text falls below, i. e., it becomes only five.
 २. A. only reads शुक्लवृत्ति- for कृशवृत्ति-. ३. A. and I. read संकलेन्द्रियः for सकलेन्द्रियः; but this does not give good meaning. ४. A. and I. read शौचं शुद्धिः for शौचशुद्धिः. ५. I. only reads -रर्थिनो for -रर्थिनां. ६. A. and I. read दाने- for दान-. ७. A. and I. read आचारा- for अपरा-; this reading does not give good sense. We refer to the twelfth line from this line.
 ८. A. reads चा- for वा-. ९. All others except A. and I. read चोराय for जाराय; we do not accept this because स्तेन being in the verse before the word चोर gives the same meaning, therefore our reading gives good sense.

षड्विपाकयुगुद्दिष्टं षडेतानि विपाकतः ।
 पिशुन-भूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥
 महदप्यफलं दानं श्रद्धया परिवर्जितम् ।
 परबाधोकरं दानं स्फीतमप्यूनतां व्रजेत् ॥
 यथोक्तमपि चेद्दत्तं चित्तेन कलुषेण तु ।
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण दानं तुल्यफलं भवेत् ॥
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्विर्दानं स्याद्विपुलोदयम् ।
 अनुक्रोशवशादत्तं दानमक्षय्यतां व्रजेत् ॥
 ध्रुवमाजलिकं काम्यं नैमित्तिकमिति क्रमात् ।
 वैदिको दानमार्गो ऽयं चतुर्धा वर्ण्यते बुधैः ॥
 प्रपा-ऽऽश्रम-तडागादि सर्वकामफलं ध्रुवम् ।
 तदाऽऽजलिकमित्याहुर्दीयते यद्दिने दिने ॥
 अपत्य-विजयैश्वर्य-स्त्री-बालार्थं यदिष्यते ।
 इच्छासंज्ञं तु यद्दानं काम्यमित्यभिधीयते ॥
 कालापेक्षं क्रियापेक्षमर्थापेक्षमिति स्मृतम् ।
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तं सहोमं होमवर्जितम् ॥

१. All others except A. and I. read बाधकरं for बाधाकरं. २. All others except A. read कृतं for स्फीतं; and D. reads remaining half line कृतं च न कृतं भवेत्. ३. A. and I. read यद्दानं for चेद्दत्तं; and E. G. H. read चेद्दत्तं, but this does not give good sense. ४. B. C. E. F. and H. read यत्तु for तत्तु; but this is not applicable to the past line. ५. D. reads -दोषेण for -दोषेण. ६. B. C. F. and H. read अनुक्रोशवता for अनुक्रोशवशात्; F. and G. read -वशादत्तम्. ७. A. and D. read अक्षय्यतां for अक्षय्यतां. ८. A. reads दिव्यं च, and I. वैदिको for वैदिको. ९. D. reads वर्णितो for वर्ण्यते. १०. All others except A. I. read द्विजैः for बुधैः. ११. A. D. and G. read फलप्रदं for फलं ध्रुवम्; as the four divisions are quoted in the preceding line such as ध्रुव, आजलिकं, काम्यम्, नैमित्तिकम्, the reading फलप्रदं is not applicable here. १२. D. reads तत्तु for तत्.

तत्रोत्तमानि चत्वारि मध्यमानि विधानतः ॥
 अधमानि तु शेषाणि त्रिविधत्वमिदं विदुः ।
 अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणां गो-भू-रुक्मा-ऽश्व-हस्तिनाम् ॥
 दानान्युत्तमदानानि उत्तमद्रव्यदानतः ।
 विद्यादाच्छादनं वासः परिभोगौषधानि च ॥
 दानानि मध्यमानीति मध्यमद्रव्यदानतः ।
 उपानत्-पेष्य-यानानि छत्र-पात्रा-ऽसनानि च ॥
 दीप-काष्ठ-फलादीनि चरमं बहुवार्षिकम् ।
 बहुत्वादर्थजातानां संख्या शेषेषु नेत्यते ॥
 अधमान्यवशिष्टानि सर्वदानान्यतो विदुः ।
 इष्टं* दत्तमधीतं वा प्रणश्यत्यनुकीर्तनात् ॥
 श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा भग्नतेजां विपद्यते ।
 तस्मादात्मकृतं पुण्यं न वृथा परिकीर्तयेत् ॥
 इति । नित्य-नैमित्तिक-काम्य-विमलाख्याश्चत्वारो दान-
 भेदाः पुराणसारे दर्शिताः । सात्त्विकादिभेदान् भगवानाह—
 'दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे ।
 देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

*यदुक्तं त्रिणाशमिति तानेव विविधान् नाशानाह । इष्टमित्यादिना ।

१. A. and I. read नवोत्तमानि, and D. reads न चोत्तमानि for तत्रोत्तमानि.
 D. reads अन्नविद्या for अन्न-विद्या. ३. A. -बधु-वध- for-मधु-स्त्रीणां
 and D. H. read -मधुस्त्रीणां for the same. ४. D. reads -हस्तिनाम् for
 हस्तिनाम्. ५. A. D. G. and H. read विद्यात् for विद्यात्. ६. A. reads
 शास्त्रिक for -वार्षिकम्. ७. E. H. and I. read -तेजा for-तेजा-. ८. A. B. C.
 and F. omit इति. ९. I. alone takes च. १०. G. H. read काले देशे च
 or देशे काले च ; but such reading does not occur in जीता.

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
 दीयते च परिक्रिष्टं तद्वाजसमुदाहृतम् ॥
 अदेश-काले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
 असंस्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्' ॥

(भ. गी. १७. २०-२२)

इति । तत्र फलविशेषो विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितः—

‘ तामसानां फलं भुङ्क्ते तिर्यक्ये मानवः सदा ।
 वर्णसङ्करभावेन वार्द्धके यदि वा पुनः ॥
 बाल्ये वा दासभावेन नात्र कार्या विचारणा ।
 अतोऽन्यथा तु मानुष्ये राजसानां फलं भवेत् ॥
 सात्त्विकानां फलं भुङ्क्ते देव्ये नात्र संगयः’ ॥

इति । तत्र दानपात्रमाह याज्ञवल्क्यः—

‘ न विद्यया केवलया तपसा वाऽपि पात्रता ।
 यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते’ ॥
 (या. स्मृ. १. २००)

इति । यमोऽपि—

‘ विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः ।
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यो
 दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः’ ॥

१. G. alone reads तिर्यक्यं for तिर्यक्ये. २. All except A. II. I. read समभा- for दासभा-, the reading समभावेन is marginally noted afterwards on II. by striking off that the समभावः. ३. D. and G. read दाससानां for राजसानां; this is quite contrary to what is meant by the author. ४. D. omits the word दान- before -पात्र-. ५. A. धर्मवान्. [This quotation cannot be found in the ब्रह्मसूत्र (Calcutta Edition by Jivanand).]

इति । वसिष्ठः—

‘किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।

पात्राणामपि तत्पात्रं गूढात्रं यस्य नोदरे’ ॥

(व. स्मृ. ६. २६ ; व्या. स्मृ. ४. ३३)

इति । बृहस्पतिः—

‘आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति’ ।

(व्या. स्मृ. ४. ३२)

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘पतनात् त्रायते यस्मात् तस्मात् पात्रं प्रकीर्तितम्’ ।

इति । स्कन्दपुराणे पात्रविशेषो अभिहितः—

‘प्रथमं तु गुरोर्दानं दद्याच्छ्रेष्ठमनुक्रमात् ।

ततोऽन्येषां च विप्राणां दद्यात् पात्रानुसारतः ॥

गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भार्यां तत्सुतां तथा ।

पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रमन्यं वा तत्कुलोद्भवम् ॥

तेज्ञानातिक्रमे दानं प्रत्युताऽधोगातिप्रदम्’ ।

इति । यमोऽपि—

‘सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रूवे ।

प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४१ ; द. स्मृ. ३. २५)

इति । ‘प्राधीतः’ प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्त्तः—

D. reads वसिष्ठः, and all others except A. read विहितः for हेतुः. २. D. reads -शिष्ट- for -श्रेष्ठ-. ३. B. C. E. and F. read तद्वाना-, H. reads नद्वाना- for तद्वाना-. In H. its original reading being k there on the margin written as न तस्यातिक्रमे सनं &c. ४. D. ५. क्रमात् for -क्रमे. ६. D. reads ब्राह्मणेऽवर्त्ते for ब्राह्मणब्रूवे.

‘उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ ॥

इति ।

‘शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तद्विगुणं स्मृतम् ।

क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम्’ ॥

इति । शूद्रादीनां पात्रत्वप्रतिपादनमन्नदौनादिविषयम्

‘कृतान्नमितरेभ्यः’ (गौ. स्मृ. ५. ९)

इति गौतमवचनात् । व्यासः—

‘माता-पित्रोश्च यदत्तं भ्रातृ-स्वसृ-मुतासु च ।

जाया-ऽऽत्मजेषु यदत्तं सो ऽनिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः ॥

पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।

अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३०-३१)

इति । भविष्योत्तरे—

‘न केवलं ब्राह्मणानां दानं सर्वत्र शस्यते ।

भगिनी-भागिनेयानां मातुलानां पितुः स्वसुः ॥

दरिद्राणां च बन्धूनां दानं कोटिगुणं भवेत्’ ।

इति । शातातपो अपि—

१. H. omits ‘प्राधीतः प्रारब्धाध्ययन इत्यर्थः । संवर्तः—’ उत्पत्ति-प्रलयौ चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स भवेद्वेदपारगः’ इति. २. D. omits इति. ३. A. B. C. F. read शानविषयं for शानादिविषयम्; while H. reads भगवतातिरिक्तविषयम्. ४. स धर्मः for सो ऽनिन्द्यः. ५. A. इति is superfluous. ६. D. omits इति. ७. D. reads सर्वे प्रशस्यते for सर्वत्र शस्यते. ८. D. reads भागिनां for भगिनी-. ९. A. B. C. and E. read पितुः स्वसुः for पितुः स्वसुः.

‘सन्निकृष्टमधीयानमतिक्रामति यो द्विजम् ।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम् ’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ३७)

इति । महाभारते अपि^१—

‘हतस्वा हतदाराश्च ये विप्रा देशविप्लवे ।
अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेभ्यो दत्तं महाफलम् ’ ॥

इति । अपात्रमाह मनुः—

‘न वार्यपि* प्रयच्छेत्तु बैडालव्रतिके द्विजे ।
न ब्रकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्मवित् ॥
त्रिव्रत्येतेषु दत्तं हि विधिना ऽप्यर्जितं धनम् ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रा ऽदातुरेव च ॥
यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्यां निषेवते ।
पापं व्रतेन संछाद्य बैडालं नाम तद्रतम्† ॥

* ‘वार्यपि’ इत्यनेन अतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदाननिषेधो ऽयम् ।
॥रिणस्तु सर्वार्थत्वादनिषेध इति बोध्यम् । ‘पापे’ इत्यत्र ‘विप्रे’ इति
श्लोके विष्णुस्मृतौ च पाठः ।

† मनुस्मृतौ तु नायं श्लोक उपलभ्यते । अस्य स्थाने—

‘धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाधिको लोकदम्भकः ।
बैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रःसर्वाभिसन्धकः’ ॥

इति दृश्यते । विष्णुस्मृतावप्येवमेव । मेधातिथ्यादिभिस्त्वयमेव व्याख्यातः ।

‘यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।

प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्रतम्’ ॥

इति चोपलभ्यते । त्रयो ऽप्येते बैडालव्रतप्रतिपादकाः प्रायशः स-
नानार्थका एव । उपलभ्यन्ते च तत्र तत्र विभिन्नेषु पुराणादियन्येषु ।

१. A. alone reads -मतिक्रामति for -मधीयानं. २. A. D. and I. omit अपि;
while H. omits the whole महाभारते अपि. ३. I. only reads दानं for दत्तं.
4. B. C. E. F. and H. read अण्वपि, and A. reads अण्वपि for वार्यपि.

अधोदृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसन्धानतत्परः ।

शाठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतेचरो द्विजः' ॥

(म. स्मृ. ४. १९२-१९६; वि. स्मृ.

इति । शातातपो अपि—

९३. ७-९)

‘नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठं च वार्धुषौ ।

यश्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह' ॥

इति । देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः—

‘देवार्चनरतो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

स वै देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः' ॥

इति । वृद्धमनुः—

‘पात्रभूतो अपि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् ।

असत्सु विनियुञ्जीत तस्मै देयं न किञ्चन ॥

सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः ।

धर्मार्थं नोपयुङ्क्ते च न तं तस्करमर्चयेत्' ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

‘परस्वादेर्वृथा दानमशेषं परिकीर्तितम् ।

आरूढपतिते चैव अन्यथामैर्धनैश्च यत् ॥

ध्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा ।

गुरोश्चाऽप्रीतिजनके कृतप्रे ग्रामयाजके ॥

१ A. reads -वृत्तिकरः, and G. -व्रतधरः for -व्रतचरः. २. H. omits शातातपो अपि. ३. D. omits from देवलकश्च स्कान्दे दर्शितः to गर्हितः. ४. A. reads -कव्यविगर्हि- for -कव्येषु गर्हि-. ५. A. reads नोपयुञ्जीत for नोपयुङ्क्ते च. ६. A. D. E. G. H. and I. read परस्थाने for परस्वादे. ७. I. reads आरूढे for आरूढ-.

वेदविक्रयके चैव यस्य चोपपत्तिर्गृहे ।
स्त्रीभिर्जितेषु यदत्तं व्योलग्राहे तथैव च ॥
ब्रह्मबन्धौ च यदत्तं यदत्तं वृषलीपतौ ।
परिचारेषु यदत्तं वृथा दानानि षोडश' ॥

इति । महाभारते—

‘पङ्कन्ध-बधिरा मूका व्याधिर्नोपेहताश्च ये ।
भर्तव्यास्ते महाराज न तु देयः प्रतिग्रहः’ ॥

इति । पात्रोपेक्षणमपात्रदानं च मनुर्निषेधति—

‘अनर्हते यददाति न ददाति यदर्हते ।
अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दोनाद्धर्माच्च हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९९; म. भा. शां. २०. ९)

इति । भविष्योत्तरे देयस्वरूपं निरूपितम्—

‘यद्यदिष्टं विशिष्टं च न्यार्यप्राप्तं च यद्वेत् ।
तत्तद् गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११९; वि. स्मृ. ९३. ३२ ;

सं. स्मृ. ४६; म. पु. १४६. ५१)

इति । अशेषस्य देयत्वप्राप्तौ विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वकुटुम्बाविरोधेन देयं दार-सुतादृते ।

नान्वयै* सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्’ ॥

(या. स्मृ. २. १७५)

* कुटुम्बभरणावशिष्टं दार-सुतौ वर्जयित्वा देयम् । पुत्र-पौत्रादिरूपे
ऽन्वये सति तु विद्यमानं सर्वं धनं न दद्यादित्यर्थः ।

१. D. reads कालग्राहे for बालग्राहे. २. H. reads व्याधिना उप- for
व्याधिर्नोप-. ३. B. C. E. F. and G. read धर्मा ऽधर्माच्च for दानाद्धर्माच्च, and in
H. the original धर्मा ऽधर्माच्च being stricken दानाद्धर्माच्च is written on the
margin. ४. D. reads समप्रा- for न्यायप्रा-. ५. D. reads तथा -for तथा-.

इति । बृहस्पतिरपि—

‘कुटुम्बभक्त-वसनाद्देयं यदतिरिच्यते’ ।

इति । शिवधर्मे—

‘तस्माच्चिभागं *वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः’ ॥

इति । कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तं तस्यापवादमाह
व्यासः—

‘ कुटुम्बं पीडयित्वा अपि ब्राह्मणाय महात्मने ।

दातव्यं भिक्षवे† चात्रमात्मनो भूतिमिच्छता’ ॥

इति । देयविशेषेण फलविशेषमाह मनुः—

‘ वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षय्यमन्नदः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥

भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।

गृहदो ऽग्नौ वेदमानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥

वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।

अनडुङ्गः श्रियं जुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥

* नारदेन तु वित्तस्य पञ्चधा विभागो दर्शितः । तद्यथा—

‘ धर्माय यशसे ऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन्वित्तमिहामुत्र च मोदते’ ॥

इति । अयमेव युक्तो द्रव्यविभाग इति भाति ।

† इदमपि मोक्षमार्गैकरतस्य दानशूरस्य वा संभवति । नान्यस्य ।

यतः कुटुम्बनिर्वाहावशिष्टस्यैव अंशतः दानमुचितम् ।

१. A. reads तस्मात्तु for तस्माच्चि. २. B. C. F. ऽच्छानि, F. and H. ऽर्वाणि, and G. उक्तानि for ऽरन्वाणि. ३. For जुष्टा I. reads तुष्टा.

यान-शय्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।

धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते' ।

(म. स्मृ. ४. २२९-२३३; वृ. गौ. स्मृ. १०. २३-२८)

इति । भविष्योत्तरे पात्रविशेषेण देयविशेषो दर्शितः—

‘ तथा द्रव्यविशेषांश्च दद्यात् पात्रविशेषतः ।

आर्तानामन्नदानं च गोदानं च कुटुम्बिने ॥

तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं विशिष्यते ।

सुवर्णं याजकानां च विद्यां चैवोर्ध्वरेतसाम् ॥

कन्यां चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा ’ ।

इति । स्कान्दे अपि—

‘ श्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्

अन्नं क्षुधार्तस्य नरो नरेन्द्र ।

दद्याद्विमानेन सुराङ्गनाभिः

संस्तूयमानं त्रिदिवं नयन्ति’ ॥

इति । अङ्गिराः—

‘ देवतानां गुरूणां च माता-पित्रोस्तथैव च ।

पुण्यं देयं प्रयत्नेन नाप्युण्यं चोदितं क्वचित्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. E. G. and H. read सोमं for सोमं. २. For शान्तानां G. reads देवानां. ३. A. reads परं स्मृतं for विशिष्यते. ४. A. B. C. D. and F. read पात्रे for पात्र-. ५. E. reads धनदानं कुटुम्बिने, and for the same A. reads गोदानं यज्वने तथा; for गोदानं च कुटुम्बिने. ६. A. reads याजकानां for याजकानां. ७. A. and I. omit इति. ८. A. reads चार्जितं, and H. नोदितं for चोदितं.

‘यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत्’ ।

इति । दाननिमित्तान्याह शातातपः—

‘अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे तु यत् ।

षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्र-सूर्ययोः ॥

संक्रान्तौ यानि दत्तानि द्रव्य-कव्यानि दातृभिः ।

तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मानि जन्मानि’ ॥

इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि अयनादीन् दर्शयति—

‘झर्ष-कर्कटसंक्रांती द्वे तूदग्-दक्षिणायने ।

विषुवे च तुला-भेषौ तयोर्मध्ये ततो अपराः ॥

वृष-वृश्चिक-कुम्भेषु सिद्धे चैव यदा रविः ।

एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फलम् ॥

कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः ।

षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः षडशीतिगुणाः फलैः’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘वैशाखी कार्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला ।

पौर्णमासीषु सर्वासु मासर्क्षसंहितासु च ।

दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्’ ॥

इति । मनुः—

‘सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु ।

कर्म श्राद्धादिकं चैव तथा मन्वन्तरादिषु’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

१. A. reads गृहादि for गृहे तु. २. D. and G. read दानानि for दत्तानि.
३. All others except B. C. and E. omit अपि. ४. D. reads उपरागादीनि
for अवनादीनि. ५. A. and I. read मृग- for झष-. ६. A. reads विष्णु-
पागाधिकं for विषुवादधिकं. ७. D. reads गुणादिषु for युगादिषु.

‘शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये ।
विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वेनन्तकम्’ ॥

इति । भारद्वाजः—

‘व्यतीपाते वैधृतौ च दत्तमक्षयरुद्रवेत्’ ।

इति । विष्णुः—

‘दिनक्षयो दिनच्छिद्रं पुत्रजन्मादि चा ऽपरम् ।
आदित्यादिग्रहाणां च नक्षत्रैः सह सङ्गमे ॥
विज्ञेयः पुण्यकालो ऽयं ज्योतिर्विद्विर्विचार्य च ।
तत्र दानादिकं कुर्यादात्मनः पुण्यवृद्धये’ ॥

इति । दिनक्षयलक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—

‘एकस्मिन् सांवने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा ।
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः शतसाहस्रिकं फलम्’ ॥

दिनच्छिद्रस्य तु लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे अभिहितम्—

‘तिथ्यर्ध-तिथियोगर्क्षच्छेदादी राशिपर्वणः ।
सदृशौ दिवस-च्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः’ ॥

इति ।

‘छेदादिकालः कथितः तिथिकृत्योर्घटिद्वयम् ।

ऋक्षादिसङ्गमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम् ॥

. A. E. H. and I. read -द्वनन्त-, and D. G. ह्यनन्त- for त्वनन्त-.
A. reads this line as follows:—दिनक्षये दिनच्छिद्रे पुत्रजन्मादिके अपि
३. A. B. and D. read सङ्गमे for सङ्गमः. ४. D. reads वासरे for
ने. ५. A. G. and I. omit तु. ६. A. and I. read तिथ्यर्ध- for तिथ्यर्ध-
A. D. G. and I. read राशिपर्वणः for राशिपर्वणः. ८. I. reads -समा-
: for -समाख्यौ. ९. A. omits तिथिकृत्योर्घटिद्वयम्. १०. All others
pt A. read as follows:—मागवद्विसमोपेतं तच्छेदत्वफलैर्युतम्; while I.
and D. G. -फलैः for -पलैः according to the reading.

पेलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतौ ।

छेदादिसमयः प्रोक्तो दाने ऽनन्तफलप्रदः' ॥

इति । दानस्य निषिद्धकालमाहतुः शङ्ख-लिखितौ-

'आहारं मैथुनं निव्रां सन्ध्याकालेषु वर्जयेत् ।

कर्म चाध्यापनं चैव तथा दान-प्रतिग्रहौ' ॥

इति' । स्कन्दपुराणे-

'रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित् ।

हरन्ति राक्षसा यस्मात्तस्माद्दानुर्भयावहम् ॥

विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म शर्मणे ।

अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशां' ॥

इति । तत्र प्रतिप्रसवमाह देवलः-

'राहुदर्शन-संक्रान्ति-यात्रां ऽष्टौ प्रसवेषु च ।

दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिच्छते' ॥

इति । अत्र संक्रान्तिशब्दो मकर-कर्कटविषयः ।

स्मृत्यन्तरे संक्रान्तिषु रात्रिदानादिनिषेधं प्रक्रम्य 'मुक्त्वा

मकर-कर्कटौ'-इति पर्युदासात् ।

मत्स्यपुराणे दानस्य प्रशस्ता देशविशेषा निर्दिष्टाः-

'प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।

दत्त्वा चा ऽक्षय्यमाप्नोति नदी-पुण्यवनेषु च' ॥

इति । तथा व्यासेना ऽपि-

१. A. reads फलैः for पलैः. २. A. reads युगे for युतौ. ३. A. reads निषेक्त- for निषिद्ध-, probably this might be an error. ४. B. omits इति. ५. D. reads स्कान्दे for स्कन्दपुराणे. ६. D. reads -यात्रां for -वाचासौ. ७. D. reads न बुध्यति for तदिच्छते. ८. B, C, and F. add च after संक्रान्तिषु. ९. A. adds काल- to देश-.

‘गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे ।
मकरे चा ऽट्टहासे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥
कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे तथा चा ऽमरकण्टके ।
एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षय्यतामियात् ’ ॥

॥ इति दानप्रकरणम् ॥

तदेवं सेतिकर्तव्यं दानप्रकरणं निरूपितम् । अथ प्रतिग्रहो
निरूप्यते । तत्र श्रौतो विधिः पूर्वमुदाहृतः । ‘द्रव्यमर्जयन्
ब्राह्मणः प्रतिगृहीयात्’-इति । तत्र याजने येयं चर्चा
पूर्वमनुक्रान्ता सेयं प्रतिग्रहे ऽपि यथासम्भवमनुसन्धातव्या ।
ननु-प्रतिग्रहो मनुना निन्दितः-

‘प्रतिग्रहः प्रत्यवरः स तु विप्रस्य गर्हितः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०९)

इति । मैवम् । अस्या निन्दाया असत्प्रतिग्रहविषयत्वात् ।
तच्चोपरितने वचने स्पष्टीकृतम् ।

‘प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः’ ।

(म. स्मृ. १०. ११०)

इति । यः प्रतिग्रहो नीचात् क्रियते स गर्हित इत्यर्थः ।
प्रतिग्रहस्तु तेनैवा ऽभ्यनुज्ञातः—

‘नाध्यापनात् याजनाद्वा ऽगर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।

दोषो भवति विप्राणां ज्वलना-ऽर्कसमा हि ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. १०३; म. भा. व. २००. ८७)

१. H. reads च प्रभासे for चाट्टहासे; the प्रभासे is written on margin.
A. omits येयं चर्चा. ३. A. reads अयं for सेयं. ४. A. reads -सन्धातव्यः
or -सन्धातव्या. ५. A. reads असाधु- for असत्-. ६. A. and I. read प्रतिग्रहो
गर्हितः स्वात् for प्रतिग्रहस्तु क्रियते. ७. A. substitutes विप्राणां प्रतिग्रहः
or the whole verse नाध्यापनात् &c., and omits अगर्हितादिति छेदः.
८. In Manu Smriti ज्वलनाम्बु- for ज्वलनार्क-. ९. This verse is to be
found in Mahābhārata 3, 200, 87.

इति । अगर्हितादिति छेदः । अगर्हितप्रतिग्रहादप्यप्रति-
ग्रहः श्रेयान् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिग्रहसमर्थो ऽपि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानामोति पुष्कलान्’ ॥

(या. स्मृ. १. २१३)

इति । ननु—यमः प्रतिग्रहं प्रशंसति—

‘प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम्

प्रतिग्रहं श्रेष्ठतमं वदन्ति ।

प्रतिग्रहात् शुद्ध्यति जप्य-होमैर्

योऽयं तु पापं न पुनन्ति वेदाः’ ॥

इति । मनुस्तु तद्विपर्ययमाह—

‘जप-होमैरपैत्येनो याजना-ऽध्यापनैः कृतम् ।

प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तपसैव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. १११)

इति । नायं दोषः । द्विजातिभ्यः प्रतिग्रहः प्रशस्तः शूद्रात्
प्रतिग्रहो निन्दितः—इति व्यवस्थायाः सुवचत्वात् ।

ननु—सत्प्रतिग्रहे ऽपि क्रियानपि प्रत्यवायः प्रतीयते ।

‘प्रतिग्रहः शुद्ध्यति जप्य-होमैः’—इत्युक्तेः । बाढम् ।

अस्त्येव वेदपारगत्वादिसामर्थ्यरहितस्य प्रतिग्रहे प्रत्यवायः ।

एतदेवा ऽभिप्रेत्य स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो निवारितः—

१. G. reads तानामोति for स तानामोति. २. Except A. and I. all read
प्रतिग्रहः for प्रतिग्रहान्. ३. A reads याज्ञ्यास्तु पापात् for याऽयं तु पा
४. G. reads तपसा न for तपसैव. ५. E. omits this. ६. A. reads होमैः for
प्रत्यवायः. ७. D. reads एतदेवाभिप्रेत्योक्तं स्कान्दे वेदपारगस्य प्रत्यवायो नो
for एतदेव- &c.

‘षडङ्गवेदविद्विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

न स पापेन लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा’ ॥

इति । एष एव न्यायो याजना-ऽध्यापनयोर्योजनीयः ।
अथाज्ययाजन-भृतकाध्यापन-दुष्टप्रतिग्रहेष्वेनोबाहुल्यम् । स्वे-
स्मिन्नीर्षेदधिकारवैकल्ये सति प्रवर्त्तमानस्य स्वल्पः प्रत्यवायः ।
मुख्याधिकारिणो विहितयाजनादिप्रवृत्तौ न किञ्चिदप्येन-
इति विवेकः । सदसत्प्रतिग्रहौ विवेचयति व्यासः—

‘द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अपि वा जातिमात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन’ ॥

इति । सतामसम्भवे सति असतो अपि प्रतिग्रहश्चतुर्विंश-
तिमते ऽभ्यनुज्ञातः—

‘सीदंश्चेत् प्रतिगृहीयाद् ब्राह्मणेभ्यस्तनो नृपात् ।

ततस्तु वैश्य-शूद्रेभ्यः शङ्खस्य वचनं यथा’ ॥

इति । शूद्रप्रतिग्रहे विशेषमाहाङ्गिराः—

‘यत्तु राशीकृतं धान्यं खले क्षेत्रे ऽथवा भवेत् ।

शूद्रादपि ग्रहीतव्यमित्याङ्गिरसभाषणम्’ ॥

इति । तत्रैव विशेषान्तरमाह व्यासः—

‘कुटुम्बार्थे तु संच्छूद्रात् प्रतिग्रोहोऽप्यव्याचितम् ।

१. E. and H. read अन्यस्मिन्. D. reads तस्मिन् for स्वस्मिन्. २. D. ads विशेषात् for ईषत्. ३. I. reads वैकल्येन for वैकल्ये सति. ४. For न्येन D. has -प्येतत्. ५. A. substitutes सदा च for सीदंश्चेत्. ६. A. ads धान्यमिति for धान्यं खले. ७. D. and I. read तथा for ऽथवा. D. alone has भाषितम्. ८. B. C. and F. read कुटुम्बार्थे तुयः शूद्रा-
तिग्राहं तु याचितम्. ९. D. E. G. and H. have अत् for सत्-.
D. reads प्रतिगृह्णाति याचितम्. and G. प्रतिगृहीत याचितम्; for
तेषां यथायाचितम्.

‘क्रत्वर्थमात्मने चैव न हि याचेत कर्हिचित्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘न यज्ञार्थं धनं गृध्रात् विप्रो भिक्षेत धर्मवित् ।
यजमानो ऽपि भिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते’ ॥
(म. स्मृ. ११. २४)

इति । असत्प्रतिग्रहोचितो ऽवस्थाविशेषः स्कन्दपुराणे
दर्शितः—

‘दुर्भिक्षे दारुणे प्राप्ते कुटुम्बे सीदति क्षुधा ।
असतः प्रतिगृहीयात् प्रतिग्रहमतन्त्रिनः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

आपद्रतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो ऽपि यतस्ततः ।
न लिप्येतेनसा विप्रो ज्वलना ऽर्कसमो हि सः’

इति । मनुरपि— (या. स्मृ. ३. ४१)

‘वृद्धौ च माता-पितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः
अप्यकार्यज्ञातं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥
(म. स्मृ. ११. ११)

जीवितात्ययमापन्नो यो ऽन्नमन्ति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते’ ॥
(म. स्मृ. १०. १०४)

इति । गारुडपुराणे प्रतिग्राह्यस्य द्रव्यस्थेयत्ता दर्शिता—

‘यावता पञ्चयज्ञानां कर्तुर्निर्वहणं भवेत् ।
तावदेव हि गृहीयात् कुटुम्बस्यात्मनस्तथा’ ॥

१. A. reads द्विजो for विप्रो. २. चाण्डालः is substituted by A. D. E and H. for चाण्डालः. ३. A. and I. read वा for ऽपि. The text of Y jnavalkya Smriti reads वाग्वतस्ततः ४. All MS. read -समग्रतः ; but the Smriti itself has समो हि सः. ५. G. adds पुरा after कर्त्तव्यता. ६. A. read करणं निवर्त भवेत्, D. and G. कर्तुर्निर्वहणं ब्रजेत् for कर्तुर्निर्वहणं भवेत्

इति । व्यासो अपि—

‘प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् येज्ञार्थं तु समाचरेत् ।
स्थित्यर्थोदधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेतुः धनाविस्तरम् ।
धनलाभे प्रवृत्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते’ ॥

इति । अनापदि राजप्रतिग्रहं निन्दति याज्ञवल्क्यः—

‘न राज्ञः प्रतिगृहीयात् लुब्धस्योच्छ्वात्स्ववर्त्तिनः ।
प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि-ध्वजि-वेद्या-नराधिपाः ।
दुष्टा दशगुणं पूर्वात् पूर्वादेते यथोत्तरम्’ ॥
(या. स्मृ. १. १४०-१४१)

इति । संवर्त्तः—

‘राजप्रतिग्रहो घोरो मध्वास्वादो विषोपमः ।
पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः’ ॥

इति । स्कान्दे—

‘मरुदेशे निरुदके ब्रह्मरक्षस्त्वमागतः ।
राजप्रतिग्रहात् पुष्टः पुनर्जन्म न विन्दति ॥
ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य द्रव्यलोभेन मोहितः ।
विषयामिषलुब्धस्तु कुर्याद्राजप्रतिग्रहम् ॥
रौरवे नरके घोरे तस्यैव पतनं ध्रुवम् ।
वृक्षा दवाग्निना दग्धाः प्ररोहन्ति घनागमे ॥
राजप्रतिग्रहाद्दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

१. A. याज्ञार्थं, D. स्थित्यर्थं for यज्ञार्थं. २. G. has स्थितो बरधिकं for स्थित्यर्थोदधिकं. ३. D. substitutes लब्धं स्वाच्छास्त्र- for लुब्धस्योच्छ्वात्स्व-
४. D. reads सूनि-, G. स्वानि-for सूनि-. ५. The text of ब्राह्मण्यमस्मृति
reads यथाक्रमम्. ६. D. omits following-प्ररोहन्ति घनागमे । राजप्रतिग्रहा-
द्दग्धा-, and reads वृक्षा दवाग्निना दग्धा न प्ररोहन्ति कर्हिचित्-

‘देशसूनिःसमश्चक्री दशचक्रिसमो ध्वजी ।
 दशध्वजिसमा वेद्या दश वेद्यासमो नृपः ॥
 दशसूनासहस्राणि यो वाहयति सैनिकः ।
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्मात् प्रतिग्रहः’ ॥
 (म. स्मृ. ४. ८५-८६)

इति । अधार्मिकराजविषयेयं निन्दा । तथा च तत्रैः
 विशेषितम्—

‘येषां न विषये विप्राः यज्ञैर्यज्ञपतिं हरिम् ।
 यजन्ते भूभुजां तेषामेतत् सृनोदितं फलम् ॥
 येषां पापण्डसङ्कीर्णं राटं न ब्राह्मणाः कटम् ।
 एते सूनामहस्राणां दशानां भार्गवा नृपाः ॥
 येषां न यज्ञपुरुषः कारणं पुरुषोत्तमः ।
 ते तु पापसमाचाराः सूनापापभोगिनः’ ॥

इति । अदुष्टान्तु गजः प्रतिग्रहो न निन्दितः । अत एव
 छन्दागशाखायां प्राचीनशालादीन् महामुनीन् राजप्रतिग्रहं
 प्रवर्त्तयितुमश्वपतिनामकेन राज्ञा दांपाभाव उपन्यस्तः—

‘न मे^१ स्तेनो जनपदे न कुर्यो न मद्यपः ।
 नाऽनाङ्गिताग्निर्नाऽविद्वान् न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ॥
 (छां. उ. ५।११।५)

१. This verse is altogether omitted by B. C. and F. also ; we find this and the foregoing verse in Manu Smṛiti, but this verse is differently written there as— दशसूनांसमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः । दशध्वजसमो वेद्यो दशवेद्यासमो नृपः ॥ २. D. E. G. and H. read -सूना- for -सूनि-. ३. Manu Smṛiti has तस्य for तस्मात्. ४. All except A. E. and I. omit इयं. ५. D. reads the verse as:- येषां न विषये विप्राः प्राज्ञैर्यज्ञपरिग्रहः । जायते भूभुजां तेषां. ६. A. reads ब्राह्मणास्पदम् for ब्राह्मणोत्कटम्. ७. A. has पापा हि ते स्मृताः for पापभोगिनः. ८. D. omits महामुनीन्. ९. D. has च for मे, and for the same G. reads चः. १०. A. reads तथा for कुतः.

इति । योजवल्क्यवचने अपि राजप्रतिग्रहनिन्दायां 'लुब्ध-
योच्छास्त्रवर्तिनः'-इति विशेषणात् अदुष्टराजप्रतिग्रहो न नि-
न्दित इति गम्यते । तथा च नारदो अपि—

‘श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥ (४१)

ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वावप्येतौ धृतव्रतौ ।

नैतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजाधर्माभिरक्षणे ॥ (४२)

शुचीनामशुचीनां च सन्निवेशो^१ यथाम्भसाम् ।

समुद्रे समतां याति तद्वद्राज्ञां धनागमः ॥ (४५)

यथा ऽग्नौ संस्थितं चैव शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।

एवं धनागमाः सर्वे शुद्धिमायान्ति राजनि^२ ॥ (४६)

(ना. स्मृ. १७. ४१-४६)

इति । दुष्टप्रतिग्रहवत् सत्प्रतिग्रहस्यापि^३ आपद्विषयता
तो न कल्प्यते?—इति चेत् तत्र । ब्रह्माण्डपुराणे सत्प्रति-
ग्रहस्य अनापद्यपि विहितत्वात् ।

‘अनापद्यपि धर्मेण याज्यतः शिष्यतस्तथा ।

गृह्णन् प्रतिग्रहं विप्रो न धर्मात् परिहीयते ॥

गृह्णीयाद् ब्राह्मणादेव नित्यमाचारवर्तिनः ।

श्रद्धया विमलं दत्तं तथा धर्मान्नं हीयते’ ॥

१. D. omits the whole from ब्राह्मणवल्क्य to गम्यते. २. A. and G. read -रक्षणं for -रक्षणे. ३. A. has सन्निपातो for सन्निवेशो. ४. D. omits his whole line. ५. All except A. and I. read दुष्टप्रतिग्रहः. ६. A. omits पि. ७. A. C. F. and I. omit तत्. ८. A. substitutes ब्रह्मपुराणे. rahmānda Purāna is a Mahā Purāna and Brahma Purān is an Upa urāna, therefore it is difficult to find out the above quotation. ९. D. G. and H. have प्रति- for परि. १०. A. reads धर्मो for धर्मान्.

इति । केषु चिद्वस्तुविशेषेषु अयाचितेषु न प्रतिग्रहे
दोष इत्याह भारद्वाजः—

‘अयाचितोपपन्नेषु नास्ति दोषः प्रतिग्रहे ।

अमृतं तद्विदुर्देवास्तस्मात्तत्रैव निर्णुदेत्’ ॥

इति । तत्र भारद्वाजाऽभिप्रेतान् वस्तुविशेषान्निर्दिशति
याज्ञवल्क्यः—

‘कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धोः पुष्पं दधि क्षितिः’

मांसं शय्या ऽऽसनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ।

अयाचिताहंतं ग्राह्यमपि दुरुक्तकर्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-पण्ड-पतिनेभ्यस्तथा द्विषः’ ॥

(या. स्मृ. १. २१४-१५)

इति । मनुरपि—

‘शय्यां कुशान् गृहान् गन्धानपः पुष्पं मणिं दधि ।

मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकं चैव न निर्णुदेत्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २५०)

‘एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मधु चाऽभयदक्षिणाम्’ ॥

(म. स्मृ. ४. २४७)

* नात्र क्षितिश्चन्द्रेण भूमिर्विवक्षिता अपि तु मृत्तिकैव । भूमिग्रहणे
दोषश्रवणात् ‘क्षितिर्मृत्तिका’ इति विज्ञानेश्वरः ।

१. All others except A. G. read भारद्वाजः. २. D. reads नैव निर्णुदेत्
for तत्रैव निर्णुदेत्. ३. B. C. and F. read गन्धान् for गन्धाः. ४. A. has
धान्यं. ५. D. reads अयाचितद्वयं. ६. D. and G. have द्विजः. ७. A.
reads वासः. ८. A. and I. read असतः. ९. D. reads वाऽभयदक्षिणाम् for
चाऽभयदक्षिणाम्, and the text of Manu अथ for च.

इति । प्रतिग्रहानधिकारिणं स एवाह—

‘हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासस्तिलान् धृतम् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णीनो भस्मी भवति काष्ठवत्’ ॥
(म. स्मृ. ४. १८८)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘विद्या-तपोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यः प्रतिग्रहः ।
गृह्णन् प्रदातारमथो नयत्यात्मानमेव च’ ॥
(या. स्मृ. १. २०२)

इति । विदुषस्तु न कोऽपि प्रतिग्रहो दोषावह इति वाजस-
नेयिब्राह्मणे गायत्रीविद्यायां श्रूयते—

‘यदि ह वा अप्येवंवित् बह्विव प्रति-
गृह्णाति न हैव तद्रायत्र्या एकं चनपदं
प्रति स य इमाः स्त्रील्लोकान् पूर्णान् प्रति-
गृह्णीयात् सोऽस्या एतत्प्रथमं पदमायु-
यादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्
प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत् द्वितीयं
पदमायुयादथ यावदिदं प्राणि यस्ता-
वत् प्रतिगृह्णीयात् सोऽस्या एतत्
तृतीयं पदमायुयादथास्या एतदेव
तुरीयं दर्शितं पदं परो रजा य एष
तपति । नैव केनच नाऽऽप्य कुत

१. D. reads प्रतिगृह्णीति and the text of Manu reads the whole line
thus:— प्रतिगृह्णन्विद्वान् भस्मीभवति काष्ठवत्. २. A. reads -नयो.

उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात्—इति ।

(बृ. उ. ५. १४. ५-६)

॥ इति प्रतिग्रहप्रकरणम् ॥

एवं निरूपितानामध्यापनादीनां प्रतिग्रहान्तानां शब्दान्तराधिकरणन्यायेन (पू. मी. २. २. १) कर्मभेदमभिप्रेत्य 'पट्कर्माभिरतः'—इत्युक्तम् । स च न्याय इत्थं प्रवर्तते । यजति ददाति जुहोतीत्युदाहरणम् । तत्र संग्रहः किं सर्वधात्वर्थानुरक्तैका भावना उत प्रतिधात्वर्थं भिन्ना? तत्र भावनावाचकस्याख्यातस्यैकत्वात् भिन्नानामपि धात्वर्थानामुपसर्जनत्वेन प्रधानभेदकत्वासम्भवाच्चैकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैकैकानुरक्तं आख्यातार्थं धात्वर्थान्तराणामननुपवेशात् प्रतिधात्वर्थं भावनाभेदः—इति सिद्धान्तः । एवं चार्थानादिभिः पट्भिर्धात्वर्थैः पाठा भावना भिद्यते—इति भवन्त्येतानि पट्कर्माणि । तेषु 'अभिरतिः' श्रद्धापूर्वकमनुष्ठानम् । अश्रद्धालुना अनुष्ठितमर्थफलं स्यात् । तदाह भगवान्—

१. All others except A. and I. read इति, and B. C. E. omit both. २. H. omits नि- and reads रूपितानां. ३. D. has the following wonderful reading:—किं सर्वधनार्थैका भावना उत न प्रतिधात्वर्थं वाचा तत्रभवतो वाचकस्याख्यातस्यैकत्वाभिन्नानामपि धात्वर्थानां उपसर्जनं प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकभावेन चेति पूर्वपक्षस्याख्यातानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेः उत्पत्तिशिष्टधात्वर्थैकैकानुरक्तं आख्याता ये धात्वन्तराणाम- ४. All others except A. substitute नाना for भिन्ना. ५. E. omits the following:—स्यैव प्रधानभेदकत्वासंभवाच्चैकैव भावनेति पूर्वपक्षः । धात्वर्थानुरञ्जनमन्तरं केवलाख्यातं भावनाया अप्रतीतेरुत्पत्तिशिष्टधा- ६. A. reads ख्याते. ७. F. has -नानुरक्त for -नानुरक्त. ८. A. and I. read अध्यापना- ९. H. has धात्वर्थः. १०. D. omits अपि.

‘अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

असदित्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इहे’ ॥

(भ. गी. १७. २८)

इति । ‘नित्यम्’ इत्युत्तरत्रान्वेति नै पूर्वत्र । अध्यापना-
दीनां त्रयाणामनित्यत्वात् । देवता च अनिथिश्च देवता-
तिथी तयोः प्रतिदिनं पूजको भवेत् । देवतास्वरूपं च वाज-
सनेयिब्राह्मणे शाकल्य-याज्ञवल्क्यसंवादे विचार्य निर्णी-
तम् । तत्र शाकल्यः प्रष्टा याज्ञवल्क्यो वक्ता देवतावि-
स्तार-संक्षेपो स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः । तत्र चैषा श्रुतिः—

‘अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ । कति
देवा याज्ञवल्क्येति । स हैतयैव निविदा प्र-
तिपेदे । यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते ।
त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ।
ओमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति ।
त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच कत्येव
देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वा-
विति । ओमिति होवाच कत्येव देवा या-
ज्ञवल्क्येति । अध्यर्ध इति । ओमिति हो-
वाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक

१. Except A. D. and I. all others read नेह च. २. B. has उत्तर-
तोऽन्वेति न तु पूर्वत्र, C. and F. उत्तरतो नान्वेति न, D. उत्तरत्वात् नेति पूर्वत्र,
G. उत्तरत्वात्नेति न पूर्वत्र, H. उत्तरत्र नान्वेति पूर्वत्र. ३. E. substitutes किन्तु
for न. ४. D. reads देवतानां. ५. D. omits the following :—शाकल्यः प्रष्टा
याज्ञवल्क्यो वक्ता देवताविस्तार-संक्षेपो स्वरूपं च प्रष्टव्योऽर्थः अथ चैषा श्रुतिः ।
अथ हैनं विदग्धः. ६. A. omits स्वरूपं.

इति । ओमिति होवाच कतमे ते त्रयश्च त्री
 च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥ स
 होवाच महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशच्चेव
 देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ
 वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एक-
 त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति
 ॥ २ ॥ कतमे ते वसव इति । अग्निश्च
 पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च
 चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु ह्रीदं
 सर्वं वसु निहितमेते ह्रीदं सर्वं वासयन्त
 तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥ कतमे ते रुद्रा इति ।
 दश वै पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदा
 ऽस्माच्छरीरादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति यस्मा-
 द्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥ कतम
 आदित्या इति । द्वादश एव मासाः संवत्स-
 रस्यैत आदित्या एते ह्रीदं सर्वमाददानायन्ति
 तद्यदिदं सर्वमाददानायन्ति तस्मादादित्या
 इति ॥ ५ ॥ कतम इन्द्रः कतमः प्रजाप-
 तिरिति । स्तनयित्नुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजाप-
 तिरिति । कतमस्तनयित्नुरित्यज्ञानिरिति ।
 कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥ कतमे
 षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं
 चाऽऽदित्यश्च द्यौश्चैते षडेते ह्रीदं सर्वं
 षडिति ॥ ७ ॥ कतमे ते त्रयो देवा इति ।

इमे एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे देवा इति ।
 कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राण-
 श्चेति । कतमो ऽध्यर्ध इति । योयं पवत
 इति ॥ ८ ॥ तदाहुर्यदयमेक इवैव पवते ।
 स कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं सर्व-
 मध्यात्तेनाध्यर्ध इति । कतम एको देव
 इति । प्राण इति स ब्रह्मेत्याचक्षते इति' ॥

(बृ. उ. ३. ९. १-९)

अस्याः श्रुतेरयमर्थः । उपासनार्हाणां देवानां सङ्ख्यावि-
 तारेण कर्तृति पृष्टो याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां प्रवृत्तत्वात्
 खद्विव्यामोहाय निविदा प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे । निविच्छब्दो
 'श्वदेवनामके शस्त्रविशेषे' स्थितानां सङ्ख्यावाचिनां पदानां
 मुदायमाचष्टे इति वैदिकप्रसिद्धिः । ततो यावन्तो देवा
 'श्वदेवस्य' निविद्युच्यन्ते । तावन्त उपास्या इत्युक्तं भवति ।
 'नि च पदानि त्रयश्च त्री चेत्यादीनि । शतत्रयं सहस्रत्रयं
 द्वाकं च देवविस्तारः । कथ्येवेत्येवकारेण तत्र तत्र देवान्तरशङ्का
 पुदस्यते । य एव देवाः पूर्वं विस्तृताः त एव सङ्क्षेपेण
 'तयन्त' इति तत्र तत्र प्रश्नार्थः । कर्तृति सङ्ख्याप्रश्नः ।
 'तमे त इति' स्वरूपविशेषप्रश्नः । तत्र शतसहस्रसङ्ख्याका

१. A. reads संख्याविस्तारे, C. and P. read सन्ख्याविस्तारेण.
 A. and I. omit कर्तृति, A. adds शाकल्येन, and I. साकल्येन. ३. D.
 and G. have शास्त्र- for शस्त्र-. ४. D. omits ३४-. ५. D. has संभा-
 तानां, and G. संख्याभाविनां for संख्यावाचिनां. ६. D. omits पदानां.
 A. reads विविदित्वेवमासीनि. ७. A. has तत्रत्य-. ८. All except A. and
 read कथमेतावति for कतमे त इति.

ये देवा उक्तास्ते सर्वे प्रधानभूता न भवन्ति । किं तर्हि प्राधान्येन हविर्भुजां त्रयस्त्रिंशद्देवानां योगमहिम्ना स्वीकृतै-
च्छेकविग्रहा एव ततो न तेषां स्वरूपविशेषः पृथक् निरूप-
णीय इति । त्रयस्त्रिंशद्देवेषु श्रुता वस्वादयः पुराणप्रसिद्धेभ्यो
वस्वादिभ्यो ऽन्ये । तेषु शब्दप्रवृत्तिर्यौगिकी । प्राणा ब्राह्म-
न्द्रियाणि । आत्मा ऽन्तःकरणम् । इन्द्र-प्रजापतिशब्दौ लक्षणया
स्तनयिलु-यज्ञयोर्वर्त्तन्ते । लक्षितलक्षणया त्वशनि-पश्वोः ।
अन्न-प्राणौ भोग्य-भोक्तृभिमानिनौ । अध्यर्धशब्दो रुढ्या
सङ्ख्यावाची । योगेन तु समृद्धं वायुं वक्ति । वायुः सूत्रात्मा ।
'वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्' (बृ. उ. ३. ७. २) इति श्रुतेः । अन्ते
प्राणशब्दः परमात्मवाचकः । तदेव स्पष्टयितुं सं ब्रह्मयुक्तम् ।
तत् शब्दः परोक्षवाची । अकृतब्रह्मविचारं पुरुषं प्रति ब्रह्मणः
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् पारोक्ष्यम्—इति । तत्र प्राणशब्दवा-
च्यः परमात्मैवैको मुख्यो देवः । तत्स्वरूपं च श्वेताश्वनरा
विस्पष्टमामनन्ति—

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च ’ ॥

(श्वे. उ. ६. ११; बृ. उ. ३.)

१. B. C. and F. omit ऐच्छिकः, and E. G. H. substitute भौतिकः
for the same. २. इति is omitted by all except A. and I. ३. G.
reads -स्तनयिस्तोः for -पश्वोः. ४. D. omits रुढ्या. ५. A. omits स.
६. त्वत् is substituted by all except A. and I. ७. A. and I. read
परोक्षम्. ८. H. reads चेत्ता. We think this reading is more correct;
but the Bhāshya and others prefer चेत्ता ; while D. reads चेत्ता.

इति । एतमेव देवं शास्त्रकुशलास्तैस्तैः शब्दविशेषैर्बहुधा
व्यवहरन्ति । तथा चै मन्त्रवर्णः—

‘सुपर्ण* विप्राः कवयो वचोभि-
रेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ’ ।

इति । ते च शब्दविशेषा विस्पष्टमन्यस्मिन्मन्त्रे श्रूयन्ते—

‘इन्द्रं मित्रं वरुणमाग्निमाहु-
रथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदं-
त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः’ ॥

इति । ननु—इन्द्र-मित्र-वरुणादयः शब्दा भिन्नदेववा-
चिनो न त्वेकं देवमभिदधति । अन्यथा वारुणयागे ऐन्द्रो^१
मन्त्रः प्रयुज्येत । नायं दोषः । एकत्वे अपि देवतात्वम् । मूर्ति-
भेदेन मन्त्रव्यवस्थोपपत्तेः । यथा शैवागमेषु शिवस्यैकत्वे अपि
प्रतिर्भाभेदेन दक्षिणामूर्ति-चिन्तामणि-मृत्युञ्जयादयो मन्त्राः

* शोभने पर्णे पक्षावस्य सुपर्णः । ‘बृहद्रथन्तरे ते पक्षौ’ इति श्रुतेः ।
सुपर्णः परमेश्वरः । विप्रातीति विप्रः । ‘प्रा पूर्णौ’ स्वज्ञानेन पूरणकर्तारो
वेदांसो विप्राः । ते एकं सन्तमप्येनं बहुधा कल्पयन्ति उपास्यादिसिद्धये ।
वस्तुतस्त्वेक एव परमेश्वरः । एतेन—मन्दमतीनामनुग्रहार्थं विविधकर्मानु-
ष्ठानसिद्धयर्थं च कल्पितं शिव-विष्ण्वादिमूर्तिभेदमेव परमार्थसत्यं मत्वा
ईश्वरबाहुल्यादुद्विजमानाः अनाकलितवैदिकधर्मरहस्याः पारमार्थिकधर्ममु-
रीकुर्वन्तोऽल्पप्रज्ञत्वादुपेक्ष्या इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

१. E. G. H. omit च. २. A. has वरुणयागस्य. ३. B. adds अपि before
ऐन्द्रो. ४. B. C. and F. read युज्येत for प्रयुज्येत. ५. A. G. and I.
read देवस्य मू.; D. E. देवत्वमू., and H. देवत्वस्य मू., for देवतात्वम् । मू.
६. A. substitutes प्रासाद- for प्रतिमा- and reads प्रासाददक्षिणामूर्ति-; B. C.
and F. प्रतिमाभेदैः इ-, D. E. and H. प्रतिमाभेद-; and G. प्रतिमाभेदान् इ-.

मूर्तिविशेषेषु व्यवस्थिताः । यथा वो वैष्णवागमेषु गोपाल-
वामनादयो मन्त्राः तथा देवे^१ अपि किं न स्यात् ।

ननु-द्रव्य-देवते यागस्य स्वरूपम् । रूपभेदाच्च कर्मभेदः
प्रतिपादितः । 'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा
वाजिभ्यो वाजिनम्'-इत्यत्र यथा ऽऽमिक्षा-वाजिनयोर्द्रव्य-
योर्भेदः तथा विश्वेषां देवानां वाजिभ्यो देवेभ्यो भेदो ऽभ्युपग-
न्तव्यः-इति । ब्राह्मम् । अभ्युपगम्यते ह्येकस्यैव वास्तवस्य
देवस्य कर्मानुष्ठानदशायामौपाधिकां भेदः* । अत एव वाज-
सनेयिब्राह्मणे इष्टिप्रकरणे कर्मानुष्ठातृप्रसिद्धं देवभेदमनूय
तदनुवादेन वास्तवं देवैकत्वमवधारितम्-

'तद्यदिदमादुरमुं यजेतामुं यजेतेत्येकं देवमेतस्यैव
सा विमृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवा इति' ।

न चैकस्माद्देवात् फलभेदो दुःसम्पाद इति शङ्कनीयम् ।
उपास्तिप्रकारभेदेन तदुपपत्तेः । 'तं यथायथोपासते तदेव
भवति'-इति श्रुतेः । यथैकोऽपि राजा छत्र-चामरादिसे-
वाप्रकारभेदेन फलभेदे हेतुस्तद्वत् ।

* उपाधिशब्देनात्र सत्त्व-रजस्तमो गुणाः तज्जनितत्वेन कल्पितानि
शरीराणि वा ग्राह्याणि । तद्यथा-कर्मरम्भे किम्पनाशनार्थं कल्पितस्य
गजमुखाद्याकारविशेषोपाधिविशिष्टस्य गणपतेः कल्पनम् । एवमेवेन्द्र-
वरूणादीनां देवानां कर्मानुष्ठानकाले तत्तत्कार्यसिद्ध्यर्थं कल्पनम् ।

१. A. omits वा, and D. substitutes च. २. A. and I. read वेदे for
देवे. ३. A. and I. have स्वरूप-. ४. H. reads विश्वेषात्. ५. II. and I
read वासवस्य. ६. A. and D. have कर्मानुष्ठान-. ७. E. G. and II. read
तदनुवादेन for तदनुवादेन. ८. All others except A. and I. read फलभेदे

ननु-देवः फलं ददातीत्येतन्मीमांसको न सहते । तथा हि नवमाध्याये विचारितम् । किं यागेनाराधिताया देवतायाः फलं ? उतापूर्वद्वारकं यागस्य फलसाधनत्वं ? इति संशयः । तत्र भङ्गुरस्य यागस्य कालान्तरभाविफलम्प्रति साधनत्वा-योगादवश्यं द्वारं किञ्चित् कल्पनीयम् । देवताप्रसादश्च श्रुति-युक्तिभ्यां तद्वारं स्यात् ।

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

इति श्रुतिः । युक्तिरप्युच्यते । ‘क्रियया प्राप्नुमिष्टतम-त्वात् कर्म कारकं प्रधानम् । तेन कर्मणा व्याप्यत्वात् सम्प्रदानं ततोऽपि प्रधानम् । इन्द्रादिदेवताश्च सम्प्रदानत्वेन प्राधान्यात् पूजामर्हन्ति । यागश्च पूजारूपत्वादतिथेर्भोजनमिव देवताया अङ्गं स्यात् । तस्मात् राजादिदेवः फलं ददातीति पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते । याग-देवतयोर्योऽयमङ्गाङ्गीभाव उपन्यस्तः स तु शब्दाकाङ्क्षानुसारेण विपर्येति । तथा हि— यजेतेत्याह्यातेन भावना अभिधीयते । सा च—किं? केन? कथं? इति भाव्यकरणे इतिकर्तव्यतालक्षणमंशत्रयं क्रमेणाकाङ्क्षति । तत्र यागस्य समानपदोपनीतत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न भाव्यता । स्वर्गस्य तु वाक्यादुपनीतस्यापि पुरुषार्थत्वेन योग्यत्वात् भाव्यता स्यात् । तस्य च स्वर्गस्य साधनाकाङ्क्षायां यागः करणत्वेनान्वेति ।

१. A. inserts कर्तुः. २. A. B. C. F. insert च before कर्मणा. ३. A. and I. read व्यासत्वात्. ४. All others except A. and I. take singular. ५. A. has यागस्व. ६. A. retains plural. ७. C. and F. read सर्वस्व for स्वर्गस्य.

तच्च करणं साध्यरूपत्वात् स्वनिष्पादकं सिद्धं द्रव्यदैवतमितिकर्तव्यत्वेन गृह्णाति-इति । ततो यागो ऽङ्गी देवता च तदङ्गम् । एवं च सति नातिथिवद्देवता यागेनैराध्यते । या तु श्रुतिः-‘तृप्त एवैनम्’-इति नासौ स्वार्थे तात्पर्यवती । प्रत्यक्षादिविरोधात्* । न हि काचिद्विग्रहवती देवता हविर्भुक्ता तृप्ता फलं प्रयच्छतीति प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । प्रत्युत तदभावः प्रत्यक्षेण याग्यानुपलब्ध्या वा प्रमीयते । किं च अश्वमेधे ‘गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः’ इत्यादावदवावयवानां दंष्ट्रादिद्रव्याणां हविषां भोक्तृत्वेन गोमण्डूकादयस्तिर्यञ्चो ऽपि देवताविशेषाः श्रूयन्ते । न च तेषां फलप्रदानत्वं सम्भाव्यते ।

‘ओषधीभ्यः स्वाहा वनस्पतिभ्यः स्वाहा मूलभ्यः स्वाहा’-

(तै. सं. ७. ३. १९; ७. ३. २०)

इत्यादावचेतनानामोषधि-वनस्पति-तदवयवानां देवतात्वं श्रूयते । तत्र कुतो हविर्भोक्तृत्वं कुतस्तरां तृप्तिः कुतस्तम

* असति प्रत्यक्षोपलम्भे अर्थो बाधितो भवति । इन्द्रस्य प्रत्यक्षनाभावात् श्रुतिरियं न स्वार्थे तात्पर्यवती भवतीति भावः ।

१. A. and I. read -स्वरूपत्वात्. २. G. reads -न राध्यते. ३. D. omits from भुक्ता to प्रत्यक्षेण. both inclusive. ४. This mantra is differently read by the following manuscripts as:-A. has स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः, B. and C. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् जम्भेभिः. E. and F. स्तेगां दंष्ट्राभ्यां मण्डूकान् दन्तैः, D. and G. गां दंष्ट्राभ्यां मण्डूका काङ्गुन. ५. A. has इत्यादावयव-, B. C. E. F. H. इत्याद्यदवावयव-, and I. इत्याद्यवयव-. ६. A. B. C. F. have स्तेगमण्डूः. ७. Except A. and I. all omit अपि. ८. C. F. and H. read फलदानत्वं.

फलदानम् । तस्माद्विप्रहादिमतां देवानांमभावान्न देवताप्रसा-
दो यागस्य फलद्वारम् । किन्तु श्रूयमाणफलसाधनत्वान्यथा-
नुपपत्तिकल्प्यमपूर्वं तद्वारम् । अभ्युपगतेष्वपि देवेष्वपूर्वस्यैव
फलद्वारत्वमवश्यं वक्तव्यम् । मन्त्रा-^१र्थावादेतिहास-पुराणेषु
देवतानामपि तपश्चरण-^२कृत्वनुष्ठान-ब्रह्मास्त्रादिमन्त्रप्रयोगेभ्यः*
समीहितैसिद्ध्यनुकीर्तनात् । तस्मान्न देवः फलप्रदः इति
सिद्धम् । औपनिषदास्त्वीश्वरस्य† फलदातृत्वं मन्यन्ते ।
तथाहि तदीये शास्त्रे तृतीयाध्याये विचारितम् । किं धर्मः
फलं ददाति ? आहोस्विदीश्वरः ? इति संशयः । तत्र मीमां-
सकोक्तन्यायेन धर्मः फलप्रद इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु
किं धर्मो ज्ञानाधिष्ठित एव फलप्रदः ? किं वा केनचिच्चेतने-
नाधिष्ठितः ? नाद्यः । अचेतनस्य तारतम्यानभिज्ञस्य यथो-
चितफलदातृत्वायोगात् । द्वितीये तु येनाधिष्ठितः स एव
फलदाता ऽस्तु । न चैवं धर्मस्य वैयर्थ्यमिति शङ्कनीयम् ।
वैषम्य-नैर्घृण्यपरिहाराय धर्मापेक्षणात् । असति तु धर्मे
कांश्चिदुत्तमसुखं कांश्चिन्मध्यमं कांश्चिदधमं प्रापयन्नीश्वरः कथं
विषमो न भवेत् । कथं वा विविधं दुःखं प्रापयन्निर्घृणो न
स्यात् । धर्माधर्मानुसारेण तत् प्रापणे गुरु-पितृ-राजादीना-

* अयमर्थः— मन्त्रार्थावाद-पुराणादिषु देवतानामपि समीहितं तप-
श्चरणादिद्वारैव सिद्धमित्यनुवर्णितं न साक्षात् तस्मात् कर्मैव फलप्रदं
न देवता ।

† औपनिषदा वेदान्तिनः । ते च कर्मानुरूपं शुभमशुभं वा ईश्वरः
फलं ददातीति मन्यन्ते ।

१. A. has देवादीना-. २. C. and F. देवात्मनामपि, I. देवानामपि.
३. D. F. G. and H. have समाहित- for समीहित-. ४. A. reads फलं
प्राप्तु. ५. All except A. H. and I. have धर्मवैयर्थ्य-. ६. A. has चित्रं
for विविधं, and all others except I. विविधं for the same.

मिव न वैषम्य-नैर्घृण्ये प्राप्तुतः । न हि दुष्टशिक्षां शिष्ट-
परिपालनं च कुर्वतां गुर्वादीनां वैषम्य-नैर्घृण्ये विद्येते ।
यदुक्तं—‘गो-मण्डूकादीनां तिरश्चामोषधि-वनस्पत्यादीनां च
स्थावराणां फलप्रदत्वमयुक्तम्’—इति । तत् तथैवास्तु ।
ईश्वरस्य फलदातृत्वे कः प्रत्यूहः । यदापि—

‘तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति’ ।

(तै. सं. २. ५. ४. ३)

—इति तत्रापीन्द्रदेवतायामवस्थितो अन्तर्यामी फलप्रदत्वेन
विवक्षितः ।

‘अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्’ ।

इति श्रुतेः । तस्मादीश्वरस्य प्रसाद एव फलद्वारम् ।
न च जैमिनेय-वैयासिकयोर्मतयोः परस्परं विरोधः ।
विवक्षाविशेषेण तत्समाधानात् । यथा देवदत्तस्यैव पशुत्वे
ऽपि सम्यगाभिज्वलनं विवक्षित्वा ‘काष्ठानि पचन्ति’— इति
व्यवहारः तथा परमेश्वरस्यैव फलप्रदत्वे ऽपि तारतम्यार्पादन-
निमित्ततया प्राधान्यं विवक्षित्वा ‘धर्मः फलप्रदः’— इति
व्यवहारः किं न स्यात् । तस्मादविरोधात् फलप्रदो जगदीश्वर
एक एव सर्वत्र पूजनीयो देव इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

॥ इति देवतास्वरूपनिरूपणप्रकरणम् ॥

अतिथेर्लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति । उभयोः पूजनप्रकार-
मुपरितनश्लोके निरूपयामः । ‘देवता अतिथिपूजको नावसी’

१. A. B. C. and F. स्तेग- for गो-. २. All others except H. I. read
ईश्वरप्रसाद. ३. H. has अभिज्वलनं. ४. A. and I. read -पशुनिमित्त-
५. From फलप्रदः to the end is omitted by D. ६. All others excep
A. and I. read पूजनीय एवाल-. ७. H. -मिति प्रसं-.

ते '—इत्युक्तेरपूजायामवसीदति इत्यवगम्यते । तथा च
मृपुराणे—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्येदकृत्वा देवतार्चनम् ।

भुङ्क्ते स याति नरकं सूकरेष्वभिजायते ’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १२१)

‘अकृत्वो देवपूजां च महायज्ञान् द्विजोत्तमः ।

भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा तिर्यग्योनिं निगच्छति ’ ॥

(कू. पु. १, २. १८. ११९)

इति । मार्कण्डेयः—

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति’ ॥

(मा. पु. २९. ३१; वि. पु. ३. ९. १५; वि. स्मृ. ६७. ३३)

इति । देवलो ऽपि—

‘अतिथिर्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।

असत्कृतो निराशश्च स सद्यो हन्ति तत्कुलम्’ ॥

१. In Kûrma Purâṇa we find as अज्ञानात्. २. A. and I. read -द्विह.
In the text of Kûrma Purâṇa we find the reading as follows :—
कृत्वा तु द्विजः पञ्चमहायज्ञान् द्विजोत्तमाः referring to both these verses
his reading is more correct. ४. All others except A. and D. as also
the text of the Kûrma Purâṇa read स गच्छति. ५ This quotation
from मार्कण्डेयः to -गच्छति is omitted by A. and I.; the author
quotes this verse from Mārkaṇḍeya, but we also find it in Viṣṇu
Smṛiti and Viṣṇu Purâṇa.

इति । पूजायां तु न केवलं पापाभावं किन्त्वभ्युदयो ऽप्य-
स्ति । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता ब्रह्माणं प्रविशन्ति ते’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियास्तथा ।
नाशयन्त्याशु पापानि देवानामर्चनं तथा’ ॥
(कृ. पु. १. २. १८. १९.)

इति । मनुरपि—

‘अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं चादृष्टमानसम् ।
सर्वृषं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः’ ॥
(व. स्मृ. २७. ७)

इति । विष्णुरपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नाश्वामेति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्’ ॥
(वि. स्मृ. ६७. ४४.)

इति । वैश्वदेवाद्यर्थमोदनं पाचयित्वा तेन होमे कृते सां-
योऽवशिष्ट ओदनः स हुतशेषः । तमेव भुञ्जीत न
स्वभोजनार्थं पाचयेत् । यदाह भगवान्—

१. B. C. D. and E. add एव to केवलं. २. A. and I. read अवसा
for पापाभावः. ३. A. and I. -मागतम्, B. C. F. -मानस; and E. -
बुष्टमानसम्. ४. D. सवस्सं. ५. A. omits इति. ६. All except A. and
omit यो. ७. A. reads तथाह; and the other all except I. तदाह.

‘यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।

भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्’ ॥

(भ. गी. ३. १३)

इति । ‘हुतशेषम्’—इत्यत्र हुतशब्दो महाभारते व्याख्यातः—

‘वैश्वदेवादयो होमा हुतमित्युच्यते बुधैः’ ।

इति । तस्य शेषो हुतशेषः । स च हुतशेषशब्दो देवर्षि-
मनुष्यादिपूजोपयुक्तावशिष्टमुपलक्षयति । तदाह मनुः—

‘देवानृषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृह्यांश्च देवताः ।

पूजयित्वा ततः पश्चाद् गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते’ ॥

(म. स्म. ३. ११७-११८)

इति । ‘ब्राह्मणो नावसीदति’ इत्यत्र विवक्षितस्य ब्राह्मण-
स्य लक्षणं महाभारते दर्शितम्—

‘सत्यं दानं तपः शौचमानृशंस्यं दमो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥

जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

काम-क्रोधौ वंशे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

यस्य चात्मसमो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।

स्वयं धर्मेण चरति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

१. D. omits from ‘हुतशेषम्’—to अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्
with inclusive, this is only on account of the writer's carelessness.
2. G. ब्राह्मणश्च, E. and H. read वा यश्च. 3. H. adds इति after भवेत्.
4. A. and I. वशी. 5. All except A. and I. read सर्व धर्मेण चरितं.

यो ऽध्यापयेदर्धीति वा याजयेद्वा यजेत वा ।
 दद्याद्वा ऽपि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
 क्षमा दया च विज्ञानं सत्यं चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥

इति । तथा च अनाहिनाग्नितायामपि उक्तलक्षणलक्षितो
 ब्राह्मणो नावसीदतीति वाक्यार्थः पर्यवसितो भवति ।

‘चतुर्णामपि वर्णानाम्’—इति ‘षट्कर्मभिस्तः’—इति वच-
 नद्वयेन साधारणा-ऽसाधारणधर्मौ संक्षिप्योपदर्शितौ । यद्यप्य-
 ध्यापनादित्रयमेव विप्रस्या-ऽसाधारणं नाध्ययनादित्रयम् । तस्य
 वर्णत्रयसाधारणत्वात् । तथापि षट्कर्मभिरतत्त्वं विप्रस्यैवेति
 न कोऽपि विरोधः ॥ ३८ ॥

अथोत्र साधारणाध्ययनादिप्रसङ्गेन बुद्धिस्थं साधारणमाहि-
 कं संक्षिप्याह—

सन्ध्या स्नानं जपो होमो देवतातिथिपूजनम् ।
 आतिथ्यं वैश्वदैवं च षट्कर्माणि दिनेदिने ॥३९॥

इति । ‘सन्ध्यास्नानम्’—इत्यत्र यवागूपाकन्यायेन स्ना-
 नस्य प्राथम्यं व्याख्येयम् । स च न्यायः पञ्चमाध्याये प्रथम-
 पादे प्रतिपादितः । ‘यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । यवागुं च पच-
 ति’—इति श्रूयते । तत्र संशयः किमग्निहोत्र-यवागूपाकयोर-

१. All others except A. and I. have रतं for रतिः. २. From तथा
 च—to पर्यवसितो भवति is omitted by all except A. and I. ३. A. reads
 तथात्र, and all others except I. तत्र. ४. All except K. and L. read
 देवतानां च for देवतातिथिः. ५. A. omits यवाग्वा. ६. Except E. G. H.
 All others omit च. ७. A. omits तत्र.

नेयतः क्रमः? उत नियतः? यदपि नियतः तदपि पाठेन निय-
यते उतार्थेन? तत्र विध्योरनुष्ठानमात्रपर्यवसानात् क्रमस्य नि-
गमकभावात् अनियतः—इत्येकः पूर्वः पक्षः । पूर्वाधिकरणेषु
अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति * इत्यत्र पाठ-
स्य नियामकत्वाभ्युपगमात् अत्रापि तत्सम्भवात् यथापाठक्रम-
नेयमः—इत्यपरः पूर्वः पक्षः । ‘यवाग्वा’—इति तृतीयया श्रुत्या
होमसाधनत्वावगमादसति च द्रव्ये होमानिष्पत्तेरर्थाद् यवागु-
गाकः पूर्वभावी—इति सिद्धान्तः । एवमत्रापि स्नानस्य शुद्धिहे-
तुत्वाच्छुद्धस्यैव सन्ध्यावन्दनाधिकारित्वात् स्नानं पूर्वभावि
इति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानं तत्पूर्वभाविनां ब्राह्ममुहूर्त्तोत्थान-हि-
तचिन्तनादीनां सर्वेषामुपलक्षणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

धर्मा-ऽर्थ-कामान् स्वे काले यथाशक्ति न हौपयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११५)

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत् ।

कायकेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९२)

* द्रष्टव्यमिदं पूर्वमीमांसायां पञ्चमे ऽध्याये प्रथमे पाद्रे ‘श्रुतिलक्ष-
णानुपूर्व्यं तत्प्रमाणत्वात्’ इत्येतत्सूत्रव्याख्यायां शबरभाष्ये ।

१. A. and I. read यथा नियतस्तथा, and others except H. वशात्पि निब-
स्तवापि. २. A. has नियामकत्वा-. ३. A. adds क्रमः after अनियत.
४. D. omits पूर्वः. ५. D. reads -धिकरणे. ६. B. D. and E. read ब्राह्माणं.
७. A. reads तथापाठक्रम- ८. D. reads असति द्रव्यहोमो निःपत्तेर् अर्थाद्यवागु-
गाकः पूर्वभावीति द्रष्टव्यम् । तत्र स्नानपूर्वभावि- for the intermediate portion
of साधनत्वावगमात् and ब्राह्ममुहूर्त्तो-. ९. अत is added to एव by A.
१०. D. reads उपादेवेत् for न हापयेत्.

इति । 'वेदतत्त्वार्थः' परमात्मा । तथा च कूर्मपुराणे—
 'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय धर्ममर्थं च चिन्तयेत् ।
 कायक्लेशं तदुद्धूतं ध्यायीत मनसेश्वरम्' ॥
 (कू. पू. १. २. १८. ३)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

'ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मानसे मतिमात्रप ।
 त्रिविधं चिन्तयेद्धर्ममर्थं चास्योऽविरोधनम् ॥
 अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।
 परित्यजेदर्थ-कामौ धर्मपीडाकरो नृप ॥
 धर्ममप्यमुखादर्कं लोकविद्विष्टमेव च' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ५-७)

इति । सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ । तत्राद्यो ब्राह्मादि-
 तीयो रौद्रः । तत्र ब्राह्मे चिन्तनीयार्थविशेषं दर्शयति विष्णुः—
 'उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं किमद्य सुकृतं कृतम् ।
 दत्तं वा दापितं वाऽपि वाक् सत्या वापि भाषिता ॥
 उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं महद्भयमुपस्थितम् ।
 मरण-व्याधि-शोक्रानां किमद्य निपतिष्यति' ॥
 इति । 'ध्यायीत मनसेश्वरम्' इति यदुक्तं तत्र प्रकार-
 विशेषो वामनपुराणे दर्शितः—

१. The text of Vishṇu Purāṇa सुस्थे च for उत्थाय. २. In Vishṇu Purāṇa त्रिविधं for त्रिविध्य. ३. All except I. read चाप्यविरोधनम्. ४. In Vishṇu Purāṇa the following one line is seen between अपीडया, &c., and परित्यजेदर्थकामौ, &c., but the author did not find it necessary to the present. 'वृष्टावृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समवर्तिता. ५. A. reads अनयोः for तयोः. ६. A. reads ऽपि कृतं for दापितं. ७. E. II. and I. read वापि. ८. D. and G. have यद्भयं समुप-. ९. I. omits दर्शितः.

‘ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरान्तकारी
भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनि-राहु-केतवः
कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्’ ॥

(वा. पु. १४. २३)

इत्यादि ।

॥ इति ब्राह्मे मुहूर्त्ते आत्महितचिन्तनप्रकरणम् ॥

द्वितचिन्तनानन्तरं श्रोत्रियादिकमवलोकयेत् न तु पापि-
शादिकम् । तदाह कात्यायनः—

‘श्रोत्रियं सुभगं गां च अग्निमग्निचितं तथा ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स प्रमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भगं चान्धं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् ।
प्रातरुत्थाय यः पश्येत् तत्कलेरुपलक्षणम्’ ॥

(का. स्मृ. १९. ९-१०)

इति । ततो मूत्र-पुरीषे कुर्यात् । तदाहाङ्गिराः—

‘उत्थाय पश्चिमे रात्रे तत आधम्य चोदकम् ।
अन्तर्धाय तृणैर्भूमिं शिरः प्रावृत्य वाससा ॥
वाचं नियम्य यत्नेन शीर्वनोच्छ्वासवर्जितः ।
कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु शुचौ देशे समाहितः’ ॥

१. A. substitutes त्रिपुरान्तकोऽग्निर- २. All others except D. and G. substitute सहभानुजेन for शनि-राहु-केतवः. ३. A. omits तदाह. ४. All except A. and G. read सुभगां. ५. A. reads -शक्ति-ः स विमुच्यते. ६. A. and I. read मघं for चान्धं. ७. A. reads तथाचाङ्गिराः. ८. E. G. H. and I. read निष्ठीवो- for शीर्वनो-.

इति । तत्र तृणनियमं विशिनष्टि—

‘शिरः प्रावृत्य कुर्वीत शकुन्मूत्रविसर्जनम् ।

अयज्ञीयैरनार्द्रैश्च तृणैः सञ्छाद्य मेदिनीम्’ ॥

इति । तत्र कालभेदेन दिङ्मयममाह याज्ञवल्क्यः—

‘दिवा सन्ध्यासु कर्णस्थव्रह्ममूत्र उदङ्मुखः ।

कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः’ ॥

(या. स्मृ. १.१६)

इति । कर्णश्च दक्षिणः ।

‘पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विण्मूत्रमुत्सृजेत्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे पवित्रस्य दक्षिणकर्णस्थत्वाभिधानात् । य-
ज्ञोपवीतस्यापि तदेव स्थानं न्याय्यम् । अङ्गिरास्तु विकल्पेन
स्थानान्तरमाह—

‘कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।

विण्मूत्रं तु गृही कुर्यात् यदा कर्णे समाहितः’ ॥

इति । तत्र कर्णे निधानमेकवस्त्रविषयम् । तथा च
सांख्यायनः—

‘यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे

कृत्वा मूत्र-पुरीषोत्सर्गं कुर्यात्’ ॥

१. D. substitutes तत्र नियमं वसिष्ठ आह for तत्र तृणनियमं विशिनष्टि. If we allow the reading of D. it means that it is of Vasishṭa; but we cannot find it in Vasishṭa Smṛiti. For the same तृणनियमान् appears in A. I. ; and in B C. E. G. H. तृणनियमो. This is grammatically incorrect. २. B. E. and H. omit विक्र. ३. All except A. and I. read -स्थानाभिः. ४. G. has विकल्पे for विकल्पेन. ५. G. reads यद्येकवस्त्रो for यद्येकवस्त्रो. ६. D. omits उत्सर्गं and reads मूत्रपुरीषे कुर्यात्; while B. C. E. F. and H. read - उत्सर्गे.

इति । ननु—उक्तो दिङ्निनियमो न व्यवतिष्ठते । अन्यैरन्यथा-
स्मरणात् । तत्र यमः—

‘प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने अपराह्णे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः’ ॥

इति । अत्र केचिद्विकल्पमाश्रित्य व्यवस्थापयन्ति । तदयु-
क्तम् । सामान्य-विशेषशास्त्रयोर्विकल्पायोगात् । सामान्य-
शास्त्रं हि याज्ञवल्क्यवचनम् । दिवसे कृत्स्ने ऽप्युदङ्मुखत्व-
विधानात् । यमवचनं तु विशेषशास्त्रम् । उदङ्मुखत्वस्य
मध्याह्नविषयत्वेनात्र सङ्कोचप्रतीतिः । मा ऽस्तु तर्हि विकल्पः ।
यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति—इति चेत् । तदपि न
युक्तम् । प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वनिराकरणायैव देवलेन सदैवेति
विशेषितत्वात् ।

‘सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः’ ।

इति । अत्र प्रातः-सायाह्नशब्दौ दिवा-रात्रिविषयौ । तथा च
मनुः—

‘मूत्रोच्चार-समुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५०)

इति । एवं तर्हि यमोक्तयोः प्राक्-प्रत्यङ्मुखत्वयोः का गतिः ?
सूर्याभिमुखनिषेधगमकोक्तिरिति ब्रूमः । तदुक्तं महाभारते—

१. G. has तदेतदुक्तम्. २. D. omits हि. ३. B. C. and F. omit
अपि. ४. D. and G. omit -स्व-; while H. reads उदङ्मुख इति वचनात् for
उदङ्मुखत्वविधानात्. ५. D. reads विशेषवच्छास्त्रम्. ६. A. reads यमवचनोक्तो
नियमः for यमवचनोक्ता तु व्यवस्था भविष्यति-इति चेत्. D. substitutes
भविष्यत्या भविष्यतीति चेत्, this reading is correct and gives different
sense. ७. H. omits तु. ८. A. reads एतदपि for नदपि. ९. A. and I.
read सूर्याभिमुखनिषेधपरा बमोक्तिरिति. The reading is correct, but it
seems the repetition ‘बमोक्तिरिति’ is contrary to the style.

‘प्रत्यादित्यं प्रत्येनलं प्रतिगां च प्रतिद्विजम् ।

मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः’॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘विष्मृत्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत्’॥

इति तन्निरुद्धेतरविषयम् ।

‘न वेगं धारयेत् । नोपरुद्धः क्रियां कुर्यात्’

इति स्मरणात् । यदपि मनुनोक्तम्—

‘छायायामन्धकारे वा रात्रावहानि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधेभ्येषु च’ ॥

(म. स्मृ. ४. ५१; ग. पु. १. २१७. २७)

इति । तदपि नीहारान्धकारादिजनितदिङ्मांसनविषयम्

देशनियमो विष्णुपुराणे र्भद्रितः—

‘नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

दूरादावस्थान्मूत्रं पुरीषं च समाचरेत्’॥

(वि. पु. ३. ११. ८-९)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘दूरादावस्थान्मूत्र-पुरीषं कुर्यात्

दक्षिणां दिशमपरां वा’ ।

(आ. ध. सू. १. ११. ३१. २)

इति । मनुरपि—

‘दूरादावस्थान्मूत्रं दृगत् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत्’॥

(म. स्मृ. ४. १५१)

इति । स एव वर्ज्यदेशानाह—

१. D. reads प्रत्यमरं प्रतिगङ्गां, E. प्रत्यबलं for प्रत्यनलं. २. I. reads यथापि for यत्तु. ३. H. I. and also the text of manu real प्राणवाधा. ४. The text of the Āpastambadharmasūtra reads आरावा..... इक्षिणां दिशं इक्षिणापरां वा. (See G. Bühler's 1st Edition which seems to be incorrect.)

‘न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ (४५)

न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ।

न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ (४६)

न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ (४७)

वाय्वग्नि-विप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव गाः ।

न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ (४८)

(म. स्मृ. ४. ४५-४८)

इति । पर्वतमस्तक इति पुनर्ग्रहणं दोषाधिक्यज्ञापनाय ।

यमो अपि-

‘तुषाङ्गार-कपालानि देवताऽऽयतनानि च ।

राजमार्ग-श्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्य-श्वभ्र-बिलानि च’ ।

इति । हारीतः-

‘आहारं तु रहः कुर्यात् विहारं चैव सर्वदा ।

गुप्ताभ्यां लेक्ष्म्युपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते श्रिया’ ॥

१. A. हलकृष्टे न च जले for न फालकृष्टे न जले. २. All others except D. and I. read बहुले for न जले. ३. H. reads न बाहुले for कदाचन. A. has चैत्येषु for गर्तेषु. ४. Others except D. read नाप्यवाप्तितः. नापि च स्थितः; while A. reads नाधिरोहितः. ५. H. reads आश्रित्य for साद्य. ६. I. reads च for गाः. ७. This sentence is omitted by all others except H. ८. I. reads छायावृक्षं चतुष्पथम्; G. छायां नद्वयं चतुष्पथम् and A. छायावृक्षे चतुष्पथे for छायां वृक्षं चतुष्पथम्. ९. A. reads सर्वथा. १०. A. and D. read लक्ष्मिमुक्तः.

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘न च सोपानत्को मूत्र-पूरीषे कुर्यात् ’ ।

(आ. ध. सू. १. १०. ३०. १८)

इति । यमो अपि—

‘प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ’ ॥

इति । ततो लोष्टादिना परिमृष्टगुद-मेहनो गृहीतशिश्न-
श्चोत्तिष्ठेत् । तथा च भरद्वाजः—

‘अथापकृत्य विण्मूत्रं लोष्ट-काष्ठ-तृणादिना ।

उदस्तवासा उत्तिष्ठेत् दृढं विधृतमेहनः’ ॥

इति ।

॥ इति विण्मूत्रोत्सर्जनप्रकरणम् ॥

अथ शौचप्रकरणम् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृदिरभ्युद्धृतैर्जलैः ।

गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः’ ॥

(या. स्मृ. १. १७)

इति । देवलो अपि—

‘ आँ शौचान्तं मृजेच्छिन्नं प्रस्नावोच्चारयोरपि ।

गुदं हस्तं च निर्मृग्यान्मृदम्भोभिर्मुहुर्मुहुः’ ॥

१. -गुह- is omitted by A. २. I. reads अवकृत्य च for अथापकृत्य, all A. यथा प्रकृत्य for the same. ३. All others except I. read -विधिः for -प्रकरणम्. ४. D. and I. read आ शौचान्तोत्सर्जनं, B. C. and P. मृ शौचान्तान्मृजेत for आ शौचान्तं मृजेत.

इति । दक्षोऽपि—

‘ तीर्थे शौचं न कुर्वीत कुर्वीतोद्धृतवारिणा ’ ॥

इति । अभ्युद्धरणासम्भवे विशेषमाह विवस्वान्—

‘ रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा कुर्याच्छौचमनुद्धृतं ।

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थमन्यथा ह्यगुचिर्भवेत् ’ ॥

इति । शौचयोग्यां मृत्तिकामाह यमः—

‘ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कृलात् ससिकतां तथा ’ ॥

इति । तत्रैव विशेषमाह मरीचिः—

‘ विप्रे गुक्ला तु मृच्छौचे रक्ता क्षत्रे विधीयते ।

हारिद्रवर्णा वैश्ये तु शूत्रे कृष्णां विनिर्दिशेत् ’ ॥

इति । उक्तविशेषासम्भवे या काचित् ग्राह्या । तदाह मनुः—

‘ यस्मिन् देशे तु यत्तोयं या च यत्रैव मृत्तिका ।

सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् तया शौचं विधीयते ’ ॥

(म. स्मृ. १०. ४७)

इति । विष्णुपुराणे वर्ज्या मृद्विशेषा दर्शिताः—

‘ वल्मीक-मूषकोत्खातां मृदमन्तर्जलात्तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥ (१५)

अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां न कर्दमात् ।

(वि. पु. ३. ११. १५-१६)

१. A. omits विवस्वान्, and I. reads विश्वामित्रः for the same. २ D. reads रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा, and I. रस्निमात्राज्जलातीर्थे for रस्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा. ३. All others except I. read कृच्छ्रैति निर्दिशेत् for कृष्णां विनिर्दिशेत्. ४ All others except H. read -मूषक; but मूषक is correct. ५ D. reads -जले and I. -जलां for -जलान्.

इति । अन्तर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधस्तु वापी-कूपादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एव यमः—

‘वापी-कूप-तडागेषु नाहरेद्वाह्यतो मृदम् ।
आहरेज्जलमध्यात् तु परतो मणिवन्धनात्’ ॥

इति । देवलोऽपि काश्चिन्निषिद्धा मृदो दर्शयति—

‘अङ्गार-तुष-कीटा-स्थि-शर्करा-वालुकान्विताम् ।
वल्मीकोपरि तोयान्त-कुड्या-फाल-श्मशानजाम् ॥
ग्रामवाह्यान्तरालस्थां वालुकां पांमुरुषिणीम् ।
आहृतामन्यशौचार्यमाददीत न मृत्तिकां’ ॥

इति । हस्तनियममाह देवलः—

‘धर्मविद्वक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् ।
तथा च वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेत्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे दिङ्नियमोऽभिहितः—

‘उद्धृत्योदकमादाय मृत्तिकां चैव वाग्यतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेदक्षिणामुखः’ ॥

इति । मृत्सङ्ख्यामाह शातातपः—

‘एका लिङ्गे करे सध्ये तिलो द्वे हस्तयोर्द्वयोः ।
मूत्रशौचं समाख्यातं शकृति त्रिगुणं भवेत्’ ॥

१. I. reads तोयान्तः for तोयान्तः. २. D. reads कुड्या-तुष-श्मशानजाम्;
while all others except A. and I. read कुड्या-पूतश्मशानजाम्. and on the
margin of H. appears the correction -तुष- for -पूत-. ३. A reads पुण्ये
त्रिगुणं भवेत्; while D. reads शकृति त्रिगुणं भवेत्.

इति । मनुेरपि—

‘एका लिङ्गे गुदे तिलस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३६—१३७; वि. स्मृ. ६०. २५—२६)

इति । बौधायनो ऽपि—

‘पञ्चा ऽपाने मृदो योज्या वामपादे तथा करे ।

तिलस्तिलः क्रमाद्योज्याः सम्यक्शौचं चिकीर्षता’ ॥

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘पञ्चा ऽपाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोः पादयोः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ॥

‘एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्ज्ञेयाश्चतुर्दश’ ।

(व. स्मृ. ६. १८)

इति । विंशत्यादिकं ब्रह्मचारिविषयम् ‘द्विगुणं ब्रह्मचारिणः’ इत्युक्तत्वात् । आदित्यपुराणे—

१. E. and H. omit मनुेरपि. The following two verses are found in the text of the Vishṇu Smṛiti, and the latter verse is found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. २. All others except A. D. and I. read शुद्धिमवामुद्यात्, and B. C. F. add इति after शुद्धिमवामुद्यात्. ३. E. and G. read ऽपाने गुदे बोज्या, but this appears to be a mistake. ४. All others except A. and I. read वामपादौ दशोत्तरे; but the meaning would be contrary. ५. A. has चिकीर्षतः for चिकीर्षता. ६. All others except G. and I. read -कीर्त्तितः for -कीर्त्तिते. This latter half is not found in the text of the Vasiṣṭha Smṛiti. I. has आदित्यपुराणे after the end of this verse, but we do not see any use of the words in this place.

‘खी-गूद्रयोरद्धिमानं प्रोक्तं शौचं मनीषिभिः ।
दिवाशौचस्य निश्चयं पथि पौदं विधीयते ॥
आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति शक्तः कुर्याद्यथोदितम् ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘देशं कालं तथाऽऽत्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत् ॥

(बौ. स्मृ. १. १. १-५३)

इति । वृद्धपराशरः—

‘उपविष्टस्तु विष्मूत्रं कर्तुं यस्तु न विन्दति ।
सं कुर्यादद्धिशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा’ ॥

(ग. पु. १. २१७-३३)

इति । आनुशासनिके ‘शौचेतिकर्तव्यता दर्शिता—

‘शौचं कुर्याच्छनैर्धीरो बुद्धिपूर्वमसङ्करम् ।

विशुषश्च तथा न स्युर्यथा चोरं न संस्पृशत् ॥

बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन यथा नैव स्पृशत् स्फिचौ’ ।

इति । दक्षो ऽपि—

१. G. reads पादो for पादं. २. A. reads समाचरेत् for प्रकल्पयेत्. ३. A. I. read कर्तुः. ४. All others except A. and I. substitute च for तु. ५. has न for स. As in the Tilgu character the letters न and स resemble each other, we cannot positively say whether this is a mistake. ६. reads शौनकेनेतिकर्तव्यता for शौचेतिकर्तव्यता. ७. D. reads यथाचो न संस्पृशत्, and A. न च स्पृशत् for न संस्पृशत्. ८. B. C. and F. read स्पृशेति, G. नैव स्पृशेति, and I. नैव स्पृशेति. For the same E. and H. read चोरं न संस्पृशत्.

‘षडन्या नखगुद्धौ तु देयाः शौचेप्सुना मृदः ।
न शौचं वर्षधाराभिराक्षरेत्तु कदाचन’ ॥

इति । मरीचिरपि—

‘तिसृभिश्चातलोत् पादौ शोध्यौ गुल्फात्तथैव च ।
हस्तौ त्वोमाणिवन्धाच्च लेप-गन्धापकर्षणे’ ॥

इति । यथाविधि कृते शौचे गन्धश्चेन्नापगच्छति तदाऽऽह

नुः—

‘यावन्नापैत्यमेध्याक्ताद्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारी देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यगुद्धिषु’ ॥
(म. स्मृ. ९. १२६)

इति । मनस्तुष्ट्यभावे तु देवल आह—

‘यावत्तु गुद्धिं मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
प्रमाणं शौचसङ्ख्यायां न विप्रैरुपदिश्यते’ ॥
(ग. पु. १. २१७—३६)

इति । पितामहो अपि—

‘न यावदुपनीयन्ते द्विजाः, गूद्रास्तथाऽङ्गनाः ।
गन्धलेपक्षयकरं शौचमेषां विधीयते’ ॥

१. A. and I. read शोधयेत् for चातलात्; while D. reads चाबलात् for the same. २. G. and I. read गुल्फौ तथैव च. ३. A. has द्वौ मणिव-
राच. ४. All others except I. read -गन्धापकर्षणम्. ५. All others
except A. and the text of Manu read -स्यमेध्याक्तो गन्धो. ६. All others
except A. and the text of Manu read चावेयं, but the commentators
do not follow this reading, as they think वारि and मृत् are used
separately. ७. A. reads शौचसङ्ख्यायाः. ८. G. and H. have तावत् for
विन्, but in the margin of H. appears the correction चावत्. ९. D.
३३ शौचमेव, A. and G. शौचमेवं.

इति । अत्र स्त्री-शूद्रग्रहणं अकृतोद्वाहाभिप्रायम् । अनु-
पनीतद्विजसाहचर्यात्* । मृत्परिमाणमाह शातातपः—

‘आर्द्रामलकमात्रास्तु ग्रासा इन्दुव्रते† स्थिताः ।
तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्ये या च मृत्तिका’ ॥

इति । यत्तु दक्षाङ्गिरोभ्यां परिमाणान्तरमुक्तम्—

‘अर्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।
द्वितीया च तृतीया च तदर्धेन प्रकीर्तिता ॥
प्रथमा प्रसृतिज्ञेया द्वितीया तु तदद्विका ।
तृतीया मृत्तिका ज्ञेया त्रिभागकरपूरणी’ ॥

(द. स्मृ. ५. ७.; ग. पु. १. २१७. २)

इति तत्र सर्वत्र न्यूनपरिमाणेन गन्धाद्यक्षये सत्यधि-
कपरिमाणं द्रष्टव्यम् । सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसङ्ख्या
पूरणीयैव । यथाह दक्षः—

* ‘स्त्रीणामुपनयनस्थाने विवाहः’ इत्युक्तेः ‘स्त्री-शूद्रौ च सधर्माणौ
इत्युक्तेश्च अनुपनीतद्विजवत् अकृतोद्वाहयोः स्त्री-शूद्रयोरपि गन्धलेपश्च
करमेव शौचं विधीयते इत्यभिप्रायः ।

† इन्दुव्रतं चान्द्रायणम् । तत्र ग्रासाः होमेषु आहुतयः शौचे मृत्ति-
काश्च आर्द्रामलकप्रमाणाः कर्तव्या इत्यर्थः ।

१. B, C. and F. read शौचार्ये यास्तु मृत्तिका, A. E. G. and H. शौचे
देयास्तु मृत्तिका, and I. शौचे देयाश्च मृत्तिकाः for शौचार्ये या च मृत्तिका.
२. D. reads -परिमाणे for -परिमाणेन. ३. All others except D. omit दक्षः.

‘न्यूनधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।

प्रायश्चित्तेन पूयेत विहितातिक्रमे कृते’ ॥

(द. स्मृ. ९. १३)

इति । एवमुक्तशौचकरणे ऽपि यस्य भावशुद्धिर्नास्ति न
तस्य शुद्धिरित्याह व्याघ्रपादः—

‘शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।

मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथा ऽऽन्तरम् ॥

गङ्गातेयेन कृत्स्नेन मृद्गृहैश्च न गोपमैः ।

आ मृत्योश्चाचरन् शौचं भावदुष्टो न शुद्ध्यति’ ॥

इति । शौचस्य द्विविधस्यापि सर्वकर्माधिकारहेतुत्वमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां दक्षो दर्शयति—

‘शौचे यत्नः सदा कार्यः शौचमूलां द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः’ ॥

इति ।

(द. स्मृ. ९. १)

॥ इति शौचप्रकरणम् ॥

अथ गण्डूषविधिः । तत्रापस्तम्बः—

‘एवं शौचविधिं कृत्वा पश्चाद्गण्डूषमाचरेत् ।

मूत्रे रेतसि विट्सर्गे दन्तधावनकर्मणि ॥

D. reads शौचसिद्धि- for शौचं शुद्धि-, A. B. C. and F. read शौचे
F. and E. G. H. शौचं सिद्धि-. २. A. reads न गोमयैः. ३. The inter-
state portion from this heading to the next heading ‘अथाचमन-
is omitted by all others except A. and L. it is difficult to state
whether this portion has been entirely omitted by the author himself
has been inserted by some one else.

भक्ष्याणां भक्षणे चैव क्रमाद्गण्डूपमाचरेत् ।
 चतुरष्ट-द्विषट्-व्यष्टगण्डूपैः षोडशैस्तथा ॥
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत ह्यन्यथा दोषमामुयात् ।
 पुरस्तद्विवताः सर्वा दक्षिणे पितरस्तथा ॥
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वा वामे गण्डूपमाचरेत् ।
 गण्डूपसमये विप्रस्तर्जन्या वक्त्रताडनम् ॥
 कुर्वीत यदि मृदात्मा रौरवं नरकं व्रजेत् ।

इति ।

॥ इति गण्डूपविधिः ॥

अथाचमनविधिः । तत्र बृहपराशरः—

‘कृत्वाऽथ शौचं प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जतै
 निवेदशिशिख-कच्छेस्तु द्विज आचमनं चरेत् ।
 कृत्वोपवीतं सव्यांसे ब्राह्मणः-कायसंयतः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा बाह्येण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत् ॥
 (या. स्मृ. १. १८)

इति । गौतमोऽपि—

१. A. reads प्रबलु- २. H. reads -कक्ष- for -कच्छ- ३. D and H. read द्विराचमनमाचरेत् for द्विज आचमनं चरेत्. ४. D. reads सव्येन; while all others except A. and I. read सव्यांसे for सव्यांसे. ५. All except D and the text of Yajñavalkyasmṛiti omit the Visarga and read अन्तर्जोऽद्यौ.

‘शुचौ देशे आसीनो दक्षिणं बाहुं जान्वन्तरा
 कृत्वा यज्ञोपवीती आ मणिवन्धनात् पाणी
 प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्पृशः त्रिश्चतुर्वा अप
 आचामेत् । द्विः^१ प्रमृज्यात् । पादौ चाभ्युक्षेत् ।
 खानि^२ चोपस्पृशेत् शीर्षण्यानि^३ मूर्धनि च
 दद्यात् । (गौ. स्मृ. १. ११)

इति । तत्र त्रिश्चतुर्वैत्यैच्छिको विकल्पः । ब्रह्मतीर्थ
 तीर्थान्तरेभ्यो विविनक्ति याज्ञवल्क्यः—

‘कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च ।
 प्रजापति-पितृ-ब्रह्म-देवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥
 (या. स्मृ. १. १९)

इति । एतदेव शङ्ख-लिखिताभ्यां स्पष्टीकृतम्—
 (या. स्मृ. १. १९)

‘अङ्गुष्ठमूलस्योत्तरतः प्रागग्रायां रेखायां
 ब्राह्मं तीर्थम् । प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा
 पित्र्यम् । कनिष्ठातलयोरन्तरा प्राजा-
 पत्यम् । पूर्वेणाङ्गुलिपर्वणि दैवम् ।

* खानि इन्द्रियाणि । शीर्षण्यानि शीर्षे भवानि नासिका-चक्षुः-श्रो-
 त्रादीनि चोपस्पृशेत् । मूर्धनि च जलं दद्यात् इति योजना ।

१. All others except A. and the text of Gautama read
 दक्षिणबाहुं. २. A. reads जान्वन्तरं. ३. Except A. D. I. and the text of
 Gautama others read पाणि for पाणी. ४. This is omitted by all others
 except A. and the text of Gautama. ५. A. reads अभ्युक्षेत्. ६. D.
 reads नखानि for खानि. ७. D. adds अपि to अङ्गुष्ठयोः. ८. A. and I.
 read कनिष्ठिका-करतल-.

इति । आचमनीयमुदकं विशिनष्टि शङ्खः—

‘अद्भिः समुद्धृताभिस्तु हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

वैद्भिना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ६)

इति । याज्ञवल्क्या अपि—

‘अद्भिस्तु प्रकृतस्थाभिर्हीनाभिः फेन-बुद्बुदैः ।

हृत्-कण्ठ-तालुगार्भास्तु यथासङ्ख्यं द्विजातयः’ ॥

शुद्धेर्गन् स्त्री च शुद्धेश्च सकृत्स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

(या. स्मृ. १. २०-२१)

इति । मनुरपि—

‘हृद्भाभिः पूयन्ते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।

वैश्यार्जद्भिः प्राशिनाभिस्तु गृध्रः स्पृष्टाभिरन्ततः’ ॥

(म. स्मृ. २. ६२)

इति । प्रचेता अपि—

‘अनुष्णाभिरुफेनाभिः पृताभिर्वस्त्र-चक्षुषा ।

हृद्भाभिरशब्दाभिः विश्वनुर्वाहिराचमेत्’ ॥

* द्विजातयः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्याः शुद्धेर्गन् इति पूर्वोक्तान्वयः । स्त्री-शुद्धौ चकारात् अनुपनीतद्विजश्च अन्ततः अन्तेन तालुना स्पृष्टाभिरपि तृतीयार्थे तमिः ।

† प्राशिनाभिः अन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपीत्यर्थः । ‘अन्ततः जिह्वौष्ठान्तेनापि’ इति कुल्लूकभट्टः ।

१. ‘वैद्भिना न च तप्ताभिरक्षाराभिरुपस्पृशेत्’ । याज्ञवल्क्या अपि ‘अद्भिस्तु प्रकृति-स्थाभिर्हीनाभिः फेन बुद्बुदैः’ is omitted by D. २. A. and I. omit अपि. ३. A. D. and I. read शुद्धाश्च. ४. H. and I. read भूपतिः.

इति । तत्रापवादमाह यमः—

‘ यात्रायामीक्षितेनापि* शुद्धिरुक्ता मनीषिणाम् ।
उदकेनातुराणां च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्’ ॥

इति । उदकस्य ग्रहणप्रकारं परिमाणं चाह भरद्वाजः—

‘ आयतं पर्वतः कृत्वा गोकर्णाकृतिर्वत्करम् ।
संहतांगुलिना तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥
मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन शंषेणाचमनं चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिः पिवदपः’ ॥

इति । स च पाणिर्दक्षिणो द्रष्टव्यः ।

‘ त्रिः पिवेद्दक्षिणेनापः’ ।

इति पुराणवचनात् । उदकपानानन्तरभाविनीर्मितकर्त्त-
व्यतामाह दक्षः—

‘ संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।
संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥

* यात्रायां प्रयाणे केवलं जलावलोकनेनापि शुद्धिर्भवति । न तत्र स्पर्शनाद्यपेक्षा । ‘ यात्राववीक्षितेनापि’ इति पाठस्तु असङ्गत इव प्रतिभाति ।

१. B. C. and F. add अपि to तत्र. २. A. substitutes यात्रावलोक्य for यमः, but we do not find this verse in the text of the same. ३. All others except D. read यात्राववीक्षितेनापि for यात्रायामीक्षितेनापि, but we would not see the meaning of अवीक्षितेनापि, if right, would be an exception to an आचमन how the सायंसंभ्याचमन is to be performed. ४. A. and I. read सर्वतः. ५. I. reads -मत्करम्. ६. A. reads संह-
नाङ्गुलिना. ७. D. reads -दपः for -दपः. ८. D. reads भावि निमित्तकर्त्त-
व्यता. ९. A. reads सम्पस्याङ्गुष्ठ-; B. C. D. and F. संमृज्याङ्गुष्ठ-, and
E. G. H. संवृत्याङ्गुष्ठ- for संवृत्याङ्गुष्ठ-. १०. A. reads संहताभिश्चतसृभि-
पूर्वमास्यमुपस्पृशेत्, B. C. E. F. and H. संहताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृ-
शेत् and D. संहताङ्गुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत्.

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं स्पृष्ट्वा त्वनन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुःश्रोत्रे ततः परम् ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिं हृदयं तु तलेन वै ।
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् ॥
 (द. स्मृ. २. १४-१७)

इति । वृद्धशङ्खस्त्वन्यथास्पर्शनमाह—

‘तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ।
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नेवद्वयं ततः ॥
 नाभिं च हृदयं तद्वत् स्पृशेत् पाणितलेन तु ।
 संस्पृशेच्चै ततः शीर्षमयमाचमने विधिः’ ॥

(शं. स्मृ. ९. ५-७)

इति । एवमन्ये ऽप्यन्यथान्यथा वर्णयन्ति । तत्र यथा-
 शाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । आचमननिमित्तान्याह मनुः—

‘कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपस्पृशेत् ।
 वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमश्वं सर्वदा’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३८)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. B. C. and F. reads बाहूनाग्रेण for बाहू चाग्रेण. २. D. omits the portion intervening between तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् in the first half of the first line and स्कन्धद्वयं ततः in the latter half of the 4th line. ३. D. substitutes तु for च. ४. A, D. and I. do not repeat the word अन्यथा. ५. D. omits तत्र. ६. A. and I. read पाण्याचान्त, and D. स्नात्वावाप. ७. All others except A. and the text of Manu read पीत्वापो-
 ष्येष्यमाणश्च. ८. I. reads वेदमग्निं च; while others except A. read वेदमजं च. ९. A, D. II. and I. omit अपि.

‘चाण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे* स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
 उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यं वोऽपि तथाविधम् ॥
 आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
 अग्नेर्गवामथाऽऽलम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥
 स्त्रीणामथऽऽत्मनः स्पर्शं नीलीं वा परिधाय च’ ॥
 (कू. पु. १. २. १३. ४-८)

इति । ‘स्त्री-शूद्रोच्छिष्टभाषणे-’ इत्येतज्जपादिविषयम् । तथा
 च पद्मपुराणे—

‘चाण्डालादीन् जपे होमे दृष्ट्वा ऽऽचामेद्विजोत्तमः’ ।
 इति । मनुरपि—
 ‘सुप्त्वा क्षुप्त्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्त्वानृतं वचः ।
 रथ्यां श्मशानं चाक्रम्य आचामेत् प्रयतोऽपि सन्’ ॥
 (म. स्मृ. ५. १४५)

इति । बृहस्पतिरपि—

* चाण्डालैः म्लेच्छैश्च सह सम्भाषे सम्भाषणे । उच्छिष्टैः स्त्री-
 शूद्रैः सह उच्छिष्टेन वा तैः सह भाषणे आचामेदिति भावः ।

१. B. C. and F. read -भाषणम्. २. B. C. E. F. and G. read दृष्ट्वा for स्पृष्ट्वा.
 ३. All others except A. and I. substitute चा for वा. ४. After this
 line we find in the Kūrma Purāṇa the following two lines:- भोजने
 सन्ध्ययोः स्नात्वा स्यागे मूत्र-पुरीषयोः । आचान्तोऽप्याचमेत्स्पृष्ट्वा सकृत्सकृ-
 दयान्यतः. ५. A. reads तथात्मसंस्पर्शं, and I. यथात्मसंस्पर्शं for अथात्मनः स्पर्शं.
 ६. All others except A. I. and the Kūrma Purāṇa read नीलीं for
 नीली. ७. All others except A. and I. read -पुराणम्. ८. In the text
 of manu appears -नृतानि च. ९. A. omits this portion. and I. omits
 only अपि.

‘अधोवायुसमुत्सर्गे आक्रन्दे क्रोधसम्भवे ।
मार्जार-मृषकेस्पर्शे प्रहासे नृतभाषणे ॥
निमित्तेष्वेपु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपि स्पृशेत’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘उत्तीर्योदकमाचामेदवतीर्य तथैव च ।

एवं स्यात्तेजसा युक्तां वरुणां ऽपि सुपूजितः’ ॥

इति । हारीतो ऽपि—

‘नोत्तरेदनुपस्पृश्य जलम्’ ।

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘क्षुते निशीवने मुने परिधाने श्रुपातने ।

पञ्चस्वेनेषु चाचामच्छेवं वा दक्षिणं स्पृशेत’ ॥

इति । दक्षिणकर्णस्पर्शनमाचमनासम्भवं वेदितव्यम् ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

‘सम्यगाचम्य तोयैः क्रियाः कुर्वीत वै शुचिः ॥ (६७)

देवतानामृषीणां च पितॄणां चैव यत्नतः ॥ (६८)

कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्[†] ।

* एवं कृते सति जलाधिष्ठातृदेवता वरुणा ऽपि पूजितो भवतीत्यर्थः
† नेदमुपलब्धपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि ‘पूर्वाभावे ततः परं’-इत्यम्
ग्रहणे इदमपेक्षितमेवेति स्पष्टमेव ।

१. All others except A. and D. read -मुषिकास्पर्शं, which appears to be a mistake. If the word मुषिका meaning a female rat is kept the meaning would be that at the touch of the female rat alone the आचमन is to be performed. २. All others except D. read कुर्वन्नपि स्पृशेत. ३. A. and I. read वरुणेन सुपूजितः, and D. वरुणेनापि पूजितः for the same. ४. D. and I. substitute वा for च. ५. A. H. and I. read क्रियां

कुर्वीतालम्भनं चोपि दक्षिणश्रवणस्य वा ॥ (७०)
 यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।
 न विद्यमाने पूर्वोक्ते उत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥ (७१)

(मा. पु. ३४. ६७-७१)

इति । दक्षिणकर्णप्रशंसा च 'प्रभासादीनि तीर्थानि'-
 इत्यादिना वक्ष्यते । अथ वा बौधायनोक्तं द्रष्टव्यम्-

'नीवीं विसृज्य परिधायाप उपस्पृशेत् ।

आर्द्रं तृणं गोमयं भूमिं वा समुपस्पृशेत्' ।

(बौ. स्मृ. १. १०. १६-१७)

इति । षट्त्रिंशन्मते द्विराचमननिमित्तं दर्शितम्-

'होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-होमार्चनादिषु' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

'स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेज्जप-विपरिधाय च' ॥

(या. स्मृ. १. १९६)

इति । बौधायनो अपि-

'भोजने हवने दाने उपहारे प्रतिग्रहे ।

हविर्भक्षणकाले* च तत् द्विराचमनं स्मृतम्' ॥

* हविर्भक्षणं पुरोडाशोडादिभक्षणम् ।

१. A. B. C. D. and F. substitute वा for च. २. B. C. and F. read
 गोभूमिं गोमयं वा संस्पृशेत्; while A. E. H. and I. भूमिं गोमये वा संस्पृशेत्.

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘प्रक्षाल्य पाणी पादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशन्त ।
गुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशन्त ॥

(कू. पु. १. २. १२. ६४)

अंष्टौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ।

रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गे ऽयुक्तेभाषणे ॥

जृम्भित्वा ऽध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ।

चत्वरं वा इमशानं वा समागम्य द्विजोत्तमः ॥

सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तो ऽप्याचमेत् पुनः ॥

(कू. पु. १. २. १३. १-३)

इति । अयुक्तभाषणं निष्ठुरभाषणम् । आचमनापवादमाह
बोधायनः—

‘दन्तवदन्तलघ्रेषु दन्तसक्तेषु धारणा ।

ग्रंस्तेषु तेषु नाचामेतेषां संस्थानवच्छृङ्चिः’ ॥

(बौ. स्मृ. १. ४. १. २४)

१. A. D. E. G. and H. read शुष्कभाषणे for ऽयुक्तभाषणे. २. D. read शबिन्धा; while A. and the text of Kūrma Purāṇa read छीविन्धा. ३. The text of the Kūrma Purāṇa reads समाक्रम्य. ४. A. and I. read ततः for पुनः. ५. A. D. E. G. and H. read शष्क- for अयुक्त. ६. A. and I. read अस्त्यितेषु च; while D. reads सस्तेषु तेषु for ग्रंस्तेषु तेषु. ७. The text of the Baudhāyana smṛite reads the whole verse as follows:—

दन्तवदन्तसक्तेषु दन्तवसेषु धारणा ।

सस्तेषु तेषु नाचामेतेषां संस्त्राववच्छृङ्चिः ॥

In this verse both the readings संस्थानवच्छृङ्चिः and संस्त्राववच्छृङ्चिः are doubtful. They do not give any proper meaning. Dr. Bühler corrects संस्त्राववच्छृङ्चिः, but we think संस्था न चाऽशृङ्चिः would be a more correct reading.

इति । दन्तलग्न-दन्तसक्तयोर्निर्हार्याभिर्निर्हार्यरूपेण भेदः ।

अत एव देवलः—

‘भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेच्चाशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्वर्णे कृते’ ॥

इति । ग्रंथेषु तेषु स्वस्थानाद्युत्तेषु च निगीर्णेद्वित्यर्थः ।

अत्र मनुः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शकृते न तु ।

परिच्युतेषु च स्थानान्निगिरन्नेव तच्छुचिः’ ॥

(बौ. स्मृ. १. ८. १. २५)

इति । एतच्च रसानुपलब्धौ वेदितव्यम् । यथा ऽहं शङ्खः—

‘दन्तवदन्तलग्नेषु रसवर्जनमन्यतो जिह्वाभिस्पर्शनात्’ ।

इति । फल-मूलादिषु विशेषमाह शातातपः—

१. A. and I. read अस्थितेषु च ; while D. reads अस्नेषु for पस्नेषु.
२. A. and I. omit स्व-. ३. Except A. D. and I. all others read स्वस्थानेषु तेषु, omitting च्युतेषु. ४. This verse the author quotes from Manu ; but we find this only in one manuscript with Govind Raja's commentary (5 between 141 and 142 verse), but neither Govind Raja nor any of the other six commentators on Manu has commented it, the reading of it being—

दन्तवदन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शकृते न तु ।

च्युतेष्वभ्यवर्तयित्वा निगिरन्नेव तच्छुचिः ॥

५. All others except A. and I. read स्वर्शे कृते for स्वसंस्कृते.

‘दन्तलग्ने फले मूले भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
ताम्बूले चक्षुदण्डे च नोच्छिष्टं भवेति द्विजः’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि.—

‘ताम्बूले चैव सोमे* च भुक्तस्नेहावशिष्टके ।
दन्तलग्नस्य संस्पर्शे नोच्छिष्टस्तु भवेन्नरः ॥
त्वग्भिः पत्रैर्मूर्ल-पुष्पैस्तृण-काष्ठमयैस्तथा ।
सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैर्नोच्छिष्टं भवति द्विजः’ ॥

इति । एतच्च मुखसौरभ्याद्यर्थोपभुक्तावशिष्टविषयम् ।
ताम्बूलसाहचर्यात् । ‘दन्तलग्नस्य संस्पर्शे’ इति अनिर्हार्यस्य
दन्तलग्नस्य जिह्वया संस्पर्शे इत्यर्थः । याज्ञवल्क्ये अपि—

‘मुखजा विप्रुषो मेध्यास्तथा ऽऽचमनविन्दवः ।
इमंश्च चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः’ ॥
(या. स्मृ. १. १९५)

इति । मुखनिःसृता विन्दवां यद्यङ्गे पतन्ति तदा नाचम-
नापादकाः । तथा च गौतमः—

* सोमः सोमवल्लीरस इति यावत् ।

१. G. reads भवतु for भवति. २. E. and H. read षट्त्रिंशन्मते अपि but we do not find any work of this name on Dharmasūtra. Probably this is a mistake of the writer. ३. A. adds इति after भवेन्नरः. ४. B. reads फलेः पुष्पैः for मूल-पुष्पैः. ५. All others except A. and I. read सौरभाद्यर्थो. ६. D. reads प्रतिहार्यस्य, B. C. and F. निर्हार्यस्य, E. G. and H. हार्यस्य for अनिर्हार्यस्य. ७. B. C. and F. read न पतन्ति, D. E. G. and H. निपतन्ति for पतन्ति. ८. A. reads आचमनापादकाः, I. and D. आचमनापादकाः for नाचमनापादकाः.

‘ने मुख्या विप्रुष उच्छिष्टं कुर्वन्ति तांश्च दह्ने निपतन्ति’ ।
(गौ. स्मृ. १. १६)

इति । आचमनविन्दवस्त्वेदं स्पृष्टा अपि मध्याः । तथा च
मनुः—

‘स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यं आचामयतः परान् ।

भौमिकैस्ते समा ज्ञेया न तैरेप्रयतो भवेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १४२; वि. स्मृ. २३. ५४)

इति । अत्र पादग्रहणं अत्रैवान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् ।
तथा च यमः—

‘पतन्त्यार्चामतो यांश्च शरीरे विप्रुषो नृणाम् ।

उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र भूमितुल्यास्तु ताः स्मृताः’ ॥

इति । इमश्रुविषये विशेषमाहाऽप्यस्तम्भः—

‘न इमश्रुभिरुच्छिष्टो भवत्यन्तरास्ये

सद्भिः यावन्न हस्तेनोपस्पृशति’ ।

(आ. ध. सू. १. ५. १६. ११)

इति । आचमने वज्यानाह भृगुः—

१. A. and I. omit न; for the same E. G. and H. substitute अ.
All others except A. and the text of Gautama read न चैवङ्गे for
चैवङ्गे. ३. D. reads अङ्गस्पर्ष्टा, B. C. E. F. and H. अङ्गं स्पृष्टा, and A.
G. अङ्गं स्पृष्टा for अङ्गस्पर्ष्टा. ४ All others except A. I. and
the text of Manu read वस्त्राचामयतः for च आचामयतः. ५. D. reads
मिषे; while the commentator Govindrāja reads भूमिकैः for भौमिकैः.
Except Govindrāja all other commentators and A. read राप्रयतो.
D. reads अवान्तरस्थ for अववाप्यरस्थ. ८. A. B. C. E. F. and I.
read आचमतो. ९. A. reads वस्थ for वाच.

‘विना यज्ञोपवीतेन तथा ऽधीतेन वाससा ।

मुक्त्वा शिखां वोढ्याचामेत् कृतस्यैव पुनः क्रिया ॥

सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः प्रौढपादश्च* यानगः ।

• दुर्देशप्रगतश्चैव नाचामन् गुद्धिमाभुयात् ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘पादप्रक्षालनोच्छेषेण नाचामेत् । यद्याचामेत् भूमौ
स्नावयित्वाऽऽचामेत् । नौङ्गुलीभिर्न सवुदुदाभिर्न
सफेनाभिर्नोष्णाभिर्न क्षौराभिर्न विवेर्णाभिर्न दुर्ग-
न्धरसाभिर्न कलुषाभिः । न हसन् न जल्पन् न तिष्ठन्

* प्रौढपादो यथा—

‘भासनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

कृतावसक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥

इत्युक्तलक्षणः । जानुनोः जङ्घयोः कृतावसक्थिकः कृतपृष्ठजानुजङ्घावन्ध
इति भावः ।

१. B. C. and F. read वा नाचामेत्, H. and I. चाचामेत् for वाप्याचामेत्.
२. Except D. all others read सोष्णीषी. ३. B. C. E. F. and H. read
दुर्देशप्रगतश्चैव, G. दुर्देशः प्रगतश्चैव, and D. दुर्देशश्च प्रगतश्चैव for दुर्देशप्रगतश्चैव.
४. All others except G. and the text of Baudhāyana read पादप्रक्षालन-
च्छेषेण. ५. Except D. and the text of Baudhāyana all others omit
यद्याचामेत्. ६. Except A. and the text of Baudhāyana all others
omit नाङ्गुलीभिः. ७. D. substitutes च for स-. ८. All others except
A. I. and the text of Baudhāyana omit स-. ९. A. and I. read नोच्छि-
ष्टाभिः. १०. B. C. and F. read न जात्याभिः, E. न जात्याभिः, and G. न
जातिभिः for न क्षाराभिः. ११. D. omits न विवेर्णाभिः, and A. adds नोष्णाभिः
before न कलुषाभिः. १२. This is omitted by all others except A. and
the text of Baudhāyana. १३. B. C. and F. read कलस्थो for जल्पन्.
१४. A. omits न जल्पन् न तिष्ठन्.

न विलोकेयन् न प्रहो न प्रणतो न मुक्तेशिखो
 न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो
 न बहिर्जानुः न त्वरमाणो नाग्यज्ञोपवीती न प्रसा-
 रितपादः शब्दमकुर्वन् त्रिरपो हृदयङ्गमाः पिबेत् ।
 (बौ. स्मृ. १. ५. १२.-१९)

इति । देवलो अपि—

‘सोपानत्को जलस्थो वा मुक्तकेशो अपि वो नरः ।
 उट्णीपी वापि नाचामेद्वस्तेणाबध्य वा शिरः’ ॥

इति । आपस्तम्बो अपि—

न वर्षधराराभिराचामेत् ।

(आ. ध. स्मृ. १. ६. १५. ४)

इति । यमो अपि—

‘अपः कर-नखैस्पृष्टा य आचामति वै द्विजः ।
 सुरां पिबति स व्यक्तं यमस्य वचनं यथा ’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य रथ्या-ऽऽप्यणगतो अपि वा ।
 अरुत्वा पादयोः शौचमाचान्तो ऽप्यगुचिर्भवेत्’ ॥

इति । गौतमो अपि—

१. B. C. E. F. and I. omit न विलोकयन्; while H. in its correction reads नाविलोकयन्. २. B. C. D. E. F. G. H. and I. add after this word नावृत्तकण्ठो न बहिर्जानुर्न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न पठमानो नावृत्तो-पर्याप्तं न प्रसारितपादः for न प्रावृतकण्ठो न वेष्टितशिरा न बद्धकक्ष्यो न बहिर्जानुः. न त्वरमाणो नाग्यज्ञोपवीती न प्रसारितपादः ३. A. and D. read मुक्तकेशो ऽय वा. ४. D. reads-नावृत्तशीर्षकम्. ५. A. and I. read धाराभिराचामेत्. ६. This verse and the words ब्रह्माण्डपुराणेऽपि following it are omitted by D. ७. A. and I. read -नखैः. ८. All others except A. and I. read व्यक्तां.

‘नाञ्जलिना पिबेन्न तिष्ठन् उद्धृतोदकेनाचामेत् ।

(गौ. स्मृ. ९. ३)

इति । न तिष्ठन्निति स्थलविषयम् । जले तु तिष्ठन्नप्याचामेत् । तथा च विष्णुः—

‘जान्वोरुर्ध्वं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

*अधस्ताच्छतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति ॥

इति । कौशिकोऽपि—

‘अपवित्रकरः कश्चिद्ब्राह्मणोऽपि उपस्पृशेत् ।

अकृतं तस्य तत् सर्वं भवत्याचमनं तथा ॥

वामहस्ते स्थिते दर्भे दक्षिणेनाचमेद्यादि ।

रक्तं तु तद्भवेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । मार्कण्डेयस्तु दक्षिणहस्तस्य संपवित्रतां विधत्ते—

‘संपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु भुक्तोच्छिष्टं तु वर्जयेत् ॥

इति । गोभिलो हस्तद्वयेऽपि पवित्रं प्रशंसति—

‘उभयत्र स्थितेदर्भेः समाचामेति यो द्विजः ।

सोमपानफलं तस्य भुक्त्वा यज्ञफलं भवेत् ॥

* अधस्तात् जान्वोरधः परिमाणे जले स्थित्वा शतकृत्वोऽप्याचमनं निष्फलमित्यर्थः ।

१. A. and I. add न and read नोद्धृतोदकेन. २. D. omits अपि.
३. D. and H. read ब्राह्मणो य उपस्पृशेत्. ४. H. substitutes अपि for सु.
E. omits the portion from मार्कण्डेयस्तु.....गोभिलो. H. also
has omitted this portion, but it appears as correction in its margin.
५. G. and H. omit स-. ६. A. and I. add सु. after गोभिल-. ७. A.
others except A. omit अपि. ८. I. reads संपवित्रं. ९. A. read
हस्तद्वय-. १०. G. reads -चरति for -चामेति. ११. G. reads लभेत्.

इति । स्नानानन्तरभाविन्याचमने दक्षो विशेषमाह—

‘ स्नात्वा ऽऽचामेत्तदा विप्रः पादौ कृत्वा जले स्थलं ।
उभयोरप्यसौ शुद्धस्ततः कार्यक्षमो* भवेत् ॥

इति । हारीतः—

‘ आर्द्रवासा जलं कुर्यात्तिर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासा स्थलं कुर्यात्तिर्पणाचमनं जपम् ’ ॥

इति । स्थलविषये विशेषो दर्शितः स्मृत्यन्तर—

‘ अलाभे ताम्रपात्रस्य करकं च कमण्डलुम् ।
गृहीत्वा स्वयमाचामेत् नरो नाप्ययतां भवेत् ॥
करकालावुकाद्यैश्च ताम्र-पर्णपुटेन च ।
स्वहस्ताचमनं कार्यं स्नहलेपांश्च वर्जयेत् ॥
करपात्रे च यत्तोयं यत्तोयं ताम्रभाजनं ।
सौवर्णे गजते चैव नैवाऽशुद्धं तु तत् स्मृतम् ’ ॥

इति । एवमुक्तलक्षणस्याचमनस्य प्रशंसामाह व्याघ्रपात्—

‘ एवं यो ब्राह्मणो नित्यमुपस्पर्शनमाचरेत् ।
ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं जगत् स परितर्पयेत् ’ ॥

* कार्यक्षमः सन्धावन्दनादीन्यन्यानि वा कार्याणि कर्तुं योग्यः भवति ।

१. B. C. E. P. G. and H. omit कार्य- and read ततः क्षमो भवेदिति. in the margin of H. appears correction. २. D. G. and F. omit this latter half of this verse. ३. All others except A. and I. read अलाभे ताम्रपात्रे च for अलाभे ताम्रपात्रस्य. ४. All others except A. and I. read -चर्मपुटेन for पर्णपुटेन. ५. All others except A. D. and I. read करपात्रे for करपात्रे. ६. B. C. and F. substitute च for यो; while G. substitutes स for the same.

इति । वृद्धशङ्खा ऽपि—

‘ त्रिःप्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम् ॥
 गङ्गा च यमुना चैव प्रीयन्ते परिमार्जनात् ।
 पादाभ्यां प्रीयन्ते विष्णुर्ब्रह्मा शिरसि कीर्तितः ॥
 नासत्य-दलौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये ।
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु प्रीयेते गङ्गा-भास्वरो ॥
 कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते त्वनिला-ज्जलौ ।
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 नाभिसंस्पर्शान्नागाः प्रीयन्ते चास्य नित्यशः ।
 संस्पृष्टे हृदयं चास्य प्रीयन्ते सर्वदेवताः ॥
 मूर्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ।
 (शं. स्मृ. ९. ९-१३)

इति । आचमनाकरणे प्रत्यवायां दर्शितः पुराणसारे—
 ‘ यः क्रियाः कुरुते मोहादनाचम्यैव नास्तिकः* ।
 भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः’ ॥
 इति ।

॥ इति आचमनप्रकरणम् ॥

* अत्र नास्तिकशब्देन आचमनस्यावश्यकर्तव्यत्वमनादृत्य कर्म कर्तुं प्रवृत्त इति ज्ञेयम् । ननु नास्ति कश्चित् परलोक इति वदन् इत्युक्तलक्षणो नास्तिकः । तस्य प्राप्तेरभावात् निषेधस्य वैयर्थ्यमेव स्यात् ।

१. This line and the following lines the author quotes from Vṛidhasāṅkha. We have no such work as Vṛidhasāṅkha. The work we have bears the name Śāṅkha wherein these eleven lines appear. It is difficult to say whether the work we have is the work of Vṛidhasāṅkha or Śāṅkha. २. All except A. and D. read अनुश्रुम्. ३. D. reads स्पृशेत् for स्पृष्टे. ४. A. omits पुराणसारे. ५. D. substitutes च for एव.

अथ दन्तधावनविधिः तत्रात्रिः—

‘मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा भक्षयेद्दन्तधावनम्’ ॥

(ल. अ. स्मृ. ४. ५-६)

इति । व्यासोऽपि—

‘प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च मुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायं कटुकं दुर्गन्धं कण्टकान्वितम् ।

क्षीरिणो वृक्षगुल्मादीन् वर्जयेद्दन्तधावने’ ॥

इति । विष्णुः—

‘कण्टकिक्षीरवृक्षोत्थं द्वादशाङ्गुलसम्मितम् ।

कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलं पर्वार्द्रकृतकूर्चकम् ॥

दन्तधावनमुद्दिष्टं जिह्वाह्लेखनिका तथा ।

सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य समदन्तस्य मध्यमम् ॥

स्थूलं विषमदन्तस्य त्रिविधं दन्तधावनम् ।

द्वादशाङ्गुलकं विप्रे काष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥

क्षत्र-विद्-भूजजातीनां नव-षट्-चतुरङ्गुलम्’ ।

इति । अङ्गिराः—

१. A. and I. read अ- for त-. २. D. reads जान्वन्तरात् for जान्वन्तरा. ३. A. reads सगन्धं, and others सुगन्धं for दुर्गन्धं. ४. B. C. and F. read गुल्माद्वा for -गुल्मादीन्. ५. All others except A. read भक्षयेत्, but this reading is quite useless. ६. D. omits this word. ७. A. D. H. and I. read -ङ्गुलिकं; while D. reads -ङ्गुलिकं विप्रे दन्तकाष्ठं मनीषिणः.

‘आम्र-पुन्नाग-विल्वानामपामार्ग-शिरीषयोः ।
 भक्षयेत् प्रातरुत्थाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥
 वटाश्वत्थार्क-खदिर-करवीरांश्च वर्जयेत् ।
 जात्यं च विल्व-खदिरमूलं तु ककुभस्य च ॥
 अरिमेदं प्रियङ्गुं च कण्टकिन्यस्तथैव च ।
 प्रक्षाल्य भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव च सन्त्यजेत् ॥
 उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा कपायं तिक्तकं तथा ।
 प्रातर्भूत्वा च यतवाग्भक्षयेद्दन्तधावनम्’ ॥

इति । कात्यायनो दन्तधावनस्य काष्ठाभिमन्त्रणमन्त्रं दर्शयति—

‘आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजाः पशु-वमूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च त्वं नो धेहि वनस्पतं’ ॥
 (का. स्मृ. १. १०. ४.)

इति । वर्ज्यानाद्भोगनाः—

‘नाङ्गुलीभिः स्वकान् दन्तान्नैरः प्रक्षालयेत्सदा ।
 दक्षिणाभिमुखो नाद्यात् नीलं धव-कदम्बकम् ॥

१. All others except D. and I. add इति after दन्तधावनम्. This word is generally used at the end of a quotation. If the word was used by the author himself then the following verses would appear to have been quoted from some other work, the name whereof is not found mentioned. २. B. C. F. and G. read भक्षयेत् for वर्जयेत्; while H. adds इति after वर्जयेत्. ३. D. reads खदिरं for खदिरः. ४. All others except D. read भुक्त्वा for भूत्वा, but it is quite incorrect and does not give any sense. ५. The text of Kātyāyana reads पशून् for पशुः. ६. D. and G. read धेहि for धेहि. ७. All others except A. omit some letters in this line. B. C. E. F. and I. read नाङ्गुलिभिर्दन्तान्न प्रक्षालयेत्, D. अङ्गुलिभिर्दन्तान्न प्रक्षालयेत्; while G. नाङ्गुलिभिर्दन्तान्न प्रक्षालयेत्. This is in prose but we do not find the text of Uśanas in prose. ८. A. and I. read नद्यां for नाद्यात्. ९. B. C. and F. read नीलं for नीलं.

तिन्दुकेऽङ्गुद-बन्धूक-मोचामरज-बल्वजम् ।
 कार्पासं दन्तकाष्ठं च विष्णोरपि हेरेच्छ्रियम् ॥
 न भक्षयेत् पालाशं कार्पासं शोकमेव च ।
 एतानि भक्षयेद् यस्तु क्षीणपुण्यः स जायते' ॥

इति । वर्ज्यतिथ्यादीनाह विष्णुः—

‘प्रतिपद्वर्षाष्टमीषु चतुर्दश्यष्टमीषु च ।
 नवम्यां भानुवारं च दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘चतुर्दश्यष्टमी दर्शः पूर्णिमा संक्रमो रवेः ।
 एषु स्त्रीतैल-मांसानि दन्तकाष्ठं च वर्जयेत् ॥
 श्राद्धे जन्मदिने चैव विवाहेऽजीर्णदोषतः ।
 व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम्’ ॥

इति । व्यासोऽपि—

‘श्राद्धे यज्ञे च नियमात्राद्यात् प्रोषितभर्तृका ।
 श्राद्धे कर्तुर्निषेधोऽयं न तु भोक्तुः कदाचन ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।
 अपां द्वादशगण्डूपैर्विदध्यादन्तधावनम्’ ॥

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

१. B. C. E. F. G. and H. read मोचामरजवल्क्यं for मोचामरजबल्वजं; while D. reads मोचामरजवल्क्यं. २. D. reads शोकमेव च for शाकमेव च. It seems more correct. ३. B. C. F. and H. substitute च for -सु. ४. All others except A. and I. read दृशः. ५. The next three lines after this word and the word इति after these lines are omitted by G. ६. D. reads काष्ठानि. ७. A. reads न तत् for नाद्यात्. ८. A. and D. read श्राद्धकर्तुर्निषेधो; while G. reads श्राद्धकर्तुर्निषेधो for श्राद्धे कर्तुर्निषेधो. ९. A. omits वृद्ध- and reads simply याज्ञवल्क्यः, but we do not find this verse in yājñyavalkyasmṛiti.

‘ इष्टका-लोष्ट-पाषाणैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।

मुक्त्वा चानामिका-ङ्गुष्ठौ वर्जयेदन्तधावनम्’ ॥

इति ।

॥ इति दन्तधावनप्रकरणम् ॥

अथ स्नान-जैष-होमादेर्दर्भपाणिना कर्त्तव्यत्वादाशै
दर्भविधिरुच्यते । तत्र हारीतः—

‘ आच्छिन्नाग्रान् सपत्रांश्च समूलान् कोमलान् शुभान् ।

पितृ-देव-जपार्थं तु समादध्यात् कुशान् द्विजः ॥

कुशहस्तेन यज्जप दातुं चैव कुशैः सह ।

कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते तस्य संख्या न विद्यते’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘ कुशपूतं भवेत् स्नानं कुशेनोपस्पृशेत् द्विजः ।

कुशेन चोद्धृतं तोयं सोमपात्रेण सम्मितम्’ ॥

इति । गोभिलो अपि—

‘ कुशमूले स्थितो ब्रह्मा कुशमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् त्रयो देवा व्यवस्थिताः’ ॥

इति । कौशिकः—

‘ शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा स्थित्वा पूर्वोत्तरामुखः ॥

ॐकारेणैव मन्त्रेण कुशाः स्पृश्या द्विजोत्तमैः’ ॥

१. B. C. and F. read न कुर्यात् for वर्जयेत्. २. A. omits जप-
३. A. reads पवित्रांश्च for सपत्रांश्च. ४. A. and I. read पितृ-देवर्षिपूजार्थं for
पितृ-देव-जपार्थं तु; while D. substitutes च in the place of तु. ५. A. and I.
read पातुं for दातुं. ६. A. and I. read पुराणान्तरे अपि, but it seems
incorrect. ७. D. substitutes स्वातुं in the place of स्नानं. ८. All others
except A. D. and I. read चाहतुं for चोद्धृतं. ९. D. reads स्थितः. १०. D.
reads कुशान् स्पृश्या for कुशाः स्पृश्याः.

ति । उत्पादनमन्त्रस्तु—

‘विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजे ।

नुद पापानि सर्वाणि दर्भ स्वस्तिकरो मम’ ॥

इति । वर्णभेदेन विनियोगभेदमाह कात्यायनः—

‘हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेव्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ३)

इति । कुशाभावे शङ्कः—

‘कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः काशैः कुर्वीत येन्नतः ।

तर्पणादीनि कर्माणि काशाः कुशसमाः स्मृताः’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘कुशाः काशा यवा दूर्वास्तथा व्रीहय एव च ।

बल्वजाः पुण्डरीकाश्च सप्तधा बर्हि उच्यते’ ॥

इति । वर्ज्यानाह हारीतः—

‘चितौ* दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासन-पिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा ये दर्भाः पितृतेर्पणे ।

हता मूत्र-पुरीषाभ्यां तेषां त्यागो विधीयते ॥

* अस्मिन्श्लोके पूर्वार्द्धे ‘भवाः’ इत्यध्याहृत्यान्वयः कार्यः । उत्तरार्धे
त्वानिति योजनीयम् ।

१. A. reads निसर्गतः, and I. निसर्गजः. २. E. G. and H. read
पितृदेविकाः for पाकयज्ञियाः. ३. D. omits इति. ४. D. reads द्विजः.
५. All others except A. and I. read -श्रेष्ठ. ६. All others except A.
and I. read तत्त्वतः for बल्वतः. ७. D. reads बिल्वकाः for बल्वजाः.
८. A. reads गच्छेत्. ९. A. reads ब्रह्मयज्ञे च. १०. D. reads तर्पिताः.

अपूता गर्हिता दर्भा ये सच्छिन्ना नखैस्तथा ।

कथितानग्निदग्धांश्च कुशान् यत्नेन वर्जयेत् ॥

इति । कुशोत्पाटने कालनियममाह हारीतः—

‘मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयो मनः ।

अयातयामास्ते दर्भा नियोज्याः स्युः पुनः पुनः’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः’ ॥

इति । पवित्रधारणे फलमाह मार्कण्डेयः—

‘कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् ब्राह्मणो दम्भवर्जितः ।

स नित्यं हन्ति पापानि तूलराशिमिवानलः’ ॥

इति । शातातपः—

‘जपे होमे च दाने च स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः’ ॥

इति । पवित्रप्रकारमाह कात्यायनः—

१. II. in its margin reads गर्हिताः. २. All others except A. and I. read नखैः स्मृताः. ३. B. C. and F. read कालनियमेनायातयामानामाह for कालनियममाह. ४. A. reads दर्भोच्चयो, and I. दर्भचयो for दर्भोच्चयो. ५. A. and I. omit अपि; while E. omits the words शङ्खोऽपि and the verse following it. II. also omits, but it appears in its marginal correction excepting the word अपि after शङ्खः, and in D. it appears after the next quotation of Mārkaṇḍeya. ६. G. reads दम्भवर्जितः, but it does not give any good sense. ७. A. and D. read अन्यूनं for अशून्यं.

‘अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥
 (का. स्मृ. १. २. १०)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘चतुर्भिर्दर्भपिञ्जलैर्ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।
 एकैकन्यूनमुद्दिष्टं वर्णे वर्णे यथाक्रमम् ॥
 त्रिभिर्दर्भैः शान्तिकर्म पञ्चभिः पौष्टिकं तथा ।
 चतुर्भिश्चाभिचारांश्च* कुर्वन् कुर्यात् पवित्रकम् ॥

इति । अत्रिः—

‘ब्रह्मयज्ञे जपे चैव ब्रह्मग्रन्थिर्विधीयते ।
 भाजने वृत्तुलः प्रोक्त एव धर्मो न हीयते ॥

इति ।

॥ इति दर्भविधिप्रकरणम् ॥

* अभिचारः शत्रुहननाद्यर्थमनुष्ठीयमानं कर्म । तच्च श्येनयागादि
 वैदिकं भैरवमन्त्रादितान्त्रिकमिति द्विविधम् ।

१. A. and I. read कुशं for कौशं. २. All others except A. B. C. E. and I. omit इति. ३. I. omits अपि. ४. In the margin of H. after this verse appears the following portion:—

स्मृत्यर्थसारे—‘सर्वेषां वा भवेदाभ्यां पवित्रं संयितं नवम्’ ।

५. A. reads अभिचाराणि for अभिचारांश्च. ६. A. and I. read वर्तुल
 प्रोक्त. ७. A. reads विधीयते for न हीयते. ८. A. and I. omit विधि
 and read कर्मप्रकरणम्.

तदेवं 'मन्थ्या स्नानम्' इत्यस्मिन् वचने स्नानशब्दोप-
लक्षितानि ब्राह्ममुहूर्तोत्थानादीनि कुशविध्यन्तानि कर्माणि
निरूपितानि । अथेदानीं मूलवचनोक्त स्नानं प्रपञ्च्यते । तत्र
कर्मपुगणम्—

‘प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा यथाविधि ।

आचम्य प्रयतो नित्यं प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १८)

इति । व्यासः—

‘उपःकाले तु सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ॥

स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि ।

(व्या. स्मृ. १. २-३)

इति । दक्षोऽपि—

‘अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-होमादि किञ्चन ।

लाला-स्वेदममाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥ (१)

अन्यन्तमलिनः काया नर्वाच्छिद्रममन्वितः ।

स्नवत्येव दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ (२)

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥ (१२)

(द. स्मृ. २. ७-१२)

इति । व्यासः—

१. A. reads प्रकम्यते. २. This is omitted by A. ३. A. substitutes व
for न. ४. A. and D. read दिवा-रात्रौ प्रातःस्नानेन शुध्यति. ५. G. omits इति

‘ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संग्रयः ।
अलक्ष्मीः कालकर्णा च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संग्रयः’ ।

(व्या. स्मृ. १. ४-६)

इति । दक्षो अर्प-

‘अज्ञानाद्यदि वा मोहाद्रात्रौ दुश्श्रुतिं कृतम् ।
प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः ॥

इति । स्नानप्रकारः चतुर्विंशतिमते अभिहितः-

‘स्नानमद्देवतैर्मन्त्रैर्वारुणैश्च मृदा सह ।
कुर्याद्वाहतिभिर्वाप्य ‘यत् किञ्चेद’मृचा अपि वा’ ॥

इति । कात्यायनो अर्प-

‘यथाऽह्नि तथा प्रातः नित्यं स्नायादनन्दिनेः ।
दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चेत् तदमन्त्रवत् ॥

(का. स्मृ. १. १०. १.)

इति । अमन्त्रवदिति मन्त्रमक्षेपोऽभिप्रेतः । यतः स एवाह-

* अद्देवता मन्त्राः-‘आपोहिष्ठा मयोभुवः०, यो वः शिवतमो रसः०
तस्मा अरंगमामवः०’, एते त्रयः । ते च-ऋक्संहितायां (१०.१.९) वाजस-
नेयिसंहितायां (११.१) सामसंहितायां उत्तरार्चिके (९.१०) द्रष्टव्याः ।
वारुणमन्त्राश्च-‘तत्त्वायाभि ब्रह्मणा वन्दमानः’ (ऋ. सं. १६.१.) इति
पञ्च ‘तन्नोऽग्ने वरुणस्य’ (ऋ. सं. १.१.४-५.) इति द्वौ ‘इमं मे वरुण
श्रुषि०’ (ऋ. सं. १.६.१) इत्येकः एतेऽष्टौ ऋक्संहितायां प्रसिद्धाः ।
‘यत्किञ्चेद०’ (ऋ. सं. ७.९.१९) एषो अपि प्रसिद्ध एव ।

१. I. reads दुर्विचिन्तितम्. २. A. and D. substitute च for वा. ३. I
reads अनानुरः for अतन्त्रितः. ४. D. reads अभिहितः, for अभिप्रेतः.

‘अल्पस्वाद्भोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्मणः ।
प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमलोपो विगर्हितः’ ॥
(का. स्मृ. २. १२. ६)

इति । कालनियममाह जात्रालिः—

‘सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
आचरेदुपसि स्नानं तर्पयेद्देव-मानुषान्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते ऽपि—

‘उपस्युपसि यत् स्नानं सन्ध्यायामुदितं ऽपि वा ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं सर्वपापप्रणाशनम्’ ॥

इति । उदिते इत्युदयाभिमुखं इत्यर्थः । उदयस्याप्युपसि
स्नानं चेत् सन्ध्याऽप्युत्कृत्येत । स्नानपूर्वकत्वात् सन्ध्यायाः ।
सन्ध्योत्कर्षश्च योगियाज्ञवल्क्येन निषिद्धः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोदिते रवौ’ ।

इति । यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्नघमर्षणं* कुर्यात् । तथा—
ह शौनकः—

‘स्नात्वा ऽऽचान्तो वारिमध्ये त्रिः पठेदघमर्षणम् ।

इति । ब्रह्माण्डपुराणे स्नानाङ्ग-तर्पणं विहितम्—

*अघमर्षणं तु—‘ऋतं च सत्यं’० (ऋ. सं. १०. १९०. १२; तै. आ.
१०. १.) इति तृचेन सूक्तेन त्रिरावृत्तेन कर्तव्यम् । कात्यायनानां तु ‘दुपद
दिवे०’ इति मन्त्रेणाघमर्षणं विहितम् ।

१. Srautachandrikā reads प्रातर्न तनुयात्स्नानं वैव. २. D. omits अपि. ३. G. reads चेत् स्नानं for स्नानं चेत्. ४. A. omits this word and reads simply याज्ञवल्क्येन; while all others except I. read योग- for योगि-. ५. D. reads षोडशे; while all others except A. and I. read चांशं for षोडशे. ६. A. and I. read यथोक्तं स्नानं कुर्वन् for यथोक्तकाले स्नानं कुर्वन्. ७. A. and I. read तथाह for तथाह. ८. D. reads पिबेत् for पठेत्.

‘नित्यं नैमित्तिकं* काम्यं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।
तर्पणं तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकीर्तितम्’ ॥

इति । यमोऽपि—

‘द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा पूरयेदुदकाञ्जलिम् ।
गोगृह्णमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्’ ॥

इति । कर्णार्जिनिः—

‘नाभिमात्रे जलं स्थित्वा चिन्तयन्नूर्ध्वमानसः’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । नृसिंहपुराणे अपि—

‘स्वेन तीर्थेन† देवादीनाङ्घ्रिः सन्तर्पयेत्ततः ।
देवान् देवगणांश्चापि मुनीन्मुनिगणानपि ॥
पितॄन् पितृगणांश्चापि नित्यं सन्तर्पयेत्ततः’ ।

(नृ. पु. ५८. ८८-८९)

इति । चतुर्विंशतिमते—

* नित्यं प्रत्यहमवश्यं कर्तव्यं सन्ध्यावन्दनादि नित्यकर्माङ्गत्वेन वि-
हितम् । काम्यं घर्मादिपरिहारार्थं मलापकर्षणार्थं वा कृतम् । नैमित्तिकं
ग्रहण-सङ्क्रान्त्यादिनिमित्तेन कृतम् ।

† अत्र तृतीयार्थं वर्जयित्वा ‘पितॄन् पितृगणान् देवान्’ इत्यादि केचन
पठन्ति तत्प्रामादिकमिव प्रतिभाति । पूर्वं सामान्यतः देव-पितृ-ऋषी-
स्तर्पयेदित्युक्त्वा पुनः विशेषेण तर्पणमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

१. A. reads व्यवस्थितम्. २. D. reads पूजयेत् for पूरयेत्, but it seems incorrect. ३. D. omits this. ४. D. reads कर्णार्जिनिः. ५. D. reads चिन्तयेत् for चिन्तयन्. ६. A. B. C. F. and I. omit अपि. ७. I reads पितॄन् पितृगणान् देवानङ्घ्रिः while all others except A. and the text of Nṛsiṃha Purāṇa read पितॄन् ऋषियणान् देवानङ्घ्रिः. ८. B. C. and F. read सर्वान् for देवान्. ९. This line is omitted by A. and I.

‘स्नानादनन्तरं तावत् तर्पयेत् *पितृदेवताः ।
उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रं सन्ध्याकर्म ततः परम्’ ॥

इति । भरद्वाजो ऽपि—

‘वस्त्रोदकमपेक्षन्ते ये मृता दोसकर्मिणः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जलं भूमौ निपातयेत्’ ॥

इति । वस्त्रनिष्पीडनमन्त्रस्तु—

‘ये के चास्मत्कुलं जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनादकम्’ ॥

इति ।

॥ इति स्नानप्रकरणम् ॥

स्नानानन्तरं वासः परिदध्यात् । तथा च मत्स्यपुराणे—

‘एवं स्नात्वा ततः पश्चादाचम्य च विधानतः ।
उत्थाय वाससी शुक्ले शुद्धे तु परिधाय च’ ॥

(म. पु. ११२. १३)

इति । कर्म कुर्यादिति शेषः । योगियाज्ञवल्क्यः—

* इदं च स्नानाङ्गतर्पणमिति ज्ञेयम् । तच्च ‘भूदेवांस्तर्पयामि’ इत्यादिरूपं व्याहृतिभिरेव कर्तव्यमित्युक्तमन्यत्र ।

१. B. C. and F. read दारकर्मिणः, and D. दासकर्मणः for दासकर्मिणः.
२. A. reads वामनपुराणे; while all others except I. read मत्स्यपुराणम् for मत्स्यपुराणे. ३. A. and D. read यथाविधि for विधानतः. ४. D. reads मुक्ते for शुक्ले. ५. All others except A. and I. substitute वा for च.
६. All others except A. and I. substitute योग- for योगि-

‘स्नात्वैवं वाससी धौते’ अच्छिन्नं परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरु मृदाऽद्विष्ट हस्तौ प्रक्षालयन्तेतः’ ॥

इति । अत्र विशेषमाह व्यासः—

‘नोत्तरीयमधः कुर्यान्नेपर्यधस्यमम्बरम् ।
नान्तर्वासो विना जातु निर्वसेद्वसनं बधः’ ॥

इति । अत्र मार्कण्डेयपुराणे विशेषोऽभिहितः—

‘अवमृज्यान्नं च स्नानो गात्राण्यम्बर-पाणिभिः* ।
न च निर्धुनुयात् केशान् वासश्चैव न निर्धुनेत् ॥
(मा. पु. ३४. २५)

इति । अत्र कारणमाह गोभिलः—

पिवन्ति शिरसो देवाः पिवन्ति पितरो मुखान् ।
मध्यतः सर्वगन्धर्वा अधस्तात् सर्वजन्तवः ॥
तस्मात् स्नानो न प्रमृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना’ ।

इति । व्यासोऽपि—

‘तिलः कोटयो ऽर्द्धकोटी च यावन्त्यङ्गरूपाणि वै ।
वैसन्ति सर्वतीर्थानि तस्मान्न परिमार्जयेत्’ ॥

इति । जाबालिः—

* इदं नैमित्तिकस्नाने क्रियाङ्गस्नाने वा भवितुमर्हति । न तु मलाप-
षणादौ । अवमार्जनं विना मलापकर्षणस्यैवासम्भवात् ।

१. A. reads शुद्धः. २. A. and I. read मृदा पाणिभिः. ३. A. substitutes
in the place of ततः. ४. All others except A. D. and I. read अधस्त-
मध्यतः. ५. D. reads विषसेत्. ६. A. reads नरः for न च. ७. I.
reads पीडयेत् for निर्धुनेत्. ८. D. reads तत्र for अत्र. ९. A. reads
तः for गोभिलः. १०. A. and I. read गात्राण्यम्बर-; while D. reads न
यात् for न प्रमृज्यात्. ११. D. reads कोटिश्च for कोटी च. १२. A. and I.
read सन्ति for वसन्ति, but it does not give any good sense here.

‘स्नानं कृत्वाऽऽर्चवासास्तु विष्मृत्रं कुरुते यदि ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥
 इति । वस्त्रविषये विशेषमाह भृगुः—
 ‘ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रं नृपते रक्तमुल्बणम् ।
 पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य नीलं मलवदिष्यते’ ॥

इति । प्रजापतिरपि—
 ‘क्षौमं वासः प्रशंसन्ति तर्पणे सदेशं तथा ।
 कौषायं धातुरक्तं वा नोल्बणं तत्र कर्हिचित्’ ॥
 इति । देवैर्लो अपि—

‘स्वयं धौतेन कर्त्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
 न तु नेजकधौतेन^१ नाहतेन न कुत्रचित्’ ॥
 इति । नाहतेनेति समस्तं पदम् । अहतलक्षणमाह
 पुलस्त्यः—

‘इषद्धौतं नवं श्रुतं सदेशं यत्र धौरितम् ।
 अहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्’ ॥
 इति । बौधायिनो अपि—

* उल्बणं विशेषेण रक्तमित्यर्थः । रक्तस्यैव विशेषणमिदम् ।

† नेजको वस्त्रनिर्णेजनकर्ता रजक इत्यर्थः । केरलादयस्तु रज
 धौतमेव वस्त्रं शुद्धं मन्यन्ते ।

१. A. reads रक्तमम्बरं. It seems more correct. २. D. reads वि
 but this is quite incorrect. ३. B. C. and F. read कषायं. ४
 reads धातुवस्त्रं च. ५. I. reads साल्बणं for नोल्बणं. ६. This is omi
 by A. ७. I. reads सेवक- for नेजक-, and A. B. C. E. F. G. and
 read रजक- for the same. This is grammatically correct but
 correct as regards prosody. ८. A. G. and H. substitute च for
 ९. I. reads आहत- for अहत-. १०. I. reads सदृशं for सदृशं. ११.
 reads धावितं for धारितम्. १२. Except A. D. G. and I. all others
 बोधायनः for बौधायिनो अपि.

‘कर्त्तव्यमुत्तरं वासः पञ्चस्वेतेषु कर्मसु ।
स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु भुक्त्याचमनयोस्तथा’ ॥

इति । एतत् सर्वकर्मोपलक्षणार्थम् । अनुत्तरीयस्य कर्म-
मात्रनिषेधात् । तथा च भृगुणोक्तम्—

‘विकृच्छोऽनुत्तरीयश्च नम्रश्चाश्वत्थ एव च ।
श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नम्रश्चिन्तयेदपि ॥
नम्रो मलिनवत्स्यः स्यान्नम्रश्चार्द्रपटः स्मृतः ।
नम्रस्तु दग्धवत्स्यः स्यान्नम्रः स्यूतपटस्तथा’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘होम-देवार्चनाद्यासु क्रियासु पठने तथा ।
नैकवत्स्यः प्रवर्त्तेत द्विजो नाऽऽचमने जपे’ ॥

(वि. पु. ३. १२. २०)

इति । गोभिलो अपि—

‘एकवत्स्रो न भुञ्जीत न कुर्याद्देवतार्चनम्’ ।
ते । अत्रानुकल्पमाह योगियाज्ञवल्क्यः—
‘अलाभे धौनवत्स्यस्य शाण-क्षौमाविकानि च ।
कुतुपं योगपटं च विवासास्तु न वै भवेत्’ ॥

. only reads -होम- for -उत्सर्ग-. २. A. and I. read भक्ताचमनयोः, D. and G. read भुक्त्वाचमनयोः, but the latter seems incorrect. reads -लक्षणार्थे. ४. D. has वा for च. ५. A. reads -चिन्तयन्निति. text of Vishṇu Purāṇa reads द्विजवाचनके for द्विजो नाऽऽचमने The entator Śrīdhara uses this word in the sense of Puṇyāharāchana. others except A. and I. omit this word. ६. All others except d I. read योग-. ७. D. reads -वत्स्र्याणां. १०. B. C. F. G. and ad विवास- for विवासा-.

इति । कुतपं* योगपटं च धारयेदिति शेषः ।

॥ इति वस्त्रधारणप्रकरणम् ॥

अथ ऊर्ध्वपुण्ड्रविधिः । म च ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितः -

‘पर्वताग्रे नदीतीरे मर्म क्षेत्रे त्रिशोपतः ।

सिन्धुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥

मृद एतास्तु सम्पाद्याः वर्जयेच्चन्यमुत्तिकाम् ।

उयामं शान्तिकरं प्रोक्तं रक्तं वडयकरं भवेत् ॥

श्रीकरं पीतमिव्याहूर्वेणवं श्रेतमुच्यते ।

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्ता मध्यमाऽऽयुष्करं भवेत् ॥

अनामिकाऽन्नदा नित्यं मुक्तिदा च प्रदर्शनी ।

एतैरङ्गुलिभेदैस्तु कारयेन्न नखं स्पृशेत् ॥

वर्त्तिदीपाकृतिं वाऽपि वेणुपत्राकृतिं तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं तथैव कुमुदस्य च ॥

* कुतपः छागस्य ऊर्णया घटितः कम्बलविशेषः । तथा च मेदिनी-
‘कुतपोऽस्त्रियां दौहित्रे वाशे छागलकम्बले’ । (२१. १९) इति । स च
‘नेपालकम्बल’ इति प्रसिद्धः । योगपटस्तु प्रसिद्ध एव ।

१. All manuscripts read कुतपं instead of कुतपं, which is the proper word here. कुतप is a different word meaning a leather vessel in which oil or ghee is kept. It has not the sense of कुतप meaning a blanket. २. A. reads त्रिपुण्ड्रविधिः. ३. All others except A. and I. read ब्रह्मपुराणे. We cannot positively say whether this quotation is from Bramhaṇḍa Purāṇa or from Bruhma Purāṇa. ४. D. reads समक्षेत्रे; while I. reads धर्मक्षेत्रे. ५. I. reads तुलसीमूलमुत्तिकाम्, but the next line does not keep the necessity of this reading. ६. A. and I. read सम्पाद्याः for सम्पाद्या; while D. reads सु for तु. ७. Except A. H. and I. all others read मृत्तिकाः. ८. A. and I. read नखै for नखं. ९. D. reads पात्राकृतिं.

मस्य-कूर्माकृतिं वार्षपि गङ्गाकारमतःपरम् ।

दशाङ्गुलप्रमाणं तु उत्तमोत्तममुच्यते ॥

नवाङ्गुलं मध्यमं स्यादष्टाङ्गुलमतः परम् ।

सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रं मध्यमं त्रिविधं स्मृतम् ॥

चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः पुण्ड्रं कनिष्ठं त्रिविधं भवति ।

ललाटे केगवं विद्यान्नारायणमयोदरे ॥

माधवं हृदि विन्यस्य गोविन्दं स्कन्धमूलके ।

उदरे दक्षिणे पार्श्वे त्रिणुग्न्याभिधीयते ॥

तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु मधुसूदनमुत्स्मरन् ।

त्रिविक्रमं कण्ठदेशे वामकुक्षौ तु वामनम् ॥

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कर्णके ।

पृष्ठे च पद्मनाभं तु ककुद्दामोदरं स्मरेत् ॥

द्वादशैतानि नामानि वासुदेवेति मूर्धनि ।

पूजाकाले च होमे च सायं प्रातः समाहितः ॥

नामान्युच्चार्य विधिना धारयेदूर्ध्वपुण्ड्रकम् ।

इति । सत्यव्रतो जप-

१. All others except A. and I. read कण्ठकूपके for स्कन्धमूलके.
 २. Except A. all others read मधुसूदनमुत्स्मरेत्; while I. omits तु.
 ३. Except A. and I. all others read वामे कुक्षौ for वामकुक्षौ. ४. I. reads this line first, instead of the former line. ५. H. C. D. E. F. and G. read सायंकाले, and G. सायंकालः for सायं प्रातः.

‘ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो ललाटे यस्य दृश्यते ।
स चाण्डालोऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संग्रयः’ ॥

इति ।

॥ इति ऊर्ध्वपुण्ड्रप्रकरणम् ॥

अथ प्रातःस्नानप्रसङ्गेन स्नानान्तराण्युच्यन्ते ! तत्र शङ्खः—

‘स्नानं तु द्विविधं प्राक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः ।

तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः पद्विधं भवेत्’ ॥

इति । तत्र मुख्यस्नानस्य षट्प्रकारता आग्नेयपुराणे दर्शिता—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाऽङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्तितम्’ ॥

(अ. पु. १.५५. ३-४)

इति । एतेषां लक्षणमाह शङ्खः—

‘अस्नातश्च पुमाश्चार्हो जपाग्निहवनादिषु ।

प्रातःस्नानं तदर्थं तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥

चण्डाल-शत्रु-यूपांश्च* स्पृष्ट्वा स्नातां रजस्वलाम् ।

स्नानार्हस्तु यदा स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥

*यूपस्पर्शनिषेधस्तु कर्मसमाध्यनन्तरं ऋत्विजेतेरपामिति बोध्यम् ।
गोभिलेन तत्र होमादिकमप्युक्तम् (गो. गृ. सू. ३. ३. ३४) ।

१. I. has the following verse before this:—

‘मन्वाक्तो धारयेन्नित्यं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना तु तत् ।

यत्कर्म कारयेन्नित्यं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

We do not see any necessity of it in this place. २. I. reads -पुण्ड्रं मृदा शुभ्रं. ३. A. D. and G. read चण्डालोऽपि विशुद्धात्मा. ४. D. and G. read -विधिः for -प्रकरणम्. ५. अथ is omitted by all others except A. ६. D. omits इति. ७. This line and the verse following it is omitted by G. ८. A. and I. read यदास्नाति for यदा स्नाति.

पुण्यस्नानादिकं* यत्तु दैवज्ञविधिचोदितम् ।
 तद्वि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तत् प्रयोजयेत् ॥
 जमुकामः पवित्राणि अर्चिष्यन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं समाचरेद्यस्तु क्रियाऽङ्गं तत्प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम्† ।
 मलापकर्षणार्थाय प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 सरःसु देवखातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥

यद्यपि मध्याह्नस्नानस्य नेदानीमवसरस्तथापि प्रातः-
 स्नानवत्तस्य नित्यत्वान् प्रसङ्गेनाभिधीयते । तस्य नित्यत्वं
 व्याप्रपादेनोक्तम्—

‘प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं मध्यस्नायी भवेदिति’ ।

इति । कूर्मपुराणे—

‘ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं गुग्गुमेव च ॥

* पुण्यनक्षत्रे कर्तव्यं स्नानं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । तन्नु तत्रैव
 लक्ष्यम् ।

† अभ्यङ्गः तैलमर्दनम् । आयुर्वेदे तु—‘मूर्ध्नि दत्तं यदा तैलं भवेत्
 तर्वाङ्गसङ्गतम् । खोतोभिस्तर्पयेत् बाहू अभ्यङ्गः स उदाहृतः’ इति
 अभ्यङ्गलक्षणमुक्तम् । तथापि उक्तलक्षणो अभ्यङ्गः दाक्षिणात्यानामेव ।

१. I. reads पुण्य- for पुण्य-, but our reading is more correct. २. A.
 reads -नोरितम् for -चोरितम्. ३. A. reads सकामः for नाकामः. ४. D.
 reads वाअर्चिष्यन्. ५. H. reads वस्तु for वस्तु. ६. A. and I. read
 तिलान् for नास्वया. ७. The text of the Kūrmapurāṇa reads गोसङ्कुच
 or गोमय.

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥
 परकीयनिर्पणेषु न स्नायाद्वै कदाचन ।
 पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वा 'सम्भवे पुनः' ॥
 (कू. पु. १. २. १८. ५८-६०)

इति । तत्राधिकार्यनधिकारिणौ व्यासा विभज्जते—

'स्नानं मध्यन्दिने कुर्यात् सुजीर्णेऽन्नं निरामयः ।
 न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो रोगी नाज्ञाते ऽम्भसि नाकुलः' ।

इति । आश्रमभेदेन स्नानव्यवस्थामाह दर्शः—

'प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थ-गृहस्थयोः ।
 यनेस्त्रिषवणं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः' ॥

इति । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां स्नानस्य समन्वयतामाह
 व्यासः—

'मन्त्रपूतं जले स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदम् ।
 न वृथा वारिमग्नानां यादसामिव तत् फलम्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यः—

१. D. and G. read -निखातेषु for -निपानेषु. २. A. omits व्यासो, and D. I. read अधिकार्यनधिकारिणौ. ३. A. and G. read योगी, and D. ओगी for रोगी. ४. D. reads इत्तः for दक्षः; while G. omits the portion from दक्षः to समन्वयतामाह, both the words inclusive. ५. A. substitutes स्नानं in the place of प्रोक्तं, but it is of no use here. ६. D. reads the first line of this verse as मन्त्रपूतैर्जलैर्यस्य स्नानं फलप्रदम्, B. C. F. read the second line as न वृथा वारिणा स्नानं यादसामिव तत्फलम्, and G. न वृथाचारिणः स्नानं यादसामिव तत्फलम्. ७. All omit this except A.

‘मत्स्य-केच्छप-मण्डूकास्तोये मग्ना दिवानिशम् ।
वसन्ति चैव ते स्नानान्नाप्नुवन्ति फलं* क्वचित्’ ॥

इति । समन्त्रत्वं द्विजातिविषयम् । यदाह विष्णुः—

‘ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य स्त्रीणां च कुरुनन्दन’ ॥

इति । ‘स्नानार्थं मृदमाहरेत्’— इति यदुक्तं तत्र
वशेषमाह शान्तातपः—

‘शुचिदेशाक्तुं संप्राह्या शर्करादमादिवर्जिता ।
रक्ता गौरा तथा श्वेता मृत्तिका त्रिविधा स्मृता ॥
कर्दमाऽऽखूल्कराल्लेपाद् जलाच्च पथ-वृक्षयोः ।
ऋतशौचाश्वशेषाच्च न प्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ॥
मृत्तिकां गोमयं वाऽपि न निशायां समाहरेत् ।
न गोमूत्र-पुरीषे तु गृहीयाद्बुद्धिमान्नरः’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

* यस्मात् जले वसतामपि मत्स्यादीनां न स्नानफलं लक्ष्यते तस्मान्
अस्ति किञ्चिदधिकं तत्र । तच्च समन्त्रकत्वमेवेति ध्येयम् ।

१. A. reads कूर्मक-. २. B. C. and F. read स्नानं for स्नानात्. ३. This word is omitted by D. ४. B. C. E. and G. read तदाह. ५. D. reads स्नानार्थे. ६. A. reads शुचौ वेशे बु. ७. G. reads संप्राह्या, and all other adjectives qualifying मृत्तिका in plural. ८. All others except D. and H. read मृत्तिका-; while H. reads बल्मीका-. ९. A. and I. read बिलाष परि-वृक्षयोः, but the word वरि does not give any good meaning. १०. I. reads कृतसौचावशिष्टा च.

‘गन्धोदकाम्स्तं विविधत् स्थापयेत्तत् पृथक् क्षितौ ।
त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं तद्विचक्षणः ॥
अधमोत्तम-मध्यानामङ्गानां क्षालनं तु तैः’ ।
भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । शौनको अपि—

‘प्रयतो मृदमादाय दूर्वा-श्यामार्ग-गोमयम् ।
एकदेशे पृथक् कुर्यात् क्षालने मृदसङ्करः’ ॥

इति । वसिष्ठः—

‘मृदकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तयोपरि ।
अधश्च तिमृभिः कार्यं षड्भिः पादौ तथैव च ॥
प्रक्षाल्य सर्वकायं तु द्विराचम्य यथाविधि’ ।

(कृ. पु. १. २. १८. ६१)

इति । कायप्रक्षालनानन्तरभाविकर्तव्यमाह शौनकः—

‘गायत्र्या आदित्यो देवता ख्याता अतो देवा’

* ‘अतो देवा’ इत्ययं मन्त्रः ऋक्संहितायां (१. २२. १६) साम-
संहितायां उत्तरार्चिके (८. २. ५. ६) च प्रसिद्धः । ‘यत इन्द्र’ इति
मन्त्रस्तु ऋक्संहितायां (८. ६१. १३), सामसंहितायां छन्दस्यार्चिके
(३. ३. ४. २), तत्रैवोत्तरार्चिके (५. २. १५. १), तैत्तिरीयारण्यके
(१०. १.) च प्रसिद्धः । ‘स्वामिदाविशस्पतिः’ इति च ऋक्संहितायां
(१०. १५. २. २), तैत्तिरीयारण्यके च (१०. ५५.), अथर्वसंहितायां
चापि (८. ५. २२.) प्रसिद्धः । ‘तत्र तु विशास्पतिः’ इति पाठः ।

१. D. E. G. and H. read गन्धोदकाम्स्तं. २. D. and G. read वै for तै.
३. A. reads क्षालने मृदसङ्करम्. ४. All others except A. omit this quarter
of the verse and read only 3 quarters. ५. G. reads क्षाल्य द्वाभ्यां
नाभेस्तयोपरि; while D. reads -क्षाल्यं. ६. A. reads अधश्चतसृभिः. ७. A.
reads कृत्यमाह. ८. B. C. and F. read गायत्र्या आदित्या अवहिख्यातो अतो देवा इति, D. गायत्र्या
आदित्या अवहिता अतो देवा इति, G. गायत्र्या आदित्यो अवहिता अतो देवा इति
and H. गायत्र्या आदित्या अवहिख्याता ततो देवा इति.

इति मृदमभिमन्त्रयेत् । ततो 'यत्
इन्द्र', 'स्वस्तिदा विशस्यतिर्विरक्षो विमृध',
'इदं सुमेजेरित' इति मृदं संगृह्य प्रतिमन्त्रं
प्रतिदिशं क्षिपेत् पूर्वदिक्क्रमेण ।
ततः सम्मार्जनं कुर्यात् मृदा पूर्वं तु मन्त्रवत् ।
'अश्वक्रान्ते' (म. ना. उ. ४. ४.) इत्यादयो मृद-
हणमन्त्रा यजुर्वेदे प्रसिद्धाः ।

'पुनश्च गोमयेनैवमग्रमग्रमिति ब्रुवन् ।
अग्रमग्रं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ॥
तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।
त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च पापं च नुदं गोमय' ॥

(आ. ३. ५)

इति गोमयमन्त्रः । दूर्वाग्रहणे —

'काण्डात् काण्डादिति द्वाभ्यामङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्' ।

इति । दूर्वाद्वयेन इति शेषः ।

'अपापमपकिन्विषमपरुत्यामैपोरपः ।

१. B. C. E. F. and H. read इदं सुमेजनित for इदं सुमेजेरि-
त. २. All others except A. and I. omit संगृह्य. ३. B. C.
E. F. and H. read रसं वने for वने वने. ४. A. and I. read सुत्नीनां
उरीरतः and add extra line उत्पन्नं लोकसौख्यार्थं पवित्रं कायशोधनम्, but we
do not find this in any other manuscript. For the same B. C. E. F.
and H. read पावनं कायशोधनम्. ५. I. reads हर for नुद. ६. I.
omits the words गोमयमन्त्रः. ७. All others except A. and H. omit
his. ८. D. reads दूर्वाद्या and all others except A. and I. read अर्च-
यत् for दूर्वाद्वयेन. ९. G. reads विशेषः. १०. B. C. E. F. and H.
read अपापः; while G. reads अपाद्य- for अपापः. ११. I. reads -मपोरपः,
and B. C. E. -मयोरपः for -मपोरपः.

अपामार्गं त्वेमस्माकमपदुष्टभयं नुद- ॥

स्वाहेत्य'थापामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत् ।

अथ हिरण्यशृङ्गमापो देवीरप्स्वन्तरित्यप उपस्थाय 'सुमि-
त्रिया न' इत्यपः स्पृष्ट्वा 'दुर्मित्रिया न' इति वह्निः

क्षिपेत् । ततः-

इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः प्रविश्य मनसा जपेत् ।

तत्र गोयेत मामानि अपि वा व्याहृतीर्जपेत् ।

'शिवेन मे' जपित्वंदमाप इत्यप आपृवेत्' ॥

इति । वसिष्ठः-

'ये ते शतमिति द्वाभ्यां तीर्थान्यावाहयेद्बुधः ।

कुरुक्षेत्रं गयां गंगां प्रभासं नैमिषं तथा' ॥

इति । शङ्खः-

'प्रपद्ये* वरुणं देवमम्भसां पतिमीश्वरम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥ (३)

* एते मन्त्रास्तु महानारायणोपनिषदि चतुर्थखण्डे चतुर्थमन्त्रा-
दितो द्रष्टव्याः ।

१. B. C. E. and F. read त्वमस्मदपदुःस्वप्नं सुवः स्वाहा. G. त्वमस्मदपदु-
ष्टभयं सुवः स्वाहा, H. त्वमस्मदीयदुःस्वप्नं सुवः स्वाहा and I. त्वमस्माकं दुष्टं भयं
नुद स्वाहा. २. D. reads इत्यङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्. B. C. E. F. G.
H. and I. omit अथ and read स्वाहेत्यपामार्गेण अङ्गमङ्गमुपस्पृशेत्. ३. All
others except A. and I. read गायेत्सामानि for गायेत सामानि. ४. I read
जपेत् for तथा. ५. The text of the Śaṅkha Smṛiti reads as follows -

प्रपद्य वरुणं देवमम्भसां पतिमर्चितम् ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वेघोषनिवृद्धनम् ।

सान्निध्यमस्मिन्तोये च क्रियतां मदनग्रहान् ॥ (४)

रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वानष्टुपदस्तथा । (५)

ओषः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वर्णनं तथा । (६)

शमयन्त्वाशु मे पापं रक्षन्तु च सदैव माम् ॥ (७)

(शं. स्मृ. ८. ३-७)

इति । वसिष्ठः—

‘आपेहिष्ठेदमापश्च वृषदादिव इत्यपि ।

तथा द्विरण्यवर्णाभिः पात्रमानीभिरन्ततः ॥

ततो ऋमीक्ष्य चोङ्कारं निमज्ज्यान्तर्जले बुधः ।

प्राणायामांश्च कुर्वीत गायत्रीं चाघमर्षणम् ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ततो ऽर्मु निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जैपत् ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति वा वृषदां सावित्रीं वा ।

१. D. and F. G. read सर्वपापै प्रमुच्यते. २. B. C. and F. read सान्निध्यमस्मिन्तोये स्थीयतां, D. and G. -वेत्तोवे स्थीयतां, E and H. सान्निध्यमस्मिन्तोये स्थीयतां and I. सान्निध्यमस्मिन्तोये स्थीयतां. ३. D. and F. read अर्मु. ४. The text of the Śaṅkha Smṛiti reads वारणं for वरुणं. The text of the Śaṅkha Smṛiti read वां च रक्षन्तु सर्वं. ५. B. C. E. F. and G. read ततोऽर्मु मानभिः, but it seems to be a mistake the writer. H. reads for the same ततोऽर्मु मज्जमानभिः. ६. All here except A. and I. omit जैपत्. ७. वा वृषदां is omitted by all except A. and I.

युञ्जते नम-इत्यनुवाकं वा । पुरुषसूक्तं वा । स्ना-
तश्चोर्द्रवासा देवर्षि-पितृतर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात् ॥

(वि. स्मृ. ६४. १९-२४)

इति । मेधातिथिरपि-

‘ततोऽम्भसि निमग्नस्तु त्रिः पठेदघमर्पणम्’ ।

प्रदद्यान्मूर्धनि तथा मद्वाव्याहतिभिर्जलम् ॥

इति । वसिष्ठः-

‘स्नात्वा संगृह्य वामोऽन्यद्वरु संशोधयेन्मृदा ।

अपवित्रीकृतौ तौ तु कौपीनास्त्रवारिणा ॥

यो ऽनेन विधिना स्नानि यत्रेतेत्राम्भसि द्विजः ।

स तीर्थफलमाप्नोति तीर्थे तु द्विगुणं फलम् ॥

इति । तत्रानुकल्पमाह योगिर्याज्ञवल्क्यः-

‘य एष विस्तृतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चैतत्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्जनाचमने तथा ॥

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ।

अघमर्पणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मभिः’ ॥

इति ।

॥ इति माध्याह्निकस्नानम् ॥

१. All others except A. and I. आर्द्रवासासा देवर्षिपितृतर्पणमंतरस्य कुर्यात्. २. All others except A. and I. read अपवित्रीकृते ते
३. A. reads -कुत्राम्भसि. ४. D. and G. read तीर्थेषु. ५. A. reads
६. D. omits योगि- and reads याज्ञवल्क्यः, E. and H. read योग्ययाज्ञवल्
७. All others except A. and I. read मध्याह्नस्नानम्.

अथ नैमित्तिकस्नानम् । तत्र मनुः—

‘ दिवाकीर्त्तिमुदक्यां च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८५)

इति । दिवाकीर्त्तिश्चाण्डालः । अङ्गिराः—

‘शवस्पृशमथोदक्यां सूतिकां पतितं तथा ।

स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् सचैलेन न संशयः’ ॥

इति । गौतमोऽपि—

‘पतित-चाण्डाल-सूतिकोदक्या-शवस्पृक्-तत्स्पृ-

ष्टिस्पर्शने सचैल उदकोपस्पर्शनात् शुद्ध्योत्’ ॥

(गौ. स्मृ. ७. १६)

इति । पतितादिस्पृष्टिनं समारभ्य तृतीयस्य सचैलं स्नानम् ।
चतुर्थस्य तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः । तथा च मरीचिः—

‘ उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु तदूर्ध्वं प्रोक्षणं स्मृतम्’ ।

इति । यत्तु संवर्त्तेन द्वयोरेव स्नानमुक्तम्—

१. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यै for दिवाकीर्त्ति, but this form is not found in Lexicographical works. २. B. C. E. F. G. and H. read दिवाकीर्त्त्यैश्चाण्डालः. ३. All others except A. and I. read शुद्धिः. ४. Here our reading follows: A. I. and the text of Gautam, but B. C. E. F. and H. read शवस्पृशितस्पृष्टपुपस्पर्शने; while D. reads शवस्पृशिनं स्पृष्ट्वा तत्स्पृष्टपुपस्पर्शने, and G. शवस्पृशितत्स्पृष्टपुपस्पर्शने for शवस्पृक्-तत्स्पृष्टिस्पर्शने. ५. B. C. E. F. G. and H. read न चतुर्थस्तु तच्च तु उदकोपस्पर्शनाच्छुद्धिः. ६. This is omitted by all others except D. and I.

‘तत्स्पृष्टिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।
ऊर्ध्वमाचनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा’ ॥

इति । तद्बुद्धिपूर्वस्पर्शविषयम् । तथा च संग्रहकारः—

‘अबुद्धिपूर्वकस्पर्शं द्वयोः स्नानं विधीयते ।
त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु तत्स्पृष्टिन्यायकल्पना’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘चाण्डाल-मृत्तिक-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।
प्रमादात्तत आचम्य जपं कुर्यात् समार्द्धितः ॥
तत्स्पृष्टिस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्वं द्विजोत्तमः ।
आचमेत विगुह्यार्थं प्राह देवः पितामहः’ ॥
(कृ. पु. १. २. ३३. ६९-७०)

इति । याज्ञवल्क्येऽपि—

‘उदकया मूतिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तेरुपस्पृशेत् ।
अच्छिद्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा सकृत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ३०)

इति । एतद्विषयान्तरितस्पर्शविषयम् । अन्यथा द्वयोः
स्नानमित्यनेन विरोधः प्रसज्येत । वस्त्रान्तरितस्पर्शने
दण्डान्तरितन्यायप्राप्तावाह प्रचेताः—

१. A. substitutes यथा for तथा. २. I. reads -स्पर्शन-. ३. D. reads :
बुद्धिसंस्पर्शः. ४. I. reads कूर्मपुराणम्. ५. The text of Kūrma Purāṇ
reads ततः स्नात्वाथ आचम्य. ६. The text of the Kūrma Purāṇa read
-स्पृष्टस्पर्शिनं for स्पृष्टिस्पृष्टिनं. ७. D. reads मूतकयो मूतिभिः स्नायात्
and A. उदकया मूतिभिः. ८. D. reads प्रसज्यते. ९. A. D. and G read
यत्र वस्त्रान्तरितस्पर्शनं न सत्र दण्डान्तरितन्यायः । तत्राह प्रचेताः.

‘वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः साक्षात्स्पर्शो अभिधीयते ।

साक्षात्स्पर्शो तु यत् प्राक्तं तद्वस्त्रान्तरिते अपि च ’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते स्नानस्य निमित्तान्तरमप्युक्तम्—

‘त्रौहान् पाशुपतान् जैनान् लांकायतिक-कापिलान्* ।

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा सचैलां जलमाविशन् ।

कापालिकांस्तु संस्पृश्य प्राणायामो अधिको मनः’ ॥

इति । चाण्डालादिस्पर्शानिमित्तस्नाने विशेषमात्रं विष्णुः—

‘स्नानार्हो यो निमित्तेन कृत्वा तोयावगाहनम्† ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादगुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्’ ॥

इति । गार्ग्यो अपि—

‘कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं शीताद्भिः काम्यमेव च ।

नित्यं यादृच्छिकं चैव यथारुचि समाचरेत्’ ॥

इति ।

* अत्र कापिलशब्देन साङ्ख्यानानां ग्रहणम् । ते च निरीश्वरा एव ।
‡ श्वरादित्वात् तेषां स्पर्शस्य निषेधः । सेश्वराणां तु न कुत्रापि निषेधः ।
† प्रथमं अधिकारसिद्ध्यर्थं तूष्णीं तोयावगाहनं कृत्वा अनन्तरं
विधिं स्नानं कुर्यात् । अन्यथा मन्त्रपठने नाधिकारः ।

१. D. reads वस्त्रान्तरितः स्पर्शः, and G. वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः. २. B.
D. F. and G. read विधीयते for अभिधीयते. ३. All others except
omit अपि. ४. D. and G. read कपालिकान् for कापालिकान्. ५. This
and the following two lines are omitted by D. and H. but they
bear as marginal correction in H.

॥ इति नैमित्तिकस्नानप्रकरणम् ॥

अथ काम्यस्नानम् । तत्र पुलस्त्यः—

‘पुष्ट्ये च जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदीस्नानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥
चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
न प्रेतत्वमवाप्नोति गङ्गायां च विशेषतः ॥
शिवलिङ्गसमीपे तु यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवमेङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजन् ॥

इति । यमो ऽपि—

‘कार्तिक्यां पुष्करे स्नातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
माघ्यां स्नातः प्रयागे तु मुच्यते सर्वकल्मषैः ॥
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तसंयुते ।
दशजन्माघहा गङ्गा तेन पापहरा स्मृता ॥

इति । विष्णुः—

‘सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥
पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मासि सिता षट्पत्नी ।
स्रोतस्सु विधिवत् स्नात्वा वाजपेयफलं लभन् ॥

इति । आदित्यपुराणे ऽपि—

१. B. has कुले for कुलम्. २. A. reads न स प्रेतत्वमाप्नोति. ३. A. reads -सिन्धुमिति ख्यातं. ४. A. reads द्वादश्यां. ५. G. reads चैत्रमासि सिताष्टमी, and B. C. D. E. F. and H. चैत्रमासिसिताष्टमी. ६. E. H. and I. read आदित्यपुराणे, and all others except A. and D. omit ऽपि.

‘कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।
जपन् हविष्यभुक् दोन्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
तुला-मकर-मेषेषु प्रातःस्नायी सदा भवेत् ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘आषाढादि*चतुर्मासं प्रातःस्नायी भवेन्नरः ।
विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत् ॥
स वैष्णवपदं याति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्’ ।

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः ।
तुष्यत्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥
श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः ।
सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुः—

‘बालाश्च तरुणा वृद्धा नर-नारी-नपुंसकाः ।
स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे प्राप्नुवन्तीप्सितं फलम् ॥
माघे मास्युपसि स्नात्वा विष्णुलोकं स गच्छति’ ।

इति ।

॥ इति काम्यस्नानम् ॥

* एतच्च आषाढशुद्धदशमीमारभ्य कार्तिकशुद्धद्वादशीपर्यंतमिति बोध्यम् ।

१. B. C. and F. read प्रातः, D. E. G. H. ज्ञातः, and I. स्नान्तः for प्रातः. २. D. reads only मास्ये for मत्स्यपुराणे अपि; while A. E. G. H. and I. omit अपि. ३. D. and G. omit इति. ४. D. reads माघमास्युपसि ज्ञानं, B. C. F. माघमास्युपसि स्नातो, and E. G. H. माघमास्युपसि स्नात्वा.

अथ मलापकर्षणस्नानम् । तत्र वामनपुराणम्—

‘नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे
क्षौरं च शुक्रे रेविजे च मांसम् ॥ (४९)
बुधे च योषित् परिवर्जनीया
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात्’ ।

(वा. पु. १.४. ४९-५०)

इति । ज्योतिःशास्त्रे अपि—

‘सन्तापः कान्तिरल्पायुर्धनं निर्धनता तथा ।
अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यङ्गाङ्गास्करादिषु’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च तथा त्रिथौ ।
तैलेनाभ्यज्यमानस्तु धनायुर्भ्यां विहीयते’ ॥

इति । गर्गो अपि—

‘पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविसंक्रमे ।
द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योस्तैलस्पर्शं विवर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

१. We follow here A. and the text of Vâman Purâṇa, but all other read च कुजे for रविजे. २. G. reads बुधेषु, and the text of Vâman Purâṇa read बुधेषु योषित् समाचरेत्. ३. Except A. and the text of Vâman Purâṇa all others read सर्वेषु for सर्वाणि. ४. I. omits अपि. ५. A. reads संतापसांति. ६. D. reads निर्धनमेव च, and G. निर्धनतां तथा. ७. A. reads यमोऽपि for बौधायनो ऽपि.

‘अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः ।

शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत्तु पर्वसन्धौ तथैव च’ ॥

इति । गगौ अपि—

‘न च कुर्यात् तृतीयायां त्रयोदश्यां तिथौ तथा ।

शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् दशम्यामपि पण्डितः’ ॥

इति । एवं सर्वास्वपि तिथिष्वभ्यङ्गस्य निषेधं प्राप्तं तैल-

वशेषेणाभ्यनुजानाति प्रचेताः—

‘सार्पपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुप्यति कदाचन’ ॥

इति । यमो अपि—

‘घृतं च सार्पपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् ।

न दोषः पक्वतैलेषु स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यगः’ ॥

इति ।

॥ इत्यभ्यङ्गस्नानम् ॥

क्रियाऽङ्गस्नानं* तु नित्यस्नानवदनुष्ठेयम् ।

‘प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत् सूधीः’ ।

इत्यादिकं क्रियाऽङ्गस्नानं द्रष्टव्यम् । तस्य क्रियाऽङ्ग-
त्वं पुराणे स्पष्टीकृतम्—

* क्रियायाः कारिष्यमाणस्य कर्मणः अङ्गभूतं स्नानं क्रियाङ्गम् । यथा
व्रतादिग्रहणादौ पूर्वं स्नात्वा सङ्कल्पादिकं कर्तव्यमन्यभिहितं तत्र
पूर्वं कर्तव्यस्य स्नानस्य क्रियाङ्गत्वम् । नतु पुत्रजन्मादौ कर्तव्यमपि क्रिया-
ङ्गमिति शङ्कनीयम् । तस्य निमित्तप्रयुक्तत्वात् नैमित्तिकत्वं स्पष्टम् ।

१. D. reads क्रियास्नानं तु for क्रियाङ्गस्नानं तु. २. This word is omitted
by all except A. and I.

‘धर्मक्रियां कर्तुमनाः पूर्वं स्नानं समाचरेत् ।
क्रियाङ्गं तत्समुद्दिष्टं स्नानं वेदपरैर्द्विजैः’ ॥

इति

॥ इति क्रियाङ्गस्नानम् ॥

अथ क्रियास्नानम् । तत्र शङ्खः—

‘क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावद्विधिपूर्वकम् ।
मृद्भिरद्विभ्य कर्त्तव्यं शौचमादौ यथान्विधि ॥
जले निमग्नस्तून्मज्ज्यं चोपस्पृश्य यथाविधि ।
तीर्थस्यावाहनं कुर्यात् तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमूर्जितम् ।
याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वाघविनिषूदनम् ।
सांनिध्यमस्मिस्तोत्रे च क्रियतां मदनुग्रहात्’ ॥

इति । षट्स्वपि स्नानेषु मुख्यानुकल्पाभ्यां जलविशेषं

विष्णुपुराणे निरूपितः—

१. A. reads वेदमयैर्द्विजैः; while I. reads वेदमयैर्द्विजैः. २. A. reads निमग्नस्त्रिभुज्य, and the text of Śaṅkha reads निमज्ज्य उन्मज्ज्य for निमग्नस्तून्मज्ज्य. ३. All others except A. I. and the text read तीर्थमावाह for तीर्थस्यावाहनं. ४. I. reads पतिमोश्वरम्, D. परमर्जितम्, and the text reads the whole verse as follows :—

प्रपद्ये वरुणं देवमम्भसां पतिमर्जितम् ।

याचेत देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

५. D. reads सर्वाघविनिषूदनम्. ६. All except A. are mistaken here. B. C. E. F. G. and H. read सांनिध्यमस्मिन्निस्तोत्रे स्वीयतां, and सांनिध्यमस्मिन्निस्तोत्रे क्रियतां. ७. B. C. D. and F. read स्थानेषु स्नानेषु. ८. D. reads वर्जितः.

‘नदी-नद-तडागेषु देवखानेजलेषु च ।

नित्यं क्रियाऽर्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥

कूपेष्वुद्धृततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

(वि. पु. ३. ११. २४-२५)

इति । मार्कण्डेयौ अपि—

‘पुराणानां नरेन्द्राणामृषीणां च महात्मनाम् ।

स्नानं कूप-तडागेषु देवतानां समाचरेत् ॥

भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं तस्मान्नादेयमुच्यते ॥

तीर्थतोयं ततः पुण्यं ततो गाङ्गं तु सर्वतः’ ।

इति । मरीचिः—

‘भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि शीतमुष्णमथापि वा ।

गाङ्गं पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्’ ॥

इति । निषिद्धं जलमाह व्यासः—

‘अनुत्सृष्टेषु* न स्नायात्तथैवाऽसंस्कृतेषु च ।

* अनुत्सृष्टेषु अकृतोत्सर्गेषु । असंस्कृतेषु अकृतसंस्कारेषु । हवनादि-
पूर्वको जलसंस्कारः प्रयोगग्रन्थेभ्योऽवगन्तव्यः ।

१. I. reads बिलेषु. २. D. G. H. and I. read निस्वक्रियार्थ. ३. I.
रूपे योजितः. ४. D. reads मार्कण्डेये अपि. ५. B. C. D. and F. read ततो
गाङ्गं तु सर्वतः. ६. D. omits this word. ७. D. and I. read निषिद्धजलं.
८. I. reads संस्कृतेषु.

आत्मीयेष्वपि न स्नायान्तथैवाल्पजलेष्वपि ॥

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विनिःसृतम् ।

गेतप्रत्यागतं यच्च ततोयं परिवर्जयेत् ॥

इति । शातातपो ऽपि—

‘अन्यैरपि कृते कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रार्थश्चित्तं समाचरेत् ॥

इति । प्रतिप्रसवमाह मनुः—

‘अलाभे देवखानानां सरसां सरितां तथा ।

उद्धृत्य† चतुरः पिण्डान् पारक्यं स्नानमाचरेत् ॥

इति । उष्णोदकं निषेधयति शङ्खः—

‘स्नातस्य वह्नितप्तेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवति ॥

इति । याज्ञवल्क्यः—

* सेतौ ‘घाट’ इति भाषायां प्रसिद्धे ।

† विष्णुना तु— ‘परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत्पञ्चपिण्डानु
दृत्यापस्तथापिदि’ (वि. स्मृ. ६४.१-२) इति पञ्चपिण्डोद्धारः कथितः ।
बौधायनादिभिरप्येवमेव ।

१. All others except D. add इति. २. व्यासो ऽपि after this verse of which there is no necessity as the next verse is a quotation from the special author; and for व्यासो ऽपि A. substitutes पुण्डरीको ऽपि, but we do not find the name of पुण्डरीक in the list of Dharmaśāstrakāras nor in that of Purāṇakāras or Rishis. This name appears in the Paṇḍurī Māhātmya which is a small modern mythological work. ३. I. reads नद्या यच्च. ४. I. reads गतं प्रत्यागतं यच्च. ५. I. reads सरो वाप्यादिके, but the next quotation from Manu shows that this is a mistake. ६. A. reads उष्णोदकस्नानं. ७. I. reads निषेधयति. ८. I. reads लभेत्. ९. D omits इति.

‘वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा ज्ञेयमवैदिकम् ।
वृथा त्वश्रोत्रिये दानं वृथा भुक्तमसाक्षिकम्’ ॥

इति । यत्तूष्णोदकविधानम्—

‘आप एव सदा पूतास्तासां वह्निर्विशोधकः ।
ततः सर्वेषु कालेषु उष्णाम्भः पावनं स्मृतम्’ ॥

इति—यच्च षट्त्रिंशन्मते अपि—

‘आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्निसंयुताः ।
तेन सन्तः प्रशंसन्ति स्नानमुष्णेन वारिणा’ ॥

इति—तदातुरस्नानविषयम् । तथा च यमः—

‘आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च वह्निना ।
आघ्रातमातुरस्नाने प्रशस्तं स्यात् शृतोदकम्’ ॥

इति । यदा तु नद्याद्यसम्भवस्तदा अनातुरस्याप्युष्णोदक-
स्नानमनिषिद्धमित्याह यमः—

‘नित्यं नैमित्तिकं चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।
तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः’ ॥

इति । यदपि वृद्धमनुनोक्तम्—

१. D. and H. read आपम् for ज्ञेयम्. २. A. and I. add -स्नान-
after उष्णोदक-. ३. यच्च is omitted by all others except A. ४. A.
reads तदातुरविषयं for तदातुरस्नानविषयम्. ५. B. C. E. F. G. and H. read
न शृतोदकं; while D. reads न शृतोदकं for स्नानं शृतोदकम्. Both the
readings do not give any good sense. We prefer न शृतोदकम् to either
of these which is found in the marginal correction of A. ६. इति is
omitted by D. and G.

‘मृते जन्मनि संक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा ।
 अस्पर्शस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 संक्रान्त्यां भानुवारे च सप्तम्यां राहुदर्शने ।
 आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी न स्नायादुष्णवारिणा ॥
 पौर्णमास्यां तथा दर्शे यः स्नायादुष्णवारिणा ।
 स गोहत्याकृतं पापं प्राप्नोतीह न संशयः’ ॥

इति । तत्र उक्तेषु मरणादिषु नोष्णोदकैः स्नायात् अपि
 तु परकीयैरुद्देतोदकैर्वेत्युक्तमिति न विरोधः । उष्णोदक-
 स्नाने विशेषमाह व्यासः—

‘शीतास्वप्सु निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसम्भृताः ।

गेहे अपि शस्यते स्नानं नेदीफलसमं त्रिदुः’ ॥

इति । गौणं तु स्नानमुत्तरत्र स्वयमेव वक्ष्यति ।

॥ इति क्रियास्नानम् ॥

अथ सन्ध्याविधिः । तत्र सन्ध्यास्वरूपं दक्षो दर्शयति—

‘अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः’ ॥

इति । यद्यपि कालवाचकत्वेनात्र सन्ध्याशब्दः प्रतीयते
 तथापि तस्मिन् काले उपास्या देवता सन्ध्याशब्देनोपलक्ष्यते ।

१. D. reads this line as follows :—

अस्पर्शस्पर्शने चैव स्नायादुष्णेन वारिणा ।,

but this appears to be a mistake of the writer. २. D. reads नोदुतो
 इकोर्वा. ३. B. C. and F. read तद्धीनमफलं च हि, and D. E. G. H.
 तद्धीनमफलं बहिः. These two readings are correct and give different
 sense. ४. D. reads नोपलभ्यते.

यो च देवताया उपासनमुपलक्ष्य मूलवचने कर्मपरत्वेन स-
याशब्दः प्रयुक्तः । अथवा सन्धौ भवा क्रिया सन्ध्या ।
त एव व्यासः—

‘उपोस्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च ।

तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः’ ॥

इति । तामेव क्रियां विदधाति योगियाज्ञवल्क्यः—

‘सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्वेगे रवौ’ ।

इति । सा च सन्ध्या त्रिविधा । तदुक्तमत्रिणा—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं दिजेनात्मविदा सदा’ ।

इति । तत्र कालभेदेन देवताया नामभेदमाह व्यासः—

‘गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।

सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिधा स्मृता ॥

प्रतिग्रहादन्नदोषात् पातकादुपपातकात् ।

गायत्री प्रोच्यते तस्माद्वायन्तं त्रायते यतः ॥

सवितृद्योतनात् सैवं सावित्री परिकीर्तिता ।

जगतः प्रसवित्री वा वैग्रूपत्वात् सरस्वती’ ॥

१. I. reads तथा देवताया उपासनमुपलक्ष्य for तथा च देवताया उपासन-
मुपलक्ष्य. २. D. has उपास्तिः for उपास्ते. ३. B. C. E. F. and G. read
निशायां for निशायाः. ४. Except A. and I. all others read तस्मान् तम्. ५.
B. C. and F. read तद्विधानम्, and एव is omitted by all others except
A. ६. All others except A. read नामादिभेदम् for नामभेदम्. ७. All others
except A. and I. read त्रिषु. ८. After this word B. C. and F. add इति.
but it is useless here. ९. B. C. and F. read प्रतिग्रहादन्नदोषाच्च, and E.
G. H. प्रतिग्रहादन्नदोषाच्च for प्रतिग्रहादन्नदोषात्. १०. A. reads सैव
११. D. reads स्वग्रूपत्वात्, which is probably a mistake.

इति । वर्णभेदः स्मृत्यन्तरे अभिहितः—

‘गायत्री तु भवेद्रक्ता सावित्री शुक्लवर्णिका ।
सरस्वती तथा कृष्णा उपास्या वर्णभेदतः ॥
गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री रुद्ररूपिणी ।
सरस्वती विष्णुरूपा उपास्या रूपभेदतः’ ॥

इति । उपासनमभिध्यानम् । अत एव तैत्तिरीयब्राह्मणम्—
‘उद्यन्तमस्तं यन्तमादित्यमभिधायन् कुर्वन्
ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते आवादित्यो
ब्रह्मेति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति य एवं वेद’ ।

इति । अयमर्थः—वक्ष्यमाणप्रकारेण प्राणायामादिकं कर्तुं
कुर्वन् यथोक्तं नाम-वर्ण-रूपोपेतं सन्ध्याशब्दवाच्यमादित्यं
ब्रह्मेति ध्यायन्नैविकमामुष्मिकं च सकलं भद्रमश्नुते । य एव
मुक्तध्यानेन सिद्धान्तःकरणो ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्व
मपि ब्रह्मैव सन्नजानात् जीवत्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञेन तदज्ञानात्
गमं ब्रह्मैव प्राप्नोति—इति । व्यासोऽपि एतदेवाभिप्रत्याह—

‘न भिन्नां प्रतिपद्येत गायत्री* ब्रह्मणा सह ।

सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचित्’ ॥

* ब्रह्मणा आत्मना सह । सोऽहमस्मीति विधिना ‘देवो भूत्वा देवं
जेत् नादेवो देवमर्चयेत्’ इति तान्त्रिकैः ‘ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभिधायित्वा
इति औपनिषदश्रोक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

१. B. C. E. F. G. and H. read विहितः for अभिहितः. २. D. reads आ
धानम्. ३. G. omits कुर्वन्. ४. A. reads यथोक्तनामाभिध्ययरूपो
हितम्, while H. and I. read यथोक्तनामरूपोपेतं. ५. D. omits यत्
reads एवमुक्तं. ६. D. has सिद्धान्तःकरणो. ७. I. reads प्राप्नोति, which
a mistake. ८. H. reads साहमस्मि.

इति । तत्र प्रातःसन्ध्यायाः कालपरिमाणमाह दक्षः—

‘रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते ।

दर्शनाद्विरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः’ ॥

इति । आ सङ्गवं प्रातःसन्ध्याया गौणः कालः । आ

प्रदोषावसानं च सायंसन्ध्यायाः । तदाह बृहन्मनुः—

‘न प्रातर्न प्रदोषश्च सन्ध्याकालो ऽतिपेत्यन्त ।

मुख्यकल्पो ऽनुकल्पश्च सर्वस्मिन् कर्मणि स्मृतः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे सन्ध्यापास्तिप्रकारो दर्शितः—

‘प्रागग्रेषु ततः स्थित्वा दर्भेषु सुंसमाहितः ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य तृचेनावदेवतेन तु’ ॥

इति । बृहस्पतिः—

(या. स्मृ. १. २४)

‘बद्धाऽऽसनं नियम्यासुन् स्मृत्वा चर्यादिकं तथा ।

सन्निमीलितदृङ्मौनी प्राणायामं समभ्यसेत्’ ॥

इति । प्राणायामलक्षणं मनुराह—

१. D. drops the visarga. २. All others except A. and I. read बृहन्मनुः for बृहन्मनुः. ३. D. reads पठ्यते; while B. C. E. F. G. and H. read पद्यते for -पत्यते. ४. G. reads मुख्यः कालोऽनुकल्पश्च; while all others except A. and I. read मुख्यकालो ऽनुकल्पश्च. ५. All others except A. read प्राकूलेषु. ६. I. substitutes च in the place of सु-. ७. D. has सन्ध्यामुपासने for सन्ध्यामिति श्रुतिः. ८. B. C. and F. read चार्यादिकं. H. वर्षादिकं, and I. चार्यादिकं for चर्यादिकं. D. reads the whole line as follows :—

‘बद्धासनं नियम्यासु स्मृत्वा चर्यादिकं तथा’ ।

‘संव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५५. ९)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्याहतिपूर्विकाम् ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३)

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च ।

प्रत्योङ्कारसमायुक्तस्तथा ‘तत्सवितुः’ परम् ॥

‘ॐ आपोज्योति’ रित्येतच्छिरःपश्चात्प्रयोजयेत् ।

त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामः प्रकीर्तितः’ ॥

इति । स च प्राणायामः पूरक-कुम्भक-रेचकभेदेन त्रिविधो ज्ञेयः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाऽऽकृष्टं उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ॥

१. This verse appears in the Vishṇu Smṛiti. The text of the said Smṛiti and all other manuscripts except A. and I. read सव्याहृतिकां. २. I. reads वृद्धप्रणवसंयुक्तां, but the commentator Viṇṇāneśvara does not take this reading. ३. D. omits this. B. C. and F. read वृद्धयाज्ञवल्क्योऽपि; while G. and H. read simply याज्ञवल्क्योऽपि, but we don't find the following quotation in the text of yajñavalkya, and we are unable to say whether yogiyajñavalkya or the vṛiddhayajñavalkya this verse contains. ४. H. reads प्राणायामः सुशक्तितः, B. C. E. F. and G., प्राणायामस्तु शक्तितः. ५. D. and G. have कृत.

कुम्भको निश्चलः श्वासो रेच्यमानस्तु रेचकः'* ॥

इति । मार्जनमाह व्यासः—

‘आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यान्मार्जनं तु कुशोदकैः ।

प्रणवेन तु संयुक्तं क्षिपेद्वारि पदे पदे ॥

विप्रेषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वमधो ‘यस्य क्षयाय’ च ।

रजस्तमो मोहजातान् जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिजान् ॥

वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् नवैतान् नवभिर्दहेत् ।

इति । प्रजापतिरपि—

‘ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः ।

अर्द्धचान्ते ऽथवा कुर्याच्छिष्टानां मतमीदृशम्’ ॥

इति । मार्जने तीर्थविशेषमाह हारीतः—

‘मार्जनार्चन-बलिकर्म-भोजनानि देवतीर्थेन कुर्यात्’ ।

तच्च मार्जनं न धाराच्युतौ कार्यम् । तथा चैवं ब्रह्मा—

‘धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्योपास्तिर्विगर्हिता ।

पितरो न प्रशंसन्ति न प्रशंसन्ति देवताः’ ॥

* अयमर्थः— ओंकारसहितव्याहृतिचतुष्टयसहितां सशिरस्कां गायत्रीं जपन् दक्षिणनासापुटेन वायुं ऊर्ध्वमाकर्षयेत् एष पूरकः । तथैव ताव-
त्कालमेव वायुं धारयेत् एष कुम्भकः । तथैव रेचयेत् एष रेचकः ।
एतत्रयात्मकः प्राणायाम इत्युच्यते ।

१. All others except I. read रिच्यमान-for रेच्यमान-. २. A. reads
-वृचा. ३. I. reads वृष्यहो. ४. All others except A. D. and I.
read यस्य क्षयाय जित्, which seems to be a mistake, and D. substitutes
तु for च. ५. C. omits रजः through mistake, E. and G. read
रजस्तमोमोहजातान्, which does not give good sense. A. and I.
read रजस्तमो-मोहजातान्. ६. A. and I. read क्षात्तासपः for प्रजापतिरपि.
७. A. reads the whole line as follows:—

ऋगन्ते वाऽय पादान्ते मार्जनं तु समाहितः।

८. All others except D. read हारीतो ऽपि for मार्जने तीर्थविशेषमाह
हारीतः. ९. D. substitutes तच्च for तच्च. १०. च is omitted by I.

इति । कथं तर्हि मार्जनमिति तत्राह स एव—

‘नद्यां तीर्थे ह्रदे वाऽपि भाजने मृण्मयेऽपि वा ।

औदुम्बरेऽथ सौवर्णे राजते दारुसम्भवे ॥

कृत्वा तु वामहस्ते वा सन्ध्योपास्ति समाचरेत् ।’

इति । कृत्वा उदकमिति शेषः । मृण्मयादिपात्रसङ्गावे वामहस्तस्य प्रतिषेधः ।

‘वामहस्ते जलं कृत्वा ये तु सन्ध्यामुपासते ।

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया असुरास्तैस्तु तर्पिताः’ ।

इति स्मरणात् । मृण्मयाद्यभावे तु—‘कृत्वा तु वामहस्ते वा इत्यनेन वामहस्तविधानात् । एवमुक्तविधिना मार्जयित्व ‘सूर्यश्चे’त्यपः पिबेत् । तदाह बाधायनः—

‘अथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः (१) ।

तीर्थं गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणि-

पादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च’ मामन्युश्चेति’

सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः ।

* ‘अग्निश्च मामन्युश्च’ ‘सूर्यश्च मामन्युश्च’ इत्येतौ मन्त्रौ महानारायणोपनिषदि (१४.५-६) द्रष्टव्यौ ।

१. I. reads तटे for ह्रदे; while A. reads सन्ध्यां तीर्थे तटे. २. I reads तेषु for तैस्तु. ३. I. reads इत्यनेनैव विधानात् for इत्यनेन वामहस्तविधानात्. ४. Here the text of Baudhāyana (edited by E. Hultzsch Vienna) is throughout mistaken. It reads as follows:—गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रयतो वाऽनभिषिक्तः प्रक्षालितपादपाणिरेव आचम्य सुरभिमत्यबिलङ्गानि for गत्वा प्रयतोऽभिषिक्तः प्रक्षालितपाणिपादो विधिनाऽऽचम्य ‘अग्निश्च मामन्युश्चेति’ सायमपः पीत्वा ‘सूर्यश्च मामन्युश्चेति’ प्रातः सपवित्रेण पाणिना वसुमत्य अर्कालङ्कानि. ५. All others except A. and I. read उप आचम्य विधिनाऽऽचम्य.

सर्पवित्रेण पाणिना वसुमत्या अबलिङ्गाभिर्वारु-
णीभिः हिरण्यवर्णाभिः पावमानीभिर्व्याहृतिभिः
अन्यैश्च पवित्रैरोत्मानं प्रोक्ष्य प्रयतो भवति' ।

(बौ. स्मृ. २. ४. १-२)

इति । भारद्वाजः—

‘सायमग्निश्च भेत्युक्त्वा प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् ।
आपः पुनन्तु* मध्याह्ने ततश्चाऽऽचमनं चरेत्' ॥

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
प्रणवो भूर्भुवःस्वर्गो^१ गायत्री च तृतीयिका ॥
अब्देवैतच्छ्रवश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम्' ।

(का. स्मृ. २. १०. ४-५)

इति । मार्जनानन्तरं प्रजापतिः—

‘जलपूर्णं तथैव हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् ।
ऋतं चेति पठित्वा च तज्जलं तु क्षितौ क्षिपेत्' ॥

इति । ततः सूर्यायार्घ्यं दद्यात् । तथा च ध्यासः—

* मन्त्रो ज्यं महानागयणोपनिषदि (१४. २) द्रष्टव्यः ।

१. All others except D. read सावित्रेण for सर्पवित्रेण, and omit पाणिना.
A. and D. read सूरभिमत्वा for वसुमत्या; while B. C. and F. read
सुवसुरभिसत्वा, but this reading does not give any sense. ३. D.
omits the portion from this word to तु मध्याह्ने &c., &c., in the next quota-
on. ४. B. C. E. F. and H. read भरद्वाजः. ५. A. D. and I. read
प्रणवो भूर्भुवः स्वध, B. G. and H. read प्रणवो भूर्भुवः स्वर्गो for प्रणवो
भूर्भुवः स्वर्गो. ६. D. reads अब्देवैतच्छ्रवश्चैव. ७. कृतं तृतीयिका. ८. I. अब्दे-
वैतच्छ्रवश्चैव.

‘कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिरूर्ध्वं सन्ध्ययोः क्षिपेत्’ ॥

इति ।

‘उत्थायार्कं प्रति प्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिमम्भसाम्’ ।

(का. स्मृ. २.११.१०)

इत्येतत् कात्यायनवचनं मध्याह्नसन्ध्यापरम् । हारीतो ऋषि-

‘सावित्र्याऽभिमन्त्रितमुदकं पुष्पमिश्रमञ्जलिना क्षिपेत्’

इति । अर्घ्यदाने मन्त्रान्तरमुक्तं विष्णुना-

‘कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा जलपूर्णं समाहितः ।

उदुत्यमिति मन्त्रेण तत्तोयं प्रक्षिपेद्भुवि’ ॥

इति । ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं स्पृशेत् । तदुक्तं

वराहपुराणे-

‘सायं मन्त्रवदाचम्य प्रोक्ष्य सूर्यस्य चाञ्जलिम् ।

दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा जलं स्पृष्ट्वा विगुह्यति’ ॥

इति । श्रुतिरपि-

‘यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति तेन पाप्मानमवधुन्वन्ति’

इति । कूर्मपुराणम्-

१. B. C. F. and G. read -ध्वज्यया क्षिपेत्; while A. and I. read -ध्वज्यया क्षिपेत्. २. The portion from उत्थायार्कं- to मध्याह्नसन्ध्यापरम् is omitted by all others except D. E. G. and H. ३. D. and G. insert कात्यायनोऽपि before उत्थाय-, omit वचनम्, and read एतन्मध्याह्नपरम्. ४. All others except A. and I. read करपूर्णं for जलपूर्णं. ५. A. read च क्षितौ क्षिपेत्; while all others except D. and I. read च क्षिपेद्भुवि. ६. A. reads ततः प्रदक्षिणं कृत्वा उदकं च स्पृशेत् पुनः and adds इति in the former line after this. ७. B. C. E. F. G. and H. read only पुराणे; while I. reads ब्रह्माण्डपुराणे. ८. A. reads this line as follows :-

सायं सन्ध्यामुपासीत दत्त्वा सूर्याय चाञ्जलिम् ।

‘अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।

मन्त्रैस्तु विविधैः सैरैः ऋग्यजुः-सामसम्भवेः’ ॥

इति । उपस्थानं तु स्वशाखोक्तमन्त्रैः कार्यम् ।

‘उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैरादित्यस्य तु कारयेत्’ ।

इति वसिष्ठस्मरणात् । कूर्मपुराणे ‘उपस्थानं तु सूक्तैः’ इत्यादिना प्रपञ्चितम् ।

‘प्राकूलेषु’ इत्यारभ्य आदित्योपस्थानपर्यन्तं प्रातः-सन्ध्यायां यदुपवर्णितं तदितरयोरुभयोरपि सन्ध्यायोः समानम् । तत्र मध्याह्नसन्ध्यायां विशेषो नारायणेनाभिहितः—

‘आपः पुनन्तु मन्त्रेण आपोहिष्ठेति मार्जनम् ।

प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यगुदुत्यं चित्रमित्यपि ॥

तच्चक्षुर्देव इति च हंसः शुचिषदित्यपि ।

एतत् जपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यं पश्यन् समाहितः ॥

गायत्र्या तु यथाशक्ति उपस्थाय दिवाकरम्’ ।

इति । कालविशेषस्तु शङ्केन दर्शितः—

‘प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्रां मध्यमां स्नानकर्मणि ।

सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामुपासीत यथाविधि’ ॥

इति । स्नानकर्मणीति माध्याह्निकस्नानानन्तरमित्यर्थः ।

माध्याह्निकसन्ध्याया गौणकालमाह दक्षः—

‘अध्यर्हयामादासायं सन्ध्यामाध्याह्निकीष्यते’ ।

इति । सन्ध्यात्रयस्य तारतम्येन देशविशेषमाह व्यासः—

१. D. omits इति. २. D. E. G. and H. read भुङ्क्तेरित्वादिना.
३. All others except A. and I. read प्राकूलेष्वित्वाद्यादित्योपस्थानपर्यन्तं
प्रातःसन्ध्यायामुपवर्णितं तदितरयोः सन्ध्यायोः समानम्, but H. omits सन्ध्यायोः.
४. I. reads -सन्ध्यायां. ५. I. reads -चक्षुः.

‘गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या गोष्ठे दशगुणा स्मृता ।
शतसाहसिका नद्यामनन्ता विष्णुसन्निधौ ॥
बहिःसन्ध्या दशगुणा गर्त्त-प्रसवणेषु च ।
ख्याता तीर्थे शतगुणा साहस्रा जाह्नवीतटे ’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘अनृतं मद्यगन्धं च दिवामैथुनमेव च ।
पुनाति वृषलस्यान्नं सन्ध्या बहिरुपासिता’ ॥

इति । बहिःसन्ध्यायामुपासितायां यदा विहरणाद्यङ्ग-
लोपस्तदा गृह एव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यमित्याहाश्रयिः—

‘सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।
उभे सन्ध्ये तु कर्त्तव्ये ब्राह्मणैश्च गृहेष्वपि ’ ॥

इति । यद्यपि प्रशस्तत्वाद्बहिरेव सन्ध्यात्रयं कर्त्तव्यत्वेन
प्राप्तं तथापि श्रौतत्वेन विहरणस्य प्राबल्यात् तदनुरोधेन सायं-
प्रातःसन्ध्ये गृहे अभ्यनुज्ञायेते । सायंसन्ध्यायामुपस्थाने मन्त्र-
विशेषमाह नारायणः—

‘वारुणीभिस्तथादित्यमुपस्थाय प्रदक्षिणम् ।
कुर्वन् दिशो नमस्कुर्याद्दिगीशांश्च पृथक् पृथक्’ ॥

इति । वारुण्यश्च —‘इमं मे वरुण’ (ऋ. सं. १. ६. १.)
—इत्याद्याः । यद्यपि वारुणीभिर्वरुणस्योपस्थानं लिङ्गबलात् प्राप्तं

१. After the end of this verse I. has इति । महाभारते. २. D. and H. read दिवास्त्रापं च मैथुनम् for दिवामैथुनमेव च. ३. B. C. and F. read बहिःसन्ध्या उपासिता; while D. E. G. and H. read बहिःसन्ध्यामुपासिता. ४. All others except A. and I. omit बहिःसन्ध्यायामुपासितायां. ५. D. reads तथा श्रौतत्वेन for तथापि श्रौतत्वेन.

पि श्रुतेः प्राबल्यात् तथा लिङ्गं बाधित्वा आदित्योपस्थाने
विनियुज्यन्ते । एतच्च तृतीयाध्याये* विचारितम् ।

तथा हि । 'ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपेतिष्ठते' इति श्रूयते । इन्द्रो
प्राबल्येन यस्यामृषि मन्त्रलिङ्गात् प्रकाशयते सेयमृगैन्द्री ।
रुद्राचन स्तरीरसि नेन्द्र सैश्वसि' इत्यादिका । तत्र लिङ्गादि-
तोपस्थाने मन्त्रस्य विनियोगः प्रतीयते । गार्हपत्यमिति
तृतीयया श्रुत्या तु गार्हपत्योपस्थाने । तत्र संग्रहः ।
तुभयं समुच्चित्योपस्थेयं ? उतैक एव ? तत्रापि किं यः
श्विदैच्छिकः ? किं वेन्द्र एव ? उत गार्हपत्य एव ? इति । तत्र
ति-लिङ्गयोः समबलप्रमाणत्वात् विरोधानुपलम्भाच्च समु-
द्यः-इत्येकः पक्षः । एकोपस्थाने मन्त्रस्य निराकाङ्क्षात् नैरा-
ग्राह्यलक्षणविरोधादनन्तरनियामकादर्शनाच्चैच्छिकः — इति
द्वितीयः पक्षः । श्रुतेः शब्दात्मिकायाः अर्थसामर्थ्यानुसारित्वात्
सामर्थ्यस्य चोपजीव्यत्वेन प्राबल्यादिन्द्र एवोपस्थेयः—इति
तृतीयः पक्षः । मन्त्रगतो हीन्द्रशब्दो रुढ्या शक्रमभिधत्ते । 'उ-
देपरमैश्वर्ये'—इत्यस्माद्भातोरुत्पन्नत्वात् स्वकार्यविषयपरमैश्व-
र्योपेतं गार्हपत्यमभिधत्ते । 'गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्'—इति न्या-
यनोभयसाधारणत्वेन लिङ्गस्य सन्देहापादकत्वम् । अथोच्येत

* पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे सप्तमे अधिकरणे
श्रुति-लिङ्ग-वाक्य-प्रकरण-स्थान-समाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यम-
पेक्षप्रकर्षात्' (३. ३. ४) इत्यस्मिन् सूत्रे शबरभाष्ये बार्तिके च
पठ्यमिदम् ।

१. Except A. and I. other manuscripts omit एव and insert मन्त्राः.
२. I. reads उपलब्धम्. ३. D. reads मन्त्रसि.

‘रुद्धिर्योगमपहरति’—इति न्यायेन शीघ्रबुद्ध्युत्पादिकायाः रुद्धे प्राबल्याच्छक्र एवोपस्थेयः—इति । एवं तर्हि लिङ्गादपि शीघ्रबुद्ध्युत्पादकत्वेन श्रुतिरेवात्र विनियोजिका । तथा ह्याचार्यैरुक्तम्—

‘मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा पश्चाच्छक्तिं निरूप्य च ।

मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्रशेषत्वश्रुतिकल्पनम् ॥

श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वं गार्हपत्याद्भूतां गते ।

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे निर्मूला श्रुतिकल्पना ॥

तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वाच्छ्रुत्या लिङ्गस्य बाधनम्’ ॥

तस्माद्गार्हपत्य एवोपस्थेयः इति सिद्धम् । सन्ध्यां प्रशंसां यमः—

‘सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।

विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

यदह्ना कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैस्तु हन्ति तत् ॥

यत्राद्या कुरुते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।

पूर्वसन्ध्यामुपासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥

ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवर्चसमेव च’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायो दर्शितो दक्षेण—

‘सन्ध्याहीनो शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवत्’ ॥

(द. स्मृ. २. २०)

इति । गोभिलो अपि—

‘सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनाऽनुपासिता ।
जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चोपजायते ’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘उपतिष्ठन्ति वै^१ सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिलं नरकं नृप ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १००.)

इति । कूर्मपुराणे अपि^२—

‘यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्मकार्ये द्विजोत्तमः ।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ’ ॥

(कूर्. पु. १. २. १८. ३१)

इति । एतत्सर्वमनार्त्तविषयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनार्त्तश्चोत्सृजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्मितः ।
प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ’ ॥

इति । अत्रिरपि—

‘नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां स्वस्थावस्थासु वै द्विजाः ।
हिंसन्ति वै सदा पापा भगवन्तं दिवाकरम् ’ ॥

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

१. B, C, E, F, G, and H. substitute ये in the place of वै; while D. and the text of the Vishṇu Purāṇa read उपतिष्ठन्ति ये सन्ध्यां न पूर्वां न च पश्चिमाम्. २. D. omits अपि. ३. D. reads यो बाल्यात्कुरुते यत्नं; while B, C, E, F, G, and H. read योऽन्यत्र कुरुते कर्त्तव्यं. ४. There is no trace of this Śloka in the yajñawalkya smṛiti. ५. D. reads विष्णुरपि for विष्णुपुराणेऽपि, but it is evidently a mistake.

‘सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्ट्यते ।

अन्यत्र सूतका-शौच-विभ्रमा-स्तुरभीतितः’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ९७)

इति । सूतकादौ तु सत्यपि सामर्थ्ये सन्ध्योपासनं न कार्य-
मित्याह मरीचिः—

‘सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते’ ।

इति । यदपि पुनस्त्येनोक्तम्—

‘सन्ध्यामिष्टिं च होमं च यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छत्यभोगतिम्’ ॥

इति—तन्मानसिकसन्ध्याभिप्रायम् । यतस्तनैवांक्तम्—

‘सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजाः ॥

एतद्विदित्वा* यः सन्ध्यामुपास्ते संशितव्रतः ।

दीर्घमायुः स विन्देत सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्याविधिः ॥

* प्रयोगपारिजाते भरद्वाजस्त्वेवमाह—

‘सूतके मृतके कुर्यात् प्राणायाममन्त्रकम् ।

तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्य मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।

मार्जनं तु न वा कार्यमुपस्थानं नचैव हि’ ॥ इति ।

१. B. C. E. F. H. and I. read सन्ध्यायाः. २. All others except A. D. I. and the text of the Vishnu Purāṇa read -जीविनः for -भीतितः. ३. Except A. all others omit तु. ४. I. reads पुनस्तनोक्तम् for पुनस्त्येनोक्तम्. ५. A. and G. read सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं. ६. I. reads न तु त्यजेत्. ७. Here all other manuscripts except A. and I. read संशित- for संशित- but both the readings are correct and give good sense. ८. This is omitted by all others except A. and I.

अथ सन्ध्याङ्गजपविधिः । तत्र मनुः—

‘आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।

शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि’ ॥

इति । कथमित्यपेक्षिते आह शङ्खः—

‘कुशवृक्ष्यां समासीनः कुशोत्तरीयां वा कुशप-

वित्रपाणिः उदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वा क्षमाला-

मादाय देवतां ध्यायन् जपं कुर्यात्’ ।

इति । व्यासोऽपि—

‘प्रणव-व्याहतिर्युतां गायत्रीं च जपेत्ततः’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यस्तु अन्तेऽपि प्रणवयोगार्थमाह—

‘ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः-स्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जप एवमुदाहृतः’ ॥

इति । बौधायनोऽपि—

‘उभयतः प्रणवां सव्याहृतिकां जपेत्’ ।

इति । नृसिंहपुराणे जपयज्ञस्य भेदोऽभिहितः—

‘त्रिविधो जपयज्ञः स्यात्तस्य भेदं निबोधत ।

वाचिकश्च उपांगुश्च मानसस्त्रिविधः स्मृतः ॥

१. B. C. F. and I. read -वृक्ष्यां; while D. E. G. and H. वृक्ष्यां. २. I. reads कुशोत्तरीयाम्. ३. All others except A. and D. omit उदङ्मुखः, but the next वा shows its necessity here. ४. D. reads युगां. ५. D. reads नृसिंहपुराणेऽपि जपहोमभेदो विहितः. ६. In the Narsinha Purāṇa the portion from Adhyāya 57, verse 7, to Adhyāya 61, verse 14, treats of the conversation between Hārīta and several other Rishis. We have got a manuscript called the Laghu Hārīta Smṛiti which corresponds to the said conversation. The Laghu Hārīta Smṛiti reads तत्त्वं for भेदं and reads मानसश्च त्रिविधा कृतिः । वचनामपि वज्रानां श्रेष्ठः स्वाध्यागरोत्तरः.

त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः' ॥

(नृ.पु. ५८.७८-७९; ल. हा. स्मृ. ४.४०-४१.)

इति । वाचिकोपांगुत्वयोर्लक्षणं पुराणे अभिहितम्—

‘यदुच्चनीचोच्चरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः ।

मेन्त्रमुच्चारयेद्वाचा वाचिको ऽयं जपः स्मृतः ॥

शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमर्धदोष्टौ प्रचालयन् ।

अपरैरश्रुतः किञ्चित् स उपांगुजपः स्मृतः’ ॥

(नृ. पु. ५८.८०-८१; ल. हा. स्मृ. ४.४२-४३)

इति । विश्वामित्रेण मानसस्य लक्षणमुक्तम्—

‘धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः’ ॥

(नृ. पु. ५८.८२; ल. हा. स्मृ. ४.४४.)

इति । त्रयाणां तारतम्यं च तेनैवोक्तम्—

१. I. reads श्रेयः स्यात् for श्रेयान् स्यात्. २. Here all manuscripts except A. read -स्वरितैः, which is the proper word. ३. The Nrisinha Purāṇa reads शब्दमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञः स वाचिकः, and the Laghu Hārīta मन्त्रमुच्चारयन् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः. ४. The Laghu Hārīta reads किञ्चिदोष्टौ प्रचालयेत् and किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् उपांगुजपः स्मृतः, and the Nrisinha Purāṇa reads किञ्चिन्मन्त्रं स्वादिद्यात् उपांगुः स जपः स्मृतः. ५. G. reads प्रचालयेत्. ६. D. read धियायदक्षरं; while I. reads ध्यायेत् यदक्षरं. We find this vers in the Narsinha Purāṇa. It reads—

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदान् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनं ध्यानं तदुक्तं मानसं जपः ॥

and Laghu Hārīta reads—

धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यां तु स उक्तो मानसो जपः ॥

७. D. omits च.

‘उत्तमं मानसं जप्यमुपांशु मध्यमं स्मृतम् ।
अधमं वाचिकं प्राहुः सर्वमन्त्रेषु वै द्विजाः ॥
वाचिकस्यैकमेकं स्यादुपांशु शतमुच्यते ।
सहस्रं मानसः प्रोक्तो मन्त्रत्रि-भृगु-नारदैः’ ॥

इति । जपनियममाह शौनकः—

‘कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः सायं चाधोमुखौ तथा ।
मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु जप एवमुदाहृतः ॥
मनःसन्तोषणं शौचं मौनं मन्त्रार्थचिन्तनम् ।
अव्यग्रत्वमनिर्वेदो जपसम्पत्तिहेतवः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
पश्चिमां तु समासीनः सम्यगृक्षविभावनात्’ ॥

(म. स्मृ. २. १०१)

इति । मध्याह्ने जपस्य नियमः वायुपुराणे दर्शितः—

‘तथा मध्याह्नसन्ध्यायामासीनः प्रङ्मुखं जपेत्’ ॥

इति । वर्ज्यानाह व्यासः—

१. D. reads उपांशुर्मध्यमः स्मृतः, and for the same I. reads उपांशु मध्यमं स्मृतम् which seems to be incorrect. २. I. reads उपांशु. ३. I. reads साहस्रो मानसः. ४. F. and G. substitute वा for चा. ५. All others except A. and I. substitute ततः for तथा. ६. I. reads through mistake स्तम्भ-कराभ्यां. ७. B. C. E. F. and G. read सम्बर्णार्कविभावनात्. and II. सम्यगृक्षविभावनात्. ८. B. C. D. E. F. and G. read मध्याह्न-जपस्य. ९. All others except A. and I. omit वाहुः, and read only पुराणे for वायुपुराणे. १०. B. C. E. F. and II. read तथा च मध्यसन्ध्यायाम्, while G. reads तथा मध्यमसन्ध्यायाम्.

‘न संक्रामेन् न च हसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 नापाश्रितो न जल्पंश्च न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥
 न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चासमाहितमनो न च संश्रावयन् जपेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘नाभेरधः संस्पर्शं कर्मसंयुक्तो वर्जयेत्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५, १८)

इति । व्यासो ऽपि—

‘जपकाले न भाषेत व्रत-होमादिकेषु च ।
 एतेष्वेवावसक्तस्तु यद्यागच्छेत् द्विजोत्तमः ॥
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्त्तयेत्’ ।

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘यदि वाग्यमलोपः स्याज्जपादिषु कदाचन ।
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्’ ॥

इति । संवर्त्तो ऽपि—

‘लोकवार्त्ताऽदिकं श्रुत्वा दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रभाषितम् ।
 संख्यां विना च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्’ ॥

इति । प्रभाषितं बहुभाषिणं पुरुषमन्यर्थः । गौतमो ऽपि—

१. D. reads न संक्रमन्, and G. चङ्क्रमन् for न सङ्क्रमन्. २. A. and I. read नायासितो, and G. नापश्रितो. ३. I. reads संस्पर्शनं. ४. D. reads कर्मयुक्तो विवर्जयेत्, and G. कर्मयुक्तो हि वर्जयेत्. ५. A. omits व्यासो ऽपि. ६. B. C. F. and G. read यथागच्छन्, E. and H. पथा ऽऽगच्छन्. ७. D. reads विप्राः. ८. H. reads स्पृष्ट्वा कृष्ट्वा. ९. B. C. E. F. and H. read अन्यं. १०. B. C. D. and F. read बहुभाषणं; while G. reads बहुभाषितं and all except A. omit अर्थः. ११. गौतमो ऽपि is omitted by D.

‘गच्छतस्तिष्ठतो वाऽपि स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
 अशुचेर्वा विना संख्यां तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 क्रोधं लोभं तथा निद्रां निष्ठीवन-विजृम्भणे ।
 दर्शनं च श्व-नीचानां वर्जयेज्जपकर्मणि ॥
 आचामेत्संभवे चैषां स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ।
 ज्योतींषि च प्रशंसेद्वा कुर्याद्वा प्राणसंयमम् ॥
 ज्वलनं गाश्च विप्रांश्च यतीन्वाऽपि विशुद्ध्ये’ ।

इति । देशनियमस्तु याज्ञवल्क्येनोक्तः—

‘अग्न्यागारे जलान्ते वा जपेद्देवालयेऽपि वा ।
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे द्विजक्षेत्रेऽथ वा गृहे’ ॥

इति । शङ्खेऽपि—

‘गृहे त्वेकगुणं जप्यं नद्यादौ द्विगुणं स्मृतम् ।
 गवां गोष्ठे दशगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ॥
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु देवतायाश्च सन्निधौ ।
 सहस्र-शत-कोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि—

‘गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
 एकान्ते तु शुभे देशे तस्माज्जप्यं सदाचरेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८-८२)

इति । जपसंख्यामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

A. reads क्रोधं मांघे कुत for क्रोधं लोभं तथा. २. E. reads विधर्मणम्.
 ३. reads दर्शनं श्वानिनीचानां. ४. D. reads आचमेत्. ५. E. G. and
 read सिद्धक्षेत्रेषु क्षेत्रेषु. ६. B. C. F. and the text of Kūrma Purāṇa
 समाचरेत्.

‘ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।
वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘दर्शे श्राद्धे प्रदोषे च गायत्रीं दश संख्यया ।
अष्टाविंशत्यनध्याये मुदिने तु यथाक्रमम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रेणाशिनीम्’ ॥
(नृ.पु. ५८.८६.ल.हा.स्मृ. ४.४८; ल.अ.स्मृ. २.१२)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘दर्भेष्वासीनो दर्भान् धारयमाणः सोद-
केन पाणिना प्राङ्मुखः सावित्रीं सहस्रकृत्व
आवर्त्तयेच्छतकृत्वो ऽपरिमितकृत्वो वा’ ॥

इति ।

॥ इति जपविधिः ॥

जपाद्भूतामक्षमालामाह हारीतः—

‘शङ्खरूप्यमयी माला काञ्चनीभिरथोत्पलैः ।
पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैर्विबुधैर्मणि-मौक्तिकैः ॥

१. The portion after the end of this line to यमो ऽपि. is omitted by D.
२. The portion from स्मृत्यन्तरे to यमो ऽपि is omitted by all others except A. and I. ३. G. and I. read -प्रणाशनीम्. ४. A. omits अक्ष- and reads only मालाम्. ५. B. C. and F. read काञ्चनी स्फटिकोत्पलैः, D. काञ्चनी निबजो-
त्पलैः, E. काञ्चनी वनजोत्पलैः, G. काञ्चनी वनजोत्पलैः and H., काञ्चनी निब-
जोत्पलैः. for काञ्चनीभिरथोत्पलैः. ६. D. reads पद्माक्षजैः.

रोजतेन्द्राक्षकैर्माला तथैवाहुलिपर्वभिः ।
पुत्रजीवमयी माला शस्ता वै जपकर्मणि' ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुल्या जपसंख्यानमेकमेकमुदाहृतम् ।
रेखयाऽष्टगुणं पुत्रजीवैर्दशगुणाधिकम् ॥
शतं स्याच्छङ्खमणिभिः प्रवालैश्च स्रस्त्रकम् ।
स्फटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैः कोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्तफलमुच्यते’ ॥

इति । अथाक्षमालामणिसंख्यामाह प्रजापतिः—

‘अष्टोत्तरशतां कुर्याच्चतुःपञ्चाशिकां तथा ।
सप्तविंशतिका कार्या ततो न्यूना न च स्मृता ॥
अष्टोत्तरशता माला उत्तमा सा प्रकीर्तिता ।
चतुःपञ्चाशिका या तु मध्यमा सा प्रकीर्तिता ॥
अधमा प्रोच्यते नित्यं सप्तविंशतिसंख्यका’ ॥

इति । गौतमो ऽपि—

‘अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनी शत्रुनाशिनी ।
मध्यमा धनकामायाऽनामिका पौष्टिकी तथा ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read रोजतेन्द्राक्षकैः, and I तथा चेन्द्राक्षकैः.
२. D. G. and I. read अष्टोत्तरशतं. ३. A. and I. read सप्तविंशतिकां वाप.
४. All others except A. read ततो मेवाधिका हिता, which contradicts the
statement in the following lines. ५. All others except A. and I. read
चतुःपञ्चाशिका वत्स. As we have not got this स्थिति we do not know
whether this reading is correct. ६. D. substitutes मत्ता for तथा.

कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता जपकर्मणि शोभना ।
अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥
अङ्गुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं भवेत् ।

इति । गायत्रीजपं प्रशंसति व्यासः—

‘दशकृत्वः प्रजप्ता सा त्र्यहाद्यश्च कृतं खलु ।
तत् पापं प्रणुदत्याशु नात्र कार्या विचारणा ॥
शतजप्ता तु सा देवी पापौघशमनी स्मृता ।
सहस्रजप्ता सा देवी उपपातकनाशिनी ॥
लक्षजाप्येन च तथा महापातकनाशिनी ।
कोटिजाप्येन राजेन्द्र यदिच्छति तदामुयात् ॥

इति । यमो अपि—

‘गायत्र्या न परं जप्यं गायत्र्या न परं तपः ।
गायत्र्या न परं ध्यानं गायत्र्या न परं हुतम् ॥

इति । मनुरपि—

‘योऽधीते ऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्येतन्वितः ।
स ब्रह्म परमप्येति वायुभूतश्च मूर्तिमान् ॥

(म. स्मृ. २. ८१)

इति । गौतमो अपि—

१. I. reads जपं, and all others except A. and D. read जपन्. २. D. omits अन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥ अङ्गुष्ठेन विना जप्यं and reads अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यं कृतं तदफलं भवेत्. ३. G. reads अहाद्यश्च; while D. reads त्र्यहाद्यश्च, and I. is mistaken throughout. ४. D. reads शतं जप्ता. ५. D. E. G. and H. read पापौघशमना. ६. H. reads -नाशना, and D. E. and G. नाशनी. ७. D. reads लक्षजाप्ये तथा देवी. ८. D. omits अपि and the first line of the next verse. ९. G. reads जाप्य. १०. All others except C. D. and G. read अतीन्द्रियः; while I. reads अतन्वितः.

‘अनेन विधिना नित्यं जपं कुर्यात् प्रयत्नतः ।
प्रसन्नो विपुलान् भोगान् भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति’ ॥

इति ।

॥ इति सन्ध्या-जपयोः प्रकरणम् ॥

अथ होमविधिः । तत्र कूर्मपुराणे—

‘अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जानवेदसम्’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५०)

इति । दक्षो अपि—

‘सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।
स्वयं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न लभ्यते ॥
होमे यत् फलमुद्दिष्टं जुह्वतः स्वयमेव तु ।
हूयमाने तदन्येन फलमर्थं प्रपद्यते ॥
ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयो ऽथ विद्पतिः ।
एतैरपि हुतं यत्स्यात्तद्भुतं स्वयमेव हि’ ॥

इति । विद्पतिर्जामाता । स्वयं होम एव मुख्यः । तद-
वे ऋत्विगादिहोमः । तत्र विशेषः कूर्मपुराणे दर्शितः—

‘ऋत्विक् पुत्रो ऽथ वा पत्नी शिष्यो वा अपि सहोदरः ।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि’ ॥

(कू.पु.१.२.१८.५१)

इति । होतृतारतम्यं दर्शयति श्रुतिः—

१. A. reads परां for भुक्ति. २. D. omits इति. ३. All others except A. and I. substitute तु for हि. ४. All others except A. and the ext of Kūrma Purāṇa read जुहवाद्वा.

‘अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः शिष्यहुतो वरः ।

शिष्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरः ॥

पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरः’ ।

इति । ऋत्विगादिहोमे अपि यजमानसन्निधानेन भवितव्यम् ।
तदुक्तं कात्यायनेन—

‘असमक्षं तु दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्षं तु भवेद्धुतमनर्थकम्’ ॥

(का. स्मृ. ३.२१.१)

इति । उभयोः सन्निधानं मुख्यम् । तदभावे त्वेकतरस-
न्निधानेनापि होतुं शक्यम् । तथा च स एवाह—

‘निक्षिप्याग्निं स्वदोरेषु परिकल्प्यात्विजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत्’ ॥

(का. स्मृ. २.१९.१)

इति । होमकालोऽपि तेनैव दर्शितः—

‘यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।

लोहितत्वं च नपैति तावत् सायं तु हूयते’ ॥

(का. स्मृ. १.९.३)

१. All others except A. and I. omit the first line of this verse
and read as follows:—

अन्यैः शतहुताद्धोमादेकः पुत्रहुतो वरम् ।

पुत्रैः शतहुताद्धोमादेको ह्यात्महुतो वरम् ॥

But D. substitutes शिष्यहुतो वरम् for पुत्रहुतो वरम्, and the omitted line
appears in the marginal correction of II. २. D. reads यदुक्तं for तदुक्तं
३. A. omits उभयोः सन्निधानं मुख्यं, तदभावे त्वेकतरसन्निधानेनापि होतुं श-
क्यम् । तथा च स एवाह and reads प्रवासे विशेषमाह स्मृतिः in its stead
४. D. omits च. ५. A. and I. read विभाव्यन्ते for न भाव्यन्ते. ६. The text
of Kātyāyana reads न च लोहितमापैति. ७. G. reads जुहूयते, which is
incorrect.

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘समुद्रो वा एष येदहोरात्रः तस्यैते
गाधतीर्थे यत्सन्धी तस्मात् सन्धौ
होतव्यम्—इति शैलालिब्राह्मणं
भवति । नक्षत्र दृष्ट्वा प्रदोषे
निशायां वा सायम्’ ।

इति । समुद्रत्वेन निरूपितस्याहोरात्रस्य सन्धिद्वयं सुप्र-
वेशं तीर्थं तस्मात् सन्धिर्होमकालः—इति मुख्यः कल्पः ।
नक्षत्रदर्शनादयस्त्रयः कालाः सायंहोमे ऽनुकल्पाः । एकन-
क्षत्रोदयो नक्षत्रदर्शनं, सर्वनक्षत्रोदयः प्रदोषः, निद्रात्रिला
निशा । प्रातर्होमकालो अपि चतुर्विधस्तेनैव दर्शितः—

‘उषस्युषोदयं समयाध्युषिते प्रातः’ ।

इति । मनुस्तु प्रथम-द्वितीयावेकीकृत्य कालत्रयमाह—

‘उदते ऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः’ ॥

(म. स्मृ. २.१५)

इति । एतेषां लक्षणमाह व्यासः—

‘रात्र्यास्तु षोडशे भागे ग्रह-नक्षत्रभूषिते ।

काले त्वनुदितं प्राहुर्होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read य अहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्सन्धीः while D. omits य and reads अहोरात्रस्तस्यै ते तीर्थे यत्सन्धिः. २. I. reads कात्यायन- for शैलालि.— ३. D. substitutes च for वा. ४. D. reads सुप्रवेशं. ५. All the manuscripts show that the following quotation is from Vyāsa, but elsewhere it is said to be a quotation from Kātyāyana (see Rāmchandra's Commentary on Manu, 2. 15). ६. All manuscripts except A. read रात्रेः षोडशमे, which is incorrect. ७. A. reads काले त्वनुदिते प्रातः, I. reads कालं त्वनुदितं प्राहुः, and elsewhere the reading is कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा.

तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रविर्यावन्नदृश्येत समयाभ्युषितं च तत् ॥

रेखामात्रस्तु दृश्येत रश्मिभिस्तु समन्वितः ।

उदितं तं विजानीयात् तत्र होमं प्रकल्पयेत् ॥

इति । आश्वलायनस्तु अनुकल्पान्तरमाह—

‘आसङ्गवान्तः प्रातः’ ।

इति । होमकालः—इत्यनुवर्त्तते । अथवा सर्व एवैते कालविशेषा यथाशाखं मुख्यतयैव व्यवतिष्ठन्ते । उदितानुदितहोमवत् । यदा तु कथञ्चिन्मुख्यकालातिक्रमः तदा गोभिलोक्तं द्रष्टव्यम्—

‘अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायंप्रातर्होमयोर्दर्शपौर्णमासयोर्वा’

हव्यं होतारं वा नाधिगच्छेत् कथंकुर्यादिति । आसाय

माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिः अ

मावास्यायाः पौर्णमासी नात्येत्यापौर्णमास्यमावास्या’ ।

इति । बौधायनोऽपि—

‘आ सायं कर्मणः प्रातरा प्रातः सायकर्मणः ।

आहुतिर्नातिपद्येत पार्वणं पार्वणान्तरात्’ ॥

इति । आपन्नस्तु पक्षहोमं कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

१. A. reads तथा च प्रातःसमये, and G. ततः प्रभातसमये. २. D. reads रविर्यावन्न दृश्येत, which seems incorrect. ३. All others except A. and D. read समयाभ्युषितस्तु सः. ४. A. reads रेखामात्रम्. ५. D. G. and H. read सङ्गवान्तः for आसङ्गवान्तः, and the same I. reads आसङ्गवान्तः. ६. All others except A. and I. read यथासुखं. ७. D. E. G. and H. omit वा. ८. B. C. and F. read हव्यं वा होतारं, वा. D. E. G. and H. हव्यं होतारं नाधिगच्छेत्. ९. All others except A. D. and I. read असायकर्मणः for आ सायं कर्मणः.

‘शरीरापद्भवेद् यत्र भयाद्वाऽऽर्त्तिः प्रजायते ।

तथाऽन्यास्वपि चापत्सु पक्षहोमो विधीयते’ ॥

इति । पक्षहोमिनः तत्पक्षमध्ये आपन्नवृत्तौ तदाप्रभृति
पुनर्होमः कर्त्तव्यः । तदाह मरीचिः—

‘पक्षहोमानथो कृत्वा गत्वा तस्मात् निर्वर्त्तितः ।

होमं पुनः प्रकुर्यात्तु न चासौ दोषभाग्भवेत्’ ॥

इति । एवं होमेमनुतिष्ठतापि सीमोल्लङ्घने कृते पुनराधानं
कर्त्तव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विहायाग्निं सभार्यश्चेत् सीमामुल्लंघ्य गच्छति ।

होमकालान्त्यये तस्य पुनराधानमिष्यते’ ॥

(का. स्मृ. ३.२०.२.)

इति । होमकालान्त्यये तु नास्ति पुनराधानम् । तदाह
शौनकः—

‘प्रोषिते तु यदा पत्नी यदि ग्रामान्तरं व्रजेत् ।

होमकाले यदि प्राप्ता न सा दोषेण युज्यते’ ॥

इति । होमद्रव्यमाह स एव—

‘कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृताकृतम् ।

व्रीह्यादि चाकृतं प्रोक्तमिति हव्यं त्रिधा बुधैः ॥

हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।

अभावे व्रीहि-यवयोर्दध्ना वा पयसाऽपि वा ॥

१. I. reads होममुल्लंघ्य, while all others except A. omit अपि.
२. D. omits the portion from तु नास्ति to -सक्त्वादि, and reads होमकाला-
नित्यादि तण्डुलादि कृताकृतम्. ३. A. reads पुनः for यदि. ४. All others
except A. and I. substitute तु for च.

तदभावे यवाग्वा वा जुहुयादुदकेन वा ।
 यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तेदनुकारि यत् ॥
 यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ।
 आज्यं हव्यमनादेशे ओहुतीषु विधीयते ॥
 मन्त्रस्य देवतायास्तु प्रजापतिरिति स्थितिः ।
 इति । आहुतिपरिमाणमाह बृहस्पतिः—
 'प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिराहुतेः परिकीर्तितम् ।
 तिलानां तु तदर्द्धं स्यात् तदर्द्धं स्याद् घृतस्य तु' ॥
 इति । बौधायनोऽपि—
 'व्रीहीणां वा यवानां वा शतमाहुतिरिष्यते' ।
 इति । होमप्रकारः स्वगृह्योक्तविधिना द्रष्टव्यः । तदुक्तं
 गृह्यपरिशिष्टे—

'स्वगृह्योक्तेन विधिना होमं कुर्याद्यथाविधि' ।

इति । विष्णुरपि—

'बहुगुल्केन्धने चाग्नौ सुसमिद्धे हुताशने ।
 विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्मसिद्धये ॥
 यो ऽर्वाचिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे चैव मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चोपजायते' ॥

(का. स्मृ. १.१.१२)

इति । एतच्च ज्ञात्वैवानुष्ठेयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् ।
 तदाहाङ्गिराः—

१. All others except A. and I. read तदनुसारि च. २. Except A. and G. all others read जुहोतिषु, which is grammatically incorrect.
 ३. A. and I. read बृहस्पतिः. ४. D. reads चतुःषष्टिराहुतेः. ५. D. reads घृतस्य तु तदर्धकम्. ६. A. omits विष्णुरपि. ७. D. reads स्वयंगते.

‘स्वाभिप्रायकृतं कर्म यत्किञ्चित् ज्ञानवर्जितम् ।
क्रीडाकैर्मेव बालानां तत्सर्वं निष्प्रयोजनम्’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते—

‘हृतं ज्ञानं क्रियाहीनं हतास्त्वज्ञानिनः क्रियाः ।
अपश्यन्नन्धको दग्धः पश्यन्नपि च पैङ्गुलः’ ॥

इति । श्रौत-स्मार्तयोरग्निव्यवस्थामाह याज्ञवल्क्यः—

‘कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही ।
दायकालाहते वार्षपि श्रौतं वैतानिकाग्निषु’ ॥

(या. स्मृ. १.९७)

इति । वैतानिका गार्हपत्यादयः । यस्य पुनःश्रौत-स्मार्त्ता-
ग्नेद्वयं तस्यानुष्ठानप्रकारमाह भरद्वाजः—

‘होमं वैतानिकं कृत्वा स्मार्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।
स्मृतीनां वेदमूलत्वात् स्मार्त्तं केचित् पुरा विदुः’ ॥

इति । शातातपो अपि—

‘श्रौतं यत् तत् स्वयं कुर्यादन्यो अपि स्मार्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः’ ॥

इति । उक्तस्याग्नेर्नित्यतामाह गर्गः—

‘कृतदारो नैवं तिष्ठेत् क्षणमप्यग्निना विना ।
तिष्ठेत् चेद्विजो ब्राह्म्यस्तथा च पतितो भवेत्’ ॥

१. A. reads -कर्म च. २. I. reads अज्ञानतः. ३. I. reads पङ्गुलः. A. and I. read श्रौत-स्मार्तयोरपि for श्रौत-स्मार्तयोरग्निः, and E. omits the portion from श्रौत-स्मार्त-..... to स्मार्त्ताग्निद्वयं, and D. is mistaken throughout.
४. A. reads -व्यवस्था- for -प्रकार-. ५. All others except A. and I. read श्रौतं यत् स्यात्. ७. All others except A. and I. read न वै for नैव.

‘यथा स्नानं यथा भार्या वेदस्याध्ययनं यथा ।

तथैवोपासनं दृष्टं नोऽतिष्ठेत्तद्वियोगतः’ ॥

इति । सत्यां वैदिकानुष्ठानशक्तौ न स्मार्त्तमात्रेण पू-
तुष्येत् । तदाह स एव—

‘यो वैदिकमनादृत्य कर्म स्मार्त्तैतिहासिकम् ।

मोहात् समाचरेद्विप्रो न स पुण्येन युज्यते ॥

प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतं तथेतरत् ।

गुणनिष्ठः प्रधानं तु हित्वा गच्छत्यधोगतिम्’ ॥

इति । अशक्तं प्रति व्यास आह—

‘श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म स्मार्त्तं समाचरेत् ।

तत्राप्यशक्तः करणे सदाचारं लभेद्बुधः’ ॥

इति । होमं प्रशंसत्यङ्गिराः—

‘यो दद्यात् काञ्चनं मेरुं पृथिवीं च ससागराम् ।

तत् सायं प्रातर्होमस्य तुल्यं भवति वा न वा’ ॥

इति । होमान्ते भस्म धार्यम् । तदाह बृहस्पतिः—

‘नर्यं भस्माग्निहोत्रान्ते धार्यमेवाग्निहोत्रिभिः ।

अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यमौपासनसमुद्भवम्’ ॥

इति । ‘हुत्वा चैव तु भस्मना’ इत्यादि स्मृत्यन्तरं च ।

॥ इति होमप्रकरणम् ॥

१. All others except A. and D. read न तिष्ठेत्तद्वियोगतः. २. I. reads सस्यामपि. ३. I. reads परितुष्येत्. ४. All others except A. and I. read स्मार्त्तैतिहासिकम्. ५. I. reads श्रौतं कर्तुं न चेच्छक्तः कर्म. ६. All others except A. and I. read अप्यशक्तः. ७. A. and I. read सायं प्रातर्होमस्य. The metre of the verse according to our reading is not observed, but it is not of much importance. ८. The portion from होमान्ते to स्मृत्यन्तरं च is omitted by all others except A. and I.

तदेवं 'सन्ध्या स्नानं जपो होमः'— इत्यस्मिन्मूल-
वचने होमान्तानि कर्माणि निरूपितानि । तान्येतान्यष्टधा
विभक्तस्य दिनेस्य प्रथमभागे समापनीयानि । यद्यपि मध्याह्न-
स्नानादीनि निरूपितानि तथापि तेषां प्रातःस्नानादिप्रसङ्गेन
निरूपितत्वात् आद्यभागे न कर्त्तव्यता । दिवसस्याष्टधा
विभागं तत्र कर्त्तव्यविशेषं च देशो दर्शयति—

‘दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।

विभागेष्वेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः’ ॥

(द. स्मृ. २. ३-४)

इत्यादिना ।

अथ मूलवचनानुसारेण देवतापूजनं वक्तव्यम् । तच्च
पूजनं प्रातर्होमानन्तरम्—इति केचित् । तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम्’।

इति ।

१. D. omits दिनस्य. २. A. reads -नाभिहितत्वात्; while all others except D. read निरूपितानां. ३. All others except A. D. and H. omit दक्षः, but the following quotation we find in the Dakṣa Smṛiti. If the word दक्ष is omitted, the two verses in the quotation would appear to have been from the Parāśhar Smṛiti, but we do not find the same in that Smṛiti. ४. B. C. E. G. and H. read दिवसस्याष्टभागे, but it seems incorrect. ५. All others except A. and I. read विभागे-
ष्वेव for विभागेष्वेषु. ६. D. and I. read कर्त्तव्यम्, which is quite useless.
७. I. reads तथा च for तदाह; while D. omits the following—केचित्
तदाह मरीचिः—

‘विधाय देवतापूजां प्रातर्होमादनन्तरम् । इति.’

ब्रह्मयज्ञजपानन्तरम्-इत्यन्ये । तथा च हारीतः-

‘कुर्वीत देवतापूजां जपयज्ञादनन्तरम्’ ।

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘निष्पीड्य स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।

स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पत्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः’ ॥

(कू. पु. १.२.१८.१०)

इति । तत्र वयं जपयज्ञानन्तरं देवपूजां निरूपयिष्यामः ।
प्रातर्होमादनन्तरभावीनि ब्रह्मयज्ञान्तानि मूलवचनानुक्तान्य-
प्याह्निक क्रमप्राप्तत्वात्तान्युच्यन्ते । होमानन्तरकृत्यमाह दक्षः-

‘देवकार्यं ततः कृत्वा गुरु-मङ्गलवीक्षणम्’ ॥

(द. स्मृ. २. २३)

इति । मङ्गलमादर्शादि । तदुक्तं मत्स्यपुराणे-

‘रोचिनां चन्दनं हेम मृदङ्गं दर्पणं मणिम् ।

गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत् सदा बुधः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि-

‘स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-पूर्वाद्यालम्भनानि च’ ॥

(वि. पु. ३.११.२१)

१. D. reads

निष्पीड्य स्नानवस्त्राणि समाचम्य च वाग्यतः ।

देवतां पूजयेत्पुष्पैर्मन्त्रैः पुष्पैस्तथाऽम्बुभिः ॥.

२. I. reads ततः for तत्र, and B. C. F. and I. omit वयं. ३. D. and I. read होमानन्तरभावीनि. ४. D. reads आह्निककर्मत्वेन प्राप्तत्वात्.
५. C. and F. read कूर्मपुराणे; while B. D. E. G. and H. read only पुराणे.
६. B. C. and F. read रोचिना; while I. reads रोचनं. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads आर्चान्तश्च. ८. B. C. and F. read आदर्शाञ्जन-
९. C. D. and G. read -पूर्वाद्या-, which appears probably to be a mistake.

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘स्वमात्मानं तु पृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम्’ ।

इति । नारदो अपि—

‘लोके अस्मिन्मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येत् नमस्येदर्चयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथा ह्यायुर्न हीयते’ ॥

(ना. स्म. १७.५४-५५)

इति । मनुरपि—

‘अग्निचित् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः ।

दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः’ ।

इति । वामनपुराणे अपि—

‘होमं च कृत्वाऽऽलभनं शुभानां

तेतो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ।

दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्

धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ॥

मृद्गोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च

तैलं मधु ब्राह्मणकन्यकां च ।

१. H. and I. omits अपि. २. H. reads स्वात्मानं च, and G. स्वात्मानं तु. ३. The text of Nārada reads -दृश्येत्स्वयम्. ४. B. C. and F. read तस्य ह्यायुर्न हीयते; while the text of Nārada reads यथा ऽस्यायुः प्रवर्धते, and D. reads तथा ह्यायुर्हि वर्धते. ५. The text of the Vāman Purāṇa reads कृत्वा for ततः, and A. तथा for the same. ६. D. substitutes दुग्धं for दूर्वा, and the text of Vāman Purāṇa दूर्वा दधि सर्पिर्योदकुम्भम्, and B. C. E. F. G. दूर्वा च सर्पिर्दधि योदकुम्भम्. ७. B. C. E. F. G. and H. read तैलं ८. D. reads ब्राह्मणकन्यकां च

श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च
हुताशनं चन्दनमर्कविम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षं च समालभेत
ततश्च कुर्यान्निजजातिधर्मम् ॥

(वा. पु. १४. ३५-३६)

इति । भरद्वाजो ऽपि—

‘कण्डूय पृष्ठतो गां तु कृत्वा चाश्वत्थवन्दनम् ।
उपगम्य गुरुन् सर्वान् विप्रांश्चैवाभिवादयेत् ॥

इति । ब्राह्मणसमवाये प्रथमं कस्याभिवादनमित्याका

ङ्गायामाह मनुः—

‘लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाऽऽध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

(म. स्मृ. २. ११७)

इति । अभिवादनकाले स्वं नाम कीर्तयेदित्याह स एव

‘अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।
असौ नामा ऽहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
भोःशब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नो ऽभिवादाने’

(म. स्मृ. २. १२२-२४)

१. A. reads पृष्ठगां गां तु; while B. C. F. substitute तु in the place of
२. D. E. G. H. and I. substitute वा for च. ३. D. reads -

अभिवादनं पुरो विप्रं ज्यायांसमभिवादयेत्.

४. All others except A. omit Visarga and read भोःशब्दं.
reads स्वस्वनाम्नाभिवादनम्; while all others except A. and the text
Manu read स्वस्व for स्वस्य.

इति । 'अभिवादात्परं' इति अभिवादये-इति शब्दमुच्चार्य
पश्चादेतन्नामाऽहं भोः- इति शब्दमुच्चारयेदित्यर्थः । अभि-
वादनप्रकारमाहापस्तम्बः-

‘दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य ब्राह्मणो
अभिवादयेत् । उरःसमं राजन्यो मध्यसमं
वैश्यः नीचैः शूद्रः (१६) प्राञ्जलिः’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ६. १६-१७)

इति ! एकहस्तेनाभिवादनं निषेधति विष्णुः-

‘जन्मप्रभृति यत्किञ्चिच्चेतसा धर्ममाचरेत् ।
सर्वं तन्निष्फलं याति ह्येकहस्ताभिवादानात्’ ॥

(म. स्मृ. २. ११८)

इति । एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् । तदाह मनुः-

‘ऊर्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १२०)

इति । अभिवादितेन वक्तव्यामाशिषमाह स एव-

१. I. reads अभिवादयेत्. २. This verse is found in Manu, but three of the seven commentators on Manu has commented it. ३. Here our reading follows only A.; while all others read आपस्तम्बः for मनुः. We made a search for the verse in the Āpas-tamba' Dharma Sūtra and Smṛiti, but we have not found it therein. ४. Here all others except A. read मनुः for स एव, but if the above quotation from Manu then there is no necessity of the word मनुः here.

‘आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रो अभिवादने ।
 अकारश्चास्य नाम्नो ऽन्ते वाच्यः पूर्वक्षरः प्लुतः’ ॥
 (म. स्मृ. २. १२५)

इति । पूर्वमक्षरं यस्यासौ पूर्वक्षरः । पूर्वमक्षरं च सौम-
 र्थात् व्यञ्जनम् । स्वराणां स्वरपूर्वकत्वासम्भवात् । ततश्च
 अभिवादकनामगतो व्यंजननिष्ठो अन्तिमस्वरः प्लावनीयः ।
 अकारेणान्तिमस्वरमात्रमुपलक्ष्यते । अशेषनाम्नामकारान्त-
 त्वासम्भवात् । तथा च सति एवं प्रयोगो भवति, आयु-
 ष्मान् भव सौम्य देवदत्ता ३-इति । यस्तु प्रत्यभिवादन-
 प्रकारं न जानाति स नाभिवाद्य इत्याह स एव-

‘यो न वेत्त्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विदुषा यथा गूढस्तथैव सः’ ॥
 (म. स्मृ. २. १२६)

इति । यस्तु जानन्नपि न प्रत्यभिवादनं करोति तस्य दोषो
 भविष्यत्पुराणे दर्शितः-

‘अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।
 आशिषं वा कुरुश्रेष्ठ स याति नरकान् बहून्’ ॥
 इति । यमो ऽपि-

१. All others read आकार- except A. I. and the text of मनु. The reading appears better, but the commentators of Manu do not accept it. २. D. and G. read पूर्वक्षरप्लुतः. ३. I. reads नामस्य- for सामर्थ्यात्. ४. All others except A. and I. read आकारेण. ५. The intermediate portion between अशेषनाम्नामकारा- and ख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलान् (P. 325, L. 18) appears to be omitted in D. through writer's mistake.

‘अभिवादे तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति ।
 यदुष्कृतं भवेत्तस्य तस्माद्भागं प्रपद्यते ॥
 तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ।
 सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न हीयते ॥
 स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयादायुष्मानिति भूमिपः ।
 वर्धतामिति वैश्यस्तु शूद्रस्तु स्वागतं वदेत् ’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामयम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ॥ (१२७)
 परपत्नी तु या स्त्री स्यादसम्बन्धा च योनिः ।
 तां ब्रूयाद्भवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ’ ॥ (१२९)
 (म. स्मृ. २. १२७-१२९)

इति । ‘ज्यायांसमभिवादयेत्’ (म. स्मृ. २. १२२) इत्युक्तं
 त्रिक्रियता कालेन ज्यायस्त्वमित्यपेक्षिते आहं आपस्तम्बः—

‘त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति’ ।
 (आ. ध. सू. १. ४. १४. १३)

इति । मनुरपि—

‘दशाब्दाख्यं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
 त्र्यब्दपूर्वं श्रोत्रियाणामल्पेनापि स्वयोनिषु’ ॥
 (म. स्मृ. २. १३५)

१. F. reads भवेत्तस्य; while G. reads भवेद्यस्य. २. B. C. and F. read प्रत्यभिभाषी for पूर्वाभिभाषी. ३. E. reads अरां पिबेति. ४. A. reads ब्राह्मणं for ब्राह्मणः, and I. reads the whole verse as follows:—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयात् आयुष्मानिति राजानि ।

धनवानिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥.

५. H. omits this word. ६. G. reads -सखं. ७. E. and G. read अङ्गपूर्वं.
 ८. The text of Manu reads स्वल्पेनापि, and G. H. read मध्येनापि.

इति । समानपुरवासिनां दशाभिः वर्षैः पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्द-पूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान् । स्वयोनिषु भ्रात्रादिषु सर्वेषु स्वल्पेनापि वयसा पूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायानित्यर्थः ।

ननु—‘एते मान्याः’ (या. स्मृ. १. ३५) इत्यृत्विगादीनां याज्ञवल्क्येन पूज्यत्वाभिधानाद् यवीयसामपि तेषामभिवादनं प्राप्तं—इति चेत् । तन्न । प्रत्युत्थान-सम्भाषणाभ्यां मान्यत्वसिद्धिः । अत एव तेषामेनभिवाद्यत्वमाह गौतमः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां

तु यवीयसां प्रत्युत्थानाभिवादनम्’ ।

(गौ. स्मृ. ६. ४)

इति । अभिवादनं अभिभाषणम् । यथा च बौधायनः—

‘ऋत्विक्-श्वशुर-पितृव्य-मातुलानां तु

यवीयसां प्रत्युत्थानाभिभाषणम्’ ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. ४५)

१. H. omits कलाभृतां गीतादिविद्यावतां पञ्चाब्दपूर्वः सखा । श्रोत्रियाणां वेदाध्यायिनां त्र्यब्दपूर्वः सखा भवति । ततो अधिको ज्यायान्. This appears to be omitted through writer's mistake. २. I. omits गीतादि-. ३. G. and I. read -मभिवाद्यस्व- for -मनभिवाद्यस्व-. ४. D. and G., omit तु. ५. D. reads प्रत्युत्थानाभिभाषणम्. This reading is better, and if the same is taken there seems no necessity of the author's definition which he further gives of the word अभिवादनं. The text of Gautama reads प्रत्युत्थानमनभिवाद्याः. ६. I. reads तथा and omits च; while all others except A. read तदाह for यथा च. D. omits the whole quotation from तथा च..... to अभिभाषणम् । इति ।

इति । एतच्च ब्राह्मणविषयम् । तथा च शातातपः—

‘अभिवाद्यो नमस्कार्यः शिरसा वन्द्य एव च ।

ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु श्रीकामैः सादरं संदा ॥

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण क्षत्रियाद्याः कथञ्चन ।

ज्ञान-कर्म-गुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः ॥

अभिवाद्य द्विजः शूद्रं सचैलं ज्ञानमाचरेत् ।

ब्राह्मणानां शतं सम्यगभिवाद्य विगुह्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘सभासु चैव सर्वासु यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत ब्राह्मणान्नाभिवादयेत्’ ॥

इति । गुर्वादौ तूपसंग्रहणमाह गौतमः—

‘गुरोः पादोपसंग्रहणं प्रातः’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । गुरुराचार्यः । यतः स एवाह—

‘मातृ-पितृ-तद्वन्धूनां पूर्वजानां विद्यागुरूणां
तद्गुरूणां च’ ।

(गौ. स्मृ. १. १९)

इति । उपसङ्ग्रहणलक्षणं मनुराह—

‘व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः’ ॥

(म. स्मृ. २. ७२)

१. D. reads सर्वदा मुखा. २. H. and I. read गुर्वारोपसंग्रहणम्. ३. I. reads पूर्वजातानां.

इति । गुरोः सव्य-दक्षिणौ पादौ स्वकीयसव्य-दक्षि-
णाभ्यां पाणिभ्यां स्पष्टव्यौ इत्यर्थः । बौधायनो अपि—

‘श्रोत्रे’ संस्पृश्य मनः समाधायाधस्ताज्जान्वोरा पैज्ञाम् ।

(बौ. स्मृ. १. २. ३. २७)

इति । उपसंग्रहणं कुर्यादिति शेषः । एतच्च गुरुपत्नी-
नामपि कार्यम् । तथा च मनुः—

‘गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरुर्योषितः ।

असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिभाषणैः ॥ (२१०)

भ्रातृभार्योपसंग्राह्या सवर्णा हन्यह्न्यपि ।

विप्रोक्त्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः ॥ (२३२)

(म. स्मृ. २. १३२-२१०)

इति । एवमविशेषेणोपसंग्रहणे प्राप्ते कचिदपवादमाह स एव-

‘गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णविंशतिवर्षेण गुण-दोषौ विजानता । (२१२)

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोद्वर्तनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् । (२११)

(म. स्मृ. २. २११-२१२)

इति । किं तर्हि तत्र कर्तव्यमित्यपेक्षिते स एवाह—

१. पाणिभ्यां is omitted by all others except A. and I.
२. D. reads श्रोत्रं for श्रोत्रे. ३. The text of Baudhāyana (edited
by E. Hultsch) reads मनःसमाधानार्थम्, but this is a mistake, neither
the commentator on the text does allow this reading nor our
manuscripts follow it. ४. B. C. and F. read -रापीड्यम्. Here I. is
quite mistaken in adding the word उपसंग्रहणम् to the quotation of
Baudhāyana. ५. I. reads गात्रोत्सादन-, but except A. all others read
गात्रोद्वाहन-. ६. D. reads प्रकाशनम्.

‘कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥
विश्रोत्र्य पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन्’ ॥

(म. स्मृ. २. २१६-२१७)

इति । अभिवादने वर्ज्यानाह आपस्तम्बः—

‘न सोपानद्वेष्टितशिरा अनवहितपाणिर्वाभिवादयेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १४. २२)

इति । शङ्को अपि—

‘नोदकुम्भहस्तो अभिवादयेत् न भैक्ष्यं चरन्न
पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः न जपन्न देव-पितृ-
कार्यं कुर्वन् न शयानः’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘तथा विषमगतायाः गुरवे नाभिवाच्यम् । (१५)

तथा अप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न प्रत्य-

भिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः स्त्रियः’ । (२१)

(आ. ध. सू. १. ४. १५-२१)

१. G. reads विश्रोत्र्यपादग्रहणम्. २. A. and D. read अनवहितः. ३. C. and D. read अभिवाच्यते. ४. All others except A. and I. omit न. ५. D. reads रक्तपुष्पो न हस्तेनाद्यन्विम् for न पुष्पान्नहस्तो नाशुचिः. ६. G. omits through mistake—

‘न देव-पितृकार्यं कुर्वन् न शयानः’—इति । आपस्तम्बो अपि—‘तथा विषम-
गतायाः गुरवे नाभिवाच्यम् । (१५) तथाऽप्रयताय । (१९) अप्रयतश्च न
प्रत्यभिवदेत् । (२०) प्रतिवयसः—।

Except all others read विषमगताय गुरवे, but we follow the text of
pastamba Dharma Sūtra. ६. All others except A. D. and the text of
pastamba Dharma Sūtra read प्रत्यभिवदेत्. ९. D. reads पतिः सव-
स स्त्रियः, and the text of Apastamba Dharma Sūtra (edited by G.
Müller) reads पतिवयसः.

इति । तथा अन्यत्र स एवाह—

‘समित्-पुष्प-कुशा-ऽज्याम्बु-मृदन्नाऽक्षतपाणिकः ।

जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यस्तथा द्विजैः॥

पापण्डं पतितं ब्रौत्यं मर्हापातकिनं शठम् ।

नास्तिकं च कृतघ्नं च नाभिवादेत् कथञ्चन ॥

धावन्तं च प्रमत्तं च मूत्रोच्चारकृतं तथा ।

भुञ्जानमातुरं नार्हं नाभिवादेत् द्विजोत्तमः ॥

वमन्तं जृम्भमाणं च कुर्वतं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरसं चैव स्नास्यन्तं नाभिवादयेत् ॥

सुकृ-पाणिकमविज्ञातमशक्तं रिपुमातुरम् ।

योगिनं च तपःसक्तं कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

इति । शातातपो अपि—

‘उदक्यां स्रुतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।

अभिवाद्य द्विजो मोहादेहोरात्रेण शुद्ध्यति’ ॥

इति । ‘गुरोः पादोपसंग्रहणं’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो गुर

रित्याशङ्कयामाह मनुः—

१. I. reads -मृदन्नाक्षत-, but it does not give good sense. (G. reads -मृदन्नीक्षित- which is quite incorrect. २. All others except A. add इति after द्विजैः. ३. E. reads कात्यं. ४. D. reads उपपातकिनं त् for महापातकिनं शठम्, and E. substitutes शठम् for शठम्. ५. I. reads नाभिवाद्यात् which is grammatically incorrect. ६. D. substitutes चा in the place of नार्हं. ७. I. reads नाभिवाद्यात्. ८. B. C. E. (and H. read उन्मत्तं जृम्भमाणं च; while E. reads उन्मत्तं क्षपणं च. ९. B. C. D. E. F. G. and H. read -ममाज्ञातं for -मविज्ञातं. १०. I. reads ब्रह्मघातिनीम्. ११. Here I. only reads त्रिरात्रेण तु शुद्ध्यति. (A. reads अहोरात्रेण शुद्ध्यति.)

‘निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।

सम्भावयति चोन्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १४२)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति’ ।

(या. स्मृ. १. ३४)

इति । अध्यापनं विप्रविषयम् । निषेकादिकं तु सर्ववर्ण-
धारणम् । पितृव्यतिरिक्तानामौपचारिकं गुरुत्वमाह मनुः—

‘अल्पं वा बहु वा यस्य श्रुतस्योपकरोति यः ।

तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा’ ॥

(म. स्मृ. २. १४९)

इति । हारीतोऽपि—

‘उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामह-पितामहौ ॥

वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च पुंस्वेते गुरवः स्मृताः ।

१. D. reads चान्येन, and H. चानेन for चाक्षेन. २ इति is omitted by others except A. ३. I. reads क्रियां, but the text of Yājñavalkya does not follow this reading. ४. H. omits -वर्ण-; while I. reads पितृव्यतिरिक्तः सर्वसाधारणं which is a mistake of the Editor. ५. From औपचारिकं गुरु- to -सा मातुलानी (P. 332 L. 9) is omitted by E. ६. From मपीह to मातामह-पितामहौ in the next quotation is omitted by G. ७. From -रुं to ज्येष्ठो भ्राता in the next quotation is omitted by F. B. and C. read उत्तोपक्रियया; while H. reads श्रुतोपक्रियया. ८. B. C. E. and H. read तथा for तथा.

माता मातामही गुर्वी पितुर्मातुश्च सोदराः ॥

अश्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा धात्री च गुरुवत् स्त्रियैः ।

इति । अत्र पितृ-मातृग्रहणं तद्वदेते अपि मान्याः-इत्येत
दर्थम् । अत एवाह स एव—

‘अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्काय-कर्मभिः’ ॥

इति । व्यासो अपि—

‘मातामहो मातुलश्च पितृव्यः श्वशुरो गुरुः ।

पूर्वजः स्नातकश्चत्विङ् मान्यास्ते गुरुवत्सदा ॥

मातृष्वसा मातुलानी अश्वश्रुर्धात्री पितृष्वसा ।

पितामही पितृव्यस्त्री गुरुस्त्री मातृवच्चरेत्’ ॥

इति । मंनुरपि—

‘पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्यां च स्वसर्यपि ।

मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी । (१३३)

उपाध्यायान् दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता ।

सहस्रं तु पितृन् माता गौरवेणातिरिच्यते’ ॥ (१४५)

(म. स्मृ. २. १३३-१४५)

इति । यत्तु—

१. I. reads सहोदराः for च सोदराः. २. B. C. D. F. G. H. and I. read गुरुवः स्त्रियाम् ३. The portion from अनुवर्त्तनमेतेषां to गुरुवत्सदा in the next quotation is omitted by B. C. and F. ४. A. and D. read मातामही for पितामही. ५. D. omits मंनुरपि. ६. G. reads वृत्तमातिष्ठन. ७. B. C. E. F. and H. read उपाध्यायादशाचार्यः; while D. and G. read उपाध्यायादशाचार्याः. ८. Here our reading follows A. and the text of Manu, but all others read पितुर्माता. ९. H. reads गौरवेभ्योऽतिरिच्यते.

‘द्वौ गुरू पुंषस्येह पिता माता च धर्मतः ।

धैरा गुरुतरा तावन्माता गुरुतरा ततः ॥

तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनान् ।

अभावे बीजिनो माता तदभावे तु पूर्वजः’ ॥

इति पुराणवचनं तन्निषेकादिसमस्तसंस्कारपूर्वकाध्यापकपि-
तृविषयम् । अन्यथा ‘मातैव गरीयसी’ इति वचनं विरुद्धेत् ।

तस्या गरीयस्त्वमुपपादयति व्यासः—

‘मासान् दशोदरस्थं यो धृत्वा शूलैः समाकुला ।

वेदनाविविधैर्दुःखैः प्रसूयेत विमूर्च्छिता ।

प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् मन्यते सुतवत्सला ।

कस्तस्यानिष्टकृतिं कर्तुं शक्तो वर्षशतैरपि’ ॥

इति । ‘उपाध्यायान् दशाचार्यः’—इति यदुक्तं तत्रोपा-
ध्यायाचार्ययोर्लक्षणमाह मनुः—

‘एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यथं वा पुनः ।

यो अध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ (१४१)

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते’ ॥ (१४०)

(म. स्मृ. २. १४१—१४०)

इति । आचार्योऽपि पितृ-मात्राद्यपेक्षया गरीयानेव । तदाह
स एव—

१. I. reads पिता गुरुतरस्तद्वन्माता गुरुतरा तथा, and D. omits the whole line. २. D. omits -समस्त-. ३. B. C. and F. substitute सा for वा. ४. I. reads ततोऽपि for वेदना. ५. The text of Manu substitutes अपि for अय, and D. reads वेदाङ्गस्त्वापि for वेदाङ्गान्यथ. ६. B. C. E. F. G. and H. substitute च for तु.

‘उत्पादक-ब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. १४६; वि. स्मृ. ३०. ४)

इति । यस्तु बालो अपि वृद्धमध्यापयति सो अपि तस्य ग
यानिति स एवाह—

‘बालो अपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति मन्त्रदः॥ (१५०)

अध्यापयामास पितृन् शिगुराङ्गिरसः कविः ।

पुत्रका इति होवाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ (१५१)

ते तमर्थमपृच्छन्त देवानागतमन्यवः ।

देवाश्चैतान् समेत्याचुर्न्याय्यं वः शिगुरुक्तवान्॥ (१५२)

अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।

अज्ञं हि बालमित्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदम्॥ (१५३)

न हायनेर्न पालितेर्न वित्तेर्न न बन्धुभिः ।

ऋषयश्चक्रिरे धर्मं यो ऽनुचानः स नो महान्॥ (१५४)

(म. स्मृ. २. १५०-१५४)

इति । तथा च विष्णुः—

‘बाले समानवयसि अध्यापके गुरुवद्वर्तेत’ ।

(वि. स्मृ. २८. ३१)

१. D. reads विप्रेभ्यः. २. D. reads अचिराङ्गिरसः, but the text of Manu does not follow this reading. ३. B. C. D. E. F. and G. read चैतान्. ४. B. C. D. E. F. G. and H. read अज्ञो हि बाल इत्याहुः पितेत्येव च मन्त्रदः. ५. B. C. D. E. F. and G. read वित्तेः; while I. reads वृत्तेन. ६. From धर्मं to गुरुवद्वर्तितव्यमित्यभिहितं पुराणसारे is omitted by F. ७. The text of Vishnu Smṛiti reads बालं समानवयसि वाध्यापके गुरुपुं गुरुवद्वर्तेत. ८. D. reads गुरुवद्वर्त्तिः; while I. reads गुरुवद्वर्तितव्यम्.

इति । ज्येष्ठेभ्रातर्यपि गुरुवद्वर्त्तितव्यमित्यभिहितं पुरा-
णसारे-

‘ज्येष्ठो भ्राता पितृसमो मृते पितरि भृमुगः ।
कृनिष्ठास्तं नमस्येरन् सर्वे छन्दोनुवर्त्तिनः ॥
तमेव चोपजीवेरन् यथैव पितरं तथा’ ।

इति । मनुष्ये-

‘पितृवत् पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठो भ्राता यवीयसः ।
पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् यथैव पितरं तथा’ ॥

इति । परमगुरावपि तथैवेत्याह स एव-

‘गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । आचार्यानुज्ञामन्तरेण मानुलादीन् असमावृत्तो ना-
भिवादयेदित्याह स एव-

‘न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरून् अभिवादयेत्’ ।

(म. स्मृ. २. २०५)

इति । समावृत्तस्य तु नानुज्ञाऽपेक्षा । तदाहापस्तम्बः-

‘समावृत्तेन सर्वे गुरव उपसंप्राह्याः प्रीत्य च समागमे ।’

(आ. ध. सू. १. ४. १४. ७-८)

१. B. C. and F. read ज्येष्ठेभ्रातर्य; while G. reads भ्रष्टेभ्रातर्य for ज्येष्ठे. २. I. reads छन्दोनुवर्त्तिनः which seems to be incorrect. ३. G. reads जीव्येरन्, but this form is not correct. ४. एव is omitted by all others except A. ५. G. reads तथाऽभिसृष्टो; while all others except A. I. and the text of Manu read न चानिसृष्टो. ६. All others except A. D. I. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra omit च. ७. B. C. E. F. G. and H. read समागते for समागमे.

‘आचार्य-प्राचार्यसन्निपाते प्राचार्यमुपसं-
गृह्याचार्यमुपजिघृक्षेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. २. ८. ११)

इति । अभिवादनं प्रशंसति स एव—

‘अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसंविनः ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते ह्यायुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ।

इति ।

(म. स्मृ. २. १२१)

॥ इत्यभिवादनप्रकरणम् ॥

अथ द्वितीयभागकृत्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते’ ।

(द. स्मृ. २. २६)

इति । कूर्मपुराणे—

‘वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः’ (५५)

जपेदध्यापयेच्छ्रित्यान् धारयेद्वै विचारयेत् ।

अवेक्षेत च शास्त्राणि धर्मादीनि द्विजोत्तमाः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ५५-५६)

१. D. and the text of Āpastamba Dharma Sūtra read उपसंजिघृक्षन्-
चार्यम्, and B. C. E. F. H. and I. read आचार्यमुपजिघृक्षेत्, while G. omits
-प्राचार्य- and reads the whole sentence as follows:—आचार्यसन्निपाते
आचार्यायोपसंगृह्य आचार्यस्तु यं यं जिघृक्षेत्. २. The author appears to
quote this verse from the Āpastamba, but we do not find it in that
work. The sentence ‘अभिवादनं प्रशंसति स एव’ which is the ground for
us to think that the next verse is from the Āpastamba is omitted by
G. ३. A. has before this word वेदाभ्यासकालनिर्णयमुखेन. ४. I. reads
कूर्मपुराणम्. ५. The text of the Kūrma Purāṇa reads अवेक्षेताय-
६. All others except A. and the text of the Kūrma Purāṇa read द्विजो-
त्तमः, but the use of the word in the plural is more correct.

इति । वेदाभ्यासं प्रशंसति मनुः—

‘वेदमेव वेदाभ्यस्येत् तपस्तपस्यन्दिजोत्तमः ।

वेदाभ्यासो हि विप्रस्य तपः परमिहेच्यते ॥ (१.६६)

ऋषि-देव-मनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।

(म. स्मृ. २. १.६६-१.६७)

इति । व्यासो अपि—

‘नान्यतो ज्ञायते धर्मो वेदादेवैव निर्वभौ ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धर्मार्थं वेदमाश्रयेत् ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव द्विजातीनां निश्चयसकरः परः’ ॥

(या. स्मृ. १. ४०)

इति । तथा वेदविहीनस्य सर्वक्रियावैफल्यं मनुर्दर्शयति—

‘यथा षण्ढो ऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।

यथा चाज्ञे ऽफलं दानं तथा विप्रो ऽनुचो ऽफलः’ ॥

(म. स्मृ. २. १५८)

इति । एतस्मिन्नेव भागे कृत्यान्तरमाह दक्षः—

‘समित्-पुष्प-कुशादीनां स कालः समुदाहृतः’ ।

इति ।

(द. स्मृ. २.२८)

॥ इति द्वितीयभागकृत्यम् ॥

१. I. reads सम्भरयेत्. २. D. E. G. H. and I. read तपस्तप्त्वा. ३. D. omits the portion from ऋषि. to शुभानां चैव (in line 10). ४. I. reads नान्यो ज्ञायते धर्मो वेदादेव स निर्वभौ. ५. B. C. E. F. and H. read राज्ञे for चाज्ञे; while G. reads राज्ञा. ६. I. reads अस्मिन्. ७. I. substitutes गर्गः for दक्षः, but it seems to be a mistake.

अथ तृतीयभागकर्त्तव्यम् । तत्र दक्षः—

‘तृतीये च तथा भागे पोष्यवर्गार्थसाधनम्’ ।

(द. स्मृ. २. २९)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘उपेयादीश्वरं चाथ योगे-क्षेमप्रसिद्धये ।

साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थं ततो द्विजः’॥

(कू. पु. १. २. १८. ५७; या. स्मृ. १. १०८)

इति । पोष्यवर्गश्च दक्षेण दर्शितः—

‘माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ।

अभ्यागतो ऋतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः’॥

(द. स्मृ. २. २९)

इति । यात्रार्थं धनसाधनं यथावृत्तिं कार्यम् । तथाऽऽह

मनुः—

‘यात्रामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अहेतुना शरीरस्य कुर्वीत धनपञ्चयम्’॥

(म. स्मृ. ४. ३)

इति । अगर्हितानि कर्माणि अध्यापनादीनि । तानि च

१. A. has धनार्जनप्रकरणम् before this word. २. F. omits कूर्म-पुराणेऽपि; while I. reads कूर्मपुराणम्. ३. G. and I. read योग-क्षेमार्थ-प्रसिद्धये. ४. The text of the Kūrma Purāṇa reads द्विजोत्तम for मतो द्विजः. ५. Except A. and I. all others omit च. ६. B. C. E. F. G. and H. read दीनः for दीनः; while the text of Dakṣa reads दीना समाश्रिताः. ७. The text of Dakṣa substitutes अन्यः for अग्निः. ८. D. I. and the correction in H. read यत्रार्थ for यात्रार्थ; while E. and G. substitute only पात्र- for the same. ९. Except A. D. and I. all others omit च निरूपितानि, but the words निरूपितानि appear in the marginal correction in H.

नेरूपितानि । ननु-ब्राह्मणस्यैवैतानि कर्माणि न क्षत्रिय-
वैश्याः । तदाह मनुः-

‘त्रयो धर्म्मा निवर्त्तेरैन् ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।

अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ (७७)

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः’ ।

(म. स्मृ. १०. ७७-७८)

इति । अतो न तयोराध्यापनादिरर्जनोपायः । बाढम् ।
अत एवापायान्तरं तेनैवोक्तम्-

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७९.)

इति । वणिक् वाणिज्यम् । पशुः पशुपालनम् । याज्ञव-
ल्क्यो ऽपि-

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम् ।

कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । उपायान्तराण्याह मनुः-

‘सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११९)

१. A. निवर्त्तेन्ते. २. B. C. E. F. G. and H. read पशुकृषी. ३. G. and H. read पशुपाल्यं, which is incorrect. ४. B. C. and F. read योगाश्च.

इति । दायो ऽन्वयागतं धनम् । लाभो निधिदर्शनम् ।
 दाय-लाभ-क्रयान्वयागमाश्चतुर्णां वर्णानाम् । जयः क्षत्रिय-
 स्यैव । प्रयोगो वृद्धयर्थं धनप्रदानम् । कर्मयोगः कृषि-वाणि-
 ज्यम् । प्रयोग-कर्मयोगौ वैश्यस्यैव । सत्प्रतिग्रहो विप्रस्यैव ।
 कूर्मपुराणे अपि—

‘द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः ।
 अध्यापनं याजनं च पूर्वस्याहुः प्रतिग्रहम् ॥ (२)
 शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः । (१०)
 असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः ।
 शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः । (११)
 अमृतेनाथ वा जीवेत् मृतेनाप्यथ वापि ।
 अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षं तु याचितम् ॥ (१२)
 (कू. पु. १. २. २५. २-१२)

इति । मनुरपि—

‘ऋता-ऽमृताभ्यां जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा ।
 सत्यानृताभ्यामपि वा न श्रवृत्त्या कथञ्चन ॥

१. B. C. F. and H. read न्यायागतं; while D. reads स्वयमागतम्. २. G. omits निधिः. ३. I. omits वर्णानाम्. ४. Except A. and the text of Kūrma Purāṇa others read शिलोञ्छेनाप्युपाख्यान् गृहस्थः साधकः स्मृतः, but it seems incorrect. ५. Here we follow A. and the text of Kūrma Purāṇa; while others read अमृतेनापि जीवेत् मृतेन प्रमृतेन वा, but as प्रमृत is not explained in the next line in which मृत and अमृत are explained, it seems that the latter reading is not thought proper by the author. ६. The text of Manu reads जीवेत्.

ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

(म. स्मृ. ४. ४-६)

इति । पतितपरित्यक्तैककणोपादानमुञ्छः । शाल्यादेर्नि-
 पतितपरित्यक्तवल्वरीग्रहणं शिलम् । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘कुशूल-कुम्भीधान्यो वा व्याहिकोऽश्वस्तनो ऽपि वा ।
 जीवेद्वा ऽपि शिलोञ्छेन श्रेयानेषां परः परः’ ॥

इति । कुशूलं कोष्ठकं तद्गृहितधान्यसञ्चेता कुशूलधान्यः ।
 व्यहपर्याप्तधान्यसञ्चेता व्याहिकः । न श्वस्तनचिन्ताऽप्यस्ती-
 त्यश्वस्तनः सद्यःसम्पादक इत्यर्थः । एतेषां अश्वस्तनान्तानां
 वृत्तयो मनुनोक्ता वेदितव्याः । तथा ऽह—

‘षट्कर्मेको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
 द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीव्यते’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९)

१. B. C. D. E. F. G. and H. substitute प्रोक्तं for ज्ञेयं.
 २. E. G. and H. omit अमृतं स्यादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्ष्यम्, and
 read ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम्. The omitted portion appears,
 however, in the marginal correction of H. ३. D. and I. read
 प्रोक्तं for भैक्ष्यं. ४. H. and I. read-विख्याता; while others except A.
 D. and the text of Manu read -ख्याता. ५. पतितपरित्यक्तैककणो-
 पादानमुञ्छः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवल्वरीग्रहणं शिलम् is found only
 in A. and I., but it is not found in any other manuscript. ६. B.
 C. and F. read आहिको, and D. E. G. H. read व्याहिको. ७. The
 portion from कुशूल- to जीव्यते इत्यर्थः (p. 342, l. 4) is omitted by all
 others except A. and I.

इति । अयमर्थः—एकः कुशूलधान्यो याजनादिषट्कर्मा भवेत् । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यो याजनाध्यापन-प्रतिग्रहे-र्वर्त्तेत । एकस्तृतीयस्त्याहिकः प्रतिग्रहेतराभ्याम् । चतुर्थस्त्वश्व-स्तनो ब्रह्मसत्रेणाध्यापनेन जीव्यते इत्यर्थः* । गृध्रवृत्तिस्तृश-नसा दर्शिता—

‘गृध्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पानि वा ऽध्यथ ।

विक्रयः सर्वपण्यानां गृध्रकर्मैत्युदाहृतम्’ ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘गृध्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीविद् द्विर्जातिहितमाचरन्’ ॥

(या. स्मृ. १. २०)

* अत्र मेधातिथिरेवं व्याचक्ष्यो—एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यात् एकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैरुच्छ-शिलायाचित-कृषि-वाणिज्यैः षट्कर्मा भवति षड्भिर्जीवति । अन्यो द्वितीयः कुम्भीधान्यकः कृषि-वाणिज्ययो-निन्दितत्वात् । तस्याग्रे उच्छ-शिल-याचितायाचितानां मध्यादिच्छात-न्निर्भिर्वर्त्तेत । एकस्तृतीयो ऽयाचितलाभं विहाय उच्छ-शिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्त्तेत । चतुर्थः पुनरश्वस्तनिको ब्रह्मसत्रेण जीवति । ब्रह्मसत्रं शिलोच्छयोरन्यतरा वृत्तिः । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततभवताम-त्रमित्याह । कुल्लुकभट्टस्तु—एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहु-पोष्यवर्गः स प्रकृतैर्ऋतायाचित-भैक्ष-कृषि-वाणिज्यैः पञ्चभिस्तेन चैवेत्यने-नैव चशब्दसमुच्चितेन कुर्मादिनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मा भवति षड्भिरेतैर्जीवति—इति व्याचकार ।

१. I. reads वापि च. २. D. reads -वर्णानां; while I. reads -वस्तूनां.
३. B. C. F. G. and H. read -कर्माद्युदाहृतम्; while D. and E. read कर्म
उदाहृतम् ४. D. reads द्विजादि.

इति । अजीवन्निति छेदः । हारीतो अपि—

‘गृध्रधर्मो द्विजातिशुश्रूषाद्यवर्जनं क-
लत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारो-
दहन-पण्यापण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृ-
त्य-गीत-वेणु-वीणा-मृदङ्गवादनानि’ ।

इति ।

॥ इति तृतीयभागकृत्यम् ॥

अथ चतुर्थे भागे कर्त्तव्यमुच्यते । तत्र दक्षः—

‘चतुर्थे तु तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्’ ॥

(द. स्मृ. २. ३६)

इति । मध्याह्नस्नानविधिस्तु प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितः ।

अथ ब्रह्मयज्ञविधिः । तस्य स्वरूपं तैत्तिरीयब्राह्मणे दर्शितम् ।

‘यत् स्वाध्यायमधीयते कामप्यृचं यजुः

साम वा तत् ब्रह्मयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । लिङ्गपुराणे अपि—

‘स्वशाखाध्ययनं विप्र ब्रह्मयज्ञ इति स्मृतः’ ।

(लिं. पु. १. २६. १६)

इति । तस्य कालमाह बृहस्पतिः—

१. I. reads गृध्रस्य. २. D. E. and G. read -शुश्रूषावर्जनं. ३. B. C. F. and L. read -पण्यापण्यव्यवहार- for -पण्यापण्यव्यवहार-. ४. D. omits वीणा-. ५. B. C. F. and G. read यः for यत्. ६. H. reads -मधीतैका-. ७. E. omits यज्ञः. ८. D. omits अपि.

‘स चार्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ।

वैश्वदेवावसाने वा नान्यदर्ते निमित्ततः’ ॥

इति । अत्र वैश्वदेवशब्देन मनुष्ययज्ञान्तं कर्म विवक्ष्यते । यतः कूर्मपुराणे अभिहितम्—

‘यदि स्यात्तर्पणादार्वाक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।

कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु ततः स्वाध्यायमोरभेत’ ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०४)

इति । श्रुतिश्च दिग्देश-कालानाह—

‘ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि

ग्रामाक्षिणदिशि उदीच्यां प्रागुदीच्या-

र्मच्छदिदर्शने चोदित आदित्ये’ ।

इति । अच्छदिदर्शने इत्यनेन शब्देन देशविशेषो लक्षितः । छदिर्गृहाच्छादनं तृण-कटादि यत्र न दृश्यते तत्रत्यर्थः । उदिते आदित्ये इत्यनेनोदयात् प्राचीनं कालं निर्धार्यते । न तूद्यानन्तर्यं विधीयते । तस्य ह्येवकालत्वात् । मनुष्ये देशादीतिकर्तव्यतामाह—

‘अपां समीपे नियतो नैत्येकं विधिमास्थितः ।

सावित्रीर्मध्यधीयीत गत्वाशरण्यं समाहितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०४)

१. A. B. C. E. and F. read नान्यदन्ते; while I. reads नान्यदा तु. २. G. I. and the text of Kūrma Purāṇa read -माश्चरेत्. ३. B. C. E. F. read -कालानाह; while II. omits -काल-. ४. II. वच्छदिर्देश उदीच्यां प्रागुदीच्यां चोदित आदित्ये. I. -वच्छदिर्देश, &c. ५. D. and I. read अच्छदिर्देश-; while II. reads अच्छदिर्देश-. ६. B. C. F. omit यत्र. ७. I. adds सूर्य- before उदयान. ८. I. reads निषधयति. ९. I. reads नैत्येकं through mistake. १०. I. -मध्यधीयीत.

इति । उपवीतादीति कर्त्तव्यतां श्रुतिराह—

‘दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्ताववनिज्य

त्रिराचमेत् द्विः परिमृज्य सकृदुपसृज्य शि-
रश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य’ ।

इति ।

‘दर्भाणां महदुपस्तीर्थोपस्थं कृत्वा
प्राणामीनः स्वाध्यायमधीर्यात’ ।

इति च ।

दक्षिणोत्तरे पाणी पादौ कृत्वा
सपवित्रावांमिति प्रतिपद्यते’ ।

इति च ।

‘त्रीनेव पायुङ्क्त भृभुवः स्वर’ ।

इति च ।

‘अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह
पच्छो ऽर्द्धशं नवानम्’ ।

इति च ।

‘ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीर्याति दिवा नक्तं च’ ।

इति च ।

‘हस्ताशौच आह्वय उतारण्यवल
उत वाचोदतिष्ठन्नत ब्रजन्नुतासीन
उत शयानो ऽधीर्यातेव स्वाध्यायम्’ ।

१. D. G. and I. read आचामेत्. २. G. reads वि for द्वि. ३. D. reads -त्तरेण. ४. B. and C. read सवांम्, while F. सवांनम्. ५. D. and G. substitute वा for च.

इति च ।

‘मध्यन्दिने प्रवलमधीयीत’ ।

इति च ।

‘नमो ब्रह्मणे इति परिधानीयां त्रिरन्वाहा ^{ऽऽप} उप-
स्पृश्य गृह्णति । ततो यत्किञ्चिद्दाति सा दक्षिणा’ ।

इति च ।

दक्षिणतः प्रदक्षिणं कृत्वेत्यर्थः । तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

‘प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ।

दर्भेषु दर्भपाणिभ्यां संहताभ्यां कृताञ्जलिः ॥

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्’ ।

इति । शौनकस्त्वितिकैर्त्तव्यान्तरमाह—

‘प्राणायामैर्दग्धदोषः शुक्लाम्बरधरः शुचिः ।

यथाविध्यप आचम्य ओरेहिर्दर्भसंस्तरम् ॥

पवित्रपाणिः कृत्वा तु उपस्थं दक्षिणोत्तरम्’ ।

इति । उदाहृतश्रुतौ सरुदुपस्पृश्येत्यस्यानन्तरं सव्यं पाणिं
पादौ प्रोक्षेदित्यध्याहर्त्तव्यम् । उत्तरस्मिन् फलवाक्ये तथा
ऽनुक्रमणात् ।

‘येत् त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद् द्विः

परिमृजति तेन यजूंषि यत् सरुदुपस्पृशति

तेन सामानि यत् सव्यं दक्षिणं पाणिं पादौ

प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदय-

१. D. and G. reads -कर्त्तव्यान्तर- . २. D. reads आहरेत्. ३. B. C. F. and G. omit यत्. ४. B. C. E. F. and G. read त्रिराचामयते; while L. त्रिराचामति. ५. All others except B. C. and F. omit दक्षिणं.

मालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्
पुराणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीः प्रीणाति' ।
इति । दर्भाणामित्यादिश्रुत्यर्थः शौनकेन दर्शितः—
'प्राग्वोदग्वा ग्रामान्निष्क्रम्याप आपुत्य शुचौ
देशे यज्ञोपवीत्याचम्याक्लिन्नवासा दर्भाणां
महदुपस्तीर्य प्राकूलानां तेषु प्राङ्मुख उपवि-
श्योपस्थं कृत्वा दक्षिणोत्तरौ पाणी पौदौ स-
न्धाय पैवित्रवन्तौ व्यावा-पृथिव्योः सन्धिमी-
क्षमाणः संमील्य वा यथायुक्तमात्मानं मन्येत
तथायुक्तो ऽधीयीत स्वाध्यायमोर्पूर्वा व्याह-
तयः सावित्रीमन्वाह पच्छो ऽर्धर्चशः सर्वा-
मिति तृतीयमिति शौचः ।

इति । शौचः शुचैः पुत्रः आह्वेय एवं नामक ऋषिरित्याह ।
आत्मेति श्रुतेः संबंधः ।

'ग्रामे मनसाऽधीयीत उत प्रबलेऽरण्ये ।
मनसा ऽधीयीत उत वा दिवा नक्तं वा
तिष्ठन् व्रजन्नासीनः शयानो वा' ।

सर्वथा स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वद्वाशक्त्या प्रधानं परि-
त्याज्यमित्यर्थः । ब्रह्मयज्ञे जप्यं आश्वमेधिके दर्शितम्—
'वेदमादौ समारभ्य तथोपर्युपरि क्रमात् । यद-
धीतेऽन्वहं शक्त्या तत् स्वाध्यायं प्रचक्षते ॥

१. Except A. D. and I. all others omit आदि-. २. G. omits पाशौ,
and E. adds after पाशौ, तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः. ३. G. adds the
portion विज्ञायते ऽपि वा एष ओषधीनां रसो बहर्भाः सरसमेव तद्गृह्य करोति,
after पैवित्रवन्तौ. ४. From ओर्पूर्वा- to प्रबले ऽरण्ये the intermediate
portion is omitted in I. ५. B. C. E. F. and G. read बधो- for तथो-.
६. I. reads बधधीतान्वहं. ७. I. reads स्वाध्यायः.

ऋचं वा ऽथ यजुर्वा ऽपि सामगांधामथापि वा ।
इतिहास-पुराणानि यथाशक्ति न हापयेत् ॥
(वृ. गौ. स्मृ. ८. ६६-६७)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘वेदार्थ-पुराणानि सतिहासानि शक्तितः ।
जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् ॥
(या. स्मृ. १. १०१)

इति । ग्रहणाध्ययनवत् ब्रह्मयज्ञाध्ययनस्यानध्यायदिनपु
परित्यागप्राप्तौ मनुराह—

‘वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
नानुरोधो ऽस्त्यनध्यायं हाममन्त्रेषु चैव हि ॥
नैत्यके* नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसर्वं हि तत् स्मृतम् ।
ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥
(म. स्मृ. २. १०५-१०६)

* अत्र मेधातिथिः— ‘पूर्वविधिषो ऽयमर्थवादः । एतेन हेतुना नैत्यके
नास्त्यनध्यायः । यतो ब्रह्मसत्त्वं तत्स्मृतं सततप्रवृत्तं सत्तम् । यथा स
हस्रसंवत्सरादिसत्त्वं न कदाचित् विच्छिद्यत इत्यतः सत्त्वमेवमिदमपि
ब्रह्माध्ययननिर्वर्त्य ब्रह्मसत्त्वत्वाच्च न कदाचिद्विच्छेत्तव्यम् । विच्छेदे
हि सत्त्वं न स्यात् । सत्त्वत्वमिदानीं रूपकभङ्गा योजयति । ब्रह्माध्यय
नाहुतिहुतम् । अन्यत्सत्त्वं सोमाहुत्या हूयते । जुहोतिरनिवृत्तौ वर्तते
अनेकार्थत्वाद्वातूनां ब्रह्मशब्देन तद्विषया ऽध्ययनक्रिया लक्ष्यते । ब्रह्मा
ध्ययनमाहुतिरिव इति ‘उपमितं व्याघ्रादिभिः (पा. सू. २. १. ५६) इति
समासः । अनध्याये यदध्ययनं तेन वषट्कृतं यथा याज्यान्त अविच्छेदे
वषट्कारेण क्रियत एवं चतुर्दश्याद्यनध्यायाध्ययनं वषट्कारस्थानीयम्
वषट्शब्देन वषट्शब्दो लक्ष्यते’ इति । नन्दनस्तु—‘अधीयत इत्यध्याये
याज्यापुरो ऽनुवाक्यादिः वषट्कृतं वषट्कारः ताभ्यां रहितं अनध्यायवष
ट्कृतं’ इत्याह । कदाचिदत्र लेखकप्रमादो ऽपि सम्भवति ।

१. I. reads सामार्थवमथापि. २. I. reads नैत्यके through mistake. ३.
I. reads नैत्यके through mistake. ४. G. reads पुषं—

इति । ब्रह्मैवाहुतिर्ब्रह्मं तेन हुतम् । अधीयते इत्यध्यायो
याज्यादिमन्त्रसमूहः । तेन वषट्कारेण च सहितं हुतम् ।
यतो नास्यनध्यायः । अत एव श्रुतिरनध्यायविशेषाननूद्य
तेषु जपं प्रशंसति—

‘यं एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने
स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायाव-
मावास्यायां स्वाध्यायमधीति तप एव
तत् तप्यते तपो हि स्वाध्यायः’ ।

इति । तेष्वनध्यायेष्वल्पमेव पठनीयम् । तदाह्नापस्तम्बः—

‘अथ यदि वातो वायात् स्तनयेद्वा विद्योतित वा स्व-
स्फूर्जेद्वैकां वर्चमेकं वा यजुरेकं वा सामाभिव्याहरेत्’ ।

(आ. ध. सू. १. ४. १२. ५)

इति । आत्म-देशयोरशुचित्वे ब्रह्मयज्ञो वर्जनीयः तथा
च श्रुतिः—

‘तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायो यदात्मा शु-
चिर्यज्ञेशः’ । इति । ब्रह्मयज्ञं प्रशंसति श्रुतिः—

१. G. reads -संख्येन हुतम् for -ब्रह्मं तेन हुतम्. २. All others except A. and I. read रहितं for सहितं. The commentator Nandana on Manu follows this reading. ३. B. C. and F. add अपि after तेषु. ४. I. reads प्रशंसति. ५. D. reads स for य. ६. B. C. F. and H. omit वाया. ७. B. C. E. F. G. H. and I. read विद्योतने. ८. I. adds तथा before अवस्फूर्जति; while B. C. E. F. G. and H. read स्फूर्जति-कामृचम् for स्वस्फूर्जति-कामृचम्, and I. -वकामृचम्. and D. स्फूर्जति-कामृचम्. ९. D. reads सामाऽधि.

‘उत्तमं नाकमधिरोहति^{१२} उत्तमः समानानां
भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां
ददत् स्वर्गं लोकं जयति’ ।

तावन्तं लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चाप-
मृत्युं जयति । ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति’ ।

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्यामुयात् फलम् ।

त्रिवित्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमभुते’ ॥

(या. स्मृ. १. ४७-४८)

इति ।

॥ इति ब्रह्मयज्ञप्रकरणम् ॥

अथ तर्पणविधिः । तत्र वसिष्ठः—

‘ऋक्-सामाथर्ववेदोक्तान् जप्यमन्त्रान् यजुषि च ।

जप्त्वा चैवं ततः कुर्याद्विंशति-पितृतर्पणम्’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकीं जपेत् ।

जप्त्वा ऽथ प्रणवं त्रिंशति ततस्तर्पणमाचरेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

१. D. omits अधि-. २. B. C. E. F. G. and H. add इति after अधिरोहति. ३. D. and I. read स्वर्गलोकं. ४. D. omits the following— जयति । तान् लोकं जयति । भूयांसं चाक्षय्यं चापमृत्युं जयति. ५. B. C. E. F. G. and I. add पुनर् before मृत्युम्; while E. reads वा पाप्मानं मृत्युं for चापमृत्युं. ६. I. omits त्रि through mistake. ७. A. and D. read जपिस्त्रैवं. ८. A. B. C. E. F. G. read चापि for वाऽपि. ९. B. C. and F. omit विष्णुपुराणेऽपि.

‘शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षि-पितृतर्पणम् ।
 तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 तेयर्षीणां यथान्यायं सकृच्चापि प्रैजापतेः ॥
 पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते’ ।

(वि. पु. ३. ११. २६-२८)

इति । व्यासः—

‘एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः ।
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियश्चैकैकमञ्जलिम्’ ॥

इति । आग्नेयपुरा—

‘प्रागग्नेषु सुरांस्तर्पेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः ।
 पितॄस्तु दक्षिणाग्नेषु चैकं-द्वि-त्रिजलाञ्जलिन्’ ॥

इति । अत्र अञ्जलिसङ्ख्या यथाशाखं व्यवतिष्ठते । यत्र
 शाखायां न सङ्ख्यानियमः श्रुतः तत्र विकल्पः । तत्रैव
 ब्रह्मसूत्रविन्यासविशेषो दर्शितः—

‘सव्येन देवकार्याणि वामेन पितृतर्पणम् ।
 निवीतेन मनुष्याणां तर्पणं संविधीयते’ ॥

इति । सव्येनोपवीतेन वामेन प्राचीनावीतेन इत्यर्थः ।

तथा च शङ्ख-लिखितौ—

१. I. reads अयर्षीणां; while G. and H. तदृषीणां. २. G. and H. read प्रजायते. possibly this is a mistake of the writer. ३. A. and D. read अर्हन्ति for अर्हन्ति. ४. D. substitutes च for तु. ५. Except A. D. and I. all others read दद्यात् द्विलिङ्गलाञ्जलिन् for चैकं-द्वि-त्रिजलाञ्जलिन्. ६. H. omits वामेन प्राचीनावीतेन.

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां प्राङ्मुखो यज्ञोपवीती
प्रागग्रैः कुशैर्देवतातर्पणं देवतीर्थेन कुर्यात्’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘ततः कृत्वा निवीतं तु यज्ञसूत्रमतन्द्रितः ।
प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्’ ॥

इति । बौधायनः—

‘अथ दक्षिणतः प्राचीनावीती पितृन्स्वधानमस्तर्पयामि’ ।
(बौ. स्मृ. २. ६. १०. १)

इत्यादि । यत्तु—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुदकं यः प्रयच्छति ।
स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकशिराः’ ॥

इति व्याघ्रपादवचनं तच्छ्राद्धादिविषयम् । अत एव कार्णा-

जिनिः—

‘आग्ने विवाहकालं च पाणिनेकेन दीयते ।
तर्पणे तूभयंनैव विधिरेष पुरातनः’ ॥

इति । एतच्च तर्पणं स्थलस्थां न जलं कुर्यात् । तथा च
गोभिलः—

‘नोदकेषु न पात्रेषु न कुहो नैकपाणिना ।
नेपतिष्ठति ततोयं यत्र भूमौ प्रदीयते’ ॥

१. The text of Baudhāyana omits दक्षिणतः. २. D. reads पितृभ्य
for पितृन्. ३. All others except A. and I. read व्याघ्रपादवचनं. ४. D
reads उदाहृतः. ५. B. C. F. and H. read स्थलस्थो नो जले कुर्यात्
while D. स्थलस्थोनोदकैः कुर्यात्, and I. स्थलस्थेन नोदके कर्तव्यम्.
स्थलस्थो न जलं कुर्यात्.

अथ स्थलस्थो भूमावेव तर्पणं कुर्वीत न जलादाविति ।

तथा च विष्णुः—

‘स्थले स्थित्वा जले यस्तु प्रयच्छेदुदकं नरः ।

नोपतिष्ठति तद्वारि पितृणां तन्निरर्थकम् ॥

इति । अत्र विशेषमाह हारीतः—

‘वसित्वा वसनं शुष्कं स्थले विस्तीर्णवर्हिषि ।

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णे ऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

केश-भस्म-तुषाङ्गार-कण्टकास्थिसमाकुलम् ।

भवेन्महीतलं यस्माद्वर्हिषा ऽऽस्तरणं ततः ॥

इति । यत्तु कार्णार्जिनिनोक्तम्—

‘देवतानां पितृणां च जले दद्याज्जलाञ्जलिम्’ ।

इति तदशुचिस्थलविषयम् । तदाह विष्णुः—

‘यत्राशुचि स्थलं वा स्यादुदके देवता-पितृन् ।

तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

इति । पात्रविशेषमाह पितामहः—

१. I. reads अतः. २. E. and G. read ऽऽवसथं. ३. D. reads निस्तीर्ण.
४. B, C, E, F, and G. omit the following three lines —

विधिज्ञस्तर्पणं कुर्यान्नैकपात्रे कदाचन ॥

पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् ।

जलपूर्णे ऽथ वा गर्ते न स्थले तु विवर्हिषि ॥

- H. also omits these lines, but we find them in the marginal correction of it. ५. D. and I. न पात्रेषु. ६. D. reads पात्रे ऽथ वा. ७. D. substitutes न for तु; while H. reads भुवि वर्हिषि. ८. D. reads -कटका-. ९. D. and G. read देवता.

‘हेम-रूप्यमयं पात्रं ताम्र-कांस्यसमुद्भवम् ।
पितृणां तर्पणे पात्रं मृण्मयं तु परित्यजेत्’ ॥

इति^१ । मरीचिः—

‘सौवर्णेन च पात्रेण ताम्र-रूप्यमयेन च ।
औदुम्बरेण खड्गेन पितृणां दत्तमक्षयम्’ ॥

इति । रिक्तहस्तेन न कुर्यादित्याह स एव—

‘विना रूप्य-सुवर्णेन विना ताम्र-तिलैस्तथा ।
विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे च—

‘खड्ग-मौक्तिकहस्तेन कर्तव्यं पितृतर्पणम् ।
माणि-काञ्चन-दर्भैर्वा न शून्येन कदाचन ॥

इति । न चात्र समुच्चयो नापि समाविकल्प इत्यभिप्रेत्य
मरीचिराह—

‘तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-रजतान्वितम् ।
तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वा पुनः’ ॥

इति । तिलग्रहणे तु विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु तिलान् सम्मिश्रयेज्जले ।
अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः’ ॥

इति । एतदलोमकप्रदेशाभिप्रायम् । तथा च देवलः—

१. G. and H. omit इति. २. A. and F. reads ताम्र-कांस्यमयेन वा; while B, C, E. and G. substitute वा for च. ३. I. reads बिल्वेन. ४. I. reads ताम्रमयैस्तथा. ५. A. reads गुष्केण; while G. गुञ्जेन. ६. B, C, E. and F. read अतो नान्यत्र हस्तेन for अतोऽन्यथा तु सव्येन. ७. B. reads -इसोमक-.

‘रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु तर्पयते पितृन् ।
पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन वा’ ॥

इति । वर्णभेदेन तिलानां विनियोगविशेषं दर्शयति स एव-

‘शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् शबलैस्तिलैः ।
पितृन् सन्तर्पयेत् कृष्णैस्तर्पयन् सर्वतो द्विजः’ ॥

इति । कूर्मपुराणेऽपि देवर्षि-पितृतर्पणे विशेषो दर्शितः-

‘देवान् ब्रह्मर्षीश्चैव तर्पयेदक्षतोदके ।
पितृन् भक्त्या तिलैः कृष्णैः स्वसूत्रोक्तविधानतः’ ॥
(कृ. पु. १. २. १८.८८)

इति । तिथ्यादिविशेषेण तिलतर्पणं निषेधंति ध्यासः-

‘सप्तम्यां रविवारे च गृहे जन्मदिनं तथा ।
भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थं न कुर्यात्तिलतर्पणम्’ ॥

इति । पुराणे अपि-

‘पक्षयोरुभयो राजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
वित्त-पुत्र-कलत्रार्थं तिलान् पञ्चसु वर्जयेत्’ ॥

इति । बौधायनो अपि-

‘न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् ।
सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च ॥

१. B. reads रोमसंस्थान्. २. Except A. G. and H. others substitute च for वा. ३. H. omits -विशेषं, and reads विनियोगं. ४. I. reads तर्पयन् सर्वतो द्विजः. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads this line तिलोदकेः पितृन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः. ६. B. C. and F. read शबलैः. ७. I. reads निषेधयति. ८. This is omitted by all others except A. ९. D. reads च विपिने for जन्मदिने. १०. A. and D. read पुत्र-वित्त-; while B. C. E. and F. read पुत्र-भृत्य-. ११. D. omits पुराणेऽपि. १२. All others except A. and I. read विद्या-पुत्र-. १३. D. reads जन्मर्क्षे विपिनेषु च.

गृहे निषिद्धं सतिलं तर्पणं तद्वहिर्भवेत् ।
 विवाहे चोपनयने चौले सति यथाक्रमम् ॥
 वर्षमर्द्धं तदर्द्धं च नेत्येके तिलतर्पणम् ।
 तिथि-तीर्थ-विशेषेषु कार्यं प्रेतेषु सर्वदा ' ॥
 इति । तर्पणीयान् दर्शयति सत्यव्रतः—

‘कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ब्रह्मपुत्रानृषींस्तथा ॥
 अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जान्वाच्य भूतले ।
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः’ ॥
 इति । योगियाज्ञवल्क्योऽपि—

‘ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यतनयांस्तथा ।
 संवत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ॥
 तथा देवान् नगाज्जागान् सागरान् पर्वतानपि ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ॥
 पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान्यथ पशून्स्तथा ।
 वनस्पतीनोषधींश्च भूतग्रामांश्चतुर्विधान् ॥
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ।
 तल्लिङ्गैस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ॥

१. I. reads वर्जयेत्. २. I. reads कृतोपवीती, H. कृतोपवीतो and B. C. E. F. कृतोपनीतो. ३. D. reads पुत्रम् for पुत्रान्. ४. From विधि- to -ष्णुम् the intermediate portion -ना प्रेतान् सन्तर्पयेत्ततः' इति । योगि- याज्ञवल्क्योऽपि—' ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं वि- is omitted by F, this is a writer's mistake. ५. Except A, all omit this word. ६. I. omits अपि.

मातामहांश्च सततं श्रद्धया तर्पयेत् द्विजः' ।
इति । शौनको अपि—

‘अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः’ ।

इत्यादि । यजुः शाखिनां तु कोण्डर्षितर्पणमुक्तम्—

‘अथ काण्डर्षीनेतानुदकाञ्जलिभिः शुचिः ।

अव्यग्रस्तर्पयेन्नित्यं मन्त्रेणैवाष्टनामभिः’ ॥

इति । पितृतर्पणं प्रकृत्य पैठीनसिः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा स्थित्वा च पितृदिङ्मुखः ।

पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च पितृर्नार्थेन तर्पयेत्’ ॥

इति । दिव्याः वसु-रुद्रादित्याः । अदिव्याः पित्रादयः ।

शौगियाज्ञवल्क्यः —

‘वसून् रुद्रांस्तथाऽदित्यान् नमस्कारसमन्वितान्’ ।

इति । तर्पयेदिति शेषः । वस्वादीनां नामानि पैठीनसि-
ना दर्शितानि—

‘ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च आपश्चैवाग्निर्लो नलः ।

प्रत्यूषश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

अजैकपादैर्हिर्बुधयो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥

१. D. reads गृह्या, but it seems to be a mistake. २. G. reads इत्याह. ३. B. C. E. F. G. and H. omit कोण्ड- and read simply ऋषि-तर्पणमुक्तम्. ४. Except A. all omit this word. ५. A. reads रुद्रादयः. ६. All others except A. and I. read प्रभासश्च. ७. I. reads अहिर्बुधो through mistake.

सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चाऽपराजितः ।
 एते रुद्राः समाख्याता एकादश सुरोत्तमाः ॥
 इन्द्रो धाता भगः पूषा मित्रो ऽथ वरुणो ऽर्यमा ।
 अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च सविता विष्णुरेव च ॥
 एते वै द्वादशा ऽदित्या देवानां प्रवरा मताः ।
 एते च दिव्याः पितरः पूज्याः सर्वैः प्रयत्नतः' ॥

इति । ततः स्वपित्रादींस्तर्पयेत् । तत्र प्रकारमा-

पैठीनसिः-

‘स्वनाम-गोत्रग्रहणं पुरुषम्पुरुषम्प्रति ।
 तिलोदकाञ्जलींस्त्रीनुच्चैरुच्चैर्विनिक्षिपेत्' ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो ऽपि-

‘सर्वर्णेभ्यो जलं देयं नाऽसर्वर्णेभ्य एव च ।
 गोत्र-नाम-स्वधाकारैस्तर्पयेदनुपूर्वशः' ॥

इति । नामग्रहणे ऽपि विशेषमाह आश्वलायनः-

‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य च ।
 गुप्तान्तं चैव वैश्यस्य दासान्तं शूद्रजन्मनः ॥
 चतुर्णामपि वर्णानां पितॄणां पितृगोत्रतः ।
 पितृगोत्रं कुमारीणां ऊढानां भर्तृगोत्रतः' ॥

इति । पितृतर्पणक्रममाह सत्यव्रतः-

१. D. reads अग्निर्; while I. अहिर्. २. D. reads तथा for मताः.
 ३. Except A. all others read सर्वै for सर्वैः. ४. Except A. all omit
 this word. ५. सुनुहचैरुच्चैर्. ६. This word is omitted in all others except
 A. ७. A. reads सर्वर्णेभ्यो ऽञ्जलिर्देयः. ८. A. and D. substitute बौधायनः
 for आश्वलायनः, but the following verses are not found in Baudhāyan.
 ९. I. reads तर्पणे क्रमः ; while D. omits -क्रमः.

‘पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात्ततो मातृभ्य एव च ।
ततो मातामहानां च पितृव्यस्य सुतस्य च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यान् न्यान् शृणुष्व मे ॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥

(वि. पु. ३. ११. २९-३०)

इति । हारीतो अपि—

‘पित्रादीन् मात्रादीन् मातामहादीन् पितृव्यां-
स्तत्पत्नीर्ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः मातुलांस्तत्पत्नीः
गुर्वाचार्योपाध्यायान् सुहृत्-सम्बन्धि-बान्धवान्
द्रव्यान्नदातृ-पोषकं-रिक्थिनस्तत्पत्नीश्च तर्पयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १२. ४)

इति । जीवत्पितृकृतर्पणे विशेषमाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘कव्यवोडनलः सोमो यमश्चैवाज्यमा तथा ।

अग्निप्राप्ताः सोमपाश्च तथा बर्हिषदो अपि च ॥

यदि स्याज्जीवत्पितृकस्तान् विद्याच्च तथा पितृन् ।

येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात्तेभ्यो वाऽपि प्रदीयते ॥

१. D. reads पितृव्यस्यानुज्ञस्व च. २. The text of Vishnu Purāṇa reads काम्यं चान्यत् for काम्यामन्यान्; while I. reads through mistake कामानन्यान्. ३. I. reads भूभुजे. ४. B. C. D. and F. omit माषादीन्. ५. मातामहादीन् is omitted by G. ६. D. reads पत्नी, and omits ज्येष्ठभ्रातृस्तत्पत्नीः. ७. I. reads मातुलादीन्; while D. मातुलं तत्पत्नीः. ८. I. reads -ध्यायादीन्. ९. I. reads -पोषकारिणः, but probably this is a mistake. १०. B. C. and F. read कव्यवोडोऽनलः and D. काव्यवोडनलः, but it seems to be a mistake.

एतांश्चैव प्रमीतांश्चोऽप्रमीतपितृको द्विजः ।
 इति । तर्पयेदिति शेषः । अवसानाञ्जलिमाह कात्यायनः—
 'पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये मत्त उदक-
 मर्हन्ति तांस्तर्पयामीत्ययमवसानाञ्जलिः' ।
 (का. स्मृ. २. १२. २)

इति । आदित्यपुराणे अपि—
 'येत्र कचनसंस्थानां क्षुत्तृषोपहतात्मनाम् ।
 तेषां हि दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम् ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्र-द्वारविर्वजिताः ।
 तेषां तु दत्तमक्षय्यमिदमस्तु तिलोदकम्' ॥
 इति । मत्स्यपुराणे अपि—

'ये ब्रान्धवा ब्रान्धवा वा ये अन्यजन्मनि ब्रान्धवाः ।
 ते तृप्तिमखिला यान्तु यश्चास्मत्तोऽम्बु वाञ्छति' ॥
 (वि. पु. ३. ११. ३५)

इति । विस्तरेण कर्तुमसमर्थस्य संक्षेपेण तर्पणमुक्तं वि-
 ष्णुपुराणे—

१. Except A. B. C. and F. all others read प्रमीतांश्च प्रमीतः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads पितृवंश-मातृवंशौ; while I. reads through mistake as follows—

पितृवंश्या मातृवंश्या ये चान्ये पितरो जनाः ।
 मत्तस्मृकमर्हन्ति ये तांस्तर्पयाम्यहम् ॥

इव्यवसानाञ्जलिरिति; but this is not found in the text of Kātyāyana
 ३. G. reads अत्र for यत्र. ४. All others except A. G. and H. तृष्णोप
 for तृषोप-. ५. Except A. D. H. and I. all others एतस्कुले. ६. I
 substitutes -पौत्र- for -वार-. ७. B. C. and F. read यश्चास्मत्तोऽभिवाञ्छति
 D. यश्च मत्तोऽम्बु वाञ्छति, I. reads through mistake ये वा मत्तोऽम्बुवा
 ञ्छिताः, and the text of Vishṇu Purāṇa reads the whole line as—
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु ये चास्मत्तोऽयकाक्षिणः ।

‘आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगत्तृप्यत्विति ब्रुवन् ।
क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रीस्तु कुर्यात् संक्षेपतर्पणम्’ ॥

इति । यमतर्पणं तु वृद्धमनुनोक्तम्—

‘दीपोत्सवेचतुर्दश्यां कार्यं तु यमतर्पणम् ।
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्यामपि कार्यं सदैव वा ॥
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
औदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ।
वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय ते नमः’ ॥

इति । नियमस्तु स्कन्दपुराणे निरूपितः—

‘दक्षिणाभिमुखो भूत्वा तिलैः सव्यं समाहितः ।
देवतीर्थेन देवत्वात्, तिलैः† प्रेताधिपो यतः ॥

इति । एवं कुर्वतः फलमाह यमः—

‘यत्र कचन नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशीम् ।
सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः’ ॥

इति । माघशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं कुर्यात् । तदाह व्यासः—

* दीपोत्सवचतुर्दशी आश्विनकृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशीति
प्रसिद्धा । महाराष्ट्रेषु दीपावलीति च प्रसिद्धा ।

† यमस्य देवेष्वेवान्तर्भावात् देवतीर्थेन तर्पणं कर्तव्यम् । एवं सति
देवकार्ये यवानामेव ग्राह्यत्वात् तिलग्रहणं किमर्थमिति चेत्तत्र हेतुमाह ।
यतः स प्रेताधिपः अतस्तिलैरेव तर्पणं कार्यमित्यर्थः ।

१. I. reads प्रेतोत्सव-, but this is a mistake. २. D. E. and H. read
प्रेताधिपो यमः; while I. reads प्रेताधिपाय च.

‘शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य दद्याद्भीष्माय यो जलम् ।
 संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 वैद्योऽग्नपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च ।
 गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्ये ऽहं तिलोदकम् ।
 अपुत्राय ददाम्येतत् जलं भीष्माय वर्मणे ’ ॥
 इति । तर्पणप्रशंसा पुराणसारे दर्शिता—
 ‘एवं यः सर्वभूतानि तर्पयेदन्वहं द्विजः ।
 स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिमनामयम् ’ ॥
 इति । अकरणे प्रत्यवायः पुराणे दर्शितः—
 ‘देवताश्च पितृश्चैव मुनीन् यो वै न तर्पयेत् ।
 देवादीनामृणी भूत्वा नरकं स व्रजत्यधः’ ॥
 इति । योगिर्थाज्ञवल्क्योऽपि—
 ‘नास्तिक्यभावाद्यस्तांस्तु न तर्पयति वै पितृन् ।
 पिबन्ति देहनिःस्त्रावं पितरो ऽस्य जलार्थिनः’ ॥
 इति । हारीतोऽपि—
 ‘देवाश्च पितरश्चैव काङ्क्षति सतिलाञ्जलिम् ।
 अदत्ते तु निराशास्ते प्रतियान्ति यथागतम्’ ॥

(हा. स्मृ. १४. ७)

इति । कात्यायनोऽपि—

१. I. reads वैद्योऽग्नपादगोत्राय सांकृत्यप्रवराय च. २. I. reads सलिलं
 भीष्मवर्मणे. ३. D. reads मानवान् यो for मुनीन् यो वै. ४. I. reads याज्ञव-
 ल्क्योऽपि, but we do not find this verse in the text of Yādnyavalkya.
 ५. B. C. and D. read सलिलाञ्जलिम्; while E. G. and H. read सति-
 तां जलम्.

‘छायां यथेच्छेच्छरदातर्पणः

पयः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनित्रीं जननीं च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वेऽप्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन्महत्तैः सा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्ति हि’ ॥

(का. स्मृ. २. १२. ३-५)

इति । अत्र पितृगाथाः—

‘अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।

नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः’ ॥

इति । तर्पणानन्तरं वस्त्रनिष्पीडनं कर्त्तव्यम् । तदाह
योगियाज्ञवल्क्यः—

‘यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चापि न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं यो हि स्नातो भवेत् द्विजः ॥

निष्पीडयति यो विप्रः स्नानवस्त्रमतर्प्य च ।

निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्’ ॥

इति । निष्पीडनं तु स्थले कार्यम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

१. The text of Kātyāyana reads -पात्तः परः for -पात्तः पयः, but this is a mistake. २. The text of Kātyāyana reads सर्वाभ्युदः, while all others except A. and I. substitute हि for अपि. ३. G. substitutes अय for अन्न. ४. A. reads पुण्यतोयासु. ५. H. reads पितृन्चैव प्रतर्पयेत्. ६. B. reads मानवस्तमर्पिताः, C. and F. read मानवस्तमर्पिताः, and D. E. G. H. अतर्पिते for अतर्प्य च.

‘वस्त्रनिष्पीडितं^१ तोयं श्राद्धे चोच्छिष्टभोजनाम् ।
भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले ’ ॥
इति । विष्णुपुराणे—

‘आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् ।
नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ।
जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ३७-३८)

इति ।

॥ इति तर्पणप्रकरणम् ॥

अथ देवार्चनम् । इत्थं मूलवचनानुक्तानि तर्पणान्तानि
कर्माणि निरूपितानि । अथ मूलवचनोक्तं क्रमप्राप्तं देव-
तार्चनं निरूप्यते । तथा च नृसिंहपुराणम्—

‘जले देवान् नमस्कृत्य ततो गच्छेद् गृहं बुधः ।
पौरुषेण तु सूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९२-९३)

*श्राद्धे विप्राणामुच्छिष्टं ‘यजमानकुले जाता दासा दास्यो ज्ञकाङ्क्षि-
ण’ इत्यादिना देयं तस्य ये दासादयो अधिकारिणः त एव हि वस्त्रनिष्पी-
डनोदकस्याधिकारिण इत्यर्थः ।

१. D. reads भोजनम्. २. B. C. E. and F. read स्मिततेजसे
३. The text of Nrisinha Purāṇa reads these two lines as follows:—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विभिन्ना पुरुषसूक्तेन तच्च विष्णुं समर्चयेत् ॥.

५. All others except A. and I. substitute च for तु.

इति । आग्नेयपुराणे अपि—

‘मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रैस्तु सावित्रैः शाक्तिकैस्तथा ।
विष्णुं प्रजापतिं वाऽपि शिवं वा भास्करं तथा ॥
तल्लिङ्गैरर्चयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाऽक्रोधनो नरः ॥
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यं पत्रैः पुष्पैस्तेयाऽम्बुभिः’ ।

(कू. पु. १. २. १८. १०-११)

इति । स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ ।
इत्यादि । यद्यपि पूर्वं मूलवचनव्याख्याने पूजनीयो देव
एक एव—इति महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं तथापि दर्श-
नभेदमाश्रित्य विष्णु-शङ्करादिभेदोपन्यासो न विरुद्ध्यते
दर्शनभेदश्च पुराणसारे वर्णितः—

‘शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि षड्व हि’ ॥

१. H. and I. omit अपि. २. I. reads उन्वर. ३. The text of Kūrma Purāṇa reads -रयाम्बुभिः. ४. All others except A. and I. omit the following portion—

स्मृत्यन्तरे—

‘आदित्यमम्बिकां विष्णुं गणनाथं महेश्वरम्’ इत्यादि ।

५. Except A. and I. all others read पूर्ववचन- for पूर्वं मूलवचन-. ६. B. C. and F. read this verse as follows:—

शैवं पाशुपतं शाक्तं सौरं वैनायकं तथा ।

वैष्णवं च तथा षडं दर्शनानि षड्व हि ॥

E. follows this reading, but differs in reading वैष्णवं चेति हेतवानि for वैष्णवं च तथा षडं. D. also follows this reading, but only in the first line.

इति । तत्र वैष्णवदर्शनानुसारी पूजाक्रम आश्वमेधिके
निरूपितः—

‘शृणु पाण्डव तत्सर्वमर्चनक्रममात्मनः ।
स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा चाष्टपत्रं सैर्कर्णिकम् ॥
अष्टाक्षरविधानेन अथवा द्वादशाक्षरैः ।
वैदिकैरथ वा मन्त्रैर्मम सूक्तेन वा पुनः ॥
स्थापितं मां ततस्तस्मिन्नर्चयितुं विचक्षणः ।
पुरुषं च ततः सत्यमच्युतं च युधिष्ठिर ॥
अनिरुद्धं च मां प्राहुर्वैखानसविदो जनाः ।
अन्ये त्वेवं विजानन्ति मां राजन् पाञ्चरात्रिकाः ॥
वासुदेवं च राजेन्द्र सङ्कर्षणमथापि वा ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च चतुर्मुर्तिं प्रचक्षते ॥
एताश्चान्याश्च राजेन्द्र संज्ञाभेदेन मूर्त्तयः ।
विद्वद्यध्यात्मपरा एव मामेवं चार्चयेद्बुधः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ८. ८६-९१)

इति । आग्नेयेऽपि—

१. B. C. D. E. F. and G. read कारी. २. D. and G. read अर्चनाः
and the text of Vriddha Gautama अर्चनाक्रममुत्तमम्. ३. The text of V.
G. reads स्वकं हितम्. ४. D. reads मन्त्रेण for सूक्तेन. ५. The text of
V. G. reads उद्धरीत. ६. Except A. all other manuscripts are mis-
taken here. B. reads विद्वद्यनर्थतरा एव, C. F. G. H. and I. read विद्वद्य-
नर्थान्तरा एव, E. reads विद्वद्यनर्थान्तरा एव, D. विद्वद्यनर्थतरा एव, and
the text of V. G. read विद्वद्यनर्थान्तरा एव.

'अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि विष्णोरमिततेजसः ।
 यत्कृत्वा मुनयः सर्वे परं निर्गुणमामुयुः ॥
 अप्स्रवग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ।
 षट्स्वेतेषु हरैः सम्यगर्चनं मुनिभिः स्मृतम् ॥
 अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
 प्रतिमास्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥
 तस्य सर्वगतत्वाच्च स्थण्डिले भावितात्मनाम् ।
 ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तमार्चितं गुह्यमुत्तमम् ॥
 आनुष्टुभस्य सूक्तस्य त्रैष्टुभं तस्य देवता ।
 पुरुषो यो जगद्वीजमृषिर्नारायणः स्मृतः ॥
 प्रथमां विन्यसेद्वामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे न्यसेत् ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
 नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठमध्ये द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे तु तथाऽऽस्ये तु चतुर्दशीम् ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव विन्यसेन्मूर्ध्नि षोडशीम् ॥
 यथा देहे तथा देवे न्यासं कृत्वा विधानतः ।

१. I. reads निर्वाणमामुयुः. २. I. reads दिवि for रक्षौ. This is correct, but all other manuscripts do not follow it. ३. This line is omitted in all others except A. and I. ४. Except A. and I. all others read त्रैष्टुभं; while D. त्रैष्टुभं, but probably this is a mistake. ५. D. and I. read कण्ठदेशे.

न्यासेन तु भवेत् सोऽपि स्वयमेव जनार्दनः ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चाद्यागं समाचरेत् ।
 पूर्वयाऽऽवाहयेद्देवमासनं तु द्वितीयया ॥
 पाद्यं तृतीयया चैव चतुर्थ्याऽर्घ्यं प्रदापयेत् ।
 पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् षष्ठ्या स्नानं समाचरेत् ॥
 सप्तम्या तु ततो वासो ह्यष्टम्या चोपवीतकम् ।
 नवम्या गन्धलेपं तु दशम्या पुष्पकं तथा ॥
 एकादश्या तथा धूपं द्वादश्या दीपमेव च ।
 नैवेद्यं तु त्रयोदश्या नमस्कारे चतुर्दशी ॥
 प्रदक्षिणे पञ्चदशी नर्मने षोडशी तथा ।
 स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनं तथा ॥
 हुत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः षोडशान्नस्य चाहुतीः ।
 पुनः षोडशभिर्मन्त्रैर्दद्यात् पुष्पाणि षोडश ॥
 तच्च सर्वं जपेद्भूयः पौरुषं सूक्तमुत्तमम् ।
 षण्मासात् सिद्धिमाप्नोति ह्येवमेव समर्चयन् ॥
 ध्येयः सदासवितृमण्डलमध्यवर्त्ता
 नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।

१. B. C. D. F. and G. read पूर्वमावाहयेत्, but पूर्वया is more correct.
 २. All others except A. and I. read गन्धमेघं for गन्धलेपं; while
 E. reads गन्धमाल्ये, but this is a mistake. ३. All others except
 A. and I. substitute हि for च. ४. B. C. D. E. F. and G. read
 वज्रने; while H. वज्रं, I. व्यज्रने and in the marginal correction
 of D. it reads वज्रने. ५. I. reads अचिरात्. ६. D. and G. read समर्चयेत्
 and I. समाचरन्.

केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्मयवपुर्धृतशङ्खचक्रः' ॥

इति । वौधायनो ऽपि—

‘अथातो महापुरुषस्याहरहः परिचर्याविधिं
व्याख्यास्यामः । स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य प्रतिष्ठाते कृत्वा अक्षत-पुष्पैर्यथा-
लाभमर्चयेत् । सह पुष्पांदकेन महापुरुषमा-
वाहयेत् । ॐ भूः पुरुषमावाहयामि ॐ भुवः
पुरुषमावाहयामि ॐ सुवः पुरुषमावाहयामि ॐ
भूर्भुवःसुवः पुरुषमावाहयामीत्यावाह्य आयातु
भगवान् महापुरुष इति । अथ स्वागतेनाभिनन्द-
ति, स्वागतमधुना भगवतो महापुरुषस्य । भगवते
महापुरुषाय एतदासनमुपकृतमवाहयतां भगवा-
न् महापुरुष इति कूर्चं ददाति । भगवतो ऽयं कूर्चो
दर्भमयस्त्रिवृद्धरितमुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्राधः
स्थानानि कल्पयति, अग्रतः शङ्खाय कल्पयामि ।
परतश्चक्राय कल्पयामि । दक्षिणतो गदायै क-
ल्पयामि । वामतो वनमालायै कल्पयामि । पश्चि-
मतः श्रीवत्साय कल्पयामि, गरुत्मते कल्पयामि ।

१. I. reads कनकः. २. I. reads फल-पुष्पैः. ३. I. alone adds महा- before पुरुषः. ४. I. reads इत्येतेन. ५. B, C, D, E, and F. read स्वागतमधुना स्वागतं भगवते, and G. and H. स्वागतममुस्वागतं भगवते. ६. B, C, and F. read -मुपकृतमवाहयतां, E. -मुपकृतमवाहयतां, D. -मुपकल्प्यावाहयतां and G. and H. -मुपकृतमवाहयतां. ७. All others except A. and I. read इत्यत्र.

उत्तरतः श्रियै कल्पयामि, सरस्वत्यै कल्पयामि,
 पुष्ट्यै कल्पयामि, तुष्ट्यै कल्पयामि । अथ सा-
 वित्र्या, पात्रमभिमन्त्र्य, प्रक्षाल्य, त्रिरपः परि-
 षिच्य, अप आनीय, सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेत्
 ओमिति । ऋतमिति स्नाप्स्यन्, 'त्रीणि पदा विच-
 क्रम' इति पाद्यं दद्यात् । प्रणवेनार्घ्यम् । अथ व्या-
 हतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्योत्तरतो विष्वक्सेनाय
 नम इति । अथैनं स्नापयति 'आपोहिष्ठामयो भुवः'
 इति तिसृभिः 'ब्रह्मजज्ञानं' वामदेव्यर्चा यजुः
 पवित्रेणेत्येताभिः षड्भिः स्नापयित्वा अथाङ्गि-
 स्तर्पयति । केशवं नारायणं माधवं गोविन्दं
 विष्णुं मधुसूदनं त्रिविक्रमं वामनं श्रीधरं हृषी-
 केशं पद्मनाभं दामोदरं तर्पयित्वा, अथैतानि
 वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्याहृतिभि-
 र्दत्त्वा व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य 'इदं
 विष्णुर्विचक्रम' इति गन्धं दद्यात् । 'तद्विष्णोः
 परमं पदम्' इति पुष्पम्, 'इरावती' इत्यक्षतान्,
 सावित्र्या धूपम्, 'उद्गीष्यस्व' इति दीपम्, 'देवस्य
 त्वा सवितुः प्रसवं र्जश्वनं र्वाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां
 भगवते महापुरुषाय जुष्टं चरुं निवेदयामीति
 नैवेद्यम् । अथ केशवादिनामभिर्द्वादश पुष्पाणि

१. I. omits त्रिरपः. २. तिसृभिः is omitted in all others except A. I. and I., but D. omits the following portion - ब्रह्मजज्ञानं वामदेव्यर्चा यजुः पवित्रेणेत्येताभिः..

दद्यात् । शङ्खाय नमः, चक्राय नमः, वनमालायै
 नमः, श्रीवत्साय नमः, गरुत्मते नमः, श्रियै
 नमः, सरस्वत्यै नमः, पुष्ट्यै नमः, तुष्ट्यै नमः
 इति । अवशिष्टैर्गन्धमाल्यैर्ब्राह्मणानलङ्कृत्ये अथैनं
 ऋग्यजुःसामोथर्वभिः स्तुवन् ध्रुवसूक्तं जपित्वा
 पुरुषसूक्तं वाज्यांश्च वैष्णवान्मन्त्रानित्येके ।
 ॐ भूर्भुवः सुवरोम् भगवन् महापुरुषाय चरु-
 मुद्रासयामीति चरुमुद्रास्य । उद्रासनकाले ॐ
 भूः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भुवः पुरुषमुद्रासयामि,
 ॐ सुवः पुरुषमुद्रासयामि, ॐ भूर्भुवः सुवः पुरु-
 षमुद्रासयामीत्युद्रास्य । प्रयातु भगवान् महापु-
 रुषोऽनेन हविषा तृप्नो हरिः पुनरागमनाय पुनः
 सन्दर्शनाय चेति । प्रतिमास्थानेर्ध्वस्वप्नाव-
 वाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् । महत्स्वस्य-
 यनमित्याचक्षते महत्स्वस्ययनमित्याह भगवान्
 बोधायनः ।

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।

तस्मादिनादौ मध्याह्ने नित्यमाराधयेद्भरिम् ॥

१. D. inserts अथ शिष्टैर्मांस्त्रैरात्मानमलङ्कृत्य. २. II. and I. omit
 अथर्वभिः. ३. I. only adds महा- before पुरुषः. ४. D. omits अप्सु; while
 G. reads प्रतिमास्थाने च स्नानावाहन- etc.

तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण च ।

नैतोभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चेतुर्विपि' ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९४-९५)

इति । एवं वैष्णवदर्शनानुसारिपूजा ज्ञातव्या ।

‘अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ।

आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥

मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।

ईशानेनाथ वा रुद्रैस्त्र्यम्बकंन समाहितः ॥

पुष्पैः पत्रैरथाद्रिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम् ।

तथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा यजेत् ॥

नमस्कुर्यान्महादेवमृतं सत्यमितीश्वरम् ।

निवेदयीत चात्मानं यो ब्रह्माणमितीश्वरम् ॥

प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्रह्माणि वा जपेत् ।

ध्यायीत देवमीशानं व्याममध्यगतं शिवम् ॥

(कू. पु. १. २. १८. ९७-१०१)

इति । बौधायनो अपि—

‘अथातो महादेवस्याहरहः परिचर्याविधिं व्या-

ख्यास्यामः । स्नात्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-

लिप्य प्रतिकृतिं कृत्वा ऽक्षतपुष्पैर्यथा लाभमर्च-

येत् । सह पुष्पोदकेन महादेवमावाहयेत् ।

१. All others except I. substitute तु for च. २. The text of Kūrmā-parāṇa reads न ताभ्यां. ३. B. C. E. and F. read च त्रिविपि for चतुर्विपि. ४. This line is omitted in all manuscripts except A. and I. ५. D. and G. read भावपूतं. ६. I. reads रुद्रैः. ७. I. reads ब्रह्माणि through mistake. ८. D. omits अपि.

ॐ भूर्महादेवमावाहयामि, ॐ भुवो महादेवमा-
वाहयामि, ॐ सुवः महादेवमावाहयामि, ॐ
भूर्भुवः सुवः महादेवमावाहयामि-इत्यावाह्य आ-
यातु भगवान्महादेव इति। अथ स्वागतेनाभिन-
न्दति स्वागतमनुस्वागतं भगवन्तं महादेवाय
स्वासनमुपकूलमत्रास्यतां भगवान् महादेव इति।
अत्र कूर्चं ददाति, भगवतो ऽयं कूर्चो दर्भमय-
स्त्रिवृद्धरितसुवर्णस्तं जुषस्वेति । अत्र स्थानानि
कल्पयति । अग्रतो विष्णवे कल्पयामि, ब्रह्मणे
कल्पयामि । दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि,
विनायकाय कल्पयामि । पश्चिमतः गूलाय
कल्पयामि, महाकालाय कल्पयामि । उत्तरतः
उमायै कल्पयामि, नन्दिकेश्वराय कल्पयामि ।
इति कल्पयित्वा ऽथ सावित्र्या पात्रमभिमन्त्र्य
प्रक्षाल्य त्रिरपः परिषिच्य पवित्रमप आनीय
सह पवित्रेणादित्यं दर्शयेदमिति । ऋतमिति
स्नाप्यन् त्वरितरुद्रेण पाद्यं दद्यात् । प्रणवे-

१. I. reads स्वागतमधुना, but repetition shows more respect. २. I. does not prefix सु to आसन. ३. All others except A. and I. read आस्तां भगवान् for अत्रास्यतां भगवान्; while I. reads भगवन्. ४. D. reads कल्पयामि. ५. B. C. and F. read ब्रह्मणे कल्पयामि first, and E. G. H. omit विष्णवे कल्पयामि, and D. omits अग्रतः and ब्रह्मणे कल्पयामि. ६. D. reads दुर्गायै, and omits नन्दिकेश्वराय कल्पयामि. ७. Except A. B. C. and F. others read त्रिरपः पवित्रं for त्रिरपः परिषिच्य. ८. Through mistake I. reads here स्नाप्यं पवित्रं रुद्रेण for ऋतमिति स्नाप्यन् त्वरितरुद्रेण.

नार्घ्यम् । अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोह्यो-
त्तरतश्चेण्डेशाय नम इति । अथैनं स्नापयित्वा
'आपोहिष्ठा मयोभुव' इति तिसृभिः, 'हिरण्यव-
र्णाः शुचयः पावका' इति चतसृभिः, 'पवमानः
सुवर्चन' इत्यनुवाकेन स्नापयित्वा अद्भिस्तर्प-
यति । भैवं देवं तर्पयामि, शर्वं देवं तर्पयामि,
ईशानं देवं तर्पयामि, पशुपतिं देवं तर्पयामि,
रुद्रं देवं तर्पयामि, उग्रं देवं तर्पयामि, भीमं देवं
तर्पयामि, महान्तं देवं तर्पयामि—इति तर्पयित्वा
ऽथैतानि वस्त्र-यज्ञोपवीताचमनीयान्युदकेन व्या-
हृतिभिर्दत्त्वा, व्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकं परि-
पिच्य 'नमस्ते रुद्र मन्यव' इति गन्धं दद्यात् ।
'सहस्राणि सहस्रश' इति पुष्पं दद्यात् । 'ईशानं
त्वां भुवनानामधिश्त्रियं' इत्यक्षतान् दद्यात् ।
सावित्र्या धूपम् । 'उद्गीष्यस्व' इति दीपम् । देवस्य
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णा हस्ता-
भ्यां भगवन्तं महादेवाय जुष्टं चरुं निवेदया-
मीति नैवेद्यम् । अथाष्टभिर्नामधेयैरष्टौ पुष्पाणि
दद्यात् । भवाय देवाय नमः, शर्वाय देवाय
नमः, ईशानाय देवाय नमः, पशुपतये देवाय
नमः, रुद्राय देवाय नमः, उग्राय देवाय नमः,

१. All others except A. and I. read चण्डाय. २. I. reads महादे-
वतर्पयामि. ३. B. C. E. F. and G. omit भीमं देवं तर्पयामि through
mistake.

भीमाय देवाय नमः, महते देवाय नमः । वि-
ष्णवे नमः, ब्रह्मणे नमः, स्कन्दाय नमः,
विनायकाय नमः, शूलाय नमः, महाकालाय
नमः, उमायै नमः, नन्दिकेश्वराय नम इति ।
चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैरष्टाहुनीर्जुहोति । भवाय
देवाय स्वाहेत्यादिभिर्हुत्वाऽवाशिष्टैर्गन्धमाल्यै-
र्ब्राह्मणानलंकृत्य अथैनं ऋग्जुःसामभिः स्तुव-
न्ति । 'सहस्राणि सहस्रश' इत्यनुवाकं जपित्वा
ऽन्यांश्च रौद्रान्मन्त्रान्येथाशक्तिं जपित्वा ॐ
भूर्भुवः सुवरोमिति महादेवाय चरुमुद्रासयामी-
त्यादिभिरुद्वास्य । उद्वासनकालं ॐ भूः महादेव-
मुद्रासयामीति प्रतिमन्त्रं रुद्रमुद्वास्य ।

प्रयातु भगवानीशः सर्वलोकनमस्कृतः ।

अनेन हविषा तृप्तः पुनरागमनाय च ॥

पुनः सन्दर्शनाय वेति । प्रतिमास्थानेऽवप्स्व-
ग्नावावाहन-विसर्जनवर्जं सर्वं समानम् ।

महत्स्वस्त्ययनमित्याचक्षत इत्याह भगवान्
बोधायनः' ।

इति । शिवार्चनं प्रशंसति नन्दिकेश्वरः—

१. B. C. F. insert एकैकम् after यथाशक्ति. २. B. C. and F. read स्वर्महरोम्. ३. In the marginal correction of II. appears the following portion—चरुमुद्रासयामीति चरुमुद्रास्व अमृतापिधानमसीति प्र-
तिपदं कृत्वा त्र्यम्बकमित्याचमनीयं इत्याह. I. omits उद्वासयामीति. ४. B. C. and F. give detail and read ॐ भूर्महादेवमुद्रासयामि, ॐ भुवर्महादेवमुद्रासयामि,
ॐ स्वर्महादेवमुद्रासयामि, ॐ भूर्भुवःस्वर्महादेवमुद्रासयामि.

‘येः प्रदद्यात् गवां लक्षं दोग्धीणां वेदपारगे ।
एकाहमर्चयेद्विज्रं तस्य पुण्यं ततो अधिकम् ॥
सकृत् पूजयते यस्तु भगवन्तमुमापतिम् ।
तस्याऽऽश्वमेधादधिकं फलं भवति भूसुराः’ ॥

इति । निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’
इत्यादि स्मृतिविधानात् । देवार्चनाकरणे दोषः कर्मपुगणे
ऽभिहितः—

‘यो मोहादथवाऽऽलस्यादकृत्वा देवाताऽर्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकं मृकैरप्यभिजायते’ ॥
इति । (कृ. पु. १. २. १८. १२१)

॥ इति देवतापूजाप्रकरणम् ॥

अथ गुरुपूजाप्रकरणम् । इत्थं मूलवचनोक्तं देवता-
पूजनं निरूपितम् । ‘देवतानां च’— इति चकारेण गुरुं समु-
च्चिनोति । गुरोरपि देवतावत् पूजनीयत्वात् । अत एव श्रुतिः—

‘यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः’ ॥
(श्वे. उ. ६. २३)

इति । शैवपुराणे अपि—

१. D. reads संप्रदद्यात्. २. B, C, D, E, F, H. and I. read अस्याथ-
while G. read अश्वमेधादधिकं. ३. Except A. and I. all others omit
the following portion—निर्माल्यगन्धोऽपि धार्यः । ‘देवानभ्यर्च्य गन्धेन’ इत्यादि
स्मृतिविधानात्. ४. I. reads -प्यभि. ५. I. reads एवम्. ६. I. read
-वचनोक्तदेवतापूजनम्. ७. G. and H. read देववत्. ८. This latter ha-
is omitted in all others except A. and I. ९. अपि is omitted in

‘ यो गुरुः स शिवः प्रोक्तो यो मन्त्रः स च शङ्करः ।
 शिव-विद्या*-गुरुणां च भेदो नास्ति कथञ्चन ॥
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य भावना सदृशी भवेत् ।
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च शीघ्रं तस्य भवेद्भुवम् ॥
 ब्रह्माभरण-माल्यानि शयनान्यासनानि च ।
 प्रियाणि चान्मनो यानि तानि देयानि वै गुरोः ।
 तोषयेत्तं प्रयत्नेन मनसा कर्मणा गिरा’ ॥

(शि. पृ. ५. १. १९१६-२०)

इति । मनुरपि—

‘ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
 गुरुगुश्रुषया चैवं ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥
 सर्वे तस्यादृता धर्मा यस्यैते त्रय आदृताः ।
 अनादृताश्चै यस्यैतं सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥
 यावत् त्रयस्तं जीवियुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं गुश्रुषां कुर्यात् प्रियहिते रतः’ ॥

इति ।

(म. स्मृ. २. २३३-२३५)

॥ इति गुरुपूजाप्रकरणम् ॥

* विशाखदेनात्र मन्त्रो ग्राह्यः । अपेऽपि तथैवोक्तवान् ।

१. Except A. B. C. and F. others read शिवः for यो मन्त्रः, but the form reading is a mistake. २. The text of Manu substitutes तु for च. ३. The text of Manu substitutes तु for च.

अथ वैश्वदेवप्रकरणम् । तत्र पञ्चमभागकृत्यमाह दक्षः—

‘ पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृ-देव-मनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते’ ॥

(द. स्मृ. २. ४२)

इति । यद्यपि ‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’— इत्यातिथ्यस्य पूर्व-
भावित्वं मूलवचनोक्तं तथापि वैश्वदेवस्य देवपूजाऽनन्तरभा-
वित्वं नृसिंहपुराणे अभिहितम्—

‘ पौरुषेण च सुक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ।

वैश्वदेवं ततः कुर्याद्भलिकर्म तथैव च’ ॥

(नृ. पु. ५८. ९३)

इति । तत्र—‘ततः’—इति पञ्चमीश्रुत्या क्रमः प्रतीयते ।
मूलवचने तु पाटमात्रेण । पाटात्तेत्सन्निधिरूपाच्छ्रुतिर्वलीयसी
—इति श्रुतिलिङ्गसूत्रे (पू. मी. ३. ३. १४) व्यवस्था-
पितम् । तस्माद्वैश्वदेवः प्रथमं कर्तव्यः । एवं च सति
वेदपाठो ऽप्यनुग्रहीतो भवति ।

‘देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञः’ ।

(आ. गृ. सू. ३. १. २)

इति—स्मार्त्ताच्च पाटाद्वैदिकः पाठो बलीयानिति विरो-
धाधिकरण- (पू. मी. १. ३. २) न्यायेनावगम्यते ।
तस्मादपि वैश्वदेवस्य प्राथम्यम् । तत्र वैश्वदेवं विधत्ते
व्यासः—

१. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads this as follows:—

विधिना पुरुषसुक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् ।

२. The text of Nṛsiṅha Purāṇa reads यथाविधि for तथैव च. ३. तत
is omitted in all others except A, and I. ४. A. reads पाठान्तरनिरूपिका
श्रुतिर्बलीयसी.

‘वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितं ततः ।
संस्कृतात्रैर्हि विविधैर्हविष्यै-व्यञ्जनान्वितैः ॥
तैरेवाऽत्रैर्वलिं दद्याच्छेषमाग्राव्य वारिणा ।
कृताऽपसव्यः स्वधया कैव्यं दक्षिणतो हरेत् ॥

इति । ततो देवार्चनानन्तरमित्यर्थः । नारायणो ऋषि-

‘सभार्यस्तु शुचिः स्नातो विधिना ऽचम्य वाग्यतः ।
प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ वैश्वदेवं समाचरेत् ॥

इति । कूर्मपुराणं ऋषि-

‘शालाग्नौ लौकिकं वायं जलं भूम्यामथापि वा ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः ॥
यदि स्याल्लौकिकं पाकस्ततो ऽन्नं तत्र द्रुयते ।
शालाग्नौ तु पंचदन्नं विधिरेव मनाननः’ ॥

(कृ. पु. १.२.१८.१०६-१०७)

इति । अङ्गिरा ऋषि-

‘शालाग्नौ वा पंचदन्नं लौकिके वा ऋषि नित्यज्ञः ।
यस्मिन्नग्नौ पंचदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते’ ॥

इति । शान्तातपो ऋषि-

‘लौकिके वेदिके वा ऋषि हुतोऽस्मृष्टे जले क्षितौ ।
वैश्वदेवस्तु कर्त्तव्यः पञ्चसूना अनुत्तये’ ।

* ‘प्रविश्य’ गृहमग्न्यागारं वेत्यर्थः ।

१. D. हविर्भिव्यञ्जनान्वितैः. २. I. reads कृत्वाऽपसव्यः. ३. All others except A, B, C. and F. read सर्वे दक्षिणतोः while I. सर्वशक्षिणतोः.
४. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्वं for पाक. ५. The text of Kūrma Purāṇa reads तत्र देवाङ्गं, B, C, E, F. and G. read तत्पंचदन्नम्, H. तत्र चंदन्नम् and D. न स्यचंदन्नं. ६. D. omits the following विधिरेव मना तन’ ॥ इति । अङ्गिरा ऋषि—‘शालाग्नौ वा पंचदन्नं लौकिके वा ऋषि नित्यज्ञः । यस्मिन्नग्नौ पंचदन्नं. ७. अपि is omitted by A. ८. शान्तातपो ऋषि is omitted by D. ९. D. reads हुतौ सृष्टे.

इति । सूनाः पञ्च दर्शयति यमः—

‘पञ्च सूना गृहस्थस्य वर्तन्ते ऽहरहः सदा ॥
कण्डनी पेषणी चुल्ली जलकुम्भ उपस्करः ॥
एतानि वाहयन् विप्रो वैध्यते वै मुहुर्मुहुः ।
ऐतासां पावनार्थाय पञ्चयज्ञाः प्रकल्पिताः’ ॥

इति । सूना हिंसास्थानानि । कण्डनी मुसलोलूखलादिः ।
पेषणी दृषदुपलादिः । चुल्ली पाकस्थानम् । जलकुम्भः उद-
कस्थानम् । उपस्करः गूर्पादिः । अवस्करः—इति पाठं मार्ज-
न्यादिर्द्रष्टव्यः । एताः सूनाः स्वस्वकार्यं प्रापयन् पापेन युज्यते
इत्यर्थः । तत्र कालद्वयेऽपि वैश्वदेवः कर्त्तव्य इत्याह कात्यायनः—

‘सायं-प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा किल्बिषी भवेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १३. १०)

इति । होमप्रकारमाह आश्वलायनः—

‘अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात् ।

(१) अग्निहोत्रदेवताभ्यः सोमाय वनस्पतये अ-
ग्नी-षोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यां व्यावा-पृथिवीभ्यां धन्व-
न्तरय इन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे (२) स्वाहा ।

(आ. गृ. सू. १. २. १. ३)

इति । हविष्यस्येति हविर्योग्यस्येत्यर्थः । अग्निहोत्रदे-
वताभ्यः सूर्याग्नि-प्रजापतिभ्य इत्यर्थः । आपस्तम्बोऽपि—

१. A. D. E. and G. read खण्डनी. २. B. C. D. and G. read बध्यते.
३. B. C. and F. read एतसां, but it seems to be incorrect. ४. I.
reads प्रकीर्तिता. ५. A. B. C. D. E. F. and G. read खण्डनी. ६. D.
reads तस्य; while I. reads तच्च.

‘औषोसने पचने वा षड्विराद्यैः प्रतिमन्त्रं
हस्तेन जुहुयात् । (१६) उभयतः परिषेचनं
यथा पुरस्तात्’ ।

(आ. ध. सू. २.२. ३. १६.-१७)

इति । आद्यैरनुवाकादावुक्तैः ‘अग्नये स्वाहा’ इत्यादिभिः
स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । पारैस्करो ऽपि—
‘वैश्वदेवादन्नात् पयुक्ष्य स्वाहाकारैर्जुहुयात् ।
ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये’ ।

(पा. गृ. सू. २. ९. २)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । होतव्यान्नसंस्कार-
माह व्यासः—

‘जुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तं तैल-क्षारविवर्जितम् ।
दध्यक्तं पयसाऽक्तं वा तदभावेऽम्बुनार्पि वा’ ॥

इति । द्रव्यानुकल्पश्चतुर्विंशतिमते दर्शितः—

‘अलाभे येन केनापि फल-शाकोदकादिभिः ॥
पयो-दधि-घृतैः कुर्याद्वैश्वदेवं क्षुवेण तु ।
हस्तेनान्नादिभिः कुर्यादद्विरञ्जलिना जले’ ॥

इति । यदद्यते तेनैव होतव्यम् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

१. Except A. and I. all others read उपासने, but it is incorrect.
२. B. C. E. F. and G. read अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरमये स्वाहेत्यादिभिः.
D. reads अग्नौ अनुवाकादावुक्तैरमये स्वाहेत्यादिभिः; while H. reads आद्यै-
रनुवाकादावुक्तैरमये स्वाहेत्यादिभिः, all these for आद्यैरनुवाकादावुक्तैरमये
स्वाहा इत्यादिभिः स्विष्टकृदन्तैः । उभयतः कर्मादावन्ते चेत्यर्थः । पारैस्करो
ऽपि. ३. B. C. D. E. F. G. and I. read १ कारवायनो. H. also reads the
same, but there is a margin correction. ४. I. reads वैश्वदेवान्नान्
through mistake. ५. D. E. and G. read गृह्याभ्यः, and H. I. read
गृह्याभ्यः. ६. I. reads काश्यपायान्.

‘शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद् यदाहारस्तेनैव जुहुयादपि’ ॥

इति । क्षार-लवणा-ऽवरान्नसंसृष्टेना ऽहविष्येण होमो ऽ-
न कार्यः । किन्तूष्णं भस्माभ्यायतनादुत्तरतो ऽप्योह्य तस्मि
होतव्यम् । तदाहाऽऽपस्तम्बः—

‘न क्षार-लवणहोमो विद्यते । तथा ऽवरान्न-
संसृष्टस्य च । अहविष्यस्य होम उदीचीन-
मुष्णं भस्मा ऽप्योह्य तस्मिन् जुहुयात्तद्भुतम-
हुतं चाग्नौ भवति’ ।

(आ. ध. सू. २. ६. १५. १५-१७)

इति । परिशिष्टे ऽपि—

‘उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः’ ॥

इति । अनग्निकस्य वैश्वदेवे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘अनग्निकस्तु यो विप्रः सो ऽन्नं व्याहृतिभिः स्वयम्
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च शिष्टं काकवलिं हरेत्’ ॥

इति । ‘देवेकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः । विष्णुरपि

‘अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा हुत्वा मन्त्रैश्च शाकलैः ।

प्रजापतेर्देविर्हुत्वा पूजयेदतिथिं ततः’ ॥

इति । भूतयज्ञः कूर्मपुराणे दर्शितः—

१. B. C. D. E. F. G. H. and I. read परान्नसंसृष्टस्य २.
reads अहविष्यस्य होमः, but this is a mistake. ३. All others except
and I. omit ‘देवेकृतस्यैनस’ इत्याद्याः शाकलमन्त्राः. ४. D substitutes ह
for हुत्वा.

‘देवेभ्यस्तु हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत् ।
भूतयज्ञः सं वै प्रोक्तो भूतिदः सर्वदेहिनाम् ॥
(कृ. पु. १. २. १८. १०८)

इति । हारीतो अपि—

‘वास्तुपाल-भूतेभ्यो बलिहरणं भूतयज्ञः’ ।
(डा. स्मृ. १५. ३)

इति । कात्यायनो अपि—

‘उद्धृत्य हविंसासिच्य हविष्येण घृतादिना ।
स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं हरेत् ॥
(का. स्मृ. २. १३. ७)

इति । गौणकर्तृनाहार्थः—

‘पुत्रो भ्राताऽथ वा ऋत्विक् शिष्य-श्वशुर-मातुलाः ।
पत्नी-श्रोत्रिय-याज्याश्च दृष्टास्तु बलिकर्मणि ॥

इति । गृहे कर्त्रन्तराभावे प्रवसता स्वयमेव कर्त्तव्यमित्याह
वैधायनः—

‘प्रवामं गच्छतो यस्य गृहे कर्त्ता न विद्यते ।
पञ्चानां महतामेषां स यज्ञैः सह गच्छति ॥

इति । बलिहरणप्रकारमाहऽऽश्वलायनः—

१. The text of Kūrma Purāṇa substitutes च for तु २. The text of Kūrma Purāṇa reads स विज्ञेयो. ३. This verse is not found in a printed copy of Kātyāyana-Smṛiti, but it is found in our Telugu manuscript. ४. D. reads -आशीय-. ५. B. C. and F. read एतः; H. also reads the same, but the marginal correction is शौनक. ६. D. and I. read शौनक. for आश्वलायनः.

‘अथ बलिहरणम् । (३) एताभ्यश्चैव देवताभ्यो
ऽद्भ ओषधि-वनस्पतिभ्यो गृहाय गृहदेवताभ्यो
वास्तुदेवताभ्यः । (४) इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यो यमा-
य यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय
सोमपुरुषेभ्यः-इति प्रतिदिशम् । (५) ब्रह्मणे ब्रह्म-
पुरुषेभ्यः-इति मध्ये । (६) विश्वेभ्यो देवेभ्यः ।
(७) सर्वेभ्यो भूतंभ्यो दिवाचारिभ्य-इति दिवा ।
(८) नक्तंचारिभ्य-इति नक्तम् । (९) रक्षोभ्य
-इति उत्तरतः । (१०) स्वधा पितृभ्यः-इति
प्राचीनावीती शेषं दक्षिणा निनयेत् ।

(आ. गृ. सू. १. २. ३-११)

इति । आपस्तम्बो अपि-

‘अपरेणाग्निं सप्तमाष्टमाभ्यामुदगपवर्गम् । (२०)
उदधानसन्निधौ नवमेन । (२१) मध्येऽग्नौ
रस्य दशमैकादशाभ्यां प्रागपवर्गम् । (२२)
उत्तरपूर्वदेशे ऽग्नौ उत्तरैश्चतुर्भिः । (२३) श-
य्यादेशे कामलिङ्गेन । (१) देहल्यामन्तरिक्ष-
लिङ्गेन । (२) उत्तरेणापिधान्याम् । (३) उ-
त्तरैर्ब्रह्मसदने । (४) दक्षिणतः पितृलिङ्गेन
प्राचीनावीती । अवाचीनपाणिः कुर्यात् । (५)

१. A. reads दक्षिणायां. २. उदगपवर्गम् is omitted by all others except A. I. and the text of Āpastamba. ३. लिङ्गेऽग्नौ उत्तरैर्पिधान्यामुत्तरैर्ब्रह्मसदने is the reading of B, C, F, E., and G. उत्तरं ब्रह्मसदने. ४. D omits portion देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेन । उत्तरेणापिधान्याम् । उत्तरैर्ब्रह्मसदने । दक्षिणपितृलिङ्गेन.

रौद्र उत्तरतो यथा देवताभ्यः । (६) तयोर्नाना
परिषेचनं धर्मभेदात् । (७) नक्तमेवोत्तरेणे
वैहायसम् । (८)

(आ. ध. सू. २. २. ३-४. २०-८)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘एवं गृह्णन्ति रुत्वा गृहे गृहपतिः शुचिः ॥

आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सर्गमादरात् ।

(मा. पु. २९. २२-२३)

इति । कूर्मपुराणे च—

‘अभ्यश्च अपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।

दद्याद्भूमौ वहिश्चात्रं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमाः ॥

(कृ. पु. १. २. १८. १०९)

इति । मनुस्मृति—

‘गुनां च पतितानां च अपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां रुमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥

(म. स्मृ. ३. ९२)

इति । अत्रमिति शेषः । अन्नोत्सर्गमन्त्रो विष्णुपुराणे
दर्शितः—

१. The text of Āpastamba reads उत्तरी. २. I. adds लब्धोः
before धर्म-. ३. The text reads मेचीलमेव. ४. B. C. E. and F. read मार्क-
ण्डेयैऽपि, H. and I. मार्कण्डेयैऽपि. ५. The text of Kūrma Purāṇa
reads पतितानि एव च. ६. The text of Kūrma Purāṇa reads पक्षिभ्यो
निर्वपेद्भुवि; while G. and H. द्विजोत्तमाः. ७. D. reads अभिहितः.

'देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः सैयक्षोरग-दैत्यसङ्घाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चाऽन्नमिच्छन्ति मयाऽन्नं दत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्गकाद्या
 वृभुक्षिताः कर्मनिबन्धवद्वाः ।
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मया ऽन्नं
 तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धुर्
 नैवान्नसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।
 तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथा ऽन्नमेतत्
 अहं च विष्णुर्न ततो ऽन्यदस्ति ।
 तस्मादिदं भूतहिताय भूमौ
 अन्नं प्रयच्छामि भवायै तेषाम् ॥
 चतुर्दशो लोकगणा य एष
 तत्र स्थिता ये किल भूतसङ्घाः ।

१. D. substitutes च for स-. २. I. reads प्रदत्तम्, the text of Vishnu Purāṇa follows the same reading. ३. The text of Vis Purāṇa reads निसृष्टं. ४. B. C. and F. read ते यान्तु. ५. The text of Vishnu Purāṇa reads यन्तु. ६. The text of Vishnu Pur reads -निकायभूतं for -हिताय भूमौ, and all others except D. substitute भूतम् for भूमौ. ७. G. reads -म्यभवाय; while D. हिताय.

तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं
तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
भुवि भूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः' ॥

(वि. पु. ३. ११. ४७-५३)

इति । पितृयज्ञः श्रुत्या दर्शितः—

‘यत् पितृभ्यः स्वधाकरोत्यप्यप-
स्तत् पितृयज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । कात्यायनो अपि—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञो र्जतयिपूजनम् ॥
श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् पित्र्यो बलिस्थापि वा’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३-४)

इति । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था । श्राद्धं चात्र नित्य-
श्राद्धम् । तथा चै कूर्मपुराणम्—

‘एकं तु भोजयेद्विप्रं पितृनुद्दिश्य सत्तम ।
नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १११)

इति । मार्कण्डेयेऽपि—

१. B. C. and F. read स्वधां for स्वधा-. २. I. reads पित्र्यो. ३. I. omits च. ४. The text of Kūrma Purāṇa reads सत्तमम्. ५. Except A. and D. all others read मार्कण्डेयोऽपि.

‘कुर्यादहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु भोजयेद्विप्रमेव वा’ ॥

(मा. पु. २९. ३३)

इति । नित्यश्राद्धप्रकारो मत्स्यपुराणे दर्शितः—

‘नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पौर्वणं पर्वसु स्मृतम्’ ॥

(म. पु. १६. ५--६.)

इति । प्रचेताः—

‘नावाहनाग्नौकरणं न पिण्डो न विसर्जनम्’ ।

इति । व्यासो ऋषि—

‘नित्यश्राद्धे ऋष्य-गन्धाद्यैर्विजानभ्यर्च्य शक्तितः ।

सर्वान् पितृगणान् सम्यक् सन्नैवोद्दिश्य भोजयेत् ॥

आवाहन-स्वधाकार-पिण्डाग्नौकरणादिकम् ।

ब्रह्मचर्यादिनियमो विश्वेदेवास्तथैव च ॥

नित्यश्राद्धे त्यजदेतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् ।

दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारैर्विसर्जयेत् ।

एकमप्याशयेन्नित्यं पण्णामप्यन्वहं गृही’ ॥

इति । कात्यायनस्तु तत्रानुकल्पमाह—

‘एकमप्याशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा ॥

१. Here all others except A. and the text of Matsya Purāṇa have made a mistake. B. C. E. F. G. H. and I. read पार्वणं तद्वि कीर्तितम्; while D. reads पार्वणे न हि कीर्तितम्. २. I. reads पिण्डं. ३. D. and G. read सर्वैस्सितगुणान्. ४. I. omits तु, and G. H. read अव for तव. ५. All others except A. read नित्यं for विप्रं.

अभ्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।
 पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजे ॥
 पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदाहरेत् ।
 हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदर्द्धं निनयेदपः ॥

(का. स्मृ. २. १३. ६८)

इति । उद्धृतमन्नं ब्राह्मणाय दद्यात् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—
 ‘उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११२)

इति । त एते देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञास्त्रयोऽपि विश्वदे-
 वगण्यन्ते । यत्र विश्वदेवा इज्यन्ते तद्वैश्वदैविकं कर्म ।
 देवयज्ञे च—

‘विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा’ ।

(आ. गृ. सू. १. २. २-३.)

इति पठित्वात् तत्रैतन्नाम मुख्यम् । येषां तु शाखायां
 भूतयज्ञे ऽप्ययं मन्त्रो ऽस्ति तेषां तत्राप्येतन्मुख्यम् । पितृयज्ञे

१. B. C. D. E. F. and G. read अभ्युद्धृत्य, also the text of
 Kātyāyana reads the same. २. Except A. and the text of
 Kātyāyana all others omit this line. ३. The text reads उत्तरयेत् for
 उदाहरेत्. ४. This line is omitted by all except A. D. and the text of
 Kātyāyana. ५. After this line D. adds—

तथास्मै ब्राह्मणावेति इत्या भुञ्जीत वाग्वतः ।

६. After this word I. adds—

‘दद्यादहरहः श्राद्धमन्त्रोपनोदकेन वा ।

पयो-मूल-फलैर्वाऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्’ ॥

This is a repetition of a verse of Mārkaṇḍeya Purāṇa.

तु छेत्रिन्यायेन तन्नामप्रवृत्तिः । अथवा मूलवचने 'वैश्वदे
च'-इति चकारेण पितृयज्ञादिकमनुक्तं समुच्चीयते । यद्यपि
'सायं प्रातःसिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इति वचनेन वैश्वदेवस्यान्नसंस्कारता प्रतीयते तथा
पुरुषार्थत्वमेवाभ्युपेयम् ।

'तानेतान्यज्ञानहरहःकुर्वीत' ।

(आ. गृ. सू. ३. १. ४)

इति वाक्यशेषे तदवगमात् । न चोभयार्थत्वं शङ्कनीयं
परस्परविरोधात् । अन्नसंस्कारत्वे ह्यन्नस्य प्राधान्यम्
वैश्वदेवस्य गुणता । पुरुषार्थत्वे तु तद्विपर्ययः । तथा
सति एकस्यैव युगपत् प्राधान्यं गुणत्वं च विरुद्धं
याताम् । तर्ह्यस्त्वन्नसंस्कारतैव । मा भूत् पुरुषार्थत्व
इति चेत् । तन्न ।

'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियेते तनुः' ।

(म. स्मृ. २. २८)

इति मनुना पुरुषार्थत्वस्मरणात् । यत्तु-

'सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयात्' ।

(आ. गृ. सू. १. २. १)

इत्युदाहृतं तदन्यथाप्युपपद्यते । तत्र जुहुयादित्यु-
क्तिविधिः । सिद्धस्य हविष्यस्येति विनियोगः । तानेता
हरहः कुर्वीतेत्यधिकारः । किञ्च अन्नसंस्कारपक्षे प्रा-
पाकमावृत्तिः प्रसज्येत ।

१. D. reads ऋत्विह्न्यायेन. २. H. omits च. ३. D. reads कु-
४. I. reads विनियोगविधिः.

‘प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिः’ ।

इति न्यायात् । तस्मात् पुरुषार्थत्वमेव न्याय्यम् ।

अत एव गृह्यपरिशिष्टे अभिहितम् —

‘प्रोषितो ज्यात्मसंस्कारं कुर्यादेवाविचारयन्’ ।

इति । गोभिलोऽपि—

‘यद्येकस्मिन् काले व्रीहि-यवौ पच्येयातां
अन्यतरस्य हुत्वा कृतं मन्येत । यद्येक-
स्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेव
बलिं कुर्वीत । यद्येकस्मिन् काले बहुधाऽन्नं
पच्येत गृहपतिमहानसादेवैकं बलिं कुर्वीत’ ।

इति । अयमर्थः — नानाद्रव्यकान्नपाके पुनः पुनरन्नपाके
अपि बहूनामविभक्तानां भ्रात्रादीनां पृथक् पृथक् पाके अपि
एकस्मादेव द्रव्यात् सकृदेव गृहपतिपाकादेव होतव्यमिति ।

॥ इति वैश्वदेवप्रकरणम् ॥

अथातिथ्यापरनामको मनुष्ययज्ञो निरूप्यते । आतिथ्य-
स्य मनुष्ययज्ञत्वं कात्यायनेनोक्तम्—

‘अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो दैवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्’ ।

(का. स्मृ. २. १३. ३)

इति । श्रुतिरपि—

‘यद्वाह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः सन्तिष्ठते’ ।

इति । बोधायनोऽपि—

१. All others except A. and I. read सकृदेकं. २. D. reads बहुविधाऽन्नं.
३. I. reads -वेष्टं. ४. Except A. and I. all others add अपि after -पाके.
५. All others except A. and the text of Kātyāyana read बलिर्भूतो.

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादा मूल-फलशा-
केभ्यस्तथैतं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति’ ।

(बौ. स्मृ. २. ५. ११. ५)

इति । काष्ठाजिनिरपि—

‘भिक्षां वा पुष्कलां वाऽपि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे तथा दद्यादुदपात्रमथापि वा’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धयेत परमेश्वरम्’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. १४४)

इति । भिक्षादिलक्षणं मनुराह—

‘ग्रासमात्रं भवेद्भिक्षा अग्रं ग्रासचतुष्टयम् ।
अग्रं चतुर्गुणीकृत्य हन्तकारो विधीयते’ ॥

(मा. पु. २९. ५३.)

इति । अतिथिनिरीक्षणाय गृहांगणे कंचित्कालं तिष्ठे-
दित्युक्तं मार्कण्डेयपुराणे—

१. All others except A. and H. read पुष्कलं, but it does not give any meaning. २. A. and D. read सत्रा for तथा; while B. C. E. F. and G. read असम्भवेन वा for असम्भवे तथा. ३. D. reads उपपात्रं for उदपात्रं. ४. All manuscripts read मनुराह; but the following quotation does not appear in the text of Manu. It is found in Mārkaṇḍeya Purāṇa and also in Kūrma Purāṇa. The latter reads as follows:—

‘भिक्षां माहुर्ग्रासमात्रमग्रं तस्याश्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारं तु तच्चतुर्गुणमिष्यते’ ॥

५. D. omits the following portion—

आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वारावलोकनम् ।
मुहुतं स्यादमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ॥

इति । विष्णुपुराणे.

‘आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो द्वावावलोकनम् ॥

मुहूर्त्तस्याष्टमं भागमुदीक्ष्यो ह्यतिथिर्भवेत् ।

(मा. पु. २९. २४-२५)

इति । विष्णुपुराणे ऽपि—

‘ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदर्थं वा यथेच्छया’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ५५)

इति ।

॥ इति मनुष्ययज्ञः ॥

तदेवं ‘सन्ध्या स्नानम्’—इत्यस्मिन् मूलवचने स्नानादी-
न्यातिथ्यान्तानि षट् कर्माणि निरूपितानि ।

न चात्र सप्तत्वप्रतिभानात् षट्त्वं विरुद्धमिति शङ्कनीयम् ।
सम्मार्गन्यायेनोद्देश्यगतायाः संख्याया अविवक्षितत्वात् ।
यानि कर्माणि उद्देश्यगतानि तानि दिनेदिने कर्तव्यानीति तेषां
नित्यत्वविधानात् । सम्मार्गन्यायश्च तृतीयाध्याये प्रतिपादितः ।

ज्योतिष्टोमे—‘दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टि’—इति श्रूयते ।
तत्र संशयः—किमेकस्य सम्मार्गः किंवा सर्वेषां? इति । तदर्थं
चिन्ता—किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिता?
इति । यथा—‘पशुना यजेत’—इत्यत्र एकवचनश्रुतिबलादुपादे-

१. I. reads here and in some of the following lines सम्मार्ग instead of सम्मार्गः, but it is a mistake. २. All others except A. and I. read यानि कर्माणि त्र्युद्देश्य तानि दिनेदिने. but it seems to be incorrect. ३. D. reads निरूपितः. ४. B. C. and F. read दशापवित्रेण. ५. All others except A. and I. read तदर्थं किमुद्देश्यगता संख्या विवक्षिता नेति for तदर्थं चिन्ता किमत्रोद्देश्यगता संख्या विवक्षिता उता अविवक्षिता.

यपशुगता संख्या विवक्षिता । तथैव ग्रहमित्येकवचनश्रुति-
बलादुद्देश्यगता अपि संख्या विवक्षिता भवितुमर्हति । तस्मादे-
कस्यैव ग्रहस्य सम्मार्गे प्राप्ते ब्रूमः । पशोरनेनैव वचनेन यागसम्भ-
धावगमात् यागं प्रति पशोर्गुणीभूतत्वात् यावद्गुणं प्रधानावृत्त्यभा-
वात् कियतापेशुनेत्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां तदवच्छेदकत्वेनैकत्व-
संख्या सम्बद्ध्यते— इत्युपादेयगतायाः संख्यायाः विवक्षितत्वं
युक्तम् । ग्रहाणां तु वाक्यान्तरेण यागसम्भधावगमात् सम्मार्ग-
वाक्ये द्वितीयाश्रुत्या सम्मार्गं प्रति ग्रहस्य प्राधान्यावगमात्
प्रतिप्रधानं गुणस्य सम्मार्गस्यावर्त्तनीयत्वात् कियन्तो ग्रहाः
सम्मार्जनीया-इत्याकाङ्क्षाया अनुदयात् उद्देश्यग्रहगता संख्या
न विवक्षिता । तस्मात् सर्वे ग्रहाः सम्मार्जनीयाः । प्रकृतेऽप्युद्दे-
श्यसन्ध्यादिगता षट्संख्या न विवक्षिता ।

अथोच्येत—अस्यां पराशरस्मृतौ वाक्यान्तरेण सन्ध्यादी-
नां निरुद्धभावादेनैव वाक्येन नित्यत्वविशिष्टानां तेषा-
मुत्पादनादुपादेयगतत्वेन पञ्चेकत्ववद्विवक्षितत्वमेव संख्याया
युक्तं—इति । एवं तर्हि सन्ध्यासहितं स्नानं सन्ध्यास्नानमिति
समामे सति अङ्गेन स्नानेन सहिताया अङ्गीभूतायाः सन्ध्याया
एकत्वेन परिगणनान्नात्र षट्संख्या विरुध्यते—इति गमयि-
तव्यम् ।

सन्ध्यादीनां नित्यत्वं चाग्निहोत्रादिवत् यावज्जीवकर्त्तव्य-
तयाऽवगम्यते । जीवनवदधिकारत्वं च 'दिने दिने'—इति वी-

१. D. reads तद्ग्रहस्य. २. All others except A. I. read -गुणभूतत्वात्.
३. H. reads पशुनेति परिच्छेदकाकाङ्क्षायाः तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वसंख्याः
while all others except A. and I. read -स्यवच्छेदकाकाङ्क्षायां. ४. B. C. and
F. read निरुद्धभावात्; while D. reads निरुप्याभावात्. ५. I. reads रिक्त्वं.

सया ऋगम्यते । यथा—‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत’—
इत्यत्र वीप्सया तदवगमस्तद्वत् ॥ ३९ ॥

‘आतिथ्यं वैश्वदेवं च’ इत्युक्तं तत्र कीदृशो अतिथिरित्या-
काङ्क्षायामाह—

इष्टो वा यदि वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा ।

सम्प्राप्तो वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥४०॥

इष्टः सख्यादिः । तस्य च भोजनीयत्वं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘भोजयेच्चागतान् काले सखि-सम्पन्निध-वान्धवान्’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । द्वेष्ट्यस्य भोजनीयत्वं मनुना निन्दितम्—

‘काममभ्यर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति । एवं सत्यरि-मित्रविवेको यथा क्रियते तथैवार्त-
थावपि तत्प्रसक्तौ तन्निराकरणाय ‘इष्टो वा यदि वा द्वेष्टः’—
इत्युक्तम् । मूर्खस्य भोजनीयत्वं स्मृत्यन्तरे निषिद्धम्—

‘नष्टगौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वदविर्वर्जिते ।

दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतम्’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ५२)

इति । पण्डितस्य भोजनीयत्वं मनुना प्रशंसितम्—

* धरणीधरस्तु—‘सर्वसङ्क्रमः’ अमुमेव पाठमाश्रित्य ‘सर्वे सङ्क्रमाः
सत्सङ्क्रादयो यस्मात्’ इति व्याचक्षुषी ।

१. M. reads प्रियो for इष्टो. २. J. K. L. and M. read वैश्वदेवं तु
सम्प्राप्तः. ३. K. and L. read सर्वसङ्क्रमः. ४. The text of Manu reads
कामं आर्जयेन्मित्रं; while all others except A. and I. substitute the
word निष्ये for मित्रं. ५. G. reads जीवमानं. ६. H. and I. read
क्षितम् for प्रक्षितम्.

‘श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।

अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १२८)

इति । एवं सति श्राद्धादाविव वैश्वदेवान्तेऽपि पण्डित-
मूर्खविवेकप्रसक्तौ तन्निराकरणायोक्तं ‘मूर्खः पण्डित एव वा’-
इति । वैश्वदेवान्तशब्देन देवयज्ञ-भूतयज्ञ-पितृयज्ञानामुपरि
घटिका-पादमात्रपरिमितः कालो विवक्षितः । तथा च मा-
र्कण्डेयपुराणवचनमुदाहृतम्—

‘मुहूर्त्तस्याष्टमं भागम्’ ।

(मा. पु. २९. २५)

इति । अत एव तस्मिन् काले समागमनमेवातिथिलक्षणं
नेतरद्विधादि । संक्रम्यतेऽनेनेति संक्रमः स्वर्गस्य संक्रमः
स्वर्गसंक्रमः स्वर्गप्राप्तिहेतुरिति यावत् । तथा चाऽऽश्वमेधिक-

‘क्षुत्पिपासाश्रमात्तय देश-कालागताय च ।

सत्कृत्यान्नं प्रदातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता’ ॥

(त्र. गौ. स्मृ. ३. ७६)

इति ॥ ४० ॥

तमेवातिथिं विशिनष्टि—

दूराध्वोपगतं श्रान्तं वैश्वदेव उपस्थितम् ।

अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥४१॥

१. I. omits -पितृयज्ञ-, and reads भूतयज्ञानामुपरि. २. D. omits च.
३. B. C. and F. read -पुगणे. ४. B. C. E. F. and G. read अत एव-
स्मिन् काले. ५. B. C. and F. read विप्रस्वादि. ६. The text of Vṛiddha
Gautama reads -कालागताय. ७. D. G. and H. read दूराध्वोपगतं; while
M. reads दूराध्वानं पथि श्रान्तं. ८. B. C. and F. read नातिथिं पूर्वमागतम्.

दूराध्वोपगतं ग्रामान्तरादागतम् । श्रान्तं क्षुत्-तृष्णापरि-
पीडितम् । अत एव व्यासः—

‘अतिदूरागतः श्रान्तः क्षुत्-तृष्णा-श्रमकर्षितः ।

यः पूज्यते अतिथिः सम्यग्पूर्वः कर्तुरेव सः’ ॥

इति । ‘नातिथिः पूर्वमागत’ इति तस्मिन्नेव दिने अतिथिर्नोत्तरे
व्युत्थित्यर्थः । तथा च मनुः—

‘एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः’ ।

(म. स्मृ. ३. १०२)

इति । ‘वैश्वदेव उपस्थितम्’— इति दिवसाभिप्रायम् ।
सायं तु वैश्वदेवकालं कालान्तरे वा प्राप्नोति अतिथिरेव । तथा
च मनुः—

‘अप्रणोद्यो अतिथिः सायं सूर्योदो गृहमेधिना ।

कालं प्राप्तस्त्वकाले वा नास्य अन्नश्च न गृहे वसेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०५)

इति । सूर्योद इति अस्तं गच्छता सूर्येण देशान्तरगमना-
क्तिमुत्पाद्य गृहं प्रापित इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अप्रणोद्यो अतिथिः सायमपि वाग्-भू-तृणोदकैः’ ।

(या. स्मृ. १. १०७)

इति । प्रचेता अपि—

१. D. G. and H. here also read दूराध्वोपगतं. २. Except A, all others read आदूरादाश्रमं प्राप्तः or आदूरादाश्रमप्राप्तः. ३. A. reads य पूज्यथा-
तिथिः. ४. A. reads अद्यपः; while D. reads अपशुः. Both are correct.
The text of Manu substitutes क्षु for हि. ५. D. omits सायं तु.
I. reads सूर्योदो, but it is incorrect. सूर्योदो is the correct form.
I. reads गृहमेधिनाम्. ९. The text of Manu reads वसन, but the com-
mentators do not follow the reading.

‘यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः ।

देववत् पूजनीयो ऽसौ सूर्योदः सोऽतिथिः स्मृतः’ ॥

इति ॥ ४१ ॥

दूराध्वपदव्यावर्त्यमाह—

नैकग्रामीणमतिथिं संगृहीत कदाचन ।

अनित्यमागतो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२ ॥

न विद्यते तिथिर्यस्यासावतिथिः । तथा च यमः—

‘तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे त्यक्ता येन मेहात्मना ।

सो ऽतिथिः सर्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः’ ॥

इति । मन्वादि-युगादिप्रभृतिषु तिथिविशेषेषु ब्रह्मल-
भमुद्दिश्य येऽभ्यागच्छन्ति तेऽभ्यागताः । तादृशं तिथिविशे-
षमनपेक्ष्य यदाकदाचित् क्षुत्तृष्णादिपीडया वा समागतो
ऽतिथिः । एवं च सति एकग्रामीणः प्रतिनियतेषु तिथिविशेषेषु
च समागच्छति नासावतिथिः । यस्तु ग्रामान्तरादकस्मादसङ्के-
तितो बुभुक्षुः सन्नागच्छति सो अनित्यमागतः । तमेवातिथि-
त्वेन संगृहीत नेतरम् । तथा च विष्णुपुराणम्—

‘अज्ञातकुल-नामानमन्यतः संमुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् नैकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धमन्यदेशादुपागतम्’ ।

(वि. पु. ३. ११. ५८-५९)

१. I. reads सूर्योदः. २. I. reads न गृहीत for संगृहीत. ३. D. reads महात्मनः. ४. B. C. and F. read आपतितो for असङ्केतितो. ५. I. & एवातिथित्वेन संगृह्यते नेतरः for तमेवातिथित्वेन संगृहीत नेतरम्. ६. A. reads समुपस्थितम्. ७. The text of Vishnu Purāṇa reads -संबन्ध- instead of संबन्ध-.

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘न मित्रमतिथिं कुर्यान्नैकग्रामनिवासिनम् ।

अज्ञातकुल-नामानं तत्काले समुपस्थितम् ॥

बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनम् ।

ब्राह्मणं प्रादुरतिथिं भे पूज्यः शक्तितो बुधैः’ ॥

(मा. पु. २९. २६-२७)

इति । मनुरपि—

‘नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्या यत्राग्नयो अपि वा’ ॥

(म. स्म. ३. १. ०३)

इति । एकग्रामवासी अतिथिधर्मेणागतो ऽप्यतिथिर्न भव-
ति । तथा साङ्गतिकः सङ्गतेन चरः सङ्गतपूर्वो दृष्टपूर्वः—इति
यावत् । नापि यत्र कचन देशे अतिथिधर्मेणागतो ऽतिथिः ।
किन्तु यस्मिन् स्वकीये परकीये वा देशे भार्या अग्नयो वा भव-
न्ति तत्रैवापस्थितो ऽतिथिर्भवति ॥ ४२ ॥

अतिथेः स्वरूपं निरूप्य तस्मिन्नागते सति यत्क-
थं तदाह—

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

अर्घ्यासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥ ४३ ॥

१. D. reads संपूज्यं; while B. C. E. and F. read संपूज्यः.
D. omits अतिथिधर्मेणागतो ऽपि. ३. I. omits वा. ४ M. omits
is verse. ५. All others except A. and I. read तथा ऽसनप्रदानेन.

श्रेष्ठया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छन्तं चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥ ४४ ॥

निगदव्याख्यातमेतच्छ्लोकद्वयम् । तदेतत् ब्राह्मणविषयम् ।

‘यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति’ ।

इति ।

‘अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् ।

(बौ. स्मृ. २. ५. १०. ५)

इति श्रुति-स्मृतिभ्यामुदाहृतत्वात् । क्षत्रियादयस्तु न ब्राह्मणगृहे प्रतिथिसत्कारमर्हन्ति । किन्तु भोजनमात्रम् । तथा च मनुः—

‘न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।

वैश्य-शूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥

यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।

भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नो कुटुम्बेतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानुशंस्यं प्रकल्पयेत् ॥

१. J. K. L. and M. omit this verse. २. B, C, D. and F. read गुरुः सन्नुपातेन; while G. and H. read चानुयानेन. ३. D, E, G. and H. read व्याख्यानं. ४. D. and G. omit इति. ५. I. reads ददाति. ६. B, C, F, G. and H. read स्मृत्योः. ७. All others except A. read ब्राह्मणस्य प्रतिथिः. ८. The text of Manu (Bombay Edition, 1887) read भुक्तवत्सु, but the commentators do not follow this. ९. B, C. and read -ना- for -वा-. १०. I. reads प्रकल्पयेत्; while the text of Manu read प्रयोजयेत्.

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्यान्नं* यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

(म. स्मृ. ३. ११०-११३)

इति । आसनादिदाने विशेषमाह स एव—

‘आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।

उत्तमेष्टुत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

(म. स्मृ. ३. १०७)

इति ॥ ४३-४४ ॥

अतिथिसत्कारकरणे प्रत्यवायमाह—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

पितरस्तस्य नाश्रन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥४५॥

‘प्रकृत्य प्रकर्षेण अन्नं कृत्वा संस्कृत्य’-इति मेधातिथिः । ‘प्रकृत्य संपाश’-इति राघवानन्दः । ‘प्रकृत्य प्राधान्यं प्रकाशये इति यावत्’-इति नन्दनः । ‘प्रकृत्यान्नं प्रकर्षेणान्नं कृत्वा’-इति समचन्द्रः । ‘प्रकृष्टमन्नं कृत्वा’-इति कुल्लूकभट्टः । सर्वज्ञनारायण-गोविन्दराजौ तु ‘संस्कृत्य’ इति पाठमाश्रितवन्तौ ।

१. B. C. F. and I. read सत्कृत्यान्नं. २. Except A and the text of Manu all others read आसनावसथे. ३. The text of Manu reads उपासनाम्. ४. This verse is found in J. K. and L., the texts of Parāśara. The commentators Nandapanḍita and Dharmadhara have made commentaries on it; but Madhavaśhārya quotes this verse from Manu, and it appears in the same. ५. These two verses appear in J. K. and L. as the 55th and 58th Ślokas, but M. omits the whole of the first of these.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुम्भशतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ४६ ॥

अहमस्य गृहे भोक्ष्ये— इत्याशया समागतोऽतिथिर्यदि भो-
जनमप्राप्य तद्गृहान्निवर्त्तेत तदा गृहिणा क्रियमाणं पैतृकं
निष्फलं स्यात् । तथा दैविकेमपि विहितद्रव्याद्यद्गसम्पन्न-
मपि निष्फलं भवेत् । तथा च मनुः—

‘शैलतोऽप्युञ्जतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।

सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽर्चितो वसन्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १००)

इति । आश्रमेधिकेऽपि—

‘साङ्गोपाङ्गास्तथा वेदान् पठतीह दिने दिने ।

न चातिथिं पूजयति वृथा स पठति द्विजः ॥

पाकयज्ञैर्महायज्ञैः सोमसंस्थाभिरेव च ।

ये यजन्ति न चाञ्चन्ति गृहेष्वतिथिमागतम् ॥

तेषां यशोऽभिक्रामानां दत्तमिष्टं च यद्भवेत् ।

वृथा भवति तत्सर्वमाशया हतर्या हतम्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. ६. ६७-६९)

इति । अत्र सुकृतहान्यभिधानं दुष्कृतप्रसिरप्युपलक्षण-
म् । तथा च विष्णुः—

१. I. reads वैदिकोऽपि. २. D. reads शिलानप्युञ्जतो, and G. H. and the text of Manu read शिलानप्युञ्जतः; while I. शिलोऽङ्गौ वसन्. ३. The text of Vṛiddha Gautama reads-स्तु यो वेदान्. ४. The text of Vṛiddha Gautama reads नित्यमग्नौ पाकयज्ञैः for पाकयज्ञैर्महायज्ञैः. ५. The text of Vṛiddha Gautama reads चाञ्चन्ति. ६. The text of Vṛiddha Gautama reads अयतया.

‘अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहस्थस्य तु गच्छति ।
तस्मात् सुकृतमादाय दुष्कृतं तु प्रयच्छति’ ॥

इति । आश्वमेधिके अपि—

‘वैश्वदेवान्तिके प्राप्तमतिथिं यां न पूजयेत् ।
स चाण्डालत्वमाप्नोति सद्य एव न संशयः ॥
निर्वासयति यां विप्रं देशे-कालागतं गृहात् ।
पतितस्तत्क्षणादेव जायते नात्र संशयः’ ॥

इति ॥ ४५-४६ ॥

अतिथिसत्कारं प्रशंसति—

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे निक्षिपेद्धनम् ।
सुक्षेत्रे च सुपात्रे च ह्युप्तं दत्तं न नश्यति ॥ ४७ ॥

यथा सुक्षेत्रोऽप्यबीजं न विनश्यति किन्तु महते फलाय क-
ल्पते । तथा सुपात्रे अतिथौ दत्तमन्नादिकं महत्फलमित्यर्थः ।
तदाह मनुः—

‘नैव स्वयं तदश्रीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०६)

१. All others except A. and I. read देश-कालातिथिं for देश-
कालागतं. २. M. reads the whole verse as follows:—

सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपात्रे वापयेद्धनम् ।

सुक्षेत्रे च सुपात्रे च यत्किञ्च नैव नश्यति ॥

This verse appears also in J. K. and L. under number 57. ३. Ex-
cept A. and II. all others read सन्न विनश्यति for दत्तं न नश्यति. ४. Ex-
cept A. and I. others read -कं महाफलप्रदमित्यर्थः; while H. reads -कं
महाफलमित्यर्थः. ५. The text of Manu reads नैव, and substitutes वातिथि-
for चातिथि-

इति । आश्रमेधिके अपि—

‘पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु यां प्रतिथिं पूजयेन्नरः ।

पूजितस्तेन राजेन्द्र भवामीह न संशयः’ ॥

(वृ. गो. स्मृ. ६. ५७)

इति । गातातपो अपि—

‘स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।

नाऽवाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात्’ ॥

इति ॥ ४७ ॥

आतिथ्यकर्तुर्नियममाह—

न पृच्छेद्गोत्र-चरणे न स्वाध्यायं श्रुतं तथा ।

हृदये कल्पयेद्देवं सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४८ ॥

इति । श्राद्धे ह्यादावेव ब्राह्मणः परीक्षणीय इति मनुना दर्शितम्-

‘दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यय-कव्यानां प्रदानं सां प्रतिथिः स्मृतः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३०)

इति । यमेना अपि—

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान्’ ॥

इति । अतः श्राद्धन्यायेनाऽतिथ्ये अपि कर्मणि गोत्रादिपरी-

१. B. C. and F. read पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु, and D. E. G. and H. पादाभ्यङ्गाम्बु-दानैस्तु; while the text of Vṛiddha Gautama पादाभ्यङ्गोऽम्बुदानैस्तु.
२. M. reads -चरणं. ३. J. K. and L. read स्वाध्यायं च व्रतानि च for न स्वाध्यायं श्रुतं तथा, and for the same M. reads न स्वाध्याय-व्रतानि च.
४. J. K. L. and M. read हृदये कल्पयेत्तस्मिन् for हृदये कल्पयेद्देवं. ५. B. C. D. E. F. and G. read प्राशने for प्रदाने.

क्षाप्राप्तौ तन्निवार्यते । गोत्रं वंशप्रवर्त्तकमहर्षिसम्बन्धः । चर-
णमाचारः । शाखाविशेषः स्वाध्यायः । श्रुतं व्याकरण-मीमां-
सादि । एतद्देश-नामादीनामुपलक्षणम् । अत एव यमः—

‘न पृच्छेद्गोत्र-चरणे देशं नाम कुलं श्रुतम् ।

अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम्’ ॥

इति । न केवलं गोत्रप्रश्नादिवर्जनं किं तर्हि देवताबुद्धि-
रपि कर्त्तव्या । तदुक्तं शाततापेन—

‘चित्ते विभावयेत्तस्मिन् व्योसः स्वयमुपागतः’ ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वाध्याय-गोत्र-चरणमपृष्ट्वा चै तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताऽभ्यागतं गृही’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६०) •

इति । देवता-बुद्धिविषयत्वे हेतुः सर्वदेवमयत्वम् । तच्च
पुराणसारे दर्शितम्—

‘धाता प्रजापतिः शक्रो ब्रह्मिर्वसुगणो यमः ।

प्रविश्याऽतिथिमेते वै’ भुञ्जते ऽन्नं द्विजोत्तम’ ॥

इति । गोत्रादिप्रश्ने बाधो यमेन दर्शितः—

‘देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा यो ऽन्नं प्रयच्छति ।

न स तत्फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति’ ॥

इति । यथाऽऽतिथ्यकर्त्ता गोत्रादीन् न पृच्छेत् तथा ऽतिथिरपि

१. D. and G. read व्योसं स्वयमुपागतम्. २. B, C, D, E, F, G, and H. read अपृष्ट्वाऽपि. ३. All others except A. and I. read शक्रो for शक्रो, but it seems to be a mistake. ४. A. reads -मन्येते. ५. I. reads गोत्रादिप्रश्ने फलाभावो बोधायनेन दर्शितः, but the following quotation is not found in the text of Baudhāyana.

न ब्रूयात् । तदाह मनुः—

‘न भोजनार्थं स्वे’ विप्रः कुल-गोत्रे निवेदयेत् ।

भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १०९)

इति ॥ ४८ ॥

अतिथिदृष्टान्तेन भिक्षुकयोर्यति-ब्रह्मचारिणोः पूज्यतामाह-

अपूर्वः सुव्रती विप्रो ह्यपूर्वश्चातिथिर्यथा ।

वेदाभ्यासरतो नित्यं तार्वर्षपूर्वौ दिने दिने ॥ ४९ ॥

सुष्ठु व्रतं सुव्रतं मोक्षहेतुर्यतिधर्मः सोऽस्यास्तीति सुव्रती

यतिः । वेदाभ्यासरतो ब्रह्मचारी । तदर्थत्वात् तस्याऽऽश्रमस्य ।

तावुभौ प्रतिदिनमपूर्वातिथिवत् पूज्यावित्यर्थः । तथा च

याज्ञवल्क्यः—

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा दातव्या सुव्रताय च’ ।

(या. स्मृ. १. १०८)

इति । नृसिंहपुराणे—

१. G. reads यो for स्वे. २. D. reads पूजामाह. ३. M. reads सुव्रतो विप्रो अपूर्वो वाऽतिथिस्तथा; while D. E. G. H. I. J. K. and L. read अपूर्वश्चातिथिस्तथा. ४. D. reads त्रयोऽपूर्वै दिनेदिने, E. G. and H. read त्रयोऽपूर्वै दिनेदिने, I. reads त्रयः पूज्या दिनेदिने and J. K. L. and M. read त्रयोऽपूर्वा दिनेदिने. The commentators follow none of these readings. ५. G. reads अश्रमस्य for आश्रमस्य. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read मपूर्वा वातिथिवत्. ७. I. adds ऽपि to नृसिंहपुराणे.

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

(नृ. पु. ५८. १८-१९; ल. हा. स्मृ. ४. ५९)

इति । मनुरपि—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे । (१४)

यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद् गुरोः ।

तत्पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही’ ॥

(म. स्मृ. ३. ९४-९५)

इति । यमः—

‘सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।

गोप्रदानसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणं स्वस्तीति वाचयित्वा तद्वस्ते जलं प्र-
दाय भिक्षाप्रदानं कार्यम् । तदाह गौतमः—

‘स्वस्तिवाच्य भिक्षादानमपूर्वम्’ ।

(गौ. स्मृ. ५. ७)

इति ॥ ४९ ॥

१. I. has made a mistake here. It omits the following :—

‘भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् परिव्राट्-ब्रह्मचारिणे ।

अकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुताम्’ ॥

इति । मनुरपि. २. B. C. and F. read यत्तिवद् ब्रह्मचारिणे. ३. D. omits this whole line through mistake. ४. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads आकल्पितान्नादु-; while H. reads कल्पितान्नास्समु- ५. D. substitutes -सत्कृतम् for -संयुताम्, and B. C. H. read सर्वव्यञ्जनसंयुतम्. ६. D. reads पुण्यं. ७. D. reads भिक्षादानपूर्वम्; while all others, except A. and E. read भिक्षादानमपूर्वम्. We have compared here five different manuscripts of the text of Gautama. Three of them follow our reading.

यति-ब्रह्मचारिणौ यदा वैश्वदेवान्ते समागच्छतस्तदाऽस्त्वं
यदा तु वैश्वदेवात् पूर्वमागच्छतस्तदा कथमित्यत आह—

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं भिक्षुकं तु विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

सम्प्राप्ते प्रसक्ते अननुष्ठिते सतीति यावत् । तथा च नृसिंह-
पुराणे—

‘अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते ।

अवश्यमेव दातव्यं स्वर्गसंपानकारकम् ।

उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्वा विसर्जयेत् ॥

(नृ. पु. ५८. १००; ल. हा. स्मृ. ४. ६०)

यावद्वैश्वदेवाद्युपयुक्तमन्नं तावत् पृथक् कृत्वा अवशिष्टाद-
न्नाद्विज्ञां दत्वा भिक्षुकं विसर्जयेत् ॥ ५० ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरन्नमदत्वा तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१ ॥

चान्द्रायणस्य लक्षणं वक्ष्यामः प्रायश्चित्तप्रकरणे । प्राय-

१. Except A. and E. all others read यदि; while H. omits यदा. २. I. reads कथमित्याह. ३. L. reads वैश्वदेवति for वैश्वदेवे तु. ४. M. reads भिक्षां दत्वा विसर्जयेत्; while J. K. and L. read भिक्षुकं तु विसर्जयेत्. ५. The text of Nṛsiṃha Purāṇa reads भिक्षौ भिक्षार्थमागतं. ६. Except A. and the text of N. P. all others omit this line. ७. I. omits उद्धृत्य वैश्वदेवान्नं through mistake, and B. C. D. E. F. G. and H. read वैश्वदेवार्थं. ८. M. substitutes च, for तु. ९. Except A. and E. all others omit प्रायश्चित्तप्रकरणे.

वृत्तविधानात् प्रत्यवायो ज्वगम्यते । तयोः पक्वान्नस्वामित्वाद-
दाने प्रत्यवाय उपपन्नः । अत एव पुराणे अपि—

‘अहुत्वाग्नेमिसन्तर्प्य तपस्विनमुपस्थितम् ।

अशित्वा तु परे लोके स्वानि मांसानि खादयन्त्’ ॥

इति ॥ ५१ ॥

बहुषु भिक्षुकेषु आगतेष्वशक्तेन किं कर्तव्यमित्या-
शङ्क्याह—

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्-ब्रह्मचारिणाम् ।

इच्छया च ततो दद्याद्विभवे सत्यवागितम् ॥ ५२ ॥

निगदध्याल्ल्यानमेतत् । यथाविभवं भिक्षादानं कर्मपु-
राणं दर्शितम्—

‘भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।

दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लाभवर्जितः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ११७)

इति ॥ ५२ ॥

यतिभिक्षाप्रदाने नियममाह—

यतिहस्ते जलं दद्याद्द्वैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम् ।

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

१. I. reads उमीन्. २. B, C, D, E, F. and H. read स्वादति. and G. खादते. ३. M. omits the whole verse. ४. J. K. and L. read -चारिणां. ५. D. substitutes वा for च. ६. A. reads ततो विद्वान्विभवे for ततो दद्याद्विभवे. ७. H. and I. read -ध्याल्ल्यान-. ८. Some manuscripts read भिक्ष. ९. D. omits the following portion:—

तद्वैक्ष्यं मेरुणा तुल्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥ ५३ ॥

स्पष्टमेतत् । तद्य भिक्षं सति विभवे बलं वातव्यम् ।

स्पष्टमेतत् । तच्च भैक्ष्यं सति विभवे बहुलं दातव्यम् । त-
दुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘ यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ’ ॥

इति ॥ ५३ ॥

यथा भिक्षुकस्य समागतस्यातिथ्यमवश्यं कर्त्तव्यं तद्वदे-
• श्वर्येपेतस्यापि स्वगृहे समागतस्यातिथ्यमभ्युदयकामिना
कर्त्तव्यमित्याह—

येस्य छत्रं हयश्चैव कुञ्जरारोहमृद्धिमत् ।

ऐन्द्रं स्थानमुपासीत तस्मात्तं न विचारयेत् ॥ ५४ ॥

यस्य छत्र-हयौ विद्येते तस्यातिथ्यं कुर्वन् ऐन्द्रं पदमवाप्नु-
यात् । एतस्माद्वचनात् पूर्वोत्तरवचनयोरतिथ्यविषयत्वात्
तत्प्रकरणान्तःपातित्वेनास्मिन् वचने ऽनुक्तमपि ‘ आतिथ्यं
कुर्वन् ’—इति पदद्वयं सन्दर्शन्यायेनात्र लभ्यते । कुञ्जर-
स्यारोहो यास्मिन्नेन्द्रे पदे तत्कुञ्जरारोहम् । ऋद्धिरमृतपानाप्स-
रःसेवादिरस्मिन्नस्तीत्यृद्धिमत् । छत्रादिमान् क्षत्रियादिरतिथि-
र्जाति-कुलाचारैर्यद्यपि हीनः तथापि तत्पूजायाः स्वर्गप्राप्ति-
हेतुत्वात् तमतिथिं हीनत्वबुद्ध्या—पूज्यो ऽयं न वा?— इति न
विचारयेत् न सन्दिह्यात् । किन्त्वीश्वरबुद्ध्या तं पूजयेत् ।

यद्यपि भिक्षुकवन्नायमस्मिन् जन्मनि तपस्वी तथाप्यतीति

१. This verse is omitted by J. K. L. and M. २. II. reads गृही तस्व-
बुद्ध्या.

जन्मन्यनेन तपो ऽनुष्ठितम् । अन्यथेदृशस्यैश्वर्यस्य प्राप्यम-
भवात् । अत एव विभूतिमत ईश्वरांशत्वं भगवता दर्शितम्—

‘यद्यद् विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवाश्वगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम्’ ॥

(भ. गी. १०. ४१)

इति । तस्माद्युक्तमैश्वर्योपेतस्यातिथ्यम् ॥ ५४ ॥

यदुक्तं वैश्वदेवात् पूर्वमपि यति-ब्रह्मचारिभ्यां भिक्षा दात-
व्येति तत्रोपपत्तिमाह—

वैश्वदेवकृतं पापं शक्तो भिक्षुर्व्यपोहितुम् ।

न हि भिक्षुकृतान्दोषान्वैश्वदेवो व्यपोहति ॥५५॥

वैश्वदेवस्य पश्चात्करणेन प्रसक्तो यो दोषः स भिक्षा-
दानेन निवर्त्तते । भिक्षापरिहारेण तु यो दोषः नासौ पूर्वकृतेना-
पि वैश्वदेवेन निवर्त्तते । अत्र भिक्षुशब्दो विद्यार्थ्यादीना-
मुपलक्षकः । तथा च तेषां भिक्षुकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः ।

अश्वगः क्षीणवृत्तिश्च षंडते भिक्षुकाः स्मृताः’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘व्याधितस्यार्थहीनस्य कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं प्रतिपन्नस्य भिक्षाचर्या विधीयते’ ॥

इति ॥ ५५ ॥

१. G. and H. read सर्व. २. B. C. D. E. and H. read भिक्षुत्वं.
३. D. reads कुलास्वात् for कुटुम्बात्. ४. B. C. E. F. G. and H. वा प्रप-
न्नस्य for प्रतिपन्नस्य.

वैश्वदेवकृतमित्युक्त्वा बुद्धिस्थत्वाद्वैश्वदेवस्याऽकरणे प्रत्य-
वायमाह—

अकृत्वा वैश्वदेवं तु भुञ्जते ये द्विजाधमाः ।

सर्वे ते निष्फला ज्ञेयाः पतन्ति नरके ऽशुचौ ॥५६॥

निष्फला यथोक्तफलरहिताः । न केवलमिष्टप्राप्त्यभाव-
किन्त्वनिष्टप्राप्तिरपि दर्शिता 'पतन्ति नरकेऽशुचौ' इति ॥५६॥

वैश्वदेवदृष्टान्तेनातिथ्याकरणे अपि प्रत्यवायमाह—

वैश्वदेवविहीना ये आतिथ्येन बहिष्कृताः ।

सर्वे ते नरकं यान्ति काकयोनिं व्रजन्ति च ॥५७॥

नरकोरौरवादिः । तमनुभूय पश्चात्काकयोनिं व्रजन्ति ॥५७॥

अतिथित्वेन स्तुवन्नन्यापि भोजनीयानाह—

पापो वा यदि चण्डालो विप्रघ्नः पितृघातकः ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसङ्क्रमः ॥५८॥

पापो गोवधानुपपातकी । एतेषां भोजनीयत्वमेव । न तु
शेषातिथ्यसत्कारार्हत्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याऽऽश्वमेधिके वर्णितम्

१. B. reads वैश्वदेवं कृतमित्युक्त्वा; while A. reads वैश्वदेवं कर्त-
मित्युक्त्वा. २. J, K. and L. omit this verse. ३. M. reads द्विजात-
४. M. omits this verse. ५. J, K. and L. read विवर्जिताः. ६. J.
and L. substitute ते for च. ७. A. reads अतिथित्वेन प्राप्तस्य पापिष्ठस्य
भोजनीयतमाह. ८. K. and L. read this as follows :—

चौरा वा यदि चण्डालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।

९. D. reads सम्प्राप्ते. १०. I. reads तदेवाभिप्रेत्य.

‘चण्डालो वा श्वपाको वा काले यः कश्चिदागतः ।
अन्नेन पूजनीयश्च परत्र हितमिच्छता’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘चण्डालो वाऽथ वा पापः शत्रुर्वा पितृघातकः ।
देश-कालाभ्युपगतो भरणीयो मनो मम’ ॥

इति । उक्तान् पञ्च महायज्ञान् प्रशंसति हारीतः—

‘देवानृषीन् पितृश्चैव भूतानि ब्राह्मणांस्तथा ।
तेर्पयन् विधिना विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते’ ॥

(हा. स्मृ. ४. २२)

इति । पुराणे अपि—

‘यत्फलं सोमयागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः ।
सम्यक् पञ्च महायज्ञैर्दरिद्रस्तदवाभुयात्’ ॥

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः—

‘पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः’ ॥

इति ॥ ५८ ॥

पञ्चमहायज्ञानन्तरं भोजनविधिमाभिप्रेत्य तदनुवादेन
तत्र वर्जनीयानाह—

यो वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ५९ ॥

१. B. C. and F. read भोजनीयश्च २. B. C. E. F. G. and H. read
‘कालेऽभ्युपगतो. ३. B. C. E. G. and H. read तर्पयेत्. ४. The text,
reads ब्रह्मलोकाय. ५. G. reads -पानेन. ६. D. and I. omit -महा-.
७. I. omits -विधि-. ८. B. C. E. F. G. and I. read वामपादकरं
स्थित्वा. D. reads वामपादकरे स्थित्वा. H. वामपादे करं कृत्वा, J. and L.
वामपादे करं न्यस्तं and K. वामपादकरं न्यस्तं.

भोजनविधिश्च मनुना दर्शितः—

‘भुक्तवत्सु तु विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११६)

इति । विष्णुपुराणे—

‘ततः सुवासिनी-दुःखि-गर्भिणी-वृद्ध-बालकान् ।

भोजयेत् संस्कृताग्नेन प्रथमं तु परं गृही ॥

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते सुदुष्कृतम् ।

मृतश्च गत्वा नरकं येऽप्यभुग् जायते नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ६८-६९)

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘पृजयित्वा ऋतिथीनिष्ठान् ज्ञानीन् बन्धूस्तथार्थिनः ।

विकलान् बाल-वृद्धांश्च भोजयेदातुरांस्ततः ॥

वाञ्छेत् क्षुत्तृप्सरीतात्मा येश्चान्योऽन्नमाकिञ्चनः’ ।

(मा. पु. २९. ३७-३८)

इति । भोजने इतिकर्तव्यतामाह बौधायनः—

‘उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णेऽऽसनान्विते ।

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं वाऽर्द्धचन्द्रकम् ॥

१. B. C. D. E. F. G. and H. insert इति before भोजनः. २. The text of Manu reads भुक्तवत्सु च, and I. reads भुक्तवत्सु च. ३. The text of Vishnu Purāṇa reads चरमं for तु परं. ४. The text of Vishnu Purāṇa reads अति- for सु-. ५. The text of V. P. reads नरः for नृप. ६. I. omits अपि. ७. B. C. D. E. F. G. H. and I. read अतिथीनिःस्वान्. ८. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa inserts च after भोजयेत्. ९. The text of M. P. वाञ्छेत् क्षुत्तृप्सरीतात्मा. १०. All others except A. and the text of M. P. read यश्चात्र रससंयुतम्. ११. I. reads through mistake श्लक्ष्ण-समन्विते.

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्'॥

इति । शङ्खे अपि—

‘आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।

मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मात् कुर्वीत मण्डलम्’ ॥

(ल. आ. स्मृ. ५. २)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ।

आचम्यार्द्राननो ञ्क्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. ४)

इति । व्यासो अपि—

‘पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः ।

हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता’ ॥

(ल. व्या. २. ७२)

इति । आश्वमेधिके अपि—

‘अर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् प्राङ्मुखश्चासने शुचौ ।

पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ४)

इति । तेषु भोजनं शुद्धपात्रे कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्म-
पुराणे—

१. D. omits इति. २. This verse appears in the text of Laghu Vyāsa Smṛiti as follows:—

पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्यात् शून्यां पादौ निधाय च ।

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ ॥

३. B. C. D. E. F. G. and H. read तच्च for तच्च.

‘प्रेशस्त-शुद्धपात्रेषु भुञ्जीताऽकुपितो द्विजः’ ॥

इति । प्रशस्तानि च पात्राणि पैठीनसिना दर्शितानि—

‘सौवर्णे राजते तांशे पद्मपत्र-पलाशयोः ।

भोजने, भोजने चैवातिरात्रफलमश्नुते ॥

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांस्यभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो बलम्’ ॥

इति । तत्र पद्मपत्र-पलाशपत्रभोजनं गृहिव्यतिरिक्त-
विषयम् ।

‘पलाश-पद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारि-यतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत्’ ॥

(व्या. स्मृ. ३. ६३)

इति व्यासस्मरणात् । कांस्यपात्रं तु गृहस्थैकविषय-
म् । रय्यादीनां तन्निषेधात् । तदाह प्रचेताः—

‘ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् ।

यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्’ ॥

इति । तच्च पात्रं भूमौ स्थापनीयम् । यदुक्तं कूर्मपुराणे—

१. This line is not found in the text of Kūrma Purāṇa. २. I. reads
ऽकुत्सितो. ३. A. reads पात्रे तांशे पद्म-पलाशयोः; while I. reads तांशे यम-
पद्म-पलाशयोः for तांशे पद्मपत्र-पलाशयोः. ४. H. reads भोजने भाजने; while
D. and I. read through mistake भोजने भोजने. ५. I. reads -यम- instead
of -पद्म-. ६. The text reads this verse as follows:—

पलाश-पद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो योक्तुमर्हति ॥

७. I. reads भवेत्. ८. I. reads यत्यादीनां तु निषेधात्. ९. II. substi-
tutes तत्र for तच्च.

‘पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय ते ।
उपवासेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

(कू. पु. १. २. १८. ३)

इति । तच्च स्थापनं प्राणाहुतिपर्यन्तम् । पश्चात्तु यन्त्रि-
कामारोप्य भोक्तव्यम् । तदाह व्यासः—

‘न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत पञ्च ग्रासान् महामुने ।

शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रूयतामत्र कारणम् ॥

त्रिपुषां पादसंस्पर्शः पाद-चैलरजस्तथा ।

सुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि पितृभ्यः तु न लुप्यते’ ॥

इति । पितृभोजनं भूमिपात्रप्रतिष्ठापनं न लापनीयमि-
त्यर्थः । उक्तपात्रनिहितमन्नं नमस्कुर्यात् तदुक्तं ब्रह्मपुगणं—

‘अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।

अम्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्या यथ वन्दयेत्’ ॥

इति । वन्दनानन्तरकृत्यमाह गोभिलः—

‘अथातः प्राणाहुतिकल्पो व्याहृतिभिर्गायित्र्या-

भिमन्त्र्य ‘ऋतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामि’ इति

सायं, ‘सत्यं त्वर्त्तेन परिषिञ्चामि’ इति प्रातः ।

‘अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपोज्योतीरसो ऽमृतम्’ ॥

१. The text of K. P. substitutes अ for तु. २. B. C. and F. read न्यस्तपात्रे तु. and D. G. H. न्यस्तपात्रं तु. ३. All others except A. and I. read शेषसंस्पर्शः for पादसंस्पर्शः. ४. G. reads सुखेन भुङ्क्ते विप्रोऽपि; while H. reads सुखे भुङ्क्ते तु विप्रोऽपि. ५. D. and G. read अरति. ६. In the marginal reading of H there appears विश्वमूर्तिषु for विश्वतोमुख.

त्वं ब्रह्मा त्वं प्रजापतिः ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोममृतोप-
स्तरणमसि'—इत्यपः पीत्वा दश होतारं मनसा-
नुद्धृत्य त्वरन् पञ्च ग्रासान् गृह्णीयात् । प्राणा-
य स्वाहेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोति । अपा-
नाय स्वाहेत्यन्वाहार्थपचनमेव तेन जुहोति ।
व्यानाय स्वाहेत्याऽऽहवनीयमेव तेन जुहोति ।
उदानाय स्वाहेति सभ्यमेव तेन जुहोति ।
समानाय स्वाहेत्यावसध्यमेव तेन जुहोति' ।

इति । एते पञ्च मन्त्राः प्रणवाद्याः कर्त्तव्याः । तथा च
शौनकः—

‘स्वाहाऽन्ताः प्रणवाद्याश्च नाम्ना मन्त्रास्तु वायवाः ।

जिह्वयैव ग्रसेदन्नं दशनैस्तु न संस्पृशेत्' ॥

इति । जिह्वाग्रसने विशेष आश्रमेधिके दर्शितः—

‘यथा रसं न जानाति जिह्वा प्राणाहुतौ नृप ।

तथा समाहितः कुर्यात् प्राणाहुतिमतान्द्रितः' ॥

(वृ. गो. स्मृ. १३. ९-१०)

इति । प्राणाहुतिष्वङ्गुलिनियममाह शौनकः—

‘तर्जनी-मध्यमा-ऽङ्गुष्ठलग्रा प्राणाहुतिर्भवेत् ॥

मध्यमा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥

कनिष्ठा-ऽनामिका-ऽङ्गुष्ठैर्व्याने तु जुहुयाद्भविः ।

तर्जनीं तु बहिः कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥

समाने सर्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्' ।

१. All others except A. and I. omit त्वं ब्रह्मा. २. I. reads अनुद्धृत्य
मनुद्धृत्य. ३. D. and I. read सभ्यमेव. ४. Except A. all others read
वायव. ५. B, C E. F. G. and H. read व्यानेन for व्याने तु.

इति । परिषेवनानन्तरभाविविशेषो भविष्यपुराणे दर्शितः—

‘ भोजनात् किञ्चिदन्नाग्रं धर्मराजाय वै बलिम् ।

दन्वो ऽथ चित्रगुप्ताय प्रतेभ्यश्चेदमुच्चरेत्—॥

‘यत्र कचन संस्थानां क्षुत्तृषोपद्रतात्मनाम् ।

प्रेतानां तृप्तयं क्षय्यमिदमस्तु यथामुखम्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘ मन्वाद्याहतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु ।

अमृतोपस्तरणमसीन्यापांशनाक्रियां चरेत्’ ॥

(कू. पु. १. ३. १९. २)

इति । बौधायनस्तु सर्वमेतत् संगृह्याह—

‘ सर्वाविश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादो ऽथ

आचम्य । शुचौ संवृते देशे प्राङ्मुख उप-

विश्य उद्धृतमाह्रियमाणं भूर्भुवः स्वरोमि-

त्युपस्थाय वाचं यच्छेत् । (२) न्यस्तमन्नं म-

न्वाद्याहनिभिः प्रदक्षिणमुदकं परिषिच्य सव्ये-

न पाणिना ऽविमुञ्चन् अमृतोपस्तरणमसि—

१. D. reads इत्वा सचित्रगुप्ताय, while G. इत्वा च चित्रगुप्ताय. २. B. C. and F. read मृतानां. ३. H. reads यथामुखम्. ४. B. C. E. F. G. H. and I. read आपोशान-. ५. D. reads सर्वमन्नात्. ६. The text of Baudhāyana सर्वाविश्यकावसानेषु सम्मृष्टोपलिप्ते देशे for सर्वाविश्यकावसानेषु प्रक्षालितपाणि-पादोऽथ आचम्य शुचौ संवृते देशे. ७. The text of Baudhāyana reads उद्धृत-माह्रियमाणं. ८. I. reads अन्वयस समानं for न्यस्तमन्नं. B. C. E. F. G. H. and I. drop the word अन्नं here, and insert it before उदकं.

इति पुरस्तोदपः पीत्वा पञ्चान्नेन प्राणाहुती-
जुहोति । श्रद्धायां प्राणे निविष्टो ऽमृतं जुहो-
मि शिवोमा विशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहेति ।
(३)अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट
इत्यादिना यथालिङ्गमनुपद्मः । एवं पञ्चा-
न्नेन प्राणाहुतीर्हुत्वा तृष्णीं भूयो व्रतयेत् ।
प्रजापतिं मनसा ध्यायन् नान्तरा वाचं
विमृजेत् । (४)

अथाप्युदाहरन्ति-

‘आसीनः प्राङ्मुखोऽश्नीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्क्रन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वाऽग्निं समुपस्पृशेत्’ ॥ (५)

इति । सर्वभक्ष्यापूप-कन्द-मूल-फल-मांसानि द-
न्तैर्नावयेत् । (८) नानिसुहितः । (९) अमृ-
तापिधानमसि-इत्युपरिष्ठादपः पीत्वाऽऽचान्तो
हृदयदेशमभिमृशति । प्राणानां ग्रन्थिरसि
रुद्रो मा विशान्तकस्तेनोन्नेनाऽऽप्यायस्वेति ।

१. पुरस्तात् is omitted by all except A. and the text of Baudhāyana.
२. From स्वर्गमित्यु- (P. 419, L. 13) to पञ्चान्नेन the intermediate
portion is omitted by E. ३. G. reads प्राणाहुतिभिः. ४. All others
except A. and I. omit श्रद्धायां, also the text omits this word. ५. The
text omits अपाने व्यान उदाने समाने निविष्ट इत्यादिना यथालिङ्ग-
मनुपद्मः. All the manuscripts show that this line belongs to Baudhā-
yana, but most probably this line belongs to Madhavācharya. ६. All
others except A. and the text of Baudhāyana omit प्राणाहुतीर्हुत्वा.
७. I. reads दन्तैरेत. Probably this is a mistake. ८. D. reads
भुक्त्वा सः; while I. भुक्त्वान्नं. ९. B. E. and F. read -मांसानां दन्तैर्नाविच्छि-
न्यात्, D. reads मांसानां दन्तैर्नाविच्छिद्यत्, E. and H. मांसानां दन्तैर्नाविच्छिद्यत्, G.
मांसानां दन्तैर्नाविच्छिद्यत् and H. मांसानां दन्तैर्नाविच्छिद्यत्. १०. H. omits अन्नं.

(१०) पुनराचम्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे पाणिं
निःस्त्रायति—

‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक्’ ॥(११)

इति । हुतान्नानुमन्त्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत् । अ-
द्वायां प्राणि निविश्यामृतं^१ हुतं प्राणमन्त्र-
नाप्यायस्वेति पञ्च । (१२) ब्रह्माणि म आ-
त्मा ऽमृतत्वायेत्यात्मानमेक्षरेण योजयेत् ।
(१४) सर्वक्रतुयाजिनामात्मयाजी विशि-
ष्यते’ । (१५)

(बौ. स्मृ. २. ७. १२. २-१५)

इति । विष्णुपुराणे—

‘अश्रीयात् तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटु-तिक्तादिकांस्ततः ॥

प्राग् द्रवं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये च कटिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ८३-८४)

इति । भोजने कवलसंख्यामाहाऽऽस्तम्भः—

‘अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशाऽरण्यवासिनः ।

१. G. reads प्रीणातु. २. B. C. E. F. G. and H. omit इति पञ्च, and read प्राणमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायामपाने अद्वायां व्याने अद्वायामुदाने अद्वायां समानं निविश्यामृतं यथालिङ्गमनुषङ्गः; while D. reads अद्वायामपाने निविश्यामृतं हुतं अपानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां व्याने निविश्यामृतं हुतं व्यानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायामुदाने निविश्यामृतं हुतं उदानमन्त्रेनाप्यायस्व । अद्वायां समाने निविश्यामृतं हुतं समानमन्त्रेनाप्यायस्वेति यथालिङ्गमनुषङ्गः. ३. I. omits अक्षरेण. ४. D. reads मन्त्रेनाप्यायस्व.

द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य ह्यमितं ब्रह्मचारिणः' ॥

(आ. ध. सू. २.४.९.१३. बौ. स्मृ. २.७.१३.७.)

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च ग्रसेदेकंकशैः पुनः । (१२)

वक्त्राधिकं तु येत् पिण्डमान्मोच्छिष्टं तदुच्यते ।

पिण्डावशिष्टमन्नं च वक्त्रनिःसृतमेव च ॥ (१३)

अभोज्यं तद्विजानीयाद्भुत्वा चान्द्रायणं चरेत् । (१४)

सदा चात्यशनं नाद्यात् नातिहीनं च कर्हिचित् ।

यथा ऽन्नेन व्यथा न स्यात् तथा भुञ्जीत नित्यशः' ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. १२-१६)

इति । वृद्धमनुः—

‘पीत्वा ऽपोऽशनमश्रीयात् पात्रदत्तमगर्हितम् ।

भार्या-भृतक-दासेभ्य उच्छिष्टं शेषयेत् द्विजः' ॥

इति । उच्छिष्टशेषणं तु घृतादिव्यतिरिक्तविषयम् ।

तदाह पुलस्त्यः—

‘भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दधि-सक्त्वाज्य-पैलल-क्षीर-मध्वपः' ॥

इति । एतच्च भोजनं सायं प्रातश्च कर्तव्यम् । तदुक्तं

मनुना—

१. This verse appears both in the text of Āpastamba and Bau dhāyana. They read द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्यापरिमितं ब्रह्मचारिणः. २. The text reads -पिण्डानि ग्रसेनेकन वा for पिण्डांश्च ग्रसेदेकंकशः. ३. B. C. E F. G. and H. substitute य for यत्. ४. The text reads वृष्टा- for पिण्डा. ५. B. C. E. F. G. and H. read अन्यच्च for अन्नं च. ६. B. C. and F read पीत्वा वा ऽऽसनमश्रीयात्. ७. I. reads -फलं क्षीरं च.

‘सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितम् ।
नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः’ ॥
(म. स्मृ. २.५३. नृ. पु. ५८.१०७)

इति । गौतमः—

‘सायं प्रातस्वन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।
(गौ. स्मृ. ९.४)

इति । उदाहृतवचनसमूहेन प्रसिद्धं साङ्गभोजनं मूल-
वचने ‘यो भुङ्क्ते’—इत्यनूद्य वेष्टितशिरस्त्वादिकं प्रत्यवायाभि-
प्राप्तेन निषेधयति । एतच्च वज्र्यान्तराणामप्युपलक्षणम् ।
तानि च ब्रह्मपुराणे दर्शितानि—

‘यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।
प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥
नार्जीर्णे भोजनं कुर्यात् कुर्यान्नातिबुभुक्षितः ॥
हस्त्यश्व-रथ-यानोष्ट्रमास्थितो नैव भक्षयेत् ।
श्मशानाभ्यन्तरस्थो वा देवालयगतो ऽथ वा ॥
शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ।
नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चा ऽयज्ञोपवीतवान् ॥
न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।
नैवाहुसक्थिसंस्थश्च न च पर्यङ्कमास्थितः ॥

१. This verse is inserted between verses 52 and 53 in the commen-
taries by Rāmchandra. The oldest commentator Medhātithi and
others do not make commentaries on this verse. २. The text
of Nṛsiṃha Purāṇa reads -समन्वितः for -समो विधिः. ३. A. reads
फूत्कारवायुना; while B. reads फूत्कारसंमितम्. ४. B. C. E. and I. read
यश्च. ५. I. reads कुर्यान्नानि for कुर्यान्नाति-. ६. I. reads स्वबाहुसंस्थ-
स्यश्च through mistake.

न वेष्टितशिराश्चापि नोत्सङ्गरुतभाजनः ।
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो नोपानत्कः सपादुकः ।
 न चर्मोपरिसंस्थश्च चर्मावेष्टितपार्श्ववान् ॥
 ग्रासशेषं न चाश्रीयात् पीतशेषं पिबेन्न च ।
 शाक-मूल-फलेक्षुणां दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ॥
 बहूनां भुज्जतां मध्ये न चाश्रीयाच्चरान्वितः ।
 वृथा न विसृजेदन्नं नोच्छिष्टैः कुत्रचिद्व्रजेत् ॥

इति । बृहस्पतिः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुज्जानोज्ञं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत्’ ॥

इति । उशनाः—

‘नाद्दत्त्वा मिष्टमश्रीयाद्बहूनां चैव पश्यताम् ।
 नाश्रीयुर्वहवश्चैव तथा नैकस्य पश्यतः’ ॥

इति । आदित्यपुराणे—

‘नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यं योजोच्छिष्टं च सन्त्यजेत् ।
 शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्याद्वाण्डस्थितं त्वपि’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

१. I. reads दृष्टमध्यो नोपानत्कृतपादकः ; while G. and H. read the same but substitute दृष्टमध्यो for दृष्टमध्यः and D. reads दृष्टमध्योपानत्कः सपादुकः. २. B. C. E. F. G. and H. read विकिरेत् for विसृजेत्. ३. I. reads नोच्छिष्टं. ४. I. omits this word. ५. B. C. and F. omit उशनाः. ६. H. reads नाद्दत्त्वा. ७. A. and D. read मृष्टमश्रीयात्. ८. I. reads through mistake, जनैकस्य for नैकस्य. ९. I. reads नोच्छिष्टं. १०. B. C. and F. read यच्च शिष्टं न सन्त्यजेत्, D. reads यथोच्छिष्टं तु न स्यजेत्, E. and I. जग्य-शिष्टं च सन्त्यजेत् and H. जग्म्यशिष्टं न सन्त्यजेत्. ११. I. omits अपि.

‘ नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवल्कधृक् ।
 न भिन्नभाजने चैवे न भूम्यां न च पाणिषु ॥
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशन्नपि ।
 न ब्रह्म कीर्त्तयित्वाऽपि न निःशेषं न भार्यया ॥
 नोऽन्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु’ ॥
 (कू. पु. १. २. १९. २०-२२)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘ न भार्यादर्शनेऽश्रीयान्नैकवासा न संस्थितः’ ॥
 (या. स्मृ. १. १३१)

इति । यत्तु—

‘ ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादुच्छिष्टं वा कदाचन ।
 न तस्य दोषमिच्छन्ति नित्यमेव मनीषिणः ॥
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीयाद् ब्राह्मणः कश्चित् ।
 प्रायश्चिन्ती स विज्ञेयः संकीर्णो मूढचेतनः’ ॥

इति । न तत्सर्वथा दोषाभावप्रतिपादनपरम् । कदाचनेति
 वचनात् । अत एवोऽदित्यपुराणम्—

‘ ब्राह्मण्या भार्यया सार्द्धं कचिदुज्जीत चाध्वनि ।
 अंसवर्णस्त्रिया सार्द्धं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात्’ ॥

इति । वृद्धमनुरपि—

१. I. reads चाद्यात्. २. B. C. and H. read कीर्त्तयित्वाऽपि. and the text of K. P. reads कीर्त्तयेत्ताऽपि. ३. B. C. E. F. and H. read नाङ्गारे च न चाऽऽकाशे, D. and G. नाऽङ्गारे च न चाऽऽकाशे and I. reads नाऽन्धकारे न चाऽऽकाशे. ४. D. inserts अपि after मनीषिणः. ५. D. omits न. ६. D. reads प्रतिपादने and omits परम्. ७. B. C. and F. read आशिपुराणम्. ८. All others except A. D. E. and I. read अभीवर्णः. ९. A. reads मनुरपि for वृद्धमनुरपि.

‘न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना ।
 नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणाऽवर्जितं पिबेत् ॥
 पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
 अभोज्यं तद्भवेदन्नं भोक्तो भुञ्जीत किल्बिषम् ॥
 पीतावशेषितं तोयं ब्राह्मणो न पुनः पिबेत् ।
 पिबेद्यदि हि तन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति । अत्रिः—

‘तोयं पाणिनेखस्पृष्टं ब्राह्मणो न पिबेत् क्वचित् ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं मनुरब्रवीत् ॥

इति । शातातपः—

‘उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः’ ॥

इति । आश्वमेधिके ऽपि—

‘पानीयानि पिबेद्येन तत्पात्रं द्विजसत्तमः ।
 अनुच्छिष्टं भवेत्तावद्यावद्भूमौ न निःक्षिपेत् ॥
 (वृ. गौ. स्मृ. १३. १९.)

इति । शङ्खः—

‘नानियुक्तो ऽध्यासनस्थः प्रथममश्नीयात् ।
 नाधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । शातातपो ऽपि—

‘अध्यामनोपविष्टस्तु यो भुङ्के प्रथमं द्विजः ।
 बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम्’ ।

१. Only I. reads भुक्त्या. २. E. G. and I. read ब्राह्मणः पुनरापिबेत्
 ३. B. C. D. E. F. and G. read नखाभेषु; while H. reads नखाभेन
 ४. G. and H. read द्विजसत्तम. From this to बहूनां पश्यतां the inter-
 mediate portion is omitted by D. ५. D. reads वोऽज्ञः; and I. प्राह

इति । गोभिलः—

‘एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं नाश्रीयुस्तिरेऽप्यनु ।
मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र तर्पसान्तपनं चरेत् ॥
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।
भोजने विघ्नकर्त्ताऽसौ ब्रह्महाऽपि तथोच्यते’ ॥

इति । वाग्यमनं प्रक्रम्य पुराणे—

‘स्नास्यतो वरुणः शक्तिं जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
भुञ्जतो मृत्युरायुष्यं तस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतम्’ ॥

इति । यत्त्रविणोक्तम् —

‘मौनव्रतं महाकष्टं हुंकारेणाऽपि नश्यति ।
तथा सति महान् दोषः तस्मात्तन्नियतश्चरेत्’ ॥

इति । तदेतत् काष्ठेमौनाभिर्प्रायम् । एतच्च पञ्चग्रासाद-
र्वाविषयम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।
पञ्च ग्रासान्महामौनं प्राणाद्याप्यायनं महत्’ ॥

इति । आश्वमेधिकेऽपि—

‘मौनी वाऽप्यथवाऽमौनी प्रहृष्टः संयतेन्द्रियः ।
भुञ्जीत विधिवद्विप्रो न चोच्छिष्टानि चर्वयेत्’ ॥

(वृ. गौ. स्मृ. १३. ११.)

इति । शातातपोऽपि—

१. I. reads -रितरे पुनः. २. I. reads स सान्तपनमाचरेत्. ३. H. reads काष्ठा- for काष्ठ-. ४. I. reads -प्रायेण. ५. B, C. and F. read वापयेत् for चर्वयेत्; while G. reads चापयेत् for the same.

‘हस्तदत्तानि चान्नानि प्रत्यक्षलवणं तथा ।
मृत्तिकाभक्षणं चैव गोमांसाशनवत् स्मृतम् ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘लवणं व्यञ्जनं चैव घृतं तैलं तथैव च ।
लेह्यं पेयं च विविधं हस्तदत्तं न भक्षयेत् ।
देव्यां देयं घृतान्नं तु समस्तव्यञ्जनानि च ॥
उदकं यच्च पक्वान्नं यो दर्व्या दातुमिच्छति ।
स भ्रूणहा सुरापश्च स्तेयी च गुरुतल्पगः’ ॥

इति । आश्वमेधिके—

‘उदक्यामपि चण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च ।
भुञ्जानो यदि पश्येत्तु तदन्नं तु परित्यजेत् ॥
केश-कीटावपन्नं च मुखमारुतवीजितम् ।
अभोज्यं तद्विजानीयात् भुत्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
(वृ. गौ. स्मृ. १३. १५-१७)

इति । कात्यायनः—

‘चण्डाल-पतितोदक्या वाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।
भुञ्जीत ग्रासमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

इति । गौतमोऽपि—

१. B. C. and F. read दर्व्याऽऽदेयं घृतान्नं तु; while D. reads दर्व्या देयं घृता-
नां तु. २. B. C. D. E. F. G. and H. read स स्तेनो गुरुतल्पगः for स्तेयी च
गुरुतल्पगः. ३. G. reads केश-कीटाद्विपेतं च. ४. Except A. and the text
all others substitute for this line अन्नं तु राक्षसं विद्यात्तस्मात्तत् परिवर्जयेत्,
but in the text this line is the latter half of the 18th verse. All others
except A. and G. substitute तत् for तु. ५. D. reads this quotation with
गौतमोऽपि after the next quotation from बृहस्पति.

‘काहल-भ्रमण-प्राठ्णां चक्रस्योलूखलस्य च ।

एतेषां निनदं यावत्तावत्कालमभोजनम्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. ३१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयाद्वाह्यैः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानां दुष्कृतं यदुरात्मनाम् ।

सर्वेषां तत्समं तावद्यावत् पङ्क्तिर्न विद्यते’ ॥

इति । पङ्क्तिभेदप्रकारमपि स एवाह—

‘अग्निना भस्मना चैव स्तम्भेन सलिलेन च ।

द्वारेण चैव मार्गेण पङ्क्तिभेदो बुधैः स्मृतः’ ॥

इति । यमो अपि—

‘उदकं च तृणं भस्म द्वारं पन्थास्तथैव च ।

एभिरन्तरितं कृत्वा पङ्क्तिदोषो न विद्यते’ ॥

इति । तदेवं मूलवचनोक्तवेष्टितशिरस्त्वादिवर्जनोपलक्षिता नियमविशेषा दर्शिताः । दक्षिणामुखत्वनिषेधो नित्यभोजनविषयः । काम्ये तद्विधानात् । तथा च मनुः—

‘आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।

श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः’ ॥

(म. स्मृ. २. ५२; वृ. अ. ५. २५; अ. पु. १५३. ४१)

१. B. C. E. F. and H. read पङ्क्त्या नोऽमीबाह्; while G. and I. read पङ्क्त्या नाऽमीयाह्. २. D. reads पङ्क्तिभेदप्रकारमाह बृहस्पतिः. ३. G. reads -लक्षितो नियमविशेषो दर्शितः. ४. The text of Vṛiddha Atri reads श्रियः. ५. H. reads ऽमृत. ६. The text of Manu adds हि before उदङ्मुखः.

इति । गोभिलस्तु दक्षिणामुखत्वं प्रैतिषेधति—

‘प्राङ्मुखावस्थितो विप्रो प्रतीच्यां वा यथासुखम् ।

उत्तरं पितृकार्ये तु दक्षिणां तु विवर्जयेत् ’ ॥

इति । ‘वामपादकरः’ वामवादे करो यस्यासौ वाम-
पादकरः । यो वामपादकरो भुङ्क्ते यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते तैः
सर्वैर्यदुक्तं तद्रक्षांसि भुञ्जते । न स्वयं प्राणाग्निहोत्रादिफलं
प्राप्नोतीत्यर्थः । भुक्तस्य राक्षसगामित्वं कूर्मपुराणे अपि
दर्शितम्—

‘यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः ।

सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. १९; ल. व्या. स्मृ. २. ८१)

इति । अभिप्रेतस्य भोजनविधेरुदीच्याङ्गानि उच्छिष्टो-
दकदानादीनि कर्त्तव्यानि । तत्र देवलः—

‘भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मान् किञ्चिदौचमन् ।

उच्छिष्टभागदेयेभ्यः सोदकं निर्वपेद्भुवि ’ ॥

इति । तत्र मन्त्रः—

‘रौरवे पूयनिलये पद्मार्बुदनिवासिनाम् ।

प्राणिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ’ ॥

इति । गन्धव्यासो अपि—

१. B. C. E. F. G. H. and I. read गोभिलोऽपि. २. I. reads
निषेधयति. ३. I. reads स्थितो भुङ्क्ते while D. omits यश्च स्थित्वा भुङ्क्ते.
४. The text of K. P. reads यत् for यो. ५. All others except A. and
I. omit उच्छिष्टोदकदानादीनि, but this appears in the marginal reading of
H. ६. D. reads रागमान्. ७. D. omits तत्र मन्त्रः. ८. B. C. D. F. and I.
read पुण्ड्रनिलये, but it is a mistake. ९. D. omits गद्य-

‘ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसीत्यपः प्रोश्य
 तस्माद्देशान्मनागपसृत्य विधिवदाचामेत्’ ।
 इति । स चाचमनप्रकारो देवलेन दर्शितः—
 ‘भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुख-हस्तौ च मृदद्विर्घर्षणैरपि’ ॥
 इति । तच्च घर्षणं तर्जन्या न कर्त्तव्यम् । तदाह गौतमः—
 ‘गण्डूपस्याथ समये तर्जन्या वक्त्रशोधनम् ।
 कुर्वीत यदि मूढात्मा शैरेवे नरके पतेत्’ ॥
 (श्लो. गौ. स्मृ. ५.२९)

इति । व्यासः—

‘हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूपं यः पिबेदविचक्षणः ।
 स देवांश्च पितृंश्चैव ह्यात्मानं चैव पार्तयेत्’ ॥
 तस्मिन् नाचमनं कुर्यात् यत्र भाण्डे ऽथ भुक्तवान् ।
 यद्युत्तिष्ठत्यनाचान्तो भुक्तवानासनात्ततः ॥
 स्नानं सद्यः प्रकुर्वीत सोऽन्यथा ऽप्रयतो भवेत्’ ॥

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘अमृतापिधानमसीत्युपरिष्ठादपः पिबेत् ।
 आचान्तः पुनराचामेदायंगौरिति मन्त्रतः ॥
 दुपदां वा त्रिरावृत्त्य सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
 प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेत् हृदयं ततः ॥

१. H. and I. read पीत्वा for प्राश्य. २. B, C, D, E, F, G, and H. read -चालनम्. ३. A. reads शैरेवं नरकं व्रजेत्. ४. All others except A. and I. read पातयेत् for पार्तयेत्. ५. Except A. and the text of K, P. all others omit उपरिष्ठात् and read अमृतापिधानमसीत्यपः पिबेत्, but it is a mistake. ६. The text of K, P. reads वक्त्रं for हृदयं.

आचम्याङ्गुष्ठमोत्रेण पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 निःस्त्रावयेद्दस्तजलमूर्ध्वहस्तः समाहितः ॥
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् श्रद्धायामिति मन्त्रतः ।
 अथाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥
 सर्वेषामेव यागानामात्मयागः परः स्मृतः ।
 योऽग्नेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
 (कू. पु. १. २. १९. ९-१३)

इति । अत्रिः—

‘आचान्तोऽप्यङ्गुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुद्धृतम् ।
 उद्धृतेऽप्यङ्गुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यते मही ॥
 भूमावपि हि लिप्तायां तावत् स्यादङ्गुचिः पुमान् ।
 आसनादुत्थितस्तस्माद्यावन्न स्पृशते महीम् ॥
 (वृ. अ. स्मृ. ५. १९-२०)

इति । शातातपो अपि—

‘आचम्य पात्रमुत्सृज्य किञ्चिदार्धेण पाणिना ।
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितलेन च ॥

१. All others except A. read अङ्गुष्ठमानीय for अङ्गुष्ठमात्रेण; while A. reads अङ्गुष्ठपानीयं. २. The text of K. P. reads—

अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणेति हि ;

while I. reads—

अष्टाक्षरेण स्वात्मानं योजयेद् ब्रह्मणीति हि ।

३. The text of K. P. reads योगानामात्मयोगः; while I. reads सर्वेषामेव यागानामात्मयागः. ४. D. reads क्षयम्. ५. This quotation appears in Vṛiddhātri, but not in Atri. ६. D. reads नो मृज्यते मही, and I. reads नो लिप्यते मही. For the same the text of Vṛiddhātri reads मण्डलशोधनम्. ७. This verse is found neither in the text of Atri nor Vṛiddhātri. ८. D. and G. read मही for महीम्.

भुक्त्वा नैवे प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्धेण पाणिना ।
 पाणिं मूर्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चार्घ्मि समाहितः ॥
 ज्ञातिश्रेष्ठं समाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
 अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
 अग्निराप्याययत्त्वं च पार्थिवं पवनेरितः ।
 दत्तावकाशो नभसा जरयेदस्तु मे सुखम् ॥
 अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्य-वनिलस्य च ।
 भवत्वेतत् परिणतं ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥
 प्राणाऽपान-समानानामुदान-व्यानयोस्तथा ।
 अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च

भुक्तं मयाऽन्नं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहः ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि'.

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

१. D. and G. read चैव. २. D. reads -परिग्रहम्. ३. E. reads ततः.
 All others except A. and the text of Vishṇu Purāṇa read
 अप्याययेद्भ्रातुः. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads जरयन्तु. ६. B. C. E.
 and F. read अरोगं मम चास्तु देहः, D. and G. read अरोगं मम चास्तु देहम्,
 and I. read अरोगं मम चास्तु देहे and for the same the text of V.
 reads अरोगो मम चास्तु देहे. ७. D. G. H. and I. read -देही.

सत्येन तेनान्नमशेषमेतत्
 आरोग्यदं मे^१ परिणाममेतु ॥
 विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
 सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिर्मृज्य तथोदरम् ।
 अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्त्रितः॥

(वि. पु. ३. ११. ८७-९४)

इति । मार्कण्डेयो ऋषिः—

‘भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्’ ।

(मा. पु. २९. ३९)

इति । अत्र वसिष्ठः—

‘सुपूगं च सुपत्रं च चूर्णेन च समन्वितम् ।
 अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यः ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः ॥
 एकपूगं सुखारोग्यं द्विपूगं निष्फलं भवेत् ।
 अतिश्रेष्ठं त्रिपूगं च ह्यधिकं नैव दुष्यति ॥
 पर्णमूले भवेद्वाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
 शीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी ॥
 तस्मादग्रं च मूलं च शिरां चैव विशेषतः ।
 शीर्णपर्णं वर्जयित्वा ताम्बूलं खादयेद्बुधः’ ॥

१. B. C. E. F. G. H. and I. read -मशेषमन्नम्; while D. reads -मशेषमन्यम्. २. I. reads स्यात् for मे. ३. A. reads विष्णुरात्मा; while I. reads विष्णुर्यथा. ४. B. C. E. F. and G. read परिर्मृज्यत. ५. I. reads तत्र. ६. D. reads सपूगं च सपत्रं च; while I. reads सुपूगं च सुपत्रं च. ७. H. and I. read सुचूर्णेन. ८. A. reads सुसंयुतम्. ९. All others except A. substitute चूर्ण- for शीर्ण-. १०. Here also all others except A. and I. read चूर्ण- for शीर्ण-; but I. substitutes जीर्ण- for the same.

इति । यदिदं भोजनं निरूपितं तत् ग्रहणकाले प्रति-
पदम् । तदाह मनुः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः ।

अमुक्तयोरस्तगयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परे ऽहनि ’ ॥

(म. स्मृ. ४. २२४; वृ. अ. स्मृ. ५. ६७)

इति । ग्रहे ग्रहणकाले । स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्यन्तो ग्रहकालः ।
तस्मिन् काले न भुञ्जीत । किन्तु राहुणा चन्द्र-सूर्ययोः
मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत । यदा तु ग्रस्तास्तम-
ग्रस्तदा परेद्युः विमुक्तौ तौ दृष्ट्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहण-
काल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि । तदाह व्यासः—

‘नाद्यात् सूर्यग्रहात् पूर्वमह्नि सायं शशिग्रहात् ।

ग्रहकाले च नाश्रीयत् स्नात्वाऽश्रीयच्च मुक्तयोः ॥

मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।

अमुक्तयोरस्तगयोरथ दृष्ट्वा परे ऽहनि ’ ॥

(ल. व्या. स्मृ. २. ७७-७८)

इति । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रहणं तु भवेदिन्दोः प्रथमादधि यामतः ।

भुञ्जीतावर्त्तनात् पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

रवेस्त्वावर्त्तनादूर्ध्वमर्वागेव निशीथतः ।

चतुर्थे ग्रहे चेत् स्यात् चतुर्थग्रहरादधः ’ ॥

इति । रात्रौ प्रथमात् यामादधि ऊर्ध्वं ग्रहणं चेत् आवर्त्त-
नान्मध्याह्नात् पूर्वं भुञ्जीत । रात्रिपश्चिमयामे चेत् रात्रि-

१. This verse is found in Rāmchandra's commentary on Manu between verses No. 223 and 224. All other commentators except Rāmchandra do not make remarks on this verse. २. E. G. and H. read प्रथमे प्रथमादधः; while I. reads पश्चिमे ग्रहरादधः.

प्रथमयामादर्वाक् भुञ्जीत । अह्नश्चतुर्थप्रहरे रविग्रहश्चेत् रात्रे-
श्चतुर्थप्रहरादधो भुञ्जीतित्यर्थः । निशीथो मध्यरात्रिः । मध्या-
ह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतित्यर्थः ।
शशिग्रहणे यामत्रयेण व्यवधानमपेक्षितम् । सूर्यग्रहे तु
यामचतुष्टयेनेति तात्पर्यार्थः । तथा च वृद्धगौतमः—

‘सूर्यग्रहे तु नाश्रीयत् पूर्वं यामचतुष्टयम् ।

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बाल-वृद्धातुरैर्विना’ ॥

इति । बाल-वृद्धातुरविषये विशेषो मत्स्यपुराणे—

‘अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने चेन्नै सङ्गवे ।

भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यान्न पूर्वं भोजनं चरेत्’ ॥

इति । समर्थस्य तु भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्ध्यति ।

तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । शशिग्रहणे यामत्रयस्यापवादमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये विशेषमाह भृगुः—

‘ग्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्रामुतो यदि ।

तयोः परेद्युरुदये क्त्वा अभ्यवहरेन्नरः’ ॥

इति । वृद्धगाग्या अपि—

१. All others except A. and I. omit the following portion मध्याह्नादूर्ध्वं रविग्रहणं चेत् मध्यरात्रादर्वागेव भुञ्जीतित्यर्थः. २. All others except A. and I. omit -पुराणे and read मत्स्यः only. ३. Except A. and I. all others read न तु for चेन्न. ४. I. reads सङ्गवे ग्रहणं for भुञ्जीत सङ्गवे. ५. All others except A. and I. read भुजिमाचरेत्. ६. A. reads याज्ञवल्क्येन; but we find this verse neither in Kātyāyana nor Yājñavalkya. ७. D. and G. read शशिग्रहे.

‘सम्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशि-भास्करो ।
तदहर्नैव भुञ्जीत रात्रावपि कदाचन’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे ऽपि—

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा ।

मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परम्’

इति । ननु—मेघाद्यन्तर्धाने चाक्षुषं दर्शनं न सम्भवति—इ
चेत् । न । दर्शनशब्देन शास्त्रविज्ञानस्य विवक्षितत्वात्
तदाह वृद्धगौतमः—

‘चन्द्र-सूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः ।

राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनम्’ ॥

इति । एवं तर्हि—परेद्युरुदयात् प्रागपि शास्त्रविज्ञा
सम्भवाद् ग्रस्तास्तमयेऽपि तथैव भोजनं प्रसज्येत । तत्र

‘तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेन्नरः’ ।

‘अहोरात्रं न भोक्तव्यं चन्द्र-सूर्यग्रहो यदा’ ।

इति । वचनद्वयेन तदप्रसक्तेः । यत्तु स्कन्दपुराणे—

‘यदा चन्द्रग्रहस्तात् निशीथात् परतो भवेत् ।

भोक्तव्यं तत्रे पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन ॥

पूर्वं निशीथात् ग्रहणं यदा चन्द्रस्य वै भवेत् ।

तदा दिवा न कर्तव्यं भोजनं शिखिवाहन’ ॥

इति । तदिदं यामत्रयाभिप्रायम् । चन्द्रग्रहे तु ‘यामांस्त्रीन

१. All others except A. and I. omit ग्रस्तास्तमये ऽपि. २. B. C. F. G. and H. read तदैव; while D. reads तदैव. ३. B. C. E. G. H. and I. read तात् for तत्र. ४. D. reads शशिवाहन. ५. I. n प्रायकम्.

इति विशेषस्य वृद्धगौतमेनाभिधानात् । पापक्षयकामो ग्रह-
णदिनमुपवसेत् । तदाह दक्षः—

‘अयने विषुवे चैव चन्द्र-सूर्यग्रहे तथा ।

अहोरात्रोषितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते’ ॥

इति । पुत्री तु नोपवसेत् । तदाह नारदः—

‘संक्रान्त्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवासरे ।

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृही’ ॥

इति । ग्रस्तास्तमये तु पुत्रिणोऽप्युपवास एव । ‘अहोरात्रं
न भोक्तव्यम्’—इति भोजनप्रतिषेधात् । क्वचित्तु ग्रहणविशेषे
स्नानादिकं न कर्त्तव्यम् । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘सूर्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा ।

तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचित्’ ॥

इति । एतच्च भूभागविशेषव्यवस्थितानां ग्रास-मोक्षदर्शन-
योग्यत्वाभावे द्रष्टव्यम् ।

॥ इति भोजनप्रकरणम् ॥

इत्थं निरूपितेन भोजनान्तेन कर्त्तव्यजातेनाहः पञ्चमभा-
गमतिवाहयेत् । एतेन भागपञ्चकृत्याभिधानेनावशिष्टदिवस-
कर्त्तव्यजातमुपलक्षणीयम् । तच्च कर्त्तव्यजातं दक्षेण दर्शितम्—

‘भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहास-पुराणाद्यैः षष्ठ-सप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सैन्या ततः पुनः’ ।

(द. स्मृ. २. ५२-५३)

इति । अत्रिः—

‘दिवास्वापं न कुर्वीत स्त्रियं चैव परित्यजेत् ।
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा दिवा स्त्री पुण्यनाशिनी ॥
इतिहास-पुराणानि धर्मशास्त्राणि चाभ्यसेत् ।
वृथा विवादवाक्यानि परीवादं च वर्जयेत्’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्मण्यतन्द्रितः ।
संछास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गाद्यविरोधिना ॥
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः’ ।
(वि. पु. ३. ११. ९४-९५)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘अहःशेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ॥ (११३)
उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिर्तृप्तोऽथ संविशेत्’ ॥
(या. स्मृ. १. ११३-११४)

इति । ‘उपास्य च’ इति चकारेण वैश्वदेवादिकं समुच्चि-
नोति । सायंसन्ध्या-होमौ निरूपितौ । वैश्वदेवादौ कश्चिद्विशेषो
विष्णुपुराणे दर्शितः—

‘पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्धं बलिं हरेत् ॥ (१०१)

१. All others except A. and I. read आयुःक्षीणं for आयुःक्षीणा.

२. A. reads this line as follows:—

नाऽसंछास्त्रविनोदेन सन्मार्गव्यविरोधिना ॥.

३. B. C. F. and I. read सन्मार्गाद्यविरोधिना. ४. The text of Yājñavalkya reads -तृप्तोऽथ for -तृप्तोऽथ. ५. The text of Vishṇu Purāṇa reads पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्.

तत्रापि श्रपचादिभ्यस्तथैवोन्नं विसर्जयेत् ।
 अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्बुधः ॥ (१०२)
 दिवो अतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
 तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योदये विमुखे गते ॥ (१०४)
 तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योदयमतिथिं नरः ।
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् पूजिताः सर्वदेवताः ॥ (१०५)
 कृतपादादिशौचंश्च भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
 गच्छेदस्फुटितां शय्यामपि दारुमयीं नृप ॥ (१०७)
 (वि. पु. ३. ११. १०१-१०७)

इति ।

॥ इति अहःशेषादिकृत्यम् ॥

अथ शयनप्रकारमाह हारीतः—

‘सुप्रक्षालितचरणतलो रक्षां कृत्वा उदकपू-
 र्णघटादिमङ्गलोपेत आत्माभिरुचितामनुपहृतां
 सुत्रामाणमिति पठन् शय्यामधिष्ठाय रात्रि-
 सूक्तं जपित्वा विष्णुं नमस्कृत्य ‘सर्पाऽपसर्प भद्रं

१. The text of V. P. reads तथैवान्नपवर्जनम् ; while B. C. D. E. F. G. and H. read तथैवान्नविसर्जनम्. २. After this verse D. and the text of V. P. add one verse more, which is—

‘पादशौचाऽसन-प्रह-स्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
 ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव’ ॥.

३. The text of V. P. reads दिनाऽतिथौ for दिवा अतिथौ. ४. I. reads सूर्योदये. ५. I. reads सूर्योदयम्. ६. All others except A. and the text of V. P. read as follows:—

गच्छेच्छय्यामस्फुटितां ततो दारुमयीं नृप ।

७. B. C. and F. read आत्मानिरूपां. ८. I. reads through mistake सुत्रामां पठन्.

ते'—इति श्लोकं जपित्वा इष्टदेवतास्मरणं कृत्वा
समाधिमास्थाय अन्यांश्च वैदिकान् मंत्रान्
सावित्रीं च जपित्वा मेढ्रल्यं श्रुतं शङ्खं च
गुण्वन् दक्षिणाशिराः स्वपेत् ।

(हा. स्मृ. ७. ३)

इति । दक्षिणाशिराः—इति प्रदर्शनार्थम् । तथा च
विष्णुपुराणम्—

‘प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथ वा नृप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतं तु रोगदम् ॥
(वि. पु. ३. ११. १०९)

इति । गार्ग्योऽपि—

‘स्वगृहे प्राक्शिराः शेते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे च न कदाचिदुदक्शिराः ॥

इति । पुराणेऽपि—

‘रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा सर्वांश्च सुखशायिनः ।
नमस्कृत्वाऽव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि ॥

इति । सुखशायिनोऽपि गोभिलेन दर्शिताः—

‘अगास्तिर्माधवश्चैव मुचकुन्दो महामुनिः ।
कपिलो मुनिरास्तीकः पञ्चैते सुखशायिनः ॥

इति । शयने वर्जनीयानाह मार्कण्डेयः—

१. I. reads -श्चैव. २. Except A. and I. all others read मङ्गल्यश्रुतं.
II. and I. read this line as follows :—

स्वगृहे प्राक्शिराः शेते ह्यायुष्यं दक्षिणाशिराः ।

3. omits the whole verse. ४. A. reads विष्णुपुराणेऽपि; but we do not
and the following verse in the said Purāṇa; while D. omitting पुराणे-
पि, and the preceding verse, shows that the verse belongs to Gārgya.
5. II. and I. read गालवेन. ६. I. reads through mistake मुचकुन्दो

‘गून्यालये श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे ।
 महादेवगृहे वाऽपि मातृवेश्मनि न स्वपेत् ॥
 न यक्ष-नागायतने स्कन्दस्यायतने तथा ।
 कूलच्छायासु च तथा शर्करा-लोष्ट-पांसुषु ॥
 न स्वपेच्च तथा गेर्ले विना वीक्षां कथञ्चन ।
 धान्य-गो-विप्र-देवानां गुरूणां च तथोपरि ॥
 न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् ।
 नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापेरमस्तकः ॥
 नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यब्रुमे तथा’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘नार्द्रपादः स्वपेत् । नोत्तरापरा-श्वाकशिराः* ।
 न नग्नः । नार्द्रवंशे । नाकाशे । न^१ पलाश-
 शयने । न पञ्चदारुकृते । न गजभग्नकृते ।

* प्राग्दक्षिणयोरभ्यनुज्ञानमनेन वाक्येन । गजेन भग्नस्य तरोः काष्ठेन कृते । विदुता दग्धस्य तरोः काष्ठेन कृते । विदुद्विन्नेनाऽपि अग्निना दग्धे । घटैः आ सर्वदा सिकस्य तरोः काष्ठेन कृते । चपलो दुर्व्यसनी हस्त-पादादिविक्षेप्ता । गवादिशब्देन तच्छाला उच्यन्ते । धान्यवत् साक्षात् तदुपरि शयनासम्भवात् । उच्छिष्ट ऊर्ध्वाऽधरोच्छिष्टवान् । अशुचौ मूत्रविषादुपहते देशे । इति व्याचकार नन्दपण्डितः ।

१. A. reads न स्वपेच्च तदाकाऽन्ते. २. D. reads ध्यायन् for धान्य-. ३. D. and I. read -स्थित-. ४. G. omits विष्णुरपि; while D. reads विष्णुपुराणे. ५. B C. D. F. G. H. and I. read नार्द्रवासाः for नार्द्रपादः. the text of Vishnu Smriti reads सुप्यात् for स्वपेत् and elsewhere स्वप्यात्. ६. The text omits अवाक and reads नोत्तरापरशिराः, but this is a mistake. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit नोत्तरापराऽश्वाकशिराः । न नग्नः । नार्द्रवंशे नाकाशे । ७. The text reads न पालाशे शयने. ८. I. reads न भग्नशयने in the place of न गजभग्नकृते.

न विद्युद्गन्धकृते । न भिन्ने । नोन्निष्ठे । न
घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-
देवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये ।
न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-सुराणामुपरि ।
नोच्छिष्टो न दिवा सुप्यात् सन्ध्ययोर्न च भस्मानि ।
देशे न चाशुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ' ॥

(वि स्मृ. ७०. १-१७)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘ नाश्विशालां न वै भग्नां नास्समां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ’ ॥

(वि. पु. ३. ११. १०८)

इति । उशनाः—

‘ न चै तैलाभ्यक्तशिराः स्वपेन्नादीक्षितः कृष्णचर्मणि ’ ।

इति । दक्षः—

१. All others except A. and the text omit -कृते and read -गन्धे.
२. Except A. and the text all others omit न भिन्ने. ३. In other places the text reads नामिन्विष्टे. ४. All others except A. and the text omit न घटासिक्तद्रुमजे । न इमशान-शून्यालय-देवतायतनेषु. ५. All others except A. and the text read न बालमध्ये; but the commentator does not follow this reading. ६. B. C. D. and F. read वारिमध्ये; while E. G. H. and I. read न चारिमध्ये. ७. B. C. D. and F. omit धान्य-, and read न गोमेहे । न हुताशन-, E. and G. read न धान्ये । न गोमेहे । न हुताशन- and H. reads न धान्ये । न गो-गुरु-हुताशन-. All these readings are for न धान्य-गो-गुरु-हुताशन-. ८. B. C. D. E. F. G. and H. omit the latter portion of this verse and read नोच्छिष्टो न दिवा इति; while I. reads नोच्छिष्टे न दिवे इति, but this is a mistake. ९. D. and G. read न समां. १०. E. and G. read न वज्रं भर्मी for न च जन्तुमयी.
११. Except A. and D. all others omit च.

‘प्रदोष-पश्चिमौ यामौ वेदोभ्यासरतो नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ’ ॥

(द. स्मृ. २.५४

इति । ‘ सन्ध्या स्नानम् ’—इत्यारभ्य ‘ यो वेष्टितशिराः’
इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण श्रुत्युपलक्षणाभ्यामाह्निकं संक्षि-
निरूपितम् । एतस्य करणे श्रेयः अकरणे तु प्रत्यवायः
तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘ इत्येतदखिलं प्रोक्तमहन्यहनि वै मया ।

ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥

नास्तिक्यादथ वाऽऽलस्याद् ब्राह्मणो न करोति य

स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ प्रजायते ॥

नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाऽऽश्रमविधिं स्वकम्

तस्मात् कर्माणि कुर्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १९. ३०-३१

इति ॥ ५९ ॥

इत्थं च ‘ षट्कर्माभिरतः’—इत्यनेन ब्राह्मणस्याऽसाधार-
धर्मान्निरूप्य तत्रत्याध्ययनादिसाधारणधर्मप्रसङ्गागतमाणि
परिसमाप्येदानीं प्रकृतानेव क्रमप्राप्तानभिषिक्तस्य क्षत्रियस्य
ऽसाधारणधर्मानाह—

१. The text of Dakṣha reads वेदाभ्यासरतो. २. The text of Da-
reads शयानो हि for शयानस्तु. ३. I. reads इत्थं तदखिलं; while the
of K. P. reads इत्येतदखिलनांक्तं. ४. E. and G. read कालयोनौ; ५.
B. C. and P. read व्यालयोनौ. ६. B. C. D. E. F. and G. omit च. ७.
and I. substitute स्वकर्माभिरतः for षट्कर्माभिरतः. ८. I. reads स्य साध-
९. . reads तत्राध्ययनादि. १०. I. reads क्षत्रियस्य साधारण-

अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः ।

तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चोर-भक्तप्रदो हि सः ॥ ६० ॥

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शस्त्रपाणिः प्रदेण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ६१ ॥

पुष्पं पुष्पं विचिनुयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारामे न यथाऽङ्गारकारकः ॥ ६२ ॥

इति । द्विविधो हि राजधर्मः दुष्टशिक्षा शिष्टपरिपालनं च । तत्राद्येन श्लोकेन दुष्टशिक्षा प्रतिपाद्यते । व्रतशब्देनात्र ब्रह्मचारिकर्तृकं मध्वादिवर्जनमभिप्रेतम् । तथा च याज्ञ-
वल्क्यः 'व्रतमपीडयन्' (या. स्मृ. १. ३) इत्युक्त्वा
विवक्षितं तद्व्रतं स्पष्टीचकार—

‘मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।

भास्करालोकनाश्लिल-परिर्वादादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । यद्वा स्वर्गह्यप्रसिद्धानि प्राजापत्यादीनि चत्वार्यत्र
तशब्दाभिधेयानि । तदुभयविधव्रतरहिताः स्वाध्याय-
प्यनधीयाना ब्रह्मचारिणो यत्र ग्रामे भैक्ष्यमाचरन्ति तं

१. M. reads अनृता. २. M. reads प्रचण्डवत्. ३. M. reads विजित्य.
G. H. I. K. and M. read पालयन्. ५. J. and K. read पुष्पं फलं ;
hile I. reads पुष्पमात्रं. ६. M. reads इवोद्याने. ७. B. C. and F. read
शुक्त-; while G. reads -शुक्त-. ८. All others except A. and the text
of Yājñavalkya read -वाहंश्च, but the commentator of the text does
not follow the reading.

ग्रामं दण्डयेत् । यतः स ग्रामश्चौरसदृशेभ्यो भक्तमन्नं
प्रयच्छति । अनेन वचनेन विहितमननुतिष्ठतां प्रतिषिद्ध-
मनुतिष्ठतां सर्वेषां राज्ञां दण्डनीयत्वमुपलक्ष्यते । अत एव
नारदः—

‘यो यो वर्णो ज्ञेहीयेत यो ये उद्रेकमाप्नुयात् ।
तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् प्रच्युतं स्थापयेत्पथि ॥
अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु पापयुक्तेषु कर्मसु ।
प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा दण्डं दण्डयेषु पातयेत्’ ॥
(ना. स्मृ. १७. ६७)

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘कुलानि जातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानपि ।
स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत्पथि’ ॥
(या. स्मृ. १. ३६१)

इति । मनुरपि—

‘पिताऽऽचार्यः सुहृन्माता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यस्त्वधर्मेण तिष्ठति’ ॥
(म. भा. शां. रा. १२१. ६०)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. I. reads ज्ञेहीयेत. २. All others except A. and the text of Nārada
read यश्चोद्रेकमनुग्रजेत्. ३. I. inserts this verse in the quotation from
Yājñavalkya, but it is a mistake. ४. D. reads चरितान्, and I. read
चकितान्. ५. B. C. F. and G. read यः स्वधर्मेण while D. omits the
following—

.....यस्त्वधर्मेण तिष्ठति’ ॥

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अपि भ्राता सुतोऽर्ध्वो वा श्वशुरो मातुलोऽपि वा ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति.....’ ॥

‘अपि भ्राता सुतोऽर्ध्वो वा श्वशुरो मातुलो अपि वा ।
नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति धर्माद्विचलितः स्वकात्’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५८)

इति । दण्ड्यदण्डनं प्रशंसति याज्ञवल्क्यः—

‘यो दण्ड्यान् दण्डयेद्राजा सम्यग्वध्यांश्च घातयेत् ।
इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन समाप्तवरदक्षिणैः’ ॥
(या. स्मृ. १. ३५९)

इति । अदण्ड्यदण्डनं निषेधयति मनुः—

‘अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदामोति नरकं चैव गच्छति’ ॥
(म. स्मृ. ८. १२८)

इति । दण्डश्च द्विविधः शारीरोऽर्थदण्डश्चेति । यथाऽऽह नारदः—

‘शारीरश्चार्थदण्डश्च दण्डश्च द्विविधः स्मृतः । (५३)
शारीरस्ताडनादिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः ॥ (५४)
काकिण्यादिस्त्वर्यदण्डः सर्वस्वान्तस्तथैव च’ ॥
(ना. स्मृ. २१. ५३-५५)

इति । राज्ञो दण्डयितृत्वं महता प्रबन्धेन सम्भावयति मनुः—

‘अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत्प्रभुः ॥
इन्द्रा-ऽनिल-यमा-ऽर्काणामग्रेष्व वरुणस्य च ।
चन्द्र-वित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ॥

१. I. reads भार्या for अर्ध्वो वा. २. G. reads अदण्ड्यान् दण्डयन्तं निषेधयति.
३. I. reads शारीर आर्थिकश्चेति, while all others except B. C. and F. omit
इति. ४ The text reads—शारीरः सन्निरोधादिर्जीवितान्तस्तथैव च. ५. A.
reads कणादिस्त्वर्यदण्डस्तु. ६. A. reads लोकस्य.

यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवच्चैव चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सो अग्निर्भवति वायुश्च सो ऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालो अपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरूपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशु-ब्रव्यसञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देश-कालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनःपुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते विजयश्च पराक्रमे ।
 मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्येन्नराधिपः ।
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥

१. D. reads चैव; while A. reads च तं. २. G. reads नरन्दुरूपसर्पिणम्.
 ३. All others except A. and I. read यस्य प्रसादे पद्मा श्री; while G. reads
 तस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते. ४. The text of Manu reads तं वस्तु. ५. B. G.
 E. F. H. and I. read तस्माद्धर्ममयीष्टेषु; while G. reads तस्माद्धर्मपयीष्टेषु.
 ६. I. reads सत्यं पश्येत् through mistake. ७. I. reads तद्धर्म.

तेस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।

ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ (११४)

तं राजा प्रणयन्सेम्यक् त्रिवर्गेणाभिर्वर्द्धते' । (२७)

(म. स्मृ. ७. ३-२७)

इति । महाभारते—

‘परोक्षा देवताः सर्वा राजा प्रत्यक्षदेवता ।

प्रसादश्च प्रकोपश्च प्रत्यक्षो यस्य दृश्यते ॥

राजा माता पिता चैव राजा कुलवतां कुलम् ।

राजा सत्यं च धर्मश्च राजा हितकरो नृणाम् ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम् ।

इति ते संशयो माभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लभ्यते ।

प्रजा राजभयादेव न खादन्ति परस्परम्' ॥

(म. भा. शां. रा. ६९. ७९.)

इति । ननु—‘दण्डयेद्राजा’—इति भूपालस्यापि दण्डयितृत्व-
मुक्तम् । तत्कथं क्षत्रियस्याऽसाधारणधर्मः? मैवम् । राजशब्द-
स्य क्षत्रियविषयत्वेनावेष्टयधिकरणे निर्णीतत्वात् । तथा हि—

द्वितीयाध्याये अवेष्टयधिकरणे श्रूयते—‘आग्नेयमष्टाकपालं
नेर्वपति हिरण्यं दक्षिणा’— इत्यादिना राजकर्तृके राजसूये

१. D. reads तस्यांगे. २. All others except A. D. and the text of Manu read धर्ममात्मनः. ३. All others except A. and the text of Manu substitute दण्डं for सम्यक्. ४. G. reads धर्मतः. ५. A. reads त्व. ६. II. reads राजमूलो राजधर्मो. ७. I. reads रक्ष्यते. ८. B. C. D. E. and F. read नन्दन्ति च for न खादन्ति. ९. From तथा हि to P. 451, L. 17) एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः (both including) the intermediate portion is omitted by all others except A. and I.

अवेष्टिनामकेष्टिं प्रकृत्य—‘यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये विधायाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् । यदि राजन्य ऐन्द्रम् । यदि वैश्यो वैश्वदेवम्’—इति ।

तत्र संशयः । किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां वर्णानां राजसूये अधिकारः ? उत क्षत्रियस्यैव ?—इति । तदर्थं च किं राजशब्दः त्रयाणामपि वर्णानां वाचकः ? किंवा क्षत्रियस्यैव ?—इति । ततोऽपि पुनर्विचारयितव्यम् । किं राजशब्दो राज्ययोगनिमित्तः ? क्षत्रियत्वनिमित्तो वा ?—इति । तत्र राजशब्दो राज्ययोगनिमित्त एव । आर्यप्रसिद्धेः । सर्वलोकप्रसिद्धत्वादविगानाच्च । न तु क्षत्रियत्वनिमित्तः । अनार्यप्रसिद्धेरार्यप्रसिद्धापेक्षया दुर्बलत्वात् । ब्रविडेषु विगानात् । तदन्येष्वप्रसिद्धश्च । तत्र स्यात् राज्ययोगात् राजानस्त्वयोऽपि भवन्ति । राज्यपदं तु रूढ्या जनपदरक्षणे वर्तते । न राजयोगमपेक्षते ।

ननु—‘कर्मणि’—इत्यधिकृत्य—

‘पेत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्’ ।

(पा. सू. ५. १. १२८)

इति वचनात् राजशब्दस्य तत्र पाठादाचाराच्च स्मृतेर्वर्तयस्वात् राजयोग एव राज्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं—इति चेत् । लोप्रयोगस्यैव शब्दार्थावधारणे प्रमाणत्वात् स्मृतेरपि स एव प्रमाणान्यत् । प्रयोगाच्च राज्यशब्दस्यैव स्वातन्त्र्यं तन्निमित्तं च राजशब्दस्यावगम्यते । ततस्तदनुसारेण स्मरणं शब्दापरा-

१. Here I. gives the reading अत्र तस्मात्. २. I. reads पश्यंश- through mistake.

ब्रह्मणोऽपि राजशब्दस्य राज्ययोगनिमित्तत्वे प्रमाणम् । अन्य-
ग्राह्यभावात् 'यदि' शब्दोऽनुपपन्नः स्यात् । वैदिकश्च
नेर्देशः स्मृतेरपि बलीयान् । तस्मात् निमित्तार्थानि श्रवणा-
ने-इति प्राप्ते ब्रूमः ।

न तावद्वैदिकनिर्देशादत्र निर्णयः शक्यते । अन्यथाऽपि तत्स-
द्भावात् । 'राजानमभिषेचयेत्'— इति ह्यभिषेकविधौ प्रागे-
व राज्ययोगादराजशब्दस्य क्षत्रियमात्र एव प्रयुक्तत्वात् । ते-
न ह्येवमेव राजपदं निर्णीयते । 'यदि' शब्दस्तु निपातत्वाद्
'यथा कथञ्चिदपि नियमे न दुष्यति'—इति स्मरणाच्च स्वतन्त्र-
मेव राजपदम् । न च तस्य निर्मूलत्वम् । द्रविडप्रयोगस्यैव मू-
लस्य सम्भवात् । अतो नै यथार्थत्वे स्मरणस्य प्रमाणमस्तीति ।
तेनैवाभियुक्तप्रणीतेनाचारस्य सम्भवात् । गौण-भ्रान्त्या-
दिप्रयोगप्रसृतस्य बाधात् राज्ययोगेन राजशब्दः । स्वतन्त्रस्तु
राजशब्दः क्षत्रियवचन-इति ब्राह्मणादेरवेष्टौ ग्राह्यभावात्
प्रापकानि वचनानि—इति । एवमत्रापि राजशब्दः क्षत्रियपरः ।

ननु-जनरञ्जनाद्व्राजत्वं महाभारते अभिहितम्—

'रञ्जनात् खलु राजत्वं प्रजानां पालनादपि' ।

इति । बाढम् । सम्भवत्येवं क्षत्रियस्यापि रञ्जकत्वम् ।
'क्षत्रियो हि' इत्यनेन द्वितीयश्लोकेन शिष्टपरिपालनरूपो धर्मो

१. I. reads प्रयुक्तः. २. I. reads नयने. ३. I. gives the correct
reading नायथार्थत्वे. ४. B, C. and F. read ननु च- for ननु-जन-. ५. I.
omits -परि-.

अभिधीयते । राजधर्मेषु प्रजारक्षणस्य प्राधान्येन विवक्षित-
त्वात् प्रथमं प्रजारक्षणमित्युक्तम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘प्रधानं क्षत्रिये कर्म प्रजानां परिपालनम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि तदेवादौ प्रदर्शयति—

‘प्रजानां रक्षणं दानमिज्या ऽध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत्’ ॥

(म. स्मृ. १. ८९)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘ नृपाणां परमो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।

निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

वर्णानामाश्रमाणां च राजा भवति पालकः ।

स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः प्रजाः स्वाः पालयेत् सदा ॥

पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।

सम्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्नोति पुष्कलम् ॥

यजते यदधीतं च यद्दाति यदर्चति ।

राजा षड्भागभाक् तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥

सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयेत् ।

उत्थनेन प्रसादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥

१. A. reads निरूप्यते, and I. विधीयते. २. A. reads प्रजारक्षनस्य.
३. I. reads प्रधानः क्षत्रिये धर्मः, but all other manuscripts, as well
as the text, do not follow this reading. ४. The text of Manu reads
अप्रसक्तिश्च. ५. I. reads प्रजानां परिपालनम्. ६. B. C. D. E. and F.
read राजधर्मेण for राजा धर्मेण. ७. After this word B. C. D. E. F. G.
and H. add इति. ८. D. reads प्रदानेन.

राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्यते ।
यद् यदा ऽऽचरते राजा तत् प्रजानां स्मै रोचते' ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे—

‘वत्स राज्याभिषिक्तेन प्रजारञ्जनमादितः ।
कर्त्तव्यमविरोधेन स्वधर्मस्य महीभृता ॥
पालनेनैव भूतानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
सम्यक् पालयिता भागं धर्मेष्वाप्नोति पुष्कलम्’ ॥
(मा. पु. २७. ४-३१.)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे—

‘यदन्हा कुरुते धर्मं प्रजा धर्मेण पालयन् ।
दशवर्षसहस्राणि तस्य भुङ्क्ते महत्फलम्’ ॥
(म. भा. शां. रा. ७१. २९)

इति । मनुरपि—

‘सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
अधर्मादपि षड्भागो भवत्येव ह्यरक्षतः ॥
रक्षन् धर्मेण भूतानि राजा बध्नांश्च घातयन् ।
यजते ऽहरह्यज्ञैः सहस्र-शतदक्षिणैः ॥
यो अक्षन्त्रलिमादत्ते करं शुल्कं च पार्थिवः ।
प्रीतिं भोगं च दण्डं च स सद्यो नरकं व्रजेत्’ ॥

इति । रक्षणीयाश्च प्रजा भयमापन्नाः । भयं च तासां द्वेधा
सम्पद्यते । चोर-व्याघ्रादिभ्यः परसैन्येभ्यो वा । अतस्तदुभय-

१. I. reads च. २. The text of Mārkaṇḍeya Purāṇa reads राज्ञे
ऽभिषिक्ते च. ३. D. reads महीभृताः. ४. The text reads बल्लतः. ५. B. C.
and F. read भागं च.

निवारणाय 'प्रदण्डवान्'—इति 'परसैन्यानि निर्जित्य'—इति
चोक्तम् । एतच्च निवारणं क्षत्रियस्यैव कुतो आधारणमित्या-
शङ्क्य तेद्वेतुत्वेन शस्त्रपाणित्वं वर्णितम् । तच्च क्षत्रियस्यैव ।
तथा च मनुः—

‘शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्-पशु-कृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्मस्तु दानमध्ययनं योजिः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ७९)

इति । आनुशासनिकेषु क्षत्रियं प्रकृत्य पठ्यते—

‘उत्साहः शस्त्रपाणित्वं तस्य धर्मः सनातनः’ ।

इति । शस्त्रपाणित्वेन च युद्धोपकरणानि सर्वाण्युपलक्ष्यन्ते ।
तानि च शान्तिपर्वणि दर्शितानि—

‘यष्टयस्तोमराः खट्वा निशिताश्च परश्वधाः ।

फलकान्यथ वर्माणि परिकल्प्यान्यनेकशः’ ॥

इति । ‘प्रदण्डवान्’ इत्यनेन चौरादिशिक्षा विवक्षिता ।
यद्यप्येषा पूर्ववचन एवोक्ता तथापि तत्र सा प्राधान्येन प्रति-
पादिता । अत्र तु प्रजारक्षणसाधनत्वेनेति न पौनरुक्त्यम् ।
दण्डप्रकारमाह मनुः—

‘अनुबन्धं परीक्ष्यार्थं देश-कालौ च तत्त्वतः ।

सापराधमथालोच्य दण्डं दण्डेषु पातयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ८. १२६)

इति । विष्णुः —

१. From तद्वेतुत्वेन to च युद्धोपकरणानि the intermediate portion
omitted by E. We do not think that this omission is a mistake of the
writer. २. B, C, D, E, F, G, and H. read कृषी. ३. I. read
जगुः; while D. reads यजुः through mistake. ४. I. omits सा. ५. The
text of Manu reads परिज्ञाव for परीक्षाय.

‘आगःस्वपि तथाऽन्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
दण्डं प्रकल्पयेद्राजा सम्मन्व्य ब्राह्मणैः सह’ ॥

(वि. स्मृ. ५. १९४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘वाग्धिग्वधः स्वकं चैव चतुर्धा कल्पितो दमः ।
पुरुषे दोषविभवं ज्ञात्वा सम्परिकल्पयेत् ॥
गुरून् पुरोहितान् विप्रान् वाग्दण्डेनैव दण्डयेत् ।
त्रिवादिनो नरांश्चान्यान् दोषिणोऽर्थेन दण्डयेत् ॥
महापराधयुक्तांश्च वधदण्डेन दण्डयेत्’ ।

इति । तथा च कात्यायनः—

‘मित्रादिषु प्रयुञ्जीत वाग्दण्डं धिक् तपस्विनाम् ।
यथोक्तं तस्य तत्कुर्युरनुक्तं साधुकल्पितम् ॥
अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृह्णीयात् प्रयत्नतः ।
निरोधनेन बन्धेन विविधेन वधेन च’ ॥

इति । मनुः—

‘दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ।
त्रिषु वर्णेषु तानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥
उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासे च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥

१. B. C. D. and F. read आग्नेस्वपि for आगःस्वपि. The text of Vishṇu reads अपराधिषु चाऽन्येषु for आगःस्वपि तथाऽन्येषु. २. I. reads दण्डं तु प्रणयेद्राजा. ३. Except A. and the text of Vishṇu all others read सामन्त- for सम्मन्व्य. ४. B. C. E. F. and G. omit इति । बृहस्पतिरपि. H. also omits this, but these words appear in the marginal correction. ५. I. omits च. ६. The text of Manu reads बानि. ७. B. C. and F. read पादं.

मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते ।

पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः ॥

(म. स्मृ. ८. १२४-१२५)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जगत् सर्वमिदं हन्यात् ब्राह्मणस्य न तत्समम् ।

तस्मात्तस्य वधं राजा मनसा ऽपि न चिन्तयेत् ॥

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः सर्वपापेष्ववस्थितान् ।

येद्यद्विप्रेषु कुशलं तत्तद्राजा समाचरेत् ।

राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमक्षतम् ॥

इति । यमोऽपि—

‘एवं धर्मप्रवृत्तस्य राज्ञो दण्डधरस्य च ।

यशो ऽस्मिन् प्रथते लोके स्वर्गे वासस्तथाऽक्षयः’ ॥

इति । परसैन्यनिर्जयस्तु शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘चैत्रे’ वा मार्गशीर्षे वा सेनायोगः प्रशस्यते । (१०)

पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥

नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत । (११)

तस्मात्तदा योजयीत परेषां व्यसनेषु वा ॥

एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने । (१२)

जलवांस्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥

चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः । (१३)

१. यद्यद्वि कुशलं यस्मात् for यद्यद्विप्रेषु कुशलं. २. All others except I. omit यमोऽपि. ३. The text of Mahābhārata reads चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा. ४. I. reads तथा. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read गच्छति. ६. The text reads तथा योजयेत्. ७. H. reads जनवान्.

सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा युद्धेयुरचला इव । (१९)
 यतो वायुर्यतः सूर्यो यतः शुक्रस्ततो जयः । (२०)
 अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकाम् ।
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति ये युद्धकुशला जनाः ॥
 समा निरुदका चैव रथभूमिः प्रशस्यते ।
 नीचद्रुमा महाकक्षा सोदका हस्तियोधिनाम् ॥
 बहुदुर्गा महावृक्षा वेणु-वेत्रतिरेस्कृता ।
 पदातीनां क्षमा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥
 पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ।
 रथोऽश्वबहुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥
 पदाति-नागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ।
 गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय युद्धं शत्रुषु योजयेत् ॥
 (म. भा. शां. रा. १००. १०-२५)

इति । मनुषि-

'यदा तु यानमातिष्ठेदरिराट्प्रति प्रभुः ।
 तदाग्नेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
 मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां महीपतिः ।
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्ध्रुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥

१. The text reads सप्तर्षीन् पृष्ठतः । २. The text reads -समाकुला.
 ३. B. C. E. F. and H. read सर्वतोपवनानि च; while I. reads सर्वतो न
 नानि च. ४. I. reads तथाऽश्व-. ५. The text reads देश-कालौ प्रयोजयेत्.
 ६. The text of Manu reads मासि. ७. B. C. and F. read फाल्गुने वाऽथ
 चैत्रे वा. ८. I. reads अन्येष्वप्यु-

कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्यास्पदं चैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च स्वकं बलम् ।
 साम्प्रदायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ' ॥

(म. स्मृ. ७. १८१-१८५)

इति । बलस्य षड्विधता उशनसा दर्शिता—

‘मूलबलं श्रेणीबलं मित्रबलं
 धृतकंबलं शत्रुबलमाटविकबलं च’ ।

इति । युद्धार्थं सैन्यसन्नाहरचनामाह मनुः—

‘दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
 वराह-मकाराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
 यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
 पद्मेन चैव व्यूहेन निविशेत् तदा स्वयम् ॥
 सेनापति-बलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्केत्तां प्रार्चीं कल्पयेद्दिशम् ॥
 गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीरूनविकारिणः ॥
 संहतान् योधयंदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहून् ।
 सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥

१. B. C. E. F. G. and H. read चारं. २. B. C. E. and F. read मङ्गलसाधिका for उशनसा दर्शिता. ३. I. reads तथा; while the text reads सदा. ४. I. reads सेनापतीन् बलाध्यक्षान्. ५. B. C. D. E. F. G. and H. read क्षिप्तान् for आप्तान्. ६. B. C. D. E. F. and G. read स्थानयुद्धे. ७. A. reads विभजेद्वान्.

स्यन्दनाश्वैः समे युद्धयेदनूपे नौ-द्विपैस्तथा ।
 वृक्ष-गुल्मावृते चापैरसि-चर्मायुधैः स्थले ॥
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च पाञ्चालाञ्छूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघूंश्चैव नरानग्रानीकेषु योजयेत् ॥
 प्रहर्षयेद्वलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
 उपरुद्धचारिमासीत् राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥
 भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकार-परिखास्तथा ।
 समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥
 उपजप्यानुपजपेद्दुष्टयेच्चैव हि तत्कृतम् ।
 युक्ते च दैवे युद्धयेत् जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
 साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।

१. B, C, E, and F. read—

युद्धयेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ-द्विपैः ।,

and D. and G.—

युद्धयेरन् स्यन्दनाश्वैश्च समेऽनूपे च नौ द्विपैः ।.

२. I. and the text of Manu read कुरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च. ३. B, C, D, E, F, and G. omit—

चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ।.

४. B, C, D, E, F, and G. omit the following three lines --

भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।

समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विवासयेत्तथा ॥

उपजप्यानुपजपेद्दुष्टयेच्चैव हि तत्कृतम् ।

H. also omits these lines, but they appear in the marginal correction of the manuscript. ५. I. reads तडागानि. ६. I. reads अपि for तथा.

७. I. reads उपजाप्या-. ८. The text of Manu reads युद्धयेतैव च.

विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदाचन ॥
 अनित्यो विजयो यस्मात् दृश्यते युद्धयमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विवर्जयेत् ॥
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवं ।
 तथा युद्धयेत् सम्पन्नो विजयेत् रिपुं यथा ॥
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेदभयानि च ॥
 सर्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत् तत्र तद्वश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥
 प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मान् यथादितान् ।

(म. स्मृ. ७. १८७-२०३)

इति । उक्तप्रकारेण परसैन्यानि निर्जित्य जितामेतां पूर्वां
 स्वकीयां भुवं राजधर्मेण पालयेत् । तदेव धर्मेण पालनं 'पुष्प-
 पुष्प' (६२)—इति *तृतीयश्लोकेन विशदीक्रियते । यथा माला-
 कार आरामे यदा यदा यत् यत्पुष्पं विकसति तदा तदा त-
 त्तद्विचिनेति । न तु पुष्पलतामुन्मूलयति । तथा प्रजाभ्य-
 क्रमाददानो राजा यथोदयं षष्ठं भागं गृहीयात् । अंगारका-

* तृतीयश्लोकेन पूर्वमुदाहृते मूलस्थश्लोकत्रये अन्येन द्विषष्टि-
 तमेनेति बोध्यम् ।

१. B. C. D. E. F. G. and H. read युद्धयेत्. २. G. reads संक्रमे
 ३. B. C. E. and G. read सम्पन्नौ; while I. reads संयत्नौ. ४. B. C. D. E.
 F. G. and H. read रिपुंस्तथा; while H. and the text of Manu read
 रिपुन्वया. ५. B. C. D. E. F. and G. read परिहारार्थं. ६. D. reads
 पक्षयेत्. ७. The text of Manu reads धर्म्यान्. ८. I. reads पुष्पमात्रं
 ९. I. reads तद्विचिनेति.

रक्तस्तु वृक्षमुन्मूल्य सर्वात्मना दहति । न तु तथा प्रजाः
पीडयेत् । एतच्च शान्तिपर्वणि दर्शितम्—

‘मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरात्र प्रवासयेत् ।

वेत्सपेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्चैव न कुट्टयेत् ॥

जलौकावत् पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ।

व्याघ्रीवदुहरेत् पुत्रं न दशेन्न च पीडयेत् ॥

यथा च लेखकः पर्णमाखुः पादत्वचं यथा ।

अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥

अल्पनाल्पेन देयेन वर्धमानं प्रदापयेत् ।

ततो भूयस्ततो भूयः क्रमादृद्धिं समाचरेत् ॥

(म. भा. शां. रा. ८८. ४-७)

इति । मनुष्ये—

‘क्रय-विक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिध्ययम् ।

योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥

यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।

यथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥

१. The text of Mahābhārata reads भ्रमरा इव पादपम्. २. All except A. and the text read न चकुट्टयेत्. ३. I. reads स्तनांश्चैव विकुट्टयेत् through mistake. ४. A. D. and G. read जलौकावत्. ५. B. C. D. F and G. read व्याघ्री चापहरेत्, E. and H. read व्याघ्रीचापहरेत्. A. reads व्याघ्रीवदुहरेत् and the text व्याघ्रीव च हरेत्. ६. The text reads यथा शल्यकवानाखुः परं धूनयते सदा. ७. Except A. and the text all read अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन वर्धमानं प्रदापयेत् omitting तथा राष्ट्रं समापिबन् ॥ अल्पनाल्पेन देयेन. ८. I. reads क्रमादृद्धि. ९. I. reads योग. १०. D. reads फले च युज्येत, and B. C. E. F. and G. read फलेन युज्येत.

येथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यं वार्योको-वत्स-षट्पदाः ।

तथाऽल्पाल्पो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्ञाऽब्दिकः करः' ॥

(म. स्मृ. ७. १२७-१२९; म. भा. रा. ८७. १३)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘मासानष्टौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।

सूक्ष्मेणैवाभ्युपायेन तथा गुल्कादिकं नृपः’ ॥

(मा. पु. २७. २३)

इति । एतच्च करादानं मालाकारदृष्टान्तेन प्रतिपादितमि-
तरेषामपि सर्वेषां राजधर्माणामुपलक्षणम् । ते च धर्माः याज्ञ-
वल्क्येन दर्शिताः—

‘महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः ।

विनीतः सत्त्वसम्पन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥

अदीर्घसूत्रः स्मृतिमानक्षेत्रो ऽपरुषस्तथा ।

धार्मिको ऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥

स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दण्डनीत्यां तथैव च ।

विनीतस्त्वथ वार्त्तायां वय्यां चैव नराधिपः’ ॥

(या. स्मृ. १. ३०९-३११)

इति । ते एतेऽन्तरङ्गा राजधर्माः । एत एव राजगुणा इ-
त्यप्युच्यन्ते । अत एव—

‘षट्त्रिंशद्गुणोपेतो राजा’—

१. This verse appears in the marginal correction of II. २. D omits मार्कण्डेयोऽपि and the following verse. ३. I. reads अभ्युपायेन for अभ्युपाये. ४. I. reads य एते.

इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे महोत्साहादयः उशनसा
पठिताः । बहिरङ्गा अपि राजधर्मा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘सुमन्त्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीन् ।

तैः सार्द्धं चिन्तयेद्वाज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१२)

इति । मनुरपि—

‘मौलाञ्छास्त्रविदः शूरान् लेब्धलक्ष्यान् कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥ (५४)

तैः सार्द्धं चिन्तयेन्नित्यं सामादीन् सन्धि-विग्रहम् ।

स्थानं समुदयं गुप्ते लब्ध-प्रशमनानि च ॥ (५६)

तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।

समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्वितमात्मनः ॥

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

नित्यं तस्मिन् समाश्वस्तः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत् ।

तेन सार्द्धं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ५४-५९)

इति । आरम्भणीयं च कर्म देशविशेषेषु दुर्गसम्पादनम् ।
तच्च याज्ञवल्क्येन दर्शितम्—

१. All others except A. and I. read सन्मन्त्रिणः and the text of Yājñavalkya reads स मन्त्रिणः. २. D. reads शास्त्रविदः. ३. G. reads बद्ध-
शस्त्रान्. ४. D. reads कुलागतान्. ५. D. E. H. and I. read विग्रहान्.
६. I. reads सामान्य-.

‘रम्यं पशव्यमाजीव्यं जाङ्गलं देशमावसेत् ।
तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जन-कोशात्मगुप्तये’ ॥

(या. स्मृ. १. ३२१)

इति । दुर्गभेदा मनुना दर्शिताः—

‘धेन्वदुर्गं महीदुर्गमन्दुर्गं वार्क्षमेव वा ।
नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समावृत्य वसेत् पुरम् ॥
सर्केण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत्’ ।

(म. स्मृ. ७. ७०-७१)

इति । दुर्गसंविधानप्रकारः शान्तिपर्वणि दर्शितः—

‘दृढप्राकार-परिखं हस्त्यश्व-रथसङ्कुलम् ।
ऊर्जस्विनर-नागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥
प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशान्तमकुतोभयम् ।
गुराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णं ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वक्ष्यामाम्य-बलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत्’ ॥

(म. भा. शां. रा. ८६. ६-७)

इति । मनुरपि—

१. I. reads यशस्यम् for पशव्यम्. २. D. reads दुर्गभेदा मनुना दर्शितं and omits the following four lines, up to शान्तिपर्वणि दर्शितः. ३. The text धनुर्वर्गे. The text समाश्रित्य. ४. The text reads गुराढ्यजनसम्पन्नं. Here except A. D. and the text of Mahābhārata all others are mistaken. They omit the following portion—

..... ब्रह्मघोषानुनादितम् ॥
समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम् ।
वक्ष्यामाम्यबलो राजा..... ॥

and read गुराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णं तत्पुरं स्वयमाविशेत्.

‘तैत्त्यादायुधसम्पन्नं धन-धान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्यवसेनोदकेन्धनैः ॥
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुल्यं शुभं जल-वृक्षसमन्वितम्’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७५-७६)

अति । दुर्गसंविधानमुक्त्वा यागादिधर्मानपि स एवाह—

‘तदध्यास्योद्वेष्टार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ।
 कुलं मद्गतिं सम्भूतां हव्यां रूपसमन्विताम् ॥
 पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चैर्विजः ।
 तस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः ।
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सांवत्सरिकमात्रैश्च राश्यादाहारयेद्वलिम् ।
 स्याच्चाप्रायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन्नृपु’ ॥

(म. स्मृ. ७. ७७-८०)

अति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘पुरोहितं प्रकुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
 दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

१. The text of Manu reads तं स्यात्. २. The text reads सु- for तु.
 ३. All except I. and the text read सार्वतुल्यं. ४. I. reads शुभं.
 ५. The text reads -गुणान्विताम्. ६. I. and the text read चैर्विजः.
 ७. All others except A. I. and the text read तस्य. ८. The text reads
 यमार्थं. ९. B, C, E, F, and G. omit this whole line. १०. All
 except A. and the text read पुरोहितं च कुर्वीत. ११. I. reads दैवज्ञमपि
 चाधिकम्, and G. omits the following portion:—

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् ॥
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो वसूनि विविधानि च ।
 सदान-मान-सत्कारैर्वासयेत् श्रोत्रियान् सदा ' ॥
 (या. स्मृ. १. ३१३-३१५)

इति । मनुरापि—

‘ प्रियमाणो ऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
 न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विपये वसन् ॥
 यस्य राजस्तु विपयं श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रमचिरादेव सीदति ॥
 श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ' ॥
 (म. स्मृ. ७. १३३-१५५)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘शाला-प्रपा-तडागानि देवताऽऽयननानि च ।
 ब्राह्मणावसथांश्चैव कर्त्तव्यं नृपसत्तमेः ॥

..... देवज्ञमुदितोदितम् ।

वण्डनीयां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥

श्रौत-स्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादेव चर्त्विजः ।

यज्ञांश्चैव प्रकुर्वीत... ॥

and reads पुरोहितं च कुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥. १. B. C. E. F. and G. read प्रदान-मान-; while D. reads सदान-मान-, but this whole line is not found in the text, which substitutes—

अभयो ऽयं निर्धो गतां यद्विप्रेषुपपादितम् ॥

for it. २. The text reads अचिरं नैव. ३. B. C. D. E. F. and G. read सर्वतश्चैव. ४. D. reads -प्रपात-शाकानि. ५. B. C. D. E. F. H. and I. read आवसथं

ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्मच्छन्ना इवाग्नयः ।
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते क्रोधाविष्टा द्विजातयः ॥
 दुष्टानां शासनं धर्मः शिष्टानां परिपालनम् ।
 कर्तव्यं भूमिपालेन नित्यं कार्येषु चार्जवम्' ॥

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘बालानुरेषु भूतेषु परिव्राणं कुरुद्वह ।
 शरणागतेषु कारुण्यं कुर्यात्तत्र ममाहितः ॥
 भरणं सर्वभूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ।
 यष्टव्यं ऋतुभिर्नित्यं दातव्यं चाप्यपीडया ॥
 प्रजानां रक्षणं कार्यं न कार्यं कर्म गदितम् ।
 आश्रमेषु यथाकालं चैलं भोजनभाजनम् ॥
 स्वयं तूपहरेद्राजा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 आत्मानं सर्वकार्याणि तापसे राज्यमेव च ॥
 निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वश्च नित्यशः ।
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पालयन् ॥
 आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ।
 आहवे च महीं लब्ध्वा श्रोत्रियायोपपादयेत्' ॥

(म. भा. गां. रा. ८६.२१-२६)

इति । मनुः—

१. This and the following two lines do not appear in our edition of Mahābhārata S. (Canto 86); but they may be found elsewhere in this book. २. The text reads धर्मबाधकम्. ३. The text reads सत्कृत्याऽभ्यर्च्य मान्य च. ४. The text reads राष्ट्र-. ५. The text reads सर्वशः. ६. D. reads ह्युत्क्रमेण. This and the following two lines are not found in the 86th Canto of Mahābhārata S. ७. D. omits इति । मनुः—.

‘मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भयते राज्याज्जीविताश्च सचान्धवः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात्’ ॥
 (म. स्मृ. ७. १११-११२)

इति । दिनचर्या तु मनुना दर्शिता—

‘उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हेत्वाग्निं ब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च सभां शुभाम्’ ॥
 (म. स्मृ. ७. १४१)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘प्रातरुत्थाय नृपतिः कुर्याद्विन्तस्य धावनम् ।
 स्नानशालां समागत्य स्नात्वा पूतेन वारिणा ॥
 अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय भास्कराय समाहितः ।
 ततोऽप्लङ्कृतगात्रः सन् वक्त्रमालोक्य मेन्ववत् ॥
 घृतपात्रं तु विप्राय दद्यात् सकनकं नृपः’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘ऋत्विक्-पुरोहिताचार्यै राशीर्भिरभिनन्दितः । (३३२)
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वेद्यान् देद्यान्नाः काञ्चनं महीम् ।
 नैवशिकानि च तैतः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च’ ॥
 (या. स्मृ. १. ३३२-३३३)

१. The text of Manu reads ब्रह्ममित्राब्राह्मणांश्चाचर्य प्रविशेच्च शुभां सभाम्
 २. B. C. D. E. F. and G. substitute स for तु. ३. I. reads मेन्वति
 ४. D. and the text reads देद्यान्नाः. ५. B. C. and F. read तथा श्रोत्रियाणां
 while D. E. G. H. and I. read तथा श्रोत्रियाणां.

इति । नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्या-ऽलङ्कारादीनि ।
नानन्तरकृत्यं मनुराह—

‘तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्य विसर्जयेत् ।
विसृज्य च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ (१४६)
गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रज्जोगतः ।
अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेतांश्विभावितः ॥ (१४७)
मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकृमः ।
चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्धं तैरेक एव वा ॥ (१५१)
कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् ॥ (१५२)
दूतसम्प्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ।
अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ (१५३)
कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्त्वतः ।
अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ (१५४)
अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥ (१५५)
तान् सर्वानभिसन्दध्यात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ (१५९)
सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।
द्वैधीभावं संश्रयं च षड्गुणांश्चिन्तयेत्सदा ॥ (१६०)

१. H. reads स्थिताः. २. The text of Manu reads मन्त्रयेतांश्विभावितः.
३. All others except A. and the text substitute च for वा. ४. B.
C. D. E. F. and G. read -प्रसारं च; while I. reads -प्रज्ञानं च. ५. B.
C. E. F. G. and I. omit this line. ६. B. C. E. F. and G. omit this
and the following three lines.

आसनं चैव यानं च सन्धि विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥ (१६१)
 उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नज्ञः ।
 एतत्क्षयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये ' ॥ (२१५)
 (म. स्मृ. ७. १४६-२१५)

इति । अष्टविधत्वं तु कर्मण उशनसा प्रदर्शितम्—
 'आदाने च विसर्गे च तथा प्रेष-निषेधयोः।
 पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥
 दण्ड-शुद्ध्योः समायुक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः' ।
 इति । शुद्धिः प्रायश्चित्तम् । पञ्चवर्गस्तु कार्पटिक-दाम्भि-

१. B. C. E. F. G. and H. read सन्धाय च विग्रह्य च for सन्धि विग्रहमेव च; while D. adds the following verses:—

सन्धि तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे याताऽऽसने चैव द्वैधं संश्रयमेव च ॥
 समानयानकर्मा च विपरीतमर्थैव च ।
 तदा त्वार्यासंयुक्त सन्धिक्षेयां द्विलक्षणः ॥
 स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापकृते द्विविधा विग्रहः स्मृतः ॥
 एकाकिनः स्यादित्येकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।
 संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 क्षीणस्य चैव क्रमशो वैवात्पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य वाऽनुगोपेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं पादगुण्यगुणवर्तिनः ॥
 अर्थसम्पादनार्थाय पीडयमानस्य शत्रुभिः ।
 साधुषु व्यपदेशेषु द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥

(म. स्मृ. ७. १६२-१६८)

All these verses are found in the text of Manu with slight changes in reading. २. B reads उपायं च. ३. B. C. D. E. F. and G. omit the portion from अष्टविधत्वं तु to कार्यसिद्धिरिति वा पञ्चवर्गः (P. 471, L. 3). ४. I. reads कार्पटिक-

ऋ-गृहपति-वैदेहक-तापसव्यञ्जनोश्वराः । कर्मणामारम्भोपा-
यः, पुरुष-द्रव्यसम्पत्, विनिपातप्रतीकारः, कार्यसिद्धिरिति वा
यत्त्ववर्गः ।

‘एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्व्य मन्त्रिभिः ।
व्यायम्याऽऽप्त्य मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं व्रजेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरर्हार्थैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापद्मैः ॥
विषग्नैरगंदैश्चाऽस्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
वेषाभरणसंगृहाः स्पृशेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान-शय्या-ऽऽसना-ऽशने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥
भुक्तवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि विन्तयेत् ॥
अलङ्कृतश्च सम्पश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्यां चोपास्य गृणुयादन्तर्वेदमनि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥

१. H. reads व्यञ्जकाः. २. From शुद्धिः प्रायश्चित्तम् (P. 471, L. 10)
to this A. omits the intermediate portion. ३. The text of Manu
reads विशेषतः ४. B. C. E. F. G. and H. read रक्षार्थैः. ५. D. reads
उदकैश्चैव, and B. C. E. F. G. read उदकैश्चास्य. ६. B. C. E. F. G. H.
and I. read वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः for वेषाभरणसंगृहाः स्पृशेयुः सु-;
while D. substitutes विषाभरण- for वेषाभरण-. ७. All except A. and the
text read च यथाकामं.

गत्वा कक्षाऽन्तरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीवृत्तोऽन्तःपुरं पुनः ॥
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्चूर्यघोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेच्च यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥
 एतद्विधानमातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् भृत्येषु विनिवेशयेत् ॥

(म. स्मृ. ७. २१६-२२६)

इति । धर्मान्तरमाह मनुः—

‘सङ्ग्रामेष्वनिर्वर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ (८८)
 अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेच्च यत्नतः ।
 रक्षितं वर्द्धयेच्चैव वृद्धं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥ (९९)
 अमाययैव वर्त्तेत न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धयेतारिप्रयुक्तां तु मायां नित्यं सुसंवृतः ॥ (१०४)

(म. स्मृ. ७. ८८-१०४)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘व्यसनानि च सर्वाणि नृपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय कृतकव्यसनी भवेत् ॥

इति । तानि व्यसनानि मनुना दर्शितानि—

१. The text of Manu reads स्वव्यस्यत्; while D. reads यावत्. २. All others, except A. I. and the text, read स्त्रीभिरन्तःपुरं. ३. The text of Manu reads तु for च. ४. All except A. I. and the text of Manu read विगतक्लमः for च गतक्लमः. ५. All except A. I. and the text read एतद्विचक्षणं समातिष्ठेत्. ६. The text of Manu reads सर्वमेतत् भृत्येषु विनिवेशयेत्. ७. H. and I. read राज्ञः. ८. The text reads च for तु. ९. The text substitutes स्वसंवृतः for सुसंवृतः.

'दश कामसमुत्थानि तथाऽष्टौ क्रोधजानि च । (४५)
 मृगयोऽक्षा दिवा स्वप्नः परीवादः स्त्रियो मंदः ।
 तौर्यत्रिकं वृथा ऽट्टया कामजो दशको गणः ॥ (४७)
 पैशुन्यं साहसं द्रोहं ईर्ष्यां ऽसूयार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ (४८)
 कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
 त्रियुज्यन्तेऽर्थ-धर्माभ्यां क्रोधजे स्वात्मनैव तु ॥ (४६)
 द्वयारप्येतयोर्मूलं यं सर्वे कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेद्दोषं तज्जौ ह्येतौ गणावुभौ ॥ (४९)
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥ (५०)
 दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्या-ऽर्थदूषणे ।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ (५१)
 व्यसनस्य च मृत्योश्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
 व्यसनैर्धो हि ब्रजति स्वर्गात्यव्यसनी मृतः ॥ (५३)
 (म. स्मृ. ७. ४५-५३)

इति । मार्कण्डेयोऽपि—

१. I. reads ऽभो. २. All others except A. I. and the text read इमः.
 मर. ३. B. C. E. F. read वृथाऽट्टयाद्या, G. reads वृथा भाषा, I. वृथा-
 तथा and the text reads वृथा ऽट्टया च. ४. All except A. H. I.
 and the text read द्रोहं. ५. D. reads वाग्दण्डो दण्डपारुष्यं. ६. D.
 and G. read गुणोऽष्टकः. ७. B. C. and F. read त्रियुज्यन्तेऽर्थ-कामाभ्यां; while
 E. G. and H. read त्रियुज्यन्ते ऽर्थ-कामाभ्यां. ८. I. reads क्रोधजे स्वात्म-
 नैव तु; while D. reads क्रोधजे स्वात्मनेन तु. ९. I. reads स्वजेदोषं स्वा-
 यो ह्येतौ, and the text reads जयेद्दोषं तज्जौ ह्येतौ. १०. B. C. F. read
 पानमक्षा, D. reads पानमाक्षा; while G. reads पानमक्षा. All are prob-
 ably incorrect. ११. The text reads भयो ऽभो ब्रजति.

‘व्यसनानि परित्यज्य सप्त मूलहराणि च ।

आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो बहिर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥ (५)

स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-षाड्गुण्यविजितात्मना ।

भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥ (९)

प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्या महीभृता ।

जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुद्धचेत ततो ऋषिभिः ॥ (१०)

यस्त्वेतानंविनिर्जित्य वैरिणो विजिगीषते ।

सोऽजितात्माऽजितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥ (११)

(मा. पु. २७. ५-११)

इति । तदेवमुक्तधर्मकलापेन संयुक्तो राजा प्रजाः पालयेत् । तदुक्तं मनुना-

‘एवं सर्वं विधायेदमितिकर्तव्यमात्मनः ।

युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः’ ॥

(म. स्मृ. ७. १४१)

इति । प्रजारक्षणे राज्ञः श्रेयांविशेष ऐहिक आमुष्मिकश्च शान्तिपर्वणि दर्शितः-

‘स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालङ्कारभूषिताः ।

निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदा रक्षति भूमिपः ॥

धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परम् ।

अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः ॥

१. The text substitutes वै for च. २. D. reads संरक्षन्. ३. The text reads -ज्ञानषाड्गुण्यगुणिनाऽत्मना. ४. Our reading follows A. and the text of Mārkaṇḍeya, but all others read ज्ञेयाः. ५. B. C. and F. read -न्याविनिर्जित्य; while the text reads -न विजित्यैव. ६. All except A. and the text read स्त्रियश्च पुरुषा. ७. I. reads अनुयुद्धयन्ति through mistake and corrects अनुरुद्धयन्ति.

यजन्ते च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः ।
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् यदा रक्षति भूमिपः ॥
 यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति ॥
 (म. भा. शां. रा. ६८. ३२-३६)

इति । रामायणे अपि—

‘यः क्षत्रियः स्वधर्मेण पृथिवीमनुशास्ति वै ।
 स लोके लभते वीरै यशः प्रेत्यैह चैव हि’ ॥
 इति । अपालने दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः—
 ‘यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् रत्नानि विविधानि च ।
 हरेयुः सहसा पापा यदि राजा न पालयेत् ॥
 पतद्बहुविधं शास्त्रं बहुधा धर्मचारिषु ।
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् यदि राजा न पालयेत्’ ॥
 (म. भा. शां. रा. ६८. १६-१७)

इति ।

॥ इति राजधर्मप्रकरणम् ॥

१. The text reads विद्यां. २. Except A. and the text all others read this verse as follows :—

यदा राजा ऽऽशुभं श्रेष्ठमादाय वहति प्रजाः ।
 महता बलयोगेन तदा लोकान् सममुने ॥

३. I. reads वीर्यं for वीर. ४. H. and I. read प्रेत्यै च सप्ततिम्. ५. Except A. and the text (Calcutta edition of the text reads पतद्बहुविधं शास्त्रं) all others read this verse as follows :—

एतद्बहुविधं शास्त्रं न कृषिर्न वणिक्पथः ।

मज्जेत् धर्मस्त्वयि न स्यात् यदि राजा न पालयेत् ॥

while I. reads पतद्बहुविधं शास्त्रं.

अथ वैश्यधर्मप्रकरणम् । क्रमप्राप्तान् वैश्यस्याऽसाधारण-
धर्मानाह-

लाभकर्म तथा रत्नं गवां च परिपालनम् ।

कृषिकर्म च वाणिज्यं वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥ ६३ ॥

लाभार्थं कर्म लाभकर्म कुसीदाद्युपजीवनमित्यर्थः । रत्नं
मणि-मुक्तादि । तेन च तत्परीक्षण-क्रय-विक्रया उपलक्ष्यन्ते ।
गवां पालनं तृणोदकप्रदान-बन्धन-मोचन-दोहनादि । कृषि-
कर्म भूमिकर्षण-बीजवापनादि । वाणिज्यं क्रमुक-धान्यादि-
क्रय-विक्रयौ । कुसीदादीनां वैश्यधर्मत्वमाह याज्ञवल्क्यः-

‘कुसीद-कृषि-वाणिज्यं पाशुपाल्यं विशः स्मृतम्’ ।

(या. स्मृ. १. ११९)

इति । मनुरपि-

‘पशूनां रक्षणं दानमिज्या अध्ययनमेव च ।

वणिक्प्रथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च’ ॥

(म. स्मृ. १. ९०)

इति । समादिशदिति शेषः । वराहपुराणे अपि-

‘स्वाध्यायं यजनं दानं कुसीद-पशुपालनम् ।

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यं कुर्याद्वैश्यो यथाविधि’ ॥

इति । पशुपालनं अजाश्वादिपालनम् । गोशब्दस्य पृथगुपा-
त्तत्वात् । आनुशासनिके विक्रेयद्रव्याण्यपि निर्दिशतानि-

१. M. reads लाभकर्म, and L. reads लाभकार- for लाभकर्म. The former seems to be more correct. २. K. and L. read रत्न-गवां. ३. All others except A. and I. read कुसीदवृत्त्युपजीवनम्. ४. I. reads क्रयिक- for क्रमुक- through mistake. ५. The text reads वाणिज्य-. ६. All except A. and D. omit अपि, and read निर्दिशतानि for निर्दिशतानि.

‘तिल-चर्म-रसाश्चैव विक्रेयाः पशु-वैजिनः ।

वणिक्पथमुपासीनैर्वैश्यैर्वैश्यपथि स्थितैः’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५६)

इति । शान्तिपर्वणि जाजल्युपाख्यानप्रसङ्गेन वैश्यध-
स्तुलोधारेणोदिताः—

यद्दामि न तद्व्यूनां यद्वृद्धामि न चाधिकम् ।

विक्रीणामि रसांश्चाहं मद्यवर्ज्यममायया ॥

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्तात्तद्धनं बहु ।

(म. भा. शां. मो. २६१. ७-८)

इति । पशुपालने विशेषमाह तुः शङ्ख-लिखितौ—

‘गा रक्षेत् । तास्वपीतासु न पिबेत् । न तिष्ठत्सू-

पविशेत् । न स्वयमुत्थापयेत् । शनैराव्रशा-

ख्या सपलाशया पृष्ठतोर्भिन्यात् । न तीर्थे

न विषमे नाल्पोदके श्वतारयेत् । बाल-वृद्ध-रो-

गार्तानां शक्तितः प्रतीकारं कुर्यात् । अन्यथा

विप्रवः’ ।

१. II. reads पशुवस्तथा. २. I. reads जाजल्युपाख्यान-, but neither the other manuscripts nor the text follows Jābali. ३. From तुलाधा-
रेणोदिताः to लाभकर्मादीनि (P. 478, L. 1) the intermediate portion is
omitted by I., but this is a mistake. ४. This line is not found in
the text. ५. The text reads this verse as follows :—

रसांश्च तांस्तान् विप्रैर्षे मद्यवर्ज्यान् बहून्हम् ।

क्रीत्वा वै प्रविक्रीणे परस्ताद्दमायया ॥

६. D. reads—

क्रीत्वा वै प्रविक्रीणे परस्ताद्धनं बहु ।

G. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्ताद्धनवह्निभिः ।

while H. reads—

क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे परस्ताद्धनं बहु ।

इति । यानि लाभकर्मादीनि वाणिज्यान्तानि तानि सर्वा-
णि वैश्यवृत्तिः वैश्यस्य जीवनहेतुरित्यर्थः । तदुक्तं मार्कण्डेय-
'दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यं च कृषिश्चैवास्य जीविका' ॥
(मा. पु. २८. ६)

इति । अर्थविज्ञानादयोऽपि वैश्यधर्मत्वेन दृष्टव्याः । अत-
एव मनुना वैश्यधर्मेषु पठिताः—

'वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दासपरिग्रहम् ।
वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैव रक्षणे ॥ (३२६)
प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् । (३७२)
न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ॥
वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन । (३२८)
मणि-मुक्ता-प्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च ॥
गन्धानां च रसानां च विद्यादर्घ्यबलाबलम् । (३२९)
बीजानामुन्निविष्टं स्यात् क्षेत्रदोष-गुणस्य च ॥
मानयोगांश्च जानीयात्तुलायोगांश्च सर्वतः । (३३०)
सारासारं च भाण्डानां देशानां च गुणागुणान् ।
लाभालाभं च पण्यानां पशूनां चैव विवर्धनम् ॥ (३३१)

१. D. reads मार्कण्डेयः. २. D. reads सा. ३. All others except
and I. read अर्थः for अर्थः. ४. अपि is omitted by all except A. ५. The
and the following two lines appear in Mahābhārata Śāntipar
Rājadharmā, Canto 60. ६. I. reads लोहानां. ७. All others except
and I. read -व्यः. ८. B. C. F.E.D. and G. read क्षेत्र-बीज-गुणः
while H. reads क्षेत्रवृद्धि-गुणस्य. ९. The text reads -योगं च for -योगां
and सर्वतः for सर्वतः. १०. All others except A. and the text
गुणागुणम्. ११. The text reads पशूनां परिवर्धनम्.

भृत्यानां च भृतिं विद्याद्भाषाश्च विविधा नृणाम् ।
 द्रव्यानां स्थानयोगांश्च क्रयं विक्रयमेव च ॥ (३३२)
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् ।
 दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः' ॥ (३३३)

(म. स्मृ. १. ३२६-३३३)

इति । कृषि-वाणिज्य-गोरक्षाः वार्त्ताशब्देनोच्यन्ते । मा-
 न्यंगा अञ्जलि-प्रस्थादिसाध्याः । मूलवचने 'लाभकर्म'-
 इत्यत्र 'लौहकर्म'-इति केचित् पठन्ति । लौहस्य सुवर्णगज-
 तदिर्धपरिज्ञानक्रयादिकं तत्कर्मैति व्याख्येयम् । लौहानां
 चेति मनुपठितत्वात् । यथोक्तधर्मानुष्ठाने फलमाश्वमेधिकं
 वर्णितम्-

‘वाणिग्धर्मममुच्चन् वै देव-ब्राह्मणपूजकः ।

स वाणिक् स्वर्गमाप्नोति पूज्यमानो ऽप्सरोगणैः' ॥

इति । वैपरीन्ये दोषः शान्तिपर्वणि दर्शितः-

‘यः करोति जनान् साधून् वाणिक्कर्मणि वञ्चितान् ।

स याति नरकं घोरं धनं तस्यापि हीयते' ॥

इति ॥ ६३ ॥

॥ इति वैश्यधर्मप्रकरणम् ॥

क्रमप्राप्तान् शुद्धस्याऽसाधारणधर्मानाह-

१. B. C. F. G. and H. read भाषां च विविधां. २. B. C. D. E. F. G. and H. read द्रव्यशुद्धौ. ३. B. C. E. F. G. and H. read वाणिक् कर्मणि वञ्चनम्; while I. reads वाणिक्कर्मणि वञ्चनम्.

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।

अन्यथा कुरुते किञ्चित्तद्वेत्तस्य निष्फलम् ॥६४॥

अत्र द्विजशब्दो ब्राह्मणपरः । तच्छुश्रूषायाः परमत्वम् ।

निःश्रेयसहेतुत्वात् । तदाह मनुः—

‘विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयसः परः ॥

शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृतः ।

ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमभुते’ ॥

(म. स्मृ. ९. ३३४-३३५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् ।

निजान् जयति वै लोकान् शूद्रो धन्यतरः स्मृतः’ ॥

इति । आनुशासनिके अपि—

‘रागो द्वेषश्च मोहश्च पारुष्यं च नृशंसता । (७)

शाठ्यं च दीर्घवैरत्वमतिमानमनार्जवम् ॥

अनृतं चातिवादं च पैशुन्यमतिलोभता । (८)

निरुतिश्चाप्यविज्ञानं जनने शूद्रमाविशत् ॥ (१०)

दृष्ट्वा पितामहः शूद्रमभिभूतं तु तामसैः ।

द्विजशुश्रूषणं धर्मं शूद्राणां च प्रयुक्तवान् ॥ (११)

१. K. L. and M. read this line as follows:—

शूद्राणां द्विजशुश्रूषा परधर्मः प्रकीर्तितः ।

२. I. reads मृदुःसान्तोऽनहंकृतः. ३. The text reads ब्राह्मणाद्याश्रयो; while B. C. D. E. F. G. and H. read ब्राह्मणापाश्रयो. ४. विष्णुपुराणेऽपि and the following verse is omitted by D. This verse is not found in the text of Vishnu Purāṇa. ५. I. reads चातिवादश्च.

नश्यन्ति तामसा भावाः शूद्रस्य द्विजभक्तिः । (१२)

द्विजशुश्रूषया शूद्रः परं श्रेयोऽधिगच्छति' ॥ (६)

(वृ. गौ. स्मृ. २२. ६-१२)

इति । 'परम्'— इति विशेषणादन्येऽपि केचन धर्माः
मन्तीति गम्यते । ते च देवलेन दर्शिताः—

‘शूद्रधर्मास्त्रिवर्णशुश्रूषा कलत्रादिपोषणं क-
र्षण-पशुपालन-भारोद्धरण-पण्यव्यवहार-चित्र-
कर्म-नृत्य-गीत-वेणु-वीणा-मुरज-मृदङ्गवाद-
नानि' ।

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत च ।

पित्र्यादिकं च वै सर्वं शूद्रः कुर्वीत तेन वै' ॥

(वि. पु. ३. ८. ३३)

इति । याज्ञवल्क्ये अपि—

‘भार्यरतैः शुचिर्भृत्यभर्ता श्राद्धक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाच्च हापयेत्' ॥

(या. स्मृ. १. १२१)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘स्वाहाकार-नमस्कारमन्त्रः शूद्रे विधीयते । (३५)

ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवान् स्वयम् ॥ (३७)

१. The text reads वा for च. २. The text reads इति. ३. The text reads
स्वाहाकार-वपदकारो मन्त्रः शूद्रे न विधीयते;
while I. substitutes मन्त्रं for मन्त्रः. ४. B. C. D. E. F. G. and H.
read -त ब्रह्मवान् स्वयम्; while I. reads -त ब्राह्मणान् स्वयम्.

सञ्चयांश्च न कुर्वीत जानु शूद्रः कथञ्चन । (२८)

सेवया हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्यात्तरीयसः ॥

राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः । (२९)

(म. भा. शां. रा. ६०. २८-३७)

इति । आनुशासनिकेष्वपि—

‘अहिंसकः शुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।

शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेणैव युज्यते’ ॥

(म. भा. आ. १४१. ५१)

इति । न केवलं विप्रगुश्रूषा निःश्रेयसार्था अपि तु व
त्यर्थापि । अत एव तस्य प्रकल्प्यमाना वृत्तिर्मनुना दर्शिता

‘प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।

शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानां च परिग्रहम् ॥

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।

पुलकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२४-१२५)

इति । शान्तिपर्वण्यपि—

‘यश्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषुराव्रजेत् ।

प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ (३३)

छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्वयजनानि च ।

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे’ ॥ (३१)

(म. भा. शां. रा. ६०. ३१-३३)

१. I. reads राज्ञा समनुज्ञातः for राज्ञा वा समनुज्ञातः. २. I. omits तस्य.
३. B. C. D. E. F. and I. read शक्तिः. ४. B. C. D. E. F. and G. read
भक्ति for दाक्ष्यं. ५. Except A. all other manuscripts as well as the
text are mistaken here. ६. I. reads छत्र-वेष्टनमुपानानि; while B. C. &
F. substitute क्षेत्रं for छत्रम्.

इति । अन्यथा द्विजगुभूषामन्तरेण यदि किञ्चित्
पाकयज्ञादिकं कुर्यात् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । तदुक्तं
मनुना—

‘विप्रसेवैव गूढस्य विशिष्टं कर्म केथ्यते ।

यदतो ज्येद्धि कुरुते तद्देवेत्तस्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२३)

इति । तस्मात् द्विजगुभूषैव तस्य परमो धर्मः । क्षत्रिय-
वैश्यगुभूषा तु केवलवृत्त्यर्थत्वादपरमो धर्मः । अत एव
मनुना विप्रगुभूषाया उभयार्थत्वमितरगुभूषायाः केवल-
वृत्त्यर्थत्वं चे दर्शितम्—

‘गूढस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि ।

धनिनं वाज्युपाराध्य वैश्यं गूढो जिजीविषेत् ॥

स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२१-१२२)

इति ॥ ६४ ॥

१. The text reads कीर्त्यते. २. The text reads तद्देवेत्तस्य. ३. Except A. and I. all others omit च. ४. I. reads वै for वा, and B. C. D. E. F. read ब्राह्मणानेव धारयेत् for विप्रानाराधयेत्तु सः, for the same G. and H. read ब्राह्मणानेव राधयेत्. ५. A. reads this whole line as follows:—

जातब्राह्मणशब्दस्य न ह्यस्य कृतकृत्यता ।

For the same G. reads जातिब्राह्मणकृत्यस्य etc., H. जातिब्राह्मणशब्दः स्वात् etc. and in the marginal correction appears -कृत्यः for -शब्दः, B. C. E. and F. read—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

E. corrects the marginal reading and स्वात्तस्य appears for सा ह्यस्य, D. reads—

जातब्राह्मणकृत्यस्य सार्थस्य कृतकृत्यता.

यदा द्विजशुश्रूषया जीवितुं न शक्नोति तदा किं कुर्यादित्यत आह—

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात्सर्वेषु विक्रयम् ॥ ६५ ॥

शुश्रूषया जीवितुमशक्तो जीवनाय लवणादिषु सर्वेषु विक्रयं कुर्यात् । ननु-लवणादीनि विक्रीयमाणानि विक्रेतुर्दोषमावहन्ति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘फलोपल-क्षौम-सोम-मनुष्यापूप-वीरुधः ।

तिलौदन-रस-क्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् ॥

शस्त्रासव-मधुच्छिष्ट-मधु-लाक्षाः सर्वर्षिषः ।

मृच्छर्म-पुष्प-कुतुप-केश-तक्र-विष-क्षितीः ॥

कौशेय-नीलि-लवण-मांसैकशफ-सीसकान् ।

शाकाद्वीषधि-पिण्याक-पशु-गन्धांस्तथैव च ॥

वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन ।

लाक्षा-लवण-मांसानि पतनीयानि विक्रये ॥

पैयोदधि च मद्यं च हीनवर्णकराणि चै’ ।

(या. स्मृ. ३. ३६-४०)

१. M. reads सर्वस्य. २. All others except A. I. and the text read तिलोदन-. ३. B. C. E. F. G. and H. read रसासवः; while I. reads वसारस- for शस्त्रासव-. ४. I. reads लाक्षा. ५. The text substitutes च for स-. ६. All others except A. and the text read कुतुप-. ७. I. reads नील- for नीलि-. ८. B. C. E. and F. read अम्बु-गन्धान् for पशु-गन्धान्. ९. I. reads वर्जनीयानि. १०. This line does not appear anywhere except in A. I. and the text. ११. The text substitutes तु for च.

इति । हीनवर्णः शूद्रः । मैवम् । अस्य ब्राह्मणविषयत्वात् ।
त एव मनुः—

‘सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च ।

व्यहेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयोत्’ ॥

(म. स्मृ. १०. १२)

इति । शूद्रस्तु लवणादीनि विक्रीणन्नपि न दुष्येत् ।
‘विक्रीणन्’—इति पदं वक्ष्यमाणश्लोकादनुषज्य योजनी-
यम् । याज्ञवल्क्योऽपि शुश्रूषया जीवितुमशक्तस्य शूद्रस्य
वाणिज्यादिकमाह—

‘शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा ऽजीवन् वणिग्भवेत् ।

शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन्’ ॥

(या. स्मृ. १. १२०)

इति । यैः कर्मभिर्द्विजातयः शुश्रूष्यन्ते तैरित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘अशकुर्वन्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।

पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्मभिः ॥

यैः कर्मभिः सुचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।

तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च’ ॥

(म. स्मृ. १०. ११-१००)

इति ॥ ६५ ॥

१. हीनवर्णः शूद्रः appears only in A. and I. The other manuscripts omit these words. २. All others except A. and the text read शूद्रो नवति, but this is a grammatical mistake. ३. A. reads क्षीरविक्रयी. ४. The text reads प्रचरितैः.

शूद्रस्यापि वर्ज्यानाह—

विक्रीणन् मद्य-मांसानि ह्यभक्षस्य च भक्षणम् ।

कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥६६॥

कापिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।

वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत् ॥६७॥

इति श्रीपराशरसंहितायां चातुर्वर्ण्या-
चारो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

मद्यं च बहुविधं ताल-पानस-द्राक्ष-माधूक-खार्जुरादिकम् ।
अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगिन्यादयः । स्पष्टमन्यत्
॥ ६६-६७ ॥

॥ इति शूद्रधर्मप्रकरणम् ॥

प्रख्याता हि पराशरस्मृतिरिह स्मृत्यागमख्यापनं
धर्मो वर्णचतुष्टयीबहुमतौ साधारणाऽन्याभिधौ ।

१. M. reads अविक्रयं मद्य-मांसं. २. M. reads—

अगम्यागमनं चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत्.

३. I. reads शूद्रः पतति तत्क्षणात्, K. L. and M. read शूद्रस्य नरकं
ध्रुवम्. ४. All other Manuscripts except A. omit this portion up to
ऽध्यायः ॥ १ ॥. ५. D. G. and H. read प्रख्याताऽऽदि-. ६. B. C. E. and
F. read स्मृतिरिति. ७. I. reads धर्मो वर्णचतुष्टयी बहुमता साधारणा ख्या-
निधा, this is a mistake.

औद्यस्त्वाह्निकशिष्टनामविहितः षट्कर्मपूर्तोऽपरः
पूर्वाध्ययनिरूपितं तदखिलं व्याख्यते सुधीर्माधवः ॥१॥

इति श्रीमहाराजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्त-
कश्रीवीरबुक्कभूपालसाघाज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य
कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां प्रथमो-
ऽध्यायः ॥ १ ॥

१. D. G. and H. read औद्यस्त्वाह्निक-. २. Except A. and I. all
others read पूर्वापरः. ३. B. C. D. E. and F. read व्याख्यात. ४. I.
omits महा-. ५. I. omits माधवीयायां.

The names occurring in the Parâs'ara Samhitâ.

ADHYÂYA I.

१. अङ्गिराः 78, 10.	१९. ब्रह्मा 93, 14.
२. अत्रिः 78, 10.	२०. मनुः 112, 12.
३. आपस्तम्बः 78, 12.	२१. महेश्वरः 93, 14.
४. औशनसाः (धर्माः) 78, 9.	२२. मानवाः 78, 8. 122, 2.
५. कात्यायनः 78, 13.	२३. याज्ञवल्क्यः 78, 11.
६. काश्यपाः (धर्माः) 78, 8.	२४. लिखितः 78, 12.
७. गार्गीयाः 78, 9.	२५. वासिष्ठाः (धर्माः) 78, 8.
८. गौतमाः 122, 2.	२६. विष्णुः 78, 10. 93, 14.
९. गौतमीयाः (धर्माः) 78, 9.	२७. व्यासः 37, 2. 65, 17. 68, 7. 73, 8. 77, 3. 92, 14.
१०. चतुर्मुखः 112, 11.	२८. शक्तिपुत्रः 78, 6.
११. दक्षः 78, 10.	२९. शङ्खः 78, 12.
१२. देवदारुवनम् 37, 1.	३०. शाङ्खलिखिताः 122, 3.
१३. पराशरः 92, 14.	३१. शातातपः 78, 11.
१४. पराशरमतम् 141, 5.	३२. सत्यवतीसुतः 37, 4.
१५. पराशरमहामुनिः 75, 17.	३३. संवर्तः 78, 10.
१६. पराशराः 122, 3.	३४. हारीतः 78, 11.
१७. प्रचिन्तसः 78, 13.	३५. हिमशैलः 37, 1.
१८. बदरिकाश्रमः 68, 7.	

The names of authors and works, etc., occurring in the
introduction of Mādhavāchārya's Commentary.

१ अत्रिः 11, 2. 11, 5.	२४. नलः 3, 1.
२. अरुन्धतीसहचरः 3, 3.	२५. निमिः 3, 2.
३. अर्हन् 10, 7.	२६. पराशरः 9, 6. 9, 7. 9, 9.
४. आङ्गिरसः 3, 1.	10, 9. 10, 13. 10, 15.
५. आथर्वणः 18, 1.	11, 1. 31, 5. 31, 8.
६. आनुशासनिकम् (Mahābhā- rata, Bk. XIII) 13, 4.	२७. पराशरपुत्रः 10, 11. 10, 12.
७. इन्द्रः 3, 1. 11, 3.	२८. पराशरवाक्यम् 23, 8.
८. उत्तरमीमांसा 9, 11.	२९. पराशरस्मृतिः 5, 2. 5, 3. 8,
९. ऋग्वेदः 17, 8.	14. 13, 7. 14, 1. 36, 8.
१०. और्वः 11, 5.	३०. पाराशर्यः 10, 10. 10, 17.
११. कणादः 34, 5.	३१. पाराशर्यायणः 10, 16.
१२. कपिलः 34, 5.	३२. बादरायणः 5, 7.
१३. कल्पसूत्रकृतः 14, 13.	३३. बौधायनसूत्रम् 4, 7.
१४. गजाननः 1, 8.	३४. बौद्धः 10, 7.
१५. गान्धर्वोपवेदः 17, 7.	३५. भट्टाचार्यः 12, 2.
१६. गौतमिः 3, 2.	३६. भारद्वाजः 4, 8.
१७. घृतकौशिकः 10, 16.	३७. भोगनाथः 4, 6.
१८. चतुर्विंशतिमतम् 10, 5.	३८. मनुः 7, 5. 8, 14. 9, 5. 11,
१९. चार्वाकः 10, 7.	1. 12, 5.
२०. जातूकर्ण्यः 10, 17.	३९. मनुस्मृतिः 8, 13.
२१. जैमिनिः 5, 6.	४०. मन्वादिः 7, 4.
२२. धर्मसुतः 3, 2.	४१. मन्वादिस्मृतिः 11, 7. 11, 8
२३. धौम्यः 3, 2.	४२. मन्वादिस्मृतयः 7, 3. 8, 9.
	४३. माधवः 3, 4. 4, 4. 8, 4. 8,

४४. माधवार्यः 5, 4.	५८. शाक्यः 7, 2, 10, 4.
४५. मानविः 8, 3.	५९. शाक्यादिवाक्यानि 10, 5.
४६. मायणः 4, 5.	६०. शाक्यादिस्मृतयः 7, 3.
४७. मेधातिथिः 3, 1, 11, 8.	६१. शाक्यादिस्मृतिः 7, 6, 8, 9.
४८. यजुर्वेदः 18, 1.	६२. शैष्यः 3, 1.
४९. याज्ञवल्क्यः 11, 2, 11, 6.	६३. श्रीकण्ठः 1, 12.
५०. रामः 3, 3.	६४. श्रीबुक्कण्ठमापतिः 2, 4.
५१. वंशब्राह्मणम् 10, 14.	६५. श्रीभारतीतीर्थः 1, 11.
५२. वागीशः 1, 7.	६६. श्रीमती 4, 5.
५३. वाजसनेयिशाखा 10, 14.	६७. सामानि 17, 8.
५४. वासिष्ठः 11, 2, 11, 4.	६८. सायणः 4, 6.
५५. वेदव्यासः 10, 12.	६९. सुमतिः 3, 1.
५६. वैन्यनृपतिः 3, 2.	७०. स्वौजाः 3, 2.
५७. व्यासः 10, 10, 10, 11.	

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchārya's Commentary on the
Parāśar Sāṃhitā, Adhyāya I.

१ अगस्त्यगीताः (धर्माः) 109, 9.	१४ आनुशासनिकपर्व (Mahā- bhāratam, Bk. XIII.) 143, 8.
२ अङ्गिराः 108, 3. 191, 16. 197, 14. 221, 15. 222, 11. 232, 5. 251, 18. 277, 5. 316, 21. 318, 12. 379, 15.	१५ आनुशासनिकम् (Mahā- bhāratam, Bk. XIII.) 167, 10. 230, 12. 464, 8. 466, 14. 476, 20. 480, 13. 482, 5.
३ अत्रिः 73, 12. 79, 2. 108, 3. 116, 10. 251, 1. 257, 9 289, 8. 298, 9. 301, 15. 383, 11. 426, 7. 427, 10. 432, 8. 439, 1.	१६ आपस्तम्बः 79, 4. 108, 1. 108, 5. 138, 1. 157, 4. 224, 16. 226, 1. 233, 16. 245, 12. 247, 9. 308, 10. 313, 1. 323, 3. 325, 14. 329, 6. 329, 13. 335, 16. 349, 9. 380, 21. 382, 5. 384, 12. 421, 18.
४ अथर्वः 100, 10.	१७ आरण्यपर्व (Mahābhāratam, Bk. III.) 128, 9. 131, 17. 144, 12.
५ अर्जुनः 61, 5.	१८ आरुणिः 173, 3.
६ अश्वपतिः 200, 16.	१९ आश्वमेधिकपर्व (Mahābhā- ratam, Bk. XIV.) 108 14. 130, 5.
७ आग्नेयपुराणम् 268, 8. 351, 10. 365, 1.	२० आश्वमेधिकम् (Mahābhāra- tam, Bk. XIV.) 116, 1. 160, 6. 162, 8. 317, 11 366, 1. 396, 13. 402, 1
८ आग्नेयम् 366, 16.	
९ आङ्गिरसः 109, 12.	
१० आचार्याः 300, 3.	
११ आत्रेयः 108, 13.	
१२ आथर्वणम् 165, 9. 166, 13.	
१३ आदित्यपुराणम् 83, 11. 157, 9. 177, 1. 229, 16. 280, 19. 360, 6. 424, 14. 425, 16.	

- 403, 3. 404, 1. 412, 15.
415, 14. 418, 13. 422, 3.
426, 13. 427, 17. 428, 9.
479, 10.
- २१ आश्वलायनः 108, 1. 314,
5. 358, 14. 380, 14. 383,
18.
- २२ उत्तरतापिनीयम् 99, 2. 107, 1.
- २३ उशनाः 108, 3. 252, 13.
342, 4. 424, 11. 443, 12.
453, 6. 463, 1. 470, 6.
- २४ ऋष्यशृङ्गः 108, 12.
- २५ औमामहेश्वराः (धर्माः) *
109, 1.
- २६ कठः (सूत्रकारः) 107, 16.
- २७ कण्वः 67, 15.
- २८ कट्यपः 108, 7.
- २९ काठक-(-शाखा) 67, 14.
- ३० काण्व-(-शाखा) 67, 14.
- ३१ काण्वाः (धर्माः) 67, 14.
109, 3.
- ३२ कात्यायनः 108, 5. 168, 12.
221, 9. 252, 9. 255, 4.
256, 15. 259, 11. 295,
8. 296, 6. 312, 5. 315, 8.
360, 2. 362, 19. 380, 10.
383, 7. 387, 9. 388, 18.
391, 16. 428, 15. 436,
11. 455, 10.
- ३३ काष्ठाजिनिः 108, 8. 267, 6.
352, 12. 353, 12. 392, 4.
- ३४ कालिदासः 114, 2.
- ३५ कुणिबाहोः (धर्माः) 109, 6.
- ३६ कुणेः (धर्माः) 109, 6.
- ३७ कूर्मपुराणम् 58, 1. 70, 2.
94, 3. 94, 15. 127, 15.
146, 3. 151, 5. 156, 13.
158, 10. 159, 1. 161, 12.
215, 2. 216, 5. 220, 1.
238, 17. 242, 1. 258, 4.
269, 13. 278, 6. 291, 8.
296, 16. 297, 5. 301, 8.
307, 16. 311, 5. 311, 17.
320, 3. 336, 12. 338, 4.
340, 5. 344, 4. 355, 6.
365, 5. 371, 17. 376, 6.
379, 9. 382, 20. 385, 9.
387, 15. 389, 6. 392, 7.
409, 10. 415, 6. 415, 18.
416, 16. 419, 6. 424, 17.
430, 7. 431, 16. 444, 7.
- ३८ कृष्णः 50, 16.
- ३९ केतुः 221, 3.
- ४० कैवल्योपनिषद् 40, 10.
- ४१ कौथुम (-शाखा सूत्रकारश्च)
67, 14. 107, 16.
- ४२ कौमाराः (धर्माः) 109, 2.
- ४३ कौर्मम् 98, 1. 152, 19.
- ४४ कौशिकः 248, 7. 254, 17.
- ४५ कौशिकाः 109, 4.
- ४६ कौषीतकिनः 172, 13.
- ४७ कौषीतकिब्राह्मणम् 173, 1.

* Possibly a conversation be-
tween Umā and Maheśvara,
Adhyāya, 140-146. Bk. XIII.
Mahābhārata.

४८ क्रतुः 108, 12. 133, 11.
 ४९ क्षुरिका 41, 1.
 ५० गद्यव्यासः 430, 19.
 ५१ गर्गः 282, 13. 283, 3. 317, 17.
 ५२ गारुडपुराणम् 198, 20.
 ५३ गार्ग्यायणिः 173, 3.
 ५४ गार्ग्यः 108, 8. 279, 13. 441, 11.
 ५५ गीता 61, 5. 63, 1. 85, 10.
 ५६ गुरुमतम् (possibly Prābhā-karamatam) 149, 14.
 ५७ गुरुः 221, 3.
 ५८ गृह्यपरिशिष्टम् 316, 12. 381, 18. 391, 3.
 ५९ गोभिलः 248, 15. 254, 14. 263, 10. 265, 13. 301, 1. 314, 9. 352, 17. 391, 5. 417, 14. 427, 1. 430, 1. 441, 17.
 ६० गौतमः 108, 3. 156, 19. 163, 11. 186, 8. 208, 10. 234, 18. 244, 15. 247, 18. 277, 8. 306, 18. 309, 3. 309, 16. 310, 18. 326, 9. 327, 11. 407, 13. 423, 4. 428, 18. 431, 6.
 ६१ चतुर्मुखः 112, 16. 114, 11. 116, 1. 116, 9. 116, 12.
 ६२ चतुर्विंशतिमतम् 197, 10. 259, 8. 260, 7. 261, 13. 279, 3. 317, 3. 381, 14.
 ६३ चित्रः 173, 1. 173, 3.

६४ छन्दोगशाखा 200, 15.
 ६५ छन्दोगाः 56, 3. 77, 10. 100, 4. 127, 2. 174, 19.
 ६७ छागलेयः 108, 13.
 ६८ जमदग्निः 108, 9.
 ६९ जाबालिः 108, 9. 260, 4. 263, 17.
 ७० जैमिनिः (धर्माः) 109, 7.
 ७१ जैमिनिः 49, 15. 56, 9. 65, 18. 108, 1.
 ७२ जैमिनिसूत्रम् 50, 5. 60, 8.
 ७३ जैमिनीयम् 214, 12.
 ७४ ज्योतिःशास्त्रम् 193, 13. 282, 7.
 ७५ तार्किकाः 87, 5. 90, 2.
 ७६ तुलाधारः 477, 5.
 ७७ तैत्तिरीयकम् 173, 8.
 ७८ तैत्तिरीयब्राह्मणम् 172, 16. 290, 6. 383, 12.
 ७९ तैत्तिरीयम् 100, 1.
 ८० तैत्तिरीयशाखा 150, 9.
 ८१ तैत्तिरीय-(-शाखा) 67, 14.
 ८२ त्रिपुरान्तकारी 221, 1.
 ८३ दक्षः 108, 4. 153, 14. 227, 1. 230, 16. 232, 5. 232, 13. 233, 11. 237, 12. 249, 1. 258, 12. 259, 5. 270, 9. 288, 14. 291, 1. 297, 19. 300, 19. 311, 9. 319, 6. 320, 9. 336, 9.

- 337, 17. 338, 1. 338,
8. 343, 8. 378, 1. 438,
2. 438, 18. 443, 14.
- ८४ देवभागः 172, 15. 172, 17.
- ८५ देवलः 108, 12. 164, 4.
176, 3. 179, 12. 194, 11.
213, 11. 215, 13. 224,
3. 226, 17. 228, 5. 228,
10. 231, 11. 243, 2. 247,
6. 264, 9. 354, 19. 430,
13. 431, 3. 481, 5.
- ८६ द्रुपदः 90, 13. 92, 1.
- ८७ धर्मव्याधोपाख्यानम् (Ma-
hābhāratam, Bk. III.)
92, 5.
- ८८ धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः 134, 4.
- ८९ धूमायनकृताः (धर्माः) 109, 3.
- ९० धृष्टद्युम्नः 88, 3.
- ९१ नन्दिकेश्वरः 375, 19.
- ९२ नन्दिधर्माः 109, 1.
- ९३ नारदः 108, 6. 154, 2. 154,
10. 155, 12. 201, 3. 321,
3. 438, 5. 446, 4. 447, 12.
- ९४ नारायणः 297, 9. 298, 15.
379, 5.
- ९५ नृसिंहपुराणम् 261, 8. 303,
15. 364, 12. 378, 7. 406,
15. 408, 5.
- ९६ पतञ्जलिः 42, 5. 44, 3. 71,
12.
- ९७ पद्मपुराणम् 239, 8.
- ९८ पराशरः 47, 1. 67, 5. 67,
17. 68, 1. 70, 10. 73, 14.
74, 2. 74, 5. 74, 7. 74, 9.
74, 11. 76, 11. 80, 1.
93, 1. 93, 4. 108, 4. 138,
11. 139, 1. 139, 3. 140,
2. 147, 7. 141, 7. 141,
16.
- ९९ पराशरसुतः 67, 17.
- १०० पराशरस्मृतिः 62, 2. 65,
12. 394, 13.
- १०१ परिशिष्टम् 382, 11.
- १०२ पाणिनिः 148, 3.
- १०३ पारस्करः 108, 12. 381, 6.
- १०४ पावकीयाः (धर्माः) 109, 8.
- १०५ पितामहः 108, 6. 116,
3. 231, 15. 353, 17.
- १०६ पितृगाथाः 363, 10.
- १०७ पुराणम् 237, 11. 254, 11.
283, 18. 304, 3. 333, 5.
355, 13. 362, 9. 409, 2.
411, 17. 413, 10. 427,
7. 441, 14.
- १०८ पुराणसारः 76, 2. 81, 9.
124, 10. 183, 15. 250,
14. 335, 1. 362, 6. 365,
15. 405, 14.
- १०९ पुलहः 108, 12.
- ११० पुलस्त्योद्गीताः (धर्माः) 109,
8.
- १११ पुलस्त्यः 108, 12. 142, 1.
142, 12. 264, 13. 280, 2.
302, 7. 422, 15.
- ११२ पुलहोद्गीताः (धर्माः) 109, 8.

- ११३ पैडीनः 108, 7.
 ११४ पैडीनसिः 108, 2. 157, 2.
 357, 7. 357, 12. 358, 8.
 416, 2. 428, 3.
 ११५ पैलः 65, 18.
 ११६ प्रचेताः 79, 6. 108, 6. 236,
 14. 278, 18. 283, 7. 388,
 8. 397, 19. 416, 13.
 ११७ प्रजापतिः 111, 8. 111, 13.
 157, 12. 161, 9. 168, 2.
 264, 6. 293, 8. 295, 13.
 309, 10.
 ११८ प्रपञ्चसारः 39, 7.
 ११९ प्राचीनशालः 200, 15.
 १२० प्राभाकरः 88, 1. 90, 3.
 148, 2.
 १२१ बभ्रुः 108, 7.
 १२२ बह्वचोपनिषद् 97, 12. 99,
 12.
 १२३ बादरायणः 52, 11. 96, 16.
 98, 12.
 १२४ बुधः 221, 2.
 १२५ बृहन्मनुः 291, 5.
 १२६ बृहस्पतिकृताः (धर्माः) 109,
 5.
 १२७ बृहस्पतिः 47, 13. 48, 4.
 48, 6. 48, 7. 82, 6. 84,
 5. 85, 1. 121, 13. 124, 3.
 125, 4. 153, 6. 185, 5.
 190, 1. 239, 14. 291, 13.
 316, 6. 318, 15. 343, 18.
 350, 15. 424, 8. 429, 4.
 455, 4. 456, 4.
 १२८ बौधायनः 107, 16. 108
 6. 118, 18. 144, 8. 168
 18. 175, 11. 229, 7
 230, 4. 241, 6. 241, 16
 242, 12. 246, 5. 264, 16
 282, 16. 294, 11. 303
 13. 306, 5. 314, 14. 316
 9. 326, 13. 328, 2. 352
 6. 355, 16. 369, 3. 371
 16. 372, 16. 375, 18
 383, 15. 391, 22. 414
 16. 419, 10.
 १२९ ब्रह्मणा कथिताः (धर्माः) 109,
 2.
 १३० ब्रह्मपुराणम् 130, 3. 133,
 7. 178, 10. 321, 1. 410,
 2. 417, 11. 423, 10.
 १३१ ब्रह्ममीमांसा 103, 1.
 १३२ ब्रह्मा 113, 7. 221, 1.
 293, 13.
 १३३ ब्रह्माण्डपुराणम् 201, 13.
 228, 13. 247, 15. 260,
 17. 266, 3. 453, 9.
 १३४ ब्रह्मादयः 111, 2.
 १३५ भगवान् 85, 10. 159, 9.
 183, 15. 204, 17. 216,
 19. 411, 2.
 १३६ भट्टनयः 90, 5.
 १३७ भट्टपादाः 114, 6.
 १३८ भरद्वाजः 108, 8. 109, 5.
 226, 8. 237, 4. 262, 3.
 317, 11. 322, 6.
 १३९ भविष्यपुराणम् 324, 15.
 १४० भविष्यपुराणम् 419, 1.

- १४१ भविष्योत्तरम् 186, 14.
189, 12. 191, 5.
- १४२ भाङ्गाः 87, 9. 90, 4.
- १४३ भानुः 221, 2.
- १४४ भारतम् 93, 6.
- १४५ भारद्वाजः 193, 3. 202, 2.
295, 5.
- १४६ भार्गवाः (धर्माः) 109, 4.
- १४७ भाष्यकारः 55, 3.
- १४८ भूमिसुतः 221, 2.
- १४९ भृगुः 108, 5. 109, 12.
245, 16. 264, 3. 265, 4.
436, 16.
- ५० मत्स्यपुराणम् 113, 2. 155,
15. 170, 1. 194, 17. 262,
11. 281, 5. 327, 12. 360,
11. 388, 4. 436, 8.
- ५१ मरालसा (In Mārkaṇḍeya-
purāṇam.) 164, 12.
- ५२ मनुः 49, 14. 52, 3. 57, 7.
67, 12. 78, 5. 88, 13. 89,
5. 108, 3. 111, 5. 111, 13.
112, 13. 114, 11. 116, 5.
116, 9. 116, 10. 129,
16. 138, 17. 139, 3. 144,
4. 145, 14. 147, 9. 148,
5. 149, 16. 150, 1. 154,
6. 158, 6. 158, 14. 169,
6. 169, 16. 177, 14. 187,
7. 189, 8. 190, 10. 192,
18. 195, 10. 196, 11. 198,
2. 198, 13. 202, 12. 216,
9. 217, 7. 219, 15. 223,
15. 224, 7. 224, 20. 227,
11. 229, 1. 231, 7. 236, 9.
- 238, 13. 239, 10. 243,
8. 245, 4. 277, 1. 282,
10. 286, 7. 291, 16. 303,
1. 305, 10. 310, 14.
315, 13. 321, 9. 322,
10. 323, 12. 325, 7. 325,
17. 327, 17. 328, 6. 330,
16. 331, 8. 332, 11.
333, 13. 335, 6. 337, 1.
337, 13. 338, 13. 339,
2. 339, 15. 340, 14. 341,
13. 344, 16. 348, 9. 377,
9. 385, 13. 390, 17. 392,
11. 395, 10. 395, 20. 397,
6. 397, 11. 399, 7. 400,
10. 402, 6. 403, 14. 404,
12. 406, 1. 407, 4. 414,
1. 422, 19. 429, 17. 435,
2. 446, 14. 447, 8. 447,
17. 452, 5. 453, 13. 454,
4. 454, 7. 455, 15. 457,
14. 458, 9. 461, 12. 463,
6. 464, 4. 464, 17. 466,
6. 467, 19. 468, 6. 469,
2. 472, 8. 472, 19. 474,
11. 476, 12. 478, 7. 479,
10. 480, 4. 482, 10. 483,
3. 483, 9. 485, 2. 485,
14.
- १५३ मन्त्रोपनिषद् 41, 5.
- १५४ मन्वादयः 111, 2. 116, 12.
- १५५ मरीचिः 227, 8. 231, 3.
277, 13. 285, 11. 302, 5.
314, 17. 315, 4. 319, 14.
354, 3. 354, 13.
- १५६ महज्जिरुदाहृतम् 74, 3.

- १५७ महाभारतम् 80, 16. 88, 3.
89, 7. 90, 13. 187, 4.
189, 5. 217, 4. 217, 14.
223, 20. 449, 5. 451, 18.
- १५८ माध्यन्दिन-(-शाखा) 67, 14.
- १५९ मार्कण्डेयपुराणम् 171, 6.
240, 12. 385, 5. 392, 16.
396, 7. 414, 11. 453, 3.
478, 2.
- १६० मार्कण्डेयम् 387, 19.
- १६१ मार्कण्डेयः 109, 4. 215, 9.
248, 12. 256, 9. 257, 4.
263, 6. 281, 9. 285, 5.
399, 1. 434, 8. 441, 20.
462, 4. 473, 17.
- १६२ मीमांसकः 87, 8. 113, 16.
211, 1.
- १६३ मुरारिः 221, 1.
- १६४ मेधातिथिः 276, 4.
- १६५ मैत्रेयशाखा 124, 4.
- १६६ यजुर्वेदः 273, 7.
- १६७ यमः 108, 3. 131, 8. 147,
6. 184, 16. 185, 16. 223,
2. 223, 8. 223, 10. 223,
19. 225, 10. 226, 4. 227,
6. 228, 2. 237, 1. 240,
4. 245, 9. 247, 12. 253,
8. 255, 11. 261, 3. 280,
9. 283, 10. 287, 9. 287,
13. 300, 10. 308, 6. 310,
11. 324, 18. 361, 13. 380,
1. 398, 7. 404, 16. 405,
3. 405, 17. 407, 9. 429,
12. 456, 10.
- १६८ याज्ञवल्क्यः 72, 14. 73,
13. 109, 4. 129, 12. 138,
17. 151, 13. 155, 1. 157,
15. 169, 9. 177, 7. 184,
12. 189, 17. 192, 21.
196, 2. 198, 10. 199, 6.
201, 1. 202, 6. 203, 4.
205, 7. 205, 8. 205,
11. 205, 14. 205, 16.
205, 17. 205, 18. 205,
20. 207, 10. 219, 11.
222, 24. 223, 7. 226,
13. 234, 14. 235, 8.
236, 4. 241, 13. 244
10. 278, 12. 286, 13
291, 11. 292, 4. 301
12. 307, 8. 317, 6. 326
7. 331, 4. 337, 9. 338
11. 341, 7. 342, 8. 344
4. 350, 6. 395, 7. 397
16. 406, 12. 425, 7. 43
11. 445, 9. 446, 10. 44
18. 447, 4. 452, 2. 46
9. 463, 2. 463, 19. 46
16. 468, 16. 476, 9. 48
14. 484, 7. 485, 8.
- १६९ याज्ञवल्क्यादयः 116, 11
- १७० युधिष्ठिरः 92, 1.
योगसूत्राणि 42, 6.
- १७१ योगियाज्ञवल्क्यः 260,
262, 15. 265, 15. 2
16. 271, 14. 276,
279, 10. 289, 6. 293
292, 14. 303, 10. 306
307, 20. 346, 7. 354,

- 356, 10. 357, 11. 358, 11. 359, 14. 362, 12. 363, 14.
- १७२ राजधर्माः (Possibly Part I., Bk. XII., of Mahābhāratam.) 129, 5.
- १७३ रामायणम् 475, 6.
- १७४ राहुः 221, 3.
- १७५ लिखितः 79, 4. 108, 12.
- १७६ लिङ्गपुराणम् 82, 11. 94, 9. 343, 15.
- १७७ लौगाक्षिः 108, 9.
- १७८ वत्सः 108, 11.
- १७९ बह्मपुराणम् 178, 1.
- १८० वराहपुराणम् 296, 11. 476, 16.
- १८१ वसिष्ठः 108, 4. 142, 1. 142, 11. 146, 16. 152, 14. 163, 5. 172, 14. 175, 9. 185, 1. 193, 10. 229, 10. 240, 9. 271, 8. 274, 9. 275, 7. 276, 7. 297, 5. 350, 12. 434, 11.
- १८२ वाजसनेयः 100, 11.
- १८३ वाजसनेयिब्राह्मणम् 111, 4. 174, 16. 203, 9. 205, 6. 210, 8.
- १८४ वाजसनेयिशाखा 164, 17.
- १८५ वामनपुराणम् 220, 19. 282, 1. 321, 12.
- १८६ वायुपुराणम् 134, 1. 305, 14.
- १८७ वायुसंहिता (Śivamahāpurāṇam, Bk. V.) 59, 3.
- १८८ वार्तिककारः (of Bṛihadāranyakopanishad.) 55, 3. 62, 3.
- १८९ वालखिल्यकृताः (धर्माः) 109, 10.
- १९० वासिष्ठः 172, 17.
- १९१ विदुरवाक्यानि 109, 12.
- १९२ विभाण्डककृताः (धर्माः) 109, 11.
- १९३ विवरणकारः 38, 7.
- १९४ विवर्तवादिनः 101, 12.
- १९५ विवस्वान् 227, 3.
- १९६ विश्वरूपाचार्यः 57, 3.
- १९७ विश्वामित्रकृताः (धर्माः) 109, 6.
- १९८ विश्वामित्रः 88, 8. 89, 5. 304, 9.
- १९९ विष्णुधर्मोत्तरम् 178, 7. 184, 6. 185, 8. 188, 25. 191, 19. 192, 14. 199, 22. 216, 2. 413, 3. 437, 3.
- २०० विष्णुपुराणम् 83, 7. 96, 15. 125, 9. 142, 2. 151, 18. 156, 7. 220, 5. 221, 12. 227, 15. 265, 9. 284, 15. 301, 4. 301, 18. 320, 15. 350, 18. 359, 3. 360, 15. 364, 3. 385, 17. 393, 4. 398, 16. 405, 9. 414, 5. 421, 12. 433, 4. 439, 6. 439, 18. 441, 7. 443, 8. 480, 10. 481, 10.

२०१ विष्णुः 84, 9. 108, 5. 113,
7. 116, 11. 146, 13. 193,
5. 216, 13. 220, 13. 248,
4. 251, 10. 253, 5. 271,
3. 275, 12. 279, 7. 280,
14. 281, 14. 296, 7. 316,
14. 323, 8. 327, 8. 334,
16. 352, 3. 353, 2. 353,
14. 382, 17. 402, 19. 442,
10. 454, 21.

२०२ वृद्धगार्ग्यः 436, 19.

२०३ वृद्धगौतमः 436, 5. 437, 8.

२०४ वृद्धपराशरः 138, 5. 230,
8. 234, 10.

२०५ वृद्धमनुः 188, 10. 287, 16.
361, 3. 422, 11. 425, 19.
427, 14.

२०६ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 253, 18.

२०७ वृद्धवसिष्ठः 192, 7. 382,
14. 435, 16. 436, 14.

२०८ वृद्धशङ्खः 238, 6. 250, 1.

२०९ वेदव्यासः 46, 1.

२१० वैयासः (धर्माः) 109, 11.

२११ वैयासिकभाष्यम् 42, 6.

२१२ वैयासिकम् 214, 12.

२१३ वैशम्पायनगीताः (धर्माः)
110, 1.

२१४ वैशम्पायनः 65, 18.

२१५ वैशेषिकः 99, 7.

२१६ वैशेषिकादयः 113, 16.

२१७ वैश्वानराः (धर्माः) 109, 3.

२१८ वैष्णवागमः 210, 1.

२१९ व्याघ्रपादः 233, 5. 249,
14. 269, 11.

२२० व्यासगीताः (धर्माः) 109, 11.

२२१ व्यासः 46, 1. 65, 12. 66,
20. 66, 20. 67, 2. 68, 1.
68, 2. 69, 14. 77, 13.
80, 1. 92, 17. 93, 6. 107,
15. 108, 3. 108, 7. 112,
15. 113, 7. 113, 12.
127, 6. 154, 14. 186,
8. 190, 7. 194, 20. 197,
7. 197, 17. 199, 1. 251,
5. 253, 13. 258, 8. 258,
20. 263, 3. 263, 14.
270, 6. 270, 13. 285, 14.
288, 9. 289, 3. 289, 10.
290, 15. 293, 2. 295, 16.
297, 21. 303, 8. 305, 16.
306, 8. 310, 4. 313, 17.
318, 9. 332, 6. 333, 7.
337, 6. 351, 7. 355, 10.
361, 16. 378, 21. 381,
11. 388, 10. 397, 2. 411,
14. 413, 13. 415, 10.
416, 12. 417, 5. 431, 10.
435, 10.

२२२ व्याससूत्रम् 44, 7.

२२३ व्याससूत्राणि 56, 10.

२२४ शक्तिपुत्रः 74, 1.

२२५ शङ्ख-लिखितौ 194, 3. 235,
12. 351, 19. 477, 10.

२२६ शङ्खः 79, 4. 108, 5. 236, 1.
243, 11. 255, 8. 256, 6.

- 268, 5. 268, 13. 274, 12.
 284, 5. 286, 10. 297, 15.
 303, 8. 307, 11. 329, 11.
 415, 2. 426, 17. 477, 10.
- २२७ शनिः 221, 3.
 २२८ शशी 221, 2. [205, 10.
 २२९ शाकल्यः 205, 7. 205, 8.
 २३० शाकुनेयाः (धर्माः) 109, 7.
 २३१ शाण्डिल्याः (धर्माः) 109, 9.
 २३२ शातातपः 108, 4. 179, 8.
 186, 18. 188, 4. 192, 2.
 228, 16. 232, 2. 243, 13.
 256, 12. 271, 7. 286, 4.
 298, 5. 317, 14. 327, 1.
 330, 12. 379, 18. 404, 5.
 405, 7. 426, 10. 426, 20.
 427, 21. 432, 14.
- २३३ शान्तिपर्व (Mahābhārata, Bk. XII.) 452, 9. 454, 11. 456, 13. 461, 2. 464, 9. 467, 5. 472, 16. 474, 16. 475, 9. 477, 4. 479, 14. 481, 18. 482, 16.
- २३४ शिवधर्मः 190, 3.
 २३५ शिवः 59, 7. 59, 10.
 २३६ शुक्रः 221, 3.
 २३७ शैवपुराणम् 376, 18.
 २३८ शैवागमः 139, 13.
 २३९ शौचः 347, 12.
 २४० शौनकः 153, 18. 260, 15.
 272, 5. 272, 13. 305, 5.
 315, 13. 346, 11. 347, 3.
 357, 2. 418, 10. 418, 17.
- २४१ श्रुतिः 296, 14. 311, 21.
 344, 8. 345, 1. 349, 3.
 349, 14. 376, 14. 349, 16.
 387, 6. 391, 20.
- २४२ श्वेतकेतुः 173, 1. 173, 4.
 २४३ श्वेताश्वतरशाखा 74, 16.
 २४४ श्वेताश्वतराः 41, 5. 208, 14.
 २४५ श्वेताश्वतरोपनिषद् 98, 1.
 २४६ षट्त्रिंशन्मतम् 241, 10.
 244, 3. 287, 6. 438, 10.
- २४७ सत्यवती 64, 14.
 २४८ सत्यवतीसुतः 64, 13.
 २४९ सत्यव्रतः 108, 8. 267, 16.
 356, 5. 358, 20.
- २५० सङ्ग्रहकारः 278, 3.
 २५१ संवर्तः 108, 4. 185, 20.
 199, 11. 277, 15. 306, 15.
- २५२ साङ्ख्यायनः 222, 16.
 २५३ सात्यहव्यः 172, 14. 172, 17.
 २५४ सुमन्तुः 65, 18. 108, 7.
 175, 3.
- २५५ सुमन्तुकृताः (धर्माः) 109, 7.
 २५६ स्रुतः 65, 19.
 २५७ सूतसंहिता (A Volume of Skanda-purāṇam.) 95, 8.
 २५८ सूत्र्याः 172, 15. 172, 17.
 २५९ सौधन्याः (धर्माः) 109, 9.
 २६० सौलभायनाः (धर्माः) 109, 9.
 २६१ स्कन्दपुराणम् 25, 8. 107, 7.
 131, 3. 185, 10. 194, 6.
 198, 6. 361, 10. 437, 15.

२६२ स्कान्दम् 120, 10. 179, 1. 188, 7. 191, 11. 196, 20. 199, 14.	२६५ स्वायम्भुवः 119, 9.
२६३ स्मृतिशास्त्रम् 52, 13. स्मृतिः 52, 19.	२६६ हारीतः 108, 5. 144, 1. 153, 17. 154, 19. 160, 14. 163, 8. 225, 16. 240, 7. 249, 4. 254, 6. 255, 14. 256, 3. 293, 11. 296, 5. 308, 16. 320, 1. 331, 12. 343, 1. 353, 5. 359, 8. 362, 15. 383, 4. 413, 6. 440, 12.
२६४ स्मृत्यन्तरम् 249, 7. 290, 1. 308, 3. 318, 18. 354, 9. 363, 19. 365, 10. 395, 16. 468, 10.	

Index of Quotations, Vol. I. Part I.

१. अङ्गिराः—

- अन्तर्धाय तृणैर्भूमिम् 221, 17.
अयज्ञीयैरनर्द्रैश्च 222, 3.
अग्निमेदं प्रियङ्गुं च 252, 5.
आस-पुन्नाग-बिल्वानाम् 252, 1.
उत्थाय पश्चिमे रात्रे 221, 16.
उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा 252, 7.
कुर्यान्मृत्र-पुरीषे तु 221, 19.
कृत्वा यज्ञोपवीतं तु 222, 13.
क्रीडाकर्मैव बालानाम् 317, 2.
जात्यं च बिल्व-खदिरम् 252, 4.
तत् सायं-प्रातर्होमस्य 318, 14.
देवतानां गुरुणां च 191, 17.
पुण्यं देयं प्रयत्नेन 191, 18.
प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वम् 252, 6.
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् 252, 8.
भक्षयेत्प्रातरुत्थाय 252, 2.
यत्तु राशीकृतं धान्यम् 197, 15.
यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नम् 379, 16.
यो दद्यात्काञ्चनं मेरुम् 318, 13.
वटा-श्वत्था-र्क-खदिर- 252, 3.
वाचं नियम्य यत्नेन 221, 18.
विष्णुं तु गृही कुर्यात् 222, 14.
शवस्पृशमथोदक्याम् 277, 6.

- शालाग्री वा पचेदन्नम् 379, 15.
शिरः प्रावृत्य कुर्वीत 222, 2.
भूद्रादपिगृहीतव्यम् 197, 16.
स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्धः स्यात् 277, 7.
स्वाभिप्रायकृतं कर्म 317, 1.

२. अत्रिः—

- आचान्तोऽप्यशुचिस्तावत् 432, 9.
आयुःक्षीणा दिवा निद्रा 439, 3.
आसनादुत्थितस्तस्मिन् 432, 12.
इतिहास-पुराणानि 439, 4.
उद्धृते ऽप्यशुचिस्तावत् 432, 10.
उभे सन्ध्ये तु कर्तव्ये 298, 11.
तथा सति महान्दोषः 427, 12.
तदार्द्रकाष्ठं शुष्कं वा 251, 3.
तोयं पाणिनखस्पृष्टम् 426, 8.
दिवा स्वापं न कुर्वीत 439, 2.
नोपतिष्ठन्ति ये सन्ध्याम् 301, 16.
पत्नी-भोत्रिय-याज्याश्च 383, 13.
पुत्रो भ्राता ऽथवा ऋत्विक् 383, 12.
ब्रह्मयज्ञे जपे चैव 257, 10.
भूमावपि हि लिप्तायाम् 432, 11.
भोजने वर्तुलः प्रोक्तः 257, 11.
मुखे पर्युषिते नित्यम् 251, 2.
मौनव्रतं महाकष्टम् 427, 11.

वृथाविवादवाक्यानि 139, 15.
सन्ध्यात्रयं तु कर्तव्यम् 289, 9.
298, 10.

सुरापानेन तत्तुल्यम् 426, 9.
हिंसन्ति वै सदा पापाः 301, 17.

३. *आग्नेयपुराणम्—

अक्षोः पञ्चदशीं चैव 367, 18.
अग्नौ क्रियावतां देवो 367, 5.
अप्स्वग्नौ हृदये सूर्ये 367, 3.
अर्चनं सम्प्रवक्ष्यामि 367, 1.
आनुशुभस्य सूक्तस्य 367, 9.
ऋग्वेदे पौरुषं सूक्तम् 367, 8.
एकादशीं कण्ठमध्ये 367, 16.
एकादश्या तथा धूपम् 368, 8.
एवं न्यासविधिं कृत्वा 368, 2.
केयूरवान् मकरकुण्डलवान्
किरीटी 369, 1.
क्रियास्नानं तथा षष्ठे 268, 11.
तच्च सर्वं जपेद्भूयः 368, 14. *
तस्मिन्निहोर्चयेन्मन्त्रैः 365, 4.
तस्य सर्वगतत्वाच्च 367, 7.
तृतीयां वामपादे तु 367, 12.
त्रयोदशीं दक्षिणे तु 367, 17.
ध्येयः सदा सवितृमण्डलम-
ध्यवर्ती 368, 16.
नक्षत्रीं नाभिमध्ये तु 367, 15.

* The titles *Āgneyapurāṇam*
and *Vanhipurāṇam* are given to
one and the same work.

नवम्या गन्धलेपं तु 368, 7.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 268, 10.
निवृत्तेन मनुष्याणाम् 351, 17.
नैवेद्यं तु त्रयोदश्या 368, 9.
न्यासेन तु भवेत्सोऽपि 368, 1.
पञ्चमीं वामजानौ तु 367, 13.
पञ्चम्याऽऽचमनं दद्यात् 368, 5.
पाद्यं तृतीयया चैव 368, 4.
पितृस्तु दक्षिणाग्रेषु 351, 12.
पुनः षोडशभिर्मन्त्रैः 368, 13.
पुरुषो यो जगद्बीजम् 367, 10.
पूर्वया ऽऽवाहयेद्देवम् 368, 3.
प्रतिमास्वल्पबुद्धीनाम् 367, 6.
प्रथमां विन्यसेद्भामे 367, 11.
प्रदक्षिणे पञ्चदशी 368, 10.
प्राग्येषु सुरांस्तर्पेत् 351, 11.
मन्त्रैर्वैष्णव-रौद्रेस्तु 365, 2.
यत्कृत्वा मुनयः सर्वे 367, 2.
यथा देहे तथा देवे 367, 19.
विष्णुं प्रजापतिं वा ऋषि 365, 3.
षट्स्वेतेषु हरेः सम्यक् 367, 4.
षण्मासास्तिद्धिमाप्नोति 368, 15.
सप्तमीं वामकट्यां तु 367, 14.
सप्तम्या तु ततो वासो 368, 6.
सव्येन देवकार्याणि 351, 16.
स्नाने बस्त्रे च नैवेद्ये 368, 11.
हृत्वा षोडशभिर्मन्त्रैः 368, 12.

४. आचार्याः—

तेन शीघ्रप्रवृत्तित्वात् 300, 3.

निराकाङ्क्षीकृते मन्त्रे 300, 7.

मन्त्राकाङ्क्षाबलेनेन्द्र- 300, 5.

मन्त्रार्थं मन्त्रतो बुद्ध्वा 300, 4.

श्रुत्या प्रत्यक्षया पूर्वम् 300, 6.

५. आदित्यपुराणम्—

असवर्णस्त्रिया सार्धम् 425, 18.

आर्तः कुर्याद्यथाशक्ति 230, 3.

कार्तिकं सकलं मासं 281, 1.

चतुर्थ्यां च प्रदेशेषु 157, 11.

जपन् हविष्यभुक् दान्तः 281, 2.

तुला-मकर-मेषेषु 281, 3.

तेषां तु दत्तमक्षय्यम् 360, 10.

तेषां हि दत्तमक्षय्यम् 360, 8.

दानेन प्राप्यते स्वर्गः 177, 3.

दानेन लभ्यते विद्या 177, 5.

दानेन शत्रून् जयति 177, 4.

दिवा शौचस्य निदयर्थम् 230, 2.

धर्मार्थ-काम-मोक्षाणाम् 177, 6.

न दानादधिकं किञ्चित् 177, 2.

नोच्छिष्टो ग्राहयेदाज्यम् 424, 15.

पापप्रसक्तास्तु यतः 84, 2.

ब्राह्मण्या भार्यया सार्धम् 425, 17.

मेधाकामस्वयोदरधाम् 157, 10.

यत्रकचन संस्थानाम् 360, 7.

यस्तु कार्तियुगो धर्मो 84, 1.

ये मे कुले लुप्तपिण्डाः 360, 9.

शूद्रमुक्तावशिष्टं तु 424, 16.

खी-शूद्रयोरर्धमानम् 230, 1.

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च 281, 4.

६. आपस्तम्बः—

अथ यदि वातो 349, 10.

अपरेणामिम् 384, 13.

अप्रयतश्च 329, 15.

अभिवादनशीलस्य 336, 5.

अभ्यक्तशिरसं चैव 330, 9.

अवाचीनपाणिः 384, 20.

अष्टौ मासा मुनेर्भक्ष्याः 421, 19.

अहविष्यस्य 382, 7.

आचार्य-प्राचार्य- 336, 1.

उत्तर-पूर्वदेशे 384, 16.

उत्तरेणापिधान्याम् 384, 18.

उत्तरैर्ब्रह्मसदने 384, 18.

उदधानसन्निधौ 384, 14.

उभयतः शरिषेचनम् 381, 2.

उरःसमं राजन्यः 323, 5.

उपस्युषोदयं 313, 12.

एवं धर्मं चर्यमाणम् 57, 2.

एवं शौचविधिं कृत्वा 233, 17.

औपासने पचने वा 381, 1.

कुर्वीत यदि मूढात्मा 234, 7.

गण्डूषसमये विप्रः 234, 6.

चतुरष्ट-द्वि-षड्-इचष्ट- 234, 2.

चत्वारि तस्य वर्धन्ते 336, 6.

जपं होमं च कुर्वाणो 330, 3.

तथा अप्रयताय 329, 15.

तथा ज्वराघ्न- 382, 6.

तथा विषमगताय 329, 14.

तद्यथा आग्ने फलार्थे 56, 10.

तयोर्नाना 385, 1.

त्रिवर्षपूर्वः 325, 15.
 दक्षिणतः पितृलिङ्गेन 384, 19.
 दक्षिणं बाहुम् 323, 4.
 दर्भेष्वसीनः 308, 11.
 दूरानावसथान्मूत्र-पुरीषे 224, 17.
 देहल्यामन्तरिक्ष- 384, 17.
 द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य 422, 1.
 धर्मज्ञसमयः 138, 1.
 धावन्तं च प्रमत्तं च 330, 6.
 नक्तमेवोत्तरेण 385, 2.
 नक्षत्रं दृष्ट्वा 313, 5.
 न क्षार-लवण- 382, 6.
 न च सोपानत्को 226, 2.
 न वर्षधाराभिः 247, 10.
 न इमभूमिर्हृच्छटः 245, 13.
 न सोपानद्वेष्टितशिराः 329, 7.
 नास्तिकं च कृतघ्नं च 330, 5.
 पश्चिमे मुनि-गन्धर्वाः 234, 5.
 पाषण्डं पतितं घ्रात्यम् 330, 4.
 पुरस्तादेवताः सर्वाः 234, 1.
 प्रतिवयसः स्त्रियः 329, 16.
 भक्ष्याणां भक्षणे चैव 234, 1.
 भुञ्जानमातुरं नार्हम् 330, 7.
 मध्ये जगत्स्य 384, 14.
 मुखशुद्धिं प्रकुर्वीत 234, 3.
 मूत्रे रेतसि विट्सर्गे 233, 18.
 योगिनं च तपःसक्तम् 330, 11.
 रौद्र उत्तरतो 385, 1.
 वमन्तं जृम्भमाणं च 330, 8.

शय्यादेशे 384, 16.
 श्रावण्यां पीर्णमास्याम् 157, 5.
 स कर्मणाम् 172, 13.
 सदस्यं सप्तदशम् 172, 13.
 समायुक्तेन सर्वे 335, 17.
 समित्पुष्प-कुशाज्याम्बु 330, 2.
 समुद्रो वा एष 313, 2.
 सुकृपाणिकमविज्ञातम् 330, 10.

७. आश्वलायनः—

अभिहोत्रदेवताभ्यः 380, 16.
 अथ बलिहरणम् 334, 1.
 अथ सायं-प्रातः 380, 15.
 आसङ्गवान्तः प्रातः 314, 6.
 इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्यः 384, 3.
 एताभ्यश्चैव 384, 1.
 गुप्तान्तं चैव वैद्यस्य 358, 16.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 358, 17.
 तानेतान्यज्ञान् 390, 7.
 देवयज्ञः पितृयज्ञः 378, 16.
 नक्तंचारिभ्यः 384, 8.
 पितृगोत्रं कुमारीणाम् 358, 18.
 ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यः 384, 5.
 रक्षोभ्यः 384, 8.
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः 384, 6.
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा 389, 13.
 शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तम् 358, 15.
 सर्वेभ्यो भूतेभ्यः 384, 7.
 सिद्धस्य हविष्यस्य 390, 18.
 स्वधा पितृभ्यः 384, 9.

८. *श्रीवास्यापनिषद्—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि 164, 19.

९. उशनाः—

आदाने च विसर्गे च 470, 7.

एतानि भक्षयेद्यस्तु 253, 4.

ऋषांसं दन्तकाष्ठं च 253, 2.

[न्दुकेद्भुद-बन्धूक- 253, 1.

क्षिणाभिमुखो नाद्यात् 252, 16.

ण्ड-शुद्धयोः समायुक्तः 470, 9.

च तैलाभ्यक्तशिराः 443, 13.

भक्षयेत पालाशम् 253, 3.

[ङ्गुलीभिः स्वकान्दन्तान् 252, 15.

[द्भत्वा मिष्टमभूयात् 424, 12.

[श्रीयुर्बहवश्चैव 424, 13.

चमे चार्थवचने 470, 8.

[लबलं श्रेणीबलम् 458, 7.

वेक्रयः सर्वपण्यानाम् 342, 7.

[द्रस्य द्विजशुश्रूषा 342, 6.

द्विजशुश्रूषोपेतः 462, 20.

१०. ऐतरेयोपनिषद्—

आत्मा वा इदम् 97, 13. 99, 11.

[इमांलोकान् 97, 14.

* The author does not mention his name, but the quotation is found in this work.

† The author does not mention his name ऐतरेयोपनिषद्; but the quotations that have come under his heading, appear in this Upanishat.

स ईक्षत लोकान् 97, 14.

११. कात्यायनः—

अदैवं नास्ति चेदन्यो 388, 20.

अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैः 455, 13.

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः 387, 10.

391, 17.

अनन्तर्गर्भिणं सामम् 257, 1.

अनभ्रतापि सततम् 380, 12.

अनिष्टा नवयज्ञेन 168, 14.

अश्वैवतक्रचश्चैव 295, 11.

अभ्युदृत्य यथाशक्ति 389, 1.

अल्पत्वाद्धोमकालस्य 260, 1.

असमक्षं तु दम्पत्योः 312, 6.

आयुर्बलं यशो वर्चः 252, 11.

उत्थायार्कम्पति प्रोहेत् 296, 4.

उदृत्य हविरासिच्य 383, 8.

एकमप्याऽऽशयेद्विप्रम् 388, 19.

चण्डाल-पतितोदक्याः 428, 16.

चन्द्र-सूर्यग्रहे भुक्त्वा 436, 12.

छायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः 363, 1.

तथा सर्वाणि भूतानि 363, 5.

तस्मात्सदैव कर्तव्यम् 363, 7.

तास्मिन्नेव दिने भुक्त्वा 436, 13.

दन्तान्प्रक्षाल्य नद्यादौ 259, 13.

द्वयोरप्यसमक्षं तु 312, 7.

निक्षिप्यामि स्वदारेषु 312, 11.

निरोधनेन बन्धेन 455, 14.

पापिष्ठं दुर्भगं चान्धम् 221, 12.

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा 389, 3.

पितृभ्यो ऽथ मनुष्येभ्यो 389, 2.
 पितृयज्ञात्यये चैव 168, 13.
 पितृवंदया मातृवंदयाः 360, 3.
 प्रणवो भूर्भुवःस्वर्ही 295, 10.
 प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो 312, 12.
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत् 221, 11.
 प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत् 221, 13.
 प्रातः संक्षेपतः स्नानम् 260, 2.
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयम् 257, 2.
 बालो जनित्रां जननी च
     बालम् 363, 3.
 ब्रह्म प्रज्ञां च मेधां च 252, 12.
 भुञ्जीत प्रासमात्रं तु 428, 17.
 भोजने पतितान्नस्य 168, 15.
 मित्रादिषु प्रयुञ्जीत 455, 11.
 यथा ऽहनि तथा प्रातः 259, 12.
 यथोक्तं तस्य तत्कुर्युः 455, 12.
 यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते 312, 15.
 युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् 363, 8.
 लोहितत्वं च नैषेति 312, 16.
 विप्रादुदकमिच्छन्ति 363, 6.
 विहायाग्निं सभार्यश्चेत् 315, 9.
 शिरसो मार्जनं कुर्यात् 295, 9.
 श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात् 387, 12.
 श्रोत्रियं सुभगं गां च 221, 10.
 समूलाः पितृदैवत्याः 255, 6.
 सायं-प्रातर्वैश्वदेवः 380, 11.
 स्वशाखाविधिना हृत्वा 383, 9.
 हन्तकारं मनुष्येभ्यः 389, 4.

हरिता यज्ञिया दर्भाः 255, 5.
 होमकालात्यये तस्य 315, 10.

१२. कार्णार्जिनिः—

असम्भवे तथा दद्यात् 392, 6.
 तर्पणेनूभयेनैव 352, 15.
 देवतानां पितृणां च 353, 13.
 नाभिमात्रे जले स्थित्वा 261, 7.
 भिक्षां वा पुष्कलां वार्षप 392, 5.
 श्राद्धे विवाहकाले च 352, 14.

१३. कूर्मपुराणे—

अकृत्वा देवपूजां च 215, 6.
 अक्षय्यं तत्र दत्तं स्यात् 70, 5.
 अग्नेर्गवामथालम्भे 239, 4.
 अथवा देवमीशानम् 372, 5.
 अथाक्षरेण स्वात्मानम् 432, 4.
 अथागम्य गृहं विप्रः 311, 6.
 अथोपतिष्ठेदादित्यम् 297, 1.
 अध्यापनं याजनं च 340, 7.
 अनध्यायस्तु नाङ्गेषु 159, 2.
 अन्यांश्चाभिमतान्देवान् 365, 7.
 अमृतापिधानमसि 431, 17.
 अमृतेनाथ वा जीवेत् 340, 11.
 अमृतोपस्तरणमसि 419, 8.
 अयाचितं स्यादमृतम् 340, 12.
 अवेक्षेत च शाखाणि 336, 15.
 अष्टकासु त्वहोरात्रम् 156, 15.
 असाधकस्तु यः प्रोक्तः 340, 9.
 अहिंसा सत्यवचनम् 128, 1.
 आकाशे सगुणो वायुः 96, 7.

- आचमेत विशुद्धार्थम् 278, 10.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् 258, 6.
 आचम्याऽऽर्चनोऽक्रोधः 415, 8.
 आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण 432, 1.
 आचान्तः पुनराचामेत् 431, 18.
 आचामेदश्रुपाते च 239, 3.
 आचार्यपुत्रः शूद्रपुः 146, 8.
 आधायानीन् विशुद्धात्मा 161, 16.
 आपः प्रियोऽथ विधिवत् 146, 11.
 आपः शक्तोऽर्थदः साधुः 146, 9.
 आराधयेन्महादेवम् 372, 6.
 आहूतोऽध्ययनं कुर्यात् 152, 10.
 इत्येतदखिलं प्रोक्तम् 444, 8.
 इंद्रियाणि तु सर्वाणि 96, 9.
 ईशानेनाऽथवा रुद्रैः 372, 8.
 उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा 239, 2.
 उद्धृत्य वा यथाशक्ति 389, 7.
 उपलिप्ते शुभौ देशे 415, 7.
 उपवासेन तत्तुल्यम् 417, 2.
 उपाकर्माणि चोत्सर्गे 156, 14.
 उपेयादीश्वरं चाथ 338, 5.
 ऋत्विक् पुत्रोऽथवा पत्नी 311, 18.
 एकं तु भोजयेद्विप्रम् 387, 16.
 एकान्ते तु शुभे देशे 307, 18.
 एतत्तपो विदुर्धराः 128, 2.
 एवमाचारसम्पन्नम् 146, 4.
 ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा 242, 5.
 कदाचिदपि नाध्येयम् 158, 12.
 कायक्लेशं तदुद्धृतम् 220, 3.
 कृतज्ञश्च तथा ऽद्रोही 146, 10.
 कृत्वा मनुष्ययज्ञं तु 344, 6.
 गुणैरशेषैः पृथिवी 96, 4.
 गुह्यका राक्षसाः सिद्धाः 307, 17.
 गृहस्थो मुच्यते बन्धात् 58, 4.
 चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे 239, 1.
 चतुर्धाऽयं पुराणेषु 94, 17.
 चतुर्युगसहस्रं तत् 94, 5.
 चत्वरं वा इमशानं वा 242, 8.
 चाण्डाल-सूतिक-शवैः 278, 7.
 जपेदध्यापयेच्छिष्यान् 336, 14.
 जृम्भित्वाऽध्ययनारम्भे 242, 7.
 ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तः 95, 6.
 ततो मध्याह्नसमये 269, 14.
 तत्र नारायणो देवो 70, 4.
 तत्स्पृष्टस्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा 278, 9.
 तथोन्नमः शिवायेति 372, 10.
 तद्धारि तत्त्वं सगुणम् 96, 5.
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण 372, 1.
 तस्मात्कर्माणि कुर्वीत 444, 13.
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन 161, 15.
 तस्माद्दिनादौ मध्याह्ने 371, 19.
 तारयेच्च पितृन्सर्वान् 70, 7.
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः 156, 17.
 तेजस्तु गुणसंयुक्तम् 96, 6.
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो 96, 12.
 दद्यादातिथये नित्यम् 392, 9.
 दद्यादसं यथाशक्ति 409, 13.

- दद्याद्भूमौ बहिष्वाप्तम् 385, 11.
 देवान् ब्रह्मकर्षणैव 355, 7.
 देवेभ्यस्तु हुतादन्नात् 383, 1.
 द्रुपदां वा त्रिरावृत्त्य 431, 19.
 द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः 340, 6.
 ध्यायीत देवमोक्षानम् 372, 14.
 नदीषु देवखातेषु 270, 1.
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु 159, 3.
 न ब्रह्म कीर्तयित्वाऽपि 425, 4.
 न भिन्नभाजने चैव 425, 2.
 नमस्कुर्यान्महादेवम् 372, 11.
 न विष्ण्वाराधनात्पुण्यम् 371, 18.
 न वेदपाठमात्रेण 151, 8.
 नान्धकारे न सन्ध्यायाम् 425, 5.
 नान्यो विमुक्तये पन्थाः 444, 12.
 नार्धरात्रे न मध्याह्ने 425, 1.
 नाशयन्त्याशु पापानि 216, 7.
 नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्यात् 161, 13.
 नास्तिक्यादथवा ऽऽलस्याद्वा-
 ह्मणो 444, 10.
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् 152, 11.
 नित्यभ्रातृं तदुद्दिष्टम् 387, 17.
 नित्यः संकीर्त्यते नाम्ना 95, 2.
 नित्यो नैमित्तिकश्चैव 94, 16.
 निवेदयीत चात्मानम् 372, 12.
 निष्पीड्य ज्ञानवत्त्वं वै 320, 4.
 निःस्त्रावयेदस्तजलम् 432, 2.
 नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो 372, 2.
 नोच्छिष्टो घृतमादद्यात् 425, 3.
 पञ्चापिण्डान् समुद्धृत्य 270, 4.
 पञ्चात्रो भोजनं कुर्यात् 417, 1.
 परकीयनिपानेषु 270, 3.
 पाठमात्रावसायी तु 151, 9.
 पितृन् भक्त्या तिलैः कृण्वैः 355, 8.
 पुष्पाक्षतान्कुश-तिलान् 269, 15.
 पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा 372, 9.
 प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै 258, 5.
 प्रक्षाल्य पाणी पादौ च 242, 2.
 प्रज्वाल्य वह्निं विधिवत् 311, 7.
 प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् 372, 13.
 प्रमादात्तत आचम्य 278, 8.
 प्रशस्त-शुद्धपात्रेषु 416, 1.
 प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयम् 95, 5.
 प्रागग्रेषु ततः स्थित्वा 291, 9.
 प्राणानां ग्रन्थिरसि 431, 20.
 प्राणायामत्रयं कृत्वा 291, 10.
 प्राप्यानुज्ञां विशेषेण 311, 19.
 बदर्याश्रममासाद्य 70, 3.
 ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यम् 365, 6.
 ब्राह्मणानां कृत्यजातम् 444, 9.
 ब्राह्ममेकमहः कल्पः 94, 4.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 220, 2.
 ब्राह्मो नैमित्तिको नाम 95, 3.
 भिक्षां वै भिक्षवे दद्यात् 409, 12.
 भुङ्क्ते स याति नरकम् 215, 4.
 376, 9.
 भुञ्जीत चेत्स मूढात्मा 215, 7.
 भूतयज्ञः स वै प्रोक्तः 383, 2.

भूतादौ च तथाऽऽकाशो 96, 8.
 मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या 372, 7.
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैः 297, 2.
 महादेवप्रियं तीर्थम् 70, 6.
 महान्तमेभिः सहितम् 96, 13.
 महाव्याद्विभिस्त्वन्नम् 419, 7.
 महादिविशेषान्तम् 95, 4.
 मार्गशीर्षं तथा पौषे 156, 16.
 यजेत वा न यजेत 161, 14.
 यथाशक्ति चरेत्कर्म 58, 2.
 यदि स्यात्तर्पणादर्वाक् 314, 5.
 यदि स्यात्लौकिके पाकः 379, 11.
 यो ऽधीत्य विधिवद्वेदम् 151, 10.
 यो ज्ञेन विधिना कुर्यात् 432, 6.
 यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म- 301, 9.
 यो ऽन्यत्र कुरुते यत्नम् 151, 6.
 यो भुङ्क्ते वेष्टितशिराः 430, 9.
 यो मोहादथ वा ऽऽलस्यात् 215, 3.
 376, 8.
 यो ऽयं संवृत्तये नित्यम् 95, 1.
 रेतो-मूत्र-पुरीषाणाम् 242, 6.
 विधूय मोहकालिलम् 58, 3.
 विहाय सन्ध्याप्रणतिम् 301, 10.
 वेदतत्त्वार्थविदुषे 389, 8.
 वेदमध्यापयेद्धर्मम् 146, 5.
 वेदाभ्यासं ततः कुर्यात् 336, 13.
 वेदाभ्यासो ऽन्वहं शक्यः 216, 6.
 वैकारिकस्तैजसश्च 96, 11.
 वैकारिके देवगणाः 96, 10.

वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः 379, 10.
 शालामौ तु पचेदन्नम् 379, 12.
 शालामौ लौकिके वाऽथ 379, 9.
 शिलोञ्छं वाऽप्याऽऽददीत 340, 8.
 शिलोञ्छे तस्य कथिते 340, 10.
 शुचौ देशे समासीनो 242, 3.
 श्लेष्मातकस्य छायायाम् 158, 11.
 श्रभ्यश्च श्रपचेभ्यश्च 385, 10.
 सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वत् 242, 9.
 स याति नरकान् घोरान् 444, 11.
 सर्वेषामेव यागानाम् 432, 5.
 स वै मूढो न सम्भाष्यो 151, 7.
 स सान्वयः शूद्रसमः 151, 11.
 संवत्सरोषिते शिष्ये 146, 6.
 संस्थितेष्वथ देवेषु 96, 3.
 साधयेद्विविधानर्थान् 338, 6.
 सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते 430, 10.
 स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शो 239, 5.
 ज्ञानं समाचरेन्नित्यम् 270, 2.
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् 320, 5.
 स्वैर्मन्त्रैरर्चयेन्नित्यम् 365, 8.
 हन्तकारमथाग्रं वा 392, 8.
 हरते दुष्कृतं तस्य 146, 7.
 हुतानुमन्त्रणं कुर्यात् 432, 3.
 १४. कैवल्योपनिषद्—
 विविक्तदेशे 40, 11.
 १५. कौशिकः—
 अकृतं तस्य तत्सर्वम् 248, 9.
 अपवित्रकरः कश्चित् 248, 8.

ओंकारेणैव मन्त्रेण 254, 19.
 नुद पापानि सर्वाणि 255, 3.
 रक्तं तु तद्भवेत्तोयम् 248, 11.
 बामहस्ते स्थिते दर्भे 248, 10.
 विरिञ्चिना सहोत्पन्न 255, 2.
 शुचौ देशे शुचिर्भूत्वा 254, 18.

१६. कौषीतकिब्राह्मणम्—

चित्रोद्भवो 173, 3.
 स ह पुत्रम् 173, 3.

१७. ऋतुः—

देवरात्र सुतोत्पत्तिः 133, 12.
 न यज्ञे गोवधः कार्यः 133, 13.

१८. क्षुरिकोपनिषद्—

निःशब्दं देशम् 41, 2.

१९. गगव्यासः—

ततस्तृप्तः सन् 431, 1.

२०. गरुडपुराणम्—

तावदेव हि गृह्णीयात् 198, 22.
 यावता पञ्चयज्ञानाम् 198, 21.

२१. गर्गः—

कृतदारो नैव तिष्ठेत् 317, 18.
 गुणनिष्ठः प्रधानं तु 318, 8.
 तथैवोपासनं दृष्टम् 318, 2.
 तिष्ठेत् चेद्भिजो ब्राह्म्यः 317, 19.
 द्वादश्यां सप्तमी-षष्ठ्योः 282, 15.
 न च कुर्यात् तृतीयायाम् 283, 4.
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् 282, 14.
 प्रधानं वैदिकं कर्म 318, 7.
 मोहात्समाचरेद्विप्रो 318, 6.

यथा ज्ञानं यथा भार्या 318, 1.

यो वैदिकमनादृत्य 318, 5.

शाश्वतीं भूतिमन्विच्छन् 283, 5.

२२. गार्ग्यः—

कुर्यान्नैमित्तिकं ज्ञानम् 279, 14.

नित्यं यादृच्छिकं चैव 279, 15.

प्रत्यक् शिराः प्रवासे च 441, 13.

स्वगृहे प्राक्शिराः शेते 441, 12.

२३. गृह्यपरिशिष्टम्—

प्रेषितोऽप्यात्मसंस्कारम् 391, 4.

शाकं वा यदि वा पत्रम् 382, 1.

सङ्कल्पयेद् यदाहारः 382, 2.

२४. गोभिलः—

अगस्तिर्माधवश्चैव 441, 18.

अथ यदि गृह्येऽग्नौ 314, 10.

अथातः प्राणाहुति-417, 15.

अन्तश्चरसि भूतेषु 417, 18.

अपानाय स्वाहेति 418, 4.

आसायमाहुतेः 314, 11.

उत्तरे पितृकार्ये तु 430, 3.

उदानाय स्वाहेति 418, 7.

उभयत्र स्थितैर्दर्भैः 248, 16.

एकपञ्क्त्युपविष्टानाम् 427, 2.

एकवस्त्रो न भुञ्जीत 265, 14.

कपिलो मुनिरास्तीकः 441, 19.

कुशमूले स्थितो ब्रह्मा 254, 15.

कुशाग्रे शङ्करं विद्यात् 254, 16.

जीवमानो भवेच्छूद्रो 301, 3.

तस्मात्स्नातो न प्रमृज्यात् 263, 1.

वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः 417, 19.
 नोदकेषु न पात्रेषु 352, 18.
 नोपतिष्ठति तत्तौयम् 352, 19.
 पिबन्ति शिरसो देवाः 263, 11.
 प्राङ्मुखोऽवस्थितो विप्रो 430, 2.
 प्राणाय स्वाहेति 418, 3.
 भुञ्जानेषु तु विप्रेषु 427, 5.
 भोजने विघ्नकर्ताऽसौ 427, 6.
 मध्यतः सर्वगन्धर्वाः 263, 12.
 मोहात्तु भुङ्क्ते यस्तत्र 427, 4.
 यद्येकस्मिन्काले 391, 6.
 यद्येकस्मिन्काले पुनःपुनः 391, 7.
 यद्येकस्मिन्काले बहुधा 391, 9.
 यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रम् 427, 3.
 व्यानाय स्वाहेति 418, 6.
 सन्ध्या येन न विज्ञाता 301, 2.
 समानाय स्वाहेति 418, 8.
 सोमपानफलं तस्य 248, 17.
 २५. गौतमः—
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोमः 164, 2.
 अग्न्याधेयमग्निहोत्रम् 163, 13.
 अङ्गुल्या जपसङ्ख्यायाम् 309, 4.
 अङ्गुष्ठं मोक्षदं विद्यात् 309, 17.
 अङ्गुष्ठेन जपेज्जप्यम् 310, 2.
 अङ्गुष्ठेन विनाजप्यम् 310, 3.
 अनन विधिना नित्यम् 311, 1.
 अशुचेर्या विना सङ्ख्याम् 307, 2.
 अष्टका-पार्वणश्राद्धम् 163, 12.
 आत्रामेत्सम्भवे चैषाम् 307, 5.

ऋत्विक्-श्वशुर- 326, 10.
 एतेषां निनदं यावत् 429, 2.
 कनिष्ठा रक्षणी प्रोक्ता 310, 10.
 कार्तिकी फाल्गुनी 156, 18.
 काहल-भ्रमण-याव्याम् 429, 1.
 कुर्वीत यदि मूढात्मा 431, 8.
 कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैः 309, 9.
 कृतान्नमितरेभ्यः 86, 7.
 क्रोधं लोभं तथा निद्राम् 307, 3.
 खानि चोपस्पृशेत् 235, 5.
 गच्छतास्तिष्ठतो वाऽपि 307, 1.
 गण्डूषस्याऽथ समये 431, 7.
 गुरोः पादोपसंग्रहणम् 327, 12.
 330, 15.
 ज्योतीर्षि च प्रशंसेद्वा 307, 6.
 ज्वलनं गाश्च विप्राश्च 307, 7.
 दर्शनं च श्व-नीचानाम् 307, 4.
 द्विः प्रमृज्यात् 235, 4.
 न मुख्या विप्रुषः 245, 1.
 नाञ्जलिना पिबेत् 248, 1.
 पतित-चण्डाल- 277, 9.
 पद्माक्षैर्दशलक्षं तु 309, 8.
 पादौ चाऽभ्युक्षेत् 235, 4.
 प्रसन्नो विपुलान् भोगान् 311, 2.
 मध्यमा धनकामाय 309, 19.
 मातृ-पितृ-तद्वन्धूनाम् 327, 15.
 रेखयाऽष्टगुणं पुत्र- 309, 5.
 शतं स्यात् शङ्खमणिभिः 309, 6.
 शुचौ देशे आसीनः 235, 1.

सायं प्रातस्त्वन्नम् 423, 5.

स्फटिकैर्दशसाहस्रम् 309, 7.

स्वस्तिवाच्य 407, 14.

२६. चतुर्विंशतिमत्—

अपश्यन्नन्धको दग्धः 317, 5.

अर्हच्चार्याकवाक्यानि 10, 7.

अलाभे येन केनापि 381, 15.

उत्तीर्य पीडयेद्वस्त्रम् 262, 2.

उषस्युषसि यत्स्नानम् 260, 8.

कापालिकांस्तु संस्पृश्य 279, 6.

कुर्याद् व्याहृतिभिर्वाऽथ 259, 10.

ततस्तु वैश्य-शूत्रेभ्यः 107, 17.

पयो-दधि-घृतैः कुर्यात् 381, 16.

प्राजापत्ये न तत्तुल्यम् 260, 9.

बौद्धान् पाशुपतान् जैनान् 279, 4.

विकर्मस्थान् द्विजान् स्पृष्ट्वा 279, 5.

विप्रलम्भकवाक्यानि 10, 8.

सीदंश्चेत्यतिगृह्णीयात् 197, 12.

स्नानमब्दैवैर्मन्त्रैः 259, 9.

स्नानादनन्तरं तावत् 262, 1.

हतं ज्ञानं क्रियाहीनम् 317, 4.

हस्तेनाच्चादिभिः कुर्यात् 381, 17.

२७. छन्दोगब्राह्मणम्—

अथ यो मन्त्रे 173, 17.

अयातयामान्यस्य 173, 18.

तदा अयाज्ययाजने 175, 1.

तस्मादेतानि मन्त्रे 173, 18.

यातयामान्यस्य 173, 16.

यो ह वाऽविदितापेय- 173, 14.

अयान् भवति 173, 17.

२८. * छान्दोग्योपनिषद्—

अन्नमयं हि 103, 20.

इदं वावतस्तज्ज्येष्ठाय 77, 10.

कथमसतःसज्जायेत 102, 4.

तदैक्षत बहु स्याम् 100, 2. 103, 15.

त्रयो धर्मस्कन्धाः 56, 5.

न मे स्तेनो जनपदे 200, 17.

न वै वाचो न चक्षूषि 127, 3.

नाऽनाहिताग्निर्ना ऽविद्वान् 200, 18.

नान्यस्मै कस्मैचन 77, 12.

प्रथमस्तप एव 56, 6.

सदेव सोम्येदम् 100, 1.

सर्व एते पुण्यलोकाः 56, 7.

२९. जाबालिः—

आचरेदुषसि स्नानम् 260, 6.

प्राणायामत्रयं कृत्वा 264, 2.

सततं प्रातरुत्थाय 260, 5.

स्नानं कृत्वा ऽर्द्धवासास्तु 264, 1.

३०. जैमिनिसूत्रम्—

अवकीर्णपशुः 50, 4.

एकस्य तूभयत्वे 60, 7.

चोदनालक्षणोऽर्थो 87, 6.

तत्प्रमाणम् 5, 6.

* The author does not mention the name छान्दोग्योपनिषद्. He makes the quotations under the names छन्दोगशास्त्रा and छन्दोगाः.

३१. उद्योतिःशास्त्रम्—

अनारोग्यं सर्वकामाः 282, 9.
 कृष्णादिसङ्गमोपेतम् 193, 18.
 छेदादिकालः कथितः 193, 17.
 छेदादिसमयः प्रोक्तः 194, 2.
 तिथ्यर्धतिथियोगर्क्ष- 193, 14.
 पलैः षोडशभिर्युक्तम् 194, 1.
 सदृशौ दिवसच्छिद्र- 193, 15.
 सन्तापः कान्तिरल्पायुः 282, 8.

३२. तार्किकाः—

प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः 87, 7.
 विहितक्रियया साध्यो 87, 6.

३३. * तैत्तिरीयारण्यकम्—

तस्माद् यज्ञोपवीती 173, 10.
 तस्याऽनशनं दीक्षा 174, 10.
 त्रिरात्रं वा सावित्रीम् 174, 5.
 दुहे ह वा एष 174, 8.
 पञ्च वा एते महायज्ञाः 11, 11.
 यत्सामानि सोमः 149, 7.
 यदुचो ऽधीते 149, 5.
 यद् यजुषि घृतस्य 149, 6.
 याजयित्वा प्रतिगृह्य 174, 4.
 रिच्यत इव वा 174, 3.
 सो ऽरण्यं परेत्य 174, 9.
 स्वाध्यायोऽध्येतव्यः 148, 12. 150, 9.

३४. तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

अग्निनाऽऽदित्यम् 118, 3.

* The author has made the quotations under the name तैत्तिरीयकम्.

अग्निमेव तदादित्येन 118, 2.

अग्निर्वा 47, 6.

अग्निर्वा ऋतम् 118, 2.

अन्नादो 47, 7.

असात्रादित्यः 118, 2.

उद्यन्तमस्तंयन्तम् 290, 7.

ऋतं त्वा सत्येन 117, 10.

ऋभूणाम् 48, 19.

खादिरो यूषो भवति 60, 4.

प्रीष्मे 48, 15.

ब्रह्मैव सन् ब्रह्म 290, 9.

यत्स्वाध्यायमधीयीत 343, 13.

वसन्ते 48, 14.

वासिष्ठो ह सात्यहव्यः 172, 17.

शरदि 48, 15.

स एतम् 47, 7.

सत्यं त्वर्तेन 117, 11.

३५. † तैत्तिरीयसंहिता—

अपशवो वा 66, 16.

एकस्य बह्व्यो जायाः 91, 3.

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालम् 166, 9.

70, 8.

ओषधीभ्यः स्वाहा 212, 12.

गावो वा एतत् 51, 7.

गां दंष्ट्राभ्याम् 212, 8.

† The author has not given the name of the work from which the quotations given here have been made, but they are found in तैत्तिरीयसंहिता.

गोसत्रं वै 51, 15.
 ततो वै 47, 15.
 तमाहरत् 47, 14.
 तं त्वष्टाऽऽधत्त 49, 17.
 तं धाता 49, 18.
 तं पूषाऽऽधत्त 49, 17.
 तं मनुः 49, 17.
 ता उदतिष्ठन्नरात्स्मेति 51, 9.
 तृप्त एवैनमिन्द्रः 211, 7. 214, 3.
 बृहस्पतिरकामयत 47, 13.
 बृहस्पतिर्वै 48, 6.
 मानवी ऋचौ 8, 3.
 य एवं विद्वांसः 51, 13.
 यद्वै किं च 7, 5. 52, 2.
 वायव्यं श्वेतम् 166, 6.
 स एतं चतुर्विंशतिरात्रम् 47, 14.
 हृदयस्याग्रे 38, 1.
 ३६. * तैत्तिरीयोपनिषद्—
 अग्नेरापः 105, 6.
 अथ यदि ते 140, 15.
 अद्भ्यः पृथिवी 105, 7.
 अन्नात्पुरुषः 105, 7.
 असद्वा इदमग्रे 102, 1.
 आकाशाद्वायुः 105, 6.
 आनन्दो ब्रह्मेति 102, 16.
 एतत्खलु वा व तपः 120, 3.

* The author makes these quotations under the names तैत्तिरीयम् and तैत्तिरीयशाखाः but they are found in this Upanishad.

ओषधीभ्योऽन्नम् 105, 7.
 तस्माद्वा एतस्मात् 99, 14. 101, 2.
 105, 5.
 धर्मं चर 38, 11. 129, 1.
 पृथिव्या ओषधयः 105, 7.
 बहु स्याम् 103, 14.
 वायोरग्निः 105, 6.
 सत्यं ज्ञानमनन्तम् 99, 13.
 सोऽकामयत 103, 14.

३७. दक्षः—

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु 238, 2.
 अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या 238, 1.
 अज्ञानाद् यदि वा मोहात् 259, 6.
 अत्यन्तमलिनः कायो 258, 15.
 अध्यर्धयामादा सायम् 297, 20.
 अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः 338, 10.
 अयने विषुवे चैव 438, 3.
 अर्धप्रसृतिमात्रा तु 232, 6.
 अष्टमे लोकयात्रा तु 438, 21.
 अस्नात्वा नाचरेत्कर्म 258, 13.
 अहोरात्रस्य यः सन्धिः 288, 15.
 अहोरात्रोषितः स्नात्वा 438, 4.
 इतिहास-पुराणाद्यैः 438, 20.
 उभयोरप्यसौ शुद्धः 249, 3.
 ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता 311, 14.
 एतैरपि हुतं यत्स्यात् 311, 15.
 कनिष्ठाङ्गुष्ठयोर्नाभिम् 238, 3.
 चतुर्थे तु तथा भागे 343, 9.

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो 153, 16.
 तीर्थे शौचं न कुर्वीत 227, 2.
 तृतीया मृत्तिका ज्ञेया 232, 9.
 तृतीये च तथा भागे 338, 2.
 दर्शनाद् रविरेखायाः 261, 3.
 दिवस्याऽऽद्यभागे तु 319, 7.
 देवकार्यं ततः कृत्वा 320, 10.
 द्वितीया च तृतीया च 232, 7.
 द्वितीये च तथा भागे 336, 10.
 द्वितीये च तृतीये च 319, 8.
 न शौचं वर्षधाराभिः 231, 2.
 न्यूनाधिकं न कर्तव्यम् 233, 1.
 पञ्चमे च तथा भागे 378, 2.
 पितृ-देव-मनुष्याणाम् 378, 3.
 प्रथमा प्रसृतिर्ज्ञेया 232, 8.
 प्रदोष-पश्चिमौ यामौ 444, 1.
 प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानम् 270, 10.
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति 258, 17.
 प्रातःस्नानेन तत्सर्वम् 259, 7.
 प्रायश्चित्तेन पूयेत 233, 2.
 भुक्त्वा तु सुखमास्थाय 438, 19.
 माता पिता गुरुर्भार्या 338, 9.
 यतोऽस्त्रिषवणं प्रोक्तम् 270, 11.
 यदन्यत्कुरुते कर्म 300, 21.
 यामद्वयं शयानस्तु 442, 2.
 रात्र्यन्त्ययामनाडी द्वे 291, 2.
 लाला-स्वेदसमाकीर्णः 258, 14.
 विभागेष्वेपु यत्कर्म 319, 10.
 वेदस्वीकरणं पूर्वम् 153, 15.

शौचाचारविहीनस्य 233, 13.
 शौचे यत्नः सदा कार्यः 233, 12.
 स्रवत्येव दिवा-रात्रौ 258, 16.
 षडन्या नखशुद्धौ तु 231, 1.
 षष्ठे च सप्तमे चैव 319, 9.
 सन्ध्याकर्मावसाने तु 311, 10.
 सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम् 300, 20.
 समित्पुष्प-कुशादीनाम् 337, 18.
 सर्वमर्हति शुद्धात्मा 258, 18.
 सर्वाभिश्च शिरः पश्चात् 238, 4.
 संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन 237, 13.
 संहताभिस्त्रिभिः पूर्वम् 237, 14.
 सा तु सन्ध्या समाख्याता 288, 16.
 स्नात्वाऽऽत्रामेत्तदा विप्रः 249, 2.
 स्वयं होमे फलं यत्स्यात् 311, 11.
 हूयमाने तदन्येन 311, 13.
 होमे यत्फलमुद्दिष्टम् 311, 12.

३८. देवलः—

अङ्गार-तुष-कीटास्थि- 228, 6.
 अतिथिर्गृहमभ्येत्य 215, 14.
 अधमानि तु शेषाणि 183, 2.
 अधमान्यवशिष्टानि 183, 10.
 अधिष्ठानानि दानानाम् 180, 2.
 अनर्हेषु च रागेण 180, 8.
 अनिन्द्यजीवकर्मा च 181, 2.
 अनुक्रोशवशात्तम् 182, 8.
 अन्न-विद्या-मधु-स्त्रीणाम् 183, 3.
 अपत्यविजयैश्वर्य- 182, 13.
 अपराबाधमकेशम् 181, 8.

- अपापरोगी धर्मात्मा 181, 1.
 अर्थानामुदिते पात्रे 179, 13.
 अवस्था-देश-कालानाम् 181, 12.
 अश्वमेध-राजसूय-164, 6.
 असत्कृतो निराशश्च 215, 15.
 आक्रोशानर्थ-हिंसानाम् 180, 13.
 आ शौचान्तं मृजेच्छिभ्रम् 226, 18.
 आहतामन्यशौचार्थम् 228, 9.
 इच्छासंज्ञं तु यज्ञानम् 182, 14.
 इष्टं दत्तमधीतं वा 183, 11.
 उच्छिष्टभागदेयेभ्यः 430, 15.
 उपानत्-प्रेष्य-यानानि 183, 7.
 उष्णीषी वाऽपि नाऽऽचामेत् 247, 8.
 कालापेक्षं क्रियापेक्षम् 182, 15.
 केवलं त्यागबुद्ध्या यत् 180, 4.
 गुदं हस्तं च निर्मृज्यात् 226, 19.
 ग्रामबाह्यान्तरालस्थाम् 228, 8.
 चतुःप्रकारं त्रिविधम् 179, 16.
 तत्तु सङ्कल्पदोषेण 182, 6.
 तत्रोत्तमानि चत्वारि 183, 1.
 तथा च वामहस्तेन 228, 12.
 तदर्थदानमित्याहुः 180, 6.
 तदाऽऽजस्रिकमित्याहुः 182, 12.
 तस्मादात्मकृतं पुण्यम् 183, 13.
 त्रिधा नैमित्तिकं प्रोक्तम् 182, 16.
 त्रिशुक्लः कृशवृत्तिश्च 181, 3.
 दन्तलग्नमसंहार्यम् 243, 4.
 दाता प्रतिग्रहीता च 180, 15.
 दानमित्यभिनिर्दिष्टम् 179, 14.
 दानं नैमित्तिकं ज्ञेयम् 194, 13.
 दानानि मध्यमानीति 183, 6.
 दानान्युत्तमदानानि 183, 4.
 दानार्हं देश-कालौ तौ 181, 11.
 दीप-काष्ठ-फलादीनि 183, 8.
 दीयते वाऽपकर्तृभ्यो 180, 14.
 दुष्फलं निष्फलं हीनम् 181, 14.
 दृष्ट्वा प्रियाणि भुत्वा वा 180, 11.
 देश-कालौ च दानानाम् 180, 16.
 द्विहेतु पडधिष्ठानम् 179, 15.
 धर्ममर्थं च कामं च 180, 1.
 धर्मविहक्षिणं हस्तम् 228, 11.
 ध्रुवमाजस्रिकं काम्यम् 182, 9.
 न तत्र बहुशः कुर्यात् 243, 5.
 नतु नेजकधौतेन 264, 11.
 नाल्पत्वं वा बहुत्वं वा 179, 17.
 नास्तिक-स्तेन-हिंसेभ्यः 181, 15.
 परबाधाकरं दानम् 182, 4.
 पात्रेभ्यो दीयते नित्यम् 180, 3.
 पितरस्तर्पितास्तेन 355, 2.
 पितृन् सन्तर्पयेत् कृष्णैः 355, 5.
 पिशुन-भ्रूणहन्तृभ्याम् 182, 2.
 प्रदीयते च यज्ञानम् 180, 10.
 प्रपा-ऽऽराम-तडागादि 182, 11.
 प्रमाणं शौचसङ्ख्यायाम् 231, 13.
 प्रयोजनमुपेक्ष्यैव 180, 5.
 बहुत्वादर्थजातानाम् 183, 9.
 भवेच्चाऽऽशौचमत्यर्थम् 243, 6.
 भुक्त्वाऽऽचामेद्यथोक्तेन 431, 4.

भुक्त्वोच्छिष्टं समादाय 430, 14.
 भोजने दन्तलग्नानि 243, 3.
 महदप्यफलं दानम् 182, 3.
 यथोक्तमपि चेद्वत्तम् 182, 5.
 यद्यत्र दुर्लभं द्रव्यम् 181, 10.
 यः शूद्रान् पतितांश्चापि 176, 4.
 याजितो वा पुनस्ताभ्याम् 176, 5.
 यावत्तु शुद्धिं मन्येत 231, 12.
 युक्ताङ्गैः सकलैः षड्भिः 182, 7.
 राहुदर्शन-संक्रान्ति- 194, 12.
 रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा 355, 1.
 बल्मीकोपरि तोयान्त- 228, 7.
 विष्णुमृत्रमाचरेन्नित्यम् 224, 4.
 विन्यादाच्छादनं वासः 183, 5.
 विमुक्तो योनिदोषेभ्यः 181, 4.
 वैदिको दानमार्गोऽयम् 182, 10.
 शुक्लेस्तु तर्पयेद्देवान् 355, 4.
 गूढधर्मस्त्रिवर्णशुभ्रूषा 481,
 शोधयेन्मुख-हस्तौ च 431, 5.
 शौचशुद्धिर्महाप्रीतिः 181, 6.
 श्रद्धाभक्ती च दानानाम् 179, 18.
 श्लाघा-ऽनुशोचनाभ्यां वा 183, 12.
 षड्विपाकयुगुहिष्टम् 182, 1.
 सत्कृतिश्चानसूया च 181, 7.
 सदैवोदङ्मुखः प्रातः 223, 13.
 संसदि व्रीडया तुल्ये- 180, 9.
 सोपानत्को जलस्थो वा 247, 7.
 स्त्री-पान-मृगया-ऽक्षाणाम् 180, 7.
 स्वयंधौतेन कर्तव्याः 264, 10.

स्वल्पं वा विपुलं वाऽपि 181, 9.
 हर्षदानमिति प्राहुः 180, 12.
 हीनं वाऽपि भवेच्छ्रेष्ठम् 181, 13.

३९.*धर्मज्ञसमयप्रमाणकाः—

अग्निहोत्रहवण्याश्च 135, 5.
 अयोनौ संग्रहे वृत्ते 136, 3.
 अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वम् 136, 4.
 आततायिद्विजाभ्याणाम् 134, 8.
 आपद्वृत्तिर्द्विजाभ्याणाम् 136, 10.
 एतानि लोकगुण्यर्थम् 137, 9.
 कन्यानामसवर्णानाम् 134, 7.
 गोतृप्रमात्रे पयसि 137, 6.
 दत्तौरसेतरेषां तु 136, 1.
 द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः 135, 1.
 नवोदके दशाहं च 137, 3.
 निवर्तितानि कर्माणि 137, 10.
 पिता-पुत्रविरोधेषु 137, 7.
 प्रजार्थं तु द्विजाभ्याणाम् 136, 11.
 प्रायश्चित्तविधानं च 135, 8.
 बलात्कारादिदुष्टस्त्री- 137, 1.
 बालिका-ऽक्षतयोन्योश्च 134, 6.
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य 137, 4.
 ब्राह्मणानां प्रवासित्वम् 136, 12.
 भृग्वभिपतनैश्चैव 137, 5.
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य 136, 8.
 महाप्रस्थानगमनम् 135, 3.

* This is not a title of a particular work. The quotations are generally taken from different Purāṇās.

यतेस्तु सर्ववर्णेषु 137, 2.
 यत्र सायंगृहत्वं च 137, 8.
 वरातिथिपितृभ्यश्च 135, 10.
 वानप्रस्थाश्रमस्यापि 135, 6.
 विधवायां प्रजोत्पत्तौ 134, 5.
 वृत्त-स्वाध्यायसापेक्षम् 135, 7.
 शामित्रं चैव विप्राणाम् 136, 5.
 शिष्यस्य गुरुदारेषु 136, 9.
 शूद्रेषु दास-गोपाल- 136, 7.
 षड्भक्तानशनेनात्र- 136, 6.
 सत्तदीक्षा च सर्वेषाम् 135, 2.
 समयश्चापि साधूनाम् 137, 11.
 सवर्णान्याङ्गनादुष्टौ 136, 2.
 संसर्गदोषस्तेनाद्यैः 135, 9.
 सौत्रामण्यामपि सुरा- 135, 4.

४०. नन्दिकेश्वरः—

एकाहमर्चयेद्विह्वलम् 376, 2.
 तस्याश्रमेधादधिकम् 376, 4.
 यः प्रदद्याद् गवां लक्षम् 396, 1.
 सकृत्पूजयते यस्तु 376, 3.

४१. नारदः—

अनध्यायस्तु कर्तव्यो 155, 14.
 अयने विषुवे चैव 155, 13.
 अशास्त्रोक्तेषु चान्येषु 446, 7.
 ऋग्यजुः-सामभिर्दग्धो 154, 12.
 एतानि सततं पश्येत् 321, 6.
 एवं धनागमाः सर्वे 201, 10.
 काकिण्यादिस्त्वर्थदण्डः 447, 15.

चन्द्र-सूर्यग्रहे चैव 438, 7.
 तं तं दृष्ट्वा स्वतो मार्गात् 446, 6.
 नैतयोरन्तरं किञ्चित् 201, 6.
 पुस्तकप्रत्ययाधीतम् 154, 3.
 प्रदक्षिणं च कुर्वति 321, 7.
 प्रसमीक्ष्याऽऽत्मना राजा 446, 8.
 ब्राह्मणश्चैव राजा च 201, 5.
 भ्राजते न सभामध्ये 154, 4.
 यथामौ संस्थितं चैव 201, 9.
 यो यो वर्णोऽपहीयेत 446, 5.
 लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ 321, 4.
 शारीरश्चार्थदण्डश्च 447, 13.
 शारीरस्ताडनादिस्तु 447, 14.
 शुचीनामशुचानां च 201, 7.
 श्रेयान् परिग्रहो राज्ञां 201, 4.
 सङ्क्रान्त्यामुपवासं च 438, 6.
 समुद्रे समतां याति 201, 8.
 हस्तहीनस्तु योऽधीते 154, 11.
 हिरण्यं सर्पिरादित्यः 321, 5.

४२. नारायणः—

आपः पुनन्तु मन्त्रेण 297, 10.
 एतज्जपेदूर्ध्वबाहुः 297, 13.
 कुर्वन् दिशो नमस्कुर्यात् 298, 17.
 गायत्र्या तु यथाशक्ति 297, 14.
 तच्चक्षुर्देव इति च 297, 12.
 प्रक्षिप्य चाञ्जलिं सम्यक् 297, 11.
 प्रविश्य सुसमिद्धेऽग्नौ 379, 7.
 वारुणीभिस्तथाऽऽदित्यम् 298, 16.
 सभार्यस्तु शुचिः स्नातो 379, 6.

४३. नृसिंहपुराणम्—

- भकल्पितान्नादुद्धृत्य 407, 2.
 अकृते वैश्वदेवे तु 408, 7.
 अवश्यमेव दातव्यम् 408, 8.
 उद्धृत्य वैश्वदेवान्नम् 408, 9.
 जलदेवान्नमस्कृत्य 364, 13.
 त्रयाणां जपयज्ञानाम् 304, 1.
 त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् 303, 16.
 देवान् देवगणांश्चापि 261, 10.
 पितृन् पितृगणांश्चापि 261, 11.
 पौरुषेण तु सूक्तेन 364, 14. 378, 8.
 भिक्षां च भिक्षवे दद्याद् 407, 1.
 वाचिकश्च उपांशुश्च 303, 17.
 वैश्वदेवं ततः कुर्यात् 378, 9.
 स्वेन तीर्थेन देवादीन् 261, 9.

**४४. नृसिंहोत्तरतापिनी-
योपनिषद्—**

- तस्मादात्मन एव 107, 5.
 सैषा चित्रा 107, 2.

४५. पद्मपुराणम्—

- चाण्डालादीन् जपे होमे 239, 9.

४६. पराशरः—

- तेषां निन्दा 21, 10.

४७. परिशिष्टम्—

- उत्तानेन तु हस्तेन 382, 12.
 संहताञ्जलिपाणिस्तु 382, 13.

* These lines, coming under the head, Purāṇam, appear in Nṛsiṃhapurāṇam and Laghubhārta Smṛiti.

४८. पाणिनिः—

- पत्यन्तपुरोहिदिताभ्यः 450, 16.
 स्वतन्त्रः कर्ता 114, 8.

४९. पातञ्जलयोगसूत्राणि—

- क्षिप्तं मूढम् 42, 7.
 तत्सन्निधौ वैरत्यागः 72, 1.

५०. पारस्करः—

- ब्रह्मणे प्रजापतये 381, 8.
 वैश्वदेवादन्नात् 381, 7.

५१. पितामहः—

- गन्धलेपक्षयकरम् 231, 17.
 न यावदुपनीयन्ते 231, 16.
 पितृणां तर्पणे पात्रम् 354, 2.
 हेम-रूप्यमयं पात्रम् 354, 1.

५२.† पितृगाथाः—

- अपि नः स कुले भूयात् 363, 11.
 नदीषु बहुतोयासु 363, 12.

५३. †पुराणम्—

- अध्वानं प्रतिपन्नस्य 411, 19.
 अपरैरश्रुतः किञ्चित् 304, 7.
 अभावे बीजिनो माता 333, 4.
 अशित्वा तु परे लोके 409, 4.
 अहृत्वाग्निमसन्तर्प्य 409, 3.

The quotations given under this heading are anonymous in the text, but they appear in a work of this name.

† Under this name there appear several verses in various Purāṇas and Smṛitis.

‡ The quotations given under this common name may be found in various Purāṇas.

कुशपूतं भवेत्क्षानम् 254, 12.
 कुशेन चोद्धृतं तोयम् 254, 13.
 क्रियाङ्गं तत्समुद्दिष्टम् 284, 2.
 तयोरपि पिता श्रेयान् 333, 3.
 त्रिः पिबेद्दक्षिणेनापः 237, 10.
 देवतांश्च पितृंश्चैव 362, 10.
 देवादीनामृणीभूत्वा 362, 11.
 द्वौ गुरु पुरुषस्थेह 333, 1.
 धरा गुरुतरा तावत् 333, 2.
 धर्मक्रियां कर्तुमनाः 284, 1.
 नमस्कृत्वा ऽव्ययं विष्णुम् 441, 16.
 पक्षयोरुभयो राजन् 355, 14.
 भुञ्जतो मृत्युरायुष्यम् 427, 9.
 मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा 304, 5.
 यत्फलं सोमयागेन 413, 11.
 यदुच्च-नीचोच्चारितैः 304, 4.
 रात्रिसूक्तं जपेत् स्मृत्वा 441, 15.
 वित्त-पुत्र-कलत्रार्था 355, 15.
 व्याधितस्यार्थहीनस्य 411, 18.
 शनैरुच्चारयेन्मन्त्रम् 304, 6.
 सम्यक् पञ्चमहायज्ञैः 413, 12.
 क्षास्यतो वरुणः शक्तिम् 427, 8.

५३. पुराणसारः—

अभिगम्य तु यद्दानम् 124, 14.
 एवं यः सर्वभूतानि 362, 7.
 कनिष्ठास्तं नमस्येरन् 335, 4.
 कृते चतुष्पात्सकलः 82, 1.
 गत्वा यद्दीयते दानम् 124, 12.
 ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः 335, 3.

तमेव चोपजीवेरन् 335, 5.
 त्रिपादहीनस्तिष्ये तु 82, 5.
 त्रेतायां द्वापरेऽर्धेन 82, 4.
 धर्मः पादविहीनस्तु 82, 3.
 धाता प्रजापतिः शक्रः 405, 15.
 प्रविश्यातिथिमेते वै 405, 16.
 भवन्ति हि वृथा तस्य 250, 16.
 यः क्रियाः कुरुते मोहात् 250, 15.
 विद्यते सागरस्यान्तः 124, 15.
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मः 82, 2.
 शैवं च वैष्णवं शाक्तम् 365, 16.
 स गच्छेत् परमं स्थानम् 362, 8.
 सहस्रगुणमाह्वय 124, 13.
 स्कान्दं च भक्तिमार्गस्य 365, 17.

५५. पुलस्त्यः—

अन्यत्र दधि-सक्त्वा-ऽऽज्य- 422, 17.
 अमावास्यां नदीक्षानम् 280, 4.
 अहतं तद्विजानीयात् 264, 15.
 ईषद्भौते नवं श्वेतम् 264, 14.
 एतद्विदित्वा यः सन्ध्याम् 302, 13.
 त्रैत्रकृष्णचतुर्दश्याम् 250, 5.
 दीर्घमायुः स विन्देत् 302, 14.
 न त्यजेत् सूतके वा ऽपि 302, 9.
 न प्रेतत्वमवाप्नोति 280, 6.
 पुष्ये च जन्मनक्षत्रे 280, 3.
 भोजनं तु न निःशेषम् 422, 16.
 मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् 302, 12.
 शिवगङ्गेति विज्ञेयम् 280, 8.

शिवलिङ्गसमीपे तु 280, 7.
सन्ध्यामिष्टिं च होमं च 302, 8.
सूतके मृतके चैव 302, 11.

५६. पैठीनसिः—

अजैकपादहिर्बुध्न्यः 357, 17.
अपसव्यं ततः कृत्वा 357, 8.
अर्चिर्विवस्वान् त्वष्टा च 358, 4.
इति धर्मप्रणेतारः 108, 10.
इन्द्रो धाता भगः पूषा 358, 3.
उदकं यच्च पक्वान्नम् 428, 7.
एक एव तु यो भुङ्क्ते 416, 5.
एते च दिव्याः पितरः 358, 6.
एते रुद्राः समाख्याताः 358, 2.
एते वै द्वादशाऽऽदित्याः 358, 5.
कृष्णे भवाः 157, 3.
चत्वारि तस्य वर्धन्ते 416, 6.
जाबालिर्जमदग्निश्च 108, 9.
तिमोदकाञ्जलीस्त्रीस्त्रीन् 358, 10.
तेषां मन्वद्भिरो-व्यास- 108, 3.
दर्व्या देयं घृतान्नं तु 428, 6.
ध्रुवो धर्मश्च सोमश्च 357, 15.
पितृन् दिव्यान् दिव्यांश्च 357, 9.
प्रचेता नारदो योगी 108, 6.
प्रत्युषश्च प्रभातश्च 357, 16.
भाजने भोजने चैव 416, 4.
मार्गशीर्षप्रभृतयः 157, 3.
लवणं व्यञ्जनं चैव 428, 4.
लेहं पेयं च विविधम् 428, 5.
वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त- 108, 4.

विष्णवापस्तम्ब-हारीताः 108, 5.
सत्यव्रतो भरद्वाजो 108, 8.
स भृणहा सुरापश्च 428, 8.
सावित्रश्च जयन्तश्च 358, 1.
सुमन्तुः कदयपो बभ्रुः 108, 7.
सौवर्णे राजते ताम्रे 416, 3.
स्वनाम-गोत्रग्रहणम् 358, 9.
हरश्च बहुरूपश्च

५७. प्रचेताः—

अनुष्णाभिरफेनाभिः 236, 15.
अन्यद्रव्ययुतं तैलम् 283, 9.
ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव 416, 14.
देववत् पूजनीयोऽसौ 398, 2.
नाऽऽवाहनामौकरणम् 388, 9.
यतिश्च ब्रह्मचारी च 416, 15.
यः सायं वैश्वदेवान्ते 398, 1.
वस्त्रान्तरितसंस्पर्शः 279, 1.
साक्षात्स्पर्शो तु यत्प्रोक्तम् 279, 2.
सार्धपं गन्धतैलं च 283, 8.
हस्तभिरशब्दाभिः 236, 16.

५८. प्रज्ञापतिः—

अकृत्वा ऽन्यतमं यज्ञम् 168, 10.
अधमा प्रोच्यते नित्यम् 309, 15.
अर्धर्चान्ते ऽथ वा कुर्यात् 293, 10.
अष्टोत्तरशता माला 309, 13.
अष्टोत्तरशतां कुर्यात् 309, 11.
आदध्याचिर्धनो ऽप्यग्निम् 161, 11.
उपवासेन शुद्धयेत् 168, 11.
ऋगन्ते मार्जनं कुर्यात् 293, 9.

ऋतं चेति पठित्वा तु 295, 15.
 एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन 168, 4.
 काषायं धातुरक्तं वा 264, 8.
 क्षौमं वासः प्रशंसन्ति 264, 7.
 चतुःपञ्चाशिका या तु 309, 14.
 जलपूर्णं तथा हस्तम् 295, 14.
 दर्शं च पूर्णमासं च 168, 3.
 प्रदोषे न त्वधीयीत 157, 14.
 प्राजापत्येन शुद्धयेत् 168, 6.
 षष्ठी च द्वादशी चैव 157, 13.
 सन्ध्योपासनहानौ तु 168, 7.
 सप्तविंशतिका कार्या 309, 12.
 समान्ते सोमयज्ञानाम् 168, 9.
 सर्वसंस्थाऽधिकारः स्यात् 161, 10.
 हविर्यज्ञेष्वशक्तस्य 168, 5.
 होमं च नैत्यकं शुद्धयेत् 168, 8.

५९. प्रपञ्चसारः—

अस्य तु वेदादित्वात् 39, 8.

६०. *प्रश्नोपनिषद्—

स ईक्षां चक्रे 103, 16.

६१. *बृहदारण्यकोपनिषद्—

अथ हैनं विदग्धः 205, 10.

कतम आदित्या इति 206, 14.

कतम इन्द्रः 206, 18.

कतमे ते त्रयो देवा इति 206, 24.

कतमे ते रुद्रा इति 206, 11.

कतमे ते वसव इति 206, 7.

* The author does not mention these names.

कतमे षडिति 206, 21.

तच्छ्रेयोरूपम् 111, 9.

तदाद्वयदयमेकः 207, 4.

तदेतत् क्षत्रस्य 111, 10.

तद्देदं तर्हि 100, 10.

तन्नाम-रूपाभ्याम् 100, 10.

तस्माद्धर्मात् 111, 11.

नैव केनच नाप्यम् 203, 21.

प्राणस्य वै सम्राट्कामाय 174, 17.

यथाकारी 140, 12.

यदि ह वा अप्येवम् 203, 11.

वायुर्वै गौतम 208, 10.

विज्ञानमानन्दम् 102, 7.

स नैव व्यभवत् 111, 8.

स होवाच महिमान एवैषाम् 206, 2.

६२. बृहन्मनुः—

न प्रातर्न प्रदोषश्च 291, 6.

मुख्यकल्पो ऽनुकल्पश्च 291, 7.

६३. बृहस्पतिः—

अकार्पण्या-ऽस्पृहत्वे च 84, 8.

अग्निना भस्मना चैव 429, 10.

अधीत्य चतुरो वेदान् 153, 11.

अधोवायुसमुत्सर्गे 240, 1.

अनाहिताग्नेर्ब्रह्माख्यम् 318, 17.

अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयात् 429, 5.

अवध्यान् ब्राह्मणानाहुः 456, 7.

आगमिष्यति यत्पात्रम् 185, 6.

इज्या-ऽध्यायन-दाने च 85, 4.

एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् 429, 7.

एवं दण्डादिकैर्युक्तम् 153, 7.
 कुटुम्बभक्तवसनात् 190, 2.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्य- 85, 7.
 कृते प्रदीयते गत्वा 124, 4.
 कृते-भूत्सकलो धर्मः 82, 7.
 को हि जानाति किं कस्य 429, 6.
 गुरून् पुरोहितान् विप्रान् 455, 7.
 जगत्सर्वमिदं हन्यात् 456, 5.
 जप्त्वा ऽथ प्रणवं वा ऽपि 350, 17.
 तपो धर्मः कृतयुगे 121, 14.
 तस्मात् तस्य वधं राजा 456, 6.
 तिलानां तु तदर्धं स्यात् 316, 8.
 तिष्ये ऽधर्मस्त्रिभिः पादैः 82, 10.
 125, 5.

दया क्षमाऽनसूया च 84, 7.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि 85, 3.
 द्वापरे च प्रार्थयतः 124, 5.
 द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तः 121, 15.
 द्वारेण चैव मार्गेण 429, 11.
 धर्माऽधर्मौ समौ भूत्वा 82, 9.
 न पादौ न शिरो वास्तिम् 424, 10.
 नर्यं भस्माऽग्निहोत्रान्ते 318, 16.
 न स्पृशेद्द्वामहस्तेन 424, 9.
 निमित्तेष्वेषु सर्वेषु 240, 3.
 पादः प्रविष्टो ऽधर्मस्य 82, 8.
 पुरुषे दोषविभवम् 455, 6.
 प्रस्थधान्यं चतुःषष्टिः 316, 7.
 बध्वाऽऽसनं नियम्यासून् 291, 14.
 ब्रह्मयज्ञप्रसिद्धचर्यम् 350, 16.

ब्राह्मणो वेदमूलः स्यात् 153, 9.
 महापराधयुक्तांश्च 455, 9.
 मार्जार-मूषकस्पर्शं 240, 2.
 यद्यद्विप्रेषु कुशलम् 456, 8.
 राष्ट्रादेनं बहिः कुर्यात् 456, 9.
 वाग्धिग्वधः स्वकं चैव 455, 5.
 विवादिनो नरांश्चान्यान् 455, 8.
 वेदमध्यापयेत् पश्चात् 153, 8.
 वैश्वदेवाऽवसाने वा 344, 2.
 शस्त्रास्त्रधारणं सेवा 85, 5.
 शूद्रकर्म तथा मन्त्रः 85, 9.
 शौचं ब्राह्मणशुभ्रूषा 85, 8.
 स चाऽर्वाक् तर्पणात् कार्यः 344, 1.
 सदाचारस्य च तथा 153, 10.
 सन्निमीलितदृङ् मौनी 291, 15.
 सर्वेषां तत्समं तावत् 429, 8.
 स्मृतिहीना न शोभन्ते 153, 12.
 स्वाध्यायोऽध्यापनं चापि 85, 2.
 स्वाध्यायो यजनं दानम् 85, 6.

६४. बौधायनः—

अग्रतो विष्णवे कल्पयामि 373, 9.
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः 421, 3.
 अत्र कूर्चं ददाति 373, 7.
 अत्र स्थानानि कल्पयति 373, 8.
 अत्राधःस्थानानि 369, 15.
 अथ केशवादिनामभिः 370, 21.
 अथ दक्षिणतः 352, 7.
 अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोषो-
 न्तरतश्चण्डेशाय 374, 1.

- अथ व्याहृतिभिर्निर्माल्यं व्यपोहो-
त्तरतो विष्वक्सेनाय 370, 6.
अथ सावित्र्या 370, 2.
अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागत-
मधुना 369, 11.
अथ स्वागतेनाभिनन्दति स्वागत-
मनुस्वागतम् 373, 4.
अथातः सन्ध्योपासनविधिम् 294,
12.
अथातो महादेवस्याहरहः 372, 17.
अथातो महापुरुषस्य 369, 4.
अथाष्टभिर्नामधेयैः 374, 18.
अथैनं स्नापयति 370, 8.
अथैनं स्नापयित्वा 374, 2.
अनेन हविषा तृप्तः 375, 14.
अपाने व्याने 420, 4.
अमृतापिधानमसि 420, 13.
अष्टम्यां च चतुर्दश्याम् 283, 1.
अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च 420, 11.
अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नम् 392, 1.
400, 6.
आर्द्रं तृणं गोमयम् 241, 8.
आसायं कर्मणः प्रातः 314, 15.
आसीनः प्राङ्मुखो ऽभूयात् 420,
10.
आहुतिर्नोतिपद्येत 314, 16.
इति कल्पयित्वा अथ सावित्र्या
373, 14.
इति कर्मणः जगतः 421, 4.
ईशानं त्वां भुवनानाम् 374, 13.
उत्तरत उमायै कल्पयामि 373,
12.
उत्तरतः श्रियै 370, 1.
उद्दीप्यस्व इति 374, 15.
उद्भासनकाले ॐभूः पुरुषम् 371,
8.
उद्भासनकाले ॐभूः महादेवम् 375,
11.
उपपत्तिमवस्थां च 230, 6.
उपलिप्ते समे स्थाने 414, 17.
उभयतः प्रणवाम् 303, 14.
ऋतमिति स्नाप्यन् त्रीणि 370, 5.
ऋतमिति स्नाप्यन् त्वरित-373, 16.
ऋत्विक् श्वशुर-326, 14.
एवं पञ्चानेन 420, 5.
ॐ भूः पुरुषम् 369, 3.
ॐ भूर्भुवः सुवरोम् 371, 7.
कर्तव्यमानुपूर्व्येण 415, 1.
कर्तव्यमुत्तरं वासः 265, 1.
केशवं नारायणम् 370, 11.
गृहे निषिद्धं सतिलम् 356, 1.
यस्तेषु तेषु नाऽऽचामेत् 242, 14.
चतुरस्रं त्रिकोणं वा 414, 18.
चरुशेषेणाष्टभिर्नामधेयैः 375, 5.
तद्विष्णोः परमम् 370, 16.
तस्मात्कन्दैः फलैर्मूलैः 169, 3.
तस्य चाक्षमशित्वा 176, 1.
तिथि-तीर्थविशेषेषु 356, 4.

निस्त्रस्तिस्रः क्रमाद्योज्याः 229, 9.
तीर्थं गत्वा प्रयतः 294, 13.
दक्षिणतः स्कन्दाय कल्पयामि 373,
10.

दक्षिणतो गदायै 369, 16.
हन्तवहन्तलमेषु 242, 13.
देवस्य त्वा सवितुः 374, 15.
देशं कालं तथा ऽऽत्मानम् 230, 5.
न जीवत्पितृकः कृष्णैः 355, 17.
न हसन् 246, 9.
नाङ्गुलिभिः 246, 7.
नातिस्तुहितः 420, 13.
नाभेरधः संस्पर्शम् 306, 6.
नित्यं नित्यानि कुर्वीत 169, 4.
नीचं विसृज्य 241, 7.
न्यस्तमन्त्रम् 419, 14.
पञ्चानां महतामेषाम्
पञ्चापाने मृदो योज्याः 229, 8.
परतश्चक्राय 369, 16.
पश्चिमतः शूलाय 373, 11.
पश्चिमतः श्रीवत्साय 269, 17.
पादप्रक्षालनोच्छेपेण 246, 6.
पुनराचम्य 421, 1.
पुनः सन्दर्शनाय 375, 15.
प्रजापतिं मनसा 420, 7.
प्रणवेनार्घ्यम् 370, 6. 373, 17.
प्रतिमास्थानेषु 371, 13. 375, 15.
प्रयातु भगवानीशः 375, 13.
प्रयातु भगवान् महापुरुषः 371, 11.

प्रवासं गच्छतो यस्य 383, 16.
प्राणानां चन्थिरसि 420, 15.
ब्रह्मप्रतिमास्य वा 175, 12.
ब्रह्मणि म आत्मा 421, 7.
भगवते महापुरुषाय 369, 12.
भगवतो ज्यम् 369, 14.
भवं देवं तर्पयामि 374, 6.
भवाय देवाय नमः 374, 19.
भवाय देवाय स्वाहेत्यादिभिः 375,
5.
भोजने हवने दाने 241, 17.
महत्स्वस्त्ययनम् 371, 14. 375,
17.
यथाकथं चिन्तित्यानि 119, 1.
यद्याचामेत् 246, 6.
यस्य नित्यानि लुप्तानि 169, 1.
येन केनापि कार्याणि 119, 2.
यो ब्रह्मचारी 50, 5.
वर्षमर्धं तदर्धं च 356, 3.
वामतो वनमालायै 369, 17.
विपद्यपि न स स्वर्गम् 169, 2.
विवाहे चोपनयने 356, 2.
विष्णवे नमः 375, 1.
व्रीहीणां वा यवानां वा 316, 10.
शङ्खाय नमः 371, 1.
शिरोऽभ्यङ्गं वर्जयेत् 283, 2.
शिष्टाः खलु 144, 9.
शुचौ संवृते 419, 12.
भ्रष्टायां प्राणे 421, 5.
श्रोत्रे संस्पृश्य 328, 3.

स गर्दभम् 50, 6.
 सपवित्रेण पाणिना 295, 1.
 सप्तम्यां रविवारे च 355, 18.
 सर्वक्रतुयाजिनाम् 421, 9.
 सर्वभक्ष्यापूप- 420, 12.
 सर्वावश्यकावसनेषु 419, 11.
 सह पुष्पोदकेन महादेवम् 372, 20.
 सह पुष्पोदकेन महापुरुषम् 369, 7.
 सहस्राणि सहस्रशः 374, 13.
 सहस्राणि सहस्रश इत्यनुवाकं 375, 8.
 सावित्र्या धूपम् 374, 15.
 स्नात्वा शुचिः 369, 5.
 स्नात्वा शुचौ देशे 372, 18.
 स्वाध्यायोत्सर्ग-दानेषु 265, 2.
 हविर्भक्षणकाले च 241, 18.
 हुताक्षानुमन्त्रणम् 421, 5.

६५. ब्रह्मपुराणम्—

अदत्तदाना जायन्ते 178, 14.
 अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्याऽऽदौ 417, 12.
 अस्माकं नित्यमस्त्वेतत् 417, 13.
 करोति सा परित्याज्या 130, 2.
 गोत्रान्मातुः सपिण्डात्तु 133, 9.
 मासशेषं न चाश्रीयात् 424, 4.
 तत्र दोषो न चास्तीति 129, 18.
 दीर्घकालं ब्रह्मचर्यम् 133, 8.
 दृश्यन्ते दुःखिताः सर्वे 178, 13.
 न चर्मोपरि संस्थश्च 424, 3.
 न प्रसारितपादस्तु 423, 18.

न बाहु-सक्थिसंस्थश्च 423, 19.
 नराश्वमेधौ मद्यं च 133, 10.
 न वेष्टितशिराश्चापि 424, 1.
 नाजीर्णे भोजनं कुर्यात् 423, 13.
 नाऽऽर्द्रवासा नाऽऽर्द्रशिराः 423, 17.
 नैकवस्त्रो दृष्टमध्यो 424, 2.
 परित्याज्या त्वया भार्या 129, 17.
 प्रसक्ताङ्गुलिभिर्यच्च 423, 12.
 बहुभुताश्च धर्मज्ञाः 178, 12.
 बहूनां भुञ्जतां मध्ये 424, 6.
 यस्तु पाणितले भुङ्क्ते 423, 11.
 यः पात्रपूरणीं भिक्षाम् 410, 3.
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो 410, 4.
 वृथा न विसृजेदन्नम् 424, 7.
 शयनस्थो न भुञ्जीत 423, 16.
 शाक-मूल-फलेक्ष्णाम् 424, 5.
 दमशानाभ्यन्तरस्थो वा 423, 15.
 सदाचाराः कुलीनाश्च 178, 11.
 सर्वलक्षणयुक्तापि 130, 1.
 स्वात्मानं तु घृते पश्येत् 321, 2.
 हस्त्यश्च-रथ-यानोष्ट्रम् 423, 14.

६६. ब्रह्मा—

औदुम्बरे ऽथ सौवर्णे 294, 3.
 कृत्वा तु वामहस्ते वा 294, 4.
 धाराच्युतेन तोयेन 293, 14.
 नद्यां तीर्थे हृदे वाऽपि 294, 2.
 पितरो न प्रशंसन्ति 293, 15.

६७. ब्रह्माण्डपुराणम्—

अकृत्वा पादयोः शौचम् 247, 17.

अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तः 266, 8.
 अनापद्यपि धर्मेण 201, 15.
 अनामिका ज्ञदा नित्यम् 266, 9.
 उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् 228, 15.
 उदरे दक्षिणे पार्श्वे 267, 8.
 उदृत्योदकमादाय 228, 14.
 एतैरङ्गुलिभेदैस्तु 266, 10.
 कण्ठं शिरो वा प्रावृत्य 247, 16.
 गृहम् प्रतिग्रहं विप्रो 201, 16.
 गृहीयाद्वाङ्मनादेव 201, 17.
 चतुस्त्रिंशच्चङ्गुलैः पुण्ड्रम् 267, 5.
 तत्पार्श्वे बाहुमध्ये तु 297, 9.
 तर्पणं तु भवेत्तस्य 261, 2.
 त्रिविक्रमं कण्ठदेशे 267, 10.
 दशवर्षसहस्राणि 453, 11.
 दशाङ्गुलप्रमाणं तु 267, 2.
 द्वादशैतानि नामानि 267, 13.
 नवाङ्गुलं मध्यमं स्यात् 267, 3.
 नामान्युच्चार्य विधिना 267, 15.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 261, 1.
 पद्मस्य मुकुलाकारम् 266, 12.
 पर्वताग्रे नदीतीरे 266, 4.
 पूजाकाले च होमे च 267, 14.
 शृष्टे च पद्मनाभं तु 267, 12.
 मत्स्य-कूर्माकृतिं वाऽपि 267, 1.
 गधवं हृदि विन्यस्य 267, 7.
 रुद्र एतास्तु सम्पाद्याः 266, 6.
 यदहं कुरुते धर्मम् 453, 10.
 त्रिदिपाकृतिं वाऽपि 266, 11.

ललाटे केशवं विद्यात् 267, 6.
 दयामं शान्तिकरं प्रोक्तम् 266, 7.
 श्रद्धया विमलं दत्तम् 201, 18.
 श्रीकरं पीतमित्याहुः 266, 7.
 श्रीधरं बाहुके वामे 267, 11.
 सप्त-षट्-पञ्चभिः पुण्ड्रम् 267, 4.
 ६८. *भगवद्गीता—
 अदेशकाले यज्ञानम् 184, 3.
 अनेन प्रसविष्यध्वम् 159, 11.
 अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञः 159, 19.
 अभिसन्धाय तु फलम् 160, 1.
 अश्रद्धया हुतं दत्तम् 205, 1.
 असत्कृतमवज्ञातम् 184, 4.
 असदित्युच्यते पार्थ 205, 2.
 इज्यते भरतश्रेष्ठ 160, 2.
 इष्टान् भोगान् हि वो देवाः 159, 14.
 कर्मण्येवाधिकारस्ते 61, 9.
 कर्माणि प्रविभक्तानि 86, 2.
 कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यम् 86, 5.
 ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम् 86, 4.

* The author has made the quotations given here under the name भगवान्. But all of them are found in भगवद्गीता, which is a portion of the sixth Book of the Mahābhārata. They therefore properly speaking ought to have a place under the name of the latter work. But the Bhagvat-gītā being wellknown and popular they are given here under that name.

तत्तदेवावगच्छ त्वम् 411, 4.
 तद्विद्धि प्रणिपातेन 44, 14.
 तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो 159, 15.
 दातव्यमिति यद्दानम् 183, 16.
 दानमीश्वरभावश्च 86, 7.
 दीयते च परिक्रिष्टम् 184, 2.
 देवान् भावयतानेन 159, 12.
 देशे काले च पात्रे च 183, 17.
 परस्परं भावयन्तः 159, 13.
 परिचर्यात्मकं कर्म 86, 8.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 86, 1.
 भुञ्जते ते त्वघं पापाः 217, 2.
 मा कर्मफलहेतुर्भूः 61, 10.
 यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो 217, 1.
 यत्करोषि यदश्नासि 62, 13.
 यत्तपस्यसि कौन्तेय 62, 14.
 यत्तु प्रत्युपकारार्थम् 184, 1.
 यद्यदाचरति श्रेष्ठः 48, 11.
 यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वम् 411, 3.
 यष्टव्यमेवेति मनः 159, 20.
 योगस्यः कुरु कर्माणि 61, 7.
 विधिहीनमसृष्टान्नम् 160, 3.
 शमो दमस्तपः शौचम् 86, 3.
 शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यम् 86, 6.
 भ्रद्धाविरहितं यज्ञम् 160, 4.
 सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा 159, 10.
 सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा 61, 8.

६९. भट्टाचार्याः—

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात् 12, 3.

सम्भाव्यवेदमूलत्वात् 12, 4.

७०. भरतौक्तिः—

जग्राह पाठ्यभृग्वेदात् 17, 3.

यजुर्वेदादभिनयान् 18, 1.

७१. *भरद्वाजः—

अथापकृष्य विष्मूत्रम् 226, 9.

अमृतं तद्विदुर्देवाः 202, 4.

अयाचितोपपन्नेषु 202, 3.

आपः पुनन्तु मध्याह्ने 295, 7.

आयतं पर्वतः कृत्वा 237, 5.

उदस्तवासा उत्तिष्ठत् 226, 10.

उपगम्य गुरून् सर्वान् 322, 8.

कण्डूय पृष्ठतो गां तु 322, 7.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन 265, 5.

तो गृह्णन्तु मया दत्तम् 262, 8.

माषमज्जनमात्रास्तु 237, 8.

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठेन 237, 7.

यो के चास्मत्कुले जाताः 262, 7.

वस्त्रोदकमपेक्षन्ते 262, 4.

व्यतीपाते वैधृतौ च 193, 4.

संहताङ्गुलिना तोयम् 237, 6.

सायमग्निश्च मेत्युक्त्वा 295, 6.

स्मृतीनां वेदमूलत्वात् 317, 13.

होमं वैतानिकं कृत्वा 317, 12.

* The author quotes the fourth and the seventeenth line under the name भरद्वाजः.

† Though the author does not say from what work these lines are taken, it is possible they may be found in the text of Bharadvāja.

७२. *भविष्यपुराणम्—

अभिवादे कृते यस्तु 324, 16.
 आशिषं वा कुरुभेष 324, 17.
 दत्त्वाऽथ चित्रगुप्ताय 419, 3.
 प्रेतानां तृप्रयेऽक्षय्यम् 419, 5.
 भोजनात् किंचिदन्नामम् 419, 2.
 यत्रकचनसंस्थानाम् 419, 4.

७३. भविष्योत्तरम्—

आर्तानामन्नदानं च 191, 7.
 कन्यां चैवानपत्यानाम् 191, 10.
 तत्तद्गुणवते देयम् 189, 14.
 तथा द्रव्यविशेषांश्च 191, 6.
 तथा प्रतिष्ठाहीनानाम् 191, 8.
 दरिद्राणां च बन्धूनाम् 186, 17.
 न केवलं ब्राह्मणानाम् 186, 15.
 भगिनी भगिनेयानाम् 186, 16.
 यद्यदिष्टं विशिष्टं च 189, 13.
 सुवर्णं याजकानां च 191, 9.

७४. भाट्टाः—

ताद्व्ययेण च धर्मत्वम् 87, 13.
 तेषामैन्द्रियकत्वे ऽपि 87, 11.
 द्रव्यक्रिया-गुणादीनाम् 87, 10.
 यत्नतः प्रतिषेध्या नः 114, 7.
 श्रेयःसाधनता ह्येषाम् 87, 12.

७५. भृगुः—

यस्तावेवास्तमानं तु 436, 17.
 तयोः परेषुरुदये 436, 18. 437, 13.
 दुर्देशः प्रगतश्चैव 246, 4.
 नमस्तु दग्धवस्त्रः स्यात् 265, 8.
 नमो मलिनवस्त्रः स्यात् 265, 7.
 पीतं वैश्यस्य शूद्रस्य 264, 5.
 ब्राह्मणस्य सितं वस्त्रम् 264, 4.
 मुक्त्वा शिखां वाऽप्याचामेत् 246, 2.
 विकच्छोऽनुत्तरीयश्च 265, 5.
 विना यज्ञोपवीतेन 246, 1.
 श्रौतं स्मार्तं तथा कर्म 265, 6.
 सोष्णीषो बद्धपर्यङ्कः 246, 3.

७६. मत्स्यपुराणम्—

अदैवं तद्विजानीयात् 388, 6.
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रम् 170, 2.
 अपराङ्गे न मध्याह्ने 436, 9.
 अस्य वेदस्य सर्वज्ञः 113, 3.
 आत्मानं दक्षिणाहीनो 170, 3.
 आश्वयुक्शुक्लनवमी 155, 16.
 आषाढस्याथ दशमी 156, 2.
 आषाढादिचतुर्मासम् 281, 6.
 उत्थाय वाससी शुक्ले 262, 13.
 एवं ज्ञात्वा ततः पश्चात् 262, 12.
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 156, 4.
 गुरुमर्षिं च सूर्यं च 320, 14.
 तृतीया चैत्रमासस्य 155, 17.
 ते तृप्तिमखिलां यान्तु 360, 12.
 दत्तवानखिलान् वेदान् 113, 6.

* The author does not use the name भविष्यपुराणम् throughout. The first two lines are found under the name भविष्यपुराणम्. However both the titles are given to one and the same work.

दत्त्वा चाक्षय्यमाप्नोति 194, 19.
 नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि 388, 5.
 प्रयागादिषु तीर्थेषु 194, 18.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 156, 1.
 ब्रह्मणा चोदितो विष्णुः 113, 7.
 ब्रह्माणं मुनयः पूर्वम् 113, 5.
 भुञ्जीत सङ्गवे चेत्स्यात् 436, 10.
 मन्वन्तरादयश्चैते 156, 5.
 ये बान्धवा ऽबान्धवा वा 360, 12.
 रोचनां चन्दनं हेम 320, 13.
 विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा 281, 7.
 व्यञ्जकः केवलं विप्राः 113, 4.
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा 156, 3.
 स वैष्णवपदं याति 281, 8.
 हिताय सर्वभूतानाम् 113, 8.

७७. मनुः—

अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते 324, 2.
 *अकुर्वन् विहितं कर्म 54, 4.
 अक्लेशेन शरीरस्य 338, 15.
 अग्निचित् कपिला सत्त्री 321, 10.
 अयं चतुर्गुणीकृत्य 392, 13.
 अघं स केवलं भुङ्क्ते 217, 10.
 अज्ञं हि बालमित्याहुः 334, 12.
 अज्ञो भवति वै बालः 334, 11.
 अत ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते 53, 8.
 अतिथिं पूजयेद्यस्तु 216, 10.
 अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा 16, 3.

129, 6. 447, 9.

अधर्मादपि षड्भागो 453, 15.

अधिकं वाऽपि विद्येत 169, 8.
 अधीष्ण भो इति ब्रूयात् 147, 11.
 अधोदृष्टिर्नैकृतिकः 188, 1.
 अध्यापनं चाध्ययनम् 145, 15.
 अध्यापनं याजनं च 339, 4.
 अध्यापयामास पितृन् 334, 7.
 अध्येष्यमाणं तु गुरुः 147, 10.
 अनडुहः श्रियं जुष्टाम् 190, 16.
 अनन्तरमरिं विद्यात् 469, 14.
 अनर्हते यहदाति 189, 9.
 अनादृताश्च यस्यैते 377, 13.
 *अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणाम् 54, 5.
 अनित्यो विजयो यस्मात् 460, 2.
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु 448, 18.
 अनुबन्धं परीक्षयाथ 454, 18.
 अनुरागापरागौ च 469, 13.
 अन्तःपुरप्रचारं च 469, 11.
 अन्येष्वपि तु कालेषु 457, 19.
 अपां समीपे नियतो 344, 17.
 अप्यकार्यशतं कृत्वा 198, 15.
 अप्रणोद्यो प्रतिथिः सायम् 397, 12.
 अब्रुवन् विब्रुवन् वाऽपि 16, 6.
 अभिवादात् परं विप्रो 302, 16.
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च 328, 15.
 अमाययैव वर्तेत 472, 13.
 अमुक्तयोरस्तगयोः 435, 4.
 अयशो महदाप्नोति 16, 4. 129,
 7. 447, 10.

* The lines 2nd and 25th
 under the heading of Manu
 do not appear in any of the
 procured copies of this Smṛiti.

- अरण्ये निःशलाके वा 461, 6.
 अराजके हि लोके अस्मिन् 447, 18.
 अरेरनन्तरं मित्रम् 469, 15.
 अर्हत्तमाय विप्राय 396, 2.
 अर्हाऽनर्हापरिज्ञानात् 189, 10.
 अलङ्कृतश्च सम्पश्येत् 471, 16.
 अलब्धं चैव लिप्स्येत् 472, 11.
 अलाभे देवखातानाम् 286, 8.
 अल्पं वा बहु वा यस्य 331, 9.
 अविद्वान् प्रतिगृह्णानो 203, 3.
 अशक्नुवंस्तु शुश्रूषाम् 485, 15.
 असवर्णास्तु सम्पूज्याः 328, 8.
 असौ नामाहमस्मीति 322, 17.
 अस्वस्थः सर्वमेवैतत् 472, 6.
 आकालिकमनध्यायम् 158, 8.
 आकाशमिव पङ्केन 198, 18.
 आचम्य प्रयतो नित्यम् 303, 2.
 आजीवनार्थं धर्मस्तु 454, 6.
 आददीत यतो ज्ञानम् 322, 13.
 आयुष्मान् भव सौम्येति 324, 1.
 आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते 429, 18.
 आसनं चैव यानं च 470, 1.
 आसनावसथौ शय्याम् 401, 5.
 इतरानपि सख्यादीन् 401, 1.
 इदं शाखं तु कृत्वाऽसौ 116, 6.
 इन्द्राऽनिल-यमाऽर्काणाम् 447, 20.
 इन्द्रियाणि यशः स्वर्गम् 169, 19.
 इमं लोकं मातृभक्त्या 377 10.
- इयं विशुद्धिरुदिता 34, 9.
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यम् 482, 13.
 उच्छिष्टाक्षनिषेकं च 224, 22.
 उत्तमेष्टुत्तमं कुर्यात् 401, 6.
 उत्थाय पश्चिमे यामे 468, 7.
 उत्पादक-ब्रह्मदात्रोः 334, 1.
 उदिते ऽनुदिते चैव 313, 14.
 उद्धृत्य चतुरःपिण्डान् 286, 9.
 उपगृह्यास्पदं चैव 458, 2.
 उपजप्यानुपजपेत् 459, 11.
 उपनीय तु यः शिष्यम् 118, 6. 333, 16.
 उपरुन्ध्यारिमासीत् 459, 7.
 उपस्थमुदरं जिह्वा 455, 18.
 उपस्थितं गृहे विद्यात् 399, 9.
 उपाध्यायान् दशाचार्यः 332, 14.
 उपेतारमुपेयं च 470, 3.
 उभयोः सप्त दातव्याः 229, 3.
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति 323, 13.
 ऋतमुच्छशिलं ज्ञेयम् 341, 1.
 ऋताऽमृताभ्यां जीवेत् 340, 15.
 ऋषयश्चक्रिरे धर्मम् 334, 14.
 ऋषि-देव-मनुष्याणाम् 337, 4.
 एकदेशं तु वेदस्य 333, 14.
 एकमेव दहत्यग्निः 448, 9.
 एकरात्रं हि निवसन् 397, 7.
 एका लिङ्गे गुदे तिस्रः 229, 2.
 एतच्छौचं गृहस्थस्य 229, 4.

- एतच्चयं समाभित्य 470, 4.
 एतद्विधानमातिष्ठेत् 472, 5.
 एतमर्थमपृच्छन्त 334, 9.
 एधोदकं मूल-फलम् 202, 16.
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत 471, 12.
 एवं सर्वमिदं राजा 71, 4.
 एवं सर्वं विधयेदम् 474, 12.
 कन्यानां सम्प्रदानं च 469, 11.
 कर्म आद्यादिकं चैव 192, 20.
 कामजेषु प्रसक्तो हि 473, 6.
 काममभ्यर्चयेन्मित्रम् 395, 11.
 कामं तु गुरुपत्नीनाम् 329, 1.
 कायक्लेशांश्च तन्मूलान् 209, 17.
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत 470, 2.
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शर्कितं च 448, 11.
 काले प्राप्तस्त्वकाले वा 397, 13.
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थम् 448, 12.
 कुलं दहति राजामिः 448, 10.
 कुले महति सम्भूताम् 465, 8.
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा 238, 14.
 कृत्वा विधानं मूले तु 458, 1.
 कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म 458, 1.
 कौरुक्षेत्रांश्च मात्स्यांश्च 469, 12.
 क्रयविक्रयमध्वानम् 459, 3.
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् 461, 13.
 गत्वा कक्षान्तरं सम्यक् 473, 13.
 गन्धानां च रसानां च 472, 1.
 गिरिपृष्ठं समारुह्य 478, 14.
 गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रम् 469, 5.
 गुरुदारेषु कुर्वीत 465, 4.
 गुरुपत्नी तु युवतिः 329, 4.
 गुरुपत्न्या न कार्याणि 328, 13
 328, 16.
 गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः 328, 7.
 गुरुशुश्रूषया चैव 377, 11.
 गुरोर्गुरौ सन्निहिते 335, 10.
 गुल्मांश्च स्थापयेदाप्तान् 458, 16.
 गृहदो ऽग्न्याणि वेदमानि 190, 14.
 मासमात्रं भवेद्भिक्षा 392, 12.
 चक्षुर्नासे च कर्णी च 455, 19.
 चन्द्र-चित्ते शयोश्चैव 447, 21.
 चन्द्र-सूर्यमहे नाद्यात् 435, 3.
 चिन्तयेद्धर्म-कामार्थान् 469, 8.
 चेष्टाश्चैव विजानीयात् 459, 6.
 चैरैरुपप्लुते मामे 158, 7.
 छायायामन्धकारे वा 224, 8.
 जप-होमैरपैत्येनो 196, 12.
 जातब्राह्मणशब्दस्य 483, 14.
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् 460, 6.
 जीवितात्ययमापन्नो 198, 17.
 तत्पुण्यफलमाप्नोति 407, 7.
 तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित् 472, 3.
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः 469, 3.
 तत्रात्मभूतैः कालत्रैः 471, 6.
 तत्स्यादायुधसम्पन्नम् 465, 1.
 तथाऽल्पाल्पो महीतव्यः 462, 2.
 तथा युध्येत सम्पन्नः 460, 5.
 तथा राशामपि प्राणाः 468, 4.

- तद्ध्यास्योद्देह्यार्याम् 465, 7.
 तदाग्नेन विधानेन 457, 16.
 तदा यायाद्विगृह्यैव 457, 20.
 तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति 57, 9.
 तपत्यादित्यवच्चैव 448, 3.
 तपोविशेषैर्विविधैः 151, 1.
 तमपीह गुरुं विद्यात् 331, 10.
 तस्मात्प्रमाणमुभयम् 12, 7.
 तस्मादभिभवत्येषः 448, 2.
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु 448, 17.
 तस्य मध्ये तु पर्याप्तम् 465, 3.
 तस्य ह्याशु विनाशाय 448, 16.
 तस्यापि तत् क्षुधा राष्ट्रम् 466, 10.
 तस्यार्थे सर्वभूतानाम् 449, 1.
 तं यत्नेन जयेहोभम् 473, 9.
 तं राजा प्रणयन् सम्यक् 449, 3.
 तानि कारुककर्माणि 485, 18.
 तान् सर्वानभिसन्दध्यात् 469, 16.
 तावन्मृद्धारि देयं स्यात् 231, 9.
 तां वृथा भवतीत्येवम् 325, 11.
 तां श्वभिः खादयेद्राजा 129, 14.
 तिलप्रदः प्रजामिष्टाम् 190, 12.
 तीर्थं तद्धव्य-कव्यानाम् 404, 14.
 तेन सार्धं विनिश्चित्य 468, 16.
 तेषां स्वस्वमभिप्रायम् 463, 11.
 तेष्वेव नित्यं शुभ्रूषाम् 377, 15.
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि 465, 10.
 तैलेनाभ्यज्यमानस्तु 282, 12.
 तैः सार्धं चिन्तयेन्नित्यम् 463, 9.
 तौर्यात्रिकं वृथा ष्टाट्या 473, 3.
 त्रयाणामप्युपायानाम् 460, 4.
 त्रयो धर्मा निवर्तेरन् 339, 3.
 त्रिषु वर्णेषु तानि स्युः 455, 17.
 त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि 187, 10.
 त्रिः पठेदायतप्राणः 292, 2.
 त्र्यम्बपूर्वं श्रोत्रियाणाम् 325, 19.
 त्र्यहेण शूद्रीभवति 485, 4.
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ 223, 17.
 दण्डव्यूहेन तन्मार्गम् 458, 10.
 दण्डस्य पातनं चैव 473, 12.
 दद्याच्च सर्वभूतानाम् 479, 4.
 दन्तवहन्तलम्बेषु 243, 9.
 दश कामसमुत्थानि 473, 1.
 दश स्थानानि दण्डस्य 455, 16.
 दशाब्दाख्यं पौरसख्यम् 325, 18.
 दानुर्भवत्यनर्थाय 187, 11.
 दानधर्मं निषेवेत 177, 16.
 दानं प्रतिग्रहश्चापि 146, 1.
 दिवाकीर्तिमुदक्यां च 277, 2.
 दीर्घान् लघुंश्चैव नरान् 459, 4.
 दूतसम्प्रेषणं चैव 469, 10.
 दूरादावसथान् मूत्रम् 224, 21.
 दूरादेव परीक्षेत 404, 13.
 दूषयेच्चास्य सततम् 459, 8.
 दृष्टमात्राः पुनन्त्येते 321, 11.
 देवाश्चितान् समेत्योचुः 334, 10.
 देवानृषीन् मनुष्यांश्च 217, 8.
 दोषो भवति विप्राणाम् 195, 20.

- द्रव्याणां स्थानयोगांश्च 479, 2.
 द्वयोरप्येतयोर्मूलम् 473, 8.
 द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु 341, 15.
 द्विषता हि हविर्भुङ्क्तम् 395, 12.
 द्वैधीभावं संश्रयं च 469, 19.
 धनिनं वाऽप्युपाराध्य 483, 12.
 धन्यं यशस्यमायुष्यम् 403, 16.
 धन्वदुर्गं महीदुर्गम् 464, 5.
 धर्मेण च द्रव्यवृद्धौ 479, 3.
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यम् 191, 2.
 न कदाचन कुर्वीत 225, 7.
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेत् 466, 8.
 न च वैश्यस्य कामः स्यात् 478, 11.
 न चाऽनिसृष्टो गुरुणा 335, 14.
 न चैनं भुवि शक्नोति 448, 4.
 न जीर्णदेवायतने 225, 3.
 न त्वल्पदाक्षिणैर्यज्ञैः 169, 18.
 न नदीतीरमासाद्य 225, 5.
 न निशान्ते प्रतिश्रान्तो 154, 8.
 न फालकृष्टे न जले 225, 2.
 न बकव्रतिके पापे 187, 9.
 न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः 400, 11.
 न भोजनार्थं स्वे विप्रः 406, 2.
 न मूत्रं पथि कुर्वीत 225, 1.
 न यज्ञार्थं धनं शूद्रात् 198, 3.
 न वार्यपि प्रयच्छेत्तु 187, 8.
 न सप्तस्त्रेषु गर्तेषु 225, 4.
 न हायनैर्न पलितैः 334, 13.
 नाऽदण्ड्यो नामराजोऽस्ति 446, 16.
 नाध्यापनाद् याजनाद्वा 195, 19.
 नानुरोधोऽस्त्यनध्याये 158, 16. 348, 11.
 नान्तरा भोजनं कुर्यात् 423, 2.
 नाऽभिवाद्यः स विदुषा 324, 12.
 नाऽविस्पष्टमधीयीत 154, 7.
 नित्यं तस्मिन् समाश्रस्तः 463, 15.
 निषेकादीनि कर्माणि 331, 1.
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं च 464, 6.
 नैकग्रामीणमतिथिम् 399, 8.
 नैत्यके नास्त्यनध्यायो 348, 12.
 नैव स्वयं तदश्रीयात् 403, 15.
 पक्षादौ च रवौ पष्ठ्याम् 282, 11.
 पद्मेन चैव व्यूहेन 458, 13.
 परपत्नी तु या स्त्री स्यात् 325, 10.
 पराजयश्च सङ्ग्रामे 460, 3.
 परिच्युतेषु च स्थानात् 243, 10.
 परितुष्टेन भावेन 177, 17.
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैनम् 471, 10.
 पशूनां रक्षणं दानम् 476, 13.
 पश्चिमां तु समासीनः 305, 12.
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव 473, 10.
 पापं व्रतेन सञ्जगद्य 187, 13.
 पिता ऽऽचार्यः सुहृन्माता 446, 15.
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च 332, 12.
 पितृवत् पालयेत् पुत्रान् 335, 7.
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत 169, 17.
 पुत्रका इति होवाच 334, 8.
 पुत्र-दारात्ययं प्राप्नो 485, 16.

पुत्रवच्चापि वर्तेरन् 335, 8.
 पुरुषाणां कुलीनानाम् 456, 2.
 पुरोहितं च कुर्वति 465, 9.
 पुलकाश्चैव धान्यानाम् 482, 14.
 पूजयित्वा ततः पश्चात् 217, 9.
 पूर्णविंशतिवर्षेण 328, 14.
 पूर्वा सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् 305, 11.
 पैशून्यं साहसं द्रोहः 473, 4.
 प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः 482, 11.
 प्रकृत्यात्रं यथाशक्ति 401, 2.
 प्रजानां रक्षणं दानम् 452, 6.
 प्रजापतिर्हि वैदयाय 478, 10.
 प्रतिग्रहनिमित्तं तु 196, 13.
 प्रतिग्रहस्तु क्रियते 195, 15.
 प्रतिग्रहः प्रत्यवरः 195, 11.
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्याम् 323, 14.
 प्रदद्यात् परिहारान्श्च 460, 7.
 प्रमाणानि च कुर्वति 460, 10.
 प्रयोगः कर्मयोगश्च 339, 18.
 प्रविशेद्भोजनार्थं तु 472, 2.
 प्रहर्षयेद्दलं व्यूह्य 459, 5.
 प्रीतिं भोगं च दण्डं च 453, 19.
 फाल्गुनं वाऽथ चैत्रं वा 457, 18.
 बालो ऽपि नावमन्तव्यो 448, 7.
 बालो ऽपि विप्रो वृद्धस्य 334, 6.
 बीजानामुपविष्ट स्यात् 478, 15.
 बुद्धयेतांरिप्रयुक्तां तु 472, 14.
 ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य 334, 8.
 ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यम् 348, 13.

ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् 325, 8.
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैः 465, 2.
 ब्राह्मणोपाश्रयो नित्यम् 480, 8.
 ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्धयेत 219, 16.
 भर्तारं लङ्घयेद् या तु 129, 12.
 भिक्षां च भिक्षवे दद्यात् 407, 5.
 भिन्ध्याच्चैव तडागानि 459, 9.
 भुक्तवत्सु च विप्रेषु 400, 14.
 भुक्तवत्सु तु विप्रेषु 414, 2.
 भुक्तवान् विहरेच्चैव 471, 14.
 भुञ्जीयातां ततः पश्चात् 414, 3.
 भूमिदो भूमिमाप्नोति 190, 13.
 भृत्यानां च भृतिं विद्यात् 479, 1.
 भोजनार्थं हि ते शंसन् 406, 3.
 भोजयेत् सह भृत्यैस्तौ 400, 16.
 भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते 322, 18.
 भौमिकैस्ते समा ज्ञेयाः 245, 6.
 भ्रातृभार्योपसङ्गाद्या 328, 9.
 मणि-मुक्ता-प्रवालानाम् 478, 13.
 मत्स्यान् धानाः पयो मांसम् 202, 14.
 मध्यन्दिने ऽर्धरात्रे वा 469, 7.
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रम् 466, 14.
 महती देवता ह्येषा 448, 8.
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च 390, 15.
 मातृवङ्गुत्तिमातिष्ठेत् 332, 13.
 मानयोगान्श्च जानीयात् 478, 16.
 मार्गशीर्षे शुभे मासे 457, 17.
 मुत्रोच्चारसमुत्सर्गम् 223, 16.
 मृगयाऽक्षा दिवा स्वप्नः 473, 2.

- मृतं तु याचितं मैक्ष्यम् 341, 2.
 मृत्युश्च वसति क्रोधे 448, 14.
 मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः 468, 1.
 मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डः 456, 1.
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् 463, 7.
 म्रियमाणोऽप्याददीत 466, 7.
 यजतेऽहरह्यज्ञैः 453, 17.
 यजमानोऽपि भिक्षित्वा 198, 4.
 यजेत राजा क्रतुभिः 465, 11.
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् 217, 11.
 यज्ञार्थं चैव विप्रेभ्यो 465, 12.
 यतश्च भयमाशङ्केत् 458, 12.
 यतश्च भयमाशङ्केत्ताम् 453, 15.
 यत् पुण्यफलमाप्नोति 407, 6.
 यथा चाज्ञेऽफलं दानम् 337, 15.
 यथा फलेन युज्येत 461, 15.
 यथाऽल्पाल्पमदन्त्यद्यम् 462, 1.
 यथाऽवेक्ष्य नृपो राट् 461, 16.
 यथा षण्ढोऽफलः स्त्रीषु 337, 14.
 यथासुखमुखः कुर्यात् 224, 9.
 यदतोऽन्याद्धि कुरुते 483, 5.
 यदा तु यानमातिष्ठेत् 457, 15.
 यदि त्वतिथिधर्मेण 400, 13.
 यस्तु तं द्वेष्टि सम्मोहान् 448, 15.
 यस्मादेषां सुरेन्द्राणाम् 448, 1.
 यस्मिन् देशे तु यत्तोयम् 227, 12.
 यस्मिन् देशे य आचारः 144, 5.
 यस्य त्रैवार्षिकं वित्तम् 169, 7.
 यस्य प्रसादे पद्माऽऽस्ते 448, 13.
 यस्य राजस्तु विषये 166, 9.
 यः कारणं पुरस्कृत्य 187, 12.
 याजना-ऽध्यापने चैव 149, 18.
 यात्रामात्रप्रसिद्धचर्यम् 338, 14.
 यान-शय्याप्रदो भार्याम् 191, 1.
 यावत् त्रयस्ते जीवेयुः 377, 14.
 यावन्नापैत्यमेध्याक्तात् 231, 8.
 युक्तश्चैवाऽप्रमत्तश्च 474, 13.
 युक्ते च दैवे युद्धयेत 459, 12.
 यैः कर्मभिः सुचरितैः 485, 1.
 योग-क्षेमं च सम्प्रेक्ष्य 461, 14.
 योऽधीतेऽहन्यहन्येताम् 310, 15.
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थम् 333, 15.
 योऽनधीत्य द्विजो वेदान् 54, 150.
 यो न वेत्त्यभिवादस्य 324, 11.
 योऽरक्षन् बलिमादत्ते 453, 18.
 योऽवमन्येत ते तूभे 13, 1.
 रक्षन् धर्मेण भूतानि 453, 16.
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य 447, 19.
 रक्षितं वर्धयेच्चैव 472, 12.
 रथ्यां इमशानं चाक्रम्य 239, 1.
 रहस्याख्यायिनां चैव 471, 19.
 लाभालाभं च पण्यानाम् 478, 1.
 लौकिकं वैदिकं वाऽपि 322, 12.
 वाणिक्पथं कुसीदं च 476, 14.
 वराह-मकराभ्यां वा 458, 11.
 वर्णानां सान्तरालानाम् 144, 6.
 वाग्दण्डजं च पारुष्यम् 473, 5.
 वानप्रस्थस्य त्रिगुणम् 229, 5.

- वायसानां कृमीणां च 385, 6.
 वाय्वग्नि-विप्रानादित्यम् 225, 6.
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति 190, 11.
 वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् 478, 9.
 वासोदश्चन्द्रसालोक्यम् 190, 15.
 वाहनानि च सर्वाणि 471, 17.
 विजेतुं प्रयतेतारीन् 460, 1.
 विद्वाद्भः सेवितः सद्भिः 89, 1.
 विधिवद् ग्राहयामास 116, 7.
 विधिवद्भन्दनं कुर्यात् 329, 2.
 विप्रसेवैव शूद्रस्य 483, 4.
 विप्रानां वेदविदुषाम् 480, 5.
 विप्रोष्य तूपसङ्ग्राह्याः 328, 10.
 विप्रोष्य पादग्रहणम् 329, 3.
 विद्युज्यते ऽर्थ-धर्माभ्याम् 473, 7.
 विवशः शतमाजातीः 16, 8.
 विषग्नानि च रत्नानि 471, 9.
 विषग्नैरगदैश्चास्य 471, 8.
 विषयेष्वप्रसक्तिं च 452, 7.
 विमृज्य च प्रजाः सर्वाः 469, 4.
 विहृत्य तु यथाकालम् 471, 15.
 वृक्षगुल्मावृते चापैः 459, 2.
 वृद्धौ च माता-पितरौ 198, 14.
 वेदमध्येष्यमाणश्च 238, 15.
 वेदमेव सदाऽभ्यस्येत् 337, 2.
 वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः 151, 2.
 वेदाभ्यासो हि विप्रस्य 337, 3.
 वेदोदितं स्वकं कर्म 57, 8.
 वेदोपकरणे चैव 158, 15. 348, 10.
 वेषा-ऽभरणसंशुद्धाः 471, 11.
 वैश्य-शूद्रावपि प्राप्नो 400, 15.
 वैश्य-शूद्रौ सखा चैव 400, 12.
 वैश्यस्तु कृतसंस्कारः 478, 8.
 वैश्यं क्षेमं समागम्य 325, 9.
 वैश्यम्पति तथैवैते 339, 5.
 वैश्ये चेच्छति नान्येन 478, 12.
 वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु 236, 12.
 व्यत्यस्तपाणिना कार्यम् 327, 19.
 व्यसनस्य च मृत्योश्च 473, 14.
 व्यसन्यधो हि व्रजति 473, 15.
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च 469, 17.
 व्यायम्याऽऽपुत्य मध्याह्ने 471, 5.
 शक्तिं चावेक्ष्य दाक्ष्यं च 482, 12.
 शत्रो मिथ्याविनीतश्च 188, 2.
 शय्यां कुशान् गृहान् गन्धान् 202, 13.
 शरीरकर्षणात् प्राणाः 468, 3.
 शवं तत्स्पृष्टिनं चैव 277, 3.
 शस्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य 339, 9.
 454, 5.
 शिलतोऽप्युज्जतो नित्यम् 402, 7.
 शचिरुत्कृष्टशुभ्रपुः 480, 7.
 शुभो देशे जपन् जप्यम् 303, 3.
 शुनां च पतितानां च 385, 15.
 शुभ्रपा ब्राह्मणानां च 472, 10.
 शुभ्रैव तु शूद्रस्य 480, 6.
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् 483, 11.
 भ्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते 129, 19.

- श्रुत-वृत्ते विदित्वास्य 466, 11.
 श्रुतिं पश्यन्ति मुनयः 12, 6.
 श्रोत्रियायैव देयानि 396, 1.
 षट्कर्मेको भवत्येषाम् 341, 14.
 षण्णां तु कर्मणामस्य 149, 17.
 सकल्पं सरहस्यं च 148, 7. 333, 17.
 स कुबेरः स वरुणः 448, 6.
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा 463, 8.
 स जीवन्नेव शूद्रत्वम् 54, 2. 150, 4.
 सत्यानृतं तु वाणिज्यम् 341, 3.
 सत्यानृताभ्यामपि वा 340, 16.
 सद्यः पतति मांसेन 435, 13.
 सन्धिं च विग्रहं चैव 469, 18.
 सन्ध्यां चोपास्य शृणुयात् 471, 18.
 सप्त वित्तागमा धर्म्याः 339, 1.
 स ब्रह्म परमप्येति 310, 16.
 सभा वा न प्रवेष्टव्या 16, 5.
 समवस्कन्दयेच्चैनम् 459, 10.
 समस्तानां च कार्येषु 463, 12.
 सर्वतः प्रतिगृहीयात् 202, 17.
 सर्वतो धर्मषड्भागो 453, 14.
 सर्वथा वर्तते यज्ञः 313, 15.
 सर्वं सुकृतमादत्ते 402, 8.
 सर्वेण तु प्रयत्नेन 464, 7.
 सर्वे तस्याऽऽदृता धर्माः 377, 12.
 सर्वेषामेव दानानाम् 191, 3.
 सर्वेषां तु विदित्वैषाम् 460, 8.
 सर्वेषां तु विशिष्टेन 463, 13.
 सवृषं गोशतं तेन 216, 11.
 सव्याद्वर्ति स प्रणवाम् 292, 1.
 सव्येन सव्यः स्पष्टव्यः 327, 20.
 स साधुभिर्बहिष्कार्यः 18, 2.
 सहस्रगुणितं दानम् 192, 19.
 सहस्रं तु पितृन् माता 332, 15.
 सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वम् 472, 9.
 सम्भावयति चान्येन 331, 2.
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनम् 466, 12.
 संविशेच्च यथाकालम् 472, 4.
 संशोध्य त्रिविधं मार्गम् 458, 3.
 संहतान् योधयेदल्पान् 458, 18.
 सापराधमथालोक्य 454, 19.
 साम्ना दानेन भेदेन 459, 13.
 सायं-प्रातर्द्विजातीनाम् 423, 1.
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या 53, 9.
 साम्परायिककल्पेन 458, 4.
 सांवत्सरिकमात्रैश्च 465, 13.
 सुपरीक्षितमन्त्राद्यम् 471, 7.
 सुप्त्वा क्षुत्त्वा च भुक्त्वा च 239, 11.
 सूच्या वच्चेण चैवैतान् 458, 19.
 सेनापति-बलाध्यक्षौ 458, 14.
 सेवा श्रवृत्तिराख्याता 341, 4.
 सैव तत्र प्रशस्ता स्यात् 227, 13.
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च 448, 5.
 सोऽचिराद् भ्रूयते राज्यात् 468, 2.
 स्थानं समुदयं गुप्तिम् 463, 10.
 स्थाने युद्धे च कुशलान् 458, 17.

स्थापयेत् तत्र तद्वन्द्यम् 460, 9.
 ज्ञाने प्रसाधने चैव 471, 13.
 स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ 245, 5.
 स्यन्दनाश्रैः समे युध्येत् 459, 1.
 स्याच्चाऽऽज्ञायपरो लोके 465, 14.
 स्वर्णार्चमुभयार्थं वा 483, 13.
 हन्त्वल्पदक्षिणो ब्रह्मः 169, 20.
 हुत्वा अग्निं ब्राह्मणंश्चाचार्यं 468, 8.
 हृदयेनाऽभ्यनुज्ञातः 89, 2.
 हस्तमिः पूयते विप्रः 236, 11.

७८. मरीचिः—

उपस्पृशेच्चतुर्थस्तु 277, 14.
 औदुम्बरेण खड्गेन 354, 5.
 गङ्गां पयः पुनात्वाशु 285, 13.
 तथास्यास्वपि चापत्सु 315, 2.
 तदभावे निषिञ्चेत् तु 354, 15.
 तिलानामप्यभावे तु 354, 14.
 विसृमिश्चातलात्पादौ 231, 4.
 पक्षहोमानयो कृत्वा 315, 5.
 भूमिष्ठमुद्धृतं वाऽपि 285, 12.
 विधाय देवतापूजाम् 319, 15.
 विना मन्त्रैश्च दर्भैश्च 354, 8.
 विना रूप्य-सुवर्णेन 354, 7.
 विप्रे शुक्ला तु मृच्छौचे 227, 9.
 शरीरापद् भवेद्यत्र 315, 1.
 सूतके कर्मणां त्यागः 302, 6.
 सौवर्णेन च पात्रेण 354, 4.
 हस्तौ त्वा मणिवन्धाच्च 231, 5.
 हरिद्रवर्णा वैश्ये तु 227, 10.

होमं पुनः प्रकुर्यात् तु 315, 6.

७९. *महद्भिरुदाहृतम्—

अतः पराशरो नाम 74, 5.
 ऋचमुच्चार्य निर्भिद्य 74, 11.
 न विद्यन्ते यतस्तेन 74, 7.
 परस्य कामदेवस्य 74, 6.
 परं मातुर्निजाया यत् 74, 10.
 पराकृताः शरा यस्मात् 74, 4.
 परेषु पापचित्तेषु 74, 8.
 शरं यस्मात् ततः प्रोक्तः 74, 9.

८०. †महानारायणोपनिषद्—

अग्निश्च 55, 8.
 आपः पुनन्तु 55, 8.
 एतद्वै जरामर्यम् 165, 1.
 तपो नाऽनशनात् परम् 120, 2.
 तस्माद्दानम् 176, 16.
 दानमिति सर्वाणि 176, 10.
 दानं यज्ञानाम् 176, 14.
 दानाच्चातिदुश्चरम् 176, 11.
 दानेन द्विषन्तः 176, 15.
 दानेनारातीन् 176, 15.
 दाने सर्वम् 176, 16.
 धर्मेण पापम् 38, 10.
 धर्मो विश्वस्य 68, 12.

* This does not appear to be a name of any particular work. The quotations may perhaps be found in Parāśara-purāṇam.

† The author does not mention this name.

न कर्मणा न प्रजया 58, 8.
 सूर्यश्च 55, 7.
 ८१. * महाभारतम्—
 अकर्दमामनुदकाम् 457, 3.
 अक्रुध्यन्तो ऽनसूयन्तः 144, 13.
 अगस्त्यगीताः सौधन्याः 109, 9.
 अम्याधानं तु येनाऽथ 162, 11.
 अणीयान् क्षुरधारायाः 89, 9.
 अतीक्ष्णेनाऽभ्युपायेन 461, 8.
 अधर्मः प्रगृहीतः स्यात् 475, 13.
 अधर्मो धर्म इति च 88, 4.
 अध्यात्मनि रतिर्ज्ञानम् 218, 4.
 अनिरुद्धं च मां प्राहुः 366, 9.
 अनुगृह्णन्ति चान्योन्यम् 474, 20.
 अनुच्छिष्टं भवेत् तावत् 426, 15.
 अनृतं चातिवादं च 480, 16.
 अन्नेन पूजनीयश्च 413, 2.
 अन्ये त्वेवं विजानन्ति 366, 10.
 अपि पापशरीरस्य 143, 15.
 अभोज्यं तद्विजानीयात् 422, 7.
 428, 13.
 अर्थार्थमभिगच्छन्ति 187, 6.

* The author in some places mentions the name महाभारतम्, and in others the names of its Parvas (Books) only. The quotations taken from the thirteenth Book (Aśvamedhik Parva) do not appear in the copies procured (Bombay and Calcutta Editions). They are found elsewhere (Vridhha Gautama Samhitā.)

अल्पेनाल्पेन देयेन 461, 9.
 अश्वभूमिं प्रशंसन्ति 457, 4.
 अष्टाक्षरविधानेन 366, 5.
 अहिंसकः शुभाचारः 482, 6.
 आचारलक्षणो धर्मः 143, 16.
 आचारात् कीर्तिमाप्नोति 143, 11.
 आचाराल्लभते ह्यायुः 143, 10.
 आजन्मसत्रमेतत् स्यात् 130, 7.
 आत्मानं सर्वकार्याणि 467, 13.
 अर्द्रपादस्तु भुञ्जीयात् 415, 15.
 आश्रमेषु यथाकालम् 467, 11.
 आहवे च महीं लब्ध्वा 467, 17.
 आहवे निधनं कुर्यात् 467, 16.
 इति ते संशयो माभूत् 449, 11.
 इतिहास-पुराणानि 348, 2.
 इध्मार्थमथ यूपार्थम् 160, 11.
 ईतयो व्याधयस्तन्त्री 132, 17.
 उत्थानेन प्रसादेन 452, 19.
 उत्साहः शस्त्रपाणित्वम् 454, 9.
 उदक्यामपि चण्डालम् 428, 10.
 उभयोर्लोकयोर्देवि 167, 16.
 ऊर्जस्विनर-नागाश्च 464, 11.
 ऋचं वाऽथ यजुर्वा ऽपि 348, 1.
 ऋजवः शमसम्पन्नाः 144, 14.
 एतत्कृतयुगं नाम 132, 4.
 एतद्धर्मस्य नानात्वम् 81, 5.
 एताश्चान्याश्च राजेन्द्र 366, 13.
 एते हि योगाः सेनायाः 456, 18.
 एवं ह्यपरमासाद्य 132, 14.

औमामहेश्वराश्चैव 109, 1.
 कृतं नाम युगं श्रेष्ठम् 131, 18.
 कर्तव्यं भूमिपालेन 467, 4.
 कर्तुमस्मद्विधैर्ब्रह्मन् 88, 5.
 कामकामा ह्यर्थकामाः 132, 13.
 काम-क्रोधौ वशे यस्य 217, 18.
 कामाश्चोपद्रवाश्चैव 132, 12.
 कालं कालं समासाद्य 128, 12.
 कालं तमनुवर्त्तन्ते 128, 11.
 कालो वा कारणं राज्ञः 449, 10.
 कुणेश्च कुणिबाहोश्च 109, 6.
 कुलमुत्पाटयेयुस्ते 467, 2.
 कृतमेव न कर्तव्यम् 131, 19.
 कृते युगे चतुष्पादः 132, 3.
 केश-कीटावपन्नं च 428, 12.
 क्रीत्वा चैव प्रविक्रीणे 477, 8.
 क्षत्रियस्यागिराधेयो 164, 13.
 क्षमा दद्या च विज्ञानम् 418, 3.
 क्षुत्-पिपासा-भ्रमार्ताय 396, 14.
 गावो यज्ञार्थमुत्पन्नाः 160, 9.
 गुणानेतान् प्रसङ्ख्याय 457, 15.
 गुरुशुभ्रूषवो दान्ताः 144, 16.
 ग्राम्याऽऽरण्याश्च पशवः 160, 12.
 चण्डालो वा श्वपाको वा 413, 1.
 चारैः सुविदिताभ्यासः 456, 20.
 चैत्रे वा मार्गशीर्षे वा 456, 14.
 छत्रं वेष्टनमौशीरम् 482, 19.
 जलवांस्तृणवान् मार्गः 456, 19.
 जलौकावद् पिबेद्राष्ट्रम् 461, 5.

जातिधर्मा वयोधर्माः 81, 3.
 जितेन्द्रियो धर्मपरः 217, 17.
 ततः कृतयुगं नाम 132, 2.
 ततो भूयस्ततो भूयः 461, 10.
 ततो यज्ञाः प्रवर्तन्ते 132, 7.
 तत्सर्वमग्निहोत्रस्य 130, 10.
 तथा कृतेषु यज्ञेषु 167, 13.
 तथा विदुरवाक्यानि 110, 2.
 तथा समाहितः कुर्यात् 418, 15.
 तस्मात्कुर्यादिहाऽऽचारम् 143, 14.
 तस्मात् तदा योजयीत 456, 17.
 तस्माद् यज्ञाद्विवं याति 167, 17.
 तस्य वै श्रीः प्रजाऽऽयुश्च 163, 3.
 तस्य श्रीर्ब्रह्मवृद्धिश्च 162, 12.
 ताभ्यां शूद्रः पाकयज्ञैः 481, 20.
 तिल-चर्म-रसाश्चैव 477, 1.
 तृष्टेषु देवसङ्केषु 167, 14.
 ते यान्ति नरकं घोरम् 130, 12.
 तेषां यशोभिकामानाम् 402, 15.
 त्रसन्ति चास्य भूतानि 143, 13.
 त्रैविद्यवृद्धाः शुचयः 144, 15.
 दद्याद्वाऽपि यथाशक्ति 218, 2.
 दुराचारो हि पुरुषो 143, 12.
 दुष्टानां शासनं धर्मः 467, 3.
 दृढप्राकार-परिखम् 464, 10.
 दृष्ट्वा पितामहः शूद्रम् 480, 18.
 दृश्यन्ते यत्र विप्रेन्द्र 217, 16.
 देशधर्माश्च दृश्यन्ते 81, 2.
 देवाः सन्तोषिता यज्ञैः 167, 15.

- द्विजशुश्रूषणं धर्मम् 480, 19.
 द्विजशुश्रूषया शूद्रः 481, 2.
 द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु 18, 6.
 धर्ममेव प्रपद्यन्ते 474, 19.
 धर्मं जिज्ञासमानानाम् 13, 5.
 धर्मा बहुविधा लोके 81, 1.
 धर्मेष्वावर्तमानेषु 116, 16.
 धूम्रायनकृता धर्माः 109, 3.
 न कल्माषो न कपिलो 89, 8.
 न चाऽतिथिं पूजयति 402, 12.
 न तत्र धर्माः सीदन्ति 132, 1.
 न त्याज्यं क्षणमप्येतत् 130, 8.
 नश्यन्ति नामसा भावाः 481, 1.
 नावबुद्ध्यन्ति ये चैवम् 130, 11.
 नास्ति यज्ञसमं दानम् 167, 18.
 नास्ति सत्यात्परो धर्मो 129, 3.
 निकृतिश्चाप्यविज्ञानम् 480, 17.
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि 452, 11.
 निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते 474, 18.
 निर्वासयति यो विप्रम् 403, 6.
 निवेदयेत् प्रयत्नेन 467, 14.
 नीचबुद्धिमा महाकक्षा 457, 6.
 नृपाणां परमो धर्मः 452, 10.
 नैवातिशीतो नात्युष्णः 456, 16.
 पक्षसस्या हि पृथिवी 456, 15.
 पङ्ग्वन्ध-बधिरा मूकाः 189, 6.
 पतितस्तत्क्षणादेव 403, 7.
 पतेद् बहुविधं शस्त्रम् 475, 11.
 पदाति-नागबहुला 457, 12.
 पदातिबहुला सेना 457, 9.
 पदातीनां क्षमा भूमिः 457, 8.
 परोक्षा देवताः सर्वाः 449, 6.
 पाकयज्ञैर्महायज्ञैः 402, 13.
 पादाभ्यङ्गाम्बुदानैस्तु 404, 2.
 पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा 415, 16.
 पादेन हसते धर्मः 132, 5.
 पादेनैकेन कौन्तेय 132, 15.
 पानीयानि पिबेद् येन 426, 14.
 पालनेनैव भूतानाम् 452, 14.
 पिण्डावशिष्टमन्नं च 422, 6.
 पुरुषं च ततः सत्यम् 366, 8.
 पुलस्त्य-पुलहोऽङ्गीताः 109, 8.
 पूजितस्तेन राजेन्द्र 404, 3.
 प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः 482, 18.
 प्रजानां रक्षणं कार्यम् 467, 10.
 प्रजा राजभयादेव 449, 13.
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनलम् 224, 1.
 प्रशुभ्रं चानिरुद्धं च 366, 12.
 प्रसादश्च प्रकोपश्च 449, 7.
 प्रसिद्धव्यवहारं च 464, 12.
 फलकान्यथ वर्माणि 454, 13.
 बल-वर्ष्म-प्रभावादि 128, 13.
 बहुदुर्गा महावृक्षा 457, 7.
 बहुधा दृश्यते धर्मः 92, 8.
 बालातुरेषु भूतेषु 467, 6.
 बुद्धिपूर्वं प्रयत्नेन 230, 15.
 ब्रह्मणा कथिताश्चैव 109, 2.
 ब्राह्मणा नावमन्तव्याः 467, 1.

ब्राह्मणावसथाश्चैव 466, 16.
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः 133, 2.
 भरणं सर्वभूतानाम् 467, 8.
 भरद्वाजकृता ये च 109, 5.
 भर्तव्यास्ते महाराज 189, 7.
 भवितारो नराः सर्वे 133, 5.
 भार्गवा याज्ञवल्क्याश्च 109, 4.
 भुञ्जानो यदि पश्येत्तु 428, 11.
 भुञ्जीत विधिवद् विप्रो 427, 18.
 भूमिर्नद्यो नगाः शैलाः 128, 10.
 मधुदोहं दुहेद्राष्टम् 461, 3.
 महता बलयोगेन 475, 4.
 मेहन्ति ये च पथिषु 224, 2.
 मौनी वाऽप्यथ वाऽमौनी 271, 7.
 यच्चैतन्यं पृथिव्यां हि 30, 9.
 यजते यदधीते च 452, 16.
 यजनार्थं द्विजाः सृष्टाः 160, 8.
 यजन्ते च महायज्ञैः 475, 1.
 यतो वायुर्यतः सूर्यः 457, 2.
 यथाऽग्नेन व्यथा न स्यात् 422, 9.
 यथा च लेखकः पर्णम् 461, 7.
 यथा रसं न जानाति 418, 14.
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्या 347, 20.
 इ यदाऽऽचरते राजा 453, 2.
 इरा राजा धुरं श्रेष्ठाम् 475, 3.
 इदामि न तन्न्यूनम् 477, 6.
 इथ कश्चिद् द्विजातीनाम् 482, 17.
 षड्यस्तोमराः खड्गाः 454, 12.
 षड्यं क्रतुभिर्नित्यम् 467, 9.

यस्य चात्मसमो लोकः 217, 19.
 यः करोति जनान् साधून् 479, 15.
 यातयामानि देयानि 482, 20.
 यानं वस्त्राण्यलङ्कारान् 475, 10.
 युक्ताश्चाधीयते वेदान् 475, 2.
 युगेष्वावर्तमानेषु 116, 15.
 येनाऽऽधानं तु वै मीष्मे 162, 14.
 ये यजन्ति न चार्चन्ति 462, 14.
 योऽध्यापयेदधीते वा 218, 1.
 रञ्जनात् खलु राजत्वम् 451, 19.
 रथाश्चबहुला सेना 457, 10.
 रागो द्वेषश्च मोहश्च 480, 14.
 राजमूलो महाराज 449, 12.
 राजा माता पिता चैव 449, 8.
 राजा षड्भागभाक्तस्य 452, 17.
 राजा सत्यं च धर्मश्च 449, 9.
 राज्ञा वा समनुज्ञातः 483, 3.
 राज्ञा हि पूजितो धर्मः 453, 1.
 लोक-वेदविरुद्धोऽयम् 91, 9.
 लोकसङ्ग्रहणार्थाय 472, 18.
 वक्त्रप्रमाणपिण्डांश्च 422, 4.
 वक्त्राधिकं तु यत्पिण्डम् 422, 5.
 वणिक्पथमुपासीनैः 477, 2.
 वणिग्धर्ममुञ्चन् वै 479, 12.
 वत्सापेक्षी दुहेच्चैव 461, 4.
 वर्णानामाश्रमाणां च 452, 12.
 वश्याऽमात्य-बलो राजा 464, 15.
 वसन्ते ब्राह्मणस्य स्यात् 162, 9.
 वसन्तो ब्राह्मणः प्रोक्तः 162, 10.

बालखिल्यकृता ये च 109, 10.
 वासुदेवं च राजेन्द्र 366, 11.
 विक्रमेण महीं लब्ध्वा 467, 15.
 विक्रीणामि रसांश्चाहम् 477, 7.
 विध्यध्यात्मपरा एव 366, 14.
 विप्रुषश्च तथा न स्युः 230, 14.
 विष्णुः पीतत्वमायाति 132, 9
 वृथा भवति तत्सर्वम् 402, 16.
 वेदमादौ समारभ्य 347, 20.
 वेदाचाराः प्रशाम्यन्ति 132, 16.
 वैदिकैरथ वा मन्त्रैः 366, 6.
 वैयाघ्रा व्यासगीताश्च 110, 1.
 वैशंपायनगीताश्च 110, 3.
 वैश्वदेवादयो होमाः 217, 5.
 वैश्वदेवान्तिके प्राप्तम् 403, 4.
 व्यसनानि च सर्वाणि 472, 17.
 व्याघ्रीवदुद्धरेत्पुत्रम् 461, 6.
 शरणागतेषु कारुण्यम् 467, 7.
 शरत्काले तु वैश्यस्य 162, 16.
 शरद्याधानमेवं वै 163, 2.
 शरद्रात्रः स्वयं वैश्यो 163, 1.
 शरीर-कालधर्माश्च 81, 4.
 शाठ्यं च दीर्घवैरत्वम् 480, 15.
 शाला-प्रपातडागानि 46, 15.
 शुद्धैर्द्रव्योपकरणैः 167, 12.
 शुद्धं तुल्या भविष्यन्ति 133, 3.
 शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः 492, 7.
 शूराढ्यं प्राप्तसम्पूर्णम् 464, 13.
 शृगु पाण्डव तत् सर्वम् 366, 3.

शौचं कुर्याच्छनैर्धारी 230, 13.
 श्रीः प्रजाः पशवश्चैव 162, 15.
 श्रुता मे मानवा धर्माः 108, 15
 स चाण्डालत्वमाप्नोति 403, 5.
 सञ्चयांश्च न कुर्वति 482, 1.
 सत्कृत्यान्न प्रदातव्यम् 396,
 सत्यं दानं तपः शौचम् 217, 1
 सत्यप्रवृत्ताश्च नराः 132, 6.
 सत्यस्य इह विभ्रंशः 132, 10
 सत्यात्प्रच्यवमानानाम् 132, 1
 सदा चात्यशनं नाद्यात् 422, 8
 सप्तर्षीन् पृष्ठतः कृत्वा 457, 1
 समाजोत्सवसम्पन्नम् 464, 14.
 समा निरुद्धका चैव 457, 5.
 सम्यक् पालयिता भागम् 457,
 स याति नरकं घोरम् 479, 1
 सर्वधर्मसमुद्देशो 167, 19.
 सर्वाश्चैव प्रजा नित्यम् 452,
 स वणिक्स्वर्गमाप्नोति 479, 1
 साङ्गोपाङ्गांस्तथा वेदान् 402,
 साधूनां च यथावृत्तम् 143, 1
 छमन्तु-जैमिनिकृताः 109, 7
 छवर्णं रजतं चैव 160, 10.
 छशुद्धैर्यजमानैश्च 167, 11.
 सूर्यो धर्मो महाराज 92, 2.
 सेवया हि धनं लब्ध्वा 482, 2
 स्त्रियश्चाऽपुरुषा मार्गम् 474,
 स्यण्डिले पद्मकं कृत्वा 366,
 स्थापितं मां ततस्तस्मिन् 36

स्थितिर्हि सत्ये धर्मस्य 129, 4.
 स्वधर्मस्थाः क्रियावन्तो 132, 8.
 स्वभावात् क्रूरकर्माणिः 133, 4.
 स्वयं तूपहरेद्राजा 467, 12.
 स्वयं धर्मेण चरति 217, 20.
 स्वाहाकार-नमस्कार-481, 19.
 स्वे स्वे धर्मे नियुञ्जानः 452, 13.
 हरेयुः सहसा पापाः 475, 11.
 हतस्वा हतदाराश्च 187, 5.
 होतव्यं विधिवद्वाजन् 130, 6.

८२. मार्कण्डेयपुराणम्—

अतिथिर्यस्य भग्नाशो 115, 10.
 अवमृज्ज्यान्न च स्नातो 263, 7.
 आचम्य च ततः कुर्यात् 393, 1.
 आप्यायनाय भूतानाम् 385, 7.
 एवं गृहबलिं कृत्वा 385, 6.
 एषा सम्यक् समाख्याता 171, 8.
 कर्तव्यमविरोधेन 453, 5.
 कुर्यादहरहः श्राद्धम् 388, 1.
 कुर्यादाचमनं स्पर्शम् 240, 16.
 कुर्वीतालम्भनं चापि 241, 1.
 दानमध्ययनं यज्ञः 478, 3.
 देवतानामृषीणां च 240, 15.
 नच निर्धुनुयात् केशान् 263, 8.
 न विद्यमाने पूर्वोक्ते 241, 3.
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 164, 10.
 पालनेनैव भूतानाम् 453, 6.
 पितृनुद्दिश्य विप्रांस्तु 388, 2.
 पूजयित्वा गतिथीनिष्ठान् 414, 12.

मुहूर्तस्याष्टमं भागम् 393, 2.
 396, 9.

यथाविभवतो ह्येतत् 241, 2.
 याजना-ज्यापने शुद्धे 171, 7.
 वत्स राज्याभिषिक्तेन 453, 4.
 वाञ्छेत् क्षुत्-तृट्परीतात्मा 414, 14.
 वणिज्यं पाशुपाल्यं च 478, 4.
 विकलान् बालवृद्धांश्च 414, 13.
 स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा 115, 11.
 सम्यक् पालयिता भागम् 453, 7.
 सम्यगाचम्य तोयेन 240, 14.

८३. मार्कण्डेयः—

अज्ञातकुलनामानम् 399, 3.
 आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यः 474, 2.
 एकैकन्यूनमुद्दिष्टम् 257, 6.
 कुशपाणिः सदा तिष्ठेत् 256, 10.
 कूलच्छायास्तु च तथा 442, 4.
 चतुर्भिर्दभेपिञ्जूलैः 257, 5.
 चतुर्भिश्चाभिचारांश्च 257, 8.
 ज्ञेयाश्चानन्तरं पौराः 474, 6.
 ततो ऽपि सारसं पुण्यम् 285, 9.
 तीर्थतोयं ततः पुण्यम् 285, 10.
 तुष्यत्यामलकैर्विष्णुः 281, 11.
 त्रिभिर्दर्भिः शान्तिकर्म 257, 7.
 धान्य-गो-विप्र-देवानाम् 442, 6.
 न चापि भग्नशयने 442, 7.
 न मित्रमतिथिं कुर्यात् 399, 2.
 न यक्ष-नागावतने 442, 3.

- न स्वपेक्ष तथा गर्ते 442, 5.
 नाऽऽकाशे सर्वशून्ये च 442, 9.
 नाऽऽर्द्रवासा न नमश्च 442, 8.
 नोच्छिष्टं तत्पवित्रं तु 248, 14.
 पुराणानां नरेन्द्राणाम् 285, 6.
 प्राणात्मा मन्त्रिणश्चैव 474, 5.
 बुभुक्षुमागतं भ्रान्तम् 399, 1.
 ब्राह्मणं प्राहुरतिथिम् 399, 5.
 भवितव्यं नरेन्द्रेण 474, 4.
 भूमिष्ठमुद्धृतात्पुण्यम् 285, 8.
 भूयोऽप्याचम्य कर्तव्यम् 434, 9.
 महादेवगृहे वाऽपि 442, 2.
 मासानष्टौ यथा सूर्यः 462, 5.
 यस्त्वेतानविनिर्जित्य 474, 7.
 व्यसनानि परित्यज्य 474, 1.
 शून्यालये इमशाने च 442, 1.
 श्रीकामः सर्वदा स्नानम् 281, 12.
 स नित्यं हन्ति पापानि 256, 11.
 सपवित्रेण हस्तेन 248, 13.
 सप्तमीं नवमीं चैव 281, 13.
 सर्वकालं तिलैः स्नानम् 281, 10.
 सूरमेगेहाभ्युपायेन 462, 6.
 सौऽजितात्मा ऽजितामात्यः 474, 8.
 स्थान-वृद्धि-क्षय-ज्ञान-474, 3.
 स्नानं कूप-तडागेषु 285, 7.
 ८४. मुण्डकोपनिषद् —
 एतेषु यश्चरते 167, 1.
 एषेहीति तमाहृतयः 167, 5.
 काली कराली च 166, 14.
 तथाऽक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
 100, 7.
 तं नयन्त्येताः 167, 3.
 तान्याचरथ 164, 16.
 प्रियां वाचम् 167, 7.
 ब्रह्मा देवानाम् 105, 16.
 मन्त्रेषु कर्माणि 164, 15.
 यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
 100, 5.
 यस्यानग्निहोत्रम् 165, 11.
 विश्वस्य कर्त्ता 105, 17.
 स्फुलिङ्गिनी विश्वरूची 166, 16.
 ८५. मेधातिथिः—
 ततोऽम्भसि निमग्नस्तु 276, 5.
 प्रदद्यान् मूर्धनि तथा 276, 6.
 ८६. मैत्रेयोपनिषद्—
 अथ योयमतिर्यगूर्ध्वम् 126, 11.
 अथ योऽयमवाञ्छम् 126, 12.
 अथ यो ह खलु वा 106, 10.
 अथ ह खलु वा 106, 11.
 तस्य प्रोक्ता अग्न्याः 106, 9.
 ता अदमेवाऽप्रबुद्धाः 126, 7.
 प्रजापतिर्वा एकः 126, 6.
 यः प्राणोऽपानः 126, 11.
 स नाऽरमत 126, 8.
 स वा एष 106, 13.
 स वायुमित्रात्मानम् 126, 9.
 ८७. यमः—
 अध्वनोऽप्यागतं विप्रम् 405, 5.
 अपः करनखस्पृष्टाः 247, 13.

अभिवादे तु यः पूर्वम् 325, 1.
 आदित्यकिरणैः पूतम् 287, 10.
 आम्नातमातुरस्नाने 287, 11.
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्याम् 300, 14.
 आहरेज्जलमध्यात् 228, 4.
 आहरेन्मृत्तिकां विप्रः 227, 7.
 उच्छिष्टदोषो नास्त्यत्र 245, 11.
 उत्तीर्योदकमाचामेत् 240, 5.
 उदकं च तृणं भस्म 429, 13.
 उदकं चोदकान्तं च 225, 14.
 उदकेनाऽऽतुराणां च 237, 3.
 उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने 223, 4.
 उपहृद्धो न सेवेत 225, 13.
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् 300, 17.
 एतानि वाहयन् विप्रो 380, 4.
 एतासां पावनार्थाय 380, 5.
 एभिरन्तरितं कृत्वा 429, 14.
 एवं धर्मप्रवृत्तस्य 456, 11.
 एवं स्यात्तेजसा युक्तः 240, 6.
 एषु स्त्री-तैल-मांसानि 253, 10.
 कण्डनी पेषणी जुष्टी 380, 3.
 कार्तिक्यां पुष्करे ज्ञातः 280, 10.
 कुशाः काशा यवा दूर्वाः 255, 12.
 गायत्रीं तु जपेन्नित्यम् 308, 8.
 गायत्र्या न परं जप्यम् 310, 12.
 गायत्र्या न परं ध्यानम् 310, 13.
 गोप्रदानसमं पुण्यम् 407, 11.
 गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य 261, 5.
 घृतं च सार्षपं तैलम् 283, 11.

चतुर्दश्यष्टमी दर्शः 253, 9.
 ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे 280, 12.
 तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्यात् 325, 3.
 तिथि-पर्वोत्सवाः सर्वे 398, 8.
 तीर्थाभावे तु कर्तव्यम् 287, 15.
 तुषाङ्गार-कपालानि 225, 11.
 दशजन्माघहा गङ्गा 280, 13.
 दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत 226, 6.
 देशं नाम कुलं विद्याम् 40 18.
 द्वौ हस्तौ युग्मतः कृत्वा 261, 4.
 न दोषः पक्वतैलेषु 283, 12.
 न पृच्छेद्गोत्र-चरणे 405, 4.
 न स तत्फलमाप्नोति 405, 19.
 नित्यं नैमित्तिकं चैव 287, 14.
 पञ्चसूना गृहस्थस्य 380, 2.
 पतन्त्याचामतो याश्च 245, 10.
 पूर्वमेव परीक्षेत 404, 17.
 पूर्वां सन्ध्यामुपासीनः 300, 16.
 प्रज्ञां यशश्च कीर्तिं च 300, 18.
 प्रतिग्रहाच्छुद्धयति जप्यहोमैः 196, 9.
 प्रतिग्रहा-ऽध्यापन-याजनानाम् 196, 7.
 प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाह्ने 223, 3.
 प्रत्यादित्यं न मेहेत 226, 5.
 प्राधीते शत-साहस्रम् 185, 18.
 प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे 181, 5.
 बल्वजाः पुण्डरीकाश्च 255, 13.
 माघ्यां ज्ञातः प्रयागे तु 280, 11.
 मासि मासि रजस्तस्याः 181, 6.

यत्र कचन नद्यां हि 361, 14.
 यदह्ना कुरुते पापम् 300, 13.
 यदुष्कृतं भवेदस्य 325, 2.
 यद्वाच्या कुरुते पापम् 300, 15.
 यशोऽस्मिन् प्रथते लोके 456, 12.
 यात्रायामीक्षितेनापि 237, 2.
 राजमार्ग-रमशानानि 225, 12.
 वर्जयेद् वृक्षमूलानि 225, 15.
 वर्धतामिति वैद्यस्तु 325, 6.
 वापी-कूप-तडागेषु 228, 3.
 विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः
 184, 17.
 विधूतपापास्ते यान्ति 300, 12.
 व्रते चैवोपवासे च 253, 12.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 404, 18.
 भ्रात्रे जन्मदिने चैव 257, 11.
 सततं प्रातरुत्थाय 147, 7.
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षाम् 407, 10.
 सन्ध्यामुपासते ये तु 300, 11.
 सममब्राह्मणे दानम् 185, 17.
 सहस्रपरमां देवीम् 308, 7.
 सन्तर्प्य धर्मराजानम् 361, 15.
 सुरां पिबति स व्यक्तम् 325, 4.
 सुरां पिबेति वक्तव्यम् 325, 4.
 सोऽतिथिः सर्वभूतानाम् 398, 9.
 स्नात्वा हुत्वा च शिष्येभ्यः 147, 8.
 स्वस्तीति ब्राह्मणो ब्रूयात् 325, 5.
 स्वाध्यायवान् धृतिमान् गोशरण्यः
 184, 19.

८८. याज्ञवल्क्यः—

अग्न्यगारे जलान्ते वा 307, 9.
 अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् 462, 13.
 अद्भिस्तु प्रकृतिस्थाभिः 236, 6.
 अनार्तश्चोत्सृजेद्यस्तु 301, 13.
 अन्तर्जानुः शुचौ देशे 234, 15.
 अन्यत्र कुलटा-षण्ड- 202, 10.
 अपि भ्राता सुतो वाऽर्घ्यः 447, 2.
 अप्रणोद्योऽतिथिः सायम् 397, 1.
 अश्लिङ्गानि जपेच्चैव 278, 14.
 अमेध्य-शव-शूद्रान्त्य- 155, 3.
 अयाचितादतं ग्राह्यम् 202, 9.
 आचान्तः पुनराचामेत् 241, 15.
 आहुतश्चाप्यधीयीत 151, 15.
 इष्टं स्यात् क्रतुभिस्तेन 447, 6.
 उदक्या सूतिभिः स्नायात् 278, 13.
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे 157, 17.
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा 1-8, 2.
 ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः 468, 17.
 कनिष्ठा-देशिन्यङ्गुष्ठ- 235, 9.
 कर्म स्मार्तं विवाहामौ 317, 7.
 कुर्यान्मूत्र-पुरीषे तु 222, 6.
 कुलानि जातीः श्रेणीश्च 446, 11.
 कुशाः शाकं पयो मत्स्याः 202, 7.
 कुशूल-कुम्भीधान्यो वा 341, 8.
 कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् 339, 14.
 476, 10.
 कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रम् 158, 4.
 कौशेय-नीलि-लवण- 484, 12.

- खरोष्ट्र-यान-हस्त्यश्व- 155, 8.
 गन्धलेपक्षयकरम् 226, 15.
 गायत्रीं शिरसा सार्धम् 292, 5.
 गुरुं त्रैवाप्युपासीत 151, 14.
 गृह्णन् प्रदातारमधो 203, 7.
 गृहीतशिश्नश्चेत्थाय 226, 14.
 गो-भृ-तिल-हिरण्यादि 177, 11.
 जपयज्ञप्रसिद्धचर्थम् 346, 6.
 जीवेद्वाऽपि शिलोञ्छेन 341, 9.
 तत्र दुर्गाणि कुर्वीत 464, 2.
 तालज्ञश्चाऽप्रयासेन 73, 2.
 तिलौदन-रस-क्षारान् 484, 9.
 तैः सार्धं चिन्तयेद्राज्यम् 463, 4.
 त्रिविक्तपूर्णपृथिवी- 350, 8.
 त्रैवर्षिकाधिकान्नो यः 169, 10.
 त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः 157, 16.
 दण्डनीत्यां च कुशलम् 465, 18.
 दातव्यं प्रत्यहं पात्रे 177, 9.
 दायकालाद्दत्ते वाऽपि 317, 8.
 दिवा सन्ध्यास्तु कर्णस्थ- 22, 5.
 दृष्टा दशगुणं पूर्वात् 199, 9.
 दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो त्रैद्यान् 468, 18.
 देशे ऽशुचान्वात्मनि च 155, 4.
 धर्मार्थ-कामान् स्वे काले 219, 13.
 धार्मिको ऽव्यसनश्चैव 462, 14.
 धावतः पृतिगन्धे च 155, 7.
 न भार्यादर्शने ऽभीयात् 425, 8.
 नमस्कारेण मन्त्रेण 481, 16.
 न राज्ञः प्रतिगृहीयात् 199, 7.
 न विद्यया केवलया 184, 13.
 नाऽदण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति 447, 2.
 नाऽन्वये सति सर्वस्वम् 189, 19.
 नापात्रे विदुषा किञ्चित् 177, 12.
 नैवेशिकानि च ततः 468, 19.
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्याम् 158, 1.
 पयो दधि च मद्यं च 484, 16.
 पशु-मण्डूक-नकुल- 158, 3.
 पांसुवर्षे दिशां दाहे 155, 6.
 पुण्यतीर्थे गवां गोष्ठे 307, 10.
 पुरोहितं प्रकुर्वीत 465, 17.
 प्रनापति-पितृ-ब्रह्म- 235, 10.
 प्रतिग्रहसमर्थो ऽपि 196, 3.
 प्रतिग्रहे सूनि-चक्रि- 199, 8.
 प्रतिग्रहवसंयुक्ताम् 292, 6.
 प्रधानं क्षत्रिये कर्म 339, 13. 452, 3.
 प्राक्सौमिकीः क्रियाः कुर्यात् 169, 14.
 प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन 234, 16.
 प्राणानायम्य सम्प्रोक्ष्य 291, 12.
 प्रायश्चित्ती भवंचैव 301, 14.
 फलोपल-क्षौम-सोम- 484, 8.
 ब्राह्मे मुहुर्ते उत्थाय 219, 12.
 भार्यारतः शुचिर्भृत्य- 481, 15.
 भास्करालोकनाम्नील- 445, 13.
 भुक्त्वा ऽऽर्द्रपाणीरम्भोऽन्तः 155, 5.
 भोगांश्च दद्याद्विप्रेभ्यो 466, 3.
 भोजयेद्याऽऽगतान् काले 395, 8.

- मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट- 445, 12.
 महोत्साहः स्थूललक्षः 462, 11.
 मांसं शय्यासनं धानाः 202, 8.
 मुखजा विप्रुषो मेध्याः 244, 11.
 मृच्चर्म-पुष्प-कुतुप-484, 11.
 यज्ञानां तपसां चैव 337, 10.
 यज्ञांश्चैव प्रकुर्वति 466, 2.
 यत्र वृत्तमिमे चोभे 184, 14.
 यं यं क्रतुमधीयीत 350, 7.
 याचितेनाऽपि दातव्यम् 177, 10.
 ये लोका दानशीलानाम् 196, 4.
 यो दण्डान् दण्डयेद्राजा 447, 5.
 रम्यं पशव्यमाजीव्यम् 464, 1.
 लाक्षा-लवण-मांसानि 488, 15.
 विद्या-तपोभ्यां हीनेन 203, 6.
 विनीतस्त्वथ वार्तायाम् 462, 16.
 विनीतः सत्त्वसम्पन्नः 462, 12.
 विषुवे शतसाहस्रम् 193, 2.
 वीणावादनतत्त्वज्ञः 78, 1.
 वृथा तूष्णोदकस्नानम् 287, 1.
 वृथा त्वश्रोत्रिये दानम् 287, 2.
 वेद एव द्विजातीनाम् 337, 11.
 वेदाथर्व-पुराणानि 348, 5.
 वैद्यवृत्त्याऽपि जीवन्नो 484, 14.
 व्रतमपीडयन् 445, 10.
 शतमिन्दुक्षये दानम् 193, 1.
 शखासव-मधूच्छिष्ट- 484, 10.
 शाकाद्रौषधि-पिण्याक- 484, 13.
 शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् 342, 10.
 485, 11.
 शुभ्येरन् स्त्री च शूद्रश्च 206, 8.
 शूद्रस्य द्विजशुभ्रूषा 342, 9.
 485, 10.
 दमश्रु चाऽऽस्यगतं दन्त-244, 12.
 श्रौत-स्मार्तक्रियाहेतोः 466, 1.
 श्व-क्रोष्टु-गर्दभोलूक- 155, 2.
 स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा 331, 5.
 सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षा 406, 13.
 सदान-मान-सत्कारैः 466, 4.
 सन्ध्या-गर्जित-निर्घात- 157, 18.
 सप्तत्रिंशदनध्यायान् 155, 9.
 समाप्य वेदं शुनिशम् 157, 19.
 सुमन्त्रिणः प्रकुर्वति 163, 3.
 स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यम् 129, 10.
 स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते 211, 14.
 स्वकुटुम्बाविरोधेन 189, 18.
 स्वधर्माच्चलितान् राजा 446, 12.
 स्वरन्ध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्याम् 462, 15.
 हितं चास्याऽऽचरोन्नित्यम् 151, 16.
 हृत्-कण्ठ-तालुगामिस्तु 236, 7.
 ८९* योगियाज्ञवल्क्यः—
 अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च 359, 11.
 अघमर्षणमुक्तेन 276 17.
 अतोऽन्यथा तु सव्येन 354, 18.
 अधमोत्तममध्यानाम् 272, 3.

* The quotations under this heading the author quotes as belonging to Yogiyājñavalkya; but after search they are found in the work named Brihat-Yogiyājñavalkya of which he does not make any mention.

अभि धौतवस्त्रस्य 265, 16.
 सामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत् 276, 14.
 चम्य प्रयतः पश्चात् 279, 12.
 चार्याश्चैव गन्धर्वान् 56, 313.
 अश्वैव प्रमीतांश्च 360, 1.
 मापोज्योतिरित्येतत् 292, 11.
 झुरं पृथ्व्याचार्य 303, 11.
 त्रयाडनलः सोमो 359, 15.
 तुषं योगपट्टं च 265, 17.
 भक्ते निश्चलः आसौ 223, 1.
 बोदकान्तं विधिवत् 272, 1.
 यत्रीं प्रणवं चान्ते 303, 12.
 वनाम-स्वधाकारैः 358, 13.
 अभिमन्त्रणं चैव 276, 26.
 देवाज्जाज्ञागान् 356, 15.
 द्वैष्टस्तर्पयेन्मन्त्रैः 356, 20.
 वन्न पीडयेद्वस्त्रम् 363, 16.
 गमेवाऽवगाहेत 279, 11.
 वा कृत्वा मृदं तां तु 272, 2.
 एवर्तनयोगात्तु 292, 12.
 पुं दर्भपाणिभ्याम् 346, 9.
 सिकाकृष्ट उच्छ्वासो 292, 16.
 स्तक्यभावाद्यस्तां तु 362, 13.
 जशाः पितरो यान्ति 363, 8.
 पीडयति यो विप्रः 363, 17.
 न्ति देहनिःस्त्रावम् 362, 14.
 प्राचांश्च सुपर्णीश्च 356, 17.
 कः कुम्भको रेच्यः 292, 15.
 ल्योरू मृदाऽज्जिश्च 263, 2.

प्रत्योङ्कारसमायुक्तः 292, 10.
 प्रदक्षिणं समावृन्त्य 346, 8.
 ब्रह्मचार्याहिताग्निश्च 308, 1.
 ब्रह्मणं तर्पयेत् पूर्वम् 356, 11.
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्यात् 272, 4.
 भूर्भुवःस्वर्महर्जनः 292, 9.
 मत्स्य-कच्छप-मण्डूकाः 271, 1.
 मातामहांश्च सततम् 357, 1.
 य एष विस्तृतप्रोक्तः 276, 13.
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् 306, 13.
 यदि स्याज्जीवत्पितृकः 359, 17.
 यद्युद्धृतं निषिञ्चेत्तु 354, 17.
 यावद्देवानृषींश्चैव 363, 15.
 येभ्यो वाऽपि पिता दद्यात् 359, 18.
 वनस्पतीनोपधींश्च 356, 18.
 वसन्ति चैव ते स्नानात् 271, 2.
 वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यान् 357, 12.
 वानप्रस्थो यतिश्चैव 308, 2.
 वेदान् छन्दांसि देवांश्च 356, 12.
 व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रम् 306, 14.
 सन्धौ सन्ध्यामुपासीत 260, 13.
 289, 7.
 सवर्णेभ्यो जलं देयम् 358, 12.
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च 356, 16.
 सव्यं जानुं ततोऽन्वाच्य 356, 19.
 संवत्सरं सावयवम् 356, 14.
 स्नात्वैवं वाससी धौते 263, 1.
 स्नानमन्तर्जले चैव 276, 15.
 स्नानाचरणमित्येतत् 276, 18.

स्वाध्यायं तु यथाशक्ति 346, 10.

९०. लिङ्गपुराणम्—

आद्ये कृते तु यो धर्मः 83, 1.
एवं कल्पास्त्वसङ्ख्याताः 94, 10.
कोटिकोटिसहस्राणि 94, 11.
तिष्ये मायामसूयां च 83, 4.
द्वापरे व्याकुलीभूतः 83, 2.
साधयन्ति नरास्तत्र 83, 5.
स्वशाखाध्ययनं विप्र 343, 16.

९१. बृह्मपुराणम्*—

तस्माद्वित्तं समासाद्य 178, 5.
दद्यात् सम्यग् द्विजातिभ्यः 178, 6.
नापि कीर्त्ये न धर्माय 178, 4.
यस्य वित्तं न दानाय 178, 3.

९२. वराहपुराणम्—

गोरक्षां कृषि-वाणिज्यम् 476, 18.
दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा 296, 13.
सायं मन्त्रवदाचम्य 296, 12.
स्वाध्यायं यजनं दानम् 476, 17.

९३. वसिष्ठः—

अतिश्रेष्ठं त्रिपुणं च 434, 15.
अदत्त्वा द्विज-देवेभ्यः 434, 13.
अधश्च तिसृभिः कार्यम् 272, 10.
अधीत्य शाखामात्मीयाम् 153, 5.
अपवित्रीकृतौ तौ तु 276, 9.

* Possibly this Purāṇa and the Agnipurāṇam are the same.

अवश्यं ब्राह्मणः 163, 6.

असूयकायाऽनृजवे 147, 3.
आपोहिष्ठेदमापश्च 275, 8.
उपस्थानं स्वकैर्मन्त्रैः 297, 4.
उभयोः पादयोः सप्त 229, 12.
ऋक्सामथर्ववेदोक्तान् 350, 13.
एकपूगं सुखारोग्यम् 434, 14.
एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते 229, 13.
एकस्मिन् सावनेत्वहि 193, 11.
किञ्चिद्देदमयं पात्रम् 185, 2.
कुरुक्षेत्रं गयां गङ्गाम् 274, 11.
क्षुते निष्ठीवने सुप्ते 240, 10.
जप्त्वा चैवं ततः कुर्यात् 350, 14.
तच्छाखं कर्म कुर्वीत 152, 11.
ततो ऽर्कमीक्ष्य चोद्गारम् 275, 10.
तथा हिरण्यवर्णाभिः 275, 9.
तदा दिनक्षयः प्रोक्तः 193, 12.
तस्मादग्रं च मूलं च 434, 18.
दक्षिणात्यागाच्च 175, 10.
दर्श-पूर्णमासाः 163, 6.
पञ्चस्वेतेषु चाऽऽचामेत् 240, 11.
पञ्चाऽपाने दशैकास्मिन् 229, 11.
पर्णमूले भवेद् व्याधिः 434, 16.
पात्राणामपि तत्पात्रम् 185, 3.
पारम्पर्यागतो येषाम् 152, 15.
प्रक्षाल्य सर्वकायं तु 272, 11.
प्राणायामांश्च कुर्वीत 276, 11.
ब्रह्महैव स विज्ञेयः 153, 2.
मृदैकया शिरः क्षाल्यम् 272, 9.

यः स्वशाखां परित्यज्य 152, 19.
 ये ते शतमिति द्वाभ्याम् 274, 10.
 यो ऽनेन विधिना स्नाति 276, 10.
 विद्याह वै ब्राह्मणमाजगाम 147, 1.
 शीर्णपर्णं वर्जयित्वा 434, 19.
 शीर्णपर्णं हरेदायुः 434, 17.
 स तीर्थफलमाप्नोति 276, 11.
 स शूद्रवद् बहिः कार्यः 152, 20.
 सुपूगं च सुपत्रं च 434, 12.
 स्नात्वा सङ्गृह्य वासोऽन्यत् 276, 8.
 स्वीया शाखोज्झिता येन 153, 1.

१४. वंशब्राह्मणम्—

धृतकौशिकः 10, 16.

१५. वाजसनेयिसंहिता—

याते ऽग्ने ज्याशया 114, 15.

१६. वामनपुराणम्—

अश्वत्थवृक्षं च समालभेत 322, 3.
 गुरुश्च शक्रः शनि-राहु-केतवः
 221, 3.

दूर्वा च सर्पिर्दधि सोदकुम्भम्
 321, 15.

नाभ्यङ्गमर्के न च भूमिपुत्रे 282, 2.

बुधे च योषित् परिवर्जनीया 282, 4.

ब्रह्मा मुरारिखिपुरान्तकारी 221,
 1.

मृत्तोमयं स्वस्तिकमक्षतांश्च 321,
 17.

धेतानि पुष्पाणि तथा शमीं च 322,
 1.

होमं च कृत्वा ऽऽलभनं शुभानाम्
 321, 13.

१७. वायवीयसंहिता—

(Śiva mahāpurāṇam Bk. V.)—

एवं प्रक्षीणपापस्य 59, 5.

कर्मातिशयमासाद्य 59, 4.

ज्ञान-ध्यानाभियुक्तस्य 59, 8.

प्रसादान् मुच्यते जन्तुः 59, 10.

भवेद्विषयवैराग्यम् 59, 6.

भावभुङ्क्षुपपन्नस्य 59, 7.

योगेन तु पराभक्तिः 59, 9.

१८. वायुपुराणम्—

ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 134, 2.

कलौ पञ्च न कुर्वीत 134, 3.

तथा मध्याह्नसन्ध्यायाम् 305,
 15.

१९. वार्तिकम्*—

नित्येषु शुद्धेः प्राधान्यात् 62, 5.

भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते 62, 6.

१००. विवस्वान्—

पश्चात्तच्छोधयेत्तीर्थम् 227, 5.

रत्निमात्राज्जलं त्यक्त्वा 227, 4.

१०१. विश्वरूपाचार्यः—

आम्ने फलार्थं इत्यादि 57, 4.

फलवस्त्वं समाचष्टे 57, 5.

* This work belongs to
 Bṛihadāraṇyakopaniṣadbhā-
 shyam.

१०२. विश्वामित्रः—

- अधमं वाचिकं जप्यम् ३०५, २.
 ईदृशस्य हि धर्मस्य ८३, ११.
 उत्तमं मानसं जप्यम् ३०५, १.
 जानातीत्यस्ति तत्रापि ८३, १२.
 धिया यदक्षरश्रेण्या ३०४, १०.
 यमार्याः क्रियमाणं तु ८३, ९.
 वाचिकस्यैकमेकं स्यात् ३०५, ३.
 शब्दार्थचिन्तनं भूयः ३०४, ११.
 स धर्मो यं विगर्हन्ते ८३, १०.
 महत्त्वं मानसः प्रोक्तः ३०५, ४.

१०३. त्रिष्णुधर्मोत्तमम्—

- अनो ज्ञयया तु मानुष्ये १५४, १०.
 अहो-रात्रं न भोक्तव्यम् ४३७, १. ४३७, १४. ४३८, ८.
 आरूढपतिते चैव १८८, १७.
 एते मृनासहस्राणाम् २००, ११.
 गुरोश्चाप्रीतिजनके १८८, १९.
 चण्डालो वाऽथ वा पापः ४१३, ४.
 तामसानां फलं भुङ्क्ते १८४, ७.
 ते तु पापसमाचाराः २००, १३.
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा २००, ४.
 दत्तानामिह दानानाम् १९२, १७.
 दशध्वजिसमा वेदया २००, २.
 दशसूनासहस्राणि २००, ३.
 दशसूनिसमश्चक्री २००, १.
 देश-कालभ्युपगतो ४१३, ५.
 पतनात् त्रायते यस्मात् १८५, ९.

- परस्वादेर्वृथादानम् १८८, १६.
 परिवारेषु यद्वत्तम् १८९, ४.
 पौर्णमासीषु सर्वासु १९२, १६.
 बाल्ये वा दासभावेन १८४, ९.
 ब्रह्मबन्धौ च यद्वत्तम् १८९, ३.
 मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यम् ४३७, ५.
 यजन्ते भृभुजां तेषाम् २००, ९.
 यस्योपयोगि यद्वत्तम् १९२, १.
 ये ऽर्चयन्ति सदा विष्णुम् २१६, ३.
 येषां न यज्ञपुरुषः २००, १२.
 येषां न विषये विप्राः २००, ८.
 येषां पापण्डसङ्कीर्णम् २००, १०.
 वर्णसङ्करभावेन १८४, ८.
 वेदविक्रयकं चैव १८९, १.
 वैशाखी कार्तिकी माघी १९२, १५.
 व्यर्थमत्रात्मणे दानम् १८८, १८.
 सर्वपापविनिर्मुक्तो २१६, ४.
 मास्त्रिकानां फलं भुङ्क्ते १८४, ११.
 सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर् १७८, ९.
 सीदते द्विजमुख्याय १७८, ८.
 स्त्रीभिर्जितेषु यद्वत्तम् १८९, २.
 १०४. त्रिष्णुपुराणम्—
 अकिञ्चनमसम्बन्धम् ३९८, १९.
 अगस्तिरभिर्धुडवानलश्च ४३३, १३.
 अमिराप्याययत्वन्नम् ४३३, ७.
 अज्ञातकुल-नामानम् ३९८, १७.
 अतिथिप्रणयार्थाय ३९३, ६.

अतिथिं चाऽऽगतं तत्र 440, 2.
 अनायासप्रदायीनि 434, 6. 439, 7.
 अनुज्ञातश्च भिक्षाक्षम् 152, 6.
 अन्तःप्राण्यवपन्नां च 227, 18.
 भन्ते पुनर्द्रवाशी तु 421, 16.
 भन्नं पुष्टिकरं चास्तु 433, 12.
 भन्नं बलाय मे भूमेः 433, 9.
 अन्यत्र सृतका-ऽऽशौच - 302, 2.
 अपीडया तयोः कामम् 220, 8.
 अभीष्टदेवतानां च 433, 6.
 अभुक्तवत्सु चैतेषु 414, 8.
 अभीयात्तन्मना भृत्वा 421, 13.
 आचम्य च ततो दद्यात् 364, 4.
 आदर्शाञ्जन-माङ्गल्य-320, 17.
 आत्रक्षस्तम्बपर्यन्तम् 361, 1.
 इत्युच्चार्य नरो दद्यात् 357, 3.
 इत्युच्चार्य स्वहस्तेन 434, 5.
 उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्याम् 301, 5.
 उपतिष्ठेत् तथा कुर्यात् 152, 2.
 उभे सन्ध्ये रविं भूष 152, 1.
 कूपेपूद्गततोयेन 285, 3.
 कृतपादादिशौचश्च 440, 7.
 क्षिपेत् पयोऽञ्जलींस्त्रीस्तु 361, 2.
 गच्छेदस्फुटितां शय्याम् 440, 8.
 गुरवे मातुलादीनाम् 359, 6.
 चतुर्दशो लोकगणो य एषः 386, 17.
 जगत्सवित्रे शुचये 364, 6.
 ततश्च ग्राह भगवान् 142, 11.
 ततः सुवासिनी-दुःखि-414, 6.

ततो गोदोहमात्रं वै 393, 5.
 तत्तृप्तये ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् 336, 11.
 तत्रापि श्वपचादिभ्यः 440, 1.
 तथर्षाणां यथान्यायम् 351, 4.
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया द्विजो-
 त्तमैः 125, 13.
 तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विच-
 क्षणैः 125, 11.
 तदेवाष्टगुणं पुंसाम् 440, 4.
 तस्मात्स्वशक्त्या राजेन्द्र 440, 5.
 तस्मादिदं भृतहिताय भूमौ 386, 15.
 तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विमृष्टम् 357, 1.
 तेनैवोक्तः पटेद्देदम् 152, 5.
 तेषामेव हि तीर्थेन 351, 2.
 त्रिरपः प्रीणनार्थाय 351, 3.
 त्वया तस्मात्समस्तानि 142, 4.
 त्वया तस्मान्महाभाग 142, 6.
 दत्तावकाशो नभसा 433, 8.
 दद्यात्पैत्रेण तीर्थेन 359, 4.
 दानं च दद्याच्छूद्रोऽपि 481, 11.
 दिनं नयेत्ततः सन्ध्याम् 439, 9.
 दिवातिथौ तु विमुखे 440, 3.
 दूरादावसथान्मूत्रम् 224, 14.
 देवतापारमार्थ्यं च 142, 8.
 देवा मनुष्याः पशवो वयांसि 386, 1.
 द्विजशुभ्रूपयैवैषः 480, 11.
 धर्ममप्यसुखोदकम् 220, 10.
 न च जन्तुमयीं शय्याम् 443, 10.
 नदी-नद-तडागेषु 185, 1.

- न प्रीतिर्वेदवादिषु 125, 12.
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे 156, 10.
 नमो विवस्वते ब्रह्मन् 364, 5.
 न साम-यजु-ऋग्वर्ग-83, 9.
 नाधिशालां न वै भमाम् 443, 9.
 निजाञ्जयति वै लोकान् 480, 12.
 नित्यं क्रियार्थं स्नायीत 285, 2.
 नैकवत्सः प्रवर्तेत 265, 11.
 नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपम् 224, 13.
 परित्यजेदर्थ-कामौ 220, 9.
 पितृणां प्रीणनार्थाय 351, 5.
 पित्र्यादिकं च वै सर्वम् 481, 12.
 पिपीलिकाः कीट-पतङ्ग-काद्याः
     386, 5.
 पुनः पाकमुपादाय 439, 19.
 पुराणसंहिताकर्ता 142, 7.
 पुलस्त्येन यदुक्तं ते 142, 12.
 पूजयेत् पूजिते तस्मिन् 440, 6.
 पूजयेदतिथिं सम्यक् 393, 13.
 प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयाघ्नम् 386, 7.
 प्रवृत्ते च निवृत्ते च 142, 9.
 प्राग्ब्रह्म पुरुषोऽभूयात् 421, 15.
 प्राच्यां दिशि शिरः शस्तम् 441, 8.
 प्राणापान-समानानाम् 433, 11.
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ताः
     386, 3.
 ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय 220, 6.
 * भवत्वेतत्परिणतम् 433, 10.
 भुवि भूतोपकाराय 387, 4.
 भूतानि सर्वाणि तथाऽन्नमेतत्
     386, 13.
 भोजयेत्संस्कृतान्नेन 414, 7.
 मत्प्रसादादसन्दिग्धा 142, 10.
 मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे 359, 5.
 मृतश्च गत्वा नरकम् 414, 9.
 यदा यदा सतां हानिः 125, 10.
 येषां न माता न पिता न बन्धुः
     386, 9.
 लवगास्तौ तथा मध्ये 421, 14.
 वर्णाभ्रमाचारवती 83, 8.
 बल्मीक-मूषकोत्खाताम् 227, 16.
 विबुध्य चिन्तयेद्धर्मम् 220, 7.
 विष्णुरत्ता तथैवास्त्रम् 434, 3.
 विष्णुः समस्तेन्द्रिय-देह-देहि- 433,
     17.
 वैरे महति महाक्यात् 142, 3.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
     156, 8.
 वैश्वदेवनिमित्तं वै 439, 20.
 व्रजन्ति ते दुरात्मानः 301, 6.
 व्रतानि चरता ग्राह्यो 152, 7.
 शिष्यो गुरोर्नरभ्रेष्ठ 152, 4.
 शुचिबस्त्रधरः स्नातो 351, 1.
 शौचावशिष्टां गेहाद्य 227, 17.
 सच्छास्त्रादिधिनोदेन 439, 8.
 सत्येन तेन मे भुक्तम् 434, 4.
 सत्येन तेनाघ्नमशेषमेतत् 434, 1.
 सदेव स्वपतः पुंसो 441, 9.
 सन्ततेर्न ममोच्छेदः 142, 5.

सर्वकालमुपस्थानम् 302, 1.
सुखं ममैतत्परिणामसम्भवम् 433,
15.

स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद् याते 852, 3.
स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु 433, 5.
स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात् 320, 46.
स्वाध्याय-गोत्र-चरणम् 405, 10.
हिरण्यगर्भवुद्ध्या तम् 405, 11.

१०५. विष्णुः—

अतिथिर्यस्य भद्राशो 403, 1.
अप्रस्ताच्छतकृत्वोऽपि 248, 6.
अनभ्यसूया च तथा 84, 13.
अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा 332, 18.
अरुणोदयवेलायाम् 280, 16.
अहिंसा गुरुशुभ्रूषा 84, 11.
आगःस्वपि तथाऽन्येषु 455, 1.
आनम्य प्रयतः पश्चात् 279, 9.
आत्मवत्त्वमलोभत्वम् 84, 12.
आदित्यादिग्रहाणां च 193, 7.
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं
किमद्य 220, 14.
उत्थायोत्थाय बोद्धव्यं
महद्भयम् 220, 16.
उदुत्यमिति मन्त्रेण 296, 9.
कण्टकि-क्षीरवृक्षोत्थम् 251, 11.
कनिष्ठाङ्गुलिवत् स्थूलम् 251, 12.
कराभ्यामञ्जलिं कृत्वा 296, 8.
क्षत्र-विद्-शूद्रजातीनाम् 251, 16.
क्षमा सत्यं दमः शौचम् 84, 10.

जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् 313, 9.
जान्वोरूर्ध्वं जले तिष्ठन् 241, 5.
ततः कृत्वा निवीतं तु 352, 4.
ततोऽप्यु निमग्नः 275, 13.
तत्र दानादिकं कुर्यात् 193, 9.
तद्विष्णोः परमं पदम् 275, 14.
तर्पयेत्तु यथाकामम् 353, 16.
तस्मात् सुकृतमादाय 403, 2.
तूष्णीमेव हि शूद्रस्य 271, 5.
दण्डं प्रकल्पयेद्वाजा 455, 2.
दत्तं वा दापितं वा अपि 220, 15.
दन्तभावनमुद्दिष्टम् 251, 13.
दिनक्षयो दिनच्छिद्रम् 193, 6.
देशे न चाऽशुचौ नाऽर्धे 443, 6.
द्वादशाङ्गुलकं विधे 251, 15.
न गजभ्रमकृते 442, 13.
न घटासिक्त-443, 1.
न चपल-443, 3.
न धान्य-443, 4.
न नम-442, 12.
न नारीमध्ये 443, 3.
न पञ्चदशकृते 442, 13.
न पलाशशयने 442, 12.
न भिक्षे 443, 1.
नमस्कारं प्रकुर्वीत 327, 10.
नवम्यां भानुवारे च 253, 7.
न विषुवदङ्गुले 443, 1.
न इमंज्ञान-443, 2.
नाऽऽकाशे 442, 12.

नाभिबुष्टे 443, 1.
 नापरीक्षितम् 146, 14.
 नार्द्रपादः स्वपेत् 442, 11.
 नार्द्रवंशे 442, 12.
 नावाप्नोति गृही लोकान् 216, 15.
 नोच्छिष्टो न दिवा 443, 5.
 नोत्तरापरा-442, 11.
 नोपतिष्ठति तद्वारि 353, 4.
 पितृगृहे तु या कन्या 131, 9.
 पुनर्वसु-बुधोपेता 280, 17.
 पुरुषमूकं वा 276, 1.
 प्रजापतेर्हविर्हुत्वा 382, 19.
 प्रतिपद्वर्ष-पञ्चमि 253, 6.
 प्राजापत्येन तीर्थेन 352, 5.
 बहुशुक्लेन्धने चाप्नौ 316, 15.
 बालाश्च तरुणा वृद्धाः 281, 15.
 बाले समानवयसि 334, 17.
 ब्रह्म-क्षत्र-विशां चैव 271, 4.
 भृगुहत्या पितुस्तस्याः 131, 10.
 139, 10.
 मन्दाग्निरामयावी च 316, 18.
 मरण-व्याधि-शोकानाम् 220, 17.
 माघे मास्युपसि स्नात्वा 281, 17.
 यत्राशुचि स्थलं वा स्यात् 353, 15.
 युञ्जते नमः 276, 1.
 यो ज्ञार्चिषि जुहोत्यभौ 316, 17.
 विज्ञेयः पुण्यकालो ज्यम् 193, 8.
 विधुमे लेलिहाने च 316, 16.
 सभासु चैव सर्वासु 327, 9.

सर्वं तन्निष्फलं याति 323, 10.
 सुसूक्ष्मं सूक्ष्मदन्तस्य
 सूर्यग्रहणतुल्या तु 280, 15.
 स्थले स्थित्वा जले यस्तु 353, 3.
 स्थूलं विषमदन्तस्य 251, 14.
 स्नातश्चार्द्रवासाः 276, 1.
 स्नात्वा माघे शुभे तीर्थे 281, 16.
 स्नानार्हो यो निमित्तेन 279, 8.
 स्रोतःसु विधिवत्स्नात्वा 280, 18.
 स्वाध्यायेनार्द्रहोत्रेण 216, 14.

१०६. वृद्धगार्ग्यः—

तदहर्नैव भुञ्जति 437, 2.
 मन्थ्याकाले यदा राहुः 137, 1.

१०७. वृद्धगौतमः—

चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रिंशत् 436, 7.
 चन्द्र-सूर्यग्रहे नादात् 437, 9.
 राहोर्धिसुक्तेन विज्ञाय 437, 10.
 सूर्यग्रहे तु नाश्रीयत् 136, 6.

१०८. वृद्धपण्डितः—

अनस्थि शतमंके तु 138, 9.
 अनेन विधिना वाजपि 138, 13.
 अवध्याः सर्व एवैते 138, 7.
 अस्थिमध्ये तु द्विगुणम् 132, 12.
 उपविष्टस्तु विष्णुत्रयम् 230, 9.
 उपोष्यैकाहमाध्यात् 138, 10.
 कायेन पद्भ्यां हस्ताभ्याम् 138,
 14.
 कृत्वा तु मानसं पापम् 138, 16.
 कृत्वाथ शौचं प्रक्षाल्य 234, 11.

कृत्वोपवीतं सध्यांसे 284, 13.
चतुर्गुणं कर्मकृते 188, 15.
जरायुजा-ऽण्डजाधैव 138, 6.
त्रिःज्ञानमुदके कृत्वा 188, 11.
निबद्धशिख-कच्छस्तु 284, 12.
निधयार्थं विबुद्धानाम् 138, 8.
त कुर्यादर्धशौचं तु 230, 10.

१०९. वृद्धमनुः—

अनिन्दन् भक्षयेन्नित्यम् 427, 15.
अभोज्यं तद्भवेदन्नम् 426, 4.
असत्तु विनियुञ्जीत 188, 12.
अस्पृश्यस्पर्शने चैव 288, 2.
आरोग्य-पुत्र-मित्रार्थी 288, 4.
औदुम्बराय दध्नाय 361, 8.
कृष्णाङ्गारचतुर्दश्याम् 361, 5.
दीपोत्सवचतुर्दश्याम् 361, 4.
धर्मार्थं नोपयुक्ते च 188, 14.
न पिबेन्न च भुञ्जीत 426, 1.
नैकहस्तेन च जलम् 426, 2.
पञ्च पासान् महामौनम् 427, 16.
पात्रभूतो ऽपि यो विप्रः 188, 11.
पिबतो यत्पतेत्तोयम् 426, 3.
पिबेद्यदि हि तन्मोहात् 426, 6.
पीतावशेषितं तोयम् 426, 5.
पीत्वा ऽऽपोशनमभीयात् 422, 12.
पौर्णमास्यां तथा दशौ 288, 5.
पार्याभृतक-दासेभ्यः 422, 13.
मृते जन्मनि सङ्क्रान्ती 288, 1.
धमाय धर्मराजाय 361, 6.

वृकोदराय चित्राय 361, 9.
धैवस्वताय कालाय 361, 7.
स गोहत्याकृतं पापम् 288, 1.
सङ्क्रान्त्यां भानुवारे च 288, 3.
सञ्चयं कुरुते यश्च 188, 13.

११०. वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

इष्टका-लोष्ट-पाषाणैः 254, 1.
मुक्त्वा चानामिकाङ्गुली 254, 2.

१११. वृद्धशशिष्ठः—

अनभिकस्तु यो विप्रः 382, 15.
एतद्विष्णुपदं नाम 192, 11.
कन्यायां मिथुने मीने 192, 12.
पस्तोदये विधोः पूर्वम् 436, 15.
महर्षे तु भवेदिन्द्रोः 435, 17.
चतुर्थे प्रहरे चेत्स्यात् 435, 20.
क्षय-कर्कटसङ्क्रान्ती 192, 8.
भुञ्जीतावर्तनात् पूर्वम् 435, 18.
रवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वम् 435, 19.
विषुवे च तुला-मेघौ 192, 9.
वृष-शुक्र-कुम्भेषु 192, 10.
षडशीतिमुखाः प्रोक्ताः 192, 13.
हुत्वा शाकलमन्त्रैश्च 382, 16.

११२. वृद्धशकुः—

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे 250, 8.
गङ्गा च यमुना धैव 250, 4.
तर्जम्बकुष्ठबीजेन 238, 7.
विःप्राभीवाद् वदम्बस्तु 250, 2.
नाभिसंस्पर्शनाभ्यामाः 250, 10.
नाभिं च हृदयं तद्वत् 238, 9.

नासत्य-दसौ प्रीयेते 250, 6.
 पादाभ्यां प्रीयते विष्णुः 250, 5.
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च 250, 3.
 मध्यमाङ्गुष्ठयोगेन 238, 8.
 मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य 250, 12.
 संस्पृशेद्य ततः शीर्षम् 238, 10.
 संस्पृष्टे हृदये चास्य 250, 11.
 स्कन्धयोः स्पर्शनादेव 250, 9.
 स्पृष्टे लोचनयुग्मे तु 250, 7.

११३. वैयासिकं योग-

भाष्यम्—

अवृत्तिकम् 43, 1.
 कादानित्क-42, 10.
 तत्र क्षिप्र-43, 2.
 तत्र प्रतिक्षणम् 42, 8.
 निद्रा तन्द्रा 42, 10.
 यम-नियमाद्यष्टाङ्ग-42, 11.
 यस्त्वेकामे 43, 5.
 विशिप्ते ऽपि 43, 2.
 विपक्ष-43, 4.

११४. व्याघ्रपादः—

आ मृत्योश्चाचरन् शौचम् 233, 9.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 352, 10.
 एवं यो ब्राह्मणो नित्यम् 249, 15.
 गङ्गातोयेन कृत्स्नेन 233, 8.
 प्रातःस्नायी भवेन्नित्यम् 269, 12.
 ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्तम् 249, 16.
 मृज्जलाभ्यां स्मृतं वाद्यम् 233, 7.
 शौचं तु द्विविधं प्रोक्तम् 233, 6.

समूहो नरकं याति 352, 11.

११५. व्यासः—

अक्षरद्वयमभ्यस्तम् 178, 16.
 अतिदूरागतः भ्रान्तः 397, 3.
 अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च 411, 16.
 अनध्यायेष्वधीतं यत् 154, 15.
 अनन्तं दुहितुर्दानम् 186, 12.
 अनुत्सृष्टेषु न स्नायात् 285, 15.
 अपां द्वादशगण्डुषैः 253, 17.
 अपि वा जातिमात्रेभ्यः 197, 9.
 अपुत्राय ददाम्येतत् 362, 5.
 अभिवाद्य ततो विप्रम् 306, 11.
 अमुक्तयोरस्तगयोः 435, 14.
 अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् 351, 9.
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च 259, 2.
 अलाभे दन्तकाष्ठानाम् 253, 16.
 आत्मीयेष्वपि न स्नायात् 286, 1.
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् 296, 3.
 आपोहिष्ठेत्यृचैः कुर्यात् 293, 3.
 आवाहन-स्वधाकार-388, 13.
 उदितं तं विजानीयात् 314, 14.
 उपास्ते सन्धिबेलायाम् 289, 4.
 उषःकाले तु सम्प्राप्ते 258, 9.
 ऋषीणामृषिता नित्यम् 259, 1.
 एकमप्याशयेन्नित्यम् 188, 17.
 एकैकमञ्जलिं देवाः 351, 8.
 एतेष्वेवावसक्तस्तु 306, 10.
 एवमादिषु तीर्थेषु 195, 4.
 कराभ्यां त्रायमादाय 296, 1.

- तस्तस्या निष्कृतिं कर्तुम् 333, 11.
 काले त्वनुदितं प्राहुः 313, 19.
 कुटुम्बं पीडयित्वाऽपि 190, 8.
 कुटुम्बार्थे तु सङ्गृह्यात् 197, 18.
 कुरुक्षेत्रे गयातीर्थे 195, 3.
 कृतापसव्यः स्वधया 379, 4.
 कोटिजात्येन राजेन्द्र 310, 10.
 क्रत्वर्थमात्मने चैव 198, 1.
 क्षीरिणो वृक्ष-गुल्मादीन् 251, 9.
 ख्याता तीर्थे शतगुणा 298, 4.
 गङ्गाद्वारे प्रयागे च 195, 1.
 गङ्गापुत्राय भीष्माय 362, 4.
 गतप्रत्यागतं यच्च 286, 3.
 गायत्री नाम पूर्वाह्णे 289, 11.
 गायत्री प्रोच्यते तस्मात् 289, 14.
 गृहे त्वेकगुणा सन्ध्या 293, 1.
 गेहेऽपि शस्यते स्नानम् 288, 11.
 ग्रहकाले च नाभ्रीयात् 435, 12.
 जगतः प्रसवित्री वा 289, 16.
 तपकाले न भाषेत 306, 9.
 नायात्मजेषु यद्वसम् 186, 10.
 नुहुयात् सर्पिषाभ्यक्तम् 381, 12.
 तत्पापं प्रणुदत्याहुः 310, 6.
 तत्राप्यशक्तः करणे 318, 11.
 तथा प्रभातसमये 314, 1.
 तदिदं देहि देहीति 178, 17.
 तपः स्वधर्मवर्तित्वम् 120, 7.
 मात् सर्वप्रयत्नेन 337, 8.
 स्मिन्नाचमनं कुर्यात् 431, 13.
 तस्य नायं न च परो 413, 15.
 तामेव सन्ध्यां तस्मात् 289, 5.
 तिक्तं कषायं कटुकम् 251, 8.
 तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च 263, 18.
 तैरेवास्मैर्बलिं दद्यात् 379, 3.
 दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य 251, 7.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 388, 16.
 दध्यक्तं पयसाक्तं वा 331, 13.
 दशकृत्वः प्रजप्ता सा 310, 5.
 दातव्यं भिक्षवे चाक्षम् 190, 9.
 दीयमानं रुदत्यन्नम् 395, 18.
 द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् 197, 8.
 धनलाभे प्रवृत्तस्तु 199, 5.
 न चासमाहितमनाः 306, 4.
 नथा यच्च परिभ्रष्टम् 286, 2.
 न पदा पादमाक्रम्य 306, 7.
 न भिक्षां प्रतिपद्येत 290, 16.
 न भुक्त्वा ऽलङ्कृतो योगी 270, 3.
 न वृथावारिममानाम् 270, 15.
 नष्टशौचे व्रतभ्रष्टे 395, 17.
 न सङ्गमन्नं च हसम् 306, 8.
 नाद्यात्सूर्यग्रहात् पूर्वम् 435, 11.
 नान्तर्वासो विना जातु 263, 5.
 नान्यतो ज्ञायते धर्मः 337, 7.
 नापाश्रितो न जल्पन् 306, 2.
 नित्यभ्राष्ट्रे त्यजेदेतान् 388, 15.
 नित्यभ्राष्ट्रे ऽर्घ्य-गन्धाद्यैः 388, 11.
 नोत्तरीयमधः कुर्यात् 263, 4.
 न्यस्य पात्रं तु भुञ्जीत 417, 6.

- पञ्चयज्ञास्तु यो मोहात् 413, 14.
 पञ्चाङ्गो भोजनं कुर्यात् 415, 11.
 पलाश-पद्मपत्रेषु 416, 9.
 पितामही पितृव्यस्त्री 332, 10.
 पितुः शतगुणं दानम् 186, 11.
 पूर्वजः स्नातकर्थास्विक 332, 8.
 प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च 251, 6.
 प्रणव-व्याहृतियुताम् 303, 9.
 प्रणवेन तु संयुक्तम् 293, 4.
 प्रतिग्रहनिमित्तं च 154, 16.
 प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् 199, 2.
 प्रतिग्रहादन्नदोषात् 239, 13.
 प्राणैरपि प्रियान् पुत्रान् 333, 10.
 प्रातःस्नानेन पापानि 259, 3.
 बहिःसन्ध्या दशगुणा 298, 3.
 ब्रह्मचर्यादिनियमो 388, 14.
 ब्रह्मचारि-यतीनां च 416, 10.
 भृत्य-पुत्र-कलत्रार्थी 355, 12.
 मकरे चादृष्टासे च 195, 2.
 मन्त्रपूतं जले स्नानम् 270, 14.
 मातामहो मातुलश्च 332, 7.
 माता-पित्रोश्च यद्वत् 186, 9.
 मातृप्यसा मातुलानी 332, 9.
 मासान् दृष्टोदरस्थं वा 333, 8.
 मुक्ते क्षाणि मुञ्जीत 435, 13.
 यतिश्च ब्रह्मचारी च 411, 15.
 वशुपुष्टस्यमाचान्तो 431, 14.
 यः पूज्यते अतिथिः सम्यक् 397, 4.
 रजसमो-भोज्यातान् 293, 6.
 रविर्यावन्न दृश्येत 314, 2.
 राश्यास्तु षोडशो भागे 313, 18.
 रेखामात्रस्तु दृश्येत 314, 3.
 लक्षजाप्येन च तथा 310, 9.
 वसन्ति सर्वतीर्थानि 263, 16.
 वाङ्-मनः-कायजान् दोषान् 293, 7.
 विप्रुषां पादसंस्पर्शः 417, 8.
 विप्रुषो ऽष्टौ क्षिपेदूर्ध्वम् 293, 5.
 वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेत् 199, 4.
 वेदनाविविधैर्दुःखैः 333, 9.
 वैद्यान्नपादगोत्राय 362, 3.
 वैश्वदेवं प्रकुर्यात् 379, 1.
 शतजप्ता तु सा देवी 310, 7.
 शतसाहस्रिका नयाम् 298, 2.
 शीतास्वप्न निषिध्योणाः
 288, 10.
 शुक्लाष्टम्यां तु माघस्य 362, 1.
 शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यम् 417, 7.
 भाजे कर्तुर्निषेधोऽयम् 253, 15.
 भाजे यज्ञे च नियमात् 253, 14.
 भीतं कर्तुं न चेच्छक्तः 318, 10.
 स देवांश्च पितृभ्यश्च 431, 12.
 सप्तम्यां रत्रिवारे च 355, 11.
 सर्वान् पितृगणान् सम्यक् 388, 1.
 सरस्वती च सायाह्ने 289, 12.
 सविनृत्योतनात् सैव 289, 15.
 सहस्रजप्ता सा देवी 310, 8.
 संवत्सरकृतं पापम् 362, 2.
 संस्कृताद्यैर्हि विविधैः 379, 2.

मुखेन भुङ्क्ते विप्रो हि 417, 9.
 तोऽहमस्मीत्युपासीत 290, 17.
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् 199, 3.
 ज्ञानं मध्यन्दिने कुर्यात् 270, 7.
 ज्ञानं सद्यः प्रकुर्वीत 431, 15.
 ज्ञायाम्नीषु शुद्धासु 258, 10.
 हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषम् 431, 11.
 हस्तौ पादौ तथैवास्यम् 415, 12.

११६. व्याससूत्राणि—

अत एव च नित्यत्वम् 113, 13.
 अत एव चामी— 58, 17.
 अथातो 33, 7.
 अभिमानिव्यपदेशस्तु 52, 10.
 आसीनः 44, 7.
 परामर्शं जैमिनिः 56, 9.
 यत्रैकाग्रता 41, 12.
 विपर्ययेण तु 96, 16.
 विहितत्वाच्च 60, 10.
 सर्वापेक्षा च 59, 1.

११७. शङ्ख-लिखितौ—

अङ्गुष्ठमूलस्य 235, 14.
 अन्यथा विप्रवः 477, 15.
 आहारं मैथुनं निद्राम् 194, 4.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 352, 1.
 कनिष्ठा-तलयोः 235, 16.
 कर्मचाध्यापनं चैव 194, 5.
 गा रक्षेत् 477, 11.
 तास्वपीतासु 477, 11.
 न तिष्ठत्सु 477, 11.

न तीर्थे 477, 13.
 न स्वयम् 477, 12.
 पूर्वैणाङ्गुलिपर्वणि 235, 17.
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोः 235, 15.
 बाल-वृद्ध-रोगार्तानाम् 477, 14.
 शनैरार्द्रशाखया 477, 12.

११८. शङ्खः—

आङ्गिः समुद्रताभिस्तु 236, 2.
 अयातयामान्येतानि 256, 8.
 अज्ञातश्च पुमाच्चाहो 268, 14.
 आदिस्था वसवो रुद्राः 315, 3.
 आपः पुण्याः पवित्राश्च 275, 4.
 कुशवृक्षां समासीनः 303, 5.
 कुशाभावे द्विजश्रेष्ठः 255, 9.
 क्रियाज्ञानं प्रवक्ष्यामि 284, 8.
 क्रियाज्ञानं समुद्दिष्टम् 269, 6.
 गवां गोष्ठे दशगुणम् 307, 13.
 गृहे स्वेकगुणं जप्यम् 307, 12.
 चण्डाल-शव-यूपांश्च 268, 16.
 जप्तुकामः पवित्राणि 269, 3.
 जले निमग्नस्तून्मज्ज्य 284, 8.
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टम् 269, 2.
 तयोस्तु वारुणं मुखवम् 268, 7.
 तर्पणादीनि कर्माणि 255, 10.
 तीर्थमावाहयिष्यामि 275, 1.
 284, 12.
 तीर्थस्वाऽऽवाहनं कुर्यात् 284, 9.
 दन्तवदन्तलभेषु 243, 13.
 दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः 226, 7.

न प्रतिगृहीयात् 426, 19.
 नाधिकं दद्यात् 426, 19.
 नानियुक्तो ऽध्यासनस्थः 426, 18.
 नोदकुम्भहस्तो 329, 10.
 पुण्यज्ञानादिकं यत् 269, 1.
 प्रपद्ये वरुणं देवम् 274, 13.
 284, 10.
 प्रातःस्नानं तदर्थं तु 268, 15.
 प्रातःसन्ध्यां सनक्षत्राम् 297, 16.
 मण्डलान्युपजीवन्ति 415, 4.
 मलापकर्षणं नाम 269, 5.
 मलापकर्षणार्थाय 269, 6.
 मृद्भिरद्भिश्च कर्तव्यम् 284, 7.
 याचितं देहि मे तीर्थम् 274, 14.
 284, 11.
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् 275, 3.
 बह्विना न च तप्ताभिः 236, 3.
 शमयन्त्याशु मे पापम् 275, 5.
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया 286, 12.
 सरःसु देवखातेषु 269, 7.
 सहस्र-शत-कोटीनाम् 307, 15.
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् 297, 17.
 सान्निध्यमस्मिस्तोये च 275, 2.
 284, 13.
 सिद्धक्षेत्रेषु तीर्थेषु 307, 14.
 स्नातस्य बह्विप्तेन 286, 11.
 स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तम् 268, 6.
 स्नानं समाचरेद्यस्तु 269, 4.
 स्नानार्हस्तु यदा स्नाति 268, 17.

११९ शातातपः—

अध्यासनोपविष्टस्तु 426, 21.
 अनृतं मद्यगन्धं च 298, 6.
 अन्यैरपि कृते कूपे 286, 5.
 अभिवाद्य द्विजो मोहात् 330, 14.
 अभिवाद्य द्विजः शूद्रम् 327, 6.
 अभिवाद्यो नमस्कार्यः 327, 2.
 भयनादौ सदा देयम् 192, 3.
 अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः 317, 16.
 अशून्यं तु करं कुर्यात् 256, 14.
 आचम्य पात्रमुद्धृत्य 431, 15.
 आर्द्रमलकमात्रास्तु 232, 3.
 उदक्यां सूतिकां नारीम् 330, 13.
 उद्धृत्य वामहस्तेन 426, 11.
 एका लिङ्गे करे सव्ये 228, 17.
 कर्दमाखूत्करालेपात् 271, 10.
 कृतशौचावशेषाद्य 271, 11.
 चित्ते विभावयेत्तस्मिन् 405, 8.
 जपे होमे च दाने च 256, 13.
 शान्तिभैष्ठ्यं समाप्नोति 433, 3.
 ज्ञान-कर्म-गुणोपेताः 327, 5.
 तत्र स्नात्वा च पीत्वा च 286, 6.
 तथैवाहुतयः सर्वाः 232, 4.
 तानि नित्यं ददात्यर्कः 192, 6.
 ताम्बूले चक्षुदण्डे च 244, 2.
 तिर्यग्योनिशतं गत्वा 179, 10.
 दन्तलमे फले मूले 244, 7.
 न गोमूत्र-पुरीषे तु 271, 13.
 नष्टं देवलको दत्तम् 188, 5.

नाभिवाद्यास्तु विप्रेण 327, 4.
 नावाप्नोति गृही लोकान् 404, 7.
 पाणि मूर्ध्नि समाधाय 433, 2.
 पुनरिति वृषलस्यास्रम् 298, 7.
 बहूनां पश्यतां सोऽश्वः 426, 22.
 ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैस्तु 327, 7.
 ब्राह्मणानां शतं सम्यक् 327, 3.
 भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत 433, 1.
 भोजने चैव दाने च 187, 2.
 मा ददस्वेति यो ब्रूयात् 179, 9.
 मुख्यान् प्राणान् समालभ्य
 432, 16.

मृत्रशौचं समाख्यातम् 228, 18.
 मृत्तिकाभक्षणं चैव 428, 2.
 मृत्तिकां गोमयं वापि 271, 12.
 यच्च वाणिजके दत्तम् 188, 6.
 रक्ता गौरा तथा श्वेता 271, 9.
 लौकिके वैदिके वापि 379, 18.
 वैश्वदेवस्तु कर्तव्यः 379, 19.
 शूचिदेशास्तु सङ्ख्याः 271, 8.
 श्रौतं यत्तत्स्वयं कुर्यात् 317, 15.
 षडशीतिमुखे चैव 192, 4.
 सक्रान्तौ यानि दत्तानि 192, 5.
 सप्तिकृष्टमधीयानम् 187, 1.
 सुरापानेन तत्तुल्यम् 426, 12.
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण 404, 6.
 हस्तदत्तानि चाक्षानि 428, 7.

१२०. शिवधर्मः—

नस्माच्छिभागं वित्तस्य 190, 4.

भागद्वयं तु धर्मार्थम् 190, 5.

१२१. शैवपुराणम्—

तोषयेत्तं प्रयत्नेन 377, 7.
 प्रियाणि चात्मनो यानि 377, 6.
 भोगो मोक्षश्च सिद्धिश्च 377, 4.
 यो गुरुः स शिवः प्रोक्तः 377, 1.
 वस्त्राभरण-माल्यानि 377, 5.
 शिव-विद्या-गुरूणां च 377, 2.
 शिवे मन्त्रे गुरौ यस्य 377, 3.

१२२. शैवागमः—

अत्यन्तरोगयुक्ताङ्ग- 139, 14.
 गुर्वभि-देवकृत्येषु 139, 15.

१२३. शौनकः—

अग्निर्विष्णुः प्रजापतिः 354, 3.
 अप्रमथं चरन्तीनाम् 273, 9.
 अपापमपकिन्विषम् 273, 16.
 अपामार्गं त्वमस्माकम् 274, 1.
 अभावे व्रीहि-यवयोः 315, 20.
 अग्न्यप्रत्नमनिर्वेदो 305, 9.
 आज्यं हव्यमनादेशो 316, 4.
 इन्द्रः शुद्ध इत्यृचापः 274, 6.
 एकदेशो पृथक्कुर्यात् 272, 7.
 कनिष्ठाज्जामिकाङ्गुष्ठैः 418, 20.
 काण्डान् काण्डादिति 273, 14.
 कृतमोदनसक्त्वादि 315, 17.
 कृत्वोत्तानी करौ प्रातः 305, 6.
 गायत्र्या आदित्यो 272, 14.
 ग्रामे मनसाऽधीयीत 347, 15.
 जिह्वैव प्रसेदन्नम् 418, 12.

ततः सम्मार्जनं कुर्यात् 273, 5.
 ततो यत इन्द्रः 273, 1.
 तत्र गायेत सामानि 274, 7.
 तदभावे यवाग्वा वा 316, 1.
 तर्जनी-मध्यमाङ्गुष्ठ-418, 18.
 तर्जनीं तु बहिः कृत्वा 418, 21.
 तासामृषभपत्नीनाम् 273, 10.
 त्वं मे रोगांश्च शोकांश्च 273, 11.
 नानध्यायो ऽस्ति वेदानाम् 158, 20.
 नित्ये जपे च काम्ये च 158, 19.
 पवित्रपाणिः कृत्वा तु 346, 14.
 पुनश्च गोमयेनैव 273, 8.
 प्रयतो मृदमादाय 272, 6.
 प्राग्वोदग्वा 347, 4.
 प्राणायामैर्दग्धदोषाः 346, 12.
 प्रोषिते तु यदा पत्नी 315, 14.
 मध्यमा-ऽनामिकाङ्गुष्ठैः 418, 19.
 मध्ये स्कन्ध-कराभ्यां तु 305, 7.
 मनसाऽधीयीत 347, 16.
 मनःसन्तोषणं शौचम् 305, 8.
 मन्त्रस्य देवतायास्तु 316, 5.
 यथाविध्यप आचम्य 316, 13.
 यथोक्तवस्त्वसम्प्राप्तौ 316, 2.
 ववानामिव गोधूमाः 316, 3.
 ग्रीवादि चाकृतं प्रोक्तम् 315, 18.
 शिवेन मे जपित्वेदम् 274, 8.
 समाने सर्वहस्तेन 418, 22.
 स्नात्वाऽऽश्वान्तो वारिमध्ये 260, 16.

स्वाहान्ताः प्रणवाणाश्च 418, 11.
 स्वाहेत्यथाऽपामार्गेण 274, 2.
 हविष्येषु यवा मुख्याः 315, 19.
 होमकाले यदि प्राप्ता 315, 15.

१२४. भुतिः—

अग्निः शुचिब्रततमः 66, 12.
 अत्रिरददादौर्वाय 11, 5.
 अथ सावित्रीम् 345, 14.
 अथ ह याज्ञवल्क्यस्य 11, 6.
 अथेतरेषां पशूनाम् 52, 6.
 अभ्यापिता ये 75, 3.
 अध्वर्युर्गृहपतिम् 219, 4.
 अन्तः प्रविष्टः 214, 10.
 अन्यैः शतहुताद्धोमात् 312, 1.
 अष्टवर्षं ब्राह्मणम् 148, 1.
 आग्नेयमष्टाकपालम् 449, 18.
 इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः 209, 6.
 इमं मे वरुण- 298, 18.
 उत्तमं नाकमधिरोहति 350, 1.
 ऋषयो वा इन्द्रम् 11, 3.
 एकं सद्भिप्राः 209, 8.
 एतया निषादस्थपतिम् 49, 5.
 एते सर्वे 14, 5.
 कदाचनस्तरीरसि 299, 5.
 कामस्तदपे 103, 13.
 स्वादिरं वीर्यकामस्य 60, 5.
 ग्रामे मनसाऽधीयीत 345, 17.
 ग्रीष्मे राजन्यः 162, 4.
 ग्रीष्मो वै राजन्यस्य 162, 4.

वेदीदं सर्वम् 99, 4.
 यैव तान् 75, 6.
 यदिदमाहुरमुम् 210, 11.
 तमध्यापयति 148, 1.
 तस्य वा एतस्य 349, 15.
 यथायथोपासते 210, 14.
 वसिष्ठः 11, 4.
 तान्तं लोकम् 350, 4.
 त्रीनेव प्रायुङ्क्त 345, 12.
 क्षिणत उपवीय 345, 2.
 क्षिणोत्तरौ पाणी 345, 9.
 र्भाणां महदुपस्तीर्य 345, 6.
 शार्पवित्रेण 393, 16.
 इत्यमर्जयन् ब्राह्मणः 171, 2. 195, 7.
 नमो ब्रह्मणे इति 346, 4.
 न विज्ञातम् 52, 75.
 न विदुःश्वस्तनम् 52, 7.
 शूना यजेत 393, 19.
 शूत्रैः शतहुताद्धोमात् 312, 3.
 राजापरिर्यज्ञानसृजत 161, 6.
 ब्रह्मणः सायुज्यम् 350, 5.
 ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः 344, 9.
 ब्राह्मणो 46, 7.
 भूयांसं चाक्षय्यम् 350, 4.
 मध्यन्दिने 346, 2.
 मयि वर्चो बलम् 56, 3.
 य एवं विद्वान् मेघे 349, 5.
 यत् पितृभ्यः 337, 7.
 यच्चिराचामति 346, 18.

यथैव ते 75, 5.
 यदि ब्राह्मणो यजेत 450, 1.
 यदि राजन्यः 450, 2.
 यदि वैश्यः 450, 3.
 यदेकस्मिन्यूपे 91, 5.
 यद्वाह्मणेभ्यो ऽन्नम् 391, 21. 40, 4.
 यन्नैकां रशनाम् 91, 6.
 यवागुं च 218, 18.
 यवाग्वाग्निहोत्रम् 218, 18.
 यस्य गृहान् 166, 3.
 यस्य पिता पितामहो वा 165, 16.
 यत् प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति 296, 15.
 यावज्जीवमग्निहोत्रम् 118, 10.
 165, 6.
 यावज्जीवं दर्श-पौर्णमासाभ्याम्
 165, 7.
 राजानमभिषेचयेत् 451, 8.
 राजा राजसूयेन 46, 7.
 वसन्ते ब्राह्मणः 162, 2.
 वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा 165, 8.
 395, 1.
 वसन्तो वै 162, 2.
 विप्रा वाचा 75, 4.
 विश्वजिता यजेत 148, 16.
 वैश्यो 46, 8.
 शरदि वैश्यः 162, 6.
 शरद् वैश्यस्य 162, 6.
 शिष्यैः शतहुताद्धोमात् 312, 2.
 द्येनेनाभिचरन् 68, 17.
 सधिवानन्दरूपम् 99, 3.

स होवाच 10, 10.
 सावित्रीं प्रणवम् 39, 12.
 सुपर्णं विप्राः 209, 3.
 स्कन्धे जुहोति 60, 15.
 स्व एवैनमृतावाधाय पशु-162, 7.
 स्व एवैनमृतावाधाय ब्रह्म-162, 3.
 हस्ताशौच आह्वेय- 345, 19.
 हिरण्यगर्भः समवर्ततामे 105, 12.
 १२५. श्वेताश्वतरोपनिषद्—
 अपाणि-पादो 104, 14.
 एको देवः 208, 16.
 कर्माध्यक्षः 208, 18.
 कामः सङ्कल्पो 103, 17.
 तस्यैते कथिता ह्यर्थाः 74, 19.
 376, 16.
 ते ध्यानयोगानुगताः 78, 9.
 न तस्य कार्यं करणं च 102, 11.
 104, 8.
 परास्य शक्तिः 104, 10.
 मनोनुकूले 41, 8.
 मायां तु प्रकृतिम् 98, 3.
 यस्य देवे परा भक्तिः 74, 18. 376, 15.
 समे शुचौ 41, 6.
 १२६. षट्त्रिंशन्मतम्—
 आचान्तः पुनराचामेत् 241, 12.
 आपः स्वभावतो मेध्याः 287, 7.
 ताम्बूले चैव सोमे च 244, 4.
 तेन सन्तः प्रशंसन्ति 247, 8.
 त्वग्निः पञ्चैर्मूल-पुष्पैः 244, 6.

दन्तलमस्य संस्पर्शे 244, 5.
 सुगन्धिभिस्तथा द्रव्यैः 244, 7.
 होमे भोजनकाले च 241, 11.
 १२७. सत्यव्रतः—
 अपसव्यं ततः कृत्वा 356, 8.
 ऊर्ध्वपुण्ड्रो मृदा शुभ्रो 268, 1.
 कृतोपवीती देवेभ्यो 356, 6.
 ततो मातामहानां च 359, 2.
 दर्भपाणिस्तु विधिना 356, 9.
 पितृभ्यः प्रत्यहं दद्यात् 359, 1.
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्षया 356, 7.
 स चण्डालोऽपि पूतात्मा 268, 2.
 १२८. सङ्ग्रहकारः—
 अबुद्धिपूर्वकस्पर्शे 278, 4.
 त्रयाणां बुद्धिपूर्वं तु 278, 5.
 १२९. संवर्तः—
 उत्पत्ति-प्रलयौ चैव 186, 1.
 ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तम् 278, 2.
 क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः 186, 5.
 तत्स्पष्टिनं स्पृशेद्यस्तु 278, 1.
 पुत्रमांसं वरं भोक्तुम् 199, 13.
 राजप्रतिग्रहो घोरो 199, 12.
 लोकवार्तादिकं श्रुत्वा 306, 16.
 वेत्ति विद्यामविद्यां च 186, 2.
 शूद्रे समगुणं दानम् 186, 4.
 सङ्ख्यां विना च यज्जपन् 306, 17.
 १३०. साङ्ख्यायनः—
 यथेकवत्सो 222, 17.

१३१. सुमन्तुः—

अभिशास्त-पतित-175, 4.

भूययाजकः सर्व-175, 4.

१३२. स्कन्दपुराणम्—

अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो 194, 10.

आचार्यनिन्दाश्रवणम् 131, 1.

इत्यालोचनमर्थज्ञाः 120, 15.

एक एव शिवः साक्षात् 107, 8.

एकेन तिष्ठताऽधस्तात् 178, 4.

कोऽहं मोक्षः कथं केन 120, 14.

गुरोरनिष्टाचरणम् 130, 16.

गुरोरभावे तत्पुत्रम् 185, 13.

गुरोश्च सेवाऽकरणम् 130, 17.

ततोऽन्येषां च विप्राणाम् 185, 12.

*तथा विष्णुश्च रुद्रश्च 95, 13.

तदा दिवा न कर्तव्यम् 437, 19.

तद्दानातिक्रमे दानम् 185, 15.

*त्रिशतैः पट्टिभिः कल्पैः 95, 10.

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 361, 11.

दद्याद्विमानेन क्षुराङ्गनाभिः 191, 14.

दान-याचकयोर्भेदः 179, 5.

दीयमानं तु यो मोहात् 179, 6.

देवतीर्थेन देवत्वात् 361, 12.

देवार्चनरतो विप्रः 188, 8.

देहीत्येवं ब्रुवन्नर्थी 179, 2.

* The quotations under स्कन्दपुराणम् marked with stars appear in the Sūta Samhitā, Part I., Chap. VIII.

न स पापेन लिप्येत 197, 2.

निवारयति पापात्मा 179, 7.

पूर्वं निशीथाद् ग्रहणम् 437, 18.

पौत्रं प्रपौत्रं दौहित्रम् 185, 14.

प्रथमं तु गुरोर्दानम् 185, 11.

*ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः 95, 14.

ब्रह्मणो ऽन्ते मुनिभेदाः 95, 12.

ब्रह्म-विष्णु-शिवाख्याभिः 107, 9.

ब्राह्मण्यं यः परित्यज्य 199, 17.

भोक्तव्यं तत्र पूर्वाह्णे 437, 17.

मरुदेशे निरुदके 199, 15.

*माया च प्रलये काले 95, 16.

*मूर्तयो विविधास्तेषु 95, 15.

यदा चन्द्रग्रहस्तात 437, 16.

यादिदं कष्टमार्थत्वम् 179, 3.

राजप्रतिग्रहात् पुष्टः 199, 16.

राजप्रतिग्रहाद्ग्रहः 199, 21.

रात्रौ दानं न कर्तव्यम् 194, 7.

रौरवे नरके घोरे 199, 19.

*वर्षाणां यच्छतं तस्य 95, 11.

विवादश्च तथा तेन 131, 2.

विशेषतो निशीथे तु 194, 9.

विषयामिषतुण्डस्तु 199, 18.

वृक्षा दद्यामिना दग्धाः 199, 20.

वेदोक्तेन प्रकारेण 120, 11.

शरीरशोषणं यत्तत् 120, 12.

भ्रान्तस्य यानं तृषितस्य पानम्
191, 12.

षडङ्गवेदवित् विप्रो 197, 1.

*सत्यबोधस्तुलानन्त- 95, 17.

स वै देवलको नाम 188, 9.
हरन्ति राक्षसा यस्मात् 194, 8.

१३३. स्मृतिः—

आदिकर्ता स भूतानाम् 106, 8.
ज्ञानादेव तु कैवल्यम् 58, 11.
देवानभ्यर्च्य गन्धेन 376, 5.
धर्मात्सुखं च ज्ञानं च 53, 1.
न वेगं धारयेत् 224, 6.
न हिंस्यात्सर्वभूतानि 69, 2.
नोपरुद्धः 224, 6.

*यस्यैते ऽष्टाक्षत्वारिंशत् 62, 10.

वामहस्ते जलं कृत्वा 294, 7.

स वै शरीरी प्रथमः 106, 2.

सा सन्ध्या वृषली ज्ञेया 294, 8.

१३४. स्मृत्यन्तरम्—

अर्घ्यं दत्त्वा तु देवाय 468, 13.
अलाभे ताम्रपात्रस्य 249, 8.
अष्टाविंशत्यनध्याये 308, 5.
आदित्यमम्बिकां विष्णुम् 365, 11.
करकालाबुकाद्यैश्च 249, 10.
करपात्रे च यत्तोयम् 249, 12.
खड्ग-मौक्तिकहस्तेन 354, 10.
गायत्री तु भवेद्रक्ता 290, 2.
गायत्री ब्रह्मरूपा तु 290, 4.
गृहीत्वा स्वयमाचामेत् 249, 9.
घृतपात्रं तु विप्राय 498, 15.
ततोऽलङ्कृतगात्रः सन् 468, 14.

* This line appears in the
Gautama Smṛiti.

दर्शो आदे प्रदोषे च 308, 4.

पवित्रं दक्षिणे कर्णे 222, 9.

प्रातरुत्थाय नृपतिः 468, 11.

भागधेयं भुतिः प्राह 364, 2.

मणि-काञ्चन-दर्भैर्वा 354, 11.

वस्त्रनिष्पीडितं तोयम् 364, 1.

सरस्वती तथा कृष्णा 290, 3.

सरस्वती विष्णुरूपा 290, 5.

सौवर्णे राजते चैव 249, 13.

स्नानशालां समागत्य 468, 12.

स्वहस्ताचमनं कार्यम् 249, 11.

हुत्वा चैव तु भस्मना 318, 18.

१३५. हारीतः—

अच्छिन्नायान् सपत्रांश्च 254, 7.

अदत्ते तु निराशास्ते 362, 17.

अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा 161, 4.

अनुवर्त्तनमेतेषाम् 332, 5.

अपूता गर्हिता दर्भाः 256, 1.

अयातयामास्ते दर्भाः 256, 5.

आर्द्रवासा जले कुर्यात् 249, 5.

आहारं तु रहः कुर्यात् 225, 17.

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो 331, 13.

कुर्वीत देवतापूजाम् 320, 2.

कुशहस्तस्तु यो भुङ्क्ते 254, 10.

कुशहस्तेन यज्जपम् 254, 9.

केश-भस्म-तुषाङ्गार- 353, 10.

क्वथितानमिदग्धांश्च 256, 2.

गुप्ताभ्यां लक्ष्म्युपेतः स्यात् 225, 18.

चितौ दर्भाः पथि दर्भाः 255, 15.

जलपूर्णं ज्यवा गर्ते 353, 9.
 तर्पयन्विधिना विप्रो 413, 8.
 तेषामाचरणं यत्तु 144, 3.
 देवानृषीन् पितृंश्चैव 413, 7.
 देवाश्च पितरश्चैव 362, 16.
 नास्त्ययज्ञस्य लोको वै 161, 3.
 नोत्तरेदनुपस्पृश्य 210, 8.
 पद्माक्षकैश्च रुद्राक्षैः 303, 18.
 पाकयज्ञान्यजेन्नित्यम् 163, 9.
 पात्राद्वा जलमादाय 353, 8.
 पितृ-देव-नपार्थं तु 254, 8.
 पित्रादीन् मात्रादीन् 359, 9.
 पुत्रजीवमयी माला 309, 2.
 प्रतिपत्सु चतुर्दश्याम् 154, 20.
 ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भाः 255, 17.
 भवेन्महीतलं यस्मात् 353, 11.
 मन्त्रार्थज्ञां जपन् जुहन् 153, 13.
 माता मातामही गुर्वा 332, 1.
 मातुलः श्वशुरस्त्राता 331, 14.
 मार्जनार्चनबलिकर्म- 293, 12.
 मामे नभस्यमावास्या 256, 4.
 यज्ञेन पापैर्वहुभिर्विमुक्तः 161, 1.
 यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
 160, 16.
 राजतेन्द्राक्षकैर्माला 309, 1.
 र्णज्येष्ठः पितृव्यश्च 331, 15.
 रसित्वा वसनं शुष्कम् 353, 6.
 रास्नुपाल-भूतेभ्यः 383, 5.
 रधिज्ञस्तर्पणं कुर्यात् 353, 7.

गङ्गखल्यमयीमाला 308, 17.
 शुष्कवामा स्थले कुर्यात् 249, 6.
 शुद्धधर्मो द्विजातिशुभ्रः 343, 2.
 श्वश्रुः पितामही ज्येष्ठा 332, 2.
 श्रोतृज्येष्ठस्य शर्वर्याम् 154, 21.
 साधवः क्षीणदोषाः स्युः 144, 2.
 सावित्र्याग्निमन्त्रितम् 296, 6.
 सुप्रक्षालितचरणतलो 440, 13.
 सौम्यास्तु विधिपूर्वेण 163, 10.
 स्तरणासनपिण्डेषु 255, 16.
 स्वर्गलोकमवाप्नोति 153, 19.
 हता मूत्र-पुगीयाभ्याम् 255, 18.
 १३६. Anonymous quotations:
 अथ काण्डकृषीनेतान् 357, 5.
 अव्ययस्तर्पयेन्नित्यम् 357, 6.
 आप एव सदा पृताः 287, 1.
 उच्छिष्टमितरस्त्रीणाम् 425, 13.
 ओङ्कारश्चाज्यशब्दश्च 39, 4.
 कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ 39, 5.
 कपिलो यदि सर्वज्ञः 34, 5.
 चोदनाऽनुपलब्धेश्च 8, 12.
 ततः सर्वेषु कालेषु 287, 5.
 न तस्य दोषमिच्छन्ति 425, 12.
 प्राणिनां सर्वभूतानाम् 430, 18.
 प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा 283, 16.
 प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः 425, 14.
 प्रायेणाऽनृतवादित्वत् 8, 11.
 ब्राह्मण्या सह योऽभ्रीयात् 425, 11.
 रौरवे पूयनिलये 430, 17.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the Superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhandarkar.

	Rs. a. p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler	0 4 0
No. II.—Nāgojibhatṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0 8 0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler.	0 4 0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0 7 0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1 0 0
No. VI.—Mālavikāgnimitra, a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	2 2 0
No. VII.—Nāgojibhatṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣhās I.—XXXVII.	0 8 0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII.	0 12 0
No. IX.—Nāgojibhatṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣhās XXXVIII.—LXIX.	0 8 0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler	0 8 0
No. XI.—The Nīṭisataka and Vairāgyasataka of Bhartṛihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshimāth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)	
No. XII.—Nāgojibhatṭa's Paribhāṣhendusekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣhās LXX.—CXII.	0 8 0

No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A., Part III., Cantos XIV.—XIX.	Rs. a. p.
	0 8 0
No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of King Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, composed by his Vidyāpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)	
No. XV.—Mālatī-Mādhava : a Drama by Bhavabhūti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)	
No. XVI.—Vikramorvaśī : a Drama by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A.	1 4 0
No. XVII.—Hemachandra's Deśināmamālā. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler. Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel.	1 0 0
No. XVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts. I, II. and III.	9 0 0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. ...	1 0 0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. ...	1 0 0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. ...	1 0 0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. ...	1 0 0
No. XXIII. Vāsishṭhadharmaśāstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0 8 0
No. XXIV.—Kādambarī, by Bāṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson	1 0 0
Ditto Vol. II. Introduction and Notes, by do. ..	2 0 0
No. XXV.—Kīrti-Kaumudī. Edited, with Notes, by Prof. A.V. Kathavate (Copies not available)	
No. XXVI.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III.	1 0 0
No. XXVII.—Mudrārākṣasa, by Viśākhadatta, with the Commentary of Dhunḍhirāja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copyright restored to the author.)	
No. XXVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I.... ..	1 0 0

No. XXIX.—Uyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn, Vol. III, Part II.	Rs. a. p.
	1 0 0
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III, Part III.	1 0 0
No. XXXI.—Sūbhāshitāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad	2 8 0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudī of Laṅkāśhi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi	0 12 0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson	0 14 0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by S. P. Pandit	3 0 0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob	0 7 0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson	4 0 0
No. XXXVII.—Śārngadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson, Vol. I.	3 0 0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2 0 0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upani- shads and Bhagvadgītā, by the same author	8 0 0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with dipikās, by the same author	2 8 0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson, Part I.	3 0 0
No. XLII.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin, Part II (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes, by Dr. P. Peterson	0 3 0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rigveda, by Dr. P. Peterson, Part II, comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Śāyana...	5 0 0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various Readings of the Hiraṇyakeshi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler	2 12 0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durga- prasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas	3 0 0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasūtras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vachas- pati, by Rajaram Shastri Boda	3 4 0

The Department of Public Instruction, Bombay.

THE
PARĀSARA DHARMA SAMHITĀ
OR
PARĀSARA SMṚITI,
WITH
THE COMMENTARY
OF
SĀYANA MĀDHAVĀCHĀRYA.

EDITED WITH VARIOUS READINGS, CRITICAL NOTES, AN
INDEX, APPENDICES, etc.

BY
PANDIT VĀMAN ŚĀSTRĪ ISLĀMAPURKAR.
VOLUME I., PART II.

(500 COPIES.)

Registered for Copyright under Act XXV. of 1867.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.
1893.

(All rights reserved.)

Price Rs. 4-0-0.
Bombay Sanskrit Series No. XLVIII.

BOMBAY:

PRINTED AT THE EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

पराशरधर्मसंहिता

अथवा

पराशरस्मृतिः

सायणमाधवाचार्यकृतटीकासहिता.

पाठान्तराणि, अर्थविवेचकटिप्पणी, वाक्यसूची, परिशिष्टानि च
इत्यादिभिः सहिता.

धर्मं चरत माऽधर्मं सत्यं वदत माऽनृतम्।
दीर्घं पश्यत मा ह्रस्वं परं पश्यत माऽपरम् ॥
(वसिष्ठः)

आचारकाण्डम्.

द्वितीय-तृतीयाध्यायौ

सा च

इसलामपुरग्रामजनुषा विद्वद्वरगोविंदशास्त्रिसूनुना
वामनशर्मणा संशोधिता.

मुम्बई:

शके १८१५.

राजकीयसंकाशाः १८१३.

मुम्बय्याम्:

एङ्गुकेशन् सोसायटीमुद्रणालये मुद्रितम्.

PREFATORY NOTES.

I feel it is my duty of the utmost importance to open the prefatory notes to this part of *Parāśurādharmasamhitā* with an expression of my sense of deep gratitude towards the Governments of Bombay and India and the Under-Secretary of State for India, for the most valuable assistance rendered me by them by the orders they very kindly issued for presentation to me of catalogues of Sanskrit MSS., as per Bombay Government Resolution No. 1972 of the 14th September 1892, and Under-Secretary of State for India's No. R. and L. 754 of the 3rd May 1893, which I received only recently. The useful and elaborate catalogues which I have already received, and will receive in future, will indeed afford me a great facility in my researches in the direction of editing the present and similar other important works.

In order that there should be no misunderstanding on the part of any one in any quarter as to the manner in which I have edited *Parāśurādharmasamhitā*, I feel it absolutely necessary that I should record here one or two remarks in explanation of the mode, which I have followed in compiling and editing this important work. These remarks, I must mention, I had originally intended to embody in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion. But the desirability of alluding to it, in brief, in this part having been impressed upon my mind by a learned and revered friend of mine, I gladly carry out in this part the suggestion made by him.

In a case where all the MSS. in my possession fully agreed in their readings, I, of course, experienced no difficulty whatever in fixing the text.

In a case where the different MSS. which were available to me gave different readings, I have, in fixing the text, invariably attached the highest importance to the majority. To explain this more fully, I beg to state that if, say eleven out of the twenty MSS., which I could lay my hands upon, gave one particular reading of a particular verse, and the remaining nine gave different readings, I have fixed as the text the one, in which the eleven agreed, provided, of course, the reading was a correct one according to the rules of grammar.

In a case, in which the majority of the MSS. agreed in a particular reading, but which, after being scrutinized from the standpoint of grammar, proved to be inaccurate, and there were only one or two isolated MSS., which gave a different but a correct reading, I have always given preference to the isolated but the correct reading, and entirely disregarded the inaccurate majority in fixing the text.

I have endeavoured my utmost in securing as many different MSS. of the work as possible. Consequently, my researches have naturally been confined to those MSS. only, which I have had the good fortune of securing. If any reader, therefore, were at any time to come forward to question the accuracy of a particular text fixed by me, in comparison with any better MS. he might be possessing, I shall respond to his challenge by merely stating that I fixed the best text from amongst those MSS. that were available to me. It is very possible that one may have in his possession a MS. better than any one of those, which I could lay my hands upon.

One more important remark, and I will have finished my say

Every one who has more or less worked in the direction of compiling and editing the old voluminous *Purāṇas* and *Smṛitis*, such as those alluded to in the present work, undoubtedly knows how their proceedings are fraught with difficulties

in consequence of there being no complete and finally settled printed edition of a single one of them. To be more explicit, I take, for example, the numerous editions of the *Upanishads* and the *Brahmanas* which are the same all over the world without the slightest difference in their readings. It becomes, therefore, very easy to quote very accurately references from such editions as these. Far from this is the case with our *Purāṇas* and *Smritis*, although they are in no way the less valued. There is not, as far as my experience goes, a single *Purāṇa* or *Smṛiti* even the printed editions of which (much less the MSS.) will be found to be universally the same, *i. e.*, agreeing with one another to a syllable without the slightest variation. The thousand and one omissions, the innumerable differences in the readings, the apparent plagiarisms, &c., with which the different MSS. of a work are replete, render the work of ingeniously compiling and editing it extremely laborious, if not impossible. It must, however, doubtless be admitted that this noble work has only recently attracted the attention of the learned class, and if the unremitting zeal, in hearty co-operation with strenuous efforts on their part, be multiplied (which, it is hoped, will be), it will certainly not be very long before a complete success is achieved in accomplishing that which we consider our grand ultimatum. I have fully availed myself of every means, which was at my disposal, to further this grand object, but if, for the reasons stated above and for other reasons, discrepancies and inaccuracies, as compared with those appearing in a particular MS., will be found to have crept in in my work, I trust I shall be fully exonerated from blame by every kind reader.

I.

The MSS. made use of by me for purposes of comparison in this second part of *Parāśara-dharmasamhitā* are, with the addition of one only, the same as those used by me while editing the first part, and to which I have alluded to briefly in the prefatory notes to that part. This additional MS. was kindly lent me by Pandit Anantācharya Gajendragadkar

of Sâtârî. On comparing this minutely with the one I was using, I found that the former did not even slightly differ from the latter in its readings. Consequently, I have made no detailed mention of it in this part, although I frequently made use of it for purposes of comparison. The following is a short description thereof:—

It contains 625 leaves, each page containing 10 lines, and each line 33 letters. In this MS. the *Prâyaschittakâṇḍam* does not appear to be as complete as the *Āchârakâṇḍam*. It appears to have been somehow or other brought to completion, so far as the matter is concerned, but the last 30 leaves are very carelessly written, there being short omissions and inaccuracies throughout. The last sentence of this MS. reads as महणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्ते विनिर्दिशेत्. This is followed by a sort of presentation at a place where the colophon generally appears. It runs as follows:—

इदं पुस्तकं श्रीकरहाटक्षेत्रस्थगोपाळाचार्याणामासीत्.
इदानीं गजेंद्रगडकर आचार्येभ्यः कृष्णार्पणपूर्वकं दत्तम्.

II.

In this part the author quotes several new works of different authors, in addition to those quoted by him in the first part, and I make short observations on the new ones, and additional observations on some of the old ones, where necessary.

आश्वमेधिकपर्व—Information in connection with this has been given in detail in the prefatory notes to the first part. However, by way of reiteration, I state here that the copy of *Mahābhārata*, for the loan of which I am indebted to Rājā Ravivarma, of Travancore, has fully satisfied me that the work, which is at present generally supposed as *Vṛiddhagautama* forms part and parcel of *Āśvamedhikaparva* of that great epic poem. I have, therefore, named *Mahābhāratan* instead of *Vṛiddhagautama*, when occasions required me doing so. But the fact that none of the references quoted by

the author from *Vṛiddhagautama* is traceable in the portion of this *Parva*, which is supposed to be *Vṛiddhagautama*, leads me to believe that there does exist an independent work entitled *Vṛiddhagautama*.

उमामहेश्वरसंवादः—My researches in connection with this have proved, beyond every possibility of doubt, that this portion is none other than that embodied in *Ānuśāsanikaparva* of *Mahābhārata*, vide chapters 140 to 146. This dialogue, which is supposed to have taken place between Umā and Maheśvara, is the very same as that to which the author has alluded at one place in this part. The author has quoted frequently from this in the subsequent portion. But the line from this dialogue, which has been quoted by the author in this part, is neither traceable in the Bombay Edition of *Mahābhārata*, nor in the Calcutta Edition. As for the other lines, which are referred to by the author in the subsequent portion, some of them are traceable in these two editions, while others are not, which is no wonder, when it is borne in mind that the printed books are, generally, if not invariably, found to be wanting in several portions, which the manuscripts contain.

कात्यायनः—It is interesting to notice that the author has quoted exclusively under the name *Kātyāyana* in the first part, whereas he has quoted in this part under the name *Kātyāyana* as also under the names of his productions *Kātyāyanasmṛiti* and *Karmapradīpa*. I possess, as I have mentioned in the first part, two MSS. entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but which my researches have shown me as none other than *Karmapradīpa*. In this connection I must state here that till recently I was labouring under the impression that *Kātyāyanasmṛiti* was identical with *Karmapradīpa*, and hence I have made a remark to that effect in the prefatory notes to the first part under कात्यायनः. But my subsequent researches have convinced me that I made the above statement under a misapprehension, as I now hold that *Kātyāyanasmṛiti* is a work quite distinct from *Karmapradīpa*. I cannot, however, refrain from mentioning that with regard to *Kātyāyana*

and his works, confusion is worse confounded. The Bombay edition, of which I possess a copy is entitled *Kātyāyanasmṛiti*, but it concludes as though it were the conclusion of *Karmapradīpa*, a work distinct from *Kātyāyanasmṛiti*. The fact that none of the quotations under the name *Kātyāyanasmṛiti* is traceable in this copy of *Karmapradīpa* has assured me that those two are two distinct works of *Kātyāyana*. But it is very much to be regretted that I was not able to secure a MS. of *Kātyāyanasmṛiti*. It can be very well presumed that this *Kātyāyanasmṛiti* must be a very large *Smṛiti* treating exhaustively of the three *Kāṇḍās*, viz., *Āchāra*, *Vyavahāra* and *Prāyaścitta* as the author has subsequently alluded to hundreds of references under the name of *Kātyāyana* regarding civil and criminal laws. But that not a single one of these quotations appears in the copy of *Karmapradīpa* goes to remove entirely the doubt, if any, that *Karmapradīpa* is part and parcel of *Kātyāyanasmṛiti*. In the latter portion of the second *Ādhyāya* of this part dwelling on the subject of *Sannyāsa* have been quoted several passages from *Kātyāyanasmṛiti*, which are duly traceable in an *Upanishad* termed *Āśramopanishad* without the slightest differences in their readings. But as I have got no copy of the work *Kātyāyanasmṛiti*, I have no means to determine whether they are originally from the *Upanishad* mentioned above, or from this *Smṛiti*.

कालिकापुराणम्—I have in my possession a copy of this *Purāṇa* printed by Mr. Ganga Vishnu, but it is full of mistakes and is very carelessly edited. The author has referred to only four lines from this *Purāṇa* at one place in this part, but I could not trace a single one of them in the copy under reference, although I endeavoured my utmost to do so. Nevertheless, it is possible that they may have escaped detection on my part. This fact leads me to believe that this copy is not only carelessly edited, but that it is wanting in several passages, which is probably the reason why these lines are not traceable in it.

काश्यपः—The author has quoted only one verse under this name in this part, but different MSS. give different readings

thereof. The name *Kāvashya* appears in the *Aitareya-brāhmaṇas* as also in some of the *Purāṇas*, but it is very difficult to say whether there is really any *Smṛiti* of this name in existence.

काश्यपः—The author has quoted from this under the above name as also under the name *Kaśyapah*. The major portion of this *Smṛiti* is prosaic, and a minor one metrical. I could lay my hands on two MSS. of this in the *Devanāgarī* character, one belonging to the Elphinstone College and the other to the Deccan College. I was also fortunate in securing a MS. of this work in the *Telugu* character. A careful comparison of this *Telugu* MS. with the *Devanāgarī* ones mentioned above has proved that each one of the latter is incomplete. Most of the author's quotations are traceable in the former, whereas only a few of them can be traced in either of the latter two. It was, however, unfortunate that I could not make the best use of them.

धर्मः—At one place the author has quoted one *Sūtra* under the name *Dharmah* and another at another place under *Dharme*. The verse quoted under the latter name can be traced in the *Purāṇa* known as *Vishṇudharmottara*, but the one quoted under the former is not so traceable in the same *Purāṇa*. If on the one hand, therefore, it is difficult to say with certainty that the quotation is not from *Vishṇudharmottara*, it appears to me on the other hand that one will not be totally unjustified in surmising from the analogy of quotations from most of the foregoing *Purāṇas* that it is from the *Purāṇa* in question. In this connection I must bring to the notice of the reader that there is in existence another work entitled *Śivadharmottara* and as the author has not been explicit enough in naming the works, but has merely stated *Dharmah* and *Dharme*, it is very difficult to point to a particular work as the source of the quotation. There is another thing in connection with this, which I must mention. These two works do not appear to have been related by any one of the name of *Dharma*, as is the case with *Matsya*, *Kūrma*, &c., who were supposed to have respectively related the *Purāṇas* entitled after their names. This makes room for another sur-

mise that there is probably a work named *Dharmasmṛiti*, quite distinct from any one of those mentioned above.

पारस्करः—The author has in this part quoted many references from Paraskara, some of which are *Slokās* and the others *Sūtrās*. The *Sūtrās* are traceable in a copy of the work entitled *Pāraskaragrihyasūtram*, which I possess. The *Slokās* are not to be found therein. Neither the thirty-six *Smṛitis* enumerated by Paithinasi are found to include the name of Paraskara, nor have I come across any *Smṛiti* of the name of *Pāraskarasmṛiti*. These two facts lead me to conjecture that Pāraskara has, in all probability, mentioned the different *Dharmās* or laws in some one of the *Purāṇas* where the metrical quotations, above alluded to, may very likely be traced.

बौधायनः—The author has quoted to a large extent from this work in this part. Some of these quotations are metrical and the others prosaic, but none of them is traceable in the printed copy of the work, which is in my possession. At one place the author has quoted under the name *Baudhāyana-dharmah* and this single quotation is found in the printed copy above alluded to, which fact conclusively proves that the *Baudhāyana* of the printed copy is the *Baudhāyanadharmah* of the author. The fact that the quotations from *Baudhāyana* are not traceable in the printed copy leads me to believe that they are one and all contained in a distinct work entitled *Baudhāyanasmṛiti*.

भृगुः—The author has quoted in this part many verses from this. There is in existence a *Smṛiti* entitled *Bhṛigu-smṛiti*, but I regret to have to state here that I have not as yet been able to procure a copy thereof. One of the several quotations from this *Smṛiti* has engendered in my mind the suspicion that it has been plagiarized from Manu, although I admit that it is not traceable in any of the printed editions of *Manusmṛiti*. It is supposed that Bhṛigu related the *Manusmṛiti* to other *Rishis*, and if I am right in my above surmise, viz., that the verse in question is a quotation from *Manusmṛiti*, the author

has probably quoted under the name Bṛigu instead of Manu. I know of no other reason to plausibly account for this.

मत्स्यपुराणम्—In addition to the observations made by me in connection with this in the first part, I have to state that the author has, in this part, quoted under the name of *Matsyah* at some places, and almost all of these quotations are traceable in this *Purāṇa*. Consequently it will not stand to reason to question the identity between these two.

महाभारतम्—The necessary information in connection with this has been given in the prefatory notes to part I., but I only supplement it by stating that the author has, at almost all places, quoted under the name of *Mahābhāratam*, and not named the particular *Parva*, in which the reference exists, but none of the several quotations is traceable in the available printed copies of *Mahābhāratam*. The author has, however, as a solitary instance, quoted a reference from *Sāhyaparva*, but that too I have not been able to trace in any of the printed copies, although I looked up for it very minutely. A comparison of this work written in the *Nāgarī* character with those written in the *Telugu* and *Malyālam* ones shows that the former is generally conspicuous by several omissions. This is best corroborated by the experience of Dr. Burnell who, in his *Classified Index to the Sanskrit MSS. in the Palace of Tanjore*, writes in this connection as follows (*vide* page 180):—

“The differences in entire *Chlokas* do not amount to more than five per cent., and these are generally omitted in the *N. recension*.”

वामनपुराणम्—The author has in this part twice quoted from this *Purāṇa*. I possess a copy of this *Purāṇa* published by the Asiatic Society of Bengal, but my efforts to trace therein the author's above references resulted in tracing only a few of them. I take this opportunity of remarking that this edition is a source of great discouragement to a careful comparer, inasmuch as it is full of mistakes, and although I am not in a position to compare it with the different MSS. I can presumably say that there exist several omissions in it.

सुनःपुच्छः—The author has quoted only one verse under this name. The seventh book of the *Āitareya-brāhmaṇas* of the *Rigved* has alluded to three *Rishis* named *Śunahpucchha*, *Śunahśrpa* and *Śunolangula*. These three names have also been mentioned by some of the *Purāṇas*. Nevertheless, neither have I come across a *Smṛiti* bearing any of these three names, nor does any of them appear to have been included in the list of the thirty-six *Smṛitis*.

स्कंदपुराणम्—The author has quoted largely from this work in the first part, as well as in this. I have not, I regret, been able to procure a copy of this in its entirety, although I tried my utmost to do so. Some stray pieces here and there of this work, dwelling upon the importance of particular things, have been published, but the entire work does not appear to have been printed. A *Samhitā* of this *Purāṇa* which is entitled *Sūtasamhitā*, has been recently edited and published, only in its three *Kāṇḍas*, under the auspices of the Ānandāśrama of Poona, a copy of which has been kindly presented to me by my friend Mr. M. C. Apte, the proprietor of that institution, but it reached my hands too late to admit of my making any use of it in this part. In other words, I got it long after a major portion of this part was edited and published. On my going through this work, however, I detected that some of the passages therefrom were the same as those from *Manusmṛiti*, and it is difficult to ascertain whether the author of *Sūtasamhitā* reproduced them from Manu or *vice versa*. But in my opinion the former conjecture holds more solid ground.

Each one of the two names *Skāṇḍam*, and *Skandah*, under which the author has quoted largely in this work would appear to be identical with this *Skandapurāṇa*. As for the former being so identical I have not the least doubt as the formation of the word *Skāṇḍam*, which is another name for *Skandapurāṇa*, can be correctly arrived at from that word by rules of grammar. As for *Skāṇḍa* also being identical with *Skandapurāṇa* it is only my surmise as I have no means to prove the identity

between these two in the absence of a copy of the entire *Śāmaṅgīpurāṇa*.

I beg to conclude here with the remark that I have made the foregoing observations in connection with the several works and MSS. that I used while editing this part in as succinct a manner as possible, as I intend expatiating upon each one of them in the detailed preface, which I have decided on affixing to the work on its completion as mentioned in para. 2 of these notes.

V. S. L.

20 Gurgaon, Bombay,

1st June 1913.

TABLE OF CONTENTS.

VOLUME I, PART II.

विषयानुक्रमणिका

द्वितीय-तृतीयाध्याययोः ।

पृ० पं०	पृ० पं०
मङ्गलाचरणम् १ ७	रसविनिमये विशेषः... १० १८
प्रतिपादाविषयनिरूपणम्... १ ७	तिलविक्रयनिषेधस्या-
कृष्यादेः साधारणधर्मत्वम्... २ १९	पवादः ११ ११
प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति... ३ १५	कृषौ पाप्मानं दर्शयति... १२ १२
तत्र ब्राह्मणस्य कृषिर्न	उक्तस्य दोषस्य महत्त्वम्. १३ १
निषिद्धा ४ १	तस्य परिहारः १३ ६
स्य कृषिर्निषिद्धा ४ ९	खलयज्ञं कुर्यात् १३ १४
कारयितुमशक्तेन स्वयमपि	खलयज्ञाऽकरणे दोषः... १४ ९
कर्तव्या ५ ८	खलयज्ञस्य नित्यत्वम्... १४ १४
हलस्य बलीवर्दसङ्ख्यानियमः ५ १५	दातव्यधान्यस्य परिमाणम् १५ १
वर्ग्या बलीवर्दाः ५ २१	वर्णान्तराणां कृषिः १५ १२
योग्या बलीवर्दाः ६ ५	शूद्रेण द्विजसेवामुद्दिश्य
बलीवर्दवाहने विशेषः ६ १६	कृषिर्न कर्तव्या १६ ७
बलीवर्दस्नापनानन्तर-	उक्तस्य साधारणधर्मस्य
कर्तव्यम् ७ १४	निगमनम् १६ १६
स्नातकान् भोजयेत् ८ ५	वर्णधर्मनिरूपणप्रतिज्ञा... १७ १
फलितस्य धान्यस्य	आश्रमचतुष्टयम्... १७ ६
विनियोगः... ८ १६	उपनयनं ब्राह्मः संस्कारः १७ १४
तिलविक्रयनिषेधः ९ १३	गर्भाधानादिसंस्काराः... १८ ६
रसा रसैर्निमातव्याः... १० ११	उक्तसंस्काराणां बीज-गर्भ-
	जनितदोषनिवृत्त्यर्थत्वम् १८ २१

पृ० पं०	पृ० पं०
द्विजानामेते संस्काराः स-	नामधेयस्वरूपम् २५ ६
मन्त्रकाः १९ ४	तत्र विशेषः २५ १८
गर्भाधानादीनां कालवि-	अथ निष्क्रमणम् . . २६ ९
शेषः १९ ८	तस्य कालः २६ १०
ऋतुस्वरूपम् १९ १४	तत्र कर्तव्यम् २६ १२
अथ पुंसवनम् २० ४	अथाञ्जप्राशनम् . . २७ ७
तस्य कालः २० ५	तस्य कालः २७ ८
नक्षत्रादि २० १०	तत्र विशेषः २७ १४
अथ सीमन्तोन्नयनम् २१ १	अनन्तरं जीविकापरीक्षा . . २७ १९
तस्य कालः २१ २	अथ चौलम् २८ ७
तच्च सकृदेव कर्तव्यम् . . २१ १२	तस्य कालः २८ ८
गर्भसंस्कारपक्षे प्रतिगर्भं	चूडानियमः २८ १८
कर्तव्यम् २१ १८	अथ प्रसङ्गादन्येऽप्यनुप-
अथ जातकर्म २२ ९	नीतधर्माः २९ ५
तस्य कालः २२ १०	अभक्ष्यभक्षणं महापातकहे-
नालच्छेदात् प्रागाशौचा-	तुद्रव्यव्यतिरिक्तविषयम् २९ १३
भावः २३ २	अथ अक्षराभ्यासः . . ३० ११
तत्र हेमश्राद्धं कार्यम् . . २३ ८	तस्य कालः ३० १२
पक्वान्नाश्राद्धनिषेधः . . . २३ ११	तत्र कर्तव्यम् ३० १६
तस्मिन् दिने शक्त्या दानं	अथ उपनयनम् . . ३१ ७
कार्यम् २३ १४	तस्य कालः ३१ ८
आशौचे सत्यपि पुत्रजन्मनि	वर्णव्यवस्थया तस्य का-
तात्कालिकी शुद्धिः . . २४ ३	लनियमः ३२ ५
अथ नामकरणम् . . २४ ८	वर्णानुपुर्व्येणैतिकर्तव्यता . ३२ १०
तस्य कालः २४ ८	तत्र मेखला ३३ १४
एतच्च पितुरभावेऽन्येन	दण्डः ३४ १३
कार्यम् २४ १६	तत्रानुकल्पः ३४ १७
कालविषयेऽन्ये पक्षाः . . २५ ५	दण्डपरिमाणम् ३४ १९
	लक्षणम् ३५ ५

Table of Contents.

3

पृ० पं०	पृ० पं०
यज्ञोपवीतम् ३५ १४	अकरणे प्रत्यवायः ४३ ६
उक्तालभे यथासम्भवम् . . . ३६ १	उपनीतस्य नियमाः ४३ १०
ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणम् ३६ १३	गुरुवृत्तिप्रकारः ४५ ३
यज्ञोपवीतप्रयोगः ३६ १७	गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं न भो-
ग्रन्थिनियमः ३७ १०	क्तव्यम् ४६ १७
यज्ञोपवीतपरिमाणम् ३७ १३	ब्रह्मचर्यकालावधिः ४७ ६
उपवीतसङ्ख्या ३८ २	अथ गोदानम् ४७ १०
उपवीतं सदा धार्यम् . . . ३८ ८	तस्य कालः ४७ ११
तत्र विशेषः ३८ १४	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः . . ४८ १
त्रोटनादौ प्रतिपत्तिः . . . ३८ १८	तस्याग्निपरिचर्या ४९ १३
आदित्योपस्थानम् ३९ १	एवं कुर्वतः फलम् ५० ११
अग्निपरिचर्या ३९ ८	केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कु-
समिदाहारेण विशेषः . . . ३९ १३	ब्जादिविषयमाहुः . . . ५१ ३
समिलक्षणम् ३९ १८	अथ गृहस्थाश्रमः . . ५२ ४
समिन्नियमः ४० ४	तत्र स्नानम् ५२ ५
अग्निकार्याकरणे दोषः . . ४० ७	गुरवे वरं दद्यात् ५२ १५
भिक्षाचर्याप्रकारः ४० ११	त्रयः स्नातकाः ५३ १०
सार्ववर्णिकी भिक्षा आ-	स्नातकधर्माः ५४ ४
पद्विषया ४० २०	अथ विवाहः ५४ १६
आपद्यपि शूद्रात् पक्वं	तस्य कालः ५४ १७
न गृण्णीयात् ४१ २	कन्याया बाह्यानि लक्ष-
अनापदि स्वजातीयेष्वपि	णानि ५५ ५
शस्तेष्वेव भैक्ष्यम् . . . ४१ ६	वर्ज्याः कन्याः ५५ १०
भिक्षाप्रवर्तनवाक्यम् . . . ४१ ११	कन्याया आन्तराणि लक्ष-
उक्तेषु अपवादः ४१ १७	णानि ५६ ७
भैक्ष्यं भोजनपर्याप्तमेव . . ४२ ७	सप्त पौनर्भवाः कन्याः . . ५७ ८
गुर्वाज्ञया भोक्तव्यम् ४२ १२	कान्तां कन्यामुद्धेत् . . ५८ ३
असन्निधौ तद्वार्यादीनाम् . ४२ १७	असपिण्डामुद्धेत् ५८ ७
एकाग्रनिषेधः ४३ १७	मातुलसुताविवाहविचारः ६३ ७

पृ०	पं०	पृ०	पं०
यवीयसीमुद्रहेत्	६९ ३	तेषां लक्षणानि	८४ ११
अभ्रातृकां नोद्वहेत्	६९ १६	वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियमः	८५ १३
असमानार्ध-गोत्रजामुद्रहेत्	७० २२	आदितः षट् विप्रस्य धर्म्याः	८५ १७
सगोत्राविवाहे निष्कृतिः . . .	७२ १०	प्रशस्ता विवाहाः	८६ २
कन्यायाः कुलं परीक्ष्यम् . . .	७२ १८	ब्राह्मणानां पैशाचानुज्ञा . . .	८६ १०
तत्र हेयकुलम्	७३ ६	ब्राह्मादीनां फलम्	८६ १३
उपादेयकुलम्	७४ १	प्रशस्तेष्वपि पूर्वपूर्वस्य	
उत्तमैः सह सम्बन्धं कुर्यात्	७४ ८	प्रशस्ततरत्वम्	८७ ६
उत्तमाः	७४ ११	आसुरस्य न पापीयस्त्वम् . . .	८७ ११
अधमाः	७४ १८	गान्धर्वादिविवाहेषु स्त्री-	
वरनियमः	७५ ५	कारानन्तरं विवाहवि-	
वरस्य पुंस्त्वपरीक्षोपायः . . .	७५ १८	धिः कार्यः	८८ १९
पुंस्त्वपरीक्षायां कारणम् . . .	७६ १७	ब्राह्मादिषु कन्यादानं	
अन्येऽपि वर्जनीया वराः . . .	७७ १	सकृदेव	८९ ११
कीदृशाय कन्या देया	७७ ४	नायमुत्सर्गः	९० ४
प्राशस्त्यमाह	७७ ९	वाचादत्तापि गुणवते	
कन्याशब्देन लज्जाशब्धि-		ऽन्यस्मै देया	९० ७
ज्ञानरहितत्वं विवक्षितम्	७८ १९	वरदोषाः	९० १२
वयोविशेषेण फलविशेषः . . .	७९ ६	ऊढायाः पुनस्तद्वाहो	
गौर्यादिशब्दार्थः	७९ ९	युगान्तरविषयः	९० १६
दातृविशेषाः	७९ १६	दोषमनाख्याय कन्यां	
सवर्णं वरं वरयेत्	८० ११	ददन् दण्डयः	९१ १५
रजोदर्शनानन्तरं कन्या		कन्यादोषाः	९२ १
स्वयं वरयेत्	८० १८	दोषवती त्याज्या	९२ ५
लोकप्रसिद्धः कन्याशब्दो वि-		त्यागस्तु सप्तमपदाभि-	
वाहरहितस्त्रीमात्रमाचष्टे	८१ २०	क्रमणात् प्राक्	९२ १४
विवाहरहितानामपि उत्तम-		पाणिग्रहणात् प्राग्वरमरणे	
लोकप्राप्तिः	८२ १०	कन्यात्वं न हीयते	९३ १
विवाहभेदाः	८४ ५	वरणानन्तरं वरस्य देशान्त-	
		रगमने विशेषः	९३ ५

Table of Contents.

5

पृ० पं०	पृ० पं०
शुल्कदस्य वरस्य मरणे	अजातपुत्रस्यैव ऋतुकाल-
कर्तव्यम् ९३ १३	गमननियमः १०४ १४
देशान्तरगमने विशेषः . . ९३ १८	बहुपुत्रत्वम् १०५ १५
वादानोत्तरं सप्तमपदा-	सर्वेषां पुत्राणामानृण्यहे-
भिक्रमणात् प्राक् कन्या	तुल्यम् १०७ ५
ऽन्यस्मै देया ९३ २१	पुत्रानुशासनविधिः . . . १०७ ८
सवर्णायाः प्राशस्यम् . . . ९४ ११	ऋतुयौगपद्ये क्रमः . . . १०९ ३
केपाञ्चिन्मतेन द्विजाना-	उपगमनकालसङ्कोचः . १०९ ९
भाषादि शूद्राविवाहानु-	चतुर्थदिवसे गमनं वैक-
ज्ञा ९५ ५	ल्पिकम् १०९ १४
अपरेषां मते शूद्रावर्जन-	दिनविशेषगमनेन फल-
मेव युक्ततरम् ९६ ९	विशेषः ११० ८
गुग्महेदेन व्यवस्था ९७ २०	ऋतुकालानभिगमनदो-
विवाहविधिः ९८ ४	षापवादः १११ ६
कृतोद्वाहस्य नियमः . . . ९८ १८	दोषरहिता सदोषा वापि
ऋतुकालनिर्देशः ९९ ८	स्त्री पालनीया १११ १४
ऋतावगमने दोषः . . . १०० ५	अवृत्तायास्तु भरणमात्रम् ११२ १०
पर्ववर्जं गन्तव्यम् . . . १०० १३	अधिविन्नापि भर्तव्या . . ११२ १५
निषिद्धास्तथयः १०० १८	अधिवेदननिमित्तानि . . ११२ १९
ऋतुकालेऽपि दिनाष्टकं	सुरापाने त्यागः ११३ ५
वर्ज्यम् १०१ २	अधिवेदनकालविशेषः . ११४ १
निषिद्धनक्षत्रम् १०१ ७	व्याधितायां विशेषः . . . ११४ ५
स्त्री-पुंसयोराहारविशेषः . १०१ ११	अधिवेदनं द्विविधम् . . ११४ ९
सङ्क्रान्तिरापि वर्ज्या . . . १०१ १९	गृहान्निर्गतायाम् . . . ११५ ३
वर्ज्या देशाः १०२ ६	सहधर्मचारिणी ११५ १५
परदारगमननिषेधः . . १०२ ११	तत्रैव विशेषः ११७ ८
अन्यदापि वर्ज्यम् १०२ १७	अथ जातिभेदः . . . ११८ ९
स्त्रीणां श्रौतो वरः १०३ ५	तत्र सजातयः ११८ १२
	अनुलोमजाः ११८ २३

पृ० पं०	पृ० पं०
षड्विधा अनुलोमजाः... ११९ ६	कालविशेषेऽध्ययनम्... १३२ ३
प्रतिलोमजाः... १२० २०	उपाकरणोत्सर्जनप्रशंसा १३२ १५
जातिविशेषाः... १२१ २०	अथान्येऽपि-गृहस्थधर्माः १३३ १
तेषु उत्तमाधमभावः... १२२ २	सामान्येन धर्मसंक्षेपः... १३४ १९
अधमजातेरप्युत्तमजाति- प्राप्तिः... १२२ १२	अथ वानप्रस्थाश्रमः १३५ ६
उत्तमजातेरप्यधमजा- तिप्राप्तिः... १२३ ७	ऐकाश्रम्यविषये पूर्वपक्षः १३५ ६
वृत्तिसाङ्ख्ये प्रातिलोम्यानु- लोम्ये अधमोत्तमे... १२३ २१	समाधानं च... १३६ १४
अधरोत्तराः... १२५ १	नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मः... १३७ ७
जात्याभासाः... १२५ १४	वानप्रस्थाश्रमविधिः... १३७ १४
अथ भवशिष्टा गृहस्थ- धर्माः... १२६ १७	स्वात्मन्यग्निसमारोपः... १३८ १
तत्र उपाकर्म... १२६ १८	ग्राम्याहारपरित्यागः... १३९ ५
अस्तादिप्रतिबन्धे आ- षाढ्यां कर्तव्यम्... १२७ १४	वनप्रवेशावसरः... १३९ १०
पौर्णिमादीनां शाखाभे- देन व्यवस्था... १२८ १	अकृतगार्हस्थ्योऽपि वान- प्रस्थेऽधिक्रियते... १४० ७
पर्वण औदायिकत्वे विशेषः १२८ ९	वनप्रतिष्ठस्य कर्तव्यम्... १४० १८
श्रवणस्यौदयिकत्वम्... १२८ १२	अफालकृष्टमश्नीयात्... १४० २२
ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते इत्यत्र विशेषः... १२९ ५	अकृष्टपच्यैवैतानिकं कु- र्यात्... १४१ ८
कर्कटे नोपाकर्म इत्यस्य देशान्तरविषयत्वम्... १२९ १०	संग्राह्यद्रव्यस्येयत्ता... १४१ १७
गृहस्थस्याप्युपाकर्म... १३० १	सर्वमाश्रयुक्ते त्यजेत्... १४२ ६
उपाकरणस्येति कर्तव्यता १३१ ५	ततो नूतनं सन्निधुयात् १४२ १०
अथ उत्सर्जनम्... १३१ १४	तत्र वर्ज्याः... १४२ १६
तस्य कालः... १३१ १५	तपोनियमः... १४३ ४
	अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह... १४५ १२
	अथ चतुर्थाश्रमः... १४७ १
	तस्य कालः... १४७ २
	आश्रमाणामारोहः... १४७ १७
	अवरोहनिषेधः... १४८ १

Table of Contents.

7

पृ० पं०	पृ० पं०
अकृतविवाहस्य संन्यासः. १४९ ५	हंसवृत्तिः. १६३ १०
आतुरादिसंन्यासः. . . . १४९ १४	परमहंसवृत्तिः. १६४ ५
ब्रह्मचारिणः संन्यासे	केचित् यतेरपि सन्ध्यावन्द-
पूर्वपक्षः. १५० १	नादिकमिच्छन्ति. . १६४ ११
सिद्धान्तः. १५१ ३	तत्तु परमहंसव्यतिरिक्त-
प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः १५२ ३	विषयम्. १६५ १३
केचन क्षत्रिय-वैश्ययोः	यज्ञोपवीतत्यागे श्रुतिः. . १६६ १५
संन्यासो नेत्याहुः. . १५२ ११	पारमहंस्यम्. १६६ २०
शूद्रस्य गार्हस्थ्यमस्ति. . १५३ १५	केचित् उपवीतत्यागवच-
अपरे संन्यासं त्रैवर्णिकाधि-	नानि पुरातनोपवीत-
कारमिच्छन्ति. . . . १५४ ६	विषयाणीत्याहुः. . . १७० १७
प्राजापत्येष्टिं कुर्यात्. . १५५ ५	तन्न युक्तम्. १७१ ५
अथवाऽऽप्येयीम्. . . . १५५ १०	केचित्तु परमहंसस्यापि
सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं	त्रिदण्डमिच्छन्ति. . १७१ २२
कर्तव्या. १५५ ४	परमहंसस्य तु नैकदण्डो-
देवादीन्यष्टौ श्राद्धानि. १५६ १३	ऽनुकल्पः. १७३ ५
श्राद्धादौ कृच्छैर्योग्यता	त्रयाणां दण्डानां स्वरूपम् १७३ १८
सम्पादनीया. १५६ १३	यष्टिधारणं विविदिषोः. १७५ ९
इष्टेः पूर्वैर्कर्तव्यता. . १५७ ३	विदुषः कर्तव्यशून्यता. १७६ १५
सावित्रीप्रवेशः. १५९ ११	ज्ञानरहितस्य न दण्डप्र-
प्रेषमुच्चारयेत्. १५९ १८	तिषेधः. १७७ १२
अभयदानं कुर्यात्. . . . १६० १	आन्तरदण्डानां पापानि-
दण्डादीनां मन्त्राः. . १६० ५	वर्तकत्वम्. १७८ ४
भिक्षूणां चातुर्विध्यम्. . १६० १४	अथ संन्यासिधर्माः १७९ ८
तत्राधिकारविशेषः. . . . १६१ ४	एक एव चरेत्. १८० १
कुटीचकस्य वृत्तिविशेषः. १६१ १०	अशक्तो द्वितीयेन सह
कुटीचकस्य युक्तो गृह-	चरेत्. १८० १३
वासादिः. १६२ ७	अहिंसादयः. १८१ ९
बहूदकस्य वृत्तिविशेषः. १६२ ११	ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं गुरोः
	समीपे निवसेत्. . . १८१ २०

पृ० पं०	पृ० पं०
पृथिवीविचरणे विशेषः...१८२ १४	अथ तृतीयोऽध्यायः—
चातुर्मास्यनिवासे	अथ आशौचप्रतिपाद-
प्रयोजनम्.....१८३ ५	नम् २०३ ४
अन्येऽपि हेयोपादेया	वर्णानुक्रमेण शुद्धिः...२०४ ७
धर्माः.....१८३ ९	आशौचसंकोचः २०६ ९
भिक्षाटनविधिः.....१८६ ५	न्यायवर्तिनः शूद्रस्य अ-
यतस्ततो न हर्ष-विषादौ	र्धाशौचम् २०६ ११
कार्यौ १८६ १४	विप्रादीनामाशौचतार-
भैक्षस्य पञ्चविधत्वम्...१८८ ७	तम्यम्.....२०६ १५
भिक्षाक्षप्रशंसा.....१८८ २०	गुणोत्कर्षापकर्षाभ्यां व्य-
सर्ववर्णेषु भिक्षाटनमाप-	वस्था २०७ ९
द्विषयम्.....१८९ ९	अघसङ्कोचो युगान्तर-
भिक्षालाभार्थं न कंचिद्दु-	विषयः २०८ ८
पाधिं सम्पादयेत्...१८९ १५	अशौचे सन्ध्यावन्दना-
वर्ज्यमन्नम्.....१८९ १९	दीनां निवृत्तावपवादः२१० ६
परबाधाप्रसक्तिर्वर्ज्या ..१९० ५	स्मार्ति कर्मान्येन कारयेत्२११ ११
नास्तिरुस्य गृहं वर्ज्यम्.१९० ९	जनने विशेषः.....२१२ ४
अनिन्दागृहवर्जने बाधः १९० १३	दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरव.२१२ १५
स्वयमुपोष्य दातुर्भिक्षा न	जननेऽपि वर्णक्रमेण शुद्धिः२१३ ६
ग्राह्या १९० १६	जन्मदिवसे नास्त्यशुद्धिः.२१३ ११
अलसम्प्रत्याह १९१ १	प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसे-
यतिपात्रम्.....१९१ ५	श्वशुद्धिर्नास्ति २१४ ११
भोजननियमः.....१९१ २०	जात-मृताशौचयोः क्वचित्
अन्ये ऽपि यतिधर्माः ..१९३ १२	सङ्कोचः.....२१५ ९
ब्रह्ममीमांसाव्यतिरिक्तं न	वृत्तिसंकोचेनाऽऽशौचसं-
श्रोतव्यम् १९५ १५	कोचः २१६ १०
अथ चतुर्णामाश्रमाणा-	आशौचविधिः.....२१७ १४
मवान्तरभेदाः...१९६ २३	नामधारकविप्रस्वरूपम्.२१८ १

Table of Contents.

५

पृ० पं०	पृ० पं०
॥वज्जीवमाशौचम् . . . २१८ ८	संवत्सरादूर्ध्वं सद्यः-
उत्तमवर्णेन हीनवर्णासूतपन्नानां	शौचम् २३२ १०
जनन-मरणाशौचम् २१९ ६	पितृपितृव्ये विशेषः . . २३४ १३
उत्तमवर्णसम्बन्धि उत्तम-	पितृपत्न्यां विशेषः . . . २३४ १९
वर्णस्याशौचम् . . . २२० १०	जनने अतिक्रान्ताशौचं
कारान्तरेणाशौचम् . . २२० १९	नास्ति २३५ १३
भेदजातीयस्यावधिः . . २२१ ६	मरणादिवसाज्ञाने . . . २३६ १३
अपिण्ड्यनिवृत्तिः . . . २२१ १६	अज्ञातदन्तबालानामाशौच-
ताशौचस्य कचिदप-	निषेधः २३७ १५
वादः २२३ १४	गर्भपाते मातुराशौचम् २३८ १३
दुर्मृतानामविशेषेण दाहा-	तच्च स्त्रावनिमित्तम् . . २३८ २०
दिनिषेधः २२६ ११	पातनिमित्तं पितृपत्नीना-
नारायणबलिः कार्यः . . २२७ १	मप्यस्ति २३९ १६
नारायणबलेः प्रेतशुद्ध्या-	स्त्राव-पातयोर्विशेषः . . २४० ५
पादकत्वम् २२७ ५	बालस्याग्निसंस्कारे आ-
प्रमादमरणे आशौच-	शौचम् २४१ ३
मस्येव २२७ १३	वयोवस्थाविशेषेणाशौच-
विधिपूर्वकमरणे विशेषः . २२८ ३	विशेषः २४३ २
भृशविधिः २२८ १०	कृष्णपत्ये विशेषः . . . २४५ २
देशान्तरमृते सद्यःशौ-	वाग्दानानन्तरं त्रिरात्रम् २४६ २
चम् २२९ ८	दौहित्र-भागिनेययोराशौ-
देशान्तरलक्षणम् . . . २२९ १३	चम् २४७ १२
योजनलक्षणम् २२९ २०	मातृश्वस्त्रादिषु त्रिरात्रम् २४८ १२
बालमरणे सपिण्डानां	अनौरसेषु पुत्रेषु त्रिरात्रम् २४९ १८
सद्यःशौचम् २३० ५	राज्ञ आशौचम् २५२ ९
जनननिमित्तमाशौचं	ग्राममध्ये ज्ञेये तिष्ठति . २५२ २०
सर्वेषाम् २३१ १	अग्निहोत्र-ब्रह्मचारिणोर-
संन्यासिमरणे सद्यःशौ-	पत्रादः २५३ ७
चम् २३१ १९	सम्पर्कः २५४ १३

पृ० पं०	पृ० पं०
शिल्पि-चित्रकारादीनां	तत्रैव फलातिशयः .. २७२ २
स्वे कर्मणि नाशौचम् २५४ १८	युद्धमरणस्य सुलभसा-
अश्रमत्रिप्रभृतीनां	धनत्वम् २७२ ७
नाशौचम् २५६ २०	युद्धधैर्यं विचारवतः सुल-
न राज्ञामघदोषः २५७ ८	भम् २७३ २
न ऋत्विजाम् २५७ १४	शत्रो रुधिरपानप्रशंसा २७३ १२
नृपादीनामसाधारणकृत्ये-	अनाथब्राह्मणशववहनादौ
श्वेव आशौचाभावः २५८ १४	सद्यःशौचम् २७४ १०
प्रसवे माताया दशाहम् २५९ ३	प्राणायामो हि कर्तव्यः २७५ ११
उपस्पृश्य पिता शुचिः २५९ ७	अग्निस्पर्शोऽपि कर्तव्यः २७५ १६
पुत्रे जाते पितुः स्नानम् २६० ५	स्नेहादिना निर्हारे-
मूर्तिकासंस्पर्गोऽस्पृश्यत्वम् २६० १८	ऽस्त्याशौचम् २७५ १९
कल्पितद्रव्यस्यापि शुद्धिः २६२ २	असवर्णशवनिर्हारे. ... २७६ ९
मन्त्रिपाते प्रतिनिमित्तं न	द्रव्यलोभेन असवर्णशव-
नैमित्तिकावृत्तिः ... २६३ ६	निर्हारे द्विगुणमा-
जननाशौचे मरणाशौच-	शौचम्. २७६ १६
मन्त्रिपाते २६४ ६	सवर्णनिर्हारे २७७ ५
अल्पाशौचे दीर्घाशौच-	सपिण्डस्य नाशौचम्. २७७ ११
प्राप्तौ २६४ १६	समानोदकस्य निर्हारे. २७७ १५
शेषेण शुद्धिरित्यत्र वि-	ब्रह्मचारिणः प्रेतबहने २७७ १६
शेषः २६६ १२	सहवासादिवर्जने न व्रत-
मन्त्रिपाते पूर्वेण शुद्धिरित्यस्य	लोपः २७८ १२
कचिदपवादः २६७ १६	ब्राह्मणशववहनादौ शूद्रं न
विषयान्तरेऽप्यपवादः... २६८ ३	नियोजयेत् २७९ ६
रणहतप्रशंसा २६८ १४	शवनिर्हारे दिङ्नियमः २८० ४
रणहतस्य सूर्यमण्डलभे-	अनुगमनाशौचम् २८० १३
दित्वम् २७० ११	तत्र विशेषः २८१ ५
परित्रातुः क्रतुफलम् .. २७१ ३	निकृष्टजात्यनुगमना-
मात्रच्छेदे फलातिशयः २७१ १४	शौचम् २८१ ११

Table of Contents.

11

पृ० पं०	पृ० पं०
द्वेजैः कदा शूद्रा अनु- सर्तव्याः २८३ २	आश्वासनानन्तरकृत्यम्. २९३ १
ब्राह्मणमरणविषयातुर- व्यञ्जने २८३ ११	अपरो विशेषः..... २९३ ७
प्रनुगमनादिविधिः ... २८५ १४	आशौचनियमाः..... २९३ १०
नेषिद्धा अग्रयः २८६ १३	प्रथमेऽहनि जलं क्षीरं च देयम् २९४ ६
प्राहिताग्न्यादीनां दाहे अग्रयः..... २८६ १७	अस्थिसञ्चयनम् २९४ ११
ब्रपनाशनन्तरं दाहः.. २८७ १	तत्र तिथ्यादयः २९५ ५
शानानन्तरमुदकं दद्यात्.. २८७ १५	वापनं दशमेऽहनि ... २९६ १
उदकदानावृत्तिः २८८ ७	तच्च पुत्राणां कनिष्ठ- भ्रातृणां च..... २९६ १३
अपरो विशेषः..... २८८ १३	एकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि. २९७ ३
अज्ञातिभिरपि उदकं देयम्. २८८ २१	एकोद्दिष्टं चतुर्णां वर्णा- नाम्. २९८ ९
पिण्डदानमपि कर्तव्यम् २८९ ७	अथ श्राद्धनिर्णयः... २९९ ४
पिण्डसंख्यानियमः... २८९ १४	तत्र श्राद्धस्वरूपम्..... २९९ ५
पिण्डसंकोचप्राप्तौ.... २८९ १८	श्राद्धं त्रिविधम् २९९ ८
त्रिरात्राशौचपक्षे दश- पिण्डदानप्रकारः ... २८९ १९	द्वादशविधत्वं अवा- न्तरभेदविवक्षया.... २९९ १४
पिण्डदानं न सर्वैः कार्यम् २९० ४	नित्यमहरहःश्राद्धं नैमि- त्तिकमेकोद्दिष्टम् ... ३०० २
ज्येष्ठःपुत्र एव पिण्डं दद्यात् २९० १०	क्राम्यादीन्यन्यान्पि ... ३०० ८
द्रव्यनियमः २९० १८	शुद्धिश्राद्धम् ३०० १९
मध्ये दर्शपाते तत्रैव तत्त्वं समापयेत्. ... २९१ १	यात्राश्राद्धम् ३०१ ४
आतुराश्वासनम्. २९१ २१	अथ श्राद्धार्हदेश- कथनम् ३०१ १४
इतिहासः..... २९२ ४	दक्षिणाप्रवणत्वं कार्यम् ३०२ ८
शोके दोषः..... २९२ १८	क्राम्याद्युपहतो देशो वर्ज्यः ३०२ १३
	कृत्रिमादिदेशेषु न कार्यम् ३०३ ४

पृ० पं०	पृ० पं०
तीर्थादिष्वतिशयफल-	असमर्थप्रति पञ्चम्यादयः
प्रदम् ३०३ १५	पक्षाः ३२२ १
गयाशीर्षप्रमाणम् ३०७ १५	नन्दादिकं न वर्ज्यम्... ३२२ १०
अथ श्राद्धकालाः... ३०८ ४	यावद्वृश्चिकदर्शनम् ... ३२३ १२
तत्र अष्टकादयः ३०८ ५	तत्र वर्ज्याः..... ३२४ १६
अमावास्यायां नित्यम्.. ३०८ १२	मघात्रयोदश्यां न केव-
अष्टकामु नित्यम् ३०८ १५	लश्राद्धनिषेधः..... ३२५ ९
व्यतीपातः ३०९ ५	मघात्रयोदश्यां न पिण्ड-
गजच्छायालक्षणम् .. ३०९ १२	निर्वपणम्..... ३२६ १६
मघात्रयोदशी ३०९ १७	मघान्वितत्वेनापि पिण्ड-
ग्रहणम् ३१० ३	निर्वपणं नास्ति ... ३२६ २०
अन्येऽपि श्राद्धकालाः.. ३१० ८	अपमृत्युहतानां चतुर्द-
युगादयः ३१० १८	श्याम् ३२७ ३
मन्वादयः ३११ ११	तस्य चैकोदिष्टस्वरूपम् ३२७ १७
कृतिकादीनि नक्षत्राणि ३११ २०	शस्त्रादिहतानां दिना-
अभिजित्..... ३१३ ११	न्तरे पार्वणम् ३२९ ३
आदित्यादिवासाः ... ३१४ १४	महालयश्राद्धमेकोदिष्ट-
प्रतिपदादित्ययः . . . ३१५ १३	विधानेन ३२९ ७
सर्वे एवापरपक्षाः ३१७ ७	मुख्यकालातिक्रमे..... ३३७ १७
भाद्रपदापरपक्षः ३१८ ५	आमश्राद्धम् ३३४ १०
महालये पार्वणं कुर्यात् ३१९ ६	रजस्वलया पञ्चमेऽर्हि
कन्यास्थार्काभावेऽपि भाद्रपदा-	कार्यम्..... ३३५ ३
परपक्षस्य प्राशस्त्यम् ३२० ३	अथ ब्राह्मणपरीक्षा ३३६ ११
कन्यागतत्वेन प्रशस्त-	तत्र पितामहादारभ्य
तरत्वम् ३२१ ७	ब्राह्मणाः परीक्ष्याः... ३३६ २०
यत्र कचन कन्यार्कान्वि-	भोजनीया ब्राह्मणाः... ३३७ ९
तत्वेन सर्वस्य पक्षस्य	एक सामगं भोजयेत्... ३३८ १०
पुण्यत्वम् ३२१ १९	

पृ० पं०	पृ० पं०
त्रोत्रियायैव हव्य-कव्यानि	सोदर्येऽपि कचिदोषा-
देयानि.....३३९ ६	भावः ३५४ १८
तीन् भोजयेत् ३३९ १२	भिक्षुकादिषु न दोषः...३५४ २२
त्रोत्रियादीनां पात्रता...३४० १२	कालप्रतीक्षामन्तरेण प-
किं पावनाः..... ३४२ ५	रिवेदने दोषः.....३५५ ८
प्रवानुकल्पः..... ३४४ १२	स्त्रीवादीनां न प्रतीक्षा. ३५५ १८
स्त्रिगादयो वैश्वदेव-	एष एव न्यायः पित्रादिषु. ३५६ ८
स्थाने ३४५ १२	निराकृतिः..... ३५६ १५
शेष्योऽपि वैश्वदेव-	वृषलीपतिः ३५६ १८
स्थान एव..... ३४५ १८	यस्य गृहे चोपपतिः . . ३५७ ३
प्रनुकल्पानु रूपः..... ३४६ १३	अग्नेदिधिषूपतिः ३५७ ११
सम्भवे नानुकल्पोऽनु-	माहिषकः ३५७ १८
ष्ठेयः ३४७ ३	काणादयो वर्ज्या विप्राः ३५८ १
पूर्वादीनामतिक्रमे न	विद्यादिगुणयोगेऽप्येते
दोषः ३४७ १०	वर्ज्याः ३५९ १५
गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे	अथ ब्राह्मणानिमन्त्रणम्. ३५९ २०
दोषः ३४८ ८	सम्भवे पूर्वदुः ३६० १
वर्जनीया ब्राह्मणाः..... ३४८ १७	असम्भवे परेदुः ३६० ३
पापयोगाः ३४९ ७	तत्र विशेषः ३६० ११
स्तेनादयो वर्ज्याः..... ३५० १	विप्रान् पूर्वरात्रौ
चिकित्सकाः ३५३ २	निमन्त्रयेत् ३६१ २
देवलकाः ३५३ ७	निमन्त्रणप्रकारः ३६१ ५
बाणिजकाः ३५३ ११	शूद्रेण प्रगतिपूर्वकं
बार्धुषिकाः..... ३५३ १९	निमन्त्रणं कर्तव्यम् ३६१ ९
परिवेता परिवित्तिश्च... ३५४ ३	चरणस्पर्शो जानुप्रदेशे ३६१ १३
अग्रजः सोदर्यो विव-	वैश्वदेवार्थं पूर्व निमन्त्रयेत् ३६१ १७
क्षितः ३५४ ८	अथ ब्राह्मणसंख्या . ३६२ १
क्षेत्रजा भ्रातरः ३५४ १५	तत्र पार्वणश्राद्धे संख्या ३६२ २

पृ० पं०	पृ० पं०
सति सामर्थ्य एकैकस्य	पक्षिविशेषो वा ३७२ १६
त्रयः ३६३ ४	कोद्रवादीनि वर्जयेत् . . ३७३ २
अन्यन्तविभवेपञ्चमस वा ३६३ ७	हिङ्गुद्रव्यस्य विहितप्रति-
मनुना श्राद्धावस्तरो	पिद्धत्वम् ३७३ १०
निषिद्धः ३६३ १८	अन्यान्यपि निषिद्धानि . ३७३ १५
याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोच-	कृष्णनिष्पावा निषिद्धाः ३७४ ७
पक्ष एवादृतः ३६४ १२	रजस्वला निषिद्धा . . . ३७६ ७
एक एव ब्राह्मणे . . . ३६४ १९	अन्यान्यपि निषिद्धानि . ३७६ ९
निमन्त्रणे नियमान्तरम् . ३६५ ६	वर्ज्यमन्नम् ३७७ १
अथ निमन्त्रितब्राह्मण-	निषिद्धद्रव्योपादाने प्रत्य-
कर्तव्यम् ३६५ १२	वायः ३७८ २
अङ्गीकारोऽनिन्दितामन्त्रण-	नित्यभोजने वर्ज्यानि शा-
विषयः ३६६ ५	कानि ३७८ १२
अङ्गीकृत्य निवारणे दोषः ३६६ ९	वृन्ताकनिषेधः श्वेतवृन्ता-
निमन्त्रितपरित्यागे दोषः ३६६ १७	कविषयः ३७८ १५
आहूतेन श्राद्धकालातिक्रमे	लङ्घनं वर्ज्यम् ३७९ १
दोषः ३६६ २१	लोहितवृक्षनिर्यासादयः . ३७९ ११
दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यातिक्रमे	सन्धिन्यादिपयो वर्ज्यम् . ३८० ४
प्रत्यवायः ३६७ ४	आरण्यकमाहिषीर्विना आ-
अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ३६७ १९	रण्यकपयोनिषेधः . . ३८० ९
तत्र दन्तधावनादीनि . . ३६८ १	विशुद्धमपि संसर्गदुष्टं वर्ज-
अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि . . ३६८ ११	येत् ३८१ ८
गोधूमानामावश्यकत्वम् . ३६९ ४	असम्भवे प्रोक्षणादि कृत्वा
शाकादीनि ३६९ ७	ग्राह्यम् ३८१ १३
मार्कण्डेयोक्तो विशेषः . ३७० १४	श्रादिभिरवलीढमापद्यपि
द्रव्यविशेषेण पितृणां	न भुञ्जीत ३८१ १९
तृप्तिः ३७१ १५	वर्ज्यान्तरम् ३८१ ७
वर्ध्नीणसः छागः ३७२ १२	

Table of Contents.

15

पृ० पं०	पृ० पं०
अपूपादिकमापणस्थमपि	प्रोक्षितं भक्षयेत् ३९० ७
ग्राह्यम् ३८२ १८	अथ निमन्त्रितब्राह्मणे-
वटकादि पर्युषितमपि ग्रा-	भ्यो देयानि. ३९० १६
ह्यम् ३८३ ४	निषिद्धतिथिषु आमल-
शुक्तस्वरूपम् ३८३ १६	कोदकं देयम् ३९१ १
दध्यादि शुक्तमपि ग्रा-	तदप्यमावास्यायां न देयम् ३९१ ५
ह्यम् ३८४ २	तैलादिदाने विशेषः ३९१ ७
आपदि प्रक्षालितं ग्रा-	श्राद्धदेशे कल्प्यानि द्व-
ह्यम् ३८४ ६	व्याणि ३९१ १३
आश्रयदुष्टं न भुञ्जीत. ३८४ १२	जर्तिलक्षणम् ३९१ १९
कदर्यलक्षणम् ३८५ १	आसनम् ३९२ ४
दीक्षितस्यान्नमभोज्यम्. ३८५ ५	भोजनार्थं पात्राणि ३९२ १५
चक्रोपजीव्यादयोऽभो-	अर्घ्यपात्राणि ३९२ १९
ज्यान्नाः. ३८५ १३	उपकल्पनीयं पुष्पम् ... ३०३ १
यति-वानप्रस्थयोरन्नम-	वर्ज्यानि पुष्पादीनि. ... ३९३ १२
भोज्यम् ३८६ २	जलोद्भवानि रक्तान्यपि
शूद्रान्नं वर्ज्यम् ३८६ ६	देयानि ३९४ १
आपदि अपूपादयो	धूपद्रव्यम्. ३९४ १०
ग्राह्याः ३८६ १०	वर्जनीयधूपद्रव्यम् ... ३९४ १६
अथ वर्ज्यावर्ज्यमांसानि. ३८७ १	दीपार्थं स्नेहद्रव्यम् ... ३९५ ४
तत्र वर्ज्यम् ३८७ २	सम्भवे क्षौमं वस्त्रमुपकल्प-
अत्र मत्स्यनिषेधो राजी-	नीयम् ३९५ ११
वादिर्व्यतिरिक्तविषयः ३८८ १	अथ वासःपरिधानम् ३९६ ४
अन्येऽप्यभक्ष्याः. ३८८ ९	शुक्लं वासः ३९६ ५
गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्ताः	अथ स्नानानन्तरकर्त-
पञ्चनखा न भक्ष्याः ३८९ २	व्यम् ३९६ १०
निषिद्धेतरमांसभक्षणे न	मण्डलद्वयं कार्यम् ३९६ १६
प्रत्यवायः ३८९ ९	तत्र विशेषः ३९७ २

पृ० पं०	पृ० पं०
वैश्वदेविक्रमुदीच्यम् ३९७ ४	अथ अर्घ्यादिदानम् .. ४०४ १६
पिण्डपसव्यम् ३९७ ७	अर्घ्यपात्राणि ४०५ १०
तत्रैव विशेषान्तरम्. ...३९७ ११	राजतं पिण्डे ४०५ १५
अनन्तरकर्तव्यम् ३९७ २०	अर्घ्यपवित्रकं भिन्नम् .. ४०५ २०
दैवपूर्वकं पादप्रक्षालनम् ३९८ १६	पवित्रकरणेतिर्कर्तव्यता. ४०६ २
अनन्तरकर्तव्यम् ३९८ १४	कुशेन च्छेदेयत् ... ४०६ ५
उपवेशनप्रकारः ३९९ ५	अर्घ्यपात्रं देवानां समीपे
अथ ब्राह्मणनियमाः ...४०० १०	स्थापयेत् ४०६ १०
ब्रह्मोद्याः कथाः कुर्युः... ४०० १६	विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् ... ४०६ १५
अथ यति-ब्रह्मचारिणोः	अर्घ्यदाने विशेषः ४०६ १९
भोजनीयत्वम् ... ४०० १८	अर्चनं काण्डानुसमयेन. ४०७ ६
भिक्षुकमपि भोजयेत् ... ४०१ ५	आसनादिदानप्रकारः... ४०७ १९
अथ ब्राह्मणोपवेशनान-	आसनार्थे सतिलाः कुशाः ४०८ ५
न्तरकृत्यम्..... ४०१ ९	आसनात् पूर्वं पश्चाच्चो-
सर्वतः तिलान् विकिरेत् ४०१ २२	दकम् ४०८ ८
दर्भासनं दद्यात् ४०२ २	उपस्थानानन्तरकृत्यम् . ४०८ १९
तच्च उदकदानपूर्वकम् ४०२ २	अर्घ्यपात्रासादनादौ
पिण्डे वामे दैवे दक्षिणे	विशेषः ४०९ २
आसनं दद्यात् ४०२ ११	त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ४०९ १४
पुनः निमन्त्रयीत ४०२ १७	अर्घ्यपवित्रमयुग्मम् ४०९ १९
निरङ्गुष्ठं हस्तं गृहीत्वा	गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् ४१० १
निमन्त्रयीत ४०२ २२	अनन्तरकर्तव्यम् ४१० ४
आवाहनेतिर्कर्तव्यता ... ४०३ ३	अर्घ्यं दद्यात् ४१० ९
विश्वेदेवाः दश ४०३ ९	तत्र विशेषः ४१० १३
पार्वणे पुरुरवार्द्धवाः ... ४०३ १३	संस्त्वान् गृहीत्वा पात्रं
इष्टिश्चादम् ४०३ १९	स्थाप्यम् ४११ ४
नान्दीमुखम् ४०४ ४	अनन्तरकर्तव्यम्. ४११ ६
नैमित्तिकम् ४०४ १०	

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ अग्नौकरणम् .. ४११ १२	अच्छिद्रोक्त्यनन्तरकर्त-
अग्नौकरणप्रकारः ४११ १८	व्यम् ४२१ ६
तच्च प्राचीनावीत्युपवीती	सावित्रीं जपेत् ४२१ ११
वा कुर्यात् ४११ १३	जुषध्वमिति वदेत् ४२० १५
लौकिकामावपि कुर्यात् ४१२ १९	श्राद्धभुक् बलिं न दद्यात् ४२१ १९
पाणौ होमः ४१३ २	भोजनोपक्रमानन्तरकर्त-
अप्सु वा ४१३ ७	व्यम् ४२२ १
काम्यादिषु पाणविव	सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना
होमः ४१४ २	कार्यः ४२२ ९
पाणौ होमे विशेषः ... ४१४ २०	अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ४२२ १४
पाणौ होमे कर्तव्यम् .. ४१५ ८	उपकल्पितस्याप्यत्यन्ता-
पाणितले हुतस्य	धिकदान-प्रतिग्रहौ नि-
विनियोगः ४१५ १९	षिद्वौ ४२३ १८
पितृ-मातामहश्राद्धद्वयार्थं	अनपेक्षितस्य वारणप्रकारः ४२३ १०
सकृदेवानुष्ठेयः ४१६ ३	ददामि इत्युक्त्वा न देयम् ४२३ १४
पात्राणि द्विः प्रक्षालयेत् ४१६ १०	भोजनकाले दातृनियमाः ४२३ १८
अथ परिवेषणम् .. ४१६ १६	भोक्तृनियमाः ४२३ ५
परिवेषणप्रकारः ४१७ ५	दातृनियमाः ४२५ १३
सवर्ण्यैव भार्यया परिवेषणं	अन्येऽपि भोक्तृनियमाः ४२५ १७
कार्यम् ४१७ १६	स्वल्पमवशेषेयुः ४२५ २०
हस्तद्वयेन परिवेषयेत् ... ४१८ १	उच्छिष्टस्य असंस्कृतप्र-
हस्तेनापि न साक्षात् ... ४१८ ४	मीतादिभागधेयत्वम् ४२६ ६
अपसव्येनैव परिवेषयेत् ४१८ १२	भुक्तवत्सु कर्तव्यम् ४२६ ११
अन्यान्यपि परिवेषणीयानि ४१९ ७	अथ ब्राह्मणभोजनानन्त-
तत्र विशेषः ४२० ४	रकर्तव्यम् ४२६ २१
अनन्तरकर्तव्यम् ४२० ८	विकिरः ४२७ १
अन्ननिवेदनानन्तरकर्त-	आचामेत् ४२७ १०
व्यम् ४२१ २	गण्डूषार्थमुदकम् ४२७ १३
	ततः सुप्रोक्षितम् ४२८ १

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ पिण्डनिर्वपणम् ४२८ ८	स्वस्तिवाचनप्रकारः . . . ४३५ १३
त्रयः पिण्डाः ४२९ ३	अनन्तरकृत्यम् ४३५ १८
उच्छिष्टमन्त्रिधिस्वरूपम् ४२९ ६	अथ दक्षिणादानम् ४३६ ६
पिण्डदाने कालः ४२९ १३	तत्र विशेषः ४३६ १३
पिण्डनिर्वपणेति कर्तव्यता ४३० १५	ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणा-
अनन्तरं प्रोक्षयेत् ४३० २३	दाने क्रमः ४३६ ७
कुशानास्तृणपात् ४३१ २	अनन्तरकृत्यम् ४३७ १०
अवनेजनं कुर्यात् ४३१ ५	अथ मध्यमपिण्डाशनम् ४३८ १
तत्र मन्त्रान्तरम् ४३१ १०	तत्प्रकारः ४३८ ६
मव्यं जान्वाच्य कर्तव्यम् ४३१ १७	प्राशनमन्त्रः ४३८ ९
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२ १	पिण्डदानस्य अयोग्य-
तत्र मन्त्रः ४३२ ५	त्वम् ४३९ १
अनन्तरकर्तव्यम् ४३२ ८	पत्न्या असन्निधानादौ
अमीमदन्तेति जपित्वो-	पिण्डप्रतिपत्तिः ४३९ ३
च्छसेत् ४३२ १०	प्रतिपत्त्यन्तरम् ४३९ ७
तत्र विशेषः ४३२ १४	अप्सु प्रक्षेपः ४३९ १५
पिण्डपूजा ४३३ १	अथोच्छिष्टमार्जनम् ४४० १
नैवेद्यः ४३३ ११	तत्र विशेषः ४४० ६
उदपात्रनिक्षेपः ४३३ १६	अथ यजमानः स्वयं
उपस्थानम् ४३३ १८	भुञ्जीत ४४० १७
अथ पिण्डदानानन्तर-	वैश्वदेवानन्तरं भोजनम् ४४१ १
कृत्यम् ४३४ २	नित्यश्राद्धमपि कार्यम् . . ४४१ ८
अग्निं प्रत्येषात् ४३४ ४	तच्चानियतम् ४४१ ३२
अनन्तरकृत्यम् ४३४ ६	आहिताग्नेर्विशेषः ४४२ ३
ब्राह्मणहस्तेषूदकं दद्यात् ४३४ १०	अग्नौकरणानन्तरं
अनन्तरकर्तव्यम् . . . ४३४ २०	वैश्वदेवः ४४३ १७
अथ स्वस्तिवाचनम् . . ४३५ ५	पितृसेवितं भुञ्जीत ४४३ १
पात्रचालने विशेषः ४३५ १०	

पृ० पं०	पृ० पं०
उपवासे भोजनप्रत्या-	सपिण्डीकरणात् पूर्वं त-
स्नायः ४४३ ७	स्यासम्भवः ४५२ ८
अनन्तरं दातु-भोक्तृ-	प्रेतस्य साप्तिवे ४५२ १९
नियमाः ४४३ १५	कर्तृ-प्रेतयोरनप्तिवे ४५३ ४
श्राद्धभोजिनो विशेषः .. ४४४ १	द्वादशाहः प्रशस्तः ४५३ १०
सङ्कल्पविधिना श्राद्धम् ४४४ ८	मासिकावर्तनम् ४५३ २०
सङ्कल्पविधानलक्षणम् ... ४४४ १९	आवर्तनमूर्ध्वभावि-
उच्छिष्टपिण्डो न दा-	नामेव ४५४ ९
तव्यः ४४५ ३	पुनरप्यपकर्षः ४५४ १३
अथ प्रत्यादिकश्राद्धम् ४४५ ७	सपिण्डीकरणस्य गौणः
तत्रैतिकर्तव्यता ४४५ १२	कालः ४५४ १९
अमायां पार्वणं नियतम् ४४६ १२	सपिण्डीकरणेति-
पार्वणैकोदिष्टयोरन्यथा	कर्तव्यता. ४५४ २२
व्यवस्था ४४६ २२	मातुः सापिण्डग्रम् .. ४५६ १
एकोदिष्टलक्षणम्. . . ४४७ १२	प्रमीतपितृकस्य विकल्पः ४५६ ५
वैश्यादीनां विशेषः ४४८ १७	पुत्रिकामुतो मातुः माता-
अथ सपिण्डीकरणम् ४४९ १२	महादिभिः सपिण्डनं
षोडश श्राद्धानि ४४९ १६	कुर्यात् ४५६ ८
द्वादश मासिकानां	अन्वारोहणे भैत्रैव ४५६ १२
कालः. ४४९ २०	आसुरादिविवाहे चतुर्धा
ऊनषाण्मासिकादीनां	विकल्पः ४५६ २१
कालः. ४५० ६	चतुर्थः पक्षः ४५७ ३
ऊनषाण्मासिकस्य	मातुः सापिण्डये गोत्र-
कालविकल्पः ४५० १४	नियमः ४५७ ६
ऊनानां वर्ज्यः कालः .. ४५० १६	पत्न्याः सापिण्डग्रम् ... ४५७ १४
सपिण्डनस्य कालः .. ४५१ ५	पत्युः सापिण्डग्रम् ४५७ १८
तत्र व्यवस्था ४५१ १५	यतीनां सापिण्डग्र-
पिण्डपितृयज्ञकर्तव्यता. ४५२ ५	निषेधः ४५८ ११

पृ० पं०	पृ० पं०
अथ वृद्धिश्राद्धम्...४५८ १९	तत्र विशेषः ४६५ ३
तत्र विशेषाः ४५९ ८	अथ मातामहादिश्राद्धा-
पिण्डदाने विशेषः.....४६० ८	धिकारनिर्णयः... ४६५ १८
पिण्डदानं नोच्छिष्टस-	मातुःपितामहादीनामपि
न्निधौ ४६० ११	संग्रहः ४६६ २
वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं	मातामहश्राद्धं नित्यम्...४६६ ५
वैकल्पिकम्.....४६० १७	तस्य काचिदपवादः .. ४६६ १२
श्राद्धनिमित्तानि ४६० ३	सङ्घातमरणे श्राद्धक्रमः. ४६६ १७
अथ श्राद्धकर्तृ-	पित्रोः सङ्घातमरणे ...४६६ १८
निरूपणम्.....४६१ १५	अन्वारोहणे विशेषः ...४६९ ६
तत्र मुख्यानुक्त्यौ.....४६२ ३	नवश्राद्धमपि तथा
पौत्रस्य पुत्रिकापुत्र-	कुर्यात् ४६९ १०
साम्यम् ४६२ १३	अनेकमातृक्रमः. ४६९ १४
अर्थहरः पिण्डदः ...४६३ १	पार्वण्यैकोदिष्टयोः स-
पुत्रोऽर्थाभावेऽपि दद्यात्. ४६३ ३	न्निपाते ४६९ २३
पुत्राभावे पत्नी ४६३ १५	निमित्तानुक्रमेण श्राद्धम्४७० ३
क्रीताया न पत्नीत्वम्...४६३ १७	नित्य-काम्ययोः स-
पुत्रादीनामधिकारः. ...४६४ २	न्निपाते काम्येनैव
औरसोऽनुपनीतोऽपि क्रियाः	नित्यसिद्धिः ४७० १२
कुर्यात् ४६४ १७	समाप्तिश्लोकः ४७० १६

॥ इति द्वितीय-तृतीयाध्याययोरनुक्रमणिका समाप्ता ॥

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

पराशरसंहिता

माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

वागीशाद्यास्सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्यास्स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

प्रथमे अध्याये व्यासेन पृष्टयोर्वर्णचतुष्टयसाधारणाऽसाधारणधर्मयोर्मध्ये साधारणधर्मं संक्षिप्याऽसाधारणधर्मः प्रपञ्चितः । अथेदानीं संक्षिप्तः साधारणधर्मो द्वितीये अध्याये प्रपञ्च्यते । अथवा पूर्वाध्याय आमुष्मिकधर्मप्राधान्येन प्रवृत्तः । अयं तु ऐहिकजीवनहेतुधर्मप्राधान्येन प्रवर्तते । तत्रादावध्यायप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिजानीते-

अतः परं गृहस्थस्य कर्माचारं कलौ युगे ।

धर्मं साधारणं शक्त्या* चातुर्वर्ण्याश्रमागतम् ॥१॥

तं प्रवक्ष्याम्यहं पूर्वं पराशरवचो यथा ।

अतः परं चातुर्वर्ण्यसाधारणधर्मसङ्क्षेपकथनादुत्तरस्मिन् काले स एव विस्तरकथनस्योचितो ऽवसरः । बहुग्रन्थपाठे शक्तिरहितान् मन्दप्रज्ञान् प्रति सङ्क्षेपेणाभिहिते सति समर्था-

*धरणीधरस्तु-‘चातुर्वर्ण्यस्य आ क्रमेण पूर्वपूर्वकलियुगक्रमेण सिद्धम्’-इति व्याचकार ।

१. D. omits this whole verse. २. D. omits -धर्मयोः and reads साधारणाऽसाधारणमध्ये. ३. B, C, D, F, G, H. and M. read धर्माचारं. ४. L. reads चातुर्वर्ण्याश् क्रमागतम्; while K. चातुर्वर्ण्यक्रमागतम्. ५. I. has made a mistake here.

नामुत्तमप्रज्ञानां बुद्धिस्थत्वात् तान् प्रति विस्तरेण कथयितुम-
चित्त्वात् । अत एवाहुराचार्याः—

‘सङ्क्षेप-विस्तराभ्यां हि मन्दोत्तमधियां नृणाम् ।
वैस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते’ ॥

इति । यद्वा अतः परं आमुष्मिकप्रधानधर्मकथनादन-
न्तरम् । ‘षट्कर्माभिरतः’, ‘सन्ध्यास्नानम्’— इत्यादिना
ह्यामुष्मिकफले धर्मे अभिहिते सति ऐहिकफलस्य कृत्यादि-
धर्मस्य बुद्धिस्थत्वात् तदभिधानस्य युक्तो अवसरः ।

वक्ष्यमाणस्य कृत्यादिधर्मस्य ब्रह्मचारि-वनस्थ-यतिष्वम-
म्भवमभिप्रेत्य तद्योग्यमाश्रमिणं दर्शयति ‘गृहस्थस्य’—इति
कृत-त्रेता-द्वापरेषु वैश्यस्यैव कृत्यादावधिकारो न तु गृहस्थमा-
त्रस्य विप्रादेः अतो विशिनष्टि ‘कलौ युगे’—इति । कर्मशब्दो लोके
व्यापारमात्रे प्रयुज्यते । आचारशब्दश्च धर्मरूपे शास्त्रीये व्यापारे
कृत्यादेस्तु युगान्तरेषु कर्मत्वम् । कलावाचारत्वमित्युभयरू-
पत्वमस्ति । तथैवाश्रमान्तरेषु कर्मत्वं गार्हस्थ्यस्य चोक्ता-
चारत्वमित्युभयरूपता । तद्विवक्षया ‘कर्माचारम्’—इत्युक्तम् ।
कलौ गृहस्थस्य याजनादीनां दुर्लभत्वाज्जीवनहेतुतया कृ-
त्यादिविधानादाचारत्वमुपपन्नम् ।

कृत्यादेः साधारणधर्मत्वमुपपादयति—‘चातुर्वर्ण्याश्रमा-

१. B. C. F. and G. read वस्तूच्यमानमेवान्तः- and D. reads वस्तूच्यमा-
नमेवान्तः- for वस्तूच्यमानमेत्यन्तः-. २. D. and G. read -करणान्तेन वर्ण्यते;
while I. reads the whole line वस्तूच्यमानमेत्यन्तःकरणं तेन वर्ण्यते.
३. D. and G. read सत्यैकफलस्य for सति ऐहिकफलस्य. ४. G. reads
उक्तो. ५. I. reads गार्हस्थ्ये स्वाचारस्त्वमित्युभयरूपता.

गतम्'—इति । चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । तच्च सर्वत्र प्रसिद्धम् । आश्रमो गार्हस्थ्यरूपः । सन्ति हि शूद्रस्यापि विवाह-पञ्चमहायज्ञादयो गृहस्थधर्माः । एतच्च सर्वमस्माभिः उत्तरत्र आश्रमनिरूपणे विस्पष्टमभिधास्यते । तस्मिन्नाश्रमे विधानात् सौधारण्यम् । पराशरशब्देनात्रातीतकल्पोत्पन्नो विवक्षितः । एतदेवाभिव्यञ्जयितुं 'पूर्वम्'— इत्युक्तम् । पूर्वकल्पसिद्धं पराशरवाक्यं कलिधर्मे कृष्यादौ यथावृत्तं नथैवाहं सम्प्रवक्ष्यामि । अतः सम्प्रदायागतत्वात् कृष्यादेराचारतायां न विवादः कर्त्तव्य इत्याशयः । 'गुरुतरविषये विनयः कर्त्तव्यः'—इति शिष्टाचारं शिक्षयितुं 'शक्त्या सम्प्रवक्ष्यामि'—इत्युक्तम् । न तु कस्मिंश्चिद्धर्मे स्वस्य अशक्तिं द्योतयितुम् । कलिधर्मप्रवीणस्य पराशरस्य तत्राशक्त्यसम्भवात् ॥ १ ॥

प्रतिज्ञातं धर्मं दर्शयति—

षट्कर्मसहितो विप्रः कृषिकर्म च कारयेत् ॥ २ ॥

षट्कर्माणि पूर्वोक्तानि यजनादीनि सन्ध्याऽऽदीनि च ।
तैः सहितो विप्रः शुश्रूषकैः शूद्रैः कृषिं कारयेत् । न च—या-

१. B. C. F. and H. read तत्र सर्वत्र प्रसिद्धः, D. reads तत्र सर्वत्र प्रसिद्धम्. and I. reads तत्र सर्वत्रैव प्रसिद्धः. २. I. omits च. ३. G. reads साधारणम्. ४. D. reads तत्राऽपि शक्तिसम्भवात् and G. reads तत्र शक्तिसम्भवात्. ५. K. and L. read —

षट्कर्मनिरतो विप्रः कृषिकर्म समाचरेत्;
while M. follows this, but reads कृषिकर्माणि कारयेत्.

जनादीनां जीवनहेतुत्वात् किमेनया कृत्या?—इति वाच्यम् ।
कलौ जीवनपर्याप्ततया याजनादीनां दुर्लभत्वात् । यत्तु म-
नुनोक्तम्—

‘वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
हिंसोप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।
भूमिं भूमिदायांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८३-८४)

इति । तत् स्वयङ्कृताभिप्रायम् । अन्यथा मनोः स्ववचन-
विरोधात् । यतः तेनैव कृषिरभ्युपगता—

‘उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।
कृषि-गोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ८२)

इति । ननु—कूर्मपुराणे स्वयङ्कृता कृषिरभ्युपगता—

‘स्वयं वा कर्षणं कुर्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम् ।
कृष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्जयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ४)

१. D. reads किमन्यया. २. All, except A. and the text substitute तु for अपि. ३. H. and I. read हिंसामयात् for हिंसोप्रायां. ४. D. reads साधुगर्हिता. ५. यतः is omitted by D. G. H. and I. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read स्वेनैव. ७. B. C. D. F. G. and H. read स जीवेद्वैश्यजीविकाम्. ८. A. reads तेन. ९. B. C. F. H. and I. read कुसीदं तां विवर्जयेत् and D. reads कुसीदा तां विवर्जयेत् while G. reads कुसीदां तां विवर्जयेत्.

इति । तन्न । अस्य वचनस्य कुसीदनिन्दापरत्वात् ।

अत एव नारदः—

‘आपत्स्वपि च कष्टासु ब्राह्मणस्य न वार्धुषम्’ ।

(ना. स्मृ. ४. १११)

इति । ननु—बृहस्पतिः स्वयङ्कर्तृकां रुषिमङ्गीचकार—

‘कुसीद-रुषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीताऽस्वयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्वन्नैनमा युज्यते द्विजः’ ॥

इति । बाढम् । कारयितुमप्यशक्तस्य तत्कर्तृत्वम् । ‘आप-
त्काले’—इति विशेषितत्वात् । ननु—कारयितृत्वमप्यापद्विष-
यमेव । कृषेर्वैश्यधर्मत्वात् विप्रस्य याजनादीनामेव मुख्यजी-
वनहेतुत्वात् । एवं तद्व्यापित्तरतम्येन व्यवस्था ऽस्तु । अल्पापदि
कारयितृत्वं अत्यन्तापदि कर्तृत्वम्—इति । अथवा युगभेदेन
व्यवस्थाप्यताम् । युगान्तरेषु कारयितृत्वमापद्धर्मः कलौ
मुख्यधर्मः । प्राधान्येनोपक्रम्य प्रतिपादनात् ।

तत्र कृषौ हेलस्य एकस्य बलीवर्दसंख्यानियममाह हारीतः—

‘अष्टागवं धर्म्यहलं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्’ ॥

(हा. स्मृ. ५. १३; आप. स्मृ. १. २३)

इति । तत्रान्त्यौ पक्षौ हेयौ इतरावपि क्रमेण मुख्यानुक-
ल्पौ द्रष्टव्यौ ॥ २ ॥

कृषौ वर्ज्यान् बलीवर्दानाह—

१. All, except A. and L. omit इति. २. I. reads हालिकस्य for हलस्य एकस्य. ३. This verse appears in the text of Hārīta and Āpastamba Smṛiti. The latter reads द्विगवं च जिघांसिनाम् for द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्. ४. G. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ; while D. reads तत्रान्त्यौ पक्षौ.

क्षुधितं तृषितं श्रान्तं बलीवर्दं न योजयेत् ।

हीनाङ्गं व्याधितं क्लीबं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥३॥

इति । क्षुधादयस्तत्तल्लिङ्गैरवगन्तव्याः । हीनाङ्गः पादविकलः । क्लीबः पुंस्त्वरहितः ॥ ३ ॥

कीदृशस्तर्हि बलीवर्दः कृषौ योज्य इत्यत आह—

स्थिराङ्गं नीरुजं तृप्तं सुनर्दं षण्ढवर्जितम् ।

वाहयेद्विवसस्यार्धं पश्चात् स्नानं समाचरेत् ॥ ४ ॥

इति । स्थिराङ्गः पादादिवैकल्यरहितः । नीरुजो व्याधिरहितः । तृप्तः क्षुचृष्णाभ्यामपीडितः । सुनर्दो हिंसको दृप्तः श्रमरहितः—इति यावत् । षण्ढेति भावप्रधानो निर्देशः । षण्ढत्ववर्जितः पुंस्त्वोपेतः शक्तः—इति यावत् । दिवसस्यार्धं यामद्वयम् । ‘पश्चात् स्नानं समाचरेत्’—इति बलीवर्दान् स्नापयेदित्यर्थः । तथा च हारीतः—

‘स्नापयित्वाऽनहुहो ऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत्’ ।

(हा. स्म. ४. १०)

इति । वाहने विशेष आश्रमेधिके दर्शितः—

१. Before this verse of the text M. inserts the verse—

हलमष्टगवं धर्म्यं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् ।

चतुर्गवं वृषांसानां द्विगवं वृषपातिनाम् ॥

But this appears neither in the other manuscripts, nor is commented upon by the three commentators. २. J. K. L. and M. read वृषं or वृषं. ३. M. reads वृषं.

वाहयेद्भुङ्क्तेनैव शाखया वा सपत्रया ।
 न दण्डेन न यष्ट्या वा न पाशेन च वा पुनः॥
 न क्षुत्तृणा-श्रमश्रान्तं वाहयेद्विकलेन्द्रियम् ।
 सुतृषु च भुञ्जीयात् पित्रेत् पीतेषु चोदकम् ॥
 अह्नः पूर्वं द्वियामं वा धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।
 विश्राम्येन्मध्यमे भागे भागे चान्त्ये यथासुखम् ॥
 यत्र वा त्वरया कृत्यं संशयो यत्र चाऽध्वनि ।
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु न स पापेन लिप्यते ॥
 अन्यथा वाहयन् राजन् नियतं याति रौरवम् ।
 रुधिरं वाहयेत् तेषां यस्तु मोहान्नराधमः ॥
 भूणहत्यासमं पापं तस्य स्यात् पाण्डुनन्दन' ।
 (वृ. गौ. स्मृ. ९. ५४-५९)

इति ॥ ४ ॥

बलीवर्दस्नापनानन्तरं कर्त्तव्यमाह—

१. The author says that this quotation is from Asvamedhika
 rva of Mahābhārata, but we do not find in this work. It appears
 Vṛidhagautama Smṛiti. We, therefore, consider the Smṛiti as the
 २. We do not find these two lines in the text. ३. B. C. D. F.
 and H. read योजयेत् for वाहयेत्. ४. The text inserts the following
 e after this word—

गुर्वपिज्ञाविताश्चेत पितरस्ते प्रकीर्तिताः ।

The text reads this line as follows—

अह्नः पूर्वं त्रिभागे तु धुर्याणां वाहनं स्मृतम् ।

The text reads—

विश्रामो मध्यमे भागे भोग्यश्चान्ते यथासुखम् ।

I. reads नित्यं संशयो यत्र वाऽध्वनि; while the text reads कृत्यं
 यो यत्र वाऽच्छति. ८. D. reads बुध्यते. ९. The text reads वाहनादेव
 यं याति रौरवम्; while B. C. and F. substitute वाहयेत् for वाहयन्.
 . The text reads पातयेत् तेषां यस्तु किञ्चिन्नराधमः.

जेप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं चैवमभ्यसेत् ।

एक-द्वि-त्रि-चतुर्विप्रान् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥५॥

यथा बलीवर्देश्रान्तिरुतदोषापनयनाय स्नापनं एवं प्राण्युपघातदोषापनयनाय यथाशक्ति जप्यादीनामन्यतममनु-
तिष्ठेत् । एकं द्वौ त्रींश्चतुरो वा विप्रान् स्नातकान् यथाशक्ति
भोजयेत् । स्नातका नवविधभिक्षुकाः । तदाह मनुः—

‘सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृ-मात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. १)

इति । सान्तानिकः सन्तानाय विवाहोपयुक्तद्रव्यार्थः ।
‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्वत्वमापन्नो द्रव्यार्थः
तमित्यर्थः । ‘पितृ-मात्रर्थं’ पितृ-मातृशुभ्रप्राप्त्यर्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थं स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थः । उपतापी रोगी ।
स्वाध्यायार्थिसहितः उपतापी स्वाध्यायार्थ्युपतापी तस्मिन्
मध्यमपदलोपी समासः । तावुभावित्यर्थः ॥ ५ ॥

कृषौ फलितस्य धान्यस्य विनियोगमाह—

१. M. reads—

जपं देवार्चनं होमं स्वाध्यायं साङ्गमभ्यसेत् ।

२. H. omits स्नातकान्. ३. B. C. D. F. G. and H. read सर्ववेदसम्.
४. D. reads स्वाध्यायार्थ्युपतापिनम्; while G. and the text read स्वाध्याय-
उपतापिनौ. ५. I. reads सान्तानिकं..... द्रव्यार्थिनम्. ६. B. C. F. and G
omit the following portion—‘सर्ववेदसः’ सर्वस्वदक्षिणं यागं कृत्वा निःस्व-
त्वमापन्नो द्रव्यार्थः तमित्यर्थः । पितृ-मात्रर्थं पितृ-मातृशुभ्रप्राप्त्यर्थिनम् । स्वाध्या-
यार्थं स्वाध्याय-प्रवचननिर्वाहाय द्रव्यार्थः. H. also omits this portion, but
appears in the marginal correction. ७. D. reads निःस्वत्वमापन्नं स
and omits तमित्यर्थः. ८. D. reads शुभ्रप्राप्त्यर्थं च.

स्वयङ्कुष्ठे तथा क्षेत्रे धान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।

निर्वपेत् पञ्चयज्ञांश्च क्रैतुदीक्षां च कारयेत् ॥ ६ ॥

इति । यानि स्वयङ्कुष्ठे क्षेत्रे फलितानि धान्यानि यानि दासैः कर्षिते क्षेत्रे स्वयमर्जितानि धान्यानि तैः सर्वैः स्मार्त्तान् पञ्चमहायज्ञान् श्रौतीमग्निष्टोमादिक्रतुदीक्षां च कुर्यात् । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् । अथवा स्वयं महायज्ञान् कुर्वीत । यिर्यक्षुभ्यो धान्यं दत्त्वा तैः क्रतुदीक्षां च कारयेत् । कूर्म-पुराणे ऽप्येवं विनियोगो दर्शितः—

‘लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।

ते तृप्तास्तस्य तद्दोषं शमयन्ति न संशयः’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ७.)

इति ॥ ६ ॥

कृषीवलस्य तिलादिधान्यसम्पन्नस्य धनलोभेन प्रसक्त-
स्तिलादिविक्रयस्तं निवारयति—

तिला रसा न विक्रेया विक्रेया धान्यतत्समाः ।

विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृण-काष्ठादिविक्रयः ॥ ७ ॥

इति । रसाः दधि-मधु-घृतादयः । यदि धान्यान्तररहितस्य तिलविक्रयमन्तरेण जीवनं वा धर्मो वा न सिद्ध्येत्

१. J. K. and L. read यथा. २. M. reads पञ्चयज्ञानि. ३. K. reads क्रतुदीक्षां. ४. I. reads ना ऽन्यैः for दासैः, and B. C. F. read कुष्ठे for कर्षिते. ५. I. reads श्रौतां. ६. I. inserts च after स्वयं. ७. B. C. F. read याजयितृभ्यो, and D. reads यष्टृभ्यो; while II. reads पितृभ्यो through mistake. ८. The text of Kūrma Purāṇa reads तं द्दोषं. ९. B. C. F. J. K. L. and M. read धान्यतः समाः.

दा तिला धान्यान्तरैर्विनिमातव्याः इत्यभिप्रेत्य 'विक्रेया धा-
यतत्समाः'—इत्युक्तम् । यावद्भिः प्रस्थैस्तिला दत्तास्ताव-
द्भेदेव धान्यान्तरमुपदेयं नाधिकमित्यर्थः । तदुक्तं नारदेन—

‘अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यं तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः’॥

(ना. स्मृ. ४. ६६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘धर्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३९)

इति । तिलान्यायो रसेऽपि योजनीयः । अत एव मनुः—

‘रसा रसैर्विनिमातव्या न त्वेव लवणं रसैः ।

कृतान्नं चाऽकृतान्नेन तिला धान्येन तत्समाः’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९४)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘अन्नेन चान्नस्य मनुष्याणां च मनुष्यैः रसानां च

रसैः गन्धानां च गन्धैर्विद्यया च विद्यानाम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ७. २. ११५)

इति । रसविनिमये विशेषमाह वसिष्ठः—

१. F. reads जीवनस्यार्थे. The whole line appears in D. as follows:—

अशक्तौ भेषजस्यार्थे यज्ञे हेतोस्तथैव च ।

२. D. omits इति. ३. D. and G. read तिल-धान्यन्यायो. ४. B. C. and F. read समतां हीनतां वा निमातव्या इति after मनुष्यैः, but it seems a repetition of the following quotation.

‘रसा रसैर्महतो’ हीनतो वा विमातव्याः ।

(व. स्मृ. २. ३७)

इति । अन्नविनिमये विशेषमाह गौतमः—

‘समेनोऽसमेन तु पक्कस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ७. ३)

इति । ननु—तिलविक्रयो अयुपगतो मनुना—

‘काममुत्पाद्य कृष्यां तु स्वयमेव कृषीवलः।

विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिरस्थितान्’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९०)

इति । अत्र केचिदाहुः—तदेतदविनियमाभिप्रायम्—इति ।

अपरे तु मन्यन्ते—ऋणापाकरणार्थावश्यकधर्मार्थं तिलविक्रयो न विरुद्धः । अयमेव पक्षो युक्तः । वसिष्ठवचनसंवादात् ।

‘कामं वा स्वयं कृष्योत्पाद्य तिलान् विक्रीणीरन्’ ।

(व. स्मृ. २. ३१)

इति । विनिमयाभिप्राये तु वचनान्तरेण सह पौनरुक्त्य-
मपरिहार्यं स्यात् । यतो मनुनेव वचनान्तरेण ‘तिला धा-
न्येन तत्समाः’—इति नियमो दर्शितः । यच्चन्यस्मिन्वचने

१. All, except A. and the text (from Benâras and the Edition-
Bombay Sanskrit Series) read रसा रसैः समतो हीनतो वा निमातव्या ;
while another Bombay Edition (printed in 1865) reads हानतो
for हीनतोः. We compared here four different copies of the
text, but each of them has a different reading. २. G. reads समे
नासमेन. ३. The text reads शुद्धान् (Bombay Edition, published by V.
N. Mandlik). This is a mistake. ४. I. reads ऋणापकरणाद्यापक्षमार्थं.
५. I. reads -संवादान्. G. omits the portion from वसिष्ठ- to वचनान्तरेण
सह पौनरुक्त्यं. ६. All others except A. and the text read कृष्यापाद्य.
७. I. reads विनिमयो.

अर्थात्तिलविक्रयनिषेधः प्रतिभाति । तथा हि—मनु-यमाभ्या-
मुपदर्शितम्—

‘भोजनाभ्यञ्जनादानाद् यदन्यत् कुरुते तिलैः ।

कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति’ ॥

(म. स्मृ. १०. ९१)

इति । नायं दोषः । आवश्यकधर्मव्यतिरिक्तविषयत्वात् ।
यो ऽयं तिलानां धान्यसमत्वेन विनिमयः यश्च तृणादिविक्रयः
सेयमेवंविधा विप्रस्य जीवनेषु वृत्तिः । तथा च नारदः—

‘ब्राह्मणस्य तु विक्रेयं शुष्कदारु-तृणादि च’ ।

(ना. स्मृ. ४. ६४)

इति ॥ ७ ॥

इदानीं कृषावानुषङ्गिकस्य पाप्मनः प्रतीकारं वक्तुं
प्रथमतस्तं पाप्मानं दर्शयति—

ब्राह्मणश्चेत् कृषिं कुर्यात्तन्महादोषमाप्नुयात् ।

इति । कृषौ हिंसाया अवर्जनीयत्वात् सावधानस्यापि
कृषीवलस्य दोषो ऽनुपज्ज्यते इति । अत्र ‘हिंसाप्रायां’ इति
मनुवचनं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

१. B. C. F. and H. read कृमिभूत्वा श्वविष्टायां; while D. reads कृमि-
भूत्वा च विष्टायां and I. कृमिभूत्वा स विष्टायां. G. reads the whole line as
follows :—

कृमिर्भवति विष्टायां कर्मणा तेन पापकृतम् ॥

२. I. reads तृणादिकम्; while the text reads तृणानि च. ३. I. reads
महादोषमवाप्नुयात् for तन्महादोषमाप्नुयात्; while M. reads the whole line as
follows :—

ब्राह्मणस्तु कृषिं कृत्वा महादोषमवाप्नुयात् ।

४. I. reads हिंसायां पापमिति through mistake.

उक्तस्य दोषस्य महत्त्वं विशदयति—

संवत्सरेण यत्पापं मत्स्यघाती समाप्नुयात् ॥ ८ ॥

अयोमुखेन काष्ठेन तदेकाहेन लाङ्गली ।

इति । लोहसहितेन लाङ्गलमुखेन प्राणिनां चित्रवधो भवतीति मत्स्यवधात् पापाधिक्यमुक्तम् ॥ ८ ॥

उक्तरीत्या कर्षकमात्रस्य पापप्रसक्तौ तद्वारयितुं विशिनष्टि—

पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ॥ ९ ॥

अदाता कर्षकश्चैव सर्वे ते समभागिनः ।

इति । वागुरां प्रसार्य मृगादिग्राही पाशकः । व्याधो मृगवधाजीवः । शाकुनिकः पक्षिघाती । अदाता खले राशिर्मूलमुत्तारयितुं प्रदाता । तेषां सर्वेषां प्रत्यवायः समानः । ततश्च दृष्टान्तत्वेन पाशकादय इह वर्ण्यन्ते । यथा पाशकादीनां पापं महत् एवमेवादातुः कर्षकस्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

यदर्थं रुषीवलस्य पाप्मा दर्शितः तमिदानीं पापपरिहारप्रकारमाह—

वृक्षं छित्त्वा महीं भित्त्वा हत्त्वा च कृमि-कीटकान् ॥ १० ॥

कर्षकः खलयज्ञेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

१. B. C. D. and F. omit -मूल-. २. D. omits सर्वेषां. ३. M. inserts before this verse:—

कण्डनी पेषणी चुह्नी उषकुम्भोऽथ मार्जनी ।

पञ्चसूता गृहस्यस्व अहन्वहति वर्तते ॥,

I. and M. read वृक्षान् छित्त्वा.

इति । छेदन-भेदन-हननैर्यावन्ति पापानि निष्पद्यन्ते तेषां सर्वेषां खले धान्यदानं प्रतीकारः । तथा च हारीतः—

‘भूमिं भित्त्वौषधीभ्रित्वा हत्वा कीट-पिपीलिकाः ।

पुनन्ति खलयज्ञेन कर्षका नात्र संशयः ॥

यूपो ऽयं निहितो मध्ये मेढिर्नाम हि कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितोदद्यात्तत्र धान्यार्थदक्षिणाम्’ ॥ ११ ॥

(हा. स्मृ. ५. १४-१५)

इति ॥ १० ॥

खलयज्ञाकरणे प्रत्यवायमाह—

यो न दद्याद्भिजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ॥ ११ ॥

स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्दिशेत् ।

इति । कर्षकस्यायं खलयज्ञा नित्यः काम्यश्च—इति वचन-
द्वयबलादवगम्यते । अकरणे प्रत्यवायात् नित्यत्वं छेदनादि-
पापनिवर्त्तकत्वात् काम्यत्वं च । खलयज्ञस्य नित्यत्वं शैव-
पुराणे दर्शितम्—

‘अदत्त्वा कर्षको देवि यस्तु धान्यं प्रवेशयेत् ।

तस्य नृणां भिभूतस्य देवि पापं ब्रवीम्यहम् ॥

दिव्यं वर्षसहस्रं तु दुरात्मा कृषिकारकः ।

मरुदेशो भवेदृक्षः स पुष्प-फलवर्जितः ॥

तस्यान्ते मानुषो भूत्वा कदाचित् कालपर्ययात् ।

दरिद्रो व्याधितो मूर्खः कुलहीनश्च जायते’ ॥

इति ॥ ११ ॥

१. B. C. and F. read पूर्णऽयं; while D. reads सूर्योऽयं. २. H. reads
कर्षके. ३. B. C. D. F. G. and H. read अत्र for तत्र. ४. D. reads
सलु for कुल.

दातव्यस्य धान्यस्य परिमाणमाह—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां चैकविंशकम् ॥१२॥

विप्राणां त्रिंशकं भागं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

षट्सु भागेष्वेको भागः षड्भागः । एकविंशतिसंख्याकेषु भागेष्वन्यतमो भाग एकविंशकः । तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागस्त्रिंशः—इति ज्ञेयम् । देववत् पितृभ्योऽपि देयम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागं तु विंशकम् ।

त्रिंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक्’ ॥

(कू. पु. १. २. २५. ८)

इति ॥ १२ ॥

विप्रस्य सेतिकर्तव्यां कृषिमुक्त्वा वर्णान्तराणामपि तामाह—

क्षत्रियोऽपि कृषिं कृत्वा देवान् विप्रांश्च पूजयेत् ॥१३॥

क्षेत्र्यः शूद्रस्तथा कुर्यात् कृषि-वाणिज्य-शिल्पकम् ।

१. K. reads एकविंशतिम्; while L. reads एकविंशतिः. २. M. reads कृषिकर्त्ता न लिप्यते; while A. reads the whole line as follows:—

विंशं भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

३. B. C. D. E. G. and H. read तद्वत् त्रिंशकोऽपि for तद्वत् त्रिंशकेषु भागेष्वन्यतमो भागः स्त्रिंशः—इति ज्ञेयम्. ४. I. reads देयः. ५. The text reads—

विंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्वन्न मुच्यते ।

६. After this word the following portion appears in the marginal correction of H.—

बृहस्पतिरपि—

राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागं देवानां तु विंशकम् ।

विंशद्भागं तु विप्राणां कृषिं कुर्वन्न दोषभाक् ॥.

७. M. reads द्विजान् देवांश्च पूजयेत्. ८. M. reads सदा. ९. M. reads -शिल्प-
कम्.

इति । यद्यपि वैश्यस्य कृषिः पूर्वाध्याये विहिता तथाप्यत्र इतिकर्तव्यताविधानाय पुनरुपन्यासः । 'तथा कुर्यात्'-इत्यतिदेशेन ब्राह्मणस्य कृषौ विहितेतिकर्तव्यता सर्वाभ्यत्र विहिता भवति । कृषिवत् वाणिज्य-शिल्पयोरपि कलौ वर्णचतुष्टयसाधारण्यं दर्शयितुं 'वाणिज्य-शिल्पकम्'- इत्युक्तम् ।
इति ॥ १३ ॥

यदि शूद्रस्यापि कृष्यादिकमभ्युपगम्येत तर्हि तेनैव जीवनसिद्धेः कलौ द्विजशुश्रूषा परित्याज्येत्याशङ्क्याह-
विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजशुश्रूषयोज्झिताः ॥ १४ ॥
भवन्त्यल्पायुषस्ते वै निरर्थं यान्त्यसंशयम् ॥

इति । लाभाधिक्येन विशिष्टजीवनहेतुत्वात् कृष्यादिकं विकर्मैत्युच्यते । द्विजशुश्रूषया तु जीर्णवस्त्रादिकमेव लभ्यते-इति न लाभाधिक्यम् । अतो अधिकलिप्सया कृष्यादिकमेव कुर्वन्तो यदि द्विजशुश्रूषां परित्यजेयुस्तदा तेषामैहिकमामुष्मिकं च हीयेत ॥ १४ ॥

इत्थं वर्णचतुष्टयसाधारणं जीवनहेतुं धर्मं प्रतिपाद्य निगमयति-

चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १५ ॥

अतीतेष्वपि कलियुगेषु विप्रादीनां कृष्यादिकमस्तीति सूचयितुं 'सनातनः'- इत्युक्तम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read -विधानेनाऽयं. २. I. omits कृषि-
पद, and inserts the whole sentence at the beginning of this para-
graph. ३. L. reads -शुश्रूषयोज्झिताः; while M. reads -सर्वविजिताः.
४. M. reads पतन्ति नरकेषु च.

यद्यपि स्मृत्यन्तरेष्विवात्रापि वर्णधर्मानन्तरमाश्रमधर्मा
वक्तुमुचिताः तथापि व्यासेनाऽपृष्टत्वादाचार्येणोपेक्षिताः । अ-
स्माभिस्तु श्रोतृहितार्थाय तेषां वर्ण्यन्ते । न च—पूर्वाध्याय एव
कुतो न वर्णिता?—इति मन्तव्यम् । तत्र प्रसङ्गाभावात् । अत्र तु
'चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्'— इत्याश्रमशब्देन तेषां बुद्धिस्थ-
त्वादस्ति प्रसङ्गः । ते चाश्रमाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं स्कान्दे—

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ।

एते क्रमेण विप्राणां चत्वारः पृथगाश्रमाः’ ॥

इति । मेनुरपि—

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।

एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ८७.)

इति । गृहस्थप्रभवाः गृहस्थोपेययोगिन इत्यर्थः । तत्रोपन-
यनेन संस्कृतो ब्रह्मचारी ।

‘ब्रह्मचर्यमागामुप मा नयस्व’ ।

इति । मन्त्रवर्णात् । ब्रह्मचर्यमुद्दिश्यागां मामुपनयस्व
इत्यर्थः । उपनयनं च गर्भाधानादिषु पठितत्वात् ब्रह्मः सं-
स्कारः । तदाह हारीतः—

द्विविधो हि संस्कारो भवति ब्राह्मो दैवश्च । (१)

गर्भाधानादिस्मार्तो ब्राह्मः । (२) पार्कयज्ञा

१. H. and I. omit अपि. २. D. omits मेनुरपि, and the following quotation. ३. I. reads उपजीविनः. H. also gives the same reading in the margin. ४. D. and H. read ब्राह्मसंस्कारः, and I. reads ब्राह्मसंस्कारः. I. reads ब्राह्म- for ब्राह्म- everywhere in this quotation. ५. I. reads कथञ्च-हविर्यज्ञाः.

हवियर्जाः सौमाश्च दैवः । (३) ब्राह्मेण संस्कृत ऋषीणां समानतां सायुज्यं गच्छति । (४) दैवेनोत्तरेण संस्कृतो देवानां समानतां सायुज्यं गच्छति । (५)

(हा. स्मृ. ११. १-५)

इति । गर्भाधानादयो गौतमेनानुक्रान्ताः—

गर्भाधान-पुंसवना-ऽनवलोभन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरणा-ऽन्नप्राशन-चौलोपनयनम् । (१३) चत्वारि वेदव्रतानि । (१४) ज्ञानं सहधर्म-चारिणीसंयोगः । (१५) पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं देवे-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणामेतेषां च । (१६) अष्टका पार्वणश्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्याश्च-युजी चेति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः । (१७) अभ्याधेयो अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा-ऽऽग्रयण-चातुर्मास्यानि निरूढपशुबन्धाः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः । (१८) अग्निष्टोमो-ऽयग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयो अतिरात्रा-ऽऽप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । (१९) इत्येते चत्वारिंशत् संस्काराः । (२०)

(गौ. स्मृ. ८. १३-२०)

इति । तत्र गर्भाधानादयश्चूडान्ताः संस्कारा व्रीज-गर्भ-जनितदोषनिवृत्त्यर्थाः । अत एव याज्ञवल्क्यः चूडान्तान् संस्कारान् निरूप्याह—

१. Except A. and the text all others omit -देव-पितृ-मनुष्य भूत-ब्राह्मणानामेतेषां च. We have compared five different manuscripts of the text, but none of them we find omit this portion. २. The text reads -दर्श पूर्णमासावाग्रयणं चातुर्मास्य-निरूढपशुबन्ध-सौत्रामणीति.

‘एवमेनः शर्म याति बीज-गर्भसमुद्भवम् ।

(या. स्मृ. १. १३)

इति । अतो ब्रह्मचर्याश्रमात् प्राक् ते वर्ण्यन्ते । तत्र
द्विजानां गर्भाधानादयः समन्त्रकाः कार्याः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रा वर्णास्त्रियास्त्रयो द्विजाः ।

निषेकादिश्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । गर्भाधानादीनां कालविशेषमाह स एव—

‘गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च ॥

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठे ऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ११-१२)

इति । रजोदर्शनदिवसमारभ्य षोडश दिवसा ऋतुः ।

तदाह मनुः—

‘ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरे सार्धमहोभिः सद्भिर्गर्हितैः ॥

तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४६-४८)

इति । रजोदर्शनमारभ्य चत्वार्यहानि सद्विगर्हितानि ।
युग्मासु समासु । संविशेत् गच्छेत् ।

॥ इति गर्भाधानम् ॥

अथ पुंसवनम् । एवमृतौ गर्भाधानं कृत्वा गर्भचलनात्
पुरा पुंसवनं कार्यम् । तच्चलनं द्वितीये वा तृतीये वा भवति ।
तदाह वैजवापः—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करो ऽपि—

‘मासे द्वितीये तृतीये वा । (२) यदहः

पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येत’ ।

(पा. गृ. सू. १. ५. १४. २-३)

इति । पुंनक्षत्राणि च हस्तादीनि ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धानि ।
अनंवल्लोभनमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ऽवगन्तव्यम् ।

॥ इति पुंसवनम् ॥

* इदं च आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे प्रथमेऽध्याये पञ्चविंशतितमेऽनु-
वाके—‘अथ गर्भलम्भनम्’ इत्यतोऽपि द्रष्टव्यम् ।

१. D. omits the following portion—

द्वितीये वा तृतीये वा भवति । तदाह वैजवापः—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’—

इति । पारस्करो ऽपि— ‘मासे—

२. H. omits the following portion—

‘मासि द्वितीये वा तृतीये वा पुरा स्पन्दते’ ।

इति । पारस्करो ऽपि.

३. I. omits तृतीये वा. ४. B. C. and F. read मासि द्वितीयेऽथ पुंसवनं तृतीये
वा, H. and I. read द्वितीये वा तृतीये वा यदहः पुंसा, D. and G. read
द्वितीये वा तृतीये वा यदा पुंसा.

अथ सीमन्तोन्नयनम् । सीमन्तोन्नयनस्य याज्ञवल्क्योक्त-
कालादन्ये अपि काला मुनिभिः दर्शिताः । तत्र लौगाक्षिः—

‘तृतीये गर्भमासे सीमन्तोन्नयनं कार्यम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि’ ।

इति । वैजवापो अपि—

‘अथ सीमन्तोन्नयनं चतुर्थे पञ्चमे षष्ठे वाऽपि’ ।

इति । सांख्यायनगृह्ये अपि—

‘सप्तमे मासि प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयनम्’ ।

इति । शङ्खो अपि—

‘गर्भस्पर्शने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसवः’ ।

इति । विशेषाश्रवणात् सर्वे ऽप्येते विकल्प्यन्ते । एतच्च
सीमन्तोन्नयनं क्षेत्रसंस्कारत्वात् स्रुदेव कर्त्तव्यं न प्रतिगर्भ-
म् । तथा च हारीतः—

‘सकृत् संस्कृतसंस्कारा सीमन्तेन द्विजैस्त्रियः’ ।

इति । देवलो अपि—

‘या सकृत् संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता’ ।

इति । गर्भसंस्कारपक्षे तु प्रतिगर्भमावर्त्तनीयम् । तथा
च विष्णुः—

१. I. reads लोकाक्षिः for लौगाक्षिः. २. B. C. D. and F. omit
-मासे and read तृतीये गर्भे. ३. G. omits गर्भे. ४. H. reads शाङ्खा-
यन. ५. I. reads -स्पन्दनमारब्ध. ६. D. and H. read विशेषाश्रवणात्.
७. H. reads द्विजातयः. ८. G. reads सकृत् संस्कृता नारी; while B. C. F.
II. and I. read सकृत् संस्कृता वा नारी. Vijnanesvara reads सकृत् सुसं-
स्कृता. (See I. II.).

‘सीमन्तोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते ।
केचिद्गर्भस्य संस्काराद्गर्भं गर्भं प्रयुञ्जते’ ॥

अनयोः पक्षयोर्यथागृह्यं व्यवस्था । अकृतसीमन्तायाः
प्रसवे सत्यव्रत आह—

‘स्त्रीं यद्यकृतसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
गृहीतपुत्रा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ’ ॥

इति ।

॥ इति सीमन्तोन्नयनम् ॥

अथ जातकर्म । तत्र जातकर्मणः कालो याज्ञवल्क्येन
दर्शितः—

‘मास्येते जातकर्म च’ ।

(या. स्मृ. १. ११)

इति । एते आगते जात इति यावत् । विष्णुरपि—

‘जातकर्म ततः कुर्यात् पुत्रे जाते यथोदितम्’ ।

इति । स्वगृह्ये—इति शेषः । तच्च स्नानानन्तरं कार्यम् ।
तथा च संवर्त्तः—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते’ ।

इति । जातकर्म च नाभिवर्धनात् प्रागेव कार्यम् । त-
था च मनुः—

‘प्राङ् नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्य-मधु-सर्पिषाम्’ ॥

(म. स्मृ. २. २९)

१. For this line we find in the text of Vishnu Smṛiti—

‘जाते च शरके जातकर्म’ ।

(वि. स्मृ. २७. ४)

२. B. C. F. G. and H. omit तथा च मनुः and I. reads for the same
तदाह हारीतः, but we do not find this verse in Hārīta.

इति । वर्धनं छेदनम् । न चाशौचशङ्कया कर्मानधिकारः—
इति वाच्यम् । नाभिच्छेदात् प्रागाशौचाभावात् । तदाह जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अच्छिन्ननोभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।

आशौचोपरमे कार्यमथ वा नियतात्मभिः’ ॥

इति । तच्च श्राद्धं हेमद्रव्येण कार्यम् । तदाह व्यासः—

‘द्रव्याभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । आदित्यपुराणे पक्वान्ननिषेधो दर्शितः—

‘जातश्राद्धे न दद्यात् पक्वान्नं ब्राह्मणेष्वपि ।

यस्माच्चान्द्रायणात् शुद्धिस्तेषां भवति नान्यथा’ ॥

इति । तस्मिन् दिने यथाशक्ति दानं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं
आदित्यपुराणे—

‘देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।

आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यं च सर्वदा ॥

तत्र दद्यात् सुवर्णं तु भूमिं गां तुरगं रथम्’ ।

इति । शङ्खोऽपि—

१. I. reads नाड्यां. २. I. reads हेम्ना for हेमद्रव्येण. ३. I. reads हेम्ना श्राद्धं for हेमश्राद्धं. ४. H. reads आदित्यपुराणे. ५. D. and G. read आदित्यपुराणे. ६. H. omits इति.

‘सर्वेषां सकुल्यानां द्विपद-चतुष्पद-
धान्य-हिरण्यादि दद्यात्’ ।

इति । एतच्चाशौचमध्ये अपि कार्यम् ।

‘आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति’ ॥

इति ।

॥ इति जातकर्म ॥

अथ नामकरणम् । तस्य च याज्ञवल्क्योक्तकालादन्ये-
ऽपि काला मनुना दर्शिताः—

‘नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वा ऽस्य कारयेत् ।
पुण्ये त्रिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते’ ॥

(म. स्मृ. २. ३०)

इति । कारयेदिति स्वार्थिको णिच् ।

‘ततस्तु नाम कुर्वीत पितैव दशमे ऽहनि’ ।

(वि. पु. ३. १०. ८)

इति विष्णुपुराणवचनात् । यद्वा पितुरभावे अयोग्यत्वे-
वा ऽन्येन कारयेत् । तदाह शङ्खः—

‘कुलदेवता-नक्षत्राभिसम्बन्धं
पिता कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः’ ।

इति । भविष्यपुराणे—

१. The text of Vishnu Purāṇa substitutes तु for च. २. B. C. F. and G. read भविष्यपुराणे.

‘नामधेयं दशम्यां च केचिदिच्छन्ति पार्थिव ।
द्वादश्यामथ वा रात्रौ मासे पूर्णे तथा ऽपरे ॥
अष्टादशे ऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः’ ।

इति । गृह्यपरिशिष्टे ऽपि—

‘जननाद्दशरात्रे व्युष्टे संवत्सरे वा नामकरणम्’ ।

इति । तत्र स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था । नामधेयस्वरूपं
च वर्णभेदेन दर्शयति मनुः—

‘मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥
शर्मवद् ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् ।
वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेक्ष्यसंयुतम् ॥
स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्पष्टार्थं मनोरमम् ।
मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ३१-३३)

इति । मङ्गल्यादीनि पूर्वपदानि । शर्मादीन्युत्तरपदानि ।
तथा च नामान्येवंविधानि सम्पद्यन्ते—श्रीशर्मा, विक्रमपालः,
माणिक्यश्रेष्ठी, हीनदासः—इत्यादि । स्त्रीणां तु श्रीदासीत्यादि ।
सुखोद्यं वदितुं शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैजवापः—

‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्य-
क्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा घोषवदा-
द्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्’ ।

१. D reads पार्थिवः. २. H. and I. read मङ्गल्यं. ३. The text of Manu reads मनोहरम्. ४. I. reads मङ्गल्यादीनि. ५. D. omits the following portion— -शक्यमित्यर्थः । अत्र विशेषमाह वैजवापः— ‘पिता नाम करोत्येकाक्षरं द्व्यक्षरं त्र्यक्षरं चतुरक्षरमपरिमितं वा. ६. B. C. and F. read अथ.

इति । अयमर्थः—घोषवन्ति यान्यक्षराणि वर्गेतृतीय-चतुर्थ्या-
नि तान्यादौ कार्याणि । अन्तस्था य-र-ल-वा मध्ये कर्त्तव्याः ।
अन्ते अभिनिष्ठानो विस्कर्त्तव्यः । तथा च—भद्रपालो जातवेदा
इत्यादि नाम भवति । यथोक्तनामकरणस्य फलमाह तुः श-
ङ्ख लिखितौ—

‘एवं कृते नाम्नि शुचि तत्कुलं भवति’ ।

इति ।

॥ इति नामकरणम् ॥

अथ निष्क्रमणम् । तत्र मनुः—

‘चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात्’ ।

(म. स्मृ. २. ३४)

इति । तत्र कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि—

१. B. C. and F. read ऽवर्जनीयः. II. also follows this reading, but corrects it in the margin. Except A. and H. all others omit अन्ते. २. B. C. and F. read दुपद्मो, II reads दुपाद्मो, but the marginal reading is भद्रपाद्मो. D. reads बहुपाद्मो and G. reads भद्रपाद्मो. ३. D. reads कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्. ४. I. reads अत्र, while D. omits the following portion—

अथ कर्त्तव्यमाह यमः—

‘ततस्तृतीये कर्त्तव्यं मासि सूर्यस्य दर्शनम् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्’ ॥

इति । लौगाक्षिरपि । ‘तृतीयेऽर्धमासे दर्शनमाक्षित्यस्य’-इति । पुराणेऽपि—

‘द्वादशेऽहनि रात्रेऽत्र शिशोर्निष्क्रमणं गृह्णात् ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति ।

५. I. reads लौकाक्षिः.

‘तृतीये ऽर्धमासे दर्शनमादित्यस्य’ ।

इति । पुराणे ऽपि—

‘द्वादशे ऽहनि राजेन्द्र शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् !

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं तथाऽन्येषां च सम्मतम्’ ॥

इति । अत्रापि यथास्वशाखं व्यवस्था ।

॥ इति निष्क्रमणम् ॥

अथान्नप्राशनम् । तत्र यमः—

‘ततो ऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वा ऽपि कर्त्तव्यं येष्वेष्टं मङ्गलं कुले’ ॥

इति । शङ्खे ऽपि—

‘संवत्सरे ऽन्नप्राशनमर्धसंवत्सर इत्येके’ ।

इति । लौगाक्षिः—

‘षष्ठे मास्यन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वा’ ।

इति । तत्र विशेषमाह मार्कण्डेयः—

‘देवतापुरतस्तस्य धान्युत्सद्गतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥

मध्वाज्य-कनकरोषितं प्राशयेत् पायसं तु तम् ।

रुतप्राशमथोत्सद्गद्वात्री बालं समुत्सृजेत्’ ॥

इति । प्राशनानन्तरं जीविकापरीक्षा मार्कण्डेयेन दर्शिता—

१. I. omits स्व-. २. D. G. and H. read काले कार्यं. ३. B. E. and F. read यथेष्टं. ४. G. omits शङ्खेऽपि. ५. G. reads लौगाक्षिः and I. reads लौगाक्षिः. ६. B. C. D. F. and G. read मासे for मासि. ७. G. reads कृतम्, D. reads ह तम् and I. reads स तम्.

‘अग्रतो ऽथ प्रविन्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्वशः ।
 शास्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालस्तेतो भाण्डं स्वयं तथा ।
 जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति’ ॥
 इति ।

॥ इत्यन्नप्राशनम् ॥

अथ चूडाकरणम् । तत्र यमः—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चूडाकर्म विधीयते ।
 द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिदर्शनात्’ ॥

इति । वैजवापः—

‘तृतीये वर्षे चूडाकरणम्’ ।

इति । शङ्खो ऽपि—

‘तृतीये वर्षे चूडाकर्म । पञ्चमे वा’ ।

इति । लौगाक्षिरपि—

‘तृतीयस्य वर्षस्य भूयिष्ठे गते चूडाकरणम्’ ।

इति । शौनको ऽपि—

‘तृतीये वर्षे चौलं यथाकुलधर्मं वा’ ।

इति । तत्र ऋषिभेदेन चूडानियममाह लौगाक्षिः—

‘दक्षिणतः कर्मुंजा वासिष्ठानाम् । उभयतोऽत्रिका-

१. B. C. and F. read स्वतो for ततो २. A. reads श्रुतिचोदनात्. ३. D. reads त्रिवर्षे. ४. I. reads चूडाकरणं. ५. लौगाक्षिः is the reading of I., and that of G. is लौगाक्षि. ६. D. reads कुलधर्मं यथा च. ७. B. C. F. and I. read कर्मुंजा; while D. reads कर्मजा and H. कर्मुंजा.

इयपानाम् । मुण्डा भृगवः । पञ्चचूडा अङ्गिरसः ।

मण्डनार्थं शिखिनो ऽन्ये । यथाकुलधर्मं वा' ।

इति । कैमुंजा केशपङ्क्तिः । अत्र यथास्वशाखं व्यवस्था ।

अत्र यथोक्ताः चूडाकरणान्ता अनुपनीतविषयाः अतस्तत्प्र-
सङ्गादन्येषु केचनानुपनीतधर्माः कथ्यन्ते । तत्र गौतमः—

‘प्रागुपनयनात् कामचार-कामवाद-भक्षः’ ।

(गौ. स्मृ. २. १)

इति । कामचार इच्छागतिः । कामवादोऽश्लीलादिभाष-
णम् । कामभक्षः पर्युषितादिभक्षणम् । विष्णुपुराणे ऽपि—

‘भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथा ऽनृते ।

अस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते’ ॥

(वि. पु. ३. १०. ९)

इति । एतच्चाभक्ष्यभक्षणं महापातकहेतुद्रव्यव्यतिरिक्त-
विषयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘स्यात्कामचार-भक्ष्योक्तिर्महतः पातकादृते’ ।

इति । यथा भक्ष्याभक्ष्यादिनियमो नास्ति एवमाचमवा-
दिकर्तव्यान्तरमपि नास्ति । तदाह वसिष्ठः—

१. D. reads मङ्गलार्थं, (i. and I. read मण्डलार्थं, while H. reads मण्डलार्थं. २. B. C. and F. substitute च for वा. ३. B. C. F. and I. read कमुजा; while D. reads क्रमजा and H. क्रमुजा. ४. I. omits स्व-. ५. A. and the text do not insert काम- before -भक्ष; while all others कामचार-वाद-भक्षाः. ६. We do not find this verse in the text of Vishnu Purāṇa (the Bombay Edition). But it appears in a Tilgu manuscript. ७. I. omits -ब्रह्म-.

‘न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदा मौञ्जिवन्धनात् ।

वृत्त्या शुद्रसमस्तावद्यावत् वेदे न जायते’ ॥

(व. स्मृ. २. ६; बौ. स्मृ. १. २. ३. ६)

इति । गौतमो ऽपि—

‘यथोपपादमूत्र-पुरीषो भवति । (४) ना-

स्याचमनकल्पो विद्यते (४) न ब्रह्मा-

भिव्याहंरदन्यत्र स्वधानिनयनान्’ । (९)

(गौ. स्मृ. २. ४-९)

इति ।

॥ इति चूडाकरणम् ॥

अथाश्वराभ्यासस्तु कर्त्तव्यः । तदाह मार्कण्डेयः—

‘प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे ह्ययमुक्ते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा ऽष्टमीम् ॥

रिक्तां पञ्चदशीं चैव सौरि-भौमदिनं तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भं तु कारयेत् ॥

पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीम् ।

स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च विशेषतः ॥

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयात् घृतम् ।

दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं चापि पूजनम् ॥

१. H. reads न त्वस्य; while the text reads न ह्यस्मिन्. २. B, C, D, E, G, and H. read भेषां न जायते; while I. reads वेदी न जायते. ३. B, C, E, G, H, and I. read यथोपपादित; while D. reads यथोपपादि. ४. B, C, D, E, and H. read न तस्याचमन. ५. B, C, D, E, and G. read सौरि-भौमदिने.

प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेत्तु प्रथमं द्विजोनीभिः सुपूजितैः ॥
 ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ।
 अष्टमीद्वितयं चैव पक्षान्ते च दिनत्रयम् ॥

इति ।

॥ इति गर्भाधानादिचूडान्तसंस्कारप्रकरणम् ॥

अथोपनयनम् । तत्र मनुः—

‘गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 गर्भादिकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः ॥
 ब्रह्मबर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
 राज्ञो ब्रह्मार्थिनः षष्ठे वैश्येऽर्थार्थिनो षष्ठे ॥
 आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आ द्वाविंशात् क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥
 अत ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः ॥
 नैतैरपूनैर्विधिवदाप्यपि हि कर्हिचित् ।
 ब्राह्मणं यौनांश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह’ ॥

(म. स्मृ. २. ३६-४०)

इति । आपस्तम्बो अपि—

१. D. and I. read द्विजातिभिः. २. G. reads अष्टमी च द्वितीया वै. ३. The text reads वैश्यस्यैवार्थिनोऽष्टमे; while H. reads वैश्यस्याऽप्यर्थिनो ऽष्टमे.
 ४. B. C. E. G. and H. read कदाचन; while D. reads कथंचन -for कर्हि-
 चित्.

‘सप्तमे ब्रह्मवर्चस्काममष्टम आयुष्कामं नवमे
तेजस्कामं दशमे ऽन्नाद्यकामं एकादश इन्द्रिय-
कामं द्वादशे पशुकामम्’ ।

(आ. ध. स्मृ. १. १. १. २०)

इति । एतच्च वर्णत्रयस्य साधारणम् । वर्णव्यवस्थया
कालनियममाह स एव—

‘वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे
राजन्यं शरदि वैश्यम्’ ।

(आ. ध. स्मृ. १. १. ११)

इति । वर्णानुपूर्व्येणोपनयनस्येति कर्तव्यतामाह मनुः—

‘कार्ण-रौरव-वास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नाऽऽनुपूर्व्येण शाण-क्षौमा-ऽऽविकानि च’ ॥

(म. स्मृ. २. ४१)

इति । कार्णादीनि चर्माणि उत्तरीयाणि । तथा च शङ्ख-
‘ऋणरुरु-वस्ताजिनान्युत्तरीयाणि’ ।

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ऋणाजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (६१) रौरवं राज-
न्यस्य । (६२) गव्यं वस्ताजिनं वा वैश्यस्य । (६३)

(व. स्मृ. ११. ६१-६३)

इति । तथा च पारस्करः—

‘ऐनेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य । (१७)

१. The text reads विकानि च, but the commentator does not follow this reading. २. The text reads क्षत्रियस्य.

रौरवं राजन्यस्य । (१८) आजं गव्यं वा
वैश्यस्य । (१९) सर्वेषां वा गव्यम् ।

(पा. गृ. सू. २. ५. १७-२०)

इति । शाणादीन्युत्तरीयाणि । अत्रापस्तम्बः—

‘वासः । (३९) शाण-क्षौमाजिनानि । (४०) काषायं
चैके वस्त्रमुपदिशन्ति ब्राह्मणस्य । (४१) मा-
ज्जिष्ठं राजन्यस्य । (१) हारिद्रं वैश्यस्य ’ । (२)

(आ. ध. सू. १. १. २. ३९-४१; ३. १-२)

इति । वसिष्ठः—

‘शुक्लमहतं वासो ब्राह्मणस्य । (६४)

कार्पासं माज्जिष्ठं क्षौमं वा क्षत्रियस्य ।

(६५) हारिद्रं कौशेयं वा वैश्यस्य ’ । (६६)

(व. स्मृ. ११. ६४-६६)

इति । मेखलामाह मनुः—

१. D. reads शाणादीन्यन्तराणि and I. शाणादीन्यधरीयाणि. २. The text reads क्षणी-. ३. The text omits ब्राह्मणस्य, H. adds क्षौमं to ब्राह्मणस्य in its marginal correction, but we do not think it necessary. Here I. is wholly mistaken. It omits ब्राह्मणस्य and इति । वसिष्ठः—and also the quotation of Vasistha. Thus a Sûtra is composed partly of words from Āpastamba and partly of those from Vasistha. The meaningless Sûtra is—

वासः शाण-क्षौमाजिनानि काषायं चैके
वस्त्रमुपदिशन्ति शुक्लकार्पासवस्त्रं ब्राह्म-
णस्य माज्जिष्ठं राजन्यस्य हारिद्रं वैश्यस्य ।

४. We compared here three different manuscripts of the text. This quotation from Vasistha appears in all the manuscripts, but in each there is a slight difference—कार्पासं क्षौमं is omitted by the text (Rev. A. N. Fuhrer's Edition), and the commentator (Krishna Pandit) omits क्षौमं. We follow all our manuscripts. ५. B. C. D. F. G. and H. omit वा.

‘मौञ्जी त्रिवृत् समा श्लक्षणा कार्या विप्रस्य मेखला ।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी’ ॥

(म. स्मृ. २. ४२)

इति । त्रिवृत् त्रिगुणा । यमो ऽपि—

‘विप्रस्य मेखला मौञ्जी ज्या मौर्वी क्षत्रियस्य तु ।
शणसूत्री तु वैश्यस्य मेखला धर्मतः स्मृताः ॥
एतासामप्यभावे तु कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
मेखला त्रिवृता कार्या ग्रन्थिनैकेन वा त्रिवृत्’ ॥

इति । मनुष्ये—

‘मुञ्जाभावे तु कर्त्तव्याः कुशाऽश्मन्तक-बल्वजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ’ ॥

(म. स्मृ. २. ४३)

इति । दण्डमाह मनुः—

‘ब्राह्मणो बल्व-पालाशौ क्षत्रियो वाट-खादिरौ ।
पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४५)

इति । अनुकल्पमाह यमः—

‘एतेषामप्यभावे तु सर्वेषां सर्वयज्ञियाः’ ।

इति । मनुर्दण्डपरिमाणमाह—

१. I. substitutes च for तु. २. I. reads त्रिभिः. ३. The text reads मुञ्जालाभे. ४. B. C. D. F. G. and H. read पैलवोदुम्बरौ, but it seems to be a mistake.

‘केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात् नान्तिको विशः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४६)

इति । गौतमो ऽपि—

‘मूर्ध-ललाट-नासाग्रप्रमाणाः’ ।

(गौ. स्मृ. १. २८)

इति । दण्डलक्षणमाह मनुः—

‘ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः’ ॥

(म. स्मृ. २. ४७)

इति । गौतमो ऽपि—

‘अपीडिता यूपवक्त्राः सेशल्काः’ ।

(गौ. स्मृ. १. २७)

इति । यज्ञोपवीतमाह मनुः—

‘कार्पासमुपवीतं स्याद् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्या ऽविकसूत्रैकम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४४)

इति । पैठीनसिरपि—

‘कर्पासमुपवीतं ब्राह्मणस्य । क्षौमे-
यं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य’ ।

१. B. C. F. G. and H. read सवल्काः. २. D. omits यज्ञोपवीतमाह
3 substitutes पैठीनसिरपि for मनुः. ३. The text reads सौत्रिकम्.
D. reads क्षौमं.

इति । उक्तोपवीतालाभे यथासम्भवं गोवालादिकं ग्राह्यम् । तदाह देवलः—

‘कार्पास-क्षौम-गोवाल-शौण-वल्क-तृणादिकम् ।

सदा सम्भवतः कार्यमुपवीतं द्विजातिभिः’॥

इति । ऋष्यशृङ्गः—

‘अपि वा वाससी यज्ञोपवीतार्थं

कुर्यात् तदभावे त्रिवृता सूत्रेण’ ।

इति । तच्च नवतन्तुकं कार्यम् । तदाह देवलः—

‘यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेण नवतन्तुकम्’ ।

इति । कात्यायनः ।

‘त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्’ ।

(का. स्मृ. १. १. १)

इति । ऊर्ध्ववृतस्य लक्षणमाह संग्रहकारः—

‘करेण दक्षिणेनोर्ध्वं गतेन त्रिगुणीकृतम् ।

वलितं मानवैः सूत्रं शास्त्र ऊर्ध्ववृतं स्मृतम्’॥

इति । ऊर्ध्वं गतेन दक्षिणेन करेण यद्वलितं तदूर्ध्ववृतमित्यर्थः । यज्ञोपवीतप्रयोगमाह देवलः—

‘ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्ख्याय षण्णवत्यङ्गुलीषु तत् ।

तावत्त्रिगुणितं सूत्रं प्रक्षाल्याब्लिङ्गकैस्त्रिभिः ॥

देवागरेऽथ वा गोष्ठे नद्यां वाऽन्यत्र वा शुचौ ।

सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यान्नवसूत्रं तु तद्भवेत् ॥

१. B, C, F, G, and H. read -शाण-वल्क-. २. D. and G. read सम्भवता.
३. D. reads त्रिगुणं.

त्रित्वाश्रत्यादियज्ञियवृक्षस्यान्यतमस्य तु ।
 बेध्नीयात्तत्सजीवं तु पितृभ्यो नम इत्यथ ॥
 ध्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् पितृणां तृप्तिदं हि तत् ।
 त्रिस्ताडयेत् करतलं देवानां तृप्तिदं हि तत् ॥
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् स्थापयेद्भूरिति ब्रुवन् ।
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि ध्याह्वतीभिः प्रतिक्षिपेत् ॥
 अभिमन्त्र्याथ भूरग्निश्चेति वृत्तत्रयं त्रिभिः ।
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च प्रणम्यैवावधारयेत् ॥

इति । अवधारणमन्त्रस्तु 'यज्ञोपवीतम्' *इत्यादिः ।
 ग्रन्थिनियममाह कात्यायनः—

‘त्रिवृतं चोपवीतं स्यात्तस्यैको ग्रन्थिरिष्यते’ ॥
 (का. स्मृ. १. १. २)

इति । यज्ञोपवीतपरिमाणमाह स एव—

‘पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।
 तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातिलम्बं न चोच्छ्रितम्’ ॥
 (का. स्मृ. १. १. ३.)

इति । देवलो अपि—

* सम्पूर्णो मन्त्रस्त्वित्थम्—

‘यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमग्न्यं प्रतिमं च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः’ ॥

१. I. reads बेध्नीयात्तत्र. २. I. reads वामं through mistake. ३. I. reads त्रिःपीडयेत्. ४. D. reads सत्यं गृहं गृहीत्वा. ५. I. reads च निक्षिपेत्. ६. I. reads त्रिवृत्तयं. ७. B. C. D. F. G. and H. read प्रणम्यावधारयति; while I. reads प्रणम्यावधारति. Both of these readings are incorrect and give no sense at all. ८. The text reads नाऽतो लम्बं.

‘स्तनादूर्ध्वमधो नाभेर्न कर्त्तव्यं केदाचन’ ।

इति । उपवीतसङ्ख्यामाह भृगुः—

‘उपवीतं बटोरेकं द्वे तथेतरयोः स्मृते ।

एकमेव यतीनां स्यादिति शास्त्रस्य निश्चयः’ ॥

इति । एतच्च नित्याभिप्रायम् । बहुषु कामश्रवणात् ।

तदाह देवलः—

‘बहूनि चायुःकामस्य’ ।

इति । एतदुपवीतं सदा धार्यम् । तदाह भृगुः—

‘सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

मन्त्रपूतं स्थितं काये यस्य यज्ञोपवीतकम् ।

नोद्धरेच्च ततः प्राज्ञो यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः ॥

सकृच्चोद्धरणान्तस्य प्रायश्चित्ती भवेद् द्विजः’ ।

इति । उपवीते विशेषमाह देवलः—

‘सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात्ततः कृत्वा विलोमकम् ।

सावित्र्या दशकृत्वोऽङ्गिर्मन्त्रिताभिस्तदुक्षयेत् ॥

विच्छिन्नं वा ऽप्यधो यातं भुक्त्वा निर्मितमुत्सृजेत्’ ।

इति । यज्ञोपवीतादीनां चोटनादौ प्रतिपत्तिमाह मनुः—

‘मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीताऽन्यानि मन्त्रवत्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६४)

१. B. C. D. F. G. and H. read कथंचन. २. I. reads निर्णयः.
३. I. reads कामनया बहूनां. ४. B. C. F. and G. read सकृच्चोद्धरणान्तः. ५.
I. reads उत्क्षिपेत्. ६. All others except A. I. and the text read मन्त्रवत्.

इति । अथ दण्डादिधारणानन्तरमादित्योपस्थानं कार्यम् ।

ग्राह मनुः—

‘प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।

प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि’ ॥

(म. स्मृ. २. ४८)

इति । दण्डग्रहणान्तेतिकर्त्तव्यतायुक्तमुपनयनं प्राप्य गाय-
मेहावाक्यार्थभूतं भास्करमुपस्थाय सोऽहमित्येवं ज्ञात्वा अग्निं
रिचर्य भैक्ष्यं चरेदित्यर्थः । अग्निपरिचर्या मनुना दर्शिता—

‘दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।

सायं प्रातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः’ ॥

(म. स्मृ. २. १८६)

इति । विहायसि अन्तरिक्षे स्थापयेन्न तु भूमावित्यर्थः ।

मिदाहरणे विशेषमाह वैजवापः—

‘पुरा ऽस्तमयात् प्रागुदीचीं दिशं गत्वा

अहिंसन्नरण्यात् समिधमाहरेत् । शुष्का

ब्रह्मवर्चसकाम आर्द्रास्त्वन्नाद्यकाम उभ-

योऽरुभयकामः’ ।

इति । समिल्लक्षणमाह कात्यायनः—

‘नाङ्गुष्ठादधिका कार्यो समित् स्थूलतया कचित् ।

न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥

प्रादेशान्नाधिका न्यूना तथा न स्याद्विशाखिका ।

न सपर्णा नातियामा होमेषु तु विजानता ॥

१. I. reads दण्डधारणा-. २. विहायसि is omitted by D. and G. ३. The text reads ग्राह्या. ४. B. C. F. G. and H. read नासपर्णा; while D. reads नातियर्चा and the text न सपर्णा न निर्वीर्या for न सपर्णा नातियामा.

विंशतीर्णा विमैला ह्रस्वा वक्रा ससुषिरा कृशा ।

दीर्घा स्थूला गुणैर्दुष्टा कर्मसिद्धिविनाशिका ' ॥

(का. स्मृ. १. ८. १७-१९)

इति । समिन्त्रियम उक्तो वायुपुराणे-

'पालाशयः समिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः ।

शमी-रोहितका-ऽश्वत्थास्तदभावे ऽर्क-वेतसौ' ॥

इति । अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः-

'पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।

अग्निस्तं मोक्षयामास तस्मात् परिचरेच्च तम्' ॥

(हा. स्मृ. २. २७)

इति । भिक्षाचर्याप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः-

'ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये ।

आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ॥

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्' ।

(या. स्मृ. १. २९-३०)

इति । ब्राह्मणेष्विति स्वस्वजातीयोपलक्षणम् । अत एव
व्यासः-

'ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशश्चरेयुर्भैक्ष्यमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा' ॥

इति । सार्ववर्णिकत्वमापद्विषयम् । अत एव भविष्यत्पुराणे
दर्शितम्-

१. This verse does not appear in the text. २. I. reads विवला.
३. The text reads हिंसया. ४. The text reads मोक्षयामास. ५. B. C.
D. F. G. and H. substitute च for वा.

‘चेतुर्वर्णं चरेद्भैक्ष्यमलाभे कुरुनन्दन’ ।

इति । आपद्यपि न शूद्रात् पक्कं गृह्णीयात् । तदाहाशङ्किराः—

‘आममेवाददीतान्त्यादबृत्तावैकरात्रिकम् ।

आमं पूयति संसारे धर्म्यं तेभ्यः प्रेतिष्ठितम् ॥

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यंगिराब्रवीत्’ ।

इति । अनापदि स्वजातीयेष्वपि प्रशस्तेष्वेव भैक्ष्यमा-
चरेत् । तदाह मनुः—

‘वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेर्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८३)

इति । ‘आदिमध्यावसानेषु’ इति । अयमर्थः—भिक्षाप्रवर्त्त-
नावाक्ये वर्णक्रमेण आदि-मध्यावसानेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यः ।
तथा च मनुः—

‘भवत्पूर्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः ।

भवन्मध्यं तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ४९)

इति । उक्तेषु केषुचिदपवादमाह स एव—

‘गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञाति-कुल-बन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगोहानां पूर्वपूर्वं परित्यजेत् ॥

१. I. reads चतुर्वर्ण्यं. २. I. reads संस्कारे. ३. B. C. F. and I. read प्रतीच्छितम्; while D. reads प्रतीच्छितम्. ४. I. reads प्रसक्तानां, and G. reads देवयज्ञैः. ५. D. reads च कर्मसु for स्वकर्मसु. ६. A. reads उपवीती. ७. I. reads क्वचिदपवादम् for केषु चिदपवादम्. ८. The text of Manu reads विवर्जयेत्.

सर्वं वापि चरेद्दामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतो वाचमभिः शस्तांस्तु वर्जयेत् ॥

(म. स्मृ. २. १८४-१८५)

इति । यत्तु-

‘मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।

भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥

(म. स्मृ. २. ५०)

इति तदुपनयनाद्भिक्षाविषयम् । तच्च भैक्ष्यं भोजन-
पर्याप्तमाहर्तव्यम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तदाह यमः-

‘आहारमात्रादधिकं न कचिद्वैक्ष्यमाहरेत् ।

युज्यते स्तेयदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥

इति । तच्च भैक्ष्यं गुर्वनुज्ञापुरःसरं भोक्तव्यम् । तदाह-
तुर्मनु-यमौ-

‘समाहृत्य तु तद्वैक्ष्यं यावदर्थममायया ।

निवेद्य गुरवेऽश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥

(म. स्मृ. २. ५१)

इति । गुर्वसन्निधौ तज्जार्यादिभ्यो निवेदयेत् । तदाह
गौतमः-

१. The text reads नाऽविमानयेत्. २. I. reads समाहृत्याय for र
हृत्य तु.

‘निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञातो भुञ्जीत । (३५)

असन्निधौ तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्यः । (३६)

(गौ. स्मृ. २. ३५-३६)

इति । गुर्वनुज्ञातं भैक्ष्यं सत्कृत्य भुञ्जीत । तदाह

याज्ञवल्क्यः—

‘कृताम्रिकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुज्ञया ।

आपोशनक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३१)

इति । सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः—

‘भैक्ष्यमवेक्षितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुर-

वे निवेदितमनुज्ञातममृतसम्मितं प्राहुः । (६)

यदश्नाति ब्रह्मचारी ब्रह्मसिद्धिमवाप्नोति’ ।

(हा. स्मृ. ३. ६-७)

इति । गौतमोऽपि—

‘सायम्प्रातस्त्वेन्नमभिपूजितमनिन्दन् भुञ्जीत’ ।

(गौ. स्मृ. १. ३०)

इति । एकान्ननिषेधमाह मनुः—

१. Here I. threw us in great doubt. It inserts गुरोरभावे and some other words in these Sûtras of Gautama, and by this addition forms a verse, which is as follows—

निवेद्यं गुरवेऽनुज्ञां ततो भुञ्जीत सन्निधौ ।

गुरोरभावे तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिणाम् ॥

D. also makes slight changes and forms the following verse—

निवेद्यं गुरवे भिक्षां भुञ्जीताऽसन्निधौ गुरोः ।

तद्गार्या-पुत्र-सब्रह्मचारिभ्य इति चाऽन्वहम् ॥

But these two readings are followed neither by any of our other manuscripts, nor any one of the five manuscripts of the text. २. B. C. D. F. G. H. and I. omit तु.

‘भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकोन्नादी भवेद्भृती ।
 भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥
 व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्मण्यथर्विवत् ।
 काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् व्रतमस्यै न लुप्यते’ ॥

(म. स्मृ. २. १८८-१८९)

इति । अकरणे प्रत्यवायमाह स एव-

‘अकृत्वा भैक्ष्यचरणमसमिद्ध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णिव्रतं चरेत्’ ॥

(म. स्मृ. २. १८७)

इति । उपनीतस्य नियममाह यमः-

‘दण्डं कमण्डलुं वेदं मौञ्जीं च रशानां तथा ।

धारयेद्ब्रह्मचर्यं च भिक्षान्नाशी गुरौ वसन्’ ॥

इति । वेदो दर्भमुष्टिः । गुरौ गुरुगृहे इत्यर्थः । यमः-

‘मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं च नित्यशः ।

कौपीनं कटिसूत्रं च ब्रह्मचारी च धारयेत्’ ॥

इति । मनुः-

‘अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. २. १०८)

इति । सुमन्तुरपि-

१. B, C, D, F, G, and H, read एकान्नाशी. २. B, C, and F, read व्रते च, D, G, and H, read व्रते वा for व्रतवत्. ३. D, reads व्रतमप्यनु-
 लुप्यते. ४. D, G, and H, omit स एव. ५. B, C, and F, read असमिद्धं.
 ६. Except A, and I, all others omit this word. ७. D, omits यमः.

‘ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यं सन्ध्ययोरग्निकर्म च ।
स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च चर्येयं ब्रह्मचारिणः’ ॥

इति । गुरुवृत्तिप्रकारमाह व्यासः—

‘जघन्यशायी पूर्वं स्यादुत्थायी गुरुवेश्मनि ।
यच्च शिष्येण कर्तव्यं यच्च दासेन वा पुनः ॥
कृतमित्येव तत् सर्वं कृत्वा तिष्ठेत्तु पार्श्वतः ।
किङ्करः सर्वकारी च सर्वकर्मसु कोविदः ॥
अभुक्तवति नाश्रीयादपीतवति नो पिबेत् ।
न तिष्ठति तथाऽसीत नाऽसुप्ते प्रस्वपेत्तथा’ ॥

इति । विश्वामित्रः—

‘तद्भार्या-पुत्रयोश्चैव वृद्धानां धर्मशालिनाम् ।
शुश्रूषा सर्वदा कार्या प्रणामादिभिरेव च’ ॥

इति । वर्ज्यानाह याज्ञवल्क्यः—

‘मधु-मांसाञ्जनोच्छिष्ट-शुक्त-स्त्री-प्राणिहिंसनम् ।
भास्करालोकनाश्लील-परीवर्दादि वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ३३)

इति । मनुरपि—

‘वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान् स्त्रियः ।
शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥

१. I. reads स्वाध्यायो. २. I. reads चर्येयुः. ३. B. E. F. and G. read शालिनाम्. ४. D. reads भुक्तः, B. E. and F. read भुक्तः and G. reads भुक्तः. ५. I. reads परिवादांश्च; while D. reads परिवादानि and H. reads परिवादान् विवर्जयेत्. ६. D. omits अपि, and G. omits मनुरपि. ७. B. reads भुक्तानि चैव, E. and F. भुक्तानि चैव, D. and G. शुक्तानि चैव, H. reads शुक्तानि चैव and I. reads चैव for यानि.

अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्षणोरूपानच्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्तनं गीत-वादनम् ॥
 व्यूतं च जनवादं च परीवादं तथाऽनृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च ॥
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥
 (म. स्मृ. २. १७७-१८०)

इति । यमः—

‘खट्वाऽऽसनं च शयनं वर्जयेदन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् शुचिः’ ॥

इति । कूर्मपुराणे—

‘नादर्शं वै समीक्षेत नाचरेदन्तधावनम् ।
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रयुञ्जीत न कामतः’ ॥
 (कू. पु. १. २. १४. २०-२१)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

‘पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यम्’ ।
 (आ. ध. सू. १. १. ४. ११)

इति । गुरुपुत्राद्युच्छिष्टं तु न भोक्तव्यम् । तदाह मनु

१. B. E. and F. omit the portion—

इति । यमः—

खट्वासनं च शयनं वर्जयेदन्तधावनम् ।

स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ॥ इति ।

H. also omits this portion; while D. and G. omit only इति । यमः, a they insert the following verse. २. G. and I. read क्वचित्. ३. omits इति । कूर्मपुराणे—and also the verse following, but it appears the marginal correction. ४. H. reads आदर्शं चैव नेक्षेत, D. reads नादर्शनं च नेक्षेत, I. reads नादर्शं चैव नेक्षेत and the text reads नादिस्त्वं वै समीक्षेत. ५. The text reads गुरुप्रियार्थं सर्वं हि. ६. others except A. and I. omit आपस्तम्बोऽपि. ७. I. reads गुरुपुत्रस्याऽप्युच्छिष्टं

‘उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चाश्वनेजनम् ॥ (२०९)
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ (२११)
 (म. स्मृ. २. २०९-२११)

इति । ब्रह्मचर्यकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशान्दानि पञ्च वा ।
 ग्रहणान्तिकमित्येके केशान्तश्चैव षोडशे’ ॥
 (या. स्मृ. १. ३६)

इति । केशान्तः गोदानाख्यं कर्म । तच्च षोडशे वर्षे
 कार्यम् । तदाह मनुः—

‘केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः’ ॥
 (म. स्मृ. २. ६५)

इति । यमः—

‘वैसेह्यादश वर्षाणि चतुर्विंशतिमेव वा ।
 षट्त्रिंशतं वा वर्षाणि प्रतिवेदं व्रतं चरेत्’ ॥

इति । एतत् त्रिवेदग्रहणाभिप्रायम् । अत एव मनुः—

‘षट्त्रिंशदादिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् ।
 तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा’ ॥

(म. स्मृ. ३. १)

इति । एवमुक्तलक्षणो ब्रह्मचारी द्विविधः । उपकुर्वाणको

१. All except A. and the text read केशान्तं चैव. २. All others except A. read केशान्तं. ३. I. reads वैश्यो for वसेल; while G. reads वैश्ये. Both are wrong. ४. D. and I. read षट्त्रिंशदादिकं.

नैष्ठिकश्च । उपकुर्वाणकस्योक्ता धर्माः । नैष्ठिकस्योच्यन्ते ।
तत्राह याज्ञवल्क्यः—

‘नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।

तदभावे ऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरे ऽपि वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ४९)

इति । मनुरपि—

‘यदि त्वात्यन्तिको वासो रोचेतास्य गुरोः कुले ।

युक्तः परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥ (२४३)

आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।

गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥ (२४७)

ऐतेष्वविद्यमानेषु स्थाना-ऽसन-विहारवान् ।

प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां साधयेद्देहमात्मनः’ ॥ (२४८)

(म. स्मृ. २. २४३-२४८)

इति । एतच्च सद्ब्रह्मण्यगुर्वादिविषयम् । अन्यथा दोषः ।

तदुक्तं तेनैव—

‘नाऽब्राह्मणेगुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।

ब्राह्मणे चाऽननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम्’ ।

(म. स्मृ. २. २४२)

१. The text reads this line as follows:—

यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले । ,

and B. C. D. F. G. and H. read रोचयेत स्वगुरोः कुले for रोचेतास्य गुरोः कुले. २. H. reads स्वयं for खलु. ३. I. reads एषु for एतेषु. ४. Kullāk-bhatta, the commentator on Manu reads स्नाना-ऽसन-, but neither the other commentators nor our manuscripts of the text follow the reading. ५. B. C. D. F. G. and H. read साधयेत् for साधयेत्. This form is grammatically correct and gives sense, but no commentator follows this reading. ६. H. reads काङ्क्षन्वा गतिमुत्तमाम्.

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ब्रह्मचार्याचार्यं परिचरेदा शरीरविमोक्षणात् ।
 (४) आचार्यं च प्रेते अग्निं परिचरेत् । (५)
 संयतवाक् । (७) चतुर्थ-षष्ठा-ऽष्टमकालभोजी ।
 (८) भैक्ष्यमाचरेत् । (९) गुर्वधीनः ।
 (१०) जटिलः शिखाजटो वा । (११)
 गुरुं गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चेत्तिष्ठन् श-
 यानं चेदासीन उपासीत । (१२) आहूता-
 ध्यायी । (१३) सर्वं लब्धं निवेद्य तदनुज्ञया
 भुञ्जीत । (१४) खट्वाशयन-दन्तधावन-प्रक्षा-
 लना-ऽञ्जना-भ्यञ्जनोपानच्छत्रवर्जी । (१५) स्था-
 नासनशीलः स्त्रिरहोऽभ्युपेयादपः । (१७)

(व. स्मृ. ७. ४—१७)

इति । अहनि त्रिषवणस्त्रायी स्यादित्यर्थः । अग्निपरिचर्या
 हारीत-शङ्खलिखित-यमैर्निरूपिता—

‘यज्ञियाः समिध आहृत्य सम्मार्जनोपलेपनोद्धो-
 धन-समूहन-समिन्धन-पर्याग्निकरण-परिक्रमणो-

१. B. C. D. F. G. H. and I. read ब्रह्मचार्यं चरेत् for ब्रह्मचार्याचार्यं परि-
 चरेत्, but this is a mistake. २. B. C. and F. omit च; while D. sub-
 stitutes खलु for it. ३. The text (Bombay Edition by Rev. A. A.
 Fuhrer) reads सन्वतवाक् through mistake. ४. B. C. D. F. G. H. and
 I. omit आचरेत्. ५. गच्छन्तमनुगच्छन्नासीनं चानुतिष्ठेत् शयानश्चेदासीत आ-
 हूताध्यायी सर्वलब्धनिवेदी खट्वाशयन-दन्तप्रक्षालनाञ्जनाभ्यञ्जनवर्जी This is
 the reading of B. C. F. G. H. and I., but I. reads -वर्जन- for -वर्जी.
 ६. Here I. and the text (Bombay Edition by Rev. A. A. F.) are
 mistaken. I. reads -वर्जनानशील-स्त्रिरहस्यभ्युपेयादपः through mistake and
 the said text omits स्थानासनशील. We compared three different
 manuscripts of the text as well as our other manuscripts in which this
 omitted portion is present.

पस्थान-होम-स्तोत्र-नमस्कारादिभिरग्निं परिच-
रेत् । (५) नाग्निमधितिष्ठेत् । (६) न पङ्कजां
कर्षेत् । (७) न मुखेनोपधमेत् । (८) नाऽऽपश्चाग्निं
च युगपद्धारयेत् । (९) नाजीर्णभुक्तो नोच्छिष्टो
वा ऽभ्योदध्यात् । (१०) विविधैर्हविर्विशेषैरा-
ग्नैरहरहरग्निं समिन्धेत् । (११) आमन्त्र्य
गच्छेत् । (१२) आहृत्य निवेदयेत् तन्मनाः ।
(१३) शरीरोपरमान्ते ब्रह्मणः सायुज्यं
गच्छति' । (१४)

(हा. स्मृ. ३. ५-१४)

इति । एवं कुर्वतः फलमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अनेन विधिना देहं सोदयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं जायते पुनः’॥

(या. स्मृ. १. ५०)

इति । मनुरपि—

‘आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सन्न शाश्वतम्’॥

(म. स्मृ. २. २४४)

इति । ननु—नैष्ठिकब्रह्मचर्याङ्गीकारे गार्हस्थ्यं निर्विषयं
स्यात् । तन्न । गार्हस्थ्यस्य रागविषयत्वात् । तदाह जात्रालिः—

१. The text of Hārīta adds to ऽभ्योदध्यात् the following portion—
नातिक्रमेत् । न विक्रमाभिमुखं तिष्ठेत् । न निष्ठीवेत् । २. All other manu-
scripts except A. and the text read आगस्य for आहृत्य, but our
reading is correct and moreover gives good sense. ३. D. and G.
read साधयन्. ४. Except A. and the text all others read न चेहं ऽऽज्ञा-

‘यदि गृहमेव कामयेत्तदा याव-
ज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ ।

इति । अत्र केचित् नैष्ठिकब्रह्मचर्यं कुब्जादिविषयं
मन्वाना गार्हस्थ्यस्य तदितरविषयतामाहुः* । उदाहरन्ति च
तत्र विष्णुवचनम्—

‘कुब्ज-वामन-जात्यन्ध-क्लीब-पङ्गवार्त्त-रोगिणाम् ।
व्रतचर्या भवेत्तेषां यावज्जीवमसंशयम्’ ॥

इति । तत्र । नैष्ठिकब्रह्मचर्यस्य कुब्जादिवेव निय-
तत्वे समर्थं प्रत्यैच्छिकत्वमुच्यमानं विरुद्धेत । ऐच्छिकत्वं च
वसिष्ठेन दर्शितम्—

‘चत्वार आश्रमाः (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-
वानप्रस्थ-परिव्राजकाः । (२) तेषां वेद-
मधीत्य वेदौ वेदान् वा ऽविशीर्णब्रह्मचर्यो
यमिच्छेत्तमावसेत्’ । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । भविष्यत्पुराणे ऽपि—

‘गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद्धारपरिग्रहम् ।
ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत् सङ्कल्पपूर्वकम् ॥
वैखानसो वाऽपि भवेत् परिव्राडथ वेच्छया ’ ।

* यथोक्तं भाट्टैः—

‘अत्रैवं शक्यते वक्तुं येऽन्ध-पङ्गवादयो नराः’—इत्यादि । उदाहृतं
चैतदस्माभिः पूर्वम् ।

१. B. C. and F. read वा ऽविकीर्णः, D. and H. read वा ऽविचीर्णः, G.
reads वा ऽपि चीर्णः and I. reads वा चीर्णः.

इति । तस्मात् रागिविषयत्वेनैव गार्हस्थ्यं व्यवस्थापनीयम्-
इति ।

॥ इति ब्रह्मचारिप्रकरणम् ॥

अथ गृहस्थाश्रमं निरूपयितुं तदधिकारहेतु स्नान-
मादौ निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ॥

(या. स्मृ. १. ५१)

इति । तत्र दातव्यो वरो मनुना दर्शितः—

‘न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।

स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥

क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमौसनम् ।

धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥

(म. स्मृ. २. २४५-४६)

इति । अयं च वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्यानिष्क्रया-
र्थः । वेदविद्यार्हस्य मूल्यस्याऽसम्भवात् । तथा च छन्दो-
गश्रुतिः—

‘यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य

पूर्णा दद्यादेते देव ततो भूयः’ ।

(छां. उ. ३. ११. ६)

इति । तापनीयश्रुतिरपि—

१. B. C. D. F. G. and H. read छत्रोपानहमन्ततः. २. The text reads this line as follows,—

धान्यं शाकं च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥.

३. I. reads तदेव for एतदेव.

‘सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्थं न कल्पते’ ।

(नृ. उ. ता. ५. २.)

इति । हारीतस्मृतिरपि—

‘एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्रव्यं यद्वत्त्वा त्वनृणी भवेत्’ ॥

(हा. स्मृ. २. २१)

इति । ‘वा वेदं व्रतानि’ इत्यनेन स्नातकत्रैविध्यं दर्शितम् ।

तत्र वेदमात्रपरिसमापक एकः । व्रतमात्रपरिसमापको द्वितीयः
उभयपरिसमापकस्तृतीयः । व्रतशब्देनात्र गृह्यप्रसिद्धान्युपनय-
नव्रत-सावित्रीव्रत-वेदव्रतानि विवक्षितानि । स्नातकत्रैविध्यं
हारीतेनोक्तम्—

‘त्रयः स्नातका भवन्ति । विद्यास्नातको

व्रतस्नातको विद्या-व्रतस्नातकः’ ।

(हा. स्मृ. ४. १--२)

इति । वेदं पारं नीत्वेत्यत्रार्थावगतिरपि विवक्षिता* । अत
एव कूर्मपुराणे—

*अत्र मीमांसका मन्यन्ते—‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’—इत्यस्य विधेरर्थज्ञान-
पर्यन्तत्वम् । अर्थज्ञानं विना कर्मानुष्ठानसामर्थ्याभावात् । तस्य च विधेरर्थज्ञानार्थ-
त्वात् अर्थज्ञानमवश्यम्—इति । औपनिषदास्तु— ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य-
इत्यस्य विधेरक्षरग्रहणेनैव चारितार्थम् । वेदाक्षरग्रहणमेव विधिफलम् ।
पूर्वकाण्डार्थज्ञानं तु कर्मानुष्ठानाक्षिप्तम् । उत्तरकाण्डार्थज्ञानं च काम्येन
श्रोतव्यविधिना प्राप्तमतो विनाप्यर्थज्ञानं स्नायात्—इति सङ्केपः ।
विस्तरस्तु हरिहरभाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

१. I. reads यद्वत्त्वाऽऽनृणी भवेत्. २. B, C, D, and G. read सावि-
त्रीव्रत-वेदाव्यव्रता-ऽऽरण्यकव्रतानि.

‘वेदं वेदौ तथा वेदान् वेदौ वा चतुरो द्विजः ।

अधीत्य चाधिर्गम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमः ’ ॥

(कू. पु. १. २. १५. १)

इति । स्नानप्रकारश्च गृह्ये प्रसिद्धः । स्नातकधर्माः कूर्म-
पुराणे दर्शिताः—

‘यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । (३)

छत्रं चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ ।

रौक्मे च कुण्डले वेदं कृत्तकेश-नखः शुचिः ॥ (४)

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्वहिर्माल्यं च धारयेत् ॥ (५)

शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्ण-मलवद्वासा भवेत्तु विभवे सति ॥ (६)

न रक्तमुल्बणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम् । (७)

(कू. पु. १. २. १५. ३-७)

इति ।

॥ इति स्नातकप्रकरणम् ॥

अथ विवाहः । तत्र मनुः—

‘गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥

(म. स्मृ. ३. ४)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. The text reads विन्यासा for वेदान्. २. The text substitutes अभि-
for अधि-. ३. All others except D. and the text read द्विजोत्तमः.
४. The text reads this line as follows :—

रौक्मे च कुण्डले धार्ये कृत्तकेश-नखः शुचिः ॥

५. I. reads चास्य धृतं for चान्यधृतं. ६. D. omits अपि.

‘अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥
 अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्प-गोत्रजाम्’ ।
 (या. स्मृ. १. ५२-५३)

इति । लक्षण्यां बाह्याभ्यन्तरलक्षणयुक्ताम् । बाह्यानि
 लक्षणानि मनुना दर्शितानि—

‘अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंस-वारणगामिनीम् ।
 तनुलोम-केश-दशनां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्’ ॥
 (म. स्मृ. ३. १०)

इति । वज्र्यामाह स एव—

‘नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नाज्जलोमिकां नातिलोमां न वोचालां न पिङ्गलाम् ॥
 नर्क्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीं नान्त्य-पर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहि-प्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्’ ॥
 (म. स्मृ. ३. ८-९)

इति । कपिला रक्ततण्डुलवर्णा । पिङ्गला अग्निवर्णा ।
 अन्त्येति म्लेच्छनाम्नी । विष्णुपुराणे अपि—

‘न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।
 न घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥
 नानिबद्धेक्षणां तद्वृत्ताक्षीं नोद्वहेद्बुधः ।
 यस्याश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

१. D. reads सोमनाम्नी. २. The text reads वाचादां. ३. B. C. F. G. and H. read न विभीषणनामिकाम्. ४. The text reads क्षाम—वाक्यां काकस्वरां न वा. ५. B. C. and F. read नानिबन्धेक्षणां; while D. reads नाभिबन्धेक्षणां. ६. The text reads स्त्रियम् for बुधः.

गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां च नोद्वहेत् ।
 नातिरूक्षच्छर्वि पाण्डुकरजामरुणक्षणाम् ॥
 अपीनहस्त-पादां च न केन्यामुद्वहेद्बुधः ।
 न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् सेद्वतभुवम् ॥
 न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः' ।

(वि. पु. ३. १०. १८-२२)

इति । आन्तराणि तु लक्षणान्याश्वलायनगृह्ये विहितानि-

‘दुर्विज्ञेयानि लक्षणानीति । (४) अष्टौ पिण्डान्
 कृत्वा-ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितं
 यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां
 यत्सत्यं तद्भूयताम्-इति पिण्डानभिमन्त्र्य कु-
 मारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । (५) क्षेत्राच्चे-
 दुभयतःसस्यादृद्धीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भवि-
 ष्यतीति विद्याद् । गोष्ठात् पशुमती । वेदिपु-
 रीषाद् ब्रह्मवर्चस्विनी । अविदासिनो हृदात्

१. H. and I. read अपीन-. २. I. reads च ताम्. ३. The text reads संहत-. ४. H. and I. read न वाति-. ५. I. reads विहितानि. ६. A. reads this quotation as follows:—आन्तराणि लक्षणानि आश्वलायनगृह्ये विहितानि । दुर्विज्ञेयानि तानि वेदितव्यानि । पूर्वस्यां रात्रौ गोष्ठ-वेदिका-कितवस्थान-हृदय-क्षेत्र-चतुष्पथ-इमशानेभ्यो मृत्तिका गृहीत्वा अष्टौ पिण्डान् कृत्वा-ऋतमग्रे प्रथमं जज्ञ ऋते सत्यं प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजाता तदियमिह प्रतिपद्यतां यत्सत्यं तद्भूय-तामिति पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति । तत्रानुक्रमेण प्रथमे पिण्डे गृहीते धान्यवती भवति । द्वितीये पशुमती । तृतीयेऽग्निहोत्रपरा । चतुर्थे विवेकिनी चतुरा सर्वजनार्थनपरा भवति । पञ्चमे रोगिणी । षष्ठे वन्ध्या । सप्तमे व्यभिचारी । अष्टमे विधवा भवेदिति । This reading is followed by neither the text nor our manuscripts. This is probably a paraphrase of Āśvalāyana Sūtra.

सर्वसम्पन्ना । देवनात् कितवी । चतुष्पथाद्विप्र-
ब्राजिनी । ईरणादधन्या । इमशानात्पतिग्नी' । (६)

(आ. गृ. सू. १. ९. ४-६)

इति । विप्रब्राजिनी विविधं प्रकर्षेण व्रजतीति विप्रब्राजिनी
वैरिणीत्यर्थः । अनन्यपूर्विकामिति दानेनोपभोगेन वा
रुषान्तरागृहीताम् । अनेन पुनर्भूर्यावर्त्यते । अत एव
कार्यपः—

‘सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या ॥
इत्येताः कार्यपेनोक्ता दहन्ति कुलमाग्नवत्’ ।

इति । बौधायनः—

‘वाग्दत्ता मनोदत्ताऽग्निं परिगता सप्तमं पदं नीता
भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूः
तां गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत्’ ।

इति । नारदोऽपि—

‘कन्यैवाऽक्षेतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।
पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनःसंस्कारकर्मणि’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ४६)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

१. B. C. and F. read कन्यैवाऽक्षेतयोनिर्या. २. B. C. F. G. H. d I. read -पूर्विका for -दूषिता. ३. B. C. F. H. and I. read पुनर्भूप्रति-
ज्ञेया; while D. and G. पुनर्भूप्रतिमा ज्ञेयाः. ४. The text reads संस्कार-
ति.

‘अक्षता च क्षता चैव पुनर्भूः संस्कृता पुनः ।

(या. स्मृ. १. ६७)

इति । कान्तां कमनीयां उद्धोर्मुनीनयनानन्दकारिणीम् ।

अत एव आपस्तम्बः—

‘यस्यां मनश्चक्षुषोर्निर्वन्धस्तस्यामृद्धिः’ ।

(आप. गृ. सू. १. ३. २०)

इति । असपिण्डामिति । समान एकः पिण्डो यस्याः सा सपिण्डा । न सपिण्डा असपिण्डा ताम् । सपिण्डता च सप्तम-
पुरुषपर्यवसायिनी । तत्रैकः पिण्डदाता त्रयः पिण्डभाजः पितृ-
पितामह-प्रपितामहाः । त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः

तथा च मत्स्यपुराणे—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात्—

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः’ ॥

(मा. पु. ३१. ३-५)

इति । एतदुक्तं भवति—सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियाऽनु-
प्रवेशः सापिण्ड्यहेतुः । तथा च देवदत्तस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः

१. H. and I. read पितामह-प्रपितामहाव, but it is incorrect. २. The text substitutes च for तु.

षड्भिः सह सापिण्ड्यम् । तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्ड्यम्-इति । ननु-एवं सति भ्रातृ-पितृव्यादिभिः सह सापिण्ड्यं न स्यात् । परिगणितेष्वनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यदेवतैक्येन क्रियैक्यस्यात्र विवक्षितत्वात् । देवदत्तकर्तृकक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृ-पितृव्यकर्तृकक्रियायामप्यनुप्रविशतीत्यस्ति तैः सह सापिण्ड्यम् । एवं भार्याणामपि भर्तृकर्तृकपिण्डदानक्रियायां सहकर्तृकत्वात् सापिण्ड्यमिति । तदिदं निर्वाप्यसापिण्ड्यम् ।

अपरे पुनरन्यथा सापिण्ड्यमाहुः । तथा हि-समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सपिण्डाः । तत्र पुत्रस्य साक्षात् पितृदेहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्ड्यम् । तथा पितामहादेभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । साक्षान्मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा । मातामहादिभिरपि मातृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्त्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसृ-मातुलादिभिः सह मातामहदेहान्वयात् । पत्न्या सह एकशरीरारम्भकतया पत्युः । एवं भ्रातृभार्याणामप्येकशरीरारम्भकैः स्व-स्वपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन । एवं तत्र तत्र साक्षात् परम्परया वा एकशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यं योजनीयम् ।

उक्तं द्विविधं सापिण्ड्यं यस्या नास्ति सेयमसपिण्डा तामुहेत् । ननु-एवं सति न काप्युद्वाहः सम्भवेत् । सर्वत्र सापिण्ड्यस्य कथंचिद्योजयितुं शक्यत्वात् । विधातृशरीरानुत्तेर्दुष्परिहरत्वात् ।

१. I. reads सहकर्तृत्वाद्. २. H. reads प्रयोजनीयम्.

‘बहु स्यां प्रजायेय’ ।

(छां. उ. ६. २. ३; तै. उ. २. ६. १)

इति श्रुतेः । नैष दोषः । अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्ड्यस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कुचितत्वेन तदूर्ध्वं सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथा च गौतमः—

पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा ।

(गौ. स्मृ. १४. १३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं ‘सापिण्ड्यं निवर्त्तते’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् ।

‘सापिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते’ ।

(म. स्मृ. ५. ६०)

इति मनुस्मरणात् । एतदुक्तं भवति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिगणनायां सप्तमादूर्ध्वं वर-वधोर्विवाहो न दुष्यति । मातृपक्षे च कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां वर-वधोर्माता चेत् पञ्चमी भवति तदा तयोः सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विवाहो न दोषायेति । यत्तु विष्णुपुराणवचनम्—

१. D. omits अविशेषेण. २. D. omits the following portion—
सापिण्ड्यनिवृत्तेः । तथाऽत्र गौतमः—

‘पिण्डनिवृत्तिः सप्तमे पञ्चमे वा’

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

इति । मातृपक्षे पञ्चमात् पितृपक्षे सप्तमात् पुरुषादूर्ध्वं. ३. Except A. sub.
the text of Gautama all others read सापिण्ड्यनिवृत्तिः.

‘पञ्चमीं मातृपक्षानु पितृपक्षानु सप्तमीम् ।

गृहस्थ उद्बहेत् कन्यां न्योप्येन विधिना नृप’॥

(वि. पु. ३. ११. २३)

इति । तत्र सप्तमीं पञ्चमीमतीत्येत्यध्याहार्यम् । अन्यथा

‘पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वम्’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इति वचनविरोधात् ।

‘पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि ते सर्वतः शूद्रतां गताः’॥

इति मरीचिवचनविरोधाच्च । यद्यपि पैठीनसिना क-

ल्पद्वयमुक्तम्—

‘पञ्चमीं मातृतः परिहरेत् सप्तमीं पितृतः ।

त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति । तत्र द्वितीयः कल्पो ऽसमानजातीयविषयः । यतः

शङ्क आह—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ ॥

इति । अयमर्थः । त्रिषामेकः पिता मातरो भिन्नजाती-
यास्ते मातृभेदादसमानजातीयाः तथापि पित्रैक्यादस्ति तेषां
सापिण्ड्यम् । तच्च त्रिषु पुरुषेष्वतीतिषु निवर्त्तते—इति । ननु—एवं
सति पितृपक्षे अपि त्रिभिः पुरुषैः सापिण्ड्यनिवृत्तेः ‘पञ्च पितृ-
तो वा’ इति वचनं विरुद्धयेत । एवं तर्हि—

१. D. reads द्याचेत विधिना नृप. २. D. reads अन्यथाऽपि च ‘मातृतः
सप्तमादूर्ध्वम्.’ ३. D. and G. read सर्वे ते शूद्रतां; while B. C. F. and H. read
सर्वे ते ऽशूद्रतां. ४. I. reads पञ्च मातृतः परिहरेत्सप्त पितृतः.

‘त्रीन्मातृतः पञ्च पितृतो वा’ ।

इति पैठीनसिवचनं सैजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम् । अनु-
कल्पो वाऽस्तु ।

‘मातृतः पितृतस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. ५३)

इत्यत्र पितृशब्देन बीजिनोऽपि संग्रहः । तथा च गौतमः—

‘ऊर्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः । (३) बीजि-

नश्च । (४) मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात्’ । (५)

(गौ. स्मृ. ४. ३-५)

इति । यो हि नियोगात् पुत्रमुत्पादयति स बीजी । पितृ-
मातृबान्धवाः स्मृत्यन्तरे—

‘पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

मातुः पितृष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः’ ॥

इति । ननु—असपिण्डामिति न वक्तव्यम् । वक्ष्यमाणेन
‘असमानार्ध-गोत्रजाम्—इत्यनेनैव सपिण्डाया विवाहनिषेध-
सिद्धेः । सत्यम् । तथापि या मातुरसपिण्डा भवति सैवोद्वाह-
कर्मणि प्रशस्तेति वक्तुम् । तथा च मनुः—

‘असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ५)

१. I. reads सजातीयेष्वेव निषेधपरम् for सजातीयेष्वेवाऽर्वाङ्निषेधपरम्.
२. I. reads वक्तव्यम्.

इति । या मातुरसपिण्डा असगोत्रा च, या पितुरसगोत्रा
चकारादसपिण्डा च सा मैथुने मिथुनसाध्ये दारकर्मणि द्विजा-
तीनां प्रशस्ता परिणयेत्यर्थः । ननु—अत्र मातृग्रहणमनर्थकम् ।
पितृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्ड्यनिषेधसिद्धेः ।
तस्याः पृथक् पिण्ड-गोत्रयोरभावात् ।

‘एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे’ ॥

इति वचनात् । मैवम् । गान्धर्वादिविवाहेषु कन्याप्र-
दानाभावेन पितृगोत्र-सापिण्ड्ययोरनिवृत्तेः । तथा च मार्कण्डे-
यपुराणम्—

‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवत्’ ॥

(ग. पु. २. २६. २१-२२)

इति । एतेन मातुलसुताविवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।
तथा हि—तन्निषेधवचनानि गान्धर्वादिविवाहोदजविषया-
णि । तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेरभावात् । तदनुग्राहकश्रुति-स्मृति-
सदाचारात् न ब्राह्मादिविवाहोदजविषयाणि । तत्र सापि-
ण्ड्यनिवृत्तेः । तानि च निषेधवचनानि यथा । तत्र शातातपः—

‘मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवरां चैव द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘पितृ-मातृष्वसृ-दुहितरो मातुलसुतार्थं धर्म-
तस्ता भगिन्यः । ता वर्जयेदिति विज्ञायते’ ।

इति । सुमन्तरपि-

‘पितृपत्न्यः सर्वा मातरः । तद्भातरो मातुलाः । तद्भ-
गिन्यो मातृष्वसारः । तद्दुहितरश्च भगिन्यः । तद-
पत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिण्यः’ ।

इति । व्यासः-

‘मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः’ ।

इति । ननु-अविशेषेण प्रवृत्तानामेषां वचनानां कथं विशे-
षविषयता? विशेषवचनबलादिति ब्रूमः । तथा च मनुः-

‘पैतृष्वसेयीं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातृरासस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

एतास्तिस्सस्तु भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान्’ ।

(म. स्मृ. ११. १७१-१७२)

इति । भगिनीपदं पैतृष्वसेयादिविशेषणम् । आसस्येति
मातुर्भ्रातृविशेषणम् । तत्र सुतामित्यध्याहारः । आसस्य स-
न्निरुष्टस्य सपिण्डस्य गान्धर्वादिविवाहोढायाः मातुर्भ्रातुरि-
त्यर्थः । पैतृष्वसेयीमित्यत्राप्यनिवृत्तसपिण्डया गान्धर्वादि-
नोढा पितृष्वसा विवक्षिता । तथा च सति तद्दुहितुर्भगिनी-
ति विशेषणं सार्थकम् । ब्राह्मादिविवाहेषु सपिण्डचनिवृत्तेः

१. B. C. D. F. G. and H. omit च; while D. reads पितृष्वसृदुहितरो
मातृष्वसृ-मातुलसुताः. २. B. C. D. F. and G. omit तद्भगिन्यो मातृष्वसारः.
३. B. C. and F. read -कारिणः. ४. The text reads भ्रातृस्तनेया. ५. G.
and I. read नोपयच्छेत्. ६. B. C. D. F. and G. read गान्धर्वादिनोढामातुः.

भगिनीपदं नान्वियात् । अयमेव न्यायो मातृष्वस्त्रीयाया-
मपि योजनीयः । तस्माद्भगिन्यां पदोपेतमनुवचनबलाद-
विशेषे निषेधो विशेषविषय एवोपसंह्रियते । ननु-ब्राह्मादि-
विवाहविषये मातुलसुताया इष मातृष्वसुताया . अपि
विवाहः प्राप्नुयात् । तन्न । शिष्टगर्हितत्वेन तत्र निषेधस्मृतिक-
ल्पनात् । शिष्टगर्हितस्यानुपादेयत्वं याज्ञवल्क्य आह—

‘अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु’ ।

(या. स्मृ. १. १५६)

इति । यद्यपि मातुलसुतापरिणयनमुदीच्यशिष्टगर्हितं
तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितत्वेन नाविगीतो ऽयमुदीच्या-
नामाचारः । न च दाक्षिणात्यानां रागमूलत्वं शङ्कनीयम् ।
विधि-निषेधपरीक्षकैरेव तद्विवाहकरणात् । मातृष्वसुः सुता-
विवाहस्तु अविगीतेन शिष्टाचारेण गर्हितः । मातुलसुतावि-
वाहस्यानुग्राहकाः श्रुत्यादयः । तत्र मन्त्रवर्णः—

‘आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिर्
यज्ञमिमं नो भागधेयं जुषस्व ।
तृषां जहुर्मातुलस्येव योषा
भागस्ते पैतृष्वसेयी वँपामिव’ ॥

(ऋ. सं. ७. ४. ३. २२. ६.)

इति । अयमर्थः—हे इन्द्र पथिभिरीळितेभिः स्तुतैः सह

१. A. reads this sentence as follows -अयमेव न्यायो मातृष्विषये । मातुल-
सुतापरिणय उदीच्यशिष्टगर्हितः । तथापि दाक्षिणात्याशिष्टैराचरितविषये मातुलसु-
ताया इष मातृष्वसुताया अपि विवाहः प्राप्नुयात्. २. I. reads -ग्राहका श्रुतिः.
३. This Mantra appears in Rigveda Samhita Maṇḍala VII. Anuvāka
III. in Parīśishta. Eight Mantras are given after that Anuvāka under
the name Parīśishta or Appendix. ४. I. reads वपाम् for वपामिव.
५. Here some manuscripts substitute -ळि- for -ळि- ६. B. C. D. E. G.
and H. do not insert सह.

नो ऽस्माकमिमं यज्ञमायाहि । आगत्य च अस्मादिभिर्दीयमानं
भागधेयं जुषस्व । तृप्तमाज्यादिना संस्कृतां वषां त्वामुद्दिश्य जहुः
त्यक्तवन्तः । तत्र दृष्टान्तद्वयम् । यथा मातुलस्य योषा दुहिता
भागिनेयस्य भागः भजनीया भागिनेयेन परिणेतुं योग्या, यथा च
पैतृवसेयी पौत्रस्य भागः तथा ऽयं ते तव भागो वषाऽऽख्यः-
इति । वाजसनेयके ऽपि—

‘तेस्माद्वा समानादेव पुरुषादत्ता चाऽव्यश्च जा-
यते उत तृतीये सङ्गच्छावहै चतुर्थे सङ्गच्छावहै’ ।

इति । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यश्च भोग्यः
द्वावप्युत्पद्येते । तौ च मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य तृ-
तीये चतुर्थे वा पुरुषे सङ्गच्छावहै विवहावहै इत्यर्थः ।

यद्यप्ययमर्थवादः तथापि मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थे
प्रमाणम् । विरोधिवचनानामभावात् । मातृसपिण्डाविप्रयत्न-
स्य वर्णितत्वात् च । तस्मादविरुद्धार्थवादेनानूदितत्वादुपरिधार-
णवद्विधिः कल्पयितुं शक्यते ।

तथा हि—प्रेताग्निहोत्रे (पू. मी. वार्ति. ३. ४. १५) श्रूयते—

‘अधस्तात् समिधं धारयन्ननुव्रजेत्
उपरि हि देवेभ्यो यज्ञं धारयति’ ।

इति । तत्र पैतृकस्य हविषोऽधस्तात् समन्त्रकं समिद्धा-
रणं विधाय तर्द्धाक्यशेषेण समिधो हविरुपरिधारणं दैवे कर्म-
णियत् श्रुतं तत् किमर्थवादः—उत विधिरयम्?—इति संशयः ।

१. B. C. D. F. G. and H. read तस्माद्वा for तस्माद्वा. २. I. omits
अभावात्. ३. B. C. D. F. G. and H. omit मातृ. ४. D. and I. omit
यज्ञं. ५. I. reads वाक्यशेषे समिधो. ६. G. and H. read कृतं for श्रुतं.
७. B. C. and F. read विधायक, H. and I. read विधीयते.

तत्राधोधारणविधिस्तावकत्वेन तदेकवाक्यतालाभादर्थवाद
इति—पूर्वः पक्षः । प्रसिद्धं ह्यर्थमनूद्य तेन स्तुतिर्युक्ता । उपरि
धारणं तु न कापि प्रसिद्धम् । अतस्तावकत्वायोगाद्वाक्यभेदम-
भ्युपगम्याऽप्यपूर्वार्थत्वाद्विधिः कल्पितः ।

एवं 'तृतीये पुरुषे सङ्गच्छावहै'—इत्यादावपि अपूर्वार्थत्वेन
मातुलमुतां विवहेत्—इति विधिः कल्प्यते । तस्माच्छ्रुता-
वनुग्रहीतोऽयं विवाहः । स्मृतयस्तु ब्राह्मादिषु सापिण्ड्य-
निराकरणेन मातुलमुताविवाहप्रापकतया दर्शिताः । शिष्टा-
चारश्च दाक्षिणात्यानामविगीत उदाहृतः ।

केचित्तु—आसुरादिष्वपि देशविशेषेण मातुलमुताविवाहो
धर्म्य—इति मन्यन्ते । उदाहरन्ति च वचनानि । तत्र बौधायनः—

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतः (* * *) । (१)

अनुपनीतेन (* * *) भार्यया च सहभोजनं

पर्युषितभोजनं मातुलदुहितृ-पितृष्वसृदुहितृ-

परिणयनमिति । (२) तथोत्तरत ऊर्णावि-

क्रयः सिधुयानमुभयतोदङ्गिर्व्यवहारः आयुधी-

यकं समुद्रयानमिति । (४), इतरदितरस्मिन्

कुर्वन् दुष्यति इतर इतरस्मिन् । (५) तर्त्र

तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात् । (६)

(बौ. स्मृ. १. १. २. १-६)

१. I. reads शास्त्रानुग्रहीतोऽयं विवाहः. २. The text (by E. Hultzsch)
adds यथैतत् and reads अनुपनीतेन. ३. The text (E. Hultzsch) omits
य, and reads स्त्रिया सह-. ४. B. C. F. and H. omit पर्युषितभोजनं.
५. The text reads मातुल-पितृष्वसृदुहितृगमनं. ६. B. C. and F. omit
ऊर्णाविक्रयः. ७. The text reads समुद्रसंयानं. ८. All others except
१. and the text read तद्देशं प्रामाण्यात् for तत्र तत्र देशप्रामाण्यमेव स्यात्.

इति । इतरो दाक्षिणात्य इतरस्मिन् उत्तरदेशे मातुल-
सम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे । तथेतर उदीच्य इतरस्मिन्
दक्षिणदेशे सीधुपानादिकं कुर्वन् दुष्यति । न स्वदेशे ।
कुतः ? देशप्रामाण्यात् । देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्ये-
त्यर्थः । तथा च देवलः—

‘यस्मिन् देशे य आचारो न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।

स तस्मिन्नेव कर्तव्यो न तु देशान्तरे स्मृतः’ ॥

इति । भृगुः—

‘यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे त्रैविद्ये नगरेऽपि वा ।

यो यत्र विहितो धर्मस्तं धर्मं न विचालयेत्’ ॥

इति । ननु—शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविवाहोऽपि प्र-
सज्येत । प्रजापतिना तथाऽऽचरणात् । तथा च श्रुतिः—

‘प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यर्ध्यायत्’ ।

इति । मैवम् । ‘न देवचरितं चरेत्’—इति न्यायात् ।

अत एव बौधायनः—

‘अनुष्ठितं तु यद्वैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।

नाऽनुष्ठेयं मनुष्यैस्तदुक्तं कर्म समाचरेत्’ ॥

(बौ. स्मृ. १. १. २. १२)

१. I. omits -प्रामाण्यस्य. २. I. substitutes तु for सु. ३. B. C. and F. read देशाचारैः स्मृतौ भृगोः, D. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः and G. reads देशाचारः स्मृतौ भृगोः for न तु देशान्तरे स्मृतः. ४. All others except A. and H. omit भृगुः. ५. D. and G. read न विचारयेत्. ६. H. and I. read प्रजापतेराचरणात्; while D. substitutes तथा for तथा. ७. I. omits ६. ८. D. H. and I. read अभ्यर्ध्यायत्, and for the same B. C. F. read अभ्यर्ध्यायत्. ९. After this word D. inserts न्यायात्.

इति । तदेवं पूर्वोक्तब्राह्मादिविवाहव्यवस्थया देशभेदवि-
षयव्यवस्थया च मातुलसुताविवोहो 'ऽसपिण्डाम्'—इत्यादिशा-
स्त्रादेव सिद्धः । यवीयसीं वयसा कायपरिमाणेन च न्यूनाम् ।
तत्र वयोन्यूनताया इयत्तामाह मनुः—

‘त्रिंशद्वर्षोद्वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
अष्टवर्षो ऽष्टवर्षा वा धर्मे सीदति सत्वरः’ ॥

(म. स्मृ. ९. १४)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘त्रिंशद्वर्षो दशाब्दां तु भार्या विन्देत नम्रिकाम् ।
एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

इति । त्रिष्णुपुराणे अपि—

‘वर्षैरेकेगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणः स्वयम्’ ।

(वि. पु. ३. १०. १६)

इति । अरोगिणीं अचिकित्स्यराजयक्ष्मादिरोगरहिताम् ।
भ्रातृमतीं ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता यस्याः सा भ्रातृमती ।
अनेन पुत्रिकाशङ्का व्युदस्यते । अत एव मनुः—

‘यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता ।

नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११)

इति । यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवान् वा न वा—
इति न विज्ञायते तां नोपयच्छेत् । यत्र तु नैषा शङ्का ता-

१. I. omits पूर्वोक्तः. २. B. C. and F. omit च; while D. omits देशभेदविषयव्यवस्थया. ३. I. reads -विवाहः 'न सपिण्डाम्'. ४. Except A. and the text all others read वहेत् for उद्वहेत्. ५. G. reads अष्टवर्षो; while B. C. and F. read अष्टवर्षो through mistake.

मभ्रातृकामप्युपयच्छेदित्यभिप्रायः । 'न विज्ञायेत वा पिता'—
इत्युक्तेः वरेण सह सम्प्रतिपत्तिं विनाऽपि पितुः सङ्कल्पमात्रेण
कन्या पुत्रिका भवतीति द्रष्टव्यम् । तथा च गौतमः—

‘अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषाम् । (१९)

तत्संशयान्नोपयच्छेदभ्रातृकाम्’ ।

(गौ. स्मृ. २९. १९-२०)

इति । मनुरपि—

‘अपुत्रो ज्ञेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. १२७)

इति । वरेण सह सम्प्रतिपत्तिकरणं तु पुत्रिकाकरणे
स्पष्टमेव विज्ञायते । सा च सम्प्रतिपत्तिर्वसिष्ठेन दर्शिता—

‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ ॥

(व. स्मृ. १७. १७)

इति । ‘स नौ पुत्रो भवेदिति’—इति कचित्पाठः । अस्याश्च
पुत्रिकाया गान्धर्वादाविव स्वपित्रादिभिः सह न सापिण्ड्य-
सगोत्रत्वनिवृत्तिः । अत एव लौगाक्षिः—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥

इति । तदेवमभिहितां पुत्रिकां शङ्कमानः पुत्रार्थी भ्रातृम-
तीमेवोद्वहेत् । ‘असमानार्थ-गोत्रजाम्’ ऋषेदिदमार्थं प्रकः
गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकमुनिगण इत्यर्थः । तद्यथा-गो-

त्रप्रवर्त्तकस्य भरद्वाजस्य व्यावर्त्तकावंगिरो-बृहस्पती । अत
एवाङ्गिरस-बार्हस्पत्य-भारद्वाजगोत्रो ऽहमिति प्रयुञ्जते । एवम-
न्यदप्युदाहार्यम् । गोत्रं तु वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या
वध्वा वरेण सह प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं वा नास्ति सा वधूर्विवाह-
मर्हति । क्वचिद्गोत्रभेदे ऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा—याज्ञवल्क्य-
बाधूल-मौन-मौकानां भिन्नगोत्राणां भार्गव-वीतहव्य-सावेत-
सेति प्रवरस्यैक्यात् । अतस्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय
असमानार्षजाम्—इत्युक्तम् । क्वचित् प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यम् ।
तद्यथा—आङ्गिरसाम्बरीष-यौवनाश्व-मान्धात्राम्बरीष-यौवना-श्वे-
ति—अत्राङ्गिरस-मान्धातृप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्वगोत्रमेकम् ।
अतस्तत्र विवाहो माभूदित्यसमानगोत्रग्रहणम् । गोत्रप्रवर्त्तकाश्च
प्राधान्येनाऽष्टौ मुनयः । ते चागस्त्याष्टमाः सप्तर्षयः । तथा च
बौधायनः—

‘विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

‘जमदग्निर्भरद्वाजो विश्वामित्रो अत्रि-गौतमौ ।

१. B. C. F. and I. read -भरद्वाज- . २. Only I. reads -सौतक्रानां for
-मौन-मौकानां . ३. D. reads असमानेत्युक्तम् . ४. A. reads असमानार्ष-गो-
त्रजामित्युक्तम् . ५. I. omits through mistake the following portion—

“विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजो ऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वसिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त सप्तर्षयः ॥

सप्तर्षीणां अगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि— . ६. B. C. F. and G. do not repeat सप्त .

वसिष्ठ-कश्यपागस्त्या मुनयो गोत्रकारिणः ।

एतेषां यान्यपत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते ॥

इति । एतेषां च गोत्राणामवान्तरभेदाः सहस्रसङ्ख्या-
कास्तेषां गणास्त्वेकोनपञ्चाशत् । तथा च बौधायनः—

‘गोत्राणां च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

ऊनपञ्चाशदेतेषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥

इति । प्रवर-गोत्रयोः समानत्वासमानत्वे बौधायन-का-
स्यायन-विश्वामित्र-गर्गादिप्रणीतेषु प्रवरग्रन्थेषु प्रसिद्धे । न
चात्र मिलितयोगोत्र-प्रवरयोः पर्युदासनिमित्तत्वं शङ्कनीयम् ।
प्रत्येकं दोषाभिधानात् । तदाह बौधायनः—

‘सगोत्रां चेदेमत्योपयच्छेन्मातृवदेनां विभृयात् ।’

इति । शातातपो अपि—

‘परिणीय सगोत्रां तु समानप्रवरां तथा ।

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गं तैत्तरीयच्छं विशोधनम् ॥

इति । आपस्तम्बः—

‘समानगोत्र-प्रवरां कन्यामूढोपगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य चण्डालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

इति । इत्थं कन्यालक्षणं परीक्ष्य कुलमपि परीक्षणीयम् ।

अत एव मनुः—

‘महान्त्यपि समृद्धानि गो-ऽजा-ऽवि-धन-धान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

१. I. reads वसिष्ठः through mistake. २. Except A. and I. all others read येन्मत्योपयच्छेत्. ३. B. C. D. F. and G. read अतिकृच्छं; while A. reads सप्तकृच्छं. ४. I. reads सन्तानं for चण्डालं. ५. D. G. H. and I. read दशैतानि, but the text does not follow this reading.

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छन्दो रोमशाऽर्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारि-श्वित्रि-कुष्ठिकुलानि च' ॥

(म. स्मृ. ३. ६-७)

इति । हीनक्रियं यागादिक्रियारहितम् । निष्पुरुषं स्त्रीमा-
त्रशेषम् । निश्छन्दो ऽध्ययनवर्जितम् । यमो ऽपि-

‘चतुर्दश कुलानीमान्यविवाह्यानि निर्दिशेत् ।

अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजां चैव वर्जयेत् ॥

अत्युच्चमतिह्रस्वं च अतिवर्णं च वर्जयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमामयाविकुलानि च ॥

श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ।

सदाकामिकुलं वर्ज्यं रोमशानां च यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत्' ।

इति । अनार्षेयं अविज्ञातप्रवरम् । एतच्च हीनक्रियादिव-
र्जनं तथाविधापत्यपरिहारार्थम् ।

‘कुलानुरूपाः प्रजाः सम्भवन्ति' ।

(हा. स्मृ. २-१३)

इति हारीतवचनात् । पुराणे ऽपि-

‘मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।

यथाशीला भवेन्माता तथाशीलो भवेत् पुत्रः' ॥

इति । मनुरपि-

‘पितुर्वा भजते शीलं मातुर्वोभयमेव वा ।

न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां विमुञ्चति' ॥

१. B. C. D. F. G. and H. read -कामकुलं. २. D. G. and H. read वृष
for सुतः. ३. B. C. and F. read प्रकृतिं स्वां निगच्छति, D. and G. read,
प्रकृतिं स्वां च गच्छति, and H. reads दुर्योनिप्रसूतिं स्वानि गच्छति.

इति । हेयकुलमुक्तम् । उपादेयं तु याज्ञवल्क्य आह—

‘दशपुरुषविख्यातात् श्रोत्रियाणां महाकुलात्’।

(या. स्मृ. १. ५४)

इति । मातृतः पितृतः पञ्च पञ्च पुरुषा विख्याता यस्मिन्
कुले तद्दशपुरुषविख्यातं तस्मात्-महाकुलात् पुत्र-पदवादि-
समृद्धात् कन्यामुद्वेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

‘उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सहै ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्यजेत्’॥

(म. स्मृ. ४. २४४)

इति । अत्रोत्तमान् स एवाह—

‘विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुति-स्मृतिनिर्दिष्टैः ।

अविप्लुतब्रह्मचर्या महाकुलसमन्विताः ॥

महाकुलैश्च सम्बन्धा महत्स्वेव व्यवस्थिताः ।

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ॥

लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष-मान-मोहादिवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्याः सम्बन्धिनः सदा’॥

इति । अधमानाह स एव—

‘ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीबा ये च नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विरुताकृतयस्तथा ॥

१. H. reads -कुलत्वं. २. I. reads -वास्यादि. ३. D. reads सदा for सह.
४. B. C. D. F. and H. read -मवमानवमांस्यजेत्; while G. reads -मधमान-
वमांस्यजेत्. ५. D. reads महत्तश्च, G. reads महत्स्वे च and I. reads महत्स्वेव
for महत्स्वेव. ६. D. and G. read तथा for सदा; while H. reads तथा
७. B. C. D. F. G. and H. omit स एव.

प्रबद्धवैराः शूरैर्यै राजकिल्बिषिणस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवस्तथा ।
 पतिघ्न्यश्च सुवासिन्यः ताश्चे यत्नेन वर्जयेत् ॥
 इति । कन्यादाने वरनियमो गौतमेन दर्शितः—
 ‘विद्या-चारित्र-बन्धु-लक्षण-शील-सम्पन्नाय दद्यात्’ ।
 (गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । यमो ऽपि—

‘कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च
 विद्यां च वित्तं च सैनाथतां च ।
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥’

इति । याज्ञवल्क्यः—

‘एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।
 यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥’
 (या. स्मृ. १. ५५)

इति । एतैः कन्यकायामुक्तेर्गुणैर्युक्तः । पुंस्त्वपरीक्षो-
 पायस्तु नारदेन दर्शितः—

‘यस्या ऽसु प्लवते वीर्यं ह्रादि मूत्रं च केनिलम् ।
 पुमान् स्थाललक्षणैरैतैर्विपरीतैस्तु षण्डकः ॥’

१. I. reads तांश्च. २. Except A. and the text of Gautama read विद्या-ऽऽचार- for विद्या-चारित्र-. ३. The text does not insert -लक्षण-.
 ४. D. reads सनातनां च. ५. D. and G. read नरः. ६. I. reads कन्यकाया-
 मुक्तलक्षणैः; while B. C. D. F. G. and H. read कन्यकायामुक्तगुणैर्युक्तः.
 ७. The text of Nārada reads रेतोस्योत्प्लवते नाऽसु. ८. B. C. D. F.
 and G. read वीर्यं for वीर्ये. ९. B. C. D. F. G. H. and I. read विपरीतस्तु;
 while B. C. F. and G. substitute षण्डकः for षण्डकः.

चतुर्दशविधः शास्त्रे षण्ढो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चाऽचिकित्स्यश्च तेषामुक्तो विधिः क्रमात् ॥
 निसर्गषण्ढो वैधिश्व पक्षषण्ढस्तथैव च ।
 अभिशपाद्गुरो रोगाहैवक्रोधात्तथैव च ॥
 ईर्ष्याषण्ढश्च सेव्यश्च वातरेता मुखेभगः ।
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च शालीनोऽन्यापतिस्तथा ॥

(ना. स्मृ. १२. १०-१३)

इति । निसर्गषण्ढः स्वभावतो लिङ्ग-वृषणहीनः । वैधिः
 छिन्नमुष्कः । पञ्चदश दिनानि स्त्रियमासेव्यमानः सन् स-
 कृद्भोगक्षमः पक्षषण्ढः । गुरुशापषण्ढादयस्त्रयः स्पष्टाः ।
 ईर्ष्या पुंस्त्वर्मुत्पाद्यते यस्य स ईर्ष्याषण्ढः । लघुपचार-
 विशेषेण पुंस्त्वशक्तिर्यस्य स सेव्यषण्ढः । वातोपहतरेतस्को
 वातरेताः । यस्य मुख एव पुंस्त्वशक्तिः न योनौ स मुखेभगः ।
 रेतोनिरोधात् षण्ढीभूत आक्षिप्तषण्ढः । गर्भाधानासमर्थ-
 बीजः मोघबीजः । अप्रगल्भतया क्षोभाद्वा नष्टपुंस्त्वः शा-
 लीनः । यस्य भार्याव्यातिरेकेणान्यासु पुरुषभावः सोऽन्या-
 पतिः । एतच्च परीक्ष्य ज्ञेयम् । अत्र कारणमाह स एव-

‘अपत्यार्थं स्त्रियः स्पष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नाऽबीजी क्षेत्रमर्हति’ ॥

(ना. स्मृ. १२. १९)

१. B. C. F. and G. read षण्ढो. २. B. C. F. and G. substitute everywhere षण्ढ- for षण्ढ-. ३. B. C. F. and H. read वध्रः. I. also follows the same reading and D. G. read वन्ध्यः. ४. B. C. F. and H. read वध्रः. D. and G. read वन्ध्यः. ५. B. C. D. F. G. and H. omit -मानः सन् and read स्त्रियमासेव्य सकृद्भोग-. ६. I. reads उत्सद्यते through mistake. ७. Except A. and I. all others omit यस्य.

इति । षण्ढवदन्यानपि वर्जनीयान्नरानाह कात्यायनः—

‘दूरस्थानामविद्यानां मोक्षमार्गानुसारिणाम् ।

शूराणां निर्धनानां च न देया कन्यका बुधैः’॥

इति । कीदृशाय तर्हि देया ? इत्यत आह मनुः—

‘उत्कृष्टायो ऽभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां देद्याद्यथाविधि’॥

(म. स्मृ. ९. ८८)

इति । अप्राप्तमपीति अप्राप्तविवाहसमयां बालिकामपी-
त्यर्थः । प्राशस्त्यमाह मरीचिः—

‘जन्मतो गर्भाधानाद्वा पञ्चमाब्दात् परं शुभम् ।

कुमारीवरणं दानं मेखलावन्धनं तथा’॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां ब्रह्मचारिणे ।

अपि वा गुणहीनाय नोपहन्ध्यात् रजस्वलाम्’॥

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘काममा मरणात्तिष्ठेद्दृहे कन्यर्तुमप्यपि ।

न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८९)

१. B. C. D. F. G. and II. read ऽभिरूपाय for ऽभिरूपाव. २. Except A. and the text others read दद्याद्विचक्षणः. ३. B. C. F. and G. omit ति. ४. H. reads बालकान्. ५. All, except A. omit प्राशस्त्यमाह मरीचिः. This verse is omitted by A. B. C. and F. ७. I. reads कुमारीणां वा for कुमारीवरणं. ८. The text of Manu substitutes च for तु.

इति । तद्गुणवति सम्भवति गुणहीनाय कन्यां न दद्यादि-
त्येवंपरम् । न तु सर्वथा गुणहीननिषेधपरम् । नो चेत्-

‘अपि वा गुणहीनाय’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इति बौधायनोक्तोऽनुकल्पो निर्विषयः स्यात् ।

‘ऋतुमत्यपि तिष्ठेत्’ ।

(म. स्मृ. १. ८९)

इति वचनं उक्तरीत्या न स्वार्थे तात्पर्यवत् । यतः-

‘नोपरुन्ध्याद्रजस्वलाम्’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. ११)

इत्यनेन विरुद्धयेत । अत एव वसिष्ठोऽपि-

‘प्रयच्छेन्नग्निकां कन्यां ऋतुकालभयात् पिता ।

ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति’ ॥

इति । संवर्त्तोऽपि

‘रोमेकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

रजःकाले तु गर्न्धर्वा वह्निस्तु कुचदर्शने ॥ (६५)

तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्’ । (६६)

(सं. स्मृ. १. ६५-६६)

इति । कन्याशब्देन लज्जाद्यभिज्ञानरहितवयोर्युक्ता विव-
क्षिता । तथा च वार्युपुराणम्-

१. All others except I. omit कन्यां. २. I. reads कामकाले. ३. D. and H. read भुङ्क्तेऽथ. ४. D. G. and H. read गर्न्धर्वा. ५. Except A. all read पुराणे for वार्युपुराणम्.

‘यावन्न लज्जया ऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीन्यवगूहेत तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । संग्रहकारो ऽपि—

‘यावच्चैलं न गृह्णाति यावत् क्रीडति पांसुभिः ।

यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति कन्यका’ ॥

इति । वयोविशेषेण दातुः फलविशेषमाह मरीचिः—

‘गौरीं ददन्नाकपृष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददन् ।

कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं रौरवं तु रजस्वलाम्’ ॥

इति । गौर्यादिशब्दार्थः संवर्त्तेन दर्शितः—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला’ ॥

(सं. स्मृ. १. ६६)

इति । यमो ऽपि—

‘अष्टवर्षा भवेद्वैरी नवमे नमिका भवेत् ।

दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता’ ॥

इति । मुख्यानुकल्पभेदेन दातृविशेषानाह नारदः—

‘पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वा ऽनुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

१. I. reads लज्जिता ऽङ्गानि; while D. reads गूहेत ऽङ्गानि and G. ज्जेत ऽङ्गानि. २. I. reads योन्यादीनि न गूहेत; while D. and G. read यो-
यादीन्नावगूहेत. ३. संग्रहकारो ऽपि and the following verse do not appear
in D. ४. Except A. all others substitute यमेन for संवर्त्तेन, but the
following verse appears in Samvarta. ५. I. reads दशमे कन्यका प्रोक्ता.
Except A. all others substitute संवर्त्तो ऽपि for यमो ऽपि, but the
following verse is not found in the text of Samvarta. ६. B. C. D. F.
and G. substitute च for वा and I. reads ऽनुमते; while H. reads ऽनुमतः.
The text of Nārada reads पितामहो.

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।
 तेस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सेनाभयः ॥
 यदा तु नैव कश्चित्स्यात् कन्या राजानमोत्रजेत् ।
 (ना. स्मृ. १२. २०-२१)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
 कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥
 अप्रयच्छन् समाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।
 गम्यं त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्’ ॥
 (या. स्मृ. १. ६३-६४)

इति । गम्यं गमनार्हं सावर्ण्यादिगुणयुक्तमित्यर्थः । तथा च
 नारदः—

‘सवर्णमनुरूपं च कुल-शील-वयः-भुतैः ।
 सहधर्मं चरेत् तेन पुत्रांश्चोत्पादयेत्ततः’ ॥
 (ना. स्मृ. १२. २३)

इति । ‘सवर्णं वरं प्राप्य’—इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ए-
 तच्चाप्सति रजोदर्शने द्रष्टव्यम् । दृष्टे तु रजसि सत्स्वपि पि-
 त्वादिषु कञ्चित्कालं पितुः शासनं परीक्ष्य तदुपेक्षणेन स्वयमेव
 वरं वरयेत् । तदाह बौधायनः—

१. D. reads यस्यां. २. Except A. and the text all read स्वजातवः.
 ३. The text reads आश्रयेत्. ४. Except A. and the text others read
 -बल-भुतैः. ५. The text reads प्रजाः for पुत्रान्.

‘त्रीणि वर्षाण्यृतुमती काङ्क्षित पितृशासनम् ।
ततश्चतुर्थे वर्षे तु विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अविद्यमाने सदृशे गुणहीनमपि श्रयेत्’ ।

(बौ. स्मृ. ४. १. १४)

इति । मनुरपि—

‘त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादितस्माद् विन्देत सदृशं पतिम् ॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं सा अधिगच्छति’ ॥

(म. स्मृ. ९. ९०—९१)

इति । सा यं भर्तारमधिगच्छति सोऽपि नैनोऽधिगच्छती-
त्यर्थः । यत्तु त्रिणुनोक्तम्—

‘ऋतुत्रयमुपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम्’ ।

इति तदुणवद्वरलाभे सति द्रष्टव्यम् । ननु—ऋतुमत्यां
कन्याशब्दः कथं प्रयुक्तः? यतो यमेन ‘दशवर्षा भवेत् कन्या’—
इत्युक्तम् । न च—दशमे वर्षे ऋतुः सम्भवति । नायं दोषः ।
गौर्यादिशब्दवत् कन्याशब्दस्यापि यमेन परिभाषितत्वात् ।
सा च परिभाषा फलकथनादावुपयुक्ता । तच्च पूर्वमेवोदाहृतम्—
‘कन्यां ददद् ब्रह्मलोकम्’ ।

इति । लोकप्रसिद्धस्तु कन्याशब्दो विवाहरहितस्त्रीमात्र-
माचष्टे । एवं च सति शास्त्रेषु बहवः कन्याशब्दा अनुगृहीता
भवन्ति । तथा चाऽऽनुशासनिके ऽष्टावक्रोपाख्याने वृद्धस्त्रियां
प्रयुक्तः—

‘कौमारं ब्रह्मचर्यं मे कन्यैवाऽस्मि न संशयः’।

(म. भा. आ. २०. २२)

इति । शल्यपर्वण्यपि वृद्धस्त्रियां नारदेन प्रयुक्तः—

‘असंस्कृतायाः कन्यायाः कुतो लोकास्तवानघे’।

(म. भा. श. ५१.१०)

इति । उमामहेश्वरसंवादेशपि—

‘ऋतुस्नाता तु या शुद्धा सा कन्येत्यभिधीयते’।

इति । ननु—‘असंस्कृतायाः’—इति वचने विवाहरहिताया उत्तमलोकाभाव उक्तः सोऽनुपपन्नः । विवाहरहितानामपि ब्रह्मवादिनीनामुपनयनाऽध्ययनादिभिः उत्तमलोकसम्भवात् । अत एव हारीतेनोक्तम्—

‘द्विविधाः स्त्रियः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च ।

तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्नीन्धनं वेदाध्य-

यनं स्वगृहे च भिक्षाचर्या इति । सद्यो

वधूनां तूपस्थिते विवाहे कथञ्चिदुपनयनमात्रं

कृत्वा विवाहः कार्यः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २३)

१. The text reads—

‘तासां द्विविधा विकल्पः । ब्रह्मवादिन्यः सद्योवहा-
श्चेति । ब्रह्मवादिनीनामुपनयनमग्निसंस्कारः स्वगृहे
ऽध्ययनं भिक्षाचर्या च । प्रामौ रजसः समावर्तनम् ।
अतिरिक्ते ऽप्रधानम् । सद्यो ऽपध्वंसनं वा’ ।

२. I. omits सद्यो and terminates the quotation at भिक्षाचर्या, showing that the latter half of the quotation is written by the author, but this is a mistake. ३. This portion appears in the text.

इति । मैवम् । * तस्य कल्पान्तरविषयत्वात् । तथा च यमः—
 ‘पुरा कल्पे कुमारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
 अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

* इदमसमञ्जसमिव प्रतिभाति । तथा हि—हारीतेन प्रथमं—

‘अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।

संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्’ ॥

(म. स्मृ. २. ६६)

इत्यस्या मनूक्तेः ‘शूद्रसमाः स्त्रियः’ इत्यस्य च बाधार्थं—

‘न शूद्रसमाः स्त्रियः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २०)

इत्यभिधाय—

‘न हि शूद्रयोनी ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्या जायन्ते’ ।

(हा. स्मृ. २१. २१)

इति हेतुरूपन्यस्तः । अनन्तरं च ‘द्विविधाः स्त्रियः’ इत्यनेन—

‘वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।

पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थो ऽग्निपरिक्रिया’ ॥

(म. स्मृ. २. ६७)

इत्यादिवचनानां सद्योवधूपरत्वमभिधाय—

‘तस्माच्छन्दसा स्त्रियः संस्कार्याः’ ।

(हा. स्मृ. २१. २२)

इति स्त्रीणां वैदिकसंस्कारा विहिताः । ‘पुरा कल्पे तु नारीणां’ इत्यादि
 यमोक्तिस्तु भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे तात्पर्यवती ।

यदि च कल्पान्तरविषयत्वं हारीतवचनस्य स्वीक्रियेत तर्हि शूद्रयो-
 निजत्वरूपस्य दोषस्य स्वीकार एव भवेत् । तथा च सति अस्मिन् कल्पे
 सर्वेषामेव ब्राह्मण-क्षत्रिय-विद्वां शूद्रयोनिजत्वमापतेदिति महान्तमनर्थं
 शिष्टाः कथं परिहरिष्यन्तीति न जानीमः ।

पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः ।
स्वगृहे चैव कन्याया भेक्ष्यचर्या विधीयते ॥
वर्जयेदजिनं चीरं जटाधारणमेव च' ।

इति । 'अष्टवर्षा भवेद्वैरी'— इत्यादिना विवाहकाल-
उक्तः । अथ विवाहभेदा उच्यन्ते । तत्र मनुः—

'चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हितहितान् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो दैवस्तथैवाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाऽष्टमोऽधमः' ॥

(म. स्मृ. ३. २०-२१)

इति । एषां क्रमेण लक्षणमाह स एव—

'आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुत-शीलवते स्वयम् ।
आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥
यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य मुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ॥
सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै च स्वशक्तिः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥

१. I. reads मतः for अधमः. २. The text reads सह नो. ३. D. reads कन्यायाश्च स शक्तिः. B. C. F. G. and H. read कन्यायाश्च स्वशक्तिः and the text reads कन्यायै चैव शक्तिः.

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः सै च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
 हेत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहोत् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 मुक्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

(म. स्मृ. ३. २७-३४)

इति । नारदो ऽपि—

‘ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथा परः ।
 आर्षश्चैवाथ दैवश्च गान्धर्वश्चाऽऽसुरस्तथा ॥
 राक्षसोऽन्तरस्तस्मात् पैशाचश्चाष्टमो मतः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३८-३९)

इति । वर्णानुपूर्व्येण विवाहनियममाह मनुः—

‘षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो ऽवरान् ।
 विट्-शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद् धर्म्यान् राक्षसान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३)

इति । आदितः षड्विवाहा विप्रस्य धर्म्याः । आसुरादयश्च—

१. B. C. and F. read स इति ज्ञेयो; while G. reads इति विज्ञेयो and the text reads स तु विज्ञेयो. २. G. substitutes हत्वा; while D. हत्वा for हत्वा. ३. We follow here A. B. C. D. F. G. and the text. H. and I. substitute बलात् for गृहोत्. ४. The text and H. read चाऽष्टमोऽधमः; while D. and G. read प्रथितोऽष्टमः. ५. B. C. D. and F. read ततः परम्; while G. and H. read ततः परः. ६. The text reads ऽनवरः. ७. B. C. D. F. G. and H. read ऽधमः; while the text substitutes स्मृतः for मतः. ८. G. reads षड्वाऽऽनुपूर्व्यान्; while all others except A. B. C. D. substitute आनुपूर्व्यान् for आनुपूर्व्या. ९. D. G. and I. read धर्म्यान् राक्षसान्.

त्वारः पोश्वात्याः क्षत्रियाणां धर्म्याः । राक्षसवर्जं त एव वैश्य-
शूद्रयोरपि । एतेषां ब्राह्मणादीनां मध्ये प्रशस्तानाह स एव-
'चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्य-शूद्रयोः' ॥

(म. स्मृ. ३. २४)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

'चत्वारो ब्राह्मणस्याऽऽद्याः शस्ता गान्धर्व-राक्षसौ ।
राक्षस्तथाऽऽसुरो वैश्ये शूद्रे चान्त्यस्तु गर्हितः' ॥

इति । गर्हितो न कस्यापि प्रशस्त इत्यर्थः । अन्यविवा-
हालाभे ब्राह्मणादीनां पैशाचमप्यनुजानाति वेत्सः—

'सर्वोपायैरसाध्या स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या ।
चौर्येणापि विवाहेन सा विवाह्या रहःस्थिता' ॥

इति । ब्राह्मणादीनां फलमाह मनुः—

'दश पूर्वान् परान् वंद्यानात्मानं चैकविंशकम् ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचर्यत्येनसः पितृन् ॥

दैवोढाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोढाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट् षट् कायोढजः सुतः ॥

ब्राह्मदिषु विवाहेषु चतुर्वेवानुपूर्वशः ।

ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भवाः ॥

१. B. C. D. and F. read पश्चात्; while I. reads पैशाचान्ता
२. Here I. substitutes संवर्त्तः for वेत्सः; but the other manuscripts do
not follow him. Also Kamalākera Bhatta quotes the following vers
and reads वेत्सः (see Nirṇaya sindhu Vol. III., Part I., Vivaha Prak
raṇa). ३. B. C. F. G. and H. read पूर्वापरान्. ४. The text reads मोचवे
नेनसः. ५. B. C. D. F. G. and H. read दैवोढायाः. ६. B. C. D. F. G
and H. read आर्षोढायाः.

रूप-सत्त्व-गुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥
इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ।
जायन्ते दुर्विवाहे तु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः' ॥

(म. स्मृ. ३. ३७-४१)

इति । प्रशस्तेष्वपि चतुर्षु विवाहेषु पूर्वः पूर्वः प्रशस्त-
तरः । तत्र बौधायनः—

‘तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य
तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान् ।
उत्तरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ११. २०. १०-११)

इति । ननु—आसुरवदार्षोऽपि पापीयान् । क्रयप्राप्तत्वाविशे-
षात् । अत एव कश्यपः—

‘क्रयक्रीता तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।
न सा दैवे न सा पित्र्ये दार्सी तां कश्यपोऽब्रवीत्’ ॥

(का. स्मृ. ४९)

इति । मनुरपि आर्षस्य क्रयक्रीतत्वादधर्म्यत्वमभिप्रेत्याह—

‘पञ्चानां तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।

पैशाचश्चाऽऽसुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ३. २५)

इति । ब्राह्मादीनामासुरान्तानां मध्ये ब्राह्म-दैव-प्राजा-

१. B. C. F. and G. read इतरेषु स्वशिष्टेषु; while I. reads इतरेषु च शिष्टेषु. २. B. C. D. F. and II. do not repeat पूर्वः. ३. D. does not insert तेषां चत्वारः. ४. Except A. and the text all others read इतरेषां. ५. D. and G. substitute क्रम- for क्रय-. ६. I. reads सापिण्ड्ये instead of सा पित्र्ये. ७. The text reads कश्यपन for कथञ्चन.

पत्याः त्रयो धर्म्याः । क्रयाभावात् । आर्षा-ऽऽसुरौ द्वावधर्म्यौ ।
 क्रयक्रीतत्वात् । तयोरप्यासुरः पैशाचवदापद्यपि न कर्त्तव्यः
 -इति । तत्र । पञ्चानामिति वचनस्य मतान्तरोपन्यासपर-
 त्वात् । कुत एतत् ? यतः स्वयमेवोत्तरत्र गोमिथुनस्य शु-
 ल्कत्वं मतान्तरत्वेनानूद्य निषधेति-

‘आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अल्पो वाऽपि महान् वाऽपि विक्रयस्तावदेव सः॥

(म. स्मृ. ३. ५३)

इति । गोमिथुनं शुल्कम्-इति यत् केचिदाहुस्तन्मृषैव ।
 न हि तस्य शुल्कत्वं सम्भवति । तल्लक्षणाभावात् । अनियत-
 परिमाणत्वं हि शुल्कलक्षणम् । क्रये तद्दर्शनात् । क्रयसाधनं
 हि मूल्यं देश-कालाद्यपेक्षया अल्पं वा महद्वा भवति । प्र-
 कृते तु परिमाणं नियतम् । यतः आर्षस्तावतैव गोमिथुनेनैव
 सम्पद्यते न त्वन्यथा । अतः क्रयक्रीतत्वाभावाद्धर्म्य एवाऽऽर्षः ।
 अत एव देवलः-

‘पूर्वे विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रेदानिकाः ।

अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च तारयन्ति द्वयोः कुलम्॥

इति । न च-गान्धर्वादिविवाहेषु सैषपदाभिक्रमणाद्य-
 भावात् पतित्वभार्यात्वाभावः-इति शङ्कनीयम् । स्वीकारात्
 प्रौक् तदभावेऽपि पश्चात्तत्सद्भावात् । तदाह देवलः-

१. B. C. D. F. G. and H. read तोयप्रदानिकाः. २. I. reads कुलद्वयम्
 instead of द्वयोः कुलम्. ३. B. C. D. F. and G. read सप्तमः for सप्तः.
 ४. D. and H. read प्रागभावेति.

‘गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।
कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निसाक्षिकम्’॥

इति । गृह्यपरिशिष्टे अपि—

‘गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचा विवाहो राक्षसश्च यः ।
पूर्वं पेरिग्रहस्तेषु पश्चाद्भोमो विधीयते’॥

इति । होमाकरणे तु न भार्यात्वम् । अत एव वसिष्ठ-
बौधायनौ—

‘बलादपहता कन्या मन्त्रैर्यदि न संस्कृता ।
अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा’ ॥
(व. स्मृ. १७. ७३; बौ. स्मृ. ४. १. १५)

इति । तस्माद्गान्धर्वादिवपि सप्तपदाभिक्रमणसम्भवादस्ति
भार्यात्वम् । ब्राह्मादिषु विवाहेषु यज्ञानमुक्तं तत्सकृदेव ।
तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तां चोरदण्डभाक्’।
(या. स्मृ. १. ६५)

इति । मनुष्ये—

‘सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत्’॥
(म. स्मृ. ९. ४७)

इति । एतच्चाऽदुष्टवराभिप्रायम् । यदाह नारदः—

१. B. C. F. and H. read परिश्रयस्तेषां; while I. reads परिक्रमस्तेषां.
२. The text of Baudhāyana and Vasishtha read बलाद्युद्धृता; while
H. reads बलादपहृता. ३. B. C. and F. read सप्तपदाभिक्रमेण. ४. All
others except A. and I. omit मनुष्ये, and for मनुष्ये D. substitutes
तथा. ५. D. reads सकृदण्डो. ६. All others except A. and the text
read सकृत् सकृत्.

‘दत्त्वा न्यायेन यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।

अदुष्टश्चेद्वरो राज्ञा स दण्ड्यस्तत्र चोरवत्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३२)

इति । किमयमुत्सर्गः? नेत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्तामपि हरेत् पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ६५)

इति । एतद्वाग्दानाभिप्रायम् । यस्मै वाचा दत्ता ततोऽन्य-
श्चेत् प्रशस्ततरो लभ्यते ततस्तस्मै देया न तु दुष्टाय पूर्वस्मै ।
तथा च गौतमः—

‘प्रतिश्रुत्या ऽप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात्’ ।

(गौ. स्मृ. ४. ५)

इति । वरदोषास्तु कात्यायनेनोक्ताः—

‘उन्मत्तः पतितः कुष्टी तथा षण्डः सगोत्रजः ।

चक्षुः-श्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

वरदोषास्तथैवैते कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । यस्तु ऋढायाः पुनरुद्वाहो यम-शातातपाभ्यां दर्शितः—

‘वरश्चेत् कुल-शीलाभ्यां न युज्येत कथञ्चन ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

समाच्छिद्य तु तां कन्यां बलादक्षतयोनिनाम् ।

पुनर्गुणवते दद्यादिनि शातातपोऽब्रवीत् ॥

१. B. C. D. F. G. H. and I. read कान्ताय for न्यायेन. २. B. C. and F. read नियमः for उत्सर्गः. ३. G. reads पूर्वाम्. ४. B. C. D. F. G. and II. read स्वगोत्रजः. ५. D. G. and II. read -योनिनाम्. ६. I. adds इति after इति शातातपोऽब्रवीत्.

हीनस्य कुल-शीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।

न मन्त्राः कारणं तत्र न च कन्याऽनृतं भवेत् ॥

इति । कात्यायनोऽपि—

‘स तु यद्यन्यजातीयः पतितः क्लीब एव वा ।

विकर्मस्थः सगोत्रो वा दासो दीर्घामयोऽपि वा ॥

ऊढाऽपि देया सोऽन्यस्मै सप्रावरण-भूषणा’ ।

इति । मनुरपि—

‘नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते तथा ।

पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ९७)

इति । सोऽयं पुनरुद्वाहो युगान्तरविषयः । तथा चादित्य-
पुराणम् ।

‘ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा ।

कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्’ ॥

इति । यस्तु कन्यादोषमनभिधाय प्रयच्छति स राज्ञा
दण्डयितव्य इत्याह नारदः—

‘येस्तु दोषवर्ती कन्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपो दण्डं पूर्वसाहसचोदितम्’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३३)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अनाख्याय ददद्दोषं दण्ड्य उत्तमसाहसम्’ ।

(या. स्मृ. १. ६६)

१. B. C. and F. read वाऽन्यस्मै; while D. G. and H. read चाऽन्यस्मै.
I. omits this whole verse and इति । याज्ञवल्क्योऽपि through mistake.

इति । कन्यादोषास्तु नारदेन दर्शिताः—

‘दीर्घ-कुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना ।

दृष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३६)

इति । न केवलं दोषमनाख्याय ददतो दण्डः अपि तु
सा अपि परित्याज्येत्याह मनुः—

‘विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मना चोपपादिताम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । नारदो अपि—

‘नाऽदुष्टां दूषयेत् कन्यां नाऽदुष्टं दूषयेद्वरम् ।

दोषे सति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतोस्तथोः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ३१)

इति । एतत् सप्तमपदाभिक्रमणादर्वाग्बेदितव्यम् । तत्रैव
भार्यात्वस्योत्पत्तेः । अत एव मनुः—

‘पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे’ ॥

(म. स्मृ. ८. २२७)

इति । यमो अपि—

‘नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।

पाणिग्रहणसंस्कारात् पतित्वं सप्तमे पदे’ ॥

१. The text संस्पृष्ट-; २. The text दुष्ट-; ३. The text reads तु सति नापः
instead of सति न दोषः; ४. Except A. and the text others read द्वयोः
for तयोः; ५. I. reads सप्तपद्यभिक्रमणात्; ६. Except A. and the text
all read पाणिग्रहणमन्त्रैस्तु; ७. D. reads दृश्यते.

इति । पाणिग्रहणसंस्कारात् पूर्वं परिणेतुर्मरणे अपि न क-
न्यात्वं हीयते । तथा च वसिष्ठः—

‘अङ्घ्रिर्वाचा च दत्तायां त्रियेताऽऽदौ वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारी पितुरेव सा’॥

(व. स्मृ. १७. ७२)

इति । वरणानन्तरं देशान्तरगमने विशेषमाह कात्यायनः—

‘वरयित्वा तु यः कश्चित् प्रणश्येत् पुरुषो यदा ।

ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्’॥

इति । नारदो अपि—

‘प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

त्रीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽन्यं वरयेद्वरम्’॥

(ना. स्मृ. १२. २४)

इति । शुल्कं दत्त्वा यदि वरो म्रियते तदा किं कर्त्तव्य-
मित्यत आह मनुः—

‘कन्यायां दत्तशुल्कायां म्रियते यदि शुल्कदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते’॥

(म. स्मृ. ९. ९७)

इति । देशान्तरगमने तु विशेषः कात्यायनेनोक्तः—

‘प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्या सा वर्षमेकं तु देयाऽन्यस्मै विधानतः’॥

इति । एवं च वाग्दानादारभ्य सप्तमपदाभिक्रमणात् प्राक्

१. I. reads म्रियते वा for त्रियेताऽऽदौ. २. I. reads तदा समांस्त्रीनतीत्य.
३. The text substitutes च for तु. ४. H. and I. read संवत्सरमातिक्रम्य,
but the text does not follow them. ५. I. reads सप्तमपदाभिक्रमणात्.

दोषदर्शने मरणादौ वा कन्यामन्यस्मै दद्यादित्युक्तं भवति ।

अत एव कात्यायनः—

‘अनेकेभ्यो हि दत्तायामनूढायां तु तत्र वै’ ।

पुराऽऽगतश्च सर्वेषां लभेत तदिमां मुताम् ॥

अथागच्छेत वोढायां दत्तं पूर्ववरो हरेत्’ ।

इति । अनूढायां यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता स एव कन्यां लभते ।

अन्येनोढायां तु स्वदत्तं शुल्कमात्रं हरेत् न कन्यामित्यर्थः ।

‘लक्षण्यां स्त्रियमुद्रहेत्’ ।

(या. स्मृ. १. ५२)

इति यदुक्तं तत्रोद्बहनीया कन्या द्विविधा । सवर्णा

चाऽसवर्णा च । तयोराद्या प्रशस्ता । तदाह मनुः—

‘सवर्णाऽग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १२)

इति । अग्रे स्नातकस्य प्रथमविवाहे । दारकर्मणि अग्निहो-

त्रादौ धर्मे । सवर्णा वरेण समानो वर्णो ब्राह्मणादिर्यस्याः सा ।

यथा ब्राह्मणस्य ब्राह्मणी क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्यस्य वैश्या

प्रशस्ता । धर्मार्थमादौ सवर्णामूढा पश्चाद्विरंसवश्चेत्तदा तेषाम-

वराः हीनवर्णाः इमाः क्षत्रियाद्याः क्रमेण भार्याः स्मृताः ।

तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. H. substitutes च for वै. २. B. C. D. F. and G. read परागतश्च for पुराऽऽगतश्च and I. परागमश्च for the same. ३. B. C. and F. read लभते तदिमां मुताम् while D. reads लभते तदिमां मुताम् and H. reads लभते यदि न मुताम्. ४. The text reads वराः instead of ऽवराः. The commentator Kullûkabhaṭṭa has the reading given in this work.

‘तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः’॥

(या. स्मृ. १. ५७)

इति । मनुरपि—

‘शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च सा चैव रोजः स्युः ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः’॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति । नारदोऽपि—

‘ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन स्त्रियोऽन्यास्तिस्र एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथा अन्ये पतयस्त्रयः॥

द्वे भार्ये क्षत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकीर्तिता ।

वैश्याया द्वौ पती ज्ञेयावेकोऽन्यः क्षत्रियापतिः’ ॥

(ना. स्मृ. १२. ५-६)

इति । वसिष्ठ-पारस्करावपि—

‘तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण । (८)

द्वे राजन्यस्य । (९) एका वैश्यस्य । (१०)

सर्वेषां वा शूद्रामप्येके मन्त्रवर्जम्’ । (११)

(व. स्मृ. १. २४-२५; पा. गृ. सू. १. ४. ८-११)

इति । पैठीनसिः—

१. D. reads राजस्तु; while the text reads राजश्च. २. The author quotes this from Vasishtha and Pāraskara, but their texts have no similar readings. The text of Vasishtha inserts भार्या before वर्णानुपूर्व्येण, and reads एकैका वैश्य-शूद्रयोः for एका वैश्यस्य. ३. The text of Vasishtha omits सर्वेषां वा, and adds तद्वत् to मन्त्रवर्जम्; while the text of Pāraskara omits only वा. ४. All others except A. and the text of Pāraskara omit अपि. ५. G. reads -वर्जितम्.

‘अलाभे कन्यायाः स्नातकव्रतं चरेत् । अपि वा
क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत् । शूद्रायां वेत्येके’ ।

इति । विष्णुरपि—

‘द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कचित् ।
रत्यर्थमेव सा तस्य रागान्धस्य प्रकीर्त्तिता’ ॥

(वि. स्मृ. २६. ५)

इति । एवं तावदेतेषां मतेन द्विजानामापदि शूद्रासंग्रहणं
रतिमात्रफलमपि दोषमान्द्यादनुज्ञातम् । इदानीमपरेषां मतेन
ब्राह्मण-क्षत्रिययोः तावच्छूद्रावर्जनमेव युक्ततरं नोद्वाहः-
इत्युच्यते । तत्र मनुः—

‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥
हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्बहन्तो द्विजातयः ।
कुलान्येव नयन्त्याशु ससन्तानानि शूद्रताम् ॥
शूद्रावेदी पतत्यत्रैरुतथ्यतनयस्य च ।
शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥
शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥
वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
तस्यां चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते’ ॥

(म स्मृ. ३. १४-१९)

इति । आश्वमेधिके अपि—

१. B. C. D. G. and H. substitute च for वा. २. I. read शूद्रवत्.

‘शूद्रायोनौ पतद्वीजं हाहाशब्दं द्विजन्मनः ।
कृत्वा पुरीषगर्त्तेषु पतितोऽस्मीति दुःखितम् ॥
मामधःपातयन्नेष पापात्मा काममोहितः ।
अधोगतिं ब्रैजेत्क्षिप्रमिति शस्वा पतेचु तत्’ ॥

इति । ननु—

‘ताश्च स्वा चाऽग्रजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १३)

इति मनुना शूद्राविवाहो विप्रस्याऽभ्यनुज्ञातः । पुनश्च तेनैव
‘न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः’ ।

(म. स्मृ. ३. १४)

इति स निषिद्धः अतो व्याहृतिः—इति चेन्मैवम् । मत-
भेदेन युगभेदेन वा व्यवस्थोपपत्तेः । अत एव याज्ञवल्क्येन
मतभेदः स्पष्टीकृतः—

‘यदुच्यते द्विजातीनां शूद्राद्वारोपसङ्ग्रहः ।

नैतन्मम मतं यस्मात्तत्राऽयं जायते स्वयम्’ ॥

(या. स्मृ. १. ५६)

इति । आनुशासनिके अपि—

‘अपत्यजन्म शूद्रायां न प्रशंसन्ति साधवः ।

रत्यर्थमपि शूद्रा स्यान्नेत्याहुरपरे जनाः’ ॥

इति । युगभेदेन व्यवस्था च स्मृत्यन्तरे स्पष्टीकृता—

१. G. H. and I. read दुःखितः. २. D. and G. read ब्रजन्; while
H. reads ब्रजत्. ३. I. reads व्याहृतः. ४. B. C. D. F. and H. read
शूद्राद्वारोपसंग्रहः. ५. Except A. and the text all others read न तत्
for नैतत्. ६. B. C. and F. read शूद्री.

‘असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिभिः’।

इत्यादिमनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः’।

इत्युपसंहारात् । विवाहविधिस्तु मनुना अभिहितः—

‘पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासृपदिश्यते ।

असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥

शरः क्षत्रियया ब्राह्मः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।

वासोदशा गृध्रया तु वर्णेऽनृष्टस्य वेदने’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४३-४४)

इति । शङ्खलिखितार्वाप—

‘इषुं गृह्णाति राजन्या । प्रतोदं वैश्या । दशान्तं

गृध्रा । ब्राह्मणस्तु सवर्णायाः पाणिं गृह्णीयात्’।

इति । पैठीनसिः—

‘साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् । क्षत्रिया

शरम् । वैश्या प्रतोदम् । गृध्रा वस्त्रदशाम् ।

पेरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्य-वैश्ययोरा-

चार्यपरिक्रमः’ ।

इति । कृतोद्वाहस्योपगमनियममाह मनुः—

१. A. inserts the following portion after this sentence—सा च व्यवस्था इष्टोपपत्तिमुल्लिखति । असवर्णाऽऽशौचविधानात्. २. Here I has committed a mistake. It shows this quotation to be a verse, for observing the rules of Chhanda. It reads ब्राह्मणः and वैश्यायाश्च प्रतोदं तु for ब्राह्मण्याः and वैश्या प्रतोदं respectively, and adds इति to दशान्तम्. ३. I. has left this line out of the quotation of Pāithinasi.

‘ऋतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः सदा ।

पर्ववर्जं ब्रजेच्चैनां तैद्वतो रतिकांम्यया’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४५)

इति । रजोदर्शनप्रभृति षोडशाहोरात्रात्मकः कालो गर्भ-
ग्रहणसमर्थो हि ऋतुः । तस्मिन् ऋतावपत्यार्थी सदा स्त्रियमुप-
गच्छेत् । तच्चाभिगमनं स्वदारेष्वेव । ऋतावपि पर्वतिथिं
वर्जयेत् । अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं
तामभिगच्छेत् । यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति—

‘षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्वाणि आद्याश्चतस्रश्च वर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. ७९)

इति । तस्मिन् ऋतौ पर्वाणि आद्याश्चतस्रो रात्रीश्च वर्जयित्वा
युग्मासु समासु षष्ठीप्रभृतिषु गच्छेत् पुत्रार्थम् । अयुग्मासु स्त्री-
जन्मभयादगमनम् । न तु प्रतिषिद्धत्वात् । युग्मास्वपि रात्रावे-
वोपगमनं नाहनि । प्रतिषिद्धत्वात् । तथा चाऽऽयर्वर्णी श्रुतिः—

‘प्राणं वा एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयु-

ज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यद्रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते’ ।

(प्र. उ. १. १३)

इति । शङ्ख-लिखितावपि—

१. B, C, and F. read अनृतावपि काम्यया; while G. reads तद्वतो रतिका-
म्यया. २. I. omits हि. ३. D. has made here some changes. It reads
यथानिर्दिष्टमृतुं याज्ञवल्क्यो दर्शयति before तच्चाभिगमनं, and omits ऋतावपि
पर्वतिथिं वर्जयेत् । अनृतावपि तया स्त्रिया प्रार्थितो विनाऽप्यपत्योद्देशं तामभिग-
च्छेत्. ४. Except A. all others omit च. ५. I. reads रात्रिष्वेव. ६. D. omits
and reads अहनि प्रतिषिद्धत्वात्; while I. adds दिवा कामस्य and reads
प्रतिषिद्धत्वात् for प्रतिषिद्धत्वात्. ७. Except A. and the text [a] प्रस्कन्दयन्ति.

‘नार्त्तवे दिवा मैथुनं व्रजेत्’ ।

इति । ‘ऋतुकालाभिगामी स्यात्’—इत्यत्र नियमद्वयं वेदि-
तव्यम् । ऋतौ गच्छेदेव न तु वर्जयेत्—इत्येको नियमः ।
ऋतावेव गच्छेन्नाऽनृतौ इत्यपरः । अत एव देवलः—

‘स्वयं दारानृतुस्नातान् स्वस्थश्चेन्नोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भं प्राप्तं विनोदय सः’ ॥

इति । बौधायनोऽपि—

त्रीणि वर्षाण्यृतुमर्ती यो भार्या नोपगच्छति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंशयम् ॥ (१७)

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोः पापमयो नौ यश्च सिञ्चति’ ॥ (१९)

(बौ. स्मृ. ४. १. १७)

इति । पर्ववर्जमित्यनेन निषिद्धतिथि-नक्षत्राण्युपलक्ष्यन्ते ।
निषिद्धपर्व त्वमावास्या पौर्णमासी च । तत्र स्त्रीगमनं श्रुत्या
निषिद्धम्—

‘नाऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां च स्त्रिय-

मुपेयात् यद्युपेयान्निरिन्द्रियः स्यात्’ ।

(तै. सं. २. ५. ६. ४)

इति । अन्याश्च निषिद्धास्तथयोऽष्टम्यादयः । तत्र मनुः—

‘अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः’ ॥

(म. स्मृ. ४. १२८)

१. G. reads विनोदयति, and I. reads विनाशयेत्. २. The text reads
माधिगच्छति. ३. The text reads भ्रूणहत्यायै. ४. The text reads शेष.
५. Except A. H. and I. all read च for नु. ६. Except A. and the
text others read अमावास्याऽष्टमी चैव पौर्णमासी चतुर्दशी ।

इति । अमावास्यादयो यास्तिथयः तासु । 'स्त्रीसङ्ख्यागेन'
इत्यध्याहृत्य योजनीयम् । ऋतुकालेऽपि दिनषट्कं वर्ज्यमि-
ति स एवाह-

‘तासामाद्याश्वतलस्तु निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४७)

इति । निषिद्धं नक्षत्रं याज्ञवल्क्यो दर्शयति-

‘एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलं च वर्जयेत्’।

(या. स्मृ. १. ८०)

इति । क्षामां लघ्वाहारादिना रुशामित्यर्थः । अत एव वृ-
हस्पतिः स्त्री-पुंसयोराहारविशेषं सनिमित्तमाह-

‘स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात् पुमान् पुंसोऽधिके भवेत् ।

तस्मात् शुक्रविवृद्धयर्थं स्निग्धं वृष्यं च भक्षयेत् ॥

लघ्वाहारां स्त्रियं कुर्यादेवं सञ्जनयेत् सुतम्’।

इति । मनुरपि-

‘पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।

समेऽपुमान् पुं-स्त्रियोर्वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः’ ॥

(म. स्मृ. ३. ४९)

इति । अपुमानिति छेदः । संक्रान्तिश्च पञ्चपर्वान्तःपाति-
त्वाद्वर्जनीया । तदुक्तं विष्णुपुराणे-

१. I. adds अपि to बृहस्पतिः. २. H. and I. read इत्थं च; while A. reads अथ च. ३. A. reads लघ्वाहारं प्रकुर्वान् स्त्री. ४. The text and B. C. F. G. H. read पुं-स्त्रियो; while H. substitutes हि for वा.

‘चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैल-स्त्रि-मांस-भोगी च पर्वस्वेतेषु वै पुमान् ।
 त्रिण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप’ ॥

(वि. पु. ३. ११. ११४-१५)

इति । देशाश्च वर्ज्यास्तत्रैव दर्शिताः—

‘चैत्य-चत्वर-सौधेषु नैव देवचतुष्पथे ।
 नैव इमशानोपवन-सलिलेषु महीपते ॥
 गच्छेद्द्वयवायं मतिमान्मूत्रोच्चारप्रपीडितः’ ॥ (११९)
 (वि. पु. ३. ११. ११८-१९)

इति । स्वदारनिरत-इत्यनेन मनसाऽपि परदारगमनं नि-
 षिद्धतया विवक्षितम् । एतदपि तत्रैव दर्शितम्—

‘परदारान्न गच्छेत मनसाऽपि कथञ्चन । (१२१)
 परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥ (१२२)
 इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु व्रजेद्बुधः’ । (१२३)
 (वि. पु. ३. ११. १२१-२३)

इति । अन्यदपि वर्ज्यं तत्रैव दर्शितम्—

नाऽस्त्रातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
 नाऽनिष्टां न प्रकुपितां नाऽप्रशस्तां न रोगिणीम् ॥

१. The text substitutes ऽय for च. २. The text omits च and reads
 -मांससम्भोगी. ३. All except A. and the text read सर्वेषु; while I. has
 made a mistake here. ४. I. reads न चैव च; while the text reads
 -सौधेषु नैव नैव. ५. I. reads गच्छेत्तु; while the text sub-
 stitutes च for तु. ६. The text reads -गतिः. ७. The text reads सीरति
 for भीतिर. ८. I. reads न स्त्रातां. ९. The text reads रोगिणीम् for रोगिणीम्.

नाऽदक्षिणां नाऽन्यकामां नाऽकामां नाऽन्ययोषितम् ।

क्षुक्षामां नोऽतिभुक्तां वा स्वयं चैतैर्गुणैर्युतः ॥

स्त्रीतः स्रग्गन्धधृक् प्रीतो व्यवयं पुरुषो व्रजेत् ।

(वि. पु. ३. ११. १११-११३)

इति । तद्व्रतः इत्यनेन श्रौतं वरं स्मारयति । तथा च

श्रुतिः—

‘स स्त्रीषः सादमुपासीदस्यै ब्रह्महत्यायै तृ-
तीयं प्रतिगृह्णीतेति ता अब्रुवन् वरं वृणा-
महा ऋत्विष्यात् प्रजां विन्दामहे काममाविज-
नितोः सम्भवामेति तस्मादृत्विष्यात् स्त्रियः
प्रजां विन्दन्ते काममा विजैनितोः सम्भवन्ति
वारे वृत्तं ह्यासां तृतीयं ब्रह्महत्यायै प्रत्यगृ-
ह्णन् त्सा मलवद्वासा भवत् ।

(तै. सं. २. ५. १. ५)

इति । अयमर्थः—इन्द्रः किल विश्वरूपनाम्नः पुरोहितस्य व-
धात् ब्रह्महत्यामुपागतामञ्जलिना स्वीकृत्य संवत्सरं धृत्वा लो-
कापवादाद्गीतस्तां त्रेधा विभज्य प्रथमभागं पृथिव्यै द्वितीयभागं

१. The text omits न. २. D. substitutes च for वा. ३. The text reads वैभिः for चैतैः; while H. reads वैभिः. ४. H. reads स्नात्वा. ५. The text reads स्फीतः for प्रीतः. ६. B. C. F. G. and I. read स्त्रीषंसारं; while H. reads स्त्रीषं, and D. reads षः सारं. ७. B. C. F. G. H. and I. read वृणावहा. ८. B. C. F. read ऋत्विष्या; while H. reads ऋत्विष्याम्. ९. G. H. and I. read विजैनितोः. १०. I. reads सम्भवा-
महे, G. and H. read सम्भवन्ति. H. omits the following portion—

तस्मात् ऋत्विष्याः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजैनितोः सम्भवन्ति.

११. I. and G. read विजैनितोः. १२. H. reads मलवासा. १३. D. omits स्वीकृत्य. १४. D. reads गृहीत्वा instead of धृत्वा. १५. D. reads विविधं.

वनस्पतिभ्यो वरपूर्वकं दत्त्वा तृतीयभोगदानाय स्त्रीसमूह-
 • मुपागमत् । ताश्च वरमयाचन्त । ऋतुकालगमनात् प्रजा
 लभेमहि आप्रसवमनृतावपि यथेच्छं सम्भवामेति । वरं लब्ध्वा
 तृतीयं भागं प्रत्यगृह्णन् । स च भागो रजोरूपेण परिणतः ।
 ततः प्रभृति मासि मासि योषिन्मेलवद्वासाः सम्पन्नेति ।
 याज्ञवल्क्योऽपि—

‘यथाकामी भवेद्द्वारपि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षया र्यतः स्मृताः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८१)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘ऋतुकालाभिगमनं पुंसा कार्यं प्रयत्नतः ।

सदैव वा पर्ववर्जं स्त्रीणामभिमतं हि तत्’ ॥

इति । ऋतुकालाभिगमनमित्यत्र केचिदेवमाचक्षते—अ-
 जातपुत्रस्यैवैष नियमो न तु जातपुत्रस्य—इति । उपपाद-
 यन्ति च । तत्र कूर्मपुराणम्—

‘ऋतुकालाभिगामी स्याद् यावत् पुत्रोऽभिजायते’ ।

(कू. पु. १. २. १५. ११)

इति । ऋणापाकरणार्थं हि पुत्रोत्पादनम् । तथा च श्रुतिः—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः

१. H. and I. read -भागमाश्रय. २. I. reads तृतीयभाग. १. H.
 reads मलवासाः, but corrects the reading in the margin. ४. D.
 reads इति.

प्रजेया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री
यज्वा ब्रह्मचारिवासी' ।

(तै. सं. ६. ३. १०. ५)

इति । मन्त्रवर्णोऽपि—

‘ऋणमस्मिन् सन्नयत्यमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखम्' ॥

(ऐ. ब्रा. ७. ३. ४)

इति । तदेतदृणापाकरणमेकपुत्रोत्पादनेन सम्पद्यते । ता-
वताऽपि पुत्रित्वासिद्धेः । तथा च मनुः—

‘ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनृणश्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥

यस्मिन् पुत्रं सन्नयति येन चाऽऽनन्त्यमश्नुते ।

स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः' ॥

(म. स्मृ. १. १०६-७)

इति । ननु—बहुपुत्रत्वमपि क्वचित् श्रूयते—

‘इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु ।

दशाभ्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि' ॥

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

इति—

‘क्रीडन्तौ पुत्रैः' ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. २)

इति—

१. D. omits प्रजेया पितृभ्यः. २. D. reads वर्णोऽपि. ३. I. inserts हि
after सन्नयति.

‘रयिं च पुत्रांश्चादात्’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. १)

इति च । सत्यम् । नायं विधिः । किन्तु बह्वपत्यप्रशंसा
तस्मादजातपुत्रस्यैवायं ऋतुगमननियमः— इति । एतदपरे न
क्षमन्ते । यद्यपि पुत्रित्वमानृण्यं चैकेनैव पुत्रेण सम्पद्यते तथा-
प्यस्ति बहुपुत्रत्वविधिः—

‘एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको-
ऽसीतीह कौषीतकिः पुत्रमुवाच । रश्मीस्त्वं
पर्यावर्त्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्ति’ ।

(छां. उ. १. ५. २)

इति छन्दोगैराश्रयानात् । तस्य चाऽयमेवार्थः कौषीतकिर्नाम
मुनिः स्वयमादित्यमण्डलमेकमेवोपासीन उद्गानं कृत्वा त-
त्फलत्वेन पुत्रमेकं प्रतिलभ्य तमुवाच अहमेतमेकमेवादित्यं
ध्यायन् गानमकार्षं तस्माद्दोषान्मम त्वमेक एव पुत्रो ऽसि ।
एकपुत्रत्वं च न प्रशस्तम् । अतस्त्वं बहुपुत्रतायै रश्मीन् बहून्-
पास्तिवेलायामावर्त्तय— इति ।

महाभारते अपि—

‘अपत्यं नस्त्वमेवैकः कुले महति भारत ॥ (६१)

अनपत्यं त्वेकपुत्रमित्याहुर्धर्मवादिनः ॥ (६५)

चक्षुरेकं च पुत्रश्च अस्ति नास्तीति भारत ।

चक्षुर्नाशे तनोर्नाशः पुत्रनाशे कुलक्षयः ॥

१. B. C. D. F. G. and H. omit एव. २. B. C. D. F. G. H. and
I. read अपत्यं तु ममेवैकं. ३. B. C. F. G. and H. read अपुत्रमेकपुत्रत्वम्
while D. and I. read अपुत्रं चैकपुत्रत्वम्. ४. This and the following
line are not found in the text (Calcutta Edition). ५. B. C. D. F.
and G. read नास्ति च.

अनित्यतां च मर्त्योनां मत्वा शोचामि पुत्रक । (६२)

सन्तानस्याऽविनाशं तु कामये भद्रमस्तु ते ' ॥ (६४)

(म. भा. आदि. १००. ६१-६४)

इति । ननु—ज्येष्ठेनैव पुत्रेणानुप्यसिद्धेर्निरर्थकं पुत्रान्तरोत्पादनम् । तन्न । सर्वेषां पुत्राणामानुप्यहेतुत्वात् । न हि पुत्रजननमात्रेण पितुरानुप्यम् । किं तर्हि सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण शास्त्रीयेषु कर्मस्वनुष्ठितेषु पश्चादानुप्यं सम्पद्यते । अत एव राजसनेयिब्राह्मणे पुत्रानुशासनविधिः समाम्नातः—

तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनर्मनु-
शासति । स यद्यनेन किञ्चिदक्षण्याऽकृतं भवति
तस्मादेन^१ सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति । तस्मात्
पुत्रो नाम स पुत्रेणैवाऽस्मिंल्लोके प्रतितिष्ठति^२ ।

(बृ. उ. १. ५. १७)

इति । अस्यायमर्थः—अस्ति किञ्चित् सम्प्रतिपत्तिनामकं कर्म । यदा पितुर्मरणावसरो भवति तदा पुत्रमाहूय वेदाध्ययने यज्ञे लौकिकव्यापारे च यद्यत्कर्तव्यजातं तस्य सर्वस्य पुत्रे सम्प्रदानं कर्तव्यम् । सेयं सम्प्रतिपत्तिः । तैस्यां च

१. The text reads लोकानामनुशोचामि for मर्त्योनां मत्वा शोचामि.
२. The text reads अविनाशाय. ३. B. adds तु to सर्वेषां. ४. The following portion is omitted in all manuscripts, but it appears in the text—स यदैवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति. ५. D. and ३. read अनुशति for अनुशासति. ६. I. omits स. B. C. F. and H. read स यद्यनेन, D. reads संपद्य न and G. reads संपद्येनं. ७. Except A. and the text others add to तस्मादेन. ८. I. reads मोचयति, but neither he text nor any of the other manuscript follows it. ९. Except A. and the text all others do not insert स. १०. H. reads प्रतिष्ठति. ११. B. १. and F. omit च. १२. D. reads सम्पादनं. १३. D. and H. read तस्माद्य.

सम्प्रतिपत्तौ यस्मादनुशिष्ट एवं पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित् स्वपित्र शास्त्रीयं कर्म अक्षण्या वक्रत्वेन शास्त्रवैपरीत्येन कृतं भवति तस्मात् सर्वस्मात् पापादेन स्वपितरं स्वयं शास्त्रीयं कर्म सम्यगनुतिष्ठन् मोचयति । तस्मात् पुत्राश्चो नरकात् त्रायते—इति व्युत्पत्त्या पुत्रो नाम । स च पिता स्वयं मृतः पुत्रशरीरेण वास्मिन् लोके यथाशास्त्रं कर्म कुर्वन्ननुतिष्ठति—इति ।

एवं सति बहूनां मध्ये यथावदनुशासनं प्रजामांद्यादिप्रतिबन्धबाहुल्यात् कस्यचिदेव सम्पद्यते । अनुशिष्टेष्वपि बहुषु यथावदनुष्ठानं कस्यचिदेव । अतो ज्येष्ठः कनिष्ठो वा र्यस्तादृशः स एवाऽऽनृण्यहेतुः । अत एव पुराणेऽभिहितम्—
'एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्' ।

(त्रि. स्मृ. ८५. ६७)

इति ।

‘दशस्यां पुत्रानाधेहि’ ।

(ऋ. सं. ८. ३. २८. ५)

१. D. and G. read सम्पत्तौ. २. Except A. and I. others do not insert एवं. C. and F. omit the following portion—

एव पुत्रोऽधिकारी तस्मादनुशिष्टं पुत्रं परलोकहितमाहुः शास्त्रज्ञाः । अत एव पुत्रानुशासनं कुर्युः पितरः । स चानुशिष्टः पुत्रः यत्किञ्चित्. ३. D. omits -हित-. ४. All, except A. and I. omit यत्किञ्चित्. ५. H. reads स्वशास्त्रीयं कुरुते. instead of शास्त्रीयं कर्म. ६. H. reads अन्यथा, but the marginal reading of the same has अक्षण्या. ७. H. reads कृतमकृतम् for कृतं. ८. D. G. and H. read एतस्मात्. ९. H. reads इयं. १०. B. C. D. F. and G. do not insert स्व. before पितरं. ११. H. omits शास्त्रीयं; while G. reads स्वशास्त्रीयं for स्वयं शास्त्रीयं. १२. D. and H. read मस्या for व्युत्पत्त्या. १३. H. reads यथावाऽनुशासनं. १४. H. omits यः.

इत्यादिमन्त्राश्चैवं सति बहुपुत्रत्वेविधिमुपोद्वलयन्ति । यत्तु
'कामजानितरान्'-इति मनुनोदाहृतं तदननुशिष्टविषयम् ।
तस्मात् जातपुत्रोऽप्युतावुपेयादेव । बहूनां पत्नीनामृतुयौ-
गपद्ये क्रममाह देवलः—

‘यौगपद्ये तु तीर्थानां विप्रैदिक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा’ ॥

इति । तीर्थमृतुः । तद्यौगपद्ये सत्यसवर्णासु वर्णक्रमेण
सवर्णासु विवाहक्रमेण गच्छेत् । यदा तु काचिदपुत्रा पुत्रवत्य
इतराः तदा अपुत्रां अग्रतो गच्छेत् । ऋतावपि जातिभेदेना-
गमनकालसङ्कोचमाह देवलः—

‘ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्याद्वेदोक्तमृतुधारणम् ।

दशा-ऽष्टौ षट् च शेषाणां विधीयन्ते ऽनुपूर्वशः’ ॥

इति । पञ्चमदिवसमारभ्य द्वादशाहादिसंख्याऽवगन्तव्या ।
चतुर्थे तु दिवसे गमनं वैकल्पिकम् । विहित-प्रतिषिद्धत्वात् ।
तथा च हारीतो विदधाति—

‘चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु वा गर्भाधानम्’ ।

(हा. स्मृ. २. ९)

इति । व्यासो निषेधति—

१. II. reads विधानं for -विधि. २. I. reads कामजानितरानिऽनुदाहृतं;
while B. C. D. F. and G. read उशनसोदाहृतं for मनुनोदाहृतं, but the
notation is taken from Manu (see P. 105, L. १२). ३. D. and
I. read जाते पुत्रे; while B. C. F. and G. omit ऋतौ. ४. B. C. and
I. read विप्रैदि-; while D. G. and H. read विवाह-. ५. B. C. and
I. read पुत्रवती च for पुत्रवत्य इतराः. ६. The text omits ऽहनि and
reads स्नातया युग्मेषु वा गर्भे रधाति. ७. B. C. and F. substitute च for वा.

‘चतुर्थे सा न गम्याऽह्नि गताऽल्पायुं प्रसूयते’।

इति । व्यवस्थितविकल्पश्चायमुदितानुदितहोमवत् । रजो-
निवृत्तौ चतुर्थ्यां विधिः तदनुवृत्तौ प्रतिषेधः । तथा च
मनुः—

‘रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६६)

इति । साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । दिन-
विशेषेणोपगमने फलविशेषोऽभिहितो लिङ्गपुराणे—

‘चतुर्थे सा न गम्याऽह्नि गताऽल्पायुं प्रसूयते ।

विद्याहीनं व्रतभ्रष्टं पतितं पारदारिकम् ॥ (१०९)

दारिद्र्यार्णवमग्रं च तनयं सम्प्रसूयते ।

कन्यार्थिनैव गन्तव्या पञ्चम्यां विधिवत् पुनः ॥ (११०)

पष्ठ्यां गम्या महाभागा सत्पुत्रजननी भवेत् । (१११)

सप्तम्यां चैव कन्यार्थी गच्छेत्सैव प्रसूयते ।

अष्टम्यां सर्वसम्पन्नं तनयं सम्प्रसूयते ॥ (११४)

नवम्यां दारिकार्थं स्याद्दशम्यां पण्डितं तेषां ।

एकादश्यां तथा नारीं जनयेत्येव पूर्ववत् ॥

द्वादश्यां धर्मतत्त्वज्ञं श्रौत-स्मार्त्तप्रवर्त्तकम् ।

१. B. C. D. F. G. and H. read गन्ता for गता. २. I. reads रजसं
३. The text reads चतुर्थ्यां. ४. The text substitutes तु for अह्नि. ५. I
C. F. G. and H. read गन्ताऽल्पायुः; while the text reads गतोऽल्पयु
and I. reads अल्पायुः for अल्पायुं. ६. B. C. D. E. F. G. H. and I. read
वा instead of सम्. ७. All, except A. and the text read महाभाग. but
this is incorrect. In the text the portion is addressed to Rishis.
८. A. reads सपुत्रं चै प्रसूयते. ९. B. C. D. F. G. and H. read चै
for सैव. १०. The text reads दारिकार्थी for दारिकाऽर्थं स्यात्. ११. The
text reads पण्डितो भवेत्. १२. I. reads जनयेत्येव.

त्रयोदश्यां जेडां नारीं वर्णसङ्करकारिणीम् ॥

जनयत्यङ्गना तस्मान्न गच्छेत् सर्वयत्नतः ।

चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् सुपुत्रजननी भवेत् ॥

पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठां षोडश्यां ज्ञानपारगम् ।

(लिं. पु. १. ८९. १०९-११८)

इति । ऋतुकालानभिगमने यो दोषो अभिहितः तस्याप-
वादमाह व्यासः—

‘व्याधितो बन्धनस्थो वा प्रवासेष्वथ पर्वसु ।

ऋतुकालेऽपि नारीणां भ्रूणहत्या प्रमुच्यते ॥

वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च मृतापत्यार्मपुष्पिणीम् ।

कन्यां च बहुपुत्रां च वर्जयन्मुच्यते भयात् ॥

इति । भ्रूणहत्या भ्रूणहननम् । उक्तेरीत्या यस्यां वृद्ध-
त्वादोषरहितायामृतुकालोपगमनमवश्यम्भावि यस्यां च
वृद्धादौ नावश्यम्भावि सा सर्वाऽपि सम्यक् पालनीया ।
तथा च मनुः—

‘पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।

पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।

यैत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रियाः ॥

१. All, except A. and I read तथा for जेडां. २. The text reads सर्व-
सङ्कर-. ३. The text reads सा पुत्रजननी. ४. All, except A. and the
text read धर्मिष्ठां. ५. D. reads धर्मपारगम्. ६. B. C. F. G. and H.
read ऋतुकालाऽगमने. ७. D. and G. read ऋतुकाले तु; while B. C. F. and
H. read ऋतुकालेषु. ८. I. reads अपुष्पिताम्. ९. C. D. and H. read
वर्जयेत्. १०. B. C. F. G. and H. read भ्रूणहतिः. ११. H. reads उक्तनीत्या.
१२. B. C. D. F. G. and H. read पोषयितव्याश्च. १३. H. reads
यैत्रैमास्तु.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
 ने शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥
 जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ।
 तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्या भूषणा-ऽऽच्छादनाग्नेः ।
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारिषूत्सवेषु च ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥

(म. स्मृ. ३. ५५-६०)

इति । पूज्यत्वं चाऽवृत्ताव्यतिरिक्तासु द्रष्टव्यम् । अवृत्ता-
 यास्तु प्राणर्यात्रामात्रभोजनम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—
 ‘हताधिकारां मलिनां पिण्डमात्रोपजीविनीम् ।
 परिभूतामधःशय्यां वासयेद्व्यभिचारिणीम् ॥

(या. स्मृ. १. ७०)

इति । यथा विन्ना साध्वी भर्त्तव्या तथैवा अधिविन्नाऽपि ।
 तदाह स एव—

‘अधिविन्नाऽपि भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत्’ ।

(या. स्मृ. १. ७४)

इति । अधिवेदनं भार्यान्तरपरिग्रहः । अधिवेदननिमित्ता-
 न्यपि स एवाह—

१. D. reads न च शोचन्ति for न शोचन्ति तु; while G. reads न शोचति तु through mistake. २. The text reads पूज्याः for अभ्यर्च्याः, and D. reads समभ्यर्च्याः. ३. I. reads -ऽऽच्छादनादिभिः. ४. B. C. D. F. G. and H. read सत्कारिषोत्सवेन. ५. I. reads -धारणमात्र-. ६. All, except A. H. and I. read याज्ञवल्क्यः for स एव. ७. A. H. and I. read याज्ञवल्क्येन दर्शितानि for स एवाह.

‘सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्यप्रियंवदा ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा’॥

(या. स्मृ. १. ७३)

इति । सुरापी मद्यपीत्यर्थः । सुरापाने तु नाधिवेदनमात्रम् ।
अपि तु त्याग एव ।

‘तथा महति पातके’ ।

(या. स्मृ. १. ७२)

इति त्यागहेतुत्वेनाभिधानात् ।

‘पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत्’ ।

(व. स्मृ. २१. १५)

इति वचनाच्च । अत एव मनुः—

‘मद्यपाऽसाधुवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता वा अधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा’॥

(म. स्मृ. ९. ८०)

इति । व्याधिता दीर्घरोगिणी । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘धर्मविघ्नकरीं भार्यामसतीं चाऽतिक्रोधिनीम् ।

त्यजेद्दमस्य रक्षार्थं तथैवाऽप्रियवादिनीम् ’॥

इति । त्यजेदधिविन्देत । न तु भोगं परित्यजेत् ।

१. D. substitutes अपि for तु. २. B. C. and F. read मद्यपानप्रवृत्ता च and D. reads मद्यपाऽसत्यवृत्ता च; while G. and H. read मद्यपाऽसत्प्रवृत्ता च. ३. All, except A. and the text, substitute च for वा. ४. I. reads रोगिणीम्. ५. I. inserts न before त्यजेत and thus forms a line of the verse immediately preceding, but न is not found in any other manuscript.

अधिवेदनकालविशेषो मनुना दर्शितः—

‘वन्ध्याऽष्टमे ऽधिवेद्याऽब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८१)

इति । व्याधितायां विशेषमाह स एव—

‘या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।

साऽनुज्ञाप्याऽधिवेत्तव्या नावमान्या तु कर्हिचित्’ ॥

(म. स्मृ. ८. ८२)

इति । अधिवेदनं द्विविधम् । धर्मार्थं कामार्थं च । तत्र पु-
त्रोत्पत्त्यादिधर्मार्थं पूर्वोक्तानि मद्यपेत्यादीनि निमित्तानि ।
कामार्थं तु नै तान्यपेक्षणीयानि । किन्तु पूर्वोक्ता तोषणीया ।
तथा च स्मृत्यन्तरे—

‘एकामुत्क्रम्य कामार्थमन्यां लब्धुं य इच्छति ।

समर्थस्तोषयित्वाऽर्थैः पूर्वोढामपरां वहेत्’ ॥

इति । यद्यसौ स्वयं न तोषयेत् तदा ततोषणाय राजा
द्रव्यं दापयेत् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसू प्रियवादिनीम् ।

त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियाः’ ॥

(या. स्मृ. १. ७६)

१. D. G. and H. omit व्याधि- and read हितायां; while F. omits the
above quotation from Manu, also the word व्याधितायां through mistake.
२. The text substitutes च for तु. ३. D. reads न च परीक्षणीयानि. ४. B.
C. F. and H. read कन्यां for अन्यां. H. has अन्यां in the marginal
reading.

इति । सधनस्य तृतीयांशदानं निर्द्धनस्याऽज्ञानाच्छा-
दनादिना पोषणमिति । या तूक्तद्रव्यापरितोषेणात् प्रका-
रान्तरेण वा निर्गच्छेत्तां प्रत्याह मनुः—

‘अधिविन्ना तु या नारी निर्गच्छेद्द्वेषिता गृहात् ।

सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८३)

इति । त्यागो नाम तदीयजनककुलप्रेषणम् ।

‘पूज्या भूषयितव्याश्च’ ।

(म. स्मृ. ३. ५५)

इति यदुक्तं तत्र बहुपत्नीकस्य पूजाक्रममाह मनुः—

‘यदि स्वाश्वाऽवराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः ।

तासां वर्णक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यं पूजा च वेदमनि ॥

भर्तुः शरीरशुश्रूषां धर्मकार्यं च नैत्यकम् ।

स्वा स्वैर्व कुर्यात् सर्वेषां नाऽस्वजातिः कथञ्चन’ ॥

(म. स्मृ. ९. ८५-८६)

इति । बह्वीषु पत्नीषु सहधर्मचारिणीं निर्धारयति या-
ज्ञवल्क्यः—

‘सत्यामन्यां सवर्णायां धर्मकार्यं न कारयेत् ।

सवर्णासु विधौ धर्म्ये ज्येष्ठया न विनेतराः’ ॥

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B. C. D. F. and G. read -तोषात् for -तोषणात्. २. II. omits वा.
३. B. C. D. F. and G. read रोषिता; while I. reads द्वेषिता. ४. B.
५. and F. omit -जनक- and read तदीये कुले. ५. The text reads चैव.
६. I. reads नान्यजातिः; while the text reads नाऽस्वजातिः, but the com-
mentators do not follow the latter reading. ७. I. reads धर्मै for धर्म्यै.

इति । सवर्णयैव सह धर्मं चरेत् नोऽसवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरया अपि सह धर्मं चरेदित्यर्थाल्लभ्यते । न च—एवं सति शूद्रया अपि सहधर्माचरणं प्रसज्येत—इति वाच्यम् । वसिष्ठवचनेन तन्निषेधात्—

‘कृष्णवर्णा या रामा रमणायैव सा न धर्माय’ ।

(व. स्मृ. १८. १८)

इति । सवर्णाऽनेकत्वे तु धर्मानुष्ठाने ज्येष्ठया विना मध्यमा कनिष्ठा च न योक्तव्ये । किन्तु ज्येष्ठया कनीयस्यो विनियोक्तव्याः । तथा च वैयायनः—

‘एकैकामेव सात्राहोदेकैकां गार्हपत्य-

मीक्षयेत् एकैकामाज्यमवेक्षयेत्’ ।

इत्यादि । कात्यायनः—

‘नैकयापि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः ।

अकृतं तद्विजानीयात् सर्वानन्वारभन्ति यत्’ ॥

(का. स्मृ. १. ८. ९)

इति । यद्यस्मात् सर्वानन्वारभन्ते तस्मादेकया कृतमप्यकृतमेव । केचिदत्र—

‘ज्येष्ठया न विनेतराः’ ।

(या. स्मृ. १. ८८)

१. B, C, and F, omit the following portion—

नासवर्णया । अलाभे तु सवर्णया इतरयापि सह धर्मं चरेत्.

२. Except A, and the text all substitute वै for रामा. ३. B, C, F and the text omit सा. D, also omits it and reads तन्न धर्माय. ४. B, C, D, E, G, and H, read -वाऽऽसां सन्नह्येत्. ५. The text reads सर्वान्वाचाऽऽरभन्ति. ६. D, reads केचिन्न.

इति वचनमन्यथा व्याचक्षते । ज्येष्ठैव सहधर्मचारिणी
नेतराः—इति । उदाहरन्ति च तत्र विष्णुवचनम्—

‘अग्निहोत्रादियज्ञेषु न द्वितीया सहाचरेत् ।

अन्यथा निष्फलं तस्य स्विष्टैः क्रतुशतैरपि’ ॥

इति । एतद्व्याख्यानं बौधायन-कात्यायनवचनविरोधा-
न्नादरणीयम् । विष्णुवचनं त्वसवर्णद्वितीयाविषयम् । सत्स्व-
ग्निषु या परिणीता तद्विषयं वा । नष्टेष्वग्निषु पुनराधाने तस्या
अपि कर्तृत्वादग्निहोत्रादिषु सहाधिकारः । तत्रैव विशेषमाह
कात्यायनः—

‘अग्निहोत्रादिशुश्रूषां बहुभार्यः सवर्णया ।

कारयेत्तद्वहुत्वे च ज्येष्ठया गर्हिता न चेत् ॥

या वा स्यात् वीरसूरासामाज्ञासम्पादिनी च या ।

दक्षा प्रियंवदा शुद्धा तामत्र विनियोजयेत् ॥

दिनेक्रमेण वा कर्म यथाज्यैष्ठ्यं स्वशक्तितः ।

विभज्य सह वा कुर्युः यथाज्ञानं च शास्त्रवत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १९. ३-५)

इति । यदि ज्येष्ठा न गर्हिता तदा तथा कारयेत् । ग-
र्हिता चेत् कनिष्ठया वीरसुवा कारयेत् । वीरसुवोऽपि बह्व्य-
श्चेत् तासामपि मध्ये आज्ञासम्पादनादिगुणयुक्तां विनि-

१. The text does not insert this verse. २. D. G. H. and I. read तथा वीरसुवामासाम्; while B. C. and F. follow them, but substitute -सुता-
or -सुवा-. ३. The text reads विनियोजयेत्. ४. B. C. F. G. H. and I.
read -ज्यैष्ठ्यमशक्तितः. ५. B. C. D. F. G. H. and I. read कुर्यात् यथा-
ज्ञानमशक्तितः, but the word अशक्तितः seems to be redundant.

योजयेत् । प्रतिदिनमेका कर्तुमशक्ता चेत् तदा दिनक्रमेण
यथाज्यैष्ठ्यं कारयेत् । एकस्मिन्नपि दिने यद्येका कृत्स्नं कर्तु-
मशक्ता तदा सर्वास्तत् कर्म यथाज्ञानं विभज्य कुर्युः । येन
कात्यायनेनैवोक्तम्—

‘प्रथमा धर्मपत्नी स्याद् द्वितीया रतिवर्धिनी ।

दृष्टमेव फलं तत्र नाद्दृष्टमुपपद्यते’ ॥

इति तद्विष्णुवचनेन समानार्थम् ।

॥ इत्थं सविशेषो विवाहो निरूपितः ॥

अथ सवर्णाऽसवर्णाविवाहप्रसङ्गेन बुद्ध्यारूढानामनुलो-
प्रतिलोमजातानां व्यवहारोपयोगिसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थं जातिभे-
दं निरूप्यते । तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘सर्ववर्णैः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः ।

अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः’ ॥

(या. स्मृ. १. १०)

इति । सजातयो माता-पितृसमानजातीयाः । मनुष्य-
‘सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते’ ॥

(म. स्मृ. १०. ५)

इति । ब्राह्मणदम्पतीभ्यामुत्पन्नो जात्या ब्राह्मणो भवेत् ।
एवं क्षत्रियादिष्वपि । देवलो अपि—

‘ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः संस्कृतो ब्राह्मणो भवेत् ।

एवं क्षत्रिय-विद्-गूढा ज्ञेयाः स्वेभ्यः स्वयोनिजाः’ ॥

इति । असवर्णास्वनुलोमजानाह मनुः—

‘स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान्’॥

(म. स्मृ. १०. ६)

इति । ऊढायां क्षत्रियायां ब्राह्मणादुत्पन्नो ब्राह्मणसदृशो न तु मुख्यब्राह्मणः । हीनजातीयमातृसम्बन्धात् । एवमन्यत्रापि । ते चानुलोमजा मूर्धावसिक्तादिजातिभेदेन षड्विधाः । ते च याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘विप्रान् मूर्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ।

अम्बष्ठः शूद्रां निषादो जातः पारसवो ऽपि वा ॥

वैश्या-शूद्रोस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विन्नोस्वेष विधिः स्मृतः’॥

(या. स्मृ. १. ९१—९२)

इति । तत्र ब्राह्मणाज्जातास्त्रयः । क्षत्रियात् द्वौ । वैश्यादेकः । तदुक्तं मनुना—

‘विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः’॥

(म. स्मृ. १०. १०)

इति । मुख्यपितृजात्यभावात् अपसदाः । ननु—मूर्धावसिक्तत्वादीनि न जात्यन्तराणि अनुलोमजानां मातृजातीयत्वात् । तदाह विष्णुः—

१. Some manuscripts read पारशवो. २. H. reads विना ह्येष, but it does not give good sense. ३. The text reads वर्णे चैकस्मिन्. ४. H. reads पारशवः स्मृताः and has अपसदाः in the margin. ५. D. substitutes मूल- for मुख्य-. ६. H. here also reads पारशवाः and gives the reading अपसदाः in the margin.

‘समानवर्णासु पुत्राः समानवर्णा भवन्ति । (१)

अनुलोमासु मातृसवर्णाः । (२) प्रतिलो-

मास्वार्यविगर्हिताः’ । (३)

(वि. स्मृ. १६. १-३)

इति । शङ्को अपि—

‘क्षत्रियायां ब्राह्मणेनोत्पन्नः क्षत्रिय एव

भवति । क्षत्रियाद्वैश्यायां वैश्य एव

भवति । वैश्येन शूद्रां शूद्र एव भवति’ ।

इति । नैष दोषः । अनयोर्वचनयोर्मातृजात्युदितधर्मप्राप्त्यर्थ-
त्वात् । अन्यथा बीजोत्कर्षवैयर्थ्यापत्तेः । यथा क्षेत्रापकर्ष
उत्कृष्टजातिनिवारकः एवं बीजोत्कर्षोऽपि निकृष्टजातिं कुतो
न निवारयेत् ? तस्मात् जात्यन्तराण्येव मूर्धावसिक्तत्वादीनि ।

ननु—देवलेनाऽनुलोमजातयोऽन्यथा वर्णिताः—

‘ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु सवर्णा नाम जायते ।

क्षत्रियाच्चैव वैश्यायां जातोऽम्बष्ठ इति स्मृतः’ ॥

इति । नायं दोषः । एकस्यामेव जातौ मूर्धावसिक्त-सवर्ण-
संज्ञयोर्विकल्पेन प्रवृत्तत्वात् । एवमम्बष्ठादिष्वपि । न चैकत्र
संज्ञाविकल्पे दृष्टान्ताभावः शङ्कनीयः । एकत्र निषाद-
पारसवसंज्ञाविकल्पस्य मनु-देवल-याज्ञवल्क्यैरुदाहृतत्वात् ।
प्रतिलोमजास्तु मनुना दर्शिताः—

१. The text reads सवर्णा for समानवर्णा. २. I. reads अनुलोमजास्तु.
३. I. reads प्रतिलोमजाः. ४. Except A. and I. all omit अपि. ५. II.
reads संज्ञाविकल्पेन.

‘क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागध-वैदेहौ राज-विप्राङ्गनासुतौ । (११)
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 वैश्य-राजन्य-विप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः । (१२)
 आयोगवश्च क्षत्ता च चण्डालश्चाधमो नृणाम् ।
 प्रतिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः ॥ (१६)
 वैश्यान्मागध-वैदेहौ क्षत्रियात् सूत एव तु । (१७)
 (म. स्मृ. १०. ११-१७)

इति । देवलो ऽपि—

‘शूद्रादायोगवः क्षत्ता चण्डालः प्रतिलोमजाः ।
 वैश्यायां क्षत्रियायां च ब्राह्मण्यां च यथाक्रमम् ॥
 तथैव मागधो वैश्याज्जातो वैदेहकस्तथा ।
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतो जात्या न कर्मणा ॥

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतो वैश्याद् वैदेहकस्तथा ।
 शूद्राज्जातस्तु चण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥
 क्षत्रिया मागधं वैश्यात् शूद्रात् क्षत्तारमेव च ।
 शूद्रादायोगवं वैश्या जनयामास वै सुतम् ’ ॥
 (या. स्मृ. १. ९३-९४)

इति । वर्णानामनुलोमजानां प्रतिलोमजानां च परस्परसा-
 ङ्ग्येणोत्पन्नाः श्वपाक-पुल्कस-कुक्कुटादयो जातिविशेषास्त्व-

१. G. reads शूद्रो for सूतो. २. I. substitutes च for तु. ३. Except A. H. and I. all read आयोगव-क्षत्त-चण्डालाः. ४. D. omits -ऽपि. ५. The text reads वैदेहिकः, but the reading seems to be incorrect. ६. G. reads शुक्ल- for-पुल्कस- and D. reads -कुलट- for -कुक्कुट-.

नेकविधाः । ते च तद्वृत्तयश्च पुराणसारे प्रपञ्चिताः । तेषु च जातिविशेषेषूत्तमाधमभावं विविनक्ति देवलः—

‘तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठास्तेभ्योऽन्वगनुलोमजाः ।

अन्तराला बहिर्वर्णाः पतिताः प्रतिलोमजाः’॥

इति । विजातीयान्मिथुनादुत्पन्ना अन्तरालाः । ते च द्विविधाः अनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च । तत्रानुलोमजाः सवर्णजेभ्यो हीना अपि न वर्णवाह्याः । मातृसमानवर्णत्वात् । प्रतिलोमजास्तु वर्णवाह्यत्वात् पतिता अधमाः । याज्ञवल्क्येऽपि—
‘असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः प्रतिलोमानुलोमजाः’।

(या. स्मृ. १. १५)

इति । क्वचिदधमजातेरप्युत्तमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—

‘जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे ऽपि वा’।

(या. स्मृ. १. १६)

इति । कूटस्थस्त्री-पुंसयुगमारभ्य परिगणनायां पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वाऽनुलोमेन युग्मे जातिरुत्कृष्यते । तद्यथा । पुमान् विप्रः वधूः शूद्रा तयोर्युग्मं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्ना निपादी साऽपि विप्रेणोढा तयोर्युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां कक्षां विप्रेणोढायां तृतीयादियुग्मपरम्परा भवति । तत्र सप्तमे युग्मे जातमपत्यं ब्राह्मण्योपेतं भवति । एवं वैश्याविप्रयुगुलं कूटस्थम् । तस्मादुत्पन्नाऽम्बुष्ठा तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । एवं तदुत्पन्नायां विप्रेणोढायां षष्ठं येद् युग्मं तस्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । तथा क्षत्रिया-विप्रयोर्युग्मं कूटस्थम् । तद्

१. D. reads ब्राह्मण्योपेतं. २. I. inserts युग्मं after कूटस्थम्. ३. D. omits वा

त्रा मूर्द्धावसिक्ता । तस्याश्च विप्रस्य च युग्मं द्वितीयम् । तत्प-
म्परायां पञ्चमाद् युग्मादुत्पन्नस्य ब्राह्मण्यं भवति । ऐतदुक्तं
भवति—पञ्चमे षष्ठे सप्तमे वेति व्यवस्थितविकल्पाः । कूटस्थ-
तोर्दम्पत्योः समनन्तरैकान्तर-द्व्यन्तर-जातियोगे पञ्चमादयो
वगन्तव्याः—इति । तथा च सति शूद्रा-वैश्ययोर्वैश्याक्षत्रिय-
योश्च समनन्तरत्वात् पञ्चमे, शूद्रा-क्षत्रिययोस्तु षष्ठे जातिरुत्क-
र्यते । कचिदुत्तमजातेरप्यधमजातिप्राप्तिर्भवति । तदाह स एव—
'व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम्' ।

(या. स्मृ. १. ९६)

इति । विप्रादीनां चतुर्णां वर्णानां मुख्यवृत्तितया विहितानि
याजना-पालन-पाशुपाल्य-द्विजशुश्रूषाऽऽदीनि यानि कर्माणि
तथामापदि व्यत्यये विपर्यासे सति यदि निवृत्तायामप्यापदि
तामधमवृत्तिं न परित्यजेत् तथा पुत्र-पौत्रादयोऽपि तां न
परित्यजेयुः तदानीं पूर्ववत् पञ्चम-षष्ठ-सप्तमेषु युग्मेषु जा-
तमपत्यं तद्वृत्त्युचितजातिसाम्यं प्रतिपद्यते—इति । तद्यथा—
ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जीवन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव—
इत्येवं परम्परायां सप्तमादुत्पन्नस्य शूद्रत्वं भवति । एवं क्ष-
त्रियः शूद्रवृत्त्या जीवन् षष्ठे युग्मे शूद्रं जनयति । वैश्यस्तु
पञ्चमे युग्मे—इति द्रष्टव्यम् । 'पूर्ववत्'—इति आरभ्येत्यर्थः ।
अधरोत्तरमिति भावप्रधानो निर्देशः । यथा वर्णसाङ्कर्ये प्राति-
लोम्यमधमं आनुलोम्यमुत्तमं तथा वृत्तिसांकर्येऽपि । तद्यथा ।
क्षत्रियस्याप्यपि याजनादिब्राह्मणवृत्त्युपजीवनमधमम् ।

१. All, except I., omit एतदुक्तं भवति. २. D. and I. read -विकल्पः.
H. and I. omit तु. ४. I. reads पूर्ववदित्यद्विरयमर्थः ५. D. substitutes
अपि for आपद्यपि.

‘न तु कदाचिज्ज्यायसीम्’ ।

(व. स्मृ. २. २३)

इति वसिष्ठेन निषिद्धत्वात् पाशुपाल्यादिवैश्यवृत्त्युप-
जीवनमुत्तमम् ।

‘अजीवन्तः स्वधर्मेणोऽनन्तरां

यवीयसीं वृत्तिमातिष्ठेरन्’ ।

(व. स्मृ. २. २२)

इति वसिष्ठेनापदि विधानादिति । पूर्ववच्चाधरोत्तरमि-
त्यस्याऽपरा व्याख्या—त्रिविधो हि सङ्करः । वर्णसङ्करः सङ्कीर्ण-
सङ्करो वर्णसङ्कीर्णसङ्करश्चेति । तद्यथा—उत्तमाधमवर्णयो-
र्दाम्पत्यं वर्णसङ्करः । तज्जन्ययोर्माहिष्य-करण्योर्दाम्पत्यं
सङ्कीर्णसङ्करः । वर्णसङ्कीर्णयोर्दाम्पत्यं वर्णसङ्कीर्णसङ्करः । तत्र-
‘विप्रान्मूर्धावसिक्तः’—इत्यानुलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।
‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा
दर्शिताः ।

‘माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते’ ।

(या. स्मृ. १. ९५)

१. D. reads आजीवन्तः. २. The text of Vasishtha (Bombay Litho-
graphic Edition, printed in the year 1805 of the Śālivāhana era) reads
अन्यतरामपायीयसीं; all, except A. and the text (Bombay Edition by Rev.
A. A. Führer, Ph. D. ; and the Banares Edition with commentary),
read पापीयसीं, but we do not think it a correct reading. अपापीयसी is a
better reading. ३. G. reads ब्राह्मण्या; while D. omits the following
portion—

‘ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतः’—इति प्रातिलोम्येन वर्णसङ्करजा दर्शिताः ।

माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते ।

इति सङ्करजा दर्शिताः ।

इति सङ्कीर्णसङ्करजा दर्शिताः । इदानीमधरोत्तरमित्य-
नेन वर्णसङ्कीर्णसङ्करजाः प्रदर्श्यन्ते । अधरे प्रतिलोमजाः ।
उत्तरे अनुलोमजाः । तद्यथा । मूर्धावसिक्तायां सङ्कीर्णायामु-
त्तमायां क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रैर्वर्णैरधमैरुत्पादिताः अधरे । निषाद्यां
सङ्कीर्णायां अधमायां ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यैरुत्तमैर्वर्णैरुत्पादिता
उत्तरे । अधरे चोत्तरे च अधरोत्तरम् । पूर्ववदिति पदेन—

‘असत् सन्तस्तु विज्ञेयाः’ ।

(या. स्मृ. १. ९९)

इति वचनार्थोऽतिदिश्यते । यथा पूर्ववर्णैरुत्पादिता वर्ण-
सङ्करजाः सङ्कीर्णसङ्करजाश्च प्रतिलोमजा असन्तः अनुलो-
मजाश्च सन्तः तथा वर्णसङ्कीर्णसङ्करजा अपि अनुलोमजाः
सन्तः प्रतिलोमजास्त्वसन्तः—इति द्रष्टव्यम् । उक्तत्रैविध्ये
वर्णसङ्करं वर्णसङ्कीर्णसङ्करं वाऽऽश्रित्योत्पद्यमाना वर्णाभासाः
पृष्टिर्भवन्ति । सङ्कीर्णसङ्करमाश्रित्योत्पद्यमाना जात्याभासा
अनन्ताः । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘प्रातिलोम्यानुलोम्येन वर्णैस्तज्जैश्च वर्णतः ।

षष्टिर्वाऽन्ये प्रजायन्ते तत्प्रसूतेस्त्वनन्तता’ ॥

इति । प्रातिलोम्यानुलोम्याभ्यां वर्णैरुत्पादिता द्वादश । प-
ञ्चानुलोमवर्णजाः सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-क्षत्रायोगवाः प्र-
तिलोमवर्णजाः । इत्थं वर्णजैस्तैर्द्वादशाभिर्वर्णसम्बन्धादुत्पा-
दिता अष्टचत्वारिंशत् । एवं षष्टिसंख्ययैवोपलक्षिता अन्ये

१. I. omits वर्णैः. २. D. and H. read षष्टिस्त्वन्ये; while B. C. and F.
read षष्ठ्यैवान्ये and G. reads षष्ठ्यैवान्ये. ३. I. reads प्रातिलोमानुलोमाभ्यां.
४. B. C. D. F. G. and H. omit the following portion—

षडनुलोमवर्णजाः । सूत-वैदेह-चण्डाल-मागध-

क्षत्रायोगवाः प्रातिलोमवर्णजाः इत्थं.

५. I. reads द्वादशाभिर्वर्णैः संबन्धात् for वर्णजैस्तैर्द्वादशाभिर्वर्णसम्बन्धात्.

वर्णाभासा जायन्ते । तद्यथा । मूर्धावसिक्ताम्बष्ठ-निषाद-
माहिष्योग्र-करणाः षडनुलोमवर्णजाः । मूत-वैदेह-चण्डाल-
मागध-क्षत्रायोगवाः प्रतिलोमवर्णजाः । इत्थं द्वादश । तत्र
मूर्धावसिक्तेनानुलोमेन क्षत्रिया-वैश्या-शूद्रासूत्पादितास्त्रयः ।
प्रातिलोम्येन ब्राह्मण्यामेकः । अम्बष्ठस्यानुलोम्येन द्वौ । प्राति-
लोम्येन द्वौ । निषादस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः ।
माहिष्यस्यानुलोम्येन द्वौ । प्रातिलोम्येन द्वौ । उग्रस्यानुलो-
म्येनैकः । प्रातिलोम्येन त्रयः । करणस्यानुलोम्येनैकः । प्रातिलो-
म्येन त्रयः—इति पूर्वषट्कोत्पादिताश्चतुर्विंशतिः । एवं सूता-
दीनां षण्णां वर्णानामेकैकस्य चतसृषु वर्णेष्वेकैकः—
इति तेष्वपि चतुर्विंशतिः । एवं मिलित्वा षष्टिः सम्पद्यते ।
तेभ्यः षष्टिसंख्याकेभ्य उत्पादितैरपत्यैराभासानां संख्याया
आनन्त्यं भवतीति समाप्ता प्रासङ्गिकी जातिभेदकथा ।

॥ इति जातिभेदनिरूपणम् ॥

विवाहानन्तरभाविनः प्रेरुताः पञ्चमहायज्ञादयः सोमसं-
स्थाऽन्ताः संस्कारा आह्निकवचने षट्कर्मवचने च निरूपिताः—
इति नात्र पुनरुच्यन्ते । अथावशिष्टा गृहस्थधर्मा निरु-
प्यन्ते । तत्रोपाकर्मविधिमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा ।

हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां श्रवणस्य तु’ ॥

(या. स्मृ. १. १४१)

इति । अधीयन्ते—इत्यध्याया वेदाः । तेषामुपाकर्म प्रारम्भः ।

१. B. C. F. and H. read प्रासङ्गिकी. २. H. and I. read प्राकृता.
३. B. C. D. and F. read तथा for अथ.

स च श्रावणमासस्य पौर्णमास्यां अन्यस्यां वा श्रावणनक्षत्रयु-
क्तायां तिथौ हस्तनक्षत्रयुक्तायां श्रावणमासस्य पञ्चम्यां वा
कर्त्तव्यः । यदा तु श्रावणमासे ओषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा
भाद्रपदे मासे प्रोक्ततिथिषु कुर्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्राव-
ण्यां पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां वा’ ।

(व. स्मृ. १३. १.)

इति । मनुरपि—

‘श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तश्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥

(म. स्मृ. ४. ९९)

इति । अर्द्धं पञ्चमं येषां ते तथा, सार्द्धान् चतुरो मासानि-
त्यर्थः । यदा पुनः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा शुक्रास्तमयादि-
प्रतिबन्धः तदानीमाषाढ्यां कर्त्तव्यम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे—

‘श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।

आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपाकरणं स्मृतम् ॥

(कू. पु. १. २. १४. ६२)

इति । बौधायनोऽपि—

‘श्रावणपौर्णमास्यामाषाढ्यां वोषा-

कृत्य तैष्यां माघ्यां वोत्सृजेत्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. १६)

१ H. omits पौर्णमास्यां. २. B. and C. substitute च for वा. ३. D. inserts तु after यदा. ४. B. C. D. and F. read श्रावणी-प्रौष्ठपद्याः. ५. B. C. and F. read चोपाकृत्य for वोपाकृत्य. ६. B. C. and F. read चो-
त्सृजेत् for वोत्सृजेत् and the text reads उत्सृजेत् for उत्सृजेत्.

इति । तेषु त्रिष्वपि मासेषु पूर्णिमा-श्रवण-हस्ताः शाखा-
भेदेन व्यवस्थिताः । तदाह गोभिलः—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।
बहुचाः श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्यो ऽपि—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।
बहुचाः श्रवणे कुर्युर्ग्रह-सङ्क्रान्तिवर्जिते’ ॥

इति । अत्र औदयिके इति पर्वादिषु सर्वत्र सम्बद्ध्यन्ते ।
पर्वण औदयिकत्वे विशेषमाह स एव—

‘श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्क्रान्तिपरतो यदि ।

तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्यथौदयिकी भवेत्’ ॥

इति । श्रवणस्य त्वौदयिकत्वमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यामन-
दर्शितम्—

‘श्रवणेन तु यत्कर्म ह्युत्तराषाढसंयुते ।

संवत्सरकृतो ऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

१. B. D. G. and H. read श्रावणं for श्रावण्यां and C. and F. n
श्रावणे for the same. २. I. reads श्रवणे कुर्युर्ग्रहसङ्क्रान्तिवर्जिते, १
this is a mistake. It omits the following portion—

‘.....श्रवणर्क्षे तु हस्तर्क्षे सामवेदिनः’ ॥

इति । गार्ग्यो ऽपि—

‘पर्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः ।

बहुचाः .....’ ॥

and adds the latter portion of the quotation from Gārgya to that
Gobhila. Also it may be said that it omits the whole of Gobhila
quotation together with गार्ग्यो ऽपि. ३. I. reads पर्वणि. ४. B. C. I.
F. G. and H. read अन्यथा for अन्यथा. ५. C. reads श्रावणस्य. Probabl
this is a mistake. ६. C. reads श्रावणेन.

धनिष्ठासंयुते कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वेत् ।

तत् कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥

इति । श्रवणे यत् कर्म विहितं तदुत्तराषाढसंयुते न कुर्यात् । यदि कुर्यात् तदा नश्यतीति योजनीयम् । 'ग्रह-संक्रान्तिवर्जिते'-इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह गार्ग्यः—

'अर्धरात्रादधस्ताच्चैत् सङ्क्रान्तिग्रहणं तथा ।

उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत् ॥

यैवार्धरात्रादर्वाक् चैद् ग्रहः सङ्क्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात् श्रावण्यां श्रवणे अपि च' ॥

इति । यत्तु—कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरे—

'वेदोपाकरणे प्राप्ते कुर्वाणं संस्थितं गवौ ।

उपाकर्म न कर्तव्यं कर्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

'नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे' ॥

१. D. omits इति. २. B. C. and F. read यद्वा; while D. and H. read यद्वा. ३. B. C. D. E. G. and H. read च instead of वा. ४. G. and H. substitutes वा for च, while D. reads श्रवणेन वा. ५. I. reads कर्कटे मासे; while D., instead of inserting यत्तु कर्कटमासे नोपाकर्म कर्तव्यम्, immediately after the quotation from Gārgya, gives it after the verse beginning with वेदोपाकरणे. All, except A. and G., omit यत्तु, but the omission affects the sense. ६. I. reads -संयुते. ७. B. C. and F. omit तदेतद्देशान्तरविषयम् । तथा च बृहस्पतिः—

नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्यं सिंहसंयुते ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥

८. D. and H. read स्मृत्यन्तरम् for बृहस्पतिः. ९. D. G. and H. substitute च for इ.

इति । ननु-उपाकरणं ब्रह्मचारिधर्मः ।

‘उपाकृत्याधीयीत’

इति तस्य ग्रहणाध्ययनाङ्गत्वप्रतीतिः । ग्रहणाध्ययनं
ब्रह्मचारिण एव ।

‘वेदमधीत्य स्नायात्’ ।

इति स्नानात् प्राचीनत्वावगमनात् । अतः कथमिदं गृह-
स्थधर्मत्वेनोच्यते ? नायं दोषः । गृहस्थस्यापि ग्रहणाध्य-
यनेऽधिकारसम्भवात् । अत एव ‘अधीयीत’—इत्यनुवृत्तं
शौनक आह—

‘समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन । यथा-

न्यायमितरे । जायोपेतोऽप्येवम्’ ।

इति । अस्यार्थः—येन नियमविशेषेण युक्तो ब्रह्मचारी अधी-
ते तेनैव नियमेन समावृत्तोऽप्यधीयीत । समावृत्तादितरे ब्रह्म-
चारिणस्तु यथान्यायं स्वविध्युक्तप्रकारेणाधीयीरन् । तथा जा-
योपेतो गृहस्थोऽपि ब्रह्मचारिवन्नियमोपेतोऽधीयीतेति । न च
समावृत्त-गृहस्थयोर्ग्रहणाध्ययनाधिकारे—

‘वेदमधीत्य स्नायात्’ ।

इति विरुद्ध्येत—इति शङ्कनीयम् । तस्य वचनस्य विद्याल्ल-
तकविषयत्वात् । अत एव—

१. D. G. H. and I. omit इति. २. D. G. and I. read प्राची-
नत्वावगमात्. ३. I. adds आ before समावृत्तो, but this is a mistake.
We are unable to search the text; but it is plain that the author
(Mādhvācharya) has not used आ. ४. D. H. and I. read जायोपेता
इत्येके; while G. reads जायोपेत इत्येके. These readings are not
grammatically incorrect, but from his explanation given below the
author seems not to agree with them. ५. B. C. and F. add च after
this word.

‘वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा’ ।

(या. स्मृ. १. ५१)

इति पक्षद्वयोपन्यासो दर्शितः । उपाकरणस्य गृहस्थधर्म-
त्वाभ्युपगमे मनु-याज्ञवल्क्यस्मृत्योर्गृहस्थधर्मप्रकरणपाठोऽप्य-
नुगृहीतो भवति । उपाकरणस्येति कर्त्तव्यता कार्त्तव्यजिनिना-
दर्शिता-

‘उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत् तर्पयेत्ततः’ ॥

इति । बौधायनोऽपि-

‘गौतमादीनृषीन् सप्त कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्वंगमुद्हरन्’ ॥

इति ।

॥ इत्युपाकर्म ॥

अथोत्सर्जनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः-

‘पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्वहिः’ ॥

(या. स्मृ. १. १४३)

इति । मनुरपि-

‘पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।

माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि’ ॥

(म. स्मृ. ४. ९६)

१. B. C. D. F. and G. read वेदव्रतानि and H. reads वेदान् व्रतानि, but the text does not follow them.

इति । यदा श्रावण्यामुपाकर्म तदापुण्यमासस्य गुरुप्रे-
तिपदि पूर्वाह्णे, यदि प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म तदा माघस्येति व्यव-
स्थितोऽयं विकल्पः । उत्सृष्टस्यापि पुनरध्ययनं प्रागुपाकरणात्
कालविशेषे विदधाति मनुः—

‘अतः परं तु छन्दांसि गुरुषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्’॥

(म. स्मृ. ४. ९८.)

इति । कूर्मपुराणे अपि—

‘छन्दांस्यूर्ध्वमतोऽध्यस्यन्तु गुरुपक्षेषु वै द्विजः ।

वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः’॥

(कू. पु. १. २. १४. ६०)

इति । यदि भाविर्विघ्नभयात् सहसा अध्येत्यमिति बुद्धिः
तदा संवत्सरान्ते प्रागुपाकरणादुत्सृजेत् ।

‘यत् स्वाध्यायमधीतेऽदम्’ ।

इति श्रुतेः । उपाकरणात्सर्जने प्रशंसति कान्यायनः—

‘प्रत्यब्दं यदुपाकर्म मोत्सर्गं विधिवद् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराध्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दाभिर्यत् कर्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम्’॥

(का. स्मृ. ३. २७. १७-१८)

१. B. C. D. F. G. and H. omit अयं. २. The text reads अत ऊर्ध्वं
for अतःपरं. ३. D. reads गुरुं तु. ४. H. and I. read अङ्गानि च for
वेदाङ्गानि, and the text reads वेदाङ्गानि च सर्वाणि for वेदाङ्गानि रहस्यं
च. ५. B. C. D. F. and G. read कृष्णपक्षे पठेति; while H. and I.
omit कृष्णपक्षेषु सम्पठेत्. ६. B. C. D. F. G. and H. read विघ्नभयात् for
-विघ्नभयात्. ७. G. reads अध्येत्यानि. ८. D. reads तत्रैषां.

अन्येषु धर्माः कूर्मपुराणे दर्शिताः—

‘नाधार्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिवहुले भृशम् ।
 न गूढराज्ये निवसेत्त पोषण्डिनैर्वृते ॥ (१३)
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥ (१४)
 कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेत् द्विजः ॥ (१५)
 परस्त्रियं न भाषेत नाभ्याज्यं याजयेद्बुधः ॥ (१६)
 न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ॥ (१७)
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण समवायं च वर्जयेत् ।
 नैकोऽश्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकजनैः सह ॥ (१८)
 न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा’ ॥ (१९)
 (कृ. पु. १. २. १६. २३-२४)

इति । मनुरपि—

‘देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा ।
 नाक्रमेत् कामतश्चायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च ॥ (१३०)
 क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूषणः कृशानपि कदाचन ॥ (१३१)
 आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम् ॥ (१३२)

१. D. reads पापक्षि- २. The text reads मध्ये. ३. D. reads विस्तराः-
 ४. The text reads न देवायतने स्वपेत.

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नानृतं ब्रूयादिषु^१ धर्मः सनातनः ॥ (१३८)
 नाशतिकल्यं नाशतिसायं नाशतिमध्यं दिने^२ स्थिते ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ (१४०)
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोश्रिकान् ।
 रूप-द्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाशक्षिपेत् ॥ (१४१)
 वैरिणं नोपसेवेत सहायं चैव वैरिणः ।
 अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव चे योषितम् ॥ (१४३)
 (म. स्म. ४. १३०-१४१)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘असदालापमनृतं वाक्पाण्ड्यं विवर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवां च पुत्रक ॥ (१९)
 न म्लेच्छभाषां शिक्षेत न पश्येदात्मनः शकृत् ।
 नाशधितिष्ठेच्छकृन्मूत्र-केश-भस्म-कपालिकाः ॥ (२४)
 तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥ (२५)
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुं नापेयं च पिबेद्विजः’ ।

इति । सामान्येन च धर्मं संक्षिप्याह मनुः—

‘येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्न रिष्यति ॥ (१७८)

१. B. C. and F. read एवं धर्मः. २. All, except A. and the text, read नाशतिमध्यगते रवौ. ३. I. reads तु for च. ४. B. C. and F. read मूत्रं. G. also reads the same. ५. G. and I. read -शीर्षाणि; while H. reads the portion as follows:—

—शानानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च.

६. The text reads रिष्यते.

यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥ (१६१)

(म. स्मृ. ४. १६१-१७८)

इति ।

॥ इत्थं ब्रह्मचारि-गृहस्थाश्रमधर्मौ निरूपितौ ॥

अथ वानप्रस्थाश्रमो निरूप्यते । ननु-केचन गार्हस्थ्य-
व्यतिरिक्तमाश्रमान्तरं नेच्छन्ति उदाहरन्ति च तत्र गौतम-
स्मृतिम्-

‘एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य’ ।

(गौ. स्मृ. ३. ३६)

इति । आचार्यास्तु गार्हस्थ्यमेवाश्रमो नान्यः कश्चिदस्ती-
ति मन्यन्ते । हेतुं चाचक्षते गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिषु विधा-
नादितरस्य तदभावात्-इति । यथा हि-ब्रह्मचाः ‘अग्निमीळे’-
(ऋ. सं. १. १. १. १) इत्यारभ्य मन्त्र-ब्राह्मणात्मके कृत्स्नेऽपि
वेदे होतृकर्त्तव्यमेवामनन्ति । यजुर्वेदिनश्च ‘इषे त्वा’-
(रु. य. सं. १. १. १. १) इत्यादिना अध्वर्युकर्त्तव्यम् ।
सामगा अपि ‘अग्न आयाहि’- (सा. सं. १. १. १. १)
इत्यादिनोद्गातृकर्त्तव्यम् । होत्रादयश्च गृहस्था एव । तथा
चाधीयमानेषु प्रत्यक्षवेदेषु गृहस्थकर्त्तव्याभिधानेन तदाश्रम-

१. D. reads कुर्वतोऽपि स्यात्, H. and I. read कुर्वतो ऽस्यस्य. २. D.
H. and I. read केचिन्. ३. D. does not add गौतम- before स्मृतिम्.
४. B. H. and I. read एकाश्रम्यं, D. and G. read एकाश्रमं. ५. G.
and H. substitute वा for तु. ६. I. reads गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमो. ७. I.
reads तथा हि.

विधिः परिकल्प्यते न त्वेवमितराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित्
पद्यामः । अत एव—

‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति’ ।

इति श्रुतिः कृत्स्नं पुरुषायुषं गृहिकर्मस्वेव विनियुङ्क्ते ।
श्रुत्यन्तरं च—

‘एतद्वै जरामर्यं^१ सर्वं यदग्निहोत्रम् । जरया
वा होत्रास्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ ।

इति । न चैवं सति कथं ब्रह्मचर्याश्रमाङ्गीकारः—? इति
शङ्कनीयम् । नैष्ठिकस्य पक्षकोटिनिःक्षिप्तत्वादुपकुर्वाणक-
स्य व्रतित्वेन आश्रमित्वाभावात् । यदा कर्मित्वेनाभिमन-
योर्ब्रह्मचारि-वानप्रस्थयोरीदृशी गतिः तदा कैव कथा कृत्स्नक-
र्मत्यागिनो यतेः । तस्मात् गार्हस्थ्यमेक एवाश्रमः— इत्याचा-
र्याणां पक्षः ।

अत्रोच्यते । अस्ति हि चतुर्णां आश्रमाणां प्रत्यक्ष-
श्रुतिविधानम् । तथा च जाबाला आमनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१. G. reads -कल्पते. २. A. reads इतराश्रमविधि किञ्चित् पद्याम. for
इतराश्रमविधिकल्पकं किञ्चित् पद्यामः. ३. D. reads गृहिकर्म. ४. D.
omits सर्व. ५. D. reads पक्ष-कांदि-क्षिप्तत्वात्. ६. B. C. and F. read
अप्रसिद्धत्वेन for व्रतित्वेन and I. reads प्रतिपन्नत्वेन for the same. ७. B.
C. F. G. H. and I. read -वनस्थयोः. ८. G. inserts च after समाप्य.
९. B. C. and F. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा वनी भवेत्
वनी भूत्वा प्रव्रजेत्. H. reads गृहाश्रमी भूत्वा वनी भवेत् वनाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत्
and I. reads गृहाश्रमी भूत्वा प्रव्रजेत् for the same.

इति । आचार्यास्तु रागिणमभिप्रेत्य तस्योर्ध्वरेतःसु नै-
ष्ठिकब्रह्मचार्यादिषु त्रिव्वाश्रमेष्वनधिकारं मन्यमाना गार्ह-
स्थ्यमेव वर्णयामासुः । यत्तु कृत्स्नेऽपि वेदे गृहस्थधर्मस्यैवा-
म्मानमित्युक्तम् तदयुक्तम् । वानप्रस्थस्यापि सदारस्याग्नि-
होत्रादिसद्भावात् । नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्मस्तु छन्दोगैः पठ्यते-
'ब्रह्मचार्याऽऽचार्यकुलवासी' ।

(डां. उ. २. २३ २)

तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्' ।

(डां. उ. २. २३. २)

इति । उपकुर्वाणकधर्माः सर्वशाखाभूतनयनप्रकरणेषु प्र-
सिद्धाः । यतिधर्माश्चोपनिषद्भागे । अतो यावज्जीवादिश्रुतः
कामित्रिषयत्वेना ऽऽश्रमान्तराणि न चापलपितुं शक्यन्ते ।
माधिताश्चोत्तरमीमांसायां चत्वार आश्रमाः । तस्मात् क्रम-
प्राप्ते वानप्रस्थाश्रमः प्रस्तूयते । तत्र याज्ञवल्क्यस्तं विधत्ते-
'सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वा ऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेत्' ॥

(या. स्मृ. ३. ४५)

इति । वानप्रस्थो बुभूषुः स्वस्य ब्रह्मचर्यनियमेन पत्न्या
अनुपयोगात्तां रक्षणीयत्वेन पुत्रेषु निःक्षिप्य वनं व्रजेत् । यदा
सापि नियता सती पतिशुश्रूषां कामयते तदा तथा सह वनं
व्रजेत् । तस्मिन् पक्षे वैतानिक-गृह्याभ्यामग्निभ्यां सह

१. I. reads ब्रह्मचार्यादिषु, but the reading seems to be incorrect.
२. D. inserts च before अपि. ३. D. omits तदयुक्तम्. ४. II. reads
ससाचारस्य; while G. reads ससाचाराग्निहोत्रादि- for सदारस्याग्निहोत्रादि-
५. D. reads नच पालयितुं; while I. reads न तथा प्रलपितुं. The latter
reading is incorrect. ६. D. substitutes आप for तं विधत्ते.

गच्छेत् । सुतनिक्षपपक्षे त्वात्मनि अग्नीन् समारोप्य प्रव्र-
जेत् । तदाह छागलेयः—

‘अपत्नीकः समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

इति । तादृशो ऽरण्यं गत्वा वैखानससूत्रोक्तमार्गेणाग्नि-
मादध्यात् । तदाह वसिष्ठः—

‘वानप्रस्थो जटिलश्चैराजिनत्रासाः । (१) न
फालकृष्टमभितिष्ठेत् । (२) अकृष्टं मूल-
फलं सन्निन्वीत । (३) ऊर्ध्वरेताः । (४)
क्षमाशयः । (५) दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् । (६)
ऊर्ध्वं पञ्चभ्यो मासेभ्यः । (७) श्रामणकेनाग्नि-
माध्याह्निताग्निः स्यात् । (८) वृक्षमूलनिके-
तन ऊर्ध्वं षड्भ्यो मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतः । (९)

१. D. omits गत्वा and reads राधावैखानसः; while G. reads गत्वा वैपमा-
नस- for गत्वा वैखानस- . For the same H. reads तादृशोऽरण्यं राधावैखानस-
but has तादृशोऽरण्यं गत्वा राधावैखानस- in the margin. We cannot make
out here the meaning of राधा- . २. The texts (Bombay Sanskrit Series
Edition and Benares Edition) read -जिनवासी, but the Bombay Edition
(lithographic) and all our manuscripts do not follow this reading.
३. D. reads क्षुपशयः, G. reads प्लुपाशोपद. H. reads क्षुत्पाशयो. All the
three readings are incorrect and meaningless. I. reads क्षपाशयो. The
Bombay Edition (Rev. A. A. Fuhrer, Ph. D.) read क्षमाशयः. The
Benares Edition and the Bombay Edition (lithographic) read क्षमाशयः.
४. This Sūtra is found in all our manuscripts, but the three printed
copies of the text have omitted it. A manuscript of the text does not
omit it. Here the Bombay Sanskrit Series Edition is mistaken. ५.
The B. Edition reads श्रामणकेन, but this reading is meaningless.
६. B. C. F. G. H. and I. omit स्यात्. ७. B. C. F. G. H. and I.
omit some words and read वृक्षमूलको वद्यात् for वृक्षमूलनिकेतन ऊर्ध्वं षड्भ्यो
मासेभ्यो ऽग्निरनिकेतनः । वद्यात्. The portion वृक्षमूलनिकेतनः, is added to
the 11th Sūtra in each of the three printed copies of the text, but this
portion belongs to the tenth Sūtra.

दद्याद् देवैर्षि-पितृ-मनुष्येभ्यः स गच्छेत्
स्वर्गमानन्त्यम्' । (१३)

(व. स्मृ. ९. १-१३)

इति । श्रामणकं तपस्विधर्मप्रतिपादकं वैखानससूत्रम् ।
अकृष्टमूलमाहारत्वेन ब्रुवन् ग्राम्याहारपरित्यागं सूचयति ।
अत एव मनुः—

‘सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वं चैव परिच्छदम् ।

पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा' ॥

(म. स्मृ. ६. ३)

इति । गृहस्थस्य वनप्रवेशावसरमाह यमः—

‘द्वितीयमायुषो भागमुषित्वा तु गृहे द्विजः ।

तृतीयमायुषो भागं गृहमेधी वने वसेत् ॥

उत्पाद्य धर्मतः पुत्रानिष्ट्वा यज्ञैश्च शक्तितः ।

दृष्ट्वाऽपत्यस्य चापत्यं ब्राह्मणोऽरण्यमाविशेत्' ॥

इति । अत्र ब्राह्मणग्रहणं त्रैवर्णिकोपलक्षणार्थम् ।

‘उषित्वा तु गृहे द्विजः’—

इत्युपक्रमानुसारात् । मनुरपि—

‘गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदा ऋण्यं समाश्रयेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. २)

इति । शङ्ख-लिखितावधि—

१. B. C. F. G. and H. as well as the three printed copies of the text omit -ऋणि-. २. B. C. D. F. and G. substitute अ for च.

‘पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्ति-
विधाय दारैः संयोज्य गुणवति पुत्रे कुटु-
म्बमावेश्य कृतप्रस्थानलिङ्गो वृत्तिविशे-
षाननुकर्मित् । क्रमशो यायावराणां वृ-
त्तिमुपास्य वनमाश्रयेदुत्तरायणे पूर्वपक्षे’ ।

इति । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षे द्रष्टव्यम् । असमुच्चयपक्षे त्व-
कनगार्हस्थ्योऽपि वानप्रस्थे अधिक्रियते । तदाह वसिष्ठः—

‘चत्वार आश्रमाः । (१) ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-
परिव्राजकाः । (२) तेषां वेदमधीत्य वेदो वेदान्वा-
र्धवर्गो ब्रह्मचर्यो यमिच्छेत तमावसेत् । (३)

(व. स्मृ. ७. १-३)

इति । आपस्तम्बोऽपि—

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यं आचा-
र्यकुलं मौनं वानप्रस्थम् ।

इत्युपक्रम्य—

‘यत्कामयेत तदारभेत’ ।

(आ. ध. सू. २. ९. २१. १)

इत्युपमंहरति । वनप्रतिष्ठस्य कर्तव्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘अफालकृष्टेनाग्नींश्च पितृन् देवातिथीनपि ।
भृत्यांश्च नर्पयेच्छ्वज्जटा-लोमभृदात्मवान्’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४६)

इति । अफालकृष्टं शाक-मूल-नीवारादि । तथा च मनुः—

१. D. G. and I. read अनुक्रमेण. २. B. C. D. E. G. H. and I. read वेदमधीत्य वेदं विदित्वा धीर्ण. for वेदो वेदान्वाऽविशीर्ण. ३. I. reads वनप्रतिष्ठस्य
४. The text reads दमभू- for शद्वत्.

‘मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाक-मूल-फलेन वा ।

एतैरेव महायज्ञान् निर्वपेद्विधिपूर्वकम्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ५)

इति । न च—ब्रह्मचारि-विधुरयोरनग्निकयोर्वनस्थयोः कथम-
ग्रीनां तर्पणं?—इति वाच्यम् । वैखानसशास्त्रोक्तस्याग्नेः सद्भावात् ।
न च—अफालकृष्टनीवारादिना पुरोडाशकरणे ‘व्रीहिभिर्यजेत’—
इति श्रुतिर्वाध्येत—इति शङ्कनीयम् । व्रीहिणामप्यफालरुष्टानां
सम्भवात् । तस्मादकृष्टपच्यैर्व्रीह्यादिभिर्वैतानिकं कर्म कुर्यात् ।
तथा च मनुः—

‘वैतानिकं च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।

दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासं विशेषतः ॥

ऋक्षेष्टयाग्रयणं चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।

तुरायणं च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ॥

वासन्त-शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ।

पुरोडाशं चैव निर्वपेद्विधिपूर्वकम्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ९-११)

इति । मेध्यैर्यज्ञार्हैर्मुन्यन्नैरकृष्टपच्यैरित्यर्थः । संग्राह्यद्रव्य-
स्थयत्तामाह याज्ञवल्क्यः—

१. G. reads उत्पन्नैः. २. The text reads एतान्येव for एतैरेव. ३. B. C. and F. substitute वा for च. ४. D. omits कर्म. ५. G. substitutes ब्रह्म for पर्व; ६. B. C. F. II. and I. read पौर्णमास्यां प्रयोगतः for पौर्णमासं विशेषतः; while the text substitutes च योगतः for विशेषतः. ७. D. reads पक्षेष्टया; while I. reads आग्रहायणं for आग्रयणं. ८. I. and the text read उत्तरायणं for तुरायणं. ९. The text reads दक्षस्य. १०. I. reads वासन्तैः शारदैः. ११. The text reads चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक्. १२. D. reads यज्ञैः.

‘अहो मासस्य षण्णां वा तथा संवत्सरस्य वा ।

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् कृतमाश्वयुजे त्यजेत् ’ ॥

(या. स्मृ. ३. ४७)

इति । एकैदिनसाध्यस्य कर्मणो यावत् पर्याप्तं तावतो-
र्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । एवमेकमास-संवत्सरपक्षे अपि योजनी-
यम् । नत्र यदि किञ्चित् सञ्चितमवशिष्येत् तत्सर्वमाश्वयु-
ज्यां त्यजेत् । यदाह विष्णुः—

‘मासनिचयः संवत्सरनिचयो वा । (११) संवत्सर-

निचयो पूर्वं निचयमाश्वयुज्यां जह्यात्’ । (१२)

इति । पूर्वं संत्यज्य ततो नूतनं सञ्चिनुयात् । मनुषि-

‘त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वसञ्चितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥ (१५)

सद्यःप्रेक्षालको वा स्यान्मास सञ्चयिको अपि वा ।

षण्मासनिचयो वाऽपि समानिचय एव वा’ ॥ (१८)

(म. स्मृ. ६. १५-१८)

इति । तत्र वर्ज्यानाह स एव—

‘वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।

भूस्तृणं शिशुकं चैव श्लेष्मातकफलानि च ॥ (१४)

१. From कुर्यात् to एवमेकमास- the intermediate portion has been omitted in F, through the writer's mistake. २. H. omits एक- ३. F. reads -निचयान् पूर्वं निचयः; while the text reads -निचयः पूर्वनिचितं. ४. The text reads मासि. ५. B. C. F. and G. read -प्रेक्षालिकः; H. and I. read -प्रक्षालितः. The commentators Sarvajña Narayana, Nandana and Rāmachandra follow the reading -प्रक्षालिकः. ६. B. C. D. F. G. H. and I. read -मांसानि. ७. B. C. F. and I. read भूतृणं.

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्यार्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च ॥ (१६)

(म. स्मृ. ६. १४-१६)

इति । कवकानि छत्राकाणि । तपोनियममाह याज्ञव-
ल्क्यः—

‘दन्तस्त्रिषवणक्षायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ।

स्वाध्यायवान् दानशीलः सर्वसत्त्वहिते रतः ॥

दन्तोलूखलिकः कालपकाशी वा श्रमकुट्टकः ।

श्रौतं स्मार्तं फलस्नेहैः कर्म कुर्यात् क्रियास्तथा ॥

चान्द्रायणेर्नयेत् कालं कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।

पक्षे गते चाप्यश्रीयान्मासे वाऽहनि वा गते ॥

स्वप्याद्रूमौ शुची रात्रौ दिवौ सम्प्रपदैर्नयेत् ।

स्थानासन-विहारैर्वा योगाभ्यासेन वा तथा ॥

ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेशयः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते शक्त्या वाऽपि तपश्चरेत् ॥

(या. स्मृ. ३. ४८-५२)

इति । दन्ता एवोलूखलं निस्तुषीकरणसाधनं तद् यस्यास्ति
स दन्तोलूखलिकः । बाह्योलूखलादिसाधननिरपेक्ष इत्यर्थः ।

१. B. C. F. H. and I. read उत्कृष्टं for उत्सृष्टं. २. I. reads -न्यर्होऽपि for -न्यार्तोऽपि. ३. The text reads मूलानि instead of पुष्पाणि. ४. I. reads छत्रकाणि. ५. C. F. and H. read तपोनियमः, but this is meaningless here. ६. B. C. F. G. and H. read शान्तः for दान्तः. ७. B. C. and F. read कुट्टकः, but it seems incorrect. ८. I. reads श्रौत-स्मार्त. ९. The text inserts तथा first and क्रियाः afterwards. १०. D. reads शुचिर्भूमौः while I. reads स्वपेद्रूमौ. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read दिवसं प्रपदैः, but we follow here A. and the text १२. C. and F. read वाऽथ वा.

कालपक्वं वदरेज्जुद-पनसफलादि । अश्मना कुट्टनमवहननं
यस्य सोऽश्मकुट्टकः । फलक्षेहो लिकुच-मैधुकादिमेध्यैतरु-
फलजन्मानि तैलानि । क्रियाः भोजनाभ्यञ्जनाद्याः । विष्णुरपि-

पुष्पाशी । (७) फलाशी । (८) मूलाशी ।

(११) शाकाशी । (९) पर्णाशी । (१०)

यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात् । (१२)

(वि. स्मृ. १५. ७-१२)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘एकपादेन तिष्ठेत् मरीचीन्वा पिबेत् सदा । (३०)

पञ्चाग्निधूमपो वा स्याद्धूमपः सोमपो ऽथ वा ॥

पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् । (३१)

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कुच्छैर्वा वर्त्तयेत् सदा ॥ (३२)

अथर्वशिरसो ऽयेता वेदान्ताभ्यासतत्परः । (३३)

यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यनन्त्रितः ॥ (३४)

१. I. reads मधुकादि-, but this form does not appear anywhere else.
२. I. reads -मेध्यतर-. ३. II. reads विष्णुपुराणेऽपि through mistake
४. Here we follow the text and A., B., C., D., E., G., and I. read
वायुपुष्पाशी for पुष्पाशी. This reading seems meaningless. H. reads
वायुपञ्चाशी and gives another reading वायुपुष्पाशी in the margin
५. This Sūtra appears in the text after पर्णाशी. ६. B., C. and F.
read पक्षान्नं वा सकृदश्नीयात्; while D., G., H. and I. read वायुपक्षान्नया
सकृदश्नीयात् for यवान्नं पक्षान्तयोर्वा सकृदश्नीयात्. ७. The text reads तदा
for सदा. ८. The text reads पञ्चाग्निधूमपः. ९. D. reads जलप for
ऊष्मपः; while C. and F. omit the following portion—

.....ऊष्मपः सोमपो ऽथ वा ।

पयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥

शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् ..... ॥

and read पञ्चाग्निधूमपो वा स्यात् कुच्छैर्वा वर्त्तयेत् सदा.

जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीं प्रतिसंश्रयेत् ॥ (१६)
 यस्तु पत्न्या वैनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
 तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ (१७)
 नक्तं चाऽन्नं समश्नीयाद् दिवा चोऽऽहृत्य शक्तितः ।
 चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाऽष्टमकालिकः ॥ (१८)
 चान्द्रायणविधानैर्वा गुह्ये कृष्णे च वर्तयेत् ।
 पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं कथितां सकृत् ॥
 पुष्प-मूल-फलैर्वा ऽपि केवलैर्वर्तयेत् सदा ।
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमन्ते स्थितः ॥ (२७)
 (कू. पु. १. २. २७. १६-३४)

इति । अग्निपरिचर्यायामक्षमं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः—

‘अग्नीन्वाऽप्यात्मसात् कृत्वा वृक्षावासो मिताशनः ।
 वानप्रस्थ-गृहेष्वेव यात्रार्थं भैक्ष्यमाचरेत् ॥
 ग्रामादाहृत्य वां प्रासानष्टौ भुञ्जीत वाग्यतः’ ।
 (या. स्मृ. ३. ५४-५५)

इति । मनुरपि—

‘अग्नीनात्मनि वैर्तानान् समारोप्य यथाविधि ।
 अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूल-फलाशनः ॥ (२५)
 अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः । (२६)
 गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ (२७)

१. The text reads पत्नीमपि for पत्नीं प्रति-. २. B. C. D. F. G. and H. read समं रागात् and for the same I. reads समं गत्वा. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads अग्नीनापि for अग्नीन्वा ऽपि. ५. D. reads कृतावासो. ६. I. reads वानप्रस्थो गृहेषु, but this is a mistake. ७. I. reads वै for वा, but it is incorrect. ८. G. and I. read वैतानान्, but this is meaningless

प्रामादाहृत्य वाऽश्रीयादष्टौ प्रासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ (२८)
 एताश्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् । (२९)
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्त्वा ऽन्यतमया तनुम् ।
 वीतशोक-भयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ (३२)
 (म. स्मृ. ६. २५-३२)

इति । ननु-अष्टप्रासविधाने-

‘षोडशा ऽरण्यवासिनः’ ।

(आ. ध. सू. २. ४. ९. १३; बौ. स्मृ. २. ७. १३. ७)

इति वचनं विरुद्धयेत । तन्न । शक्ताशक्तविषयत्वेन व्य-
 वस्थोपपत्तेः । सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः-

‘वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदा वर्ष्मसङ्कयात्’ ।

(या. स्मृ. ३. ५५)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

‘महाप्रस्थानिकं वा ऽसौ कुर्यादनशनं तु वा ।

अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मापर्णविधौ स्थितः ॥

येस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवं

संश्रयत्यशिवपुञ्जनाशनम् ।

तोपहन्तु पदमैश्वरं परं

याति यत्र जगतो ऽस्य संस्थितिः’ ॥

(कू. पु. १. २. २७. ३८-३९)

इति ।

॥ इत्थं वानप्रस्थाश्रमो निरूपितः ॥

१. G. does not insert तन्न. २. This whole verse does not appear
 the text. ३. B. C. D. F. G. and H. read तापहर्तृ.

अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः—

‘वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३३)

इति । याज्ञवल्क्यो ऽपि—

‘वनाद्गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम् ।

प्राजापत्यां तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि ॥

अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदो ऽग्निमान् ।

शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्यात्तु नान्यथा’ ॥

(या. स्मृ. ३. ५६-५७)

इति । आश्रमचतुष्टयसमुच्चयमभिप्रेत्य वनान्मोक्षे मनः कुर्यादित्युक्तम् । आश्रमत्रयसमुच्चयाभिप्रायेण गृहाद्वेति पक्षान्तरोपन्यासः ।

ननु—अत्रापि चतुष्टयसमुच्चय एवाभिप्रेयताम् । परिव्रज्यानन्तरं वानप्रस्थस्यानुष्ठातुं शक्यत्वात् । मैवम् । ब्रह्मचर्यादीनां चतुर्णामाश्रमाणां आरोहस्य प्रतिनियतत्वात् । तथा च जाबाला आश्रमाणामारोहमामनन्ति—

‘ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा

वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

१ F. omits अथ चतुर्थाश्रमो निरूप्यते । तत्र मनुः—

वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः ।

२. B. and C. read निवर्त्य for विहृत्य. This gives a better sense. ३. B. C. F. G. and H. omit इति. ४. D. reads प्राजापत्यं. ५. I. reads परिव्रज्यानन्तरं.

इति । न त्वेवमवरोहः कचिदप्याघातः । प्रत्युतावरोहं
दक्षो निषेधति—

त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् प्रातिलोम्यं न विद्यते । (१२)

प्रातिलोम्येन यो याति न तस्मात् पापकृत्तमः ॥ (३१)

यो गृहाश्रममास्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः ।

न यतिर्न वनस्थश्च सै सर्वाश्रमवर्जितः' ॥ (९)

(द. स्मृ. १. ९-१३)

इति । यदि गृही कथञ्चित् प्रत्यवरुह्य ब्रह्मचारी भवत्
तदा ऽसौ सर्वाश्रमवर्हिःकृतः । आरूढपतितत्वात् । अतो न
वनस्थादिभिर्नाश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यो भवति । अयं
चावरोहाभाव उत्तरमीमांसायां* तृतीयाध्याये वर्णितः । वनाद्
गृहाद्वेत्यत्र-ब्रह्मचर्याद् वा-इत्यपि द्रष्टव्यम् । यदा जन्मा-
न्तरानुष्ठितसुकृतपरिपाकवशात् बाल्य एव वैराग्यमुपजायते
तदानीमकृतोद्वाहो ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् । तथा च जाबालश्रुतिः-

* वर्णितं चैतत् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैः—

‘तद्भूतस्य तु ना ऽतद्वावो जैमिनेरपि

नियमातद्रूपाभावेभ्यः’।

(बा. सू. ३. ४. ४०)

इत्येतत्सूत्रमारभ्य । सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमाः । तान् प्राप्तस्य कथञ्चित्
ततः प्रच्युतिरास्ति न वेति संशयः । एवं प्राप्ते तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नो-
र्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदप्यतद्वावो न ततः प्रच्युतिः स्यात्-इति ।

१. The text reads हि for स्यात्. २. The text reads सर्वाश्रमवर्जितः
while D. reads न यतिर्न वनस्थस्य. ३. I. reads आश्रमवासिभिः शब्दैरभिलप्य
for आश्रमवाचिभिः शब्दैरभिलप्यः. ४. I. reads -सुकृति-. ५. I. reads -बलात्-

‘यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा ।’

(जा. उ. ४.)

इति । पूर्वमविरक्तं जाबालं प्रत्याश्रमचतुष्टयसमुच्चय-
मायुर्विभागेनोपन्यस्य विरक्तमुद्दिश्य यदि वेति पक्षान्त-
रोपन्यासः । इतरथेति बाल्य एव सति वैराग्य इत्यर्थः । अकृतो-
द्वाहस्य संन्यासो नृसिंहपुराणे दर्शितः—

‘यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं शिरः ।

संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥

(नृ. पु. ९८. ३६)

इति । अङ्गिरा अप्याह—

‘संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।

प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥

प्रव्रजेद् ब्रह्मचर्येण प्रव्रजेच्च गृहादपि ।

वनाद्वा प्रव्रजेद्विद्वानातुरो वा ऽथ दुःखितः’ ॥

इति । दुःखितो व्याधि-चोर-व्याघ्राद्युपद्रुतः । आतुरो मुमू-
र्षुः । तत्र महाभारतम्—

‘उत्पन्ने सङ्कटे घेरे चोर-व्याघ्रादिसङ्कटे ।

भयभीतस्य संन्यासमङ्गिरामुनिरब्रवीत् ॥

आतुराणां च संन्यासे न विधिर्नैव च क्रिया ।

प्रेषमात्रं समुच्चार्य संन्यासं तत्र कारयेत्’ ॥

१. I. has made a gross mistake here. It omits the जा- in जाबालं and reads बालं, which gives no sense here. २. I. substitutes अवगत- for सति. ३. The text reads सुशुद्धानि. ४. The text reads गिरः. ५. I. reads स न्वस्येद्. ६. I. reads व्याधितश्चोर-. ७. D. reads पूर्वयेत्; while G. H. and I. read पूरयेत्.

इति । ननु-ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रज्याऽङ्गीकारे मनुवचनानि
विरुद्धेयम्—

‘ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥

अधीत्य विधिवद्वेदान् पुत्रानुत्पाद्य धर्मतः ।

इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥

अनधीत्य गुरोर्वेदाननुत्पाद्य तथाऽऽत्मजान् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः’ ॥

(म. स्मृ. ६. ३५-३७)

इति । ऋणत्रयं श्रुत्या दर्शितम्—

‘जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ।

ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया

पितृभ्यः । एष वा अनृणो यः पुत्नी यज्वा ब्रह्म-

चारी वासि’ ।

(बौ. स्मृ. २. ९. २६. ७)

इति । यदा स्वर्गप्रापकः पितृयाणमार्गो ऽप्यृणा ऽपाकरण-
मन्तरेण न सम्भवति तदा कैव कथा मोक्षमार्गे । अत एव
मन्त्रवर्णः—

‘अनृणा अथो ऽस्मिन्ननृणाः परस्मिन्

तृतीये लोके अनृणा स्याम ।

ये देवयाना उत पितृयाणाः

सर्वान् पथो अनृणा अक्षियेम’ ॥

१. B. C. and F. read गुरौ for गुरोः, and for the same the t
substitutes विज्ञो. २. The text reads सुतान् for ऽऽत्मजान्.

इति । ब्राह्मणमपि—

‘सर्वान् लोकाननृणोऽनुसञ्चरति’ ।

इति । मैवम् । अविरक्तविषयत्वादेतेषां वचनानाम् । अत एव विरक्तस्य प्रव्रज्यायां कालविलम्बं निषेधति जाबालश्रुतिः—

‘यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । ननु—उत्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु यथावद्द-
र्मानुष्ठायिनां तैत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति प्रतीयते । तथा सति
स्नातक-विधुरादीनामनाश्रमिणामाश्रमिणां च केषाञ्चित् केन-
चित् प्रतिबन्धेन विहितधर्माननुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये
संन्यासो न प्राप्नुयात् । मैवम् । तेषां प्रत्यक्षश्रुत्यैव तद्विधानात्—

‘अथ पुनर्व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वाऽस्नात-
को वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव
विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्’ ।

(जा. उ. ४)

इति । यमो ऽपि—

‘पुनर्दारक्रियाभावे मृतभार्यः परिव्रजेत् ।

वनस्थो धूतपापो वा परं पन्थानमाश्रयेत्’ ॥

इति । स्नातक-विधुरादीनामन्तरालवर्तिनामाश्रमनिरपे-

१. B.C. and F. omit the following portion :—

ननु-उत्तरीत्या ब्रह्मचर्यादिषु आश्रमेषु

यथावद्धर्मानुष्ठायिनां तत्तदाश्रमात् प्रव्रजेत्—इति.

२. D. and H. read -नीत्या for रीत्या. ३. I. does not repeat तत्.

B. C. F. G. and H. read-श्रुतौ च, and D. reads-श्रुतौ for-श्रुत्यैव. ५.

C. D. and F. omit व्रती वा, D. reads पुनर्व्रती. I. also has the
same reading. ६. I. reads स्नातको for स्नातको वाऽस्नातको वा. ७. G.
reads भार्ये परिव्रजेत्.

क्षैर्जपोपवास-तीर्थयात्रादिकर्मभिश्चित्तशुद्धिसम्भवेन मोक्षाश्रमे
अधिकारो ऽस्तीति तृतीये ऽध्याये मीमांसितम् । धर्मलोपे
ऽप्यनुतापवतस्तत्प्रायश्चित्तत्वेन संन्यासः सम्भवति । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘ये च सन्तानजा दोषा ये च स्युः कर्मसम्भवाः ।

संन्यासस्तान् दहेत्सर्वान्मूषाग्निरिव काञ्चनम्’ ॥

इति । मनुरपि—

‘मृत्तोयैः शुद्धयते शोध्यं नदी वेगेन शुद्धयति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०८ ; बृ. यो. या. स्मृ. १. १. ५१)

इति । अत्र केचित्—ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारो न क्षत्रि-
य-वैश्ययोः—इत्याहुः । उदाहरन्ति च श्रुति-स्मृती । तत्र
वाजसनेयकब्राह्मणम्—

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः

पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-

याश्च व्युत्थायास्थ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३. ५. ३)

इति । मनुरप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्राह्मणशब्दं प्रयुङ्क्ते—

‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ ।

(म. स्मृ. ६. ३८)

इत्युपक्रमः ।

१. B. C. and F. read ऽप्यनुतापतः. २. B. C. F. G. H. and I. read
मूषाग्निरिव. ३. D. omits उपक्रमः.

‘एष वो अभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः’ ।

(म. स्मृ. ६. ९७)

इत्युपसंहारः । नारदो अपि—

‘प्रथमादाश्रमाद्वा अपि विरक्तो भवसागरात् ।

ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छंस्त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत्’ ॥

इति । योगियाज्ञवल्क्यो अपि—

‘चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिचोदिताः ।

क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेको वैश्य-शूद्रयोः’ ॥

(यो. या. स्मृ. १. २८)

इति । वामनपुराणे अपि—

‘चत्वार आश्रमाश्चेते ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः ।

गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयोऽऽश्रमाः ॥

क्षत्रियस्यापि केथिता य आचारा द्विजस्य हि ।

ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः ॥

गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर’ ।

(वा. पु. १४. १६-१८)

इति । ननु-शूद्रस्याऽऽश्रम एव नास्ति—

‘चत्वार आश्रमास्तात तेषु शूद्रस्तु नार्हति’ ।

इति निषेधात् । ततः कथं तस्य गार्हस्थ्यार्हिकारः? उच्यते ।

समन्त्रक एव विवाहो निषिध्यते । न त्वमन्त्रकः । अन्यथा विवाहप्रकरणोदाहृतानि शूद्राविषयाणि वचनानि पञ्चमहायज्ञादि-गृहस्थधर्मेषु शूद्राधिकारवचनानि च विरुद्धेभ्यः । तस्माद-

१. D. reads नोदिताः. २. The text reads गदितो इत्याचारो द्विजस्य
The text reads वैखानसत्वं गार्हस्थ्यं. ४. The text reads -माश्रमं.
B. C. and F. read स्मृतानि; while C. reads अभिहितानि for उदाहृतानि.

स्ति शूद्रस्य गार्हस्थ्यम् । संन्यासस्तूक्तरित्या विप्रस्यैव
अत एव स्मृत्यन्तरे काषाय-दण्डादिलिङ्गधारणं क्षत्रिय-वैश्य-
योर्निषिद्धम्—

‘मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

बाहुजातोरुजातानां नाश्र्यं धर्मो विधीयते’ ॥

इति । अपरे पुनः संन्यासं त्रैवर्णिकाधिकारमिच्छन्ति ।
अधीतवेदस्य द्विजानिमात्रस्य समुच्चय-विकल्पाभ्यामाश्रमचतु-
ष्टयस्य बहुस्मृतिषु विधानात् । अत एव याज्ञवल्क्येन सं-
न्यासप्रकरणे द्विजशब्दः प्रयुक्तः—

‘सन्निरुद्धेन्द्रियग्रामं राग-द्वेषौ प्रहाय च ।

भयं हत्वा च भूतानाममृतीभवति द्विजः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ६१)

इति । स्मृत्यन्तरं तु शूद्र-ग्राहिकयैव वर्णत्रयस्य संन्यासं
विदधाति—

‘ऋणत्रयमपाकृत्य निर्ममो निरहङ्कृतिः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वाश्व वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्’ ॥

इति । कूर्मपुराणेषु द्विजग्रहणं कृतम्—

‘अग्नीनात्मानि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत् ।

योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः’ ॥

(कू. पु. १. २. २८. १)

इति । यानि पूर्वोदाहृतवचनानि तानि क्षत्रिय-वैश्ययोः

१. The text reads हित्वा. २. G. reads अनृणी for अमृती. ३. L. reads
-माहिकतयैव.

काषाय-दण्डनिषेधपराणि । तथा च मुखजानामिति वचनमुदा-
हृतम् । बौधायनो ऽपि—

‘ब्राह्मणानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् ।

राजन्य-वैश्ययोर्नेति देत्तात्रेयमुनेर्वचः’ ॥

इति । परिव्राड्बुभूषुः सर्वस्वदक्षिणां प्राजापत्यामिष्टिं
निर्वपेत् । तदाह मनुः—

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदृहात्’ ॥

(म. स्म. ६. ३८)

इति । यद्वा आग्नेयीमिष्टिं कुर्यात् । तदुक्तं श्रुत्या—

‘तैद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति तदु

तथा न कुर्यात् आग्नेयीमेव कुर्यात् ।

अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति’ ।

(जा. उ. ४)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथ वा पुनः ।

अन्तःपक्वकषायो ऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत्’ ॥

(कू. पु. १. २. ३८. ४)

१. I. reads तत्राऽऽश्रयेत्. २. B. C. F. G. and H. read सार्ववेदस-
३. G. and H. read तथैके. D. also inserts तथैके, but the remain-
ing portion of the Shruti and इति । कूर्मपुराणेऽपि are omitted through
mistake. I. substitutes अथैके for तथैके. ४. I. omits एव. ५. H. and
omit तदु. ६. B. C. and F. read -मेव तथा करोति; while A. reads
मेव समया तथा करोति. ७. The text reads दान्तः ८. D. reads ब्रह्माश्रम-
पाश्रयेत्.

इति । तेन प्राजापत्येष्टिराहिताग्निविषयां 'अग्नीन्
समारोप्य'—इत्यग्निबहुत्वाभिधानात् । आग्नेयी त्वनाहिताग्नि-
विषया तद्वाक्यशेषे 'अग्निमाजिघ्रेत्'—इत्येकाग्न्यभिधा-
नात् । सा चेष्टिः श्राद्धादिपुरःसरं प्रैकर्त्तव्या । तथा च नृ-
सिंहपुराणम्—

‘एवं वनाश्रमे तिष्ठन् तपसा दग्धकिल्बिषः ।
चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् सैन्यस्य विधिना द्विजः ॥
देयं पितृभ्यो देवेभ्यः स्वपितृभ्योऽपि यत्नतः ।
दत्त्वा श्राद्धमृषिभ्यश्च मनुजेभ्यस्तथाऽऽत्मने ॥
इष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा प्राजापत्यामथाऽपि वा ।
अग्निं स्वात्मनि संस्थाप्य मन्त्रवत् प्रव्रजेत् पुनः’ ॥

(नृ. पु. ६०. २-४)

इति । श्राद्धानि चाष्टौ दैवादीनि । तथा चाह ब्रौधायनः—

‘दैवमार्षं तथा दिव्यं पित्र्यं मातृक-मानुषे ।
भौतिकं चात्मनश्चान्ते अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत्’ ॥

इति । उक्तश्राद्धादौ योग्यता कृच्छ्रैः सम्पादनीया । त-
दाह कात्यायनः—

१. I. omits तत्र. २. B. C. and F. read -पुरःसरा and omit प्रैकर्त्तव्या. D. reads पुरःसरं, but omits प्रैकर्त्तव्या, G. substitutes कर्त्तव्या for प्रैकर्त्तव्या, and H. आपाद्या for the same. ३. D. reads वनाश्रमे. ४. B. C. F. and H. read अश्रमे. ५. B. C. D. and F. read वैश्वं for देयं, H. देवं, and I. दिव्यपितृभ्यो for the same ; while the text reads दिव्यं ऋषिभ्यः for देयं पितृभ्यः. ६. I. reads मनुष्येभ्यः. ७. B. C. and F. read सदैवमार्षकं दिव्यं, while D. reads देवमानुषकं दिव्यं and G. H. देवमार्षकं दिव्यं for सदैवमार्षं तथा दिव्यं. ८. D. reads व्रजयेत् for निर्वपेत्.

‘कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा पावनार्थमनाश्रमी ।
आश्रमी चेत्तैःकृच्छ्रं तेनाऽसौ योग्यतां व्रजेत्’ ॥

इति । श्राद्धानन्तरभाविनीमिष्टैः प्राचीनामितिकर्तव्य-
तामाह बौधायनः—

‘कृत्वा श्राद्धानि सर्वाणि पित्रादिभ्यो ऽष्टकं पृथक् ।
वापयित्वा च केशादीन्मार्जयेन्मातृका इमाः ॥
त्रीन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् वैणवान्मूर्धसम्मितान् ।
एकादश-नव-द्वि-त्रि-चतुः-सप्ता-ऽष्टपर्वकान् ॥
सत्त्वकानव्रणान् सौम्यान् समसन्नतपर्वकान् ।
वेष्टितान् रुष्णगोवालरज्वा तु चतुरङ्गुलान् ॥
एको वा तादृशो दण्डो गोवालरहितो भवेत् ।
कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा क्षौमसूत्रैरथापि वा ॥
कुशलैर्ग्रथितं शिष्यं पद्माकारसमन्वितम् ।
षट्पादं पञ्चपादं वा मुष्टिद्वयविसर्पितम् ॥
विकेशं सितमस्पष्टमुभयद्वादशाङ्गुलम् ।
द्विगुणं त्रिगुणं वाऽपि सर्वतोऽष्टाङ्गुलं तु वा ॥
प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्मकार्पासैः कृतमव्रणम् ।

१. B. C. D. F. and I. read ततःकृच्छ्रं. २. G. and H. read इष्टिप्राचीनाम्.
३. B. C. D. and F. read अङ्गुलीतुल्यान्; while H. reads अङ्गुलैस्तुल्यान्.
४. D. reads -सामान्यपर्वकान्, G. H. and I. read -सप्तान्यपर्वकान्. ५. H.
and I. read -रहितो for -रहितो. ६. B. C. F. and H. read; कुचिलैः, but
the correct is कुचिलैः. ७. Here we follow A. C. F. and G. while B. and
H. read -विसर्पितम्, D. and I. read -विशरितम्. ८. D. and G. read
सूत्रा-ऽक्ष-कार्पासैः, for वा सूक्ष्मकार्पासैः; while H. reads वा सूक्ष्म कार्पासैः and
I. reads वा सूत्रं कार्पासैः for the same. ९. H. substitutes पूतं and I.
नतम् for कृतम्.

चण्डालाद्यहृतं चैतत् स्मृतं जलपवित्रकम् ॥
 गृहीतं मन्त्रवत्तच्चेत्सशिक्यं च कमण्डलुम् ।
 दारवं वैणवं वाऽपि मृदलाबुमयं तु वा ॥
 पात्रं शिलामयं ताम्रं पर्णादिमयमेव वा ।
 चतुरस्रं वर्तुलं वाऽप्याऽऽसनं दारवं शुभम् ॥
 कौपीनाच्छादनं वासः कन्यां शीतनिवारणीम् ।
 पादुके चापि शौचार्थं दश मात्रा उदाहृताः ॥
 छत्रं पवित्रं सौचीं च त्रिविष्टब्धं तथाऽजिनम् ।
 पद्मानि चाक्षसूत्रं च मृत्खनित्री कृपाणिका ॥
 योगपट्टं बहिर्वसि इत्येता एकविंशतिः ।
 नासां पञ्चादिका नित्या दश वा सर्वशोऽपि वा ॥
 गृहीत्वैवा अथागत्य देवागांश्चिन्तयन्मनि ।
 ग्रामान्ते ग्राममीमान्ते यद्वा गुचिमनाहंर ॥
 आज्यं पयो दधीन्येतांश्चिन्तयन् जलमेव वा ।
 ॐ भूरित्यादिना प्राश्य रात्रिं चोपवसेत्ततः ॥
 एतावतैव विधिना भिक्षुः स्यादापदि द्विजः ।
 अथादित्यस्यास्तमयात् पूर्वमग्नीन् विहृत्य सः ॥

१. D. and G. read -द्यनुतं, B. C. and F. read -द्यत्कृतं and H. reads -द्यहृतं. २. G. and H. substitute कुल- for जल-. ३. B. C. and F. read मन्त्रवत्तच्चेत्तत्; while G. and I. read मन्त्रवत्तद्दत्. ४. D. and H. read मृदलाबुमयं; while G. reads मृदा भ्रातृभवं. ५. D. and G. read कन्या शीतनिवारिणी. ६. All, except A. and I. read शौचार्थे. ७. B. C. and F. read सूची धन्वविष्ट तथा हितम्, H. reads सूचीं च धन्वविष्टतया हितम्. Both the expressions are incorrect and meaningless. ८. B. C. F. G. and H. पक्ष्माणि, I. पक्षाणि; while D. reads आष्टसूत्रं, for चाक्षसूत्रं. ९. B. C. and F. read बहिर्वसि; while H. reads योगपट्टं गृहीतसि, but it reads in the margin बहिः for वसिः. १०. I. reads पञ्चाधिकाः.

आज्यं च गार्हपत्ये तु संस्कृत्यैतेन च सुवा ।
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु जुहुयात् प्रणवेन तत् ॥
 ब्रह्मान्वाधानमेतत् स्यादग्निहोत्रे हुते ततः ।
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य दर्भानुत्तरतो ऽत्र तु ॥
 पात्राणि सादयित्वाऽथ ब्रह्मायतन एव तु ।
 स्तीर्णेषु दर्भेष्वसीति त्वजिनान्तरितेषु वा ॥
 जागृयाद्रात्रिमेतां तु यावद् ब्राह्मो मुहूर्त्तकः ।
 एतामवस्थां सम्प्राप्य मृतो ऽप्यानन्त्यमश्नुते ॥
 अग्निहोत्रं स्वकाले च हुत्वा प्रातस्तनं ततः ।
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् प्राजापत्यामथापि वा' ॥

इति । आज्यादिप्राशनानन्तरमाग्निविहरणात् पूर्वं सावित्री-
 प्रवेशं कुर्यात् । तदुक्तं बौधायनधर्मे—

‘ॐ भूः सावित्रीं प्रविशामि-तत्सवितुर्वरेण्यम्
 ॐ भुवः सावित्रीं प्रविशामि-भर्गो देवस्य धीमहि
 ॐ सुवः सावित्रीं प्रविशामि-धियो यो नः
 प्रचोदयात् —इति अर्धर्चशः समस्तया वा' ।

(बौ. स्मृ. २. १०. १४)

इति । इष्टिं परिसमाप्याऽग्नींश्चात्मनि समारोप्य प्रैषमुच्चार-
 यत् । तदाह कात्यायनः—

‘आत्मन्यग्नीं समारोप्य वेदिमध्ये स्थितो हरिम् ।
 ध्यात्वा हृदि त्वनुज्ञातो गुरुणा प्रैषमीरयेत्' ॥

१. I. reads पूर्णमाहवनीये through mistake. २. I. reads ब्रह्मन्वाधान-. ३. I. reads स्थित्वा through mistake. ४. B, C, and F. substitute च for वा.

इति । अथ प्रैषमुच्चार्याभयदानं कुर्यात् । तदुक्तं कैपिलमते-

‘विधिवत् प्रैषमुच्चार्य त्रिरूपांशु द्विरुच्चकैः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो मैत्रः स्वाहेत्यपो भुवि ॥

निनीषन् दण्ड-शिक्षादि गृहीत्वा ऽथ बहिर्व्रजेत्’ ।

इति । दण्डादीनां मन्त्रानाह बौधायनः-

‘सखामेत्यादिना दण्डं गृह्णीयाद् गुरुणाऽर्पितम् ।

येन देवाः पवित्रेणेत्युक्त्वा जलपवित्रकम् ॥

यदस्य पारे रजसः शुक्रमित्यपि शिक्यकम् ।

व्याहृतीभिस्तथा पात्रमथ कौपीनमित्युच्यते ॥

युवा मुवासा इत्येवं तच्छंयोरुपवीतकम् ।

एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य स्वग्रामं बान्धवांस्त्यजेत् ॥

निःस्पृहो ऽन्यत्र गत्वैव व्रतैः स्वैर्वर्त्तयेत् सदा’ ।

इति । एतच्च जलपवित्रादिकं चतुर्विधेषु भिक्षुषु प्रथम-
द्वितीयविषयम् । चातुर्विध्यं तु भिक्षूणां हारीत आह-

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रोक्ताः सामान्यलिङ्गिनः ।

तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानं वृत्तिभेदादिकं श्रुतम् ॥

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात्स उत्तमः’ ॥

(हा. स्मृ. १०.१३-१४)

इति । पितामहोऽपि-

१. I. reads कापिलमते. २. I. reads त्रिरुच्चकैः. ३. I. reads मम for मत्तः.
४. D. G. and H. read निनीय; while I. reads निर्णीय through mistake
५. B. C. F. G. and H. read वृत्तिभेदात्कृतं श्रुतम्; while I. substitutes
अ नत् for श्रुतम्. ६. I. reads कुटीचरो for कुटीचको

‘चतुर्विधा भिक्षवस्तु प्रख्याता ब्रह्मणो मुखात् ।

कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ॥

चतुर्थः परहंसश्च संज्ञाभिदैः प्रकीर्त्तिताः’ ।

इति । तत्राधिकारविशेषः पुराणे दर्शितः—

‘विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रा तीव्रतरेति च ।

सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद् योगी कुटीचकः ॥

शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते ।

मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने’ ॥

(नृ. पु. ६०-१३)

इति । तत्र कुटीचकस्य वृत्तिविशेषमाह प्रजापतिः—

‘कुटीचको नाम स्वगृहे वर्त्तमानः शुचिरकलुष

आहिताग्निषु भिक्षां भुञ्जानो अगतकाम-क्रोध-

लोभ-मोहो ऽहङ्कारवर्जित आत्माऽनुग्रहं कुरुते’ ।

इति । वृद्धपराशरो अपि—

कुटीचका नाम पुत्रादिभिः कुर्यात् कारयित्वा

काम-क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्यादीन् हित्वा

विधिवत् संन्यासं गृहीत्वा त्रिदण्ड-जलपात्र-

त्रकाषायवस्त्रधारिणः स्नान-शौचाचमन-जप-

स्वाध्याय-ब्रह्मचर्य-ध्यानतत्पराः पुत्रादेरेव भि-

१. B. C. and F. read बहूदकः. २. B. C. and F. read हंससंज्ञितौ. ३. B. and F. read मुमुक्षा. ४. B. C. and F. read साधनम्. ५. B. C. and F. ad आहिताग्निभिक्षां. ६. B. C. F. and H. add य after वर्जितः. All, except A., omit इति. ८. I. omits स्नान-.

के ऽन्नं यात्रामात्रमुपभुञ्जानाः तस्यां
नित्यं वसन्त आत्मानं मोक्षयन्ति ।

इति नन्दपुराणे ऽपि—

‘कुटीचकस्तु संन्यस्य स्वे च सन्नानि नित्यशः।
भिक्षामादाय भुञ्जीत स्वबन्धूनां गृहे ऽथ वा ॥
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् त्रिदण्डी सकमण्डलुः’।

इति । कुटीचकस्याऽशक्तविषयत्वाद् युक्तो गृहवासदिः ।
तदुक्तं बौधायनेन—

‘कुटीचकाः परिव्रज्य स्वं स्वं देशमनि नित्यशः ।
भिक्षां बन्धुभ्य आदाय भुञ्जीते शक्तिसङ्गतात्’ ॥

इति । बहूदकस्य वृत्तिविशेषमाह स्कन्दः—

‘बहूदकस्तु संन्यस्य बन्धु-पुत्रादिवर्जितः ।
समागारं चरद्भैक्ष्यमेकान्नं च परित्यजेत् ॥
गोवाल-रज्जु-सम्बद्धं त्रिदण्डं शिष्यमुद्धृतम् ।
जलपात्रं पवित्रं च खनित्रं च कृपाणिकाम् ॥
शिखां यज्ञोपवीतं च देवताराधनं चरेत्’ ।

इति । बृह्मपराशरो ऽपि—

‘तत्र बहूदका नाम त्रिदण्ड-कमण्डलु-पद्म-प-
वित्र-पात्र-काषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थवचो-

१. B, C, D, F, and G, read -युञ्जानाः for भुञ्जानाः. २. B, C, E, G, and H, read सन्तः for वसन्तः. ३. D, G, H, and I, read स्वे स्वे for स्वं स्वं. ४. D, reads अशुक्रः; while H, reads कुटीचरस्याऽमुक्तविषयत्वात्. ५. D, and G, read उद्यष्टवन्दमनि. ६. B, C, D, F, and H, read च for त. ७. I, omits पद्मः.

धकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या
चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

इति । पितामहो अपि—

‘बहूदकः स विज्ञेयः सर्वसङ्गविर्वर्जितः ।
बन्धुवर्गे न भिक्षेत स्वभूमौ नैव संवसेत् ॥
निश्चलः स्थाणुभूतश्च सदा मोक्षपरायणः ।
न कुट्यां नोदके सङ्गं कुर्याद्वस्त्रे च चेतसा ॥
नाग्गारे नाऽऽसने नाऽन्त्रे नाऽस्तरे च त्रिदण्डके ।
स्वमात्रायां न कुर्याद्वै रागं दण्डादिके यतिः’ ॥

इति । हंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता—

‘हंसः कमण्डलुं शिष्यं भिक्षापात्रं तथैव च ।
कन्थां कौपीनमाच्छाद्यमद्भवस्त्रं बहिःपटम् ॥
एकं तु वैगवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरात् ।
देवतानामभेदेन कुर्याद् ध्यानं समर्चयेत्’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘यज्ञोपवीतं दण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ।
तावान् परिग्रहः प्रोक्तो नान्यो हंसपरिग्रहः’ ॥

इति । पितामहो अपि—

‘हंसस्तृतीयो विज्ञेयो भिक्षुर्मोक्षपरायणः ।
नित्यं त्रिषवणस्त्रायी त्वार्द्रवासा भवेत् सदा ॥
चान्द्रायणेन वर्त्तेत यतिधर्मानुशासनात् ।
वृक्षमूले वसेन्नित्यं गुहायां वा सरित्तटे’ ॥

इति । बौधायनो अपि—

१. II. reads साधुवृत्तेषु. २. I. reads मोक्षयन्ति. ३. II. and I. omit इति.

‘हंसाः कमण्डलुं शिष्यं दण्डपात्राणि विभ्रतः ।
 ग्राम-तीर्थैकरात्राश्च नगरे पञ्चरात्रकाः ॥
 त्रि-पञ्चाशोपवासाश्च पक्ष-मासोपवासिनः ।
 कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च त्रैतैः कृशवपुर्धराः’ ॥
 इति । परमहंसवृत्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता-

‘कौपीनाच्छादनं वस्त्रं कन्यां शीतनिवारिणीम् ।
 अक्षमालां च गृह्णीयात् दैणवं दण्डमव्रणम् ॥
 माधूकरमयैकाग्रं परहंसः समाचरेत् ।
 परहंसस्त्रिदण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् ॥
 शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्’ ।

इति । अत्र केचिच्छूद्राजाड्येन सन्ध्यावन्दन-गायत्री-
 शिखा-यज्ञोपवीतव्यागमसहमानाः यथावर्णितं पारमहंस्यं वि-
 द्विषन्ति । उदाहरन्ति च कानिचिद्वचनानि । तत्र हारीतः-

‘चत्वारोऽप्याश्रमा ह्येते सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
 ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते यद्यप्युग्रतपोधराः’ ॥

(हा. स्मृ. १४.१८)

इति । बौधायनोऽपि-

‘अनागतां तु ये पूर्वामनतीतां तु पश्चिमाम् ।
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथं ते ब्राह्मणाः स्मृताः’ ॥
 (बौ. स्मृ. २. ४.१९)

इति । स्मृत्यन्तरेऽपि-

१. D. and G. read मन्त्रैः; while I. reads यज्ञैः. २. A. reads सेवेत
 वा माधुकरमैकाग्रं हंस आचरेत् ॥ ३. B. C. F. G. and H. read प्रविषन्ति.
 ४. I. reads चत्वार आश्रमाः. ५. I. reads उग्रतपोधराः; while B. C. and F.
 read उक्तवचोधराः. II. reads उपगतं बुधैः and gives another reading
 उग्रतपोधराः in the margin. ६. D. reads अनानुरा. ७. D. omits इति.

‘सायं प्रातः सदा सन्ध्यां ये विप्रा नो उपासते ।
कामं तान् धार्मिको राजा गूढकर्मसु योजयेत्’॥
(का. स्मृ. १. ५)

इति । मनुरपि—

‘सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः’॥
(म. स्मृ. २. ३९)

इति । अत्रिरपि—

‘यज्ञोपवीतं सर्वेषां द्विजानां मुक्तिसाधनम् ।
परित्यजन्ति ये मोहान्नरा निरयगामिनः’॥
(अ. स्मृ. ३)

इति । पैङ्गपुराणे अपि—

‘शिखा-यज्ञोपवीतेन त्यक्तेनाऽसौ कथं द्विजः’।

इति । मैवम् । एतेषां वचनानां परमहंसव्यतिरिक्तवि-
षयत्वेनाप्युपपत्तेः । पारमहंस्यं तु बहुषु प्रत्यक्षश्रुतिषूपल-
भ्यमानं केन प्रद्वेष्टुं शक्यम् । तथा च जाबालश्रुतिः—

‘तत्र परमहंसा नाम संवर्त्तका-ऽऽरुणि-श्वेतकेतु-दु-
र्वासा-ऋभु-निदाघ-जडभरत-दत्तात्रेय-रैवतकप्रभृत-
योऽव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्म-
त्तवदाचरन्ति’।

(जा. उ. ६)

इति । तेषां च शिखादित्याग आत्मज्ञानादिधर्माश्च तत्रैव श्रुताः—

१. H. reads यमपुराणेऽपि, but the name is not found anywhere else.
२. The name -निदाघ- does not appear in B. C. and F. The other
names are met with everywhere in many ancient works -निदाघ seems
to be a corrupted name.

‘दण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रकम् । शि-
खां यज्ञोपवीतं च—इत्येतत् सर्वं भूः स्वाहित्यप्सु
परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । यथाज्ञातरूपधरो
निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक्
सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्त-
काले विमुक्तो भैक्ष्यमाचरन् करेपात्रेण लाभ-
लाभयोः समो भूत्वा शून्यागार-देवगृह-तृणकूट-
वल्मीक-वृक्षमूल-कुलालशाला-अग्निहोत्र-नदी-
पुलिन-गिरिकुहर-कन्दर-कोटर-निर्झर-स्थण्डि-
लेष्वनिकेतवास्यप्रयत्नो निर्ममः शुकृध्यान-
परायणो ऽध्यात्मनिष्ठो शुभकर्मनिर्मूलनपरः सं-
न्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसो नाम’ ।

(जा. उ. ६)

इति । तस्यामेव च श्रुतौ जनक-याज्ञवल्क्यसंवादरूपेण
यज्ञोपवीतत्यागमाक्षिप्य समाहितम्—

‘पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य अयज्ञोपवीती
कथं ब्राह्मणः? इति । स होवाच याज्ञवल्क्यः ।
इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेति’ ।

(जा. उ. ५)

इति । आरुणिश्रुतावपि पारमहंस्यं प्रपञ्चितम्—

१. H. and I. read अन्विच्छन्. २. H. reads यथाज्ञातरूपधरो; while I. omits - ज्ञान- and reads यथारूपधरो. ३. B. C. and F. read उपपात्रेण; while A. reads मुखपात्रेण. ४. B. C. F. and G. read लाभालाभौ समो भूत्वा. D. also follows this reading, but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा. H. reads लाभालाभे समो भूत्वा. ५. I. reads अनिकेतवान्. ६. D. reads शकृध्यानपरायणः. ७. H. and I. read शुद्ध-. ८. I. omits तत्

‘ आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वोवाच
 केन भगवन् कर्माण्यशेषतो विसृजानीति ? तं
 होवाच प्रजापतिः । तेव पुत्रान् भ्रातृव्य-बन्धा-
 दीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च
 भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनोलोकं
 तपोलोकं सत्यलोकं चातल-वितल-सुतल-
 तलातल-महातल-रसातल-पातालं ब्रह्माण्डं च
 विसर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् ।
 शेषं विसृजेत् । ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा
 लौकिकामीनुदराग्रौ समारोपयेत् । गायत्रीं च
 स्ववागग्रौ समारोपयेत् । उपवीतं भूमौ वाऽप्सु वा
 विसृजेत् । कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् ।
 पात्रं विसृजेत् । दण्डान् लोकामीन् विसृजेदिति
 होवाच । अत ऊर्ध्वममन्त्रवदाचरेदूर्ध्वगमनं विसृ-
 जेन्निसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत् । सन्धिं समाधावा-

१. H. substitutes नच for तव, but it seems to be a mistake. २. I. reads भ्रातृन् बन्धादीन् शिखा-यज्ञोपवीते. ३. II. and I. omit महर्लोकं, but it is required here. ४. Except A. and I. all read -पाताल- after अतल-. ५. All, except A. and I., interchange the places of ब्रह्मचारी and गृहस्थो. ६. I. reads हारोराग्रौ, but it is a mistake. D. G. and II. read स्ववाचाग्रौ. ७. I. omits कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्, But this portion appears in all our MSS., and also in the text. I. also gives a reading कुटीचको ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । विप्रत्ये विसृजेत् । पात्रं विसृजेत्. ८. C F. and I. read ऊर्ध्वं गमनं. ९. I. omits this sentence, but it appears in the text.

त्मन्याचरेत् । सर्वेषु वेदेष्वाऽऽरण्यकमावर्त्तये-
दुपनिषदमावर्त्तयेत्'।

(आरु. उ. १)

इति । मैत्रोयणश्रुतावपि—

‘इन्द्रस्य वज्रो ऽसीति त्रीन् वैणवान् दण्डान्
दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं
वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम्’।

(आ. उ. ४)

इति । पिप्पलादशाखायामपि—

‘सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।
यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥
सूचनात् सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् योगमुत्तममास्थितः ।
ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ॥
धारणादस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाऽशुचिर्भवेत् ।
सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ॥

१ D. reads सर्वेषु वेदेष्वावरणं, G. and I. read सर्वेषु वेदेष्वाचरणं and II. reads सर्वेषु वेदेष्वावरणं. All these readings are incorrect. २ D. G. H. and I. read मैत्रावरुणः, but we do not find this name given to any Vaidika Śākhā or Upanishad. ३. D does not insert वैणवान्. ४. I. reads योगसूत्रं समास्थितः, II. reads योगमन्त्रं समास्थितः.

ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः॥
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ।
 अग्रेष्विव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ॥
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ।
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ॥
 एभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ।
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ॥
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ।
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यन् परायणम् ॥
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् स यज्ञः स च यज्ञवित् ।

इति । व्यासस्मृतावपि—

‘यज्ञोपवीतं कर्माङ्गं वदन्त्युत्तमबुद्धयः ।
 उपपूर्वनयात्* पूर्वं यतो लोके न दृश्यते ॥
 यावत् कर्माणि कुरुते तावदेवास्य धारणम् ।
 तस्मादस्य परित्यागः क्रियते कर्मभिः सह ॥

* उपपूर्वो नयः नयतिः उपनयनमित्यर्थः ।

१. G. H. and I. read ज्ञानशिखा ज्ञाननिष्ठाः २. I. reads नेतरैः केशधा-
 रणैः. ३. B. C. and F. insert स-before विद्वान्. ४. D. reads यज्ञं तं यज्विनो
 विदुः and G. स यज्ञस्तं यज्विनं विदुः. H. reads स यज्ञस्तं यजनं विदुः,
 but gives another reading in the margin सन्यस्तं यज्विनं विदुः; and I.
 reads यज्ञस्तं यज्विनं विदुः. ५. B. C. and F. read उपपूर्वाजयात्पूर्वं यज्ञो and
 D. reads उपपूर्वाणि वा पूर्वं यतो. This latter reading is meaningless. G.
 and I. read उपपूर्वाणिकात्पूर्वं यतो.

अग्निहोत्रविनाशे तु जुहादीनि यथा त्यजेत् ।
 यथा च मेखलादीनि गृहस्थाश्रमवाञ्छया ॥
 पत्नी योक्त्रं यथेष्टघ्नन्ते सोमान्ते च यथा ग्रहान् ।
 तद्वद् यज्ञोपवीतस्य त्यागमिच्छन्ति योगिनः ॥

इति । विश्वामित्रो ऽपि—

‘अथापरं परिव्राजकलिङ्गं सर्वतः परिमोक्षेमेके ।
 संत्यानृते सुख-दुःखे वेदानिमं लोकममुं च परि-
 त्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत् । शिखा-यज्ञोपवीत-
 कर्मण्डलु-कपालानां त्यागी’ ।

इति । बौधायनो ऽपि—

‘अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः
 शिख्यं जलपवित्रं कमण्डलुं पात्रमित्येतानि
 वर्जयित्वा एकं दण्डमादत्ते सखा म गोपायेति’ ।

इति । स्मृत्यन्तरे ऽपि—

‘यदा तु विदितं तत् स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् ।
 तदैकदण्डं सङ्गृह्य उपवीतं शिखां त्यजेत्’ ॥

इति । अत्र केचिदाहुः—उपवीतत्यागवचनानि पुरातन-
 यज्ञोपवीतविषयाणि । तथा च स्मृतिः—

१. B. C. F. and G. read अग्निहोमः. २. D. reads ग्रहातः while H. reads. ३. B. C. and F. read -मोक्षमेके. H. has the same reading, but reads in the margin -मोक्ष- for -मोक्ष-. ४. B. C. and F. read सत्यान् तेषु ब्रह्मः श्वेदेशान् and H. reads सत्यानृतेषु पुनश्च वेदान्. Both the readings are quite incorrect. ५. D. omits the following portion :—
 -कर्मण्डलु-कपालानां त्यागी- इति । बौधायनोऽपि— अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतं मन्त्रमाच्छादनं यष्टयः शिख्यं जलपवित्रं. ६. I. substitutes वैजयं for एकं.
 ७. All, except A. and I. read सखा मा.

‘नखानि निकृष्य पुराणं वस्त्रं यज्ञोपवीतं कम-
ण्डलुं त्यक्त्वा नवानि गृहीत्वा ग्रामं प्रविशेत्’ ।

इति । यदाऽऽचमनाद्भ्यः यज्ञोपवीतं न स्यात् तदा ब्राह्मण्या-
देव हीयते । तस्मादस्ति परमहंसस्याऽपि यज्ञोपवीतम्-
इति । तदयुक्तम् । उदाहृतस्मृतेर्बहूदकादिविषयत्वात् ।

‘न यज्ञोपवीतं नाऽऽच्छादनं चरति परमहंसः’ ।

(प. उ. २)

इति श्रुतेः ।

‘अयज्ञोपवीती शौचनिष्ठः काम-
मेकं वैणवं दण्डमाददीत’ ।

(आ. उ. ४)

इति श्रुत्यन्तराच्च । न च-ब्राह्मोपवीतमन्तरेणाऽऽचमनाद्य-
म्भवः । कौपीतकिन्नारूपे प्रश्नोत्तराभ्यां तदुपपादनात् ।

‘किमस्य यज्ञोपवीतं? को वास्य
शिखा? कथं वास्योपस्पर्शनम्?’ ।

(कठ. श्रु. १)

इति प्रश्नः ।

‘इदमेवास्य तद् यज्ञोपवीतं यदात्मध्यानं विद्या शिखा’ ।

(कठ. श्रु. १)

इत्याद्युत्तरम् । ब्राह्मण्यं तु-ज्ञानमयशिखा-यज्ञोपवीतिन एव
एकलम्-इति पिप्पलादश्रुताबुदाहृतम् ।

केचित्तु-परमहंसस्यापि विदण्डमिच्छन्ति । उदाहरन्ति च

१. I. reads का शिखा कथं वास्य. २. I. omits तद्. ३. I. reads विज्ञान.

इति । अत्रोच्यते-परमहंसस्यैकदण्डनिराकरणे ब्रह्मा-
गमविरोधः स्यात् । उदाहृताश्च परमहंसस्यैकदण्डप्रतिपा-
दिकाः श्रुति-स्मृतयः । एवं सति मेधातिथि-हारीताभ्यां यदेक-
दण्डस्याऽनुकल्पत्वमुक्तं तद्वद्दण्डादिविषयं भविष्यति ।
परमहंसस्य तु नैकदण्डोऽनुकल्पः । यतो व्यास आह-

‘त्रिदण्डस्य परित्याग एकदण्डस्य धारणम् ।

एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये तस्मादस्य प्रधानता’ ॥

इति । यत्तु-

‘सर्वे चैव त्रिदण्डिनः’ ।

इति तद्वाग्दण्डादिविषयम् । न तु यष्टित्रयाभिप्रायम् ।
तथा च मनुः-

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कौयदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते निर्दिष्टा बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते ॥

त्रिदण्डमेतं निःक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः ।

काम-क्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निर्गच्छति’ ॥

(म. स्मृ. १२. १०-११)

इति । दक्षो अपि-

‘वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च ।

यस्यैते नियता दण्डास्त्रिदण्डीति स उच्यते’ ॥

इति । एतेषां च त्रयाणां दण्डानां स्वरूपं स एवाह-

‘वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता कर्मदण्डस्त्वनीहता ।

मानसस्य तु दण्डस्य प्राणायामो विधीयते’ ॥

१. All, except A; and the text read कर्मदण्डः. २. We follow here A. and the text. All others read नियताः. ३. I. reads त्रिदण्डमेतत्. ४. The text reads निर्गच्छति. ५. B. C. D. F. G. and H. read-

वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत् कर्मदण्डे स्वनिहताम् ।

इति । यदपि पितामहेनोक्तम्—

‘परः परमहंसस्तु तुर्याख्यः श्रुतिरब्रवीत् ।

यमैश्च नियमैर्युक्तो विष्णुरुपी त्रिदण्डभृत् ॥

इति तदप्युक्तरीत्या वाग्दण्डाद्यभिप्रायम् । यदपि—

‘लिङ्गं तु वैणवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ ।

इति यद्वित्रयाभिधानं तदपि बहुदकविषयत्वेनोपपन्नम् ।
यो हि बहुदक एव सन् ग्रामिकरात्रादिकां हंसवृत्तिमाचरति
स वृत्तितो हंसो भवति । वेदान्तश्रवणादिकां परमहंसवृत्तिं
चेदाश्रयति तदा वृत्तितः परमहंसो भवति । तेषां हंसादीनां
त्रिदण्डमेव लिङ्गम् । अनेनैवाभिप्रायेण—

‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन ते द्विजाः’ ।

इत्युक्तम् । अन्यथा मुख्ययोर्हंस-परमहंसयोरेकदण्ड-
विधायकान्युदाहतानि वचनानि निर्विषयाणि स्युः । तस्मा-
देक एव दण्डः परमहंसस्य । ननु—परमहंसोपनिषदि एक-
दण्डो ऽयमुक्त्येवैव श्रूयते—

‘कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरीरोपभोगार्थाय

च लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेत् । तच्च न

१. B, C, D, F, G. and H. omit भवति. २. B, C, D. and E. insert
only वृत्तिभेदेन भिन्ना, and omit-च न वै लिङ्गेन ते द्विजाः’। इत्युक्तम् H. also
omits this portion, but it appears in the marginal correction. ३. All
except A. and H. omit इत्युक्तम्. They have only इति. ४. I. omits
परमहंस-. ५. I. reads ऽयमुक्त्येवैव. ६. G. omits च. ७. G. and H. omit
च. ८. D. omits च.

मुख्यमस्ति । को मुख्यः?—इति चेत् अयं मुख्यो
न दण्डं न शिष्यं नाच्छादनं चरति परमहंसः'।

(पर. उ. १)

इति । ब्राह्मम् । नास्त्येव विद्वत्परमहंसस्य बाह्ययष्टयुप-
योगः । अत एव च वाक्यशेषे ज्ञानमेव तस्य दण्डः—
इत्युक्तम्—

‘ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते’ ।

(पर. उ. ३)

इति । यष्टिधारणं तु विविदिषोः परमहंसस्य । न च—
विद्वद्-विविदिषुभेदेन परमहंसस्यैव विध्ये मानाभावः शङ्कनीयः ।
वाजसनेयिब्राह्मणे तदुपलम्भात् ।

‘एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रे-
षणायाश्च वित्तेषणायाश्च लोकेषणा-
याश्च व्युत्थायाऽथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ ।

(बृ. उ. ३.५.१; ४.४.२२)

इति विद्वत्संन्यासे प्रमाणम् ।

‘एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव
प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति’ ।

(बृ. उ. ४. ४. २२)

१. D. reads तस्य न मुख्यम्; while B. C. F. H. and I. read तस्य न मुख्यः
or तस्य न मुख्यमस्ति. २. B. C. D. F. and G. substitute शिष्यं for शिष्यं.
B. C. and F. read चेति for चरति. ४. B. C. F. G. H. and I. omit च.
B. C. and F. read -मीप्सन्तः.

इत्येतद्वाक्ये विद्वद्विविदिषुसंन्यासौ उभावपि विस्पष्टमव-
गम्येते ।

‘एतत् सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्याऽऽत्मानमन्विच्छेत्’ ।

(जा. उ. ६)

इति जाबालवाक्ये त्रिदण्डादिपरित्यागात्मकं विविदिषु-
पारमहंस्यमाप्नातम् । श्रुतिश्च—

‘न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि
वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयत्’ ।

(म. ना. उ. २१. २)

इत्यग्निहोत्र-यज्ञ-दानादितपोनिन्दापुरःसरं पारमहंस्यं विधाय
तस्य परमहंसस्य विविदिषोरात्मविद्याधिकारं दर्शयति—

‘ओमित्येतमात्मानं युञ्जीत’ ।

(म. ना. उ. २४. २)

इति । तस्मात् द्वैविध्यसद्भावाद्दण्डादिनिवारणमशेषकर्मगु-
न्यविविद्वत्परमहंसविषयम् । विदुषः कर्तव्यशून्यतां भगवानाह—

‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।

आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते’ ॥

(भ. गी. ३. १७)

१. B. C. and F. substitute जाबाले for एतद्वाक्ये. II. and I. read चान्यस्मिन् । एतद्वाक्ये for the same. २. All manuscripts, except A. have been mistaken here. They do not read separately the Śruti and the preceding sentence. D. reads -पारमहंस्यं विधाय तस्य परमहंसस्य for पारमहंस्यमाप्नातम्. ३. H. does not insert श्रुतिश्च before न्यास इति. ४. D. reads ब्रह्म ब्रह्म for ब्रह्मा ब्रह्मा. ५. I. reads ब्रह्म for ब्रह्मा. ६. B. C. and F. read कर्तव्यशून्यतां. ७. D. reads चः स्वात्मरतिः. ८. G. reads स्वात्मन्येव.

इति । दक्षो अपि—

‘नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन ।

एतैः सर्वेषु निष्पातो यतिर्भवति नान्यथा’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । स्मृत्यन्तरे अपि—

‘ज्ञावामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ।

नैवास्ति किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति चेन्न स सर्वव्रित्’ ॥

इति । बहुचब्राह्मणे अपि—

‘एतद् स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः किम-

र्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे’ ।

इति । विविदिषोस्तु श्रवण-मननादिकर्त्तव्यसद्भावात् तदुप-
कारित्वेन दण्डधारणादिनियम उपपद्यते । ननु—ज्ञानरहितस्यापि
दण्डप्रतिषेध आम्नायते—

‘काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञितान्’ ॥

(पार. उ. ३)

इति । नायं दोषः । विद्यां विविदिषां च विना जीवना-
र्थमेव केवलमेकदण्डं यो धत्ते तादृषयत्वात् प्रतिषेधस्य ॥
त एव सर्वाशीति विशेषितम् । स्मृतावपि—

१. The text reads कर्त्तव्यं. २. The text reads the whole line as follows—

‘एतैः सर्वैः सुसम्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥

while B. C. F. and H. read यो वै सर्वसुनिष्पातो. D. and I. read एतैः सर्वैः
निष्पन्नो for एतैः सर्वैः सुनिष्पातो. ३. I. reads नान्यथा. ४. H. and J.
do not insert ऋषयः; while I. substitutes कौषेयाः for कावषेयाः through
mistake. ५. B. C. F. and I. omit इति. ६. D. reads विशेषणम्.

‘एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः ।

नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते’॥

इति । युक्तश्च नरके पातः । सत्यपि बाह्यदण्डे पापनिव-
र्त्तकानामान्तरदण्डानामभावात् । पापनिवर्त्तकत्वं च का-
लिकापुराणे दर्शितम्—

‘त्रैणवा ये स्मृता दण्डा लिङ्गमात्रप्रबोधकाः ।

लिङ्गव्येक्त्यै हि धार्यास्ते न पुनर्धर्महेतवः ॥

कायजा ये बुधैर्नित्यं नृणां पापप्रमोक्षणात् ।

जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैर्धार्या वै तत्त्वदर्शिभिः’॥

इति । ये कायजास्त्रयो ‘दण्डास्ते पापविमोक्षणाय धार्या
इत्यन्वयः । ननु—एकदण्ड-त्रिदण्डयोर्विकल्पः क्वचित् स्मर्यते ।
तत्र विष्णु-बौधायनौ—

‘एकदण्डी भवेद्वा अपि त्रिदण्डो वा मुनिर्भवेत्’ ।

इति । व्यासः—

‘त्रिदण्डमेकदण्डं वा व्रतमास्थाय तत्त्ववित् ।

पर्यटेत् पृथिवीं नित्यं वर्षाकाले स्थिरो भवेत्’ ॥

इति । शौनको अपि—

‘अथ काषायवासाः सखा म गोपा-

येति त्रिदण्डमेकदण्डं वा गृह्णाति’ ।

इति । आश्वमेधिके भगवद्वचनम्—

१. I. reads नरकपातः. २. D. omits आन्तरदण्डानां. ३. D. G. &
I. read—व्यक्तौ. ४. I. reads विमोक्षणात्. ५. We find this line neither
in Vishṇu nor Baudhāyana. Baudhāyana substitutes एकदण्डी वि-
ण्डी वा for it. It may be found in Padya Vishṇu and Baudhāyana.

‘एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा ॥ (८)

काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिर’ ॥ (९)

(म. भा. आ. १०५.८-९)

इति । बाढम् । उक्तरित्यो तयोर्व्यवस्था द्रष्टव्या । तत्र
कुटीचक-बहूदकयोस्त्रिदण्डः । हंस-परमहंसयोरेकदण्डः ।
तथा च सति तत्रतत्रोदाहृतानि वचनानि उपपद्यन्ते ।

॥ तदेवं चतुर्विधः संन्यासो निरूपितः ॥

अथ तद्धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र बौधायनः—

‘उषःकाले समुत्थाय शौचं कृत्वा यथाविधि ।

दन्तान् विधेय्य चाचम्य पूर्ववर्जं यथाविधि ॥

स्नात्वा चाचम्य विधिवत्तिष्ठन्नासीन एव वा ।

बिभ्रज्जलपवित्रं वाऽप्यक्षसूत्रं करद्वये ॥

तद्वत् पवित्रे गोवालैः कृते दुष्कृतनाशने ।

उदये विधिवत् सन्ध्यामुपास्य त्रिकर्जप्यवान् ॥

मित्रस्य चर्षणीत्याद्यैरुपस्थाय पवित्रिभिः ।

पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ जपेत् सम्यक् समाहितः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘एकं एव चरेन्नित्यं सिद्धचर्यमसहायकः ।

सिद्धिमेकस्य सम्पद्यन् न जहाति न हीयते’ ॥

(म. स्मृ. ६. ४२)

१. B. C. F. and H. read -नीत्या. २. I. omits च. ३. I. reads विमृज्य.
४. D. reads वर्ष- for पर्व-. ५. B. C. and F. read -हव्यवान्. ६. I. reads
पवित्रिभिः. ७. D. reads एवं यश्चरते for एक एव चरेत्. ८. The text reads
असहायवान्. ९. H. reads वदन्ना हि for सम्पद्यन्; while D. reads the
whole line as follows:—

‘सिद्धिमेकस्य पश्यन् हि न जानाति न हीयते’ ॥.

इति । एकस्यासहायस्य विचरतो राग-द्वेषादिप्रतिबन्धा-
भावात् ज्ञानलक्षणां सिद्धिं निश्चिन्वन् तां सिद्धिं न जहाति ॥
तस्यां सिद्धावप्रत्युद्गेन प्रवर्तते । प्रवृत्तश्च तस्याः सिद्धेर्न हीयते
किन्तु पारं गच्छति । यदा तु द्वितीय-तृतीयपुरुषसहायवान्
विचरेत्तदा राग-द्वेषसम्भवादुक्तसिद्धेर्हीयते । अत एव दक्षः—

‘एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥
नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामोऽपि मिथुनं तथा ।
एतत्क्षयं प्रकुर्वाणः स्वधर्मात् च्यवते यतिः ॥
राजवार्त्ता हि तेषां च, भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यं सन्निकर्षाच्च संशयः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३५-३७)

इति । यदा तु श्रवणादिसम्पत्त्यभावादात्मज्ञानसिद्धौ स्वय-
मशक्तः स्यात् तदा तत्र शक्तेन द्वितीयेन सह विचरेत् ।
यथाह श्रुतिः—

‘वर्षासु ध्रुवशीलो ऽष्टौमासमेकाकी यतिश्चरेत् द्वौ वा’ ।
(आ. उ. ३)

इति । चरेत् चरेतामित्यर्थः । शौनकोऽपि—

‘एकाकी विचरेत् सर्वभूतेभ्यो हितमाचरेत्’ ।

१. The text substitutes चैव for एव. २. B. C. F. and H. read ग्राम-
समाख्याताः and the text reads तथा for समा-. ३. I. reads तु न for नहि.
For the same H. reads तद्धि through mistake, and the text reads हि न.
४. The text reads राजवार्त्ताहि. ५. I. includes this word in the preced-
ing quotation through mistake. ६. We follow here only A.
All others do not insert शौनकोऽपि. They show the following line as
Belonging to the author.

इति । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘सर्वभूतहितः शान्तः त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।

एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्’॥

(या. स्मृ. ३. ५८)

इति । हिताचरणं नाम हिंसाऽननुष्ठानमात्रम् । न पुनरुपकारेषु प्रवृत्तिः ।

‘हिंसा-ऽनुग्रहयोरनारम्भः’ ।

(गौ. स्मृ. ३. २४)

इति गौतमस्मरणात् । अत एव अहिंसादीनाह श्रुतिः—

‘अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः सन्तोषः शौचमार्जवम् ॥

आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः स्वाध्यायः समदर्शनम् ॥

अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्थैर्य-मार्दवे ॥

स्वस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।

उपेक्षा धैर्य-माधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने योगो लब्धशानं धृतिः ।

ज्ञानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामो बलिः स्तुतिः ॥

भिक्षाटनं जपः सन्ध्या त्यागः कर्मफलस्य च ।

एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम्’॥

इति । प्रव्रज्यां कृत्वा अपि गुरोः समीपे ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं नेवसेत् । तदुक्तं लिङ्गपुराणे—

‘आश्रमत्रयमुक्तस्य प्राप्तस्य परमाश्रमम् ।

ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमम् ॥ (१५)

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।

स्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लज्जहारो जितेन्द्रियः ॥

पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि ध्यानेनैकमना भवेत् ।

(लि. पु. १. १०. १५)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘गुरोरभिहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ।

नियमेष्टवप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥

प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।

अविरोधेन धर्मस्य विचरेत् पृथिवीं यतिः’ ॥

(लि. पु. १. ८९. ५-६)

इति । संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत् । गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात् । पृथिवीविचरणे विशेषमाह कण्वः—

‘एकरात्रं वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।

वर्षाभ्यो ऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत्’ ॥

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयैतात्मनाम् ॥ (११)

१. All, except the second line of this quotation, do not appear in the text. २. Except A. D. and G. all read लज्जहारं. ३. These two verses are found in Linga-purāṇa. They do not appear in Matsya-purāṇa. D. G. H. and I. read गुरोरपि हिते. ४. All, except A. and I. read पृथिवीचरणे for पृथिवीविचरणे. ५. D. omits पुराणे and reads मास्वे. ६. A. reads विजितात्मनाम्.

एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः ।
 अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ॥ (२२)
 न देहो भविता तत्र दृष्टं शास्त्रं पुरातनम् ॥ (२३)
 (म. पु. १८४. २१-२३)

इति । चातुर्मास्यनिवासे प्रयोजनमाह मेधातिथिः—

‘संरक्षणार्थं जन्तूनां वसुधातलचारिणाम् ।
 आषाढादींश्च चतुर आमासात् कार्तिकाद्यतिः ॥
 धर्मादये जलसम्पन्ने ग्रामान्ते निवसेच्छुचिः’ ।

इति । अन्यानपि हेयोपादेयांश्च धर्मान् संगृह्याह स एव—

‘श्रद्धया परयोपेतः परमात्मपरायणः ।
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्यां मुच्यते दशषट्कवित् ॥
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्यां भैक्षभाजनमासनम् ।
 कौपीनाच्छादनं वासः षडेतानि परिग्रहेत् ॥
 स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
 षडेतानि न गृह्णीयाद्यतिमूत्र-पुरीषवत् ॥
 रसायनक्रियावादं ज्योतिषं क्रय-विक्रयम् ।
 विविधानि च शिल्पानि वर्जयेत् परदारवत् ॥
 भिक्षाटनं जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् ।
 कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत् ॥

१. I. reads दोषो. २. D. reads चतुरो मासाना कार्तिकाद्यतिः; while H. reads चतुरो मासान्वार्षिकाभिवसेयतिः. ३. I. reads -शरीरेभ्यो. ४. D. and G. read भिक्षाभाजनम्. ५. I. reads विषमायुधम्. ६. I. reads रसायनं क्रियावादं; while D. substitutes -वड् for -वादं, and for the same H. reads -वाद्यं. ७. D. substitutes वर्जयेत् for सर्वथा through mistake; while I. reads नृप, षण्डवत्. It places नृप in the vocative case.

नेटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमदां सुहृदं तथा ।
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च पण्ण पश्येत् कदाचन ॥
 स्कन्धावारे खले सार्थे पुरे ग्रामे वसद्गृहे ।
 न वसेत् यत्तिः प्रदसु स्थानेष्वेतेषु कर्हिचित् ।
 रागं द्वेषं मदं मायां दम्भं मोहं परात्मसु ।
 षडेतानि यतिर्नित्यं मनसाऽपि न चिन्तयेत् ॥
 मञ्चकं गुह्यवस्त्रं च स्त्रीकथां लौल्यमेव च ।
 दिवा स्वापं च यानं च यतीनां पतनानि षट् ॥
 संयोगं च वियोगं च वियोगस्य च साधनम् ।
 जीवेश्वरप्रधानानां स्वरूपाणि विचिन्तयेत् ॥
 आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः ।
 दिवा स्वापो वृथाजल्पो यतेर्वन्धकराणि षट् ॥
 एकाहात्परतो ग्रामे पञ्चाहात् परतः पुरे ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
 उक्तानां यतिपात्राणामेकस्यापि न सङ्ग्रहः ।
 भिक्षोर्भक्षभुजश्चापि पात्रलोपः स उच्यते ॥
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
 कालान्तरोपभोगार्थं सञ्चयः परिकीर्तितः ॥

१. B. C. and F. read न वतिप्रेक्षणं द्यूतं for नेटादिप्रेक्षणं द्यूतं. This seems the writer's mistake. G. substitutes नरादि- for नेटादि-.
 २. H. reads द्यूतं instead of द्यूतं. ३. B. C. and F. read च सङ्ग्रहः while D. reads वसद्गृहे through mistake. ४. B. C. F. and H. read वियोगस्य. ५. I. reads सञ्चयः. ६. A. reads तद्वसः for यत्स्थानं. ७. This and the following three verses are omitted by B. C. and F.; E. also omits three verses including this verse. G. omits only the first गृहीतस्य त्रिदण्डादेः &c. ८. H. reads कालान्तरोपभोगार्थं.

शुश्रूषा-लोभ-पूजाऽर्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।
 शिष्याणां, नै तु कारुण्यात्, स स्नेहः शिष्यसङ्ग्रहः ॥
 विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
 विद्याऽभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा भैक्षचर्यां सुरस्तुतिम् ।
 अनुग्रहपरः प्रश्नो वृथा जल्पः स उच्यते ॥
 अजिह्वः षण्ढकः पञ्चुरन्धो बधिर एव च ।
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥
 इदं मृष्टमिदं नेति यो ऽश्रन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
 संयोजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स षण्ढकः ॥
 भिक्षार्थमटनं यस्य विष्णुमूत्रकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पञ्चुरेव सः ॥
 तिष्ठतो ब्रजतो वाऽपि यस्य चक्षुर्न दूरेगम् ।
 चेतुर्युगाद्भयं त्यक्त्वा परिव्राट् सो ऽन्ध उच्यते ॥

१. H. reads -लोभ-. २. H. reads शौचार्यं वा; while G. substitutes च for वा. ३. D. reads नु च for न तु, and for the same H. reads जानु.
 ४. I. reads विद्या; while D. and H. read विद्याशीलां. ५. H. reads विद्याऽऽभासो प्रमोदी. ६. This and the following line are omitted by. A and H. ७. D. omits this line, and I. reads अनुग्रहप्रदः. ८. B. C. and F. read षण्ढकः.
 ९. B. C. and F. read संयोजातां and D. अथ जातां; while A. reads अथजातां. १०. B. C. and F. read षण्ढकः. ११. H. reads दूरतः.
 १२. I. reads चेतुर्युगाद्भयं, but the expression seems to be meaningless.

हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं तु यत् ।
 श्रुत्वा यो न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥
 सान्निध्ये विषयाणां यः समर्थो विकलेन्द्रियः ।
 सुप्तवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥

इति । भिक्षाष्टनविधिमाह मनुः—

‘एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि संज्जते ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यद्वारे भुक्तवज्जने ।
 वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥
 अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रं स्यान्मात्रासद्भाद्विनिर्गतः ॥

(म. स्मृ. ६. ५५-५७)

इति । मीयन्ते इति मात्रा विषयास्तेषां सद्भाद्विनिर्गतः ।
 यतस्तो न हर्ष-विषादौ कार्यौ इत्यर्थः । यमोऽपि—
 ‘स्नात्वा शुचिः शुचौ देशे रुतजप्यः समाहितः ।
 भिक्षार्थी प्रविशेद्ग्रामं राग-द्वेषविवर्जितः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्ल्लेच्छकुलादपि ।
 एकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमो यदि ॥

* श्लोकोऽयमुपलभ्यते वासिष्ठधर्मशास्त्रे (१०-२२) परिव्राजकधर्मप्रकरणे ।

१. I. substitutes यतिः for यत्. २. D. substitutes च for यः. ३. The text reads भैक्षे प्रसक्तः. ४. All, except A. and I. read सज्जति. ५. D. reads भक्तवर्जिते; while H. reads भुक्तवर्जिते. ६. D. reads वा न च हर्षया for चैव न हर्षयेत्. ७. Except A. I. and the text all read -मात्रं. ८. except A. all omit this. ९. except D. H. and I. read माधुकरं. १०. D. and I. read यतिः for बधि.

मेध्यं भैक्षं चरेन्नित्यं सायाह्ने वाग्यतः शुचिः ।
 एकवासा विशुद्धात्मा मन्दगामी युगान्तदृक् ॥
 यथालब्धं तथोऽश्रीयादाज्यसंस्कारवर्जितम् ।
 भैक्षं माधूकरं नाम सर्वपातकनाशनम् ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तेवज्जने ।
 कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाऽटणमथाचरेत् ॥
 ऊर्ध्वं जान्वोरधो नाभेः परिधायैकमम्बरम् ।
 द्वितीयमान्तरं वासः पात्री दण्डी च वाग्यतः ॥
 सव्ये चादाय पात्रं तु त्रिदण्डं दक्षिणे कोरे ।
 उपतिष्ठेत सूर्यं तु ध्यात्वा चैकत्वमात्मना ॥
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रमाकृष्णेन प्रदक्षिणम् ।
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च ये ते पन्थान इत्यपि ॥
 योऽसौ विष्ण्वाख्यं आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः ।
 सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम् ॥
 भिक्षापात्रादिशुद्ध्यर्थमवमुच्याऽप्युपानहौ ।
 ततो ग्रामं व्रजेन्मदं युगमात्रावलोककः ॥
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्त इदं च समुदीरयेत् ।
 विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे वैकुण्ठो विदिशं दिशम् ॥
 पातु मां सर्वतो रामो धन्वी चक्री च केशवः ।
 अभिगम्य गृहाद्भिक्षां भवत्पूर्वं प्रचोदयेत् ॥

१. All, except A. and I. substitute सत् for तथा. २. except D. H. and I. read माधूकरं. ३. D. and I. read भुक्तवर्जिते. ४. B. C. F. G. and H. read विराजसं; while I. reads 'विराजनं through mistake. ५. D. reads विश्वाक्षः.

गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च वाग्यतो ऽधोमुखस्ततः ।
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्तां दातुश्च करसंस्थिताम् ॥
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे ततः सन्धाय बाहुना ।
 उत्पाटयेच्च कवचं दक्षिणेन करेण सः ॥
 पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा श्लेषयेद् दक्षिणेन तु ।
 प्राणयात्रिकमन्त्रं तु भिक्षेत विगतस्पृहः' ॥

इति । भैक्षस्य पञ्चविधत्वमाहोशनाः—

‘माधूकरमसंकृतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥
 मनःसङ्कल्परहितान् गृहांस्त्रीन् सप्त पञ्चकान् ।
 मधुवदाहरणं यत्तु माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् प्रार्थितं भक्तिसंयुतैः ।
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह भगवानुशाना मुनिः ॥
 भिक्षाष्टनसमुद्योगात् प्राक् केनापि निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं हि तद्वैक्षं भोक्तव्यं मनुरब्रवीत् ॥
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन ह ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं तदन्तव्यं मुमुक्षुणा ॥
 सिद्धमन्नं भक्तजनैरानीतं यन्मठम्प्रति ।
 उपपन्नं तदित्याहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः' ॥

इति । भिक्षान्नं प्रशंसति यमः—

‘यश्चरेत् सर्ववर्णेषु भैक्षमभ्यवहारतः ।

न स किञ्चिदुपाश्रीयादापो भैक्षमिति स्थितिः ॥

१. D. reads दृष्टिपूर्तां माधूश्च करसंस्थिताम्; while B. C. F. and G. read दृष्टिपूर्तां for दृष्टिपूर्ता. २. D. omits इति. ३. H. reads असंज्ञकं; while reads असंज्ञकं. ४. D. reads तद्वैक्षं.

अम्बिन्दुं यः कुशाग्रेण मासिमासि त्रयं पिबेत् ।
 न्यायतो येस्तु भिक्षाशी पूर्वोक्तास्तु विशिष्यते ॥
 तप्तकाञ्चनवर्णेन गवां मूत्रेण यावकम् ।
 पिबेत् द्वादश वर्षाणि न तद्वैक्षसमं भवेत् ॥
 शाकभक्षाः पयोभक्षा ये अन्ये यावकभक्षकाः ।
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 न भैक्षं परपाकान्नं न च भैक्षं प्रतिग्रहः ।
 सोमपानसमं भैक्षं तस्माद्वैक्षेण वर्त्तयेत् ॥

इति । अत्र सर्ववर्णेष्वित्यापद्विषयम् । अत एव बोधायनः—

‘ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां मेध्यानामन्नमाहरेत् ।

असम्भवे तु पूर्वस्याप्याददीतोत्तरोत्तरम् ॥

सर्वेषामप्यभावे तु भैक्षद्वयमनभ्रता ।

भैक्षं शूद्रादपि ग्राह्यं रक्ष्याः प्राणा विजानता ॥

इति । नच—भिक्षां लब्धुमुल्कापताद्युत्पातकथनं ग्रहदौ-
 स्थ्यादिकथनमन्यं वा कञ्चिदुपाधि सम्पादयेत् । तदाह मनुः—

‘न चोत्पात-निमित्ताभ्यां न नक्षत्राद्भविष्यया ।

नाऽनुशासन-वादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥

(म. स्मृ. ६. ५०; व. स्मृ. १०. २१)

इति । वज्र्यमन्नमाहाश्रिः—

‘हितं मितं सदाऽश्रीयाद्यत् सुखेनैव जीर्यति ।

धातुः प्रकुप्यते येन तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥

१. D. and G. read यस्तु for वस्तु, and B. C. and F. read यस्तु भिक्षार्थी for वस्तु भिक्षाशी; while H. reads वः सुभिक्षार्थे for the same. २. D. reads पाचक- for वाचक-. ३. I. adds ऽपि to बोधायनः. ४. I. reads बोधायनः instead of मनुः through mistake.

उदक्यां चोदितं चान्नं द्विजान्नं गूढचोदितम् ।
 प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृप्तं तदन्नं वर्जयेद्यतिः ॥
 पितृर्यं कल्पितं पूर्वमन्नं देवादिकारणात् ।
 वर्जयेत्तादृशीं भिक्षां परबाधाकरिं तथा' ॥

इति । परबाधाप्रसक्तिमेवाभिप्रेत्य मनुराह—

‘न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिर्यं वा श्रभिः ।
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वा ज्यैरगारमुपसंभजेत्' ॥

(म. स्मृ. ६. ५१)

इति । यस्तु भिक्षां दातुं शक्तो ऽपि नास्तिक्यान्न प्रयच्छति तद्गृहं वर्जयेदित्याह बौधायनः—

‘भिक्षां न दद्युः पञ्चाहं समाहं वा कदाचन ।
 यस्मिन् गृहे जना मौर्ख्यान्त्यजेच्चाण्डालवेदमवत्' ॥

इति । अनिन्यगृहस्य वर्जने बाधमाह स एव—

‘साधुं चाप्यतितं विप्रं यो यतिः परिवर्जयेत् ।
 स तस्य सुरुतं दत्त्वा दुष्कृतं प्रतिपद्यते' ॥

इति । यस्तु दरिद्रः श्रद्धालुतया स्वयमुपोष्यापि भिक्षां प्रयच्छति तस्य भिक्षा न ग्राह्या । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘आत्मानं पीडयित्वाऽपि भिक्षां यः सम्प्रयच्छति ।
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया नादद्यात्तादृशीं यतिः' ॥

१. C. and F. omit this verse. २. G. and I. read यज्ञान्नं for द्विजान्नः while H. reads विज्ञान्नं for the same. ३. D. reads प्राण्यङ्गः तापसे कृप्तं G. reads प्राण्यङ्गः तापसे कृप्तं and H. and I. read प्राण्यङ्गः चापि संकृप्तं ४. The text reads. अपि वा for अथ वा. ५. D. reads बाधकम् for बाधय ६. D. reads साधुं न पतितं वीरं.

इति । भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु पर्याटितुमलसम्प्रत्याह
बोधायनः—

‘एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः पात्रपूरणमिच्छति ।

दाता स्वर्गमवाप्नोति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

इति । यतिपात्रं विविनक्ति मनुः—

‘अतैजसानि पात्राणि तस्य स्युर्निर्व्रणानि च ।

तेषामद्भिः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥

अलावुं दारुपात्रं वा मृण्मयं वैदेलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

(म. स्मृ. ६. ५३-५४)

इति । यमो ऽपि—

‘हिरण्मयानि पात्राणि कृष्णायसमयानि च ।

यतीनां तान्यपात्राणि वर्जयेत्तानि भिक्षुकः’ ॥

इति । बोधायनो ऽपि—

‘स्वयमाहतपर्णेषु स्वयं शीर्णेषु वा पुनः ।

भुञ्जीत न वटा-ऽश्वत्थ-करञ्जानां तु पर्णके ॥

कुम्भी-तिन्दुकयोर्वा ऽपि कोविदारार्कयोस्तथा ।

आपद्यपि न कांस्ये तु मलाशी कांस्यभोजनः ॥

सौवर्णे राजते ताम्रमये वा त्रपु-सीसयोः’ ।

इति । भोजननियममाह स एव—

भैक्षचर्यादुपावृत्य.....हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य

१. D. G. H. and I. read वैष्वं. २. All, except A. omit इति. ३. D. reads जीर्णेषु. ४. When this quotation is compared with the original it seems that the author has formed it himself by borrowing words from the Sūtras Nos. 7, 11 and 12. All, except A. D. and the text read भिक्षार्थं बहुषु गृहेषु. ५. The text reads हस्तपादान्; while B. C. D. F. G. and H. read हस्त-पादौ. ६. The text omits च.

ओचम्यादित्यस्याग्ने निवेदयन् उदृत्यं चित्रमिति ।
 .....ब्रह्मजज्ञानमिति च । (७) ... ..उदृत्यं तम-
 सस्पर्शति च ... जपित्वा । (११) ... भुञ्जीत । (१२)
 (बौ. स्मृ. २. १०. १८. ७-१२)

इति । नृसिंहपुराणे अपि—

‘ततो निवेद्य तत्पात्रं संस्थाप्याचम्य संयमी ॥ (१३)
 चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य प्राप्तमात्रं समाहितः ।
 सर्वव्यञ्जनसंयुक्तं पृथक् पात्रे निवेदयेत् ॥
 सूर्यादिदेवै-भूतेभ्यो दत्त्वा ज्ञं प्रोक्ष्य वारिणा ।
 भुञ्जीत पर्णपुटके पात्रे वा वाग्यतो यतिः ॥ (१४)
 भुङ्क्त्वा पात्रं यतिर्नित्यं क्षालयेन्मन्त्रपूर्वकम् । (१५)
 न दुष्येत्तस्य तत्पात्रं यज्ञेषु चमसा इव ॥ (१६)
 अर्थाचम्य निरुद्धासुरूपतिष्ठेत भास्करम् ॥
 जपध्यानविशेषेण दिनशेषं नयेद्बुधः । (१७)
 कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिं नयेद्देवगृहादिषु ॥ (१८)

१. The text has the word आचम्य, but in the 11th Sūtra. २. The text reads आदित्यस्याग्ने निवेदयेत्. ३. B. E. D. F. G. and I. read निवर्त्य, H. reads निर्वर्त्य and the text reads निवेद्य. ४. This and the following line are not found in the text, but they appear in the Laghu Hārita Smṛiti. This Smṛiti reads चतुर्भिरङ्गुलेभ्यः; while I. reads चतुरङ्गुलेषु प्रक्षाल्य. ५. The L. H.-Smṛiti reads नियोजयेत्. ६. The text reads सूर्यादिदेवताभ्यो हि; while B. C. and F. read सूर्यादिदेवदेवैः. ७. For this line the text substitutes the following one—भुक्तपात्रे यतिर्नित्यं भक्षयेन्मन्त्रपूर्वकम्. ८. E. and the text read भुङ्क्त्वाचम्य. ९. The text reads भवानेतिहासस्तु.

हृत्पुण्डरीकनिलये ध्यात्वाऽऽत्मानमकल्मषम् ।

योतिर्धर्मरतः शान्तः सर्वभूतसमो वशी ॥ (२०)

प्रोप्नोति परमं स्थानं यत् प्राप्य न निवर्तते' ।

(नृ. पु. ६०. १३-२०)

इति । कूर्मपुराणे ऽपि—

‘आदित्ये दर्शयित्वाऽन्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्वरः ॥ (७)

हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः ।

आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम् ॥ (८)

प्राग्रात्रे ऽपररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च ।

सैन्ध्यास्वाह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम् ॥ (१०)

(कू. पु. १. २. २९. ७-१०)

इति । अथान्ये ऽपि यतिधर्माः । तत्राहोऽत्रिः—

‘अतःपरं प्रवक्ष्यामि आचारो यो यतेः स्मृतः ।

अभ्युत्थान-प्रियालापैर्गुरुवत् प्रतिपूजनम् ॥

यतीनां व्रतवृद्धानां स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ।

विष्णुरूपेण वै कुर्यान्नमस्कारं विधानतः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘कृतकेश-नख-श्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुम्भवान् ।

विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ (५२)

१. This line does not appear in the text, but it is found in the *Laghubhāritāsmṛiti*. २. The text reads. तत्पदं समवाप्नोति, but *Laghubhāritā* reads as we have done. ३. D. omits ऽपि. ४. D. and G. read नरः for उत्तरः, and J. substitutes यतिः for the same. ५. The text reads सैन्ध्यास्वामि- . ६. All, except A. omit ऽपि. ७. D. omits आह. ८. The text reads कृतः; while D. and G. read कृतं.

कपालं वृक्षमूलानि कुचेलमसहायता ।
 समेता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥ (४४)
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ (४५)
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ (४६)
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कञ्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ (४७)
 क्रुद्धयन्तं न प्रतिक्रुद्धयेदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥ (४८)
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ (४९)
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि सन्ध्ययोः ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥ (५०)
 अल्पात्राभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 ह्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ (५१)
 इन्द्रियाणां निरोधेन राग-द्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ (५२)

(म. स्मृ. ६. ४४-५२)

१. D. reads ममता. २. I. and the text read निर्वेशं, and D. reads निर्वेशं. ३. I. reads निरामयः; while A. reads निराभयः. ४. I. reads भूतानां. ५. I. reads वा सदा for सन्ध्ययोः. ६. B. C. D. G. and H. read शरीरस्यात्ययं. ७. B. C. F. and H. read अत्यन्ताभ्यवहारेण; while D. reads अल्पेनाभ्यवहारेण.

इति । दक्षो ऽपि—

‘नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।

एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो यतिर्भवति नेतरः’ ॥

(द. स्मृ. ७. ३३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘न किञ्चिद्वेषजादन्यदन्यद्वा दन्तधावनात् ।

विना भोजनकालं तु भक्षयेदात्मवान् यतिः॥

नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।

पक्वमापत्सु गृह्णीयाद्यावदहोपभुज्यते ॥

न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्’॥

इति । नाध्येतव्यमित्येतत्कर्मकाण्डविषयम् । अन्यथा—

‘उपनिषदमावर्त्तयेत्’ ।

(आ. उ. २.)

इति श्रुतिर्वाध्येत । न श्रोतव्यमित्येतद्ब्रह्ममीमांसाव्य-
तिरिक्तविषयम् ।

‘श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः’ ।

इति तन्मीमांसाया विहितत्वात् । उपपन्नश्च तीर्थोपवा-
साध्ययन-व्याख्यान-तात्पर्यनिषेधो निवृत्तिधर्मप्रधानत्वात्कै-
वल्याश्रमस्य । यतः स * एवाह—

* अत्र ‘स एवाह’ इत्यनेन दक्ष एवाहेति ग्राह्यमिति प्रतिभाति ।
यतो ‘नाध्येतव्यं’ इत्येतस्य पूर्वोक्तस्य दक्षवचनस्य व्याख्यानमुपक्रम्य
तच्छब्देन तस्यैव परामर्शः क्रियत इति स्पष्टमेव प्रतिभाति ।

१. All, except A. and I. are mistaken here. I. reads -इद्यादा दन्त-
धावनात्. २. A. D. and G. read -युज्यते.

‘यस्मिन्वाचः प्रविष्टाः स्युः कूपे प्रोस्ताः शिला इव ।
 न वक्तारं पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहताः ।
 विषयान् न पुनर्यान्ति स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्रोधः शमं याति विफलः सम्यगुत्थितः ।
 आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्तः स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचं सत्यं सन्तोष आर्जवम् ।
 आकिञ्चन्यमदम्भश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 वृथा प्रलापी यो न स्यान्न लोकाराधने रतः ।
 नान्यविद्याभियुक्तश्च स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अतीतान्न स्मरेद्भोगांस्तथैवाऽनागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 अन्धवन्मूकवत् पङ्गु-बधिर-ह्रीववच्च यः ।
 आस्ते व्रजति यो नित्यं स कैवल्यश्रमे वसेत्’ ॥

इति । उक्तधर्मोपेतं यतिं प्रशंसति दक्षः—

‘सञ्चितं यद्गृहस्थस्य पापमामरणान्तिकम् ।
 निर्दहिष्यति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
 सैन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।
 एष मे मण्डलं भित्वा परं स्थानं प्रयास्यति’ ॥

(द. स्मृ. ७. ४५-४६)

इति ।

॥ तदेवं यतिधर्मा निरूपिताः ॥

उक्तानां ब्रह्मचर्यादीनां संन्यासान्तानां चतुर्णामश्रमाणां
 प्रत्येकमवान्तरभेदाश्चतुर्विधाः । तदुक्तं महाभारते—

१. I. reads प्राप्ताः. २. The text reads संमितं यद्गृहस्थेन; while D. G. and H. read सञ्चितं यद् गृहस्थेन. ३. This and the following one line are not found in the text.

‘ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो ऽथ भिक्षुकः ।
 चत्वार आश्रमाः प्रोक्ता एकैकस्य चतुर्विधाः’ ॥
 इति । तत्र चातुर्विध्यं कात्यायनस्मृतिव्याचक्षते—
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थ-परिव्राजकाश्चत्वार
 आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति । तत्र ब्रह्मचा-
 रिणश्चतुर्विधा भवन्ति । (१) गायत्रो ब्राह्मः
 प्राजापत्यो बृहन्निति । (२) उपनयनादूर्ध्वं त्रि-
 रात्रमक्षारलवणाशीं गायत्रीर्मधीते स गायत्रः ।
 (३) अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्
 प्रतिवेदं द्वादश द्वादश वा यावद्ब्रह्मणान्तं वा
 वेदस्य स ब्राह्मः । (४) स्वदारनिरतो ऋतुका-
 लगामी सदा परदारवर्जो स प्राजापत्यः ।
 (५) अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी
 ब्राह्मः । अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः ।

१. D. reads -स्मृतिव्याचक्षते, G. -स्मृतिव्याचष्टे and I. -स्मृतेव्याचक्षते. २. The author says that he quotes the following four paragraphs from the Kātyāyanasmṛiti, but this quotation appears in Āśramopaniṣad, which is the fifty-second Upanishad of the Atharva Veda, with the difference that the said Upanishad reads अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति for ब्रह्मचारि-गृहस्थ-वानप्रस्थपरिव्राजकाः चत्वार आश्रमाः षोडश भेदा भवन्ति. In the Kātyāyana Smṛiti the quotation is not found. ३. The text (B. S. S. Edition, by Col. Jacob) reads ब्राह्मणः through mistake. ४. The text inserts यः before this word. ५. The text reads -मन्त्रे for -मधीते through mistake. ६. The text inserts यो before this word. ७. The text reads ब्राह्मणः through mistake. ८. I. reads-वर्जितः. ९. The text omits स. १०. B. C. D. E. F. G. H. and I. omit the following portion :—

अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः.

११. The text reads ब्राह्मणः through mistake.

(६) आ प्रायणादुरोरपरित्यागी स नैष्ठिको बृह-
न्निति । (७)

(आ. उ. १)

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वा-
र्त्ताकवृत्तयः शौलीनवृत्तयो यायावरा घोर-
संन्यासिकाश्चेति । (२) तत्र वार्त्ताकवृत्तयः
कृषि-गोरक्ष-वाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः शत-
संवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थ-
यन्ते । (३) शालीनवृत्तयो यजन्तो न याज-
यन्तो ऽधीयाना नाऽध्यापयन्तो ददतो न प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) यायावरा यजन्तो
याजयन्तो ऽधीयाना अध्यापयन्तो ददतः प्रति-
गृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आ-
त्मानं प्रार्थयन्ते । (५) घोरसंन्यासिका
उद्धूतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदि-
वसमाहृतोऽष्टवृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सरा-
भिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. २)

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१) वै-
खानसा औदुम्बरा वालखिल्याः फेनपाश्चेति ।
(२) तत्र वैखानसा अरुष्टपच्यौषधि-वनस्पति-
भिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरिचरणं कृत्वा पेञ्च-

१. B. C. and F. read शौलीनवृत्तयो. २. D. G. and H. read आस्ट-
तोऽछ- for आहृतोऽछ-. In other places we find आहृत्योऽछ-. ३. I. reads
पञ्चमहायज्ञक्रियां, B. C. and F. read पञ्चमहायज्ञक्रियाभिः; while the text
substitutes क्रियां for क्रियाः.

महायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
 (३) औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रे-
 क्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-नीवार-इयामाकैर-
 म्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्त-
 यन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (४) वालखिल्या
 जटाधराश्वीर-चर्म-वल्कल-परिवृताः कार्तिक्यां
 पौर्णमास्यां पुष्पफैलमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मा-
 सान् वृत्त्युपार्जनं कृत्वा अग्निपरिचरणं कृत्वा
 पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थ-
 यन्ते । (५) केनपा उन्मत्तकाः शीर्णपर्ण-फल-
 भोजिनो यत्र तत्र वा वसन्तो अग्निपरिचरणं
 कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं
 प्रार्थयन्ते । (६)

(आ. उ. ३)

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति । (१)

कुटीचका बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । (२)

१. The text reads उदुम्बराः and D. omits the whole sentence औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर बदर-नीवार-इयामाकैर-
 म्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. B. C. F. G.
 and H. omit प्रातरुत्थाय यां दिशमभिप्रेक्षन्ते तदाहतोदुम्बर-बदर-, I. also
 omits this portion except the last word -बदर-. २. All, except A.
 and the text omit -महा-; while I. and the text read -क्रियां for
 क्रियाः. ३. This word does not appear except in A. and the text.
 ४. B. C. F. G. H. and I. read जीर्ण-. ५. The text substitutes यत्र
 or तत्र and omits वा. ६. B. C. D. F. G. H. and I. omit अग्निपरि-
 चरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते. ७. The text
 reads -क्रियां.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त
 आत्मानं प्रार्थयन्ते । (३) बहूदकास्त्रिदण्ड-
 कमण्डलु-शिक्ष्य-पद्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-
 शिखा-यज्ञोपवीत-कौपीन-काषायवेषधारिणः
 साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आ-
 त्मानं प्रार्थयन्ते । (४) हंसा एकदण्डधराः
 शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्ष्य-क-
 मण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो नगरे तीर्थेषु
 पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्र-द्विरात्रं-कृच्छ्र-चान्द्रा-
 यणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । (५) पर-
 महंसा न दण्डधरो मुण्डाः कन्था-कौपीन-
 वाससो ऽर्थेक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मेत्ता
 उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-कमण्डलु-शिक्ष्य-प-
 द्म-जलपवित्र-पादुका-ऽऽसन-शिखा-यज्ञोपवी-

१. I. reads -गृहे तु for -गृहेषु, and the text reads भिक्षाचर्यं for भैक्षचर्यं; while I. substitutes भैक्षचर्यो for the same. २. D. G. and I. omit -शिक्ष्य-पद्म-; while H. omits only -पद्म-. The text reads -पद्म- for -पद्म-. ३. D. G. H. and I. omit -कौपीन-. ४. D. omits the following portion through mistake:—साधुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोपवीतधारिणः शिक्ष्य-. ५. I. reads भैक्ष for भैक्षचर्यं, and for the same the text substitutes भैक्षचर्यं. ६. B. C. and F. insert तत्र before हंसाः. ७. I. omits -वर्जिताः. ८. I. omits शिक्ष्य-. ९. I. inserts एकरात्रं द्विरात्रं after पञ्चरात्रं and omits वसन्तः. १०. H. omits -द्विरात्र-. ११. B. C. D. F. G. H. and I. read परमहंसा नाम एकदण्डधराः, But they are wrong here, as a दण्ड is not required by a परमहंस. १२. I. omits अव्यक्ताचाराः and reads व्यक्ताव्यक्तलिङ्गाः. १३. The text reads अनुन्मेत्ताः. १४. The text reads -पद्म- through mistake. Also B. C. and F. have the same reading. १५. The text reads -पदीतानां स्वाग्निः.

तत्यागिनः शून्यागार-देवगृहवासिनो न तेषां
धर्मो नाधर्मो न सत्यं नोपि चानृतं सर्वसहाः सर्व-
समाः समलोष्टा-ऽश्म-काञ्चना यथोपपन्नचातुर्व-
र्ण्ये भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते' ।

(आ. उ. ४)

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘तेषामुपशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् ।

दानमेकं गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचरिणाम्’ ॥

इति । युक्तं च परिव्राजकाणामात्ममोक्षणम् । तत्त्वज्ञानपर्य-
वसायित्वात् पारिव्रज्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य तन्निर्वचनं स्मृ-
त्यन्तरे दर्शितम्—

‘परिव्रधात् परिच्छेदात् परिपूर्णावलोकनात् ।

परिपूर्णफलत्वाच्च परिव्राजक उच्यते ॥

परितो व्रजते नित्यं परं वा व्रजते पुनः ।

हित्वा चैवाऽपरं जन्म परिव्राजक उच्यते’ ॥

इति । तदेवमध्यायादौ मूलवचने ‘चातुर्वर्ण्याश्रमागतम्’ इत्या-
श्रमशब्देन बुद्धिस्था आश्रमचतुष्टयधर्माः परिसमापिता इति ।

द्वितीये त्वध्याये स्फुटमभिहितो जीवनकृते-

रूपायः कृष्यादिः पुनरथ समस्ताश्रमगताः ।

१. I. adds वा to -धर्मो. २. The text does not insert सत्यं. ३. B. C. F. and the text omit न; while G. and H. substitute वा for च.
४. The text reads चातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं. ५. B. C. and F. read मोक्षयन्ते; while D. omits the portion between परमहंसा न वण्डधराः and मोक्षयन्ते both inclusive. ६. All, except A., omit इति । कात्यायनो ऽपि. ७. I. substitutes एवं for तत्. ८. G. omits this verse. H. also omits it, but it appears in its marginal correction. D. reads द्वितीयाध्याये ऽस्मिन्.

गरीयांसो धर्माः किमपि विवृतास्त्वाश्रमपदाः

तमेवं व्याकार्षीन्महितधिषणो माधवविभुः ॥

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्री-
वीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्यस्य कृतौ पराश-
रस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

१. I. reads स्वाश्रमपदात्. २. B. C. F. and H. read परम- for परमेश्वर-
३. G. reads इति श्रीवृद्धपाराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां for इति श्रीम-
हाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य मा-
धवामात्यस्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां.

ॐ नमः शिवाय ।

पराशरसंहिता

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथम-द्वितीयाभ्यामध्यायाभ्यां चोतुर्वर्ण्यश्रमाः साक्षात्
प्रतिपादिताः । आश्रमधर्माश्च सूचिताः । तेषु च धर्मेषु शुद्ध-
स्यैवाधिकारः ।

‘शुचिना कर्म कर्त्तव्यम्’ ।

इति स्मृतेः । सा च शुद्धिर्यद्यपि पुरुषस्य स्वाभाविकी
तथापि केनचिदागन्तुकेनाऽऽशौचाख्येन दोषरूपेण पुरुषगता-
तिशयेन कञ्चित्कालं प्रतिबद्ध्यते । तच्चाशौचं कालेयत्ता-स्ना-
नाद्यपनोद्यम् । अतस्तृतीये ऽध्याये तत् प्रतिपिपादयिषुरादौ
प्रतिबन्धापगमेनोत्तम्भितां शुद्धिं प्रतिजानीते—

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।

इति । यतो जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः

१. B. C. and F. read चातुर्वर्ण्यधर्माः for चातुर्वर्ण्यश्रमाः. २. D. and G. omit च, and D. substitutes धर्मस्य for धर्मेषु. ३. I. substitutes श्रुतः for स्मृतेः, but we follow the majority. ४. B. reads दोषनिरूपणेन for दोषरूपेण. ५. B. C. F. and H. read उत्तम्भिकां, but it seems incorrect. ६. D. G. and J. substitute परं शुद्धि. We follow the author here, but Nandapandita uses परं for अतः. ७. D. omits जनन-मरणयोर्धर्माधिकारपरिपन्थिन्यशुद्धिः प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।

प्राप्नोति अतस्तन्निवर्त्तकोपायप्रतिबोधनेन शुद्धिं प्रवक्ष्यामि ।
जनन-मरणयोश्च अशुद्धिप्रापकत्वं मनुना दर्शितम्—

‘देन्तजाते ऽनुजाते च कृतचौले च संस्थिते ।

‘अशुद्धा बान्धवाः सर्वे सूतके चै तथोच्यते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ५८)

इति ॥

प्रतिज्ञातां शुद्धिं वर्णानुक्रमेण दर्शयति—

दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतके ॥ १ ॥

क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।

शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २ ॥

ननु—दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः इत्येतद्वहुस्मृतिवि-
रुद्धम् । तथाच दक्षः—

‘शुद्ध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(द. स्मृ. ६. ७)

इति । देवलो अपि—

‘दशाहं ब्राह्मणानां तु क्षत्रियाणां त्रिपञ्चकम् ।

विंशद्वात्रं तु वैश्यानां शूद्राणां मासमेव तु’ ॥

इति । वसिष्ठो अपि—

१. B. C. F. and H. read दन्तजातानुजाते. २. A. and the text of
Manu read कृतचूडे. ३. D. and G. substitute अपि for च. ४. B. C.
and F. read क्षत्रियाः वैश्याः and शूद्राः instead of their respective
singular form. ५. I. substitutes हि for नृ.

‘ब्रौह्मणो दशरात्रेण । (२७) पञ्चदशरात्रेण क्षत्रियः । (२८)
वैश्यो विंशतिरात्रेण । (२९) शूद्रो मासेन शुद्ध्यति । (३०)
(व. स्मृ. ४. २७-३०)

इति । नैष दोषः । विप्रेषु व्यहाशौचस्य समानोदकविष-
यत्वात् । तथा च मनुः—

‘व्यहात्तूदकदायिनः’ ।

(म. स्मृ. ५. ६४)

इति । दशाहाशौचप्रतिपादकानि दक्षादिवचनानि सपिण्ड-
विषयाणि ।

‘दशाहं शात्रमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ५. ५९. व. स्मृ. ४. १६)

इति मनुस्मरणात् । कूर्मपुराणे अपि—

‘दशाहमाहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः’ ।

(कू. पु. १. २. २३. १)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘दशाहेन सपिण्डास्तु शुद्ध्यन्ति प्रेतसूतके ।

त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः’ ॥

१ In I. these four Sûtras from Vasishtha are rendered in verse by means of some additions and alterations, but in the second line the Chhanda is not correct. २. The text (B. S. S. Edition) reads ज्ञान्यः, and interchanges the places of वैश्यः and विंशतिरात्रेण. B. C. and F. read शुद्रास्तु मासेन, D. G. and H. शूद्रस्य मासेन, and all of them omit शुद्ध्यति. ४. Except A, and the text all read शात्रमाशौचं, but our reading gives a better sense when the following line of the text is noticed. ५. D. reads विधीयते.

इति । ननु—‘क्षत्रियो द्वादशाहेन’-इत्येतदप्येनेकस्मृतिवि-
रुद्धम् । तत्र वसिष्ठ-देवलाभ्यां क्षत्रियस्य पञ्चदशाहाशौचमु-
क्तम् । तद्वचनं चोदाहृतम् । शातातपस्त्वेकादशाहमाह—

‘एकादशाहाद्राजन्व्यो वैश्यो द्वादशभिस्तथा ।
गूढो विंशतिरात्रेण शुद्ध्यते मृतसूतके’ ॥

इति । वृद्धपराशरो अपि—

‘क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः ।
तथैव द्वादशाहेन वैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात्’ ॥

इति । अत्रोच्यते—विद्या-तपसोस्तारतम्येन विरोधः समाधे-
यः । यावद्यावद्विद्या-तपसी विवर्धते तावत्तावदाशौचं संकुच्यते ।
अत एव याज्ञवल्क्यो न्यायवर्तिनः गूढस्याप्यर्धमाशौचमाह—

‘क्षेत्रस्य द्वादशाहानि विशः पञ्चदशैव तु ।
त्रिंशद्दिनानि गूढस्य तदर्ध * न्यायवर्तिनः’ ॥

(या. स्मृ. ३. २२)

इति । देवलो ज्येतदेवाभिप्रेत्य विप्रादीनामाशौचतारत-
म्यमाह—

‘चत्वार्यधीतवेदानामहान्याशौचमिष्यते ।
वेदाग्नियुक्तविप्रस्य ज्यहमाशौचमिष्यते ॥

* न्यायवर्तिनः—‘पाकयज्ञ-द्विजशुश्रूषादिरतस्य’-इति विज्ञानेश्वरः ।

१. D. reads एकस्मृतिः. २. D. and G. read विचार्यते for विवर्धते.
३. C. F. and G. substitute क्षत्रियस्य for क्षत्रस्य; while D. reads the
whole line as follows :—

क्षत्रियस्य द्वादशाहा विशः पञ्चदशैव तु ।

४. Except A. D. and I. all read विशाम् for विशः. The text also reads
the same.

एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य दिनमेकं विधीयते ।
 एतैः साकं कर्मयुक्तः सद्यः शुचिरसंशयः ॥
 एतैर्युक्तस्य राजस्तु द्वादशैकादशा दश ।
 वैश्यस्यैवं पञ्चदश-द्वादशैकादश क्रमात् ॥
 अर्धमासं तु शुश्रूषोः शूद्रस्याशौचमिष्यते' ।

इति । यत्तु क्षत्रियादेस्त्रि-पञ्चकादिकं तेनैवोक्तं तद्विद्या-
 तपोरहितविषयम् ।

‘प्राकृतानां तु वर्णानामाशौचं सम्प्रकीर्तितम्’ ।

इति वाक्यशेषात् । दक्षोऽपि दश पक्षानुपन्यस्य गुणोत्क-
 र्षापकर्षाभ्यां व्यवस्थामाह—

‘सद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।
 षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च ॥
 मरणान्तं तथा चान्यत् पक्षार्धं दश सूतके ।
 उपन्यासक्रमेणैव वक्ष्याम्यहमशेषतः ॥
 ग्रन्थार्थतो विजानाति वेदमङ्गैः समन्वितम् ।
 सकल्पं सरहस्यं च क्रियावांश्चेन्न सूतकम् ॥
 राजर्विग्दीक्षितानां च बाले देशान्तरे तथा ।
 व्रतिनां सन्निपां चैव सद्यःशौचं विधीयते ॥

१. D. reads वेदाभ्यां श्रुतयुक्तस्य. २. D. substitutes तत्रैव for तेनैव.
 ३. D. and G. read त्र्यहः for त्र्यहः; while the text reads तथैकाहो
 द्वित्रि-चतुरहस्तथा. The latter reading seems to be more corrects, but
 Aparārka follows our reading (See Āśaucha-prakaraṇam). ४. The text
 reads दशाहो द्वादशाहश्च. ५. The text reads दशपक्षं तु. ६. B. C. and
 P. read वयार्थतो for ग्रन्थार्थतो. ७. I. reads अङ्ग-समन्वितम्. ८. The
 text reads सूतकी.

एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।
 हीने हीनतरे वाऽपि त्र्यहंश्चतुरहस्तथा ॥
 तथा हीनतमे चैव षडहः परिकीर्तितः ।
 ये दशाहादयः प्रोक्ता वर्णानां ते यथाक्रमम् ॥
 अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च अदत्त्वाऽभ्रंस्तथा द्विजः ।
 एवंविधस्य विप्रस्य सर्वदा सूतकं भवेत् ॥

(द. स्मृ. ६. २-९)

इति । अत्र 'चत्वार्यधीतवेदानाम्'—इत्यादिनोक्तो ऽघसं-
 कोचो युगान्तरविषयः ।

‘वृत्त-स्वाध्यायसपेक्षमघसंकोचनं तथा’ ।

इत्याद्यनुक्रम्य—

‘कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः’ ।

इति स्मृत्यन्तरे ऽभिधानात् ।

‘दशाह एव विप्रस्य सपिण्डमरणे सति ।

कल्पान्तराणि कुर्वाणः कलौ व्यामोहकित्विषी’ ॥

(हा. स्मृ. १८. ३२)

इति हारीतवचनाच्च । उक्तरित्या क्षत्रियवद्वैश्ये ऽपि वच-
 नान्तरविरोधः परिहर्तव्यः । एवं च सति विप्रस्य समानोदकेषु

१. D. substitutes दशाहात् for एकाहात्; while the text reads एकाहस्तु समाख्यातो for एकाहाच्छुद्ध्यते विप्रो. २. The text reads चैव द्वि-वि-चतुर-हस्तथा. ३. This and the following line do not appear in the text. ४. The text reads भुङ्क्ते ऽइत्वा च यः पुनः for अदत्त्वाऽभ्रंस्तथा द्विजः. ५. The text reads सर्वस्य सूतकं समुदाहृतम्. This and the previous reading of the text convey quite a different sense. ६. I. interchanges the places of वृत्त-and-स्वाध्याय-. ७. B, C, D. and F. read -नीत्या for -रीत्या.

त्रिरात्रं सपिण्डेषु दशरात्रम् । क्षत्रियादीनां द्वादशाहादि यन्मू-
लवचनोक्तं तदेव स्थितम् । यद्यपि क्षत्रिय-वैश्ययोः पञ्च-
दशाह-विंशतिरात्रवचनानुसारेण द्वादशाह-पञ्चदशाहाशौचव-
चनं गुणवदघसंकोचपरमिवाभाति देवलश्च गुणवद्विषयत्वे-
नैवोदाजहार तथापि शिष्टाचाराद्बहुस्मृत्यनुग्रहाच्च क्षत्रिय-वैश्य-
योर्मूलवचनोक्त एव मुख्यः कल्पः । अत एव मनु-कूर्म-दक्षाः—

‘शुद्धयेद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

(म. स्मृ. ५. ८३; कू. पु. १. २. २३. ३८; द. स्मृ. ६. ७)

इति । मार्कण्डेयो अपि—

‘दशाहं ब्राह्मणस्तिष्ठेद्दानहोमादिवर्जितः ।

क्षत्रियो द्वादशाहं तु वैश्यो मासार्धमेव च ॥

शूद्रस्तु मासमासीत निजकर्मविवर्जितः’ ।

इति । बृहस्पतिरपि—

‘क्षत्रियो द्वादशाहेन शुद्ध्यते मृतसूतके ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जनन-मरणयोर्दशाह-

माशौचम् । (१) द्वादशाहं राजन्यस्य । (२)

पञ्चदशाहं वैश्यस्य । (३) मासं शूद्रस्य’ । (४)

(वि. स्मृ. २२. १-४)

इति । पञ्चदशाह-विंशतिरात्रवचनं तु यावज्जीवाशौच-

१. All, except H. show that the author quotes this verse from three different works. The readings of Manu and Kûrmapurâṇam are quite similar, but Dakṣa reads जातिविप्रो for शुद्धयेद्विप्रो. H. makes no mention of Dakṣa. २. D. and G. omit मार्कण्डेयो अपि, and the following three lines do not appear also in that Purâṇam. ३. I. reads मासः.

वाक्यमिव निन्दापरत्वेन युगान्तरविषयत्वेन वा व्याख्येयम् ।
‘पराशरवचो यथा’-इत्यनेन स्वमतत्वं दर्शयन् मतान्तरेष्वघ-
संकोच-विकासपराणि वचनानि सन्तीति सूचयति । तानि
चास्माभिव्यवस्थापितानि ॥ २ ॥

उक्तस्याशौचस्य कर्माधिकारपरिपन्थित्वात् सन्ध्याबुपा-
सनस्यापि निवृत्तिप्राप्तावपवादमाह-

उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिश्च जायते ।

इति । उपासनं सन्ध्यावन्दना-अग्निहोत्राद्यनुष्ठानं तस्मिन्
प्रसक्ते तात्कालिकी शरीरशुद्धिर्भवति । तदाह गोभिलः-

‘अग्निहोत्रादिहोमार्थं शुद्धिस्तात्कालिकी स्मृता ।

पञ्चयज्ञान्न कुर्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः’ ॥

इति । यावत्कालेनाग्निहोत्रं निष्पद्यते तावदेव शुद्धि-
तूपरि । पुलस्त्यो अपि-

‘सैन्ध्यामिष्टिं चरं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।

न त्यजेत् सूतके वाऽपि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन् मन्त्रान् प्राणायाममृते द्विजः’ ॥

इति । अञ्जलिप्रक्षेपे तु वाचोच्चारणमभिप्रेत्य पैठीनसिराह-

‘सूतके सावित्र्याञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं

कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कुर्यात्’ ।

१. Except A. and I. all do not insert युगान्तरविषयत्वेन वा. २. D. E. G. K. L. and M. read -मङ्गः शुद्धिस्तु, which H. and I. read -मङ्गः शुद्धिश्च. ३. G. reads इष्टि for इष्टि. ४. I. reads गच्छति for गच्छेत्. ५. I. reads वाचिको-. ६. D. omits प्रक्षिप्य.

इति । मनसोच्चारणस्य मार्जनादिमन्त्रेष्वपि सिद्धत्वादञ्जलौ
विशेषविधानं वाचिकाभिप्रायम् । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६२)

इति तत् स्मार्त्तवैश्वदेवादिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान् मृत्यु-जन्मनोः’ ।

इति । यत्तु जाबालेनोक्तम्—

‘सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेदेव आशौचान्ते तु तत्क्रिया’ ॥

इति तद्वाचिकसन्ध्याभिप्रायम् । स्मार्त्तकर्मवर्जनं स्वयं-
कर्तृकविषयम् । अन्येन तु कारयेदेव । तदाह बृहस्पतिः—

‘सूतके मृतके चैव ह्यशक्तौ श्राद्धभोजने ।

प्रवासादि-निमित्तेषु हावयेन्न तु हापयेत्’ ॥

इति । जातूकर्ण्योऽपि—

‘सूतके तु समुत्पन्ने स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत्? ।

पिण्डयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत्’ ॥

इति । मूलवचने विप्रग्रहणं . क्षत्रियादीनामुपलक्षणम् ।

१. This verse does not appear in MS. of Manu. The oldest commentator मेधातिथि and others except सर्वज्ञनारायण and रामचन्द्र have also omitted this verse. But it is quoted by Hārīta under the name of Manu (see, chapter 19; Fol 32, Hārītadharmaśāstra). Aparārka also quotes it under the same name (see A. P. F. E. 17). २. The text reads यज्ञः. ३. D. and I. read जातूकर्ण्यः here and there, but it is incorrect. ४. D. substitutes अपि for तु. ५. A. reads अन्यगोत्रेण for असगोत्रेण.

द्विविधं चाशुचित्वं कर्मानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वलक्षणं च ।
तत्राङ्गशुद्धिरित्यनेनैकस्य निवृत्तिरुक्ता चकारेणापरस्यापि ॥
येथा शावे तात्कालिकी द्विविधाऽशुद्धिस्तथा जनने ऽपि
तत्प्राप्तौ विशेषमाह—

ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३ ॥

इति । जनने सपिण्डानां सार्वकालिकोऽङ्गस्पर्शः । न तु
शाववत्तात्कालिकः । अत एवाङ्गिराः—

‘सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शो न निबिद्यते ।

संस्पर्शं सूतिकायास्तु ज्ञानमेव विधीयते’ ॥

इति । कौर्मे ऽपि—

‘सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ५)

इति । पैठीनसिरपि—

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः ।
माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता ज्ञानेन स्पृ-
श्यो भवति । दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च वसिष्ठः—

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।

रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’ ॥

(व. स्मृ. ४. २३)

१. I reads यथाऽऽशौचे for यथा शावे. The word आशौच is applicable to both birth and death. २. D. reads प्रशस्तो वै, E. प्रशस्तौ तु, and K. and M. read विशुद्धौ तु. ३. I. substitutes आपस्तम्बः for अङ्गिराः.

इति । संवत्तो ऽपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।

माता शुद्धयेदशाहेन स्नानात्तु स्पर्शनं पितुः’ ॥

(सं. स्मृ. १. ४३)

इति ॥ ३ ॥

मरणे वर्णानुक्रमेण शुद्धिर्दर्शिता । इदानीं जनने ऽपि वर्ण-
क्रमेण शुद्धिं दर्शयति—

जातौ विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।

वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्धयति ॥ ४ ॥

इति । जातौ जनने । स्पष्टमन्यत् । इयं च शुद्धिः कर्माधि-
कारविषया । समनन्तरातीतेन वचनेन स्पर्शविषयायाः शुद्धे-
रुक्तत्वात् । जन्मादिवसे तु नास्त्यशुद्धिर्दानादिविषये । अत
एव मनुः—

‘जाते कुमारे तदहः कामं कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।

हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलानां गुड-सर्पिषाम्’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ४)

इति । शङ्ख-लिखितौ—

‘कुमारप्रसवे नाभ्यामाच्छिन्नायां गुड-

तिलहिरण्य-वस्त्रप्रावरण-गो-धान्यानां

प्रतिग्रहेष्वदोषः । तदहरित्येके’ ।

१. The text reads स्नातस्य for स्नानात्तु. २. This verse is not found in the text of Manu. I have searched seven commentaries on the same, but nowhere this verse is seen. Not only the author, but Aparârka also quotes this verse under the name of Manu. (see A. P. Fol : 17. Aparârka). ३. B. C. D. E. and F. read नाभ्यां for नाभ्यां; while I. reads प्रास्नाभिच्छिन्नायां, but other MSS. and also Aparârka do not follow this reading.

इति । वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘कुमारजन्मदिवसे विप्रैः कार्यः प्रतिग्रहः ।
हिरण्य-भू-गवाश्वाज-वासः-शय्याऽऽसनादिषु ॥
तत्र सर्वं प्रतिग्राह्यं कृतान्नं तु न भक्षयेत् ।
भक्षयित्वा तु तन्मोहाद् द्विजश्चान्द्रायणं चरेत्’ ॥

इति । बौधायनो ऽपि—

‘गुड-तैल-हिरण्यानां गो-धान्यानां च वाससाम् ।
तस्मिन्नहनि दानं च कार्यं विप्रैः प्रतिग्रहः ।
प्राज्ञाभिच्छेदनाद् ग्राह्याण्येतानीत्यपरे जगुः’ ॥

इति । यास्तु जन्मदाख्याः सूतिकागृहाभिमानिन्यो देवता
तासां पूजायां प्रथम-षष्ठ-दशमदिवसेष्वशुद्धिर्नास्ति । तथ
च व्यासः—

‘सूतिकाऽऽवासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।
तासां यागनिमित्तं तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥
प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्वदा ।
त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत सूतकं पुत्रजन्मनि’ ॥

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘रक्षणीया तथो षष्ठी निशा तत्र विशेषतः ।
रात्रौ जागरणं कुर्याज्जन्मदानां तथा बलिम् ॥

१. B. C. D. and F. read नाडि—for नाभि—. २. These two verses do not appear in Mārkaṇḍeyapurāṇa. Aparārka, however, quotes them under the name of Mārkaṇḍeya A. P. F. L. 18. (see). ३. Aparārka reads तिथिः. ४. D. omits.—

.....जन्मदानां तथा बलिम् ।
पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ॥
रात्रौ जागरणं कुर्युः .....’ १,

but it seems the copyist's mistake.

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्य-गीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्युर्दशम्यां चैव सूतके' ॥

इति । यत्त्वङ्गिरसोक्तम्—

‘नाशौचं सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां क्रियावताम्’ ।

इति तत् पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिविषयत्वेन वा समनन्तरो-
क्तजन्मदानां बलिविषयत्वेन वा नेतव्यम् । अन्यथा—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इत्येतद्वचनं निर्विषयं स्यात् ॥ ४ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य जाताशौचस्य च क्वचित्
संकोचमाह—

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्नि-वेदसमन्वितः ।

त्र्यहात् केवलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५ ॥

इति । अत्राग्निशब्देनाहवनीयादयो गृह्यन्ते । तैश्च तत्साध्या
दर्श-पूर्णमासादय उपलक्ष्यन्ते । द्विहीनो द्वाभ्यामाग्नि-वेदाभ्यां
हीनः । अयमाशौचसंकोचः स्वाध्यायदुर्मेधसो बहुतरसपि-
ण्डस्य संकुचितवृत्तेश्च प्रतिग्रहादौ द्रष्टव्यः । न तु सर्वकर्मसु ।
तथा च गौतमः—

‘ब्राह्मणस्य स्वाध्यायाऽनिवृत्त्यर्थम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २१.)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणस्य सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे

१. D. G. and H. read पूर्वोक्ताग्निहोत्रादि, and I. is mistaken here.
२. D. reads अहात् for त्र्यहात्. ३. Aparārka quotes this verse (see
A. P. F. E. 16) and reads निर्गुणो दशभिर्दिनैः. ४. The text inserts च
after ब्राह्मणस्य.

स्वाध्यायो निवर्त्तेत तन्माभूदिति । स्वाध्यायानिवृत्तिग्रहणं प्रतिग्रहस्याप्युपलक्षणार्थम् । अन्यथा अश्वस्तनिकादीनां संकुचितवृत्तीनां सम्पूर्णाशौचे स्वीक्रियमाणे जीवनमेव न स्यात् । एवं च सति एकाहविधानमश्वस्तनिकविषयं त्र्यह-विधानं त्र्याहिकविषयं असंकुचितवृत्तेस्तु दशाहम्-इति व्यवस्था । एवमुक्तरीत्या—

‘सेद्यःशौचं तथैकाहं त्र्यहश्चतुरहस्तथा ।

षड्-दश-द्वादशाहं च पक्षो मासस्तथैव च’ ॥

(द. स्मृ. ६. २)

इति दक्षोक्ताः पक्षा व्यवस्थापनीयाः । वृत्तिसंकोचे-
नाऽऽशौचसंकोचमाह संग्रहकारः—

‘शिलोञ्छा-ऽयाचितैर्जीवन्सद्यः शुद्धयेद् द्विजोत्तमः’ ।

इति । ननु—विद्वद्विद्विषयत्वेनैवायमाशौचसंकोचः सर्व-
कर्मसु किं नेष्यते? ‘यो ऽग्नि-वेदसमन्वितः’—इति विशेषण-
सामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

(म. स्मृ. ५. ५९)

इत्यविशेषेण दशाहाशौचविधानात् । नै च—सामान्य-
प्राप्तस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः—इति शङ्कनीयम् ।
बाधस्यानुपपत्तिहेतुकत्वात् । यावत्प्रवाधिते ऽनुपपत्तिर्न शाम्यति

१. For the different readings of this verse see P. 207 L. 20. २. D. reads इति विशेषेण दशाहाशौचविधानात् and omits विशेषणसामर्थ्यात् । तन्न ।

‘दशाहं श्रावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते’ ।

इत्य- १. D. omits न च सामान्यप्राप्तस्य दशाहाशौचस्य विद्वद्विषये बाधः—
इति शङ्कनीयम् । बाधस्याऽनुपपत्तिहेतुकत्वात् ।

तावद्वाधनीयम् । अत्र चाध्ययन-प्रतिग्रहादिमात्र एव । दशा-
हाशौचबाधेनैकाहाशौचविधानस्य चरितार्थत्वान्न सर्वत्र
दशाहाशौचबाधः । अग्नि-वेदसमान्वितत्वमश्वस्तनिकस्यैका-
हाशौचविधिस्तुत्यर्थम् । न त्वेकाहाशौचविध्यधिकारिविशेष-
णम् । यत्तु—

‘उभयत्रे दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः* स्वाध्यायश्च निवर्त्तते’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६२)

इति मनुना प्रतिग्रहादिनिषेधनं कृतं तदसंकुचित-
वृत्तिविषयम् । यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रायेण वा
नेयम् ॥ ५ ॥

यदि वृत्तिसंकोचा-ऽसंकोचावेवाशौचसंकोचा-ऽसंकोचयोः
कारणं तर्ह्येत्यन्ताऽसंकुचितवृत्तेर्निर्गुणस्यामरणमाशौचं प्राप्नो-
तीत्याशंक्य आशौचावधिं दर्शयति—

जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ ६ ॥

इति । जन्म-कर्मपरिभ्रष्टः गर्भाधानादिसंस्काररहितः । स-
न्ध्योपासनवर्जितः सन्ध्योपासनादिनित्य-नैमित्तिककर्माण्यकु-

* ‘होमः स्मार्तः’—इति सर्वज्ञनारायणः । अयं होमस्त्वन्यद्वारा
पर्यः । रामचन्द्रेण तु—‘यज्ञाहुतिं तत्र हावयेत् न तु हापयेत्’ इत्युक्तम् ।

१. For the different readings of this verse see P. 211, L. 19 of
his part. २. Except A. and I. all omit यद्वा उक्तापवादप्रतिप्रसवाभिप्रा-
ण वा नेयम्. ३. D. reads आशौचविधिं for आशौचावधिं. ४. D. omits
नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत् ॥ १ ॥ इति । जन्मकर्मपरिभ्रष्टः गर्भा-
धानादिसंस्काररहितः । सन्ध्योपासनवर्जितः.

वर्णः अत एवासौ नामधारकविप्रो भवति । तस्यापि दशाह-
मेवाशौचम् । नामधारकविप्रस्वरूपं दर्शयति व्यासः—

‘ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
जातिमात्रोपजीवी च स भवेन्नामधारकः ॥
गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च ।
न कर्मवित् न वाऽधीति स भवेन्नामधारकः’ ॥

(व्या. स्मृ. ४. ४२-४३)

इति । ननु—संस्काररहितस्य नामधारकविप्रस्य मरणान्ति
कमाशौचं कूर्मपुराणे अभिहितम्—

‘क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्योर्ध्वमरणान्तमशौचकम्’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ९)

इति । दक्षो अपि—

‘व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषतः ॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः ।
श्रद्धा-त्यागविहीनस्य भस्मान्त* सूतकं भवेत् ॥
नाऽसूतकं कदाचित्स्याद् यावज्जीवं तु सूतकम्’

(द. स्मृ. ६. ९-११)

* * ‘भस्मान्तं’ शरीरदाहपर्यन्तमित्यर्थः ।

१. The text substitutes ब्राह्मणः समः for नामधारकः and the following verse runs as follows:—

‘गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वैशोपनयनेन च ।

नाध्यापयति नाधीति स भवेद् ब्राह्मणश्रुतः’ ॥.

२. The text reads -स्येह for -स्याहुः. ३. Except A. and the text all read श्रद्धा-कर्मविहीनस्य for श्रद्धा-त्यागविहीनस्य. Aparārka, who quotes the verses, follows the text (See A. P.). ४. The text and Aparārka read न सूतकं for नाऽसूतकम्.

तत् कथं दशाहाशौचम्?—इति । उच्यते । निन्दार्थवादत्वा-
देतेषां वचनानां न यावज्जीवाशौचविधिपरत्वम् । अन्यथा—
'नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतकी भवेत्' ॥

(प. स्मृ. ३. ६)

इत्येतद्वचनं विरुद्धयेत् ॥ ६ ॥

चतुर्णामपि वर्णानामाशौचमभिधाय अधुनोत्तमवर्णेन हीन-
वर्णसूत्यन्नानामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि जनने मरणे चाशौचमाह—

एकपिण्डास्तु दायादाः पृथग्दार-निकेतनाः ।

जन्मन्यपि विपत्तौ च तेषां तत्सूतकं भवेत् ॥ ७ ॥

इति । एकः पिण्ड उत्तमवर्णदेहे उत्पादको येषां ते तथा ।
पृथग्दार-निकेतनाः हीनवर्णाः स्त्रियः निकेतनानि उत्पत्तिस्था-
नानि येषां ते तथा । दायादाः पुत्राः । तेषामुत्तमवर्णसम्बन्धिनि
जनने मरणे च सति तत्सूतकमुत्तमवर्णसम्बन्ध्याशौचं भवेत् ।
तथा च मनुः—

'सर्वेषूत्तमवर्णानामाशौचं कुर्युरादृताः ।

तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वाशौचं तु स्वयोन्येषु' ॥

(म. स्मृ. ९. ८७.)

इति । अयमर्थः—सर्वे हीनवर्णा उत्तमवर्णानां सम्बन्धिनि
जनने मरणे वा उत्तमवर्णविधिदृष्टेन दशरात्रादिकाशौचं कुर्युः ।
वयोन्येषु जातेषु मृतेषु च स्वाशौचं कुर्युः । कौर्मे अपि—

१. This line does not appear in D., and the following portion up to
निकेतनः is also omitted. २. D. reads गेहः. ३. D. omits उत्पत्तिस्थानानि.
४. B. C. and F. read सर्वेषु for सर्वेषु. ५. D. reads प्रतियोन्येषु.

‘शूद्र-विद्-क्षत्रियाणां तु ब्राह्मणे संस्थिते सति ।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलोद्भवः’ ॥

(कू. पू. १. २. २३. ४५)

इति । देवलौ अपि—

‘सर्ववर्णेषु दायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः ।

तेषां दशाहमाशौचं विप्राशौचे विधीयते’ ॥

इति । एतच्चाशौचमविभक्तविषयम् । तथा ऽऽचापस्तम्बः

‘क्षत्र-विद्-शूद्र-जातीनां यदि स्तो मृत-सूतके ।

तेषां तु पैतृकाशौचं विभक्तानां त्वपैतृकम्’ ॥

इति । अपैतृकं मातृजातीयमित्यर्थः । अधमवर्णसम्बन्धिः

जननादौ उत्तमवर्णस्य यदाशौचं तत् उक्तं कूर्मपुराणे—

‘षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादिकरात्रं क्रमेण तु ।

वैश्य-क्षत्रिय-विप्राणां शूद्रे चाशौचमेव हि’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ४२)

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-शूद्रेषु सपिण्डेषु

षड्रात्र-त्रिरात्रैकरात्रैः । (२२) क्षत्रियस्य

विद्-शूद्रेषु षड्रात्र-त्रिरात्राभ्याम् । (२३)

वैश्यस्य शूद्रेषु षड्रात्रेण’ । (२४)

(वि. स्मृ. २२. २२-२४)

इति । बृहस्पतिस्तु प्रकारान्तरेणाशौचमाह—

१. The text reads ब्राह्मणस्य तथैव च, and also in the second line कमलापतिः is substituted for कमलोद्भवः. २. B. C. and F. read जातानां. ३. All, except A. and the text substitute वा for स्यात्. ४. All, except A. and the text read इष्यते for एव हि. ५. The text reads विद्-शूद्रयोः

‘दशाहाच्छुद्ध्यते विप्रो जन्म-हान्योः स्वयोनिषु ।
सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु क्षत्र-विद्-शूद्रयोनिषु’ ॥
इति । अत्र षड्वात्र-सप्तरात्रादिपक्षयोर्विकल्पः । स्नेहादिना
वा व्यवस्था ॥ ६ ॥

उक्तस्य भिन्नजातीयविषयस्याशौचस्य सजातीयेष्विव
साप्तपुरुषत्वप्राप्तौ तदवधिमाह—

तावत्तत् सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।

इति । तत् सूतकं भिन्नजातीयसन्ततिविषयोक्तमाशौ-
चम् । तवत् यावत् त्रिपुरुषम् । चतुर्थपुरुषेण तु निवर्त्तते ।
तत्र सापिण्ड्यनिवृत्तेः ।

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।

सजातीयेषु वर्णेषु चतुर्थे भिन्नजातिषु’ ॥

इति वृद्धपराशरवचनात् । शातातपो ऽपि—

‘यद्येकजाता बहवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्धनाः ।

एकपिण्डाः पृथक्शौचाः पिण्डस्त्वावर्त्तते त्रिषु’ ॥

इति ॥

सजातीयेषु पञ्चमादिऽवाशौचतारतम्यं वक्तुं सापि-
ण्ड्यनिवृत्तिमाह—

दायाद्विच्छेदमाप्नोति पञ्चमो वाऽऽत्मवंशजः ॥ ८ ॥

इति । दायशब्देन पिण्डो लक्ष्यते । तस्माद्विच्छेदेमवाप्नोति ।
आत्मवंशजः पञ्चमः । वाशब्दात् षष्ठ-सप्तमौ वा । तत्र सापि-
ण्ड्यं निवर्त्तते—इति । तदुक्तं गौतमेन—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read चतुर्थे पुरुषेण तु. २. Except A. and I. all read पृथग्जनाः. The word does not render good sense. This verse Medhātithi quotes under the name of Śaṅkha (see 5. 60). ३. B. C. E. F. and G. read छेदम् for विच्छेदम्. II. also reads the same, but corrects the reading in the margin. ४. I. reads आप्नोति.

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । वाशब्दात् षष्ठे ॥ ८ ॥

यदर्थं सापिण्ड्यनिवृत्तिरभिहिता तदिदानीमाह—

चतुर्थे दशरात्रं स्यात् षण्णिशाः पुंसि पञ्चमे ।

षष्ठे चतुरहाच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयात् ॥ ९ ॥

इति । पितृपक्षे कूटस्थमारभ्य गणनायां चतुर्थे दशरात्र-
माशौचम् । पञ्चमे षड्रात्रं षष्ठे चतुरात्रं सप्तमे त्रिरात्रमिति ।
ननु—सापिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वात् सपिण्डेषु चाविशेषेण
दशाहाशौचविधानादाशौचस्य संकोचविधानमनुपपन्नम् । सा-
पिण्ड्यस्य सप्तपुरुषपर्यन्तत्वं मत्स्यपुराणे अभिहितम्—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तेषौरुषम्’ ॥

(म. पु. १८. २९)

इति । मनुरपि—

‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे*विनिवर्त्तते ।

समानोदकभावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६०)

* सप्तमः पुरुषो मर्यादा । षट्पुरुषाः सपिण्डाः । सप्तमे प्राप्ते
सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति ज्ञेयम् । अत्र मेधातिथिः—‘यत एव भेदस्त-
मुपादाय गणना कर्तव्या यावत्सप्तमावधि । यथा—पितामहो येषा-
मेकः तत आरभ्य सप्तमावधयः सपिण्डा इत्येव सर्वत्र तदन्वयजत्वे
चोपलक्षणे जातेरनाश्रयणात् विजातीया अपि क्षत्रियादयो ब्राह्मणा-
दीनां सपिण्डा भवन्ति’—इति ।

१. Except A. and I. all substitute नु for च. २. Except A. and the
text all read चेषां for तेषां. ३. We follow here A. and the text. The
reading in others is साप्तपुरुषम्, and I. shortens the पू in साप्तपुरुषम्.

इति । सत्यम् । तथापि पञ्चमादिषु सापिण्ड्यनिवृत्तेर्विकल्पेन स्मृतत्वात् तदनुरोधेनाशौचसंकोचविधानं विकल्पेन युज्यते । उदाहृतं च गौतमवचनम्—

‘पिण्डनिवृत्तिः पञ्चमे सप्तमे वा’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७)

इति । पैठीनसिरपि—

‘त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य पितृतः’ ।

इति । ननु—एवं तर्हि पञ्चमादीनां समानोदकत्वेन

‘व्यहात्तूदकदायिनः’ ।

इति त्रिरात्रमाशौचं प्राप्नुयात् अतः षड्रात्रादिविधानमनुपपन्नमिति । सत्यम् । पञ्चमादिषु त्रिरात्राशौचं प्राप्नोति तथापि विशेषविधानादपोद्यते । सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रविषये-तरपरेत्वस्य युक्तत्वात् ॥ ९ ॥

उक्तस्य प्रेताशौचस्य कचिदपवादमाह—

भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तरमृते तथा ।

बाले प्रेते च संन्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥१०॥

इति । भृगुः प्रपातः । अग्निः प्रसिद्धः । भृग्वग्निमरणं प्रमादादिना विना दुर्मरणमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तानुरोधात् । एतन्निमित्ते

१. I. reads -विषयस्त्वस्य for -विषयेतरस्त्वस्य; while E. -विषयेतरस्त्वस्य.
२. From this word to (P. 225; L. 10) गच्छतो मरणे ऽयमाशौचादि निषेधः the intermediate portion does not appear in D. Probably this omission has been effected through the copyist's mistake. ३. K. reads मृतेऽथ वा for मृते तथा. ४. B. C. and F. omit विना, and in E. this word is struck off; while G. reads दुर्मरणानिमित्त- for दुर्मरणनिमित्त-. ५. Except A. and I. all omit प्रायश्चित्तानुरोधात्.

मरणे सति तत्सम्बन्धिनां सर्वेषां सपिण्डानां सद्यःशौचं न
तु दशाहाशौचमिति । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘हतानां नृप-गो-विप्रैरन्वक्षं चात्मघातिनाम्’।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । नृपोऽभिषिक्तः क्षत्रियः । गोशब्दः शृङ्गि-दंष्ट्रादीनां
सर्वेषां तिरश्चामुपलक्षकः । विप्रग्रहणं चण्डालाद्युपलक्षणार्थम् ।
एतैर्नृपादिभिर्हतानां विधिमन्तरेणात्मत्यागकारिणां च ये सम्ब-
न्धिनः सपिण्डाः तेषामन्वक्षं यावच्छ्रवदर्शनमाशौचं न तु
दशाहादिपर्यन्तमित्यर्थः । दुर्मृतानामुदकदानादिकमपि नास्ति ।
तथा च यमः—

‘चण्डालादुदकात् सर्पाद् ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि ।

दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम् ॥

उदकं पिण्डदानं च प्रेतैर्भ्यो यत् प्रदीयते ।

नोपतिष्ठति तत् सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति ॥

नाशौचं नोदकं नाश्रु न दाहाद्यन्तकर्म च ।

ब्रह्मदण्डहतानां च न कुर्यात् कटधारणम्’ ॥

इति । ब्रह्मदण्डो ब्राह्मणशापः अभिचारो वा । कटशब्देन
शववहनोपयोगिकटादिकमभिधीयते । आपस्तम्बोऽपि—

‘व्यापादयेद् य आत्मानं स्वयमग्न्युदकादिभिः ।

विहितं तस्य नाशौचं नापि कार्योदकक्रिया’ ॥

१. This word is omitted by A. and I. २. I. omits तिरश्चाम्. ३. I. reads -लक्षकम् for -लक्षणार्थम्. ४. G. II. and I. omit च. ५. I. reads दशाहपर्यन्तम्. ६. In I. the following six lines have been quoted under the name of Manu, but none of them appears in that work. The ancient commentator Medhātithi quotes them under the head तथान्यत्र and Kamalākar Bhatta under the name of Angirah (see Nirṇaya-sindhu Vol. III. A. P.), but these quotations however do not appear in the copies we have of Yama and Angirah. ७. B. C. and F. read स्वयमग्न्युदकादिभिः; while E. G. and H. स्वयं योऽग्न्युदकादिभिः.

इति । एतच्च बुद्धिपूर्वकमरणविषयम् । अत एव गौतमः—

‘गो-ब्राह्मणहतानामन्वक्षम् । (६) राजक्रोधाच्च (७)

युद्धे† । (८) प्रायो-ऽनाशक-शस्त्रा-ऽग्नि-विषोदको-

द्वन्धन-प्रपतनैश्चेच्छताम्’ । (९)

(गौ. स्मृ. १४. ६-९)

इति । प्रायो महाप्रस्थानम् । अनाशकमनशनम् । प्रपतनं भृगुपतनम् । एतैर्बुद्धिपूर्वकं हतानां सपिण्डस्यान्वक्षमाशौचमित्यर्थः । अतश्चेतदुक्तं भवति । सर्पादिना चण्डालादिना वा विग्रहं कुर्वन् यस्तैर्हतः तस्यैवायं पिण्डदानादिनिषेधः । एवं दुष्टदंष्ट्यादीन् ग्रहीतुमाभिमुख्येन गच्छतो मरणे व्यमाशौचादिनिषेधः । एवं राज्ञः प्रातिकूल्यमाचरतो मरणे । एवं बाहुभ्यां नदीतरणे ऽपि । एवं सर्वत्रानुसन्धेयम् । अत एव ब्रह्मपुराणम्—

‘शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-वह्नि-महाजलैः ।

मुदूरात्परिहर्षयैः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः ॥

* ‘अन्वक्षं’ अनु अक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शवः यावत् तावदेव । तत्संस्कारानन्तरं स्नात्वा शुद्धचेरन्नित्यर्थः ।

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘अयुद्धे’ इति पाठमाश्रित्य—‘अयुद्धग्रहणं युद्ध-इतस्यैकाहमाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम्’—इत्याह । नैतत् वृत्तिकृतो हरद-तस्य सम्मतम् । यथाह स एव—‘अप्रकृतं पाठान्तरम् । तत्त्वसम्भ्यं न तिचते । यदि वा स एव पाठः अयुद्धमायोधनं सङ्ग्राम इति’ ।

१. B. C. F. and G. substitute वा for च. The text substitutes वा- for च. २. I. inserts अन्व- before युद्धे, but the word अन्व is present neither in the text nor in any other MS. ३. I. reads ऽनाशनं here and there for अनाशकः. ४. D. and I. read परिहर्षयैः.

नागानां विप्रियं कुर्वन् दग्धश्चाप्यथ विद्युता ।
 निगृहीताश्च ये राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित् ॥
 परदारान् हरन्तश्च रोषात्तत्पतिभिर्हताः ।
 असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम् ॥
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वचण्डालादीन् समाश्रिताः ।
 क्रोधात् प्रायं विषं वद्विं शस्त्रमुद्धन्धनं जलम् ॥
 गिरि-वृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
 महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्तिताः ॥
 पतितानां न दाहः स्यान्नान्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
 न वाऽश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्' ॥

इति । ननु—अयं चण्डालादिहतानामग्निसंस्कारनिषेधो आ-
 हिताग्निविषयः । आहिताग्निविषयत्वे—

‘आहिताग्निमग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दहेत्’ ।

इति श्रुतिविहिताग्नि-यज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसङ्गादिति ।
 मैवम् । स्मृत्यन्तरे चण्डालादिहताहिताग्निसम्बन्धिनामग्नीनां
 यज्ञपात्राणां च प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् ।

‘वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे ।

पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते ॥

आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां तथा क्रिया ।

तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्’ ॥

इति । तस्मात् सर्वेषां दुर्मृतानामविशेषेण दाहादिनिषेधः ।
 अयमाशौच-श्राद्धादिनिषेधो यावत्संवत्सरम् । पूर्णे तु संव-

१. D. reads ऽस्थि-विद्युता. २. I. reads पिण्डोऽस्य. ३. I. reads इवेत्

त्सरे प्रेतस्य श्राद्धादिसम्प्रदानयोग्यतासिद्धयर्थं नारायणबलिं
कृत्वा सर्वमौर्ध्वदैहिकं कार्यमेव । तदुक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘गो-ब्राह्मणहतानां च पतितानां तथैव च ।

ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यं सर्वमेवौर्ध्वदैहिकम्’ ॥

इति । नारायणबलेश्च प्रेतशुद्ध्यापादकत्वं व्यासेनोक्तम्—

‘नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।

तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्भवेन्न तदन्यथा’ ॥

इति । सर्पहते त्वयं विशेषः—संवत्सरपर्यन्तं पञ्चम्यां नागपू-
जां कृत्वा संवत्सरानन्तरं नारायणबलिं कृत्वा सौवर्णं नागं
दद्यात् प्रेत्यक्षां च गाम् । तदुक्तं भविष्योत्तरपुराणे—

‘सुवर्णाकारनिष्पन्नं नागं कृत्वा तथैव गाम् ।

विप्राय दत्त्वा विधिवत् पितुरानृण्यमाप्नुयात्’ ॥

इति । प्रमादमरणे त्वाशौचमस्त्येव । तथा चाङ्गिराः—

‘यदि कश्चित् प्रमादेन म्रियते अन्युदकादिभिः ।

तस्याशौचं विधातव्यं कर्तव्या चोदकक्रिया’ ॥

(औ. स्मृ. ६. ३.)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘प्रमादादथ निःशंकमकस्मात् विधिचोदितः ।

शृङ्गि-दंष्ट्रि-नखि-व्याल-विष-विद्युज्जलाग्निभिः ॥

१. I. reads प्रत्यक्षं. २. D. reads भविष्यत्पुराणे. ३. D, E, G, H. and I. substitute व्यासाय for विप्राय. ४. H. reads आप्तवान् for आप्नुयात्.
५. H. reads त्वसौ नास्त्येव । तथेवाङ्गिराः. ६. H. and I. read this line as follows :—

विहितं तस्य चाशौचं कार्यं चोदकक्रिया ॥

७. I. reads -विष- for -विष-, but it does not give good sense.

चण्डालैरथ वा चौरैर्निहतो यत्रकुत्रचित् ।
 तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मान्न पतितस्तु सः' ॥
 इति । विधितो भृग्वग्निमरणे तु अस्ति विशेषः । तथा च
 शातातपः—

‘वृद्धः शौचक्रियालुप्तः प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।
 आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥
 तेन त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।
 तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमाचरेत्’ ॥
 (आत्रे. स्मृ. २१६-२१८)

इति । अस्ति च भृगवादौ विधिः । तथा चादित्यपुराणम्—
 ‘दुश्चिकित्स्यैर्महारोगैः पीडितस्तु पुमान् यदि ।
 प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं कुर्यादनशनं तथा ॥
 अगाधतोयराशिं वा भृगोः पतनमेव वा ।
 गच्छेन्महापथं वापि तुषारगिरिमादरात् ॥
 प्रयागवटशाखायां *देहत्यागं करोति वा ।
 उत्तमानामुयाल्लोकान् नात्मघाती भवेत् क्वचित् ॥

* एतच्च प्रयागमरणं मोक्षप्राप्तिरूपफलकथनद्वारा श्रुत्यापि विहितम्
 तथाच मन्त्रवर्णः—

सितासिते सरिते यत्र सङ्गमे
 तत्राप्नुतासो दिवमुपतन्ति ।
 ये वै तन्वां १ विसृजन्ति धीरा-
 स्ते जनासो अमृतत्वं भजन्ते ॥

(ऋ. सं. परि. ८. ३. ७. १)

१. The following quotation appears in Aparārka A. P., but he gives it under the name of Angirah. However, the quotation appears neither in Śātātapa nor in Angirah. २. A. and Aparārka read शौचस्तेर्लुप्तः. ३. A. and Aparārka read तस्य. ४. D. reads चतुर्थी. ५. I. reads भृग्वग्नि- for भृगवादौ. ६. B. C. and F. read आदिपुराणम्. E. also the same, but it gives आदित्य- in the margin as correction.

वाराणस्यां मृतो यस्तु प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः ।

काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो जाह्नवीजलमध्यगः ॥

अविमुक्तोन्मुखस्तस्य कर्णमूलगतो हरः ।

प्रणवं तारकं ब्रूते नान्यथा कुत्रचित् क्वचित् ॥

इति । ब्रह्मगर्भः—

‘यो ऽनुष्ठानं न शक्नोति महाव्याध्युपपीडितः ।

सो अग्नि-वारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्र दुष्यति ॥

इति । ‘देशान्तरमृत’ इति असपिण्डे देशान्तरमृते सद्यः

शौचमित्यर्थः । तदाह मनुः—

‘बाले देशान्तरस्थे च पृथक्पिण्डे च संस्थिते ।

सवासा जलमापुत्य सद्य एव विशुद्ध्यति ॥

(म. स्मृ. ९. ७८.)

इति । देशान्तरस्थत्वेन वो सपिण्डो विशिष्यते । देशा-

न्तरलक्षणं वृद्धमनुनोक्तम्—

‘महानद्यन्तरं यत्र गिरिर्वा व्यवधायकः ।

वाचो यत्र विभियन्ते तद्देशान्तरमुच्यते ॥

इति । बृहस्पतिनापि—

‘देशान्तरं वदन्येके षष्टियोजनमायतम् ।

चत्वारिंशददन्येके अन्ये त्रिंशत्तथैव च ॥

इति । योजनलक्षणं तु स्मृत्यन्तरे अभिहितम्—

‘तिर्यग्यवोदराण्यष्टौ ऊर्वा वा त्रीहयस्त्रयः ।

१. I. reads अविमुक्तोन्मुखस्तस्य; while D. reads अविमुक्तो मुखस्तस्य.
 २. H. and L. read मोहाव्याध्युप-. ३. G. reads च सपिण्डो विशिष्यते; while
 I. reads देशान्तरस्थे- for देशान्तरस्थत्वेन. ४. I. reads पूर्वा for ऊर्वा, but
 it does not give any sense.

प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वितस्तिर्दशङ्गुलम् ॥

वितस्तेर्द्विगुणो ग्निस्तस्मात् किष्कुस्ततो धनुः ।

धनुःसहस्रे द्वे क्रोशश्चतुःक्रोशं तु योजनम् ॥

इति । बालोऽत्राकृतनामा । तस्मिन् मृते सति तत्सपि-
ण्डानां मरणनिमित्ते सद्यः शौचमित्यर्थः । तथा च शङ्खः—

‘प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिः’ ।

इति । कैत्यायनो अपि—

‘अनिवृत्ते दशाहे तु पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

सद्य एव विशुद्धिः स्यात् न प्रेतं नोदकक्रिया’ ॥

इति । माता-पितृ-सहोदरव्यतिरिक्तविषयमेतत् । तथा

च व्याघ्रः—

‘बाले मृते सपिण्डानां सद्यःशौचं विधीयते ।

दशाहेनैव दम्पत्योः सोदराणां तथैव च’ ॥

इति । जातेमृते मृतजाते वा सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।

जन्मदिवसे शिशुमरणे मात्रादीनां दशाहेनैव शुद्धिः । दिवसा-
न्तरमरणे तु शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च व्याघ्रः—

‘अन्तर्दशाहे जातस्य शिशोर्निष्क्रमणं यदा ।

सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् पित्रोः शातातपोऽब्रवीत्’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘अन्तर्दशाहोपरतस्य यत् पित्रादीनां

मैरणाशौचं तत् सूतकाहोभिः’ ।

१. The following quotation appears in Nirṇaya Sindhu A. P., under the name of विष्णुः. २. From this word G. omits 16 lines and reads कर्तव्यं सूत्राशौचं विधीयते इति and inserts there after सप्तमिहोना-
यमुद्धानार्ये सद्यःशौचप्रतिपादनपरम्.

इति । गच्छतीति शेषः । जनननिमित्तं त्वाशौचं सर्वेषा-
मस्येव । तथा च हारीतः—

‘जातमृते मृतजाते वा सपिण्डानां दशाहः’ ।

इति । बृहन्मनुरपि—

‘दशाहाभ्यन्तरे बाले प्रमीते तस्य बान्धवैः ।

शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं समाचरेत्’ ॥

इति । एतच्च नाभिच्छेदादूर्ध्वं वेदितव्यम् । तथा च
जैमिनिः—

‘यावन्न छिद्यते नालं तावन्नामोति सूतकम् ।

छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकं तु विधीयते’ ॥

इति । नाभिच्छेदात् प्राग्बृहन्मनुराह—

‘जीवेन् जातो यदि ततो मृतः सूतक एव तु ।

सूतकं सकलं मातुः पित्रादीनां त्रिरात्रकम्’ ॥

इति । यजु बृहत्प्रचेतोवचनम्—

‘मुहूर्त्तं जीवितो बालः पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

मातुः शौचं दशाहेन सद्यःशौचास्तु गोत्रिणः’ ॥

इति तदेभिहोत्रार्थं सद्यःशौचप्रतिपादनपरम् । तथा च शङ्खः—

‘अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थं स्नात्वोपस्पर्शनात्तत्कालं शौचम्’ ।

इति । संन्यस्ते मृते सति तत्सपिण्डानां सद्यःशौचम् ।

तथा च वामनपुराणम्—

१. I. substitutes बृहस्पतिः for बृहन्मनुः. २. D. omits this line through mistake. ३. I. reads अभिहोत्राद्यनुष्ठानार्थम्. ४. D. and G. read उपस्पर्शनात्.

‘बाले प्रेव्रजिते चैव देशान्तरमृते तथा ।

सद्यःशौचं सेमाख्यातं विद्युत्पातमृते तथा’ ॥

(वा. पु. १४. १९-१००)

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

‘सर्वसद्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च ।

न तस्य दहनं कार्यं नाशौचं नोदकक्रिया’ ॥

इति ॥ १० ॥

पूर्वमेसपिण्डस्य देशान्तरगतस्य मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां
सद्यःशौचमभिधाय अधुना देशान्तरगतस्य सपिण्डस्य
संवत्सरादूर्ध्वं मरणश्रवणे अपि तत्सपिण्डानां सद्यःशौचं
विदधाति—

देशान्तरमृतः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि ।

न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः स्नात्वा शुचिर्भवेत् ॥११॥

इति । सगोत्रः सपिण्डः । तस्य देशान्तरगतस्य संवत्स-
रादूर्ध्वं मरणश्रवणे तत्सपिण्डानां न त्रिरात्रमहोरात्रं वाऽऽशौचं
किं तु सद्यःशौचम् । दशाहादूर्ध्वमर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिरात्रं
षण्मासादर्वाक् पक्षिणी अर्वाक् संवत्सरादेकाहमित्यर्थः ।
तथा च देवलः—

‘आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् षण्मासात् पक्षिणी ततः ।

परमेकाहमावर्षादूर्ध्वं स्नातो विशुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

१. The text reads प्रव्राजसंन्यासे. २. The text reads भवेद्गीर तद्यात्युक्तं
चतुर्विधम्. ३. D. E. and G. read सपिण्डस्य for असपिण्डस्य. ४. Kamalākara
Bhatta also quotes the following verse under the name of Vishnu, but
the quotation does not appear in the copy we have. A. has सुमन्त्रुरपि a
marginal correction, but we have not the book in our possession.

‘अर्वाक्षः त्रिपक्षात् त्रिणिशं षण्मासाच्च दिवानिशम् ।

अहः संवत्सरादवागं देशान्तरमृतेष्वपि’ ॥

इति । अत्र दिवाशब्देनाहर्द्वयमुच्यते—

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति वचनान्तरात् । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘प्रोषिते कालशेषः स्यात् पूर्णे दत्त्वोदकं शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. २१)

इति । प्रोषिते देशान्तरस्थे सपिण्डे मृते आशौचमध्ये श्रुते सति तत्कालशेषेणैव शुद्धिः । पूर्णे संवत्सरे व्यतीते तन्मरणश्रवणे स्नात्वोदकं दत्त्वा शुचिर्भवतीत्यर्थः । तथा च मनुः—

‘संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो विशुद्ध्यति’ ।

(म. स्मृ. ९. ७६)

इति । यच्च गौतमेनोक्तम्—

श्रुत्वा चोर्ध्वं दशम्याः पक्षिणी’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ११)

इति तत् त्रिपक्षादूर्ध्वमर्वाक् षण्मासाद्देदितव्यम् ।

‘षण्मासात् पक्षिणी’ ।

इति देवलस्मरणात् । यत् पुनर्वसिष्ठवचनम्—

‘देशान्तरस्थे मृते ऊर्ध्वं दशाहात् श्रुत्वा एकरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३६)

इति यच्च गणविष्णुवचनम्—

१. The text inserts अहो after मृते. २. The text inserts आशौचम् after एकरात्रम्.

‘व्यतीते त्वोशीचे संवत्सरस्यान्तस्त्वेक-
रात्रेण । (४०) ततः परं स्नानेन’ (४१)

(वि. स्मृ. २२. ४०-४१)

इति तत् ऊर्ध्वं षण्मासादर्वाक् संवत्सराद्वेदितव्यम् ।
‘परमेकाहमा वर्षात्’ ।

इति स्मरणात् । यदपि शङ्खवचनम्—

‘अतीते दशरात्रे तु त्रिरात्रमगुचिर्भवेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १२)

इति तत् त्रिपक्षादर्वाग् द्रष्टव्यम् ।

‘अर्वाक् त्रिपक्षाच्छिणिशम्’ ।

(औ. स्मृ. ६. ११)

इति विष्णुस्मरणात् । अत्र मूलवचनोक्तं सद्यःशौचविधानं
ज्ञातिमात्रविषयम् । पित्रादिविषये तु अस्ति विशेषः । तथा
च पैठीनसिः—

‘पितरौ चेन्मृतौ स्यातां दूरस्थो अपि हि पुत्रकः ।

श्रुत्वा तद्दिनमारभ्य दशाहं मृतकी भवेत्’ ॥

इति । दक्षो अपि—

‘महागुरुनिपाते तु आर्द्रबस्त्रोपवासिना ।

अतीते ऽब्दे अपि कर्त्तव्यं प्रेतकार्यं यथाविधि’ ॥

इति । संवत्सरादूर्ध्वमप्याशौचोदकदानादिकं कार्यं न
पुनः स्नानमात्राच्छुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यां मातृव्यतिरिक्तार्यां
विशेषी दक्षेण दर्शितः—

१. The text omits गृ. २. We follow here A. and the text. All others
read सद्यः for ततः. ३. The text reads तावदेवागुचिर्भवेत्. ४. The
following verse does not appear in the text we have.

‘पितृपत्न्यामतीतायां मातृवर्जं द्विजोत्तमः ।

संवत्सरे व्यतीते अपि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्’ ॥

इति । इदं चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयम् । तथा च व्याघ्रपात्—

‘तुल्यं वयसि सर्वेषामतिक्रान्ते तथैव च ।

उपनीते तु विषमं तस्मिन्नेवातिकालजम्’ ॥

इति । अयमर्थः—षण्मासादिरूपे वयसि यदाशौचं ‘आद-
न्तजन्मनः सद्यः’—इत्यादिवचनविहितं तत्सर्वेषां ब्राह्मणादीनां
तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्ते दशाहादिके त्रिरात्राद्याशौचं
यत् तत् सर्वेषां समानम् । उपनीते तु मृते दश-द्वादश-पञ्च-
दश-त्रिंशद्दिनानीत्येवं विषममाशौचं ब्राह्मणादीनाम् । अति-
कालजं अतिक्रान्ताशौचं तस्मिन्नेव उपनीतोपरम एव । नानु-
पनीतोपरमे—इति । ज्ञाने त्वतिक्रान्ताशौचं नास्ति । तदाह
देवलः—

‘नाशुद्धिः प्रसवाशौचे व्यतीतेषु दिनेष्वपि’ ।

इति । मनुरपि—

‘निर्दशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।

सवासा जलमापुत्य शुद्धो भवति मानवः’ ॥

(म. स्मृ. ५. ७७)

इति । अत्र पुत्रग्रहणात् निर्दशे अपि पितुः स्नानेन शुद्धिः ।
सपिण्डानां त्वतिक्रान्ताशौचं नास्तीत्यर्थः । अन्तर्दशाहे तु
शेषाहोभिर्विशुद्धिः । तथा च शङ्खः—

देशान्तरगतं भुत्वा कल्याणं मरणं तथा ।

यच्छेषं दंशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥

(शं. स्मृ. १५. ११)

इति । द्विविधो हि देशान्तरमृतः । कृतसंस्कारो ऽकृतसंस्कारश्च । तत्र कृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे संवत्सरादवर्गधूर्वांऽऽशौचं वचनद्वये व्यवस्थापितम् । अकृतसंस्कारस्य मरणश्रवणे त्वाशौचग्रहणपिण्डदानादेः कालविशेषो विविच्यते । अकृतसंस्कारो ऽपि द्विविधः । मरणदिवसज्ञानाज्ञानभेदान् । यस्य हि मरणदिवसो विज्ञातः तस्य प्रत्याब्दिकादिश्राद्धं तदिवस एव कर्तव्यम् । आशौचग्रहण-पिण्डोदकदानं त्वनिषिद्धनक्षत्रादिकं पर्यालोच्य तत्रानुष्ठेयम् । शिष्टाचारस्य तथा प्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

यस्य तु दिवसो न विज्ञातः तम्पत्येतदुच्यते—

देशान्तरगतो विप्रः प्रयासात् कालकारितात् ।

देहनाशमनुप्राप्तस्तिथिर्न ज्ञायते यदि ॥ १२ ॥

कृष्णाष्टमी त्वमावास्या कृष्णा चैकादशी च या ।

उदकं पिण्डदानं च तत्र श्राद्धं च कारयेत् ॥ १३ ॥

तीर्थयात्रा-अदिना केनचिन्निमित्तेन देशान्तरगतस्य विप्र-

1. The text reads this line as follows:—

देशान्तरगतः भुत्वा सन्धानं मरणोद्भवो ।

2. B. G. and F. read कृतत्वात्. 3. M. omits the following three lines and substitutes for them—

आ विपसोर् विप्रस्य स्वाह मा वयमासाव. पक्षिणी ।

अहः संवत्सरावर्गाद् सप्तशौचं विधीयते ॥

but the author has quoted these lines with a slight difference under the name of Vishnu (P. 238; L. 1). 4. This and the following line do not appear in D.

स्य चिरकालंबहुदेशपर्यटनादिसम्पादितादायासबाहुल्याद्यत्र
क्वापि देहनाशो भवति । अत एव तन्मरणतिथिर्न ज्ञायते ।
मरणवार्त्ता च यदा कदाचित् श्रुता भवति । तत्र तदीयाशौच-
स्वीकारस्तिलोदक-पिण्डदानोपक्रमादिकं चेत्येतदुभयं कृष्णा-
ष्टम्यादिषु तिसृषु तिथिष्विच्छया कस्यांचित्तिथौ कर्त्तव्यम् ।
तस्यामेव तिथावाब्दिकश्राद्धं च कर्त्तव्यम् ।

यद्यप्यस्मिन् वचने आशौचस्वीकारः साक्षान्नोपात्तः तथा-
पि पूर्वोत्तरवचनयोराशौचविषयत्वेन तत्प्रकरणत्वादाशौचस्वी-
कारमन्तरेण तिलोदक-पिण्डदानासम्भवाच्चाशौचस्वीकारो-
ऽप्यत्र विवक्षितः—इति गम्यते । उदकादिवहुकर्त्तव्योपन्या-
सेन श्राद्धप्रकरणस्य कृत्स्नस्याप्यत्र सङ्ग्रहो विवक्षितः ।
संगृहीतं च तत् प्रकरणमुपरिष्ठादस्माभिः प्रपञ्चयि-
ष्यते ॥ १२-१३ ॥

पूर्वमकृतनाम्नो बालस्य मरणे सपिण्डानां सद्यःशुद्धिर-
भिहिता । इदानीं कृतनाम्नो ज्यजातदन्तस्य बालस्य मरणे
सह संस्कारेणाशौचं निषेधति—

अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाद्विनिःसृताः ।

न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥१४॥

अजातदन्ता अनुत्पन्नदन्ताः कृतनामानो ये बाला मृताः ये
च गर्भाद्विनिःसृताः पतिताः तेषां तत्सपिण्डैर्नाग्निसंस्कारा-
दिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

१. H. reads विनिःसृताः; while I. reads विनिःसृताः. Both the forms are correct. २. H. does not read विनिःसृताः. I. has its former reading.

‘स्त्रीणां तु पतितो गर्भः सद्योजातोऽथ वा मृतः ।
अजातदन्तो मासैर्वा मृतः षड्भिर्गतस्तथा ॥
वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा त्यक्तव्यस्तु स काष्ठवत् ।
खनित्वा तु शनैर्भूमिं सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

इति । स्त्रीणां यो गर्भः पतितः यश्च जननक्षण एव मृतः
यश्च षण्मासात् प्राक् मृतः यश्च षण्मासादूर्ध्वमप्यजातदन्तः
सन् मृतः स काष्ठवद्भूमिं खनित्वा निक्षेप्यः । मात्रादिव्य-
तिरिक्तैः सपिण्डैर्नाशौचादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । विष्णुरपि—
‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)
नाग्निं संस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)
(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति ॥ १४ ॥

पूर्वत्र गर्भपाते सपिण्डानां बन्धूनां सद्यःशुद्धिमभिधाया-
धुना मातुस्तन्निमित्तमाशौचमस्तीत्याह—

यदि गर्भो विपद्येत स्रवते वाऽपि योषितः ।

यावन्मासं स्थितो गर्भो दिनं तावत्तु सूतकम् ॥ १५ ॥

यदि गर्भस्य स्राव-पातौ स्यातां तदा यावत्सु मासेषु गर्भः
स्थितस्तन्माससङ्ख्यासमादिनं योषितो मातुः सूतकं सूत्याशौ-
चित्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘गर्भस्रावे मासतुल्या निशाः शुद्धेस्तु कारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

१. I. reads सद्यो जातो मृतोऽथ वा. This edition is published in Bengal and the Bengalis do not treat ज and व as different letters. D. reads मासस्य. २. D. E. and H. read सूतकम् for भूषितम्. ३. I. reads सूतकम् for स्वस्त्यम्. ४. The text of Vishnu inserts अस्त्र after ५. M. reads योषितम्.

इति । 'मासतुल्या निशाः'—इति चतुर्थमासप्रभृत्या सप्तमा-
द्वेदितव्यम् । अर्वाक् तु यथावर्णं त्रिरात्रादयः । तथा च मरीचिः—

‘गर्भक्षुत्यां यथामासमधिरे तूत्तमे च्यहम् ।

राजन्ये तु चतुरात्रं वैश्ये पञ्चाहमेव तु ॥

अष्टाहेन तु शूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्त्तिता’ ।

इति । अधिरे मासत्रये गर्भस्त्रावे उत्तमे ब्राह्मणे च्यहम् ।

गौतमोऽपि—

‘गर्भमाससमा रात्रीः संस्रवे गर्भस्य । (१०)

च्यहं वा’ । (११)

(गौ. स्मृ. १४. १०—११)

इति । अत्र गर्भमाससमरात्रि-च्यहयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।

मासत्रयं यावत् च्यहं ततः परं माससमा रात्रय इति ।

ओदिपुराणेऽपि—

‘षण्मासाभ्यन्तरं यावद्गर्भस्त्रावो भवेद्यदि ।

तदा माससमेस्तासां दिवसैः शुद्धिरिष्यते’ ॥

इति । एतच्च स्त्रावनिमित्ताशौचं मातुरेव । पातनिमित्तं तु
पित्रादीनामप्यस्ति । तथा च मरीचिः—

‘स्त्रावे मातुस्त्रिरात्रं स्यात् सपिण्डाशौचवर्जनम् ।

पाते मातुर्यथामासं सपिण्डानां दिनत्रयम्’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘ऊनदिवसं प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

१. D. and I. read रात्रिः. २. I. reads संसने. ३. D. and G. read आदि-
पुराणे and B. reads आदिपुराणे but -स्व- is found in marginal correction.
omits अपि. ४. The text of Vaisishtha adds आशौचम् to त्रिरात्रम्.

इति । स्त्रावे पितुर्विशेषमाह वृद्धवसिष्ठः—

‘गर्भस्त्रावे मासतुल्या रात्रयः स्त्रीणाम् ।

स्नानमात्रमेव पुरुषस्य’ ।

इति ॥ १५ ॥

ननु—स्त्राव-पातयोरप्राप्तप्रसवकालत्वाविशेषादनयोः को विशेष इत्यत आह—

आ चतुर्थाद्वेत् स्त्रावः पातः पञ्चम-षष्ठयोः ।

अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशाहं सूतकं भवेत् ॥ १६ ॥

इति । चतुर्थमासाभ्यन्तरे गर्भनाशः स्त्रावः । पञ्चम-षष्ठ-
योर्गर्भनाशः पातः । तत्र माससङ्ख्यया विहितमाशौचं
मातुर्भवेत् । अत ऊर्ध्वं सप्तममासप्रभृति गर्भनिर्गमः प्रसवः ।
तत्र मातुः प्रसवनिमित्तमाशौचं दशाहं भवेदित्यर्थः । यत्
चतुर्विंशतिमते—

‘अधस्ताच्चवमान्मासाच्छुद्धिः स्यात् प्रसवे कथम्? ।

मृते जीवति वा तस्मिन् अहोभिर्माससङ्ख्यया’ ॥

इति । अस्यायमर्थः—नवमान्मासादूर्वाक् सप्तममासादार-
भ्यः प्रसवे सति तन्निमित्तमाशौचं सूतिकाव्यतिरिक्तसर्वसपि-
ण्डानां माससङ्ख्याकैरहोभिर्विधीयत इति । सूतिकाविषयत्वे
दशाहविधिविरोधः प्रसज्येत । ननु—एवं तर्हि—

‘जातौ विप्रो दशाहेन’ ।

इति सर्वसपिण्डानां जनननिमित्तदशाहाशौचविधायक-

१. D. omits वृद्ध- २. K. and L. read अतः परं; while J. reads ततः
३. D. G. and H. add इत्युक्तम् after चतुर्विंशतिमते. E. and L.
omit इत्युक्तम्. ४. D. and H. read सप्तसङ्ख्यया.

चनं विरुद्धयेत् । तन्न । तस्य नवम-दशममासप्रसवविषयत्वेनो-
पपत्तेः । अथवा एकविषयत्वे ऽपि विकल्पेन व्यवस्था ऽस्तु ॥१५॥

बालस्याग्निसंस्कारे सत्याशौचं दर्शयति—

दन्तजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।

अग्निसंस्करणे तेषां त्रिरात्रमग्नौचिर्भवेत् ॥१६॥

इति । जाता दन्ता यस्यासौ दन्तजातः । तदनु पश्चाज्जा-
तो ऽनुजातः अनुत्पन्नदन्त इति यावत् । कृतं चूडाख्यं कर्म
यस्यासौ कृतचूडः । तत्र जातदन्तस्याकृतचूडस्यानुजात-
स्य च सत्यग्निसंस्कारे तृतीयवर्षकृतचूडे च संस्थिते तेषां
सपिण्डस्त्रिरात्रमग्नौचिर्भवेदित्यर्थः । तत्राकृतचूडस्य जातद-
न्तस्य दाहपक्षे त्रिरात्राशौचमङ्गिरसोक्तम्—

‘यद्यप्यकृतचूडो वै जातदन्तस्तु संस्थितः ।

दाहयित्वा तथाप्येनमाशौचं त्र्यहमाचरेत्’ ॥

इति । पुराणे ऽपि—

‘अनतीतद्विवर्षस्तु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।

आशौचं बान्धवानां तु त्रिरात्रं त्वत्र विद्यते’ ॥

इति । यत्तु विष्णुवचनम्—

‘दन्तजाते त्वकृतचूडे त्वहोरात्रेण’ ।

(वि. स्मृ. २२. २९)

१. Before this verse M. inserts the following lines:—

प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवेद्यदि योषिताम् ।

जीवापत्तेस्तु गोत्रस्य मृते मातुश्च सूतकम् ॥

रात्राद्येव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।

पूर्वमेव दिनं पाशं दावन्नोदयते रविः ॥

२. B. C. and F. read अनुजाते for ऽनुजाते. ३. M. reads -संस्करणं
४. I. reads तत्र.

इति । तत् खननपक्षे वेदितव्यम् । अजातदन्तस्य कृत-
चूडस्य दहने त्रिरात्राशौचं षट्त्रिंशन्मते अभिहितम्—

‘यद्यप्यजातदन्तः स्यात् कृतचूडस्तु संस्थितः ।

तथापि दाहयेदेनं त्र्यहं चाशौचमाचरेत्’॥

इति । यत्तु येमेनोक्तम्—

‘अजातदन्ते तनये शिशौ गर्भच्युते तथा ।

सपिण्डानां तु सर्वेषामहोरात्रमशौचकम्’॥

इति तदकृतचूडविषयम् । ननु—अजातदन्तस्य कृतचूडत्वं
कथं? तस्य तृतीये विहितत्वादिति चेत् । न ।

‘चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमे ऋदे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्’॥

(म. स्मृ. २. ३५)

इति मनुना विकल्पेन स्मृतत्वात् । ‘अग्निसंस्करणे’—इत्ये-
तद्विकल्पेनाभिधानं जातदन्तानुजातयोरेव । नै त्रिवर्षकृत-
चूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात् । इतरत्राग्निसंस्कार-
विकल्पो मनुना दर्शितः—

‘नात्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निं वार्षिकं कृते सति’॥

(म. स्मृ. ५. ७०)

१. A. and D. read मनुनोक्तम् for येमेनोक्तम्. २. D. and H. read
अमनुजातस्य; while B. C. and F. read जातदन्तस्य. ३. B. C. and F.
omit the following portion:—न त्रिवर्षकृतचूडे । तत्राग्निसंस्कारस्य नियतत्वात्
इतरत्राग्निसंस्कारविकल्पो मनुना दर्शितः. ४. The text reads कुर्यान्नाग्निं and
B. substitutes च for वा. This verse appears in Manu between śloka
67 and 68 of chapter 5. The commentator Govindarāja quotes this
verse under the name of Yājñyavalkya; Medhatithi quotes it under
Smṛityantare.

इति । उदकक्रियेति अग्निसंस्कारोपलक्षणार्थम् ॥ १६ ॥

वयोऽवस्थाविशेषेणाशौचविशेषं दर्शयति—

आ दन्तजन्मनः सद्य आ चूडानैशिकी स्मृता ।

त्रिरात्रमा व्रतादेशाद् दशरात्रमतः परम् ॥ १७ ॥

इति । दन्तजननात् प्रागतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनं सपिण्डानां सद्यःशौचम् । दन्तजननादूर्ध्वं प्राक् चूडाकरणादतीतस्य सम्बन्धिनं नैशिकी निशायां भवा अहोरात्रमशुद्धिः । व्रतादेश उपनयनम् । ततो र्वाक् चूडयाश्चोर्ध्वमतीतस्य सम्बन्धिनं त्रिरात्रमशुद्धिः । ततः परं दशरात्रमित्यर्थः । तथा च संग्रहकारः—

‘नामो दन्तोद्भवाच्चौर्धादुपनीतेरधः क्रमात् ।

सद्यः शौचमहस्यहो नियताग्न्युदकः परः’ ॥

इति । शङ्खो ऽपि—

‘अजातदन्ते तर्नये सद्यःशौचं विधीयते । (४)

अहोरात्रात्तथा शुद्धिर्बाले त्वकृतचूडके ॥

तथैवानुपनीते तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

(शं. स्मृ. १९. ४-५)

इति । यत्तु काश्यपवचनम्—

‘बालानामजातदन्तानां त्रिरात्रेण शुद्धिः’ ।

(का. स्मृ. ६. ८)

१. M. reads -जननात्. २. M. reads आ व्रतात्तेषां. ३. B. C. and F. insert सपिण्डानां after सम्बन्धिनं. ४. D. reads चूडात्. ५. The text substitutes बाले तु for तर्नये. ६. The text reads मानवाः.

इति तन्माता-पितृविषयम् । अत एव मनुः—

‘निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपस्पृश्य विशुद्ध्यति ।

बैजिकादेभिसम्बन्धादनेरुन्म्यादघं च्यहम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६३)

इति । बैजिकसम्बन्धो जन्य-जनकभावः । यत्तु स्मृत्य-
न्तरम्—

‘प्राङ् नामकरणात्सद्य एकाहो दन्तजन्मनः’ ।

इति तद्वहने वेदितव्यम् । खनने तु सद्यः शुद्धिः ।

‘अजातदन्ते बाले प्रेते सद्य एव । (२७)

नास्त्यग्निसंस्कारो नोदकक्रिया’ । (२८)

(वि. स्मृ. २२. २७-२८)

इति विष्णुस्मरणात् । यत्तु वसिष्ठवचनम्—

‘ऊनद्विवर्षे प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिरात्रम्’ ।

(व. स्मृ. ४. ३४)

इति तज्जातदन्तस्याग्निसंस्कारे द्रष्टव्यम् । ततश्चैवं व्य-
वस्था-नामकरणात् प्राक् सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं
प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कारक्रियायामेकाहः । अन्यथा सद्यः
शुद्धिः । तस्याप्यजातदन्तस्य चूडाकरणे त्रिरात्रम् । दन्तजन-
नादूर्ध्वमर्वाक् चूडाकरणादेकाहं खनने । अग्निसंस्कारे तु च्यहः
• ऊर्ध्वं चूडायाः प्रागुपनयनात् च्यहः । उपनयनादूर्ध्वं ब्राह्मणा

१. D. E. G. and I. read अपि for अभि. २. D. and I. read अनि-
म्यात्. ३. The text inserts आशौचम् after त्रिरात्रम्. ४. B. C. and
omit the following :—सद्यःशौचं नियतम् । तदूर्ध्वं प्राक् दन्तजननादग्निसंस्कार-
क्रियायामेकाहः । अन्यथा.

दीनां दशाहादिकमिति । इयं व्यवस्था पुमपत्यमरणे द्रष्टव्या ।
क्यपत्ये तु विशेषो वृद्धमनुना दर्शितः—

‘अप्रौढायां चे कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते ।

अहस्त्वदत्तकन्यासु दत्तासु च त्र्यहं तथा’ ॥

इति । अप्रौढायां अकृतचूडायामित्यर्थः ।

‘अचूडायां तु कन्यायां सद्यःशौचं विधीयते’ ।

इत्यापस्तम्बस्मरणात् । अदत्तकन्यासु वाचाद्दत्तासु
अहोरात्रम् । दत्तासु वाग्दत्तासु त्र्यहम् । तथा च मरीचिः—

‘चूडाकरणे सद्यःशौचम् । प्राग् वाग्दानादेकाहः ।

दत्तानां प्राक् परिणयनात् त्र्यहम्’ ।

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘आ जन्मनस्तु चौलान्तं कन्या यदि विपद्यते ।

सद्यःशौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ॥

ततो वाग्दानपर्यन्तं यावदेकाहमेव हि ।

ततः परं प्रवृद्धायां त्रिरात्रमिति निश्चयः ॥

वाक्प्रदाने कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्र्यहम् ।

पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि ॥

स्वजात्युक्तमशौचं स्यान्मृतके जातके तथा’ ।

इति । पुलस्त्यो अपि—

‘सद्यस्त्वप्रौढकन्यायां प्रौढायां वासराच्छुचिः ।

प्रदत्तायां त्रिरात्रेण दत्तायां पक्षिणी भवेत्’ ॥

१. D. and I. substitute तु for च. २. C. D. and F. read प्राग्दानात्.
for वाग्दानात्. ३. I. reads चौलान्तं. ४. A. reads -माशौचं.

इति । प्रदत्तायां प्रेक्रान्तदानायां वाचादत्तायामिति या-
वत् । वाग्दानानन्तरं मृतायां त्रिरात्रम् । मनुरप्याह—

‘स्त्रीणामसंस्कृतानां तु त्र्यहाच्छुद्ध्यन्ति बान्धवाः ।

यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यन्ति तु सनाभयः’॥

(म. स्मृ. ९. ७२)

इति । बान्धवाः पतिसपिण्डाः । सनाभयः पितृसपिण्डाः ।
यथोक्तेन कल्पेन त्रिरात्रेण । अत एव मरीचिः—

‘अवारिपूर्वं प्रेक्षा तु या नैव प्रतिपादिता ।

असंस्कृता तु सा ज्ञेया त्रिरात्रमुभयोः स्मृतम्’॥

इति । उभयोर्वर-पितृपक्षयोः । अकृतचूडायां यत् सद्यः-
शौचविधानं कृतचूडायां च यदेकाहविधानं तन्माता-पितृव्यति-
रिक्तविषयम् ।

‘प्रेक्षा प्रेक्षासु योषित्सु संस्कृताऽसंस्कृतासु च ।

माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यादितरेषां यथाविधि’॥

इति ।

‘अजातदन्तासु पित्रोरेकैरात्रम्’ ।

इति शङ्ख-काष्ठाजिनिभ्यां विशेषस्मरणात् । अदत्तासु
त्रिरात्रविधानं जातदन्तविषयम् । अजातदन्तास्वेकाहविधा-
नात् । संस्कृतासु पित्रोस्त्रिरात्रं तद्गृहमरणे वेदितव्यम् । तथा
च विष्णुः—

‘संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं पितृपक्षे । (३३)

१. B. C. and F. omit प्रेक्रान्तदानायां. २. B. C. D. E. F. G. and H
read कालेन. ३. B. C. and F. read कालेन. ४. D. reads प्रेक्षा. ५. I
reads एकाहम् for एकरात्रम्.

तत्प्रसवमरणे च बन्धुवर्गस्यैकरात्रं
पित्रोस्त्रिरात्रमिति व्यवस्था' । (३४)

(वि. स्मृ. २२. ३१-३४)

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘दत्ता नारी पितुर्गृहे सूयेताथ प्रियेत वा ।

तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन शुचिस्तज्जनकस्त्रिभिः’ ॥

इति । पित्रोरुपरमे संस्कृतानां स्त्रीणां त्रिरात्रम् । तथा च
वृद्धमनुः—

‘पित्रोरुपरमे स्त्रीणामूढानां तु कथं भवेत् ।

त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यादित्याह भगवान् यमः’ ॥

इति । पित्रोर्माता-पित्रोरुपरमे विवाहसंस्कारसंस्कृतानां
दुहितृणां त्रिरात्रेण शुद्धिरिति । दौहित्र-भगिनीसुतयोरसंस्कृ-
तयोः पक्षिण्याशौचम् संस्कृतयोस्त्रिरात्रम् । तथा च वृद्धमनुः—

‘संस्थिते पक्षिणीं रात्रिं दौहित्रे भगिनीसुते ।

संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः’ ॥

इति । दौहित्रे भगिनीसुते वाऽनुपनीते मृते सति पक्षिणी-
मागामिवर्त्तमानाहर्द्वययुक्तं रात्रिं मातामहादिः क्षपयेत् ।
उपनीते तु तस्मिन् मृते सति मातामहादीनां त्रिरात्रमाशौचं
भवेदित्यर्थः । मातामहादीनां मरणे दौहित्रादीनां त्रिरात्रमाशौ-
चम् । तथा च बृहस्पतिः—

‘अयं मातामहाचार्य-श्रोत्रियेष्वशुचिर्भवेत्’ ।

इति । आचार्यो ऽत्रासपिण्डः सन्नुपनयनादिकर्त्ता । श्रोत्रिय-

१. D. reads दाचा for नारी. The reading is correct and gives a quite different sense. २. I. substitutes च for वा. ३. D. reads उपशम. ४. H. reads पक्षिणी रात्रिः.

‘परपूर्वासु भार्यासु पुत्रेषु कृतकेषु च ।
मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहं तु सपिण्डतः’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च ।
परपूर्वासु च स्त्रीषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते’ ॥

(शं. स्मृ. १५. १३.)

इति । अनौरसाः क्षेत्रजादयः । परपूर्वाः पुनर्भुवः । अन्य-
गताः स्वैरिण्यः । एतेष्वनौरसादिषु यत्प्रतियोगिकं भार्यात्वं
पुत्रत्वं च तस्यैवेदं त्रिरात्रमाशौचमित्यर्थः । यच्चेकाहविधानम्—
‘अनौरसेषु पुत्रेषु भार्यास्वन्यगतासु च’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

‘इति तदसन्निधिविषयम् । सन्निधावापि पितृसपिण्डाना-
मेकाह एव । तथा च मरीचिः—

‘एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः’ ।

इति । यत्तु प्रजापतिनोक्तम्—

‘अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च ।

गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता’ ॥

इति स्नानादेव शुद्धिरिति तत्समानोदकविषयं असन्निधि-
विषयं वा । एकस्यां मातरि पितृद्वयोत्पादितयोर्भ्रात्रोरन्यतर-
स्मिन्मृते अन्यतरस्य त्रिरात्रमाशौचं भवति । तथा च मरीचिः—

१. Except A. and the text all read स्वासु. २. The text reads गृह-
शुद्धिरिष्यते. ३. B. C. and F. read यत्तु for यत्र. ४. I. inserts यत्
after इति.

‘मात्रैकया द्विपितृकौ भ्रातरावन्यगोत्रजौ ।

एकाहं सूतकं तत्र त्रिरात्रं मृतके तयोः’ ॥

इति । असपिण्डयोनिसम्बन्धिमरणे पक्षिण्याशौचम् ।

तदाह गौतमः—

‘पक्षिण्यसपिण्डे योनिसम्बन्धे सहाध्यायिनि चे’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १२)

इति । अयमर्थः—असपिण्डः स्ववेदमनि मृतः । योनिसम्बन्धा मातृष्वस्त्रीय-पितृष्वस्त्रीयादयः । सहाध्यायी गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी । चकाराहुर्वद्वनादयो अपि संगृह्यन्ते । तेषु पक्षिणीं तत्सम्बन्धप्रतियोगी क्षपयेदिति । तथा च वृद्धमनुः—

‘मातुले श्वशुरे मित्रे गुरौ गुर्वद्वनासु च ।

आशौचं पक्षिणीं रात्रिं मृता मातामही यदि ॥

श्वशुरयोश्च भगिन्यां च मातुलान्यां च मातुले ।

पित्रोः स्वसरि तद्वच्च पक्षिणीं क्षपयेन्निशाम्’ ॥

इति । यनु विष्णुनोक्तम्—

‘असपिण्डे स्ववेदमनि मृते एकरात्रम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ४६)

इति तदप्रधानगृहमरणे वेदितव्यम् । यदप्यङ्गिरसोक्तम्—

१. B. C. D. E. and F. read अन्यगोत्रजौ. H. also reads the same, but gives अन्यगोत्रजौ in the margin. I. reads -गोत्रकौ. २. Except A. and the text all read पक्षिणीमसपिण्डे. It seems from the following explanation that the author prefers पक्षिणीं to पक्षिणी, but the reading in the text is not similar to this. ३. I. reads वा for च. ४. D. omits गुरुकुले सह कृत्स्नवेदाध्यायी. ५. D. and G. omit अपि. ६. I. reads बृहन्मनुः. ७. H. and I. read श्वशुरयोर्भगिन्यां च. ८. B. C. D. E. F. and G. read स्ववेदमृते; while the text omits एकरात्रम् and inserts च after मृते.

‘गृहे यस्य मृतः कश्चिदसपिण्डः कथञ्चन ।

तस्याप्यशौचं विज्ञेयं त्रिरात्रं नात्र संशयः’ ॥

इति । तदसपिण्डश्रोत्रियविषयम् । यत्तु बृहन्मनुनोक्तम्—

‘भगिन्यां संस्थितायां तु भ्रातर्यपि च संस्थिते ।

मित्रे जामातरि प्रेते दौहित्रे भगिनीसुते ॥

श्यालके तत्सुते चैव सद्यः स्नानेन शुद्ध्यति’ ।

इति तत्र भगिन्यादौ सद्यःशुद्ध्यभिधानं देशान्तरमरणविषयम् । जामातृ-श्यालकसुतयोः सन्निधावेव सद्यःशुद्धिरिति । निवासराजन्यहनि मृते ऋषाशौचं रात्रौ चेद्वात्रिमात्रमिति । तदोह याज्ञवल्क्यः—

‘निवासराजानि प्रेते तदहः शुद्धिकारणम्’ ।

(या. स्मृ. ३. २५)

इति । यस्मिन् देशे निवसति स निवासः स्वदेश उच्यते । तस्य राजनि मृते तद्देशनिवासिनां यस्मिन्नहन्यसौ मृतस्तदहर्मात्रं शुद्धिकारणं रात्रौ चेद्वात्रिमात्रमिति । अत एव मनुः—

‘प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः’ ।

(म. स्मृ. ५. ८२)

इति । ज्योतिषा सौरेण नाक्षत्रेण वा सह वर्तते यदाशौचं तत् सज्योतिः । अहनि चेद्यावत्सूर्यदर्शनं रात्रौ चेद्यावन्नक्षत्रदर्शनमित्यर्थः । ग्राममध्ये शवे स्थिते ग्रामस्य तावदाशौचम् । तदाह वृद्धमनुः—

१. D. reads यद्य for यस्य. २. G. H. and I. add एष to मनुना. ३. I. does not insert the portion from तदाह to रात्रिमात्रमिति, both inclusive. H. also omits the same, but it appears in the marginal correction.

‘ग्राममध्यगतो यावच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य तावदाशौचं निर्गते शुचितामियात्’ ॥

इति । ग्रामेश्वरादावपि सज्योतिराशौचम् । तदाह स एव—

‘ग्रामेश्वरे कुलपतौ श्रोत्रिये च तपस्विनि ।

शिष्ये पञ्चत्वमापन्ने शुद्धिर्नक्षत्रदर्शनात्’ ॥

इति । कुलपतिः समूहपतिः* । श्रोत्रियो देशान्तरस्थः ॥ १७ ॥

उक्तस्याशौचस्याग्निहोत्रि-ब्रह्मचारिणोरपवादमाह—

ब्रह्मचारी गृहे येषां हूयते च हुताशनः ॥

सम्पर्कं न च कुर्वन्ति न तेषां सूतकं भवेत् ॥ १८ ॥

इति । ब्रह्मचारी उपकुर्वाणको नैष्ठिकश्च । येषां गृहे हुताश-

* पौराणिकास्तु कुलपतिशब्दनिर्वचनमेवमाहुः—

‘एको दशसहस्राणि विभूयाद्यः कुटुम्बिनाम् ।

अध्यापयेच्च वेदादीन् स वै कुलपतिः स्मृतः’ ॥

इति । स्वकुलपोषक इत्यपि केचित् ।

१. D. omits :—

..... वच्छवस्तिष्ठति कस्यचित् ।

ग्रामस्य ता ... ..

and reads :—

ग्राममध्ये गतो यावदाशौचं निर्गते शुचिः ।

This reading is not incorrect and moreover gives a complete sense.

२. D. omits this line. ३. Before 2nd line there appears in M. the following:—

गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दशाहं सूतकं भवेत् ।

जीवज्जातो यदि प्रेतः सद्य एव विदुर्हति ॥

स्त्रीणां ब्रूडान् भावानात् संक्रमात्तदधः क्रमात् ।

सद्यःशौचमथैकाहं चिरहः विदुर्हन्तुः ॥

But I have no doubt in saying that these four lines do not belong to Parāśara. ४. J. K. L. and M. read हुताशने. ५. K. L. and M. read येन कुर्वन्ति न प्रेतं न च सूतकम्. This reading renders a good sense, but the author does not follow it. The commentator Dharanīdhara (L). does not define the word प्रेतम्. Also Nanda Pandita does the same.

नो हूयते अग्निहोत्रमनुष्ठीयते तेषामग्निहोत्रानुष्ठानकाले ना-
स्त्याशौचं यदि ते सूतकिभिः सह संसर्गं न कुर्युः। तदुक्तं कौर्मै-

‘नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं कीर्तितं सद्भिः पतिते च तथा मृते’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ७१)

इति । देवलो अपि-

‘नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।

नाशौचं सूतके प्रोक्तं शावे वापि तथैव च’ ॥

इति । बृहस्पतिरपि-

‘स्वाध्यायः क्रियते यत्र होमश्चोभयकालिकः ।

सायम्प्रातर्वैश्वदेवं न तेषां सूतकं भवेत्’ ॥

इति ॥ १८ ॥

संसर्गस्यास्पृश्यत्व-कर्मानधिकारलक्षणाशौचापादकत्वमन्व-
य-व्यतिरेकाभ्यामुपपादयति-

सम्पर्काद्दुष्यते विप्रो जैनने मरणे तथा ।

सम्पर्काच्च निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सूतकम् ॥१९॥

इति । स्पष्टार्थमेतत् ॥ १९ ॥ किञ्च-

शिल्पिनः कारुका वैद्या दासी-दासाश्च नापिताः ।

राजानः श्रोत्रियाश्चैव सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः ॥२०॥

सर्वत्रतः सत्रपूतश्च आहिताग्निश्च यो द्विजः ।

१. The text reads कीर्त्यते. २. M. reads नान्यो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे. This reading is better than what we follow. ३. K. and L. read कारवो for कारुका. ४. M. reads सत्रती मन्त्रपूतश्च.

राज्ञश्च सूतकं नास्ति यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥२१॥

उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्त्रितः ।

तदैव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन शुद्धयति ॥ २२ ॥

इति । शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः । कारुकाः सूपकारप्रभृतयः ।
वैद्याश्चिकित्सकाः । श्रोत्रियाः सद्यःप्रक्षालिकाः । व्रतेन
चान्द्रायणादिनियमेन सह वर्त्तते इति सव्रतः । सव्रपूतो गवा-
मयनाद्यधिकृतः । एते स्वस्वकर्मणि सद्यःशौचाः । राज्ञः,
राजसम्बन्धिनो मान्यस्य, यस्य च पुरोहितस्यानन्यसाङ्ग्यम-
न्त्राभिचारदिकर्मसिद्ध्यर्थमाशौचाभावमिच्छति, तयोरपि तत्त-
त्कर्मणि सूतकं नास्ति । निधनशब्देन तत्साधनभूतः सङ्ग-
मो लक्ष्यते । तत्र अन्नादिदाने चोद्यतः कृतोपक्रमः आर्त्तः
आपदं प्राप्तः श्राद्धादौ निमन्त्रितो विप्रश्च तदैव सद्य एव शुद्धय-
तीति ऋषिभिर्दृष्टम् । यथाकालेन द्वादशरात्रादिना तथे-
त्यर्थः । तथा चादिपुराणे—

‘शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः कर्म यत्साधयन्त्यलम् ।

तत्कर्म नान्यो जानाति तस्माच्छुद्धाः स्वकर्मणि ॥

सूपकारेण यत्कर्म करणीयं नरेष्विह ।

तदन्यो नैव जानाति तस्माच्छुद्धः स सूपकृत् ॥

चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते ।

तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धो भवति नित्यशः ॥

दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् कुर्वन्त्यापि च लीलया ।

. १. K. and L. read तथैव, B. C. D. F. and M. तदैव. २. D. and G.
read आदिपुराणे. ३. D. reads स्वकर्माभिः and G. च कर्मणि.

तदन्यो न क्षमः कर्तुं तस्मात्ते शुचयः सदा ॥
 राजा करोति यत्कर्म स्वमेऽप्यन्यस्य तत् कथम् ।
 एवं सति नृपः शुद्धः संस्पर्शे मृत-सूतके ॥
 यत्कर्म राजभृत्यानां हस्त्यश्वगमनादिकम् ।
 तन्नास्ति यस्मादन्यस्य तस्मात्ते शुचयः स्मृताः' ॥

इति । विष्णुरपि—

'—आशौचम् । (४७) न राज्ञां राजकर्मणि ।
 (४८) न व्रतिनां व्रते । (४९) न सत्तिणां
 सत्ते । (५०) न कारूणां कारुकर्मणि । (५१)
 न राजाज्ञाकारिणां तेदिच्छायाम् । (५२)
 (वि. स्मृ. २२.४७-५२)

इति । प्रचेता अपि—

'कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी-दासास्तथैव च ।
 राजानो राजभृत्याश्च सद्यःशौचाः प्रकीर्त्तिताः' ॥

इति । वृद्धपराशरो ऽपि—

'राज्ञां तु सूतकं नास्ति व्रतिनां न च सत्तिणाम् ।
 दीक्षितानां च सर्वेषां यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥
 तपो-दानप्रवृत्तेषु नाशौचं मृत-सूतके' ।

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

'नित्यमन्नप्रदस्यापि कृच्छ्र-चान्द्रायणादिषु ।
 प्रवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ॥

गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य केस्यचित् ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि' ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायनिरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्वा नाशौचं विधीयते क्वचित् ॥
प्रायश्चित्तप्रवृत्तानां दातृ-ब्रह्मविदां तथा ’ ।

इति । मनुरापि—

‘न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सत्त्रिणाम् ।
ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥
राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
प्रजानां परिरक्षार्थमासनं तत्र कारणम्’ ॥

(म. स्मृ. ५. १३-१४)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वताम् ।
सत्त्रि-व्रति-ब्रह्मचारि-दातृ-ब्रह्मविदां तथा ॥
दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशविप्रवे ।
आपद्यपि च कष्टायां सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

(या. स्मृ. ३. २८-२९)

१. H. inserts after this word the following :—

मदनपारिजाते यमः—

‘शिव-विष्णुवर्चने दीक्षा यस्य वाऽग्निपरिग्रहः ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव शरीरे नास्ति सूतकम्’ ॥

इति । मन्त्रमुक्तावल्याम्—

‘अपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्’ ॥

Though this portion is present in H. it has been struck off. २. Except A. and D. all omit इति । ब्रह्मपुराणे अपि. ३. H. reads विरतस्य for निरतस्य. ४. The text reads चाच for तत्र. ५. The text substitutes हि for च.

इति । हारीतो अपि—

‘संग्रामस्थश्च राजन्यो वैश्यो मध्ये गवां स्थितः ।

सत्त्वी च ब्राह्मणो नित्यं ब्रह्मचारी च वै शुचिः’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘विवाह-यज्ञ-दुर्गेषु यात्रायां तीर्थकर्मणि ।

न तत्र सूतकं तद्वत् कर्म यज्ञादि कारयेत्’ ॥

इति । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘अथ देवप्रतिष्ठायां गणयागादिकर्मणि ।

श्राद्धादौ पितृयज्ञे च कन्यादाने च नो भवेत्’ ॥

इति । अङ्गिरा अपि—

‘जनने मरणे चैव त्रिष्विषौचं न विद्यते ।

यज्ञे विवाहकाले च देवयागे तथैव च’ ॥

इति । अत्र विवाहादौ सद्यः शौचमुपक्रान्तविवाहादिवि-

षयम् । अत्र नृपादीनामसाधारणकृत्यव्यतिरिक्तविषयेष्विषौ-

चमस्येव । तथा च ब्राह्मणपुराणे—

‘राज्यनाशस्तु येन स्याद्विना राज्ञा स्वमण्डले ।

प्रयोस्यतश्च संग्रामे होमे प्रास्थानिके सति ॥

मन्त्रादितर्पणैर्वापि प्रजानां शान्तिकर्मणि ।

गोमद्वलादौ वैश्यानां कृषिकालात्ययेष्वपि ॥

आशौचं न भवेत्लोके सर्वत्रान्यत्र विद्यते’ ।

इति ॥ २०-२१-२२ ॥

१. D. omits this whole verse and also इति । पैठीनसिरपि. २. D. reads राज्ञे for राज्ञा. ३. D. reads प्रावधितस्व.

किञ्च-

प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्यात् सङ्करं यदि ।

दशाहाच्छुद्धयते माता त्ववगाह्य पिता शुचिः ॥२३॥

इति । प्रसवे जनने । गृहमेधी गृहस्थः । पिता सूतिकया सह यदि संसर्गं न कुर्यात् तदा स्नानेन शुद्धो भवति । माता तु दशाहेन शुद्धा भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

नन्वेवं तर्हि पितुः कर्मानधिकारलक्षणमप्याशौचं न स्यादित्यत आह-

सर्वेषां शौचमाशौचं माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यात् उपस्पृश्य पिता शुचिः ॥२४॥

इति । यथा सपिण्डानां कर्मानधिकारलक्षणमाशौचं सम्पूर्णं तदस्मितुरपि । माता-पित्रोस्तु सूतकमस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् । तत्रापि दशाहमस्पृश्यत्वं मातुरेव । पितुस्तु स्नानपर्यन्तमेवेत्यर्थः । तथा च पैठीनसिः-

‘जनौ सपिण्डाः शुचयो माता-पित्रोस्तु सूतकम् ।

सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ॥

इति । अयमर्थः-जनने माता-पितृव्यतिरिक्ताः सर्वे सपिण्डाः स्पृश्याः । माता-पित्रोस्तु नास्ति स्पृश्यत्वम् । तत्रापि पिता स्नानेन स्पृश्यो भवति । दशाहं त्वस्पृश्यत्वं मातुरेव । तथा च सिद्धः-

‘नाशौचं विद्यते पुंसः संसर्गं चेन्न गच्छति ।
रेजश्चात्राशुचि ज्ञेयं तच्च पुंसि न विद्यते’॥

(व. स्मृ. ४. २३)

इति । संवर्त्तो अपि—

‘जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माता शुद्धेदशहेन स्नानाच्च स्पर्शनं पितुः’॥

(सं. स्मृ. १४३)

इति । बृहस्पतिरपि—

‘जाताशौचं तु सर्वेषां सूतकं मातुरेव च ।
स्नानं प्रकुर्याच्च पिता ज्ञातयो न सचैलिनः’॥

इति । गौतमो अपि—

‘माता-पित्रोस्तु सूतकमुपस्पृश्य पिता शुचिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. २३.)

इति । आदिपुराणे अपि—

‘सूतकी तु मुखं दृष्ट्वा जातस्य जनकस्ततः ।
कृत्वा सचैलं स्नानं तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्’॥

इति ॥ २४ ॥

सूतिकया सह-संसर्गकरणे तन्निमित्तमस्पृश्यत्वं दशाहम-
स्तीत्याह—

यदि पत्न्यां प्रसूतायां सम्पर्कं कुरुते द्विजः ।

सूतकं तु भवेत्तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ २५॥

इति । सूतिकया पत्न्या सह पतिः संसर्गं यदि कुर्यात्तदा

१. The text reads सूतके for विद्यते. २. The text reads रजस्तवाशुचि
for रजश्चात्राशुचि. ३. Except B. C. and F. all read जाताशौचं through
mistake. ४. D. reads सचैलकम्. ५. D. and G. read आदिपुराणे.

विद्या-कर्मयुक्तस्य विप्रस्याप्यस्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं भवेत्
किमुतान्यस्येत्यर्थः । तथा च सुमन्तुः—

‘मातुरेव सूतकम् । तां स्पृशतश्च । नेतरेषाम्’ ।

इति । सूतिकां स्पृशतो जनकस्यास्पृश्यत्वलक्षणं सूतकं
भवति नान्येषामित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु-जनननिमित्तमेवास्पृश्यत्वं भर्तुः स्नानानन्तरमपि किं
न स्यात्? अत आह—

सम्पर्काज्जायते दोषो नान्यो दोषोऽस्ति वै द्विजे ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सम्पर्कं वर्जयेद्बुधः ॥ २६ ॥

इति । स्नानानन्तरं भर्तुः संसर्गनिमित्तक एव दोषोऽस्पृश्य-
त्वापादको जायते न जनननिमित्तको दोषोऽस्ति । तस्माद्विद्वान्
सम्पर्कं सहशयनासन-भोजनादिकं वर्जयेदित्यर्थः । तथा च
बृहस्पतिः—

‘यस्तैः सह सपिण्डोऽपि प्रकुर्याच्छयनाशनम् ।

बान्धवो वा परो वापि स दशाहेन शुद्ध्यति’ ॥

इति । विष्णुरपि—

‘ब्राह्मणादीनामाशौचे यः सकृदेवान्नमेश्री-

यात्तस्य तावदाशौचं यावत्तेषाम्’ ।

(वि. स्मृ. २२. ८)

इति । अत्रिरपि—

‘सम्पर्काज्जायते दोषः पारक्ये मृतजन्मनि ।

तद्वर्जनाप्तितुरपि सद्यःशौचं विधीयते’ ॥

१. M. reads ब्राह्मणे for द्विजे. २. I. reads सह- for सह. ३. The text
reads अभाति. ४. Except A. all insert आशौचव्यपगमे for आशौचव्य-
पगमः after तेषाम्; but this renders the sentence incomplete and is of
no use here. ५.

इति ॥ २६ ॥

प्रारब्धे यज्ञादौ कर्तुः शुद्धिरुक्ता । इदानीं कल्पितद्रव्य-
स्यापि शुद्धिरस्तीत्याह—

विवाहोत्सव-यज्ञेषु त्वन्तरा मृत-सूतके ।

पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ २७ ॥

इति । अत्र विवाहग्रहणं पूर्वप्रवृत्तचौलोपनयनादिसंस्कारकसौपलक्षणार्थम् । उत्सवो देवतोत्सवः । तेन च देवप्रतिष्ठादिकमुपलक्ष्यते । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । तेषु प्रारब्धेषु अन्तरा मध्ये यदि मृत-सूतके मरण-जनने स्यातां तदा पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं देवतायै ब्राह्मणेभ्यो दीयमानं न दुष्यतीत्यर्थः ।
तथा च क्रतुः—

‘पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति’ ।

इति । पके तु विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः—

‘विवाहोत्सव-यज्ञादिष्वन्तरा मृत-सूतके ।

शृतमन्नं परैर्देयं दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेत्’ ॥

इति । कृतान्नमसूतकिर्भिर्देयम् । सूतकी तु दातृन् भोक्तृश्च न स्पृशेदित्यर्थः । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘द्रव्याणि स्वामिसम्बन्धादघानि त्वशुचीनि च ।

स्वामिशुद्धयैव शुद्ध्यन्ति वारिणा प्रोक्षितान्यपि’ ॥

इति । तदसङ्कल्पितद्रव्यविषयम् । कानिचिदसङ्कल्पितान्यापि द्रव्याणि सर्वदा शुद्धानि । तथैव मरीचिः—

॥ २७ ॥ We follow here A. and I. All others read शुच्यमन्नं for शुतमन्नं. The latter reading renders a better sense. २. D. reads स्वानि for स्वामिः.

‘लवणे मधु-मांसे च पुष्प-मूल-फलेषु च ।
शाक-काष्ठ-तृणेष्वप्यु दधि-सर्पिः-पयःसु च ॥
तैलौषध्यजिने चैव पक्वापके स्वयङ्ग्रहः ।
‘पेण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके’ ॥

इति । ॥ २७ ॥

अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावृत्तौ
तं निवारयति—

अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥२८॥

इति । यदा दशाहाशौचकालमध्ये तत्तुल्यस्य ततोऽल्प-
य वाऽऽशौचस्य निमित्ते जनन-मरणे स्यातां तदा पूर्वप्रवृत्तं
दाशौचं यावदनिर्दशमनिर्गतदशाहं स्यात् विप्रस्तावदेवा-
शुचिर्भवति न पुनर्मध्योत्पन्नमरणादिनिमित्तकदशाहाद्याशौ-
चवानित्यर्थः । तथा च मनुः—

‘अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् पुनर्मरण-जन्मनी ।

तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम्’ ॥

(म. स्मृ. ९. ७९)

इति । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘अन्तरा जन्म-मरणे शेषाहोभिर्विशुद्ध्यति’ ।

(या. स्मृ. ३. २०)

इति । विष्णुरपि—

१. D. reads पुण्येषु. A. reads the same, but it has पेण्येषु in the margin. २. I. reads the अनेकनिमित्ताशौचसन्निपाते. ३. G. reads भावज स्वात्.

‘जननाशौचमध्ये यद्यपरं जेननाशौचं स्यात्तदा
पूर्वाशौचव्यपगमे शुद्धिः (३५) मरणाशौ-
चमध्ये ज्ञातिमरणे ऽप्येवम्’ । (३८)

(वि. स्मृ. २२. ३५-३८)

इति । अपिशब्दाज्जनने अपि मरणाशौचकालेनैव शुद्धि-
रित्यर्थः । यदा जनननिमित्तदशाहाशौचमध्ये मरणमापतति
तदा मरणादारभ्य दशाहं कार्यम् । तथा चाङ्गिराः—

‘सूतके मृतकं चेत्स्यान्मृतके त्वय सूतकम् ।
तत्राधिकृत्य मृतकं शौचं कुर्यान्न सूतकम्’ ॥

इति । षट्त्रिंशन्मते अपि—

‘शावाशौचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत् ।
शावेन शुद्ध्यते सूतिर्न सूतिः शावशोधिनी’ ॥

इति । चतुर्विंशतिमते अपि—

‘मृत-जातकयोर्योगे या शुद्धिः सा तु कथ्यते ।
मृतेन शुद्ध्यते जातं न मृतं जातकेन तु’ ॥

इति । अल्पाशौचमध्ये दीर्घकालाशौचमासौ न पूर्वेण शुद्धिः ।
तदुक्तमुशनसा—

‘स्वल्पाशौचस्य मध्ये तु दीर्घाशौचं भवेद्यदि ।
न पूर्वेण विशुद्धिः स्यात् स्वकालेनैव शुद्ध्यति’ ॥

इति । येमेनापि—

‘अथवृद्धिमदाशौचं पश्चिमेन समापयेत् ।

१. Except A, and the text all substitute जनने for जननाशौचं and
अपि for तथा. २. D. omits इति. ३. D. reads—

यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते दशाहं प्रविशेद्यादि ॥

आशौचं पुनरागच्छेत् तत्समाप्य विशुद्ध्यति ।

इति । प्रथमप्रवृत्ताशौचकालापेक्षया दीर्घकालानुवर्तनेन
वृद्धिमदाशौचं यदि मध्ये समुत्पद्येत तदा पश्चिमेन स्वकाले-
नैव समापयेदित्यर्थः । शङ्को अपि—

‘समानाशौचसम्पाते प्रथमेन समापयेत् ।

असमानं द्वितीयेन धर्मराजवचो यथा ॥

(शं. स्मृ. १५. १०)

इति । असमानं दीर्घकालाशौचमित्यर्थः । हारीतो अपि—

‘शावान्तःशाव आयाते पूर्वाशौचेन शुद्ध्यति ।

गुरुणा लघु शुद्ध्येत्तु लघुना नैव तद्गुरु ॥

इति । कौर्मे अपि—

‘अघानां यौगपद्ये तु ज्ञेया शुद्धिर्गरीयसा ।

(कू. पू. १. २. २३. २४)

इति । गुरु-लघुत्वे तु समानजातीययोः कालापेक्षया ।
वेजातीययोः स्वरूपेणैव । तदुक्तं तेनैव—

‘सरणोत्पत्तियोगे तु गरीयो मरणं भवेत् ।

(कू. पू. १. २. २३. ६)

इति । कश्चित् कालापेक्षया लघ्वाशौचमध्यवर्तिनो गुर्वा-
शौचस्य पूर्वाशौचकालेनापगमो अस्ति । तदाह देवलः—

‘परतः परतोऽशुद्धिरघवृद्धौ विधीयते ।

स्याद्येत्तत्पञ्चमादङ्कः पूर्वैर्नैवान्न शिष्यते ॥

१. I. reads विशुद्ध्यति; while G. reads विशुद्धायाशौचं and H. reads विशुद्धिमाशौचं. The text reads समानं स्वस्वशौचं तु प्रथमे तु. ३. Except B. C. and P. which omit इति । कौर्मे अपि. G. and H. have only इति. G. reads लघुना नैव तद्गुरु; while H. and I. read स्याद्येत्तत्पञ्चमम्.

इति । वर्तमानाशौचमध्यवर्त्तिनि जननादौ यदा ऽधवृद्धि-
दीर्घकालमाशौचं तदा परतः प्राप्तं जननादिकमारभ्याशुद्धि-
विधीयते । तद्यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचं पञ्चमदिनात्परतोऽप्य-
नुवर्त्तेत तदा पूर्वैव पूर्वाशौचकालेनैव दशाहाशौचस्यापि
शुद्धिर्विशिष्यते विधीयते । एतदुक्तं भवति-अन्तरा पति-
तस्याशौचस्य दीर्घकालत्वेऽपि यदि पूर्वप्रवृत्तमाशौचमुन-
राशौचकालादर्धाधिककालं स्यात् तदा पूर्वप्रवृत्ताशौचका-
लेनैवोत्तरस्यापि शुद्धिर्भवति । तद्यथा-गर्भपातनिमित्तषडहा-
शौचमध्ये यदि दशाहाशौचमापतेत् तदा षडहाशौचशेषेणैव
दशाहाशौचस्यापि निवृत्तिरिति । एवमन्यत्रापि अर्धाधिकका-
लाशौचशेषेणैवाधिककालाशौचस्यापि निवृत्तिरवगन्तव्या ।

अन्तरा पतितस्याशौचस्य शेषेण शुद्धिरित्यत्र विशेषो
गौतमेनोक्तः-

‘रात्रिशेषे’ द्वाभ्याम् (७) प्रभाते तिसृभिः’ ।

(गौ. स्मृ. १४. ७-८)

इति । रात्रिशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते । रात्रिः शेषो यस्या-
शौचस्य तस्मिन्विद्यमाने यदा ऽऽशौचान्तरमापतेत् तदा पूर्वा-
शौचकालानन्तरं द्वाभ्यां रात्रिभ्यां शुद्धिः । प्रभाते तस्या रात्रे-
श्वरमे यामे पुरा सूर्योदयादाशौचसन्निपाते तिसृभी रात्रिभिः
शुद्धिः । न तु पूर्वाशौचकालशेषेणेति । तथा शङ्ख-लिखिताभ्या-
मपि-

‘अथ चेदन्तरा प्रमीयेत जायेत वा शिश्रैरेव दिवसैः

शुद्ध्येत् । अहःशेषे द्वाभ्याम् । प्रभाते तिसृभिः’ ।

इति । शातातपेनापि—

‘रात्रिशेषे द्वाहाच्छुद्धिर्यामशेषे त्र्यहाच्छुचिः’ ।

इति । बौधायनेनापि—

‘अथ यदि दशरात्रसन्निपाते यद्वाद्यं

दशरात्रसमाशौचमानवमादिवसात्’ ।

(बौ. स्मृ. १. ९. ११. १८)

इति । अस्यार्थः—यावन्नवमदिवसपरिसमाप्तिस्तावत् न पूर्वा-
शौचकालशेषेणोत्तराशौचस्य निवृत्तिरिति । नवमशब्देनोपा-
न्यदिवस उपलक्ष्यते । ततश्च क्षत्रियादीनामप्यन्यदिवसाशौ-
चसन्निपाते द्विरात्रं प्रभाते त्रिरात्रमित्यवगन्तव्यम् । देवलेनापि—

‘पुनः पाते दशाहात्प्राक् पूर्वेण सह गच्छति ।

दशमेऽह्नि पतेद्यस्य द्वाहात्तु स विशुद्ध्यति ॥

प्रभाते तु त्रिरात्रेण दशरात्रेष्वयं विधिः’ ।

इति । दशाहात्प्रागित्यत्र दशाहशब्दोऽन्यदिवसोपलक्षकः ।
दशरात्रेष्वित्येतदेपि द्वादशरात्राद्युपलक्षणम् । समानाशौचयोः
सन्निपाते पूर्वशेषेण शुद्धिरित्यस्य कचिदपवादः शङ्केन दर्शितः—

‘मातर्यग्रे प्रमीतायामशुद्धौ म्रियते पिता ।

पितुः शेषेण शुद्धिः स्यान्मातुः कुर्यात्तु पक्षिणीम्’ ।

(शं. स्मृ. १९. १४)

इति । मातरि पूर्वं मृतायां यदि तन्निमिताशौचमध्ये पिता
म्रियेत तदा न पूर्वाशौचशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्राशौचकाले-
नैव शुद्धिः । तथा पूर्वं पितरि मृते तन्निमिताशौचमध्ये मातरि

१. D. and H. read देवलोऽपि. २. D. and G read द्वाहात्सर्वै; while
I. reads द्वाहात् स. ३. D. omits अपि.

प्रमीतायामपि न पित्राशौचकालशेषेण शुद्धिः । किं तु पित्रा-
शौचं समाप्य पक्षिणीं कुर्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

उक्तस्य दशहात्याशौचस्य विषयान्तरेऽप्यपवादमाह-

ब्राह्मणार्थे विपन्नानां वेन्दि-गोग्रहणे तथा ।

आहवेषु विपन्नानामेकरात्रमेवाशौचकम् ॥ २९ ॥

इति । ब्राह्मणप्राणरक्षणार्थं वेन्दिग्रहणे गोग्रहे च सति तद्वि-
मोचनार्थं हतानां आहवेषाभिमुख्येन हतानां ये सपिण्डा-
स्तेषामेकरात्रमेवाशौचं न दशरात्रादिकमित्यर्थः । यत्तु 'सद्यः-
शौचं' इत्यनुवृत्तौ मनुनोक्तम्-

'डिम्भाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च ।

गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति भूमिपः' ॥

(म. स्मृ. १.११)

इति तदसन्निधिविषयम् ॥ २९ ॥

रणहतसपिण्डानामेकाहाशौचविधिप्रतया नवभिः श्लो-
केराहवे हतं प्रशंसति । तत्र प्रथमं परिव्राजकदृष्टान्तेनादित्य-
मण्डलभेदिष्वं दर्शयन्नर्थाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति-

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ ।

परिव्राट् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥ ३० ॥

इति । योगाभ्यासेनेश्वरमुपासीनः परिव्राजको र्वचरादिमा-

नस्य ब्रह्मलोकं गच्छन् मार्गमध्ये वाय्वादित्य-चन्द्राणां मण्ड-

G. reads वन्दिनी. २. M. reads एकरात्रं तु सूतकम्. ३. M. reads
परिव्राजको र्वच. ४. M. reads -युक्तः. E. omits from रणेचाभि- to -ति-
शब्दस्य आशयः (P. 270, L. 11.)

लानि क्रमेण भित्त्वा तत्र तेभ्य उत्तरोत्तराधिकेभ्यः छिद्रेभ्यो
निर्गत्य क्रमेण विद्युदादिलोकान् सञ्चरन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति ।
छिद्रनिर्गमनं च वाजसनेयिब्राह्मणे श्रुतम्—

‘स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा लेम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते
स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते
यथा दुन्दुभेः खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते’ ।

(वृ. उ. ५. १०. १)

इति ॥ ३० ॥

तत्र—चिरकालं महता प्रयासेन योगमभ्यस्यता परिव्राजके-
न सह समानगतित्वं रणहतस्यायुक्तम् । तस्मादल्पकालप्रया-
सत्वादित्याशङ्क्य कालाल्पत्वे अपि धैर्यातिशयेन प्रयाससा-
म्यं सूचयितुमभिमुख इत्युक्तम् । तमेव सूचितमर्थं विशदीक-
रोति—

यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भार्षते ॥३१॥

इति । लोके शस्त्रधारिणमेकमपि दृष्ट्वा महती प्राणभीतिर्जा-
यते । युद्धकाले तु प्रतिसैन्यगताः सर्वे अपि शत्रवः शस्त्रधारिणो

१. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. २. B. C. F. and
I. read उदुम्बरस्य. But the reading is not correct. D. G. and H.
substitute: इ for ल. but there is no difference between उ. and ल.
३. Except A. D. and the text others read ऊर्ध्वम्. ४. D. reads वाधते.

मारणोद्यता एनं परिवेष्टयन्ति । तदानीमुत्पद्यमानाया भीतेरिय-
 चैव नास्ति । तादृशीं भीतिं सोढ्वा प्रतिभटाभिमुख्यं गच्छतः
 शूरस्य धैर्यं योगिधैर्यादप्यधिकम् । न हि योगिनो यम-नियमा-
 दिषु क्वचित्प्राणभीतिः सम्भाविता । ततो यथा जागरणे बहुषु व-
 त्सरेषु अनुभवनीयस्य भोगस्य मुहूर्त्तमात्रवर्त्तनि स्वप्ने साकल्यं
 दृश्यते तथा चिरंभावियोगसाम्यं रणे धैर्यवतः किं न स्यात् ?
 धैर्यातिशयेन साम्यमत्र विवक्षितमिति दर्शयितुं 'यदि क्लीबं
 न भाषते' इत्युक्तम् । क्लीबं नपुंसकत्वं विकलता तत्सूचकं
 भीत्याविष्कारि वाक्यं यदि न भाषते तदानीं योगिसाम्यादक्ष-
 यान् ब्रह्मलोकावान्तरविशेषान् सालोक्यादीन् लभते ॥ ३१ ॥

परिव्राजकदृष्टान्ते सूर्यमण्डलभेदित्वं सम्भावयति—

संन्यस्तं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यति ॥ ३२ ॥

इति । यद्यपि मण्डलस्याचेतनं रश्मिसमूहरूपत्वात्तद्देव्य-
 नास्ति काचिदादित्यस्य वेदना तथापि पूर्वमत्यन्तनीचपदे
 वर्त्तमानस्येदानीमुच्चपदप्राप्तिश्चित्केशहेतुर्भवति । अत एव
 भित्त्वा परं स्थानं प्रयास्यतीत्युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य व्यास
 आह—

‘क्रियावद्भिर्हि कौन्तेय देवलोकः समावृतः ।

न चैतदिष्टं देवानां मर्त्यैरुपरि वर्तनम्’ ॥

१. I. adds -काल- to चिर-. २. I. reads भीत्याविष्कारक-. ३. Except
 A. and I. others read वास्यति for प्रयास्यति. ४. D. reads समावृत-
 ५. D, G. and H. read मर्त्यैः तु परिवर्तनम्.

इति । मुमुक्षुपरिव्राजकदर्शनमात्रेण निष्पन्नस्य भास्करच-
लनस्योपन्यासाद्योगिनो यथोक्तफलं दृढीकृतं भवति ॥ ३२ ॥

रणे चाभिमुखो हत इति दार्ष्टान्तिके अभिहितं तच्च हतत्वं
धैर्यातिशयस्योपलक्षणम् । असत्यपि स्ववधे परत्राणप्रवृत्तस्य
धीरस्य यथोक्तफलसद्भावादित्याह—

यस्तु भग्नेषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।

परित्राता यैदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३३ ॥

इति । क्रतुरत्राश्वमेधः । ब्रह्मलोकप्राप्तिफलत्वात् । अश्वमे-
धस्य च तत्फलत्वं वाजसनेयिशाखायां भुज्यब्राह्मणे—

‘क न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति?’ ।

(वृ. उ. ३. ३. २)

इत्यादिप्रश्न-प्रतिवचनयोर्विस्पष्टमवगम्यते ॥ ३३ ॥

यः परित्राणार्थं प्रवृत्तः तस्य प्रवृत्तिमात्रेण क्रतुफलमुक्तम् ।
प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे सति हतत्वाभावे अपि फलातिशयो ऽस्ती-
त्याह—

यस्य छेदक्षतं गात्रं शरैर्-मुद्गर-यष्टिभिः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं हरन्ति रमयन्ति च ॥ ३४ ॥

इति । गात्रं शरीरम् । छेदक्षतं हस्त-पादाद्यवयवच्छेदे-
नोपवृत्तम् ॥ ३४ ॥

१. A. reads मुमुक्षोः परिव्राजकस्य for मुमुक्षुपरिव्राजक-. २. I. reads
रेवातुं. ३. G. reads सदा for यदा. ४. Except A. and I. all read
‘जापतिवचनयोः for प्रश्न-प्रतिवचनयोः. ५. B. C. and F. substitute यद
र यः. ६. M. reads शर-शब्दयष्टि-मुद्गरैः. ७. M. reads गायन्ति.

परिवाणाय प्रवृत्तस्य गात्रच्छेदे यत्फलं सती ज्यतिशयं
मरणे दर्शयति— [आ० की० २]

देवाङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
त्वेरमाणाः प्रयान्ति मम भर्ता ममेति च ॥ ३५ ॥
इति ॥ (३५) ॥

यद्यपि यज्ञसङ्घादिकं युद्धमरणं चोभयमप्येकविधस्य
फलस्य समानं साधनं तथापि युद्धमरणस्यात्यल्पकालसाध्य-
त्वेन वैकल्यासम्भवादुत्तमसाधनत्वमित्याह—

यं यज्ञसङ्घैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैषिणो वाऽत्र यथैव यान्ति ।

क्षणेन यान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ३६ ॥

इति । विप्रशब्देन निष्कामा विवक्षिताः । तथा च स्वर्गैषिणो
इति विकल्प उपपद्यते । अत्र पुण्यलोकेषु यं लोकविशेषं यथैव
यैव प्रकारविशेषेण देवकन्यावरणादिना युक्ताः सन्तो यान्ति
तत्र तेषु पुण्यलोकेषु तमेव लोकविशेषं तेनैव प्रकारेण
युद्धया वीराश्च यान्ति । क्षणेनेत्युक्तं तेन कालात्यल्पमेतत्त्व-
मिष्यते ॥ ३६ ॥

reads देवाङ्गनाः; while M. reads—
नागकन्याश्च धारयन्ति यमं भर्ता भवेति ॥
reads विप्राः for विप्राः. M. reads विप्राः for यान्ति.
for यज्ञेन, and also changes the place of this verse.
both stanzas. D. substitutes न for तेषु.

ननु—कालस्याल्पत्वेऽपि प्राणभीतेर्दुष्परिहरत्वात् पूर्वोक्तं युद्धधैर्यं दुर्लभमित्याशङ्क्य विचारवतः पुरुषस्य तत् सुलभमित्यभिप्रेत्य तं विचारं दर्शयति—

जितेन लेभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षणेध्वंसिनि कायेऽस्मिन् का चिन्ता मरणे रणे^१ ॥३७॥

इति । जितेनेति कर्त्तरि निष्ठा । यतो जयेन लक्ष्मीलाभः । मरणेन सुराङ्गनालाभः ततो यदि कायजीवनलोभाल्लक्ष्मी-देवाङ्गनालाभौ न पर्यालोच्येते तदा लाभपरित्यागमात्रं तस्य केवलमवशिष्यते । कायस्तु सर्वथा न चिरं जीवति । तस्य कर्मप्रापितायुष्यवशवर्तित्वेन क्षणध्वंसिस्वभावत्वात् ॥३७॥

अत्यन्तनिषिद्धमपि रुधिरपानं यत्र निरतिशयसुकृतत्वेन परिणमते तत्र पुण्यलोकिप्राप्तौ को विस्मयः? इत्याह—

ललाटदेशे रुधिरं स्तवच्च

यस्याहवे तुं प्रविशेच्च वक्त्रम् ।

तत् सोमपानेन किर्लास्य तुल्यं

संग्रामर्यज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ३८ ॥

इति । संग्रामयज्ञप्रतिपादके नीतिशास्त्रादौ पुरोभागे प्रहा-

१. M. reads लभते. २. M. reads क्षणध्वंसिकेऽस्मिन्. ३. This couplet is the 36th Sloka in M. ४. Except A. and I. all read जय-
राजः for जयेन, and omit मरणेन सुराङ्गनालाभः. ५. I. reads अविशिष्यते.
M. reads.—

ललाटदेशेरुधिरं हि यस्य

तस्य अन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे ।

६. L. substitutes न for तु. ७. M. reads हि तस्य तुल्यम्. ८. L. substitutes देशे for यज्ञे.

ही वीरलक्षणत्वेनोपवर्णित इति विवक्षितत्वात् विधिवदृष्टमित्युक्तम् ।

तदेवं नवभिः श्लोकैराशौचविधिस्तावकत्वेन युद्धमरणस्य प्रशंसा कृता । यस्माद्व्रणहतो ज्यन्तपुण्यात्मा तस्मात्तन्मृतौ परिव्राजकमरण इवाधिकाशौचाभाव उपपद्यते । अथवा त एते नव श्लोकाः प्रकरणादुत्कृष्य राजधर्मेषु स्थापनीयाः । युद्धस्य क्षत्रियधर्मत्वात् । यथा दर्श-पूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो रजस्वलाव्रतकलापः प्रकरणादुत्कृष्य क्रत्वर्थपरिहारेण पुरुषार्थ-तयोपवर्णितस्तद्वत् ॥३८॥

धर्मार्थमनाथब्राह्मणशववहनादौ प्रशंसापूर्वकं सद्यःशौचं विदधाति—

अनाथं ब्राह्मणं प्रेतं ये वहन्ति द्विजातयः ।

पदेपदे यज्ञफलमानुपूर्व्यालभन्ति ते ॥ ३९ ॥

नेतेषामशुभं किञ्चित् पापं वा शुभकर्मणाम् ।

जलावगाहनाच्चेपां सद्यःशौचं विधीयते ॥ ४० ॥

इति । अनाथं बन्धुरहितमसपिण्डं ब्राह्मणमदृष्टार्थं ये द्विजा-
तयो वहन्ति स्पृशन्ति दहन्ति च ते पदेपदे यज्ञफलानि
कामेण प्राप्नुवन्ति ।

तथा नेषामशुभादिकमपि नास्ति । तेषां स्नानादेव सद्यः
शौचं विधीयत इत्यर्थः । तथा च वृहस्पराशरः—

Between these two verses M. inserts the 41st verse, अस्यो
यः शौचं विधीयत इत्यर्थः । तथा च वृहस्पराशरः—

प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणो नैव दुष्यति ।

बोहा चैवामिदाता च सद्यः स्नात्वा विशुद्ध्यति' ॥

इति । यत्तु हारीतेनोक्तम्—

'प्रेतस्पृशो ग्रामं न विशेष्युरा नक्षत्रद-

र्शनात् । रात्रौ चेदादित्यस्य' ।

इति । यच्च देवलेनोक्तम्—

'अह्नि चेद्वहनं कुर्यात् ऊर्ध्वमस्तमयाव्रवेः ।

स्नात्वा गृहं विशेषिषो रात्रौ चेदुदयाव्रवेः' ॥

इति तत् स्नेहादिनाऽकरणीयनिर्हारकरणे वेदितव्यम् ।

॥ ३९-४० ॥

ने केवलं स्नानं किं तु प्राणायामोऽपि कर्त्तव्य इत्याह—

असगोत्रमबन्धुं च प्रेतीभूतं द्विजोत्तमम् ।

वहित्वा च दहित्वा च प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥४१॥

इति । असगोत्रमसपिण्डमबन्धुं बन्धुरहितं प्रेतं ब्राह्मणं ये
वहन्ति देहन्ति च तेषां प्राणायामेन शुद्धिरित्यर्थः । न केवलं
स्नान-प्राणायामौ । अग्निस्पर्शोऽपि कर्त्तव्यः । तदुक्तमाङ्गिरसा-

'अग्निः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतमसपिण्डः कथञ्चन ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वा अग्निं तस्मिन्नेवाह्निं वै शुचिः' ॥

इति । स्नेहादिनाऽप्रेतनिर्हरणं कुर्वतोऽसपिण्डस्याशौ-
चमस्ति । तथा च मनुः—

१. I. reads अग्निस्पर्शः. २. I. reads -निर्हरणे for -निर्हारकरणे. ३. D. H.
and I. omit चैलं सचैलं. ४. M. reads च ब्राह्मणम् for द्विजोत्तमम्. ५. M.
reads नीलम् for सचैलं. ६. D. omits वहन्ति च. ७. I. reads असपिण्डः.

‘असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण मातुरासांश्च बान्धवान् ॥
 यद्यन्नमत्ति तेषां तु दशाहेनैव शुद्ध्यति ।
 अनदन्नमृहैव न चेतस्मिन् गृहे वसेत् ॥

(म. स्मृ. ५. १०१-१०२)

इति । यस्तु प्रेतनिर्हरणं कृत्वा तद्गृहे वसति न च तदन्नम-
 श्नाति तस्य त्रिरात्रमाशौचम् । यस्तु तद्गृहे वसन् तदन्नमश्नाति
 तस्य दशरात्रम् । यः पुनः प्रेतं निर्हृत्य तद्गृहवासं तदन्नं च
 परित्यजति तस्यैकाहमित्यर्थः । एतत्सवर्णविषयम् । असवर्ण-
 शवनिर्हारे तु तज्जातीयमाशौचं कार्यम् । तदाह गौतमः—

‘अपरेष्वेवर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्वं वा-
 ष्वरं तच्छ्रवोक्तमाशौचम्’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १६)

इति । उपस्पर्शनं निर्हरणम् । ब्राह्मणस्य शूद्रशवनिर्हारे
 मासमाशौचम् । शूद्रस्य ब्राह्मणशवनिर्हारे दशाहमाशौचं
 भवतीत्यर्थः । यस्त्वर्यलोभादसवर्णशवनिर्हरणं करोति तस्य
 द्विगुणमाशौचं भवतीति । तथा च व्याघ्रः—

‘अवरंश्चेद्वरं वर्णं वरो वा ज्यवरं यदि ।

वहेच्छ्रवं तदाशौचं वृत्त्यर्थे द्विगुणं भवेत् ॥

१. Except A. and the text, all read यः स दशाहेन for स दशाहेनैव.
 २. Except A. and the text all read न च तस्मिन् for न चेतस्मिन्. ३. D.
 G. H. and the text read अवरः for अपरः. ४. D. G. H. and the text
 read अवरं for अवर. ५. The text reads तत्र शाश्वतम्. ६. B. C. and
 F. read वृत्त्यर्थमित्यर्थः for दशाहमाशौचं भवतीत्यर्थः. ७. B. C. E. and F.
 read वृत्त्यर्थे, D. and G. वृत्त्यर्थे.

इति । असवर्णप्रेतनिर्हारे तदुक्तमाशौचम् । तत्र वेतनाश्रयणे द्विगुणमाशौचं भवतीत्यर्थः । यत्तु विष्णुपुराणे—

‘यो ऽसवर्णं तु मूल्येन नीत्वा चैव देहेन्नरः
आशौचं तु भवेत्तस्य प्रेतजातिसमं सदा’ ॥

इति तदापदि द्रष्टव्यम् । अर्थलोभात्सवर्णशववहनादौ स्वजात्युक्तमाशौचं कार्यम् । तथा च कैर्मै—

‘यदि निर्हरति प्रेतं प्रेलोभाक्रान्तमानसः ।
दशाहेन द्विजः शुद्धयेद्द्वादशाहेन भूमिपः ॥
अर्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुद्ध्यति’ ।

(कू. पु. १. २. २३. ४९-५०)

इति । यस्तु सपिण्ड एव प्रेतं निर्हरति न तस्याशौचाधिक्यम् । प्रेतनिर्हरणस्य विहितत्वात् । तदाह देवलः—

‘विहितं तु सपिण्डानां प्रेतनिर्हरणादिकम् ।
तेषां करोति यः कश्चित् तस्याधिक्यं न विद्यते’ ॥

इति । आधिक्यमाशौचाधिक्यमित्यर्थः । समानोदकप्रेतनिर्हरणे दशाहम् । तदाह स एव—

‘यः समानोदकं प्रेतं बहेद्वाऽथ दहेत वा ।
तस्याशौचं दशाहं तु धर्मज्ञा मुनयो विदुः’ ॥

इति । ब्रह्मचारिणः प्रेतवहनकरणे व्रतलोपः । तदाह देवलः—

१. H. and I. read बहेत् for बहेत्. २. All, except A. and H. read कर्मै. ३. The text reads लोभाक्रान्तमानसः. V. B. and E. substitute अन्वेषां तु बहं for धर्मज्ञा मुनयो; while E. F. and G. read अन्वेषां तु अहं for the same.

‘ब्रह्मचारी न कुर्वीत शवेवाहादिकाः क्रियाः ।
 यदि कुर्याच्चरेत्कृच्छं पुनः संस्कारमेव च’ ॥
 इति । पित्रादिशववहने तु न दोषः । तथा च मनु-देवलौ-
 ‘आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
 निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते’ ॥
 (म. स्म. ५. ११)

इति । वसिष्ठो अपि—

‘ब्रह्मचारिणः शवकर्मणो व्रतनिवृत्तिः (७)

अन्यत्र माता-पित्रोर्गुरोर्वी’ । (८)

(व. स्म.) २३. ७-८)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘आचार्यं पित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापि व्रतं प्रोक्तम् ।

‘संकटाजं च नाश्रीयान्न च तैः सह संवसेत्’ ॥

(या. स्म. ३. १५)

इति । व्रती ब्रह्मचारी विप्रादीनां निर्हरणं कृत्वा
 पश्चादौचिभिः सह वासं तदजं च परित्यजति तदा व्रती व्रत-
 र्याया न वियुज्यते इत्यर्थः । ब्रह्मपुराणे अपि—

‘उपशब्देनाशौचं लक्ष्यते । तत्सहचरितमभ्यसकटाग्रम् । तत् ब्रह्म-
 चरी नाश्रीयान्न’ इति विज्ञानेश्वरः ।

I. read शववाहादिकाः, B. C. and F. शवयानादिकाः
 H. and G. read शववाहादिकाः. २. D. reads न व्रतं न वि-
 and G. reads वि. Vijnānēśvara reads शवकर्मणो (see 3.15 commen-
 reads शवकर्मणो and Vijnānēśvara (see 3.15 com-
 ४. The text
 ५. I. reads च

आचार्यं वाऽप्युपाध्यायं गुरुं वा पितरं तथा ।
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा व्रतस्थस्तत्र भोजनम् ॥
 कृत्वा पतति वै तस्मात् प्रेतान्नं न तु भक्षयेत् ।
 अन्यत्र भोजनं कुर्यान्न च तैः सह संवसेत् ॥
 एकाहमशुचिर्भूत्वा द्वितीये ऽहनि शुद्ध्यति* ।

इति । ब्राह्मणशववहनादौ गूढं न नियोजयेत् । तदाह मनुः—

‘न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्सु मृतं गूढेण हारयेत् ।
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छूद्रसंस्पर्शदूषिता’ ॥

(म. स्मृ. ५. १०४)

इति । अत्र स्वेषु* तिष्ठत्स्वित्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वदो-
 शव्रवणात् । विष्णुपि—

‘मृतं द्विजं न गूढेण निहारयेत् । (१) न गूढं द्विजेन’ ।

(वि. स्मृ. १९. १-२)

* गोविन्दराजो ऽप्येवमेव मन्यते । तथापि ‘अविवक्षितम्’ इत्येतन्न
 तिथ्यादिसम्मतम् । कुल्लूकभट्टस्त्वेवमाह—‘सम्भवादर्थपदद्वयो-
 ऽणवैषम्यप्रसङ्गात् उपक्रमावगतेश्च वेदोदितन्यायेनानुबोध्यत्वात् ।
 भूतशूद्रयनुरोधेन प्रधानभूताया जातेरूपेक्षायां ‘गुणलोपे च
 यस्य’ (पू. मी. १०. २. ६३) इत्यपि न्यायो बाध्येत । तस्मात्स्वेषु
 इति पदद्वितयं न विवक्षितं इतीमां गोविन्दराजस्य राजानां
 द्रियामहे’ इति ।

Except A. and I. all read च वा for तथा. २. E. and H. substi-
 tute for १. १. The text reads मादयेत् for हारयेत्. The commen-
 Medhātithi also follows the text. It cannot be ascertained what
 in Sarva is Nāṣṭyaṇa, Nāṣṭyaṇa and Rāṁchandra approve of.
 and Govindarāj seem to choose हारयेत् and Rāghavānaanda

इति । येमो अपि—

‘न शूद्रो यजमानं वै प्रेतीभूतं समुद्धहेत् ।

यस्याऽऽनयति शूद्रो अग्निं तृणं काष्ठं हवींषि च ॥

प्रेतत्वं हि सदा तस्य स चाधर्मेण लिप्यते’ ।

इति । ब्राह्मणादिशवनिर्हारे दिङ्मियेमो दर्शिनो मनुना—

‘दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत् ।

पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः’ ॥

(म. स्मृ. ५. १२)

इति । हारीतो अपि—

‘न ग्रामाभिमुखं प्रेतं हरेयुः’ ।

(हा. स्मृ. १९. १३)

इति ॥ ४१ ॥

अनुगमनाशौचमाह—

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

स्नात्वा सैचैलं स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ ४२ ॥

इति । ज्ञातिं सपिण्डव्यतिरिक्तं बन्धुम् । सपिण्डानुगम-
नस्य विहितत्वात् । अज्ञातिमबन्धुं वा समानोत्कृष्टज्ञातिप्रेतं
कामनयाऽनुगम्य सैचैलं ज्ञात्वाऽग्निं स्पृष्ट्वा घृतभुक् शुद्ध्यति
इत्यर्थः । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘अनुगम्याम्भसि ज्ञात्वा स्पृष्ट्वाऽग्निं घृतभुक् शुचिः’ ।

(या. स्मृ. ३. २६)

१. At reads देवलोऽपि for बभोऽपि. २. C. and F. read समुद्धरेत्. ३. C. and F. add अपि to निवर्तते. ४. This verse appears in Manu. I. and the text of Manu substitute च for वा. ५. M. reads चैव तु for सैचैलं.

इति । कौर्मे अपि—

प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो यो ऽनुगच्छेत कामतः ।

स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति' ॥

(कू. पु. १. २. २३. ५३)

इति । अत्र च विशेषः कौवषेयेनोक्तः—

‘अनुगम्य शवं बुद्ध्या स्नात्वा पृष्ट्वा हुताशनम् ।

सर्पिः प्राश्य पुनः स्नात्वा प्राणायामैर्विशुद्ध्यति' ॥

इति । न च—घृतप्राशनस्य भोजनकार्ये विधानाद्भोजन-
निवृत्तिरिति वाच्यम् । तस्य प्रायश्चित्तत्वेन विधानात् ।
प्राणायामैरिति बहुवचनस्य कपिञ्जलन्यायेन* त्रित्वे पर्यव-
सानात् त्रिभिः प्राणायामैः शुद्ध्यति— इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

निकृष्टजात्यनुगमनाशौचमाह—

क्षत्रियं मृतमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥ ४३ ॥

‘कपिञ्जलमालभेत’ इत्यस्मिन् विधिवाक्ये ‘कपिञ्जलान्’ इति
बहुवचननिर्देशेन अलभनीयकपिञ्जलवृक्षे स्पृष्टेऽपि तेषां सङ्ख्या
नेत्यादितस्तत्र ‘अतिर्भाषितसंख्याविशेषं बहुवचनं त्रित्वे पर्यवस्यति’—
इति वाक्यशेषेण कपिञ्जलत्रयालभनं विधीयते तद्वदत्रापीति भावः ।

* The text reads अनुगच्छेत. २. We follow here A. and D. The readings in others are quite different from one another. B. C. E. F. and G. read अनुगच्छेत्. H. also reads the same, but there appears कण्वेन as marginal correction. I. reads कण्वेन. We are unable to trace to what author this verse belongs. The names कौवषेय, कवष, कण्व and कण्वेय are found in some ancient works, but the name कवष is nowhere mentioned as that of the author of a smṛiti.

शवं च वैश्यमज्ञानाद् ब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।
 कृत्वाऽऽशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥४४॥
 प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । ..
 अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ४५ ॥
 त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्धयति ॥४६॥

इति । यो ब्राह्मणः अज्ञानान्मौल्यात् क्षत्रियं प्रेतमनुगच्छति
 स एकाहमाशौचं कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ब्राह्मणो वै-
 श्यशवानुगमनं कृत्वा द्विरात्राशौचानन्तरं षड्भिः प्राणायामैः
 शुद्ध्यति । शूद्रशवानुगमनं कृत्वा त्रिरात्रमाशौचं समाप्य
 महानद्यां स्नात्वा शतं प्राणायामान् कृत्वा घृतप्राशनेन शुद्ध्य-
 ति । उपक्रमोपसंहारपर्यालोचनया क्षत्रियादिशवानुगमने
 अपि सचैलस्नानाग्निस्पर्श-घृतप्राशनान्यनुसन्धेयानि । एवं च
 सति क्षत्रियस्य वैश्यशवानुगमने एकाहं, शूद्रशवानुगमने
 द्व्यहं, वैश्यस्य शूद्रशवानुगमने एकाहमाशौचमित्युहनीयम् ।
 तथा च कौर्मे-

‘एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च व्यहेन तु ।

शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः’ ॥

(कू. पु. १. २. २३. ५४)

१. M. reads तद्वैश्यम् for च वैश्यम्, and K. and L. substitute तु for च.
 २. J. K. and L. read शूद्र- for योऽनु- ३. M. reads नयन्तमनुगच्छते.
 ४. D. G. and H. add इति to अनुगच्छति. ५. D. and G. add इति to
 शुद्ध्यति. ६. G. reads द्विरात्रमाशौचानन्तरं. ७. B. C. and F. read तु स्या-
 व्यहेन, D. वैश्यस्य हितवेन and I. reads वैश्ये स्वात्सा व्यहेन.

इति ॥ ४३-४४-४५-४६ ॥

द्विजानां शूद्रशवानुगमननिषेधे कदा तैः शूद्रा अनुसर्त्तव्या
इत्यत आह—

विनिर्वर्त्य यदा शूद्रा उदकान्तमुपस्थिताः ।

द्विजैस्तदाऽनुगन्तव्या एष धर्मः सनातनः ॥४७॥

इति । उदकशब्देनोदकक्रियोच्यते । तस्या अन्तः समाप्तिः
तां निर्वर्त्य आशौचं परिसमाप्य यदा स्थिताः तदा द्विजैरनु-
गन्तव्याः अनुसर्त्तव्याः इति । एवं ब्राह्मणस्यातुरक्षत्रियवै-
श्यानुसरणं क्षत्रियस्याप्यातुरवैश्यानुसरणमाशौचानन्तरमेवे-
त्यहनीयम् । आशौचमध्ये^१ आतुरव्यञ्जने त्वाशौचमस्ति । तत्र
ब्राह्मणमरणविषयातुरव्यञ्जने पारस्करः—

‘अस्थिसञ्चयनादवाग् रुदित्वा स्नानमाचरेत् ।

अन्तर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमनं स्मृतम्’॥

इति । विप्रस्य मृतस्य दशाहाभ्यन्तरे अस्थिसञ्चयनादवा-
ग् ब्राह्मणः क्षत्रियादिवाऽतुरव्यञ्जनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।
तत ऊर्ध्वमाचमनमाचरेदिति । क्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
क्षत्रियादीनां वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने वैश्य-शूद्रयोश्च
प्रागस्थिसञ्चयनात् सचैलं स्नानम् । तत ऊर्ध्वं स्नानमात्रमेव ।
एतत्सर्वं ब्रह्मपुराणे अभिहितम्’—

१. Aparārka, reads विनिवृत्ताः. २. M. reads इति धर्मविदो विदुः for
एष धर्मः सनातनः. ३. M. has the following verse after this couplet—

तस्यात् द्विजो मृतं शूद्रं न स्पृशेत् च दाहयेत् ।

इदं शूद्रावलोकनं बुद्धिरेषा पुरातनी ॥

However neither any one of the commentaries nor the MSS. contains
this verse. ४. C. and F. insert, तु after -मध्ये. ५. D. reads -अतुरञ्जने
for -व्यञ्जने.

‘मृतस्य यावदस्थीनि ब्राह्मणस्याहतानि तु ।
तावद्यो ऽबान्धवस्तत्र रौति तद्बान्धवैः सह ॥
तस्य स्नानाद्भवेच्छुद्धिस्ततस्त्वाचमनं स्मृतम् ।
सचैलं स्नानमन्येषामकृते त्वस्थिसञ्चये ॥
कृते तु केवलं स्नानं क्षत्र-विट्-शूद्रजन्मनाम्’ ।

इति । ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने
अस्थिसञ्चयनादवर्गिकाहमाशौचं सचैलं स्नानं च । तत ऊर्ध्वं
सचैलं स्नानमात्रम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

‘अस्थिसञ्चयने विप्रो रौति चेत् क्षत्र-वैश्ययोः ।
तदा स्नातः सचैलस्तु द्वितीये ऽग्निं शुद्ध्यति ॥
कृते तु सञ्चये विप्रः स्नानेनैव शुचिर्भवेत्’ ।

इति । क्षत्रियस्य वैश्यमरणविषयातुरव्यञ्जने विशेषा-
श्रवणे ऽपि ब्राह्मणस्य समनन्तरक्षत्रियमरणविषयातुरव्यञ्जने
यदाशौचं विवक्षितं तदेवात्रेति न्यायतोऽवेगम्यते । शूद्रमरण-
विषयातुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनात् प्राक् ब्राह्मणस्य त्रिरात्रमा-
शौचम् । क्षत्रिय-वैश्ययोर्द्विरात्रम् । तत ऊर्ध्वं द्विजातीनामेक-
रात्रमेव । शूद्रस्य स्पर्शं विनाऽऽतुरव्यञ्जने अस्थिसञ्चयनादवर्ग-
िकरात्रमाशौचम् । तत ऊर्ध्वं सज्ज्योतिराशौचमिति । तथा
च पारस्करः—

‘अस्थिसञ्चयनादवर्ग्यदि विप्रो ऽश्रु पातयेत् ।
मृते शूद्रे गृहं गत्वा त्रिरात्रेण विशुद्ध्यति ॥

१. H. reads ब्राह्मणसमनन्तर- २. E. omits -विषयातुरव्यञ्जने यदाशौचं-
३. B. C. and F. read वा गम्यते, and for the same I. reads ऽत्रावगम्यते.
४. All, except A. B. and E., read शूद्रस्पर्शं.

अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वं मासो यावद्विजातयः ।
 अहोरात्रेण शुद्धयन्ति वासेसः क्षालनेन च ॥
 सैजातेर्दिवसेनैव व्यहात् क्षत्रिय-वैश्ययोः*
 स्पर्शं विनाऽनुगमने शूद्रो नक्तेन शुद्धयति' ॥

इति । अत्राश्रुपात आतुरव्यञ्जनमात्रोपलक्षणार्थः । सजातेः
 शूद्रस्यास्थिसञ्चयनादूर्ध्वं स्पर्शं विनाऽनुगमने आतुरव्य-
 ञ्जने दिवसेनाहोरात्रेण शुद्धिः । तत ऊर्ध्वं नक्तेन । रात्रौ चे-
 द्रात्र्या अहनि चेदह्ना शुद्धिरिति । एतच्च शवनिर्हरणानुग-
 मन-सहातुरव्यञ्जनादिनिमित्तमाशौचमसपिण्डानाम् । सपिण्डा-
 नां तु विहितत्वात् नास्ति । तथा च हारीतः—

‘विहितं हि सपिण्डस्य प्रेतनिर्हरणादिकम् ।

दोषः स्यादसपिण्डस्य तत्रानाथक्रियां विना’ ॥

इति । प्रेतनिर्हरणादिकमित्यत्रादिशब्देन दाहोदकदाना-
 दिकमुच्यते । अनुगमादिविधिस्तु याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘आश्मशानादनुव्रज्य इतरो ज्ञातिभिर्वृतः ॥ (१)

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्विलौकिकाग्निना ।

सं दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृत्तार्थवत्’ ॥

(या. स्मृ. ३. १-२)

* आवृत्तिः प्रक्रिया । ‘आहिताग्न्यावृत्ता आहिताग्नेर्दानप्रक्रियया’—इति
 विशानेश्वरः ।

१. I. reads मासः. २. A. reads वाससां. ३. B. reads स जातदिवसेनैव.
 ४. A. and D. omit इति. ५. I. reads एवं. ६. H. and I. read स्या-
 त्सपिण्डस्य. ७. I. reads तच्च. ८. I. omits तु. ९. Except A. and
 the text all read गाथा. १०. I. reads this line as follows:—

सप्तऋचा उपेतश्चेदाहिताग्निर्बर्धार्थवत् ।

इति । ऊनद्विवर्षादितरः सम्पूर्णद्विवर्षो मृतो ज्ञातिभिः सपि-
ण्डैः श्मशानभूमिं यावदनुगन्तव्यः । तथा यमसूक्तं परेयुवांस-
मिति षोडशार्चं तथा यमदैवेत्या गाथाश्च जपद्विलौकिकाग्निना
स दग्धव्यः । उपेत उपनीतश्चेन्मृतः तदा आहिताग्निसंस्कार-
प्रकारेणार्थवत् प्रयोजनवद्यथा भवति तथा दग्धव्यः । अयम-
भिप्रायः—येषां भूशोधन-प्रोक्षणादीनामाहिताग्निविहितसंस्का-
राणां करणमर्थवत् द्वारकार्यरूपं प्रयोजनमस्ति तान्यननुष्ठे-
यानि । यानि तु लुप्तार्थानि पात्र-प्रयोजनादीनि तान्यनुष्ठे-
यानि । यथा कुष्णलेष्वतिदेशप्राप्तेष्ववघात-प्रोक्षणादिषु द्वारलो-
पादवघातादीनामननुष्ठानं प्रोक्षणादीनां त्वनुष्ठानमिति । अत्र
लौकिकाग्निग्रहणं जातारणेभवे । तत्सद्भावे तु तन्मथितो
अग्निर्ग्राह्यः । न तु लौकिकाग्निः । तस्याग्निसम्पाद्यकार्यमात्रार्थ-
त्वेनोपपत्तेः । लौकिकाग्निश्चण्डालाभ्यादिव्यतिरिक्तो ग्राह्यः ।
तेषां निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘चण्डालाग्निरमेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हिचित् ।

पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचिताः’ ॥

इति । आहिताग्निस्तु श्रौताग्निना दग्धव्यः । अनाहिताग्नि-
र्गृह्याग्निना । इतरो लौकिकेन । तदाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः—

‘आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।

अनाहिताग्निरेकेन लौकिकेनेतरो जनः’ ॥

१. I. reads दैवत्यां गाथां च. २. B. C. E. F. G. and H. add च to दग्धव्यः. ३. B. C. and F. insert च after तथा. ४. Except A. and I. all omit करणमर्थवत्. ५. B. C. E. F. G. and H. read द्वारं कार्यरूपं; while H. reads द्वारं कार्यरूपप्रयोजनम्. ६. H. reads पात्रयोजनादीनि. ७. I. reads तानि मथितो; while G. omits तत्. ८. D. G. and I. read सूतिकाग्निः. ९. D. reads श्रौताग्निना.

इति । एकेन गृह्याग्निना । दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्त्तव्यः ।

तथा च कात्यायनः—

‘दुर्बलं स्नापयित्वा च शुद्धचैलाभिसंवृतम् ॥’

दक्षिणाशिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत् ॥ (३)

घृतेनाभ्यक्तमाघ्राव्य सवस्त्रं चोपैवीतिनम् ।

चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सुमनोभिर्विभूषयेत् ॥ (४)

हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्वा छिद्रेषु सप्तसु ।

मुखे वस्त्रं निधायैनं निहरेयुः सुतादयः ॥ (५)

आमपात्रे अमादाय प्रेतमग्निपुरःसरम् ।

एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धमर्धपथ्युत्सृजेद्भुवि ॥ (६)

अर्धमादहनं प्राप्तमासीनो दक्षिणामुखः ।

सम्यं जान्वाद्य शनकैः सतिलं पिण्डदानवत् ॥ (७)

(का. स्मृ. ३. २१. ३-७)

इति । पिण्डदानविधिना आदहनं श्मशानपर्यन्तमानीतमन्नं प्रक्षिपेदित्यर्थः । दाहानन्तरं चित्तिमनवेक्षमाणा ज्ञातयो जल-
समीपं गत्वा स्नात्वेदकं सकृत् त्रिर्वा दद्युः । तथा च
कात्यायनः—

‘अथानवेक्षमेत्यापः सर्व एव शवस्पृशः ।

स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं स्थले ॥

गोत्र-नामपदान्ते च तर्पयामीत्यनन्तरम् ।

दक्षिणाग्नान् कुशान् कृत्वा सतिलं तु पृथक् सकृत् ॥

(का. स्मृ. ३. २२. १-२)

१. The text has तु for च. २. We follow here A. and the text. Others read आघ्राव्य. ३. The text omits च. ४. The text reads विभूषितम्. ५. The text reads मुखे वस्त्रं निधायैनं. ६. The text reads नामानुवासान्ते. ७. The text reads पृथक् for सकृत्.

इति । पैठीनसिरपि—

‘प्रेतं मनसा ध्यायन् दक्षिणाभि-
मुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्’ ।

इति । एतच्चायुष्मतिथिषु कार्यम् ।

‘प्रथम-तृतीय-पञ्चम-सप्तम-नवमेषूदकक्रिया’ ।

(गौ. स्मृ. १४. १९)

इति गौतमस्मरणात् । प्रेतोपकारविशेषापेक्षया तु या-
वन्त्याशौचदिनानि तावदुदकदानावृत्तिः कार्या । तथा च
प्रवेताः—

‘दिने दिने ऽञ्जलीन् पूर्णान् प्रदद्यात् प्रेतकारणात् ।
तावद्वृद्धिश्च कर्त्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते’ ॥

इति । यावद्दशमः पिण्डः समाप्यते तावदञ्जलिबृद्धिः कार्ये-
त्यर्थः । अत्रापरो विशेषस्तेनैवोक्तः—

‘नदीकुलं ततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।
वस्त्रं संशोधयेदादौ ततः ज्ञानं समाचरेत् ॥
सधैलस्तु ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः ।
पाषाणं तत आदाय विप्रे दद्यात् दशाञ्जलीन् ॥
द्वादश क्षत्रिये दद्याद्वैश्ये पञ्चदश स्मृताः ।
त्रिंशच्छूद्राय दातव्यास्ततः सम्प्रविशेद्वृहम् ॥
ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेत्’ ।

इति । अज्ञातिभिरपि कश्चित् उदकदानं कर्त्तव्यम् । तदाह
प्रातःपत्यः—

एवं मातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया ।

कामोदकं सखि-प्रत्ता-स्वस्तीय-श्रगुर्विजाम् ॥

(या. स्मृ. ३. ४)

इति । प्रत्ता परिणीतदुहितृभगिन्यादिः । स्वस्तीयो
भागिनेयः । अत्र प्रेतानां मातामहादीनां सपिण्डवदुदकदानं
नित्यं कार्यम् । सख्यादीनां तु कामतः । न नित्यतया । अकरणे
प्रत्यवायाभावादिति । उदकदानानन्तरं पिण्डदानमपि कर्त-
व्यम् । तथा च विष्णुः—

‘प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वा एकं च पिण्डं कुशेषु दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. ७)

इति । पिण्डोदकदानं च यावदाशौचं कार्यम् । तदाह स एव—

‘यावदाशौचं तावत्प्रेतस्योदकं पिण्डमेकं च दद्युः’ ।

(वि. स्मृ. १९. १३)

इति । वर्णानुक्रमेण पिण्डसङ्ख्यानियमः पारस्करेणोक्तः—

‘ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु क्षत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः शूद्रे त्रिंशत् प्रकीर्तिताः ॥

इति । आशौचहासे ‘यावदाशौचम्’-इति विष्णुवचनान्
पिण्डसङ्ख्येचप्राप्तौ शातातपः—

‘आशौचस्य च ज्ञासे अपि पिण्डान् दद्यात् दशैव तु’ ।

इति । त्रिरात्राशौचपक्षे दशपिण्डदानप्रकारः पारस्करेण
रहितः—

१. The text omits च. H. inserts this च after पिण्डम्. २. Except
1. and the text all omit एक. H. omits the same with the follow-
ing च. ३. I. reads स्मृ. for तु.

‘प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिण्डाः समाहितैः ।

द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसञ्चयनं तथा ॥

तृतीये ऽह्नि वस्त्रादीन् क्षालयेत् तथा ।

इति । उदकदानवपिण्डदानं न सर्वैः कर्तव्यम् । अपि तु पुत्रेणैव । तदभावे सन्निहितेन सपिण्डेन । तदभावे मातृसपिण्डादिना । तदाह गौतमः—

‘पुत्राभावे सपिण्डा मातृसपिण्डाः शिष्याश्च

दद्युः । (२५) तदभावे ऋत्विगाचार्यौ । (२६)

(गौ. स्मृ. १.५. २५-२६)

इति । पुत्रेष्वापि ज्येष्ठ एव पिण्डं दद्यात् । तथा च मरीचिः—

‘सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण वाऽविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

इति । यदा तु पुत्राऽसन्निधानादिनाऽन्यः पिण्डदानं करोति तदा दशाहमध्ये पुत्रसन्निध्ये अपि स एव दशाहं पिण्डं दद्यात् । तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे—

‘असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमे ऋनि यः कुर्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

इति । यथा दशाहं पिण्डदाने कर्तुनियमः तथा द्रव्यनि-

विधिः । तदाह धुनःपुच्छः—

‘सामानि सक्तुमिर्वाभी शक्नुव्याज्यथ निर्वपेत् ।

प्रथमे ऋनि यद्व्यज्यं तदेव स्यादशाहिकम् ॥

‘... and H. reads ... while H. reads द्रव्येणैवाऽविभक्तेन

इति । यदा तु दशाहमध्ये दर्शपातस्तदा दर्श एवोत्तरं तन्त्रं
पिण्डोदकदानरूपं समापयेत् । तदाह ऋष्यशृङ्गः—

‘आशौचमन्तरा दर्शो यदि स्यात् सर्ववर्णिनः’ ।

समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य कुर्युरित्याह गौतमः’ ॥

इति । भेविष्यपुराणे अपि—

‘प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु यदि दर्शो प्रपद्यते ।

समाप्य चोदकं पिण्डान् स्नानमात्रं समाचरेत्’ ॥

इति । पैठीनसिरपि—

‘आद्येन्दविव कर्त्तव्या प्रेतपिण्डोदकक्रिया ।

द्विरैन्दवे तु कुर्वाणः पुनः श्रावं समश्नुते’ ॥

इति । माता-पितृविषये तु विशेषो गालवेनोक्तः—

‘पित्रोराशौचमध्ये तु यदि दर्शः समापतेत् ।

तावदेवोत्तरं तन्त्रं पर्यवस्येत् त्र्यहात् परम्’ ॥

इति । पित्रोराशौचमध्ये तु त्रिरात्रात्परं यदि दर्शः समापतेत्
तदैवोत्तरं तन्त्रं दर्शो समापयेत् नार्वाग्दर्शपाते । यत्तु श्लोक-
गौतमेनोक्तम्—

‘अन्तर्दशाहे दर्शो तु तत्र सर्वं समापयेत् ।

पित्रोस्तु यावदाशौचं दद्यात् पिण्डान् जलाञ्जलीन्’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ८. ३०)

इति तत् त्रिरात्रादन्तर्गद्दर्शपाते वेदितव्यम् । त्र्यहात्परमिति
गालवेन विशेषितत्वात् । पिण्डोदकदानानन्तरं बान्धवैरातु-
श्रावणं कार्पणम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

१. H. reads दर्शः. २. H. reads दर्शः. ३. H. and I. read दर्शपाते.

‘कृतोदकान्समुत्तीर्णान् मृदुशाद्वलसंस्थितान् ।
स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ७)

इतिहासस्तु तेनैव दर्शितः—

‘मानुष्ये केदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणम् ।
करोति यः स सम्मूढो जलबुद्बुदसन्निभे ॥
पञ्चधा सम्भूतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।
कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥
गन्त्री वसुमती नाशमुदधिर्देवतानि च ।
फेनप्रहयः कथं नाम मर्त्यलोको न यास्यति’ ॥

(या. स्मृ. ३. ८-१०)

इति । कात्यायनी अपि—

‘एवं कृतोदकान् सम्यक् सर्वान् शाद्वलसंस्थितान् ।
आप्नुतान् पुनराचान्तान्वदेयुस्ते ऽनुयायिनः ॥
मा शोकं कुरुताश्चित्ये सर्वस्मिन् प्राणधर्मिणि ।
धर्मं कुरुत यत्नेन यो वः सहगेमिष्यति’ ॥

(का. स्मृ. ३. २२. ३-४)

इति । शोके दोषो ऽपि याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘क्षिप्तमाश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतो अशः ।
अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वशक्तितः’ ॥

(या. स्मृ. ३. ११)

१. I. reads कदलीस्तम्भे. २. D. reads मर्त्यलोको. ३. B. C. D. E. F.
G. and H. read मरिष्यति; while I. reads करिष्यति. ४. Except A. and
the text all read मरुततः.

इति । आतुराश्वासनानन्तरकृत्यं याज्ञवल्क्येनोक्तम्—

‘इति सञ्चिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदेश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेश्मजः ॥

आचम्याग्न्यादि सलिलं गोमयं गौरसर्षपान् ।

प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा ऽश्मनि पदं शनैः’ ॥

(या. स्मृ. ३. १२-१३)

इति । अत्रापरो विशेषः शङ्केन दर्शितः—

‘दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभं चालभ्य गृहद्वारे

प्रेताय पिण्डं दत्त्वा पश्चात् प्रविशेयुः’ ।

इति । आशौचनियमा मनुना दर्शिताः—

‘अक्षारलेवणात्राः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते न्यहम् ।

मांसाशनं च नाश्रीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ’ ॥

(म. स्मृ. ५. ७३)

इति । मार्कण्डेयेनापि—

‘क्रीतलब्धाशनाश्चैव भवेयुः सुसमाहिताः ।

न चैव मांसमश्रीयुर्व्रजेयुर्न च योषितम्’ ॥

इति । गौतमेनापि—

‘अधःशय्यासना ब्रह्मचारिणः सर्वे समासीरन् । (१७)

मांसं न भक्षयेयुराप्रदानात् । (१८) प्रथम-

१. D. substitutes निर्दिष्ट्य for विद्वद्य. २. B. C. F. and I. read द्वारवे-
शनः. ३. D. and H. read -लवणान्वा स्तुः, but H. has the marginal
reading शिवनाम्ना स्तुः. ४. We follow here A. and the text. All others
read उन्मज्जेयुः for न्यहम्. ५. D. omits इति. ६. D. reads मार्कण्डेयोऽपि.
७. The text reads अधःशय्यासनिः. ८. The text reads न मांसयेरन्.

[आ० कां० १]

तृतीये-पञ्चम-सप्तम-नवमेर्षूदककर्म । (१९) नवमे-

वाससां त्यागः । (३०) अन्त्ये त्वन्त्यानाम् । (३१)

(गौ. स्मृ. १४. २७-३१)

रति । प्रदानं महैकोदिष्टश्राद्धम् । वाससां त्यागस्तु प्रक्षा-

लनार्थं रजकार्पणम् । अन्त्यं दशममहः । तत्र अन्त्यानामत्य-
न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे ऽहनि प्रेतमु-

न्तपरित्याज्यानां वाससां त्याग इत्यर्थः । प्रथमे अग्निं प्रेतमु-
द्दिष्य जलं क्षीरं चाकाशे दिव्यादौ पात्रद्वये स्थापनीयम् ।

तदाह याशवल्क्यः—

‘जलमेकाहमाकाशे स्थाप्य क्षीरं च मृणये’ ।

(या. स्मृ. ३. १७)

इति । प्रथम-तृतीय-सप्तम-नवमदिवसानामन्यतमस्मिन्न-

स्विसम्पन्नं कार्यम् । तदाह संवर्तः—

‘प्रथमे षष्ठि तृतीये वा सप्तमे नवमे तथा ।

अस्थिसञ्चयनं कार्यं दिने तद्गोत्रजैः सह ॥

(सं. स्मृ. १३९-४०)

1. Except A. and the text all omit **पञ्चमः**, but this is a mistake. The word **पञ्चमः** does not appear in four of the manuscripts of the text. Whether the commentator **हरदत्त** takes this word

I am not able to say whether the word is or not. His comment is quite doubtful, but विज्ञानेश्वर takes this word
 (see § 5 commentary of वासवकर्क). २. The text reads नयनेषु वक्रिकया
 ... । इत्येव वासवां त्याग . D. omits -पूवककर्क ।

(C) I. reads प्रेतैकोविह- ४. D omits the following:- वाससी स्थानं ५
 एकादशैः रक्षाकार्येणम् । अंशं दद्यान्महः । एव भस्वानामव्यन्तपरिवाच्यानां ५
 (F) F. omits the following:-

• • • • • कावै विने तत्तीक्ष्णमे सह ॥
 कावै विने अस्मिन्मन्त्रेण विष्णुः—
 कावै विने अस्मिन्मन्त्रेण विष्णुः—

पुनः प्रमाणं पुनः सर्वेषु गोपनीयः सह ॥

चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनमाह विष्णुः—

चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः । (१०)

तेषां गङ्गाम्भसि प्रक्षेपः । (११)

(वि. स्मृ. ११. १०-११)

इति । अस्थिसञ्चयने तिथि-वार-नक्षत्रनिषेधो येमेनोक्तः—

‘भौमार्क-मन्दवारेषु तिथियुग्मेषु वर्जयेत् ।

वर्जयेदेकपादक्षे द्विपादक्षे अस्थिसञ्चयम् ॥

प्रदातृजन्मनक्षत्रे त्रिपादक्षे विशेषतः’ ।

इति । वृद्धमनुः—

‘वस्वन्तार्धादितः पञ्चनक्षत्रेषु त्रिजन्मसु ।

द्वि-त्रिपादक्षयोश्चैव नन्दायां च विशेषतः ॥

अजचरणादिद्वितीये ह्याषाढादयमेव च ।

पुष्ये च हस्तनक्षत्रे फल्गुनीद्वयमेव च ॥

भानु-भौमार्क-भृगुषु अयुग्मतिथि-सन्ध्ययोः ।

चतुर्दश्यां त्रयोदश्यां नैधने च विवर्जयेत् ॥

अस्थिसञ्चयनं कार्यं कुलक्षयकरं भवेत्’ ।

१. D. omits चतुर्थे दिवसे अस्थिसञ्चयनं कुर्युः. २. Except A. and I. all omit तिथि. ३. Except A. D. E. and H. all read -ऽप्यनेनोक्तः for येमे-
नोक्तः. Kamalākara Bhatta quotes the following lines as from माधवी-
ये वगैः (vide Nirṇaya Sindhū, Aurdhvadehikaprakaraṇam). ४. The
following quotation appears only in A. and I., It does not appear even
in Apastamba, Vālsaravara Kamalākara Bhatta &c.. ५. A. reads
विषयः ।

इति । वेषनं दशमे ऽहनि कार्यम् । तदाह देवलः—

‘दशमे ऽहनि सम्प्राप्ते स्नानं ग्रामाद्वाहिर्भवेत् ।

तत्र त्याज्यानि वासांसि केश-श्मश्रु-नखानि च’ ॥

इति । स्मृत्यन्तरे तु एकादशाहादर्वागनियमेन वेषनं
कार्यमित्युक्तम्—

‘द्वितीये ऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म प्रयत्नतः ।

तृतीये पञ्चमे वाऽपि सप्तमे वा ऽऽप्रदानतः’ ॥

इति । प्रदानमेकादशाहिकं श्राद्धम् । अत्र ‘आप्रदानतः’—

इति वचनात् अनियमोऽवगम्यते । बोधायनेनापि—

‘अलुप्तकेशो यः पूर्वं सोऽत्र केशान् प्रेषापयेत् ।

द्वितीये ऽह्नि तृतीये ऽह्नि पञ्चमे सप्तमे ऽपि वा ॥

यावच्छ्राद्धं प्रदीयेत तावदित्यपरं मतम्’ ।

इति । वेषनं च पुत्राणां कनिष्ठभ्रातृणां च । तथा चाप-
स्तम्बः—

‘अनुभाविनां च परिवेषनम्’ ।

(आ. ध. सू. १. ३. १०. ६)

इति । अनु पञ्चाद्वदन्ति जायन्ते इति पुत्राः कनि-
ष्ठभ्रातरश्च । अथवा । अनुभाविन इति पुत्रा एव निर्दिश्यन्ते—

‘गृहायां भास्करक्षेत्रे माता-पित्रोर्गुरोर्मृतौ ।

आधानकाले सोमे च वेषनं सप्तमु स्मृतम्’ ॥

इत्यत्र 'माता-पित्रोर्मृतौ' इति विशेषेणोपादानात् । एवं हि नियतः सन् सर्वोऽपि स्वाशौचान्ते पिण्डोदकदानं समापयेत् । तदेकोद्दिष्टं तु श्राद्धमेकादशे ऽह्नि कुर्यात् । तथा च मरीचिः—

'अशौचान्ते ततः सम्यक् पिण्डदानं समाप्यते ।

ततः श्राद्धं प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयं विधिः' ॥

इति । आशौचानन्तरमेकादशे ऽह्नि ब्राह्मणः एकोद्दिष्टश्राद्धं कुर्यात् । एकोद्दिष्टमेकादशे ऽह्नि कुर्यादित्ययं विधिः सर्ववर्णेषु क्षत्रियादिषु समान इत्यर्थः ।

ननु—आशौचसमाप्त्यनन्तरमेवैकोद्दिष्टविधिः सर्वेष्वपि वर्णेषु किं न स्यात् ? । एकादशे ऽह्नि अधिककालाशौचिनां क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावात् ।

'शुचिना कर्म कर्तव्यम्' ।

इति शुद्धेः कर्माङ्गत्वेन विधानात् ।

'अथाऽऽशौचापगमे' ।

(वि. स्मृ. २१. १)

इति साधारण्येनोपक्रम्यैकोद्दिष्टस्य विष्णुनाऽभिहितत्वाच्च ।

'आद्यश्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशे ऽह्नि ।

कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः' ॥

इति शङ्खवचनेनाशौचमध्ये एकादशे ऽह्नि एकोद्दिष्टविधानमेवेमिति चेन्न । न । मातर्यग्रे प्रमीतायां तदाशौचमध्ये यदि

१. D. G. and I. omi. वि. २. B. C. and F. read यदेकोद्दिष्टं श्राद्धं तदे-
कारणऽति. ३. The text reads ऽऽशौचापगमे for ऽऽशौचापगमे. ४. I. reads
विधिः. ५. B. C. and F. read नैवम् for मैवम्.

पिता ध्रियेत ततो मातुरेकोद्विष्टश्राद्धमेकादशे ऽह्नि अशुद्धोऽपि
कुर्यादिति विषयान्तरसम्भवात् । यत्तु—

‘एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

चतुर्णामपि वर्णानां सूतकं तु पृथक् पृथक्’ ॥

इति पैठीनसिवचनं तस्यायमर्थः—आशौचानन्तरदिने
यच्छ्राद्धं विहितं तच्चतुर्णामपि वर्णानां साधारणम् । न ब्राह्मण-
स्यैवेति । कथं तर्ह्येकादशाहशब्दस्योपपत्तिः? इति चेत् । न ।
लक्षणया तस्याशौचानन्तरदिनपरत्वेनोपपत्तेः ।

अत्रोच्यते—एकादशाहकालविशिष्टमेकोद्विष्टश्राद्धं चतुर्णां
वर्णानां विधीयते ।

‘न विधौ परः शब्दार्थः’ ।

इति न्यायेनेकादशाहशब्दस्य लक्षणयाऽऽशौचानन्तरदिन-
परत्वानुपपत्तेः । सति मुख्ये वृत्त्यन्तरकल्पनाया अन्याय्य-
त्वाच्च एकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्विष्टश्राद्धं कर्तव्यम् ।
ननु—एकादशे ऽह्नि क्षत्रियादीनां शुद्ध्यभावाच्छ्राद्धे अधिकारो
नास्ति इत्युक्तमिति चेत् । न ।

‘कर्तुंस्तात्कालिकी शुद्धिः’ ।

इति वचनात्तात्कालिक्याः शुद्धेः सत्त्वात् । यत्तु शङ्कः
चनस्याशौचमध्ये आशौचान्तरप्राप्तवेकोद्विष्टमेकादशे ऽह्नि अ-
शुद्धोऽपि कुर्यादिति विषयविशेषे तात्पर्यमुक्तम् । तत्र । तत्रापि
शुद्ध्यभावादित्यस्य बोधस्य समानत्वात् । सामान्येन प्रवृत्तस्य
शुद्ध्यवचनस्य विना कारणं विशेषपरत्वेन सङ्कोचायोगाच्च । यत्तु-
क्तं अथाशौचापगम—इति सामान्येनोपक्रम्य विष्णुनैकोद्विष्टवि-

धानादाशीचानन्तरमेव सर्वैरेकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति । तत्र ।
विष्णुवचनस्य दशाहाशौचिब्राह्मणविषयत्वेनोपपत्तेः । तस्मा-
देकादशाह एव क्षत्रियादिभिरप्येकोद्दिष्टं कर्त्तव्यमिति सुष्टूक्तम् ।

अथ संगृहीतश्राद्धनिर्णयः प्रप्रच्यते ।

प्रेतोद्देशेन श्रद्धया ब्रव्यत्यागः श्राद्धम् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘देशे काले च पात्रे च श्रद्धया विधिना च यत् ।

पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो दत्तं श्राद्धमुदाहृतम्’ ॥

इति । तच्च पार्वणैकोद्दिष्टभेदेन द्विविधम् । पुरुषत्रय-
मुद्दिश्य यत् क्रियते तत्पार्वणम् । एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते
तदेकोद्दिष्टम् । एवं द्विविधमपि श्राद्धं नित्य-नैमित्तिक-काम्य-
भेदेन त्रिधा भिद्यते । तत्र जीवनोपाधौ^१ चोदितं नित्यम् । यथा
अमावास्यादौ चोदितम् । अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् ।
यथोपरागादौ । कामनोपाधिकं काम्यम् । यथा तिथि-नक्ष-
त्रादिषु । यत्तु विश्वामित्रेण द्वादशविधत्वमुक्तम्—

‘नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।

पार्वणं चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्धचर्थमष्टमम् ॥

कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् ।

यात्रास्वेकादशं प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं मतम्’ ॥

१. B. C. E. F. and H. read एकोद्देशेन यत्तदेकोद्दिष्टम् for एकपुरुषोद्देशेन यत्क्रियते तदेकोद्दिष्टम्. २. G. substitutes तत् for एवं. ३. E. reads प्रत्येकं विविधम् for नित्य-नैमित्तिक-काम्यभेदेन त्रिधा भिद्यते. ४. B. C. D. F. and H. omit भिद्यते. ५. E. reads अहरहः क्रियमाणं श्राद्धं नित्यम् for जीवनोपाधौ चोदितं नित्यम्. ६. E. omits अमावास्यादौ चोदितम्. B. C. D. F. and H. read अमावास्यादौ श्राद्धम् and I. adds श्राद्धं to चोदितम्. G. reads एवं-विधमपि श्राद्धम् after चोदितम्.

इति तन्निस्त्य-नैमित्तिक-काम्यावान्तरभेदविवक्षयैव । न तु
ततः पार्थक्यविवक्षया । तथाहि-तत्र निस्त्यमित्यहरहः श्राद्ध-
मुच्यते । नैमित्तिकमित्येकोद्दिष्टम् । तदाह पारस्करः—

‘अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्निस्त्यमिति कीर्तितम् ।

वैश्वदेवविहीनं तु अशक्तावुदकेन तु ॥

एकोद्दिष्टं तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान् ’ ॥

इति । काम्यमित्यभिमतार्थसिद्ध्यर्थम् । वृद्धिश्राद्धमिति
पुत्रजन्म-विवाहादौ क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् ।
पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् । गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां
क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

‘अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम् ॥

नवानीतार्घपात्रं च पिण्डश्च परिकीर्यते ।

पितृपात्रेषु पिण्डेषु सपिण्डीकरणं तु तत् ॥

प्रतिपर्वं भवेद्यस्मात् प्रोच्यते पार्वणं तु तत् ।

गोष्ठ्यां यत्क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते ॥

बहूनां विदुषां प्राप्नो सुखार्थं पितृतृप्तये ’ ।

इति । शुद्धचर्यमिति शुद्धये क्रियमाणम् । तदाह प्रचेताः—

G. omits the following portion:—

क्रियमाणम् । सपिण्डनं सपिण्डीकरणम् । पार्वणमिति प्रतिपर्वं क्रियमाणम् ।
गोष्ठ्यामिति गोष्ठ्यां क्रियमाणं श्राद्धम् । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं काम्यं पार्वणवत् स्मृतम् ।

पुत्रजन्म-विवाहादौ * * * * * ॥

D. reads वसिष्ठः for वृद्धवसिष्ठः. H. D. reads कीर्तयेत् for कीर्यते.

‘क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानां तु भोजनम् ।
 शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तं श्राद्धं पार्वणवत् स्मृतम्’ ॥
 इति । कर्माङ्गमिति यागादौ क्रियमाणम् । दैविकमिति
 देवानुद्दिश्य क्रियमाणम् । यात्राश्राद्धमिति प्रवेश-निर्गमयोः
 क्रियमाणम् । तदाह पारस्करः—

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
 ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥
 देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तदैविकमुच्यते ।
 तन्नित्यश्राद्धवत्कुर्यात् द्वादश्यादिषु यत्नतः ॥
 गच्छन् देशान्तरं यद्धि श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा ।
 तद्यात्रार्थमिति प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः’ ॥
 इति । अत्र कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञा-
 पनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधानकेनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन
 तृप्तेरसम्भवात् ॥

अथ देशंकथनम् ।

श्राद्धं च दक्षिणाप्रवणे गौमयाद्युपलिप्ते देशे कार्यम् । तथा
 च विष्णुधर्मोत्तरे—

‘दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ वा गृहे अपि वा ।
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

(वि. ध. ९.१४४.१३)

१. I. omits इति. २. Except A. and I. all omit the following :—
 अथ कर्माङ्गमिति वचनमकरणे कर्मवैगुण्यज्ञापनार्थम् । सर्पिषा सर्पिः प्रधान-
 केनेत्यर्थः । अन्वर्थे केवलेन तृप्तेरसम्भवात् ॥
 ३. A. and I. omit अथ देशंकथनम्

इति । तीर्थं देवर्षिसेवितं जलम् । आदिशब्देन पुण्याश्र-
मादि गृह्यते । भूसंस्कारो गोमयादिनोपलेपः । आदिशब्देनाशु-
चिद्व्यापसारणम् । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘परिस्तृते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा’ ।

(या. स्मृ. १. २२७)

इति । परिस्तृते परितः प्रच्छादिते । शुचौ गोमयादिनोपलि-
प्ते । दक्षिणाप्रवणे दक्षिणोपनते देशे श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।
स्वतो दक्षिणाप्रवणत्वासम्भवे देशस्य यत्नतो दक्षिणाप्रवणत्वं
कार्यम् । तथा च मनुः—

‘शुचिं देशं विविक्तं तु गोमयेनोपलेपयेत् ।

दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०६)

इति । क्रिमि-कीटाद्युपहतं देशं श्राद्धे विवर्जयेत् । तदाह
यमः—

‘रूक्षं क्रिमिहतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देशं त्वनिष्टशब्दं च वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि’ ॥

इति । क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डे-
योऽपि—

१. G, H. and I. substitute कुलम् for जलम्. २. Except A. and the
text all read परिभस्ते for परिस्तृते everywhere. ३. G. reads—

‘शुचौ देशे विविक्तं तु गोमयेनोपलिप्य च ।
and B. C. E. F. and H. read -लिप्य च for -लेपयेत्. ४. G. omits the
following :—

‘क्लिन्नं सपङ्कम् । सङ्कीर्णमन्यैः सङ्कीर्णम् । मार्कण्डेयोऽपि—
‘वर्षा अमुमयी कक्षा सितिः पुत्रा तथाग्निना ।
अग्निर्दुष्ट-सङ्कीर्णो दुर्गन्धा आह्वकर्मणि’ ॥

‘वज्या जन्तुमेयी रुक्षा क्षितिः शुष्ठा तथा श्मिना ।

अनिष्ट-दुष्टशब्दोन्ना दुर्गन्धा श्राद्धकर्मणि’ ॥

(मा. पु. ३२. १९.)

इति । कृत्रिमादिदेशेष्वपि श्राद्धं न कार्यम् । तदाह शङ्खः—

‘गो-गैजाश्वादिपृष्ठेषु कृत्रिमायां तथा भुवि ।

न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु पारक्यासु च भूमिषु ’ ॥

इति । कृत्रिमायां वेदिकादौ । पारक्यासु परपरिगृहीतासु ।

ताश्च गृह-गोष्ठारामादयः । न पुनस्तीर्थादिस्थानानि । तथा-
चादिपुराणम्—

‘अटवी पर्वताः पुण्या नदीतीराणि यानि च ।

सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

वनानि गिरयो नद्यस्तीर्थान्यायतनानि च ।

देवैस्ताश्च गर्क्षाश्च न स्वामी तेषु विद्यते’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. १७)

इति । तीर्थ-क्षेत्रविशेषेषु कृतं श्राद्धमतिशयफलप्रदं
भवति । तदाह देवलः—

‘श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।

कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्करं तथा ॥

१. The text reads जन्तुमती for जन्तुमयी. २. The text reads शब्दोन्ना-
दुर्गन्धा चात्र for शब्दोन्ना दुर्गन्धा श्राद्ध-. I. reads दुर्गन्धिः for दुर्गन्धा.
३. I. reads गो-गजैश्वादिपृष्ठेषु. ४. I. reads पारक्यासुचि- for पारक्यासु च.
५. D. and G. read आविश्यपुराणम्, but the following quotation appears
in Kūrmapurāṇam. ६. G. and I. read देवैस्ताश्च. ७. D. reads अति-
शयफलं भवति. ८. Except A. and D. all read पुष्कराणि च, but the
plural form is unnecessary here.

नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः' ॥

इति । व्यासो अपि—

‘पुष्करे ऽप्यक्षयं श्राद्धं जप-होम-तपांसि च ।
महोदधौ प्रयागे च काश्यां च कुरुजाङ्गले’ ॥

इति । शङ्खो अपि—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे पेयोष्ण्यमरकण्डके ।
नर्मदा-बाहुदातीरे भृगुतुङ्गे हिमालये ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।
सन्निहत्यां गयायां च दत्तमक्षयतां व्रजेत्’ ॥
(शं. स्मृ. १४. २-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नदी-समुद्रतीरे वा हृदे गोष्ठे ऽथ पर्वते ।
समुद्रगानदीतीरे सिन्धु-सागरसङ्गमे ॥
नद्योर्वा सङ्गमे शैस्तं शालग्रामशिलान्तिके ।
पुष्करे वा कुरुक्षेत्रे प्रयागे नैमिषे ऽपि वा ॥
शालग्रामे च गोकर्णे गयायां च विशेषतः ।

1. Except A. all read पुष्करेऽक्षयत्. 2. These verses appear in the Samhitā, but the readings are quite different. They run as follows—

‘गङ्गा-यमुनयोस्तीरे तीर्थे वा ऽमरकण्डके ।
नर्मदायां गवातीरे सर्वमानस्यमुच्यते ॥
वाराणस्यां कुरुक्षेत्रे भृगुतुङ्गे महालये ।
सप्तारण्येऽतिकूर्णे च बसवस्यमुच्यते’ ॥

3. I read पयोऽमरकण्डके. 4. I. reads भृगुतुङ्ग-हिमालये. 5. D. and H. read सप्त, but its marginal read

श्वेतेष्वेतेषु यः श्राद्धं पितृभक्तिसमन्वितः ॥

करोति विधिवन् मर्त्यः कृतकृत्यो विधीयते ।

इति । बृहस्पतिरपि—

कांक्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकाऽऽपातभीरवः ।

गयां यास्यति यः कश्चित् सो ऽस्मान् सन्तारयिष्यति ॥

करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च ।

पालयिष्यति वृद्धत्वे श्राद्धं दास्यति चान्वहम् ॥

गयायां धर्मपृष्ठे च सदसि ब्रह्मणस्तथा ।

गयाशीर्षे वटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति । विष्णुरपि—

‘गयाशीर्षे । (४) वटे । (५) अमरकण्टकपर्वते ।

(६) यत्र कचन नर्मदातीरे । (७) यमुनातीरे । (८)

गङ्गायां विशेषतः । (१०) गङ्गादारे । (११) प्रयागे ।

(१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३) कुशावर्त्ते । (१४)

वित्त्वके । (१५) नीलपर्वते । (१६) कनखले ।

(१७) कुब्जाग्रे । (१८) भृगुतुङ्गे । (१९) केदारे ।

१. H. and I. read विधिना for विधिवन्. २. All, except A. and the text have rendered these Sūtras into a line of poetry with some slight modifications. B. C. and F. read the line as follows:—

गयाशीर्षे वटे चैवाऽमरकण्टकपर्वते ।

G. and H. have the same reading excepting -शीर्षे which they substitute for -तीरे, and D. differs only in reading अय* for चैव, and I. reads गयाशीर्षे वटे चैव तीर्थे वाऽमरकण्टके ।

3. The text omits गङ्गादारे । (११) प्रयागे । (१२) गङ्गा-सागरसङ्गमे । (१३). This addition last line appears, however, after the 2nd sūtra. ४. The text reads वित्त्वके । विष्णवे. ५. This Sūtra is not found except A.

(२०) महालये । (२१) नडेन्तिकायाम् । (२२)
 सुगन्धायाम् । (२३) शाकम्भर्याम् । (२४) फ-
 ल्गुतीर्थे । (२५) महागङ्गायाम् । (२६) तन्दु-
 लिकाश्रमे । (२७) कुमारधारायाम् । (२८) प्रभासे ।
 (२९) यत्र कचन सरस्वत्यां । (३०) विशेषतो
 नैमिषोरण्ये । (३१) वाराणस्याम् । (३२) अंग-
 स्स्याश्रमे । (३३) कण्वाश्रमे । (३४) कौशिक्याम् ।
 (३५) शरयूतीरे । (३६) शोणस्य ज्योतीरध्यायाश्च
 सङ्गमे । (३७) श्रीपर्वते । (३८) कालोदके । (३९)
 उत्तरमानसे । (४०) वडवायाम् । (४१) मन्तङ्ग-
 वाप्याम् । (४२) सप्तार्षे । (४३) विष्णुपदे । (४४)
 स्वर्गमार्गप्रदेशे । (४५) गोदावर्याम् । (४६)
 गोमत्याम् । (४७) वेत्रवत्याम् । (४८) विपा-
 शायाम् । (४९) वितस्तायाम् । (५०) शतद्रूतीरे ।
 (५१) चन्द्रभागायाम् । (५२) इरावत्याम् । (५३)

१. B. C. E. F. G. H. and I. read ललिकायाम्; while D. reads ललिता-
 वायम्. २. The Calcutta edition of the text reads बिहलिकाश्रमे; while the
 Bombay edition reads बिहलिकाश्रमे. The commentator Nanda Pandita
 follows the former and also gives the Sûtrâ तन्दुलिकाश्रमे. ३. The text
 by adding the omitted portion shewn in footnote to these two Sûtrâs
 forms a couplet which runs as follows:—

मङ्गाद्वारे प्रभागे च मङ्गा-सागरसङ्गमे ।
 सप्तसं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥

४. The text reads ज्योतीरध्यायाः for ज्योतीरध्यायाः, Nanda Pandita follows
 the former, but also alludes to the latter. ५. This Sûtrâ appears only
 in A. and the text. ६. All except A. and the text read सप्तार्षे. H.
 supplements this with the following Sûtrâ and reads सप्तार्षे विष्णु-
 पदे. ७. The text reads पदे for प्रदेशे.

सिन्धोस्तीरि । (५४) दक्षिणे पञ्चनदे । (५५)
 औजसे । (५६) ऐवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु ।
 (५७) सरिद्वरासु । (५८) सैङ्गमेषु । (५९) प्रभवेषु ।
 (६०) पुलिनेषु । (६१) प्रलवणेषु । (६२) पर्व-
 तनिकुञ्जेषु । (६३) वनेषूपवनेषु च । (६४)
 गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु । (६५) मनोक्तेषु च ।
 (६६) अत्रापि पितृगीर्ता गाथा भवन्ति । (६७)
 कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्याद्यो नो दद्याज्जलाञ्जलिम् ।
 नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥ (६८)
 अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात्समाहितः ॥ (६९)
 एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ (७०)

(वि. स्मृ. ८५. ४-७०)

इति । गयाशीर्षप्रमाणं चैदिपुराणे अभिहितम्—

‘पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं क्रोशमेकं गयाशिरः ।

महानद्याः पश्चिमेन यावदृधेश्वरो गिरिः ॥

१. The text (Calcutta edition) reads औसजे. २. All, except A. insert च before एवमा-. ३. This Sûtrâ does not appear in the text. ४. The text reads सर्वेष्वपि स्वभावेषु in the place of प्रभवेषु. ५. The text divides this Sûtrâ into two पर्वतेषु and निकुञ्जेषु. ६. D. omits उपवनेषु and the text breaks this into two Sûtrâs, वनेषु and उपवनेषु, and omits the following च. ७. I. omits मनोक्तेषु and adds इति to च. ८. Except A. and the text all omit गीर्ताः; while the text reads अत्र च for अत्रापि. ९. The text reads न दद्यात् for नो दद्यात्. १०. D. and G. read आदित्यपुराणे. ११. E. and F. read औजसाकं.

उत्तरे ब्रह्मयूपस्य आबक्षिणमानसम् ।

एतद्वयाशिरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकालाः ।

श्राद्धकालास्त्वमावास्याऽष्टकादयः । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अमावास्याऽष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

वैद्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विशुवत्सूर्यसङ्क्रमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्र-सूर्ययोः ।

श्राद्धम्प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥

(या. स्मृ. १. २१७-२८)

इति । यस्मिन्दिने चन्द्रमा न दृश्यते सा अमावास्या ।

तत्र श्राद्धं नित्यम् । तथा च लौगाक्षिः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुक्षये मासिमासि वृद्धौ प्रत्यन्दमेव च ॥’

इति । अष्टकाश्चतस्रः मार्गशीर्षदिचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः ।

‘हेमन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः ।’

इति शौनकस्मरणात् । तत्रापि श्राद्धं नित्यम् । तदाह

लौगाक्षिः—

‘अमावास्या-व्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च ।

विश्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः ॥’

इति । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । तेन तद्विशिष्टः कालो लक्ष्यः

अमावस्योऽपरपक्षः । अयनद्वयं दक्षिणायनमुत्तरायणम्

स । इत्येकसर-मांसादि । ब्राह्मणः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । तयोः
सम्पत्तिर्लोभो यस्मिन् काले स तथोक्तः । विषुवन्मेष-तुला-
संक्रांती । सूर्यसंक्रमः सूर्यस्य राशे राश्यन्तरप्राप्तिः । सूर्यसं-
क्रमशब्देनैवायन-विषुवतोरुपादाने सिद्धे मृथगुपादानं फला-
तिशयज्ञापनार्थम् । व्यतीपातो योगविशेषः । महाव्यतीपातो वा ।

‘सिंहेस्थौ गुरु-भौमौ चेन्मेषस्थे च रवौ हि वा ।

द्वादशी हस्तसंयुक्ता व्यतीपातो महान्हि सः ॥

श्रवणाश्वि-भानिष्ठार्द्रा-नागदैवत-मस्तकैः* ।

यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते’ ॥

इति वैद्वज्मनुवचनात् । नागदैवतमाश्लेषानक्षत्रम् । मस्तकं
मृगशिरः । यद्यमा अमावास्या रविवारेण श्रवणादीनामन्यत-
मेन नक्षत्रेण युक्ता स व्यतीपात इत्यर्थः । गजच्छायालक्षणं
स्मृत्यन्तरे दर्शितम्—

‘यदेन्दुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

याम्या तिथिर्भवेत्सा हि गजच्छाया प्रकीर्तिता’ ॥

इति । पितृदैवत्यं मघानक्षत्रम् । हंसः सूर्यः । करो हस्तन-
क्षत्रम् । याम्या तिथिस्त्रयोदशी । पुराणे अपि—

‘अपराकस्व—‘नागदैवतमस्तके’ इति पठित्वा ‘नागदैवतं आश्लेषा ।
मस्तके मघमपादे पठित्वा च’ इत्यर्थः—इति व्याचकार (अ. श्रा. प्रकरणं
सूच्यम्) ।

The first two lines of this quotation do not appear in all, except
the last two lines are quoted by Aparārka under the name
B. C. D. E. F. and G. omit

‘हंसे हस्तस्थिते या तु मघायुक्ता त्रयोदशी ।

तिथिर्वैवस्वती नाम सा च्छाया कुञ्जरस्य तु’ ॥

इति । ‘ग्रहणं चंद्र-सूर्ययोः’—इति ग्रहणमुपरागः । अत्रापि
कालविशेषः श्राद्धाद्भवेन स्वीकार्यः । तदाह वृद्धवसिष्ठः—

‘त्रिदशः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितरस्तथा ।

मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः’ ॥

इति । ‘श्राद्धम्प्रतिरुचिः’—इति यदा श्राद्धं प्रतीच्छा तदैव
कर्त्तव्यमिति । चकारेणान्ये अपि श्राद्धकालाः संगृह्यन्ते ।
अत एव यमः—

‘आषाढचामथ कार्तिक्यां माघ्यां त्रीन् पञ्च वा द्विजान् ।

तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षयमुच्यते’ ॥

इति । देवलो अपि—

‘तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सिता तु या ।

मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी ॥

तथा शतभिषग्युक्ता कार्तिके नवमी तथा ।

इन्दुक्षय-गजच्छाया वैधृतेषु युगादिषु ॥

एते कालाः समुद्दिष्टाः पितृणां प्रीतिवर्धनाः’ ।

इति । युगादयो अपि श्राद्धकालाः । ते च मत्स्यपुराणे
दर्शिताः—

वैशाखस्य तृतीया तु नवमी कार्तिकस्य तु ।

माघे पञ्चदशी चैव नभस्ये च त्रयोदशी ॥

युगादयः स्मृता ह्येता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ४-५)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘वैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे’
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।
श्राद्धं कृतं तेन समाःसहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

(वि. पु. ३. १४. १२-१४)

इति । मन्वादयो अपि श्राद्धकालाः । तदुक्तं मत्स्यपुराणे—

‘अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिके द्वादशी सिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य सिता भाद्रपदस्य च ॥
फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाऽऽषाढी च पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी सिता ॥
मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः’ ।

(म. पु. १७. ६-९)

इति । कृत्तिकादिनक्षत्राणि काम्यश्राद्धकालाः । तथाह

याज्ञवल्क्यः—

१. The text substitutes शु for च. २. The text substitutes शुद्ध for शुक्ल. ३. The text reads तमिस्र for च कृष्ण. ४. The text reads द्वादशी कार्तिके तथा for कार्तिके द्वादशी सिता. ५. H. and I. read चैव माघस्य. ६. The text reads तथा for सिता. ७. The text reads तथा for सिता. ८. Except in the text all read चैते for चैता.

स्वर्गं ह्यपत्यमोजश्च शौर्यं क्षेत्रं बलं तथा ।
पुत्रं श्रेष्ठं च सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभाम् ॥
प्रवृत्तचक्रतां चैव वाणिज्यप्रभृतीनापि ।
अरोगित्वं यशो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
धनं वेदान् भिषकसिद्धिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
अश्वानायुश्च विधिवद्यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामानामुयादिमान् ।

(या. स्मृ. १. २६५-६८)

इति । मार्कण्डेयो ऽपि—

‘कृत्तिकासु पितृनर्च्य स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये त्वौजस्वितां लभेत् ॥
आर्द्रायां शौर्यमाप्नोति क्षेत्रादि तु पुनर्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन्नास्त्रेषासु व्ररान् सुतान् ॥
मघासु स्वर्जनश्रेष्ठं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥
आर्द्रायां श्रेष्ठतां सत्सु हस्ते श्राद्धप्रदो नरः ।
रूपवन्ति च चित्रासु तथापत्यान्यत्रांमुयात् ॥
वाणिज्यलाभदा स्वातिर्विशाखा पुत्रकामदा ।
कुर्वतां चानुराधाश्च दद्युश्चक्रप्रवर्तनम् ॥

Except A. and the text all read पुष्यश्रेष्ठं and the text substit
D. G. and the text read पुनर्वसु. १. The text substi
while I. reads त्वौजस्वितां for त्वौजस्वितां. ४. The text
for आर्द्रायां शौर्यम्. ५. D. reads क्षेत्रादीनि for क्षेत्रादि
the text substitutes च for तु. ६. The text reads सदा for
the text reads ददाति for प्राप्नोति and सर्वं for सत्सु. ७. The
for कृत्तिकादि. ८. १. Some MSS. use the p
A. and the text read—

उद्येष्टास्वर्थोधिपत्यं च मूले चारोग्यमुत्तमम् ।
आषाढासु यशःप्राप्तिरुत्तरासु विशोकता ॥
श्रवणे च शुभोल्लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ।
वेदेवित्त्वमभिजिति भिषक्सिद्धिं च चारुणे ॥
अजाविकं प्रौष्ठपदे विन्देद्भार्या तथोत्तरे ।
रेवतीषु तथा रौप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ॥
आर्द्रं कुर्वस्तथाऽऽप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमम् ।
तस्मात्काम्यानि कुर्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ॥

(मा. पु. ३३. ८-१६)

इति । सौम्यं सोमदैवत्यं मृगशीर्षमित्यर्थः । चक्रप्रवर्त्तनं
सर्वत्राज्ञायाः प्रतिघाताभावेन प्रवर्त्तनम् । अभिजित् अभिजि-
त्संज्ञकं नक्षत्रम् । तथा च श्रुतिः—

‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।
चारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।
विष्णुरपि—

‘स्वर्गं कृतिकासु । (८) अपत्यं रोहिणीषु । (९)
ब्रह्मवर्षसं सौम्ये । (१०) कर्मणां सिद्धिः रौद्रे ।
(११) भुवं पुनर्वसौ । (१२) पुष्टिं पुष्ये ।
(१३) श्रियं सर्पे । (१४) सर्वान् कामान्

१. The text reads आधिपत्यं च उद्येष्टासु for उद्येष्टास्वर्थोधिपत्यं च.
B. C. D. E. F. and G. read वेदेविष्ठाऽभिजिति तु; while H. and I.
read वेदेविष्ठाऽभिजिति तु. ३. The text reads कुप्यम् for रौप्यम्. ४. The
following portion is found in all except A. and I. —

श्रुतिः— ‘उपरिष्ठादाषाढानामधस्तात् श्रोणायाः’ ।

इति । एतत्तु वेधनिरूपणम् । भिषक्सिद्धिरौषधफलावाप्तिः ।

चारुणं शतभिषङ् नक्षत्रम् । कुप्यं त्रपु-सीसादिकम् ।

पैत्र्ये (१५) सौभाग्यं फल्गुनीषु (१६)
 धनमार्यम्णे । (१७) ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हस्ते । (१८)
 रूपवतः सुतांस्त्वाष्ट्रे । (१९) वाणिज्यवृद्धिं
 स्वातौ । (२०) कनकं विशाखासु । (२१)
 मित्राणि मैत्रे । (२२) शौक्रे राज्यम् । (२३)
 कृषिं मूले । (२४) समुद्रयानसिद्धिमाष्ये । (२५)
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे । (२६) श्रेष्ठ्यमभिजिति ।
 (२७) सर्वान् कामाञ्ज्यवणे । (२८) बलं वास-
 वे । (२९) आरोग्यं वारुणे । (३०) कुप्यद्र-
 व्यमाजे । (३१) गृहमाहिर्बुध्न्ये । (३२) गाः
 पौष्टे । (३३) तुरङ्गममाश्विने । (३४) जीवितं
 याम्ये । (३५)

(वि. स्मृ. ७८. ८-३५)

इति । आदित्यादिवाराश्च काम्यश्राद्धकालाः । तदाह विष्णुः-
 'सततमादित्ये श्रद्धिं श्राद्धं कुर्वन्नारोग्यमाप्नोति । (१)
 सौभाग्यं चान्द्रे । (२) समरविजयं कौजे । (३)
 सर्वान् कामान् वौधे । (४) विद्यामभीष्टां जैत्रे । (५)
 धनं शौक्रे । (६) जीवितं श्रानैश्वरे । (७) ।

(वि. स्मृ. ७८. १-७)

इति । कूर्मपुराणे अपि-

१. We follow here A. and the text. All others read विन्द्ये.
 २. The text substitutes आष्ये for फल्गुनीषु. ३. H. reads वृष्टिं for
 वृद्धि, and the text reads सिद्धि for the same. ४. I. reads साप्ये for
 आष्ये. ५. The text reads लवणं for बलं.

‘आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।

कुजे सर्वत्र विजयं सर्वान् कामान् बुधस्य तु ॥

विद्यां विशिष्टां च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।

शनैश्चरे भवेदायुरारोग्यं च सुदुर्लभम् ॥

(कू. पु. १. २. २०. १६-१७)

इति विष्णुधर्मोत्तरे—

‘अतः काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तत्र पार्थिव ॥ (३०)

आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ।

सर्वकामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च ॥

आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्वन् सदा नरः ।

क्रमेणैतान्यवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा’ ॥

(वि. ध. १. १४२. ३०-३२)

इति प्रतिपदादितिथयोऽपि काम्यश्राद्धकालाः । तदाह मनुः—

‘कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धं सुरूपान्विन्दते सुतान् ।

कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीयायां तु वन्दिनः ॥

पञ्चान् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पञ्चम्यां शोभनान् सुतान् ।

षष्ठ्यां दूतमवाप्नोति सप्तम्यां लभते कृषिम् ॥

अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ।

स्योन्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु ॥

१. This and the following lines of Manu can be traced in Rāmachandra's commentary alone. The text reads स्वरूपां लभते प्रजासु for सुरूपान् विन्दते सुतान्. २. The text reads कन्यकाश्च for कन्यकां तु, and-वाजिनः for वन्दिनः. ३. We follow here A. and the text. All others read—

षष्ठ्यां दूतं कृषिं चैव सप्तम्यां लभते नरः ।

४. The text substitutes नरः for सदा. ५. The text reads this line as follows :—

नवम्यां वै चैकशफान्दशम्यां द्विखुरान्बहून् ।

एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ।
 द्वादश्यां जातरूपं तु रजतं कुप्यमेव च ॥
 'जातिश्रेष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु सुप्रजाः ।
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य ये शस्त्रेण रणे हताः ॥
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु सर्वान् कामान् समभुते' ।
 (म. स्मृ. ३. २८१-२८६)

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

'कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् क्षुत्रान् सुतानपि ।
 द्यूतं रुषिं च वाणिज्यं तथैक-द्विशफानपि ॥ (२६२)
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्ण-रूप्ये सकुप्यके ।
 जातिश्रेष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ (२६३)
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥ (२६४)
 (या. स्मृ. १. २६२-६४)

इति । कन्यावेदिनो जामातारः । एतानि फलानि कृष्ण-
 पक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमावास्यापर्यन्तासु तिथिषु श्राद्धदः क्रमेण
 प्राप्नोति । अत एव कात्यायनः—

'स्त्रियो अतिरूपाः प्रतिपदि । द्वितीयायां स्त्रीजन्म ।
 अश्वस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यां क्षुद्रपशवः । पुत्राः
 पञ्चम्याम् । द्यूतं षष्ठ्याम् । रुषिः सप्तम्याम् ।

१. All, except A. and the text read कृष्णम् for कुप्यम्. २. B. C. F. and
 the text read कुप्यम् for सुप्रजाः. ३. The text reads पशून् ससुतानपि
 for पशून् क्षुत्रान् सुतानपि. Vijnānēśvara follows the text. ४. The text
 reads रुषिं च वाणिज्यं तथैक-द्विशफानपि. ५. Except A. and the text all read-प्रभृति-
 for प्रतिपत्प्रभृति. ६. I. reads स्त्रियाः प्रतिरूपाः. ७. D E, G. H.
 reads स्त्रीजन्म । अश्वः.

वाणिज्यमष्टम्याम् । एकशफं नवम्याम् । दश-
म्यां गावः । परिचारका एकादश्याम् । द्वादश्यां
धन-धान्य-रूप्यम् । ज्ञातिश्रैष्ठ्यं हिरण्यानि त्र-
योदश्याम् । युवानस्तत्र म्रियन्ते स्मृताश्च-
तुर्दश्याम् । अमावास्यायां सर्वम् ।

इति । अयं च कृष्णपक्षप्रतिपदादितिथिषु श्राद्धविधिः सर्वे-
ष्वेवापरपक्षेषु । न भाद्रपदापरपक्ष एव । अत एव शौनकः—

‘प्रौष्ठपदापरपक्षे मासि मासि चैवम्’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

‘सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितृन् प्री-
णाति । कर्तुंस्तु कौलाभिनियमात्फलविशेषः ।
(७) प्रथमे ऋणि क्रियमाणे स्त्रीप्रायमपत्ये
जायते । (८) द्वितीये स्तेनाः । (९) तृतीये
ब्रह्मवर्चस्विनः । (१०) चतुर्थे क्षुद्रपशुमान् ।
(११) पञ्चमे पुमांसः । बह्वपत्यो न
चानपत्यः प्रमीयते । (१२) षष्ठेऽवशीलो
ऽक्षशीलश्च । (१३) सप्तमे कर्षे राद्धिः ।
(१४) अष्टमे पुष्टिः । (१५) नवमे एकखुराः ।
(१६) दशमे व्यवहारे राद्धिः । (१७)
एकादशे कृष्णायसं त्रपु-सीसम् । (१८)
द्वादशे पशुमान् । (१९) त्रयोदशे बहुपुत्रो

१. I. reads पुत्रास्तत्र for युवानस्तत्र. It is not necessary to repeat the word पुत्र. २. Except A. and the text all read कालनियमान् for कालाभिनियमान्. ३. All, except A. and the text read अपत्यः. ४. A. and the text read वचसिन्. ५. Except A. and the text all omit क्षुद्र-

बहुमित्रो दर्शनीयापत्यः युवमारिणस्तु भव-
न्ति । (२०) चतुर्दश आयुधराद्धिः । (२१)
पञ्चदशे पुष्टिः । (२२)

(आ. ध. सू. २. ७. १६. ७-२२)

इति । भाद्रपदापरपक्षत्रिषये मार्कण्डेयः—

‘केन्यागते सवितरि दिनानि दश पञ्च च ।
पार्वणेनैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयते ॥
प्रतिपद्भनलाभाय द्वितीया द्विपदप्रदा ।
वैरार्थिनां तृतीया च चतुर्थी शत्रुनाशिनी ॥
श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्यां षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नरः ।
गणाधिपत्यं सप्तम्यामष्टम्यां बुद्धिमुत्तमाम् ॥
स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति दशम्यां पूर्णकामताम् ।
वेदांस्तथा ऽऽभुयात्सर्वानेकादश्यां क्रियापरः ॥
द्वादश्यां हेमलाभं च प्राप्नोति पितृपूजकः ।
प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं स्वातन्त्र्यं वृद्धिमुत्तमाम् ॥
दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तु त्रयोदशीम् ।
अवाप्नोति न सन्देहः श्राद्धं श्रद्धापरो नरः ॥
युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वै हताः ।
तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषामृद्धिमभीप्सता ॥

१. The first two lines do not appear in the text. २. H. reads विधि-
यते for विधीयते. ३. Except A. H. and the text all read हि प्रजा-
मया for द्विपदप्रदा. ४. The text reads वरार्थिनी. ५. The text reads
बुद्धिम् for बुद्धिम्. ६. The text substitutes जय. for हेम-. ७. The text
substitutes प्रीतिम् for ऋद्धिम्.

श्राद्धं कुर्वन्नमावास्यामन्नेन पुरुषः शुचिः ।

सर्वान् कामानवाप्नोति स्वयं चानन्त्यमश्नुते' ॥

(मा. पु. ३३. १-८)

इति । नभस्यरुष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिदशपञ्चदिनानि कृ-
त्तेनोऽपि पक्षः सवितरि कन्यागते सति महालय इति प्रोक्तः ।
तत्र पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदाह वृद्धमनुः—

‘नभस्यस्यापरः पक्षो यत्र कन्यां व्रजेद्विः ।

स महालयसंज्ञः स्याद्रजच्छायाऽऽह्वयस्तथा’ ॥

इति । यत्तु शाठ्यायनिनोक्तम्—

‘नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं तु यत् ।

कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात् स कालः श्राद्धकर्मणि’ ॥

इति तत्तिथिवृद्धावधिकदिवसेऽपि श्राद्धं कुर्यान्न तु पञ्च-
दशदिनेष्वेवेत्यनेनाभिप्रायेण । अथवा । आश्वयुजः शुक्लप्रतिपदा
सह नभस्योपरपक्षस्य षोडशदिनात्मकत्वम् । तस्या अपि क्षीण-
चन्द्रत्वाविशेषेणापरपक्षानुप्रवेशसम्भवात् । तदाह देवलः—

‘अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण साऽपि दर्शात्मिका स्मृता’ ॥

इति । ननु—एतस्मिन्पक्षे—

‘दिनानि दश पञ्च च’ ।

इति वचनस्य का गतिः ? । उच्यते । द्वादशसु कपालेष्व-
णकपालवत् षोडशसु दिवसेषु पञ्चदशदिनवचनमवयुत्यानु-

१. D. reads स्वयं चात्यन्तम्, E. and G. स्वर्गे चात्यन्तम् and H. and I.
गर्वासं समश्नुते. २. H. substitutes तेन तस्य for नभस्य-. ३. I. reads
स्त्वोऽपर-. ४. B. C. D. E. F. and G. read-ऽन्विते. ५. I. reads
कर्मणि. ६. B. C. and F. read तस्य for नभस्य-.

वादी* भविष्यति । अथवा । पञ्चदशदिवस-शोडशदिवसविध्यो-
ब्रीहि-यववद्विकेन्योऽस्तु । नभस्यापरपक्षस्य कन्यास्थार्का-
न्वितत्वेन प्रेक्षस्तत्तरतोच्यते । तदभावेऽपि तस्य प्रशस्तत्वात् ।
तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥

पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यमैश्वर्यमतुलं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा श्राद्धं कामांस्तथाऽपरान्’ ॥

* काव्येष्टिकाण्डे श्रूयते—

* ‘वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते’ ।

इति । अत्रेदमाप्नायते—

‘यदष्टकपालो भवति गायत्रियै वैनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति । यस्मिन्
कपालस्त्रिदशैवास्मिन्स्तेजो दधाति । यद्दशकपालो विराजैवास्मिन्
आद्यं दधाति । यदेकादशकपालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्त्रिदशं दधाति ।
यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन् पशून् दधाति । यस्मिन् जात एतामिष्टि
निर्वपति पूत एव स तेजस्यैवाद् इन्द्रियावी पशुमान् भवति’ ।

इति । अत्र अष्टत्वादिसंख्यासामान्यात् पुरोडाशादीनां गायत्र्यादि-
कपालकल्पना । इष्टिविधायके वाक्ये येयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वात् ताः
संख्या निमित्तीकृत्य अपिहोत्रशब्दवदष्टकपालादिशब्दाः कर्मनाम-
प्रयोग इत्येकः पक्षः । ब्रह्मवर्चसादिफलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः पक्षः ।

अथमभिसन्धिः—यद्यप्यत्र वाक्यभेदभयात् अष्टकपालादौ वैध्यन्त-
राणि न सन्ति तथापि द्वादशकपालान्तर्वर्तिनामष्टकपालादीनां अवगु-
णानुवादेन फलकीर्तिनद्वारेण प्रकृता द्वादशकपालेष्टिरेव स्तूयते इति ।

1. B. C. and P. read प्रशस्तता for प्रशस्ततरता. 2. D. omits the following—

—इति तस्य प्रशस्तत्वान् । तदाह जाबालिः—

‘अगतेऽपि रवौ कन्यां श्राद्धं कुर्वीत सर्वथा ।

आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः * * * ॥

इति । बृहन्मनुरपि—

‘आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमं पक्षमाश्रिताः ।

काङ्क्षन्ति पितरः क्लिष्टा अन्नमप्यन्वहं जलम् ॥

तस्मात्तत्रैव दातव्यं दत्तमन्यत्र निष्फलम् ।

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः पञ्चमी भवेत् ॥

तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत कन्यास्थोऽर्को भवेन्न वा ।

इति । अस्य पक्षस्य रवेः कन्यागतत्वेन प्रशस्ततरत्वं
चादिपुराणे दर्शितम्—

‘पक्षान्तरे अपि कन्यास्थे रवौ श्राद्धं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत् ’ ॥

इति । श्लोकगौतमो अपि—

‘कन्यागते सवितरि यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सम्पूर्णवरदक्षिणैः’ ॥

(श्लो. गौ. स्म. ८. १५.)

इति । शाठ्यायनिरपि—

‘पुण्यः कन्यागतः सूर्यः पुण्यः पक्षश्च पञ्चमः ।

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः सोऽस्त्यन्तं पुण्य उच्यते’ ॥

इति । आदिमध्यावसानेषु यत्र कचन कन्यार्कान्वितत्वेन

पक्षः पुण्य इत्यर्थः । अत एव कार्णार्जिनिः—

‘आदौ मध्ये ऽवसाने वा यत्र कन्यां व्रजेद्रविः ।

स पक्षः सकलः पुण्यः श्राद्धषोडशकम्प्रति’ ॥

इति । प्रतिपदादिदर्शान्तं श्राद्धं कर्तुमसमर्थश्चेत् पञ्च-

१. D. reads अन्नं तिलवृतं जलम् for अन्नमप्यन्वहं जलम्. २. D. and G. ad भारिषपुराणे and H. भारिपुराणे, but the marginal correction वाङ्मुराणे.

म्यादिदर्शान्तमष्टम्यादिदर्शान्तं वा यथाशक्ति श्राद्धं कुर्यात् ।
तदाह गौतमः—

‘अश्राद्धमेमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । (१)

पञ्चमीगृह्णतिषु वा अपरपक्षस्य । (२) यथाश्राद्धं

सर्वस्मिन् वा’ । (३)

(गौ. स्मृ. १५. १-३)

इति । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

‘नभस्य कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।

त्रिभागहीनपक्षं वा त्रिभागं त्वर्धमेव वा’ ॥

इति । अत्र प्रतिपदादिदर्शान्तमित्यस्मिन्पक्षे नन्दाऽऽदिकं
न वर्ज्यम् । तदाह काष्णार्जिनिः—

‘नभस्यस्याऽपरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिनेदिने ।

नैव नन्दाऽऽदि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्या चतुर्दशी’ ॥

इति । ननु—एतत्—

‘प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्’ ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति याज्ञवल्क्यवचनेन विरुद्धयेत—इति चेत् । न । तस्य

वचनस्य पञ्चम्यादिपक्षविषयत्वेनोपपत्तेः । अन्यथा काष्णार्जि-

निवचनस्यानर्थक्यं प्रसज्येत । अत एव कात्यायनः—

‘अपरपक्षे श्राद्धं कुर्यात् । ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः

We follow here A. and the text, all others read—

अपरपक्षे श्राद्धं पितृभ्यो दद्यात् ।

अश्राद्धमष्टम्यादिपक्षमष्टम्यादि सर्वस्मिन् वा’ ।

यदहः सम्पद्यते सप्तम्या ऊर्ध्वं यदहः सम्पद्यते
ऋते चतुर्दशीम् । शाकेनाप्यपरपक्षं नातिक्रामेत् ।

इति । मनुरपि—

“हृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे प्रशस्तास्तितथो यथैता न तथेतराः” ॥

इति । तत्राप्यसामर्थ्ये पञ्चमपक्षस्य पञ्चमीमारभ्यानन्तर-
पक्षपञ्चमीपर्यन्तासु तिथिष्वनिषिद्धायामेकस्यां तिथौ यथा-
सम्भवं गृही श्राद्धं कुर्यात् । तदाह यमः—

‘हंसे वर्षासु कन्यास्थे शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरेन्तरे दद्यात् उभयोरपि पक्षयोः’ ॥

इति । अशक्त्यादिना पञ्चमपक्षे श्राद्धाकरणे यावत् क-
न्याराशौ सूर्यस्तिष्ठति तौवच्छ्राद्धं दद्यात् । तत्राप्यकरणे यावद्
वृश्चिकदर्शनमिति । तदाह सुमन्तुः—

‘कन्याराशौ महाराज यावन्तिष्ठेद्विभावसुः ।

तस्मात्कालाद्भवेद्देयं वृश्चिकं यावदागतम्’ ॥

इति । पुराणे अपि—

‘केन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

गून्या प्रेतपुरी सर्वा यावद्वृश्चिकदर्शनम् ॥

ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ निराशाः पितरो गताः ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

सूर्ये कन्यागते श्राद्धं यो न कुर्याद्गृहाश्रमी ।

धनं पुत्राः कुतस्तस्य पितृनिःश्वासपीडनात् ॥

१. D. and G. read अन्तरे for अन्तरे. २. I. reads यावत्. ३. The
first four lines of this quotation appear in Atrismriti. ४. D. reads
न पुनः for न पुनः.

वृश्चिके समतिक्रान्ते पितरो दैवतैः सह ।

निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

इति । आदिपुराणे अपि—

‘प्रावृद्धैः यमः प्रेतान् पितृश्चाथ यमालयात् ।

विसर्जयित्वा मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ॥

तस्माच्चास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्य-तिलमिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा ॥

प्रासमात्रं परगृहादन्नं यः प्राप्नुयान्नरः ।

भिक्षामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संवर्धते देहं प्रत्यक्षं स्वात्मविक्रयात् ।

श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्ब्रह्मैः सुसञ्चितैः ॥

इति । यमालयाद्विसर्जयित्वा स्वकं पुरं शून्यं कृत्वा

मानुष्यलोके पितृन् वासयतीत्यध्याहार्य योजना । पायसं

काङ्क्षन्तः पितरस्तिष्ठन्तीत्यध्याहारः । तत्र वर्ज्यानाह गार्ग्यः—

‘नेन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

एषु श्राद्धं न कुर्वीत गृही पुत्र-धनक्षयात् ॥

इति । त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः । वृद्ध-
गार्ग्यो अपि—

१. C. D. F. and G. read भाविस्वपुराणे अपि. २. F. omits the following—

* * * कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥

क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च दुष्कृतं च स्वयं * * * ।

३. C. reads स्वकं for स्वयं. ४. D. reads भिक्षापत्रेण. ५. B. C. and F. read संवर्धयेत्. ६. D. omits this verse and इति । वृद्धगार्ग्यो अपि. ७. except H. all omit त्रिजन्मनि जन्मनक्षत्रं तत्पूर्वोत्तरं चेत्यर्थः ।

‘प्राजापत्ये तु पौष्णे च पित्र्यर्क्षे भार्गवे तथा ।

यस्तु श्राद्धं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति ॥’

इति । प्राजापत्यं रोहिणी । पौष्णं रेवती । पित्र्यर्क्षे मघा ।

अङ्गिरा अपि—

‘त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

पञ्चत्वं तस्य ज्ञानीयात् ज्येष्ठपुत्रस्य निश्चितम् ॥’

मघासु कुर्वतः श्राद्धं ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति ।’

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धनिषेधः केवलपितृवर्गो-
द्देशेन श्राद्धविषयः । न तु केवलश्राद्धनिषेधः । ननु—केव-
लपितृवर्गोद्देशेन श्राद्धप्राप्तौ सत्यां तन्निषेधो युक्तः—

‘पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्तरकं व्रजेत् ॥’

इति धौम्यवचनेन केवलैकवर्गोद्देशश्राद्धनिषेधात्प्राप्ति-
रेव नास्ति । अतो नैवं व्यवस्था विवक्ष्यते—इति । मैवम् ।
सत्यामपि धौम्यस्मृतौ व्यामोहादेव प्राप्तस्यैकवर्गश्राद्धस्य
निषेधात् । यथा रागप्राप्तस्य कलञ्जभक्षणस्य—

‘न कलञ्जं भक्षयेत् ।’

इति निषेधस्तद्वत् । अत एव कार्णार्जिनिः—

‘श्राद्धं तु नैकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

अतृप्तास्तत्र ये ऽस्य स्युः प्रजां हिंसन्ति तत्र ते ॥’

इति । स्मृत्यन्तरमपि—

१. All except A. and E. read -पितृवर्गविषयः for -पितृवर्गोद्देशेन श्राद्धवि-
षयः, and omit केवलश्राद्धनिषेधः. २. H. substitutes न च for ननु. ३. I.
reads अतृप्तास्तत्र ये ऽस्य स्युः.

इच्छेत् त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवान् यः सुताऽऽयुषोः।

एकस्यैव तु नो दद्यात्पार्वणं तु समाचरेत् ॥

इति । यः पुत्रवान् सुताऽऽयुषोरभिवृद्धिमिच्छेत् स एकस्यै-
कवर्गस्यैव श्राद्धं नो दद्यात् । अपि तु मातामहवर्गोद्देशेनापि
पार्वणं समाचरेदित्यर्थः । तस्मादेकवर्गोद्देशेनैव मघात्रयो-
दश्यां श्राद्धनिषेधो न तु श्राद्धस्यैव । तत्र श्राद्धस्य प्रशस्त-
त्वात् । तथा च शङ्खः—

‘प्रीष्टपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

प्रजामिष्टां यशः स्वर्गमारोग्यं च धनं तथा ।

नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

(शं. स्मृ. १४. ६-७)

इति । महाभारते अपि—

‘ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीम् ।

नावदयं तु युवानोऽस्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

इति । अत्र मघात्रयोदश्यां श्राद्धे पिण्डनिर्वपणं न कुर्यात् ।
तस्यां युगादित्वेन पिण्डनिर्वपणनिषेधात् । तथा च पुलस्त्यः—

‘अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते ॥

इति । कर्त्तव्यमित्यध्याहारः । मघात्रन्वितत्वेनापि पिण्ड-
निर्वपणं नास्ति । तथा चादिपुराणे—

The text reads गृहे तथा for इहां वराः १. The text reads प्राप्य सर्वा
for कर्त्तव्यं सदा प्रीताः. १. D. reads इत्येच्छेष्टः for तु भवेच्छ्रेष्ठः, and for
G. H. and I. read इत्येच्छेष्टः. G. substitutes कुर्यात् for कुर्वन्
G. and H. read भारिष्यपुराणे.

अक्रान्तावुपवासेन पारणेन च भारत ।

मथायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यति' ॥

इति । चतुर्दश्यां श्राद्धनिषेधोऽप्यशस्त्रहतविषयः । अप-
मृत्युहतानां तु चतुर्दश्यामपि श्राद्धं कार्यम् । तदाह मरीचिः-

‘विष-शस्त्र-श्रापदा-अहि-तिर्यग्-ब्राह्मणघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता' ॥

इति । प्रचेता अपि-

‘वृक्षारोहण-लोहादि-विद्युज्जल-विषादिभिः ।

नखि-दंष्ट्रिविपन्नानामेषां शस्ता चतुर्दशी' ॥

इति । याज्ञवल्क्यो अपि-

‘शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते' ।

(या. स्मृ. १. २६४)

इति । अत्र चतुर्दश्यां शस्त्रादिहतानामेवेति नियम्यते । न
पुनश्चतुर्दश्यामेवेति । एवं च सति दिनान्तरेऽपि पितामहादि-
तृप्तिसिद्ध्यर्थं महालयश्राद्धं कार्यम् । चतुर्दश्यां महालयश्रा-
द्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विहितत्वात् तेनात्र पितामहादितृप्तेरभावात् ।
तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं सुमन्तुराह-

*‘ब्राह्मणघातिनां' ब्राह्मणेन घातितानामित्यर्थः । ब्राह्मणादिहतानां
चतुर्दश्यां श्राद्धं कार्यमित्यतश्च विज्ञानेश्वरस्याभिमतमिति प्रतिभाति ।
यतः—‘ये केचन शस्त्रहतास्तेभ्यः कृष्णचतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधिना
श्राद्धं कर्तव्यम् । यदि ब्राह्मणादिहता न भवन्ति—इति तेनोक्तत्वात् ।
(या. स्मृ. १. २६४ टीका द्रष्टव्या) ।

१. D. reads -तिर्यक्-सर्प-विषादिभिः for -विद्युज्जल-विषादिभिः, E. विप-
न्नानां विषादिभिः and G. -तिर्यक्-सर्पवधादिभिः for the same. २. B. C.
and F. read -तृप्तिसिद्ध्यर्थं for तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं, and for the same D.
reads तस्यैकोद्दिष्टरूपत्वं. G. H. तस्यैकोद्दिष्टरूपं.

‘समत्वंमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य तु ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यां महालये’ ॥

इति । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य शस्त्रहतस्य पितुश्चतुर्दश्यां महालये सुतैरेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यमित्यर्थः । यस्य पितामहोऽपि शस्त्रादिना हतः तेन द्वयोरपि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टश्राद्धं कार्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः’ ।

इति । अयमर्थः—एकस्मिन् पितरि शस्त्रादिना हते द्वयोर्वा पितृ-पितामहयोः शस्त्रादिना हतयोश्चतुर्दश्यां पुत्रेण तयोः प्रत्येकमेकोद्दिष्टं श्राद्धं कार्यमिति । यस्य पितृ-पितामह-पितामहास्त्रयोऽपि शस्त्रहताः तेन चतुर्दश्यां पार्वणेनैव विधिना श्राद्धं कार्यम् । एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति विशेषोपादनात् । इदं च चन्द्रिकोकारा-ऽपरार्कयोर्मतम् । त्रिष्वपि पित्रादिषु शस्त्रहतेषु त्रयाणामपि पृथक् पृथगेकोद्दिष्टमेव कार्यमिति देवस्वामिमतम् । अत्र-त्रयाणां शस्त्रहतत्वे पार्वणश्राद्धस्य

* यथोक्तमपरार्के—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रत्तिस्वत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अत्र एकस्य शस्त्रहतत्वे एकोद्दिष्टविधानम् । न तु त्रयाणाम् । तथा-

‘ने तत्र तु पार्वणमेव’—इति ।

१. D. reads समत्वागतस्यापि. २. B. C. and F. read शस्त्रादिहताः.
३. I. reads चण्डिकाकाराऽपरार्कयोः through mistake. चण्डिका is not a name of any Sanskrit work on Dharmaśāstra. It is a name of a portion of Mārkaṇḍeya Purāṇam.

साक्षाद्विधायकवचनभावादिकस्मिन्द्वयोर्वैत्यस्योपलक्षणार्थत्वे-
नाप्युपपत्तेरेकोद्दिष्टत्रयमेव कार्यम्—इति देवस्वामिमतं युक्त-
मिति प्रतिभाति । शस्त्रादिहतानां दिनान्तरे पार्वणविधिनैव
आहं कार्यम् । अत एव प्रजापतिः—

‘संक्रान्तावुपरागे च वर्षोत्सव-महालये ।

निर्वपेदेव पिण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिः’॥

इति । भ्रातृ-भगिन्यादीनां महालयश्राद्धमेकोद्दिष्टविधा-
नेन कार्यम् । तथा च सुमन्तुः—

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय स्वामिने मातुलाय च ॥

मित्राय गुरवे श्राद्धमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ।

इति । औपस्तम्बोऽपि—

‘अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति । स्त्रियो भगिन्यादयः । पुरुषा भ्रात्रादयः । कात्या-
यनोऽपि—

‘सम्बन्धि-बान्धवादीनामेकोद्दिष्टं तु सर्वदा’ ।

इति । यानि पुनरेकोद्दिष्टनिषेधकानि वाक्यानि यथा
सपिण्डीकरणं प्रकृत्य जातूकर्ण्यः—

‘अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन’ ।

१. I. reads इत् for अत. २. D. omits—

भ्रातृभगिन्यादि—

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियश्च पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

इति ।

सपिण्डीकरणान्तं च तत्प्रोक्तमिति मुद्रलः ॥
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु सः ।
 द्यवते पितृलोकात् पृथक्पिण्डे नियोजितः ॥
 सपिण्डीकरणदूर्ध्वं पृथक्त्वेनोपपद्यते ।
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । काष्णार्जिनिरपि—

‘तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं कदाचन ।
 सपिण्डीकरणान्तं च प्रेतस्यैतदमङ्गलम्’ ॥

इति । यमो ऽपि—

‘यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डे नियोजयेत् ।
 विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते’ ॥

इति । पुराणे ऽपि—

‘प्रदानं यत्र यत्रैषां सपिण्डीकरणात् परम् ।
 तत्र पार्वणवत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं त्यजेदुधः’ ॥

(ग. पु. २. २८. १६-१७)

इति । तानि सर्वाण्यपि प्रतिपदोक्तैकोद्दिष्टविध्यभावे द्रष्ट-
 व्यानि । एतच्छ्राद्धं सूतकादिना मुख्यकालातिक्रमे त्वाशौ-
 चापगमानन्तरकाल एव कार्यम् । तथा च ऋष्यशृङ्गः—

‘देये पितॄणां श्राद्धे तु आशौचं जायते तदा ।
 आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं प्रदीयते’ ॥

इति । यस्वत्रिवचनम्—

१. D. omits—

* * * * * पृथक्त्वं नोपपद्यते ।

पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः कार्या सपिण्डता' ॥

इति । काष्णार्जिनिरपि—

‘तत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यम् * * * * ।’

‘तदहश्चेत्प्रदुष्येत केनचित् सूतकादिना ।

सूतकानन्तरं कुर्यात् पुनस्तदहरेव वा’ ॥

इति । सूतकानन्तरकाले वा अनन्तरे वा मासि, तत्पक्षे तत्तिथौ वेति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् । तत्राप्ये पक्षे विरोध एव नास्ति । पुनस्तदहरेव वेत्ययं पक्षः सूतकव्यतिरिक्तनिमित्तान्तरेण विघ्ने समुत्पन्ने प्रतिमासं क्षयाहे विहितैकोद्दिष्ट-मासिकश्राद्धविषय इति ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधाय व्यवस्थाप्यते । अत एव देवलः—

‘एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

अन्यस्मिन्स्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः’ ॥

इति । अन्यस्मिन्ननन्तरे मासि । तत्तिथौ मृततिथौ । यस्मिन् शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन्पक्षे श्राद्धं विघ्नवशात्कुर्यादित्यर्थः । आशौचनिमित्तकविघ्ने तु मासिकश्राद्धमपि सूतकानन्तरमेव ऋष्यशृङ्गवचनबलादनुष्ठेयम् । देवस्वामिना ऽप्येवमेव विषय-
व्यवस्था कृता ।

‘एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं आशौचविघ्नविषयम् ।

निमित्तान्तरतस्तदहर्विधाते—

एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम्’ ।

इति । यत्तु व्यासेनोक्तम्—

‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरा मृत-सूतके ।

अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः’ ॥

१. B. C. and F. substitute च for वा. २. D. E. G. H. and I. read तत्काशौचविषयम् for आशौचविघ्नविषयम्.

इति । अन्तरा प्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते अमावास्याममावास्यायां शुद्धौ शुद्धयनन्तरं वा श्राद्धं प्रकुर्वीतुति । एतदनुमासिकसांवत्सरिकश्राद्धविषयम् । अत एवोक्तं षट्त्रिंशन्मते—

‘मासिकेऽब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरा मृत-सूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शे वार्षिके त्रिचक्षणाः’ ॥

इति । दर्शग्रहणं शुरु-रुणैकादशयोरुपलक्षणार्थम् । अत एव मरीचिः—

‘श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।

एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः’ ॥

इति । कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमिति योजना । पितृकार्ये कृष्णपक्षस्यैव विशेषतो ग्राह्यत्वात् । कृष्णैकादशीतोऽपि अमावास्याया मुख्यत्वं पितृकार्ये दण्डापूपन्यायसिद्धम् । एतदुक्तं भवति—आशौचसमनन्तरकालो मुख्यकालसंज्ञिकृष्ट्वाच्छ्रेष्ठतमः । दर्शकालस्तु मुख्यकालप्रत्यास-स्यभावात् ततो जघन्य इति । अत एव ऋष्यशृङ्गः—

‘शुचिर्भूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न चान्या वै कदाचन’ ॥

इति । शुचिना तावच्छ्राद्धं कर्त्तव्यम् । तत्राशौचवशान्मुख्यकाले शुद्धयभावे शुद्धयनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्मणोऽङ्गत्वेन स्वीकर्त्तव्या । आशौचाद्यनुपपद्यते तु मुख्यकालो नालस्यादिनाऽतिक्रमणीयः । तदाह स एव—

1. H. reads मासिकाऽब्दे. 2. H. reads मुख्यकालः. 3. B. C. F. and G. read श्राद्धं for श्राद्धम्. 4. I. reads शुचिर्भूतेन दातव्यं and D. reads शुचिर्भूतेन कर्त्तव्यं. 5. H. has the following footnote—
अतः आशौचशुचिना मुख्यतिथिः कदाचिदपि न स्वीकर्त्तव्या ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाऽऽशौचं यदृच्छया ।

पिण्डः श्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेत् ॥

इति । चकारेणाग्नौकरणं समुच्चिनोति । श्राद्धशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पणमात्रं विवक्षितम् । पिण्डदानस्य मृथगुपात्तत्वात् । 'विच्छित्तिं नैव कारयेत्'—इति ब्राह्मणतर्पणं कर्त्तुमसमर्थ-
श्चेत्पिण्डप्रदानमात्रमपि कुर्यात् । सर्वथा पित्रर्चनस्य विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । अत एव निगमः—

‘आहिताग्नेः पित्रर्चनं पिण्डैरेव

ब्राह्मणानपि वा भोजयेत् ॥

इति । अत्र व्यवस्थितो विकल्पः । सति सामर्थ्ये ब्राह्मणतर्पणं पिण्डप्रदानं च कुर्यात् । तत्रासामर्थ्ये पिण्डप्रदानमात्रमिति । यत्तु हारीतेन श्राद्धविधौ समुत्पन्ने अमावास्यादिष्वामश्राद्धं विहितम्—

‘श्राद्धविधौ द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं मास-सांवत्सरादृते ॥

(हा. स्मृ. २१. १३)

इति । मासमासिकम् । सांवत्सरं सांवत्सरिकम् । तत् भार्या-
रजोदर्शनकृतविघ्नविषयम् । तथाऽऽहोशनाः—

‘अपेक्षणीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

सिद्धान्तेन न कुर्वीत आमं तस्य विधीयते ॥

(उ. स्मृ. ५. ८२)

१. H. and I. read पिण्डं and D. G. पिण्डश्राद्धं. २. H. substitutes भोजनं for तर्पणं; while I. omits both. ३. D. substitutes सर्वत्र for सर्वथा. ४. B. C. and F. read अत एव. ५. The text (ओशनसस्मृतिः) substitutes the following lines for this couplet—

‘अपेक्षणीकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

अमाश्राद्धं द्विजः कुर्वीत वृषलस्तु सर्वत्र हि ॥

१. I. reads सिद्धान्तं न प्रकुर्वीत.

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘आपद्यनमौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

• आमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वला’ ॥

इति । व्याघ्रेपादो ऽपि—

‘आर्त्तवे देशकालानां विप्लवे समुपस्थिते ।

आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हि’ ॥

इति । न च कात्यायन-व्याघ्रेपादवचनपर्यालोचनया मा-
सिक-प्रत्याब्धिकयोरेष्यामश्राद्धं प्राप्नोतीति मन्तव्यम् ।

‘मास-सांवत्सरादृते’ ।

इति विशेषवचनेनामश्राद्धस्य तद्व्यतिरिक्तविषयत्वावग-
मात् । अत एव मरीचिः—

‘अनग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृते ऽहनि’ ॥

इति । तत् आमश्राद्धं मृते ऽहनि न कुर्यात् । किन्तु पका-
न्नैव कुर्यादित्यर्थः । लौगाक्षिरपि—

‘पुष्पवत्स्वपि दारेषु विदेशस्थो ऽप्यनग्निकः ।

अन्नेनैवाब्दिकं कुर्यात् हेम्ना नोऽऽमेन वा क्वचित्’ ॥

इति । यस्तु स्मृत्यन्तरे भार्यायां रजस्वलायां मृते ऽहनि
श्राद्धनिषेधः—

‘मृते ऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ऽहनि’ ॥

१. D. omits व्याघ्रेपादो ऽपि. २. I. reads through mistake वा for न

इति तस्यायं विषयः—अपुत्रायाः पत्न्या एव पत्युर्मृताह-
श्राद्धे अधिकाराद्यदा सा स्वयमेव रजस्वला स्यात्तदा मृते ऽहनि
श्राद्धं न कर्तव्यम् । किन्तु पञ्चमे ऽहनीति । तथा च
श्लोकगौतमः—

‘अपुत्रा तु यदा भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात् तत्पञ्चमे ऽहनि’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १४)

इति । प्रभासखण्डे अपि—

‘शुद्धा स्यान्तु चतुर्थे ऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमे ऽहनि शुद्ध्यति’ ॥

इति । अन्ये तु—

‘श्राद्धीये ऽहनि सम्प्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तत्र न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमे ऽहनि’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ५. १९)

इति श्लोकगौतमवचनमन्यथा पठित्वा श्राद्धादौ कर्मणि
भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्शनदूषितायामधि-
कारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यम्—
इति मन्यन्ते ।

ननु—अस्मिन्पाठे आवास्यादिश्राद्धस्यापि पञ्चमे ऽहन्यु-
र्षः प्राप्नोति—इति । नैवम् ।

१. I. reads सा for स्नाता. २. H. and I. read स्नानात् for स्नाता. ३. H. inserts the following—

श्राद्धादौ कर्मणि भार्यया सहैवाधिकारश्रवणात्तस्यां रजोदर्श-
नदूषितायामधिकारनिवृत्तेर्मुख्यकालमतिक्रम्य पञ्चमे ऽहनि,
I inserts वे before श्राद्धं.

‘श्राद्धविभे द्विजातीनाम्’

इति हारीतवचनेनामावास्यादिष्वामस्यान्नकार्यं सोमकार्यं
पूतीकवद्विहितत्वात् । श्राद्धीये ऽहनीत्यस्य वचनस्य मृताहव्य-
तिरिक्तविषयत्वेने सार्थकत्वमस्तु-इति चेत् । भवेदेतदेवं
यदि विषयान्तरं वक्तुं शक्येत । न त्वेतदस्ति । मृताहवि-
षयत्वं तु-

‘मृते ऽहनि तु सम्प्रप्ते’

इति स्मृत्यन्तरवचनादेवाऽवगम्यते । तस्मादेकभार्येण
मृताहश्राद्धं रजोदर्शनरूपविघ्नोपरमकाल एव कर्त्तव्यम् ।
भार्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्य एव काले कर्त्त-
व्यमिति । यदत्र युक्तं तद्ग्राह्यम् ॥

अथ श्राद्धे ब्राह्मणपरीक्षा ।

श्राद्धे भोजनीयब्राह्मणपरीक्षा कर्त्तव्या । तत्र श्राद्धं
प्रकृत्य यमः-

‘पूर्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।

शरीरप्रभवैर्दोषैर्विशुद्धांश्चरितव्रतान् ॥

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।

इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टांस्तत्काले नाऽवमानयेत् ॥

इति । पूर्वमिति निमन्त्रणात् पूर्वमित्यर्थः । शरीरप्रभवा-

दोषाः कुष्ठापस्मारादयः । दूरादिति प्रपितामहादारभ्य भोजनीय-
पार्यन्तम् । तथा च छागलेयः-

D. D. and H. read पूतीकवत्, G. पूतीकवत् and H. पूतीकवत्
A. D. omits this line. Y. D. E. G. F and

‘उत्तलक्षणसम्पन्नैर्विद्या-शील-गुणान्वितैः ।

पुरुषत्रयविख्यातैः सर्वं श्राद्धं प्रकल्पयेत्’ ॥

इति । सर्वं पार्वणैकोद्दिष्टात्मकम् । अत एव मनुनाऽपि
पितुः श्रोत्रियत्वेन पुरुषस्य श्रेष्ठ्यमुक्तम्—

‘अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।

अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥ (१३६)

ज्यायांसमनयोर्विद्यायस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता’ ।

(म. स्मृ. ३. १३६-१३७)

इति । श्राद्धे भोजनीया ब्राह्मणा याज्ञवल्क्येन दर्शिताः—

‘अभ्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा* त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥ (२१९)

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः †पञ्चाग्निर्ब्रह्मचारिणः ।

पितृ-मातृपराश्चैव ब्राह्मणाः श्राद्धसम्पदे’ ॥ (२२१)

(या. स्मृ. १. २१९-२२१)

* ‘ज्येष्ठसामा’ ज्येष्ठसामग इत्यर्थः । ज्येष्ठसाम च—‘उदुत्यं चित्रम्’
इत्यस्यामृचि गीतं साम तलवकारैर्ज्येष्ठसामेत्यभिधीयते ।

† ‘पञ्चाग्निः’ पञ्च अग्नयो यस्य गृहे प्रदीप्यन्ते स पञ्चाग्निः ।
यदाह हारीतः—

‘पचनः पावनस्त्रेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायम्प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पाङ्क्तिपावनः’ ॥

(हा. स्मृ. १३. २५)

इति पचनः भावसंभ्योऽग्निः । पावनः संभ्योऽग्निरित्यर्थः । मेधातिथिस्तु—

‘असौ वाव गौतमोऽग्निः’ ।

(छां. उ. ५. ४. १)

इत्यादिका पञ्चाग्निविद्या यस्याश्च—

‘स्तेनो हिरण्यस्य मुरां पिवन्त्यश्च’ ।

(छां. उ. ५. १०. ९)

इत्यादि फलमुक्तं तदग्निसम्बन्धात् पुरुषोऽपि पञ्चाग्निः—इत्याह ।

१. II. reads वेदेषु for वेदेषु. २. Except A. and the text all read—सुपर्णिकः
for—सुपर्णिकः. ३. Except A. I. and the text all read—सम्पदे for—सम्पदे.

इति । ऋग्वेदादिसर्ववेदेष्वस्वेलिताध्ययनक्रमाः । श्रोत्रियः
श्रुताध्ययनसम्पन्नः । ब्रह्मवित् ब्रह्मज्ञानवान् । युवा मध्यमवयस्कः ।
युवस्त्वं च सर्वविशेषणम् । वेदार्थविद्गर्मज्ञानवान् । ज्येष्ठसा-
मेति सामविशेषस्तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स
ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशः तद्व्रतं च । तद्व्रताचरणेन
तदध्यायी त्रिमधुः । त्रिसुपर्णमृग्यजुषयोरेकदेशः तद्व्रतं च ।
तदाचरणेन यस्तदधीते स त्रिसुपर्णिकः । ब्राह्मणा न क्षत्रियादयः ।
उत्कलक्षणा एते ब्राह्मणाः श्राद्धस्याक्षयफलसम्पादका इत्यर्थः ।
बृहस्पतिरपि—

‘यद्येकं भोजयेच्छ्राद्धे छन्दोगं तत्र भोजयेत् ।
ऋचो यजुषि सामानि त्रितयं तत्र विद्यते ॥
अष्टैतं पृथिवीं सर्वां सशैल-वनकाननाम् ।
यदि लभ्येत पित्र्ये साम्नामक्षरचिन्तकः ॥
ऋचा तु तृप्यति पिता यजुषा तु पितामहः ।
पितुःपितामहः साम्ना छन्दोगोऽभ्यधिकस्ततः’ ॥

इति । शातानपो अपि—

‘भोजयेद्यस्त्वथर्वाणं दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।
अनन्तमक्षयं चैव फलं तस्येति वै श्रुतिः ॥

प्रसिद्धमेतत्तैत्तिरीयशाखायां ‘ब्रह्मेतु मां’ इत्यादि ।

१. D. E. and G. read वेदेष्वाद्यवलिताध्ययनक्रमाः; while I. reads वेदेष्वाद्या
विताध्ययनक्रमाः. २. I. reads यत् for यः. ३. I. reads -पितामहाः. ४. All
except A. and I. read दानं तदक्षयं for अनन्तमक्षयं.

इति । यमो ऽपि—

वेदविद्याव्रतस्नाताः श्रोत्रिया वेदपारगाः ।
स्वधर्मनिरताः शान्ताः क्रियावन्तस्तपस्विनः ॥
तेभ्यो हव्यं च कथ्यं च प्रसन्नेभ्यः प्रदीयते ।

इति । मनुरपि—

‘श्रोत्रियायैव देयानि हव्य-कव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥
एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।
पुष्कलं फलमाप्नोति नाऽमन्त्रज्ञान् बहून्पि ॥

(म. स्मृ. ३. १२८-२९)

इति । वसिष्ठो ऽपि—

‘यतीन् गृहस्थान् साधून् वा’ ।

(व. स्मृ. ११. १७).

इति । भोजयेदिति शेषः । ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि—

‘शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः त्रिदण्डिभ्यश्च दापयेत्’ ।

इति । शिखिनो ब्रह्मचारिणः । धातुरक्ताः धातुरक्तवस्त्र-
धारिणो वानप्रस्थाः । त्रिदण्डिनो वाक्-काय-मनोदण्डैरुपेता
यतयः । अत्र परः परः श्रेष्ठः । अत एव नारदः—

‘यो वै यतीननादृत्य भोजयेदितरान् द्विजान् ।

विजानन् वसतो ग्रामे केव्यं तद्याति राक्षसान्’ ॥

इति । ब्रह्माण्डपुराणे ऽपि—

१. D. omits ऽपि. २. H. and I. read तत एव for अत एव. ३. D.
reads कव्यं विप्रान्ति राक्षसान्.

‘अलाभे ध्यानि-भिक्षूणां भोजयेद्ब्रह्मचारिणम् ।
तदलाभे ऽप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत्’ ॥

(वायुपु. २. १०. ७२)

इति । उदासीनो ह्यसम्बन्धः । अत एवापस्तम्बः—

‘ब्राह्मणान् भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि-.

गोत्र-सन्त्वान्तवास्यसम्बन्धान्’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ४)

इति । योनिसम्बन्धा मातुलादयः । गोत्रसम्बन्धाः सपिण्डाः ।
सन्त्वसम्बन्धा वेदाध्यापकादयः । अन्तेवासिसम्बन्धाः शिष्य-
शास्त्रोपाध्यायाः । एवंविधसम्बन्धव्यतिरिक्तान् ब्राह्मणान्
गृहस्थादीन् भोजयेदित्यर्थः । श्राद्धे श्रोत्रियादीनां पङ्क्तिपा-
वनत्वेनापि पात्रविशेषतां स एवाह—

‘अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तुः पाव्यन्ते यैर्द्विजोत्तमैः ।

तान्निबोधत कात्स्नर्येन द्विजाभ्यान्पङ्क्तिपावनान् ॥

अभ्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।

श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥

त्रिणाचिकेतः* पञ्चाग्निः त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।

* त्रिणाचिकेतः—

‘उज्ञानं ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ’ ।

(क. उ. १. १.)

इत्यादिर्योऽनुवाकः कठश्रुतौ पठ्यमानः त्रिचिकेतनाम्नो मुनि-
पुत्रस्य प्रश्रव्यविषये प्रोच्यत—इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतः । तस्मात्
तदर्थज्ञानाभ्यां ब्राह्मणोऽपि त्रिणाचिकेत इत्युच्यते । येनाधीतं नाचि-
कैतचरितं स त्रिणाचिकेत—इति केचन व्याचक्षते ।

१. The text inserts भोजयेत् before ब्राह्मणान्. २. Except A, B, C, and F, all substitute शिष्य- for शिष्य-. ३. D. reads पावनान् पुमान् for पङ्क्तिपावनान्.

ब्रह्मदेयात्मसन्तानश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ॥
 वेदार्थवित्प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
 शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

इति । ब्रह्मदेयात्मसन्तानः ब्राह्मविवाहोढापुत्रः । सहस्रदः
 गवां सुवर्णस्य वा । यमो ऽपि—

‘ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।
 व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्वेदविदेव च ।
 बहुचक्षुः त्रिसौपर्णः त्रिमधुर्वाग्य यो भवेत् ॥
 त्रिणाचिकेतो विरजाश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगः ।
 अथर्वशिरसोऽध्येता सर्वे ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविद्विष षडङ्गवित् ।
 मन्त्र-ब्राह्मणविद्वैव यश्च स्याद्धर्मपाठकः ॥
 ब्रह्मदेयासुतश्चैव भावगुह्यः सहस्रदः ।
 चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ॥
 निष्णातः सर्वविद्यासु शान्तो विगतकल्मषः ।
 गुरु-वेदाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥
 विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
 अनमित्रो न चामित्रो मैत्र आत्मविदेव च ॥
 स्नातको जप्यनिरतः सदा पुष्पवलिप्रियः ।
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः ॥

१. Except A. and I. all read -देयानुसन्तानः for -देयात्मसन्तानः.
 This and the following line are omitted by I., ३. I. reads ब्राह्मदेया-
 B. C. and F. read जप्य- for जप्य-.

वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः उपवासपरायणः ।

गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेव च ॥

वेद-विद्या-व्रतस्नाता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ।

इति । पैठीनसिरपि—

‘अथातः पङ्क्तिपावना भवन्ति । त्रिणाचिकेतस्त्रि-

मधुस्त्रिसुपर्णश्चीर्णव्रतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामगो

ब्रह्मदेयानुसन्तानः सहस्रदो वेदाध्यायी चतु-

र्वेदः षडङ्गवित् अथर्वशिरसोऽध्यायी पञ्चाग्नि-

र्वेदजापी चेति । तेषामेकैकः पुनाति पङ्क्तिम् ।

नियुक्तो मूर्धनि सहस्रैरप्युपहताम् ।

इति । शङ्खो अपि—

‘ब्रह्मदेयानुसन्तानो’ ब्रह्मदेयाप्रदायकः ।

ब्रह्मदेयापतिश्चैव ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

ऋग्यजुः पारगो यश्च साम्नां यश्चापि पारगः ।

अथर्वशिरसोऽध्येता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥

नित्यं योगपरो विद्वान् समलोष्टारमकाञ्चनः ।

ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥

(शं. स्मृ. १३. ६-८)

इति । वीधायनो अपि—

१. I. reads -सुसन्तानः for -सुसन्तानः. २. I. reads चतुर्वेदषडङ्गवित् for चतुर्वेदः षडङ्गवित्. ३. The text reads -सम्मानः for -सन्तानः. ४. The text reads यश्च for यश्च. ५. Except A. and the text all read यजुषां पारगो for यजुषां पारगो. ६. The text reads अथर्वशिरसो. ७. The text reads -रमः for -रमः.

‘त्रिमधुस्तिणाचिकेतस्त्रिसुपर्णः पञ्चामिः षडङ्गवि-
त्तेशीर्षको ज्येष्ठसामगा इति पङ्क्तिपावनाः’ ।

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. २)

इति । हारीतो अपि—

‘स्थितिरविच्छिन्नवेदेवेदिताऽयोनिमङ्कुरित्वमा-
र्षेयत्वं चेति कुलगुणाः । (१५) वेदोङ्गानि
धर्मोऽध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं स्मृतिश्चेति षड्विधं
श्रुतम् । (१६) ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता ।
(१७) समता सौम्यता परानुपतापिताऽन-
सूयता अनुद्धतता पारुष्यं मित्रता प्रिय-
वादित्वं कृतज्ञता शरण्यता प्रशान्तिश्चेति
त्रयोदशविधं शीलम् । (१८)

क्षमा दमो दया दानमहिंसा गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमस्तपः स्वाध्याय एव च ॥ (१९)

सत्यवचनं सन्तोषो दृढव्रतत्वमुपव्रतत्वमिति
षोडशगुणं वृत्तम् । (२०) तस्मात् कुलीनाः

१. The text omits -त्रि- and substitutes ज्येष्ठसामकः for ज्येष्ठसामगा. I. inserts अभ्येता after त्रिशीर्षकः and omits ज्येष्ठ-. The text inserts स्वातकः after ज्येष्ठसामगाः. २. The text reads -विहिता for -वेदिता. ३. G. H. and I. read वेदोङ्गानि; while the text reads धर्मोङ्गानि वेदोऽध्यात्म- for वेदोऽङ्गानि धर्मोऽध्यात्म-. ४. H. and I. omit through mistake -वित्त्वं and read अध्यात्मविज्ञानं for अध्यात्मवित्त्वं विज्ञानं. ५. We follow here A. D. and the text; while B. C. E. F. and H. read ब्राह्मण्यं and G. reads ब्राह्मण्यता. The latter reading is an incorrect one. ६. H. and I. read अपरोपतापिता for परानुपतापिता. ७. D. H. and I. read शीलं for शौचं. ८. I. reads -गुणाः for -गुणं.

श्रुत-शीलवन्तो वृत्तस्थाः सत्यवादिनोऽप्यङ्गाः
पाङ्केयाः । (२१) द्वादशोभयतः श्रोत्रियस्त्रिणा-
चिकेतस्त्रिमुपर्णस्त्रिमधुस्त्रिशीर्षको ज्येष्ठ-
सामगः पञ्चाग्निः षडङ्गविद्रुवजाप्यूध्वरेताः
ऋतुकालगामी तत्त्वविचेति पङ्क्तिपावना
भवन्ति । (२२)

(हा. स्मृ. १३. १५-२२)

इति । स्थितिरविच्छिन्नसन्तानता अविच्छिन्नवेदवेदितेत्यत्र
हविरासादनार्थदेशविशेषवाची वेदिशब्दो हविःसाध्यं यागं
लक्षयति । आर्षेयत्वं प्रवरवर्ति ऋषिज्ञातृत्वम् । धर्मो धर्मशा-
स्त्रम् । विज्ञानं वैशेषिकादिशास्त्राभिज्ञानम् । स्मृतिर्वेदशास्त्रा-
विस्मरणम् । उग्रतत्त्वं दशम्यादावेकभक्तता । अत्रानुकल्पो
याज्ञवल्क्येन दर्शितः—

‘स्वस्तीय-ऋत्विक्-जामातृ-याज्य-श्वशुर-मातुलाः ।

त्रिणाचिकेत-दौहित्र-शिष्य-सम्बन्धि-बान्धवाः’ ॥

(या. स्मृ. १. २२०)

इति । अत एव मनुः—

‘अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ (१४७)

मातामहं मातुलं च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।

दौहित्रं विदपतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४७-४८)

इति । विदपतिर्जामाता अतिथिर्वा । तदुक्तं देवस्वामिना-

‘विदपतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति’ ।

इति । आपस्तम्बो अपि—

गुणवदलाभे सोदर्योऽपि भोजयितव्यः ।

(५) एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः' । (६)

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ५-६)

इति । बौधायनोऽपि—

‘तदभावे रहस्यवित् । (३) ऋचो-यजूंषि-सामा-
नीति आद्वस्य महिमा तस्मादेवंविधं सपिण्ड-
मप्याशयेत्' । (४)

(बौ. स्मृ. २. ८. १४. ३-४)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्त्रीय-मातुलान् ।

पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्' ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-सपिण्डा वैश्वदेवस्थाने
नियोक्तव्याः । न पित्रादिस्थाने । तथा चाश्विनः—

‘पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाऽथ सपिण्डकः ।

न परस्परमर्घ्याः स्युर्न श्रोद्ध' ऋत्विजस्तथा ॥

ऋत्विक्-पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः ।

वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः' ॥

इति । शिष्यस्यापि वैश्वदेवस्थान एव निवेशः । सोदर्ये

विहितस्यार्थस्य—

१. The text reads गुणहान्यां तु परेषां समुदेत. for गुणवदलाभे- २. The text reads एवंविधं for एवंविधं. D. omits the following:—

* * * * सपिण्डमप्याशयेत्' । (४)

इति । विष्णुपुराणेऽपि—

‘पितृव्य-गुरु-दौहित्रानृत्विक्-स्वस्त्रीय-मातुलान् ।

पूजयेद्धव्य-कव्येन वृद्धानतिथि-बान्धवान्' ॥

इति । अत्र ऋत्विक्-पितृव्य-सोदर्य-

ind reads एवंविधसपिण्डा वैश्वदेवस्थाने &c. ३. E. and I. read श्रोद्धे for श्रोद्धे.

‘एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः’ ।

(आ. ध. सू. २. ७. १७. ६)

इत्यापस्तम्बेन शिष्ये ऽतिदेशात् । यत्तु मनुना कल्पा-
न्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण* । किन्त्वनुकल्पानुक-
ल्पाभिप्रायेण ।

‘न श्राद्धे भोजयेन्मित्रम्’ ।

(म. स्मृ. ३. १४४)

इति स्वनैव निषिद्धस्य मित्रस्य ‘काममर्चयेत्’—इति सानु-
शयमेवाभ्यनुज्ञानात् । वसिष्ठो ऽप्यनुकल्पानुकल्पमाह—

‘आनुशंस्यं परो धर्मो याचते यत् प्रदीयते ।

अयाचतः सीदमानान् सर्वोपायैर्निमन्त्रयेत्’ ॥

इति। आनुशंस्यमुत्कृष्टो धर्मः । तेनायाचतः अयाचनशीलान्
अत एव सीदमानान् निर्गुणानपि सगुणानामनुकल्पानामभावे

* ‘पात्रान्तरालाभे प्रतिप्रसवो ऽयम्’—इति राघवानन्दः । पात्रा-
न्तरालाभे गुणवन्मित्रं भोजयेत् अभिरूपमप्यारि न भोजयेदित्यर्थः ।

१. D. omits the following :—कल्पान्तरमुक्तम्—

‘कामं श्राद्धे ऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम्’ ॥

इति तत्र साक्षादनुकल्पाभिप्रायेण । किन्त्वनुकल्पानु- २. H. omits अतः
कल्पाभिप्रायेण and reads साक्षात् । किन्त्वनुकल्पानु- &c.

अ० ३.] माधवाचार्यकृतव्याख्यासहिता । ३४७

सर्वोपायैर्यथा ते निमन्त्रणमङ्गीकुर्वन्ति तादृशैरुपायैर्निमन्त्रे-
येत् । अयाचनशीलानामभावे याचमानाय निर्गुणाय प्रदीयते
—इति एतदप्यनुकल्पो भवतीत्यर्थः । सम्भवति मुख्यकल्पे
नानुकल्पो ऽनुष्ठेयः । तथा^१ह मनुः—

‘प्रभुः प्रथमकल्पस्य यो ऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्’ ॥

(म. स्मृ. ११. ३०)

इति । साम्परायिकमुत्तरकालिकं स्वर्गादिकं फलमिति ।
भविष्यत्पुराणे ऽपि—

‘ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति मूर्खे वेदविर्जिते ।

ज्वलन्तमाग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते’ ॥

इति । वेदविर्जिते—इति निर्गुणमात्रोपलक्षणार्थम् । अत
एवोक्तं तत्रैव—

‘व्यतिक्रान्तुर्न दोषोऽस्ति निर्गुणम्प्रति कर्हिचित् ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ॥

गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः’ ।

इति । यत्तु पुराणान्तरे ऽभिहितम्—

‘यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।

दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥

तस्मात् सम्पूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।

केवलं चिन्तयेज्जातिं न गुणान्वितां खग ॥

१. I. reads निमन्त्रयेति. २. D. reads विन्दते for विद्यते. ३. D. rea
विष्यपुराणे ऽपि. ४. I. reads व्यतिक्रान्तेः, and निर्गुणान्, for व्यतिक्रान्
and निर्गुणम् respectively. ५. D. substitutes एव for एक—

सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु युक्तेजातिं प्रियंवदम् ।
 मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि वृत्तहीनमथापि वा ॥
 'नातिक्रामेन्नरो विद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा' ।
 इति तद्दौहित्र-जामात्रादिविषयम् । अत एव मनुः—
 'व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्' ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इति । व्रतस्थं केवलव्रतस्थमध्ययनादिरहितमित्यर्थः ।
 गुणवत्सन्निकृष्टातिक्रमे तु प्रत्यवायो अस्ति । तथा च पुराणम्—

'सप्त पूर्वान् सप्त परान् पुरुषानात्मना सह ।
 अतिक्रम्य द्विजवरान् नरके पातयेत् खग ॥
 तस्मान्न्रौतिक्रमेन् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान् ।
 सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥
 भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुं खगाधिप ।
 नातिक्रामेन्नरश्चैतान्मूर्खानपि गोपते ॥
 अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्' ।

इति । अपिरेवकारार्थः । अमूर्खानेवातिक्रम्य नरकं व्रजेत् ।
 न मूर्खानित्यभिप्रायः । श्राद्धे वर्जनीया ब्राह्मणा-याज्ञवल्क्येन
 दर्शिताः—

'रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः क्राणः पौनर्भवस्तथा ।
 अबकीर्णी कुण्ड-गोलौ कुनखी श्यावदन्तकः ॥

१. B, C. and F. read युक्तेजातिप्रियं. २. I. reads अतिक्रमेद्विज्ञो. ३. I.
 reads अतिक्रमेन्नरश्चैतान्मूर्खानपि and E. नरश्चैतान् मू.

भृतकाध्यापकः क्लीबः कन्यादूष्यभिषास्तकः ।
 मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥
 माता-पितृ-गुरुत्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः ।
 परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टश्च निन्दिताः' ॥

(या. स्मृ. १. २२२-२४)

इति । रोगी उन्मादादिषोपरोगवान् । ते च देवलेन दर्शिताः—

‘उन्मादस्त्वग्दोषो राजयक्ष्मा श्वासो मधुमेहो
 भगन्दरो महोदरो श्मरीत्यष्टौ पापरोगाः’ ।

इति । हीनं न्यूनमधिकमतिरिक्तमङ्गं यस्यासौ हीनाति-
 रिक्ताङ्गः । एकेनाप्यक्षणा यो न पश्यति असौ काणः । तेन
 च बधिर-मूकादयो लक्ष्यन्ते । द्विरूढा पुनर्भूस्तस्यां जातः पौ-
 नर्भवः । अवकीर्णी क्षतव्रतः । कुनखी दुष्टनखः । श्यावदन्तः
 स्वाभाविककृष्णदन्तः । वेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति स भृ-
 तकाध्यापकः । असत्ता सता वा दोषेण कन्यां दूषयिता कन्या-
 दूषी । महापातकाभिषास्तोऽभिषास्तकः । परिविन्दकः परिवेत्ता ।
 कुण्डस्यान्नं योऽश्नाति स कुण्डाशी । कुण्डशब्दो गोलकस्या-
 प्युपलक्षकः । विहितकर्मपरित्यागी वृषलः तत्सुतो वृषला-
 त्मजः । परपूर्वापतिः पुनर्भूपतिः । अदत्तादायी स्तेनः । कर्मदुष्टाः
 शास्त्रविरुद्धाचारोपेताः । एते श्राद्धे निन्दिता वर्ज्या इत्यर्थः ।
 मनुष्ये—

१. I. reads अभिषास्तकः. २. H. and I. read निन्दितः. ३. D. E. G. H. and I. omit -पाप-. ४. Except A. and H. all read रोगाश्च for ते च. ५. H. reads उक्ताः, and I. वर्णिताः. ६. I. omits through mistake महोदरो. ७. I. reads बधिर-मूक-मूर्खदयो for बधिर-मूकादयो. ८. I. reads महापातकाभिषास्तकः for महापातकाभिषास्तोऽभिषास्तकः.

'ये स्तेन-पतित-क्रीडा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्य-कव्ययोर्विप्राननर्हान् मनुरब्रवीत् ॥ (१५०)
 जटिलं चाग्निधीयानं दुर्बलं कितवं तथा ।
 याजयन्ति च ये पूर्वांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ (१५१)
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रायिणस्तथा ।
 विपण्येन च जीवन्तो वज्र्याः स्युर्हव्य-कव्ययोः ॥ (१५२)
 प्रेष्ठ्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्षिस्तथा ॥ (१५३)
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥ (१५४)
 कुशीलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ (१५५)
 भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव बाग्दुष्टः कुण्ड-गोलकौ ॥ (१५६)
 अकारणपरित्यक्ता माता-पित्रोर्गुरोस्तथा ।
 ब्राह्मेर्योनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ (१५७)
 अगारदात्री गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥ (१५८)
 पित्रा विवदमानश्च केकरो मद्यपस्तथा' ।

केकरः तिर्यग्दृष्टिः ।

१. D. and the text (Medhātithi) reads दुर्बलं for दुर्बलं. २. I.
 reads through mistake पूर्वान्. ३. I. omits this and the following two
 lines. ४. Except A. I. and the text all read अध्यापकश्चैव. ५. B. C.
 D. E. F. and H. read कूटकारकः. ६. Kullūkabhatta reads कितवः
 for केकरः.

'पापरोग्यभिर्गोस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ (१५९)
 धनुः-शराणां कर्ता च यश्चाग्नेदिधिषूपतिः ।
 मित्रधुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ (१६०)
 भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ (१६१)
 हस्ति-गो-ऽश्वो-द्विदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च ॥ (१६२)
 स्रोतसां भेदकश्चैव तेषां चावरणे रतः ।
 गृहसंवेशको दूतो वृक्षरोपक एव च ॥ (१६३)
 श्रक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानां चैव याजकः ॥ (१६४)
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृषिजीवी शिल्पजीवी सद्भिर्निन्दित एव च ॥ (१६५)
 औराभिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ (१६६)
 एतान्विगर्हिताचारानपाङ्केयान्द्विर्जाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्रापि वर्जयेत् ॥ (१६७)

(म. स्मृ. ३. १५०-१६७)

इति । स्तेनो ऽत्र ब्रह्मस्वव्यतिरिक्तद्रव्यार्पहारी विवक्षितः ।

१. I. reads अभिज्ञतः. २. D. substitutes स्यात् for ऽग्ने-. ३. I. reads
 सत- for स्यूत-. ४. Except A. and the text all read वृषलपुत्रश्च for
 वृषलवृत्तिश्च. ५. The text reads श्रीपदी च for शिल्पजीवी. ६. Except A.
 and the text all read नराधमान् for द्विजाधमान्. ७. The text omits
 अपि and reads विवर्जयेत् for वर्जयेत्. ८. Except A. and I. all read
 व्यहारी for -ऽपहारी.

तद्ब्रह्मापहारिणः पतितशब्देनोपात्तत्वात् । पारलौकिक-
फलदं कर्म नास्तीति मन्यमाना नास्तिकाः । तेभ्यो वृत्तिर्जी-
विका येषां ते नास्तिकवृत्तयः । जटिलो ब्रह्मचारी । 'अन-
धीयानः'—इति जटिलविशेषणम् । अतश्चानधीयानो ब्रह्मचा-
री प्रतिषिद्ध्यते । न तु ब्रह्मचारिमात्रम् । तस्य श्राद्धे 'पञ्चा-
ग्निर्ब्रह्मचारिणः'—इति पात्रत्वविधानात् । न च—अध्ययनर-
हितस्य ब्रह्मचारिणोऽश्रोत्रियत्वेन श्राद्धे प्रसक्त्यभावात् प्रति-
षेधो ऽनुपपन्न—इति मन्तव्यम् । यतः—

‘व्रतस्थमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २३४)

इस्यत्र दौहित्रग्रहणमविवक्षितमिति भ्रान्त्या अध्ययनर-
हितोऽपि ब्रह्मचारी श्राद्धे भोजनीयतया प्रसक्तः प्रतिषिद्ध्यत
इति । दुर्वालः खल्वाटः कपिलकेशो वा । तदुक्तं संग्रहकारेण—

‘खल्वाटकश्च दुर्वालः कपिलश्चेष्ट एव च’ ।

इति । कितवो द्यूतासक्तः । पूगयाजकाः गणयाजकाः । अत्र
श्राद्धे इति विशेषोपादानाद्दुर्वालादीनां श्राद्ध एव वर्ज्यत्वं न
च इत्यवगम्यते । अन्यथा प्रकरणादेवोभयत्र निषेधावगमा-
द्देशोपादानमनर्थकं स्यात् । अत एव गौतमः—

‘हविःषु चैवं दुर्वालादीन् श्राद्ध एवैके’ ।

(गौ. स्मृ. १५. २७)

इति । हविःषु च दैवेषु । एवं पित्र्यवत् परीक्ष्य दुर्वालादी-

१. H. substitutes खण्डः for चण्डः. २. I. reads पूग- for पुर-, and a
others omit गणयाजकाः. ३. H. omits च; while I. omits एवं. ४. B
and H. read दुर्वालादीनां.

न्वर्जयेत् । एके मन्वादयः । श्राद्ध एव न भोजयेत् दैवे तु
भोजयेदित्यभिप्रायः । चिकित्सकाः जीवनार्थमदृष्टार्थं च
भेषजकारिणः ।

‘तस्माद् ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ।

अपूतो ह्येषो ऽमेध्यो यो भिषक्’ ।

इति अविशेषेणैव निन्दार्थवाददर्शनात् । धनार्थं संवत्सर-
त्रयं देवार्चको देवलैकः । तदुक्तं देवलेन—

‘देवार्चनपरो नित्यं वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्य-कव्येषु गर्हितः ॥

अपाङ्केयः स विज्ञेयः सर्वकर्मसु सर्वदा’ ।

इति । आपद्यपि मांसविक्रयिणः । अनापदि विपणजी-
वित्वेनैव निषेधे सिद्धे ‘मांसविक्रयिण’—इति पुनर्विशेषोपादा-
नस्य वैयर्थ्यात् । अनापदि वाणिज्येन जीवन्तो विपणजीविनः ।
न त्वापद्यपि । तत्र—

‘क्षेत्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः’ ।

(या. स्मृ. ३. ३५)

इति वाणिज्यस्यापत्कल्पतया विहितत्वात् । विहितत्या-
कारणं विना श्रौत-स्मार्त्ताग्निपरित्यक्ता परित्यक्ताग्निः । अ-
प्यवृद्ध्या धनं स्वीकृत्याधिकवृद्ध्या धनप्रयोजको वार्धुषिकः ।
तथा च स्मृतिः—

‘समर्धं धनमुद्धृत्य महार्धं यः प्रयच्छति ।

स वै वार्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः’ ॥

(व. स्मृ. २. ४९)

इति । यक्ष्मी क्षयरोगी । अनापदि पशुपालः । अविवाहि-
ते ज्येष्ठे अनाहिताग्नौ वा सति यः कनीयान् कृतदारपरिग्रह-
आहिताग्निर्वा भवेत् स परिवेत्ता । तज्ज्येष्ठस्तु परिवित्तिः ।
तथा च मनुः—

‘दारा-ग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः’ ॥

(म. स्मृ. ३. १७१)

इति । अग्रजः सोदर्यो विवक्षितः । तथा च गर्गः—

‘सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसंग्रहम् ।

आवसथ्यं तथाऽऽधानं पतितस्त्वन्यथा भवेत्’ ॥

इति । आवसथ्यमावसथ्याधानम् । आधानं गार्हपत्याद्या-
धानम् । असोदर्ये तु न दोषः । तथा च शातातपः—

‘पितृव्यपुत्रान् सोपत्नान् परनारीसुतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । परनारीसुताः क्षेत्रजा भ्रातरः । यमोऽपि—

‘पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् परपुत्रांस्तथैव च ।

दाराग्निहोत्रधर्मेषु नाऽधर्मः परिवेदने’ ॥

इति । परपुत्रा दत्त-क्रीतादयः भ्रातरः । सोदर्यविषयेऽपि
कचिद्दोषो नास्ति । तथा च शातातपः—

‘क्रीत्रे देशान्तरस्थे च पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने’ ॥

इति । भिक्षुकः प्रव्रजितः । योगशास्त्राभियुक्तो विरक्तः
कात्यायनोऽपि—

१. B. C. D. and F. read पितृव्यपुत्राः सापत्नाः. २. B. C. and F. read
-दाराः. ३. B. C. and F. read च for वा. ४. All, except A. D. and I
omit भिक्षुकः प्रव्रजितः.

‘देशान्तरस्थ-कृषिकृषणानसहोदरान् ।

वेद्यातिसक्त-पतित-गूढतुल्या-ऽतिरोगिणः ॥

जड-मूका-ऽन्ध-बधिर-कुब्ज-वामन-खोडकान् ।

अतिवृद्धानभार्याश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतोऽकारिणस्तथा ।

कुहंकोन्मत्त-चोरांश्च परिविन्दन् न दुष्यति’ ॥

इति । खोडो भग्नपादद्वयः । अभार्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।
कामतोऽकारिणः स्वेच्छयैव विवाहाज्जिवृत्ताः । देशान्तरगतादिषु
कालप्रतीक्षामन्तरेण परिवेदने दोषो ऽस्ति । तथा च वसिष्ठः—

‘अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि ज्येष्ठं भ्रातरमनि-
विष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्ती भवति’ ।

इति । अनिविष्टमकृतविवाहम् । अत्रेयं व्यवस्था—अदृष्टा-
धर्मार्थं वा द्वादशवर्षप्रतीक्षणं देशान्तरगतज्येष्ठविषयम् ।
अष्टौ दशेति पक्षद्वयं कार्यान्तरार्थं देशान्तरगतविषयम् ।
तथा च स्मृतिः—

‘द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोर्गतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः’ ॥

इति । क्लीबादयस्तु न प्रतीक्षणीयाः । तथा च स्मृतिः—

‘उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीब एव वा ।

राज्यक्षम्यामयावी च न न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम्’ ॥

H. omits this line. ३. G. reads वृद्धवसिष्ठः for वसिष्ठः. ३. I.
अनिर्विष्टम्; while G. reads अनिश्चिन्तः for अप्रतीक्षमाणः. ४. I.
अनिर्विष्टम्. ५. All, except A. read राज्यक्षम्यामयावी.

इति । विरक्त-वेद्यातिसक्तादिषु तु चिरकालानुवृत्त्या
विवाहसम्भावनानिवृत्तावधिवेदनं न दोषाय । तत्र कालाव-
धेरश्रुतत्वात् । आधानविषयेऽपि ज्येष्ठानुमत्यावधिवेदने न
दोषः । तथा च वृद्धवसिष्ठः—

‘अग्रजश्च यदाऽनग्निरादध्यादनुजः कथम् ? ।

अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि’ ॥

इति । आधानाधिकारिणि ज्येष्ठेऽनादिताग्रावपि कनिष्ठस्त-
दनुमत्याऽऽधानं कुर्यादित्यभिप्रायः । अयं न्यायः पित्रादिषु
द्रष्टव्यः । तथा चोशनाः—

‘पिता पितामहौ यस्य अग्रजो वाऽथ कस्यचित् ।

तपो-अग्निहोत्र-मन्त्रेषु न दोषः परिवेदने’ ॥

इति यस्य कस्यचित् पिता पितामहौ वाऽग्रजो वाऽग्नि-
ताग्निर्न भवति तस्य तदनुमत्याऽऽधानकरणेऽपि न दोष इ-
त्यर्थः । एवमेव कन्यापरिवेदनेऽपि दांप-तदपवादौ द्रष्टव्यौ ।
अधीतविस्मृतवेदो निराकृतिः । तथा च देवलः—

‘अधीत्य विस्मृते वेदे भवेद्विप्रो निराकृतिः’ ।

इति । नानाजातीया अनियतवृत्तयो गणास्तेषां मध्यवर्ती
गणाभ्यन्तरः । कुशीलवो गायकादिः । वृषलीपतिस्तु रज-
स्वलायाः कन्यायाः पतिः । तदुक्तं देवलेन—

‘वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया वृषली च मृतप्रजा ।

अपरा वृषली ज्ञेया कुमारी या रजस्वला ॥

१. D. reads अस्तुतत्वात् for अभ्युत्तत्वात्. २. D. reads वसिष्ठः for वृद्ध-
वसिष्ठः. ३. G. reads अस्ति. ४. I. reads अनियतवृत्तयो.

यस्त्वेनामुद्रहेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अश्राद्धेयमपाङ्गेयं तं विद्यादृषलीपतिम् ॥

इति । यस्य गृहे उपपतिर्जारः सदा संवसेत् सोऽपि वर्ज्यः ।
तदुक्तं देवलेन—

‘परदाराभिगो मोहात् पुरुषो जार उच्यते ।

स एवोपपतिर्ज्ञेयो यः सदा संवसेद्गृहे’ ॥

इति । वाग्दुष्टो निष्टुरवाक् । पतितैर्महापातकिसंसर्गिभिः
सह ब्राह्मैर्येनैश्च सम्बन्धैर्विद्या-योनिस्सम्बन्धैर्यः संयोगं गतः
सोऽत्र विवक्षितः । न तु साक्षात् संसर्गा । तस्य पतितशब्देनै-
वोपात्तत्वात् । केकरो ऽध्यर्धदृष्टिः । अग्नेदिधिष्वाः पतिरग्नेदि-
दिधिषूपतिः । ज्येष्ठायामनूढायामूढा कनिष्ठा या साऽग्नेदिधिषुः ।
तदुक्तं देवलेन—

‘ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा ।

सा चाऽग्नेदिधिषूर्जेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता’ ॥

इति । पुत्राचार्योऽक्षरपाठकः । भ्रामरी वृत्त्यर्थमेव भ्रमरवदर्थ-
र्जकः । गृहसंवेशको वर्धकिवृत्त्या वर्त्तमानः । उरभ्रा अवयवः ।
त एव वृत्त्यर्थं पालनीया यस्यासावौरभ्रिकः । महिष्यः पाल्या
यस्यासौ माहिषकः । अथवा व्यभिचारिणीपुत्रः । तदाह
देवलः—

‘महिषीत्युच्यते भार्या सा चैव व्यभिचारिणी ।

तस्यां यो जायते गर्भः स वै माहिषकः स्मृतः’ ॥

इति । एतान् पूर्वोक्तानुभयत्र दैवे पित्र्ये च वर्जयेदित्यर्थः । यमोऽपि—

'काणाः कुब्जाश्च षण्ढाश्च कृतघ्ना गुरुतल्पगाः ।
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च स्तेना गोघ्नाश्चिकित्सकाः ॥
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः पशुविक्रयिणश्च ये ।
 मानकूटास्तुलाकूटाः शिल्पिनो ग्रामयाजकाः ॥
 सजभृत्या-ऽन्ध-बधिरा मूक-खल्वाट-पङ्गवः ।
 वृषलीफेनपीताश्च श्रेणियाजकयाजकाः ॥
 कालोपजीविनश्चैव ब्रह्मविक्रयिणस्तथा ।
 दण्डपूजाश्च ये विप्रा ग्रामकृत्यपराश्च ये ॥
 अगारदाहिनश्चैव गरदा वनदाहकाः ।
 कुण्डाशिनो देवलकाः परदाराभिमर्शकाः ॥
 श्यावदन्ताः कुनखिनः शिल्पिनः कुष्ठिनश्च ये ।
 वणिजो मधुहर्तारो हस्त्यश्वदमका द्विजाः ॥
 कन्यानां दूषकाश्चैव ब्राह्मणानां च दूषकाः ।
 सूचकाः प्रेक्षकाश्चैव कितवाश्च कुशीलवाः ॥
 समयानां च भेत्तारः प्रदाने ये च बाधकाः ।
 अजाविका माहिषिकाः सर्वविक्रयिणश्च ये ॥
 धनुःकर्त्ता द्यूतवृत्तिर्मित्रधुक् शस्त्रविक्रयी ।
 पाण्डुरोगी गण्डमाली यक्ष्मी च भ्रामरी तथा ॥
 पिशुनः कूटसाक्षी च दीर्घरोगी वृथाऽऽश्रमी ।
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च वृथा प्रव्रजितश्च यः ॥
 यश्च प्रव्रजिताज्ज्ञातः प्रव्रज्याऽवसितश्च यः ।

१. L. reads मूल- for मूक-. २. B. C. and F. read विदूषकाः for च दूष-
 काः. ३. D. reads समर्थानां for समयानां. ४. B. C. F. and I. read
 माहिषिकाः for माहिषिकाः.

तावुभौ ब्रह्मचण्डालावाह वैवस्वतो यम् ॥
 राज्ञः प्रेक्ष्यकरो यश्च ग्रामस्य नगरस्य वा ।
 समुद्रयायी वान्ताशी केशविक्रयिणश्च ये ॥
 अवकीर्णी च वीरघ्नो गुरुघ्नः पितृदूषकः ।
 गोविक्रयी च दुर्बालः पूगानां चैव याजकः ॥
 मद्यपश्च कदर्यश्च सह पित्रा विवादकृत् ।
 दौम्भिको वर्धकीभर्त्ता त्यक्तात्मा दारदूषकः ॥
 सद्भिश्च निन्दिताचारः स्वकर्मपरिवर्जकः ।
 परिवित्तिः परिवेत्ता भृत्याचार्यो निराकृतिः ॥
 गूढाचार्यः सुताचार्यः शूद्रशिष्यस्तु नास्तिकः ।
 इष्वस्त्रदारकाचार्यो मानकृत्तैलिकस्तथा ॥
 चोरो वार्धुषिका दुष्टाः परस्वानां च दूषकाः ।
 चतुराश्रमबाह्याश्च सर्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तांस्तान् द्विजान्न नियोजयेत् ।

विद्यादिगुणयोगे ऽप्येतेषां वर्जनीयत्वं ब्रह्माण्डपुराणे अभि-
हितम्—

'श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि नैते जातु कथञ्चन ।
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सता' ॥
 इति ॥

अथ ब्राह्मणनिमन्त्रणम् ।

एवं ब्राह्मणान् प्रागेव सम्यक् परीक्ष्य पूर्वेषु निमन्त्रणीयान् ।
 तथा च हारीतः—

१. B, C. and F. read -चण्डालौ for -चण्डालौ. २. I. reads भृताचार्यः
 or भृत्याचार्यः. ३. B, C. and F. read चोरवार्धुषिकाः for चोरा वार्धुषिकाः.

‘यत्नेनैवंविधान् श्राद्धमाचरिष्यन् पूर्वद्युर्निमन्त्रयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २९)

इति । असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कैर्मै—

‘श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वद्युरभिपूजयेत् ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथाक्तैर्लक्षणैर्युतान्’ ॥

(कू. पु. १. २. २२. २)

इति । देवलो ऽपि—

‘श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रात्रिमन्त्रयेत् ।

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्वभुक्तजनं गृहे ॥

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्’ ।

इति । अत्र विशेषो मनुना दर्शितः—

‘पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा श्राद्धकर्मण्युपस्थितं ।

निमन्त्रयीत च्यवरान् सम्यग्विप्रान् यथादितान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. १. ८७)

इति । वराहपुराणे—

‘वस्त्रशौचादि कर्त्तव्यं श्वः कर्त्तास्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनं भूमिं कृत्वा विप्रात्रिमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठं च विमृजेत् ब्रह्मचारी गुचिर्भवेत्’ ।

१. The text reads निमन्त्रयीत, for निमन्त्रयेत; while D. reads अभिपूजयेत् for the same. २. B. C. F. G. and H. read कर्म and I. कर्म; while D. omits the following:—

असम्भवे परेद्युर्निमन्त्रयीत । तथा च कैर्मै—

‘श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्वद्युरभिपूजयेत् ।

३. The text reads पूजयेत् च for पूजयेत्. ४. D. reads निश्चित्य for निश्चित्य. ५. D. omits this and the following line.

इति । श्राद्धभूमिं परिगृह्य गोमयादिना तस्स्थानोपलेपनं
कृत्वा विप्रान् रात्रौ निमन्त्रयेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—
'पूर्वेऽह्नि रात्रौ विप्राग्र्यान् कृतसायन्तनाशनान् ।
गत्वा निमन्त्रयेद्देव-पित्रुद्देशसमन्वितः' ॥

इति । निमन्त्रणप्रकारः प्रचेतसा दर्शितः—

'कृतापसव्यः पूर्वद्युः पितृन् पूर्वं निमन्त्रयेत् ।
भेवद्भिः पितृकार्यं नः सम्पाद्यं च प्रसीदत ॥
सव्येन वैश्वदेवार्थं प्रणिपत्य निमन्त्रयेत्' ।

इति । अत्र प्रणतिपूर्वकं निमन्त्रणं शूद्रविषेयम् । तथा
च पुराणम्—

'दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।
पादावादायं वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्' ॥

इति । दक्षिणचरणस्पर्शो जानुप्रदेशे कर्त्तव्यः । तथा च
मत्स्यः—

'दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयाऽत्र निमन्त्रितः' ।

(म. पु. १६. १९)

इति । 'पूर्वं निमन्त्रयेत्' इत्यत्र पूर्वपदस्य वैश्वदेवार्थं
निमन्त्रयेदिति व्यवहितेनान्वयः । अत एव बृहस्पतिः—

'उपवीती ततो भूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
अपसव्येन पित्र्ये च स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः' ॥

इति ॥

१. B. C. and F. insert इति before भवद्भिः, and omit this and the following line. २. D. reads विषय for विषयम्, and omits the following :— तथा च पुराणम्.

'दक्षिणं चरणं विप्रः सव्यं वै क्षत्रियस्तथा ।

पादावादाय वैश्यो द्वौ शूद्रः प्रणतिपूर्वकम्' ॥

इति १. १. The text reads तु for ऽत्र.

अथ ब्राह्मणसंख्या ।

पार्वणश्राद्धे ब्राह्मणसङ्ख्यामाह पैठीनसिः—

‘ब्राह्मणान् सप्त पञ्च द्वौ वो श्रोत्रियानामन्त्रयेत्’ ।

इति । यदा पञ्च ब्राह्मणाः तदा दैवे द्वौ पित्र्ये त्रय इति विभागः ।

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन्’ ।

(म. स्मृ. ३. १२५)

इति मनुस्मरणात् । यदा सप्त तदा दैवे चत्वारः । पित्र्ये त्रयः ।

‘अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे न समा दैविके समाः’ ।

इति अङ्गिरसस्मरणात् । नन्वेतद्वचनं दैवे द्वौ पित्र्ये पञ्च इति विभागेऽप्युपपद्यते—इति चेत् । मैवमे । त्रिषु पञ्चानामयुग्मसङ्ख्याया विभागानुपपत्तेः । नच—एकत्र त्रय इतरत्रैकैक इति विभाग उपपद्यत—इति वाच्यम् ।

‘सप्त’ स्यादश्रुतत्वात् ।

(पू. मी. १०. ३. ५३)

इति न्यायेन विषमविभागस्याऽन्याय्यत्वात् । तस्मादयुग्म-

* विभागः सप्तः स्यात् । कुतः—अश्रुतत्वात् वैषम्यहेतोर्विशेषस्य अश्रुतत्वात् । साम्यहेतुस्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात् सप्त एव विभाग इत्येकः पक्षः । कर्म-करेषु प्रयासानुरूपेण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्वदत्रापि—इति द्वितीयः पक्षः । तत्र अयुग्मविप्रसंख्यैव पित्र्ये समविभागो भवतीत्यतोऽयुग्मसंख्यका एव विप्राः पित्र्ये निमन्त्रणीया इति राद्धान्तः ।

१. D. omits वा. २. From this word to विभागस्याऽन्याय्यत्वात् (both inclusive) the intermediate portion is omitted by L., and D. omits the portion between मनुस्मरणात् and नन्वेतद्वचनं. ३. D. omits the portion between मैवम् and सप्त स्यात्. ४. G. reads ननु for नच.

सङ्ख्यया समविभागार्थं पित्र्ये त्रय इति युक्तम् । यत्तु शौन-
केन पित्र्ये अपि युग्मविधानं कृतम्—

‘एकैकस्य द्वौ द्वौ’ ।

इति तद्वृद्धिश्राद्धविषयम् । पित्रादिस्थानेषु सति सामर्थ्ये
एकैकस्य त्रींस्त्रीन्विप्रान् भोजयेत् । तथा च शौनकः—

‘एकैकमेकैकस्य त्रींस्त्रीन्वा’ ।

इति । अत्यन्तविभवे सत्येकैकस्य पञ्च सप्त वा ब्राह्म-
णान् भोजयेत् । तथा च गौतमः—

‘नवावरान् भोजयेदयुजो वा यथोत्साहम्’ ।

(गौ. स्मृ. १५. ७)

इति । अस्यार्थः—यथोत्साहं यथाविभवं पित्रादिस्थानेषु
प्रत्येकमयुजः पञ्च सप्त वा ब्राह्मणान् भोजयेदिति । ननु—
अयुजो भोजयेदिति वचनस्य कथं पञ्चसु सप्तसु वा ब्राह्मणेषु
पर्यवसानम् ?

‘सामर्थ्ये अपि नवभ्योर्वाग्भोजयीत सति द्विजान् ।

नोर्ध्वं कर्त्तव्यमित्याहुः केचित्तद्दोषदर्शिनः’ ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादिति ब्रूमः । शौनक-गौतमाभ्या-
मुक्तोऽयं श्राद्धविस्तरौ मनुना नादृतः—

‘द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् एकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥

* १. D. and G. read उक्तम् for युक्तम्. २. I. omits wrongly ननु—
अयुजो भोजयेदिति. ३. B. C. and F. read व्यावृत्तः for नादृतः; D. and G.
substitute सचितः for the same.

सत्क्रियां देश-कालौ च शौचं ब्राह्मणं सम्पदम् ।

पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेन विस्तरम् ॥

(म. स्मृ. ३. १२५-२६)

इति सकारणमेव विस्तरप्रतिषेधात् । अत एव वृद्धवृद्धस्प-
तिरपि—

‘एकैकमथवा द्वौ त्रीन देवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

सत्क्रिया-काल-पात्रादि न सम्पद्येत विस्तरे’ ॥

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘द्वौ देवे पितृकार्ये त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि विस्तरं तु विवर्जयेत्’ ॥

(व. स्मृ. ११. २७)

इति । अत एव याज्ञवल्क्येनापि सङ्कोचपक्ष एव विहितः—

‘द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगैकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

इति । एकैकमुभयत्र वेति ब्राह्मणाद्यसम्भवे वेदितव्यम् ।

यत्तु शङ्केनोक्तम्—

‘भोजयेदथ वाऽप्येकं ब्राह्मणं पङ्क्तिपावनम्’ ।

इति तदप्यलाभविषयम् । यदा त्वेक एव भोक्ता तदैव

माह वसिष्ठः—

१. D. reads देशं for शौचं. २. D. and the text read सम्पदं for सम्पदम्. ३. I. reads अकारणः for सकारणः. ४. D. E. G. and H. do not prefix वृद्ध- to वृद्धस्पतिः. ५. The text reads न प्रसङ्गेन विस्तरे for विस्तरे तु विवर्जयेत्. ६. H. reads सङ्कोच एव पक्षः while I. substitutes पक्षो for पक्षे, and G. omits पक्षे. ७. I. reads उत वैकैकमेव for उदगैकैकमेव.

‘यद्येकं भोजयेच्छाद्दे दैवं तत्र कथं भवेत् ? ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य तु ॥

देवतायतने कृत्वा यथाविधिवदर्चयेत् ।

प्रास्येदग्नौ तदन्नं तु दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ॥

(व. स्मृ. ११. ३०-३१)

इति । निमन्त्रणे नियमान्तरमाह मत्स्यः—

‘एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकारिणा ॥

(म. पु. १६. १९-२०)

इति ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणकर्तव्यम् ।

निमन्त्रितैर्यत्कर्तव्यं तदाह शत्रिः—

‘ते तं तथेत्यविधेन गतेयं रजनी यदि ।

यथाश्रुतं प्रतीक्षेरन् श्राद्धकालमतन्द्रिताः ॥

इति । ते निमन्त्रिता विप्रास्तं श्राद्धकर्तारमविघ्नपूर्वकं
तथाऽस्त्वित्युक्त्वा यथाश्रुतं विहितं नियमजातं श्राद्धकालं श्राद्धे
भुक्तं यावत् जीर्यति तावदनुतिष्ठेरन्नित्यर्थः । तथा च प्रचेताः—

‘आ चान्नपरिणामात् ब्रह्मचर्यं द्वयोः स्मृतम् ।

इति । यमो ऽपि—

१. H. reads यथाविधि प्रवर्तते, I. यथाविधि प्रवर्तयेत् and the text ततः
श्राद्धं प्रवर्तयेत्. २. D. substitutes यास्तवल्क्यः for मत्स्यः, but the follow-
ing quotation does not appear in Yājñavalkya. ३. Except A. and
the text all read पठन् for एवं; while B. C. and F. read निमन्त्र्य for
निमन्त्रय. ४. The text reads नियमं for नियमान् and बान्धवान् for पैतृकान्.
५. B. reads श्राद्धकर्मणि; while G. reads श्राद्धकारणे. ६. G. and H. read
अशनपरिणामात् for आ चान्नपरिणामात्, E. अक्षिनान्नपरिणामात्, D. स्यादन्न-
परिणामात् and I. आऽशनपरिणामात् for the same.

‘आमन्त्रितास्तु ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते ।

वसेयुर्नियताहारा ब्रह्मचर्यपरायणाः ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे च गमनक्रिया ।

अभारोद्धहनं चेति श्राद्धस्योपासनाविधिः’ ॥

इति । तथा अस्त्वित्यङ्गीकारः सति सामर्थ्ये अनिन्दिताम-
न्त्रणविषयः । तथा च कात्यायनः—

‘अनिन्द्येनामन्त्रिते नातिक्रामेत्’ ।

इति । शक्तेन न प्रत्याख्यानं कर्त्तव्यमिति । यस्त्वामन्त्र-
णमङ्गीकृत्य सत्यपि सामर्थ्ये पञ्चान्निवारयति तस्य दोषो
अस्ति । तथा च मनुः—

‘केतितस्तु यथान्यायं हव्य-कव्ये द्विजोत्तमः ।

कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. ११०)

इति । केतितो निमन्त्रितः । यमोऽपि—

‘आमन्त्रितश्च यो विप्रो भोक्तुमन्यत्र गच्छति ।

नरकाणां शतं गत्वा चण्डालेऽवभिजायते’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणपरित्यागे प्रत्यवायो अस्ति । तथा च
नारायणः—

‘निकेतनं कारयित्वा निवारयति दुर्मतिः ।

ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौ च जायते’ ॥

इति । यस्त्वामन्त्रितो विप्रश्चाहूतोऽपि श्राद्धकालातिक्रमं
करोति तस्य प्रत्यवाय आदिपुराणे अभिहितः—

१. D. reads आमन्त्रितो. २. D. and G. substitute आदित्यपुराणे for
आदिपुराणे.

‘आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ।
देवतानां पितृणां च दातुरन्नस्य चैव हि ॥
चिरकारी भवेद्बोही पच्यते नरकाग्निना’ ।

इति । दातृ-भोक्त्रोर्ब्रह्मचर्यनियमातिक्रमे प्रत्यवायस्तु तत्रे-
तत्रोक्तः । तत्र वृद्धमनुः—

‘ऋतुकालं नियुक्तो वा नैव गच्छेत् स्त्रियं क्वचित् ।
तत्र गच्छन् समाप्नोति ह्यनिष्टफलमेव तु’ ॥

इति । गौतमः—

‘सद्यःश्राद्धी श्राद्धानल्पगतस्तत्पुरीषे मासं नयेति पितृन्’ ।

(गौ. स्मृ. १५. १८)

इति । श्राद्धी श्राद्धकर्त्ता । सद्यस्तत्क्षणमारभ्येत्यर्थः । मनुः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे वृषल्या सह मोदते ।
दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते’ ॥

(म. स्मृ. ३. १९१)

इति । यमः—

‘आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे अध्वानं प्रतिपद्यते ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मांसं पांशुभोजनाः’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धदिनकृत्यम् ।

श्राद्धे दिनकृत्यं प्रचेतसा दर्शितम्—

१. B, C, and F. do not repeat तत्र. २. Except A, and the text
1 read तत्रे for तत्र. ३. I reads तन्मांसं for तन्मांस.

‘श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय प्रकुंयाद्विन्तधावनम् ।

श्राद्धकर्त्ता ने कुर्वीति दन्तानां धावनं बुधः’ ॥

इति । देवलो ऽपि—

‘तथैव येन्वितो दाता प्रातः स्नात्वा सप्ताम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरेन्नारम्भं स्ववान्धवैः ॥

तिलानवकिरेत्तत्र सर्वतो बन्धयेदजान् ।

असुरापहन् सर्वं तिलैः शुद्धयत्यजेन च ॥

ततो ऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

चाण्य-पेयसमृद्धं च यथाशक्ति प्रकल्पयेत्’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धार्हद्रव्याणि ।

अत्र द्रव्याणि प्रचेता आह—

‘कृष्णमापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः स्युर्यव-शालयः ।

महायवा व्रीहियवास्तथैव च मधूलिकाः ॥

कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च ग्राह्याः स्युः श्राद्धकर्मणि’ ।

इति । यवाः सितशूकाः । शालयः कलमाद्याः । महायवा

व्रीहियवाश्च यवविशेषाः । मधूलिका धान्यविशेषः । कृष्णाः

स्थलजाः कृष्णवर्णव्रीहयः । लोहा रक्तशालयः । मार्कण्डेयो ऽपि—

१. I. reads नु for न. and G. न इन्तधावनं बुधः for दन्तानां धावनं बुधः.
D. reads इन्तधावनकं. for दन्तानां धावनं. २. D. reads आमन्त्रितो.
३. H. reads पात्रारम्भं for अन्नारम्भं, and E. reads सम्भारं तं for the
same. ४. I. reads नैकवाजनभक्ष्यवत्.

‘यव-व्रीहि-सगोधूमतिला मुद्गाः ससर्षपाः ।
प्रियङ्गवः कोविदारा निष्पावाश्चात्र शोभनाः’॥

(मा. पु. ३२. १०)

इति । अत्र गोधूमानामावश्यकत्वमत्रिणोक्तम्—

‘अगोधूमं च यच्छ्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्’ ।

इति । वायुपुराणे अपि—

‘बिल्वा-ऽऽमलक-मृद्वीका-पनसा-आत-दाडिमम् ।

चव्यं पालेवता-ऽक्षोट-खर्जुराणां फलानि च ॥

कशेरु कोविदारश्च तालकन्दस्तथा विसम् ।

कालेयं कालशाकं च सुनिषण्णं सुवर्चला ॥

कट्फलं कौङ्कणी ब्राक्षा लकुचं मोचमेव च ।

कर्कन्धूग्रीवकं चारु तिन्दुकं मधुसाह्वयम् ॥

वैकङ्कतं नालिकेरं शृङ्गाटकपरूषकम् ।

पिप्पली मरिचं चैव पटोलं बृहतीफलम् ॥

सुगन्धिमत्स्यमांसं च कलायाः सर्व एव च ।

एवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ॥

नागरं चात्र वै देयं दीर्घमूलकमेव च’ ।

इति । मृद्वीका ब्राक्षा । आघ्रातकः कपीतनः । चव्यं चविका ।
अक्षोटः शैलोद्भवः पीलुः । कशेरु भद्रमुस्ता । कालेयकं दा-
हरिद्रा । सुनिषण्णं वितुन्नशाकम् । कट्फलं श्रीपर्णिका ।

१. Except A, and the text all read सगोधूमास्तिलमुद्गाः. २. The text reads आत- for चाऽत. ३. We follow here the majority of the manuscripts, I, alone reads किकुनी(नी). ४. D. H. and I. read कब-
रूषीवक. ५. H. and I. omit पीलुः.

लकुचो लिकुचः । मोचं कदलीफलम् । कर्कधूर्बदरी । तिन्दु-
कः शितिसारकः । शृङ्गाटकं जलजं त्रिकण्टकम् । बृहतीफलं
निदिग्धिकाफलम् । दीर्घमूलकं तुण्डिकेरीफलम् । बिल्वामल-
कादीनि प्रसिद्धानि । पालेवत-प्रीवकं-परूषकादीन्यप्रसिद्धानि ।
शङ्खोऽपि—

‘आम्नान् पालेवतानिधून् मृद्वीकां चव्य-दाडिमम् ।
विदार्याश्च भक्षुण्डांश्च श्राद्धकालेऽपि दापयेत् ॥
ब्राक्षां मधुयुतां दद्यात् सक्तून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटक-कशेरुकान्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. २१-२२)

इति । आदित्यपुराणेऽपि—

‘मधूकं रामटं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रपुषं तथा’ ॥

इति । अत्र विशेषो मार्कण्डेयेन दर्शितः—

‘गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैः क्षीर्णकैश्चणकैरपि ।
श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकं पितामहाः ॥
विदार्याश्च भक्षुण्डैश्च विसैः शृङ्गाटकैस्तथा ।
केचुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धु-बदरैरपि ॥
पालेवतैरातुकैश्चाप्यक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्याः क्षीरकाकोल्यास्तथा पिण्डालकैः शुभैः ॥

१. I. omits मरिचक-. २. D. reads भक्षुण्डांश्च for भक्षुण्डांश्च. ३. G.
and H. omit अपि. ४. B. C. and F. read चीणकैः. ५. D. E. G.
and I. read मृद्वैः. ६. B. C. and F. read शङ्खकैः for शङ्खकैः. ७. I.
only reads काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः.

लाजाभिश्च शालाभिश्च त्रपुषोर्वारु-चिर्भटैः ।
 सर्षपा-राजशाकाभ्यामिज्जुदैराजजम्बुभिः ॥
 प्रियालामलकैर्मुख्यैः पीलुभिश्चातिलम्बकैः ।
 वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैश्चक्रिकाक्षीरिकावचैः ॥
 मोचैः समोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः ।
 मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्य-भोज्यैः सुसंस्कृतैः ॥
 रागखाडव-चाट्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः ।
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणाम् ॥

इति । विदारी कृष्णवर्णभूकूष्माण्डफलम् । केचुकः कचू-
 ण्ण्यशाकम् । कन्दः सूरणः । उर्वारुः स्वादुकर्कटी । चिर्भ-
 टैस्तित्तकर्कटी । सर्षपेति दीर्घः छान्दसः । राजशाकं कृष्ण-
 सर्षपः । इज्जुदः तापसतरुः । प्रियालो राजादनम् । चक्रिका
 चिञ्चा । क्षीरिका फलाध्यक्षम् । रागखाडवाः पानविशेषाः ।
 त्रिजातकं लवङ्गैला-गन्धपत्राणि । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अन्नं तु सदधि-क्षीरं गोघृतं शर्कराश्वितम् ।

मासं प्रीणाति सर्वान् वै पितृनित्याह केशवः’ ॥

(म. पु. १७. ३०)

इति । मनुरपि—

‘तिलैर्ग्रीहि-यवैर्मषैरद्भिर्मूल-फलेन वा ।

दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणाम् ॥

१. B. C. F. H. and I. read wrongly; -चिर्भटैः. २. G. substi-
 tutes पद्मभिः for पीलुभिः, for the same E. and I. read पद्मभिः; while
 all except A. read च तिलम्बकैः for चा तिलम्बकैः and D. alone reads
 च तिलाम्बुभिः. ३. G. reads वेत्राङ्कुरैः. ४. B. C. E. F. and H. read
 बीजपूरकैः. ५. Except A. all read -खाडव- for -खाडव-. ६. I. reads
 उर्वारुः. ७. The text reads मृज्यन्ति for प्रीयन्ते.

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
 औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेहे पञ्च वै ॥
 षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेहे सप्त वै ।
 अष्टावेणस्ये मांसेन शैरवेण नवैव तु ॥
 दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥
 संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन वा ।
 वार्धीणसस्य मांसेन तृमिर्द्वादशवार्षिकी ॥
 कालशाकं महार्शल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

(म. स्मृ. ३. २६७-७२)

इति । वार्धीणसो रक्तवर्णवृद्धच्छागः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे-
 त्रिःपिबं त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रसरं तथा ।
 रक्तवर्णं तु राजेन्द्र छागं वार्धीणसं विदुः ॥

(वि. ध. १. ४१. १४९)

इति । पक्षिविशेषो वा-

‘कृष्णप्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।
 स वै वार्धीणसः प्रोक्त इत्येषा वैदिकी श्रुतिः’ ॥

इति निगमवचनात् । कालशाकमुत्तरदेशे प्रसिद्धम् । महा-

१. The text substitutes अय for इह. २. B. C. and F. substitute अय for इह and the text reads च for the same. ३. Except A. I. and the text all read ऐनेव- for एनेव, D. reads ऐनेम for the same. ४. The text alone reads महार्शल्क; while all Except A. and the text read कर्ण लोहामिष. ५. The text reads कल्पन्ते. ६. I. and the text read त्रिपिबं.

शल्को मत्स्यविशेषः । खट्वः खट्वमृगः । लोहो लोहितवर्ण-
श्च्छागः । मुन्यन्नानि नीवाराद्यन्नानि । श्राद्धे कोदवादिधान्यानि
वर्जयेत् । तथा च व्यासः—

‘अश्राद्धेयाऽि धान्यानि कोदवाः पुलकास्तथा ।

हिजु द्रव्येषु शाकेषु काला-अनल-शुभास्तथा’ ॥

इति । कोदवाः कोरदूषकाः । पुलकाः पुलाकाः । छान्दसो ञ्
ह्रस्वः । संस्कारकद्रव्येषु हिजुद्रव्यमश्राद्धेयम् । कालः कृ-
ष्णजीरकः । अनलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः ।
एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि । ननु—

‘मधूकं रामठं चैव कर्पूरं मरिचं गुडम्’ ।

इति आदिपुराणे हिजुद्रव्यस्य श्राद्धेयत्वमुक्तं तत्कथं
तस्याश्राद्धेयत्वमुच्यते—इति चेत् । सत्यम् ।

‘अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ।

नाश्रतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ ।

इतिवदत्रापि विधि-प्रतिषेधदर्शनाद्विकल्पो ऽस्तु । एवमेवा-
न्यत्रापि । भारद्वाजो ऽपि—

‘मुद्गाढकी-माषवर्जं द्विदलानि दद्यात्’ ।

इति । मुद्गः कृष्णेतरः । आढकी तुवरी । माषो राजमाषः ।

१. H. has the marginal reading -शुभाशुभाः. २. B. C. and F. omit संस्कारकद्रव्येषु हिजुद्रव्यमश्राद्धेयम्, and read कावः for कालः, and D. E. G. H. and I. read कृष्णर्जकः for कृष्णजीरकः;— while B. C. and F. omit the following :—

अमलश्चित्रकः । शुभा शुभाख्यः शाकविशेषः । एतानि शाकान्यश्राद्धेयानि ।

३. F. and I. read मधूकं for मधूक. ४. D. and G. read आदित्यपुराणे for आदिपुराणे. ५. D. and H. omit भारद्वाजोऽपि; while B. C. F. and G. read भरद्वाजः for भारद्वाजोऽपि. ६. Except A. all read द्विदलानि for द्विदलानि.

एतैर्विना द्विदलानि दद्यादित्यर्थः । माषग्रहणं कुलित्यादीनामु-
पलक्षणार्थम् । अत एव चतुर्विंशतिमतम्—

‘कोद्ववान् राजमाषांश्च कुलित्यान्वरकांस्तथा ।

निष्पावांस्तु विशेषेण पञ्चैतांस्तु विवर्जयेत् ॥

यावनालानपि तथा वर्जयन्ति विपश्चितः’ ।

इति । वरकाः वनमुद्राः । अन्यत् प्रसिद्धम् । अत्र निष्पा-
वनिषेधः कृष्णनिष्पावविषयः ।

‘कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि’ ।

इति स्मरणात् ।

‘निष्पावाश्चोऽत्र शोभनाः’ ।

(मा. पु. ३२. १०)

इति मार्कण्डेयपुराणं कृष्णेतरनिष्पावविषयतया व्यवस्था-
पितं भवति । मरीचिरपि—

‘कुलित्याश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्ववाः ।

कटुकानि च सर्वाणि विरसानि तथैव च’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘श्राद्धे न देया पालङ्क्या तथा निष्पाव-कोद्ववाः ।

मसूर-क्षार-वास्तोक-कुलित्य-शण-शिप्रवः’ ॥

इति । पालङ्क्या मुकुन्दः । मसुरो मद्गल्यकः । क्षारो यवक्षा-
रादिः । विष्णुरपि—

१. The text reads अति-for अय. २. The following quotation does
not appear in Vishṇupurāṇam. ३. G. and I. read वास्तुक.

‘भूतृण-शिमु-सर्षप-सुरसा-ऽर्जक-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक-
पालङ्का-तण्डुलीयक-कुसुम्भ-महिषीक्षीरादि वर्जयेत्’
(वि. स्मृ. ७९. १७)

इति । भूतृणो भूस्तृणः । छान्दसत्वात् सुडभावः । सर्षपोः
राजसर्षपः ।

‘कुसुम्भं राजसर्षपम्’ ।

इति स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात् । सुरसा निर्गुण्डी । अर्ज-
कः श्वेतार्जकः । उशना अपि—

‘नालिका-शण-छत्राक-कुसुम्भा-ऽलाबु-विड्भवान् ।

कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥

वर्जयेद्गृज्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकम् ।

करञ्जं ये अपि चान्ये वै रस-गन्धोत्कटास्तथा’ ॥

इति । नालिका दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा । छत्राकं शि-
लीन्धः । कुम्भी श्रीपर्णिका । कम्बुकं वृत्तालाबु । गृज्जने
हरिद्रक्तवर्णः पलाण्डुविशेषः । काञ्जिकं आरनालकम् । क-
रञ्जं चिरिबिल्वफलम् । पुराणे अपि—

१. The text reads this Sūtra as follows :—

‘पिप्पली-मुकुन्दक-भूस्तृण-शिमु-सर्षप-सुरसा-सर्जक-
सुवर्षल-कूष्माण्डा-ऽलाबु-वार्त्ताक-पालक्योषोवकी-तण्डु-
लीयक-कुसुम्भ-पिण्डालुक-महिषीक्षीराणि वर्जयेत्’ ।

२. E. G. and I. read -कुसुम्भान्मु- ३. Except A. and I. all read
दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा for -दीर्घनालाग्रगताल्पपल्लवा. ४. I. reads सिलिन्धुः
for शिलीन्धः. ५. B. C. D. and F. read हरिद्रवर्णः. ६. Some MSS.
read काञ्जिकं for काञ्जिकं. ७. The author does not specify the name
of the Purāṇam to which the following quotation belongs. The quoted
lines appear in Vāyupurāṇam, but the first of these lines appears in
a portion which enumerates the materials that are prescribed for use
in a Śrāddha. The remaining two lines contain the names of unaccept-
able ones.

‘वांशं केरीरं सुरसं सर्जकं भूतृणानि च ॥ (११)

अवेदोक्ताश्च निर्यासा लवणान्यौषराणि च ।

श्राद्धकर्मणि वज्यानि याश्च नार्यो रजस्वलाः ॥ (१२)

(वायुपु. २. १६. ११-१६)

इति । वांशं करीरं वंशाङ्कुरः । सर्जकः पीतसारकः । अवे-
दोक्ता वेदनिषिद्धानिर्यासाः ब्रश्चनप्रभवादयः । औषराणि लव-
णानि कृतलवणानि । रजस्वलाः दिनत्रयादूर्ध्वमनिवृत्तरजसः ।
भरद्वाजो अपि—

‘नक्तोद्धृतं तु यत्तुयं पल्वलाम्बु तथैव च ।

स्वल्पाम्बु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दं च पिप्पली ॥

तण्डुलीयकशाकं च माहिषं च पयो दधि ।

शिम्विकानि करीराणि कोविदार-गवेषुकम् ॥

कुलित्थ-शण-जम्बीर-करम्भाणि तथैव च ।

अञ्जादन्यव्रक्तपुष्पं शिष्टुः क्षारं तथैव च ॥

नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।

एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणि ॥

आविकं मार्गमौष्टं च सर्वमैकशफं च यत् ।

माहिषं चामरं चैव पयो वज्र्यं विजानता ॥

इति । आविकमवीनां पयः । मार्ग मृगीणां पयः । औ-
ष्ट्रमुष्ट्रीणां पयः । ऐकशफं वडवापयः । माहिषं महिषीपयः ।
चामरं चमरीपयः । ब्रह्माण्डपुराणे अपि—

१. The text reads वंशीकरीराः सुरसाः. २. The text reads अय वेदे
स्वनिर्वासान्. ३. B. C. F. and I. read कानि for यानि. ४. Except A.
and I. all omit from आविकम् to चमरीपयः (both inclusive).

'आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च ।
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुक्तं पर्युषितं च यत् ॥
 द्विःस्विन्नं परिदग्धं च तथैवाग्रावलेहितम् ।
 शर्करा-कीट-पाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपेद्रुतम् ॥
 पिण्याकं मथितं चैव तथाऽतिलवणं च यत् ।
 दधि शाकं तथा भक्ष्यमुष्णं चोषविर्वाजितम् ॥
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् सर्वानभिमतानपि ।
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा दुष्टैश्चोपहतास्तथा ।
 वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

इति । द्विःस्विन्नं द्विःपक्वम् । परिदग्धमतिदग्धम् । अग्रा-
 वलेहितं पूर्वमेवान्येनास्वादितम् । मथितं विलोडितं निर्जलं
 दधि । सिद्धा भक्षा आमलकादयः । प्रत्यक्षलवणेन मिश्रिताः ।
 शङ्खोर्जपि—

'कृष्णाज्जाजीं विडं चैव शीतपाकीं तथैव च ।
 वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बूफलानि च ॥
 अवक्षुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत्' ।

(शं. स्मृ. १३. १८-१९)

१. This and the following line do not appear in I., H. also omits the
 first line, but inserts the second after the fifth line of this quotation.
 २. H. reads अस्विन्नं for द्विःस्विन्नं; while D. and E. omit this and the
 following four lines. ३. B, C, F. and G. read उपाहतम् for उपेद्रुतम्.
 ४. B, C, F. G. and H. omit this and the following line. ५. D.
 reads चोपधूतानि for चोपधूतानि. ६. H. and I. read आविदग्धम् for
 मतिदग्धम्.

इति । कूष्माजाजी रुष्णजीरकः । विडं विडालाह्वयम् ।
लवणं रुतलवणम् । श्राद्धे कूष्माण्डादिनिषिद्धद्रव्योपादाने
प्रत्यवायोऽस्ति । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘कूष्माण्डं महिषीक्षीरं आढक्यो राजसर्षपाः ।
चणका राजमाषाश्च घ्नन्ति श्राद्धमसंशयम् ॥
पिण्डालुकं च तुण्डीरं करमर्दाश्च नालिकाम् ।
कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे दत्त्वा प्रयात्यधः’ ॥

इति । करमर्दः सुषेणः । बहुबीजानि बीजपूरादीनि ।
नित्यभोजने प्रतिषिद्धमपि श्राद्धे न देयम् । अत एवोक्तं पैट्रि-
शन्मते—

‘क्षिरादि मोहिषं वर्ज्यं अभक्ष्यं यच्च कीर्तितम्’ ।

इति । नित्यभोजने वर्ज्यानि शाकानि पैटीनसिनोक्तानि—

‘वृन्ताक-नालिका-पौत-कुसुम्भा-ऽम-
न्तकाश्चेति शाकानामभक्ष्याश्च’ ।

इति । पौतं पौतिका । वृन्ताकनिषेधस्तु श्वेतवृन्ताकवि-
षयः । अत एव देवलः—

‘कण्डूरं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डं च विवर्जयेत्’ ।

इति । कण्डूरा प्रावृषायणी तस्याः फलं कण्डूरम् । कुम्भ-
बुधवद्वर्तुलं वृत्तालबुसदृशं कुम्भाण्डम् । भविष्यत्पुराणे अपि—

‘लशूनं गुञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वृन्ताक-नालिका-ऽलाबुं जानीयाज्जातिदूषितम्’ ॥

१. D. G. and I. read गुण्डी च for च गुण्डीरं. २. I. reads wrongly
वृन्ताकम्. ३. D. E. G. H. and I. read महिषीवर्ज्यं for मोहिषं वर्ज्यं.

इति । लशुनं श्वेतकन्दः पलाण्डुविशेषः ।

‘लशुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

केरण्यश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च परारिका ॥

गृञ्जनं यैवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः’ ।

(सु. सं. २१. ६०-६१)

इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् । कवकं छात्राकम् । हारीतोऽपि-

‘न वट-प्लक्षोदुम्बुर-दधित्थ-नीप-

मातुलुङ्गानि वा भक्षयेत्’ ।

(हा. स्मृ. १३. २१)

इति । मनुरपि-

‘लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलुं गव्यं च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ६)

इति । लोहिता वृक्षनिर्यासा लाक्षादयः । लोहितग्रह-
णात् निर्यासत्वे अपि पाटल-श्वेतवर्ण-हिङ्गु-कर्पूरादेरप्रतिषेधः ।

शैलुः श्लेष्मातकः । पीयूषो अभिनवं पयः । ब्रह्मपुराणे अपि-

‘घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।

संगुडं मरिचाक्तं तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्णं तक्रमपेयं च नष्टस्वादं च फेनवत्’ ।

इति । घृतादुद्धृत्य तत्फेनमात्रं न पेयम् । घृतादुद्धृत्य मण्डं
तदग्रं च न पेयम् । आर्द्रगोः प्रसवप्रभृत्यनिवृत्तरजस्काया

१. B. C. and F. read करण्यश्च, and I. reads परण्यश्च. २. I. reads पवनेष्टश्च for यवनेष्टश्च. ३. The text reads पेयूषं for पीयूषं. ४. I. omits अपि. ५. I. reads न गुडं for संगुडं. ६. Except A. all read स्वादु for स्वाद.

गोः पीयूषं न पेयम् । गुड-मरिचोपगतं पर्युषितं दधि च । दीर्घं स्फुटितं तक्रं दीर्घकालस्थित्या नष्टस्वादं च फेनवच्च न पेयम् । याज्ञवल्क्योऽपि—

‘सन्धिन्यनिर्दशाव्रत्सागोपयः परिवर्जयेत् ।

औष्ट्रमैकशफं त्वेणमारण्यकमथाविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. १७०)

इति । या वृषेण सन्धीयते सा सन्धिनी । अनिर्दशा अनिर्गतदशरात्रा । अव्रत्सा व्रत्सरहिता । एतासां गवां पयः परिवर्जयेत् । आरण्यकपयोर्निषेधश्चाऽऽरण्यकमहिषीद्यतिरिक्तविषयः । तदाह मनुः—

‘अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विव्रत्सायाश्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीर्विना’ ।

(म. स्मृ. ५. ८-९)

इति । वसिष्ठोऽपि—

‘गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानां पयो न पेयम्’ ।

(व. स्मृ. १४. ३५)

इति । गौतमोऽपि—

‘स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनां च’ ।

(गौ. स्मृ. १७. २३)

१. All, except A. read स्वादु for स्वादं. २. All, except A. and the text read -व्रत्सगोः पयः. ३. H. reads महिषी विना, and the text reads माहिषी विना. ४. D. omits वसिष्ठोऽपि and reads गो-महिष्यकीनाम् for गो-महिष्यजानाम्; while E. and I. substitute गो-महिष्यकानाम् for the same. ५. The text omits पयो न पेयम्.

इति । क्षीरं न पेयमिति शेषः । स्यन्दिनी स्वत एव ल-
वत्ययःस्तनी । यमसूर्यमलप्रसूः । बौधायनो ऽपि—

‘क्षीरमपेयम् । (१) विवत्साया अन्यवत्सायाश्च’ । (१०)

(बौ. स्मृ. १. ५. १२. ९-१०)

इति । आपस्तम्बो ऽपि—

‘क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रो ऽथ वा पुनः ।

येत्पिबेत्कापिलं क्षीरं न ततो ऽन्यो ऽस्त्यपुण्यकृत् ’ ॥

इति । जात्या विशुद्धमपि केश-कीटादिसंसर्गदुष्टमात्रं सं-
वर्जयेत् । तथा च देवलः—

‘विशुद्धमपि चाहारं मक्षिका-कृमि-जन्तुभिः ।

केश-रोम-नखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत्’ ॥

इति । अत्र मक्षिका-कृमि-जन्तवो मृता विवक्षिताः । एतैः
केश-रोमादिभिश्च दूषितं सति सम्भवे वर्जयेत् । असम्भवे तु
केशादिकमुद्धृत्य सम्प्रोक्ष्य हिरण्यस्पर्शं कृत्वा भुञ्जीत । तथा
च सुमन्तुः—

‘केश-कीट-क्षुतवचोपहतं श्वभिराघ्रातं लेहितं

वा अदधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालाद्यश्वे-

क्षितमभोज्यम् । अन्यत्र हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा’ ।

इति । क्षुतवचः क्षुतवाग्जातो ध्वनिः । आपद्यपि श्वादि-
भिरवलीढं न भुञ्जीत । तथा च देवलः—

१. The text reads विवत्सा-ऽन्यवत्सयोश्च for विवत्साया अन्यवत्सायाश्च.
२. B. C. F. and H. read यः for यत्. ३. D. omits तथा च देवलः and
the following quotation together with इति । ४. B. reads मनुः for
सुमन्तुः. ५. G. substitutes प्रोक्षितं for लेहितं.

‘अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वाक्ष-कुक्कुट-मूषकैः ।

भोजने नोपेयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः’ ।

इति । भविष्यपुराणे अपि—

‘सुरा-लशुन-संस्पृष्टं पीयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गाद्बुध्यते तद्धि गूढोच्छिष्टवदाचरेत्’ ॥

इति । अत्रादिशब्देन छात्राकादि दुष्टद्रव्यं परिगृह्यते ।

स्मृत्यन्तरे वर्ज्यान्तरमुक्तम्—

‘नोऽप्यणीयमन्नमश्रीयात् । (१४) न

द्विःपकम् । (१५) न पर्युषितम्’ । (१६)

(आ. ध. सू. १. ५. १७. १४-१६)

इति ।

‘घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यात् न खच्युतम् ।

यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

हस्तदत्ताश्च ये क्षेहा लवण-व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत किल्बिषम्’ ॥

(व. स्मृ. १४. ३०-३१)

‘एकेन पाणिना दत्तं गूढेदत्तं न भक्षयेत्’ ।

इति । आपणस्यान्नप्रतिषेधो ऽत्राऽपूपादिव्यतिरिक्तविषयः ।

१. H. and I. read नोपयुञ्जीत for नोपयुञ्जीत. २. These three Sūtras appear in the MS. Copy of Āpsastampīya Dharmasūtram. The printed copy has only the first. I. reads them together forming a line of poetry—

‘नापणीयं समशीयाज द्विःपकं न पर्युषितम्’ ।

D. and G. read नापणस्थम् for नापणीयम्. This and the following three lines are alluded to in Vasīshtha Smṛiti as belonging to Prajāpati. ३. Br. C. and F. read गूढादन्नं, I. reads गूढादन्नं.

तेदाह शङ्खः—

‘अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु ।

एतत् पण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपि न चेद्भवेत्’ ॥

इति । पर्युषितनिषेधोऽपि वटकादिव्यतिरिक्तविषयः ।

तदाह यमः—

‘अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटक-सक्तवः ।

शाकं मांसमेपूपं च सूपं कृसरमेव च ॥

यवागूः पायसं चैव यच्चान्यस्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं चेत्परिवर्जयेत्’ ॥

इति । देवलोऽपि—

‘अभोज्यं प्राहुराहारं शुक्तं पर्युषितं च यत् ।

अपूपा यव-गोधूमविकारा वटकादयः’ ॥

इति । वटका माषादिपिष्टमयाः प्रसिद्धाः । पुनरपूपग्रहणं व्रीह्यादिपिष्टविकारोपादानार्थम् । कसरं घृष्टतिलचूर्णसंयुत-
मोदनम् । अन्यदोदनादिकं स्नेहसंयुतं घृतेन दध्ना वाऽभिघा-
रितम् । एतत्सर्वं पर्युषितमशुक्तं भोज्यम् । शुक्तस्वरूपं
बृहस्पतिनोक्तम्—

‘अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः’ ।

इति । अनम्लमीषदम्लं वा यद्वस्तु कालान्तरेण वा द्रव्या-

१. D. omits from तदाह शङ्खः to -व्यतिरिक्तविषयः (both inclusive).
२. B. C. D. E. F. G. and H. read भाण्डलेपो; while I. reads भाण्डलेहि.
३. A. and I. read अपक्कं for अपूपं. The former i. e. अपक्कम् is better
as it avoids repetition of the word अपूपं. However we use अपूपं to
render the meaning consistent with the following explanation. ४. I.
substitutes च for वा.

न्तरसंसर्गेण वाऽन्यम्लं भवति तच्छुक्तम् । न तु स्वभावतोऽन्य-
म्लम् । यदग्निपक्वं सद्रात्र्यन्तरितं तत्पर्युषितम् । शुक्तप्रति-
षेधो द्रव्यादिव्यतिरिक्तविषयः । तदाह शङ्खः—

‘दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु सर्वं च दधिसम्भवम् ।

ऋजीपपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिर्युक्तमिति स्थितिः’ ॥

इति । अनग्निक ऊष्मा ऋजीपं तेन पक्वम् । शुक्तं पर्युषितं
वाऽऽपदि प्रक्षालितं भोज्यम् । तदाह यमः—

‘शुक्तानि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रक्षालितानि निर्दोषाण्यापद्धर्मो येथा भवेत् ॥

ममूर-माषमयुक्तं तथा पर्युषितं च यत् ।

तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिधारितम्’ ॥

इति । आश्रयदुष्टमपि न भुञ्जीत । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘कदर्य-वद्-चोराणां क्लीब-रद्गावतारिणाम् ।

वैणाभिशस्त-वार्धुत्य-गणिका-गण-दीक्षिणाम् ॥

चिकित्सका-ऽऽतुर-कुड-पुंश्चली-मत्त-विद्विषाम् ।

कूरोप्र-पतित-व्रात्य-दांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् ॥

अवीरास्त्री-स्वर्णकार-स्त्रीजित-ग्रामयाजिनाम्’ ।

शस्त्रविक्रयि-कर्मार-तन्तुवाय-श्रवृत्तिनाम् ॥

नृशंस-राज-रजक-रुतघ्न-वधजीविनाम् ।

वैलभाव-सुराजीव-सहोपपति-वेदमनाम् ॥

एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा’ ।

(या. स्मृ. १. १६१-१६५)

इति । कदर्यो लुब्धकः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्र-दारांश्च पीडयेत् ।

लोभाद्यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य इति स्मृतः’ ॥

इति । बद्धः शृङ्खलितः । रङ्गावतारी नटः । वैणो वीणावाद-
नोपजीवी । दीक्षी दीक्षासंस्कारवान् । तस्य चाभोज्यान्नत्व-
मग्नीषोमीयपशुवपाहोमपर्यन्तम् ।

‘असंस्थिते ऽग्नीषोमीये यजमानस्य गृहे नाशितव्यम्’ ।

इति श्रुतेः[‡] । आनुरः पापरोगग्रस्तः । क्रुद्धो दृढतरान्तर-
कोपः । मत्तो धनादिना गर्वितः । क्रूरो निष्कृपः । उग्रः
परदुःखकारी । रजको वस्त्ररागकारी । चैलधावो वस्त्रप्रक्षालकः ।
एषां कदर्यादिसोमविक्रयिपर्यन्तानां त्रैवर्णिकानामन्नं न भोक्त-
व्यमित्यर्थः । यमो ऽपि—

‘चक्रोपजीवी गान्धर्वः कितवस्तस्करस्तथा ।

ध्वजी दारोपजीवी च शूद्राध्यापक-याजकौ ॥

कुलालश्चित्रकर्मा च वार्धुषी चर्मविक्रयी’ ।

इति । चक्रोपजीवी शक्रटोपजीवी । गान्धर्वो गायकः ।
ध्वजी मद्यविक्रयी । इतरे प्रसिद्धाः । एते अभोज्यान्ना इत्यर्थः ।

* विज्ञानेश्वरस्तु—‘गणदीक्षी’त्येकं पदं कृत्वा ‘गणदीक्षी बहुया-
नकः’—इत्याह ।

† यथाहाऽऽपस्तम्बः—

‘हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यम् । (२५) यज्ञार्थं वा

निर्दिष्टे शेषाद्गुञ्जीरन् इति हि ब्राह्मणं भवति’ । (२६)

† विज्ञानेश्वरस्तु—‘क्रुद्धः क्रुपितः’ इत्युक्त्वा ‘क्रूरो दृढाभ्यन्तरकोपः’
—इत्याह ।

आपस्तम्बोऽपि—

‘द्वित्रेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी गृही तथा ।

मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा’ ॥

इति । मुनिशब्देन यतिवानप्रस्थौ गृह्येते । लिङ्गिनः
पाशुपतादयः । अङ्गिरा अपि—

‘षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।

स तु जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

(अं. स्मृ. ४८)

इति । यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘गोरसं चैव सक्तुंश्च तैलं पिण्याक्रमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यश्चान्यत्पयसा कृतम्’ ॥

इति यच्च विष्णुपुराणे अभिहितम्—

‘सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्’ ।

इति तदापद्विषयम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि’ ।

(या. स्मृ. १. १६०)

इति । अग्निहीनः शूद्रः* ।

* अधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्य अन्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रति-
ह्नीयाच्च । यदाह गौतमः—

‘तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां

ब्राह्मणो भुञ्जीत प्रतिगृह्णीयाच्च’ ।

इति ।

१. Our tract of Agirasa Smṛiti reads this couplet as follows:—

‘यो भुङ्क्ते हि च शूद्राणां नास्तमिकं निरंतरम् ।

इह अन्नमि शूद्रस्य मृतः श्वा चाभिजायते’ ॥

अथ वर्ज्यावर्ज्यमांसानि ।

मांसेष्वपि यद्वर्ज्यं तदाह मनुः—

‘क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वास्तथा ग्रामनिवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफांष्टिदिभं चैव वर्जयेत् ॥

कलविड्ढं प्लवं हंसं चक्राहं ग्रामकुकुटम् ।

सारसं रज्जुवालं च दात्यूहं शुक्र-सारिके ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनं वल्लूरमेव च ॥

वकं चैव बलाकां च काकोलं खञ्जरीटकान् ।

मत्स्यादान् विड्वराहान्श्च मत्स्यानेत्र च सर्वशः’ ॥

(म. स्मृ. ५. ११-१४)

इति । क्रव्यादाः शकुनयो गृध्रादयः । ग्रामनिवासिनः
 शकुनयः पारावतादयः । अनिर्दिष्टा अपरिज्ञातजातिविशेषा
 मृग-पक्षिणः । एकशफा अश्वादयः । टिदिभः निष्ठु-
 रशब्दभाषी पक्षिविशेषः । कलविड्ढश्चटकः । प्लवो जलकुकुटः ।
 चक्राहश्चक्रवाकः । सारसः पुष्कराहः । रज्जुवालको रज्जु-
 वत्पुच्छकः । दात्यूहः कालकण्टकः । प्रतुदः श्येनः । जाल-
 पादः जालाकारपादः । कोयष्टिः पक्षिविशेषः । नखविष्किराः
 वकोरादयः । निमज्जन्तो मत्स्यादा निमज्ज्य मत्स्यभक्षकाः
 पक्षिविशेषाः । शौनं शुनोद्भवं मांसम् । वल्लूरं शुष्कमांसम् ।
 काकोलो गिरिकाकः । खञ्जरीटः खञ्जनः । मत्स्यादा
 अनिमज्जन्तो मत्स्यादा विवक्षिताः । विड्वराहा ग्राम-

१. The text reads च विवर्जयेत् for चैव वर्जयेत्. २. The text reads
 क्राहं for चक्राहं. ३. Except A. I. and the text all read रज्जुवालं
 " रज्जुवालं. ४. The text reads खञ्जरीटकम् for खञ्जरीटकान्. ५. All,
 except A. I. and the text, read सर्वदा for सर्वशः.

सूकराः । अत्र मत्स्यनिषेधो राजीव-सिंहतुण्डकादिव्यतिरिक्त-
विषयः । अत एवोक्तं तेनैव—

‘राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः’ ।

(म. स्मृ. ५. १६)

इति । राजीवाः पद्मवर्णा मत्स्याः । सिंहतुण्डाः सिंह-
मुखाः । शल्कैः शुक्त्याकारावयवैः पृष्ठभागगतैः सह वर्तन्ते
इति सशल्काः । एत सर्वशः श्राद्धं नित्यभोजनं च भक्ष्या
इत्यर्थः । देवलो अपि—

‘उलूक-कुरर-उथेन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ।

चकोरः कोकिलो रज्जुदालकश्चाप-महुका ॥

पारावत-कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गां खराश्वाश्च-कुज्जराः ॥

सिंह-व्याघ्रक्ष-शरभाः सर्पा-ऽजगरकास्तथा ।

आयु-मृषक-मार्जार-नकुल-ग्रामसूकराः ॥

श्व-शृगाल-वृक-द्वीपि-गोलाङ्गूलक-मर्कटाः’ ।

इति । कुररः उत्क्रोशः । महूर्जलकाकः । द्वीपिगच्छो
व्याघ्रविशेषपरः । गोलाङ्गूलो वानरविशेषः । मर्कटग्रहणं
सर्वेषां पञ्चनखानामुपलक्षणार्थम् । अत एव मनुः—

‘सर्वान् पञ्चनखांस्तथा’ ।

(म. स्मृ. ५. ४७)

१. All, except A, and the text read राजीवा सिंहतुण्डा and सशल्का
for राजीवान् सिंहतुण्डान् and सशल्कान् respectively. D. omits this.
२. B, C, and F. read अभक्ष्या for भक्ष्या. ३. B, C, and F. omit t
and the following line. ४. Except A, all substitute वृष for वृ
Here वृक gives a better sense.

• इति । न भक्षयेदिति योजना ! अत्र पञ्चनखानां भक्ष्य-
त्र निषेधो गोधादिपञ्चकव्यतिरिक्तविषयः । तथा च देवलः—

‘पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या धर्मतः परिकीर्तिताः ।

गोधा कूर्मः शशः श्वाविट् शल्यकश्चेति ते स्मृताः’ ॥

इति । धर्मत इति हिंसामकृत्वा क्रयादिप्राप्ता भक्ष्या इ-
त्यर्थः । न चायमपूर्वविधिः । रागप्राप्तत्वात्तद्भक्षणस्य । नापि
नियमः । पक्षप्राप्त्यभावात् । अतो गोधादिपञ्चनखपञ्चकव्य-
तिरिक्ता न भक्ष्या इति परिसङ्ख्यैव परिशिष्यते । एवं च
इति विशेषनिषेधबलात्तन्मांसभक्षणे प्रत्यवायो नेतरत्रैव्यवग-
म्यते । अत एवोक्तं मनुना—

‘न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला’ ॥

(म. स्मृ. ५. ५६)

इति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘नाऽकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् ।

न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥

समुत्पत्तिं च मांसस्य वध-बन्धौ च देहिनाम् ।

प्रसमीक्ष्य निवर्त्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात्’ ॥

(म. स्मृ. ५. ४८—४९; वि. स्मृ. ५१. ७१—७२)

इति यच्च याज्ञवल्क्येनापि—

‘वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुलोमभिः ।

सम्मितानि दुराचारो यो हन्त्यविधिना पशून्’ ॥

(या. स्मृ. १. १८०)

इति तन्निषिद्धप्राणिहिंसापूर्वकमांसभक्षणविषयम् । न
तु क्रयादिप्राप्तमांसभक्षणविषयम् । प्राणिवधनिन्दापूर्वकमेव
मांसनिषेधस्मरणात् । यच्च मनुनैवोक्तम्—

‘फल-मूलाशनैर्मेधैर्मन्यन्नानां च भोजनैः ।

न तत्कलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

(म. स्मृ. ९. ५४)

इति तत्र मांसवर्जनस्य महाफलसाधनत्वं प्रोक्षितदिव्य-
निरिक्तविषयम् । अत एवोक्तं तेनैव—

‘प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।

यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये’ ॥

(म. स्मृ. ९. २७)

इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं ब्राह्मणानां काम्यया ब्राह्मण-
कामनया च । यथाविधि नियुक्तः श्राद्धे निमन्त्रितश्च ।
प्राणात्यये क्षुत्रिमित्ते व्याधिनिमित्ते वा मांसं भक्षयेदित्यलं
प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

अथ निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो देयानि ।

• निमन्त्रितेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यदेयं तदाह कात्यायनः—

‘तैलमुद्वर्त्तनं स्नानं दन्तधावनमेव च ।

कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु दद्यात्तेभ्यो ऽपरे ऽहनि’ ॥

इति । स्नानं स्नानसाधनम् । दन्तधावनं दन्तधावनसा-
धनं काष्ठादि दद्यादित्यर्थः । एतत्तैलादिदानमनिषिद्धतिथि-
वि-

१. D. reads उत्पन्नानां च for पुण्यकामां च. २. Except A. and the
text all read ब्राह्मणस्य. ३. The text substitutes तु for च. D. omits
his line and इति । प्रोक्षितमिष्टशिष्टं मांसं. ४. II. and I. read प्रसक्तानु-
or प्रसक्तानु-

षयम् । निषिद्धतिथिषु तिलतैलप्रतिनिधित्वेनामलकोदकं दद्यात् । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अह्नः षट्सु मुहूर्तेषु गतेष्वथ च तान् द्विजान् ।
प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् प्रदायामलकोदकम्’ ॥

इति । आमलकोदकदानमप्यभावास्याव्यतिरिक्तविषयम् ।

‘धात्रीफलैरमावास्यायां न स्नायात्’ ।

इति स्मृत्यन्तेरनिषेधात् । तैलादिदाने विशेषो देवलेन दर्शितः—

‘तैलमुद्धर्त्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्देवैकपूर्वकम्’ ॥

इति । औदुम्बरं ताम्रपात्रम् । यत्तु प्रचेतसोक्तम्—

‘श्राद्धभुग्यो नख-श्मश्रुच्छेदनं न तु कारयेत्’ ।

इति तन्निषिद्धतिविषयम् । श्राद्धदेशे प्रकल्प्यानि द्रव्याणि पुराणे ऽभिहितानि—

‘उपमूलं सकृद्धूतान् कुशांस्तत्रोपकल्पयेत् ।
यवांस्तिलान् वृषीः कांस्यमापः गुह्रैः समाहताः ॥
पार्ण-राजत-ताम्राणि पात्राणि स्यात्समिन्मधु ।
पुष्प-धूप-सुगन्धादि क्षौमसूत्रं च मेक्षणम्’ ॥

इति । तिला जर्तिला ग्राह्याः । तदसम्भवे ग्राम्याः । जर्तिलक्षणमुक्तं सत्यव्रतेन—

‘जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः कृष्णवर्णा वनेभवाः’ ।

१. I. reads च यतान् for अथ च तान्. For the same D. reads स्म । तान्. २. E. reads आनेतुं for प्रत्येकं. ३. Aparārka quotes these four lines under the name of Prachetâh. ४. I. reads व्रीहीः for वृषीः. ५. reads this line as follows:—

यवांस्तिलान् शुभान् व्रीहीन्माषान् शुद्धैः समाहृतान् ॥

1. reads शुद्धैः ; while H. substitutes समाहिताः for समाहृताः.

इति । तेषां प्रशस्तत्वमापस्तम्ब आह—

‘अटव्यां ये समुत्पन्ना अकृष्टफलितास्तथा ।

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु तिलास्ते जर्निलाःस्मृताः’ ॥

इति । निमन्त्रितब्राह्मणानामुपवेशनार्थमासनं वृषी ।

तत्र विशेषो मनुनोक्तः—

‘कुतपं चासने दद्यात्’ ।

(म. स्मृ. ३. ३४)

इति । कुतपो नेपालदेशप्रभवमंषादिरोमनिर्मितकम्बलः ।

तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘मध्याह्नः खट्वात्रं च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गात्रं दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुम्भितमिव्याहुस्तस्य मन्तापकारणम् ।

अष्टावन्तं यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः’ ॥

इति । कांस्य-पर्ण-राजत-ताम्रपात्राणि भोजनार्थमर्घ्यार्थं
चोपकल्प्यानि । अत्र भोजनार्थं पलाशपत्रपात्राण्येवोपकल्प्या-
नि । न त्वन्यपर्णपात्राणि । तथा चार्घवः—

‘न मृण्मयानि कुर्वन्त भोजने दैव-पिच्ययोः ।

पालाशेभ्यो विना न स्युः पर्णपात्राणि भोजने’ ॥

इति । अर्घ्यार्थं त्वन्यपर्णपात्राण्यनिषिद्धानि । अतएव वैज-

वायः—

‘खादिरोदुम्बराण्यर्घ्यपात्राणि श्राद्धकर्मणि ।

अप्यश्म-मृण्मयानि स्युरपि पर्णपुटस्तथा’ ॥

१ All, except A, read न तिलास्तिला for जर्निलास्तिला २. l. reads
अर्घ्यार्थं for अर्घ्यार्थं.

इति । अत्रोपकल्पनीयं पुष्पं ब्रह्माण्डपुराणे दर्शितम्—

‘शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्ध-रूपोपपन्नानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः’ ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे अपि—

‘जात्यश्च सर्वा दातव्या मल्लिकाः श्वेतयूथिकाः ।

. जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम्’ ॥

इति । यत्त्वाद्भरसोक्तम्—

‘न जातीकुसुमानि । न कदलीपत्रम्’ ।

इति क्रतुरपि—

‘असुराणां कुले जाता जाती पूर्वपरिग्रहे ।

तस्या दर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति अत्र जातीकुसुमनिषेधो वैकल्पिकः । तत्र वर्ज्यानि
कुसुमानि मत्स्येनोक्तानि—

‘पद्म-बिल्व-शर्क-धत्तूर-पारिभद्राटरूपकाः ।

न देयाः पितृकार्येषु पयश्चैवाविकं तथा’ ॥

(म. पु. १९. ३७-३८)

इति । पारिभद्रो मन्दारः आटरूपो । वासकः । शङ्खोऽपि—

‘उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैत्यवृक्षोद्भवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १४)

१. A. omits मार्कण्डेयपुराणेऽपि and the following quotation. The noted lines are not also found in Mārkaṇḍeyapurāṇam. २. The text reads पयश्चाविकं for पयश्चैवाविकं. ३. The text reads:—

‘उग्रगन्धान्यगन्धानि चैत्यवृक्षभवानि च ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि तथा पर्वतजानि च’ ॥

इति । अत्र रक्तवर्णनिषेधो जलोद्भव्यतिरिक्तविषयः ।

अत एवोक्तं तेनैव—

‘जलोद्भवानि देयानि रक्तान्यपि विशेषतः’ ।

(शं. स्मृ. १३. १७)

इति । विष्णुरपि—

‘वर्जयेदुग्रगन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि

रक्तानि पुष्पाणि च । (५) सितानि सुग-

न्धीनि कण्टकिजातान्यपि दद्यात्’ । (६)

(वि. स्मृ. ७९. ५ ६)

इति । धूपद्रव्यमपि विष्णुधर्मोत्तरे दर्शितम्—

‘धूपो गुग्गुलको देयस्तथा चन्दनमारजः ।

अगरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्त्वक् तथैव च’ ॥

(वि. ध. २. १४१. १४)

इति । तुरुष्कः शल्लकीवृक्षः । त्वक् लवङ्गत्वक् । मरीचिरपि—

‘चन्दनागरुणी चोम्भे तमालोशीरपद्मकम्’ ।

इति । वर्जनीयधूपद्रव्यं विष्णुराह—

‘जीवजं च सर्वं न धूपार्थम्’ । (९)

(वि. स्मृ. ७९. ९)

१. The text reads लोयोद्भवानि. २. The text omits वर्जयेत्, but it inserts the same in the immediately preceding Sūtra. ३. The text reads कण्टकि-
जाति for कण्टकिजातानि, and inserts the final च before पुष्पाणि. ४. The
text reads सुक्कानि for सितानि, and substitutes again कण्टकिजाति for
कण्टकिजातानि. It inserts जलजानि रक्तान्यपि before दद्यात्. The
omission of these words is made because that the author might have
thought them unnecessary here. ५. E. G. and I. read लवङ्गम् for लवङ्ग-
त्वक्, and for the same H. substitutes वचम्. ६. The text reads जीवजं
सर्वधूपार्थं न दद्यात्. H. reads अधूपार्थम् for न धूपार्थम्.

इति । जीवजं कस्तूर्यादि ।

‘चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा-गरु-पद्मकान्यनुलेपनार्थे’ ।

(वि. स्मृ. ७९. ११)

इति । दीपार्थं स्नेहद्रव्यमाह मरीचिः—

‘घृताद्वा तिलतैलाद्वा नान्यद्रव्यात्तु दीपकम्’ ।

इति । अत्र चान्यद्रव्यनिषेधो वसा-मेदोरूपद्रव्यविषयो
न पुनः कौसुम्भादिनैलविषयः । अत एव शङ्खः—

‘घृतेन दीपो दानव्यस्त्वथ वाऽन्यौषधीरसैः ।

वसा-मेदोर्द्वयं दीपं प्रयत्नेन विवर्जयेत्’ ॥

(शं. स्मृ. १३. १६)

इति । क्षौमसूत्रोपकल्पनं वस्त्रालाभविषयम् । सति सम्भ-
वे क्षौमं वस्त्रमुपकल्पनीयम् । अत एव स्मृत्यन्तरम्—

‘कौशेयं क्षौमकार्पासं दुकूलमहतं तथा ।

श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात्कामानप्नोति पुष्कलान्’ ॥

(वायुपु. २. १८. ३७)

इति । कौशेयं कृमिकौशेत्यतन्तुजम् । क्षौममनसीत्व-
कसम्भवतन्तुसम्भवम् । दुकूलमिति सूक्ष्मवस्त्रम् । अहनम्—

१. All, except D. omit शङ्खः. However the following quotation appears in Sankhasmṛiti, and Viṣṇuśaivara too alludes to it as from Sankha (vide commentary on Yājñavalkya, chapter 1, Śloka 232). Again Kamalākara Bhaṭṭa gives it under the name of Viṣṇu (vide Nirṇayasindhu, Śrāddha Prakaraṇam, page 30), and it appears in Viṣṇu Dharmottaram (Kāṇḍam 1, chapter 141, Śloka 11). २. This quotation appears in Nirṇaya Sindhu under the name of Brahma-purāṇam (Śrāddha-prakaraṇam, page 30). ३. Except A. and I. all omit from this word to पावनम् (both inclusive).

ईषेद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यज्ञ धारितम् ।

अहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम् ॥

इति ॥

अथ वासःपरिधानम् ।

एवं दर्भादिमेक्षणान्तं व्रज्यमुपकल्प्य स्नात्वा शुक्लं वामः
परिदध्यात् । तथा च स्मृतिः—

‘स्नानां अधिकारी भवति देवे पित्र्ये च कर्मणि ।’

‘श्राद्धकृच्छ्रकुंवासाः स्यात् ।’

इति ॥

अथ स्नानानन्तरकर्तव्यम् ।

स्नानानन्तरं यत्कर्त्तव्यं तदाह यमः—

‘ततः स्नात्वा निर्वृत्तेभ्यः प्रयुज्याय कृताञ्जलिः ।’

पाद्यमाचमनीयं च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

इति । कृताञ्जलिः स्वागतमित्युक्त्वा अध्वकृतोपहति-
शुद्धयर्थं पादप्रक्षालनार्थमाचमनीयं चादकं क्रमेण प्रयच्छे-
दित्यर्थः । तदनन्तरं गृहाङ्गणं मण्डलद्वयं कार्यम् । तथा
च मत्स्यः—

‘.....भवनस्याग्रतो भुवि । (२७)

गोमयेनानुलिप्तायां गोमूत्रेण तु मण्डले ॥

(म. पु. १६. २७ २८)

१. Aparārka quotes this and the following line as from Prachetāh.
२. This line appears in Aparārka as from Vishnu. ३. Aparārka quotes
this line as from Prachetāh. ४. Except A. and I. all read निर्वृत्तेभ्यः
for निर्वृत्तेभ्यः. ५. I. substitutes भूमौ for भुवि and shows this Pāda
to be the first, while it is actually the second.

इति । गोमयसहितेन गोमूत्रेण मण्डले कार्ये इति शेषः ।
अत्र विशेषमाह शम्भुः—

‘उदक्प्लवमुदीच्यं स्यादक्षिणं दक्षिणाप्लवम्’ ।

इति । उदीच्यं वैश्वदेविकं मण्डलमुदक्प्रवणम् । दक्षिणं
पिच्यं मण्डलं दक्षिणाप्लवणं कुर्यात् । तत्र मण्डलकरणप्रभृ-
त्या श्राद्धपरिसमाप्तेर्वैश्वदेविकं कर्म प्रदक्षिणं यज्ञोपवीतिना
कार्यम् । पिच्यमपसव्यं प्राचीनावीतिना कार्यम् । तथा च मनुः—

‘प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमर्तन्दिना ।

पिच्यमा निधनात्कार्यं त्रिधिवर्द्धभाणिना’ ॥

(म. स्मृ. ३. २७९)

इति । अत्रैव विशेषान्तरमाह कात्यायनः—

‘दक्षिणं पातयेत् जानुं देवान्परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितृन्परिचरन्नपि’ ॥

(का. स्मृ. १. २. ५)

इति । शातातपो अपि—

‘उदङ्मुखस्तु देवानां पितॄणां दक्षिणामुखः’ ।

इति । बौधायनो अपि—

‘प्रदक्षिणं तु देवानां पितॄणामप्रदक्षिणम् ।

देवानामृजवो दर्भाः पितॄणां द्विगुणाः स्मृताः’ ॥

इति । मण्डलकरणान्तरकर्त्तव्यमाह शम्भुः—

‘उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान्पूर्वाग्रान् विन्यसेत् कुशान् ।

दक्षिणे दक्षिणाग्रान्स्तु सतिलान्विन्यसेद्बुधः’ ॥

१. I. reads wrongly अस्तन्दिना. २. All, except A, and the text.
substitute सदा for अपि.

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘अक्षताभिः सपुष्पाभिस्तदभ्यर्च्यपि सव्यवत् ॥

विप्राणां क्षालयेत्पादौ वभिवन्धं पुनः पुनः’ ।

(म. पु. १६. २८-२९)

इति । अपसव्यवत् पूर्वमुदीच्यमण्डलं पश्चादक्षिणमण्डल-
मभ्यर्च्येत्यर्थः । देवपूर्वकं विप्राणां पादप्रक्षालनं कुर्यात् ।

अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम्—

‘पाद्यं चैव नयैवार्घ्यं देवमादौ प्रयोजयेत् ।

शत्रोर्दंतीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥

इति । पाद्यादिदानं नाम-गोत्राच्चारणपूर्वकं कर्तव्यम् । तदुक्तं
मत्स्यपुराणे—

‘नाम-गोत्रं पितॄणां तु प्रापकं हव्यं कव्ययः’ ।

(म. पु. १३. ४)

इति । पादप्रक्षालनानन्तरं यत् कर्तव्यं तदाह मुपन्तुः—

‘दर्भपाणिर्द्विराचम्य लघुवामा जिह्वान्द्रियः ।

परिश्रिते शुचौ देशे गोमयेनोपलेपिते ॥

दक्षिणाप्रवणे सम्यगाचान्तान् प्रयतान् शुचीन् ।

आसनेषु सदर्भेषु विविक्तेषुपवेशयेत् ॥

१. All, except A. G. and H. read पादानभिनन्ता. and the text reads
पादानभिनन्ता. २. D. omits अत एव च ब्रह्मनिरुक्तम् and the following
quotation. H. and I. omit only च. ३. G. substitutes मनु for सुमनु.
The following quoted lines are found in Manu, but the readings are
quite different. ४. D. reads प्रसज्यात्मा for द्विराचम्य ५. D. and G.
read शशिप्राप्रवणात्. ६. G. reads आचान्तः.

इति । विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेद्वित्यर्थः । मनुरपि—

‘आसनेषूपैकृतेषु बहिष्मत्सु पृथक् पृथक् ।

उपस्पृष्टोदकान् सम्यग्विप्रांस्तानुपवेशयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २०८)

इति । उपवेशनप्रकारो यमेन दर्शितः—

‘आसनं संस्पृशन् सव्येन पाणिना

दक्षिणेन ब्राह्मणमुपसंगृह्य समा-

ध्वमिति चोक्त्वोपवेशयेत्’ ।

इति । धर्मे ऽपि—

‘जान्वालभ्य ततो देवानुपवेद्य ततः पितृन् ।

समस्ताभिव्याहृतिभिरासनेषूपवेशयेत्’ ॥

(वि. ध. १. १४१. २०)

इति । आदिपुराणे अपि—

‘विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो द्वौ तु पूर्वं निवेशयेत् ।

शन्नोदेवीति मन्त्रेण पाद्यं चैव प्रदापयेत् ॥

उत्तराभिमुखान् विप्रांस्त्रीन् पितृभ्यश्च सर्वदा’ ।

इति । याज्ञवल्क्यो अपि—

‘द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्य उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

(या. स्मृ. १. २२८)

१. B. C. F. and H. omit विविक्तेषु परस्परमसंस्पृष्टेद्वित्यर्थः, E. and D. omit this and also the following portion up to आदिपुराणेऽपि, and D. omits to the end up with and of the quotation from ādipurāṇe.
2. B. C. F. and M. substitute च for उप-, and I. reads तु for the same.
3. B. and H. substitute द्वौऽपि for धर्मे ऽपि. C. and F. omit धर्मेऽपि and also the following quotation. ४. B. C. F. G. and H. omit this line.

इति । मातामहानामप्येवमिति संख्या-दिङ्नियमयोरति-
देशः । वैश्वदैविकं कर्म श्राद्धद्वयार्थमावृत्त्याऽनुष्ठेयम् तन्त्रेण
वेत्यभिप्रेत्य तन्त्रं वा वैश्वदैविकमित्युक्तम् । अत एव मरीचिः—

‘तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्’ ॥

इति । अत्र द्वयोरपि श्राद्धयोर्वैश्वदैविककर्मणः तन्त्रावृ-
त्तिविधानादेकप्रयोगविधिप्रयोज्यत्वं भिन्नप्रयोगविधिप्रयोज्य-
त्वं च प्राप्तम् । ततश्चैकाधिकारापूर्वसाधकत्वं भिन्नाधिकारा-
पूर्वसाधकत्वं चावगम्यते ॥

अथ ब्राह्मणनियमाः ।

उपविष्टब्राह्मणनियमाः स्मृत्यन्तरे दर्शिताः—

‘पवित्रपाणयः सर्वे ते च मौनव्रतान्विताः ।

उच्छिष्टाच्छिष्टसंस्पर्शं वर्जयन्तः परस्परम्’ ॥

इति । मौनित्वं च ब्रह्मोक्त्याव्यतिरिक्तविषयम् । अत
एव यमः—

‘ब्रह्मोक्त्याश्च कथाः कुर्युः पितृणामेतदीप्सितम्’ ।

इति ॥

अथ यति-ब्रह्मचारिणोः भोजनीयत्वम् ।

उपविष्टेष्वपि ब्राह्मणेषु यतिर्ब्रह्मचारी वा यद्यागच्छति
तदा सोऽपि श्राद्धे भोजयितव्यः । तदाह यमः—

‘भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।

उपविष्टेष्वनुप्राप्तः कामं तर्मापि भोजयेत्’ ॥

१. I. reads अधिकारपूर्वसाधनम्. २. I. reads अधिकारापूर्वसाधनम्.
D. omits भिन्नाधिकारापूर्वसाधकत्वं.

इति । छागलेयो ऽपि—

‘पूजयेत् श्राद्धकाले ऽपि यतिं च ब्रह्मचारिणम् ।
विमानुद्धरते पापात् पितृन्मातृगणानपि’ ॥

इति । मनुरपि—

‘ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४३)

इति ॥

अथ ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यम् ।

ब्राह्मणोपवेशनानन्तरकृत्यं पुराणे ऽभिहितम्—

‘श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा ध्यात्वा देवं गदाधरम् ।
ताभ्यां चैव नमस्कृत्य ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत्’ ॥

इति । श्राद्धं करिष्य-इत्येवमुपविष्टान् ब्राह्मणान् पृच्छेदित्यर्थः । अत एवोक्तं तत्रैव—

‘उभौ हस्तौ समौ कृत्वा जानुभ्यामन्तरे स्थितौ ।

सप्रश्रयश्चोपविष्टान्सर्वान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान्’ ॥

इति । कुरुष्वेति तैः अनुज्ञातो ‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च’ इति मन्त्रं त्रिः पठेत् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्ये ऽवसाने श्राद्धस्य त्रिरावृत्तं जपेत्सदा’ ।

इति । अनन्तरं सर्वतस्तिलान्विकिरेत् । तदुक्तं निगमे—

१. Except A. and I. all read सप्रश्रयश्चोपविष्टान् for च ब्रह्मचारिणम्.
I. reads पितृ-मातृगणानपि. ३. D. and G. read स्वाहायै स्वधायै for
स्वधायै स्वाहायै.

‘अपहता इति तिलान्विकिरेत्’ ।

इति । तिलान्विकीर्य दर्भासनं दद्यात् । तदुक्तं पुराणे—

‘कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्दर्भासनं ततः’ ।

इति । दर्भासनदानं च ब्राह्मणहस्ते उदकदानपूर्वकं कार्यम् । अत एव याज्ञवल्क्यः—

‘पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थान् कुशानपि’ ।

(या. स्मृ. १. २२९)

इति । विष्टरार्थानासनार्थान् कुशानासनेषु दत्त्वेत्यर्थः । तदुक्तं पुराणे—

‘आसने चासनं दद्याद्दामे वा दक्षिणेऽपि वा’ ।

इति । वामं वा दक्षिणेऽपि वेत्ययं विकल्पः पितृ-देवार्थ-ब्राह्मणासनदानविषयतया व्यवस्थितो द्रष्टव्यः । अत एवाक्तं तत्रैव—

‘पितृकर्मणि वामे वै दैवे कर्मणि दक्षिणे’ ।

इति । दैवे कर्मण्यासनदाने विशेषः काठके अभिहितः—

‘देवानां सयवा दर्भाः’ ।

इति । आसनं दत्त्वा पुनर्निमन्त्रयीत । तदाह संग्रहकारः—

‘ततः पुनरप्यो दत्त्वा निमन्त्रयेत् । दैवेक्षणः

क्रियताम् । ततः ओम् तथेति विप्रो ब्रूयात् ।

प्राप्नोतु भवानिति कर्त्ता पुनर्ब्रूयात् । प्राप्नुवामि

इति विप्रः पुनर्ब्रूयात्’ ।

इति । निमन्त्रणं च निरद्भुष्टं हस्तं गृहीत्वा कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं पुराणे—

१. D. reads ब्राह्मणपुराणे for पुराणे. २. We follow here A. I. and the text, All others read कुरुष्वेति for दद्यात्. ३. The text reads विष्टरार्थान्.
४. II. inserts ओम् after तथेति, and G. omits विप्रो.

‘निरङ्कुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत्’ ।

इति । अङ्कुष्ठव्यतिरिक्तं हस्तं गृहीत्वा निमन्त्र्य विश्वान् देवान् समाह्वयेदित्यर्थः । आवाहनेतिकर्त्तव्यतामाह यमः—

‘यवहस्तस्ततो देवान् विज्ञाप्यावाहनम्वति ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवास इत्युक्त्वा ॥

विश्वेदेवाः शृणुतेति मन्त्रं जप्त्वा ततोऽक्षतान् ।

ओषधय इति मन्त्रेण विकिरेत्तु प्रदक्षिणम्’ ॥

इति । प्रदक्षिणं दक्षिणपादादिमस्तकान्तमक्षतान् विकिरेत् आरोपयेदित्यर्थः । विश्वेदेवास्तु दश बृहस्पतिना दर्शिताः—

‘ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।

धुनिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरुरवा ॥

आर्द्रवैश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्तिताः’ ।

इति । तेषां मध्ये पुरुरवा-ऽऽर्द्रवसंज्ञका विश्वेदेवा अत्रावाह्याः । पार्वणश्राद्धत्वात् । अत एव शङ्कः—

‘इष्टिश्राद्धे ऋतुर्दक्षः संकीर्त्यो वैश्वदैविके ।

नान्दीमुखे सत्य-वसू काम्ये च धुनि-रोचनौ ॥

पुरुरवा-ऽऽर्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ ।

नैमित्तिके काल-कामावेवं सर्वत्र कीर्त्तयेत्’ ॥

इति । इष्टिश्राद्धं कर्माङ्गश्राद्धम् । तच्च पारस्करेण दर्शितम्—

१. I. reads ओषधयेति, and II. inserts ओम् before ओषधय इति.
२. E. and D. read रोचनः, and G. reads लोचनः. ३. I. reads आर्द्रवाश्च
for आर्द्रवश्च. ४. I. reads एव for एवं.

‘निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्’ ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्य-
दिति ज्ञायते । नान्दीमुखं वृद्धिश्राद्धम् । तत्स्वरूपं वृद्धव-
सिष्ठ आह—

‘पुत्रजन्म-विवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतम्’ ।

इति । अदिशब्देनान्नप्राशन-चूडाकरणादिसंस्कारा गृह्यन्ते ।
न तु गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनानि । तत्र क्रियमाणस्य
कर्माङ्गश्राद्धत्वात् । काम्यं फलकामनोपाधिकम् । पार्वणम-
मावास्याश्राद्धम् । नैमित्तिकं सपिण्डीकरणम् । ननु—

‘एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते’ ।

इति नैमित्तिकशब्द एकोद्दिष्टे रूढत्वात्कथं सपिण्डीक-
रणे प्रयुज्यते ?—इति । सत्यम् । तथापि—

‘तदप्यदैवं कर्त्तव्यम्’ ।

इत्येकोद्दिष्टस्य दैवहीनत्वेन काम-कालसंज्ञकानां विश्लेषां
देवानामन्वयानुपपत्तेः एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणं नैमित्तिक-
शब्देन लक्षणयोच्यते ॥

अथाध्यादिदानम् ।

विश्वान् देवानावाह्याऽर्घ्यपात्रासादनादि कुर्यात् । तथा च
याज्ञवल्क्यः—

‘यवैरन्ववकीर्याथ भाजने सपवित्रके ।

१. D. omits—

• • • • • कर्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम्’ ॥

इति । वृद्धिवदित्यनेन वृद्धिश्राद्धात् कर्माङ्गश्राद्धमन्यदिति ज्ञायते । नान्दीमुखं
वृद्धिश्राद्धम्. २. I. inserts न after वृद्धिश्राद्धात्, but the insertion spoils
the sense. ३. I. reads -ऽप्ये for -ऽप्ये—. ४. I. reads यवैरन्ववकीर्याथ for
यवैरन्ववकीर्याथ.

शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यवांस्तथा' ॥

(या. स्मृ. १. २३०)

इति । मत्स्यपुराणे अपि—

‘विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यसनपूर्वकम् ।

पूरयेत्पात्रयुग्मं तु स्थाप्य दर्भपवित्रके’ ॥

(म. पु. १७. १४-१५)

इति । प्रचेता अपि—

‘एकैकस्य तु विप्रस्य अर्घ्यं पात्रे विनिःक्षिपेत् ।

यवोऽसीति यवान् कीर्त्त्वा गन्ध-पुष्पैः सुपूजितम्’ ॥

इति । अर्घ्यपात्राणि सौवर्ण-राजतादीनि । तदाह कात्या-

यनः—

‘सौवर्ण-राजतौदुम्बर-खट्व-मणिमयानां पात्राणा-

मन्यतमेषु । यानि वा विद्यन्ते । पत्रपुटके वा’ ।

इति । यानि वा तैजसानि कांस्यादीनि तेषु वेत्यर्थः ।

एतत् पात्रं पित्र्ये विनियुज्यते । न दैवे । तदाह मत्स्यो राजतं

रात्रमधिकृत्य—

‘शिवनेत्रोद्भवं यस्मादतस्तत् पितृवल्लभम् ।

अमद्भलं तद् यत्नेन देवकार्येषु वर्जितम्’ ॥

(म. पु. १७. २३)

इति । अर्घ्यपवित्रकं प्रतिपात्रं भेदेन कार्यम् । तदुक्तं च-

विंशतिमते—

१. The text reads पवित्रकम् for पवित्रके. २. I. omits मत्स्यः and E. substitutes स एव for the same; while D. reads सदेवाह for तदाह मत्स्यः.

‘द्वे द्वे शलाके देवानां पात्रे कृत्वा पयः क्षिपेत्’ ।

इति । पवित्रकरणेतिकर्त्तव्यतामाह योगियाज्ञवल्क्यः—

‘पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण द्वे पवित्रे च कारयेत् ।

‘अन्तर्दर्भे कुशच्छिन्ने कौशे प्रादेशसम्मिते’ ॥

इति । कुशच्छिन्न इति कुशमन्तरा कृत्वा छिन्ने । अत एव यज्ञपार्श्वः—

‘औषधीमन्तरे कृत्वा अङ्गुष्ठा-ऽङ्गुलिपर्वणोः ।

छिन्द्यात् प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदेवतम् ॥

ने नखेन न काष्ठेन न लोहेन न मृण्मयात्’ ।

इति । अनन्तरं ‘स्वाहाध्या’—इति मन्त्रेण देवतार्थं ब्राह्मण-
समीपेऽर्घ्यपात्रं स्थापयेत् । तथा च गार्ग्यः—

‘स्वाहेति चैव देवानां होमकर्मण्युदाहरेत्’ ।

इति । देवानां होमकर्मण्यर्घ्यदाने कर्मण्युपस्थिते पात्रं
स्थापयितुं ‘स्वाहाध्या’—इति मन्त्रमुच्चारयेदिति प्रकरणादेव ग-
म्यते । अर्घ्यपात्रं स्थापयित्वा विप्रहस्ते ऽर्घ्यं दद्यात् । तदाह
याज्ञवल्क्यः—

‘या दिव्या इति मन्त्रेण हस्तेऽर्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । अर्घ्यदाने विशेषमाह गार्ग्यः—

‘दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु सम्पूज्यार्घ्यं विनिःक्षिपेत्’ ।

इति । हस्तेऽपि बहुवचनमुपक्रमगतैकवचनानुरोधः

१. All, except A. B. C. and F. read याज्ञवल्क्यः for योगियाज्ञवल्क्यः, but The quotation is not found in Yājñavalkya. २. II. and I. read विष्णुरवधीत् for विष्णुदेवतम्. ३. II. reads नेन केन च for न नखेन न. ४. B. C. and F. read प्रकरणावगम्यते for प्रकरणादेव गम्यते.

विवक्षितम् । तदनन्तरमुदकपूर्वकं गन्धादि देयम् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यं धूपदानं प्रदीपकम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३१)

इति । गन्धादिदानमाच्छादनस्याप्युपलक्षणम् । तदन्तर्गतत्वात् । एवमासनप्रभृत्याच्छादनपर्यन्तं वैश्वदेविकार्चनं काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं प्राचीनावीत्यप्रदक्षिणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा पितॄणामप्रदक्षिणम्’ ।

(या. स्मृ. १. २३२)

इति । ननु—दैवे पित्र्ये च आसनाद्याच्छादनपर्यन्तानां पदार्थानामपि पदार्थानुसमयेनैवानुष्ठानं न्याय्यम् । न तु काण्डानुसमयेन । पदार्थानुसमये हि तेषां प्रधानप्रत्यासत्तिर्भवति अवैषम्यं च । अन्यथा केषाञ्चित् प्रधानप्रत्यासत्तिः केषाञ्चिन्नेति वैषम्यमापद्येत्—इति । सत्यम् । आसनादिपदार्थेषु वचनबलात्काण्डानुसमय एव स्वीक्रियते । वाचनिकत्वं च—

‘अपसव्यं ततः कृत्वा’ ।

इति वैश्वदैविकासनादिपदार्थकाण्डादूर्ध्वं पित्रर्चनविधानात् ।
आसनादिदानप्रकारमाह स एव—

‘द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा ह्युशन्तस्त्वेत्युचा सह ।

आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ॥ (२३३)

१. D. omits काण्डानुसमयेन कृत्वा आसनाद्याच्छादनपर्यन्तं पित्रर्चनं.
२. G. reads सभिधिः for प्रत्यासत्तिः. ३. Except A. and G. all omit इति.
४. The text reads पितॄन् for सह.

यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादि पूर्ववत् । (२३४)

दत्वाऽर्घ्यं संलवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जं पात्रं करोत्यधः' ॥ (२३५)

(या. स्मृ. १. २३३-३५)

इति । द्विगुणान् द्विगुणभुग्नान् सतिलान् कुशानासनार्थं
दद्यात् । तदुक्तं काठके—

‘पितृणां द्विगुणांस्तिलैः’ ।

इति । आसनदानात्पूर्वं पश्चाच्चोदकं दद्यात् । तथा चा-
श्वलायनः—

‘अपः प्रदाय । (५) दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं

प्रदाय । (६) आपः प्रदाय’ । (७)

(आ. गृ. सू. ४. ७. ५-६)

इति । ‘श्राद्धे क्षणः क्रियताम्’—इति पूर्ववत् क्षणं दत्त्वा ।
‘पितृनावाहयिष्ये’—इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा ‘आवाहय’—इति तैर-
नुज्ञातः ‘उशान्तस्त्वा’—इति मन्त्रेणावाह्य ‘नमो वः पितर’—इति
तिलान् मस्तकादिदक्षिणपादान्तमवकीर्य ‘आयान्तु नः
पितर’—इति मन्त्रेणोर्पतिष्ठेत । तथा च प्रचेताः—

‘शिरःप्रभृति पादान्तं नमो व इति पैतृके’ ।

इति । उपस्थानानन्तरकृत्यमुक्तं पुराणे—

‘जपेदायान्तु न इति मन्त्रं सम्यगशेषतः ।

रक्षार्थं पितृसत्रस्य त्रिऋत्वः सर्वतोदिशम् ।

तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रमुच्चार्यापहता इति’ ॥

१. D. reads द्विगुणैः for द्विगुणान्. २. I. reads अले for क्षणः. ३. I.
reads स्मृत्वा for पृष्ट्वा. ४. II. and I. read उपतिष्ठते for उपतिष्ठत. ५. G.
reads पैतृकम्.

‘इति । अर्घ्याद्याच्छादनान्तं पूर्ववत् कुर्यात् । अत्रार्घ्या-
त्रासादनादौ विशेषो विष्णुना दर्शितः—

‘दक्षिणाग्रेषु दक्षिणापवर्गेषु चमसेषु
त्रिष्वप आसिञ्चच्छन्नोदेवीरिति’ ।

(वि. स्मृ. ७३.१२)

इति । अयमर्थः—दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु दक्षिणापवर्गतया ऽऽसा-
दितेषु पवित्रान्तर्हितेषु चमसेषु त्रिष्वर्घ्यापात्रेषु ‘शन्नोदेवीरभि-
ष्टय’—इति मन्त्रेण प्रतिपात्रमप आसिञ्चेदिति । शौनको ऽपि ।

‘पात्रेषु दर्भान्तर्हितेष्वपः प्रदाय शन्नो
देवीरभिष्टय इत्यनुमन्त्रितासु तिलानाव-
पति । ‘तिलोऽसि सोमदेवत्यां गोसवे देव-
निर्मितः । प्रेतनवद्भिः प्रतः स्वधया पितृ-
निर्माँल्लोकान् प्रीणयाहि नः स्वधा नमः’ ।

इति । अत्र च पित्रादीनां त्रयाणामेकैकस्यानेकब्राह्मण-
निमन्त्रणे सर्वेषामेकब्राह्मणनिमन्त्रणेऽपि त्रीण्येवार्घ्यपात्राणि ।
न तु ब्राह्मणसङ्ख्यया । अत एव वैजवापः—

‘स्तीर्त्वा पितॄणां त्रीण्येव कुर्यात्पात्राणि धर्मवित् ।

एकस्मिन्वा बहुषु वा ब्राह्मणेषु यथाविधि’ ॥

इति । स्तीर्त्वा तिलानर्घ्योदकेषु क्षिप्वेत्यर्थः । अर्घ्यपवि-
त्रं चायुग्मसङ्ख्यया कर्त्तव्यम् । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते—

‘तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः पितृपात्रेषु पार्वणे’ ।

१. B. C. F. H. and I. read गोसवो for गोसवे. २. I. reads प्रेतनवद्भिः
प्रेतस्वधया. ३. D. reads नीस्वा for स्तीर्त्वा. ४. D. reads नीस्वा for
स्तीर्त्वा.

इति । तिलप्रक्षेपानन्तरं गन्ध-पुष्पाणि प्रक्षिपेत् । तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

‘अर्घ्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याश्च शास्त्रवत्’ ।

इति । या अर्घ्यार्हा आपस्ता गन्धादिभिः पूज्या इत्यर्थः । अनन्तरकर्त्तव्यमाह शौनकः—

‘ताः प्रतिग्राहयित्वा स्वधार्घ्या इति’ ।

ता अपो ब्राह्मणैः प्रतिग्राहयित्वा ‘स्वधार्घ्या’—इति मन्त्रेण स्थापयेदित्यर्थः । ततः पवित्रान्तर्हितेषु दकपूर्वकं ‘या दिव्या’—इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—

‘ततो ब्राह्मणहस्तेषु दकपूर्वं दर्भान्प्रदायोदकपूर्वक-
मर्घोदकं ददाति या दिव्या इत्युक्त्वाऽसावेतन्
र्घ्योदकमित्यप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः’ ।

इति । अत्र विशेषमाह धर्मः—

‘या दिव्या आप इति पात्रं पाणिभ्यामुद्धृत्य

नाम गोत्रं च गृहीत्वा सपवित्रहस्तेऽर्घ्यं दद्यात्’ ।

इति । यत्तु पैठीनसिवचने हस्तेष्विति बहुवचनं तत् त्रींस्त्रीनेकैकत्रेति विहितब्राह्मणसङ्ख्यापक्षे । ब्राह्मणहस्तेषु दकपूर्वं दर्भान्प्रदायेति पितृर्था ब्राह्मणार्चन एव बहुवचनप्रयोगात् ।

१. D. reads ब्रह्मण्डपुराणे for ब्रह्मपुराणे. २. I. inserts ताः after अर्घ्यार्हाः. ३. D. reads तथा for स्वधा, and omits ताः which follows the Sūtra. ४. B. C. and F. omit the following:—

दकपूर्वकं ‘या दिव्या’—इति मन्त्रेणार्घ्योदकं दद्यात् । तथा च पैठीनसिः—
‘ततो ब्राह्मणहस्तेषु’—

G. also omits this portion, but it appears in the marginal corrections.

अन्यथा एवमेवेतेरयोरिति पितामह-प्रपितामहार्थब्राह्मणार्च-
नस्य पृथग्विधानं न स्यात् । एवमर्घ्यं दत्त्वा तेषामर्घोदकानां
संस्तवान् विप्रहस्तेभ्यः पात्रेषु गलितान् पितृपात्रे संगृह्य तत्पा-
त्रं न्युञ्जमधोमुखम्-

‘पितृभ्यः स्थानमसि’ ।

इत्यधः कुर्यात् भूमौ निदध्यात् इत्यर्थः । न्युञ्जकरणान-
न्तरकर्त्तव्यमाह बैजवापः-

‘तस्योपरि कुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्वैवपूर्वकम् ।

गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीप-वस्त्रोपवीतकम्’ ॥

इति । दैवपूर्वकमित्ययं पदार्थानुसमयो याज्ञवल्क्योक्तका-
ण्डानुसमयेन सह विकल्पते इत्यविरोधः ॥

अथाऽग्नौकरणम् ।

एवं गन्ध-पुष्पादिभिर्ब्राह्मणानभ्यर्च्यग्नौकरणाख्यं कर्म
कुर्यात् । तदाह कार्त्यायनः-

‘गन्धान्ब्राह्मणसात्कृत्वा पुष्पाण्यृतुभर्तान् च ।

धूपं चैवानुपूर्व्येण अग्नौकुर्यादतः परम् ॥

(का. स्मृ. २. १७. ११)

इति । अग्नौकरणप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः-

‘अग्नौकरिष्यन्नादाय पृच्छत्यन्नं घृतपुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो हुत्वाऽग्नौ पितृतृयज्ञवत् ॥

Except A. all read एवमितरयोः, but these words are from the above
ted Sūtra of Paithinasi, which does not omit एव. २ H. reads कुशं
कुशान्. ३. D. reads ह्यग्नौकुर्यादनन्तरम् for अग्नौकुर्यादतः परम्.

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथालाभोपपन्नेषु रौव्येषु तु विशेषतः ॥

(या. स्मृ. १. २३६-३७)

इति । अग्नौकरिष्यन् घृतघृतमन्नमादाय 'अग्नौ करि-
ष्ये'—इति ब्राह्मणान् पृच्छेत् । घृतशब्देन शाकादेर्निरासः ।
ततः कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः—

‘सान्निध्यमुपसमाधाय मेक्षणेनावदाय सोमाय पितृ-
मते स्वधानमोद्गम्ये कव्यवाहनाय स्वधानमः’ ।

इति पिण्डपितृयज्ञविधानेनाग्नौ जुहुयात् । ततो मेक्षणं
हुत्वा हुतशेषं यथालाभोपपन्नेषु पित्रादिभाजनेषु दद्यात् । न
वैश्वदेवभाजनेषु । तदुक्तं पुराणे—

‘अग्नौकरणशेषं तु न दद्याद्वैश्वदेविके’ ।

इति । अग्नौकरणं च प्राचीनावीत्युपवीती वा कुर्यात् । न
त्यकृतिभूतस्य पिण्डपितृयज्ञस्य दैविकत्व-पैतृकत्वाभ्यामुभ-
यविधत्वेन विकल्पितं भयधर्मकत्वात् तद्विरुद्धिभूताग्नौकरण-
होमेषु प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोर्विकल्पो अवगम्यन्तः । अ-
थ यथाशाखं व्यवस्था द्रष्टव्या । अग्नौकरणं च स्मार्त्तत्वेन
विवाहाग्नौ कर्त्तव्यम् । यदा तु सर्वाधानेनौपासनाग्निर्नास्ति
तदा दक्षिणाग्नौ जुहुयात् । तदग्निधाने लौकिकाग्नौ । तथा
च वायुपुराणम्—

‘आहत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अभ्यर्थं लौकिकं वाऽपि जुहुयात्कर्मसिद्धये’ ॥

(वायुपु. २. १३. ५२-५३)

१. The text reads च for नु. २. The text reads होमार्थं विप्रयत्नतः for
होमार्थं वै प्रयत्नतः. ३. The text reads अस्वर्थं for अभ्यर्थं.

इति । अग्न्यर्थमौपासनाग्निकार्यसिद्धयर्थम् । दक्षिणा-
ग्न्यसन्निधाने पाणौ होमः कर्तव्यः । तथा च स्मृत्यन्तरम्—

‘हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यादग्नौ वा साग्निको द्विजः’ ।

इति । साग्निकः सर्वाधानेनाहिताग्निः । दक्षिणाग्न्यसन्निधाने
हस्ते लौकिके ऽग्नौ वाऽग्नौकरणं कुर्यादित्यर्थः । यदा त्वर्धा-
धानेनाहिताग्निरप्यनग्निमान् तदौपासनाग्नावग्नौकरणं कुर्यात् ।
तदभावे द्विजपाणावप्सु वा । तथा च मार्कण्डेयः—

‘अनाहिताग्निस्त्वौपासनाग्न्यभावे द्विजे ऽप्सु चे’ ।

इति । चशब्देनार्धाधानेनानाहिताग्निर्गृह्यते । अप्सुः सग्नौक-
रणं जलसमीपे श्राद्धकरणे वेदितव्यम् । तदाह कात्यायनः—

‘विष्णुधर्मोत्तरे* वाऽप्सु मार्कण्डेयेन यः स्मृतः ।

स यदाप्सां समीपे स्याच्छ्राद्धं ज्ञेयो विधिस्तदा’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणविवोपपादयेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २१२)

इति तद्ब्रह्मचारिविषयम् । तदाह जातूकर्ण्यः—

‘अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणौ दद्यात्तु दक्षिणे’ ।

* उक्तश्रापं श्राद्धविधिविष्णुधर्मोत्तरे प्रथमकाण्डे शतोपरि चत्वारिंश-
त्तममध्यायमारभ्य किञ्चिदधिकैः पञ्चभिरध्यायैः मार्कण्डेयेन वज्रम्प्रति ।
तस्यैवायमुल्लेख इति द्रष्टव्यम् ।

१. B. C. and F. read आहिताग्निरनाहिताग्निरप्यग्निमान्. २. B. C. and
F. substitute च for तु. ३. I. substitutes वा for च. ४. I. reads
अनाहिताग्निरप्यग्नेन for चशब्देन. ५. B. C. D. E. G. and H. read
आज्ञे for आहुं.

अभ्यभावः स्मृतस्तावद्यावद्भार्या न विन्दति' ॥

इति । विद्यमाने ऽभ्यग्नौ काम्यादिषु चतुर्षु श्राद्धेषु ब्राह्म-
णपाणवेव होमः । तदाहुर्गृह्यकाराः—

‘अन्वष्टक्यं च पूर्व्युर्मासिमासि च पार्वणम् ।

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्यामेकोद्दिष्टमथाष्टमम् ॥

चतुर्ष्वेष्टेषु सामीनामग्नौ होमो विधीयते ।

पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्विंशति ॥

इति ।

‘हेमेन्त-शिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टकाः ।

इति विहितान्यष्टकाश्राद्धानि । तत्राष्टकाश्राद्धानामु-
त्तरदिने नवम्यां क्रियमाणं श्राद्धमन्वष्टक्यम् । पूर्व्युः सप्तम्यां
क्रियमाणं श्राद्धं ‘पूर्व्युः’—इति पदेन लक्षणयोक्तम् । प्रति-
मासं क्रियमाणमापरपक्षिकं श्राद्धं ‘मासि मासि’—इत्यनेनो-
क्तम् । पार्वणं सर्वश्राद्धप्रकृतिभूतममावास्याश्राद्धम् । काम्यं
पुत्रादिफलकामनया क्रियमाणं श्राद्धम् । अभ्युदयिकश्राद्धं ‘अ-
भ्युदय’—इति पदेनोक्तम् । अष्टकाख्यश्राद्धं ‘अष्टम्यां’—इति पदे-
नोक्तम् । एकोद्दिष्टपदेन सपिण्डीकरणं लक्षणयोक्तम् । सपि-
ण्डीकरणे एकोद्दिष्टस्यापि सद्भावात् । एषां मध्ये आद्येषु च-
तुर्षु सामिकानामग्नावेवाग्नौकरणहोमः । उत्तरेषु सामीनां पित्र्य-
ब्राह्मणहस्त एवेति । पाणौ होमे तु विशेषः कात्यायनेन
दर्शितः—

‘पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनम्रिकः ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत् ॥

(का. स्मृ. २. १७. १५)

१. All, except A. and I. omit the portion from हेमेन्ताशिशिर्याः to पि-
त्र्यमाह्वनहस्त एवेति (both inclusive).

इति । यत्तु यमेनोक्तम्—

‘दैवविप्रकरेऽग्निः कृत्वाऽग्नौकरणं द्विजः’ ।

इति तत्र विकल्पेन व्यवस्था द्रष्टव्या । दैविकब्राह्मण-
पाणौ होमपक्षेऽपि पित्र्यब्राह्मणपात्रेष्वेव शेषं निःक्षिपेत् । अत
एव वायुपुराणम्—

‘हुत्वा दैवकरेऽग्निः शेषं पित्र्ये निवेदयेत् ।

न हि स्मृताः शेषभाजो विश्वेदेवाः पुराणगैः’ ॥

इति । पाणौ होमे यत्कर्त्तव्यं तदाह शौनकः—

‘अनाग्निश्चेदाद्यं गृहीत्वा भवत्स्वेवाग्नौ-

करणम्—इति पूर्ववत्तथाऽस्त्विति’ ।

इति । अयमर्थः—आद्यं घृतप्लुतमन्नं गृहीत्वा—

‘भवत्स्वेवाग्नौकरणहोमं करिष्ये’ ।

इति पूर्ववत् पृष्ट्वा तथाऽस्त्विति तैरनुज्ञातो जुहुयात्—

इति । यमोऽपि—

‘अग्नौकरणवत्तत्र होमो दैवकरे भवेत् ।

पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो ह्यग्निसमो हि सः’ ॥

इति । पर्यस्तदर्भाः परिस्तरणयोग्या दर्भाः । दैवकरग्रह-
णेन पित्र्यब्राह्मणकरोऽप्युपलक्ष्यते । उभयत्रापि विकल्पेना-
ग्नौकरणस्य विधानात् । पाणितले हुतस्यान्नस्य त्रिनियोग-
माह गृह्यपरिशिष्टकारः—

‘यच्च पाणितले दत्तं यच्चान्यदुपकल्पितम् ।

एकीभावेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते ॥

१. D. omits the portion between इति and पित्र्ये निवेदयेत् (both
inclusive). २. B, C, E. and F. read एकभावेन for एकीभावेन.

अन्नं पाणितले दत्तं पूर्वमश्रन्त्यबुद्धयः।

पितरस्तेन तृप्यन्ति शेषान्नं न लभन्ति ते' ॥

इति । यदा दैवविप्रकरे होमस्तदा पितृ-मातामहश्चाङ्ग-
द्वयार्थं सरुदेवानुष्ठेयः । वैश्वदेवभेदे अपि तत्राधिकरणकार-
कस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । यदा पित्र्यब्राह्मणकरे होमस्तदा माता-
महब्राह्मणकरे अपि पृथगनुष्ठेयः । वैश्वदैविकतन्त्रत्वे अपि तत्राधि-
करणकारकस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । तथा च कान्यायनः—

‘मातामहस्य भेदे अपि कुर्यात्तत्रैव साग्निकः’ ।

इति । वैश्वदैविकस्य भेदे तन्त्रे च मातामहस्य मातामहा-
र्थब्राह्मणस्यापि पाणौ होमं साग्निकः कुर्यादित्यर्थः । पात्राणि
द्विः प्रक्षालयेत् । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम्—

‘प्रक्षाल्य हस्तपात्रादि पश्चाद्दर्शविधानवत् ।

प्रक्षालनजलं दर्भस्तिलमिश्रं क्षिपेच्छुचौ’ ॥

इति । हस्तेन निर्मृष्टं पात्रादीति मध्यमपदलोपी समासः ।
आदिशब्देन घृतादिधारणार्थं गृह्यते ॥

अथ परिवेषणम् ।

एवं प्रक्षालितेषु पात्रेषु हुतशेषं प्राचीनावीती पितृपात्रेषु
निधाय सम्पादितान् पदार्थान् परिवेषयेत् । तथा च शौनकः—

‘हुत्वाऽग्नौ परिशिष्टं तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् ।

निवेद्यैवापसव्येन परिवेषणमाचरेत्’ ॥

१. A. reads तन्त्रेण for तत्रैव, and for the same I. reads तन्त्रे च.
२. I. reads द्विधा भवत् for विधानवत्. ३. Except A. and I. all omit
this line; while I. reads प्रक्षालनं जलं for प्रक्षालनजलं.

इति । अपसव्येनेति हुतशेषनिवेदनेनाऽन्वेति । नतु परिवे-
षणेन । अत एव काष्ठाजिनिः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं पित्र्यं कृत्यं विशेषतः ।

अन्नदानादृते सर्वमेवं मातामहेष्वपि’ ॥

इति । परिवेषणप्रकारो मनुना दर्शितः—

‘पाणिभ्यामुपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिःक्षिपेत्’ ।

(म. स्मृ. ३. २२४)

इति । अन्नस्य वर्धितमन्नेन पूर्णं परिवेषणपात्रं विप्रान्तिके
भोजनार्थपात्रे । स्वयमिति वचनात् स्वयं परिवेषणं मुख्यम् ।
अत एव वायुपुराणम्—

‘फलस्यानन्तता प्रोक्ता स्वयं तु परिवेषणे’ ।

इति । यत्तु तत्रैवोक्तम्—

‘परिवेषणं प्रशस्तं हि भार्यया पितृनुमये ।

पितृ-देव-मनुष्याणां स्त्रीसहाये यतः स्मृते’ ॥

इति तदितरापेक्षया वेदितव्यम् । भार्ययाऽपि सवर्णयैव*
परिवेषणं कार्यम् । तथा च नारायणः—

‘यद्रव्यं यत्पवित्रं च यत्पित्र्यं यत्सुखावहम् ।

द्विजातिभ्यः सवर्णाया हस्तेनैव तु दीयते’ ॥

* ‘सवर्णयैव’—इति युगान्तरविषयम् ।

‘द्विजानामसवर्णानां कन्यासूपयमस्तथा’ ।

इत्यादिना असवर्णस्त्रीविवाहस्यैव कलौ निषिद्धत्वात् ।

१. H. omits -नाऽन्वेति and reads हुतशेषनिवेदनेन स्वन्नपरिवेषणे. २. The text inserts नु after पाणिभ्याम्. ३. I. reads परिवेषणात् for परिवेषणे.

४. G. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृते, and I. reads स्त्रीसहायो यतः स्मृतः.

इति । हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

(म. पु. १७. २८)

इति । हस्तेनोपि न साक्षाद्वेयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा ।

अत एव वृद्धशानातपः—

‘हेस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवण-व्यञ्जनादयः ।

दातारं नोपनिष्ठन्ति भोक्ता भुञ्जीत कित्विषम्’ ॥

(व. स्म. १४. ३१)

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘नाभ्यविवेण हस्तेन नैकेन न विनाकुशम् ।

नायसेनैव पात्रेण श्राद्धेषु परिवेषयेत्’ ॥

इति । आयमेन अयोमयपात्रेण नैव परिवेषयेत् । परि-

वेषणे कानि पात्राणि प्रशस्तानीत्यपेक्षिते विष्णुः—

‘घृतादिदाने नैजमानि पात्राणि खड्गपात्राणि ।

१. All, except A. and I. omit —

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । तदाह मत्स्यः —

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

In I. this portion appears thus —

हस्तेन हस्तद्वयेनेत्यर्थः । हस्तेनापि न साक्षाद्वेयम् । अपि तु दर्व्यादिद्वारा

अत एव वृद्धशानातपः—

‘उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेत्’ ।

इति । मत्स्येनोक्तम्.— २. Except A. and I. all omit this ५पि. ३. These two lines are found in Vasishtha Smriti. ४. B. C. D. F. G. and H. substitute पुराणे ५पि. for विष्णुपुराणे ५पि. and for the same E. read पात्रपुराणे ५पि. But the quotation appears neither in Vishṇupurāṇa nor in Vāyupurāṇam. ५. Except A. and the text all omit खड्गपात्राणि and ५, and insert वा before and after कर्तुमुपात्राणि.

फलगुपात्राणि च प्रशस्तानि । (२२)

अत्र च पितृगाथा भवति । (२३)

सौवर्ण-राजताभ्यां च खड्गेनौदुम्बरेण च ।

दत्तमक्षयतां याति फलगुपात्रेण वाऽप्यथ' ॥

(वि. स्मृ. ७९. २२-२४)

इति । खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फलगुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । अन्यान्यपि परिवेषणीयान्याह मनुः-

‘भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः सुममाहितः ।

परिवेषयेत्तु प्रयतः गुणान्* सर्वान् प्रचोदयन्' ॥

(म. स्मृ. ३. २२७-२८)

इति । शौनकोऽपि-

‘पाकं सर्वमुपानीय निवेद्यं च पृथक् पृथक् ।

विधिना दैवपूर्वं तु परिवेषणमारभेत्' ॥

* अत्र ‘गुणान् सर्वान् प्रचोदयन्’-इत्यनेन इदं क्षारमिदं मधुरमिदमाग्लमित्यादिनिवेदनपूर्वकं परिवेषणीयमित्यर्थो विवक्षितः । न तु पदार्थस्तुतिः । तथा सति-

‘अश्रन्ति पितरस्तावद्यावन्नेका हविर्गुणाः’ ।

इत्यादि निषेधात् अन्नदानं विफलं स्यात् ।

१. The text substitutes श्लोको भवति for पितृगाथा भवति. २. I reads बान्ति. ३. All, except A, and I, omit खड्गेन खड्गमृगशृङ्गकृतदर्व्यादिना । फलगुपात्रेण काकौदुम्बरिकाख्यवृक्षदारुकृतदर्व्यादिना । ४. I, reads उपनीयं. ५. The text reads परिवेषयेत् for परिवेषयेत्तु ६. I, reads शकं for पाकं. ७. B, C, and F, read संवेद्य for निवेद्य; while G, reads निवेद्यं.

इति । सम्पादितं सर्वं पात्रेषु प्रक्षिप्य पात्राभिमन्त्रणं कुर्यात् । तदाह प्रचेताः—

‘सर्वं प्रकृतं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपेत्’ ।

इति । अत्र विशेषमाह याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वाऽन्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।

कृत्वेदं त्रिणुरित्येते द्विजांगुष्ठं निवेशयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. २३८)

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाहार्चः—

‘हस्तेन मुक्तमन्त्राद्यमिदमन्त्रमितीरयेत् ।

स्वाहेति च ततः कुर्यात् स्वसत्तावनिवर्त्तनम् ॥

गोत्र-सम्बन्ध-नामानि इदमन्त्रं ततः स्वधा ।

पितृक्रमादुदीर्येति स्वसत्तां विनिवर्त्तयेत् ॥

इति । अयमर्थः—विश्वेभ्यो देवेभ्य इति देवतोद्देशेन शब्दोच्चारणानन्तरमिदमन्त्रमित्युच्चारयेत् । ततः स्वाहेति मन्त्रमुच्चारयेत् । ततो न ममति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । ततः पित्रादिक्रमात् सम्बन्ध-गोत्र-नामोच्चारणपूर्वकं* देवतोद्देशं कृत्वेदमन्त्रं

* देवे-विश्वेभ्यो देवेभ्यः इदमन्नं स्वाहा न मम-इति स्वत्वत्यागः । पित्र्ये तु सम्बन्धनाम-गोत्रोच्चारणानन्तरं-इदमन्नं स्वधा न मम-इति त्यागः । इदानीन्तनशिष्टास्तु—‘परिविष्टं परिवेष्टयमाणं’ अथवा ‘दत्तं च दास्यमानं च आतृप्तेस्तृप्तिपर्यन्तं’ इत्यादि किञ्चिदधिकं पठन्ति ।

१. G, H and I. read सर्वपात्रेषु for सर्वं पात्रेषु. D substitutes निक्षिप्य for प्रक्षिप्य. २. Except A. I., and the text all read इत्येतत् for इत्येते; while B, C, D, F. and H. substitute निवेदयेत् for निवेशयेत्. ३. I. reads स्वसत्तावि निवर्त्तयेत् for स्वसत्ताविनिवर्त्तनम्. ४. II. and I. read पितृक्रमात्. ५. Except A. and I. all read देवताद्योच्चारणानन्तरम्.

मिति प्रदेयं द्रव्यं निर्दिश्य स्वधेति कव्यदानप्रकाशकं
मन्त्रमुच्चार्य न ममेति स्वत्वपरित्यागं कुर्यात् । अनन्तरकृत्य-
माह लघुयमः—

‘अन्नहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यद्वेत् ।

सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा ततो यत्नेन भोजयेत्’ ॥

इति । ‘अच्छिद्रं जायताम्’—इत्युक्त्यनन्तरकर्तव्यमाह
प्रचेताः—

‘आपोऽन्नं प्रदायाथ सावित्रीं त्रिर्जपेदथ ।

मधुवाता इति तृचं मध्वित्येतत्त्रिकं तथा’ ॥

इति । मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
सावित्रीं सव्याहृतिकां जपेत् । तथा च याज्ञवल्क्यः—

‘सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः’ ॥

(या. स्मृ. १. २३९)

इति । यथासुखमित्यत्र जुषध्वमित्यध्याहारः । अत एव
व्यासः—

‘जुषध्वमिति ते चोक्ताः सम्यग्विभृतभाजनाः ।

कृतमौनाः समश्रीयुरपोऽन्नादनन्तरम्’ ॥

इति । श्राद्धभोक्ता बलिं न दद्यात् । अत एवाश्विः—

‘दत्ते वाऽप्यथवाऽदत्ते भूमौ यो निःक्षिपेद्वलिम् ।

तदन्नं निष्फलं याति निराशैः पितृभिर्गतम्’ ॥

१. B. C. and F. read नतो for ततो. २. D. and I. read इत्युक्त्वा ।
अनन्तर— ३. Except A. and I. all omit—

मधु इत्येतत् त्रिरावर्त्तनीयमिति चतुर्थपादस्यार्थः ।
४. Except A. and I. all omit यथासुखमित्यत्र.

इति । भोजनोपक्रमान्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अश्वत्सु जपेद्याहृतिपूर्वा गायत्रीं सप्रणवां
सकृत्त्रिंशं रक्षोघ्नीः पित्र्यमन्त्रान् पुरुषसू-
क्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि’।

इति । मनुरपि—

‘स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
आख्यानार्नातिहासांश्च पुराणानि खिलानि च’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३२)

इति । अत्र सूक्तजपो यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यः । अत एव
जमदग्निः—

‘अपसव्येन कर्त्तव्यं सर्वं श्राद्धं यथाविधि ।
सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा विप्राणां च विमर्जनम्’ ॥

इति ॥

अथ दातृ-भोक्तृनियमाः ।

दातृ-भोक्तृनियममाह वृद्धशातातपः—

‘अपेक्षितं यो न दद्यात् श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
कृपणो मन्दबुद्धिस्तु न स श्राद्धफलं लभेत् ॥
अपेक्षितं याचितव्यं श्राद्धार्थमुपकल्पितम् ।
न याचते द्विजो मूढः स भवेत् पितृघातकः’ ॥

इति । ननु—

१. B. C. D. E. F. G. and H. read भक्षिलानि for खिलानि. २. I.
reads नियमानाम्. ३. B. C. and F. omit this and the following line.
४. D. substitutes ननु for ननु.

‘याचेते यदि दातारं ब्राह्मणो ज्ञानवर्जितः ।

पितरस्तस्य कुप्यन्ति दातुर्भोक्तुर्न संशयः’ ॥

इति ।

‘कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते ऋग्मणस्ततः ।

तस्माद्विद्वान्नैव दद्यान्न याचेन्न च दापयेत्’ ॥

इति वायुपुराण-स्मृती विरुद्धेयातामिति चेत् । मैवम् ।

तयोरनुपकल्पितविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । उपकल्पितवस्तुनोऽप्य-

त्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । अनपेक्षितवस्तुनो निवारणप्रकारमाह निगमः-

‘नाऽन्न-पानादिकं श्राद्धे वारयेन्मुखतः क्वचित् ।

अनिष्टत्वाद्वहुत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया’ ॥

इति । वारणं याचनस्याप्युपलक्षणार्थम् । मुखतो याचने

मौनभङ्गाविशेषात् । अपेक्षितं वस्तु ददामीत्युक्त्वा न देयम् ।

तथा च यमः-

‘यावद्धविष्यं भवति यावदिष्टं प्रदीयते ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोऽहं ददाम्यहम्’ ॥

इति । भोजनकाले दातुनियमा ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः-

१. D. reads याचयेत् for याचेते. २. I. substitutes ज्ञानदुर्बल. for ज्ञानव-
र्जितः. ३. D. E. and G. read तुप्यन्ति for कुप्यन्ति. H. reads the same,
but has कुप्यन्ति as marginal correction; while I. reads दुप्यन्ति. ४. D.
reads तयोरनुपकल्पित- for तयोरनुपकल्पित-, and omits- उपकल्पितवस्तुनो-
ऽप्यत्यन्ताधिकस्य दान-प्रतिग्रहौ शङ्क-लिखिताभ्यां निषिद्धौ-

‘नात्यन्ताधिकं दद्यात् । न प्रतिगृह्णीयात्’ ।

इति । ५. D. reads उपकल्पित- for अनपेक्षित- and यम- for निगमः. ६. H.
reads अनपेक्षित- for अपेक्षित-. ७. D. substitutes नार्ह- for नार्ह- and
for the same B. C. F. and H. read नार्ह-

‘न चाश्रु पातयेत् जेतु नायुक्तां गिरमीरयेत् ।
 न चोद्दीक्षेत भुञ्जानान् न च कुर्वीत मत्सरम् ॥
 न दीनो नापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना नरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः श्राद्धं कुर्यात्सदा बुधः’ ॥

इति । भोक्तृनियममाह सुमन्तुः—

‘अक्रोधनो रसान् सम्यगद्याद्यस्य रोचते ।
 आ तृप्तेर्भोजनं तेषां कामतो नावशेषणम्’ ॥

इति । निगमेऽपि—

‘तूष्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमाना अनुद्भूय पात्रम् ।

इति । बौधायनोऽपि—

‘पादेन पादमाक्रम्य यो भुङ्क्तेऽनापदि द्विजः ।
 नैवासौ भोजयेत् श्राद्धे निराशाः पितरो गताः’ ॥

इति । प्रचेता अपि—

‘पीत्वाऽऽपोशानमश्रीयात् पात्रे दत्तमगर्हितम् ।
 सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणि-पादयोः’ ॥

इति । मनुरपि—

‘अस्युष्णं सर्वमन्नं स्यादश्रीरंश्चैव वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २३६)

इति । अश्रीरंश्चैवेत्येवकारः प्रमादात् परस्परसंस्पर्शेऽपि भो-
 जनानिवृत्त्यर्थः । अत एव शङ्कः—

१. I. reads कर्ता for जातु. D. and H. substitute नासक्तं for नायुक्तां and H. has the marginal reading न पुष्कां for the same. E. and G. read भवमुक्तां and I. नायुक्तां. २. I. reads भुञ्जते for भोजयेत्. ३. The text reads ते च for चैव.

‘श्राद्धपक्तौ तु भुञ्जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं स्पृशेत् ।
तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत्’॥

इति । पुनः स एव—

हुङ्गारेणापि यो वृथाहस्ताद्वर्षि गुणान्वदेत् ।

भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रं मुञ्चेद्दस्तेन वापि तत् ॥

प्रौढपादो बहिःकक्षो बहिर्जानुकरोऽथ वा ।

अङ्गुष्ठेन विनाऽश्नाति मुखशब्देन वा पुनः ॥

पीतावशिष्टं तोयादि पुनरुद्धृत्य वा पिबेत् ।

खादितार्थं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि वा ॥

मुखेन वा धमेदन्नं निर्घवेद्वाजने ऽपि वा ।

इत्थमश्रन् द्विजः श्राद्धं हत्वा गच्छत्यधोगतिम्’॥

इति । प्रौढपादः आसनाद्यारूढपादः । बहिःकक्ष उत्तर-
वासोबहिर्भूतकक्षद्वितयः । दातृनियममाह शङ्खः—

‘श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् न पृच्छेद्ववणादिषु ।

उच्छिष्टाः पितरो ग्रान्तिं पृच्छतो नात्र संशयः ॥

दातुः पतति बाहुर्वै जिह्वा भोक्तुश्च भिद्यते’ ।

इति । अन्यानपि भोक्तृनियमानाह प्रचेताः—

‘न स्पृशेद्वामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्ति न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥

भोजनं तु न निःशेषं कुर्यात् प्राज्ञः कथञ्चन ।

अन्यत्र दध्नः क्षीराद्वा क्षौद्रात् सक्तुभ्य एव च’ ॥

१. Except I, all substitute शङ्खोऽपि for पुनः स एव. २. B, C, E, G, and H, read इत्थमश्रन् द्विजः श्राद्धे भुक्त्वा for इत्थमश्रन् द्विजः श्राद्धं हत्वा. D, also has the same reading, but it reads श्राद्धे for श्राद्धं. ३. All, except A, and I., omit from प्रौढपादः to कक्षद्वितय (both inclusive).

इति । न च-

‘न निन्देयुर्नावशेषयेयुः’।

इति जमदग्निवचनविरोधः-इति वाच्यम् । तस्याधिकाव-
शेषणविषयत्वात् । अत एवोक्तं तेनैव-

‘अल्पं पुनरुत्सृष्ट्य तस्यासंस्कृत-
प्रमीतानां भागधेयत्वात्’ ।

इति । उच्छिष्टस्यासंस्कृतप्रमीतादिभागधेयत्वं च मनुराह-

‘असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद् दर्भेषु विकिरश्च यः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४५)

इति । एवं नियमेन भुक्तवत्सु विप्रेषु यत् कर्त्तव्यं तदाह
प्रचेताः-

‘तृप्तान् बुध्वाऽन्नमादाय सनिलं पूर्ववज्जपेत्’ ।

इति । पूर्ववत्सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुमतीं च जपेत्-

इति । तदाह कात्यायनः-

‘गायत्रीं मधुमतीं मधुमध्विति च
जप्त्वा तृप्ताः स्येति पृच्छति’ ।

इति । प्रश्नानन्तरं व्यासः-

‘तृप्ताः स्येति च पृष्टास्ते ब्रूयुस्तृप्ताः स्म इत्यथ’ ।

इति ॥

अथ ब्राह्मणभोजनानन्तरकर्त्तव्यम् ।

अनन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः-

१. B. C. P. and I. read उच्छिष्टभागधेयं. २. Except A. and L.
read मधुमतीं for मधुमतीं.

‘सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि’ ॥

(म. स्मृ. ३. २४४)

इति । सर्ववर्णा व्यञ्जनविशेषा यस्मिन्स्तत्सार्ववर्णिकम् ।

अत्र विशेषमाह प्रचेताः—

‘ ये अग्नीति भुवि क्षिपेत्’ ।

इति । भुवि दर्भास्तृतायामिति । अत एव मनुना—

‘ दर्भेषु विकिरश्च यः’ ।

(म. स्मृ. ३. २४५)

इत्युक्तम् । विकिरं दत्त्वा आचामेत् । अत एव मरीचिः—

‘ श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा यो नाचामेन्मतिक्षयोत् ।

पितरस्तस्य षण्मासं भवन्त्युच्छिष्टभोजिनः’ ॥

इति । अनन्तरं गण्डूषार्थमुदकं दद्यात् । तथा च मदा-
लसावाक्यम्—

‘ तद्वदाचमनार्थाय दद्यादापः सकृत्सकृत्’ ।

(मा. पु. ३१. ५३)

इति । पिण्यन्नाह्नपूवकं हस्तप्रक्षालनाचमनार्थमुदकं द-
द्यात् । तदाह विष्णुः—

‘ उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ दद्यात् ततः

१. H. and I. read -अमात् for -क्षयात्. २. Except A. and the text all read सतस्तु for तद्वत् and insert च before आपः. ३. The text reads एत्वा for दद्यात्.

प्राङ्मुखेषु । ततश्च 'मुप्रोक्षितम्'— इति श्राद्ध-

देशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् ।

(वि. स्म. ७३. २५)

इति । पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरि कर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ॥

अथ पिण्डनिर्वपणम् ।

ततः पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् । तदाह याज्ञवल्क्यः

'सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणामुखः ।

उच्छिष्टमग्निधौ पिण्डान् दद्यात् पितृयज्ञवत्' ॥

(या. स्म. १. २४२)

इति । अयमर्थः—ब्राह्मणार्थपक्वं तिलमिश्रं सर्वमन्नमुपादाय पिण्डान् कृत्वा उच्छिष्टमग्निधौ पिण्डपितृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । ऐतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा

१. After this word the text inserts दत्त्वा. २. All, except A. and the text, substitute तु for च and omit सु. I. reads प्रोक्षणम् for प्रोक्षितम्. All, except A., terminate this quotation of Vishnu at प्रोक्षितम् through mistake and omit the following—पैतृकब्राह्मणेषु प्रथमं हस्तप्रक्षालनपूर्वकमाचमनार्थं उदकं दत्त्वा पश्चाद्वैश्वदेविकब्राह्मणेषु दत्त्वा अनन्तरं प्रोक्षितमिति मन्त्रेण श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य दर्भपाणिः सर्वमुपरिकर्मजातं कुर्यादित्यर्थः ।

३. The text substitutes वे for तु; while D. reads उच्छिष्टयज्ञवत् for पिण्डयज्ञवत्. ४. D. and E. read ब्राह्मणार्थं पक्वतिलमिश्रं. ५. B. C. E. and I. omit पिण्ड-. ६. E. omits एतच्च चरुश्रपणाभावे वेदितव्यम् । यदा तु चरुश्रपणसङ्ग्राहः तदाऽप्रीकरणसिद्धचरुश्रपेण सह सर्वमन्नमाग्राय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात्.

तु चरुश्रपणसद्भावस्तदाऽग्नौकरणशिष्टचरुशेषेण सह सर्व-
मन्नमादाय अग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदाह मनुः—

‘त्रींस्तु तस्माद्द्विःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

औदेकेनैव विधिना निर्वपेदक्षिणामुखः’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१५)

इति । उच्छिष्टसन्निधिस्वरूपमाहाऽग्निः—

‘पितृणामासनस्थानादग्रतस्त्रिष्वरन्निषु ।

उच्छिष्टसन्निधानं तु नोच्छिष्टासनसन्निधौ’ ॥

इति । त्रिष्वरन्निष्विति उच्छिष्टसंसर्गरहितासन्नदेशोपल-
क्षणार्थम् । अत एव व्यासः—

‘अरन्निमात्रमुत्सृज्य पिण्डांस्तत्र प्रदापयेत् ।

यत्रोपस्पृशतां वाऽपि प्राप्नुवन्ति न बिन्दवः’ ॥

इति । पिण्डदाने कालमाह मनुः—

‘पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्वते’ ।

(म. स्मृ. ३. २६१)

इति । भोजनात् पुरस्तादर्चनानन्तरं अग्नौकरणानन्तरं
वा पिण्डनिर्वपणं केचिदिच्छन्ति । अपरे तु भोजनानन्तरमा-
चमनादर्वागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनात् पश्चाद्वा पिण्डनि-
र्वपणं कचिदिच्छन्तीति केचिदित्यनेनावगम्यते । भोजनात्
पुरस्तात् पिण्डनिर्वपणं सपिण्डीकरणात् प्राग्विहितेष्वप्रशस्तेषु
श्राद्धेषु । सपिण्डीकरणादिप्रशस्तश्राद्धेषु पश्चादेव पिण्डनिर्व-
पणम् । तदाह लौगाक्षिः—

१. D. and G* read औदेकेनैव for औदेकेनैव । D. and G* read तत्र
for तु. ३. D. reads तत्र for यत्र.

‘अप्रशस्तेषु यागेषु पूर्वं पिण्डावनेजनम् ।

भोजनस्य प्रशस्ते तु पश्चादेवोपकल्पयेत्’ ॥

इति । आचमनात् प्रागूर्ध्वं वा ब्राह्मणविसर्जनादूर्ध्वं वा
पिण्डनिर्वपणमिति पक्षाः शाखाभेदेन व्यवस्थिताः । तथा च
स्मृत्यन्तरम्—

‘मुनिभिर्भिन्नकालेषु पिण्डदानं तु यत् स्मृतम् ।

तत् स्वशाखामतं येन तत्र कुर्याद्विचक्षणः’ ॥

इति । तत्राऽऽश्वलायनशाखिनामाचमनात् प्रागूर्ध्वं वेति प-
क्षयोः समत्वेन विकल्पः । तथाचाऽऽश्वलायनः—

‘भुक्तवस्त्रनाचान्तेषु पिण्डान् निदध्यात् ।

(१२) आचान्तेष्वेके’ । (१३)

(आ. गृ. सू. ४. ८. १२-१३)

इति । यस्यां शाखायां कालविशेषो न श्रुतः तत्र प्रयो-
गसौकर्यार्थमाचमनादूर्ध्वं पिण्डनिर्वपणपक्ष एव ग्रहीतव्यः ।
पिण्डनिर्वपणेतिकर्तव्यता ब्रह्माण्डपुराणे अभिहिता—

‘सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ।

प्रघर्षणं ततः कुर्यात् श्राद्धकर्मण्यतन्वितः॥

खण्डनं पेषणं चैव तथैवोल्लेखनक्रिया ।

वज्रेणाथ कुशैर्वापि उल्लिखेत् तु महीं द्विजः’ ॥

इति । खण्डनं कुशादेर्ध्वेदनम् । पेषणं भूषर्षणम् । वज्र-
शब्देन स्पर्श उच्यते । उल्लेखनमन्त्रश्च कार्यायनेन दर्शितः—

‘ उल्लिख्यापहता इति ’ ।

इति । अनन्तरं प्रोक्षयेत् ।

१. D. substitutes तन्त्रं for वज्र . २. We follow here A. D. and
the text; while others substitute वा for एके. ३. D. substitutes अपि for
अथ. ४. I. reads स्पर्शः for स्पर्श. The former is meaningless.

‘ तामभ्युक्ष्य ’

इति आश्वलायनस्मरणात् । तत्र कुशानास्तृणुयात् ।
तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणाग्रान्’ ।

इति । ततोऽवनेजनं कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः—

‘असाववनेनिङ्क्षेवेति पुरुषं पुरुषं प्रति ।

त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन विदधीताऽवनेजनम्’ ॥

इति । असाविति पित्रादीन् नाम-गोत्राभ्यां सम्बोध्य एकेन
दक्षिणहस्तेन प्रतिपुरुषं त्रिस्त्रिरेकेन जनमुदकनिर्वपणं कुर्यादि-
त्यर्थः । अत्राऽऽश्वलायनेनाऽवनेजने मन्त्रान्तरमुक्तम्—

‘प्राचीनावीती लेखां त्रिरुदकेनोपनयेच्छुन्धन्तां पितरः’ ।

इत्यादि तदविरुद्धम् । शाखाभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः ।

पिण्डदानमन्त्राः कात्यायनेन दर्शिताः—

‘असावेतत्’ इति ये चत्वा मन्त्रान्विति चैके’ ।

इति । असावित्यमुकगोत्रामुकशर्मन्निति सम्बोध्य एतत्ते
इति मन्त्रेण पिण्डदानं कुर्यात् । एके ये च त्वामन्त्रान्विति मन्त्रेण
पिण्डदानं कुर्यादित्याहुः । पिण्डदानं च सव्यंजान्वाच्य
कर्त्तव्यम् । तदुक्तं वायुपुराणे—

‘मधु-सर्पिस्तिलयुतांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्बुधः ।

जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः’ ॥

(वायुपु. २. १३. २२)

१. I. reads -निक्षेप for -निङ्क्षेप. २. D. omits चैके and I. has only
च. ३. I. reads आम्वाच्य, D. omits the portion between कर्त्तव्यम् and
भूमौ पितृपरायणः (both exclusive). ४. The text reads सप्त.

इति । पिण्डदानानन्तरकर्त्तव्यमाह मनुः—

‘न्युष्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभागिनाम्’ ॥

(म. स्मृ. ३. २१६)

इति । तत्र मन्त्रो विष्णुना दर्शितः—

‘अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषा-

यध्वमिति दर्भमूलेषु कगवधर्षणम्’ ।

इति । अनन्तरकर्त्तव्यमाह कात्यायनः—

‘अत्र पितर इत्युक्तोदङ्मुख आत्मना-

दावृष्यामीमदन्त पितर इति जपति’ ।

(वि. स्मृ. ७. २२)

इति । आत्मनात् प्राणायामोत्थवायुपीडावधि उदङ्मुख
आसीत् । ततोऽनुच्छ्वसन्नैव पर्यावृष्यामीमदन्तेति मनसा जपि-
त्वोच्छ्वसेत् । अत्र विशेषः कर्मप्रदीपे दर्शितः—

‘वामेनावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

संध्यं गौतम-शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च ॥

आवृष्य प्राणमायम्य पितृभ्यायन्यथार्हतः ।

जपस्तेनैव चाऽवृष्य ततः प्राणान् प्रमोचयेत्’ ॥

(का. स्मृ. २. १७. २१-२२)

इति । अमीमदन्तेत्यनुमन्त्रणानन्तरं विष्णुः—

१. The text reads तनस्वास्तु for पितृभ्यस्तु. २. Except A. and the text all omit यथाभागमावृषायध्वम्. ३. D. and the text read दर्भमूलेषु. ४. H. has the marginal reading प्राणायामोच्छ्वास-. ५. Except A. and the text all omit this line. ६. The following quotation of Vishnu cannot be traced in any of the printed copies we have, while it appears in the MS.

‘अमीमदन्तेत्यनुमन्त्य शेषावघ्राणं कृत्वा
 शुन्धतां पितर इति पूर्वयदुदकनिनयनं
 पिण्डोपरि ततोऽसावभ्यङ्क्ष्वेत्यभ्यञ्जनं
 दद्यादसावभ्यङ्क्ष्वेत्यञ्जनं अथ वस्त्रमभावे
 दशामूर्णां वा एतद्वः पितरो वासो मौनो-
 तोन्यत्पितरो युद्ध्वम्’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २६)

इति । तदनन्तरं व्याघ्रः—

‘गन्ध-पुष्पाणि धूपं च दीपं च विनिर्दिशयेत् ।
 एतद्वः पितरो वासो दशां दत्त्वा पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अर्चनानन्तरं मत्स्यः—

‘यत् किञ्चित्पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमगहितम् ।
 अनिवेद्य न भोक्तव्यं पिण्डमूले कथञ्चन’ ॥

(म. पु. १७. ३६)

इति । तदनन्तरं बृहस्पतिः—

‘अनभ्यर्च्योदिपात्रं तु तेषामुपरि निःक्षिपेत्’ ।

इति । अनन्तरं विष्णुः—

‘अथैतानुपतिष्ठेत नमो वः पितर इत्यादिना
 मनोन्वाहुवा मह इति तृचान्तेनाथैतान्
 पिण्डांश्चालयेत् परेतन पितर इति’ ।

(वि. स्मृ. ७३. २७)

१. I. reads अभ्यङ्क्ष्व for अभ्यङ्क्ष्व. २. I. reads मनोन्वाहुवा मह इति तृचान्तेनाथैतान्. This reading does not give any sense. ३. The following quotation appears only in the MS. we have—

इति ॥

अथ पिण्डदानान्तरकृत्यम् ।

अनन्तरकृत्यमाहः॥१॥

‘अग्निं प्रत्येष्टादग्ने तमधाश्च त्र स्तमैरिति अग्नि-
मधौ कृष्णाग्निं गार्हपत्यं यदन्तरिक्षं पृथिवीम् ।

इति । अनन्तरकृत्यमाह मन्त्र्यः—

‘अथाचान्तेषु चावम्य वारि दद्यात् सकृन् सकृत् ।

(म. पु. १५. ४९)

इति । ब्राह्मणतन्त्रेषु सकृन् सकृदपि दद्यादित्यर्थः । एत-
दावमनात् प्राक् पिण्डदानपक्षे वेदितव्यम् । आचान्तेषु तु
पिण्डदानपक्षे आवम्य पिण्डदानं कृत्वा ब्राह्मणहस्तपृष्ठकं
सकृत् सकृदद्यात् । कुशाश्च देयाः । पञ्चपुराणे अपि—

‘आचान्तेषु पृष्ठकं दद्यात् पुष्पाणि मयवानि च’ ।

इति । अत्र यवप्रदणं निलोपलक्षणार्थम् । च शब्दः पु-
नरपुनरुदकदानममुच्यार्थः । कृतकार्यत्वेन तेषु च यवादियु
कुत्रचित् शुचौ देशे विमृष्टेषु पुनरुदकादिकं दद्यात् । तथा च
मन्त्र्यः

‘आचान्तेषु पुनर्दद्यात् जल-पुष्पा-पक्षतोदकम्’ ।

(म. पु. १६. ४९)

इति । अनन्तरकर्तव्यमाह स एव—

‘दत्त्वाऽग्नीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखं बुधः ।

अथोराः पितरः सन्तु सन्निव्युक्ते पुनर्द्विजे ॥ (५३)

गोत्रं तथा वर्धतां नस्तथेत्युक्तश्च तैः पुनः ।

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ॥ (५४)

१. The text reads द्विजेभ्यः for द्विजेभ्यः. २. The text reads इति
चैवपुनरीत्येत् for वेश सन्ततिरेव च, and omits the following line.

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नो ऽस्त्विति । (५०)

‘एताः सत्या आशिषः सन्तु सन्तिव्युक्तश्च तैः पुनः’ ।

(म. पु. १७. ५३-५५)

इति ॥

अथ स्वस्तिवाचनकम् ।

अनन्तरं पात्रचालनं कृत्वा स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । अत
एव नारायणः—

‘अचालयित्वा तत्पात्रं स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः ।

निराशाः पितरस्तेषां शप्त्वा यान्ति यथागतम्’ ॥

इति । पात्रचालने विशेषमाह जातृकर्ण्यः—

‘पात्राणि चालयेत् श्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः ।

न स्त्रीभिर्न च बालेन नाऽसंजात्या कथञ्चन’ ॥

इति । स्वस्तिवाचनप्रकारमाह पारस्करः—

‘स्वस्तीति भगवन् ब्रूहीति वाचनम्’ ।

इति । यज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुनरुवा-ऽऽर्द्ध-
वसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति
कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च-स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मण-
हस्तेष्वप्येवमेव । अनन्तरकृत्यमाह याज्ञवल्क्यः—

‘स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यादक्षय्योदकमेव च’ ।

(या. स्मृ. १. २४३)

१. I. reads ऽसंज्ञास्या for ऽसंजात्या. २. Except A, and I, all omit this portion :—

यज्ञोपवीती वैश्वदैविकहस्ते उदकं दत्त्वा पुनरुवा-ऽऽर्द्धवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वस्तीति भगवन् ब्रूहि—इति कर्त्ता ब्रूयात् । विप्रेण च स्वस्ति—इति वक्तव्यम् । पितृब्राह्मणहस्तेष्वप्येवमेव ।

इति । अक्षय्यमस्त्विति ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यादित्यर्थः ।
मार्कण्डेयोऽपि—

‘पितॄणां नाम-गोत्रेण जलं देयमनन्तरम् ।
ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यमक्षय्यमिदमस्त्विति’ ॥
इति । हस्तेष्वन्यथाहृत्य योजना ॥

अथ दक्षिणादानम् ।

अनन्तरं दक्षिणां दद्यात् । मनुः—

‘स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् अक्षय्योदकमव च ।
सनिलं नाम-गोत्रेण दद्याच्छक्यं च दक्षिणाम ॥
गो-भृ-हिरण्य-वासांसि भव्यानि शयनानि च ।
दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुंश्च च ॥
विजगाटयेन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरेत्’ ।

इति । अत्र विशेषमाह पारम्करः—

‘हिरण्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो रजतं पितृभ्यः ।
अन्यच्च गो-रुक्णाजिनं यावच्छक्यं दद्यात् ।
एकपञ्चन्युर्वाविष्टानां विप्राणां श्राद्धकर्मणि ।
भक्ष्यं भोज्यं समं देयं दक्षिणां त्वनुसारतः’ ॥

इति । अनुसारत इति निमन्त्रितब्राह्मणविद्या-गुणतारतम्य-
नेत्यर्थः । पितृद्देशेन दक्षिणादानं प्राचीनाधोतिना कार्यम् । अतः
एव जमदग्निः—

१. Nirṇayasindhu alludes to this quotation as from Vaidika
Sātātapa (Vide Śrāddhaparakramam). २. I. alone inserts मनु. But
the following quotation cannot be traced in any one of the copies we
have of Manusmṛiti. All others omit मनु and do not show to what
particular work the following quotation belongs.

‘अपसव्यं तु तत्रापि मत्स्यो भगवान् हि मे^१ मनः’ ।

इति । तत्रापि दक्षिणादानेऽपीति । यत्तु तेनैवोक्तम्—

‘सर्वं कर्मापसव्येन दक्षिणादानवर्जितम्’ ।

इति तद्ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादानपक्षे द्रष्टव्यम् । स च पक्षो देवलेन दर्शितः—

‘आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु प्रयच्छेदय दक्षिणाम्’ ।

इति । ब्राह्मणोद्देशेन दक्षिणादाने क्रममाह स एव—

‘दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्यात् पूर्वं ततो द्वयोः’ ।

इति । वैश्वदेविकब्राह्मणयोरित्यर्थः । अत्र पितृविप्रेभ्य इति समभिव्याहाराच्चतुर्थ्यर्थे पठ्यते । अनन्तरं याज्ञवल्क्यः—

‘दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् ।

वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रकृतेभ्यः स्वधोच्यताम् ॥

ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां विप्रेश्चोक्तं इदं जपेत् ॥

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयं च नोऽस्त्विति ॥

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वाचः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

वाजे वाजे इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत्’ ॥

(या. स्मृ. १. २४४-४७)

इति ॥

१. Except I. all read मेन for मे मनः. २. I. reads चैव for अथ. while D. omits this line. ३. Except A. and I. all read पितृभ्य for पितृविप्रेभ्यः. ४. D. E. G. H. and I. read उदाहरन्. ५. The text reads उवताम् for उक्तः. ६. The text omits इति. ७. The text reads विसर्जनम् for विसर्जयेत्.

अथ मध्यमपिण्डाशनम् ।

अनन्तरं पुत्रार्थी मध्यमपिण्डं पत्न्यै दद्यात् । तथा च
वायुपुराणम्—

‘पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु मध्यमं मन्त्रपूर्वकम्’ ।

(वायुपु. २. १४. ३१)

इति । मध्यमं पिण्डमित्यर्थः । तत्प्रकारः । तत्र प्राचीना-
वीती—

‘अपां त्वोपधीनाश्रमं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन-
मन्त्रस्तु मत्स्येन दर्शितः—

‘आधत्त पितरो गर्भमन्तः सन्तानवर्धनम्’ ।

(म. पु. १६. ५४)

इति । मनुगणितम्—

‘पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।

मध्यमं तु ततः पिण्डमद्यान्सम्यक् सुतार्थिनी ।

आयुष्मन्तं सुतं विन्देत् यशो-मेधाममन्वितम् ॥

धनवन्तं प्रजावन्तं धार्मिकं सात्त्विकं तथा’ ।

(म. स्मृ. ३. २६२-६३)

१. I. reads -पुराणं for पुराणम्. २. The text reads for this line
प्रजार्थी पतये दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकम् ।

३. All, except A. and I. omit—

तत्प्रकारः । तत्र प्राचीनावीती—

‘अपां त्वोपधीनाश्रमं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं धत्स्व’ ।

इति पत्न्या अञ्जलौ मध्यमपिण्डं प्रयच्छेत् । तत्प्राशन- ४. G. reads मन्त्र-
सन्तान- and the text अत्र सन्तान- for अन्तः-सन्तान- ५. The text
reads सुते for विन्देत्. ६. D. and H. read साधिकं for सात्त्विकं.

इति । पिण्डप्रेदानस्याऽयोग्यत्वमाह स एव—

‘अप्राप्तयौवने वृद्धे सगर्भे रोगसम्भवे ।

बालपुत्रकलत्रेषु न दद्यात् पिण्डमञ्जलौ’ ॥

इति । पत्न्या असन्निधानादौ पिण्डप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः—

‘अन्यदेशगता पत्नी गर्भिणी रोगिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभः छागो वा भोक्तुमर्हति’ ॥

इति । आपस्तम्बोऽपि प्रतिपत्त्यन्तरमाह—

‘यदि पत्नी विदेशस्था उच्छिष्टा यदि वा मृता ।

दुरात्मा नानुकूला च तस्य पिण्डस्य का गतिः ? ॥

आकाशं गमयेत्पिण्डं जलस्थो दक्षिणामुखः ।

पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा दिक् तथैव च’ ॥

इति । यत्तु देवलेनोक्तम्—

‘ततः कर्मणि निर्वृत्ते तान् पिण्डांस्तदनन्तरम् ।

ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा भक्षयेदप्सु वा क्षिपेत्’ ॥

इति तत्पुत्रार्थित्वाभावविषयम् । तीर्थश्राद्धे पिण्डानाम-
प्सवेव प्रक्षेपः । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—

‘तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे समाहितः ।

दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पित्र्या दिक् सा प्रकीर्त्तिता’ ॥

(वि. ध. १. १४१. ८)

इति ॥

१. This line and the following quotations do not appear in all except A. and I., In the text too the quotation cannot be traced.
२. All, except B. C. and F. read पिण्डानां प्रतिपत्त्यन्तरम् for पिण्डप्रति-
पत्तिम्. ३. D. omits प्रतिपत्त्यन्तरमाह. ४. D. substitutes गालवेन for
देवलेन.

अथोच्छिष्टमार्जनम् ।

अनन्तरमुच्छिष्टं सम्मार्जयेत् । अत एव याज्ञवल्क्यः-

‘ * * * सेत्तु विप्रेषु द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्’ ।

(या. स्मृ. १. २७७)

इति । अयमर्थः-विप्रविसर्जनान् प्रागुच्छिष्टं न मार्जयेत् । अपि तु तेषु विमार्जितेषु पिण्डप्रतिपत्तौ च कृतायामिति । यत्तु व्यासोक्तम्-

‘उच्छिष्टं न प्रमृज्यात्तु यावन्नास्तमिता रविः’ ।

इति यच्च वसिष्ठेनोक्तम्-

‘श्रद्धे नोदामनीयानि उच्छिष्टान्या दिनश्रयात् ।

च्योतन्ते वै स्वधाकारस्ताः पिबन्त्यकृतादकाः’ ॥

(व. स्मृ. १. १. २१)

इति तद्दान्तरमम्भवविषयम् । अत एव प्रचेताः-

‘भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते कव्यशेषं स्वगोत्रजैः ।

आभयं श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं न मार्जयेत्’ ॥

इति ॥

अथ यजमानः स्वयं भुञ्जीत ।

उच्छिष्टमार्जनानन्तरं वैश्वदेवं कृत्वा शेषमन्नं ब्राह्मणैः सह भुञ्जीत । तथा च मत्स्यपुराणम्-

१. G. and H. omit सप्तु, and the former inserts अविष्टेषु and the latter उपविष्टेषु before विप्रेषु and completes the first half of the couplet. I. retains सप्तु and inserts तत्रैव before it. The text reads प्रक्षिपेत् सप्तु. But प्रक्षिपेत् is omitted by the author, it having no connection with the quoted line. २. Except A. and H. all read पिबन्त कृतादकाः. ३. I. reads प्रासायां for आसायं. For the same D. reads अन्यस्या. ४. B. C. and F. read भृत्यादिभिः सह for ब्राह्मणैः सह.

‘ततश्च वैश्वदेवान्ते सभृत्यै-सुत-वान्धवः ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषेवितम्’ ॥

(म. पु. १६. ५५)

इति । यदा श्राद्धं निर्वर्त्य वैश्वदेवादिकं क्रियते तदा तच्छे-
पादेव तत्कार्यम् । तदाह पैटीनसिः—

‘श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः ।

कुर्याद्विक्षां ततो दद्याद्वन्तकारादिकं तथा’ ॥

इति । आदिशब्देन नित्यश्राद्धं परिगृह्यते । तत इति
पितृपाकशेषादित्यर्थः । नित्यश्राद्धं पृथक्पाकेन वा कार्यम् ।
अत एव तदधिकृत्य मार्कण्डेयः—

‘पृथक्पाकेन वेत्यन्ये’ ।

इति । अत्र नित्यश्राद्धमप्यनियतम् । तदाह स एव—

‘नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

१. D reads सह सर्वैश्च बान्धवैः while the text reads the whole verse
as follows:—

‘वैश्वदेवं ततः कुर्यात् निवृत्तं पितृकर्मणि ।

इष्टं सह ततः शान्तो भुञ्जीत पितृसंयुक्तम् ॥

२. Except A. and I. all omit इत्यर्थः. ३. H. and I. omit वा. and D.,
and G. substitute न for वा. ४. All, except A. and I. substitute स for
वा, but thereby the meaning becomes quite contrary to the context.

५. D. omits the following:—

‘नित्यक्रियां पितृणां च केचिदिच्छन्ति मानवाः ।

न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्’ ॥

इति । यत्तु लौगाक्षिणोक्तम्—

‘पितृर्थं निर्वपत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

‘पित्रर्थं निर्वपेत्पाकं वैश्वदेवार्थमेव च ।

वैश्वदेवं न पित्रर्थं न दार्शं वैश्वदैविकम्’ ॥

इति तदाहिताग्निकर्तृकश्राद्धविषयम् । आहिताग्नेः श्राद्धा-
स्पागेव वैश्वदेवस्य तेनैव विहितत्वात् ।

‘पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साम्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः’ ॥

इति । पक्षान्तं कर्माऽग्न्याधानम् । अन्वाहार्यकं दर्श-
श्राद्धम् । यन्तु पुगणवचनम्—

‘प्रतिवासरिको होमः श्राद्धादौ क्रियते यदि ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यं च पितरस्तथा’ ॥

इति तत् पितृपाकद्वैश्वदेवकरणे वेदितव्यम् । अतः ।
पैठीनभिः—

‘पितृपाकात् समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।

आमुरं तद्वेच्छेद्भाद्वं पितृणां नोपतिष्ठते’ ॥

इति । यदाऽग्नौकरणानन्तरं विकिरणानन्तरं वा वैश्वदैविक
कर्म क्रियते तदाऽपि पृथक्पाकादेव तत् कार्यम् । तच्छेषाद्वै-
श्वदेवकरणे दोषस्यात्रापि समानत्वात् । अग्नौकरणानन्त-
रवैश्वदेवकरणं च स्मृत्यन्तरेऽभिहितम्—

‘वैश्वदेवाहुतीरग्रावर्वाग् ब्राह्मणभोजनात् ।

जुहुयाद्धृतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वा ततः स्मृतम्’ ॥

इति । यदि पितृपाकशेषाद्वैश्वदेवं यदि वा पाकान्तरात्
उभयथार्थं पितृपाकशेषादेव भोजनम् । तदाह याज्ञवल्क्यः—

१ D. reads त्वार्थं for न दार्शं. २ D. reads प्रतिवासरिकोऽन्वाह for
प्रतिवासरिको होमः.

‘प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्’ ।

(या. स्मृ. १. २४९)

इति । असति तु पितृशेषे पाकान्तरं कृत्वाऽपि भोक्तव्य-
मेव । अभोजनस्य निषिद्धत्वात् । तथा च देवलः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते ऽथ कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथा’ ॥

इति । यतः पितृशेषभोजनं नित्यम् । अत एवैकादश्यादौ
नित्योपवासपक्षे भोजनप्रत्याग्रायः स्मर्यते—

‘उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाग्राय पितृसेवितम्’ ॥

इति । पितृसेवितभोजननियमो ऽनुज्ञापक्ष एव । अत एव
शान्तातपः—

‘शेषमन्नमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ।

इष्टैः सार्धं तु विधिवद्बुद्धिमान् सुसमाहितः’ ॥

इति । भोजनानन्तरं दातृ-भोक्तोर्नियममाह बृहस्पतिः—

‘तां निशां ब्रह्मचारी स्याच्छ्राद्धकृच्छ्राद्धिकैः सह ।

अन्यथा वर्त्तमानौ तौ स्यातां निरयगामिनौ’ ॥

इति । मत्स्यपुराणेष्वपि—

‘पुनर्भोजनमध्वानं योनमायासमैथुनम् ।

श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव सर्वमेतद् विवर्जयेत् ॥

स्वाध्यायं कलहं चैव दिवास्वप्नं च स्वेच्छया’ ।

(म. पु. १६. ५६-५७)

१. D. reads मानम् for यानम्, for the same H. substitutes पानम्.
२. D. reads वर्जयेत्, and the text सर्वेषां for स्वेच्छया.

इति । श्राद्धभोजिनो विशेषमाह यमः—

‘पुनर्भोजनमध्वानं भारमायासमैथुनम् ।

सन्ध्यां प्रतिग्रहं द्वाभं श्राद्धभुक्त्वष्ट वर्जयेत्’ ॥

इति । सन्ध्या-द्वाभयोः प्रतिषेधस्त्वकृतप्रायश्चित्तस्य । कृतं तु प्रायश्चित्तं कुर्यादिव । अत एव भविष्यत्पुराणम्—

‘दशकृत्वः पितृचापां गायत्र्या श्राद्धभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपानीत जपेच्च जुहुयादपि’ ॥

इति । एवमुक्तं गायत्र्या पार्वणं कर्तुमसमर्थः संकल्पविधिना श्राद्धं कुर्यात् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे—

‘अह्नादि पितृयजस्य यदा कर्तुं न शक्यात् ।

संकल्पश्राद्धेनैवा कुर्यादपि दिवर्जितम्’ ॥

इति । व्याप्तिर्वा—

‘व्यक्ताग्नेः पार्वणं नैव नैकादिष्टं सपिण्डनम् ।

अव्यक्ताग्नेस्तु पिण्डोक्तिस्तस्मात् संकल्प्य भोजयेत्’ ॥

इति । अयमर्थः—आलस्येन यो अग्निं व्यजति स व्यक्ताग्निः । न तस्य श्राद्धं अधिकारः । किं तु व्यक्ताग्निव्यापारिकस्य साग्निकस्य । विधुर्गदश्च पिण्डोपलक्षितश्राद्धेऽपि अधिकार उक्तः । यस्मादव्यक्ताग्निनाधिकारिणा श्राद्धमवश्यं कर्तव्यं तस्माद्विस्तृते पार्वणविधौ शक्तः संकल्पविधानेन कुर्यादिति । संकल्पविधानलक्षणं स एवाह—

१. D and G read साग्न्ययन- for भारमायास- . २. Except A. and E. all omit एव. ३. D. and G. substitute विष्णुपुराणम् for भविष्यत्पुराणम्. ४. B, C, and E. read उमी for उमी. ५. E. reads विस्तृते

‘संकल्पं तु यदा कुर्यात् न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
नावाहनाभ्यौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत्’ ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।
विकिरश्च न दातव्यः * * * *’ ॥

इति स्मृत्यन्तरात् ॥

अथ प्रत्याब्धिकथादुम् ।

एवं दर्शे कर्त्तव्यं पार्वणश्राद्धमुक्तम् । अथ तद्विकृतिभूतं
प्रत्याब्धिकं निरूप्यते । तत्र त्रिमासिकः—

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमातृपितृकः स्वयम् ।
इन्दुक्षये मासि मासि वृद्धौ प्रत्यब्दमेव च’ ॥

इति । तत्रैतद्विकर्त्तव्यतामाह ज्ञातृकर्ण्यः—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।
प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरि-
कमनुमासिकं च श्राद्धं पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि—

‘आसाद्य सप्तपिण्डत्वमौरसां विधिवत् सुतः ।
कुर्वति दर्शवच्छ्राद्धं माता-पित्रोर्मृते ऽग्नि’ ॥

१ The following lines are not found in D.—

नावाहनाभ्यौकरणं पिण्डांश्चैव न दापयेत् ॥

इति । उच्छिष्टपिण्डो न दातव्यः ।

‘संकल्पं तु यदा श्राद्धं न कुर्यात् पात्रपूरणम् ।

२ D. omits the following lines :—

‘पितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात् पार्वणवत्सुतः ।

प्रत्यब्दं प्रतिमासं च विधिज्ञेयः सनातनः’ ॥

इति । पितृगणस्थः सपिण्डीकृतः । तस्य प्रतिसांवत्सरिकमनुमासिकं च श्राद्धं
पार्वणविधिना कुर्यात् । जमदग्निरपि—

इति । ननु-दर्शातिदेशान्मातामहानामपि श्राद्धं प्रसज्येत ।
नायं दोषः । प्रत्याब्दिके षट्पिण्डानां पर्युदस्तत्वात् । तथा च
कात्यायनः-

‘कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धषोडशम् ।

प्रत्याब्दिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः’ ॥

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्षूसमन्वितं सपिण्डीकरणम् । यत्तु यमेनाक्तम्-

‘सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मुनेः ।

माता-पित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मुनेः हनि’ ॥

इति । यच्च मृताहं प्रकृत्य व्यासनाक्तम्-

‘एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते नरः ।

अकृतं तद्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातकः’ ॥

इति । तत्र पार्वणैकोद्दिष्टयोर्विकल्पः । तत्रापि वृद्धाचरणो

व्यवस्था । अमावास्यायां प्रेतपक्षे च मृतानां पार्वणं नियतम् ।

तदाह शङ्खः-

‘अमायां तु क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः ।

पार्वणं तस्य कर्त्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचन’ ॥

इति । यत्नेस्तु न काप्येकोद्दिष्टम् । किंतु सर्वत्र पार्वणमेव ।

तथा च प्रचेताः-

‘दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेद्यतिः ।

अतः मुनेन कर्त्तव्यं पार्वणं तस्य सर्वदा’ ॥

इति । अत्र केचित्पार्वणैकोद्दिष्टयोरन्यथा व्यवस्थामाहुः-

‘प्रत्यब्दं पार्वणेनैव विधिना क्षेत्रजौरसौ ।

कुर्यातामितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश’ ॥

इति जातृकर्ण्यवचनात् । तदयुक्तम् ।

‘एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृते ऽहनि ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-पित्रोस्तु पार्वणम्’ ॥

इति पैठीनसिवचनविरोधात् । जातृकर्ण्यवचनं तु क्षयाह-
व्यतिरिक्तप्रत्यब्दकर्त्तव्याक्षय्यतृतीयादिविषयत्वेनाप्युपपद्यते ।
यत्तु सुमन्तुनोक्तम्—

‘कुर्याच्च विधिवच्छ्राद्धं पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः ।

पित्रोरनग्निमान् धीर एकोद्दिष्टं मृते ऽहनि’ ॥

इति तदयुक्तम् ।

‘बह्वग्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रय एव च ।

तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति स्मृत्यन्तरे साम्निकस्याप्येकोद्दिष्टविधानात् । ए-
कोद्दिष्टलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः—

‘एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्धैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥

उपनिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने विप्रविभेर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद् ब्रूयुस्तेऽभिरतास्म ह’ ॥

(या. स्मृ. १. २५१-५२)

इति । कात्यायनो ऽपि—

‘अथैकोद्दिष्टमेकं पात्रमेकोऽर्थ्य एकः पिण्डः

नाऽऽवाहनं नाऽग्नौकरणं नाऽत्र विश्वेदेवाः

१. B. C. and F. substitute तु for च. २. The text omits इति. ३. D. G. and I. read विसर्जनम् for विसर्जने.

स्वदितमिति तृमिप्रश्नः सुस्वदितमित्ये-
नुज्ञानमुपनिष्ठतामित्यक्षय्यस्थानेर्भिरम्य-
तामिति विसर्गे अभिरतास्मेत्यपरे' ।

इति । तच्चैकोद्दिष्टं त्रिविधम् नवं नवमिश्रं पुगणं चेति ।
अत्र प्रथमाद्वाद्येकादशादन्तविहितं नवश्राद्धम् । तथा चा-
द्विगः—

‘प्रथमेर्ग्ह तृतीयेर्ग्ह पञ्चमे सममेर्गप वा ।
नवमेकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते' ॥

इति । त्रिमिश्रेर्गप—

‘सममेर्ग्ह तृतीयेर्ग्ह प्रथमे नवमे तथा ।
एकादशे पञ्चमे स्युर्नवश्राद्धानि पट तथा ॥
केचित्पञ्चैव नवमे भवेदन्तर्गितं यदि ।
एकादशेर्ग्ह तत् कुर्यादिति स्मृतिर्कृतो विदुः' ॥

इति । अत्र पञ्चदशस्य व्यवस्था शिवस्वान्तना दर्शना

‘नवश्राद्धानि पञ्चादशश्रद्धायनशाखिनः ।
आपस्वम्वाः पांडित्याद्गुर्विभाषा तैत्तिरीयिणाम्' ॥

इति । वैदयार्थानां विंगणो भविष्यपुगणे दर्शितः—

‘नव सम विंशं गजां नवश्राद्धान्यनुक्रमतः ।
आद्यन्नयोर्वर्णयोस्तु पांडित्याद्गुर्वेवयः' ॥

१. B, C, E, F, and G read अनुज्ञा for अनुज्ञानम्. २. H. —
तत्तु अय for अत्र. ३. D. substitutes य for अदि, while G. reads

‘प्रथमेर्ग्ह तृतीयेर्ग्ह पञ्चमे सममेर्गप वा ।
नवमेकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते' ॥

इति । त्रिमिश्रेर्गप,

and thus shows the next quotation to be from Anandh. ४. B,
C, and F, read ऐवरेयिण and E, ऐवरेयिणम् for तैत्तिरीयिणम्.

इति । षण्णां नवश्राद्धानामुपरि कर्त्तव्यं मासिकं नव-
मिश्रम् । तथा चाऽश्वेलायनः—

‘नवमिश्रं षडुत्तरम्’ ।

इति । मासिकानामुपरि कर्त्तव्यं प्रत्यादिकादि पुराणम् ।
अत एव हारीतेन प्रायश्चित्तकाण्डे क्रमेण नवमासिकयोः प्राय-
श्चित्तमभिधायोत्तरकालीनं श्राद्धं पुराणशब्देन व्यवहृत्य प्रा-
यश्चित्तं विहितम्—

‘चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राज्ञापत्यं तु मासिके ।

एकादस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तं विधीयते’ ॥

(हा. स्मृ. २१. १७)

इति ॥

अथ सपिण्डीकरणम् ।

इत्थं पार्वणैकादिष्टे अभिहिते । अयंभयात्मकं सपि-
ण्डीकरणमुच्यते । तत्र लौगाक्षिः—

‘श्राद्धानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डनम्’ ।

इति । षोडश श्राद्धानि जानूकर्ण्येन दर्शितानि—

‘द्वादश प्रतिमास्यानि आय-पाण्मासिके तथा ।

त्रैपक्षिका-ऽऽदिके चेति श्राद्धान्येतानि षोडश’ ॥

इति । अत्राय-पाण्मासिका-ऽऽदिकशब्दाः ऊनमामिको-
नपाण्मासिकोनादिकपराः । द्वादशमासिकानां कालं याज्ञ-
वल्क्येन दर्शितः—

१. II. reads आश्वलायनाः. २. (१. reads चैव for चेति

‘मृते ऽहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम् ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्यमेकादशे ऽहनि’ ॥

(या. स्मृ. १. २५६)

इति । वत्सरं वत्सरपर्यन्तं मासि मासि मृते ऽहनि श्राद्धं कर्तव्यम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रतिसंवत्सरं मृते ऽहनि कर्तव्यम् । आद्यं तु मासिकमेकादशे ऽहनि कर्तव्यम् । ऊनपाण्मासिकादीनां कालमाह गालवः—

‘ऊनपाण्मासिकं पट्टे मासार्धे न्यूनमासिकम् ।

त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यादुनाब्दं द्वादशे तथा’ ॥

इति । श्लोकगौतमोऽपि

‘एक-द्वि-त्रिदिनैरुने विभागिनो न एव वा ।

श्राद्धान्युनाब्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः’ ॥

(श्लो. गौ. स्मृ. ३. २७)

इति । ऊनमासिकस्य कालविकल्पमाह गोभिलः—

‘मरणाद् द्वादशाहे स्यान्मास्युने वोनमासिकम्’ ।

इति । ऊनानां वज्यं कालमाह गार्ग्यः—

‘नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।

ऊनश्राद्धं न कुर्वन्ति गृही पुत्र-धनक्षयात्’ ॥

इति । मरीचिर्गपि—

‘द्विपुष्करे च नन्दाम् मिनीवान्यां भृगोर्दिने ।

चतुर्दश्यां च नोनानि कृत्तिकासु त्रिपुष्करे’ ॥

इति । तिथि-वार-नक्षत्रविशेषाणां त्रयाणां मेलनं त्रिपुष्करीति ।

१. All, except A. and I. read मासेऽर्धे न्यूनमासिकम्

द्वयोर्मेलनं द्विपुष्करम् । के ते^१ विशेषाः ? द्वितीया-सप्तमी-
द्वादशयो भद्रातिथयः, भानु-भौम-शनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफ-
ल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वाभाद्रपदानक्षत्राणि ।

एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्डनं विद-
धीत । तस्य कालमाह ऋषिः—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा’ ।

इति । कात्यायनो ऋषि—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे

त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यते’ ।

इति । बौधायनो ऋषि—

‘अथ संवत्सरे पूर्णे सपिण्डीकरणं त्रिपक्षे वा

तृतीये मासि पष्ठे वैकादशे वा द्वादशाहे वा’ ।

इति । एकादशाह-द्वादशाह-तृतीयपक्ष-तृतीयमास-पष्ठमा-
सैकादशमास-संवत्सरान्त-शुभागमाः—इत्यष्टौ कालाः प्रकी-
र्तिताः । तत्र व्यवस्थामाह हारीतः—

‘या तु पूर्वममावास्या मृताद्वादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव मुनोऽग्निमान्’ ॥

(हा. स्म. २०. १९)

इति । मृताद्वादहूर्ध्वदिनमारभ्येत्यर्थः । काष्णर्णार्जुनिरपि—

१. B. C. and F. omit के ते विशेषाः . २. E. omits the following —

‘भौमशनैश्चरवाराः, पुनर्वसूत्तराफल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्वा-
भाद्रपदानक्षत्राणि । एवमेतानि शोडश श्राद्धानि कृत्वा ततः सपिण्ड-’

३. Except A. and H. all omit this:—

‘अथ सपिण्डीकरणम् । संवत्सरे पूर्णे द्वादशाहे वा’ ।

इति । कात्यायनोऽपि and thus show that the next quotation belongs
to Atri. D. has mixed up the present quotation with the preceding
one of Kātyāyana.

‘सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्ववच्चाग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्राच्चेत् कुहूरब्दोपरीतरे’ ॥

इति । आहिताग्निनाऽमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञस्यावश्य-
कर्त्तव्यत्वात् सपिण्डीकरणमन्तरेण तदसम्भवाच्चैकादशेऽर्ह्नि
दर्शागमे सपिण्डीकरणं कार्यम् । पिण्डपितृयज्ञकर्त्तव्यता तु
श्रूयते—

‘अमावास्यामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति’ ।

इति । सपिण्डीकरणात् पूर्वं पिण्डपितृयज्ञस्याऽसम्भवा गाल-
वेन दर्शितः—

‘सपिण्डीकरणान्ध्रं पैतृकं पदमास्थितं ।

आहिताग्नेः सिनीवान्यां पितृयज्ञः प्रवर्त्तते’ ॥

इति । दर्शानागमं तु साग्निर्द्वादशेऽर्ह्नि सपिण्डनं कुर्यात् ।
तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

‘यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे भवेत् कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । गंभिलोऽपि—

‘साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चाऽनग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः’ ॥

इति । प्रेतस्य साग्नित्वे तृतीयपक्षे सपिण्डीकरणं कार्यम् ।
तदाह सुमन्तुः—

‘प्रेतश्चेदाहिताग्निः स्यात् कर्त्ताऽनग्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके’ ॥

१. I. reads इतरः and G. स्थितः for इतरे. २. B. C. and F. omit ३.
३. H. reads भविष्यपुराणे.

इति । उभयोः साम्निकत्वे द्वादशोहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—
 'साम्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।
 द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः' ॥

इति । उभयोरनग्नित्वे द्वादशाहादयः सप्त काला इच्छया
 विकल्प्यन्ते । तदुक्तं भविष्यत्पुराणे—

'सपिण्डीकरणं कुर्यात् यजमानस्त्वनग्निमान् ।
 अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽन्दे भरतर्षभ ॥
 द्वादशेऽह्नि पक्षे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासिके ।
 एकादशेऽपि वा मासि मङ्गलं स्यादुपस्थितम्' ॥

इति । एतेषु सप्तसु कालेषु द्वादशाहः प्रशस्तः । तदाह
 व्याघ्रः—

'आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
 अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते' ॥

इति । एतत्सर्वं त्रैवर्णिकविषयम् । शूद्रस्य तु द्वादशाह-
 एव प्रतिनियतः । अत एव सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ
 विष्णुः—

'मन्त्रवर्जं हि गूढाणां द्वादशेऽह्नि कीर्तितम्' ।

इति । यदा संवत्सरपूर्तेः प्रागेवैकादशाहादिषु षोडश-
 श्राद्धानि कृत्वा सपिण्डीकरणं क्रियते तदा पुनरपि स्वस्व-
 काले मासिकादीन्यावर्त्तनीयानि । तदाह गोभिलः—

१. D. omits the following:—

द्वादशाहे सपिण्डीकरणं कार्यम्—

'साम्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतो वाऽप्यग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं पितुः' ॥

‘यस्य संवत्सरादर्वाग्विहिता तु सपिण्डता ।

विधिवत्तानि कुर्वन्त पुनः श्राद्धानि षोडश’ ॥

इति । विधिवदिति यथायोगमैकोद्दिष्टेन पार्वणेन वा
विधिनेत्यर्थः । तदाह पैटीनमिः -

‘सपिण्डीकरणादर्वाकुर्याच्छ्राद्धानि षोडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् तथा कुर्यात्सदा पुनः’ ॥

इति । आवर्तनं चोर्ध्वभाविनामेव नाधोभाविनाम् । तदाह
काष्णार्जिनिः

‘अर्वाग्वदाद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुष्ठितिः’ ॥

इति । सपिण्डीकरणादूर्ध्वमावर्तनीयानामनुमासिकार्दीनां
वृद्धिप्राप्तौ पुनरपकर्षः केनैव्यः । तदाह शाठ्यायनिः-

‘सपिण्डीकरणादर्वागपकृत्य कृतान्यपि ।

पुनरप्यपकृत्यन्ते वृद्ध्युत्तरगर्तव्यवचनात्’ ॥

इति । निषेधश्च कात्यायनेनोक्तः-

‘निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु मासिकानि न तन्त्रयेत्’ ।

इति । सपिण्डीकरणस्य गौणकालमाह ऋष्यगृहः-

‘सपिण्डीकरणश्राद्धमुक्तकालं न चेत् कृतम् ।

गैत्रं हस्ते च गेह्मिण्यां मेवमे वा समाचरेत्’ ॥

इति । सपिण्डीकरणेति कर्त्तव्यतामाह याज्ञवल्क्यः-

१. G. omits कर्त्तव्य and reads शाठ्यायनिः for शाठ्यायनिः, and for
the same D. reads काष्णायनिः.

‘गन्धोदकनिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥

ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् ।

(या. स्मृ. १. २५६-२५४)

इति । काव्यायनोऽपि—

‘ततः संवत्सरे पूर्णे चत्वारि पात्राणि

सतिल-गन्धोदकैः पूरयित्वा त्रीणि

पितृणाम् । एकं प्रेतस्य । प्रेतपात्रं

पितृपात्रेष्वासिञ्चति । ये समाना

इति द्वाभ्याम् । एतेन पिण्डो व्याख्यातः’ ।

इति । यदा पिता म्रियते पितामहस्तिष्ठति तदा प्रपिता-
महादिभिः सह पितुः सापिण्ड्यम् । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे—

‘मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः’ ॥

इति । केचिच्च न सापिण्ड्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति ।

‘व्युत्क्रमाच्च प्रसीतानां नैव कार्या सपिण्डता’ ।

इति वचनान् । अपरे पुनरस्य वचनस्य मातृ-पितृ-भर्तृव्य-
तिरिक्तविषयत्वं मन्यन्ते । उदाहरन्ति च स्कन्दपुराण-
वचनम्—

‘व्युत्क्रमेण मृतानां च सपिण्डीकृतिरिष्यते ।

यदि माता यदि पिता भर्ता चैष विधिः स्मृतः’ ॥

१. D. and the text read प्रसिञ्चयेत् for प्रसेचयेत्. २. B. C. F. and G. substitute अथ for च; while D. E. and H. read विद्यते प्रपितामहः for विद्यते च पितामहः, but the reading is meaningless. ३. B. C. D. E. F. and G. read अक्रमेण for व्युत्क्रमेण. ४. D. reads नैव and E. G. H. and I. नैष for चैष.

इति । अत्र वृद्धाचाराव्यवस्था द्रष्टव्या । मातुः सापिण्ड्यं
पितामह्यादिभिः सह कर्त्तव्यम् । तदाह शङ्खः—

‘मातुः सापिण्डीकरणं कथं कार्यं भवेत्सुतैः? ।

पितामह्यादिभिः सार्धं सापिण्डीकरणं स्मृतम्’ ॥

इति । प्रमीतपितृकस्य विकल्पमाह यमः—

‘जीवन्पिता पितामह्या मातुः कुर्यात् सापिण्डताम् ।

प्रमीतपितृकः पित्रा पितामह्याथ वा सुतः’ ॥

इति । पुत्रिकामुतो मातृसापिण्डनं मातामहादिभिः सह
कुर्यात् । तथा च बौधायनः—

‘आदिशेत् प्रथमं पिण्डे मातरं पुत्रिकामुतः ।

द्वितीये पितरं तस्यास्तृतीये च पितामहम्’ ॥

इति । अन्वारोहणे तु भवेत् सापिण्ड्यं नियतम् । त-
दाह शातातपः—

‘मृता याऽनुगता नाथं सा तेन सह पिण्डताम् ।

अर्हति स्वर्गवान् अपि यावदाभुतसंप्रवम्’ ॥

इति । यमो अपि—

‘पय्या चैकन कर्त्तव्यं सापिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

साऽमृता अपि हि तेनैक्यं गता मन्त्राद्भुति-व्रतैः’ ॥

इति । अत्रैक्यशब्दः पितामह्यादिविकल्पव्यावृत्त्यर्थः । न
त्रिपुरुषव्यावृत्त्यर्थः । सापिण्डीकरणस्य पार्वणैकाद्विष्टरूपत्वात् ।
एतन्मर्त्यं ब्राह्म्यादिविवाहेषु द्रष्टव्यम् । आमुगदिविवाहे तु
चतुर्था विकल्पः । तत्र पक्षत्रयमाह शातातपः—

१. I. reads चित्तारोहणे for अन्वारोहणे. २. Except A. H. and I. all
substitute तत्र for अत्र; while H. and I. read एक- for ऐक्य- ३. D.
reads पितामहादि for पितामह्यादि. ४. I reads निवृत्त्यर्थ- for अन्वारोहणे.

‘तन्मात्रा तत्पितामह्या तच्छ्वश्रवा वा सपिण्डनम् ।
 आसुरादिविवाहेषु वर्णानां योषितां भवेत्’ ॥
 इति । चतुर्थं पक्षमाह मुमुन्तुः—
 ‘पिता पितामहे योज्यः पूर्णं संवत्सरं सुतैः ।
 माता मातामहे तद्वदित्याह भगवान् शिवः’ ॥
 इति । मातुः सापिण्ड्ये गोत्रनियममाह मार्कण्डेयः—
 ‘ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तृढा कन्यका भवेत् ।
 भर्तृगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥
 आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित्’ ।

(म. पु. २. २६. २१-२२)

इति । लौगाक्षिरपि—

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।
 कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥
 इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—
 ‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।
 श्वश्रवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥
 इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः

१. D. reads -स्वस्त्रा for -श्वश्रवा. २. The following quotation cannot be traced in Mārkaṇḍeya-purāṇam. However it appears in Garuḍa-purāṇam. ३. II. and I. read गोलक्षि for लौगाक्षि, but this is a mistake. D. omits the following six lines —

‘मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाः ।
 कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः’ ॥
 इति । पत्न्याः सापिण्ड्यं दर्शयति पैठीनसिः—
 ‘अपुत्रायां मृतायां तु पतिः कुर्यात् सपिण्डनम् ।
 श्वश्रवादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्’ ॥
 इति । पत्युः सापिण्ड्यमाह लौगाक्षिः—

‘सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव च’ ॥

इति । सुमन्तुरपि—

‘अपुत्रे प्रस्थिते कर्त्ता नास्ति चेच्छाद्भकर्मणि ।

तत्र पत्न्यपि कुर्वीत सापिण्ड्यं पार्वणं तथा’ ॥

इति । यत्तु स्मृत्यन्तरम्—

‘अपुत्रस्य परेतस्य नैव कुर्यात्सपिण्डताम् ।

आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

अपुत्रा ये मृताः केचित्पुरुषा वा तथा स्त्रियः ।

तेषां सपिण्डनाभावादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्’ ॥

इति तत्पुत्रोत्पादनविधिप्रज्ञासापरतया व्याख्येयम् । य-
तीनां सापिण्ड्यं निषेधस्त्युशनाः—

‘सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं मुतादिभिः ।

त्रिदण्डप्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनां चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे तेषां पार्वणं तु विधीयते’ ॥

(औ. स्मृ. ७. १९-२०)

इति । इत्युभयात्मकं सपिण्डीकरणं निरूपितम् ॥

अथ पार्वणविकृतिरूपं वृद्धिश्चाहुं निरूप्यते ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

‘एवं प्रदक्षिणावृत्तौ वृद्धौ नान्दीमुखान् पितृन् ।

यजंत दधि-कर्कन्धुमिश्राः पिण्डा यवैः क्रिया’ ॥

(या. स्मृ. १. २५०)

१. B. C. P. and G. read स्त्रियोऽपि वा for तथा स्त्रियः. २. H. omits
उशनाः and reads सापिण्ड्यनिषेधश्चनम्. D. also reads the same, but it
does not omit उशनाः. ३. D. and I read -वृत्तो and G. -वृत्त for -वृत्तो.

इति । एवं पार्वणवदित्यर्थः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरं—
 'वृद्धौ समर्चयेद्विद्वान् नित्यं नान्दीमुखान् पितॄन् ।
 सम्पादितो विशेषस्तु शेषं पार्वणवद्भवेत्' ॥

(वि. ध. १. १४२. १५)

इति । पार्वणवदित्यनेनावान-विपुर्षोद्देशादयोऽतिदिश्य-
 न्ते । अयं तु विशेषः सम्पादितः नान्दीमुखसंज्ञकाः पितरः—
 इति । एतच्च प्रदक्षिणावृत्त-वदर-दध्यादीनां याज्ञवल्क्योक्ता-
 नामितरेषां च विशेषाणामुपलक्षणम् । ते च विशेषाः का-
 व्यायनेन दर्शिताः—

'आभ्युदयिके श्राद्धे प्रदक्षिणमुपचारः । पितृमन्त्रवर्ज-
 नम् । ऋजवो दर्भाः । यवैस्तिलार्थः । सुसम्पन्नमिति
 तृप्तिप्रश्नः । सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा । दधि-वदरा-क्षतमिश्राः
 पिण्डाः । नान्दीमुखान् पितॄन्नावान्वयिष्ये—इति पृच्छति ।
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यक्षय्यस्थाने । नान्दी-
 मुखान् पितॄन्चयिष्ये—इति पृच्छति । नान्दीमुखाः
 पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रीयन्तामित्यनेन
 स्वभां कुर्यात् । युग्मानाशयेत्' ।

इति । प्रचेता अपि—

'मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ।
 ततो मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

१. G. and H. omit श्राद्धे, and H. reads प्रदक्षिणब्राह्मणमुपचारः. G. omits प्रदक्षिण-. २. D. G. and I. read तिलार्थम् and B. C. F. तिलार्थाः for तिलार्थः. ३. G. and H. read अनुज्ञातः for अनुज्ञा-

ने जपेत् पितृकं जप्यं न मांसं तत्र दापयेत् ।

प्राङ्मुखो देवतीर्थेन क्षिप्रं देवाविमार्जनम् ॥

इति । प्राङ्मुखः पिण्डदानादिकं कुर्यादित्यध्याहारः
अत एव प्रचेताः -

‘अपमव्यं न कुर्वीत न कुर्यादप्रदक्षिणम् ।

यथा चोपचरेद् देवान् तथा वृद्धौ पितृनपि ॥

प्रदद्यात्प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ मध्येन वाग्यतः’ ।

इति । पिण्डदाने विरोधमाह वसिष्ठः -

‘प्राङ्मुखो देवतीर्थेन प्राकृतेषु कुशेषु च ।

दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वीत पिण्डपात्रमधोमुखम् ॥

इति । पिण्डदानं न चेच्छिष्टमात्रेणैव प्रदद्यात्

‘नावाङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाग्व्याह्यं दर्शत’ ।

इति शातानपस्मरणान् । नामोच्चारणं च प्रथमपिण्ड एव
न द्वितीयं । तदुक्तं चतुर्विंशतिमते

‘एकं नाम्ना परं तृणं दद्यात् पिण्डान् पृथक् पृथक्’

इति । एकैकस्मै द्वौ द्वौ पिण्डौ । तत्राद्यं नाम्ना द्वितीयं तृणं
दद्यादित्यर्थः । वृद्धिश्राद्धे पिण्डदानं वैकल्पिकम् । तथा च
भविष्यपुराणम्

१. D. reads न यजेत् पितृकं यज; while H. reads संयजनं पितृकं यज्य

२. We follow here A. and H. while B, C, and F omit प्र in प्रदद्यात्
and read the following quotation thus

प्राङ्मुखः पिण्डान् वृद्धौ नाम्ना वाग्यतः ।

E. also reads the same, but substitutes प्रदद्यात् तत्रावाङ्मुखः for दद्यात्
प्राङ्मुखः. G. differs from B, C and F. in reading तत्र प्राङ्मुखः for प्राङ्मुखः

‘पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् न वा कुर्यान्नराधिप ।

वृद्धिश्राद्धं महावाहो कुलधर्मानंवदत्य तु’ ॥

इति । वृद्धिश्राद्धनिमित्तान्याह लैगाक्षिः—

‘नवान्न-सौल-भादानं सोमोपायन-पुंमवे ।

स्नानो-स्थान-विवाहं पु नान्दीश्राद्धं विधीयते’ ॥

इति । काट्णार्जिनिरपि—

‘कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशं नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिकं तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखान् पितृगणान् पूजयत् प्रयतो गृही’ ॥

इति । वृद्धगार्ग्येऽपि—

‘अग्न्याधाना-शभिधेकादाविष्टापूर्ते स्त्रिया ऋतौ ।

वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणे तथा’ ॥

इति ॥

अथ श्राद्धकर्तृनिरूपणम् ।

इत्थं श्राद्धानि निरूपितानि । अधुना तत्कर्त्ता निरूप्यते ।

तत्र बृहस्पतिः—

‘प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः ।

ज्ञाति-बन्धु-सुहृच्छिष्यैर्ऋत्विग्भृत्य-पुंगवितैः’ ॥

इति । विष्णुपुराणे अपि—

‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वो भ्रातृसन्ततिः ।

१. H. substitutes स्थान- for स्नान-. २. All, except A. and L. om.
अधुना. ३. The text reads बन्धुर्वा for तद्वद्वा.

सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हा नृप जायते ॥

(वि. पु. ३. १३. ३०)

इति । तत्र मुख्यानुकल्पौ विविनक्ति शङ्कः—

‘ पितुः पुत्रेण कर्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इति । स्मृतिसङ्ग्रेहेऽपि—

‘ पुत्रः कुर्यात् पितुः श्राद्धं पत्नी तु तदसन्निधौ ।

धनहार्यथ दौहित्रस्तनो भ्राता च तन्मुतः ॥

भ्रातुः सहोदरो भ्राता कुर्याद्वाहादि तन्मुतः ।

ततस्त्वसोदरो भ्राता तदभावे तु तन्मुतः ॥

इति । पुत्रशब्देन मुख्या गौणाश्च पुत्रा गृह्यन्ते । तेषां सर्वेषामभावे पौत्रः कुर्यात् । तस्याभावे तु पत्नी । अत एव बृहस्पतिना पौत्रस्य पुत्रिकापुत्रमाम्यमुक्तम्—

‘ पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ ।

रिक्तं च पिण्डदानं च समौ तौ परिकीर्तितौ ॥

इति । न चैतावता तयोः समविकल्पः शङ्कनीयः—

‘ नैव पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत् पितामहः ॥

इति कात्यायनस्मरणात् ।

‘ पत्न्यभावे तु सोदरः ॥

इत्ययं क्रमः पत्न्या दायहरणे द्रष्टव्यः । अन्यथा यो दायहरः स एव कुर्यात् । अत एव विष्णवापस्तम्बौ—

१. B. C. F. G. and H. omit -अनुकल्पौ and read तत्र मुख्यादिव विविनक्ति-
विम. २. H. reads च for तु. ३. H. omits एतावता and reads एतयोः-

‘यश्चार्थहेरः स पिण्डदायी’ ।

(वि. स्मृ. १५. ४०)

इति । पुत्रः पितृवित्ताभावेऽपि पिण्डं दद्यात्तदभावे स-
पिण्डो दद्यात् सपिण्डाभावे समानोदकादयः कुर्युः । तथा च
मार्कण्डेयपुराणम्—

‘पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।

मातुः सपिण्डा ये वा स्युर्ये वा मातुः सहोदकाः ॥ (१९)

कुर्युरेनं विधिं सम्यक् अपुत्रस्य सुतासुतः ।

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥ (२०)

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

तदभावे च नृपतिः कारयेत्तस्य रिक्तधनः ॥ (२१)

तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकलाः क्रियाः ।

सर्वेषामेव वर्णानां बान्धवो नृपतिर्यतः’ ॥

(मा. पु. ३०. १९-२३)

इति । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यासुरादिविवाहोदस्त्री-
विषयम् । अतः पुत्राभावे तु पत्नीत्यनेन सहाश्विरोधः ।
तस्याः पत्नीत्वाभावात् । अत एव शातातपः तस्याः पत्नीत्वं
निषेधति—

‘क्रयक्रीता* तु या नारी न सा पत्न्यभिधीयते ।

न सा दैवे न सा पित्र्ये दासी तां कवयो विदुः’ ॥

१. H. reads अंशहरः for अर्थहरः. २. The text substitutes च for वा.
३. B. C. E. F. G. and H. read सुताः स्मृता for सुतासुतः. For the
same D. and I. substitute श्रुताः स्मृता. ४. All, except A. I. and the
text omit this line:—

कुर्यान्मातामहायैव पुत्रिकातनयस्तथा ॥

५. The text reads स्वकुटुम्बिना for तस्य रिक्तधनः, and for रिक्तधनः E.
reads विश्रुतः. ६. E. H. and I. read तस्स्थानीयै for तज्जातीयै.

इति । पूर्व-मध्यमोत्तरासु पुत्रादीनां व्यवस्थितमधिकारं दर्शयति पराशरो विष्णुपुराणे--

‘पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथैवात्तरमंजिताः ।

त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तामां भेदं शृणुष्व मे ॥ (३४)

ओ दादादा दशादाच्च मध्ये याः स्युः क्रिया मनाः ।

ताः पूर्वा मध्यमा माप्तिमास्यं कौटिल्यमंजिताः ॥ (३५)

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्राच्यन्ते ता नृपान्तगः ॥ (३६)

पितृ-मातृ-सपिण्डीस्तु समानमलिलैस्तथा ।

तत्संज्ञातगैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा ॥ (३७)

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वै नरश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥ (३८)

(वि. पु. ३. १३. ३४-३८)

इति । सपिण्डीद्यैरेव निपत्यन्तैः पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च कर्त्तव्याः । पुत्राद्यैरेव भ्रातृमन्तव्यन्तैः दौहित्राद्यैश्चोत्तराः क्रियाः कर्त्तव्याः । न सपिण्डीद्यैरेव निपत्यन्तैरित्यर्थः । औगमः सुतोऽनुपर्नानां पितृदादादिकाः क्रियाः कुर्यात् । तदाह सुमन्तुः--

‘श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमानपितृको हि यः ।

व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा ण्क एव भवेद्यदि ॥

इति । अव्रतस्थोऽनुपर्नानः । तदाह वृद्धमनुः

१. The text reads this line as follows

आदादवायां यः प्राप्तिमपार्जयतास्तु या क्रिया ।

२. The text reads कर्मणादिपुत्रोत्तराणां ३. D. reads तत्संज्ञातगैश्चोत्तराः

४. B, C, and E. read आश्रययाश्च कर्त्तव्या and E. पूर्वा क्रियाश्च कर्त्तव्या

for पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च. ५. Except A, and E. all substitute नृपान्त-
अवनीपति-

‘कुर्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः ।

पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्वाह्यस्य च’ ॥

इति । अत्र विशेषः प्रचेतसा दर्शितः—

‘कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च ।

स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेत्’ ॥

इति । माता-पित्रोरुभयोरपि कुर्वीतित्यर्थः । तथा च

स्मृत्यन्तरम्—

‘कृतचूडोऽनुपेतस्तु पित्रोः श्राद्धं समाचरेत् ।

उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसौ’ ॥

इति । यत्तु मनुनोक्तम्—

‘न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किंचिदा मौञ्ज्यन्धनात् ॥ (१.७१)

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनश्चादृते’ ॥ (१.७२)

(म. स्म. २. १७१ ७२)

इति तत् वर्षकृतचूडाविषयम् । तथा च सुमन्तुः—

‘अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पितृभक्तिकम् ।

यद्यसौ कृतचूडः स्याद् यदि स्याच्च त्रिवत्सरः’ ॥

इति ॥

अथ मातामहादिश्राद्धाधिकारनिर्णयः ।

तत्र व्यासः—

‘पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः श्राद्धेन तर्पयेत् ।

अनृणः स्यात् पितृणां तु ब्रह्मलोकं च गच्छति ॥

१. D. and H. substitute वा for च, and for the same I. reads सः. २. D. reads ब्रतकृतचूडाविषयम्, and B. C. E. and G. read त्रिवत्सरे कृतचूडाविषयम्. ३. H. reads अनृणान् and I. अनृणः स्यात्, for अनृणः स्यात्.

इति । मातामहानामिति बहुवचनं मातुः पितामहप्रपितामहयोरपि संग्रहार्थम् । तथा च पुलस्त्यः—

‘मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्युर्दुहितेभ्यः॥’

इति । पितृश्राद्धवन्मातामहश्राद्धमपि नित्यम् । अकरणे प्रत्यवायस्मरणात् । तदुक्तं स्कन्दपुराणे—

‘पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः ।

मातामह्यं न कुरुते पितृहा स प्रजायते॥’

इति । ऋष्यशृङ्गो ऋषिः

‘पितरो यत्र पृथ्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशंपेण कर्त्तव्यं विशंपात्ररकं व्रजेत्’ ॥

इति । मातामहश्राद्धं कचिदपवदति कात्यायनः—

‘कर्पूसमन्वितं मुक्त्वा तथा श्राद्धं च षोडशम् ।

प्रत्यादिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः॥’

(का. स्मृ. ३. २४. १४)

इति । कर्पूसमन्वितं सपिण्डीकरणश्राद्धम् । षोडशग्रहणमेकांदिष्टोपलक्षणार्थम् । सङ्घातमरणे श्राद्धक्रममाह ऋष्यशृङ्गः—

‘भवेद्यदि सपिण्डानां युगपन्मरणं तथा ।

सम्बन्धासत्तिमालोच्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेत्’ ॥

इति । अत्र पत्न्यादिसपिण्डेषु सम्बन्धासत्तिरेवं द्रष्टव्यापत्ति-पत्न्योः सम्बन्धः प्रत्यासन्नः । एकप्रतियोगिकत्वादव्यव-

१. II. reads कुर्यात् विस्तरमस्तु सः for कुर्युर्दुहितेभ्यः. २. D. reads सम्बन्धादि समामोक्ष्य.

धानाच्च । पुत्रस्य तु माता-पितृद्वयनिरूप्यत्वेन विलम्बितप्रति-
पत्तेर्विप्रकृष्टः सम्बन्धः । भ्रातृस्तु पितृजत्वव्यवधानेन ततोऽपि
विप्रकृष्टः । एवमन्यत्रोहनीयम् । पत्न्यादीनां पित्रोश्च स-
ङ्घातमरणे ऋण्यशृङ्गः—

‘पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र-भ्रात्रोस्तत्तनयस्य च ।

स्नुषा-श्वश्र्वोश्च पित्रोश्च सङ्घातमरणं यदि ॥

अर्वागब्दान्मातृ-पितृपूर्वं सापिण्ड्यमाचरेत्’ ।

इति । तत्पुत्रः पुत्रपुत्रः । तत्तनयो भ्रातृतनयः । यत्तु दे-
वलंनोक्तम्—

‘प्रमीतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि पित्र्यं च यावत् पूर्णं न वत्सरः’ ॥

इति तत्पूर्वोक्तपत्न्यादिव्यतिरिक्तसपिण्ड्यविषयम् । अत
एव लौगाक्षिः—

‘अन्येषां प्रेतकार्याणि मन्नागुरुनिपातने ।

कुर्यात्-संवत्सरादर्वाक् श्राद्धमेकं तु वर्जयेत्’ ।

इति । प्रेतकार्याणि दहनादीन्याद्यश्राद्धान्तानि विवक्षितानि ।

‘आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्यादिकादशोऽहनि’ ।

इति विशेषस्मरणात् । एकमित्यन्यदित्यर्थः । पित्रोः
सङ्घातमरणे देवलः—

१. D. and G. read मातृस्तु for भ्रातृस्तु ; while all except A. and I. read -पितृव्यवधानेन for -पितृजत्वव्यवधानेन. २. A. reads उद्गाहणीयम् for ऊहनीयम्. ३. D. reads -मरणं सति for -मरणं यदि. ४. All, except D. read पितरौ प्रमितौ and B. C. E. and F. read पितरौ प्रसूतौ. ५. H. reads -सापिण्ड्य- for -सपिण्ड- and D. omits -सपिण्ड-.

‘पित्रोरुपरमे पुत्राः क्रियाः कुर्युर्द्वयोरपि ।

अनुवृत्तौ च नान्येषां सङ्घातमरणेष्वपि वा’ ॥

इति । सङ्घातमरणेन पित्रोः सङ्घातमरणे मातुरनुगमनेन दि
नान्तरमरणेष्वपि तत्तद्वादशाहे क्रियां कुर्युः । अन्येषां पित्रोश्च
सङ्घातमरणे यथाकालं न कुर्युः । किन्तु त्रिपक्ष एव । तदाह
लौगाक्षिः—

‘पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रा माता तत्पुत्रका अपि ।

पितरौ च यदैकस्मिन् प्रियेण वासरे तदा ॥

आद्यमेकादशं कुर्यात् त्रिपक्षे तु सपिण्डनम्’ ।

इति । पित्रोरनुगमनं विना सङ्घातमरणे मातुरनुगमनं
विना दिनान्तरमरणेष्वपि मातुस्त्रिपक्षे सपिण्डनं कुर्यात् । तथा
च देवलः—

‘एकादशमरणे पित्रोरन्यस्यान्यदिने मृतौ ।

सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यादनुयायमृतिं विना’ ॥

इति । मातृ-पितृश्राद्धद्वयस्य देवान्कालैक्येऽपि पितृश्राद्धं
पूर्वं कुर्यात् । तदाह कार्णार्जिनिः—

‘पित्रोः श्राद्धं समं प्राप्ते नवं पर्युषितेऽपि वा ।

पितृपूर्वं मृतः कुर्यादन्यत्रामेत्तियोग्यतः’ ॥

इति । अन्यत्र मातृपितृव्यतिरिक्तविषये सम्बन्धासि
योग्यतः कुर्यादन्यर्थः । यत्तु प्रचनमोक्तम्—

१. Except A. and G. all read क्रियां for क्रिया. २. All except
and I read च for वा. ३. Except A. all read अनुगमनं for सङ्घातमरणं
४. D. reads मृतं for मृतः. ५. G. reads योग्यादि for योग्यादि. ६. G.
reads अमयि for अमयि.

‘नैकः श्राद्धद्वयं कुर्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्’ ॥

इति तदेकस्मिन् श्राद्धे क्रियमाणे दैवतैक्यात् अन्यस्य प्रसङ्गात् यत्र सिद्धिस्तद्विषयम् । यथा नित्यश्राद्धमावास्या-
श्राद्धयोरमावास्याश्राद्धेन नित्यश्राद्धसिद्धिः प्रासङ्गिकी । यथा
वा दार्शिकयुगादिश्राद्धयोर्युगादिश्राद्धेनैव दार्शिकसिद्धिः ।
पित्रोर्मृताह्निक्ये सत्यन्वारोहणविषये लौगाक्षिणा विशेष उक्तः—

‘मृतेऽहनि समासेन पिण्डनिर्वपणं पृथक् ।

नवश्राद्धं तु दम्पत्योरन्वारोहण एव तु’ ॥

इति । पिण्डनिर्वपणं श्राद्धं समासेन पाकाद्यैक्येन पृथग-
सपत्नीकं कुर्यात् । नवश्राद्धमपि तथा कुर्यात् । स्मृत्यन्त-
रमपि—

‘एकचित्यां समारूढौ दम्पती निधनं गतौ ।

पृथक् श्राद्धं तथा कुर्यादोदनं नै पृथक् पृथक्’ ॥

इति । अनेकमातृभिरेकचित्यामन्वारोहणे कृते पाकाद्यैक्येन
प्रथमं पितुस्तदनन्तरं साक्षान्मातुस्ततो ज्येष्ठादिक्रमेण
कुर्यात् । तदाह भृगुः—

‘एककाले गतासूनां बहूनामथ वा द्वयोः ।

तन्त्रेण श्रपणं कुर्यात् श्राद्धं कुर्यात् पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य जघन्यतः ।

तृतीयस्य ततः कुर्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः’ ॥

इति । पूर्वकस्य मुख्यस्य पितुः । द्वितीयस्य ततो जघन्या-
या जनन्याः । तृतीयस्य ततोऽपि जघन्यतया परमातुस्त्विष्यः ।
पार्वणैकोद्दिष्टयोः सन्निपातं जान्नालिः—

१. I. reads जघन्यस्य प्रसङ्गात् सिद्धिः. २. All, except A. and 1. read
य for न. ३. D. reads विधि for क्रम. ४. I. reads जघन्यया मातृविष्यः,
while D. reads जघन्यमातृ, and G. and H. जघन्यया मातृ for the same

‘यद्येकत्र भवेतां चेदेकोद्दिष्टं च पार्वणम् ।

पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरेत् ॥

इति । अनेकनिमित्तसन्निपाते निमित्तानुक्रमेण आ
कुर्यात् । तथा च कात्यायनः—

‘द्वे बह्वनि निमित्तानि जायेरन्नेकवासरे ।

नैमित्तिकानि कार्याणि निमित्तेष्वप्यनुक्रमात् ॥

इति । यद्यप्येकदेवताकश्राद्धद्वयमेकस्मिन्नहनि न युक्त
एकानुष्ठानेनेतरप्रयोजनस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धेः तथापि नैमि
त्तिकानि वचनबलादेनैकान्यप्यनुष्ठेयानि । तथा च जात्रालिः—

‘श्राद्धं कृत्वा तु तस्यैव पुनः श्राद्धं न तद्धिने ।

नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं निमित्तानुक्रमोदयम् ॥

इति । निव्य-काम्ययोरैकदेवताकयोः सन्निपाते काम्येनैव
निव्यसिद्धिः । तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे—

‘काम्यतन्त्रेण निव्यस्य तन्त्रं श्राद्धस्य सिद्ध्यति’ ।

इति ॥

यत्राशौचविधानज्ञातमजहत्स्वार्थप्रयुक्त्या दृशा

श्रोक्तं यत्र च संगृहीतवपुषां श्राद्धं समुद्ध्ये पदम् ।

अध्यायं तदवाह्यनिर्णयविदां तार्त्तीयमार्त्तिच्छिदं

सोऽयं व्याकुरुते स्वतन्त्रमहिमा मन्त्रीश्वरो माधवः ॥

१. I. reads मन्त्र for मन्त्रि. २. I. reads निमित्तानुक्रमार्त्ति. ३. D.
reads सङ्ग्रह for स्मृतिसङ्ग्रह. ४. This and the following three lines
are not found in all except A. and I.

इति श्रीमहाराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्त-
क-श्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरस्य माधवामात्य-
स्य कृतौ पराशरस्मृतिव्याख्यायां माधवीयायां तृतीयो
ऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ समाप्तमिदमाचारकाण्डम् ॥

The names occurring in the Paras'ara Samhita.

ADHYÂYÂS. II & III.

१. पराशरः 1, 15. 204, 10.	७. स्वर्गः 272, 10.
२. ऋषयः 255, 3.	८. लक्ष्मीः 273, 4.
३. सूर्यमण्डलम् 268, 17.	९. सुराङ्गनाः 273, 4.
४. भास्करः 270, 12.	१०. नदीः 282, 5.
५. देवकन्याः 271, 17.	११. समुद्रः 282, 5.
६. देवाङ्गनाः 272, 3.	

A list of the names of authors, works, etc., occurring
in Mādhavāchāryā's Commentary on the .
Parāśara Sāṃhitā, Adhyāyās
II. and III.

१ अगस्त्यः 71, 12. 71, 16. 72, 1.	१३ आदिपुराणम् 23, 15. 239, 13. 255, 14. 260, 14. 303, 9. 307, 15. 321, 8. 324, 3. 326, 21. 366, 22. 373, 11. 399, 13.
२ अङ्गिरसः 29, 1. 71, 9.	१४ आनुशासनिकम् (Mahābhā- ratam Bk. XIII.) 81, 22. 97, 17.
३ अङ्गिराः 41, 2. 41, 5. 71, 1. 149, 10. 212, 7. 215, 3. 227, 13. 241, 11. 251, 18. 258, 10. 264, 7. 275, 16. 325, 4. 362, 10. 386, 5. 393, 7. 448, 4.	१५ आपस्तम्बः 10, 14. 21, 4. 31, 19. 33, 4. 46, 14. 58, 4. 72, 15. 140, 12. 220, 7. 224, 18. 296, 13. 317, 9. 329, 12. 340, 4. 344, 24. 346, 3. 381, 5. 386, 1. 392, 1. 439, 7. 462, 21.
४ अत्रयः 28, 19.	१६ आरुणिश्रुतिः 166, 20.
५ अत्रिः 71, 15. 71, 18. 165, 7. 172, 13. 181, 9. 189, 19. 193, 12. 261, 19. 330, 29. 345, 13. 365, 13. 369, 4. 392, 16. 420, 8. 421, 19. 429, 6. 451, 5.	१७ आश्वमेधिकम् (Mahābhā- ratam Bk. XIV.) 6, 16. 96, 22. 173, 20.
६ अपरार्कः 328, 13.	१८ आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् 20, 13.
७ अम्बरीषः 71, 9.	१९ आश्वलायनगृह्यम् 56, 7.
८ अष्टवक्रोपाख्यानम् 81, 22.	२० आश्वलायनः 108, 9. 430, 8. 430, 9. 431, 10. 434, 2. 449, 2.
९ आचार्यः 247, 22.	
१० आचार्याः 2, 2. 136, 12.	
११ आथर्वणी श्रुतिः 99, 15.	
१२ आदित्यपुराणम् 23, 11. 91, 11. 228, 10. 370, 11.	

2 *The names of authors and works, etc.*

- २१ ईश्वरः ३७, ८.
 २२ उमामहेश्वरसंवादः ८२, ६.
 २३ उशनाः १८८, ७. २६१, १७.
 ३३३, १८. ३५६, ९. ३७५, ८.
 ४५८, १२.
 २४ ऋष्यशृङ्गः ३६, ५. २०१, २.
 ३३०, १८. ३३१, ७. ३३१, ११.
 ३३२, १६. ४५४, १९. ४६६, ९.
 ४६६, १७. ४६७, ४.
 २५ कण्वः १८२, १५.
 २६ कपिलमतम् १६०, १.
 २७ कर्मवर्दीपः १३२, १४.
 २८ कश्यपः ७१, १५. ७२, १-५, १३.
 २९ काठकम् १०२, १५. १०८, ६.
 ३० कान्यायनः ३६, १०. ३७, १०.
 ३९, १८. ७२, ७. ७७, १. ९०, १२.
 ९१, ३. ९५, ६. ९५, १८.
 ९४, २. ११६, १२. ११७, ९.
 ११८, ४. १३२, १५. १५६, १७.
 १५९, १९. २०१, ६. २३०, ७.
 २८७, २. २८७, १७. २९२, १२.
 ३१६, १७. ३२२, १९. ३२९, १५.
 ३३४, १. ३३४, २३. ३६६, ६.
 ३९०, १७. ३९७, ११. ४०५, १०.
 ४११, १४. ४१३, १०. ४१४, २०.
 ४१६, ७. ४२२, १. ४२६, ४५.
 ४३०, २१. ४३१, १३. ४३२, ८.
 ४४६, ३. ४४७, १९. ४५१, ७.
 ४५४, १७. ४५५, ५. ४५९, ८.
 ४६६, १२. ४७०, ४.
 ३१ कात्यायनस्मृतिः १९७, ३.
 ४६२, १८.
 ३२ कार्णाजिनिः १३१, ५. २४६, १७.
 ३२१, १९. ३२२, ११. ३२२, १८.
 ३२५, १८. ३३०, ६. ४१७, २.
 ४५१, १९. ४५४, १०. ४६१, ६.
 ४६८, १६.
 ३३ कालिकापुराणम् १७८, ४.
 ३४ कावपेयः २८१, ५.
 ३५ काश्यपः ५७, ७. २४३, १८.
 ३६ काश्यपाः २८, १९.
 ३७ कुरुनन्दनः ११, १.
 ३८ कूर्मपुराणम् १, ११. ९, ७. १५, ७.
 १६, १०. ५३, १६. ५४, ४.
 १०४, १५. १२७, ११. १३२, ८.
 १३३, १. १४४, ८. १४६, ११.
 १५४, १७. १५५, १५. १९३, ५.
 २०५, १२. २०९, ६. २१२, १०.
 २१८, ९. २१९, २०. २२०, ११.
 २५४, २. २६५, १२. २७७, ६.
 २८१, १. २८२, १६. ३१४, २०.
 ३६०, ३.
 ३९ कौपीतिक्रियासंग्रहम् १७१, १५.
 ४० कौपीतिक्रिः १०६, ११.
 ४१ क्रतुः २६२, ११. ३९३, ९.
 ४२ गद्यविष्णुः २३३, २१.
 ४३ गर्गः ७२, ८. ३५४, ८.
 ४४ गार्ग्यः १२८, ५. १२९, ५.
 ३२४, १६. ४०६, ११. ४०६, १९.
 ४५०, १६.
 ४५ गालवः २०१, ११. ४५०, ७.
 ४५२, ८.
 ४६ गृध्रकारः १११, ३.
 ४७ गृध्रपरिशिष्टम् २५, ४. ८३, ४.
 २९०, १५.
 ४८ गृध्रपरिशिष्टकारः ४१५, २०.

The names of authors and works, etc. 3

- ४९ गोभिलः 128, 2. 210, 9.
450, 11. 452, 16. 453, 20.
- ५० गौतमः 11, 3. 18, 6. 29, 5.
30, 4. 35, 4. 35, 11. 42,
18. 43, 14. 60, 5. 62, 6.
70, 3. 71, 14. 71, 18. 75, 5.
90, 9. 135, 7. 181, 9.
215, 17. 221, 22. 223, 3.
225, 1. 233, 13. 239, 7.
251, 4. 260, 11. 263, 13
276, 10. 288, 7. 290, 6
291, 4. 293, 17. 322, 2.
352, 18. 363, 8. 363, 17.
367, 8. 380, 18.
- ५१ चतुर्विंशतिमत् 240, 13.
264, 13. 374, 2. 405, 20.
409, 20. 460, 11.
- ५२ चन्द्रिकाकारः 328, 13.
- ५३ छन्दोगश्रुतिः 52, 16.
- ५४ छन्दोगाः 106, 11. 137, 5.
- ५५ छागलेयः 138, 2. 336, 21.
401, 1.
- ५६ जनकः 166, 14.
- ५७ जनार्दनः 30, 12.
- ५८ जमदग्निः 71, 14. 71, 18.
422, 10. 426, 3. 436, 20.
445, 16.
- ५९ जातूकर्ण्यः 211, 6. 211, 15.
329, 19. 413, 16. 435, 10.
445, 12. 447, 1. 447, 4.
449, 16.
- ६० जाबालश्रुतिः 148, 14. 151, 4.
165, 15.
- ६१ जाबालः 149, 3. 211, 8.
- ६२ जाबालाः 136, 15. 147, 17.
- ६३ जाबालिः 50, 20. 320, 4.
169, 23. 170, 9.
- ६४ जैमिनिः 23, 2. 231, 8.
- ६५ ज्योतिःशास्त्रम् 20, 12.
- ६६ तापनीयश्रुतिः 52, 20.
- ६७ दक्षः 148, 2. 172, 1. 173, 17.
177, 1. 180, 5. 195, 1.
196, 15. 204, 12. 207, 9.
209, 6. 216, 10. 218, 13.
231, 17. 231, 22.
- ६८ दत्तात्रेयः 172, 9.
- ६९ देवलः 21, 16. 36, 2. 36, 8.
36, 17. 37, 17. 38, 6. 38, 14.
68, 5. 88, 15. 88, 20.
100, 4. 109, 4. 109, 10.
118, 20. 120, 13. 120, 19.
121, 9. 122, 2. 204, 16.
206, 2. 206, 15. 220, 4.
232, 18. 233, 18. 235, 11.
251, 6. 265, 20. 267, 10.
275, 6. 277, 12. 277, 19.
278, 3. 286, 11. 296, 1.
303, 16. 310, 12. 319, 15.
331, 8. 349, 6. 353, 7.
356, 15. 356, 19. 357, 1.
357, 12. 357, 19. 360, 7.
368, 3. 378, 16. 381, 9.
381, 20. 383, 10. 388, 8.
389, 2. 391, 7. 437, 5.
439, 12. 443, 1. 467, 7.
467, 18. 468, 12.
- ७० देवस्वामिः 328, 15. 329, 2.
331, 11. 344, 22.

- ७१ धर्मः 410, 13.
 ७२ धौम्यः 325, 13.
 ७३ धौम्यस्मृतिः 325, 15.
 ७४ नारदः 5, 2, 10, 3, 12, 8, 57, 17, 75, 18, 79, 16, 80, 12, 82, 3, 85, 8, 89, 20, 91, 16, 92, 1, 92, 10, 93, 9, 95, 8, 153, 3, 339, 18.
 ७५ नागयणः 366, 18, 417, 17, 435, 7.
 ७६ निगमः 333, 7, 372, 19, 401, 22, 423, 10, 424, 8.
 ७७ नृसिंहपुराणम् 149, 6, 156, 1, 192, 5.
 ७८ न्यायः 362, 16.
 ७९ पद्मपुराणम् 165, 11, 131, 11.
 ८० परमहंसोपनिषद् 174, 14, 177, 13.
 ८१ पद्मशरः 3, 5, 3, 7, 3, 12.
 ८२ पाण्डुनन्दनः 7, 11.
 ८३ पारस्करः 20, 8, 32, 20, 95, 14, 253, 11, 284, 19, 289, 14, 289, 20, 300, 3, 301, 5, 403, 19, 435, 13, 436, 13.
 ८४ पितामहः 160, 20, 163, 3, 163, 18, 172, 9, 174, 1, 308, 13.
 ८५ पिप्पलादशाखा 168, 9.
 ८६ पिप्पलादभुति 171, 21.
 ८७ पुराणम् 27, 2, 73, 17, 108, 12, 161, 4, 241, 13, 309, 17, 323, 16, 320, 12, 348, 8, 361, 10, 375, 16, 391, 14, 401, 10, 402, 402, 9, 402, 23, 408, 19, 412, 11, 442, 8.
 ८८ पुराणान्तरम् 317, 17.
 ८९ पुत्रस्त्यः 210, 13, 245, 19, 326, 17, 436, 2.
 ९० पैर्जनसिः 35, 18, 61, 10, 62, 2, 63, 22, 95, 19, 98, 13, 219, 18, 212, 13, 223, 6, 234, 11, 258, 1, 259, 16, 288, 1, 291, 8, 295, 5, 342, 4, 362, 2, 378, 12, 410, 9, 410, 16, 411, 5, 412, 12, 417, 1, 451, 1.
 ९१ प्रचेताः 248, 13, 256, 12, 288, 9, 309, 19, 327, 7, 361, 5, 365, 18, 367, 20, 368, 12, 391, 11, 405, 7, 408, 17, 420, 2, 421, 7, 424, 13, 425, 17, 426, 12, 427, 5, 440, 13, 446, 19, 459, 18, 460, 4, 465, 3, 468, 20.
 ९२ प्रजापतिः 161, 10, 250, 15, 329, 4.
 ९३ प्रभासखण्डम् 335, 8.
 ९४ प्रवरग्रन्थः 72, 8.
 ९५ बृहत्त्रयश्रुतिम् 177, 8.
 ९६ बृहत्प्रचेताः 231, 14.
 ९७ बृहन्मनुः 231, 4, 231, 11, 252, 3, 321, 1.

- ९८ बृहस्पतिः 5, 5. 69, 8. 71, 1.
101, 10. 104, 10. 129, 14.
195, 5. 205, 15. 209, 14.
211, 12. 220, 21. 229, 17.
247, 20. 254, 9. 260, 8.
261, 13. 305, 3. 338, 9.
361, 18. 364, 4. 383, 17.
403, 9. 433, 15. 439, 4.
443, 15. 461, 17. 462, 13.
- ९९ वैजवापः 20, 6. 21, 6. 25, 18.
28, 10. 39, 13. 392, 19.
409, 16. 411, 7.
- १०० बौधायनधर्मः 159, 12.
- १०१ बौधायनः 57, 13. 67, 11.
68, 15. 71, 13. 72, 4. 72, 7.
72, 10. 77, 12. 78, 5.
80, 19. 87, 7. 89, 7. 100, 7.
116, 9. 127, 18. 131, 9.
155, 2. 156, 13. 157, 4.
160, 5. 162, 8. 163, 23.
164, 17. 170, 10.
178, 12. 179, 8. 187, 5.
189, 9. 190, 10. 191, 2.
191, 14. 214, 6. 249, 8.
267, 3. 296, 9. 312, 19.
345, 4. 381, 2. 397, 17.
424, 10. 451, 10. 456, 9.
- १०२ ब्रह्मगर्भः 229, 15.
- १०३ ब्रह्मनिरुक्तम् 398, 7.
- १०४ ब्रह्मपुराणम् 113, 15.
225, 13. 227, 17. 237, 21.
245, 11. 247, 4. 257, 3.
258, 7. 258, 15. 278, 17.
283, 19. 284, 8. 299, 5.
379, 16. 410, 2.
- १०५ ब्रह्ममीमांसा 195, 15.
- १०६ ब्रह्मा 37, 8.
- १०७ ब्रह्माण्डपुराणम् 304, 12.
322, 7. 339, 14. 339, 21.
359, 15. 361, 2. 362, 17.
376, 21. 393, 1. 401, 18.
416, 11. 423, 18. 430, 5.
431, 3. 455, 12.
- १०८ ब्राह्मणम् 151, 1.
- १०९ भगवान् 176, 15.
- ११० भरद्वाजः 71, 1. 71, 14.
71, 18. 373, 16. 376, 8.
- १११ भविष्यत्पुराणम् 24, 20.
40, 20. 51, 16. 317, 9.
378, 19. 382, 3. 444, 5.
448, 17. 452, 13. 453, 5.
460, 18.
- ११२ भविष्यपुराणम् 291, 5.
- ११३ भविष्योत्तरपुराणम् 227,
10.
- ११४ भार्गवः 71, 6.
- ११५ भास्करः 39, 7.
- ११६ भृगवः 29, 1.
- ११७ भृगुः 38, 2. 38, 8. 68, 8.
469, 16.
- ११८ मत्स्यपुराणम् 58, 11.
182, 7. 182, 18. 222, 11.
310, 18. 311, 11. 371, 14.
398, 1. 398, 11. 405, 3.
440, 19. 443, 18.
- ११९ मत्स्यः 361, 14. 365, 6.
393, 13. 396, 17. 405, 15.

6 *The names of authors and works, etc.*

418, 1. 433, 11. 434, 5.
434, 16. 437, 1. 438, 10.

१२० महालसावक्यम् 427, 13.

१२१, मनुः 4, 2, 4, 9, 8, 6, 10, 10.
11, 6, 11, 16, 12, 1.
12, 17, 17, 9, 19, 15.
22, 19, 24, 9, 25, 7, 26, 9.
31, 7, 32, 10, 33, 11, 34, 9.
34, 13, 34, 19, 35, 7.
35, 14, 38, 18, 39, 2, 39, 8.
41, 7, 41, 13, 42, 13.
43, 17, 44, 16, 45, 17.
46, 17, 47, 11, 47, 18.
48, 6, 50, 15, 52, 9, 54, 16.
55, 6, 60, 15, 62, 19.
64, 10, 69, 4, 69, 16, 70, 7.
72, 19, 73, 20, 74, 7.
77, 4, 81, 5, 84, 5, 85, 13.
86, 13, 87, 17, 89, 16.
91, 7, 92, 6, 92, 15.
93, 14, 94, 11, 95, 4, 96, 10.
97, 8, 98, 4, 98, 18.
100, 19, 101, 15, 105, 9.
109, 2, 110, 4, 111, 15.
113, 11, 114, 1, 115, 3.
115, 10, 118, 15, 118, 23.
119, 14, 120, 19, 120, 20.
127, 8, 131, 18, 132, 4.
133, 14, 134, 17, 139, 6.
139, 17, 140, 22, 141, 9.
142, 10, 145, 17, 147, 1.
150, 1, 152, 8, 152, 18.
155, 6, 165, 4, 173, 11.
179, 17, 186, 5, 189, 15.
190, 5, 191, 5, 193, 17.
204, 2, 205, 5, 205, 12.

209, 6, 211, 2, 213, 1.
217, 9, 219, 14, 222, 1.
229, 9, 233, 10, 235, 10.
242, 13, 242, 16, 243, 1.
246, 2, 248, 5, 248, 12.
249, 11, 252, 15, 257, 7.
263, 14, 268, 9, 275, 20.
278, 3, 279, 6, 289, 5.
293, 10, 302, 9, 315, 13.
323, 3, 337, 3, 339, 5.
344, 17, 346, 3, 347, 4.
348, 4, 349, 20, 353, 1.
354, 1, 360, 11, 362, 8.
363, 18, 366, 10, 367, 11.
371, 18, 379, 19, 389, 10.
387, 2, 388, 18, 389, 10.
390, 3, 392, 5, 397, 7.
399, 1, 401, 4, 413, 13.
417, 5, 419, 8, 422, 5.
424, 16, 426, 7, 426, 22.
427, 7, 429, 2, 429, 13.
432, 1, 436, 7, 438, 13.
465, 10.

१२२ मन्त्रवर्गः 17, 16, 65, 11.
105, 4, 150, 18.

१२३ मन्त्रः 109, 1.

१२४ मर्गचिः 1, 10, 77, 9, 79, 6.
239, 2, 239, 17, 245, 8.
246, 7, 250, 13, 250, 20.
262, 20, 290, 10, 297, 3.
327, 4, 332, 8, 334, 11.
371, 13, 394, 14, 395, 4.
400, 3, 427, 10, 450, 19.

१२५ महाभारतम् 106, 17.
149, 16, 196, 24, 326, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 11. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 131, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणश्रुतिः 168, 4.
 १३२ मौक्तः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्श्वः 406, 6.
 १३५ यमः 12, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 44, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 139, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 403, 3. 415, 1. 415, 11.
 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

6 *The names of authors and works, etc.*

- 418, 1. 433, 11. 434, 5.
434, 16. 437, 1. 438, 10.
- १२० मरालसावक्यम् 427, 13.
- १२१ मनुः 4, 2. 4, 9. 8, 6. 10, 10.
11, 6. 11, 16. 12, 1.
12, 17. 17, 9. 19, 15.
22, 19. 24, 9. 25, 7. 26, 9.
31, 7. 32, 10. 33, 14. 34, 9.
34, 13. 34, 19. 35, 7.
35, 14. 39, 18. 39, 2. 39, 8.
41, 7. 41, 13. 42, 13.
43, 17. 44, 16. 45, 17.
46, 17. 47, 11. 47, 18.
48, 6. 50, 15. 52, 9. 54, 16.
55, 6. 60, 15. 62, 19.
64, 10. 69, 4. 69, 16. 70, 7.
72, 19. 73, 20. 74, 7.
77, 4. 81, 5. 84, 5. 85, 13.
86, 13. 87, 17. 89, 16.
91, 7. 92, 6. 92, 15.
93, 14. 94, 11. 95, 4. 96, 10.
97, 8. 98, 4. 98, 18.
100, 19. 101, 15. 105, 9.
109, 2. 110, 4. 111, 15.
113, 11. 114, 1. 115, 3.
115, 10. 118, 15. 118, 23.
119, 14. 120, 19. 120, 20.
127, 8. 131, 18. 132, 4.
133, 14. 134, 17. 139, 6.
139, 17. 140, 22. 141, 9.
142, 10. 145, 17. 147, 1.
150, 1. 152, 8. 152, 18.
155, 6. 165, 4. 173, 11.
179, 17. 186, 5. 189, 15.
190, 5. 191, 5. 193, 17.
204, 2. 205, 5. 205, 12.
- 209, 6. 211, 2. 213, 1.
217, 9. 219, 14. 222, 1.
229, 9. 233, 10. 235, 1.
242, 13. 242, 16. 244, 1.
246, 2. 248, 5. 248, 1.
249, 11. 252, 15. 257, 1.
263, 14. 268, 9. 275, 2.
278, 3. 279, 6. 280, 1.
293, 10. 302, 9. 315, 1.
323, 3. 337, 3. 339, 1.
344, 17. 346, 3. 347, 1.
348, 4. 349, 20. 353, 1.
354, 4. 360, 11. 362, 8.
363, 18. 366, 10. 367, 11.
371, 18. 379, 10. 380, 10.
387, 2. 388, 18. 389, 10.
390, 3. 392, 5. 397, 7.
399, 1. 401, 4. 413, 13.
417, 5. 419, 8. 422, 5.
424, 16. 426, 7. 426, 22.
427, 7. 429, 2. 429, 13.
432, 1. 436, 7. 438, 13.
465, 10.
- १२२ मन्त्रवर्णः 17, 16. 65, 14.
105, 4. 150, 18.
- १२३ मन्त्राः 109, 1.
- १२४ मरीचिः 1, 10. 77, 9. 79, 6.
239, 2. 239, 17. 245, 8.
246, 7. 250, 13. 250, 20.
262, 20. 290, 10. 297, 3.
327, 4. 332, 8. 334, 11.
374, 13. 394, 14. 395, 4.
400, 3. 427, 10. 450, 19.
- १२५ महाभारतम् 106, 17.
149, 16. 196, 24. 326, 13.

- १२६ मान्धाता 71, 9.
 १२७ मार्कण्डेयपुराणम् 63, 9.
 374, 12. 393, 4. 463, 5.
 १२८ मार्कण्डेयः 27, 14. 27, 19.
 30, 11. 58, 15. 134, 10.
 209, 10. 214, 17. 293, 14.
 302, 17. 312, 9. 318, 5.
 368, 18. 370, 14. 391, 2.
 413, 7. 436, 2. 441, 10.
 457, 6.
 १२९ मुनयः 21, 2.
 १३० मेधातिथिः 172, 18. 173, 3.
 183, 5.
 १३१ मैत्रायणभृतिः 168, 4.
 १३२ मौकः 71, 6.
 १३३ मौनः 71, 6.
 १३४ यज्ञपार्थः 406, 6.
 १३५ यमः 12, 1. 26, 12. 27, 7.
 28, 7. 34, 4. 34, 17. 42, 9.
 42, 13. 44, 10. 44, 13.
 46, 7. 47, 15. 49, 15. 73, 5.
 75, 8. 77, 16. 79, 13.
 81, 15. 81, 17. 83, 1. 90, 16.
 92, 19. 189, 10. 151, 16.
 186, 14. 188, 20. 191, 11.
 224, 10. 242, 5. 264, 20.
 280, 1. 295, 5. 302, 14.
 310, 9. 323, 8. 330, 9.
 336, 14. 339, 1. 341, 5.
 354, 15. 357, 23. 365, 20.
 366, 14. 367, 15. 383, 5.
 384, 7. 385, 12. 396, 11.
 399, 5. 400, 15. 400, 20.
 408, 3. 415, 1. 415, 14.
 423, 15. 444, 1. 446, 7.
 456, 5. 456, 16.
 १३६ याज्ञवल्क्यः 10, 7. 18, 22.
 19, 4. 21, 1. 22, 9. 24, 8.
 40, 11. 43, 5. 45, 13.
 47, 6. 48, 2. 50, 11. 52, 5.
 54, 20. 57, 21. 60, 8.
 65, 6. 71, 5. 74, 1. 75, 13.
 80, 5. 89, 13. 90, 4.
 91, 20. 94, 20. 97, 12.
 99, 8. 101, 7. 104, 6.
 112, 11. 114, 16. 115, 16.
 118, 11. 119, 7. 120, 19.
 121, 14. 122, 8. 126, 18.
 131, 14. 137, 14. 140, 18.
 141, 18. 143, 4. 145, 12.
 146, 11. 147, 5. 166, 14.
 181, 1. 206, 11. 224, 2.
 233, 5. 238, 19. 248, 17.
 252, 10. 257, 13. 263, 18.
 278, 11. 280, 19. 285, 14.
 288, 12. 291, 22. 292, 18.
 293, 1. 294, 8. 302, 3.
 308, 5. 311, 21. 316, 7.
 322, 17. 327, 10. 337, 9.
 344, 13. 348, 17. 364, 12.
 380, 3. 384, 12. 386, 14.
 389, 20. 399, 17. 402, 5.
 404, 20. 406, 16. 407, 2.
 407, 8. 411, 10. 411, 18.
 420, 4. 421, 11. 428, 9.
 435, 18. 437, 10. 440, 2.
 442, 22. 447, 13. 449, 20.
 454, 22. 458, 20.
 १३७ योगियाज्ञवल्क्यः 153, 6.
 406, 2.

8 *The names of authors and works, etc.*

- १३८ यौवनाश्वः 71, 9.
 १३९ लक्ष्मीः 30, 16.
 १४० लघुयमः 421, 3.
 १४१ लिङ्गपुराणम् 110, 8.
 181, 21.
 १४२ लीलासिः 21, 2. 26, 15.
 27, 12. 28, 14. 28, 18.
 70, 18. 304, 12. 334, 15.
 429, 22. 441, 16. 445, 9.
 449, 14. 457, 11. 457, 17.
 461, 3. 467, 12. 468, 6.
 469, 6.
 १४३ वत्सः 86, 10.
 १४४ वराहपुराणम् 360, 15.
 १४५ वरुणः 31, 1.
 १४६ वसिष्ठः 10, 18. 11, 12.
 29, 17. 32, 16. 33, 9. 49, 1.
 51, 10. 70, 12. 71, 15.
 72, 1. 78, 11. 89, 6. 93, 2.
 95, 14. 116, 4. 124, 3.
 124, 8. 127, 4. 138, 5.
 140, 7. 204, 19. 206, 2.
 212, 18. 233, 18. 239, 20.
 244, 12. 259, 20. 278, 7.
 339, 11. 346, 13. 355, 9.
 364, 8. 364, 20. 380, 15.
 440, 9. 448, 8. 460, 8.
 १४७ वाजसनेयकब्राह्मणम् 152,
 18.
 १४८ वाजसनेयकम् 66, 6.
 १४९ वाजसनेयिब्राह्मणम् 107, 8.
 175, 11. 269, 8.
 १५० वाजसनेयिशाखा 271, 9.
 १५१ वाधूलः 71, 6.
 १५२ वामनपुराणम् 153, 10,
 231, 20.
 १५३ वायुपुराणम् 40, 4. 78, 20.
 369, 6. 412, 20. 415, 5.
 417, 11. 423, 6. 431, 18.
 433, 3.
 १५४ वासिष्ठाः 28, 19.
 १५५ विद्यामित्रः 45, 10. 71, 14.
 71, 18. 72, 8. 170, 5.
 299, 14.
 १५६ विष्णुधर्मोत्तरम् 23, 5.
 301, 17. 315, 6. 372, 12.
 394, 10. 399, 9. 413, 11.
 439, 16. 459, 1.
 १५७ विष्णुपुराणम् 24, 16. 29, 9.
 55, 17. 60, 19. 69, 11.
 101, 20. 277, 2. 311, 1.
 345, 9. 374, 16. 386, 12.
 418, 9. 461, 20. 464, 2.
 १५८ विष्णुः 21, 19. 22, 13. 51, 5.
 81, 12. 96, 3. 117, 2.
 117, 6. 118, 7. 119, 20.
 142, 7. 144, 3. 163, 15.
 178, 12. 209, 17. 220, 15.
 232, 21. 234, 12. 238, 8.
 241, 17. 244, 12. 246, 20.
 248, 2. 248, 20. 249, 17.
 251, 15. 256, 6. 261, 16.
 263, 21. 279, 11. 289, 8.
 289, 17. 295, 1. 297, 16.
 298, 23. 299, 2. 305, 10.
 313, 16. 314, 14. 374, 20.
 394, 5. 394, 16. 409, 2.
 418, 13. 427, 18. 432, 5.

- 432, 20. 433, 453, 17.
16, 462, 21.
- १५९ वीतहव्यः 71, 6.
- १६० वृद्धगार्ग्यः 324, 20.
461, 11.
- १६१ वृद्धपराशरः 161, 14.
162, 17. 206, 6. 221, 13.
256, 15. 274, 20.
- १६२ वृद्धमनुः 229, 14. 245, 2.
247, 8. 247, 13. 251, 10.
252, 21. 295, 9. 309, 10.
319, 6. 367, 5. 464, 20.
- १६३ वृद्धयाज्ञवल्क्यः 214, 1.
286, 18.
- १६४ वृद्धशातातपः 418, 5.
422, 15.
- १६५ वृद्धवीसष्ठः 240, 1. 300, 11.
310, 4. 356, 4. 404, 4.
- १६६ वैखानससूत्रम् 138, 4.
139, 4.
- १६७ व्याघ्रपात् 235, 4. 334, 4.
- १६८ व्याघ्रः 230, 11. 230, 16.
276, 17. 433, 8. 453, 11.
- १६९ व्यासः 1, 7. 17, 2. 23, 8.
40, 17. 45, 3. 64, 7.
109, 18. 111, 7. 128, 12.
173, 5. 178, 14. 214, 12.
218, 2. 227, 5. 270, 17.
304, 3. 331, 20. 373, 3.
421, 16. 426, 18. 429, 10.
440, 7. 444, 12. 446, 10.
465, 19.
- १७० व्यासस्मृतिः 169, 12.
- १७१ शङ्ख-लिखितौ 26, 4.
49, 15. 98, 10. 99, 19.
- 139, 21. 213, 17. 213, 17.
266, 20. 423, 8.
- १७२ शङ्खः 21, 10. 23, 19.
24, 17. 27, 10. 28, 12.
32, 14. 61, 15. 120, 5.
230, 5. 231, 17. 234, 6.
235, 22. 243, 13. 246, 17.
250, 3. 265, 5. 267, 16.
293, 7. 298, 18. 298, 22.
303, 4. 304, 6. 326, 7.
342, 11. 364, 17. 370, 5.
377, 14. 383, 1. 384, 3.
393, 17. 395, 7. 403, 14.
424, 21. 425, 13. 446, 15.
456, 2. 462, 3.
- १७३ शम्भुः 397, 2. 397, 20.
- १७४ शल्यपर्व 82, 3.
- १७५ शाठ्यायनिः 319, 9.
321, 15. 8514, 14.
- १७६ शातातपः 63, 19. 72, 12.
90, 16. 206, 3. 221, 13.
228, 4. 267, 1. 221, 18.
338, 16. 354, 12.
354, 19. 397, 15. 443, 12.
456, 13. 456, 22. 460, 13.
463, 17.
- १७७ शिवस्वामिः 448, 13.
- १७८ शुनःपुच्छः 290, 19.
- १७९ शैवपुराणम् 14, 13.
- १८० शौनकः 28, 16. 130, 9.
178, 17. 180, 13. 308, 17.
317, 7. 363, 5. 363, 17.
409, 8. 410, 5. 415, 8.
416, 18. 419, 14.
- १८१ भुतिः 60, 3. 66, 16. 68, 12.
100, 14. 103, 6. 104, 13.

- 105, 15. 132, 15. 136, 4.
 136, 15. 137, 11. 141, 7.
 150, 10. 151, 11. 155, 10.
 166, 14. 171, 8. 171, 12.
 173, 3. 174, 15. 176, 6.
 180, 15. 195, 15. 226, 14.
 313, 12. 385, 8. 452, 6.
- १८२ श्लोक गौतमः 291, 15.
 321, 11. 335, 4. 335, 15.
 450, 10.
- १८३ षट्त्रिंशन्मतम् 227, 2.
 242, 2. 264, 11. 332, 4.
 378, 9.
- १८४ सङ्ग्रहकारः 36, 13. 79, 3.
 216, 11. 243, 10. 352, 13.
 402, 17.
- १८५ सत्यव्रतः 22, 4. 391, 20.
- १८६ सरस्वतिः 30, 16.
- १८७ सर्वर्तः 22, 16. 78, 14.
 79, 9. 213, 1. 260, 4.
 294, 12.
- १८८ साङ्ख्यधायनगृहम् 21, 8.
- १८९ सावेतसः 71, 6.
- १९० सुमन्तुः 44, 20. 64, 3.
 261, 2. 323, 13. 327, 17.
 329, 8. 381, 15. 386, 9.
 398, 14. 424, 5. 431, 5.
 447, 6. 452, 20. 457, 3.
 458, 8. 464, 17. 465, 14.
- १९१ सुभुतः 379, 6.
- १९२ सूत्रकाराः 80, 17.
- १९३ स्कन्दपुराणम् 17, 6.
 162, 8. 163, 10. 164, 5.
 455, 18. 466, 6.
- १९४ स्कन्दः 162, 11.
- १९५ स्मृतिः 170, 18. 171, 5.
 177, 19. 203, 8. 353, 20.
 355, 15. 355, 18. 374, 9.
 396, 6. 423, 6. 443, 8.
 467, 17.
- १९६ स्मृतिसङ्ग्रहः 462, 6.
 470, 13.
- १९७ स्मृत्यन्तरम् 29, 14. 62, 11.
 71, 17. 86, 6. 114, 12.
 125, 15. 129, 11. 152, 4.
 154, 13. 164, 21. 170, 14.
 177, 5. 190, 17. 201, 10.
 208, 13. 226, 15. 229, 20.
 230, 19. 232, 4. 244, 5.
 256, 19. 262, 12. 262, 16.
 296, 4. 309, 13. 325, 21.
 328, 6. 331, 19. 334, 18.
 336, 8. 375, 7. 378, 3.
 382, 7. 385, 1. 391, 7.
 392, 9. 395, 12. 400, 11.
 413, 2. 430, 5. 442, 18.
 444, 9. 445, 6. 447, 12.
 458, 6. 465, 7. 469, 10.
- १९८ हरिः 30, 16. 37, 8.
- १९९ हारीतः 5, 15. 6, 13. 14, 2.
 17, 18. 21, 14. 40, 7.
 43, 9. 49, 15. 53, 11. 73, 17.
 82, 11. 109, 15. 160, 14.
 164, 13. 172, 9. 172, 20.
 173, 3. 208, 17. 231, 2.
 249, 21. 278, 1. 265, 9.
 275, 3. 280, 9. 285, 10.
 333, 12. 336, 2. 343, 1.
 350, 22. 379, 6. 449, 5.
 451, 15.
- २०० हारीतस्मृतिः 53, 3.

Index of Quotations, Vol. I., Part II.

१. अङ्गिराः—

- अयुजो भोजयेच्छादे 362, 9.
आममेवाददीवान्स्यात् 41, 3.
आमं पूयति संसारे 41, 4.
गृहे यस्य मृतः कश्चित् 252, 1.
जनने मरणे चैव 258, 11.
तत्राधिकृत्य मृतकम् 264, 9.
तस्मादामं गृहीतव्यम् 41, 5.
तस्याप्यशौचं विशेष्यम् 252, 2.
तस्याशौचं विधातव्यम् 227, 15.
त्रयोदश्यां कृष्णपक्षे 325, 5.
दाहयित्वा तथाप्येनम् 241, 13.
न कदलीपत्रम् 393, 8.
न जातीकुसुमानि 393, 8.
नवमैकादशे चैव 448, 8.
नाशौचं सूतके प्रोक्तम् 215, 4.
रञ्जित्वं तस्य जानीयात् 325, 6.
प्रथमेऽहिं तृतीयेऽहिं 448, 7.
पत्रजल्यकृतोद्वाहः 149, 12.
पत्रजेत् ब्रह्मचर्येण 149, 13.

* This index as well as that to the first part of this work presents a quotation under that name only, under which the author quotes it, notwithstanding its occurrence in works of other names.

- मवाप्तु कुर्वतः आहम् 325, 7.
वस्त्रे विवाहकाले च 258, 12.
यदि कश्चित् प्रमादेन 227, 14.
यद्यप्यकृतचूडो वै 241, 12.
यः कश्चिन्निर्हरेत् प्रेतम् 275, 17.
वनाद्वा पत्रजेद्विद्वान् 149, 14.
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते 386, 6.
स तु जीवन् भवेच्छूद्रो 386, 7.
संसारमेव निःसारम् 149, 11.
संस्पर्शं सूतिकायास्तु 212, 9.
सूतके मृतकं चेत्स्यात् 264, 8.
सूतके सूतिकावर्जम् 212, 8.
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निम् 275, 18.

२. अत्रिः—

- अगोधूमं च यच्छूद्रम् 369, 5.
अतः परं प्रवक्ष्यामि 193, 13.
अथ सपिण्डीकरणम् 451, 6.
अनौद्धत्यमदीनत्वम् 181, 13.
अभ्युत्थान-प्रियालापैः 199, 14.
अहिंसा सत्यमस्तेयम् 181, 10.
आस्तिक्यं ब्रह्मसंस्पर्शः 181, 12.
उच्छिष्टसन्निधानं तु 429, 8.
उदक्या चोदितं चाक्षम् 190, 1.
उपेक्षा धैर्य-माधुर्यं 181, 15.
कृत्विक्पुत्रादयो ह्येते 345, 16.

एष स्वधर्मो विख्यातः 181, 19.
 गोत्र-सम्बन्ध-नामानि 420; 11.
 चतुर्धा भिक्षुकाः प्रोक्ताः 172, 15.
 तदन्नं निष्फलं याति 421, 22.
 तद्वर्जनात् पितुरपि 299, 22.
 ते तं तथेत्यविघ्नेन 365, 14.
 दत्ते वाऽप्यथ वाऽदत्ते 421, 19.
 धातुः प्रकुप्यते येन 189, 21.
 न परस्परमर्घ्याः स्युः 345, 15.
 न मृण्मयानि कुर्वीत 392, 17.
 परित्यजन्ति ये मोहात् 165, 9.
 पालाशेभ्यो विना न स्युः 392, 18.
 पिता पितामहो भ्राता 355, 14.
 पितृक्रमादुदीर्येति 420, 12.
 पितृणामासनस्थानात् 429, 7.
 पित्र्यं कल्पितं पूर्वम् 190, 3.
 प्राण्यङ्गे वाऽऽयसे कृमम् 190, 2.
 भावशुद्धिर्हरेर्भक्तिः 181, 11.
 भिक्षाटनं जपः सन्ध्या 181, 18.
 यज्ञोपवीतं सर्वेषाम् 105, 8.
 यतीनां व्रतवृद्धानाम् 108, 15.
 यथाभुतं प्रतीक्षेरन् 365, 15.
 वर्जयेत्तादृशीं भिक्षाम् 160, 4.
 विष्णुरूपेण वै कुर्यात् 198, 16.
 वैश्वदेवे नियोक्तव्याः 345, 17.
 शिखिनस्तु भुताः कोषिक् 172, 14.
 सम्पकोज्जायते शेषः 261, 21.
 संवत्सरे पूर्णे द्वादश्यां वा 451, 6.
 स्नानं सुरार्चनं ध्यानम् 181, 17.

स्वकेहो गुरुशुभूषा 187, 14.
 स्वाहेति च ततः कुर्यात् 430, 10.
 हस्तेन मुक्तमन्त्रायम् 420, 9.
 हितं मितं सदा ऽश्रीयत् 189, 20.
 ह्रीस्तपो ज्ञान-विज्ञाने 181, 16.

३. आचार्याः --

वस्तुच्यमानमेत्यन्तः 2, 4.
 सक्षेप-विस्तराभ्यां हि 2, 3.

४. *आधर्वणीभूतिः --

प्राणं वा एते 99, 16.
 ये दिवा रत्या 99, 16.

५. आदित्यपुराणम् --

अगाधतोयराशिं वा 228, 13.
 अविमुक्तोन्मुखस्तस्य 229, 3.
 उत्तमानामुयालोकान् 228, 16.
 ऊढायाः पुनरुद्वाहम् 91, 13.
 कलौ पञ्च न कुर्वीत 91, 14.
 काष्ठ-पाषाणमध्यस्थो 229, 2.
 गच्छेन्महापथं वाजपि 228, 14.
 जातभ्रात्रे न दद्यात् 23, 12.
 दुधिकिस्स्यैर्महारोगैः 228, 11.
 प्रणवं तारकं ब्रूते 229, 4.
 प्रयाग-वटशाखायाम् 228, 15.
 प्रविशेज्ज्वलनं दीपम् 228, 12.
 मधुको रामठं चैव 370, 12.
 यस्माच्चान्द्रायणाच्छुद्धिः 23, 13.
 वाराणस्यां मृतो यस्तु 229, 1.
 आदिकर्मणि शस्तानि 370, 13.

* The quotations under this heading appear in Prāśnopanishad.

६. आदिपुराणम्—

- अटवी पर्वताः पुण्याः 303, 10.
 आमन्त्रितश्चिरं नैव 267, 1.
 आयान्ति तस्मात्तदहः 23, 17.
 उत्तरामिमुखान् विप्रान् 399, 16.
 उत्तरे ब्रह्मयूपस्य 308, 1.
 एतद्वयाशिरो नाम 308, 2.
 एवं सति नृपः शुद्धः 256, 3.
 कन्यागते पञ्चमे तु 321, 10.
 काङ्क्षन्तः पुत्र-पौत्रेभ्यः 324, 7.
 कृत्वा सचैलं ज्ञानं तु 260, 16.
 क्षुधार्ताः कीर्तयन्तश्च 324, 6.
 मासमात्रं परगृहात् 324, 10.
 चिकित्सको यत्कुरुते 255, 19.
 चिरकारी भवेद् ब्रह्मी 367, 3.
 तत्कर्म नान्यो जानाति 255, 16.
 तत्र दद्यात् सुवर्णं तु 23, 18.
 तदन्यो न क्षमः कर्तुम् 256, 1.
 तदन्यो नैव जानाति 255, 18.
 तदा माससमैस्तासाम् 239, 15.
 तन्नास्ति यस्मादन्यस्य 256, 5.
 तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शो 255, 20.
 तस्मात्तांस्तत्र विधिना 324, 8.
 दास्यो दासाश्च यत्किञ्चित् 255, 21.
 देवखाताश्च गर्ताश्च 303, 13.
 यतानां पितॄणां च 367, 2.
 वाश्च पितरश्चैव 23, 16.
 क्षान्तरे ऽपि कन्यास्ये 321, 9.
 चक्रकोशं ययासोत्रम् 307, 16.
 आवृद्धौ यमः प्रेतान् 324, 4.

- भिक्षामात्रेण यः प्राणान् 324, 11.
 मघायां पिण्डदानेन 327, 2.
 मध्वाज्य-तिलमिश्रेण 324, 9.
 महानद्याः पश्चिमेन 307, 17.
 यत्कर्म राजभृत्यानाम् 256, 4.
 यो वा संवर्धते देहम् 324, 12.
 राजा करोति यत्कर्म 256, 2.
 वनानि गिरयो नद्यः 303, 12.
 विप्रौ तु प्राङ्मुखौ तेभ्यो 399, 14.
 विसर्जयित्वा मानुष्ये 324, 5.
 शन्नो देवीति मन्त्रेण 399, 15.
 शिल्पिनश्चित्रकाराद्याः 255, 15.
 आर्द्धं तेनापि कर्तव्यम् 324, 13.
 पण्मासाभ्यन्तरे यावत् 239, 14.
 सङ्क्रान्तावुपवासेन 327, 1.
 सर्वाण्यस्वामिकान्याहुः 303, 11.
 स्रतकी तु मुखं वृष्टा 260, 15.
 सूपकारेण यत् कर्म 255, 17.
 ७. *आनुशासनिकम्—
 अपत्यजन्म शूद्रायाम् 97, 18.

* In the first part of the present volume the quotations from the different Parvās of Mahābhārata are given under the general heading महाभारतम्, but in the present part the arrangement is changed for convenience of the reader, and the quotations are placed under the names of their respective Parvās. However, in the case of such quotations, as have their Parvās not specified by the author, the former order has been retained.

कौमार्यं ब्रह्मचर्यं मे 82, 1.

रत्यर्थमपि शूरा स्वात् 97, 19.

८. आपस्तम्बः—

अचूडायां तु कन्यायां 242, 6.

अटव्यां ये समुत्पन्नाः 392, 2.

अनुभाविनां च परिवापनम् 296, 15.

अक्षेन चाक्षस्य 10, 15.

अपुत्रा ये मृताः केचित् 329, 18.

अष्टमे पुष्टिः 317, 18.

आकाशं गमयेत्पिण्डम् 439, 10.

एकादशे कृष्णावसम् 317, 20.

एतेनाज्जन्तेवासिनो 345, 2. 346, 1.

कर्तुस्तु कालाभिनिवृत्तात् 317, 11.

काषायं चैके 33, 5.

क्षत्र-विट्-शूद्रजातीनाम् 220, 8.

क्षत्रियधीव वृत्तस्थो 361, 6.

गुणवदलाभे सोदर्वो 345, 1.

चतुर्थे क्षुरपशुमान् 317, 14.

चतुर्दश आबुधरादिः 318, 2.

चत्वार आभन्तः 140, 18.

तस्यामुत्पाद्य चण्डालम् 72, 17.

तृतीये ब्रह्मवर्चस्विनः 317, 14.

तेषां तु पैतृकास्त्रीयम् 220, 9.

ते वै श्राद्धे पवित्रास्तु 392, 3.

तेषामपि च देवं स्वात् 329, 14.

वयोदशे ऋष्युष्ये 317, 21.

दशमे व्यवहारि रादिः 317, 19.

दुरात्मनामुक्तम् च 439, 9.

द्वादशे पशुमान् 317, 21.

द्वादशाभ्रमिणी भोज्यौ 386, 2.

द्वितीये स्तेनाः 317, 13.

नवम एकचुराः 317, 18.

पञ्चदशे पुष्टिः 318, 3.

पञ्चमे पुमांसः 317, 15.

पितुर्ज्येष्ठस्य 46, 15.

पितृणां स्थानमाकाशम् 439, 11.

प्रथमे कर्मे 21, 5.

प्रथमे ऽहनि 317, 12.

ब्रह्मपत्यो न 317, 15.

ब्राह्मणान् भोजयेत् 340, 5.

माञ्जिष्ठं राजन्यस्य 33, 6.

मुनेरक्षमभोज्यं स्यात् 386, 3.

वत्कामयेत 140, 16.

यत् पिबेत्कापिलं क्षीरम् 381, 7.

यदि पत्नी विदेशस्या 339, 8.

बभ्रार्थहरः स पिण्डदायी 463, 1.

यस्यां मनश्चक्षुषोः 58, 5.

वसन्ते ब्राह्मणम् 32, 7.

वासः 33, 5.

विहितं तस्य नाशौचम् 224, 20.

व्याघ्रदयेद्य आत्मानम् 224, 19.

शाण-क्षौमाजिनानि 33, 5.

बहेऽध्वशीलोऽक्षशीलः 317, 17.

सप्तमे कर्मे रादिः 317, 17.

सप्तमे ब्रह्मवर्चसकामम् 32, 1.

सम्मानगोत्र-प्रवराम् 72, 16.

सर्वेज्येवापरपक्षस्य 317, 10.

हारिष्टं वैश्यस्य 33, 7.

९. *आरुणिश्रुतिः—

- अत ऊर्ध्वम् 167, 14.
 आरुणिः प्रजापतेः 167, 1.
 उपवीतं भूमौ 167, 11.
 कुटीचको ब्रह्मचारी 167, 12.
 गायत्रीं च 167, 10.
 तं गत्वोषाच 167, 1.
 तव पुत्रान् भ्रातृव्य- 167, 3.
 दण्डमाच्छादनम् 167, 8.
 दण्डान् लोकामीन् 167, 13.
 पात्रं विसृजेत् 167, 13.
 ब्रह्मचारी गृहस्थो 167, 9.
 शेषं विसृजेत् 167, 9.
 सन्धि समाधौ 167, 15.
 सर्वेषु वेदेषु 168, 1.

१०. †आश्वमेधिकम्—

- अधोगतिं व्रजेत् क्षिप्रम् 97, 4.
 अन्यथा वाहयन् राजन् 7, 9.
 अहः पूर्वं द्वियामं वा 7, 5.
 एकदण्डी त्रिदण्डी वा 179, 1.
 काषायमाश्वसारो ऽपि 179, 2.
 कृत्वा पुरीषगर्भेषु 97, 2.
 न क्षुत्तृणा-भ्रमभ्रान्तम् 7, 3.
 न दण्डेन न यष्ट्या वा 7, 2.
 भ्रूणहत्यासमे पापम् 7, 11.

* The quotations under this heading appear in Āruṇyopani-
 shad.

† Vide footnote on page 3 of
 this Index

- मामधः पातयन्नेष 97, 3.
 यत्र वा त्वरया कृत्यम् 7, 7.
 रुधिरं वाहयेत्तेषाम् 7, 10.
 वाहयेत्तत्र धुर्यास्तु 7, 8.
 वाहयेदुद्धृतेनैव 7, 1.
 विश्राम्यन्मध्यमे भागे 7, 6.
 शूद्रायोनौ पतद्बीजम् 97, 1.
 सुतृपेषु च भुञ्जीयात् 7, 4.

११. *आश्वलायनगृह्यम्—

- अष्टौ पिण्डान् कृत्वा 56, 8.
 क्षेत्राच्चेदुभयतः 56, 12.
 दुर्विज्ञेयानि लक्षणानि 56, 8.

१२. †आश्वलायनः—

- अग्निं प्रत्येयात् 434, 3.
 अपः प्रदाय 408, 10.
 आचान्तेष्वेके 430, 10.
 आपः प्रदाय 408, 11.
 दर्भान् द्विगुणभुमानासनम् 408, 10.
 नवमिश्रं षडुत्तरम् 449, 3.
 प्राचीनावीती लेखाम् 431, 11.
 भुक्तवत्स्वनाचान्तेषु 430, 10.

१३. †उमा-महेश्वरसंवादः—

- ऋतुस्नाता तु या शुद्धा 82, 7.

१४. उशानाः—

- अपत्नीकः प्रवासी च 333, 19.

* Full name आश्वलायनगृह्यसूत्रम्.

† Possibly आश्वलायनस्मृतिः.

‡ Vide footnote on page 5 of
 the List of the Names of Authors,
 Works, &c., given at the end of
 the first part.

- अयाचितं हि तज्ज्ञेयम् 188, 15.
 अहन्येकादशे तेषाम् 458, 16.
 उपपन्नं तदित्याहुः 188, 19.
 उपस्थाने च यत् प्रोक्तम् 183, 16.
 एकोद्दिष्टं न कुर्वीत 458, 15.
 करञ्जं येऽपि चान्ये वै 375, 13.
 कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक- 375, 10.
 तत् प्राक्प्रणीतमित्याह 188, 13.
 तपो-ऽग्निहोत्रमन्त्रेषु 356, 11.
 तात्कालिकमिति ख्यातम् 188, 17.
 तात्कालिकोपपन्नं च 188, 9.
 त्रिदण्डमहणादेव 458, 14.
 न पूर्वैर्ण विशुद्धिः स्यात् 264, 19.
 नालिका-शण-छत्राक- 375, 9.
 पिता पितामहो यस्य 356, 10.
 भिक्षाटनसमुद्योगात् 188, 14.
 मधुवदाहरणं यत्तु 188, 11.
 मनःसङ्कल्परहितान् 188, 10.
 माधुकरमसङ्कल्पम् 188, 18.
 वर्जयेद्भृञ्जनं भ्रात्रे 375, 12.
 शयनोत्थापनात् प्राग् यत् 188, 12.
 सपिण्डीकरणं तेषाम् 458, 13.
 सिद्धमन्नं भक्तजनैः 188, 18.
 सिद्धाग्नेन न कुर्वीत 333, 20.
 स्वल्पाशीचस्य मध्ये तु 264, 18.
 १५. कल्पशृङ्गः—
 अपि वा वाससी 36, 6.
 अर्वागध्वान्मातृ-पितृ- 467, 7.
 अविशेषेण कर्तव्यम् 466, 11.
 आशीचमन्तरा दशौ 291, 3.
 आशीचे तु व्यतिक्रान्ते 330, 20.
 देये पितृणां भ्रात्रे तु 330, 19.
 पत्न्याः पुत्रस्य तत्पुत्र- 467, 5.
 पितरो यत्र पूज्यन्ते 466, 10.
 भवेद्यदि सपिण्डानाम् 466, 18.
 रीत्रे हस्ते च रोहिण्याम् 454, 21.
 शुचिर्भूतेन दातव्यम् 332, 17.
 सपिण्डीकरणभ्रात्रम् 454, 20.
 समाप्तिं प्रेततन्त्रस्य 291, 4.
 सम्बन्धासत्तिमालोच्य 466, 19.
 सा तिथिस्तस्य कर्तव्या 332, 18.
 स्नुषा-भ्राम्रोश्च पित्रोश्च 467, 6.
 १६. कण्वः—
 एकरात्रं वसेत् ग्रामे 182, 16.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु 182, 17.
 १७. कपिलमतम्—
 अभयं सर्वभूतेभ्यो 160, 3.
 निनीषन् दण्ड-शिक्षयादि 160, 4.
 विधिवत् प्रेषमुच्चार्य 160, 2.
 १८. *कर्मप्रदीपः—
 आवृत्य प्राणमायम्य 432, 17.
 जर्पस्तेनैव चाऽऽवृत्य 432, 18.
 वामेनावर्तनं केचित् 432, 15.
 सत्यं गौतम-शाण्डिल्यौ 432, 16.
 १९. †कश्यपः—
 क्रयक्रीता तु या नारी 87, 14.
 न सा दैवे न सा पित्र्ये 87, 15.
 *Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 2.
 † कश्यपः and काश्यपः denote
 one and the same author.

२०. *काठकम्—

देवानां सयवा दर्भाः 402, 16.

पेनृणां द्विगुणांस्तिलैः 408, 7.

२१. †कात्यायनस्मृतिः—

अथ वा चतुर्विंशति वर्षाणि 197, 13.

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी 197, 14.

अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि 197, 9.

आ प्रायणान् 193, 1.

उपनयनादूर्ध्वम् 197, 7.

औदुम्बराः 199, 2.

कुटीचका बहूदकाः 199, 16.

कुटीचकाः स्वपुत्रगृहेषु 200, 1.

गायत्रो ब्राह्मः 197, 6.

गृहस्था अपि 198, 4.

घोरसंन्यासिकाः 198, 15.

तत्र ब्रह्मचारिणः 197, 5.

तत्र वार्ताकवृत्तयः 198, 6.

तत्र वैखानसाः 198, 22.

नैव पौत्रेण कर्तव्यम् 462, 17.

परमहंसा न दण्डधराः 200, 10.

परिव्राजका अपि 199, 15.

फेनपा उन्मत्तकाः 199, 10.

बहूदकास्त्रिदण्ड-200, 2.

ब्रह्मचारि-गृहस्थ-197, 4.

यायावराः 198, 12.

वानप्रस्था अपि 198, 20.

वार्ताकवृत्तयः 198, 4.

वालखिल्याः 199, 5.

वैखानसा औदुम्बराः 198, 20.

शालीनवृत्तयः 198, 9.

स्वदारनिरतः 197, 11.

हंसा एकदण्डधराः 200, 6.

२२. कात्यायनः—

अकृतं तद्विजानीयात् 116, 14.

अमिहोत्रादिशुभ्रपाम् 117, 10.

अतिवृद्धानभार्यीश्च 355, 4.

अत्र पितरः 432, 9.

अथ सपिण्डीकरणम् 451, 8.

अथागच्छत वोढायाम् 93, 5.

अथानवेक्षमेत्यापः 287, 18.

अथैकोद्दिष्टमेकम् 447, 20.

अर्धमादहनं प्राप्तम् 287, 11.

अनिन्द्येनामन्त्रिते 366, 7.

अनिवृत्ते दशाहे तु 230, 8.

अनेकेभ्यो हि दत्तायाम् 94, 3.

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत 322, 20.

अभ्युदयिके श्राद्धे 459, 10.

अमावास्यायां सर्वम् 317, 5.

अयातयामैश्वन्दोभिः 132, 18.

अश्वस्तु जपेद्याद्विपूर्वाम् 422,

अश्वस्तृतीयायाम् 316, 19.

असावेतत्त इति ये 431, 14.

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 159, 2.

आमपात्रे ऽन्नमादाय 287, 9.

आमश्राद्धं प्रकुर्वीत 334, 3.

* Probably काठकगृहसूत्रम्.

† Vide Prefatory Notes, P. 5, L. 21

- आपद्यनमौ तीर्थे च 334, 2.
 आप्नुतान् पुनराचान्तान् 292, 14.
 आश्रमी चेत्तप्तकृच्छ्रम् 157, 2.
 उन्मत्तः पतितः कुष्ठी 90, 13.
 उल्लिख्यापहता इति 430, 22.
 ऊढाऽपि देया साऽन्यस्मै 91, 6.
 ऊर्ध्वं चतुर्थ्याः 322, 20.
 ऋजवो दर्भाः 459, 11.
 ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य 93, 8.
 एकशफं नवम्याम् 317, 1.
 एकं प्रेतस्य 455, 8.
 एकोऽनुगच्छन् तस्यार्धम् 287, 10.
 एतेन पिण्डो व्याख्यातः 455, 10.
 एवं कृतोदकान् सम्यक् 292, 13.
 कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा 446, 4.
 466, 13.
 कारयेत्तद्बहुत्वे च 117, 11.
 कुहकोन्मत्त-चोरांश्च 355, 6.
 कृच्छ्रांस्तु चतुरः कृत्वा 157, 1.
 कृत्तरोम-नखेभ्यस्तु 390, 19.
 कृषिः सप्तम्याम् 316, 20.
 क्रियते छन्दसां तेन 132, 17.
 क्रीडमानैरपि सदा 132, 19.
 गन्धान् ब्राह्मणसात्कृत्वा 411, 15.
 गायत्रीं मधुमतीम् 426, 16.
 गोत्र-नामपदान्ते च 287, 20.
 घृतेनाभ्यक्तमाग्राव्य 287, 5.
 चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च 90, 14.
 चतुर्थ्यां भुङ्गपशवः 316, 19.
 चन्दनोक्षितसर्वाङ्गम् 287, 6.
 जड-मूका-ऽन्ध-बधिर- 355, 3.
 ज्ञातिश्रेष्ठ्यं हिरण्यानि 317, 3.
 ततः संवत्सरे पूर्णे 455, 6.
 तद्द्वार्यमुपवीतं स्यात् 37, 15.
 तेषामुपशमो धर्मो 201, 7.
 तैलमुद्धर्तनं स्नानम् 390, 18.
 त्रिवृतं चोपवीतं स्यात् 37, 11.
 त्रिवृदूर्ध्ववृतं कार्यम् 36, 11.
 दक्षा प्रियंवदा शुद्धा 117, 13.
 दक्षिणं पातयेज्जानुम् 397, 12.
 दक्षिणाग्रान् कुशान् कृत्वा 287, 21.
 दक्षिणाशेरसं भूमौ 287, 4.
 दधि-बदराऽक्षतमिश्राः 459, 12.
 दंशम्यां गावः 317, 1.
 दानमेकं गृहस्थानाम् 201, 8.
 दिनक्रमेण वा कर्म 117, 14.
 दीर्घा स्थूला गुणैर्दृष्टा 40, 2.
 दुर्बलं क्षापयित्वा च 287, 3.
 दूरस्थानामविद्यानाम् 77, 2.
 दृष्टमेव फलं तत्र 118, 6.
 देशान्तरस्थ-स्त्रीवैक- 355, 1.
 द्यूतं षष्ठ्याम् 316, 20.
 द्वादश्यां धन-धान्य- 317, 2.
 द्वितीयायां स्त्रीजम् 316, 18.
 द्वे बहूनि निमित्तानि 470, 5.
 धनवृद्धिप्रसक्तान् 355, 5.
 धर्मं कुरुत यत्नेन 292, 16.
 धार्या सा वर्षमेकं तु 93, 20.

रूपं चैवानुपूर्व्येण 411, 16.
 यात्वा इदि त्वनुज्ञातो 159, 21.
 न वियुक्ता त्वचा चैव 39, 20.
 न सपर्णा नातियामा 39, 22.
 नाङ्गुष्ठादधिका कार्या 39, 19.
 नान्दीमुखान् पितृनर्चयिष्ये 456, 14.
 नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये
 459, 13.
 नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः
 459, 15.
 नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्ताम्
 459, 14.
 निर्वर्त्य वृद्धितन्त्रं तु 454, 18.
 नैकयाऽपि विना कार्यम् 116, 13.
 नैमित्तिकानि कार्याणि 470, 6.
 पत्रपुटके वा 405, 14.
 परिचारका एकादश्याम् 317, 2.
 पातयेदितरज्जानु 397, 13.
 पित्र्यमन्त्रवर्जनम् 459, 10.
 पित्र्ये यः पङ्क्तिमूर्धन्यः 411, 21.
 पुत्राः पञ्चम्याम् 316, 19.
 पुराऽऽगतश्च सर्वेषाम् 91, 4.
 पृष्ठवंशे च नाभ्यां च 37, 14.
 प्रत्यब्दं यदुपाकर्म 132, 16.
 प्रत्याब्दिकं च शेषेषु 446, 7.
 466, 14.
 प्रथमा धर्मपत्नी स्यात् 113, 5.
 प्रदाय शुल्कं गच्छेद्यः 93, 19.
 प्रादेशान्नाऽधिका न्यूना 39, 21.

प्रेतपात्रम् 455, 8.
 मातामहस्य भेदे ऽपि 416, 8.
 मा शोकं कुरुताऽनित्ये 292, 15.
 मुखे वस्त्रं निधायैनम् 287, 8.
 यवैस्तिलार्थः 459, 11.
 यानि वा विद्यन्ते 405, 13.
 या वा स्यात् वीरसुरासाम्
 117, 12.
 युग्मानाशयेत् 459, 17.
 युवानस्तत्र म्रियन्ते 317, 4.
 ये समाना इति द्वाभ्याम् 455, 9.
 वरदोषास्तथैवैते 90, 15.
 वरयित्वा तु यः कश्चित् 93, 7.
 वाणिज्यमष्टम्याम् 317, 1.
 विकर्मस्थः सगोत्रो वा 91, 5.
 विभज्य सह वा कुर्युः 117, 15.
 विशीर्णा विमला ऋस्वा 49, 1.
 विष्णुधर्मोत्तरे वाऽष्टु 413, 11.
 वेश्यातिसक्त-पतित-355, 2.
 शाकेनाप्यपरपक्षम् 323, 2.
 शूराणां निर्धनानां च 77, 3.
 स तु यद्यन्यजातीयः 91, 4.
 सद्य एव विशुद्धिः स्यात् 230, 9.
 सम्बन्धि-बान्धवादीनाम् 329, 17.
 स यदा ऽपां समीपे स्यात् 413, 12.
 सव्यं जान्वाच्य शनकैः 287, 12.
 संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे 151, 18.
 सुसम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः 459, 11.
 सुसम्पन्नमित्यनुज्ञा 459, 12.

सौवर्ण-राजतीदुम्बर- 405, 12.
स्त्रियोऽतिरूपाः प्रतिपदि 316, 18.
स्नात्वा सचैलमाचम्य 287, 19.
हिरण्यशकलान्यस्य 287, 7.
हुत्वा मन्त्रवदन्येषाम् 414, 22.

२३. कार्णाजिनिः—

अजातदन्तासु 246, 16.
अनृपास्तत्र येऽस्य स्युः 325, 20.
अन्नदानादृते सर्वम् 417, 4.
अपसव्येन कर्तव्यम् 417, 3.
अर्वागव्दद्यत्र यत्र 451, 11.
आदौ मध्ये ऽवसाने वा 321, 20.
उपाकर्मणि चोत्सर्गे 131, 7.
ऋषीन् दर्भमयान् कृत्वा 131, 8.
कन्या-पुत्रविवाहेषु 461, 7.
तत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 330, 7.
तदूर्ध्वं मासिकानां स्यात् 451, 12.
नभस्यस्याऽपरे पक्षे 322, 12.
नान्दीमुखान् पितृगणान् 461, 10.
नामकर्मणि बालानाम् 461, 8.
नैव नन्दा ऽऽदि वर्ज्यं स्यात्
322, 13.
परतो दशरात्राद्येत् 452, 2.
पितृपूर्वं सुतः कुर्यात् 468, 18.
पित्रोः श्राद्धे समं प्राप्ते 468, 17.
श्राद्धं तु नैकवर्गस्य 325, 19.
स पक्षः सकलः पुण्यः 321, 21.
सपिण्डीकरणं कुर्यात् 452, 1.
सपिण्डीकरणान्तं च 330, 8.

सीमन्तोन्नयने चैव 461, 9.

२४. कालिकापुराणम्—

कायजा ये बुधैर्नित्यम् 178, 8.
जितेन्द्रियैर्जितक्रोधैः 178, 9.
लिङ्गव्यक्त्यै हि धार्यास्ते 178, 7.
वैणवा ये स्मृता दण्डाः 178, 6.

२५. *काश्यपः—

अग्निं परिगता या च 57, 11.
इत्येताः काश्यपेनोक्ताः 57, 12.
उदकस्पर्शिता या च 57, 10.
बालानामजातदन्तानाम् 243, 19.
वाचा दत्ता मनोदत्ता 57, 9.
सप्तपौनर्भवाः कन्याः 57, 8.

२६. कूर्मपुराणम्—

अग्निप्रवेशमन्यद्वा 146, 16.
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य 151, 12.
अघानां यौगपद्ये तु 265, 13.
अथर्वशिरसो ऽध्येता 144, 13.
अधीत्य चाधिगम्यार्थम् 54, 2.
अन्तः पक्ककपायोऽसौ 155, 17.
अर्धमासेन वैश्यस्तु 277, 9.
असम्भवे परेषुर्वा 360, 5.
आचम्य देवं ब्रह्माणम् 193, 8.
आदित्यवारे त्वारोग्यम् 315, 1.
आदित्ये दर्शयित्वा ज्ञम् 193, 6.
आयादद्यां प्रौष्ठपद्यां वा 127, 16.
ऋतुकालाभिगामी स्यात् 104, 16.

* Vide the second footnote on page 6 of this Index.

- एकपादेन तिष्ठेत् 144, 9.
 एकाहात् क्षत्रिये शुद्धिः 282, 17.
 कटा पापीयसी वृत्तिः 4, 16.
 कुजे सर्वत्र विजयम् 315, 2.
 कृष्णो वा यत्र चरति 133, 6.
 क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 10.
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थम् 46, 12.
 चतुर्थकालिको वा स्यात् 145, 6.
 चान्द्रायणविधानैर्वा 145, 7.
 छत्रं चोष्णीषममलम् 54, 7.
 छन्दांस्यध्वमतो ऽभ्यस्येत् 132, 9.
 जिनेन्द्रियो जितक्रोधः 145, 1.
 तद्भूतं तस्य लुप्येत 145, 4.
 तापहन्तृ पदमैश्वरं परम् 146, 19.
 ते तृप्तास्तस्य तद्गोपम् 9, 10.
 त्रिंशद्भागं तु विप्राणाम् 15, 9.
 दशरात्रेण शुद्धिः स्यात् 220, 12.
 दशाहमाहुराशौचम् 205, 13.
 दशाहेन द्विजः शुद्ध्येत् 277, 8.
 देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च 15, 8.
 नक्तं चान्नं समभूयात् 145, 5.
 न जीर्ण-मलवद्वासाः 54, 11.
 न देवायतनं गच्छेत् 133, 9.
 न निन्देत् योगिनः सिद्धान् 133, 12.
 न रक्तमुल्बणं चान्य- 54, 12.
 न वीजयेद्वा वस्त्रेण 133, 10.
 न शुद्धराज्ये निवसेत् 133, 3.
 नादशं वै समीक्षेत 46, 11.
 ना धार्मिकैर्वृते ग्रामे 133, 2.
 नाशौचं कीर्तितं सद्भिः 254, 4.
 नैकोध्वानं प्रपद्येत 133, 11.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 3.
 पक्षे पक्षे समभूयात् 145, 8.
 पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यात् 144, 10.
 पयः पिबेच्छुक्लपक्षे 144, 11.
 परस्त्रियं न भाषेत 133, 8.
 पुण्याश्च विश्रुता नद्यः 133, 7.
 पुष्प-मूल-फलैर्वपि 145, 9.
 प्रायत्रि पररात्रे च 193, 9.
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिम् 155, 16.
 प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो 281, 2.
 व्रजचारी भवेन्नित्यम् 145, 2.
 मरणोत्पत्तियोगे तु 265, 17.
 महाप्रस्थानिकं वाऽसौ 146, 15.
 मुक्त्वा समुद्रयोर्देशम् 133, 5.
 यज्ञोपवीतद्वितयम् 54, 6.
 यथेष्टाचरणस्याहुः 218, 11.
 यदि निर्हरति प्रेतम् 277, 7.
 यमान् सेवेत सततम् 144, 14.
 यस्तु पत्न्या वनं गत्वा 145, 3.
 यस्तु सम्यगिममाश्रमं शिवम् 146, 17.
 योगाभ्यासरतः शान्तो 154, 19.
 रौक्मे च कुण्डले वेदम् 58, 8.
 लब्धलाभः पितृन् देवान् 9, 9.
 विद्यां विशिष्टां च गुरौ 315, 3.
 वेदं वेदौ तथा वेदान् 54, 1.

वेदाङ्गानि पुराणानि 132, 10.
 वैद्य-क्षत्रिय-विप्राणाम् 220, 13.
 वैद्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 शनैश्चरे भवेदायुः 315, 4.
 शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् 144, 12.
 शुक्लाम्बरधरो नित्यम् 54, 10.
 शुद्धचोद्विप्रो दशाहेन 209, 7.
 शुद्ध-विट्-क्षत्रियाणां तु 220, 1.
 शुद्धे दिनत्रयं प्रोक्तम् 282, 18.
 श्रावणस्य तु मासस्य 127, 15.
 श्रो भविष्यति मे श्राद्धम् 360, 4.
 पट्टात्रं वा त्रिरात्रं स्यात् 220, 12.
 सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण 193, 10.
 सूतके तु सपिण्डानाम् 212, 11.
 स्नात्वा सन्नैलं स्पृष्ट्वाऽग्निम् 281, 3.
 स्वयं वा कर्षणं कुर्यात् 4, 15.
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् 54, 9.
 स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैः 145, 10.
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यम् 133, 4.
 हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च 193, 7.

२७. कौषीतकिब्राह्मणम्—
 इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतम् 171, 18.
 किमस्य यज्ञोपवीतम् 171, 14.

२८. क्रतुः—

असुराणां कुले जाता 393, 10.
 तस्या दर्शनमात्रेण 393, 11.
 पूर्वसङ्कल्पितं ब्रह्मम् 262, 12.

२९. गन्धर्विणुः—

ततः परं स्नानेन 234, 2.
 व्यतीते त्वाशीचे 234, 1.

३०. गार्ग्यः—

अर्धरात्रादधस्ताच्चेत् 129, 6.
 उपाकर्म न कुर्वीत 129, 7.
 ऊनश्राद्धं न कुर्वीत 450, 18.
 एषु श्राद्धं न कुर्वीत 324, 18.
 तदा त्वौदयिकी ग्राह्या 128, 11.
 दत्त्वा हस्ते पवित्रं तु 406, 20.
 नन्दायां भार्गवदिने चतुर्द-
 श्याम् 450, 17.
 नन्दायां भार्गवदिने त्रयोद-
 श्याम् 324, 1.
 नोपाकर्म तदा कुर्यात् 129, 9.
 पर्वण्यौदयिके कुर्युः 128, 6.
 बहुचाः श्रवणे कुर्युः 128, 7.
 यत्पार्धरात्रादर्वाक् चेत् 129, 8.
 श्रावणी पौर्णमासी तु 128, 10.
 स्वाहेति चैव देवानाम् 406, 12.

३१. गालवः—

आहिताग्नेः सिनीवाल्याम् 452, 11.
 ऊनयाण्मासिकं षष्ठे 450, 8.
 तावदेवोत्तरं तन्त्रम् 291, 13.
 त्रैपक्षिकं त्रिपक्षे स्यात् 450, 9.
 पित्रोराशीचमध्ये तु 291, 12.
 सपिण्डीकरणात् प्रेते 452, 10.

३२. गृह्यकाराः—

अन्वष्टक्यं च पूर्वेषुः 414, 4.

* Every Śākhā of the Vedās has its own Gṛihyam or Gṛihya-sūtram, and so it is an extremely laborious task to decide to what particular Gṛihyam the quotations given below belong.

काम्यमभ्युदये ऽष्टम्याम् 414, 5.
चतुर्ध्यायेषु सामीनाम् 414, 6.
पित्र्यब्राह्मणहस्ते स्यात् 414, 7.

३३. *गृह्यपरिशिष्टकारः—

अन्नं पाणितले दत्तम् 416, 1.
एकीभावेन भोक्तव्यम् 415, 22.
पितरस्तेन नृप्यन्ति 416, 2.
यच्च पाणितले दत्तम् 415, 21.

३४. *गृह्यपरिशिष्टम्—

असगोत्रः सगोत्रो वा 290, 16.
गान्धर्वा-ऽऽसुर-पैशाचाः 89, 4.
जननादशरात्रे 25, 5.
पूर्वं परिग्रहस्तेषु 89, 5.
प्रथमे ऽहनि यः कुर्यात् 290, 17.

३५. गोभिलः—

अग्निहोत्रादिहोमार्थम् 210, 9.
द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 18.
पञ्चयज्ञान् कुर्वीत 210, 10.
पर्वण्यौदयिके कुर्युः 128, 3.
बहुत्राः श्रवणक्षे तु 128, 4.
मरणाद्द्वादशाहे स्यात् 450, 15.
यस्य संवत्सरादर्वाक् 454, 1.
विधिवत्तानि कुर्वीत 454, 2.
सामिकस्तु यदा कर्ता 452, 17.

३६. गौतमः—

अग्निष्टोमोऽस्यग्निष्टोमः 18, 15.

अग्न्याधेयो ऽग्निहोत्रम् 18, 12.

अधःशय्यासनाः 293, 18.

अन्त्ये त्वन्त्यानाम् 294, 2.

अपरश्वेद्वर्णः 276, 11.

अपीडिता यूपवक्त्राः 35, 12.

अभिसन्धिमात्रात् 70, 4.

अथ श्राद्धममावास्यायाम् 322, 3.

अष्टका-पार्वणश्राद्धम् 18, 11.

असन्निधौ तद्गार्था- 43, 2.

इत्येते चत्वारिंशत् 18, 18.

ऊर्ध्वं सप्तमात् 62, 7.

ऐकाग्रम्यम् 135, 9.

गर्भमाससमा रात्रीः 239, 8.

गर्भाधान-पुंसवन- 18, 7.

गो-ब्राह्मणहतानाम् 225, 2.

चत्वारि वेदव्रतानि 18, 9.

तत्संशयान्नोपयच्छेत् 70, 5.

तदभावे ऋत्विगाचार्यौ 290, 8.

ज्यहं वा 239, 9.

न ब्रह्माभिव्याहरेत् 30, 6.

नवमे वाससां त्यागः 294, 1.

नवावरान् भोजयेत् 363, 9.

नास्याचमनकल्पः 30, 5.

निवेद्य गुरवे 43, 1.

पक्षिण्यसपिण्डे 251, 5.

पञ्चमीप्रभृतिषु 322, 4.

पिण्डनिवृत्तिः 60, 6. 2, 1.

223, 4.

पुत्राभावे सपिण्डाः 90, 9. 222, 1.

293, 19.

* Every Grihyam has its own Parisishtam or appendix, and so the particular Parisishtam cannot be specified here.

- प्रतिश्रुत्याऽप्यधर्म- 90, 10.
 प्रथम-तृतीय-पञ्चम- 288, 5.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 14.
 प्रागुपनयनात् 29, 6.
 प्रायो-नाशक- 225, 3.
 बीजिनश्च 62, 7.
 ब्राह्मणस्य 215, 18.
 माता-पित्रोस्तु सूतकम् 260, 12.
 मातृबन्धुभ्यः 62, 8.
 मांसं न भक्षयेयुः 293, 19.
 मूर्ध-ललाट- 35, 5.
 यथाश्रद्धं सर्वस्मिन् वा 322, 5.
 यथोपपादमृत्र-पुरीषः 30, 5.
 युद्धे 225, 3.
 राजकोथाच्च 225, 2.
 रात्रिशेषे द्वाभ्याम् 266, 14.
 विद्या-चारित्र्य-बन्धु- 75, 6.
 श्रुत्वा चोर्ध्वम् 233, 14.
 सद्यः श्राद्धी 367, 9.
 सायंप्रातस्त्वन्नम् 43, 15.
 स्नानं सहधर्म-18, 9.
 स्यन्दिनी-यमसू-380, 19.
 हविषु चैवं दुर्वालादीन् 352, 19.
 हिंसा-ऽनुग्रहयोः 181, 7.
 ३७. चतुर्विंशतिमनम्—
 अधस्ताच्चवमान्मासात् 240, 14.
 एकं नाम्ना परं तूष्णीम् 460, 15.
 कोद्वयान् राजमाषांश्च 374, 3.
 तिस्रस्तिस्रः शलाकाः स्युः 409, 21.
 द्वे द्वे शलाके देवानाम् 406, 1.
 निष्पात्रांस्तु विशेषेण 374, 4.
 मृत-जातकयोर्योगे 264, 14.
 मृते जीवति वा तस्मिन् 240, 15.
 मृतेन शुद्धयते जातम् 264, 15.
 यावनालानपि तथा 374, 5.
 ३८. *छन्दोगश्रुतिः—
 यद्यप्यस्मा इमामग्निः 52, 18.
 ३९. *छन्दोगाः—
 एतमु एवाहम् 106, 7.
 तृतीयोऽत्यन्तम् 137, 8.
 ब्रह्मचारी— 137, 6.
 रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयाद्ब्रह्मो 106, 8.
 ४०. छागलेयः—
 अपत्नीकः समारोप्य 138, 3.
 उन्नतलक्षणसम्पन्नैः 337, 1.
 पुरुषत्रयविख्यातैः 337, 2.
 पूजयेच्छ्राद्धकालेऽपि 101, 2.
 विप्रानुद्धरते पापात् 101, 3.
 ४१. जमदग्निः—
 अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 अपसव्येन कर्तव्यम् 122, 11.
 अल्पं पुनरुत्सृष्टव्यम् 426, 5.
 आसाद्य सहपिण्डत्व-445, 17.
 कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धम् 145, 13.
 सर्वं कर्माऽपसव्येन 437, 3.
 सूक्त-स्तोत्रजपं मुक्त्वा 422, 12.
 * The quotations appear in
 Chhândogyopanishad.

४२. जातूकर्ण्यः—

- अग्न्यभावः स्मृतस्तावत् 414, 1.
 अग्न्यभावे तु विप्रस्य 413, 17.
 भत ऊर्ध्वं न कर्तव्यम् 329, 20.
 एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यम् 447, 2.
 कुर्यातामितरे कुर्युः 446, 24.
 च्यवते पितृलोकात् 330, 3.
 त्रैपक्षिकाऽऽश्रितके चेति 449, 18.
 द्वादश प्रतिमास्यानि 449, 17.
 न स्त्रीभिर्न च बालेन 435, 12.
 पञ्चयज्ञविधानं च 211, 7.
 पात्राणि चालयेच्छूदे 435, 11.
 पिण्डयज्ञं चरुं होमम् 211, 17.
 पितुः पितृगणस्थस्य 445, 13.
 पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् 330, 5.
 प्रत्यब्दं पार्वणेनैव 416, 23.
 प्रत्यब्दं प्रतिमासं च 445, 14.
 प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः 330, 2.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक् 330, 4.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वं माता-
 पित्रोः 447, 3.
 सपिण्डीकरणान्तं च 330, 1.
 सूतके तु समुत्पन्ने 211, 16.
 ४३. *जाबालश्रुतिः—
 इदमेवास्य 166, 18.
 एतत् सर्वं भूः 176, 3.
 तत्र परमहंसा नाम 165, 16.

- दण्डं कमण्डलुम् 166, 1.
 पृच्छामि त्वां याज्ञवल्क्य 166, 16.
 यथाजातरूपधरो 166, 3.
 यदहरेव विरजेत् 151, 5.
 यदि वेतरथा 149, 1.
 शिखां यज्ञोपवीतम् 166, 1.
 सहोवाच याज्ञवल्क्यः 166, 17.

४४. *जाबालः—

- तन्मध्ये हापयेदेव 211, 10.
 सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान् 211, 9.

४५. जाबालाः—

- गृही भूत्वा 136, 16.
 147, 19.
 ब्रह्मचर्यं समाप्य 136, 16. 147, 19.
 वनी भूत्वा 136, 17.
 147, 20.

४६. *जाबालिः—

- अगतेऽपि रवौ कन्याम् 320, 5.
 आयादद्याः पञ्चमः पक्षः 320, 6.
 नैमित्तिकं तु कर्तव्यम् 470, 11.
 पार्वणं त्वभिनिर्वर्त्य 470, 2.
 पुत्रानायुस्तथाऽऽरोग्यम् 320, 7.
 प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा 320, 8.
 यदि गृहमेव कामयेत् 51, 1.
 यद्येकत्र भवेतां चेत् 470, 1.
 भ्रातृं कृत्वा तु तस्यैव 470, 10.

* The quotations appear in Jābālopanishad.

* Jābālah and Jābālih may be one and the same author, and the quotations may appear in Jābālasmrīti.

४७. जैमिनिः—

छिन्ने नाले ततः पश्चात् 23, 4.
231, 10.

यावन्न छिद्यते नालम् 23, 3.
231, 9.

४८. *तापनीयश्रुतिः—

सप्तद्वीपवती भूमिः 53, 1.

४९. दक्षः—

अतीताच्च स्मरेद्भोगान् 196, 11.
अतीतेऽपि कर्तव्यम् 234, 19.
अन्धवन्मूकवत् पङ्गु- 196, 13.
अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च 208, 5.
आकाशे ऽसिर्यथा क्षिप्रः 196, 6.
आकिञ्चन्यमदम्भश्च 196, 8.
आस्ते व्रजति यो नित्यम् 196, 14.
उपन्यासक्रमेणैव 207, 14.
एकाहाच्छुद्धये विप्रो 208, 1.
एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु 180, 6.
एतच्छयं प्रकुर्वाणः 180, 9.
एतैः सर्वेषु निष्णातो 177, 3.
एतैः सर्वैः सुनिष्पन्नो 195, 3.
एवंविधस्य विप्रस्य 208, 6.
एष मे मण्डलं भित्त्वा 196, 19.
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य 218, 15.
ग्रन्थार्थतो विजानाति 207, 15.
तथा हीनतमे चैव 203, 3.
त्रयाणामानुलोम्यं स्यात् 148, 3.

* The quoted line appears in
Nṛsiṃhatāpanīyopaniṣad.

त्रयो ग्रामः समाख्यातः 180, 7.
त्रिदण्डेन यतिश्चैव 172, 3.
नगरं न हि कर्तव्यम् 180, 8.
न यतिर्न वनस्थश्च 148, 6.
न वक्तारं पुनर्यान्ति 196, 2.
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कथञ्चन 195, 2.
नाऽध्येतव्यं न वक्तव्यं न
श्रोतव्यं कदाचन 177, 2.
नान्यविद्याऽभियुक्तश्च 196, 10.
नाऽसूतकं कदाचित्स्यात् 218, 18.
निर्दहिष्यति तत्सर्वम् 196, 17.
पितृपत्न्यामतीतायाम् 235, 1.
प्रातिलोम्येन यो याति 148, 4.
प्राप्तांश्च नाभिनन्देत् 196, 12.
मरणान्नं तथा चान्यत् 207, 13.
महागुरुनिपाते तु 234, 18.
मानसस्य तु दण्डस्य 173, 22.
यस्मिन् कामाः प्रविशन्ति 196, 3.
यस्मिन् क्रोधः शमं याति 196, 5.
यस्मिन् क्षान्तिः शमः शौचम्
196, 7.
यस्मिन् वाचः प्रविष्टाः स्युः 196, 1.
यस्यैतल्लक्षणं नास्ति 172, 7.
यस्यैते नियता दण्डाः 173, 19.
ये दशाहादयः प्रोक्ताः 208, 4.
यो गृहाश्रममास्थाय 148, 5.
राजर्त्विग्दीक्षितानां च 207, 17.
राजवार्ता हि तेषां च 180, 10.

- वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 18.
 वाग्दण्डो मौनता प्रोक्ता 173, 21.
 विषयास्त पुनर्यान्ति 196, 4.
 वृथा प्रलापी यो न स्यात् 196, 9.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 204, 14.
 209, 8.
 व्यसनासक्तचित्तस्य 218, 16.
 व्याधितस्य कदर्यस्य 218, 14.
 व्रतिनां सत्रिणां चैव 207, 18.
 शुद्धचेद्विप्रो दशाहेन 204, 13.
 209, 7.
 श्रद्धा-त्यागविहीनस्य 218, 17.
 षड्-दश-द्वादशाहं च 207, 12.
 216, 8.
 सकल्पं सरहस्यं च 207, 16.
 सच्चितं यदृहस्यस्य 196, 16.
 सद्यः शौचं तथैकाहम् 207, 11.
 216, 7.
 संन्यस्यन्तं द्विजं दृष्ट्वा 196, 18.
 संवत्सरे व्यतीते तु 235, 2.
 स्नेह-पैशुन्य-मात्सर्यम् 180, 11.
 हीने हीनतरे वाऽपि 208, 2.
 ५०. दत्तात्रेयः—
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.
 174, 5.
 वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11.
 174, 11.
 ५१. हेमलः—
 अधीत्य विस्मृते वेदे 356, 16.
 अनुवृत्तौ च नान्येषाम् 468, 2.
 अन्तराला बहिर्वर्णाः 122, 4.
 अन्यस्मिन्स्तत्तिथौ तस्मिन् 331, 10.
 अग्निं चेद्वहनं कुर्यात् 275, 7.
 अपरा वृषली ज्ञेया 356, 21.
 अपाङ्केयः स विज्ञेयः 353, 10.
 अपूपा यव-गोधूम- 383, 12.
 अभक्ष्याः पशुजातीनाम् 388, 12.
 अभिमन्यथा भूरग्निः 37, 7.
 अभोज्यं प्राहुराहारम् 383, 11.
 अर्धमासं तु शुभ्रपोः 207, 5.
 अवलीढं श्र-मार्जार- 382, 1.
 अशुल्का ब्राह्मणार्हाश्च 88, 17.
 असम्भवे परेर्बुद्धौ 360, 10.
 असुरापहतं सर्वम् 363, 7.
 असौ देवलको नाम 353, 9.
 अहःषोडशकं यत्तु 319, 16.
 आखु-मूषक-मार्जार- 388, 14.
 आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यस्तु 437, 6.
 आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.
 आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यात् 232, 19.
 आरभेत नवैः पात्रैः 368, 5.
 इन्दुक्षय-गजच्छाया- 310, 16.
 उन्मादस्त्वग्दोषो 349, 7.
 उलूक-कुरर-द्वयेन 388, 9.
 एकाहमरणे पित्रोः 468, 13.
 एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 9.
 एताभ्यां श्रुतयुक्तस्य 407, 1.
 एते कालाः समुद्दिष्टाः 310, 17.
 एतैर्युक्तस्य राज्ञस्तु 207, 3.

एतैः साकं कर्मयुक्तः 207, 2.
 एवं क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 118, 22.
 कण्डूरं श्वेतवृन्ताकम् 378, 17.
 कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः 89, 2.
 कार्पास-क्षौम-गोवाल- 36, 3.
 कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च 303, 18.
 केश-रोम-नखैर्वाऽपि 381, 11.
 क्षत्रियाच्चैव वैश्यायाम् 120, 15.
 गान्धर्वादिविवाहेषु 89, 1.
 गोधा कूर्मः शशः श्वविद् 389, 4.
 ग्रामान्निष्क्रम्य सङ्गृह्याय 36, 18.
 चकोरः कोकिलो रज्जु- 388, 10.
 चण्डालाऽग्निरमेध्याग्निः 286, 15.
 चत्वार्यधीतवेदानाम् 206, 17.
 चोप्य-पेयसमृद्धं च 368, 9.
 ज्येष्ठायां ययनूढायाम् 357, 13.
 ततः कर्मणि निर्वृत्ते 439, 13.
 ततोऽन्नं बहुसंस्कारम् 368, 8.
 तत्र व्याज्यानि वासांसि 296, 2.
 तथा शतभियग्युक्ता 310, 15.
 तथैव मागधो वैश्यात् 121, 12.
 तथैव यन्त्रितो दाता 368, 4.
 तस्यां यो जायते गर्भः 357, 21.
 तस्याशौचं दशाहं तु 277, 18.
 तावच्चिगुणितं सूत्रम् 36, 19.
 तिलानवकिरेत्तत्र 368, 6.
 तृतीया रोहिणीयुक्ता 310, 13.
 तेषां करोति यः कश्चित् 277, 14.
 तेषां दशाहमाशौचम् 220, 6.

तेषां सवर्णजाः श्रेष्ठाः 122, 3.
 तैलमुद्धर्तनं स्नानम् 391, 9.
 त्रिस्ताडयेत् करतलम् 37, 4.
 त्रिंशद्वात्रं तु वैश्यानाम् 204, 18.
 दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो 437, 8.
 दशमेऽह्नि पतेयस्य 267, 12.
 दशमेऽह्नि सम्प्राप्ते 296, 1.
 दशाष्टौ षट् च शेषाणाम् 109, 1.
 दशाहं ब्राह्मणानां तु 204, 17.
 देवागारेऽथ वा गोष्ठे 36, 20.
 देवार्चनपरो नित्यम् 353, 8.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 443, 6.
 नदीतटेषु तीर्थेषु 304, 1.
 न दैवं नापि पित्र्यं च 467, 11.
 नाऽशुद्धिः प्रसवाशौचे 235, 15.
 नाऽशौचं सूतके प्रोक्तम् 254, 8.
 निरामिषं सकृद्भुक्त्वा 360, 9.
 निर्हृत्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 नैष्ठिकानां वनस्थानाम् 254, 7.
 पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः 389, 3.
 पतितामिश्रितामिश्र 286, 16.
 पत्रं पुष्पं फलं वाऽपि 37, 6.
 परतः परतोऽशुद्धिः 265, 21.
 परदाराभिगो मोहात् 357, 5.
 परमेकाहमावर्षात् 232, 20.
 पात्रैरौदुम्बरैर्दद्यात् 391, 10.
 पारावत-कपोतौ च 388, 11.
 पित्रोरुपरमे पुत्राः 468, 1.
 पुनः पाते दशाहात्याक् 267, 11.

पूर्वे विवाहाश्चत्वारः 88, 16.
 प्रभाते तु त्रिरात्रेण 267, 13.
 प्रमौतौ पितरौ यस्य 467, 10.
 प्राकृतानां तु सर्वेषाम् 207, 8.
 बध्नीयात्तत्सजीवं तु 37, 2.
 बहुनि चायुःकामस्य 38, 7.
 बिल्वा-ऽश्वत्थादियज्ञीय- 37, 1.
 ब्रह्मचारी न कुर्वीत 278, 1.
 ब्राह्मणात् क्षत्रियायां तु 120, 14.
 ब्राह्मणोऽग्निरजो गौर्वा 439, 14.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः 12, 13.
 ब्राह्मण्यां द्वादशाहं स्यात् 109, 11.
 ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातः 118, 21.
 भोजने नोपयुञ्जीत 382, 2.
 भृणहत्यामवाप्नोति 100, 6.
 महिषीत्युच्यते भार्या 357, 20.
 यज्ञोपवीतं कुर्वीत 36, 9.
 यदि कुर्याच्चरेत् कृच्छ्रम् 278, 2.
 यस्मिन् देशे य आचारो 68, 6.
 यः समानोदकं प्रेतम् 277, 17.
 या सकृत् संस्कृता नारी 21, 17.
 यौगपद्ये तु तीर्थानाम् 109, 5.
 रक्षणार्थमुप्रां वा 109, 6.
 वन्ध्या तु वृषली ज्ञेया 356, 20.
 विच्छिन्नं वाऽप्यधोयातम् 38, 17.
 विविक्तेष्वेव तुष्यन्ति 304, 2.
 विशुद्धमपि चाहारम् 381, 10.
 विहितं तु सपिण्डानाम् 277, 13.
 वेदाभियुक्तविप्रस्य 206, 18.

वैश्यस्यैवं पञ्चदश 207, 4.
 वैद्यायां क्षत्रियायां च 121, 11.
 व्यामं नावेक्षितव्यं स्यात् 37, 3.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 10.
 आर्द्धं कृत्वा तु यो विप्रो 443, 5.
 आर्द्धस्य पुजितो देशो 303, 17.
 श्व-शृगाल-वृक-ह्रीपि- 388, 15.
 श्वः कर्ता ऽस्मीति निश्चित्य 360, 8.
 पण्मासात् पणिणी 233, 17.
 स एवोपपत्तिर्ज्ञेयो 357, 6.
 स तस्मिन्नेव कर्तव्यो 68, 7.
 सदा सम्भवतः कार्यम् 36, 4.
 सपिण्डनं त्रिपक्षे स्यात् 468, 14.
 सर्ववर्णेषु दायादाः 220, 5.
 सव्ये मृदं गृहीत्वाऽस्मिन् 37, 5.
 सा चाग्नेदिधिपुर्ज्ञेया 357, 14.
 सावित्र्या त्रिवृतं कुर्यात् 36, 21.
 सावित्र्या दशकृत्वोऽग्निः 38, 16.
 सिंह-ज्याग्रर्क्ष-शरभाः 388, 13.
 सूत्रं सलोमकं चेत्स्यात् 38, 15.
 स्तनादूर्ध्वमधो नाभेः 38, 1.
 स्नात्वा गृहं विशेषिणी 275, 8.
 स्याच्चेत्तत् पञ्चमादहः 265, 22.
 स्वयं दारानृतुस्नातान् 100, 5.
 हरि-ब्रह्मेश्वरेभ्यश्च 37, 8.

५२.* देवस्वामिः—

इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनम् 331, 19.

* Devaswami is the author of Smṛti-Chandrikā, Gr̥hyasūtra-bhāṣya, &c.

एकोदिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतदृष्यशृङ्गवचनम् 331, 16.
 निमित्तान्तर- 331, 17.
 विट्पतिरतिथिरित्यन्ये वदन्ति
 344, 23.

५३. *धर्मः—

या दिव्या आप इति पात्रम् 410, 11.

५४. नादः—

अदृष्टश्चेद्भरो राज्ञा 90, 2.
 अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः 76, 13.
 अभिशपाहुरो रोगात् 76, 4.
 अशक्तौ भेषजस्यार्थे 10, 4.
 आक्षिप्तो मोघबीजश्च 76, 6.
 आपत्स्वपि च कष्टासु 5, 3.
 आर्षश्चैवाथ दैवश्च 45, 10.
 ईर्ष्यापण्डश्च सेव्यश्च 76, 5.
 कन्यैवाक्षतयोनिर्या 57, 18.
 क्षेत्रं बीजवते देयम् 76, 19.
 चतुर्दशविधः शास्त्रे 76, 1.
 चिकित्स्यश्चाप्रचिकित्स्यश्च 76, 2.
 तस्य कुर्यान्नृपो दण्डम् 91, 18.
 तस्यामप्रकृतिस्थायाम् 80, 2.
 त्रीनृतून् समतिक्रम्य 93, 11.
 दत्त्वा न्यायेन यः कन्याम् 90, 1.
 दीर्घ-कुस्तिरोगार्ता 92, 2.
 वृष्टाऽन्यगतभावा च 92, 3.
 दोषे सति न दोषः स्यात् 92, 21.
 द्वे भार्ये क्षत्रियस्याऽन्ये 95, 11.

नाऽदृष्टां दूषयेत् कन्याम् 92, 11.
 निसर्गयण्डो वधिश्व 76, 3.
 पिता दद्यात्स्वयं कन्याम् 79, 17.
 पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता 57, 19.
 पुमान् स्यालक्षणेरेतैः 75, 20.
 प्रतिगृह्य तु यः कन्याम् 93, 10.
 प्रथमादाभमाश्चापि 153, 1.
 ब्राह्मणस्य तु विक्रयम् 12, 9.
 ब्राह्मणस्याऽऽनुलोम्येन 95, 9.
 ब्राह्मणो मोक्षमन्विच्छन् 153, 5.
 ब्राह्मस्तु प्रथमस्तेषाम् 85, 9.
 माता त्वभावे सर्वेषाम् 80, 1.
 मातामहो मातुलश्च 79, 18.
 यदा तु नैव कश्चित् स्यात् 80, 3.
 यद्यवश्यं तु विक्रेयाः 10, 5.
 यस्तु दोषवतीं कन्याम् 91, 17.
 यस्याप्सु प्रवते वीर्यम् 75, 19.
 यो वै यतीननादृत्य 339, 19.
 राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् 85, 11.
 विजानन् वसतो ग्रामे 339, 20.
 वैद्याया द्वौ पती ज्ञेयौ 95, 12.
 शूद्रायाः प्रातिलोम्येन 95, 10.
 सवर्णमनुरूपं च 80, 13.
 सहधर्मं चरेत्तेन 80, 14.

५५. नारायणः—

अचालयित्वा तत्पात्रम् 435, 8.
 द्विजातिभ्यः सवर्णायाः 417, 19.
 निकेतनं कारयित्वा 366, 19.
 निराशाः पितरस्तेषाम् 435, 9.

* Possibly Dharmasmpiti.

ब्रह्महत्यामवाप्नोति 366, 20.

यद्द्वयं यत्पवित्रं च 417, 18.

५६. निगमः—

अनिष्टत्वादुहत्वाद्वा 423, 12.

अपहता इति तिलान् विकिरेत्
402, 1.

आहिताग्नेः पित्रर्चनम् 333, 8.

कृष्णसीतो रक्तशिराः 372, 20.

तूर्णीं भुञ्जीरन् न विलोकयमानाः
424, 9.

नान्नपानादिकं भ्राजे 423, 11.

स वैवाध्रीणसः प्रोक्तः 372, 21.

५७. नृसिंहपुराणम्—

अग्निं स्वात्मानि संस्थाप्य 156, 11.

अथाऽऽचम्य निरुद्धास्तुः 192, 13.

हृष्टिं वैश्वानरीं कृत्वा 156, 10.

एवं वनाभमे तिष्ठन् 156, 6.

कृतसन्ध्यस्ततो रात्रिम् 192, 15.

चतुरङ्गुलेन प्रक्षाल्य 192, 14.

चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् 156, 7.

जप-ध्यानविशेषेण 192, 7.

ततो निवृत्य तत् पात्रम् 192, 6.

दत्त्वा भ्रातृमृषिभ्यश्च 156, 9.

देयं पितृभ्यो देवेभ्यः 156, 8.

न दुष्येत् तस्य तत् पात्रम् 192, 12.

प्राप्नोति परमं स्थानम् 193, 3.

भुक्त्वा पात्रं यतिर्नित्यम् 192, 11.

भुञ्जीत पर्णपुटको 192, 10.

यतिर्धर्मरतः क्षान्तः 193, 2.

यस्यैतानि सुगुप्तानि 149, 7.

संन्यसेदकृतोद्वाहो 149, 8.

सर्वव्यञ्जनसंयुक्तम् 192, 8.

सूर्यादिदेव-भूतेभ्यो 192, 9.

दत्पुण्डरीकनिलये 193, 1.

५८. न्यायः—

समं स्यादश्रुतत्वात् 362, 14.

५९. पद्मपुराणम्—

आचान्तेषूदकं दद्यात् 434, 12.

शिखायज्ञोपवीतेन 165, 12.

६०. परमहंसोपनिषद्—

काष्ठदण्डो धृतो येन 177, 14.

को मुख्यः 175, 1.

कौपीनं दण्डमाच्छादनम् 174, 16.

जानदण्डो धृतो येन 175, 7.

तच्च न मुख्यम् 174, 17.

स यानि नरकान् घोरान् 177, 15.

६१. पारस्करः—

अन्तर्दशाहे विप्रस्य 283, 13.

अन्यच्च गो-कृष्णाजिनम् 436, 15.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् यादि 284, 20.

अस्थिसञ्चयनादर्वाग् रुदित्वा—

283, 12.

अहन्यहनि यच्छ्राद्धम् 300, 4.

आजं गव्यं वा 33, 1.

एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् 436, 16.

एका वैश्यस्य 95, 16.

एकोविष्टं तु यच्छ्राद्धम् 300, 6.

* Mīmāṃsā Sūtras of Jaimini.

- ऐगेयमनिनम् 32, 21.
 गच्छन् देशान्तरं यदि 301, 10.
 ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धम् 301, 7. 404, 2.
 तदप्यदैवं कर्तव्यम् 300, 7.
 तथात्रार्थमिति प्रोक्तम् 301, 11.
 तन्नित्यश्राद्धवत् कुर्यात् 301, 9.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 त्रींस्तु दद्यात्तृतीये 290, 3.
 देवानुद्दिश्य क्रियते 301, 8.
 द्वितीये चतुर्गे दद्यात् 290, 2.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 निरेककाले सोमे च 301, 6. 404, 1.
 प्रथमे दिवसे देयाः 290, 1.
 ब्राह्मणे दश पिण्डास्तु 289, 15.
 भक्ष्यं भोज्यं समं ज्ञेयम् 436, 17.
 मासे द्वितीये 20, 9.
 मृते शूद्रे गृहं गत्वा 284, 21.
 यदहः पुंसा 20, 9.
 रौरवं राजन्यस्य 33, 1.
 वैश्ये पञ्चदश प्रोक्ताः 289, 16.
 वैश्वदेवविहीनं तु 300, 5.
 सर्वेषां वा गव्यम् 33, 2.
 सर्वेषां वा शूद्राम् 95, 17.
 स्वस्तीति भगवन् 435, 14.
 हिरण्यं विश्वेभ्यो 436, 14.
 ६२ पितामहः—
 अमावास्या व्यतीपात-303, 19.
 कुटीचको बहूदको 161, 2.
 चतुर्थः परहंसश्च 161, 3.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 161, 1.
 चान्द्रायणेन वर्तेत 163, 21.
 न कुट्यां नोदके सङ्गम् 163, 7.
 नागारे नाऽऽसने नाऽन्ने 163, 8.
 नित्यं त्रिपत्रणस्नायी 163, 20.
 निश्चलः स्थाणुभूतश्च 163, 6.
 परः परमहंसस्तु 174, 2.
 बन्धुवर्गे न भिक्षत 163, 5.
 बहूदकः स विज्ञेयः 163, 4.
 यमैश्च नियमैर्युक्तो 174, 3.
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 13.
 174, 5.
 विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः 303, 20.
 वृक्षमूले वसन्नित्यम् 163, 22.
 वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11.
 174, 11.
 स्वमात्रायां न कुर्याद्द्वै 163, 9.
 हंसस्तृतीयो विज्ञेयः 163, 19.
 ६३. *पिप्पलादशाखा—
 अग्रेरिव शिखा नाऽन्या 169, 4.
 इदं यज्ञोपवीतं तु 169, 10.
 एभिर्धार्यमिदं सूत्रम् 169, 7.
 कर्मण्यधिकृता ये तु 169, 6.
 ज्ञानमेव परं तेषाम् 169, 3.
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठाः 169, 2.
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी 168, 15.
 तत्सूत्रं विदितं येन 163, 13.
 ते वै सूत्रविदो लोके 169, 1.
 * Possibly this is an Upanishad.

- शरणादस्य सूत्रस्य 168, 18.
 बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् 168, 16.
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रम् 168, 17.
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य 169, 9.
 यदक्षरं परं ब्रह्म 168, 11.
 येन सर्वमिदं प्रोतम् 168, 14.
 विद्वान् यज्ञोपवीती स्यात् 169, 11.
 शिखा ज्ञानमयी यस्य 169, 8.
 सशिखं वपनं कृत्वा 168, 10.
 स शिखीत्युच्यते विद्वान् 169, 5.
 सूचनात् सूत्रमित्याहुः 168, 12.
 सूत्रमन्तर्गतं येषाम् 168, 19.
 ६४. *पुराणम्—
 अमौकरणशेषं तु 412, 12.
 अतिक्रम्य द्विजवरान् 348, 10.
 अतिक्रम्य महारौद्रम् 363, 15.
 अनतीतद्विवर्षस्तु 241, 15.
 अवेदोक्तान्थ निर्यासाः 376, 2.
 आशीचं बान्धवानां तु 241, 16.
 आसने चासनं दद्यात् 402, 10.
 उपमूलं सकृल्लुनान् 391, 15.
 एष्टव्या बहवः पुत्राः 108, 13.
 कन्यागते सवितरि 323, 17.
 कुरुष्वेति स तैरुक्तो 402, 3.
 चतुर्ये मासि कर्तव्यम् 23, 4.
 जपेदायान्नु न इति 408, 20.
 ततो वृश्चिकसम्प्राप्तौ 323, 19.
 तत्र पार्वणवच्छ्राद्धम् 330, 14.
 तस्मान्नातिक्रमेत्याज्ञो 348, 11.
 ताभ्यां चैव नमस्कृत्य 401, 12.
 तिथिर्वैवस्वती नाम 310, 2.
 तिलांस्तु प्रक्षिपेन्मन्त्रम् 408, 22.
 दक्षिणं चरणं विप्रः 361, 11.
 देवा हव्यं न गृह्णन्ति 412, 10.
 द्वादशेऽहनि राजेन्द्र 27, 3.
 धनं पुत्राः कुतस्तस्य 323, 22.
 नातिक्रामेन्नरश्चैतान् 348, 14.
 निरङ्कुशं गृहीत्वा तु 403, 1.
 निःश्वस्य प्रतिगच्छन्ति 324, 2.
 पादावादाय वैश्यो द्वौ 361, 12.
 पार्श्व-राजन-ताम्राणि 391, 15.
 पुनः स्वभुवनं यान्ति 323, 20.
 पुष्प-धूप-सुगन्धादि 391, 18.
 प्रतिवासरिको होमः 412, 9.
 प्रदानं यत्र यत्रैषाम् 330, 13.
 भागिनये विशेषेण 343, 13.
 मातुलान् भजते पुत्रः 73, 14.
 मुमुक्षुः परमे हंसे 161, 8.
 यथाशीला भवेन्माता 73, 19.
 यवांस्तिलान् वृसीः कांस्यम् 391, 19.
 रक्षार्थं पितृसत्रस्य 408, 21.
 वागं करीरं सुरसम् 376, 1.
 विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता 161, 5.
 वृश्चिके समतिक्रान्ते 324, 1.
 शक्तो बहूदके तीव्र- 161, 7.
 शून्या प्रेतपुरी सर्वा 323, 13.
 श्राद्ध कर्मणि वर्ज्यानि 376, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

श्राद्धभूमौ गयां ध्यात्वा 401, 11.
 सत्यामेव तु तीव्रायाम् 161, 6.
 सप्त पूर्वान् सप्त परान् 348, 9.
 सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् 348, 12.
 सूर्ये कन्यागते श्राद्धम् 323, 21.

६५. पुराणान्तरम्—

केवलं चिन्तयेज्जातिम् 347, 21.
 तस्मात्सम्पूजयेदेनम् 347, 20.
 दूरस्थं भोजयेन्मूढो 347, 19.
 नातिक्रामेन्नरो विद्वान् 348, 3.
 मूर्खं वा पण्डितं वाऽपि 348, 2.
 यस्त्वासन्नमतिक्रम्य 347, 18.
 सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु 348, 1.

६६. पुलस्त्यः—

अयनद्वितये श्राद्धम् 326, 18.
 तेषां तु पितृवच्छ्राद्धम् 466, 4.
 न त्यजेत् सूतके वाऽपि 210, 15.
 प्रदत्तायां त्रिरात्रेण 245, 21.
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् 210, 17.
 मातुः पितरमारभ्य 466, 3.
 युगादिषु च सर्वासु 326, 19.
 सद्यस्त्वपौढकन्यायाम् 245, 20.
 सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमम् 210, 14.
 सूतके मृतके चैव 210, 16.

६७. पैडीनसिः—

अयातः पक्षिपावना भवन्ति 342, 5.
 अपि वा क्षत्रियायाम् 96, 1.

अलाभे कन्यायाः 96, 1.
 आद्येन्द्रावेव कर्तव्या 291, 9.
 आविकं वैद्यस्य 35, 20.
 आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धम् 442, 14.
 एकादशे ऽह्नि यच्छ्राद्धम् 298, 3.
 एकोद्विद्विधानेन 454, 6.
 कार्पासमुपवीतम् 35, 19.
 कुर्याद्विज्ञां ततो दद्यात् 441, 7.
 क्षत्रिया शरम् 98, 14.
 क्षौमेयं राजन्यस्य 35, 19.
 चतुर्णामपि वर्णानाम् 298, 4.
 जनौ सपिण्डाः शूचयः 212, 1.
 259, 15.
 ततो ब्राह्मणहस्तेषु 410, 10.
 तत्र सूतकं तद्वत् 258, 6.
 ता वर्जयेदिति 64, 2.
 तेषामेकैकः 342, 9.
 त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुः 342, 5.
 त्रीनतीत्य मातृतः 223, 7.
 त्रीन् मातृतः 61, 13. 62, 1.
 द्विरैन्द्रं तु कुर्याणः 291, 10.
 नियुक्तो मूर्धनि 342, 10.
 पञ्चमीं मातृतः 61, 12.
 परिक्रमो ब्राह्मणस्य 98, 16.
 पितरौ चेन्मृतौ स्याताम् 234, 15.
 पितृपाकात्समुद्धृत्य 442, 13.
 पितृ-मातृष्वसृ-64, 1.
 प्रत्यब्दं यो यथा कुर्यात् 454, 8.
 प्रेतं मनसा ध्यायन् 288, 2.
 ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वी 362, 3.

* The quotations belong to different Purāṇas.

विवाह-यश-दुर्गेषु 258, 5.
 वृन्ताक-नालिका-पौत- 378, 13.
 वैद्या प्रतोदम् 98, 15.
 शूद्रायां वा 96, 2.
 शूद्रा बलदशाम् 98, 15.
 आदं निर्वर्त्य विधिवत् 441, 6.
 भ्रुत्वा तस्मिन्मारभ्य 234, 16.
 सपिण्डीकरणादूर्वाक् 454, 5.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 454, 7.
 साङ्गुष्ठं ब्राह्मण्याः 98, 14.
 सूतकं मातुरेव स्यात् 212, 15.
 259, 16.
 सूतके सावित्र्या 210, 19.

६८. प्रचेताः—

अतः क्षतेन कर्तव्यम् 446, 21.
 अन्यत्र दध्नः क्षीराहा 425, 21.
 अपसव्यं न कुर्वीत 460, 5.
 आ चाक्षपरिणामानु 365, 19.
 आपोक्षानं प्रदावाथ 421, 8.
 आसार्य आदशालायाम् 440, 15.
 एकैकस्व तु विप्रस्य 405, 8.
 कारवः शिल्पिनो वैद्याः 256, 13.
 कृतचूडस्तु कुर्वीत 465, 4.
 कृतापसव्यः पूर्वेषुः 361, 6.
 कृष्णमाषास्तिलाथैव 368, 13.
 कृष्णाः श्वेताश्च लोहाश्च 368, 15.
 क्रियते शुद्धये यत् 301, 1.
 ततो मातामहर्षां च 459, 20.
 तावद्दुष्टं कर्तव्यम् 288, 11.

तृप्तान् बुद्ध्यान्मादाय 426, 13.
 दण्डग्रहणमात्रेण 446, 20.
 दिने दिनेऽञ्जलीन् पूर्णान् 288, 10.
 नखि-दंष्ट्रि-विपन्नानाम् 327, 9.
 न जपेत् पैतृकं जप्यम् 460, 1.
 न पादौ न शिरो बस्तिम् 425, 19.
 न स्पृशेद्दामहस्तेन 425, 18.
 नैकः आद्वयं कुर्यात् 469, 1.
 पीत्वाऽऽपोक्षानमश्रीयात् 424, 14.
 प्रदद्यात् प्राङ्मुखः पिण्डान् 460, 7.
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 2.
 भवद्भिः पितृकार्यं नः 361, 7.
 भृत्यवर्गावृतो भुङ्क्ते 440, 14.
 भोजनं तु न निःशेषम् 445, 20.
 मधुवाता इति तृचम् 421, 9.
 महायवा त्रीहियवाः 368, 14.
 मातृश्राद्धं तु पूर्वं स्यात् 459, 19.
 मातृध्वसा-मानुलयोः 248, 14.
 मृते चर्त्विजि याज्ये च 248, 15.
 यया चोपचरेद्देवान् 460, 6.
 यश्चोऽसीति यवान् कीर्त्वा 405, 9.
 ये अमीति भुवि क्षिपेत् 427, 6.
 राजानो राजभृत्याश्च 256, 14.
 वृक्षारोहण-लोहादि- 327, 8.
 शिरःप्रभृति पादान्तम् 408, 18.
 शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तम् 301, 2.
 श्राद्धकर्ता न कुर्वीत 368, 2.
 श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय 368, 1.
 श्राद्धभुयो नख-श्मश्रु- 301, 12.

सर्वं प्रकृतं इत्या 420, 3.
सर्वेन्द्रियाणां चापल्यम् 424, 15.
सव्येन वैश्वदेवार्थम् 361, 8.
स्वधाकारं प्रयुञ्जीत 465, 5.

६९. प्रजापतिः—

अन्याभितेषु दारेषु 250, 16.
कुटीचको नाम 161, 11.
गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युः
250, 17.

निर्वपेदत्र पिण्डांस्त्रीन् 329, 6.
संक्रान्तावुपरागे च 329, 5.

७०. 'प्रभासखण्डम्—

दैवे कर्मणि पित्र्ये च 335, 10.
शुद्धं स्यात्तु चतुर्थं ब्रह्म 335, 9.

७१. बृहच्चब्राह्मणम्—

एतद् स्म वै तद्विद्वांसः 177, 9.

७२. बृहत्प्रचेताः—

मातुः शौचं दशाहेन 231, 16.
मुहूर्तं जीविनो बालः 231, 15.

७३. बृहन्मनुः—

आषाढीमवधिं कृत्वा पञ्चमम्
321, 2.

आषाढीमवधिं कृत्वा यः पक्षः
321, 5.

काङ्कन्ति पितरः क्षिप्ताः 321, 8.

जीवन् जातो यदि ततो 231, 12.

तत्र भाद्रं प्रकुर्वीत 321, 6.

तस्मात्तत्रैव दातव्यम् 321, 4.

दशाहाभ्यन्तरे बाले 231, 5.

भगिन्यां संस्थितायां तु 252, 4.

मित्रे जामातरि प्रेते 252, 5.

शावाशौचं न कर्तव्यम् 231, 5.

श्यालके तत्सुते चैव 252, 6.

सूतकं सकलं मातुः 231, 13.

७४. बृहस्पतिः—

अटेत पृथिवीं सर्वाम् 338, 12.

अत्यम्लं शुक्तमाख्यातम् 333, 18.

अनभ्यर्च्योदपात्रं तु 433, 16.

अन्यथा वर्तमानौ तौ 413, 17.

अन्यदेशगता पत्नी 439, 5.

अपसव्येन पित्र्ये च 361, 20.

आपत्काले स्वयं कुर्वन् 5, 7.

आर्द्रवध दशैते तु 403, 12.

उपवीती ततो भूत्वा 361, 19.

ऋचा तु नृप्यति पिता 338, 14.

ऋचो यजुषि सामानि 338, 11.

ऋतुकालाभिगमनम् 104, 11.

एकविंशतिवर्षो वा 69, 10.

एकैकमथ दा द्वौ व्रीन् 364, 6.

करिष्यति वृषोत्सर्गम् 305, 6.

कर्कटे संस्थिते भानौ 129, 16.

काङ्कन्ति पितरः पुत्रान् 305, 4.

कुसीद-कृषि-वाणिज्यम् 5, 6.

ऋतुर्दक्षो वधुः सत्यः 403, 10.

क्षत्रियो द्वादशाहेन 209, 15.

गयां यास्यति यः कश्चित् 305, 5.

गयायां धर्मपुष्टे च 305, 8.

गयाशीर्षे बटे चैव 305, 9.

चत्वारिंशदन्त्येके 229, 19.
 जाताशीचं तु सर्वेषाम् 260, 9.
 ज्ञाति-बन्धु-सुदृच्छिष्यैः 461, 19.
 तदा तं जीर्णवृषभः 439, 6.
 तस्माच्छुक्रविवृद्धयर्थम् 101, 13.
 तां निशां ब्रह्मचारी स्यात् 443, 16.
 त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु 205, 17.
 त्रिंशद्वर्षो दशावशं तु 69, 9.
 त्र्यहं मातामहाऽऽचार्य- 247, 21.
 दशाहाच्छुद्धयते विप्रो 221, 1.
 दशाहेन सपिण्डास्तु 205, 16.
 देशान्तरं वदन्त्येके 229, 13.
 धुनिश्च रोचनश्चैव 403, 11.
 न किञ्चिद्वेषजादन्यत् 195, 6.
 न चाध्ययनशीलः स्यात् 195, 11.
 न तीर्थवासी नित्यं स्यात् 195, 10.
 नर्मदोत्तरभागे तु 129, 15.
 नैवाददीत पाथेयम् 195, 8.
 एकमापस्तु गृहीयात् 195, 9.
 पालयिष्यति वृद्धस्ये 305, 7.
 पितुः पितामहः साम्ना 333, 15.
 पौत्रोऽथ पुत्रिकापुत्रः 462, 14.
 प्रमोतस्य पितुः पुत्रैः 461, 13.
 प्रशासादिनिमित्तेषु 211, 14.
 बान्धवो वा परो वाऽपि 261, 15.
 यदि लभ्येत विचर्ये 338, 13.
 यथेकं भोजयेच्छास्त्रे 338, 10.
 यस्तैः सह सपिण्डोऽपि 261, 14.
 रिक्ये च पिण्डदाने च 462, 15.
 लब्धाहारां स्त्रियं कुर्यात् 401, 14.

विना भोजनकालं तु 195, 7.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 16.
 सत्क्रिया-काल-पात्रादि 364, 7.
 सदैव वा पर्ववर्जम् 104, 12.
 सप्त-पञ्च-त्रिरात्रैस्तु 221, 2.
 सायं-प्रातर्विश्वदेवम् 254, 11.
 सूतके मृतके चैव 211, 13.
 स्त्रियाः शुक्रेऽधिके स्त्री स्यात्
 101, 12.
 स्नानं प्रकुर्यात्तु पिता 260, 10.
 स्वाध्यायः क्रियते यत्र 254, 10.

७५. वैजवापः—

अथ सीमन्तोन्नयनम् 21, 7.
 अप्यदम-मृण्मयानि 392, 22.
 एकस्मिन् वा बहुषु वा 409, 18.
 खादिरोदुम्बराण्यर्थ- 392, 21.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 411, 9.
 तस्योपरि कुशान् दत्त्वा 411, 8.
 तृतीये वर्षे 28, 11.
 पिता नाम करोति 25, 19.
 पुरास्तमयात् 39, 14.
 मासि द्वितीये वा 20, 7.
 शुष्का ब्रह्मवर्चसकामः 39, 15.
 स्तीर्त्वा पितृणां त्रिण्येव 409, 17.

७६. *बौधायनधर्मः—

ओं भूः सावित्रीम् 159, 13.
 ७७. बौधायनः—
 अग्निहोत्रं स्वकाले च 159, 9.

* Ordinarily called Baudhāyana-dharmasūtram.

- अत ऊर्ध्वं यज्ञोपवीतम् 170, 11.
 अत्रिर्वसिष्ठः कश्यपः 71, 15.
 अथ यदि दशरात्र-267, 4.
 अथ संवत्सरे पूर्णे 451, 11.
 अथादित्यस्यास्तमयात् 158, 17.
 अथोत्तरतः 67, 15.
 अनागतं तु ये पूर्वम् 164, 18.
 अनुपनीतेन 67, 13.
 अनुष्ठितं तु यज्ञैः 68, 16.
 अन्यस्मै विधिवेद्या 89, 9.
 अपि वा गुणहीनाय 77, 14. 78, 3.
 अभिगम्य गृहाङ्गिनाम् 187, 21.
 अनुप्रवेशो यः पूर्वम् 296, 10.
 अविद्यमाने सदृशे 81, 3.
 असम्भवे तु पूर्वस्य 189, 11.
 आज्यं च गार्हपत्ये तु 159, 1.
 आज्यं पयो रक्षित्येतत् 158, 14.
 आदिशेत् प्रथमे पिण्डे 456, 10.
 आपद्यपि न कांस्ये तु 191, 18.
 इतरदितरस्मिन् 67, 17.
 इष्टिं वैश्वानरीं कुर्यात् 159, 10.
 उक्त्वा विरजसं मन्त्रम् 187, 12.
 उत्तरेषामुत्तरोत्तरः 87, 10.
 उत्पाटयेच्च कवचम् 188, 4.
 उदये विधिवत् सन्ध्याम् 179, 14.
 उद्वयं तमसस्परीति 192, 2.
 उपतिष्ठेत् सूर्यं तु 187, 11.
 उषःकाले समुत्थाय 179, 9.
 ऊनपञ्चाशदेतेषाम् 72, 6.
 ऊर्ध्वं जान्वोरधो नामेः 187, 8.
 ऋचो-यजूषि-सामानीति 345, 5.
 ऋतौ नोपैति यो भार्याम् 100, 10.
 एकत्र लोभाद्यो भिक्षुः 190, 3.
 एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
 एकादश-नव-द्वि-त्रि- 157, 8.
 एकैकामेव 116, 10.
 एको वा तादृशो दण्डो 157, 11.
 एतद् गृहीत्वा निष्क्रम्य 160, 11.
 एतामवस्थां सम्पाप्य 159, 8.
 एतावतैव विधिना 153, 16.
 ओं भूरित्यादिना प्राश्य 158, 15.
 काले उपराण्भूयिष्ठे 187, 7.
 कुटीचकाः परिव्रज्य 162, 9.
 कुम्भी-तिन्दुकयोर्वाऽपि 191, 17.
 कुश-कार्पास-सूत्रैर्वा 157, 12.
 कुशलैर्मयितं शिष्यम् 157, 13.
 कृच्छ्र-सान्तपनाद्यैश्च 164, 4.
 कृत्वा पुनर्जपित्वा च 187, 13.
 कृत्वा आहुतिं सर्वाणि 157, 5.
 कौपीनाच्छादनं वासः 158, 6.
 क्षीरमपेयम् 381, 3.
 गुह-तैल-हिरण्यानाम् 214, 7.
 गृहीतं मन्त्रवक्तृभ्येत् 158, 2.
 गृहीत्येमा अथागत्य 118, 2.
 गोत्राणां च सहस्राणि 172, 5.
 गोदोहमात्रं तिष्ठेच्च 188, 1.
 गौतमादीनुषीन् सप्त 181, 10.
 ग्राम-तीर्थ-कराश्च 164, 2.

- ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते 158, 13.
 चण्डालाद्यहतं चैतत् 158, 1.
 चतुरस्रं वर्तुलं वा 158, 1.
 छत्रं पवित्रं सौचीं च 158, 8.
 जागृयात् रात्रिमेतां तु 159, 5.
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु 81, 2.
 ततो ग्रामं व्रजेन्मन्दम् 187, 17.
 तत्र तत्र देशग्रामाण्यम् 67, 18.
 तदभावे रहस्यवित् 341, 5.
 तद्वत् पवित्रं गोवालैः 179, 13.
 तस्मिन्नहनि दानं च 214, 8.
 तासां पञ्चादिका नित्याः 158, 11.
 तुल्यमाहुस्तयोः पापम् 100, 11.
 तेषां चत्वारः 87, 8.
 त्रिदण्डं दक्षिणे त्वङ्गे 188, 3.
 त्रिमधुस्त्रिणाचिकेतः 343, 1.
 त्रि-षड्भूतोपवासाश्च 164, 3.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमती 81, 1.
 त्रीणि वर्षाण्यृतुमतीम् 100, 8.
 त्रिन् दण्डानङ्गुलिस्थूलान् 157, 7.
 त्रिगुणवते कन्याम् 77, 13.
 त्रिन्तान्विधाव्य चाचम्य 179, 10.
 इशरात्रसमाशीचम् 267, 5.
 दाता स्वर्गमवाप्नोति 191, 4.
 दारवं वैणवं वाऽपि 158, 3.
 दृष्ट्वा भिक्षां दृष्टिपूर्ताम् 188, 2.
 देवानामृजवो दर्भाः 397, 19.
 देवमार्षं तथा दिव्यम् 156, 14.
 दिगुणं त्रिगुणं वाऽपि 157, 16.
 द्वितीयमान्तरं वासः 187, 9.
 द्वितीयेऽह्नि तृतीयेऽह्नि 296, 11.
 द्वितीये पितरं तस्याः 456, 11.
 ध्यायन् हरिं च तच्चित्तः 187, 18.
 नानुष्ठेयं मनुष्यैस्त- 68, 17.
 निस्पृहोऽन्यत्र गत्वैव 160, 12.
 नैवासौ भोजयेच्छ्राद्धे 424, 12.
 नोपरुन्ध्याव्रजस्वलाम् 78, 9.
 पञ्चधा विप्रतिपत्तिः 97, 12.
 पद्मानि चाक्षसूत्रं च 158, 9.
 पातु मां सर्वतो रामो 187, 20.
 पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा 188, 5.
 पात्रं शिलामयं ताम्रम् 158, 4.
 पात्राणि सादयित्वाऽथ 159, 5.
 पादुके चापि शौचार्थम् 158, 7.
 पादेन पादमाक्रम्य 424, 11.
 पूजयित्वा यथाशक्ति 131, 11.
 पूर्णयाऽऽहवनीये तु 159, 2.
 पूर्ववत् तर्पयित्वाऽथ 179, 16.
 प्रदक्षिणं तु देवानाम् 397, 18.
 प्राङ्नाभिच्छेदनात् ग्राह्या 214, 9.
 प्राणयात्रिकमन्त्रं तु 188, 6.
 प्रादेशमात्रं वा सूक्ष्म- 157, 17.
 बलादपहता कन्या 89, 8.
 विश्रज्जलपवित्रं वा 179, 12.
 ब्रह्मजज्ञानम् 192, 1.
 ब्रह्मान्वाधानमेतत्स्यात् 159, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 189, 10.
 ब्राह्मणानामयं धर्मो 155, 3.

भिक्षापात्रादशुद्धयम् 187, 10.
 भिक्षां न दधुः पञ्चाहम् 190, 11.
 भिक्षां बन्धुभ्य आदाय 162, 10.
 भुञ्जीत 192, 8.
 भुञ्जीत न वटाश्वत्थ- 191, 16.
 भैक्षत्रयार्द्रपावृत्य 191, 21.
 भैक्षं शूद्रादपि पाद्यम् 189, 13.
 भौतिकं चात्मनश्चान्ते 156, 15.
 भित्रस्य चर्षणीत्याद्यैः 179, 15.
 यदस्य पारे रजसः 160, 8.
 यस्मिन् गृहे जना मौख्यात् 190, 12.
 यावच्छूडं प्रदीयेत 296, 12.
 युवा सुवासा इत्येवम् 160, 10.
 येन देवाः पवित्रेण 160, 7.
 योगपट्टं बहिर्वासः 158, 10.
 योऽसौ विष्णुवाक्य आदित्ये
 187, 14.
 राजन्य-वैश्ययोर्नेति 155, 4.
 वाग्दत्ता मनोदत्ता 57, 14.
 वापयित्वा च केशादीन् 157, 6.
 विक्रेशं सितमस्पष्टम् 157, 15.
 विधूमे सन्नमुसले 187, 6.
 विवस्ताया अन्यवस्तायाश्च 381, 3.
 विश्वामित्रो जमदग्निः 71, 14.
 विष्णुस्तिर्यगधोर्ध्वं मे 187, 19.
 वेष्टितान् कृष्णगोवाल- 157, 10.
 व्यावृत्तिभिस्तथा पात्रम् 160, 9.
 शिष्य-सतीर्थ- 249, 6.
 आवणपौर्णमास्याम् 127, 19.
 बटपादं पञ्चपादं वा 157, 14.

सखा मत्यादना दण्डम् 160, 6.
 सगोत्रां चेदमत्वा 72, 11.
 स तस्य सुकृतं दत्त्वा 190, 15.
 स तुल्यं भूणहत्यायाः 100, 9.
 सत्वक्कान्त्राणान् सौम्यान् 157, 9.
 सन्ध्यां नोपासते विप्राः 164, 19.
 सप्तर्षीणामगस्त्याष्टमानाम् 71, 16.
 सर्वेषामप्यभावे तु 189, 12.
 सद्ये चादाय पात्रं तु 187, 10.
 साधुं चाऽपतितं विप्रम् 190, 14.
 सोऽहं नारायणो देवः 187, 15.
 सौवर्गे राजते ताम्र- 191, 19.
 स्तीर्णेषु दर्भेष्वसीत 159, 6.
 स्तीर्त्वा तु गार्हपत्यस्य 159, 4.
 स्नात्वा चाचम्य विधिवत् 179, 11.
 स्वयमाहृतपर्णेषु 191, 15.
 हंसाः कमण्डलुं शिष्यम् 164, 1.

७८. ब्रह्मगर्भः—

योऽनुष्ठानं न शक्नोति 229, 6.
 सोऽग्निं वारिमहायात्राम् 229, 7.

७९. ब्रह्मनिरुद्धम्—

पाद्यं चैव तथैवार्थम् 398, 8.
 शप्नो देशीति मन्त्रेण 398, 9.

८०. ब्रह्मपुराणम्—

अजातदन्तो मासैर्वा 288, 2.
 अथ देवप्रतिष्ठायाम् 268, 8.
 अन्यत्र भोजनं कुर्यात् 279, 4.
 अर्घ्याः पुष्पैश्च वन्यैश्च 410, 8.
 असमानैश्च सङ्कीर्णैः 226, 4.

- अस्थिसञ्चयने विप्रो 284, 9.
 आचार्यं वा ऽप्युपाध्यायम् 279, 1.
 आ जन्मनस्तु चैलान्तम् 245, 12.
 आशौचं न भवेत्लोके 258, 20.
 एकाहमशुचिर्भूत्वा 279, 5.
 कृत्वा पतति वै तस्मात् 279, 3.
 कृते तु केवलं स्नानम् 284, 5.
 कृते तु सञ्चये विप्रः 284, 11.
 कृत्वा तैर्निहतास्तद्वत् 226, 5.
 क्रोधात् प्रायं विषं वह्निम् 226, 6.
 खनिस्त्वा तु शनैर्भूमिम् 233, 4.
 गिरि-वृक्षप्रपातं च 226, 7.
 गोमङ्गलादौ वैश्यानाम् 258, 19.
 घृतास्केनं घृतान्मण्डम् 379, 17.
 चण्डालैरथ वा चोरैः 228, 1.
 ततः परं प्रवृद्धायाम् 245, 15.
 ततो वाग्दानपर्यन्तम् 245, 14.
 तदा स्नातः सचैलस्तु 284, 10.
 तद्वन्धुवर्गस्त्वेकेन 247, 6.
 तस्य दाहादिकं कार्यम् 228, 2.
 तस्य स्नानाङ्गवेष्टुगृहिः 284, 3.
 तावद्यो ऽबान्धवस्तत्र 284, 2.
 त्यजेद्धर्मस्य रक्षार्थम् 113, 17.
 दत्ता नारी पितुर्गृहे 247, 5.
 दीर्घं तक्रमपेयं च 379, 19.
 देशे काले च पात्रे च 299, 6.
 देहे पितृषु तिष्ठन्तु 257, 5.
 धर्मविप्रकर्षी भार्याम् 113, 16.
 न वाऽभ्युपातः पिण्डो वा 226, 10.
 नागानां विप्रियं कुर्वन् 226, 1.
 निगृहीताश्च ये राज्ञा 226, 2.
 निमन्त्रितस्य विप्रस्य 257, 4.
 पतितानां न दाहः स्यात् 226, 9.
 परदारान् हरन्तश्च 226, 3.
 पितुर्वरस्य च ततो 245, 17.
 पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यो 299, 7.
 प्रमादादथ निःशङ्कम् 227, 18.
 प्रयास्यतश्च सङ्ग्रामे 258, 17.
 प्रायश्चित्तप्रवृत्तानाम् 257, 6.
 मन्त्रादितर्पणैर्वापि 258, 18.
 महापातकिनो ये च 226, 8.
 मातरं वा स्वयं दग्ध्वा 279, 2.
 मृतस्य यावदस्थीनि 284, 1.
 राज्यनाशस्तु येन स्यात् 258, 16.
 वस्त्राद्यैर्भूषितं कृत्वा 238, 3.
 वाक्प्रदाने कृते तत्र 245, 16.
 भ्राद्धादौ पितृयज्ञे च 258, 9.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 वह्नि 225, 14.
 शृङ्गि-दंष्ट्रि-नाखि-व्याल-विष-
 विशुत्-227, 19.
 सगुड मरिचाक्तं तु 379, 18.
 सचैलं स्नानमन्येषाम् 284, 4.
 सद्यःशौचं भवेत्तत्र 245, 13.
 सुदूरात् परिहर्तव्यैः 225, 15.
 स्त्रीणां तु पतितो गर्भः 238, 1.
 स्वजात्युक्तमशौचं स्यात् 245, 18.
 ८१. ब्रह्माण्डपुराणम्—
 अमेध्यादागतैः स्पृष्टम् 377, 2.

- अलाभे ध्यानि-भिन्नानाम् 340, 1.
 आद्योऽवसाने श्राद्धस्य 401, 21.
 आसनारुढमन्त्रायाम् 377, 1.
 एकाममाधाय मनः 424, 24.
 करोति विधिवन्मर्त्यः 305, 2.
 क्षिपेत् कुशांस्तत्र च दक्षिणामान्
 431, 4.
 क्षेत्रेष्वेतेषु यः श्राद्धम् 305, 1.
 खण्डनं पेषणं चैव 430, 18.
 गत्या निमन्त्रयेद्देव- 361, 4.
 गन्ध-रूपोपपन्नानि 393, 3.
 तदलाभे ऽप्युदासीनम् 310, 2.
 तेन देयास्त्रयः पिण्डाः 455, 14.
 त्रिभागहीनपक्षं वा 322, 9.
 दधि-शाकं तथा भक्ष्यम् 377, 6.
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च 401, 19.
 द्विः स्विन्नं परिदग्धं च 377, 8.
 न चाशु पातयेत् जातु 424, 1.
 न बोहीक्षेत भुञ्जानान् 424, 2.
 न दीनो नापि वा कुड्यो 424, 3.
 नदी-समुद्रतीरे वा 304, 13.
 नद्योर्वा सङ्गमे शस्तम् 304, 15.
 नमस्यकृष्णपक्षे तु 322, 8.
 नमः स्वधायै स्वाहायै 401, 20.
 निमन्त्रणीयाः श्राद्धेषु 359, 17.
 पिण्याकं मधितं चैव 377, 5.
 पुष्करे वा कुडसेने 304, 16.
 पूर्वोऽङ्गि रात्रौ विप्रोऽध्वान् 361, 3.
 प्रक्षालनमलं हर्मैः 416, 18.
 प्रक्षाल्य हस्त-पादादि 416, 1a.
 प्रघर्षणं ततः कुर्यात् 430, 17.
 मृते पितरि यस्याथ 455, 13.
 वज्रेणाऽथ कुक्षीर्वाऽपि 430, 19.
 वर्जयेच्च तथा चान्यान् 377, 7.
 वाग्भावदुष्टाश्च तथा 377, 9.
 वाससा चोपधूतानि 377, 10.
 शर्करा-कीट-पाषाणैः 377, 4.
 शालग्रामे च गोकर्णे 304, 17.
 शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यः 339, 15.
 शुक्राः सुमनसः श्रेष्ठाः 393, 2.
 श्राद्धार्हगुणयोगे ऽपि 359, 16.
 समुद्रगानदीतीरे 304, 14.
 सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् 430, 16.
 सिद्धाः कृताश्च ये भक्षाः 377, 8.
 ८२. *ब्राह्मणम्—
 सर्वान् लोकान् 151, 2.
 ८३. †भगवान्—
 आत्मन्येव च सन्तुष्टः 176, 17.
 यस्त्वात्मरतिरेव स्यात् 176, 16.
 ८४. भरद्वाजः—
 अङ्गादन्यद्रक्तपुष्पम् 376, 14.
 आविकं मार्गमौष्टं च 376, 17.
 एतानि नैव देयानि 376, 16.
 कुलित्य-शण-जम्बीर- 376, 13.
 तण्डुलीयकशाकं च 376, 11.
 नक्तोद्धृतं तु यत्तोयम् 376, 9.
 * The quotations belong to
 different Brāhmaṇas of the Vedās.
 † Bhagavadgītā.

नीरसान्यपि सर्वाणि 376, 15.
 माहिष चामरं चैव 376, 18.
 मुग्धाङ्गी-माषवर्जम् 373, 17.
 शिम्बिकानि करीराणि 376, 12.

८५. भविष्यत्पुराणम्—

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य 453, 7.
 अष्टादशेऽहनि तथा 25, 3.
 आद्यन्तयोर्वर्णयोस्तु 448, 19.
 एकादशेऽपि वा मासि 453, 9.
 गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल 51, 17.
 चतुर्वर्णी चरेद्भैक्ष्यम् 41, 1.
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य 347, 11.
 ततः सन्यामुपासीत 444, 7.
 दशहृत्स्वः पिबेच्छापो 444, 6.
 द्वादशाहे तदा कार्यम् 452, 15.
 द्वादशेऽहनि पथे वा 453, 8.
 द्वादश्यामथ वा रात्रौ 25, 2.
 नव सप्त विशां रात्राम् 448, 18.
 नामधेयं दशम्यां च 25, 1.
 पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् 461, 1.
 ब्रह्मचर्येण वा कालम् 51, 18.
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति 347, 10.
 यजमानोऽग्निमान् राजन् 452, 14.
 लघुनं गृज्जनं चैव 378, 20.
 वृद्धिभाजे महाबाहो 461, 2.
 वृन्ताक -नालिका -ग्लान्धुम्

378, 21.

वैखानसो वाऽपि भवेत् 51, 19.
 सपिण्डीकरणं कुर्यात् 453, 6.

संसर्गाद्दुष्यते तद्धि 382, 5.

सुरा-लघुनसंसृष्टम् 382, 4.

८६. भविष्यपुराणम्—

प्रवृत्ताशौचतन्त्रस्तु 291, 6.
 समाप्य चोदकं पिण्डान् 291, 7.

८७. भविष्योत्तरपुराणम्—

विप्राय दत्त्वा विधिवत् 227, 12.
 सुवर्णाकारनिष्पन्नम् 227, 11.

८८. भृगुः—

उपवीतं बटोरिकम् 38, 3.
 एककाले गतासूनाम् 469, 17.
 एकमेव यतीनां स्यात् 38, 4.
 तन्त्रेण श्रवणं कुर्यात् 469, 18.
 तृतीयस्य ततः कुर्यात् 469, 10.
 नोदरेच्च ततः प्राज्ञो 38, 12.
 पूर्वकस्य मृतस्यादौ 469, 19.
 मन्त्रपूतं स्थितं काये 38, 11.
 यस्मिन् देशे पुरे ग्रामे 68, 9.
 यो यत्र विहितो धर्मः 68, 10.
 विशिखो व्युपवीतश्च 38, 10.
 सकृच्चोदरणात्तस्य 38, 13.
 सदोपवीतिना भाव्यम् 38, 9.

८९. मत्स्यः—

अक्रांधनैः शौचपरैः 365, 8.
 अयान्त्रान्तेषु चात्रम्य 434, 6.
 अनिवेश न भोक्तव्यम् 433, 13.
 अपसव्यं तु तत्रापि 437, 1.
 अमङ्गलं नद्यन्तेन 435, 18.
 आचान्तेषु पुनर्दद्यात् 434, 17.

आधत्त पितरो गर्भम् 438, 11.
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्याम् 418, 2.
 एवं निमन्त्र्य नियमान् 365, 7.
 गोमयेनानुलिप्तायाम् 396, 19.
 दक्षिणं जानुमालभ्य 361, 15.
 न देयाः पितृकार्येषु 393, 15.
 पद्म-विल्वा-जर्क-धत्तूर- 393, 14.
 भवनस्यापतो भुवि 396, 18.
 भवितव्यं भवद्भिश्च 365, 9.
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे 433, 12.
 शिवनेत्रोद्भवं यस्मात् 405, 18.

९०. *मत्स्यपुराणम्—

अक्षताभिः सपुष्पाभिः 398, 2.
 अन्नं तु सदधि-क्षीरम् 371, 15.
 अविमुक्ते प्रविष्टानाम् 183, 2.
 अविरोधेन धर्मस्य 182, 11.
 अश्वयुक्शुक्लनवमी 311, 12.
 अष्टौ मासान् विहारः स्यात्
 182, 19.
 आषाढस्यापि दशमी 311, 15.
 एकत्र चतुरो मासान् 183, 1.
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री 311, 17.
 गुरोरभिहिते युक्तः 182, 8.
 ततश्च वैश्वदेवान्ते 441, 1.
 तृतीया चैत्रमासस्य 311, 13.
 न देहो भवितां तत्र 183, 3.
 नाम-गोत्रं पितृणां तु 398, 12.
 नियमेष्वप्रमत्तस्तु 182, 9.

* Matsyah and Matsyapurāṇam
 denote the same work.

पिण्डदः सप्तमस्तेषाम् 58, 13.
 222, 13.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 443, 19.
 पूरयेत् पात्रयुग्मं तु 405, 5.
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव 182, 10.
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या 311, 14.
 भुञ्जीततिथिसंयुक्तः 441, 2.
 मन्वन्तरादयश्चैताः 311, 18.
 माघे पञ्चदशी चैव 310, 21.
 मासं प्रीणाति सर्वान् वै 371, 16.
 युगादयः स्मृता ह्येताः 310, 22.
 लेपभाजश्चतुर्यायाः 58, 12.
 222, 2.

विप्राणां क्षालयेत् पादान् 393, 3.
 विश्वान् देवान् यथैः 405, 4.
 वैशाखस्य तृतीया तु 310, 20.
 श्राद्धकृच्छ्राद्धभुक् चैव 443, 20.
 श्रावणस्याष्टमी कृष्णा 311, 16.
 स्वाध्यायं कलहं चैव 443, 21.

९१. *महालसावाक्यम्—

तद्ददाचमनार्थाय 427, 15.

९२. मन्त्रवर्णः—

अनृणा अयो 150, 19.
 आयाहीन्द्र पथिभिरीळितेभिः
 65, 15.
 ऋणमस्मिन् सन्नयति 105, 5.
 नृपां जनुर्मानुलस्येव योषा 65, 1.

* The quoted line is tak
 from a dialogue in Mārkaṇḍe
 purāṇam between Madālāsā
 her son Alaka.

दशास्यां पुत्रानाधेहि 103, 16.
 पिता पुत्रस्य जातस्य 105, 6.
 ब्रह्मचर्यमागामुप 17, 15.
 ये देवयानाः 150, 21.

९३. मनुः—

अकारणपरित्यक्ता 350, 15.
 अकृत्वा भैक्ष्यचरणम् 44, 7.
 अक्रोधनाः सुप्रसादाः 74, 17.
 अक्षार-लवणान्नाः स्युः 293, 11.
 अगारदाही गरदः 350, 17.
 अग्नीनात्मनि चैतानान् 145, 13.
 अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्या 44, 17.
 अभ्यभावे तु विप्रस्य 413, 14.
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते 31, 14.
 अतः परं तु छन्दांसि 132, 5.
 अतिवादांस्तितिक्षेत 194, 7.
 अतैजसानि पात्राणि 191, 6.
 अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात् 424, 17.
 अदीयमाना भर्तारम् 81, 8.
 अधार्मिकं तस्करं च 134, 8.
 अधिविज्ञा तु या नारी 115, 5.
 अधीत्य विधिवद्देवान् 150, 1.
 अध्यात्मरतिरासीनो 194, 11.
 अनग्निरनिकेतः स्यात् 145, 19.
 अनदन्नसमहैव 276, 4.
 अनधीत्य गुरोर्वेदान् 150, 7.
 अनपाकृत्य मोक्षं तु 150, 4.
 अनानुरः सप्तरात्रम् 44, ९.
 अनिर्देशाया गोः क्षीरम् 380, 11.

अनिर्दिष्टांश्चैकशकान् 387, 4.
 अनिट्वा चैव यज्ञैश्च 150, 8.
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः 344, 18.
 अनुद्देशकरा नृणाम् 35, 9.
 अन्तर्दशाहे स्यातां चेत् 263, 13.
 अपत्यस्यैव चापत्यम् 139, 19.
 अपुत्रोऽग्नेन विधिना 70, 8.
 अप्रजा येषु वंशेषु 75, 3.
 अप्रयत्नः सुस्वार्थेषु 145, 20.
 अप्राप्तामपि तां तस्मै 77, 6.
 अप्सु प्रास्य विनष्टानि 38, 20.
 अभ्यङ्गमञ्जनं चाक्ष्णोः 46, 1.
 अभ्यञ्जनं स्नापनं च 47, 3.
 अमावास्यामष्टमीं च 100, 20.
 अयुजो भोजयेच्छ्राद्धे 362, 9.
 अर्हत्तमाय विप्राय 339, 7.
 अलंकृत्य सुतादानम् 84, 15.
 अलाबुं दारुपात्रं वा 191, 8.
 अलाभे त्वन्यगेहानाम् 11, 19.
 अलाभे न विषादी स्यात् 186, 10.
 अल्पाज्ञाभ्यवहारेण 194, 15.
 अल्पो वाजपि महान्वाजपि 88, 7.
 अविप्रुतब्रह्मचर्यः 74, 13.
 अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीम् 55, 7.
 अशुद्धा बान्धवाः सर्वे 204, 4.
 अश्रोत्रियः पिता यस्य 337, 5.
 अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् 337, 6.
 अष्टम्यामपि वाणिज्यम् 315, 18.
 अष्टाविमान ममासेन 31, 7.

- अष्टावेणस्य मासेन 372, 4.
 असपिण्डं हिजं प्रेतम् 276, 1.
 असपिण्डा च या मातुः 62, 20.
 असवर्णास्वयं ज्ञेयो 98, 6.
 असंस्कृतप्रमीतानाम् 426, 8.
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्यात् 279, 8.
 अहिंसया च भूतानाम् 194, 18.
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वाऽन्यैः 190, 7.
 आख्यानानीतिहासांश्च 422, 7.
 आचारहीनः क्लीबश्च 351, 12.
 आचार्यं स्वमुपाध्यायम् 278, 4.
 आचार्यं तु खलु प्रेते 48, 9.
 अघ्छाद्य चार्चयित्वा च 84, 12.
 आत्मनैव सहायेन 194, 12.
 आत्मन्यग्नीन् समारोप्य 152, 19.
 155, 8.
 आ हार्विशात् क्षत्रवन्धोः 31, 13.
 अनन्त्याद्यैव कल्पन्ते 372, 10.
 आनुलोम्येन सम्भूताः 118, 17.
 नामन्वितस्तु यः आजे 367, 12.
 अमृत्योः भ्रियमन्विच्छेत् 138, 14.
 आयुष्मन्तं हृतं विन्देत् 438, 16.
 आयोगवधः क्षत्तः च 121, 5.
 आरण्यानां च सर्वेषाम् 380, 13.
 आविकं सन्धिमीसीरम् 380, 12.
 आर्यं गोमिथुनं सुल्कम् 88, 6.
 अपूर्णोऽजः सुतर्ज्ज्वलीम् 86, 17.
 आ षोडशाद् ब्राह्मणस्य 31, 12.
 आसनेषूपकृतेषु 399, 2.
 आ समाप्तेः शरीरस्य 50, 16.
 आ समावर्तनात् कुर्यात् 44, 18.
 आसां महर्षिचर्याणाम् 146, 4.
 अहूय दानं कन्यायाः 84, 18.
 इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः 85, 1.
 इतरेष्ववशिष्टेषु 87, 3.
 इन्द्रियाणां निरोधेन 194, 17.
 इष्टा च शक्तितो यज्ञैः 150, 6.
 उच्छिष्टभागधेयं स्यात् 426, 9.
 उत्कृष्टायाऽभिरूपाय 77, 5.
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यम् 74, 8.
 उत्सादनं च गात्राणाम् 47, 1.
 उद्देहेन हिजो भार्याम् 54, 13.
 उन्मत्तोऽन्यश्च वज्र्याः स्युः 351, 5.
 उपनीय तु तत्सर्वम् 419, 11.
 उपस्पृष्टोदकान् सम्यक् 399, 3.
 उभयत्र दशाहानि 211, 3. 217, 6.
 उभाभ्यामप्यजीवंस्तु 4, 11.
 ऊर्ध्वं तु कालप्रदेतस्मात् 81, 7.
 कक्षेष्टद्यामयणं चैव 141, 12.
 कजवस्ते तु सर्वे स्युः 35, 8.
 कणानि ग्रीष्मपाकृत्य 150, 3.
 क्रतुकालाभिगामी स्यात् 99, 1.
 क्रतुमत्यपि तिष्ठेत् 78, 6.
 क्रतुः स्वाभाविकः स्त्रीणाम् 19, 16.
 एककालं चरेन्नैक्यम् 186, 6.
 एकं गोमिथुनं द्वे वा 84, 16.
 एकः शयीत सर्वत्र 46, 5.
 एकादशे क्षीजिनती 114, 3.

- एकादश्यां तथा रूप्यम् 316, 1.
 एकैकमपि विद्वांसम् 339, 8.
 एतान् विगर्हिताचारान् 351, 16.
 एतानि यतिपात्राणि 191, 9.
 एताश्चान्याथ सेवेत 146, 3.
 एतास्तिष्ठन्तु भार्यार्ये 64, 13.
 एते गृहस्थप्रभवाः 17, 11.
 एतेष्वविद्यमानेषु 48, 11.
 एतैरेव महायज्ञान् 141, 2.
 एष वोऽभिहितो धर्मो 153, 1.
 ऐन्द्रं स्थानमुपासीताः 257, 9.
 औदकेनैव विधिना 429, 4.
 औरभिको माहिषिकः 351, 14.
 औरध्रेणाथ चतुरः 373, 2.
 कथञ्चिदप्यतिक्रामन् 366, 12.
 कन्यकां तु द्वितीयायाम् 315, 15.
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य 84, 19.
 कन्याप्रदानं विधिवत् 84, 17.
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्त्यात् 84, 21.
 कन्यायां दत्तशुल्कायाम् 93, 15.
 कपालं वृक्षमूलानि 194, 1.
 कलविङ्कुं प्रवृत्तं हंसम् 387, 5.
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते 96, 12.
 काम-क्रोधौ च संयम्य 173, 15.
 कामतस्तु प्रवृत्तानाम् 94, 13.
 काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् 44, 4.
 काममुत्पाद्य कृष्यां तु 11, 7.
 कामं क्रोधं च लोभं च 46, 2.
 कामं आदेऽर्चयेन्मित्रम् 346, 3.
 कार्पासमुपवीतं स्यात् 35, 15.
 कार्ण-रौरव-बास्तानि 32, 11.
 कालमेव प्रतीक्षेत 194, 4.
 कालशाकं महाशल्कम् 372, 9.
 कुतपं चासने दद्यात् 392, 8.
 कुर्वन् प्रतिपदि श्राद्धम् 315, 14.
 कुलान्येव नयन्त्याशु 96, 14.
 कुशिलवोऽवकीर्णा च 350, 11.
 कृतान्नं चाऽकृतान्नेन 10, 12.
 कृत्तकेश-नख-इमभ्युः 193, 18.
 कृमिभृतः श्वविष्टायाम् 12, 4.
 कृषि-गोरक्षमास्थाय 4, 12.
 कृषिजीवी शिल्पजीवी 351, 13.
 कृषिं साधिति मन्यन्ते 4, 6.
 कृष्णपक्षे दशम्यादौ 323, 4.
 केतितस्तु यथान्यायम् 366, 11.
 केशान्तः षोडशे वर्षे 47, 12.
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य 35, 1.
 क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वान् 387, 1.
 क्रुद्धचन्तं न प्रतिकुदयेत् 194, 9.
 क्षत्रियं चैव सर्पं च 133, 17.
 क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या 34, 2.
 क्षत्रियात् विप्रकन्यायाम् 121, 1.
 क्षयामयाव्यपस्मारि- 73, 2.
 क्षेत्रं हिरण्यं गामश्वम् 52, 12.
 गर्भादेकादशे राशौ 31, 9.
 गर्भाष्टमेऽष्टे कुर्वीत 31, 8.
 गान्धर्वः स च विज्ञेयः 85, 2.

- गान्धर्वो राक्षसश्चैव 84, 9.
 गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा 54, 17.
 गुरुदारे सपिण्डे वा 48, 10.
 गुरुपत्न्या च कार्याणि 47, 4.
 गुरोः कुले न भिक्षेत 41, 18.
 गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु 248, 9.
 गुर्वर्थं पितृ-मात्रार्थम् 8, 8.
 गृहमेधियु चान्येषु 145, 21.
 गृहसंवेशको दूतो 351, 9.
 गृहस्थस्तु यदा पश्येत् 139, 18.
 गो-ब्राह्मणस्य चैवार्थे 268, 11.
 गो-भू-हिरण्य-आमांसि 436, 10.
 मामादाहत्य वाऽभीवात् 146, 1.
 चतुर्गो ब्राह्मणस्वाद्यान् 86, 3.
 चतुर्गामपि वर्णानाम् 84, 6.
 चतुर्थमायुषो भागम् 147, 8.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 10.
 चतुर्भिरितरे सार्धम् 19, 17.
 चिकित्सकान् देवलकान् 350, 5.
 चूडाकर्म द्विजातीनाम् 242, 10.
 जटिलं चाऽनधीयानम् 350, 3.
 जनयित्वा स्रुतं तस्याम् 96, 18.
 जातदन्तस्य वा कुर्यात् 242, 19.
 जाते कुमारे तदहः 213, 14.
 जामयो यानि गेहानि 112, 3.
 जायन्ते दुर्बिवाहे तु 87, 4.
 जीर्णानि चैव वासांसि 142, 12.
 ज्यायांसमनयोर्विद्यात् 337, 7.
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण 105, 10.
 ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा 84, 20.
 ज्ञातिभ्यश्च त्रयोदश्याम् 316, 3.
 डिम्भाहवहतानां च 268, 10.
 तत् प्रयत्नेन कुर्वीत 135, 2.
 तदधिकं पादिकं वा 17, 19.
 तद्दर्शनविधिदृष्टेन 219, 16.
 तनुलोम-केश-दशनाम् 55, 8.
 तस्मादेताः सदाऽभ्यर्च्याः 112, 5.
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थं 19, 21.
 तस्यां चैव प्रसूतस्य 96, 20.
 तानि कृत्याहतानीव 112, 4.
 तान् हव्य-कव्ययोर्विप्रान् 350, 2.
 तावत्स्यादशुचिर्विप्रो 268, 16.
 ताश्च स्वा चापजन्मनः 97, 6.
 तामामाद्याभतस्तु 19, 18.
 101, 4.
 तामां वर्गक्रमेण स्यात् 115, 12.
 तिलैर्ग्रीहि-यवैर्मथैः 371, 19.
 तुरायगं च क्रमशो 141, 13.
 ते च सा चैव राज्ञः स्युः 95, 6.
 तेन यायात् सतां मार्गम् 134, 19.
 तेषामद्भिः स्मृतं शौचम् 191, 7.
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया 92, 17.
 तेषु दर्भेषु तं हस्तम् 432, 3.
 त्यजेदाभयुजे मासे 142, 11.
 त्रयोदशी च शेषाः स्युः 19, 19.
 101, 5.
 त्रिदण्डमेकं निःक्षिप्य 173, 11.
 त्रिवृता मन्थिनैकेन 34, 11.
 त्रिशङ्खोद्भूतेन कम्बाम् 69, 5.

- त्रीणि वर्षाण्युदीक्षित 81, 6.
 त्रींस्तु तस्माद्विशेषात् 429, 3.
 ष्यष्टवर्षोऽष्टवर्षी वा 69, 6.
 ग्रहास्तु दक्षिणायनः 205, 6.
 दक्षिणाप्रवर्गं चैव 302, 11.
 दक्षिणेन मृतं शुद्धम् 280, 6.
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते 371, 20.
 दद्याद्यदिष्टं विप्राणाम् 436, 11.
 दन्तजातेऽनुजाते च 204, 3.
 दर्भेषु विकिरन् यः 427, 8.
 दर्शमस्कन्दयन् पर्व 141, 11.
 दश पूर्वान् परान् वन्द्यान् 86, 14.
 दश मासांस्तु नृप्यन्ति 372, 5.
 दशाहं शात्रमाशौचम् 205, 10.
 दानुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित् 367, 13.
 दानं प्रतिग्रहं होमः 211, 4.
 217, 7.
 दारा-अग्निहोत्रसंयोगम् 354, 5.
 दूरादादृत्य समिधः 39, 9.
 दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् 194, 5.
 देवतानां गुरो राक्षः 133, 15.
 देवराय प्रदातव्या 93, 16.
 दैवोढाजः सुतश्चैव 86, 16.
 दौहित्रं विट्पतिं बन्धुम् 344, 20.
 द्यूतं च जनवादं च 46, 3.
 द्वादश्यां जातरूपं तु 316, 2.
 द्विजातिप्रचरो विद्वान् 351, 17.
 द्विषता हि हविर्भुक्तम् 346, 6.
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् 363, 19.
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन 372, 1.
 धनवन्तं प्रजावन्तम् 438, 17.
 धनुःशराणां कर्त्ता च 351, 2.
 धान्यं त्रासांसि शाकं वा 52, 13.
 न कथञ्चन दुर्योनिः 73, 22.
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य 47, 2.
 न ग्रामजातान्यार्तोऽपि 143, 2.
 न च द्विजातयो ब्रूयुः 424, 18.
 न चेमं देहमाभित्य 194, 8.
 न चोत्पात-निमित्ताभ्याम् 189, 16.
 न तत्फलमवाप्नोति 390, 5.
 न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा 190, 6.
 न पर्यहि-प्रेष्यनाम्नीम् 55, 14.
 न पूर्वं गुरवे किञ्चित् 52, 10.
 न फालकृष्टमधीयात् 143, 1.
 न ब्राह्मण-क्षत्रिययोः 96, 11.
 97, 9.
 न मांसभक्षणे दोषो 389, 11.
 न राज्ञामघदोषोऽस्ति 257, 8.
 नक्ष-वृक्ष-नदीनाम्नीम् 55, 13.
 न विप्रं स्वेष्टु निष्ठत्तु 279, 7.
 न शोचन्ति तु यत्रैताः 112, 2.
 नष्टे मृते प्रव्रजिते 91, 8.
 न साम्प्रदायिकं तस्य 347, 6.
 न हस्मिन् युज्यते कर्म 465, 11.
 नाऽऽक्रामेत् कामतद्व्यायाम्
 133 16.
 नाऽज्ञातेन समं गच्छेत् 134, 4.
 नाऽति कल्यं नाऽति सायम् 134, 3.
 नाऽत्रिवर्षस्य कर्तव्या 242, 18.
 नाऽनुशासन-वादाभ्याम् 139, 17.

- नाऽब्राह्मणेगुरौ शिष्यो 48, 16.
 नाऽभिनन्देत मरणम् 194, 3.
 नाऽभिव्याहारयेद्दण्ड 465, 12.
 नामधेयं दशम्यां तु 24, 10.
 नाऽलोमिकां नाऽतिलोमाम् 55, 12.
 नाऽवमन्येत वै भूष्णुः 133, 18.
 निनीषुः कुलमुत्कर्षम् 74, 9.
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् 387, 8.
 निमन्त्रयीत श्रवणान् 360, 13.
 नियम्य प्रयतो वाचम् 42, 2.
 निरस्य तु पुमान् शुक्रम् 244, 21.
 निर्देशं ज्ञातिमरणम् 235, 17.
 निर्दस्य तु व्रती प्रेतान् 278, 5.
 निवेद्य गुरवेऽभीवात् 42, 15.
 नैतैरपूतैर्विधिवत् 31, 16.
 नैनः किञ्चिदवाप्नोति 81, 9.
 नोदहेत् कपिलां कम्बाम् 55, 12.
 ओषधच्छेत तां प्राज्ञः 67, 18.
 म्युष्य पिण्डान् पितृभ्यस्तु 482, 2.
 पक्षिणां पोषको बभूव 351, 7.
 पञ्चस्त्रापस्तु नारीणाम् 91, 9.
 पञ्चानां तु व्रतो धर्माः 87, 18.
 पञ्चैतान् विस्वरो हन्ति 364, 2.
 पतिप्रियश्च ह्यवासिन्धुः 75, 4.
 पतिव्रता धर्मपत्नी 488, 14.
 परिचेत्ता स विज्ञेयः 354, 6.
 परिचेष्टवेषु प्रवतः 419, 12.
 पर्वाप्रमोवा धर्मिष्ठाः 87, 2.
 पर्ववर्जं व्रजेक्ष्यन् 99, 2.
 पशून् क्षुद्राश्चतुर्थ्यां तु 315, 16.
 पश्चिमोत्तर-पूर्वेस्तु 280, 7.
 पाणिग्रहणसंस्कारः 98, 5.
 पाणिग्रहणिका मन्त्राः 92, 16.
 पाणिभ्यामुपसङ्ग 417, 6.
 पापरोग्यभिदास्तथ 351, 1.
 पिण्डनिर्वपणं केचित् 429, 13.
 पितुर्वा भजते शीलम् 73, 21.
 पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः 111, 16.
 पितृणामनृणश्चैव 105, 11.
 पित्रा विवदमानश्च 350, 19.
 पित्र्यमा निधनात्कार्यम् 397, 9.
 पुण्ये तिथौ मुहूर्ते वा 24, 11.
 पुत्रेषु भार्या निःस्पृह्य 139, 8.
 पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे 101, 16.
 पुरोडाशं चरुं चैव 141, 15.
 पुष्कलं फलमाप्नोति 339, 9.
 पुष्ये तु छन्दसां कुर्वात् 131, 19.
 पूज्या भूषवित्तव्याध 111, 17.
 115, 8.
 पूर्वैशुरपरेणुर्वा 360, 12.
 पैतृष्वसेवीं भगिनीम् 64, 11.
 पैलवोदुम्बरो वैश्यो 34, 15.
 पैशाचश्चासुरश्चैव 87, 19.
 पौनर्म्यश्च काणश्च 350, 12.
 प्रजानां परिरक्षार्थम् 257, 11.
 प्रतिगृह्य पुटेनैव 146, 2.
 प्रतिगृहेष्वितं दण्डम् 39, 8.
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव 350, 8.

- प्रतुदान् जालपादांश्च 387, 7.
 प्रथमे ऽध्वे तृतीये वा 242, 11.
 प्रदक्षिणं परीत्याग्नम् 39, 4.
 प्रबद्धवैराः शूरैर्यै 75, 1.
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य 347, 5.
 प्रयुञ्जानोऽग्निशुभ्रूपाम् 18, 12.
 प्रवृत्तिरेषा भूतानाम् 389, 12.
 प्रसस्य कन्याहरणम् 85, 4.
 प्राचीनावीतिना सम्यक् 397, 8.
 प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसः 22, 20.
 प्राजापत्यां निरूप्योष्टिम् 155, 7.
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यात् 186, 11.
 प्रानिलोम्येन जायन्ते 121, 6.
 प्रियं च नानृतं ब्रूयात् 131, 2.
 प्रीयन्ते पितरश्चास्य 316, 4.
 प्रेतनिर्यातकश्चैव 351, 15.
 प्रेतहारैः समं तत्र 248, 10.
 प्रेते राजनि सज्ज्योतिः 252, 16.
 प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च 350, 7.
 फल-मूलाशुनैर्मैधैः 390, 4.
 बर्कं चैव बलाकां च 387, 9.
 बाले देशान्तरस्थे च 229, 10.
 बैजिकादभिसम्बन्धात् 244, 3.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 19.
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यम् 100, 21.
 ब्रह्मचार्याहरेऽद्वैत्यम् 41, 9.
 ब्रह्महिद् परिबिन्धि 350, 10.
 ब्रह्मवर्चसकामस्य 31, 10.
 ब्रह्मवर्चस्थिनः पुत्राः 86, 19.
 ब्रह्मस्वादननित्याश्च 75, 2.
 ब्राह्मणं भिक्षुकं वाऽपि 401, 5.
 ब्राह्मणे चाऽननूचाने 48, 17.
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः 401, 6.
 ब्राह्मणो वैत्व-पालाशौ 31, 14.
 ब्राह्मादिषु विबोहसु 86, 18.
 ब्राह्मन् यौनांश्च सम्बन्धान् 31, 17.
 ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृत् 86, 15.
 ब्राह्मैर्यैर्नैश्च सम्बन्धैः 350, 16.
 ब्राह्मो देवस्तथैवार्पः 84, 8.
 भक्ष्यं भोज्यं च विविधम् 419, 1.
 भर्तुः शरीरशुभ्रूपाम् 115, 13.
 भवत्पूर्वं चरेऽद्वैत्यम् 41, 14.
 भवन्मध्यं तु राजन्यो 41, 15.
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमम् 12, 6.
 भूतिकामैर्नैर्नित्यम् 112, 6.
 भूमिं भूमिशयांश्चैव 4, 7.
 भुम्तुणं शिशुकं चैव 142, 13.
 भुतकाच्यापको यश्च 350, 13.
 भैक्षप्रसक्तो हि यतिः 186, 7.
 भैक्ष्येण वर्तयेन्नित्यम् 44, 1.
 भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिः 44, 2.
 भोजनाभ्यञ्जनाद्वा 12, 6.
 भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि 363, 20.
 भ्रामरी गण्डमाली च 351, 4.
 मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तम् 25, 13.
 मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् 25, 8.
 मत्स्यादान् विद्वद्वा 387, 10.
 मद्यपा ऽसाधुवृत्ता च 113, 12.

- मध्यमं तु ततः पिण्डम् 438, 15.
 मन्त्रवत्प्राशनं चास्य 22, 21.
 महाकुलैश्च सम्बन्धाः 74, 14.
 महान्त्यपि समृद्धानि 72, 20.
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते 131, 20.
 मातरं वा स्वसारं वा 42, 5.
 मातामहं मातुलं च 344, 19.
 मातुले पक्षिणी रात्रिः 249, 12.
 मातुश्च भ्रातृगणस्य 64, 12.
 मांसाशनं च नाश्रीयुः 293, 12.
 मित्रधृक् शून्यवृत्तिश्च 351, 3.
 मुञ्जाभावे तु कर्तव्याः 34, 10.
 मुन्यस्त्रैर्विविधैर्मैथैः 141, 1.
 मृत्तान्तैः शुद्धयते शोध्यम् 152, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 38, 19.
 मौञ्जी त्रिवृत् समा भक्षणा 34, 1.
 यक्ष्मी च पशुपालश्च 350, 9.
 यज्ञे तु वितते सम्यक् 84, 14.
 यत् कर्म कुर्वतो ऽस्य स्यात् 135, 1.
 यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते 111, 18.
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते 111, 19.
 यथोक्तैर्नैव कल्पेन 246, 4.
 यदपत्यं भवेदस्याम् 70, 9.
 यदि त्वात्यन्तिको वासो 48, 7.
 यदि स्वाश्वाज्वराश्चैव 115, 11.
 यद्यस्ममस्ति तेषां तु 276, 3.
 यस्मिन्मृगं सन्नयति 105, 12.
 यस्मिन्नेव कुले नित्यम् 112, 8.
 यस्यास्तु न भवेद्भाता 69, 17.
 यस्यैते निहिता बुद्धौ 173, 13.
 याजयन्ति च ये पूगान् 350, 4.
 या रोगिणी स्यात्तु हिता 114, 6.
 युक्तश्चन्द्रांस्यधीयीत 127, 10.
 युक्तः परिचरेदेनम् 48, 8.
 युग्मास्तु पुत्रा जायन्ते 19, 20.
 येनास्य पितरो याताः 134, 18.
 ये स्तेन-पतित-क्रीडाः 360, 1.
 ये स्तेनाः पिशुनाः क्रीडाः 74, 19.
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा 152, 9.
 रजस्युपरते साध्वी 110, 5.
 रसा रसैर्निमातव्याः 10, 11.
 राक्षसं क्षात्रयस्यैकम् 86, 4.
 राजन्यबन्धोर्द्वाविंशो 47, 13.
 राजीवान् सिंहतुण्डांश्च 388, 3.
 राज्ञो बलार्थिनः पत्रे 31, 11.
 राज्ञो माहात्मिके स्थाने 257, 10.
 रूप-द्रविणहीनांश्च 134, 6.
 रूप-सत्त्व-गुणोपेताः 87, 1.
 ललाटसम्मिता राज्ञः 35, 2.
 लोभ-राग-द्वेषा-ऽमर्ष- 76, 16.
 लोहितान् वृक्षानिर्यासान् 379, 11.
 वनेषु तु विहृत्यैवम् 147, 2.
 वन्द्या ऽष्टमे ऽधिवेशाऽष्टे 114, 2.
 वर्जयेन्मधु मांसं च 45, 18.
 142, 15.
 वसोरक्षानुपूष्येण 32, 12.
 वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः 173, 12.
 वार्ध्वाणसस्व मसिन् 372, 8.

- वासन्त-शारदैर्मध्येः 141, 14.
 वासोदशा शूद्रया तु 93, 8.
 विकर्मणा च जीवन्तो 74, 20.
 विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् 11, 8.
 विचरेन्नियतो नित्यम् 193, 19.
 विद्-शूद्रयोस्तु तानेव 85, 15.
 वित्तशाठ्येन रहितः 436, 12.
 विधिवत् प्रतिगृह्यापि 92, 7.
 विधूमे सन्नमुसले 186, 8.
 विपणेन च जीवन्तो 350, 6.
 विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु 119, 15.
 विप्रान्तिके पितन् ध्यायन् 417, 7.
 विशुद्धाः कर्मभिश्चैव 74, 12.
 विशुद्ध्यति त्रिरात्रेण 276, 2.
 वीतशोक-भयो विप्रो 146, 5.
 वृत्ते शरावसम्पाते 186, 9.
 वृषलीफेनपीतस्य 96, 19.
 वेदयज्ञैरहीनानाम् 41, 8.
 वेदाङ्गानि रहस्यं च 132, 6.
 वैतानिकं च जुहुयात् 141, 10.
 वैरिणं नोपसेवेत 134, 7.
 वैश्य-राजन्य-विप्रासु 121, 4.
 वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तु 4, 4.
 वैश्यः पञ्चदशाहेन 209, 8.
 वैश्यस्य धनसंयुक्तम् 25, 11.
 वैश्यस्य वर्ण एकस्मिन् 119, 16.
 वैद्यान्मागध-वैदेही क्षत्रि-
 यात् 121, 7.
 वैद्यान्मागध-वैदेही राज- 121, 2.
 व्याधितां विप्रदुष्टां वा 92, 8.
 व्याधिता वाऽधिभेत्तव्या 113, 13.
 व्रतवद्देवदेवत्ये 44, 3.
 व्रतस्थमपि दौहित्रम् 348, 5.
 द्राणमूत्रमयं राज्ञो 35, 16.
 शरः क्षत्रियया ग्राह्यः 98, 7.
 शरीरस्यात्यये चैव 194, 14.
 शर्मवद्वाङ्मनस्य स्यात् 25, 10.
 शश-कूर्मयोस्तु मांसेन 372, 6.
 शुक्नानि यानि सर्वाणि 45, 19.
 शुचिं देशं विविक्तं तु 302, 10.
 शुद्धचोद्विधो दशाहेन 209, 7.
 शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव 350, 14.
 शूद्रादायोगवः क्षत्ता 121, 3.
 शूद्रां शयनमारोप्य 96, 17.
 शूद्रावेदी पतत्यग्नेः 96, 15.
 शूद्रेव भार्या शूद्रस्य 95, 5.
 शेतुं गव्यं च पीयूषम् 379, 12.
 शोचन्ति जामयो यत्र 112, 1.
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या 96, 16.
 श्राद्धदः पञ्चदश्यां तु 316, 5.
 श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो 323, 5.
 श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा 127, 9.
 श्रोत्रियाश्चैव देयानि 339, 6.
 श्रोत्रिये तूपसम्पन्ने 248, 6.
 श्रुतीदी द्येनजीवी च 351, 10.
 पट्विंशद्विंशद्विकं चर्यम् 47, 13.
 पडानुपूर्या विप्रस्य 85, 14.
 पणमासनिचयो वार्गप 142, 14.
 पणमासांश्चागमांसेन 372, 3.

- पष्ठ्यां दूतमवाप्नोति 315, 17.
 स एव धर्मजः पुत्रः 105, 13.
 सकृदंशो निपतति 89, 17.
 सकृदाह ददानीति 89, 18.
 स गच्छत्यञ्जसा विप्रो 50, 17.
 सतिलं नाम-गोत्रेण 436, 9.
 सत्क्रियां देश-कालौ च 364, 1.
 सत्यपुतां वदेष्टाचम् 124, 6.
 सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् 134, 1.
 सदृशानेव तानाहुः 119, 2.
 सन्नुटाः सज्जनहिताः 74, 15.
 सन्नुटां भार्यया भर्ता 112, 7.
 सन्त्यज्य माम्यमाहारम् 139, 7.
 सप्रहारावकीर्णी च 194, 10.
 सद्यः प्रक्षान्तिको वा स्यात् 142, 13.
 स पापिष्ठो विवाहानाम् 85, 6.
 सपिण्डता तु पुरुषे 60, 13.
 222, 16.
 समता चैव सर्वस्मिन् 194, 2.
 समानोदकभावस्तु 222, 17.
 समाहृत्य तु तद्वैश्यम् 42, 14.
 समुत्सृजेन् भुक्तवताम् 427, 2.
 समुद्रयात्री बन्दी च 350, 18.
 समे ऽप्रमान् पुं-स्त्रियोर्वा 101, 17.
 सर्वं वाऽपि चरेद्भ्रामम् 42, 1.
 सर्ववर्णेषु तुल्यासु 118, 16.
 सर्वान् पञ्चनखांस्तथा 388, 19.
 सर्वयूतमवर्णानाम् 219, 15.
 सर्वार्थाऽप्ये द्विजातीनाम् 94, 12.
 सवासा जलमाश्रुत्य 229, 11.
 235, 18.
 सहोभौ चरतां धर्मम् 84, 18.
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 194, 13.
 संवत्सरं तु गव्येन 372, 7.
 संवत्सरे व्यतीते तु 233, 11.
 साऽनुजाप्याऽधिष्ठेत्तस्या 114, 7.
 सान्तानिकं यक्ष्यमाणम् 8, 7.
 सा प्रशस्ता द्विजातीनाम् 62, 21.
 सायं-प्रातश्च जुहुयात् 39, 10.
 सारभं रज्जुवालं च 387, 6.
 सार्ववर्णिकमन्त्रायम् 427, 1.
 सावित्रीपतिता व्रात्याः 31, 15.
 165, 5.
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या 115, 5.
 सिद्धिमेकस्य सम्पश्यन् 179, 19.
 सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा 85, 5.
 स्त्रीणामसंस्कृतानां तु 246, 3.
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्भ- 46, 4.
 स्त्रीणां सुखोद्यमकुरम् 25, 12.
 स्त्रीष्वनन्तरजातासु 119, 1.
 स्त्रीसम्बन्धे दक्षितानि 72, 21.
 स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽक्षतः 52, 11.
 स्यान्नवम्यामेकसुरम् 315, 19.
 स्रोतसां भेदकश्चैव 351, 8.
 स्वस्तिवाचनकं कुर्यात् 436, 8.
 स्वाध्यायं भाषयेत् पित्र्ये 422, 6.
 स्वा स्तैव कुर्यात्सर्वेषाम् 115, 14.
 हत्वा कित्वा च भित्वा च 85, 3.

हस्ति-गो-श्वोष्ट्रमको 351, 6.
 हिरण्य-धान्य-गो-वास- 213, 15.
 हिंसाप्रायां पराधीनाम् 4, 5.
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च 351, 11.
 हीनक्रियं निष्पुरुषम् 73, 1.
 हीनजानिस्त्रियं मोहान् 96, 13.
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् 134, 5.
 ह्यानि चैव मांसानि 419, 10.
 ह्रियमाणानि विषयैः 191, 16.

९४. मरीचिः—

अनमिकः प्रवासी च 334, 12.
 अवारिपूर्वं प्रप्ता तु 216, 8.
 अष्टाहेन तु चैश्यस्य 239, 5.
 असंस्कृता तु सा ज्ञेया 246, 9.
 आमश्राद्धं द्विजः कुर्यात् 334, 13.
 आशौचान्ते ततः सम्यक् 297, 4.
 एकादश्यां तु कर्तव्यम् 332, 10.
 एकाहं मृतकं तत्र 251, 2.
 एकाहस्तु सपिण्डानाम् 250, 14.
 कटुकानि च सर्वाणि 374, 15.
 कन्यां ददद्भ्रमलोकम् 79, 8.
 81, 19
 कुमारीवरणं दानम् 77, 11.
 कुर्यात् भक्तिसम्पन्नः 400, 5.
 कुलित्याश्रणकाः श्राद्धे 374, 14.
 क्रियापरा अपि हि ते 61, 9.
 गर्भस्रुत्यां यथामासम् 239, 3.
 गौरीं ददन्नाकपृष्ठम् 79, 7.
 घृताद्वा तिलतैलाद्वा 395, 5.

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या 327, 6.
 चतुर्दश्यां च नोनानि 450, 21.
 चन्दना-श्वरुणी चोभे 394, 15.
 चूडाकरणे सद्यःशौचम् 245, 9.
 जन्मतो गर्भाधानाद्वा 77, 10.
 ततः श्राद्धं प्रदातव्यम् 297, 5.
 तथा मातामहश्राद्धम् 400, 4.
 तैलौपध्याजिने चैव 263, 3.
 दत्तानां प्राक् 245, 10.
 द्रव्येण वाजविभक्तेन 290, 12.
 द्विपुष्करे च नन्दासु 450, 20.
 पञ्चमे सप्तमे चैव 61, 8.
 पण्येषु चैव सर्वेषु 263, 4.
 पाते मातुर्यथामासम् 239, 19.
 पितरस्तस्य षण्मासम् 427, 12.
 प्राग्व्याग्दानात् 245, 9.
 मात्रैकया द्विपितृकौ 251, 1.
 राजन्ये तु चतुरात्रम् 239, 4.
 लवणे मधु-मांसे च 263, 2.
 विष-शस्त्र-श्रापदा-श्वहि-327, 5.
 शाक-काष्ठ-तृणेष्वसु 262, 2.
 श्राद्धे मातुलिरात्रं स्यात् 239, 18.
 श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने 332, 9.
 श्राद्धेषु विकिरं दत्त्वा 427, 11.
 सर्वैरनुमतिं कृत्वा 290, 18.

९५. *महाभारतम्—

अनपत्यं त्वेकपुत्रम् 106, 19.
 अनित्यतां च मर्त्यानाम् 107, 1.

* Ind. footnote on P. 3, L. 21.

अपत्यं नस्त्वमेवैकः 106, 18.
 आतुराणां च संन्यासे 149, 19.
 उत्पन्ने सङ्कटे घोरे 149, 17.
 चक्षुरेकं च पुत्रश्च 106, 20.
 चक्षुर्नाशो तनोर्नाशः 106, 21.
 चत्वार आभ्रमाः प्रोक्ताः 197, 2.
 ज्ञातीनां तु भवेच्छ्रेष्ठः 326, 14.
 नावर्यं तु युवानोऽस्य 326, 15.
 प्रेममात्रं समुच्चार्य 119, 20.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 197, 1.
 भयभीतश्च संन्यासम् 119, 18.
 सन्तानस्याऽविनाशो तु 107, 2.

९६. मार्कण्डेयपुण्यम्—

कुर्यान्मातामहायैव 463, 9.
 कुर्युरेनं विधिं सम्यक् 463, 8.
 गान्धर्वादिविवाहेषु 63, 13.
 जलाद्भवानि सर्वाणि 393, 6.
 जात्यश्च सर्वा दातव्याः 393, 5.
 तज्ज्ञातीयैर्नरैः सम्यक् 463, 12.
 तदभावे च नृपतिः 463, 11.
 निष्पावाश्चात्र शोभनाः 374, 10.
 पुत्राभावे सपिण्डास्तु 463, 6.
 ब्राह्मण्येषु विवाहेषु 63, 11.
 भर्तृणां च कर्तव्या 63, 12.
 मातुः सपिण्डा ये वा स्युः 463, 7.
 सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः 463, 10.
 सर्वेषामेव वर्णानाम् 463, 13.

९७. मार्कण्डेयः—

अपतोऽथ प्रविन्यस्य 28, 1.

अजायिकं प्रौष्ठपदे 313, 5.
 अध्यापयेत्तु प्रथमम् 31, 2.
 अनाहिताग्निस्त्वौपास- 413,
 अनिट-दुष्ट-शब्दोपा 303, 2.
 अहःपटसु मुहूर्तेषु 371, 3.
 अपत्यकामो रोहिण्याम् 312, 1.
 अलङ्कृतस्य दातव्यम् 27, 16.
 अवाप्नोति न सन्देहः 318, 17.
 अटमीदित्यं चैव 31, 4.
 असञ्जालममहादम् 131, 12.
 असदालापममृतम् 131, 11.
 भार्द्रायां शौर्यमाप्नोति 312, 12.
 आपादासु यशःप्राप्तिः 313, 2.
 आसुरादिविवाहेषु 457, 9.
 इत्यप मुनिभिः प्रोक्तः 58, 20.
 एतेषामेव देवानाम् 30, 17.
 कन्यागते सवितरि 315, 6.
 काकोल्याः क्षीरकाकोल्याः
 370, 20.
 कुर्वतां चानुराधाश्च 312, 19.
 कृतप्राशमयात्सङ्गान् 27, 18.
 कृत्तिकासु पितृनर्य 312, 10.
 केचुकैश्च तथा कन्दैः 370, 18.
 क्रीत-लवशाशनाश्चैव 293, 15.
 क्षत्रियो द्वादशाहं तु 209, 12.
 गणाधिपत्यं समग्र्याम् 318, 11.
 गोधूमैरिभुभिर्मुद्गैः 370, 15.
 जीविका तस्य बालस्य 28, 4.
 ज्येष्ठास्वर्थाधिपत्यं च 313, 1.

- ततःप्रभृत्यनध्यायान् 31, 3.
 तस्मात्काम्यानि कुर्वन्ति 313, 8.
 तुषाङ्गारास्थिशीर्णानि 134, 15.
 तेन कार्यं चतुर्दश्याम् 318, 19.
 दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणाम् 30, 18.
 दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते 371, 8.
 दशहं ब्राह्मणस्तिष्ठेत् 209, 11.
 दीर्घमायुरथैश्वर्यम् 318, 16.
 देवतापुरतस्तस्य 27, 15.
 द्वादश्यां हेमलाभं च 318, 14.
 न चैव मांसमश्रीयुः 293, 16.
 न पितृणां तथैवान्ये 441, 14.
 न म्लेच्छभाषां शिक्षेत् 134, 13.
 नाधितिष्ठेत् शकृन्मृव- 134, 11.
 नित्यक्रियां पितृणां च 441, 13.
 पार्वणेनैव विधिना 318, 7.
 पालेवतैरातुकैश्च 370, 19.
 पिण्डसम्बन्धिनो ह्येते 58, 17.
 पिता पितामहश्चैव 58, 16.
 पितृणां नाम-गोत्रेण 436, 3.
 पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च 215, 1.
 पुष्टिं पुष्ये पितृनर्चन् 312, 13.
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीम् 30, 15.
 पृथक्पाकेन वेत्यन्ये 441, 11.
 प्रजां मेधां पशुं पुष्टिं 318, 15.
 प्रतिपद्धनलाभाय 318, 8.
 प्रत्येकं प्रेषयेत् प्रेष्यान् 391, 4.
 प्रथमं यत् स्पृशेद्बालः 28, 3.
 प्रदानशीलो भवति 312, 15.
 प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषाम् 58, 19.
 प्राङ्मुखो गुरुरासीनो 31, 1.
 प्राप्तं तु पञ्चमे वर्षे 30, 12.
 प्राप्नोति श्रेष्ठतां सत्सु 312, 16.
 प्रियङ्गवः कोविदाराः 369, 2.
 प्रियालामलकैर्मुख्यैः 371, 3.
 ब्राह्मणानां द्विजैर्वाच्यम् 436, 4.
 ब्राह्मादिषु विवाहेषु 457, 7.
 भर्तृगोत्रेण कर्तव्या 457, 8.
 मघासु स्वजनश्रेष्ठ्यम् 312, 14.
 मध्वाज्य-कनकोपेतम् 27, 17.
 मुञ्जातकैः पद्मफलैः 371, 6.
 मोचैः समोत्रैर्लकुचैः 371, 5.
 यव-त्रीहि-सगोधूम- 369, 1.
 युवानः पितरो यस्य 318, 18.
 रक्षणीया तथा पश्वी 214, 18.
 राग-खाडव-चोष्पैश्च 371, 7.
 रात्रौ जागरणं कुर्यात् 214, 19.
 रात्रौ जागरणं कुर्युः 215, 2.
 रिक्तां पञ्चदशीं चैव 30, 14.
 रूपवन्ति च चित्रासु 312, 17.
 रेवतीषु तथा रौप्यम् 313, 6.
 लाजाभिश्च शलाभिश्च 371, 1.
 लेपसम्बन्धिनश्चान्ने 58, 18.
 वरार्थिनां तृतीया च 318, 9.
 वर्जयेन्मार्जनीरेणुम् 134, 16.
 वर्ज्या जन्तुमयी रक्ता 303, 1.
 वाणिज्यलाभदा स्वातिः 312, 18.
 विदार्याश्च भनुण्डैश्च 370, 17.

- वेत्राङ्कुरैस्तालकन्दैः 371, 4.
 वेदविश्वमभिजिति 313, 4.
 वेदांस्तथा ऽऽमुयात्सर्वान् 318, 13.
 शस्त्राणि चैव वस्त्राणि 28, 2.
 शुद्रस्तु मासमासीत् 209, 13.
 श्रवणे च शुभांल्लोकान् 313, 3.
 श्राद्धं कुर्वन्नमावास्याम् 319, 1.
 श्राद्धं कुर्वन्तथा ऽऽप्नोति 313, 7.
 श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते 370, 16.
 श्रियं प्राप्नोति पञ्चम्याम् 318, 10.
 पृथीं प्रतिपदं चैव 30, 13.
 सर्वान् कामानवाप्नोति 319, 2.
 सर्वेषां राजशाकाभ्याम् 371, 2.
 स्त्रियो नवम्यां प्राप्नोति 318, 12.
 स्वविद्या-मुन्नकारांश्च 30, 16.
९८. मेधातिथिः—
- अजिह्वः पण्डकः पङ्गुः 185, 7.
 अनुग्रहपरः प्रभो 185, 6.
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्त्वा 185, 5.
 आयादादींश्च चतुरः 183, 7.
 आसनं पात्रलोपथ 184, 11.
 इदं मृष्टमिदं नेति 185, 9.
 उक्तानां यतिपात्राणाम् 184, 15.
 एकाहात्परतो ग्रामे 184, 13.
 कर्तव्यानि पडेनानि 183, 19.
 कान्तान्तरोपभोगार्थम् 184, 18.
 कौपीनाच्छादनं वासः 183, 13.
 गृहीतस्य त्रिदण्डादेः 184, 17.
 अनुयुगात् भयं त्यक्त्वा 185, 16.
- जीवेश्वरप्रधानानाम् 184, 10.
 तिष्ठतो व्रजतो वाजपि 185, 15.
 त्रिदण्डं कुण्डिकां कन्थाम् 183, 1.
 दिवास्वापं च यानं च 184, 8.
 दिवास्वापो वृथाजल्पो 184, 12.
 धर्माद्विचे जलसम्पन्ने 183, 8.
 नटादिप्रेक्षणं शूतम् 184, 1.
 न वसेन यतिः पटसु 184, 4.
 भक्ष्यं भोग्यमुदक्यां च 184, 2.
 भिक्षाटनं जपं स्नानम् 183, 18.
 भिक्षार्थमटनं यस्य 185, 11.
 भिक्षोर्भक्षभुजभ्रापि 184, 16.
 मञ्चकं शुकवस्त्रं च 184, 7.
 मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः 185, 8.
 यावन्न स्युस्त्रिदण्डास्तु 172, 19.
 योजनान्न परं याति 185, 11.
 रसायनक्रियावादम् 183, 16.
 रागं द्वेयं मदं मायाम् 184, 5.
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानम् 184, 11.
 विद्या दिनं प्रकाशत्वात् 185, 3.
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः 185, 4.
 त्रिविधानि च शिल्पानि 183, 17.
 शतवर्षी च यो वृष्टा 185, 12.
 शिष्याणां न तु कारुण्यात् 185, 2.
 शुभ्रवा-लाभ-पूजार्थम् 185, 1.
 भद्रया परयापेतः 183, 10.
 भुत्वा यो न भृणोतीति 185, 2.
 पडेनानि न गृहीत्यान् 183, 15.
 पडेनानि यतिर्नित्यम् 184, 6.

सद्योजातां यथा नारीम् 185, 11.
 संयोगं च वियोगं च 184, 9.
 संरक्षणार्थं जन्तूनाम् 183, 6.
 सान्निध्ये विषयाणां यः 186, 3.
 सुप्रवत् वर्तते नित्यम् 186, 9.
 स्कन्धावारे खले सार्थे 184, 3.
 स्थावरं जङ्गमं बीजम् 183, 14.
 स्थूल-सूक्ष्मशरीराभ्याम् 183, 11.
 हितं सत्यं मितं वक्ति 185, 10.
 हिताहितं मनोरामम् 186, 1.

९९. मैत्रायणश्रुतिः—

इन्द्रस्य वज्रोऽसि 168, 5.
 यद्येकं तदा 168, 6.

१००. यमः—

अग्नीकरणवत्सत्र 415, 15.
 अगारदाहिनश्चैव 358, 9.
 अषवृद्धिमदाशौचम् 264, 21.
 अजातदन्ते तनये 242, 6.
 अजाविका माहिषिकाः 358, 16.
 अत्युष्मतिरहस्वं च 73, 8.
 अथर्वशिरसो ऽध्येता 341, 11.
 अध्यापनं च वेदानाम् 83, 2.
 अनमित्रो न चामित्रो 34, 19.
 अनार्षेयं ब्राह्मणानाम् 73, 7.
 अपस्मारि कुलं यच्च 73, 12.
 अपूषाश्च करम्माश्च 383, 6.
 अग्निन्तुं यः कुशाघेण 189, 1.
 अभारोद्ग्रहं चेति 366, 4.
 अवकीर्णी च वीरघ्नो 359, 4.

अष्टमे वापि कर्तव्यम् 27, 9.
 अष्टवर्षा भवेद्द्वैती 19, 4.
 अहिंसा सत्यमक्रोधो 366, 3.
 आमन्त्रितश्च यो विप्रो 366, 15.
 आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे 367, 16.
 आमन्त्रितास्तु ते विप्राः 366, 1.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आवाहयेदनुज्ञातो 403, 5.
 आशीचं पुनरागच्छेत् 265, 2.
 आषाढचामय कार्तिक्याम्
 310, 10.
 आसनं संस्पृशन् 399, 6.
 आहारमात्रादधिकम् 42, 10.
 आहत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इत्येतैर्लक्षणैर्युक्ताम् 359, 14.
 इष्टान्वा यदि वाऽनिष्टान् 336, 18.
 इष्वस्त्रदारकाचार्यो 359, 11.
 उत्पाद्य धर्मतः पुत्रान् 139, 13.
 उदकं पिण्डदानं च 224, 13.
 उपविष्टेऽप्यनुष्ठातः 400, 22.
 उषित्वा तु गृहे द्विजः 139, 16.
 ऋजुर्मृदुः क्षमी दान्तः 341, 21.
 एकवासा विशुद्धात्मा 187, 2.
 एकाग्रं न तु भुञ्जीत 186, 18.
 एतासामप्यभावे तु 34, 7.
 एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया
 75, 11.
 एतेषामप्यभावे तु 34, 18.
 ओषधय इति मन्त्रेण 403, 7.

- कन्यानां दूषकाश्चैव 358, 13.
 काणाः कुरुजाश्च वण्डाश्च 358, 1.
 काममा मरणाक्षिपेत् 77, 17.
 कालोपजीविनश्चैव 358, 7.
 कुण्डाशिनो देवलकाः 358, 10.
 कुलं च शीलं च वपुर्वयश्च 75.
 कुलालश्चित्रकर्मा च 385, 15.
 कृमिभूतः श्रविष्ठायाम् 12, 4.
 कौपीनं कटिसूत्रं च 44, 15.
 खट्वासनं च शयनम् 46, 8.
 गुरु-वेदाग्निपूजासु 341, 17.
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च 342, 2.
 गोविक्रयी च दुर्बालः 359, 5.
 चक्रोपजीवी गान्धर्वः 385, 13.
 चण्डालादुदकास्पर्शान् 224, 11.
 चतुर्थे मासि कर्तव्यम् 26, 14.
 चतुर्दश कुलानीमा- 73, 6.
 चतुराश्रमबाध्याश्च 359, 13.
 चरेन् माधूकरं भैक्षम् 186, 17.
 चान्द्रायणव्रतचरः 341, 15.
 चोरा वार्षपिका दुष्टाः 359, 12.
 जीवत्पिता पितामहाः 456, 6.
 ततस्तृतीये कर्तव्यम् 26, 13.
 ततोऽष्टप्राशनं मासि 27, 8.
 तनु प्रक्षालितं कृत्वा 384, 11.
 ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः 396, 12.
 ततः संबत्सरे पूर्णे 28, 8.
 तप्तकाञ्चनवर्णेन 189, 3.
 तर्पयेन् पितृपूर्वं तु 310, 11.
 तावदभ्रन्ति पितरो 423, 17.
 तावुभौ ब्रह्मचण्डालौ 359, 1.
 तृतीयमायुषो भागम् 139, 11.
 तेभ्यो हव्यं च कव्यं च 339, 4.
 त्रिणाचिकेतो विरजाः 341, 10.
 दण्डपूजाश्च ये विप्राः 358, 8.
 दण्डं कमण्डलुं वेदम् 44, 11.
 दशमे कन्यका प्रोक्ता 79, 15.
 दाम्भिको वर्धकीभर्ता 359, 7.
 दारा-अग्निहोत्र-धर्मेषु 354, 17.
 दूरादेव परीक्षेत 336, 17.
 दृष्ट्वाऽपत्यस्य चाऽपत्यम् 139, 14.
 देशं त्वनिष्टशब्दं च 302, 16.
 दैवविप्रकरेऽग्निः 415, 2.
 दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च 224, 12.
 द्वितीयमायुषो भागम् 139, 11.
 द्वितीये वा तृतीये वा 28, 9.
 धनुःकर्ता द्यूतवृत्तिः 358, 17.
 धारयेद्ब्रह्मचर्यं च 44, 12.
 ध्वजी दारोपजीवी च 385, 14.
 न त्वेवैनां प्रयच्छेत 77, 18.
 न पञ्चधां कर्षेत् 50, 2.
 न भैक्षं परपाकाक्षम् 189, 7.
 न मन्त्राः कारणतश्च 90, 18. 91, 2.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नरकाणां शतं गत्वा 366, 16.
 न शूद्रो यजमानं वै 280, 2.
 न स किञ्चिदुपाश्रीयात् 188, 22.
 नाग्निमधितिष्ठेत् 50, 2.

- नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नाऽऽपश्चामि च 50, 3.
 नाशौचं नोदकं नाशु 224, 15.
 निवेश गुरवेऽश्रीयात् 42, 15.
 निष्णातः सर्वविद्यासु 341, 16.
 नोदकेन न वा वाचा 92, 120.
 नोपतिष्ठति तत्सर्वम् 224, 14.
 न्यायतो यस्तु भिक्षाशी 189, 2.
 पञ्चम्योरन्तरे दद्यात् 323, 10.
 पञ्चाग्निरप्यधीयानो 341, 8.
 पत्या चैकेन कर्तव्यम् 356, 17.
 परिवित्तिः परिवेत्ता 359, 9.
 पर्यस्तदर्भानास्तीर्य 415, 16.
 पाण्डुरोगी गण्डमाली 358, 18.
 पाणिग्रहणसंस्कारात् 92, 21.
 पाशमात्रमनीयं च 396, 13.
 पिता पितृव्यो भ्राता वा 84, 1.
 पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 16.
 पिबेत् द्वादश वर्षाणि 189, 4.
 पिशुनः कूटसाक्षी च 358, 19.
 पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.
 पुनर्दरक्रियाभावे 151, 17.
 पुनर्भोजनमध्वानम् 444, 2.
 पुराकल्पे कुमारीणाम् 83, 1.
 पूर्वमेव परीक्षेत 336, 15.
 प्रेतत्वं हि सदा तस्य 280, 4.
 प्रदातृजन्मक्षत्रे 295, 8.
 प्रमीतपितृकः पित्रा 456, 7.
 प्रक्षालितानि निर्दोषा- 334, 9.
 प्रव्रज्योपनिवृत्तश्च 358, 20.
 बहुचश्च त्रिसौपर्णः 341, 9.
 ब्रह्मघ्नाश्च सुरापाश्च 358, 2.
 ब्रह्मदण्डहतानां च 224, 16.
 ब्रह्मदेयास्तुतश्चैव 341, 14.
 ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्युः 400, 16.
 भवन्ति पितरस्तस्य 367, 17.
 भिक्षार्थी प्रविशेत् ग्रामम् 183, 16.
 भिक्षुको ब्रह्मचारी वा 400, 21.
 भैक्षं माधूकरं नाम 187, 4.
 भोजनाभ्यञ्जनाहानात् 12, 3.
 भौमार्क-मन्दवारेषु 295, 6.
 मद्यपश्च कर्दयश्च 369, 6.
 मन्त्र- ब्राह्मण- विद्यैव 341, 13.
 मसूर- मापसंयुक्तम् 384, 10.
 माता-पित्रोः पृथक्कार्यम् 446, 9.
 मानकूटास्तुलाकूटाः 358, 4.
 मेखला त्रिवृता कार्या 34, 8.
 मेखलामजिनं दण्डम् 44, 14.
 मेध्यं मैक्ष्यं चरेन्नित्यम् 187, 1.
 यतीनां तान्यपात्राणि 191, 13.
 यथा त्रिरात्रे प्रक्रान्ते 265, 1.
 यथा लब्धं तथाश्रीयात् 167, 3.
 यवहस्तस्ततो देवान् 403, 4.
 यवागूः पायसं चैव 333, 8.
 यश्च प्रव्रजिताज्जातः 358, 21.
 यश्चरेत् सर्ववर्णेषु 188, 21.
 यस्याऽऽनयति शूब्रोऽग्निम् 280, 3.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.

- यावद्विष्यं भवति 423, 16.
 युज्यते स्तेयदोषेण 42, 11.
 ये सोमपा विरजसो 341, 6.
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतम् 330, 10.
 राजभृत्या-ज्जन्ध-बधिराः 358, 5.
 राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः 358, 3.
 राशः प्रेष्यकरो यथ 359, 2.
 रूक्षं क्रिमिहतं क्षिप्तम् 302, 15.
 वणिजो मधुहर्तारो 358, 12.
 वनस्थो धृतपापो वा 151, 18.
 वर्जयेदजिनं वीरम् 84, 3.
 वर्जयेदेकपादक्षे 295, 7.
 वरधेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.
 वसेद्वादशं वर्षाणि 47, 15.
 वसेर्युर्नियताहाराः 366, 2.
 विधिघस्तेन भवति 330, 11.
 विप्रस्य मेखला मौञ्जी 34, 5.
 विमुक्तः सर्वदा धीरो 341, 18.
 विविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 विधेदेवाः भृणुतेति 403, 6.
 वृषलीकेनपीताथ 358, 6.
 वेद-विद्या-व्रतस्नाताः 339, 2.
 342, 3.
 वेदज्ञः सर्वशास्त्रज्ञः 342, 1.
 व्रतिनो नियमस्थाथ 341, 7.
 शरीरप्रभवैर्दोषैः 336, 16.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.
 शाकं मांसमपूपं च 383, 7.
 शाकभक्षः पयोभक्षः 189, 5.
 शाणसूत्री तु वैश्यस्य 34, 6.
 शिशुरप्यमिहोत्री च 341, 12.
 शुक्तानि हि द्विजोऽजानि 384, 8.
 शुद्राचार्यः सुताचार्यः 359, 10.
 श्यावदन्ताः कुनखिनः 358, 11.
 श्वित्रि-कुष्ठि-कुलादीनाम् 73, 10.
 षट्त्रिंशत् वा वर्षाणि 47, 16.
 सदा कामिकुलं वर्ज्यम् 73, 11.
 सद्भिश्च निन्दिताचारः 359, 8.
 सन्ध्यां प्रतिग्रहं होमम् 444, 3.
 सपिण्डानां तु सर्वेषाम् 242, 7.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 446, 8.
 समयानां च भेत्तारः 358, 15.
 समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.
 समाहृत्य तु तद्वैश्यम् 42, 14.
 समुद्रयायी बान्ताशी 359, 3.
 सर्वं पर्युषितं भोज्यम् 383, 9.
 सर्वे भैक्षभुजस्तस्य 189, 6.
 साऽमृताऽपि हि तेनैक्यम् 456, 18.
 सूचकाः प्रेष्यकाश्चैव 358, 14.
 सोमपानसमं भैक्षम् 189, 8.
 स्नातको जप्यनिरतः 341, 20.
 स्नात्वा शुचिः शुची देशे 186, 15.
 स्वगृहे चैव कन्यायाः 81, 2.
 स्वधर्मनिरताः शास्ताः 339, 3.
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव 46, 19.
 हंसे वर्षासु कन्यास्ये 328, 9.
 हिरण्मयानि पात्राणि 191, 12.
 हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गम् 73, 9.

१०१. यज्ञपार्श्वः—

औषधीमन्तरे कृत्वा 406, 7.

छिन्यात् प्रादेशमात्रं तु 406, 8.

न नखेन न काष्ठेन 406, 9.

१०२. याज्ञवल्क्यः—

अक्षता च क्षता चैव 58, 1.

अग्नीन्वाज्यात्मसात्कृत्वा

145, 13.

अग्नीकारिष्यन्नादाय 411, 19.

अध्याः सर्वेषु वेदेषु 337, 10.

अतो न रोदितव्यं हि 292, 20.

अदत्तान्यग्निहीनस्य 386, 15.

अधिविज्ञापि भर्तव्या 112, 1.

अधीतवेदो अपकृत् 147, 8.

अध्यायानामुपाकर्म 126, 19.

अनन्यपूर्विकां कान्ताम् 55, 2.

अनाख्याय ददोषम् 91, 21.

अनिन्द्येषु विवाहेषु 118, 13.

अनुगम्याम्भासि स्नात्वा 280, 20.

अनेन विधिना देहम् 50, 12.

अन्तरा जन्म-मरणे 263, 19.

अङ्गो मासस्य षण्णां वा 142, 1.

अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 5.

अप्रवच्छन् समाप्नोति 80, 8.

अफालकृष्टेनाग्निं 140, 19.

अभिरम्भतामिति वदेत् 447, 17.

अम्वष्टः भूषां निषादः 119, 9.

अमावास्याऽष्टका-वृद्धिः 308, 6.

अरोगिणीं भ्रातृमतीम् 55, 3.

अरोगित्वं यशो वीत- 312, 4.

अर्थार्थं पितृपात्रेषु 453, 2.

अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात् 145, 2.

अवकीर्णां कुण्ड-गोलौ 343, 20.

अविप्रुतव्रतचर्यो 55, 1,

अवीरा स्त्री स्वर्णकार- 384, 17.

अश्वानायुश्च विधिवत् 312, 6.

असत्सन्तस्तु विज्ञेयाः 122, 9.

125, 7.

अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टम् 65, 7.

अहन्येकादशे नाम 19, 11.

आचम्याग्न्यादि सलिलम् 295, 4.

आचार्य-पितृपाध्यायान् 278, 12.

आज्ञासम्पादिनीं दक्षाम् 114, 17.

आदि-मध्यावसानेषु 40, 3.

आपद्यपि च कष्टायाम् 257, 17.

आपोशानक्रियापूर्वम् 43, 7.

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते 143, 15.

आवाहनाभौकरण- 447, 15.

आ इमशानादनुव्रज्य 285, 15,

इति सञ्चित्य गच्छेयुः 253, 2.

इत्युक्त्वोक्त्वा प्रिया वानः 437,

17.

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् 428.

11.

उपतिष्ठतामित्यक्षय्य- 447, 16.

ऋत्विजां दीक्षितानां च 257, 14.

एकारामः परिव्रज्य 181, 3.

- एकोद्विंशं देवहीनम् 447, 14.
 एतरेव गुणैर्युक्तः 75, 14.
 एवमेनः शर्म याति 19, 1.
 एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामाम् 101, 8.
 एवं प्रदक्षिणावृत्को 458, 21.
 एवं मातामहाचार्य- 289, 1.
 एषामन्नं न भोक्तव्यम् 384, 21.
 औद्रमैकशफं स्त्रेणम् 310, 5.
 कदर्य-वद-चोराणाम् 384, 13.
 कन्यापदः पूर्वनाशे 80, 7.
 कन्यां कन्यावेदिनश्च 316, 8.
 करोति यः स सम्मूढो 292, 6.
 कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः 337, 12.
 कर्मभिः स्वशरीरोत्थैः 292, 8.
 कामोदकं सखि-प्रता- 289, 2.
 कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो 411, 20.
 कृतार्थिकार्यो भुञ्जीत 43, 6.
 कृतोदकान् समुत्तीर्णात् 292, 1.
 कृत्तिकादिभरण्यन्तम् 312, 7.
 कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते 420, 6.
 कुरोष-पतित-मात्स्य- 384, 16.
 क्षत्रस्य द्वादशाहानि 206, 12.
 क्षत्रिया मानधं भेदयात् 121, 17.
 वञ्ची बहुमती नाशम् 292, 9.
 गन्धोदक-तिलैर्मुक्तम् 455, 1.
 गम्यं स्वभावे दातृणाम् 80, 9.
 गर्भजावे मासतुल्याः 289, 20.
 गर्भाधानमृती पुंसः 19, 9.
 गुरवे तु वरं दत्त्वा 52, 6.
 गुर्वन्ते वास्यनूचान- 248, 18.
 ग्रहणान्तिकमित्येके 47, 8.
 ग्रामादादित्य वा यासान् 145, 15.
 गोप्ते पञ्चाभिमध्यस्थो 143, 14.
 चान्द्रायणैर्नयेत् कालं 143, 10.
 त्रिकित्सका-ऽऽनुर-कुड- 384, 15.
 चैलभाव-सुराजीव-384, 20.
 जप्त्वा ययासुखं वाच्यम् 121, 13.
 जलमेकाहमांकाशे 294, 9.
 जलान्ते छन्दसां कुर्यात् 131, 16.
 जान्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः 122, 13.
 ज्येष्ठया न विनेतराः 116, 18.
 ज्ञातिभैष्ठ्यं सर्वकामान् 316, 11.
 तथा महानि पातके 113, 6.
 तदभावेऽस्य तनये 48, 4.
 तिस्रो वर्गानुपूर्व्येण 95, 1.
 त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशम् 114, 18.
 त्रिणान्तिकेत-दैहित्र- 344, 15.
 त्रिंशत् दिनानि शुद्धस्य 206, 13.
 दत्तामपि हरेत् पूर्वात् 89, 5.
 दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या 437, 11.
 दत्त्वाऽन्नं पृथिवी पात्रम् 420, 5.
 दत्त्वोदकं गन्ध-माल्यम् 607, 3.
 दन्तोलूखलिकः काल- 143, 8.
 दशपुरुषविरूपातात् 74, 2.
 दातारो नो ऽभिवर्धन्ताम् 437, 14.
 दान्तस्त्रिषवणस्नायी 143, 6.
 दाने विवाहे यज्ञे च 257, 16.
 दूतं कृषिं च वाणिज्यम् 316, 9.

ब्रह्म्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः 308, 7.
 द्वौ दैवे प्राक् त्रयः विष्टे 364, 13.
 399, 18.
 धनं वेदान् भिषकसिद्धिम् 312, 5.
 धर्मार्थं विक्रयं नेयाः 10, 8.
 निवासराजनि प्रेते 252, 11.
 निषेकादिदमशानान्ताः 19, 6.
 नृशंस-राज-रजक- 384, 19.
 नैतन्मम मतं यस्मात् 97, 15.
 नैष्ठिको ब्रह्मचारी तु 48, 3.
 पक्षे गते चाप्यभियात् 143, 11.
 पञ्चधा सम्भृतः कायो 292, 7.
 पञ्चमात् सप्तमादुर्ध्वम् 60, 9.
 61, 5.
 परपूर्वापतिः स्तेनः 349, 4.
 परिभूतामधः शय्याम् 112, 13.
 परिस्तृते शुचौ देशे 302, 4.
 पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा 402, 6.
 पिता पितामहो भ्राता 80, 6.
 पितृ-मातृपराधैव 337, 13.
 पुत्रं श्रेष्ठ्यं च सौभाग्यम् 312, 2.
 पौषमासश्च रोहिण्याम् 131, 15.
 प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकाम् 316, 12.
 प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यम् 322, 15.
 47, 7.
 प्रतिसंबत्सरं चैवम् 450, 2.
 प्रदक्षिणमनुव्रज्य 443, 1.
 प्रविशेयुः समालभ्य 293, 5.
 प्रवृत्तचक्रतां चैव 312, 3.

प्राजापत्यां तदन्ते तान् 147, 7.
 प्रेषिते कालशेषः स्यात् 233, 6.
 फेनप्रख्यः कथं नाम 292, 10.
 ब्रह्म-क्षत्रिय-विद्-शूद्राः 19, 5.
 ब्रह्मचार्येव पर्वाणि 99, 10.
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् 316, 10.
 ब्रह्मलोकमवाप्नोति 50, 13.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम् 40, 14.
 95, 12.
 ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्ष्यम् 40, 12.
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः 121, 15.
 वृयुरस्तु स्वधेत्युक्ते 437, 13.
 भयं हत्वा च भूतानाम् 154, 11.
 भास्करालोकनाश्लील-45, 15.
 भृतकाध्यापकः स्त्रीबः 349, 1.
 भृत्यांश्च तर्पयेच्छश्वत् 140, 20.
 मधुमांसाञ्जनोच्छिष्ट-45, 14.
 माता-पितृ-गुरुत्यागी 349, 3.
 मातामहानामप्येवम् 364, 14.
 399, 12.
 मातृतः पितृतस्तथा 62, 4.
 मानुष्ये कदलीस्तम्भ-292, 5.
 मास्येते जातकर्म च 22, 11.
 माहिष्येण करण्यां तु 124, 16.
 मित्रभुक् पिशुनः सोम-349, 2.
 मृतेऽहनि तु कर्तव्यम् 450, 1.
 यजेत दधि-कर्कन्धु- 458, 22.
 यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे 75, 15.
 यथाकामी भवेद्वापि 104, 7.

- यदुच्यते द्विजातीनाम् 97, 14.
 यमसूक्तं तथा गाथाः 285, 16.
 यवैरन्ववकीर्याय 404, 21.
 या दिव्या इति मन्त्रेण 406, 17.
 ये समाना इति द्वाभ्यां 455, 3.
 रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः 348, 19.
 लक्षण्यां त्रियमुद्देशेत् 94, 8.
 वसेत्स नरके घोरे 389, 21.
 वनाहृहाहा कृत्स्नेष्टिम् 147, 6.
 वाच्यतामित्यनुज्ञातः 487, 12.
 वाजे वाजे इति प्रीतः 437, 18.
 वानप्रस्थगृहेष्वेव 145, 14.
 वानप्रस्थो ब्रह्मचारी 137, 16.
 वायुभक्षः प्रागुदीचीम् 146, 12.
 विद्वद्य निम्बपत्राणि 293, 3.
 विप्रान्मूर्धावसिक्तो हि 119, 8.
 विश्वेदेवाश्च प्रीयन्तां 437, 14.
 वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा 337, 11.
 वेदं व्रतानि वा पारम् 52, 7. 131, 1.
 वैणाभिशास्त-वार्धुष्य- 384, 14.
 वैश्यासु-करणः शूद्रां 119, 11.
 वैश्या-शूद्रासु राजन्यात् 119, 10.
 व्यस्यये कर्मणां साम्यम् 123, 18.
 व्यतीपातो गजच्छाया 308, 8.
 शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे 147, 9.
 शन्नो देव्या पयः क्षिप्त्वा 405, 1.
 शश्विक्रयि-कर्मार-384, 18.
 शखेन तु हता वै वै 816, 13.
 327, 11.
 शूद्राज्जातसु चण्डालः 121, 16.
 शूद्रादायोगवं वैश्या 121, 18.
 भ्रष्टा च नो मा व्यगमत् 437, 16.
 भ्रातृस्पतिरुचिश्चैव 308, 9.
 श्रौतं स्मार्तं फल-कोटैः 143, 9.
 श्रेष्ठाभु बान्धवैर्मुक्तम् 292, 19.
 षष्ठेऽवप्राशनं मासि 19, 12.
 षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो 19, 10.
 षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणाम् 99, 9.
 सकटाक्षं च नाग्नीयात् 278, 13.
 सकृत् प्रदीयते कन्या 89, 14.
 सत्यामन्यां सवर्णायाम् 115, 18.
 सच्चि-व्रति-ब्रह्मचारि- 257, 15.
 * * सत्सु विप्रेषु 440, 3.
 स दग्धस्य उपेतधेत् 285, 17.
 सन्धिन्यनिर्देशाज्ज्वत्सा- 380, 4.
 सन्निरुद्धोन्मियमामम् 154, 10.
 सम्प्रितानि दुराचारो 389, 22.
 सवर्णासु विधौ धर्म्यै 115, 19.
 सवर्णेभ्यः सवर्णास्तु 118, 12.
 सर्वभूतहितः शान्तः 181, 2.
 सर्वमन्नमुपादाय 428, 10.
 सव्यावृत्तिकां गायत्रीम् 421, 12.
 सुतविन्यस्तपत्नीकः 137, 15.
 सुरापी व्याधिता धूर्ता 113, 1.
 स्त्री प्रसूयाधिवेत्तव्या 113, 2.
 स्वदारनिरतश्चैव 104, 8.
 स्वर्गं जपत्यमोजय 812, 1.
 स्थानाऽऽस्तन-विहारैर्वा 143, 13.

स्नातानपवदेयुस्तान् 292, 2.
 स्वप्याद् भूमौ शुची रात्रौ 143, 12.
 स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् 435, 19.
 स्वस्तीय-कृत्विक्-जामातृ-344, 14.
 स्वाध्यायवान् दानशीलः 143, 7.
 हतानां नृप-गो-विधैः 224, 3.
 हताधिकारां मलिनाम् 112, 12.

१०३. योगियाज्ञवल्क्यः—

अन्तर्दम्भं कुशच्छिन्ने 406, 4.
 क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ताः 153, 8.
 चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ताः 153, 7.
 पवित्रे स्थ इति मन्त्रेण 406, 3.

१०४. लघुपयः—

अन्नहीनं क्रियाहीनम् 421, 4.
 सर्वमच्छिद्रमित्युक्त्वा 421, 5.

१०५. लिङ्गपुगणम्—

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव 182, 3.
 अष्टम्यां सर्वसम्पन्नम् 110, 15.
 आभ्रमवयमुक्तस्य 182, 1.
 एकादश्यां तथा नारीम् 110, 17.
 कन्यार्थिनैव गन्तव्या 110, 12.
 चतुर्थे सा न गम्या प्रहि 110, 9.
 चतुर्दश्यां यदा गच्छेत् 111, 3.
 जनयत्यङ्गना तस्मात् 111, 2.
 ततः संवत्सरस्यान्ते 182, 2.
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो 182, 4.
 वयोदश्यां जडां नारीम् 111, 1.
 दारिद्र्यार्णवमग्नं च 110, 11.
 शब्दश्यां धर्मतत्त्वज्ञम् 110, 13.

नवम्यां दारिकार्थं स्यात् 110, 16.
 पञ्चदश्यां च धर्मिष्ठाम् 111, 4.
 पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि 182, 5.
 विद्याहीनं व्रतभ्रष्टम् 110, 10.
 षष्ठ्यां गम्या महाभागा 110, 13.
 सप्तम्यां चैव कन्यार्था 110, 14.

१०६. लौगाक्षिः—

अन्नैवाब्धिकं कुर्यात् 324, 17.
 अन्येषां प्रेतकार्याणि 467, 14.
 अप्रशस्तेषु यागेषु 430, 1.
 आद्यमेकादशे कुर्यात् 468, 9.
 इन्दुक्षये मासि मासि 308, 14.
 445, 11.

उभयतो जत्रि- 28, 19.
 कुर्यात् संवत्सरादर्वाक् 467, 15.
 कुर्वीत पुत्रिकापुत्रः 70, 20.
 457, 13.

तृतीयस्य वर्षस्य 28, 15.
 तृतीये गर्भमासे 21, 3.
 तृतीये ऽर्धमासे 27, 1.
 दक्षिणतः कमुञ्जा 28, 19.
 नवभ्रातृं तु दम्पत्योः 469, 8.
 नवान्न-चौल-गोदाने 461, 4.
 पञ्चचुडा अङ्गिरसः 29, 1.
 पत्नी पुत्रस्तथा पौत्रो 468, 7.
 पितरौ च यदैकस्मिन् 468, 8.
 पितर्यं निर्वपेत् पाकम् 442, 1.
 पुष्पवत्स्वपि दारेषु 324, 16.
 भोजनस्य प्रशस्तेषु 430, 2.

मण्डनार्थं शिखिनो 29, 2.
 मृते जहनि समासेन 469, 7.
 यथाकुलधर्मम् 29, 2.
 वैश्वदेवं न पितृधर्मम् 442, 2.
 भ्रातृं कुर्यादवश्यं तु 308, 13.
 445, 10.
 भ्रातृनि षोडशापाद्य 449, 15.
 षष्ठे मास्यन्नप्राशनम् 27, 13.
 सपिण्डीकरणं कुर्युः 458, 2.
 सर्वाभावे स्वयं पत्न्यः 458, 1.
 ज्ञाना-ऽऽधान-विवाहेषु 461, 5.
 मातामहस्य गोत्रेण 70, 19.
 457, 12.
 मुण्डा भृगवः 29, 1.
 १०७. वत्सः—
 क्षौर्येणापि विवाहेन 81, 12.
 सर्वोपायैरसाध्या स्यात् 86, 11.
 १०८. वसिष्ठः—
 अकृष्टं मूल-फलम् 138, 7.
 अयजथ यदा जग्मिः 356, 5.
 अयजानुमतः कुर्यात् 356, 6.
 अजीवन्तः 124, 5.
 अयातः स्वाध्यायोपाकर्म 127, 5.
 अग्निर्वाचा च दत्तायाम् 93, 3.
 अन्नं पात्रे समुनृत्य 365, 2.
 अन्वद्य माता-पित्रोः 278, 9.
 अन्वस्मै विधिवदेया 81, 9.
 अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थम् 300, 12.
 अभ्रातृकां वदास्यानि 70, 18.

अयाचतः सीदमानान् 346, 15.
 अष्टौ दश द्वादश वर्षाणि 355, 10.
 अस्यां यो जायते पुत्रः 70, 14.
 आचार्ये च प्रेते 49, 3.
 आनुशंस्यं परो धर्मो 346, 14.
 आहुताध्यायी 49, 8.
 ऊनद्विवर्षे प्रेते 239, 21. 244, 13.
 ऊर्ध्वं पञ्चभ्यः 138, 10.
 ऊर्ध्वरेताः 138, 8.
 ऋतुमत्यां हि तिष्ठन्त्याम् 78, 13.
 एकादशेऽहि तत्कुर्यात् 448, 13.
 एकादशे पञ्चमे स्युः 448, 11.
 एका वैश्यश्च 95, 16.
 कामं वा स्वयम् 11, 13.
 कार्पासं माञ्जिष्ठम् 33, 11.
 कृष्णवर्णा या 116, 5.
 कृष्णाजिनमुत्तरीयम् 32, 17.
 केचित्स्पर्शैव नवमम् 448, 12.
 क्षमाशयः 136, 9.
 खट्वाशयन- 49, 10.
 गर्भस्त्रावे मासतुल्याः 240, 2.
 गठ्यं वस्ताजिनम् 32, 18.
 गुरुं गच्छन्तम् 49, 7.
 गुर्वधीनः 49, 5.
 गो-महिष्यजानाम् 380, 16.
 गोष्ठ्यां यत्क्रियते भ्रातृम् 300, 17.
 चतुर्थ-वृद्धा-ऽष्टम- 49, 4.
 चत्वार आश्रमाः 51, 11. 140, 8.
 ज्योतन्ते वै स्वधाकाराः 440, 11.

- जटिलः 49, 6.
 तिस्रो ब्राह्मणस्य 95, 15.
 तेषां वेदमधीत्य 51, 12. 140, 9.
 त्रिदशाः स्पर्शसमये 310, 5.
 दत्त्वा पिण्डान् न कुर्वति 460, 10.
 दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयात् 138, 9.
 दद्यादेवर्षि- 139, 1.
 देवतायतने कृत्वा 365, 3.
 देशान्तरस्थे 233, 19.
 द्वे राजन्यस्य 95, 16.
 द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् 364, 9.
 न च मन्त्रोपनीता स्यात् 93, 4.
 न तु कदाचित् 124, 1.
 न फालकृष्टम् 138, 6.
 नवानीतार्घपात्रं च 300, 14.
 न ह्यस्य विद्यते कर्म 30, 1.
 नाशौचं विद्यते पुंसः 212, 19.
 260, 1.
 पञ्चदशरात्रेण 205, 1.
 पतत्यर्धं शरीरस्य 113, 9.
 पितृपात्रेषु पिण्डेषु 300, 15.
 पुत्रजन्म-विवाहादौ 300, 13.
 404, 6.
 प्रतिपर्व भवेद्यस्मात् 300, 16.
 प्रयच्छेन्नमिकां कन्याम् 78, 12.
 प्राङ्मुखो देवतीर्थेन 460, 9.
 प्रास्येदमौ तदन्नं तु 365, 4.
 बलादपहता कन्या 89, 8.
 बहूनां विदुषां प्राप्नौ 300, 18.
 ब्रह्मचारि-गृहस्थ- 51, 11. 140, 8.
 ब्रह्मचारिणः 278, 8.
 ब्रह्मचार्याचार्यम् 49, 2.
 ब्राह्मणो दशरात्रेण 205, 1.
 भैक्ष्यमाचरेत् 49, 5.
 भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि 364, 10.
 मनुष्या मध्यकाले तु 310, 6.
 यतीन् गृहस्थान् साधून् वा 339, 12.
 यद्येकं भोजयेच्छाद्वे 365, 1.
 रजस्तत्राऽशुचि ज्ञेयम् 212, 20.
 206, 2.
 रसार्सैर्महतो 11, 1.
 रौरवं राजन्यस्य 32, 17.
 वानप्रस्थः 138, 6.
 वृक्षमूलनिकेतनः 138, 11.
 वृत्त्या शूद्रसमस्तावत् 30, 2.
 वैश्यो विंशतिरात्रेण 205, 2.
 शुक्लमहतं वासः 33, 10.
 शूद्रो मासेन 205, 2.
 आदे नोद्वासनीयानि 440, 10.
 भ्रामणकेन 138, 10.
 सप्तमेऽर्ह तृतीयेऽर्ह 448, 10.
 सर्वं लब्धम् 49, 9.
 सर्वेषां वा 95, 17.
 संयतवाक् 49, 11.
 स्थानासनशीलः 49, 11.
 स्नानमात्रमेव 240, 3.
 हारिद्रं कौशेयम् 12, 33.

१०९. वाजसनेयकम्—
तस्माद्वा समानादेव 66, 7.
११०. वाजसनेयकब्राह्मणम्—
एतं वै तमात्मानम् 152, 14.
१११. वाजसनेयिब्राह्मणम्—
एतमेव प्रव्राजिनो 175, 17.
एतमेव विदित्वा 175, 17.
एतं वै तमात्मानम् 107, 12.
तस्मात् पुत्रमनुशिष्टम् 175, 9.
तस्मात् पुत्रो 107, 11.
स यद्यनेन 107, 10.
स वायुमागच्छति 269, 4.
११२. वाजसनेयिशाखा—
क न्वश्वमेधयाजिनो 171, 10.
११३. वामनपुराणम्—
क्षत्रियस्यापि कथिताः 153, 13.
गार्हस्थ्यमुचितं त्येकम् 153, 15.
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च 153, 12.
चत्वार आश्रमाश्चेते 153, 11.
बाले प्रव्रजिते चैव 232, 1.
ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यम् 153, 14.
सद्यःशौचं समाख्यातम् 232, 2.
११४. वायुपुराणम्—
अग्न्यर्थं लौकिकं वाजपि 412, 22.
आहस्य दक्षिणामि तु 412, 21.
एवमादीनि चान्यानि 369, 16.
कटफलं कौटुणी श्राप्ता 369, 11.
कर्कन्धू-मीवकं चारु 369, 12.
कशेरु कोविदारु 369, 9.

कालेयं कालशाकं च 309, 10.
कृच्छ्रद्वादशरात्रेण 423, 4.
चव्यं पालेयता-ऽक्षोट- 369, 8.
जानुं कृत्वा तथा सव्यम् 431, 20.
तस्माद्विहास्यैव दद्यात् 423, 5.
न हि स्मृताः शेषभाजो 415, 7.
नागरं चात्र वै देयम् 369, 17.
पत्न्यै प्रजार्थं दद्यान् 438, 4.
परिवेषणं प्रशस्तं हि 417, 14.
पालाहयः समिधः कार्याः 40, 5.
पितृ देव-मनुष्याणाम् 417, 15.
पिप्पली मरिचं चैव 369, 14.
फलस्यानन्तता प्रोक्ता 417, 12.
बिल्वोऽऽमलक-मृशीक्ता- 369, 7.
मधु-सर्पिस्तिलयुतान् 431, 19.
यावन्न लज्जयाऽङ्गानि 79, 1.
योन्यादीन्यवगृहेत 79, 2.
वैकङ्कतं नालिकेरम् 369, 13.
शमो रोहितका-ऽश्वत्थाः 40, 6.
सुगन्धि मत्स्यमांसं च 369, 15.
हुत्वा देवकरे अग्निः 415, 6.

११५. विश्वामित्रः—

अथापरं परिव्राजकलिङ्गम् 170, 6.
कर्माङ्गं नवमं प्रोक्तम् 299, 17.
तज्जार्या-पुत्रयोश्चैव 45, 11.
नित्यं नैमित्तिकं काम्यम् 299, 15.
पार्वणं चेति विशेषम् 299, 16.
यात्रास्वेकादशं प्रोक्तम् 299, 18.
शिखा-यज्ञोपवीत- 170, 8.

शुश्रूषा सर्वदा कार्या 45, 12.
सत्यानृते 170, 7.

११६. विष्णुः—

अगस्त्याश्रमे 306, 6.
अमिहोत्रादियज्ञेषु 117, 3.
अजातदन्ते बाले 238, 9. 244, 9.
अत्र च पितृगाथा भवति 419, 2.
अत्र पितरो मादयध्वम् 432, 6.
अत्रापि पितृगीताः 307, 7.
अथाशौचापगमे 297, 14.
अथैतानुपतिष्ठेत् 433, 18.
अनलोमासु 120, 2.
अनौरसेषु पुत्रेषु 249, 18.
अन्यथा निष्फलं तस्य 117, 4.
अपत्यं रोहिणीषु 313, 17.
अपि जायेत सोऽस्माकम् 307, 10.
अमरकण्टकपर्वते 305, 11.
अमीमदन्तेत्यनुमन्त्र्य 433, 1.
अर्वाक् त्रिपक्षात् त्रिणिशम् 233, 1.
234, 10.
असपिण्डे स्ववेश्मनि 251, 16.
अहः संवत्सरादर्वाक् 233, 2.
आचार्य-पत्नी- 249, 1.
आचार्ये मातामहे 248, 3.
आरोग्यं वारुणे 314, 9.
आशौचम् 256, 7.
इरावत्याम् 306, 15.
उत्तरमानसे 306, 10.
उदङ्मुखेष्व्वाचमनमादौ 427, 19.

ऋतुत्रयमुपास्थैव 81, 13.
एकदण्डी भवेद्वापि 178, 13.
एवमादिषु 307, 2.
एष्टव्या बहवः पुत्राः 307, 12.
औजसे 307, 2.
कण्वाश्रमे 307, 6.
कनकं विशाखासु 314, 4.
कनखले 305, 15.
कर्मणां सिद्धिः रौद्रे 313, 18.
कालोदके 306, 9.
कुप्यद्रव्यमाजे 314, 10.
कुब्ज-वामन-जात्यन्ध- 51, 6.
कुब्जाम्ने 305, 16.
कुमारधारायाम् 306, 4.
कुलेऽस्माकं स जन्तुः स्यात् 307, 8.
कुशावर्ते 305, 14.
कृषिं मूले 314, 6.
केचिद्भस्मस्य संस्कारात् 22, 2.
केदारे 305, 16.
कौशिक्याम् 306, 7.
क्षत्रियस्य 220, 17.
गङ्गाक्षरे 305, 13.
गङ्गायाम् 305, 13.
गङ्गा-सागरसङ्गमे 305, 14.
गयाशीर्षे 305, 11.
गयाशीर्षे वटे आदम् 307, 11.
गाः पौष्णे 314, 10.
गृहमाहिर्बुध्न्ये 314, 10.
गोदावर्याम् 306, 12.

- गोमत्याम् 306, 13.
 गोमयेनोपलिप्तेषु 307, 6.
 घृतादिदाने तैजसानि 418, 14.
 चतुर्थे दिवसे 295, 2.
 चन्दन-कुङ्कुम-कर्पूरा- 395, 2.
 चन्द्रभागायाम् 306, 15.
 जननाशीचमध्ये 464, 1.
 जातकर्म ततः कुर्यात् 22, 14.
 जीवजं च सर्वं न धूपार्थम् 394, 17.
 जीवितं याम्ये 314, 12.
 जीवितं शनैश्चरे 314, 18.
 ज्ञातिभैष्ठ्यं हस्ते 314, 2.
 ततश्च ह्यप्रोक्षितम् 428, 1.
 तत्प्रसवमरणे च 247, 1.
 तन्मुलिकाभ्रमे 306, 3.
 तावान् परिग्रहः प्रोक्तो 163, 17.
 तुरङ्गममाश्रिते 314, 11.
 तेषां गङ्गाम्भसि 295, 3.
 दक्षिणेषु दक्षिणापवर्गेषु 409, 3.
 दक्षिणे पञ्चनदे 307, 1.
 दत्तमक्षयतां याति 419, 4.
 दन्तजाते 241, 18.
 द्वादशाहं राजम्बस्य 209, 19.
 द्विजस्य भार्या शूद्रा तु 96, 4.
 धनमार्च्ये 314, 2.
 धनं शीक्रे 314, 18.
 न कारुण्यम् 256, 9.
 नडन्तिकायाम् 306, 1.
 नदीषु बहुलोवासु 307, 9.
 न राजाज्ञाकारिणाम् 256, 10.
 न राज्ञाम् 256, 7.
 न व्रतिनाम् 256, 8.
 न शूद्रं द्विजेन 279, 12.
 न सन्निधौ 256, 8.
 नामिसंस्कारः 238, 10. 244, 10.
 नीलपर्वते 305, 15.
 पञ्चदशाहं वैश्यस्य 209, 20.
 परपूर्वासु भार्यासु 249, 19.
 पर्णाशी 144, 5.
 पर्वतनिकुञ्जेषु 305, 4.
 पुलिनेषु 307, 4.
 पुष्टिं पुण्ये 313, 19.
 पुष्पाशी 144, 6.
 पैश्वरे 314, 1.
 प्रतिलोमासु 120, 2.
 ब्राह्मणस्य क्षत्रिय-विद्-
 शूत्रेषु 220, 16.
 प्रभवेषु 307, 3.
 प्रभासे 306, 4.
 प्रयागे 305, 13.
 प्रक्षवणेषु 307, 4.
 प्रेतस्योदकनिर्वपणम् 289, 9.
 फलाशी 144, 4.
 फल्गुतीर्थे 306, 2.
 फल्गुपात्राणि च प्रशस्तानि 419, 1.
 बले वासवे 314, 8.
 बिल्वके 305, 15.
 ब्रह्मवर्चसं सौम्ये 313, 18.

- ब्राह्मणस्य सपिण्डानाम् 209, 18.
 ब्राह्मणादीनामाशौचे 261, 17.
 भुवं पुनर्वसौ 313, 19.
 भृतृण-शिशु-सर्षप- 375, 1.
 भृगुतुङ्गे 305, 16.
 मतङ्गवाप्याम् 306, 10.
 मनोशेषु च 307, 6.
 मन्त्रवर्जं हि 453, 17.
 मरणाशौचमध्ये 264, 2.
 महागङ्गायाम् 306, 3.
 महालये 306, 1.
 मासनिचयः 142, 8.
 मासं शुद्धस्य 209, 20.
 मित्राणि मैत्रे 314, 5.
 मूलाशी 144, 4.
 मृतं द्विजं न शुद्धेण 279, 12.
 यजेत वाऽश्वमेधेन 307, 13.
 यज्ञोपवीतं दण्डं च 163, 16.
 यत्र कचन नर्मदातीरे 305, 12.
 यत्र कचन सरस्वत्याम् 306, 5.
 यमुनातीरे 305, 12.
 यवाक्षम् 144, 6.
 यथार्थहरः 463, 1.
 यावदाशौचम् 289, 12. 289, 17.
 रत्यर्थमेव सा तस्य 96, 5.
 रूपवतः क्षुतांस्त्राष्ट्रे 314, 3.
 षटे 305, 11.
 षड्वायाम् 306, 10.
 वनेषूपवनेषु 307, 5.
 वर्जयेदुग्रगन्धीनि 394, 6.
 वाणिज्यवृद्धिं स्वातौ 314, 3.
 वाराणस्याम् 306, 6.
 वितस्तायाम् 306, 14.
 विश्वामभीष्टां जैवे 314, 17.
 विषाशायाम् 306, 13.
 विशेषतः 306, 5.
 विष्णुपदे 306, 11.
 वेत्रवत्याम् 306, 13.
 वैद्यस्य 220, 19.
 व्रतचर्या भवेत्तेषाम् 51, 7.
 शतद्रुतीरे 306, 14.
 शरयुतीरे 306, 8.
 शाकम्भर्याम् 306, 2.
 शाकाशी 144, 5.
 शाक्रे राज्यम् 314, 5.
 शोणस्य 306, 8.
 श्राद्धदेशं सम्प्रोक्ष्य 428, 2.
 श्रियं सार्पे 313, 20.
 श्रीपर्वते 306, 9.
 श्रैष्ठ्यमभिजिति 314, 7.
 सङ्गमेषु 307, 3.
 सततमादित्येऽह्नि 314, 15.
 सप्तार्पे 306, 11.
 समरविजयं कौजे 314, 16.
 समानवर्णास्तु 120, 1.
 समुद्रयानसिद्धिमाप्ते 314, 6.
 सरिद्धरास्तु 307, 3.
 सर्वान् कामान्भ्रवणे 314, 8.

सर्वान् कामान् पैश्ये 313, 20.
 सर्वान् कामान् वैश्वदेवे 314, 7.
 सर्वान् कामान् बौधे 314, 17.
 संवत्सरनिचयी 142, 8.
 संस्कृतास्तु स्त्रीषु 241, 21.
 सितानि सुगन्धीनि 394, 7.
 सिन्धोस्तीरे 307, 1.
 सीमन्तोन्नयनं कर्म 22, 1.
 सुगन्धायाम् 306, 2.
 सौभाग्यं चान्द्रे 314, 16.
 सौभाग्यं फल्गुनीषु 314, 1.
 सौवर्ण-राजताभ्यां च 419, 3.
 स्वर्गमार्गप्रदेशे 306, 12.
 स्वर्गं कृत्तिकासु 313, 17.

११७. विष्णुधर्मोत्तरम्—

अगरुध सकर्पूरः 394, 12.
 अच्छिन्ननाभ्यां कर्तव्यम् 23, 6.
 भतः काम्यानि बभूवामि 315, 7.
 आदिस्थादिदिनेष्वेवम् 315, 10.
 आरोग्यमप्य सौभाग्यम् 315, 8.
 आशीचोपरमे कार्यम् 23, 7.
 क्रमेणैतान्यवाप्नोति 315, 11.
 जान्वालभ्य ततो देवान् 399, 10.
 तीर्थभास्वे सदा पिण्डान् 439, 17.
 त्रिः पिबंस्त्रिभिरवक्षीणम् 72, 18.
 दक्षिणाप्रवणे देशे 801, 18.
 दक्षिणाभिमुखो भूत्वा 439, 18.
 धूपो मुग्गुलको देवः 894, 11.
 भूसंस्कारादिसंयुक्ते 801, 19.

रक्तवर्णं तु राजेन्द्र 372, 14.
 वृद्धौ समर्चयेद्दिवान् 459, 2.
 समस्ताभिव्यक्तिभिः 899, 11.
 सम्पादितो विशेषस्तु 459, 3.
 सर्वकामांस्तथा विद्याम् 315, 9.

११८. विष्णुपुराणम्—

अस्मिन्कालेन दोषः स्यात् 29, 11.
 आ दाहादा दशाहाच 461, 5.
 आर्षानहस्तपादां च 56, 3.
 आशीचं तु भवेत्तस्य 277, 4.
 इति मत्वा स्वशरेषु 102, 15.
 क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः 464, 8.
 क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा 103, 2.
 गच्छेद्वाचायं मतिमान् 102, 9.
 गण्डयोः कृपकौ यस्याः 56, 1.
 गृहस्थ उद्गृहेत् कन्याम् 61, 2.
 चतुर्दश्यष्टमी चैव 102, 1.
 चैत्य-चत्वर-सीधेषु 102, 7.
 ततस्तु नाम कर्षीन् 24, 14.
 तत्सङ्घातगतैश्चैव 464, 10.
 ताः पूर्वा मध्यमा मासि 464, 6.
 तैल-स्त्री-मांसभोगी च 102, 3.
 विप्रकाराः क्रिया शेताः 464, 4.
 दीहित्रैर्वा नरभेष्ट 464, 12.
 न चर्चरस्वरां क्षामाम् 55, 19.
 न चातिच्छिद्रदशानाम् 56, 5.
 नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे 311, 3.
 न वामनां नातिदीर्घाम् 56, 4.
 न ह्यभ्रुव्यञ्जनवतीम् 55, 18.

नातिरुक्षच्छर्वि पाण्डु- 56, 2.
 नाऽदक्षिणां नान्यक्रामाम् 103, 1.
 नानिबद्धेक्षणां तद्वत् 55, 20.
 नानिष्टां न प्रकुपिताम् 102, 19.
 नाऽपवित्रेण हस्तेन 418, 10.
 नायसेनैव पात्रेण 418, 11.
 नाऽस्नातां तु स्त्रियं गच्छेत् 102, 18.
 नैव इमशानोपवन- 102, 8.
 पञ्चमीं मातृपक्षात् 61, 1.
 परदाररतिः पुंसाम् 102, 14.
 परदारान् न गच्छेत् 102, 13.
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र 102, 2.
 पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रम् 311, 5.
 पितृ-मातृ-सपिण्डैस्तु 464, 9.
 पितृव्य-गुरु-द्वैहित्रान् 345, 10.
 पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा 461, 21.
 पूजयेद्व्य-कव्येन 345, 11.
 पूर्वा क्रिया मध्यमा च 464, 3.
 पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च 464, 11.
 प्रेते पितृत्वमापन्ने 464, 7.
 भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये 29, 10.
 मसूर-क्षार-वास्तोक- 374, 18.
 यस्याश्च रोमशे जंघे 55, 21.
 योऽसन्नै तु मृत्येन 277, 3.
 वर्षैरेकेगुणां भार्याम् 69, 12.
 विष्णुमन्त्रभोजनं नाम 102, 4.
 वैशाखमासस्य च या तृतीया
 311, 1.
 आर्द्रं कृतं तेन समाः सहस्रम्
 311, 7.

आर्द्धे न देया पालंभ्या 374, 17.
 सापिण्डसन्ततिर्वाऽपि 462, 22.
 सम्प्रोक्ष्य विप्रो गृहीयात् 386, 13.
 स्नातः स्रग्गन्धधृक्प्रीतो 103, 3.
 ११९. वृद्धगार्ग्यः—
 अग्न्याधानामिषेकादौ 461, 12.
 प्राजापत्ये तु पौष्णे च 325, 1.
 यस्तु आर्द्धं प्रकुर्वीत 325, 2.
 वृद्धिआर्द्धं प्रकुर्वीत 461, 13.
 १२०. वृद्धपरादारः—
 कुटीचका नाम 161, 15.
 क्षत्रियस्तु दशाहेन 206, 7.
 तत्र बृहदका नाम 162, 18.
 तथैव द्वादशाहेन 206, 8.
 तपो-दानप्रवृत्तेषु 256, 18.
 दीक्षितानां च सर्वेषाम् 256, 17.
 प्रेतस्पर्शनसंस्कारे 275, 1.
 राज्ञां तु सूतकं नास्ति 256, 16.
 बोद्धा चैवाग्निदाता च 275, 2.
 सजातीयेषु वर्णेषु 221, 12.
 सपिण्डता तु पुरुषे 222, 11.
 १२१. वृद्धमनुः—
 अजचरणादि द्वितीये 295, 12.
 अप्रौढायां च कन्यायाम् 245, 3.
 अस्थिसञ्चयनं कार्यम् 295, 1.
 अहस्त्वदत्तकन्यासु 245, 4.
 आशौचं पक्षिणीं रात्रिम् 251, 12.
 ऋतुकालं नियुक्तो वा 367, 6.
 कुर्यादनुपनीतोऽपि 465, 1.

- ग्राममध्यगतो यावत् 253, 2.
 ग्रामस्य तावदाशीचम् 253, 2.
 ग्रामेश्वरे कुलपतौ 253, 4.
 चतुर्दश्यां त्रयोदश्याम् 295, 15.
 तत्र गच्छन् समाप्नोति 367, 7.
 त्रिरात्रेणैव शुद्धिः स्यात् 247, 10.
 द्वादशी हस्तसंयुक्ता 309, 7.
 द्वि-त्रिपादक्षयोधैव 295, 11.
 नभस्यस्यापरः पक्षो 319, 7.
 पितृयज्ञाहुतिं पाणौ 405, 2.
 पित्रोरुपरमे स्त्रीणाम् 247, 9.
 पित्रोः स्वसरि तद्वच्च 251, 14.
 पुण्ये च हस्मनक्षत्रे 295, 13.
 भानु-भौमार्क-भृगुषु 295, 14.
 महानद्यन्तरं यत्र 229, 15.
 मातुले श्वशुरे मित्रे 251, 11.
 यद्यमा रविवारेण 309, 9.
 वस्वन्तार्धादितः पञ्च 295, 10.
 वाचो यत्र विभिद्यन्ते 229, 16.
 शिष्ये पञ्चत्वमापत्ते 253, 5.
 श्रवणाश्वि-धनिष्ठार्द्रा- 809, 8.
 श्वशुरयोश्च भगिन्यां च 251, 13.
 स महालयसंज्ञः स्यात् 319, 8.
 संस्कृते तु त्रिरात्रं स्यात् 247, 15.
 संस्थिते पक्षिणीं रात्रिम् 247, 14.
 सिंहस्थौ गुरु-भौमौ चेत् 809, 6.
१२२. वृद्धयावदवस्थः—
 अनादितामिरेकेन 286, 20.
 आदितामिर्वयान्धावम् 286, 19.
- कुमारजन्मदिवसे 214, 2.
 तत्र सर्वं प्रतिपाद्यम् 214, 4.
 भक्षयित्वा तु तन्मोहात् 214, 5.
 हिरण्य-भू-मवाभ्याज- 214, 3.
१२३. वृद्धशान्तातपः—
 अपेक्षितं याचितव्यम् 422, 18.
 अपेक्षितं यो न दद्यात् 422, 16.
 कृपणो मन्दबुद्धिस्तु 422, 17.
 दातारं नोपतिष्ठन्ति 418, 7.
 न याचते द्विजो मूढः 422, 19.
 हस्तदत्तास्तु ये खेदाः 418, 6.
१२४. व्याघ्रपातः—
 आमन्त्राहं द्विजैः कार्यम् 334, 6.
 आर्तवे देश-कालानाम् 334, 5.
 उपनीते तु विषमम् 235, 6.
 तुल्यं वयसि सर्वेषाम् 235, 5.
१२५. व्याघ्रः—
 अन्तर्देशाहे जातस्य 230, 17.
 अत्ररथेहरं वर्णम् 276, 18.
 अस्थितेश्च शरीरस्य 453, 13.
 आनन्त्यात्कुलधर्माणाम् 453, 12.
 एतद्दः पितरो वासो 733, 10.
 गन्ध-पुष्पाणि धूपं च 433, 9.
 दशाहेनैव दम्पत्योः 230, 13.
 बाले मृते सपिण्डानाम् 230, 12.
 बहेष्ठाव तदाऽऽशीचम् 276, 19.
 सूतकेनैव शुद्धिः स्यात् 230, 18.
१२६. व्यासः—
 भक्तं तद्विजानीयात् 446, 12.

- अत्यक्तामेस्तु पिण्डोक्तिः 444, 14.
 अनृणः स्यात् पितृणां तु 465, 21.
 अभुक्तवति नाऽभ्रीयात् 45, 8.
 अमावास्यां प्रकुर्वीत 331, 22.
 अरत्निमात्रमुत्सृज्य 429, 11.
 अभादेयानि धान्यानि 373, 4.
 उच्छिष्टं न प्रमृज्यात् 440, 8.
 ऋतुकाले ऽपि नारीणाम् 111, 9.
 एकस्मिन् दृश्यते वाक्ये 173, 7.
 एकोद्दिष्टं परित्यज्य 446, 11.
 कन्यां च बहुपुत्रां च 111, 11.
 किङ्करः सर्वकारी च 45, 7.
 कृतमित्येव तत्सर्वम् 45, 6.
 कृतमौनाः समभ्रीयुः 121, 18.
 क्रियावज्जिर्हि कौन्तेय 270, 19.
 गर्भाधानादिभिर्युक्तः 218, 5.
 चतुर्ये सा न गम्या गृहे 110, 1.
 जघन्यशायी पूर्वं स्यात् 45, 4.
 जातिमात्रोपजीवी च 218, 4.
 जुषध्वमिति ते चोक्ताः 421, 17.
 तत्कर्म सकलं ज्ञेयम् 129, 2.
 तस्य शुद्धिकरं कर्म 327, 7.
 तासां यागनिमित्तं तु 214, 14.
 तृप्ताः स्थेति च पृष्ठास्ते 426, 19.
 त्यक्तामेः पार्षणेनैव 444, 13.
 त्रिदण्डमेकदण्डं वा 178, 15.
 त्रिदण्डस्य परित्यागः 173, 6.
 त्रिष्वेतेषु न कुर्वीत 214, 16.
 ब्रह्माभावे द्विजाभावे 23, 9.
 धनिष्ठासंयुते कुर्यात् 129, 1.
 न कर्मवित् न वाऽधीते 218, 6.
 न चैतदिष्टं देवानाम् 270, 20.
 न तिष्ठति तथाऽऽसीत 45, 9.
 नारायणं समुद्दिश्य 227, 6.
 पर्यटेत् पृथिवीं नित्यम् 178, 16.
 पितृन्मातामहंश्चैव 465, 20.
 पुष्करेऽप्यक्षयं भ्रातृम् 304, 4.
 प्रथमे दिवसे षष्ठे 214, 15.
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो 218, 3.
 ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशः 40, 18.
 महोदधौ प्रयोगे च 304, 5.
 मातुः सपिण्डा यत्नेन 64, 8.
 यच्च शिष्येण कर्तव्यम् 45, 5.
 यत्रोपस्पृशतां वाऽपि 429, 12.
 वृद्धां बन्ध्यामवृत्तां च 111, 10.
 व्याधितो बन्धनस्थो वा 111, 8.
 भवणेन तु यत्कर्म 128, 4.
 भ्रातृविघ्ने समुत्पन्ने 331, 21.
 सजातीयगृहेष्वेव 40, 19.
 संवत्सरकृतो ऽध्यायः 128, 15.
 सूतिकावासनिलयाः 214, 13.
 हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु 373, 5.
 हेमभ्रातृं प्रकुर्वीत 23, 10.
 १२७. व्यासस्मृतिः —
 अभिहोत्रविनाशे तु 170, 1.
 तद्व्यशोपवीतस्य 170, 4.
 पत्नी योक्तव्यं यथेष्टचन्ते 170, 3.
 यथा च मेखलादीनि 170, 2.

१२८. शङ्ख-लिखितौ—

- अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 21.
 अनिष्टत्वाद्बहुत्वाद्वा 423, 12.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 22.
 आमन्त्य गच्छेत् 50, 6.
 आहत्य निवेदयेत् 50, 7.
 इयं गृह्णाति 98, 11.
 एवं कृते नास्मि 26, 6.
 कुमारप्रसवे 213, 18.
 क्रमशो यायावराणाम् 140, 4.
 तदहरित्येके 213, 20.
 दशान्तं शृवा 98, 11.
 न पद्म्यां कर्षेत् 50, 2.
 न प्रतिगृह्णीयाम् 423, 9.
 न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 नामिमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णमुक्तः 50, 4.
 नात्यन्ताधिकं दद्यात् 423, 9.
 नाश-पानादिकं भ्रात्रे 423, 11.
 नापधामि च 50, 3.
 नार्तवे दिवा 100, 1.
 पुत्रानुत्पाद्य 140, 1.
 प्रतोदं वैद्या 98, 11.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 22.
 ब्राह्मणस्तु 98, 12.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 निविषेर्हर्षोर्ध्वशेषैः 50, 5.
 शरीरोपरमानो 50, 8.

१२९. शङ्खः—

- अग्निहोत्राद्यनुष्ठानार्थम् 231, 18.
 अङ्गुष्ठेन विनाऽभ्राति 425, 7.
 अजातदन्ते तनये 243, 14.
 अतीते दशरात्रे 234, 7.
 अथ चेदन्तरा प्रमीयेत 266, 22.
 अथर्वशिरसोऽभ्येता 342, 15.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 4.
 अपृषाः सक्तवो धानाः 333, 2.
 अमायां तु क्षयो यस्य 446, 16.
 अवक्षुतावरुदितम् 377, 17.
 असमानं द्वितीयेन 265, 7.
 अहःशेषे द्वाभ्याम् 266, 22.
 अहोरात्रात्तथा शुद्धिः 243, 15.
 आश्वान् पालेवतानिक्षुन् 370, 6.
 इत्यमभन् द्विजः भ्रात्रम् 425, 11.
 इष्टिभ्रात्रे कतुर्दक्षः 40, 153.
 उषगन्धीन्यगन्धीनि 393, 18.
 उच्छिष्टाः पितरो यान्ति 425, 15.
 ऋग्यजुःपारगो यश्च 342, 14.
 ऋजीषपक्वं भक्ष्यं स्यात् 384, 5.
 एकपिण्डाः पृथक्शौचाः 61, 17.
 एतत् पण्येषु भोक्तव्यम् 333, 3.
 कुलदेवतानक्षत्राभि- 24, 18.
 कृष्णरुद-वस्ताजिनानि 32, 15.
 कृष्णाजार्जी विडं वैव 377, 15.
 क्षत्रिवाहिरवायाम् 120, 7.
 क्षत्रिवायाम् 120, 6.
 खादितार्थं पुनः खादेत् 425, 9.

- गङ्गाद्वारे प्रयागे च 304, 9.
 गङ्गा-यमुनयोस्तीरे 304, 7.
 गर्भस्पन्दने 21, 11.
 गो-गजाश्वादिपृष्ठेषु 303, 5.
 घृतेन दीपो दातव्यः 395, 8.
 तथैवानुपनीते तु 243, 16.
 तदक्षमत्यजन् भुक्त्वा 425, 2.
 तृतीये वर्षे नूडाकर्म 23, 13.
 दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन 370, 9.
 दधि भक्ष्यं च शुक्तेषु 384, 4.
 दातुः पतति बार्हृर्व 425, 15.
 दूर्वाप्रवालमग्निं वृषभम् 293, 8.
 देशान्तरगतं भुत्वा 236, 1.
 द्राक्षां मधुयुतां दद्यात् 370, 8.
 ध्यानशीलो यतिर्विद्वान् 342, 11.
 न कुर्याच्छ्राद्धमेतेषु 303, 6.
 नर्मदा-बाह्वादातीरे 304, 8.
 नान्दीमुखे सत्य-वसू 403, 16.
 नित्यं योगपरो विद्वान् 342, 16.
 नृणां श्राद्धे सदा प्रीताः 326, 11.
 नैमित्तिके काल-कामौ 403, 18.
 परपूर्वास्तु च स्त्रीषु 250, 5.
 पार्वणं तस्य कर्तव्यम् 446, 17.
 पितामहादिभिः सार्धम् 456, 4.
 पितुः पुत्रेण कर्तव्या 462, 4.
 पितुः शेषेण शुद्धिः स्यात् 267, 13.
 पीतावशिष्टं तोयादि 425, 8.
 पुत्राभावे तु पत्नी स्यात् 462, 5.
 पुरुरवाऽऽर्द्रवौ चैव 403, 17.
 पुष्पाणि वर्जनीयानि 393, 19.
 प्रजामिष्टां यशः स्वर्गम् 326, 10.
 प्रत्ता-ऽप्रत्तास्तु योषित्सु 246, 13.
 प्रभाते तिसृभिः 266, 23.
 प्राङ्नामकरणात् 230, 6.
 प्राप्य श्राद्धं तु कर्तव्यम् 326, 9.
 प्रौढपादो बहिःकक्षो 425, 6.
 प्रौष्ठपद्यामतीतायाम् 326, 8.
 ब्रह्मदेयानुसन्तानो 342, 12.
 ब्रह्मदेयापतिश्चैव 342, 13.
 भूतलाच्चोद्धरेत्पात्रम् 425, 5.
 भोजयेदथ वाऽप्येकम् 364, 18.
 मातर्यग्रे प्रमीतायाम् 267, 17.
 माता-पित्रोस्त्रिरात्रं स्यात् 246, 14.
 मातुः सपिण्डीकरणम् 456, 3.
 मुखेन वा धमेदक्षम् 425, 10.
 यच्छेषं दशरात्रस्य 236, 2.
 यद्येकजाता बहवः 61, 16.
 वर्जयेद्वर्णं सर्वम् 377, 16.
 वसा-मेदोद्भवं दीपम् 395, 9.
 विदार्याश्च भुचुण्डाश्च 370, 7.
 वैश्येन भूद्र्याम् 120, 8.
 श्राद्धपंक्तौ तु भुञ्जानो 425, 1.
 श्राद्धे नियुक्तान् भुञ्जानान् 425,
 14.
 सन्निहत्यां गयायां च 304, 10.
 समानाशौचसम्पत्ते 265, 6.
 सर्वेषां सकुल्यानाम् 24, 1.
 संवत्सरे ऽन्नप्राशनम् 27, 11.

हुङ्कारेणापि यो ब्रूयात् 425, 4.

१३०. शम्भुः—

उत्तरे ऽक्षतसंयुक्तान् 397, 21.

उदक्प्लवमुदीच्यं स्यात् 397, 3.

दक्षिणे दक्षिणामांस्तु 397, 22.

१३१. शान्यपर्व—

असंस्कृतायाः कन्यायाः 82, 4.

१३२. शाठ्यापनिः—

कन्यास्थार्कान्वितं चेत् स्यात्
319, 11.

कन्यास्थार्कान्वितः पक्षः 321, 17.

नभस्यस्याऽपरे पक्षे 319, 10.

पुण्यः कन्यागतः सूर्यः 321, 16.

पुनरप्यपकृष्यन्ते 454, 16.

सपिण्डीकरणादर्वाक् 454, 15.

१३३. शातातपः—

अनन्तमक्षयं चैव 338, 18.

अर्हति स्वर्गवासे ऽपि 456, 15.

आत्मानं धातयेद्यस्तु 228, 6.

आशीचस्य च ऋसे ऽपि 289, 19.

आसुरादिविवाहेषु 457, 2.

इष्टैः सार्धं तु विधिवत् 443, 14.

उदङ्मुखस्तु देवानाम् 397, 18.

एकं नाम्ना परं तूष्णीम् 400, 15.

दशाहात्राजन्मो 206, 4.

कृत्वा तस्याः समुत्सर्गम् 72, 14.

क्रवक्रीता तु वा नारी 463, 19.

क्रीवे देशान्तरस्ये च 354, 20.

तत्र विराजमाशीचम् 226, 7.

तन्मात्रा तत्पितामहा 457, 1.

तृतीये तूदकं कृत्वा 228, 8.

दारा-ऽभिहोत्रसंयोगे 354, 14.

न मन्त्राः कारणं तत्र 90, 18.

91, 2.

न सा दैवे न सा पिष्ये 463, 20.

परिणीय सगोत्रां तु 72, 13

पितृव्यपुत्रान् सापत्नान् 354, 13.

पुनर्गुणवते दद्यात् 90, 20.

भोजयेद्यस्त्वयर्वाणम् 338, 17.

मातुलस्य सुतामृदा 63, 14.

मृता याऽनुगता नाथम् 456, 20.

योगशाखाभियुक्ते च 354, 21.

रात्रिशेषे ब्रह्मचर्युद्धिः 267, 2.

वरधेत् कुल-शीलाभ्याम् 90, 17.

वृद्धः शीच-क्रियालुप्तः 228, 5.

शूद्रो विंशतिरात्रेण 206, 5.

शेषमन्नमनुज्ञातम् 443, 13.

समाच्छिद्य तु तां कन्याम् 90, 19.

समानप्रवरां चैव 63, 21.

हीनस्य कुल-शीलाभ्याम् 91, 1.

१३४. शिवस्वामिः—

आपस्तम्बाः षडित्याहुः 448, 15.

नवभ्रातृानि पञ्चाहुः 448, 14.

१३५. शुनःपुच्छः—

प्रथमे ऽग्नि यद्द्रव्यम् 290, 21.

शालिना सक्तुभिर्वापि 290, 20.

१३६. बौध्दपुराणम्—

अदत्त्वा कर्षको देवि 14, 16.

तस्य नृणां भिभूतस्य 14, 17.
तस्यान्ते मानुषो भूत्वा 14, 20.
दरिद्रो व्याधितो मूर्खः 14, 21.
दिव्यं वर्षसहस्रं तु 14, 18.
मरुदेशे भवेद्बृक्षः 14, 19.

१३७. शौनकः—

अथ काषायवासाः 178, 18.
अनभिभेदाद्यं गृहीत्वा 415, 9.
एकाकी विचरेत् सर्व- 180, 19.
एकैकमेकैकस्य त्रांस्त्रीन् 363, 6.
जायोपेतो 130, 11.
ताः प्रतिग्राहयिष्यन् 410, 6.
तृतीये वर्षे 28, 17.
निवेद्यैवाऽपसव्येन 416, 20.
पाकं सर्वमुपानीय 419, 15.
पात्रेषु दर्भान्ताहितेषु 409, 9.
प्रौष्ठपदाऽपरपक्षे 317, 8.
यथान्यायमितरे 130, 10.
विधिना देवपूर्व तु 419, 16.
समावृत्तो 130, 10.
हुत्वाऽग्नीं परिशिष्टं तु 416, 19.
हेमन्त-शिशिरयोः 308, 16.

१३८. श्रुतिः—

अग्न आयाहि 135, 17.
अग्निमीळे 135, 13.
अग्निर्हि प्राणः 155, 13.
अथ पुनर्ब्रूती 151, 12.
अधस्तात् समिधम् 66, 17.
अमावास्यामपराह्णे 452, 7.

अयज्ञोपवीती 171, 9.
असंस्थिते ऽग्नीषोमीये 385, 7.
आहिताग्निम् 22, 13.
इमां त्वमिन्द्रमीदृः 105, 16.
इषे त्वा 135, 15.
उपनिषदमावर्तयेत् 195, 13.
उपरिष्ठादाषाढानाम् 313, 13.
एतद्वै जरामर्थम् 136, 6.
एष वा अनृणः 105, 1. 150, 13.
ओमित्येतमात्मानम् 176, 12.
क्रीडन्तौ पुत्रैः 105, 20.
जरया वा 136, 6.
जायमानो वै 104, 19. 150, 11.
तद्वैके प्राजापत्याम् 155, 11.
दशा ऽस्यां पुत्रानाधेहि 105, 17.
न यज्ञोपवीतम् 171, 6.
ना जतिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
नामावास्यायाम् 100, 16.
न्यास इति ब्रह्मा 176, 7.
प्रजापतिर्वै स्वाम् 68, 13.
बहु स्याम् 60, 1.
ब्रह्मचर्येण 104, 20. 150, 12.
यत्स्वाध्यायम् 132, 14.
यावज्जीवम् 136, 3.
रयिं च पुत्रांश्च 106, 1.
वर्षासु ध्रुवशीलः 150, 16.
श्रोतव्यो मन्तव्यः 195, 17.
स स्त्रीष ५ सादमुपासीदत् 103, 7.

१३९. श्लोकगौतमः—

- अन्तर्दशाहे दर्शे तु 291, 16.
 अपुत्रा तु यदा भार्या 335, 5.
 एक-द्वि-त्रिदिनैरुने 450, 11.
 कन्यापते सवितरि 321, 12.
 क्रतुभिस्तानि तुल्यानि 321, 13.
 पित्रोस्तु यावदाशीषम् 291, 17.
 रजस्वला भवेत्सा तु 335, 6.
 भ्रातृ तत्र न कर्तव्यम् 335, 13.
 भ्रातृन्यूनाद्विकाहीनि 450, 12.
 भ्रातृयेऽहनि सम्प्राप्ते 335, 12.

१४०. षट्त्रिंशन्मतम्—

- ऊर्ध्वं संवत्सरात् कार्यम् 227, 4.
 क्षीरादि माहिषं वर्ज्यम् 378, 11.
 गो-ब्राह्मणदत्तानां च 227, 3.
 तथापि दाहयेदेनम् 242, 4.
 मासिकेऽन्धे तु सम्प्राप्ते 332, 5.
 यद्यप्यजातदन्तः स्यात् 242, 8.
 वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यम् 332, 6.
 शावाशीचे समुत्पत्ते 264, 11.
 शावेन शुद्धयुते सतिः 264, 12.

१४१. सकृदकारः—

- करेण दक्षिणेनोर्ध्वम् 36, 14.
 खल्वाटकश्च दुर्बालः 352, 14.
 ततः ओम् तथेति 402, 19.
 ततः पुनरपि दत्त्वा 402, 18.
 द्वेक्षे क्षणः 402, 18.
 नासो दन्तोऽन्वात् पौञ्जात् 243, 11.
 प्राप्नुवामि इति 402, 20.

- प्राप्नोतु भवान् 402, 20.
 यावच्चैलं न गृह्णाति 79, 4.
 यावद्दोषं न जानाति 79, 5.
 बलितं मानवैः सूत्रम् 36, 15.
 शिलोऽग्रायाचितैर्जीविन् 216, 12.
 सद्यःशीघ्रमहच्छयः 243, 12.

१४२. सत्यव्रतः—

- गृहीतपुत्रा विधिवत् 22, 6.
 जर्तिलास्तु तिलाः प्रोक्ताः 391, 21.
 स्त्री यद्यकृतसीमन्ता 22, 5.

१४३. संवर्तः—

- अष्टवर्षा भवेद्द्वैरि 79, 10.
 अस्थिसम्भयनं कार्यम् 294, 14.
 जाते पुत्रे पितुः स्नानम् 22, 17.
 213, 2. 260, 5.
 तस्मादुदाहयेत् कन्याम् 78, 17.
 दशवर्षा भवेत् कन्या 79, 11.
 प्रथमेऽर्द्धे तृतीये वा 294, 13.
 माता शुद्धयेऽशाहेन 213, 3.
 260, 6.
 रजःकाले तु गन्धर्वाः 78, 16.
 रोमकाले तु सम्प्राप्ते 78, 15.

१४४. साक्षुचायनगृह्यम्—

- सप्तमे मासि 21, 9.

१४५. सुमन्तुः—

- अक्रोधनो रसान् सम्यक् 424, 6.
 अनुपेतोऽपि कुर्वीत 465, 15.
 अन्यत्र हिरण्योदकैः 381, 18.
 अन्यथा सङ्कर-64, 6.

अपुत्रे प्रस्थिते कर्ता 458, 4.
 अपूपान् भक्षयेच्छूद्रात् 386, 11.
 असावधनेनिर्द्धेति 431, 6.
 आतृभेर्भोजनं तेषाम् 424, 7.
 आसनेषु सदर्भेषु 398, 18.
 एकोद्दिष्टं द्रुतैः कार्यम् 328, 2.
 कन्याराशी महाराज 323, 14.
 कुर्याच्च विधिवच्छादम् 447, 7.
 केश-कीट-क्षुतवचो 381, 16.
 गोरसं चैव सक्तूथ 386, 10.
 तत्र पत्न्यपि कुर्वीत 458, 5.
 तदपत्यानि 64, 5.
 तदुहितरथ 64, 5.
 तद्गगिन्यो-64, 4.
 तद्भातरो मातुलाः 64, 4.
 तस्मात्कालाद्भवेदेयम् 323, 15.
 तां स्पृशतश्च 261, 3.
 त्रिस्त्रिरेकेन हस्तेन 431, 7.
 दक्षिणाप्रवणे सम्यक् 398, 17.
 दर्भपाणिर्हिराचम्य 393, 15.
 नेतरेषाम् 261, 3.
 परिभ्रिते शुषी देशे 398, 16.
 पिता पितामहे बोज्यः 457, 4.
 पितृपत्न्यः सर्वा मातरः 64, 4.
 पित्रोरनभिमान् धीरः 447, 8.
 प्रेतधेदादिताभिः स्यात् 452, 21.
 ब्रह्मचर्यं तपो भैक्ष्यम् 45, 1.
 भ्रात्रे भगिन्यै पुत्राय 329, 10.
 माता मातामहे तद्वत् 457, 5.

मातुरेव सूतकम् 261, 3.
 मित्राय गुरवे श्राद्धम् 329, 11.
 यैद्यसौ कृतचूडः स्यात् 465, 16.
 अतस्थो वा अतस्थो वा 464, 19.
 श्राद्धं कुर्यादवदयं तु 468, 18.
 सपिण्डीकरणं तस्य 452, 22.
 सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् 329, 9.
 समत्वमागतस्यापि 328, 1.
 स्वाध्यायं गुरुवृत्तिश्च 45, 2.

१४६. सुश्रुतः-

करण्यश्च पलाण्डुश्च 379, 3.
 गृज्जनं यवनेष्टश्च 379, 4.
 लशुनं दीर्घपत्रश्च 379, 2.

१४७. स्कन्दपुराणम्—

अक्षमालां च गृहीयात् 164, 8.
 एकं तु वैणवं दण्डम् 163, 13.
 एते क्रमेण विप्राणाम् 17, 8.
 कन्यां कौपीनमाच्छाद्यम् 163, 12.
 कुटीचकस्तु संन्यस्य 162, 4.
 कौपीनाच्छादनं वस्त्रम् 164, 6.
 देवतानामभेदेन 163, 14.
 परहंसाखिदण्डं च 164, 9.
 पार्वणं कुरुते यस्तु 466, 7.
 ब्रह्मचारी गृहस्थश्च 17, 7.
 भिक्षामादाय भुञ्जीत 162, 5.
 मातामह्यां न कुरुते 466, 8.
 माधूकरमथैकान्नम् 164, 8.
 यदि माता यदि पिता 455, 20.
 व्युत्क्रमेण मृतानां च 455, 19.

शिखां यज्ञोपवीतं च 164, 10.
शिखी यज्ञोपवीती स्यात् 116, 2.
हंसः कमण्डलुं शिष्यम् 163, 16.

१४८. स्कन्दः—

गोवालरञ्जुसम्बद्धम् 162, 14.
जलपात्रं पवित्रं च 162, 15.
बहूदकस्तु संन्यस्य 162, 12.
शिखां यज्ञोपवीतं च 162, 16.
सप्तागारं चरेद्भैक्ष्यम् 162, 13.

१४९. स्मृतिः—

आद्यं भाद्रपदशुद्धौ अपि 467, 17.
उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी 355, 19.
उपवासो वक्ष्यते नित्यः 443, 9.
उपवासं तदा कुर्यात् 443, 10.
एकदण्डं समाभित्य 173, 1.
द्वादशीव तु वर्षाणि 355, 16.
नखानि निकृष्य 171, 1.
नरके रौरवे चोरे 178, 2.
निष्पावाध्यात्र शोभनाः 374, 10.
न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता 355, 17.
परमेकादमा वर्षात् 234, 5.
राजयक्ष्यामवाधी च 355, 20.
शुचिना कर्म कर्तव्यम् 203, 7.
भाद्रकृत् शुक्लवासाः स्वात् 396, 8.
समर्प्य धनमुदृत्य 353, 21.
स वै चार्धुषिको नाम 353, 22.
स्नातोऽधिकारी भवति 396, 7.

१५०. स्मृतिर्लघुः—

काम्यतन्त्रेण नित्यस्य 470, 14.

ततस्त्वसोदरो भ्राता 462, 10.
धनहार्यश्च दैहित्रः 462, 8.
पुत्रः कुर्यात् पितुः भाद्रम् 462, 7.
भ्रातुः सहोदरो भ्राता 462, 9.

१५१. *स्मृत्यन्तरम्.

अङ्गानि पितृयज्ञस्य 444, 10.
अन्तर्दशाहोपरतस्य 230, 20.
अपुत्रस्य परेतस्य 458, 7.
अपुत्रा ये मृताः केचित् 453, 9.
अष्टावेते यतस्तस्मात् 392, 3.
असवर्णास्तु कन्यास्तु 98, 1.
आत्मनस्त्यागिनां नास्ति 123, 19.
आत्मानं धर्मकृत्यं च 385, 2.
आत्मानं पीडयित्वापि 190, 18.
आशीचमुदकं पिण्डम् 458, 8.
इच्छेत् त्रयोदशीभाद्रम् 326, 1.
उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पर्शम् 400, 13.
उदाहरेत् स्वधाकारम् 465, 9.
उपाकर्म न कर्तव्यम् 129, 12.
ऋणत्रयमपाकृत्य 154, 15.
एकचित्वां समाह्वी 469, 11.
एकस्मिन् द्वयोर्बैकोरिष्ट-
विधिः 328, 7.
एकस्यैव तु नो दद्यात् 326, 2.

* The quoted lines belong to different Smritis. But as the same line sometimes appears in more than one Smriti no mention is made here of the different Smritis.

- एकामुत्क्रम्य कामार्थम् 114, 13.
 एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते 331, 18.
 एतेषां यान्यपत्यानि 72, 2.
 कलौ युगे त्विमान्धर्मान् 94, 3.
 208, 12.
 कामं तान् धार्मिको राजा 165, 2.
 कुसुम्भं राजसर्पपम् 375, 6.
 कूष्माण्डं बहुबीजानि 378, 7.
 कूष्माण्डं महिषीक्षीरम् 378, 4.
 कृतचूडोज्जुपेतस्तु 465, 8.
 गृहीतनियमस्यापि 275, 1.
 चणका राजमाषाश्च 376, 5.
 चत्वारो ब्राह्मणस्याद्याः 86, 7.
 जमदग्निर्भरद्वाजो 71, 18.
 जुहुयाद्भूतयज्ञादि 442, 20.
 ज्ञानामृतेन तृप्तस्य 177, 6.
 तत् स्वशास्त्रामतं तत्र 430, 7.
 तदैकदण्डं संगृह्य 179, 16.
 तिर्यग् यदोदराण्यष्टौ 220, 21.
 तृतीये पञ्चमे वाऽपि 296, 7.
 तेषामपि तथा गङ्गा- 225, 90.
 तेषां सपिण्डनाभावात् 458, 10.
 ब्रह्म्याणि स्वामिसम्बन्धात् 262, 68.
 द्वितीयेऽग्निं कर्तव्यम् 296, 6.
 धनुःसहस्रे द्वे क्रौशः 280, 3.
 धात्रीफलैरमावास्यायाम् 391, 6.
 न तस्य दहनं कार्यम् 231, 6.
 न हिःपक्वम् 382, 9.
 न पर्बुषितम् 382, 9.
 नाऽऽपणीयमन्नमश्रीयात् 382, 8.
 नित्यमन्नप्रदस्यापि 256, 20.
 निमन्त्रितेषु विधेयुः 257, 2.
 नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम् 177, 7.
 परितो व्रजते नित्यम् 201, 14.
 परिबोधात् परिच्छेदात् 201, 12.
 परिपूर्णफलत्वाच्च 201, 13.
 पवित्रपाणयः सर्वे 400, 12.
 पात्राणि तु दहेदग्नौ 226, 18.
 पापं कुत्सितमित्याहुः 392, 12.
 पिण्डालुकं च तुण्डीरम् 378, 6.
 पितुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 12.
 पृथक् भ्रातृं तथा कुर्यात् 469, 12.
 प्रमाणमंगुलस्योक्तम् 230, 1.
 प्रवृत्ते कृच्छ्रोमादौ 256, 21.
 प्राङ् नामकरणात्सद्यः 2411, 7.
 प्रातिलोम्यातुलोम्येन 125, 16.
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वाथ 154, 16.
 मध्याह्नः खड्गपात्रं च 392, 10.
 मातुर्मातुलपुत्राश्च 62, 15.
 मातुः पितृष्वसुः पुत्राः 62, 14.
 मुनिभिर्भिन्नकालेषु 430, 6.
 मृतेऽग्निं तु सम्प्राप्ते 334, 20.
 336, 6.
 ये च सन्तानजा दोषाः 152, 5.
 यदा तु विदितं तत् स्यात् 170, 15.
 यदेन्दुः पितृदैवसे 399, 14.
 याम्या तिथिर्भवेत्सा हि 309, 15.
 राजस्तथासुरो वैश्य- 86, 8.

- रूप्यं दर्भास्तिला बावो 392, 11.
 लोभात् यः पितरौ भृत्यान् 385, 3.
 वसिष्ठ-कश्यपा-ज्यस्त्वाः 72, 1.
 विकिरश्च न दातव्यः 445, 5.
 वितस्तेर्द्धिगुणोऽग्निः 236, 2.
 विवाहोत्सव-यज्ञादि- 262, 14.
 वृत्त-स्वाध्यावसापेक्षम् 208, 10.
 वेदोपाकरणे प्राप्ते 129, 12.
 वैतानं प्रक्षिपेदप्सु 226, 17.
 वैश्वदेवाहुतीरग्नौ 442, 19.
 शृतमर्चं परैर्देवम् 262, 11.
 भ्रातृं तदा न कर्तव्यम् 331, 21.
 षष्टिर्वाग्ये प्रजावन्ते 723, 67.
 संकल्पं तु यदा भ्रातृम् 445, 4.
 संकल्पभ्रातृमेवासी 444, 11.
 संन्यासस्तान् दहेत् सर्वान् 152, 5.
 समर्थस्तोषयित्वाग्निः 114, 14.
 सर्वसङ्गनिवृत्तस्य 232, 5.
 सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया 190, 19.
 सायं-प्रातः सदा सम्भ्राम् 165, 1.
 स्वात्कामचार-भक्षोक्तिः 20, 15.
 स्वामिशुद्धयेव शुद्धयन्ति 262, 19.
 हस्तेऽग्नीकरणं कुर्वात् 413, 3.
 हित्वा वैवापरं जन्म 201, 15.
 १५२. हारीतः—
 आग्निर्लं भोचकमास 40, 9.
 अष्टावर्षं धर्म्यहलम् 5, 16.
 आमन्त्र्य गच्छेत् 50, 6.
 आहृत्य निवेदयेत् 50, 7.
 एकं तु वैणवं दण्डम् 172, 22.
 एकाहस्तु पुराणेषु 449, 9.
 कल्पान्तराणि कुर्वाणः 408, 15.
 कुटीचको बहुदको 160, 17.
 कुलानुरूपाः प्रजाः 73, 15.
 क्षमा दमो दया दानम् 343, 13.
 गर्भाधानादिः 17, 20.
 गुरुणा लघु शुद्धयेत् 265, 11.
 गृहीत्वा विचरेत्तावत् 172, 23.
 चतुर्गव नृशंसानाम् 5, 17.
 चतुर्यः परमो हंसो 160, 18.
 चतुर्ये ज्ञानि 109, 16.
 चतुर्विधा भिक्षवस्तु 160, 15.
 चत्वारोऽप्याभमा ज्ञेते 416, 14.
 चान्द्रायणं नवभ्रातृ 449, 8.
 जातमृते 231, 3.
 तत्र ब्रह्मवादिनीनाम् 82, 13.
 तस्मादतन्त्रितो दद्यात् 14, 6.
 तस्मात् कुलीनाः 343, 16.
 तेषां पृथक् पृथक् ज्ञानम् 160, 16.
 त्रयः स्नातका भवन्ति 53, 12.
 दद्याद् एव विप्रस्य 208, 14.
 देवेनोत्तरेण 18, 3.
 दोषः स्यादसपिण्डस्य 285, 12.
 द्वादशोभयतः भोवि- 344, 3.
 द्विविधाः स्त्रियः 82, 12.
 द्विविधो हि संस्कारः 17, 19.
 न मामभिमुखं प्रेतम् 280, 10.
 न पत्राणां कर्षेत् 59, 2.

न मुखेनोपधमेत् 50, 3.
 न वट-प्रक्षोदुम्बर- 979, 7.
 नष्टे जलपवित्रे वा 172, 21.
 नाभिमधितिष्ठेत् 50, 2.
 नाजीर्णभुक्तः 50, 4.
 नापश्चार्मि च 50, 3.
 परपूर्वाद्य भार्याद्य 250, 1.
 पाकयज्ञाः 17, 20.
 पुनन्ति खल्यज्ञेन 14, 4.
 पुरा जग्राह वै मृत्युः 40, 8.
 प्रेतस्पृशो ग्रामं न 275, 4.
 ब्रह्मण्यता देव-पितृभक्तता 343, 8.
 ब्रह्मवादिन्यः 82, 12.
 ब्राह्मण्यादेव हीयन्ते 164, 15.
 ब्राह्मणे संस्कृतः 18, 1.
 भूमिं भित्त्वौषधीञ्छित्वा 14, 3.
 भैक्ष्यमवेक्षितम् 43, 10.
 मातामहे त्रिरात्रं स्यात् 250, 2.
 यज्ञियाः समिधः 49, 16.
 यत्नेनैवंविधान् 360, 1.
 यद्भाति ब्रह्मचारी 43, 12.
 या तु पूर्वममावास्या 451, 16.
 यूपोऽयं विहितो मध्ये 14, 5.
 रात्रौ चेदादित्यस्य 275, 5.
 लिङ्गं तु वैणवं तेषाम् 172, 12.
 174, 5.
 विद्यास्नातको 53, 12.
 विविधैर्हविर्विशेषैः 50, 5.
 विहितं हि सपिण्डस्य 235, 11.

वृत्तिभेदेन भिक्षाश्च 172, 11. 174,
 11.
 वेदोऽङ्गानि धर्मो 343, 6.
 शरीरोपरमान्ते 50, 8.
 शावान्तः शाव आयात्रे 265,
 10.
 शौचं स्नानं जपो होमः 343, 14.
 सकृत्संस्कृतसंस्काराः 21, 15.
 सङ्ग्रामस्थश्च राजन्यो 258, 2.
 सत्यवचनं सन्तोषो 343, 15.
 सत्री च ब्राह्मणो नित्यम् 258, 3.
 सद्योवधूनाम् 82, 14.
 सपिण्डीकरणं तस्याम् 451, 17.
 समता सौम्यता 343, 9.
 स्थितिरविच्छिन्न- 343, 5.
 स्नापयित्वाऽनडुहो 6, 14.

१५३. हारीतस्मृतिः—

एकमप्यक्षरं यस्तु 53, 4.
 पृथिव्यां नास्ति तद्रव्यम् 53, 5.
 १५४. * Anonymous Quotations
 अतिरात्रे षोडशिनम् 373, 13.
 अनौरसेषु पुत्रेषु 250, 10.
 अपसव्यं ततः कृत्वा 407, 17.

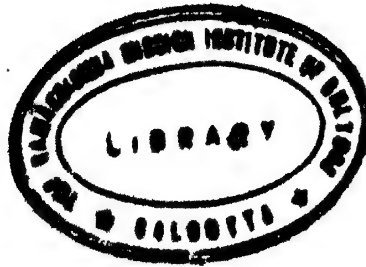
* These quotations are taken from various works. But as the same quotation sometimes appears in different works, they are placed here under the heading "Anonymous Quotations."

आधानकाले सोमे च 296, 20.	नातिरात्रे षोडशिनम् 373, 14.
आशीवे तु समुत्पन्ने 24, 4.	नामधारकविप्रस्तु 219, 3.
उपाकृत्य 130, 2.	पत्न्यभावे तु सोदरः 462, 19.
एकत्वं सा गता भर्तुः 63, 6.	पितृभ्यः स्थानमसि 411, 5.
एकेन पाणिना दत्तम् 382, 17.	बाह्वजातोरुजातानाम् 154, 5.
कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः 24, 5.	भवत्स्वेवामौकरणहोमम् 415, 12.
298, 17.	मास-सांवत्सरादृते 334, 9.
यज्ञनयां भास्करक्षेत्रे 296, 19.	मुखजानामयं धर्मो 154, 4.
चत्वार आश्रमास्तात 153, 18.	मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते 336, 7.
जाती विप्रो दशाहेन 215, 7.	वेदमधीत्य 130, 1. 130, 17.
240, 20.	व्युत्क्रमाद्य प्रमीतानाम् 455, 16.
तदप्यदैवं कर्तव्यम् 404, 14.	शुचिना कर्म कर्तव्यम् 297, 11.
ज्वहासूदकदायिनः 223, 9.	भाद्रविघ्ने द्विजातीनाम् 336, 1.
दशाहं शावमाशौचम् 216, 16.	षण्मासात् पक्षिणी 233, 4.
दिनानि दश पञ्च च 319, 19.	षोडशारण्यत्रासिनः 146, 8.
न कलञ्जं भक्षयेत् 325, 17.	सर्वे चैव त्रिदण्डिनः 3, 179.
न विधौ परः शुद्धार्यः 298, 11.	स्वगोत्राद्भयते नारी 63, 7.

Recd. on 3.6.80.

R. R. No. 7820

G. B. No. 26252

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhāṇḍārkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. Bühler... ..	0	4	0
No. II.—Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. Bühler... ..	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn	0	7	0
No. V.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part I., Cantos I.—VI.	1	0	0
No. VI.—Mālavikāgnimitra: a Sanskrit Play by Kālidāsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ...	2	2	0
No. VII.—Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣās I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M.A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0	12	0
No. IX.—Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣās XXXVIII.—LXIX	0	8	0
No. X.—The Daśakumāracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. Bühler... ..	0	8	0
No. XI.—The Nitisataka and Vairāgyasataka of Bhartṛhari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kāshināth Trimbak Telang, M.A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nāgajibhatta's Paribhāṣenduśekhara. Edited and explained by Dr. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhāṣās LXX.—CXXI.	0	8	0

- No. XIII.—The Raghuvamśa of Kālidāsa, with the Rs. a. p.
Commentary of Mallinātha. Edited, with Notes, by
S. P. Paudit, M.A. Part III., Cantos XIV.—XIX. 0 8 0
- No. XIV.—Vikramāṅkadeva-Charita. Life of King
Vikramāditya Tribhuvanamalla of Kalyāṇa, composed
by his Vidyāpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduc-
tion, by Dr. G. Bühler (Copies not available).
- No. XV.—Mātṛī-Mādhava: a Drama by Bhavabhūti.
Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R.
G. Bhandarkar, M.A. (Second Edition in the Press.)
- No. XVI.—Vikramorvaśī: a Drama by Kālidāsa. Edited,
with Notes, by Shankar P. Pandit, M.A. ... 1 4 0
- No. XVII.—Hemachandra's Deśanāmāli. Edited, with
Critical Notes, a Glossary and a Historical Intro-
duction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler.
Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel 1 0 0
- No. XVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I.
complete. Parts I. II. and III. ... 9 0 0
- No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II. 1 0 0
- No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III. 1 0 0
- No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I. 1 0 0
- No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II. 1 0 0
- No. XXIII. Vaiśāṇḍya-dharmasāstram. Edited, with
Notes, by Dr. A. A. Führer ... 0 8 0
- No. XXIV.—Kādambarī by Bāṇa and his son. Vol. I.
Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson.
(Copies not available).
Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. ... 2 0
- No. XXV.—Kīrti-Kaumudī. Edited, with Notes, by
Prof. A. V. Kāshyap (Copies not available) ...
- No. XXVI.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ... 1 0
- No. XXVII.—Mudrārākhaṣa, by Viśākhadatta, with
the Commentary of Dhundhīraja. Edited, with
Notes, by K. T. Telang (Copies not available.)
- No. XXVIII.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali.
Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ... 1 0
- No. XXIX.—Vyākaraṇa-Mahābhāṣya of Patañjali. Edit-
ed by Dr. F. Kielhorn, Vol. III. Part II. ... 1
Do. by do. Vol. III. Part III. 1

	Rs.	a.	p.
No. XXXI.—Subhāshitāvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgaprasad ...	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudi of Laṅgākṣhi Bhāskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi ...	0	12	0
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nārāyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson...	0	14	0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vākpati. Edited by Shankar P. Pandit ...	3	0	0
No. XXXV.—Mahānārāyaṇa Upanishad. Edited by Colonel G. A. Jacob ...	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rīgveda. Edited by Dr. P. Peterson ...	4	0	0
No. XXXVII.—Śāringadharpaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I. ...	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishakarmyasiddhi. Edited by Col. G. A. Jacob ...	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgītā, by the same author ...	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dipikās, by the same author ...	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson. Part I. ...	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumaracarita of Daṇḍin. Part II. (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes by Dr. P. Peterson	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Rīgveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Śāyana...	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sūtras and the various Readings of the Hiraṇyakeśhi-Dharmasūtra, by Dr. G. Bühler ...	2	12	0
No. XLV.—Rajatarangini. Edited by Pandit Durgaprasad, Part I. containing the first 7 (seven) Tarangas ...	3	0	0
No. XLVI.—Patanjali's Yogasūtras. Edited with the Scholium of Vyāsa and the Commentary of Vachaspati, by Rajaram Shastri Bodas ...	3	4	0
No. XLVII.—Pārāśara Dharma Samhitā with the Commentary of Śāyana Mādhavāchārya, Vol. I, Part I. Edited by Pandit Vaman Shastri Islāmpurkar ...	4	4	0

